

१. कर्मली पान्थनी उ.टी.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૩૮૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ વિ.કમના વીસમી સદી

વિષય દ. : ૩

વિક્રમની વીસમી સદી

અથવા

હાલના હાલહવાલ

એક ચાલુ-સંસ્કારી ચિત્ર

ભાગ ૧ હો અને ૨ જો

રોળાવૃત્ત

આ શું ચાર-ચિત્ર-મિત્ર મંડળનું નિરખો,
પડ્યુ જડ્યુ તે જડ્યુ-ખડું સન્મુખમાં પરખો,
રંગ રાગને સૂર-પૂર બબકામાં સ્હોએ,
હાવ ભાવની છટા-ઘટાથી મનડું મ્હોએ,
રખ્યું ધારી વિનોદ-મોદ ખુબ માનો એમાં,
ગણી મુજ લોચન દોષ-રોષ નહિ કરતા મનમાં.

(નવીન કવિતા)

રચનાર

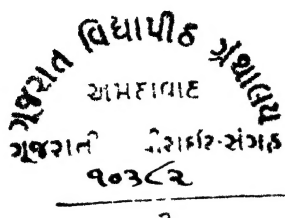
સ્વ. મોતીલાલ ત્રિભોવનદાસ સદ્ગુણવાલા

ખી. એ., એલ. એલ. ખી., હાઈ કોર્ટના વકીલ,
ભાવનગરના પહેલા વર્ગના દિવાની ન્યાયાધીશ.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
મુંબઈ

સંવત્ ૧૯૭૬

સન ૧૯૨૩

પ્રથમાવૃત્તિ—૧૮૯૪

દ્વિતીયાવૃત્તિ—૧૯૦૧

તૃતીયાવૃત્તિ—૧૯૨૩

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈએ છાપી પ્રકટ કર્યું,
સાસુન બિલ્ડિંગ, સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

આ પુસ્તક સન ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા કાયદા પ્રમાણે નોંધાવ્યું છે.

165

ગુજ્જરી ગિરા

જય જય ગર્વી ગુજ્જરી ગિરા—ટેક

ગુણવંતી કુળવંતી માતા, વીરપ્રસુ રહે સ્થિરા. જય જય. ૧

નરસી પ્રેમાનંદ શામળ, દયો વીરના વીરા;

વાણી તેમની દુધ તવ સ્તન પી, બાલક પુષ્ટ શરીરા. જય જય. ૨

ગિરા ગુજ્જરી બહાસી ભાવડી, બાલક તવ ઓસીંગણ ખરો;

પ્રેમ ભાવથી પુષ્પપાંખડી—અરપું તે સ્વીકરો. જય જય. ૩

બહાલ કરીને મીડી નજરે—વરદ કર ધર શિરા;

વારી નાંખુંતુજ પર માડી—મોતી લાલ ને હીરા. જય જય. ૪

(નવીન કવિતા)

અડધી વધતી ગઈ ઉંમર છે,
 ઋણુ તો ઉભું બાલકને શિર છે;
 બધી ઉંમર જન્મ અનેક જશે,
 ઋણુ તો ન તમારું કદી ફિટશે.

૬

(તદ્દપિ) મનહોંસ કૃતારથ કાંક બનું,
 મંગલાચરણે શુભ નામ સ્મરું;
 જનની જનક પ્રણમું હું પ્રોતે,
 ચરણે પડી બાલક આજ રીઝે.

૭

અમો દૃષ્ટિ કરી વદળે 'દરજે',
 નિજ બાલક એ' શિર ચર્ણુ રજે;
 ત્રિભુવનમણી મુજ શિર સદા,
 નરસિહ રહેા દિલમાં વસતા.

૮

ઉપોદ્ધાત

આ આખા પુસ્તક ઉપર—અથવા રુચે તો બીજા ભાગ ઉપર—ઉપોદ્ધાત લખવાનો આદર કરતાં મને સહજ વિચાર થઈ આવ્યો કે એમાં મારે લખવું શું. મારે જે વિચારો દર્શાવવા હતા, અને મનના ઉદ્ગારો કહાડવાના હતા તે તો પહેલા ભાગના ઉપોદ્ધાતમાં મેં વસ્તુતઃ જણાવી દીધા છે. વારૂ, ઉપોદ્ધાતને વ્યાધ્રમુખી કે ગોમુખી બનાવવો. વ્યાધ્રમુખી હોય તો લોકમાં તેનો ભાર વધાર રહે અને તેની મહત્તા પણ જળવાય. ગોમુખી હોય તો કોઈ તેનાથી દૂર રહેવાની દરકાર પણ કરે નહિ, કે તેની તરફ દષ્ટિ સુદ્ધાંએ ફેંકે નહિ. આખરે મેં મારા મનમાં નિશ્ચય કીધો, કે ગમે તેવો પણ ઉપોદ્ધાત તો ચિતરવો ખરો. કેમકે ગંગા, યમુના અને સરસ્વતીના સંગમનું એ પવિત્ર સ્થળ છે. કર્તા, ગુજરાતી સાહિત્ય અને વાચકવર્ગ (ટીકાકાર સહિત) એ ત્રિપુટીનો ભેટો કરાવનાર, સિંહસ્થ બૃહસ્પતિ એ યોગયુક્ત શ્રીગોદાવરીના પર્વ જેવો નિઃશેષ મલહર અને પાવન કરનારો મેળો છે. ત્યાંથી દાન, દક્ષિણા, બ્રહ્મભોજન આદિ કાંઈ પણ કર્યા કારવ્યા વગર એકદમ પસાર થઈ જવું એવો શિષ્ટાચાર નથી.

આ પુસ્તકનો પહેલો ભાગ પણ આમાં બહાર પાડવાથી, પ્રથમ ભાગ ફરી લેવાની ફરજ વાચકને પડે છે. પરંતુ એક લેખે વિચાર કરતાં જણાશે કે તેમાં મારો ઝાઝો દોષ નથી. આજે આઠ વરસે આટલું મોડું, અને લાંબા અંતરે પણ, આખું પુસ્તક અને વિશેષે બીજો ભાગ બહાર પડે છે તે સારું હું પોતાને ધન્યવાદ આપું છું. ગુજરાતી સાહિત્યના ધુરંધરમાં અપનારા અને તેમાં માન માની લેનારા ગૃહસ્થાને, પ્રથમ ભાગ બહાર પડ્યો તેના ઉદ્ઘાસમાં, “ગુણદોષ વિવેચનાર્થે” તે ભાગ મેં મોકલ્યો હતો. હવે બ્યારે બીજો ભાગ બહાર પડે છે, ત્યારે પહેલા ભાગની પહોંચ સ્વીકારવાને તે સમ્યજનોને હું અભ્યર્થના કરું ? તેમ કરવામાં કંઈ અવિવેક તો થતો નથી કેની ?

બીજા અને અંકુર, વિકાસ અને પરિણતિ, એ નામો આ પુસ્તકના એ ભાગોનાં રાખવામાં આવ્યાં છે, તે અર્થસૂચક છે. આખી વાર્તાનો વિસ્તાર અને ભભક, તેના પુલ ફળની શોભા અને સ્વાદ, તેની ઘટાટોપ—ઘટા અને છાયા, એ બધું બીજા ભાગમાં બહાર આપે છે. પહેલા ભાગમાં તો બીજા રોપાય છે, અને તે કંઈક કંઈક અંકુરિત થાય છે, એટલું જ છે. બીજું રૂપક આપતાં—કોઈ

છમારતની પેઠે, જમીનની તલ સુધીની પુરણી પહેલા ભાગમાં પુરાય છે. તેના વિભાગો અને ખંડો અને સમગ્ર રચના કંઈક બુદ્ધિમાં ઉતરે છે ખરી; પરંતુ તે ઇમારતનો દેખાવ, અને રોણક, અને દર્શનિક મુખભાગ આપણી દષ્ટિએ સંપૂર્ણ રીતે લો ખીજ ભાગમાં પડે છે. વાર્તાના સ્વરૂપને વધારે સાન્નિધ્યમાં આણવાને એમ કહીએ તોએ ચાલે, કે ભોજન લેવાને સારૂ પાટલો માંડીને પહેલા ભાગમાં વાચક બેસે છે, તેની થાળીમાં એક પછી એક, એમ અનેક સ્વાદિષ્ટ વાણીઓ પીરસાતી અને ગોઠવાતી જાય છે, તેઓને જોઈ જોઈને તેના મ્હોંમાં પાણી છુટે છે, અને તેનામાં જાવ ઉત્પન્ન થાય છે. ખીજ ભાગમાં તે તે રસમય વાણીઓને તે ચાખે છે, અને જ્વરાદિ રહિત માણસની રસના હશે, તો રસ અને આનંદની વૃદ્ધિ થાય છે. એવી રીતે પણ અને ભાગોની કલ્પના થઈ શકે છે.

મારા ઉપન્યાસમાં વણિક મહાજનની જે અધમ સ્થિતિ થતી જાય છે તેના મેં આપેલો ચિતાર ખરો છે એમ સર્વને લાગશે. ખરેખર તે ખેદ કરનારો છે. પૂર્વની તેની જાહેજલાલી ભેતાં તે ગ્રેદમાં વધારોજ થાય છે. તેને સુધારવાને હાલમાં તો કંઈ થડ કે છેડો, આરો કે કીનારો લાખતો નથી. તે ગંભીર વિષયના નિર્ણય કરવાના કામમાં કેશવલાલને ભેટો થયા હતા તેવા અર્થશાસ્ત્રીદાસો, કેળ-વાયલાદાસો, અને એવા ખીજ અનેક અનેક દાસો જે વાંચનારને સહજ જડે તેવા છે તેઓ, ખરા અંતરાયરૂપ છે. કોઈ પણ મીઝન ઉપર તેઓ વાતને આણવા દેતા નથી. તેથી જ્યારે જ્યારે વણિકવર્ગની સ્થિતિનો વિષય ચર્ચાય છે, ત્યારે હું તો કેશવલાલની પેઠે પોખારા ગણી જાઉં છું. કેશવલાલ તો શ્રીઆનંદગિરિનો સાદ સાંભળી જતો રહ્યો હતો, હું તો જે બહાનું જશું તે કહાણું ન કહાણું ને ભાગી જાઉં છું; તથાપિ નીચેના સિદ્ધાન્તો મેં ગ્રહણ કીધા છે ને ગોખી રાખ્યા છે.

૧. વણિક મહાજનની દીકરી રાંક છે, તે ભણેલી ગણેલી નથી, તેનામાં કંઈ આવડત કે હોંશીઆરી નથી, કે કંઈ કલા કીસણે નથી. તે ગાય જેવી ગરીબ છે અને જ્યાં વળાવે ત્યાં જાય છે. ગુજરાતી એક કહેવતે તેની ગણના ઘેલીમાં કરી છે. મને લાગે છે તે કંઈ વલકુડી અને વેવલી છે તેથી.

૨. એ વેવલી, ઘેલી ને પશુ જેવી પણ બલી જાણવી, કેમકે કરી કરીને તે એટલું જ કરે છે કે બેડી બેડી પોતાના આપનું કુળ ઉકાળે છે.

૩. પણ આ વણિક મહાજનનો કુળદીપક તો ભણ્યા કણખીની પેઠે કુકુંબ બોળશે, કે યાદવોની પેઠે કુળનું નિકંદન કરશે કે શું?

૪. ઘેલીના ડાહ્યા એ કહેવત પ્રાચીન જમાનાની છે. ચાલુ જમાનાને તે લાગુ પડતી નથી. હાલમાં આ કહેવત બંધ બેસતી છે, કે વળી ઘેલીના તે ડાહ્યા કેવા? ઘેલીના તો ઘેલા, એમ નહિ હોય તો બીજા કેવા હોય? કોડી ધોએ કાઢવ નીકળે કે કાંઈ બીજું?

૫. વણિક વર્ગની પેઠે બીજા કુટલાક વર્ગની અને કામની સ્થિતિ પણ તેવીજ છે, અને સર્વેને વિચારવા અને સુધારવા જેવી છે.

શુદ્ધાએ મહામતિને છેલ્લા પત્રમાં જે સિદ્ધાંત કથ્યો છે, તે ઘણા જન માનતા નથી અને માનશે પણ નહિ. તે તો જેમ હો તેમ હો. આ વિષયને ઠાણી વાદનું કે કુટારાનું સ્થાન કરવું ઘટવું નથી. પરન્તુ કારણ શરીરના અભિમાનના ગણવા પછી પણ સ્મૃતિ-સંસ્કારમૂલક શુદ્ધ વ્યક્તિ (individuality) રહે છે ખરી.

પ્રયુજ્યમાને મયિ તાં શુદ્ધાં ભાગવર્તી તન્નમ્

શ્રીમદ્ ભાગવત ૧-૬-૨૯.

વળી,

જેની વાણીના રણકાથી હાલ આપણું આર્યાવર્ત ગાજી રહ્યું છે એવી પૂજ્ય અને વિદુષી બાઈ એની બીસેન્ટ એક ઠેકાણે જે કહે છે તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

“અભાતમભાવની જોડે સમન્વય થવાથી જ્ઞાનની ટોચે પહોંચાય છે. આત્મા તેવારે એવી અવનવી અવસ્થાને પામે છે, કે જેમાં ઐક્યતાનો પણ નાશ થતો નથી અને સ્મૃતિ-સંસ્કારનો પણ નાશ થતો નથી; તેમ છતાંએ પૃથગ્ ભાવનો અંત આવી જાય છે. અને જ્ઞાતા, જ્ઞેય, અને જ્ઞાન એક થઈ જાય છે.”*

અસ્તુ. મુદ્દાની વાત તો અહીંથી પતી એટલે પત્યું. તથાપિ થોડું ઘણું કહેવાનું બાકી રહે છે ખરું.

ડવીડ કોપરફીલ્ડ એ નામના પ્રખ્યાત નાવેલના પ્રખ્યાત ગ્રંથકર્તા મી૦

* “ By sameness of nature perfect knowledge is attained, and the self realizes that marvellous state where identity perishes not and memory is not lost, but where separation finds its ending, and knower, knowing, and knowledge are one.”

“ Thought Power: Its control & culture p. 13.

By Annie Besant.

ચાલ્સ ડીકન્સ સાહેબ પોતાના તે પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં જે કહે છે તેના ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

“ મનોભાવનાના થોડા દોડાવવાના બે વર્ષ પર્યન્તના કાર્યને અંતે મારી કલ-
મને આગળ ચલાવવી અંધ પાડતાં મને કેટલો ખેદ થાય છે, અથવા, જ્યારે
અન્યકર્તાના મનથી સરળચલી પ્રજા તેનાથી સદાને માટે વખુટી પડે છે ત્યારે,
જાણે તેનું એકાદું અંગ અલોપ થઈ જતું હોયની એમ તેને લાગે છે: એવી હકી-
કત વાચકને કહી તોએ શું. તથાપિ બીજું વધારે કથન કરવાનું હવે કંઈ રહ્યું
નથી; સિવાય-અને તે સાથે તો વાચકને છેક થોડી નીસખત છે-કે લખતાં લખતાં
મને આ વાર્તા જેટલી ખરી અનેલા જેવી લાગી હતી, તેના કરતાં કાંઈ પણ
વાચકને તે વાંચતાં વાચતાં વધારે ખરી અનેલી લાગી શકવાની નથી.”

“ આજે લાંબે અંતરે મારે આ બેદ હું ઉઘાડો પાડું છું. પણ તે એટલો
તો ખરો છે, કે તેની સાથે તેવી બીજી વાત પણ હું વાચકને કહી દઉં છું. મારાં
અધાં પુસ્તકો કરતાં આ પુસ્તક મને વધારે ગમે છે. વળી આ વાત તો અધાં
સમજી શકશે કે મનથી સરળચલી મારી પ્રજા પ્રત્યે મારું હેત માખાપના જેવું
છે. મારી એ પ્રજા ઉપર બીજો કાંઈ વધારે વહાલ કરે એ વાત નહિ બનવા
જેવી છે. પોતાની પ્રજાને અહુ લાડ લડાવનાર માખાપની પેઠે મારા હૃદયની બીતરમાં
એક માનીતો બાલક આખાદ વસી રહ્યો છે. તેનું નામ ડેવીડ કોપરફીલ્ડ છે.*

હું પણ ખરા ભાવથી કહું છું કે યોગિરાજ શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજનાં દર્શન

* “ It would concern the readers little, perhaps, to know how sorrow-
fully the pen is laid down at the close of a two years' imaginative task; or
how an author feels as if he were dismissing some portion of himself into
the shadowy world, when a crowd of the creatures of his brain are going
from him for ever. Yet, I had nothing else to tell; unless, indeed, I
were to confess (which might be of less moment still), that no one can
ever believe this Narrative in the reading, more than I believed it in
the writing.”

“ So true are these avowals at the present day, that I can now only
take the reader into my confidence more. Of all my books, I like this the
best. It will be easily believed that I am a fond parent to every child of my
fancy, and that no one can ever love that family as dearly as I love them.
But like many fond parents, I have in my heart of hearts a favourite child.
And his name is David Copperfield.”

ધવલગિરિના પુણ્ય પ્રદેશમાં મને થયાં હતાં. શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજે સિદ્ધિઓ, રત્નો, અને હીરા, મોતી, માણેકનો ઢગલો અને સવાલક્ષ મહોરો મને પણ અતાવી હતી. ધર્મની વહારે ધાવાને તેમણે જે કહ્યું તે મેં પણ સાંભળ્યું હતું. મમતારામને સાહીભુત જેવી સીકલમાં કાલખાદેવી રાડપર ચાલ્યો જતો મેં જોયો હતો. ગાડીની અડકટમાં આવતો તે સહેજમાં બચ્યો તે વખતના તેના દીદાર સંભારી સંભારીને મને હજી પણ હસવું આવે છે. તેની અને કાલી વચ્ચે જે મધ્યુદ્ધ થતું સુખપા-કાકાએ જોયું, તે કાકાને જે મજા પડી તેવી મજા મનેએ પડી હતી. અનંગપાલશેઠે મધ્યુદ્ધનો દેખાવ કરીને જે રંગ રાખ્યો હતો, તે વખતે ખીજા તોફાની શેરહોદ્દરાની સાથે હું પણ શેઠ ખાઈ ગયો હતો.

ઉગ્મણી મંડળીમાં શાક ખાવાની મજા અનંગપાલશેઠની સાથે મને પણ પડે છે. તેની પેઠે હું પણ મહામતિને ઉગ્મણી મંડળી ઉભી કરવા સારૂ ધન્યવાદ આપું છું. શ્રીરામગણપતિ અને શ્રીકૃષ્ણગણપતિ મહાપુરૂષ ઉપર અને મારાપર સરખા કૃપાકટાક્ષ કરે છે. કેશવલાલને ત્યાં શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજ પધાર્યા તે બખર સાંભળી દુલારામ ત્યાં ફાળ નાંખતો ગયો ને કેશવલાલને ધુતકારી કહાઓ ત્યારે હું હાજર હતો. વળી કેશવલાલને મહારાજે ધવલગિરિ બોલાવ્યો ત્યારે દુલારામને જે ફાળ પડી, અને નજી કેટલાંએ વહાણ દરીઆમાં ડુબ્યાં હોય, તેમ દીલો ધબ થઈને, કાછડી અને પાટલી ખોસતો, રવિમર્દન આગળ ગયો અને બાપજીવેડ કરવા લાગ્યો તેપર મને હસવું આવે છે. મહાપુરૂષ અને મમતારામની આંખો આંખ મળી, ત્યારે તે બંનેની સાથે મારી પણ આંખે આંખ મળેલી હતી.

પોતપોતાનાં કાર્ય સાધતાં મારાં પાત્રો પણ મારાં મનમાં એકસરખું વંદાલ ઉત્પન્ન કરે છે, તેઓ સુખમાં હોય છે ત્યારે મને સુખ થાય છે, તેઓને દુઃખમાં જોઈને મને પણ દુઃખ થાય છે. વખતે મારી એક આંખ હસે છે ને એક રડે છે. કીકીને સતાવનાર રાતી કે ધનકોરડોસી, કે ગુલાબવહુ અને બાલાને સતાવનાર ગૌરી, કે ધનકોરડોસી ને ઘોળાદાસપર કરપ બેસાડનાર અલંગા, કે મમતારામને મહાત કરનાર કાળી, કે બીહક કરતી બાલા, કે ભણેલી કરેલી મહામતિ, કે ગુલાબવહુ, નહાની મહેટી ગમે તે આંગળી કાપો તોએ લોહી નીકળે, તે પેઠે મને એકસરખાં પ્રિય છે. મમતારામ હીરા પારખુ વેદાન્તી છે, નથુશેઠ ગાડી પારખુ છે, ને પૈસાને કાંકરા પેઠે ઊરાડે છે, મહાપુરૂષ ધૂર્ત પંક્તિમાં છે, ધનપાલશેઠ પાછાં પાઈ સંધરે છે અને તોફાની શેરહોદ્દરાને અને ભાઈતથાને લાંબો દોર કરી મુકે છે, એ બધા મને તો એકસરખા પ્રીતિપાત્ર છે. ગુલાબવહુ કે કેશવલાલ વધારે

પ્રિય છે, કે નવલશા, જેની તરફ જોડા પ્રત્યે તેની અપૂર્વ મમતા જોઈ થણાકને સુગ આવે છે તે, કંઈ મને ઓછો વહાલો નથી. બીયારા આનંદશંકરનું વિદ્વ-દ્વિનોદ પગભર થયું નહિ, કે મદનપાલશેઠની ધુમાડા મંડળી જમી નહિ, અને તેઓ સાહેબ સર નાછૂટ થયા નહિ, તેનો મને કંઈ ઓછો ખેદ નથી. ભાઈત-થાએ ભીખારીલાલને શરૂઆતમાં જેવી તેવી ત્રાહે તોખા બોલાવી નહોતી; તોપણ ધનપાલશેઠે તેને અને તેની સાથે મમતારામને પાપડીમાં ચેળની પેટે બારી નાંખ્યો, તે કંઈ ધનપાલશેઠે ઠીક કીધું નહિ, એમ મને લાગ્યા પાખી રહેતું નથી. પણ વળી ભીખારીલાલ અંતે ફાળ્યો, ને તેના આપનો પૈસો તેને રીસીવર પાસથી મળ્યો તે તો બહુ જ સાઈ થયું. વિહારીલાલનું The Footprint પહેલી પંક્તિએ આવ્યું તે પણ ઠીક થયું. ટુંકમાં,

તેષામન્તઃ સ્ફુરિતહસિતં વાસરાણાં સ્મરેઽહમ્ ।

ધ્યાનચ્છેદે શિશ્વરકુહરગ્રાવશઙ્ગ્યાનિષળ્લઃ ॥

એમ શ્રીભર્તૃહરિએ કહ્યું છે તેવો કંઇક ભાવ મને પણ થાય છે.

પણ આટલું બધું તે શું! આ તે ઉપોદ્ધાત છે કે સુધરેલા પ્રકારની અનુ-ક્રમણિકા? અનુક્રમણિકા હોય તો એ આટલો બધો તે લવારો શેનો? ગુજરાતી કહેવત તો એવી છે કે વરને વરની મા વખાણે. અહીં તો હું જ મારા પુસ્તકનાં વખાણુ મારા જ બનાવેલા ઉપોદ્ધાતમાં કરું, એ વિક્રમની વીસમી સદીમાં પણ કેમ પાલવે? મારો કોઈ મિત્ર કરતો હોય તો તો જાણે સમજ્યા. આજકાલ તેમ કરતું એવો શિષ્ટાચાર બધે ઠેકાણે સર્વમાન્ય છે.

પરસ્પરં માવચન્તઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥

પરન્તુ મારા મિત્રો કંઈ એવી પંક્તિના નથી, હોય તો તેઓની જોડે મિત્રાઈ બાંધવામાં મારી ખામી ગણાય. મારી વાર્તાના અંતમાં જેમ કેટલાંક પાત્રો પોતપોતાને પાલવતો સિદ્ધાન્ત ગ્રહણ કરે છે, તેમ મારા મિત્રોનો તો એવો સિદ્ધાન્ત છે કે—

A man can never be a prophet in his own country.

કેટલાક તો મારા પુસ્તકની સામે બાડી નજરે જોય તેમ નથી, તો પછી પરસ્પરં માવચન્તઃ એ વાત જ કેમ સંભવે? આ બે ભાગ અને આગળના કરતાં પુસ્તકને કદમાં બેવડું જોઈને તેઓ ભડકે નહિ તો જ બહુ !

અસ્તુ, અસ્તુ, પણ ત્યારે હું લવારો કરું છું એમ કહેનારને મારે શો જવાબ આપવો !

શ્રીમાન નૃસિંહાચાર્યે પોતાના પ્રખ્યાત સુરેશ ચરિત્રના ઉપોદ્ધાતમાં જે સ્વકૃત કવિત આપેલું છે તેમાંનાં થોડાંક ચરણ હું નીચે ઉતારું છું.

શુક્લ કૃષ્ણ મિશ્રવર્ણ, અંગલંગ હોય તોએ,
માત શિશુ ગ્રહી દીસે, કટિલંક ફરતી;
તેમ સુરેશ ચરિત્ર ગ્રંથ, આ તો થવો ઘટે,
પ્રિયતમ માતને, છો અન્યને દે અરતિ.

કબીરજી કહે છે કે:—

તું તો રામ સમર જગ લરવા દે-તું તો રામ
કારા કાગદ કારી સાહી, લીખત પઢત વાકું પઢવા દે—૧
ચંડી ભૈરવ શીતળા દેવી, ઓર પૂજત વાકું પૂજવા દે. ૨
કહત કબીરા સુનો ભાઈ સાધુ, યહી નરતનસે ભજવા દે. ૩

‘યહી નરતનસે ભજવા દે’—એટલે કે સરસ્વતી માતાની—ગુર્જરગિરાની સેવા કરો—ગુર્જરગિરા બોલનારા બધા, દેશી કે પરદેશી, અભિમાન ધરીને ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરો—એવો અર્થ કરવો આ ઠેકાણે ઉચિત છે. આ આશા ફળીભૂત થાયો.

મુંબઈ,
સંવત્ ૧૯૫૮ કાર્તિક શુદ્ધ ૧૫ }
મંગળવાર, તા. ૨૬-૧૧-૧૯૦૧

મો. તી. સ.

પ્રકરણ.	વિષયસંજ્ઞા.	પૃષ્ઠાંક.
૧	હું. સ્વરૂપ-ધ્વનિ-ચિત્ર.	૧
૨	જી. મુંબઈના શેઠીઆ નંબર ૧ અવલમુદ્દિદાસ અર્પદગ્ધદાસ...	૨
૩	જી. પોતાની ઇષ્ટ માનેલી વસ્તુઓમાં	૯
૪	યું. મુંબઈના શેઠીઆ નંબર ૨-૩	૧૭
૫	મું. મમતારામની જમાવટ	૨૩
૬	કું. બીખારીલાલ અને વિહારીલાલ	૩૧
૭	મું. કેશવલાલ અને ગુલાબવહુ... ..	૩૮
૮	મું. વાલકેશ્વરમાં ઉગણી... ..	૪૭
૯	મું. નવલશાનું 'કારટીંગ'... ..	૫૩
૧૦	મું. સંન્યાસી	૫૯
૧૧	મું. મુંબઈના શેઠીઆ નંબર ૪... ..	૭૦
૧૨	મું. ઘૈરાંઓના કજીઆ	૮૦
૧૩	મું. સાસુ વહુની લડાઈ	૯૦
૧૪	મું. ઘૈરાંઓના કજીઆનો લાગેલો પાટોપાટ	૧૦૦
૧૫	મું. મુંબઈના શેઠીઆ નંબર ૫... ..	૧૧૨
૧૬	મું. ગાડીપારખુ શેઠ અને હીરાપારખુ વેદાન્તી... ..	૧૨૪
૧૭	મું. સંન્યાસી અને વનમાલીદાસ... ..	૧૩૫
૧૮	મું. યોગદર્શન	૧૪૬
૧૯	મું. શ્રીવિદ્યાનંદ યોગિરાજનાં દર્શન	૧૫૪
૨૦	મું. ધર્મની વહારે ધારો તો પામશો... ..	૧૬૪
૨૧	મું. સખ સખડી સમાલીઓ... ..	૧૭૪
૨૨	મું. રંગરાવ અને તેનો દાવો... ..	૧૮૫
૨૩	મું. મમતારામ શું શું ગતો રમે છે... ..	૧૯૩

પ્રકરણ.	વિષયસંજ્ઞા	પૃષ્ઠાંક.
૨૪ મું.	વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સન...	૨૦૫
૨૫ મું.	મુંબઈના શેઠીઆ નંબર ૬...	૨૧૮
૨૬ મું.	ગુલાબવહુ-મહામતિ-અને અલંગા...	૨૨૯
૨૭ મું.	કાળીના અકળ આળા ...	૨૩૭
૨૮ મું.	કેશવલાલને ત્યાં સંન્યાસી ...	૨૪૯
૨૯ મું.	કેશવલાલને ત્યાં ...	૨૫૭
૩૦ મું.	નવલશાનું આગમન ...	૨૬૮
૩૧ મું.	નવલશાને મમતારામ સીસામાં ઉતારે છે. ...	૨૭૮
૩૨ મું.	મુંબઈના શેઠીઆ નંબર ૭ માનભુખ્યાદાસ માખભુદાસ...	૨૮૭
૩૩ મું.	મદનપાલશેઠની કામ કરવાની પદ્ધતિ ...	૨૯૬
૩૪ મું.	પાષડી વેચીને ઘી ખાવું કે છાપામાં નામ કહાડવું ...	૩૦૩
૩૫ મું.	ધુમાડો, ઉગ્મણી અને ડીવીડન્ડ ભેગાં થાય છે. ...	૩૧૧
૩૬ મું.	અલખેલી નગરીની અજબ ખુબી ...	૩૧૬
૩૭ મું.	મુંબઈના ભાવિકો-રાતી અને રવિમર્દન ...	૩૨૭
૩૮ મું.	મમતારામ લાકડે માકડાં વળગાડે છે ! ...	૩૩૬
૩૯ મું.	ધનકોરડોસીને મમતારામ મળવા જાય છે ...	૩૪૩
૪૦ મું.	મદનપાલશેઠનો સેક્રેટરી ...	૩૫૬
૪૧ મું.	મદનપાલશેઠ અને મમતારામ ...	૩૬૪
૪૨ મું.	અનંગપાલ શેઠે રાખેલો રંગ ...	૩૭૫

ભાગ ૨ જો, વિકાસ અને પરિણતિ

પ્રકરણ.	વિષયસંજ્ઞા.	પૃષ્ઠાંક.
૪૩ મું.	મુંબઈના માર્સ્ટર સાહેબ અને રજનું ગજ	૩૯૧
૪૪ મું.	ભીખારીલાલનો દહાડો ફરે છે	૪૦૨
૪૫ મું.	મમતારામની સામે બાજી રચાય છે	૪૧૦
૪૬ મું.	વલ્લિફ વર્ગની અધમ દશા... ..	૪૧૮
૪૭ મું.	વલ્લિફ મહાજનની દીકરી પોતાના બાપનું કુળ ઉકાળે છે... ..	૪૨૬
૪૮ મું.	કાળીની પાળી	૪૩૬
૪૯ મું.	આ તે શું થઈ ગયું	૪૪૫
૫૦ મું.	પાછલી વાતનું અનુસંધાન... ..	૪૫૭
૫૧ મું.	મમતારામને ગાડી મળશે કે ?	૪૬૧
૫૨ મું.	મમતારામની ફજેતી	૪૭૧
૫૩ મું.	યોગસૂત્ર ઉપર વિડંબના નામની ટીકાનો મહિમા	૪૮૧
૫૪ મું.	મમતારામની સીફતનો એક બીજો નમુનો	૪૯૦
૫૫ મું.	ઠરજો અને ઠારજો	૫૦૨
૫૬ મું.	કંટકભંજન પોથીના ચાર પાઠ	૫૧૩
૫૭ મું.	વિદ્વદ્વિનોદ ચોપાનિયું	૫૨૨
૫૮ મું.	રવિમર્દનનો ચમત્કાર !	૫૩૪
૫૯ મું.	શ્રીરામગણપતિ રવિમર્દનને ત્યાં પધારે છે.	૫૪૩
૬૦ મું.	ચમત્કાર કરે તો નમસ્કાર પામે	૫૫૪
૬૧ મું.	કંટકભંજન પોથીના ચાર પાઠનું પરિણામ	૫૬૩
૬૨ મું.	વિદ્વદ્વિનોદ સંબંધે મમતારામની સલાહ.	૫૭૩
૬૩ મું.	સુખપાલકાકા પાંદડે પાંદડે નાચવાનું કરે છે... ..	૫૮૨
૬૪ મું.	ચતુર ઝવેરી પાંદડે પાંદડે નાચ્યો હોં !	૫૯૨
૬૫ મું.	અનંગપાલશેઠનો કાંદો ખીલે છે	૬૦૦
૬૬ મું.	હજી ધુમાડા મંડળી કેમ જામતી નથી !	૬૧૦
૬૭ મું.	કીકીનું નવું ઘર... ..	૬૨૧
૬૮ મું.	જુગારની ઇજ્જતી નવલશાપર કળશ ઢોળે છે... ..	૬૨૮
૬૯ મું.	મમતારામ ફાવ્યો જો !	૬૩૮
૭૦ મું.	પગની પાનીએ પણ ભાગ્ય લખ્યું છે પણ પારખનાર કેાણ ?	૬૪૮

પ્રકરણ.	વિષયસંજ્ઞા.	પૃષ્ઠાંક.
૭૧ મું.	ધનપાલશેઠને વિજ્ઞાપનપત્ર મોકલનારાનું શું થયું ...	૬૫૮
૭૨ મું.	કેશવલાલ ક્યાં?...	૬૬૭
૭૩ મું.	નિશ્ચયાત્મક અને અનિશ્ચયાત્મક અથવા રખેથી શરૂ થતી વાતો.	૬૭૮
૭૪ મું.	મારી બહેન કહેતી હતી... ...	૬૯૧
૭૫ મું.	લોક સુધર્યાં કે લોકોની રીતભાત સુધરી?... ...	૭૦૧
૭૬ મું.	જુગતે જુગતાની હેબક	૭૧૩
૭૭ મું.	આંખે આંખ	૭૨૩
૭૮ મું.	નિવૃત્તિનો આનંદ... ...	૭૩૪
૭૯ મું.	નવલશ પોતાનો વેષ કૃવો લજવે છે ...	૭૪૨
૮૦ મું.	એનું નામ તે તદાકાર વૃત્તિ ...	૭૫૨
૮૧ મું.	આપણું શ્રેય આપણે હાથ છે, સદ્ગુરૂ તો માત્ર ઉપદેશ છે.	૭૬૩
૮૨ મું.	શાલ પાંમરી	૭૬૯
૮૩ મું.	સરપાવ... ...	૭૭૯
૮૪ મું.	પ્રેમની ઐક્યતા... ...	૭૮૨

धीन અને અંકુર

વિશ્લિષ્ટશક્તિર્બહુથેવ ભાતિ ।

વીજાનિ થોર્નિ પ્રતિપદ્ય યદ્વત્ ॥

(શ્રીમદ્ધાણ્યત)

તસ્મિંશ્ચ સમ્યગ્નિશં પરિપોષ્યમાણે ।

નાનાફલે ફલતિ કલ્પલતેવ ભૂમિઃ ॥

(ધીમર્ત્વહરિ)

વિક્રમની વીસમી સદી

પ્રકરણ ૧ લું

સ્વરૂપ-ધ્વનિ-ચિત્ર

(ઉપજાતિ)

વધું કલિનું બળ આજ માનો,
ફરી જયો ભૂતળ આ જમાનો;
જ્યાં ત્યાં કરે નાસ્તિક હાથ ચેતો,
બુદ્ધિ બચાવો જ કદા બચે તો. (ભારત માર્તંડ શ્રીમદ્ભાલાલ.)

ગુજરાત દેશનું બેસણું હો બહુચરી, શહેર અમદાવાદ ગામ;
રાજ ટોપીવાળાતણું હો બહુચરી, નવખંડ જેનું નામ;
કલજીગ આવ્યો કોપતો હો બહુચરી, * * * *
કેસર ચહડે ખાલાભરી હો બહુચરી, કંકુનું શું કામ;
ચોખા લઈ વધાવીએ હો બહુચરી, શ્રીકૃષ્ણનું શું કામ. (ગુજરાતી ગરબી.)

વિક્રમની વીસમી સદીએ જેવા અને નોંધી રાખવા જેવો કેવડો બધો વિચિત્ર ફેરફાર કરી મુક્યો છે! કાળના મહાન ચક્રે કેટલું બધું ઉંધું ચતું અને ઉલટું સુલટું કરી નાંખ્યું છે! આજે આપણી વૃત્તિમાં, વિચારમાં અને બોલવા ચાલવામાં નવા હેતુઓ, અવનવા મુદ્દાઓ, વિચિત્ર ઉદ્દેશો અને ઓરજ મર્મો લપટાયા છે, આપણા પૂર્વજો અહિંવૃત્તિઓને અંતર્મુખ કરવામાં અને તે દ્વારા ચિત્તને શાંત કરવામાં જીવનનું સાર્થક માનતા હતા. તેઓનાં સર્વ આચરણો, રહેણી અને કહેણી તેનેજ ઉદ્દેશીને નિયમિત કરેલી હતી. બાલ્યાવસ્થાથી તેને વૃદ્ધાવસ્થા સુધી કેળવણી પણ તેવીજ મળતી; સંસર્ગ પણ તેવોજ હતો; અને સર્વે મનોવૃત્તિઓ, મૂળના મુદ્દાને સહાયકારક થઈ પડે તેવી રીતે રાજ્યબંધનથી, જનસંપર્કથી અને કુટુંબ સહવાસથી દોરવાતી અને કેળવાતી. આજે આપણે બહારના દેખાવમાં ઉપર-

ટપકાના સુધારામાં, ટાપટીપીઆ ડોળદમામમાં સુખ માનીએ છઠ્ઠાએ. અંગ્રેજ રાજ્યે કુળવણીને-ખડૂ પૂછો તો વિદ્યાભ્યાસને-ભ.પાભ્યાસને-ઉદ્ધીપન કરવાને પુષ્કળ સાધનો ઉત્તેજન મળે તેવી રીતે પ્રજા સન્મુખ ધરી દીધાં છે. તેની અસર એક નાકેથી ખીજા નાકા સુધી સર્વ સ્થળોમાં અને ખુણાખોચરાઓમાં, તેમજ સર્વ મંડળ અને સર્વ જનસમૂહમાં, સર્વત્ર રંગેરંગ પસરાતી જાય છે.

આપણે તે આપણા વડીલો જેવા નહિ તે આપણે એ જ આજે સમયસૂચક, ઋતિસૂચક અને ફેરફારસૂચક મહાવાક્ય થઈ પડ્યું છે.

વગર વિચારે કુળાચાર, લોકાચાર અને શાસ્ત્રાચાર તથા દેવાને તત્પર થઈ રહેલા તે આપણે. જીનું કંઈ સમજ્યા વગર, સમજવાને પ્રયત્ન કર્યા વગર, ઝોહ ફફડાવીને, ભવાં ચઢાડાવીને, એક લાકડીએ હાંકીને જંગલી એવું ઉપનામ આપનારા તે આપણે. આપણા પૂર્વજોની જંગલીમાં ગણના કરનારા તે આપણે. વિદ્યા, ધન કે સારા વિચાર થોડા છતાં બહુનું ડોળ ધાલનારા તે આપણે. આ લોક જ આપણું સર્વસ્વ માનનારા અને તે પ્રમાણે આચરણ કરનારા તે આપણે. પોતાનું જ-પેટનું જ-પૈસા કમાઈને ભણું કરનારા તે આપણે. સારે માર્ગે કે ખોટે (લોકમાં ઉઘાડા ન પડીએ તો બસ) નજીવા સુખમાં, દેગ ધણવર્ણના કામકાજના કુટારામાં, ઐહિક એશઆરામમાં વૃથા કાળ ગુમાવનારા તે આપણે. મૃગજળની શોધમાં અહીં તહીં ભટક્યા કરનારા તે આપણે. એવો હાલનો કારમો જમાનો છે.

પાણીથી ભરેલાં વાદળાની પેઠે આવી આવી ખુખીઓ અને તરેહ તરેહના ફેરફારથી ભરપુર ભરેલા કાળનું ચિત્ર જેવાની અને નીહાળવાની ઇચ્છા કાણ નહિ કરે ?

પ્રકરણ ૨ જી

મુંબઈના શેઠીઆ નંબર ૧. અવલબુદ્ધિદાસ અર્ધઅધ્ધાસ

ત્વમેવ માતા ચ પિતા ત્વમેવ ।

ત્વમેવ બન્ધુશ્ચ સહ્યા ત્વમેવ ॥

ત્વમેવ વિશ્વા દ્રવિણં ત્વમેવ ।

ત્વમેવ સર્વ મમ દેવદેવ ॥

મુંબઈ શહેરના સરીઆમ રસ્તા ઉપર આવેલા કોઈ ઘરના ખીજા મજલાના એક ઓરડામાં નકસીદાર ફરનીયર ગોડવેલું હતું. ટેબલ, કોચ, ખુરશી અને કબાટો જ્યાં ત્યાં મુકેલાં હતાં. એક બાલુએ પિત્તળનો પલંગ હતો. ટેબલ ઉપર થોડી સારી ખાંધણીની અંગ્રેજ ચોપડીઓ અકબંધ-કાપ્યા વગરની અને

ધુળ ચહડેલી, પલુ શોભાને સાર ગોઠવી દીધી હતી. તેની પાસે થોડી એક હાલહવાલ આંધણીની ગુજરાતી ચોપડીઓ તથા થોડાં અંગ્રેજી અને ગુજરાતી છાપાં હતાં. એ સિવાય નાટક, ફારસ અને ગાયનની નહાની નહાની ચોપડીઓ, ચોપાનિયાં અને હેંઝીલોનો ત્યાં વરસાદ વરસી રહ્યો હતો.

આજે તે ઓરડો ઘણો વિચિત્ર દેખાતો હતો. બનરમાંથી તરતની ખરી-દેલી સેંકડો નવી નવી ચીજોથી તે ગરકાવ થઇ ગયો હતો. ટેબલ, કાચ અને ખુરશી ઉપર, જ્યાં જગ્યા મળી ત્યાં, બધો સામાન વગર ગોઠવે અને જેમ તેમ મુકી દીધો હતો. કેટલોક તો ભોંયપર પડ્યો પડ્યો હવા ખાતો હતો. ફાટી ગયેલા કાગળોમાં વીંટાળેલા જગન્નાથી અને મલમલના તાકાઓ પગે અથડાતા હતા. કાશ્મીર, આલ્પાકા અને ફ્લેનનક્કનાં બંડલોનો તો સુમાર જ નહોતો. બડા કાગળનાં નહાનાં નહાનાં આફસો તો પીટાતાં હતાં. કોઇમાં રૂમાલ તો કોઇમાં ટુવાલ, કોઇમાં હાથનાં મોજાં તો કોઇમાં પગનાં મોજાંની દારોદાર લાગી ગઇ હતી. દરજીને ત્યાંથી તરતનાં સીવાઇને આવેલાં, પાટજુન અને કુડનાંઓનો ત્યાં વરસાદ વરસી રહ્યો હતો. ટૂંકા અને પાકીટો, આડી અવળી અને ઉભી, આ બધી ચીજોનો ભક્ષ કરવા મ્હોડું વકાસી તપર થઇ રહી હતી. જાણે કે કોઇ પરચુરણ સામાનથી ભરેલી દુકાનમાં લુટ પડી હોય, અથવા સામાનના ગાંસડા પોટલાં બાધતાં બાધતાંજ લુટારાઓને નહાસી જવું પડ્યું હોય, તે વખતના દેખાવ જેવો આજે આ ઓરડાનો દેખાવ થઇ રહ્યો હતો.

પરન્તુ તે ઓરડામાં સર્વેથી વધારે ધ્યાન ખેંચનાર તો જનજનના જોડાની જોડીઓ હતી. બુટ, શુઝ, સ્લીપર્સ, ગામડી જોડાંઓ અને સપાટો, દરેક તરેહ તરેહ-વારની; કેટલીક વાર્નોશની, કેટલીક ક્રીડ લેધરની, કેટલીક ડાયમન્ડ લેધરની, કેટલીક ચેકની, ઘણીક ખટન અને કટવાલી અને થોડીક તો છેક સાદી અને થોડી દોરીથી બાંધવાની એ પ્રમાણે હતી. આ બધી મોંઘી વિભાવતી જોડો કાદવમાં ન અગડે તે માટે અડધો ડજન તો રખરનાં સ્લીપરો ત્યાં જોવામાં આવતાં હતાં. બીજો બધો સામાન તો જ્યાં ત્યાં મુકેલો હતો, અથવા ખસતો ખસતો ક્યાંનો ક્યાં ચાલ્યો ગયો હતો; પલુ આ બધી જોડાંની જોડો તો ખાસ કરીને બહુ સારી રીતે ગોઠવી કાચ ઉપર મુકેલી જોવામાં અવતી હતી.

એ ઓરડો નવલશાનો છે. આટલી બધી ચીજો અને વિશેષે આટલી બધી સારી અને મોંઘી જોડાંની જોડીઓ પોતાની હતી તે સારૂ નવલશા પોતાને બહુ ધન્યવાદ આપતો અને ભાગ્યશાળી માનતો હતો. એનાં લગ્ન પાસે આવેલાં હોવાથી એ બધો નવો સામાન તેના પિતાએ આપેલા પૈસામાંથી એણે ખરીદ કીધો હતો.

નવલશા કાણુ હતો? તે વનમાલીદાસ નામના એક વાણીઆનો છોકરો હતો.

એની ઉમ્મર વીસ વર્ષની હતી. અંગે એકવડો અને પાતળો હોવા છતાં એ બહુ ઉંચો નહોતો લાગતો. એની ચામડીનો રંગ ઘઉંથી ઘણો ઉજળો લાગતો. આંખો લાંબી અને ઝીણી હતી. મુછો પુટી હતી પણ હાથેથી આંકડા વળાય એવી મહોટી નહોતી. નાકની દાંડી સીધી અને લાંબી પણ અણીદાર નહોતી. કપાળ બેઠા ઘાટનું અને નહાનું હતું અને માથે બધા વાળ રાખેલા હોવાથી વધારે નહાનું દીસતું. એ વાળનો ગુચ્છો કપાળ આગળ મહોટો હતો. તેને ઘેરાંની પેઠે સંથે પાડીને નવલશા રાખતો. માથે વાળ રખાવવા એ તો હાલનો રવૈયો છે, અને નવલશા જમાનાની બહારનો આદર્શ નહોતો કે ઉલટો ચાલે. એજ નિયમને અનુસરીને એને માથે ચોટલીનું નામ માત્ર પણ હતું નહિ. નવલશાની મુખમુદ્રા હસતી હતી, પણ જ્યારે એ ઓઠ દાબતો (કે જેમ કરવાની નહાનપણુથી એને લઢલુ પડી ગઈ હતી) ત્યારે તે કઠોર દેખાતી.

નવલશા અંગ્રેજ બહુ ભણ્યો નહોતો. સરકારી હાઇ સ્કૂલમાં એણે પાંચમા ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો, તે પછી છઠ્ઠા ધોરણમાં કોઈએ એને ન ચહડાવ્યો એટલે બહુ ધિક્કારથી નવલશાએ સરકારી શાળા છોડી દીધી. કોઈ પ્રાઇવેટ સ્કૂલમાં એકદમ સાતમા ધોરણમાં જઈને બેઠો, ત્યાંથી બે વાર એણે મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા આપી, પણ પોતાનો અભ્યાસ કાચો તેથી-કે પરીક્ષકોની ગફલતથી-કે પરીક્ષા ઘણી કઠણ હોવાથી તે ફેલ (નાપાસ) થયો, એટલે સ્કૂલ છોડી દીધી. તો પણ પરીક્ષામાં જવાની ખંત તો જરૂરી જ રાખી. યથારુચિ ઘેર અભ્યાસ કરી એકવાર ફરી પરીક્ષા આપી, છતાં પરિણામ ધાર્યું આવ્યું નહિ. હજી પણ એણે ભણવાનો વિચાર છોડી દીધો નહોતો. પરંતુ હાલમાં તો લગ્ન પાસે આવેલાં હતાં તેથી ભણવા-પર મીંકું વળ્યું હતું. આગળ ઉપર શું કરવું, ભણવું, કે ધંધો ઉઘમ કરવો, કે ચાકરીએ રહેવું, એ વાત નવલશા પોતે જ જાણતો નહોતો.

નવલશાને સારા સારા ડગલા પહેરવા, કફ અને કાલરવાળા વાસકુટો પહેરવાં તથા ઝીણા પોતાનાં અને ઝીણી કારનાં ધોતિયાં પહેરવાનો બડો શોખ હતો. ધોતિયાં પહેરવાનો શોખ એકવાર મેટ્રીક્યુલેશનમાં જઈ આવ્યા પછી એણે જાણી જોઈને ઓછો કરી દીધો. માથે રેશમી ખોખું પહેરતો અને અંદરની ટોપી બહુ ઇસ્કી રાખતો, પણ એને ખરો શોખ તો બેડાનો હતો. જાતજાતના ચકચકતા ભભકાદાર અને ચમચમ થાય એવા બેડા પહેરવા તેમાં એ પોતાના જીવ્યાનું સાર્થક માનતો. બેડાની પણ બહુ જ સંભાળ રાખતો. ખીસામાં એક રૂમાલ ખાસ બેડા સાફ કરવાને અને એક મોઢું હોવાને રાખતો. એમ છતાં જો ભુલમાં બેડા ભુલવાનો રૂમાલ રહી જતો તો મોઢું ભુલવાનો રૂમાલ તે કામમાં વાપરતો ! બેડા મેલા ન થાય અને ખરાબ ન દેખાય તે સાફ પગની, અને બેડા સાફ કરવામાં હાથ ઉપયોગી થઈ પડે છે માટે

હાથની સંભાળ, દહડામાં બે ત્રણવાર સાબુથી ઘેાઢને અને ડબ્બેકવાર દુવાલથી લ્હોઢને, સાફ અને ઉજળા રાખવાને એ બહુ મહેનત લેતો. પગને જરા ધુળ કે કાદવ લાગતાં એનો જીવ કપાઈ જતો. એટલું નહિ પણ પહેરેલા જોડાપર કાઢના પગ પડતો અથવા કાદવ લાગતો કે તરત જ લાઈસાહેબ રાતા અને પીળા થઈ જતા ! ગમે તેવા ખુશમીજળ જોડા અગડતાંની સાથે ઉડી જતો ! એના મિત્રો એની મશ્કરી કરતા કે નવલશાને ધપો મારો તો ચાલે, પણ એના જોડા અગડવા એ જોખમનું કામ ! નવલશા પોતાના મનમાં આમ નિશ્ચે માનતો કે જોડાને માટે આપણા પગ છે, કંઈપણ માટે જોડા નથી; અને જરા જરામાં બહાર જતાં આવતાં, જ્યારે ત્યારે નવલશા ખીસામાંથી રૂમાલ કઢાડીને, રોયમાં ને રોયમાં, જાણે કે શું મહોટો લ્હાવો લેતો હોય ને પોતાને કૃતકૃત્ય થયેલો માનતો હોય તેવા આનંદથી જોડા લુછતો, ત્યારે કાઢને પણ એમ લાગે કે નવલશા પોતાના ખરા કે ખોટા સિદ્ધાંતને ખરો જ માનતો હતો. એકવાર નહાનપણમાં મહેતાજીએ પાડ ન કરવા સાફ એને ગળે ખાસડાનો દાર પહેરાવ્યો હતો તે વખતે તો અલબત્ત નવલશાને બહુ શરમ લાગી; પણ હમણાં હમણાં એના વિચાર એટલા બધા અગાડી વધી ગયા હતા કે નવા વિલાયતી જોડા હોય તો, તેનો દાર ગળામાં પહેરેથી શરમ કે અપમાન લાગે એવા ખ્યાલ બહુ બહુ બુદ્ધિ દોડાવતાં પણ એને ન આવતો.

એક દહાડાં શનિવારે સવારના છ વાગે નવલશાના ઓરડામાં આપણે જઈએ. આસપાસ સર્વ શાંત છે. નવલશા ધોળું રેસમીકારનું ધોતિયું ઓઢીને પલંગમાં સુતેલો છે. થોડીવારમાં નવલશા જાગત થવાનાં ચિન્હો દેખાડવા લાગ્યો. ઓઢેલું ધોતિયું ખસેડી એણે પાસું ફેરવ્યું અને આંખો ચોળતો ચોળતો પલંગપર એ બેઠો થયો. આ વખત એનો ચહેરો હસતો દેખાતો હતો. એ શું સાફ સ્વપ્ન આપ્યું તેથી મલકતો હતો ? એક મીનીટમાં જાણે કાંઈ ખુશવાતનું લાન આવ્યું હોય તેમ એ વધારે ખુશ થયેલો દેખાયો. ખરેખર એના મનમાં સારા તરંગો દોડાદોડ કરતા હતા. આંખો ઉઘાડી, સાવધ થઈને હસતે મ્હોડે કાચપર મુકેલા જોડાંની જોડાપર એણે નજર ફેંપી અને મનમાં પરમ સંતોષ માની લીધો. બજારમાંથી આણેલી બીજી ચીજને જોઈ ન જોઈ કે પાછી કાચ ઉપર નજર કરી પછી પલંગમાં જ બેઠો બેઠો, ઓઢવાનું ધોતિયું ખસેડી, પલ્લાંડી વાળી ઢીંચણપર હાથ મુકીને અને માથાને હથેલીપર ટેકવીને, વળી તે જોડાંને ધારી ધારી જેવા લાગ્યો; અને નીહાળતાં નીહાળતાં પોતાને જાણે કાંઈ વસ્તુની ન્યૂનતા નથી અને પડવાનીએ નથી, એવા ખુશ મીઝજથી અને તત્સંબંધી કલ્પનાઓના તરંગથી એ મૌન ધારી બેસી રહ્યો. વળી કંઈ ચાદ આવવાથી પલંગ ઉપરથી ઝટ ઉડીને એ કાચ પાસે ગયો અને બધાં બાકસો પાછાં હીકા-હીક મુક્યાં. થોડાં બાકસો ઉઘાડીને બધી જોડીઓને પાછી આમતેમ ફેરવી

ફેરવીને ખુબ ધારી ધારીને જોઇ. એકેમાં જરાસરખી પણ ખોડ કે ડાઘો ન જણાયો એટલે એનો જીવ થર પડ્યો. આ જોડા દિવસના કેવા લાગે છે, બધા બરોબર આવે છે કે નહિ, પહેરીને ચાલતાં પગ કેવાં દેખાય છે, એવા વિચાર એના મનમાં આવવાથી બધાને એકવાર ફરીથી પહેરીને તપાસી જોવાની એણે ધારણા કરીધી. પણ આવું મહાભારત કામ નીરાંતે કરવું જોઈએ, માટે ઉતાવળે ઉતાવળે જેમ તેમ દાતણ કીધું ન કીધું અને મ્હોંડું જેમ તેમ ધોઈને પહેરેલાં પોતીઆથી લ્હોઈને નવલશાએ જોડાંની તપાસ કરવી પાછી શરૂ કરીધી. પગે નહાતાં મોજાં પહેર્યાં અને હાથમાં શુહોર્ન લઈને અવતારનું સાર્થક થાય એવા કામમાં એ છેક તલ્લીન થઈ ગયો ! બધા પહેર્યાં, બધા તપાસ્યાં, બધાને વારાફરતી નવા કામ-લોથી ખુબ લ્હોયાં; ઓરડામાં આમ તેમ જોડાંને ચમચમ કરાવતો ધબધબ ચાલ્યો; પાટલુન અને ડગલો પહેરીને ફરી બધાની તપાસ લીધી; એમ લે મુક કરતાં કરતાં, અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં એમ દોડદોડ કરતાં, બીજી ચીજને પગે અથડાતી તેને અફળતાં અને ઝીકતાં, જોડાંની સેવામાં અને સંવામાં બારણે નવ વાગ્યા પણ નવલશા પોતાના મનસંદ કામથી પરવાર્યો નહિ ! કામમાં એટલો બધો રોકાયો હતો કે ટેબલ પર કલાંકેક થયા ન્હાઈ પડી રહેલી તેનું પણ એને ભાન નહોતું ! એટલામાં એની મા કમલા નિત્યનિયમથી પરવારી દર્શન કરવા બહાર જતી હતી તે ત્યાં આવી; અને કાંઈક લાડથી, અને પોતાની તાપસંદગી બતાવવાને કાંઈક મહોટો ઘાંટો પાડીને એ બોલી—“અલ્યા નવલ ! કેમ આજે તેં માંડ્યું છે શું ? નવ વાગ્યા અને હજી ન્હાઈ ધોઈને પરવાર્યો નથી કે ? અને આ શું !” ટેબલ પર ન્હાઈને વાડકો એમનો એમ પડી રહેલો જોઈને એ બોલી—“અરે વાહરે ભાઈ ! તેં તો હજી ન્હાઈ પણ પીધી નથી, અને આ તે કાંઈ સાફ કહેવાય કે ઉંડા ત્યારથી જોડાંનું જ ધ્યાન ! સવારના પહોરમાં ન્હાઈ ધોઈને સેવા પૂજી કરવી કે આ મુવાં દોરનાં ચામડાંની જ સેવા લઈ બેસવી ! !”

નવલશા પાટલુન અને ડગલો પહેરીને આ વખતે ઉભો હતો. એના એક પગમાં હોલબુટ હતું, અને બીજા પગમાંથી એ વાંકો વળીને, ઉભા ઉભા હોલબુટ કહાડતો હતો. એની મા એને બહુ લાડ લડાવતી એટલે માનો ધાક એને જરાએ નહોતો; તેથી પોતાના કામથી અટક્યા વગર નવલશા બોલ્યો—“હૈં ! નવ વાગી ગયા ? હું તો સમજ્યો કે હજી ન્હાઈ આવી નથી તેથી આડે નહિ થયા હોય. પણ કાંઈ શીકર નહી. હું હવે પરવારી રહેવા આવ્યો છું, એટલે હમણાં જઈને ન્હાઈ લઉં છું.”

એટલામાં એની માની નજર નવલશાએ ખરીદેલા જોડાના હગલા પર પડી અને વિલાયતી જોડાંની આટલી બધી જોડો નવલશાએ ખરીદી હતી તે વાત એને હમણાં

જ જણાઈ તેથી ગુસ્સે થઈને એ બોલી—“અને આટલી બધી જોડને તું શું કરવાનો છે? આ તો જન્મારા સુધી વાપરતાં નહિ ખુટે એટલી બધી જોડ છે! ભાઈ, તું તો હવે ભણી ભણીને છેક હાથથી ગયો. પણ મને શું?” નિરાશ થતી એ બોલી—“તારો આપ જોશે તો તને વઢશે. હું તો જાણતીતી કે પાંચ સાત જોડ હશે.”

નવલશાએ હોલખુટ એ પગમાંથી કહાડી નાંખ્યાં હતાં. તેને બાકસમાં મુકતાં એ બોલ્યો.—“પંદર વીસેક જોડી શું બહુ થઈ કે તું આટલી બધી ગુસ્સે થાય છે.” એણે જોડી તો ત્રીસ લીધી હતી, પણ આમ ટકા વધઘટ કરીને બોલવું એ તો એને મન સાધારણ વાત હતી. “લમ જેવે ટાંકણે નહિ લઈએ તો શું એટલી બધી રોજ લેવાય છે? હું કાંઈ થોડો રોજ આટલી બધી જોડો લાવું છું કે તું આમ ચ્હીડાય છે.” “મારે શું”? કમલા બોલી—“પણ આટલી બધી જોડો તો મેં કોઈ ટેકાણે દીડી નથી. તારા રોજના પહેરવાના જોડાં જોની, કેટલો દગ છે! તારા સાસરીઆમાં અને વધે તો નાતમાં એનું લ્હાણું કરજે કે તારું નામ થશે.” એની મા મરેડમાં બોલી.

“હા, એમાં શું!” નવલશા હસતા હસતા બોલ્યો—“લ્હાણું કરવું એ તો પૈસા નાંખી દેવાના. પણ જોડા જેવી સારી ચીજનું લ્હાણું કરવું એ ધુળ જેવા થાળી વાડકા કરતાં ઘણું જ સાફ છે.” પણ વિચાર કરતાં કરતાં નવલશા બોલ્યો—“એક સરખી જોડ લઈએ તો બધાને પગે કેમ આવે? અને કોઈને કેવા જોઈએ અને કોઈને કેવા જોઈએ, માટે એ ઉપયોગી વાત નહિ અને એવી છે.”

કમલા જોડાની જોડ ગણતાં બોલી—“શું, આ વીસ જોડી છે? આ તો ઓછામાં ઓછી બસે હશે. અને નવલ, તારા આપે લગન જાણી પાંચસો રૂપીઆ ખરચવા આપ્યા તે બધા જોડાંમાં જ જશે કે! હું તો જાણતીતી કે મને લુગડા-લતાં અને ધુળ પથ્થર બહુ લેવું છે, અને તારા આપે તને વધારે રૂપીઆ આપ્યા છે, તો નવલ મને સોએક રૂપીઆ જરૂર આપશે. પણ ભાઈ, હવે પાંચસોમાં તું તારું જ પુરું કરે તો બહુ થયું.” એમ બોલી એની મા ચાલી ગઈ. નવલશા કાચ ઉપર બેસવા ગયો એટલે ચ્હાઈ યાદ આવી. પણ તે છેક ટહાડી થઈ ગઈ હતી તેથી ઉઠી કરાવવા પોતાની બહેન ગંગાને આપી આવી કાચ ઉપર બેઠો. માના જવા પછી નવલશાના મનમાં ચિંતા પેસવા લાગી, કેમકે લમ જાણીને રૂપીઆ પાંચસો એના આપે એને આપ્યા હતા. નવલશાએ તો તેજ વખતે મનમાં નક્કી કરી પૂરું હતું કે, પુરેપુરા રૂપીઆ પાંચસો ખરચવા. એની માએ વાત છેડી અને હવે એને વિચાર થઈ આવ્યો કે રૂપીઆ સાતસો ભોર થઈ ચુક્યા અને હજી બીજા દહોડસો બસોનો માથે ખરચ હતો તેનું શું કરવું? આપ પાસે માગવા જાય તો કદાચ મળે; પણ નવલશાને એક તો પોતાના મનમાં કબુલ કરવું પડ્યું કે પાંચસોની રકમ કંઈ ઓછી નહોતી કે ફરીથી માગવા જવાય. તેમાં આ તો સાતસો ખરચાઈ

સુખ્યા તેનું કરવું કેમ? ખીજું કારણ કે હજી એના આપનો એને ધાક હતો. મનમાં તો ધણીએવાર આપ સામે બહુ બગાડ કરતો; પણ અહારથી તેમ કરવાની હજી એને હામ આવી નહોતી. ખીજા હાથ ઉપર રૂપિયા દહોડસોથી બસેતો ખરચ કર્યા વગર ચાલે, એ વાત વિચાર કરતાં નહિ અને એવી નવલશાને સ્પષ્ટ દેખાઇ. હજી તો ખોખાંઓ અંધાવવાનાં હતાં, અમોઢિયાં અને રેશમી કારનાં ધોતિયાંઓ લેવાનાં હતાં. વળી ખીજે પરચુરણ સામાન તો જુદા. લમ ઉપર પોતાના મિત્ર મંડળમાં આપવા સાફ પોતાના ફોટોગ્રાફ પાછળ ઓછામાં ઓછા રૂપિયા પચાસ જોઇતા હતા. કેટલીક અંગ્રેજી ચોપડીઓ ખરીદવાનો વિચાર નવલશાએ તદ્દન માંડી વાળ્યો, અને થોડાં ધોતિયાં ઓછાં ખરીદવાં એમ નક્કી કર્યું. પણ બહુ જ કરકસર કરતાં રૂપિયા દહોડસો તો જોઇએ જ જોઇએ. પચાસેક રૂપિયા ઉધાર રાખે તો ચાલે એમ હતું. ત્યારે હવે સો રૂપિયા કેયાંથી લાવવા એનો વિચાર નવલશા કાચ ઉપર એસીને બહુ જ કરવા લાગ્યો. એવામાં એની બહેન ચ્હાઈ ઉન્હી કરીને લાવી. એકાએક નવલશાને વીજલીના ચમકારાની પેઠે ભાસી આવ્યું કે એક તદખીરથી રૂપિયા મળે ખરા. એની માએ એની પાસથી રૂપિયા લેવાનો વિચાર કરીધો હતો, પણ નવલશાને એમ સુઝી આવ્યું કે સામા માની પાસે જ માગવા અને યુક્તિ લગાડવાથી વગર કાલાવાલા કરે (ન ચાલતાં છેવટે એમ પણ કરવાને એ તૈયાર જ હતો) અને વળી પોતાના ભારમાં અને ભારમાં રહેતાં મળે એ વાત નવલશાને નક્કી જેવી જણાઇ. બહેનને પોતાના પક્ષમાં લેવા સાફ નવલશાએ ઉદાસ મ્હોડે ચ્હાઈનો વાડકા લીધો. એની બહેને આમ ઉદાસ થવાનું કારણ પૂછ્યું કે નવલશા તરત જ ગરીબડા જેવું મ્હોડું કરી બોલ્યો—“શું કંઈ બહેન આપણા લોકો જંગલી તે જંગલી, આવી આવી સારી ચીજો લીધી છે”—એક જોડાની જોડ બતાવીને—“આ જુટ કવાં સારાં છે! એના મને નવ રૂપિયા પક્ષા છે. પણ મને એમ શીકર થાય છે કે લગનમાં અધે શરીરે પીઠી ચોળાવવી પડશે ત્યારે આ ખીચારાં જુટ બગડી જશે માટે”—નવલશા અટકીને બોલ્યો—“હું પીઠી તો નહિ જ ચોળાવવાનો.”

ખીચારી ગંગા નવલશાના આ બોલો સાંભળીને સડ જેવી થઈ ગઈ. ચમકતી અને નિસાસો નાંખતી તેણે પોતાનો હાથ છાતીપર મુક્યો. પણ શું કરવું અને શું બોલવું તેની ખીચારીને ગમ પડી નહિ. આ બાબતસર મા દીકરી ભાઈની સાથે કટકટ કરીને હવે છેક થાકી ગયાં હતાં. નવલશાને સમજવવા, પટાવવા ને ફાસલાવવામાં તેઓએ કાંઈ બાકી રાખ્યું નહોતું. ઘણીએ વાર એની મા એની આવી જીદ જોઈને રડી હતી. પણ નવલશા મક્કમજ રહેતો. વિદ્વાતાની નમુનાદાર એની તકરારોનો એ ખીચારીઓ શું જવાબ આપે? આપણને ઈશ્વરે જે રૂપ આપ્યું તે ખરૂં, એમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર શી? અને પીઠી ચોળાવવાથી શું થાય? મારા ભણતરમાં ધુણ

પડે! મારા મિત્રો મને હસે અને કહે કે ભણ્યાપર પાણી ફૂંચું! પણ એની મા અહેનની સ્વાભાવિક આજીજી જોઈને નવલશાને એમ લાગ્યું કે પીડી ચોળાવ્યા વગર નહિ ચાલે; જો કે બહારથી આ વાતની હજી એ ના ની ના જ કહી કરતો.

આજે એની અહેનને લાગ્યું કે રોજની પેઠે આ વાત કરતાં નવલ તપતો નથી. તકરાર કરી કરીને તો અધાંએ થાક્યાં હતાં તેથી તે ખીચારીએ રોજ કરતાં આજે વધારે કાલાવાલા કીધા ને નવલને સમજાવવા લાગી અને એમ જણાવ્યું કે પીડી નહિ ચોળાવવાની જીદ નવલશા છોડી દે તો એ જે કહે તે કરવાની પોતાની તત્પરતા બતાવી. નવલશા આવા બોલની વાટ જ જોતો બેઠો હતો, એટલે ચટ એ વાત પકડી લીધી; અને પોતાના ભણતરમાં ધુળ પડશે, મિત્રો હસી કહાડશે તે વાતની ઝાઝી દરકાર કીધા વિના, પોતાને સો રૂપીઆ વગર નહિ જ ચાલે એમ કહી દીધું. ગંગાએ માની આગળ વાત કહાડીને સો રૂપીઆ નવલશાને અપાવવાની કબજાત આપી અને જતી રહી.

ગરીબ ખીચારી નવલશાની મા કમલા અને એની અહેન ગંગા! લગનમાં પીડી વગર કેમ ચાલે? પણવાની ના કહે તો ચાલે પણ પીડી વગર કાંઈ ચાલે? અને નવલશા જ્યારે કહે કે મારા ભણતરને ખોડું લાગે ત્યારે એનો તે ખીચારીઆ શો જવાબ દે? તેથી મા દીકરીએ પોતાને જ રૂપીઆની તાણુ છતાં, અને ધારેલી ઘણી ઘણી ચીજો લેવાનો વિચાર માંડી વાળીને માણુમાણુ નવલશાને સો રૂપીઆ આપવા તૈયાર થઈ. ખરા પરસેવાના રૂપીઆ કમાતાં જેટલો હરખ આવે તે પ્રમાણે નવલશા હરખાયો.

મા દીકરીને વિચાર જ ન આવ્યો કે લાંબના ભણતરપર પાણી ફૂંચી વળશે એમ નવલશા જ્યારે ત્યારે કહી કરતો હતો, તે વાતનું શું થયું? નવલશાને પોતાને પણ એ વાતનો જરાએ ખ્યાલ રહ્યો નહિ. માને અને અહેનને રૂપીઆ આપતાં કેટલી બધી અડચણો વેડવી પડી હશે એમ જાણવા છતાં, એને કાંઈ લાગ્યું નહિ. હિલટો આવી સફળ યુક્તિને માટે એ પોતાને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૩ જી

With the Gods of his own heart.

પોતાની ઇષ્ટ માનેલી વસ્તુઓમાં

શું જોશે તનની છબી, એમાં નથી નવાઈ;
નિરખો મુજ મનની છબી, બહા પરીક્ષક બાઈ,
તન-મનની છબી જોઈને, મુજ મન સંદેહ આમ.

* * * * *

(જુની કવીતા.)

અગીઆરેક વાગે નવલશાએ જેમ તેમ નહાઈ લીધું અને જમ્યો ન જમ્યો કે પોતાના ઇષ્ટ માની લીધેલા કામમાં પાછો લાગ્યો. આટલી બધી જોડાની જોડા ન્યાં જોવાની અને પહેરવાની હોય ત્યાં બીજું કામ તે શાનું સુઝે! આર વાગે તેના બે મિત્રો કંઈલાદાસ અને આનંદશંકર નીચેને દાદરેથી “નવલશા ઉપર છેકે?” એમ બોલતા બોલતા અને પરસ્પર મહોટેથી વાતો કરતા કરતા નવલશાના ઓરડામાં જોડા સાથે જ આવ્યા. એ વખતે નવલશા કંઈ અને કાલરવાળું નવું વાસ્કુટ પહેરીને, અને દોરીથી બાંધવાની એક શુઝની જોડી પગમાં પહેરીને, હાથમાં રમાલ સાથે, આરસી આગળ ઉભો ઉભો, જોડાને અને પગને જોયા કરતો હતો. માથે મખમલની છુટ્ટાદાર ટોપી હતી. કામમાં એટલો મશગુલ થયો હતો કે કંઈલાદાસ અને આનંદશંકર એની છેક પાસે આવ્યા ત્યારે એની નજર તેઓ પર પડી.

“આવો આવો, કેમ છો ? ખુશ તો ખરા?” એમ હસીને બોલતાં બોલતાં નવલશાએ પોતાનો હાથ લંબાવ્યો અને બન્ને મિત્રો જોડે શેકહેન્ડ કીધી.

આનંદશંકર કાચપરથી નવલશાના જોડા ખસેડી બેસવા માટે જગો કરતો હતો એટલામાં—“હાં-હાં ! એ શું કરો છો !” એમ બોલતાં બોલતાં આરસી આગળથી એકદમ દોડી જઈ નવલશાએ તેને વાચો. પોતાને હાથે કાચપર પડેલાં સીવેલાં ડગલા અને પાટલુનોતો ગોટો પીંડાળો વાળી ટેબલપર મુકી દીધાં અને આનંદશંકરને સાફ બેસવાની જગ્યા કરી આપતાં એ બોલ્યો—

“સાફ થયું કે હું આવી પહોંચ્યો; નહિ તો હમણાં બધા જોડાને ધાણું નીકળી જતે”—એમ બોલી નવલશાએ પહેરેલાં શુઝ સામું જોયું, અને બગ્યાં નહોતાં છતાં રમાલથી સાફ કરવા લાગ્યો. આનંદશંકરે કંઈલાદાસને તે વખતે આંખ મારી કે નવલશા હજી તેવો ને તેવો જ રહ્યો. કંઈલાદાસ એક ખુરશી ઉપર થોડા તાકાઓ પડ્યા હતા તેપર બેઠો.

આનંદશંકરે ચકરી પાઘડી, વાંકા બાંધતો કાળો ડગલો અને ગામડી જોડા પહેર્યા હતા. ખભા ઉપર છ આંગળ પહોળી પીછોડી રાખી હતી. એને માથે ચોટલી હતી અને બાબરી નહોતી. કપાળે અડધી જેવડો મોટો ચાંલ્લો કીધો હતો. એનું શરીર ઉંચું અને ભરાઉ હતું. એની આંખો બહુ તીક્ષ્ણ નાકની દાંડી સીધી અને નસકોરાં પુલેલાં હતાં. ઉમ્મર બાવીસેક વર્ષની હતી. બે વર્ષ પહેલાં એ ટ્રેડીક્યુલેટ થયો હતો. ગરીબ અવસ્થાને લીધે એનાથી કાલેજમાં જઈ શકાયું નહિ અને મહામુશીબતે આટલું ભણવાને પામ્યો હતો. એ થોડુંધણું સંસ્કૃત ભણ્યો હતો તેથી પોતાની બોલીચાલીમાં વિદ્વતા બતાવવાને થોડાક અંગ્રેજી શબ્દો અને થોડાક સંસ્કૃત શબ્દો એ જ્યાં ત્યાં ઘુસાડી દેતો. રીતભાત, વિચારો અને રહેણી

કહેણી પોતે આર્ય હોવામાં અભિમાન ધરાવતો હોય એવી રાખતો. હાલમાં એ કાઈ યુજરાતી છાપાખાનામાં યુદ્ધ વાંચી તથા થોડાં ખાનગી ટ્યુશન આપી પોતાનો નિર્વાહ જેમ તેમ કરતો. પોતાને વાસ્તે ઘણું ઉંચું મત ધરાવતો અને તકરાર લેતો તે છોડતો નહિ. કાઈ અઠવાડિયાનું છાપું કહાડવું, ચોપડી કહાડવી, એવી એની હોંસ અને ઉમેદ હતી. પાસે પૈસા ન હોવાથી પોતાના સદ્ગુણ મિત્રોને આવા કામમાં પડવાની એ સલાહ આપતો, અને એમાં લાભ અને કીર્તિ બન્ને મળે છે, એમ આંકડા કરીને અને દાખલા દલીલ આપીને દર્શાવતો. નવલશા બેવાર ફેલ થયો ત્યારે આનંદશંકરે એને કહ્યું કે ભણવાનું મુકી દઈને કાઈ છાપું કે ચોપાનિયું કહાડો. પણ નવલશાને એ વાત ઝાઝી ગમી નહિ, કેમકે પોતાના ભણતર માટે સારો મત છતાં વિષયો લખવાના કુટારામાં પડવું એને અચતું નહિ. તે તો જાણે સમજ્યા; પણ વળી રોજ રોજ નવા નવા વિષયો ક્યાંથી લાવવા? એમ બહીને નવલશા એને ના જ કહ્યા કરતો હતો. આનંદશંકર બહુ દબાણ કરતો ત્યારે આગળ ઉપર થઈ રહેશે એમ કહેતો.

એના મિત્ર કંઈલાદાસે રેશમી ખોખું, ડાગલો અને ધોતિયું પહેર્યાં હતાં. પગમાં અંગ્રેજી જોડા હતા. એની ઉમ્મર આનંદશંકરના જેટલી હતી. એ કપાળે ટીલું કરતો. એના શરીરનો રંગ શ્યામ વર્ણનો હતો. સ્વભાવે એ ભોળો અને પારકો આદમી જેમ દોરે તેમ દોરવાય એવો હતો કેમકે પોતામાં ઝાઝી પહોંચ નહોતી. એના બાપની ચોકસીની દુકાનમાં કંઈલાદાસ બેસતો હતો. આનંદશંકર અને બીજાઓના કહેવા-પર એ પોતાના વિચાર બાંધતો અને છેક નિષ્કપટી હોવાથી તે પ્રમાણે ચાલવાને વેતરણ કરતો.

બેસતાં બેસતાં ખોખું ઉતારી ટેબલ પર મુકી કંઈલાદાસ હાથેથી ટોપી ઠીક કરવા લાગ્યો. આનંદશંકરે કોચર બેસીને એક પગ ગંગ પર મુક્યો, અને ખોળામાં ચકરી પાઘડી રાખી. પછી પીછોડીથી ધીમે ધીમે બેહોડાપરનો પરસેવો હટાવા લાગ્યો, અને નવી નવી આણેલી ચીજોને જોતાં જોતાં બોલ્યો—

“કેમ નવલશા, બાર વાગે ફોટોગ્રાફરને ત્યાં જવાનું આપણું એપોઇન્ટમેન્ટ (નક્કી કરેલો સંકેત) હતું, અને હજી તો તમે સજ્જ થયા નથી. પછી આમડીલે (ટીલ) કરશે તો વાલકેશ્વર ક્યારે જવાશે, માર્ગમાં મ કંઈલાદાસને હમણાં જ કહ્યું કે રોજ નવલશાને શણગાર ધરતાં બે ઘટિકા લાગે છે, પરંતુ આજે બાર ઘટિકા નિશ્ચે સમજવી! કેમકે એક તો ફોટોગ્રાફરને ત્યાં જવાનું એટલે બધો ફેસ ઓલરાઇટ (બરાબર) પહેરવો જોઈએ. તેમાં વળી લમ સાફ નવીન વસ્ત્રો લીધેલાં એટલે બાર ઘટિકા થાય એમાં આશ્ચર્ય શું?”

એમ બેલતાં બેલતાં આનંદશંકર પોતાની પાસે પડેલા વિલાયતી જોડાંની જોડાં એક બે ત્રણ એમ મહોટેથી ગણુવા લાગ્યો. પંદર ઉપર થતાં એને હસવું આવ્યું અને વધારે મહોટેથી અને ધીમેથી ગણુવા લાગ્યો. કંઈજાદાસના વિસ્મયનો પણ પાર રજા નહિ કે આટલી બધી જોડીને (આ વખત આનંદશંકર બાવીસ તેવીસ ગણુતો હતો) નવલશા એટલે કે પાંચરશે! એટલામાં ત્રીસ ગણી ને આનંદશંકર અટક્યો. તેથી અચરજ થતા થતા કંઈજાદાસ બોલ્યો—

“આ બધી જોડી શું તમે લગનમાં પહેરવાના કે? ત્રીસ જોડી! મારા બાપ!” પોતાના એડોને હાથેથી વગાડીને એ બોલ્યો—“હું તો એક જોડી જ મહિના ચલાઉં છું અને મને તો આ બધી જોડી બરાબર પંદર વર્ષ ચાલે!”

“ત્રીસ જોડી લીધી તેમાં શું?” આનંદશંકર મરોડમાં બોલ્યો—“આ વર્ષે અધિક માસમાં રોજ અક્કેડી જોડીનું બ્રાહ્મણને દાન કરશે તો ત્રીસ દિવસમાં ત્રીસે સ્વાહા.”

“તમારે એકાદ જોઈતી હશે તેથી આમ દાન કરવાની સલાહ આપતા હશે કેમ?” કંઈજાદાસ હસીને બોલ્યો; “પણ તમે માગો તો નવલશા કંઈ ના નહિ કહે; બાકી બ્રાહ્મણને આપવાથી કંઈ પુણ્ય થાય એમ નવલશા માનતા નથી.”

“હા, તમારે જોઈતી હોય તો બેલાશક લ્યો.” નવલશા બોલ્યો; “મારે બે ત્રણ જોડી અદલાવવી છે. તેમાં એક તમારે સાડ લેવામાં કાંઈ મને વધારે પૈસા ખસે એમ નથી.”

“અને કૃષ્ણાર્પણ પણ સાથે કહેજો કે નવલશાનું કલ્યાણ થાય”—કંઈજાદાસે કહ્યું.

“કૃષ્ણાર્પણ બૃષ્ણાર્પણ બોલવાનું આપણું બીજનેજ (કામ) નહિ.” આનંદશંકરે જવાબ વાલ્યો. “ભિક્ષા માંગે તે એમ કરે, પણ આપણા સુહૃદ્ મિત્ર પાસેથી અપેક્ષિત વસ્તુ લેવી તે કાંઈ ભિક્ષા માંગવી કહેવાય નહિ.”

“ઠીક ત્યારે”—નવલશા બોલ્યો—“આપણે ફોટોગ્રાફરને ત્યાં થઈને બાલકેશ્વર જવા પહેલાં છુટવાળાની દુકાને જઈશું.”

પછી નવલશાએ સાતેક અંગ્રેજી જોડ કહાડી અને જામી પડાવતાં કંઈ સારી લાગશે તે પૂછ્યું. પાટલુન અને હોલછુટ સાથે જામી પડાવવી નવલશાને ઠીક લાગી નહિ; માટે શુઝ પસંદ કીધાં, પણ ક્યાં પહેરવાં તે બાબતસર આનંદશંકર અને કંઈજાદાસ સાથે બહુ વાદ ચાલ્યો. ચળકતા ચામડાના આભાસથી જામીમાં શુઝ રીકાસ માટે તેથી એમ ઠર્યું કે શુઝ તો કીડલેધરનાં પહેરવાં. તે પછી ડગલા અને પાટલુન સંબંધી પાછી તકરાર થઈ. એમ કરતાં કરતાં નવલશાએ કાળો કાશ્મીરી ડગલો અને વાદળી રંગનું પાટલુન પહેરવું એમ નક્કી થયું. એ પ્રમાણે બધી ચીજો એક પછી એક જોતાં જોતાં, તેના

ભાવતાલની અને શોભાની વાતો કરતાં કરતાં કલાકેક નીકળી ગયો, અને નવલશાએ અમુક સ્ટીક રાખવી અને અમુક ખોખું પહેરવું એ વાતનો છેડો આવ્યો!

પછી નવલશાએ પહેરેલા ધોતિયાનો ડુઓ વાળી, તે પર નક્કી કરેલું પાટલુન પહેર્યું. વાસકુટ પહેરતાં પહેરતાં કાલર અને કફ આગળનાં બટનો કેવાં જોઈએ તે નક્કી કરી પોરવ્યાં અને સૉક્સ (અડધાં મોજાં) પહેરીને દોરીથી બાંધવાનાં શુઝ પગે ચઢાવ્યાં. દોરીને બહુ સાચવીને વાળી. માથે મખમલની ટોપી મુકી. આરસી આગળ ઉભા રહી ડગલો પહેરવાની તૈયારી કરી. બદનનાં કાલરને અને કફને બરાબર કરીધાં. ડગલો પહેર્યો. કુડતાની બાંધ ખેંચી કે કફ અને તેપરનાં બટનો બહાર દેખાય, એ પ્રમાણે નવલશા સજ્જ થવા લાગ્યો. બ્રશ લઈને માથાના વાળ હોળ્યા. ખીસામાં બે રૂમાલ મુક્યા. પછી માથે ખોખું મુક્યું અને હવે હું તૈયાર થયો છું એમ મિત્રોને કહ્યું. એટલામાં ફોટોગ્રાફરને ત્યાંથી પરભાઈ વાલકેશ્વર જવાનું હતું અને છેક સોમવારે સવારના ઉતરી આવવાનું હતું, માટે બે મલમલનાં ધોતિયાં, ટુવાલ અને સપાટને એક લુગડામાં બાંધી લીધાં. એ બધો વખત ઉજળીમાં કાણુ કાણુ આવશે, ફોટોગ્રાફને ત્યાં કેમ ઉભા રહીને છબી પડાવવી એ આદિ, નવલશાના લમ સંબંધી અને આણેલી ચીજો વિષે ત્રણે મિત્રો વાતો કર્યાં કરતા હતા. નવલશા લુગડાં પહેરીને તૈયાર થયો કે આનંદશંકરે કંઈજાદાસને વિકટોરીઆ લેવા મોકલ્યો.

“હું ધાડું છું કે” — નવલશા વિચારતાં વિચારતાં બોલ્યો — “છબી પડાવતી ખતે હું ડાબો પગ ભાથપર રાખીને, અને જમણા પગની આંગળીઓ ભાથપર પડે એમ તેને ડાબા પગથી સહેજ દૂર રાખી ઉભો રહીશ તો છબીમાં શુઝ આવ્યાદ પડશે; કેમકે આંગળાં આગળનો અને ઉપરનો ભાગ બરાબર જણાશે. પાછલો તળીઆ આગળનો ભાગ બરાબર નહિ જણાય; પણ તેમાં શું કરીએ? જોડાની શોભા આગલા ભાગપરથી જણાય છે, અને તે બરાબર પડે તો કંઈ શીકર નહિ.” એમ બોલતાં બોલતાં નવલશા જે આસને ઉભો રહી છબી પડાવવાનો હતો તે પ્રમાણે ઉભો રહ્યો.

આનંદશંકરને નવલશાનું બોલવું સાંભળી હસવું આવ્યું કે નવલશા પોતાની કે જોડાની છબી પડાવવા જાય છે! પણ આ વિચાર મનમાં રાખી તે મહોટેથી બોલ્યો —

“અને આ તમારી સ્ટીક દક્ષિણ હસ્તમાં રાખવાને બદલે વામ હસ્તમાં ધરીને વેણુ સદશે રાખો તો, સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ જેવા દેખાઓ ખરા! ચિત્રોમાં શ્રીકૃષ્ણ વક્રપાદ કરીને ઉભા છે અને એની વાંસળી તે તમારી સ્ટીક.”

નવલશાએ વાંસળી વગાડતા કૃષ્ણની છબી જે એક દીવાલપર ટાંગેલી હતી

તેનાપર નજર કીધી, અને એમ ઉભા રહેવાથી સાઈ જણાશે એમ પોતાને લાગવાથી તે પ્રમાણે પગ ગોઠવી ઉભો રહેવા લાગ્યો. એટલામાં કંઈણાદાસ આવ્યો. ફોટોગ્રાફરને આપવા સાઈ કબાટમાંથી રૂપીઆ પચ્ચીસ કહાડી ખીસામાંના પાકીટમાં મુક્યા. ધોતિયાનું બેચું અને પાછી વાળવાની જેડીઓ કંઈણાદાસને આપી નવલશાધરમાં માને કહેવા ગયો કે અમે સોમવારે સવારે આવશું.

પાછી ત્રણે જણા વિક્ટોરિઆમાં બેસીને ફોટોગ્રાફરને ત્યાં ગયા. ગાડીમાં બેઠા પાછી નવલશાએ કંઈણાદાસને કહ્યું કે છબી પડાવતી વખતે માઈ મ્હોડું બરાબર રાખ્યું છે કે નહિ તેની તપાસ આનંદશંકર રાખશે, અને હું તો શુઝ બરાબર રાખવામાં રોકાઈશ તેથી કદાચ ગલતીને કચળી ન વળે તે વાતપર તમે ધ્યાન આપજો.

ફોટોગ્રાફની દુકાને શનિવારને લીધે બહુ ગરદી હતી. નવલશાએ ચાર ડગ્ગન કાર્ડ-ડી-વીઝીટ એક ડગ્ગન કેબીનેટ સાઈઝની અને અડધો ડગ્ગન તેથી પાંચ મ્હોટી છબીની વરદી આપી. રૂપીઆ પચ્ચીસ બદાનાના આપ્યા અને છબી પડાવી. કાચ-પરના નેગેટીવની બહુ બારીકાથી તપાસ લીધી. સર્વેએ એક મતે કહ્યું કે છબી આબાદ પડશે. તેથી હરખાતા હરખાતા અને તે સંબંધી વાતો કરતા તેઓ કાર્ડ મારકીટ આગળ વિલાયતી જોડાવાળાની દુકાને ગયા. ત્યાં નવલશાએ ત્રણ જેડી પાછી આપી. આનંદશંકરે પોતાને પગે બેસતી એક જેડ પસંદ કીધી. વહોરાજીએ હીસામ કરી સાત રૂપીઆ પાછા આપ્યા તે નવલશાએ ખીસામાં મુક્યા. ત્રણે જણે વિક્ટોરીઆમાં બેસી વાલકેશ્વર જવાનો રસ્તો લીધો.

થોડેક ગયા ને નવલશા, જે છબી વિષે વિચાર કર્યા કરતો હતો તે છબીને પોતાની સન્મુખ જોતો હોય તેમ બોલ્યો—

મેં કહ્યું નહોતું કે એક પગ આડો રાખ્યા વગર છબીમાં શુઝ બરાબર નહિ પડે? ઠીક થયું કે મને આનંદશંકરે આડા પગવાળા કૃષ્ણની છબી દેખાડી નિકર છબી મનસંદ પડત નહિ.”

“મને લાગે છે કે”—કંઈણાદાસ નવલશાના સામું જોઈને બોલ્યો—“તમે જો ચાંલો કીધો હોત તો છબીમાં મળ્યા રહેત નહિ. સાચું પુછાવો તો તમારી છબી જોઈને કાઈ તરાહીત તો એમ જ ધારે કે તમે પારસી હશો.”

“પારસી જેવા જણાઈએ એમાં તો આપણી ઓર શોભા વધે”—નવલશાએ જવાબ આપ્યો—“જેમ જેમ આપણે આપણી જંગલી રીતો છોડીને પારસી કે અંગ્રેજ જેવા થઈશું, તેમ તેમ આપણે સુધરેલામાં ખપશું અને લોકમાં આપણી આબરૂ વધશે.

“આપણી આર્ય રીતિ શું પ્રશંસનીય નથી”—આનંદશંકર નિર્વિવાદ વાત કહેતો હોય એમ બાર મુકી બોલ્યો—“કે અન્યનું આપણે અનુકરણ કરવું જોઈએ?”

“ચાંદ્રો કરવો એ તો જંગલીનું કામ” — નવલશ્યા જાણે કે જવાબ આપતાં બોલ્યો—“આપણે તો હાઇસ્કુલમાં ગયા ત્યારથી ચાંદ્રો કરવો છોડી દીધો છે અને હવે મરીશ તોપણ ફરીથી કરવાનો નથી.”

“કંઈ ચિંતા નહિ” — આનંદશંકર બોલ્યો—“એક એ વર્ષમાં તમારા વિચાર મારા જેવા થશે એવો મને નિશ્ચય છે, ચાટે અધુના હું તમારી સાથે તકરાર કરવી માંડી વાળું છું.”

“હા—અને તમારા મનથી કેશવલાલ શું જંગલી કે?” કંઈલાદાસ નવલશ્યાને જાણે તકરારનો રદીઓ આપતો હોય તેવો ઘટો કહાડી બોલ્યો—“આપણા બધા કરતાં એ વધુ ભણેલો છે, તોપણ એ ચાંદ્રો કરે છે. એણે પાટલુન પહેર્યું હોય એવું મને સાંભરતું નથી.”

“કેશવલાલ ભલેને બી. એ. થાય તેમાં શું? પણ એ સુધરવાનો જ નથી, અને એનું મ્હોં મને જરાએ ગમતું નથી. મારા કાકાનો એ છોકરો થાય છે તેમાં શું થયું? આજે ઉત્તણીની દેખરેખ શું પાછી એનીજ છે કે?” નવલશ્યા બન્ને તરફ જોતો જોતો અને કંટાળતો બોલ્યો—“અને જમવાનું શું શું થશે?”

“વળી શું શું—શું? રોજની પેટે આજે દુધ, પુરી ને પાંતરાં અને આવતી કાલે દુધપાક, પુરી ને ભજ્યાં.” — આનંદશંકરે જવાબ આપ્યો.

“અને ઉત્તણીની દેખરેખ કેશવલાલ નહિ રાખે તો બીજે કોણ રાખે?” કંઈલાદાસ બોલ્યો—“એ તો છેક કંટાળી ગયો છે, અને છ મહિના સૂધી દેખરેખ રાખવાનો એનો વારો આવ્યો એટલે લાચારીએ તે આપણી ઉત્તણીની મંડળીમાં આવે છે. મને એ કહેતો હતો કે આપણી રીતભાત હમણાં હમણાં બહુ બગડતી જાય છે, અને ઉત્તણીમાં આપણે મસ્તી તોફાન કરીએ છીએ તે એને ગમતું નથી. પણ એક તરફ આપણે બધા અને એક તરફ એ એકલો ત્યાં એ બિચારો શું કરે?”

વળી થોડાવાર રહીને કંઈલાદાસ બોલ્યો—“આ વખત નથુશેઠની ધર્મશાળા પણ માણુમાણુ મળી છે. કેશવલાલ અને નથુશેઠ બન્નેએ નથુશેઠની માને કસુલાત આપી કે કોઈને પણ મસ્તી તોફાન નહિ કરવા દઈએ ત્યારે એની માએ ધર્મશાળા આપી છે. મને લાગે છે કે આ વખત કેશવલાલ ન હોતે તો વાડી વગર આપણી માસિક ઉત્તણી અટકી પડત. પણ કેશવલાલને એની મા ના પાડી શકી નહિ તેથી વાડી મળી.”

આશય પોતે જણાવ્યું તેમ નવલશ્યાને કેશવલાલનું મ્હોં જરાએ ગમતું નહિ. પોતાના ધારવા પ્રમાણે વગર કારણે આજે કંઈલાદાસ તેનાં આટલાં વખાણુ કરે છે તેથી એનો પિત્તો તપી આવ્યો અને એઠાં દાખીને એ બોલ્યો—

“કેશવલાલના શું તમે બારિસ્ટર થઇને આવ્યા છોક્રે એનો પક્ષ તાણો છો? કેશવલાલ નહિ હતે તો આમ થતે, અને કેશવલાલ નહિ હતે તો તેમ થતે એ શું?” નવલશા હાથના ચાળા કરતો બોલ્યો—“જાણે કે આપણે આગળ કાંઈ વાર કેશવલાલ વગર ઉગ્મણી નહિ કીધી હોયની!”

“નવલશા, તમે આટલા બધા તપો છો શું કામ?” આનંદશંકર તેને ઠંડો પાડતાં કહેવા લાગ્યો—“કેશવલાલ વગર આપણી ઉગ્મણીમાં કેટલાં વનેખાં પડે છે તે તમે વિસરી ગયા કે? એ કંઈ મારો મિત્ર નથી, અને હું એનો એડમાયરર (વખાણુ કરનાર) એ નથી. તોપણ મારે કહેવું જોઈએ કે ખરી ફેક્ટ (ખીના) તો કર્ણાદાસે કહી તેમ જ છે. આપણે ત્રણે જણ કરતાં અને મમતારામ જે વેદાન્તી થવાનો ફાંકો રાખે છે તેના કરતાં પણ, કેશવલાલ સારો તે સારો.”

નવલશા હવે છેક જ તપી ગયો. એટલે ડાખીને તે બોલી ઉઠ્યો—“અને એવા તમારા લલા કેશવલાલે ખીચારા નયુશેઠને છેક ખાડામાં ઉતાર્યો છે. નયુશેઠ હમણું હમણું સુમાર પાખી આડાઅવળા પૈસા ઉડાવે છે અને છેક વંદી ગયો છે. તે બધાં કેશવલાલનાં કારસ્તાન નહિ તો કાનાં? મેં તો સાંભળ્યું છે કે મારવાડીઓનું એને બે લાખનું દેવું થઈ ગયું છે અને હવે તેઓ એક અડધી ધીરવાની પણ સાફ ના પાડે છે.”

“એમાં કેશવલાલનો એકે પાર્ટીકલ (રતિ) વાંકનો નથી.”—આનંદશંકરે હસીને જવાબ વાલ્યો—“તમે તો કિવદન્તી કથો છો, પણ કેટલાંક કારણ સર મને આ વિષયમાં અધિક પ્રવેશ છે એટલે હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે કેશવલાલને તો ખબરે નથી કે નયુશેઠ એટલા બધા પૈસા ઉડાડે છે અને મારવાડીના એટલા ઝણમાં છે.”

નવલશા અને કર્ણાદાસે આનંદશંકર તરફ વિસ્મય પામતાં અને એના વધારે બોલવાની વાટ જોતાં મ્હોં વિકાસી જોયા કીધું. આનંદશંકર તેઓના ધસારો સમજ્યો હોય તેમ બોલ્યો;—

“હથેલી, આ વિષય પરત્વે હું તમારાથી અંતર નથી રાખતો. થોડા જ દિવસ ઉપર મને મમતારામ મળ્યો હતો. હાલમાં એનું ખીસું તર થયલું છે. મારી આગળ સહજ વાત નીકળતાં એણે જણાવ્યું કે નયુશેઠની આગળ પોતાનો કોઈ વિશ્વાસુ માણસ રાખવાની એને જરૂર છે. કેટલીક સરતે મને રાખવાને એ ખુશી હતો. પણ મેં તો એને ધસીને નાજ પાડી કે તમે દુરાદ્વંતવ્ય છો.”

એ સાંભળી નવલશા વિચારમાં પડ્યો. કાંઈ બોલ્યો નહિ. આનંદશંકર કેશવલાલનો પક્ષ તાણી કોઈ વાર બોલ્યો નહોતો અને આજે આમ કેમ, એમ કર્ણાદાસને વિચાર થયો. એણે કહ્યું તેમ એ કંઈ કેશવલાલનો એડમાયરર નહોતો.

તેનો અચાવ કરતાં એણે ખાનગી વાત પણ કહી દીધી. એ સર્વેનું કારણ કંઈલા-
દાસ શોધવા લાગ્યો. મમતારામે એની મારફતે પાંચ હજારનું સોનું લીધું હતું તે
એને યાદ આવ્યું અને આનંદશંકર કહે છે તેમ પણ હોય એમ એને લાગ્યું.

એની મતલબ શું કેશવલાલનો પક્ષ ખેંચવાની હતી ? કે મમતારામને ઉધાડો
પાડવાની હતી ? કે નવલશાએ એને નવી જોડી અપાવી હતી તે છતાં પણ નવલશાથી
ઉલટું બોલીને પોતાની સ્વતંત્રતા દર્શાવવાની હતી ? એટલામાં વાલકેશ્વરને એક નાકે
ગાડી ઉભી રહી અને ત્રણે મિત્રો નથુશેઠની ધર્મશાળા તરફ ધીમે ધીમે ચાલતા ગયા.

જ્યારે નથુશેઠને કેશવલાલ લાણાવવા જતો ત્યારે નથુશેઠની મા એને રાજ
રાખવાની મતલબથી દર રવિવારે વાલકેશ્વરમાં ઉભણી આપતી. પણ એમાં
નથુશેઠને ઝાઝી મઝા પડી નહિ તેથી થોડા જ વખતમાં જવાને આનાકાની કરવા
લાગ્યો. ત્યારે કેશવલાલે નથુશેઠને રાજ રાખવાની તેની માની ધારણા પાર
પાડવાને પ્રથમ ઉધરાણું કરી ઉભણી કરવાની તદખીર વાપરી, કે નથુશેઠથી
આવવા કરવાને ના પડાય નહિ. પ્રથમ પોતે દેખરેખ રાખી. પણ પાછળથી
ખીનએ પણ એ મંડળીમાં વળગ્યા રહે તે સાર દેખરેખના છ છ મહીનાના વારા
બાંધ્યા. તથાપિ વસ્તુતઃ બધી દેખરેખ કેશવલાલને જ કરવી પડતી હતી. હમણાં
હમણાં એ ઉભણી બહુ પંચરંગી બની ગઈ હતી, અને ત્યાં એટલું તોફાન થતું
અને ટેબલ, કોચો અને ખુરશીઓનો એટલો તો કચ્ચડધાણ નીકળી જતો કે તે
કારણસર આ વખત નથુશેઠની માએ ધર્મશાળા આપવાની પ્રથમ સાફ ના પાડી હતી.

પ્રકરણ ૪ થું

મુંબઈના શેઠીઆ નંબર ૨-૩

Breathes there a man with soul so dead,

Who never to himself hath said,

This is my own, my native land !

(SIR. W. SCOTT.)

હુનીઆ ઝુકતી હે ઝુકાનેવાલા ચાહીએ.

કડવી વેલકી કડવી તુમડીઆ-સબ તીરથ કર આધરે,

ગંગા નહાહી જમના નાહી-તોબી ન ગઈ કડવાધરે.

જુની કવિતા.

મમતારામનું વય પાંતરીસ વર્ષનું હતું. એનું નામ સૂચવે છે તેમ એ જાતે બ્રાહ્મણ
હતો. એનું મહોદું કપાળ, લાંબી અને ચમક મારતી આંખો, ઘણાને પોતાના તેજમાં

આંજી નાંખતી; કાઠું ઉંચું અને શરીર ભરેલું હોવાથી દરેક કામમાં એનું કદ પોપાતું. જ્યારે મમતારામ માથે ચકરી પાઘડી મુકી, રેશમી કારનું ધોતિયું અને અંગરખો કે ડગલો પહેરી, ખલા ઉપર પીછોડી નાંખી, હાથમાં લાકડી છતરી રાખીને ચાલતો, ત્યારે એની ચમકતી આંખોથી, કપાળે ભલુત અને આડા ટીલાના આડંબરથી, અને લાંબી મુછોથી, તેમ જ ભારે ડોળ દમામથી બધા એને મહોટો અને વિદ્વાન્ માણસમાં લેખતા. હમણાં હમણાં એણે ધર્મનો આડંબર બહુ વધારી મેલ્યો હતો. પરંતુ ભોંય નાંખેલા આદર્શોને જેમ બધા વા વાચ તેમ બધી જાતના સંસ્કારો એને માથે વીતી ચુક્યા હતા.

અંગ્રેજ કૅળવણીની શરૂઆતની રેલછેલમાં મમતારામ અંગ્રેજી ભણ્યો હતો. તેથી સંસ્કારિક બહુ તીવ્રતા અને ચંચળતા ન છતાં થોડું ભણ્યો એટલામાં એને સારી સરકારી નોકરી મળી. તે વખતે સુધરેલા વિચારોથી—કેવળ યુરોપની અને મુખ્યત્વે ઈંગ્લાંડની રીત રીવાજો અને મંડળની રચના સર્વનું શ્રેય કરવામાં અત્યુત્તમ અને અનુપમ સાધન છે, માટે સદા, સર્વથા અને સર્વત્ર સંપૂર્ણ અનુકરણીય છે, એવા સંકલ્પના ધુમાડાની પરંપરાથી એનું મગજ ધ્રુમી ગયું હતું, અને તેના જોસ્સાઓ અહાર ઉભરાઈ આવતા હતા. સ્વદેશાભિમાન, સ્વદેશનો અને સ્વધર્મનો, સ્વસાતિનો અને સ્વજનનો પુનરુદ્ધાર, જીર્ણોદ્ધાર, પુનઃસ્થાપન, પુનઃપ્રતિષ્ઠા, વગેરે વગેરે અનેક ઉદ્ધારો, સુધારો અને પુનઃશબ્દવાળા વિષયોથી તે સમયના સર્વે ભણેલાની પેઠે એનું માથું પણ ભ્રમિત થઈ ગયું હતું તેથી જીવાનીના જોસ્સા અને ઉજળતા લોહીને લીધે દેશનું અને દેશીઓનું ઇલાસુખ્મિક શ્રેય કરવાની શુભ ધારણાથી નોકરીમાં એનું મન ઝાઝું લાગ્યું નહિ. સરકારી નોકરી છ મહીનામાં એણે છોડી દીધી. ત્યાર પછી સુધારાનાં મહોટાં મહોટાં ભાપણ કરવામાં, અને તે વિષયો ચર્ચાવવામાં એ રોકાયો. પરંતુ દેશી રીતિનીતિનું અરાબર સ્વરૂપ નહિ નીહાળવાથી, પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસાર મંડળના બંધારણનું સૂત્ર હાથ નહિ આવવાથી, અને સર્વ વિષયોને સામટા સ્વીકૃત કરવાથી, એકમાં ફાવ્યો નહિ; તથા એકેની છબી સહૃદયમાં પેસવા પામી નહિ. સાચું દેશ અને દેશીઓની દાઝ દીલે ધરવા જતાં, ન પોતાના સ્વાર્થને કે ન પોતાના પરમાર્થને એ લહી કે સાચવી શક્યો. એને ઉમરા આગળ જ એ પ્રમાણે નાસીપાસી નડી એટલે દેશી રીતનો એને હવે કેવલ તિરસ્કાર છુટ્યો. તે સર્વનો બહુ ધિક્કારથી ત્યાગ કીધો. વર્ણવર્ણની મર્યાદા છેક છોડી દીધી. યુરોપના, ઈંગ્લાંડના, અહારના અને ઉપરટપકાના ડોળદમામની મોહિની લાગી. હડખું લાગ્યું હોય તેમ પારકાને પોતીકું કરવા ધસ્યો. પાટલુન અને શુટ અને ટોપી પહેરવા લાગ્યો. પોતાની બોલીચાલી અને રહેણી કહેણી બધું તદ્દનુસાર

કરી નાંખ્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે બધી જાતનાં દુર્વ્યસનોનો પોતે ભોગ થઈ પડ્યો. પણ જેમ જેમ અંદરથી બગડતો ગયો તેમ તેમ બહારનો કાઠમાઠ અને દંભ વધતા ચાલ્યા. તે સમયમાં વિલાયતી માલ મંગાવી આપવાની એક એજન્સી આરીસ એણે ઉઘાડી. પણ વ્યાપારોપયોગી ઝાઝી પહોંચ નહિ, અને ઘણી ઘણી બાબતોમાં એકી વખતે લાગેલા રહેવાથી, કામમાં બહુ ધ્યાન અને દુરંદેશી ન અપાયાથી, આરીસ ઝાઝોવાર ટકી શકી નહિ. સામે દેવાદાર થઈ ગયો અને વટાવમાં હજી લેવી પડી ! લોકમાં માન પ્રતિષ્ઠા તો પોતાની રહેણી કહેણીને લીધે ખોયલી જ હતી. એટલે ખાવાનાં પણ ફાંકાં પડવા લાગ્યાં ! તે અરસામાં કોઈ સરીઆમ રસ્તામાં ઉભો રહી પાદરીઓની પેઠે એણે ધર્મબોધ આપવો શરૂ કર્યો. ધર્મ એ શું છે વાર, કે છેવટના ઉપાય તરીકે બધા એને આશરે જતા હશે ? લોકને ઠગનારા અને લોકથી ઠગાયલા, જોગી અને ભોગી, સંસારથી વિરક્ત અને સંસારમાં પચેલા, ખરા ભકતો અને બગલા ભકતો, બધા ખાવા અને વેરાગી થાય છે ! બધું જતું રહેતાં ધર્મની એક બારી સર્વને માટે ઉઘાડી રહે છે. પેટ ભરવાનાં બીજાં સાધનો ખુટતાં ધર્મ ધંધો થઈ પડે છે !

એ પ્રમાણે મમતારામે થોડો વખત પરાકાષ્ઠાએ ગુજર્યો. જો કે એની બોલવા ચાલવાની સારી છટાથી અને ભભકા ભરેલા દેખાવથી એનું બોલવું સાંભળવાને બહુ ઠંડ જામતી હતી. એવામાં કોઈ સંન્યાસીનો એને સમાગમ થયો. તેણે મમતારામને અસર કરે એવી રીતે હિતનાં વાક્યો કહ્યાં. દુનીઆમાં હાડમાર થવાની એને કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા રહી નહોતી. જીવાનીતો જોસ્સો પણ નરમ પડી ગયો હતો. તેથી મમતારામની સુધ પાછી ઠેકાણે આવી. થોડાં વર્ષ મુંબઈની બહાર કહાણ્યાં. પ્રાયશ્ચિત્ત અને દેહશુદ્ધિઓ સારાં સારાં ક્ષેત્રોમાં કરી. પાછો આવ્યો ત્યારે જીની રીતોને ગ્રહણ કરતો આવ્યો. પોતાને બ્રહ્મજ્ઞાની, વેદાન્તી અને જવેરી કહેવાડવા લાગ્યો. એવો એ મમતારામ હતો.

પોતાનો નિર્વાહ કેમ ચાલે છે એ વાત એના ઓળખીતામાંથી ઘણા જ થોડા જાણતા, તોપણ એ બહુ ભપકાથી રહેતો અને પાસે હોય ત્યારે બહુ છુટથી પૈસા વાપરતો.

નથુશેઠ, મુંબઈના કોઈ તવંગર ભાટીઆ વેપારીનો એકનો એક દીકરો હતો. એના કાકાને પેટે કોઈ ફરજંદ નહોતું, તેથી તે ગુજર્યો ત્યારે નથુશેઠને ઓગણીસમે વર્ષે તેની બધી દોલત મળે એવું વીલ તેણે કર્યું. એના બાપે પણ એવી જ મતલબનું પોતાનું વીલ કર્યું અને નથુ પાંચ વર્ષનો નહિ થયો એટલે તે પણ દુનીઆ છોડી ચાલતો થયો. કાકાનો અને બાપનો આટલો બધો પૈસો પણ, જાણે કે નથુશેઠને છેક બગાડી નાંખવાને ઓછો હોયતો, તેમ એના

નસંતાન શ્રીમાન્ મામાએ પણ પોતાની મહોદી દોલતની સૌંપણ નથુશેઠને કરવાની વ્યવસ્થા કરીને દેહ છોડી. હજી એની ઉમ્મર આઠ વર્ષની થઇ નહોતી તે પહેલાં બાપની, કાકાની અને મામાની અઠળક દોલતનો એ ધણી થયો. આવા શ્રીમંતના છોકરાને સુધરવાના કરતાં બગડવાના ધણા રસ્તા હોય છે. નથુશેઠની બાબતમાં બન્યું પણ તેમ જ ! ઘરમાં બધાં એને નથુશેઠ કહીને બોલાવતાં. મા અને બહેન સારા દહાડો અને રાત બાઇ બાઇ કરીને મ્હોડું સુકવતી. બાઇ પાણી માગે ત્યાં દુધ આપતી. એમ એક ચીજ માગે તો સો હાજર કરતાં કરતાં એને છેક બગાડી મુકયો ! હજી તો એની સમજ કાચી હતી અને છેક છોકરવાદ હતો, છતાં સાવ વંડી ગયો ! ઘરમાં કાઠને જરાએ બદતો નહિ ! બપ્પે હાથે અને ચચ્ચાર હાથે આંખો મીચીને અને કાન ઘરેણે મુકીને ધુમ પૈસા ઉરાડવા લાગ્યો. હાલ એનું વય સત્તર વર્ષનું હતું, તેથી કુત્ર બાપના વીલમાં લખેલી રકમ એને ખોરાકી પોશાકી સાડ મળતી; પણ ખરચ તો પાર વિનાનો વધારી મુકયો હતો, તેથી એને થોડીએક અડચણ પડવા લાગી. માની અને બહેનની છાતીપર ચહડી બધું ઝવેરાત પોતાને કબજે કરી વેચવા લાગ્યો ! વળી એટલામાં એને મમતારામ સાથે ઓળખાણ થઇ. મમતારામે એની થોડા વખતની અડચણ ટાળવાને માટે મારવાડીઓ પાસેથી બમણા તમણા-ઝોગણા લખીને રૂપીઆ કહડાવતાં શીખવ્યું, અને જોત જોતાંમાં એને માથેલાખ બે લાખનું દેવું થઇ ગયું ! પોતે ક્યારે ઝોગણીસ વર્ષનો થાય કે બાપનો, કાકાનો અને મામાનો દહો મળે, એની આંટો ડોળે એ વાટ જોતો હતો. દરમ્યાન મારવાડીનું દેવું કરી આંખ મીચીને પૈસાને કાંકરા સમાન ખરચતો !

શરીરે એ અતિશે જાડો અને ગોરાગબર જેવો હતો. હજી તો એને બરાબર મુછ ઝૂટી નહોતી અને છોકરવાદ હતો, છતાં પોતે બહુ સમજતો હોય, બધી વાતે પહોંચેલો ને કુશળ હોયતી, તેવું ગુમાન રાખતો ! સ્વભાવે એ છેક સ્વચ્છંદી, આપમતલખી, પારકાની દાઝ ન જાણનારો ને ધડીધડીમાં તપી જનારો હતો. આટલી બધી દોલતનો પોતે ધણી છે તેથી એના અહંકારની સીમા રહી નહોતી ! એની ખેલીચાલી બહુ તોછડી અને બીજને દુઃખ લગાડનારી હતી. સાડ સાડ ખાતું પીતું, સારાં સારાં ઇસ્કી લુગડાંલત્તાં પહેરવાં, બપ્પે થોડાની જોડીઓ દોડાવવી, વાઢીવણે હરતું ફરતું, નાટકો જોવા અને રાંડોના નાચરંગ કરાવવા, ખુશામતખોરોને વાડી બંગલે ઉગણી આપવી-એમાં એના જીવ્યાનું સાક્ષ્ય આવી જતું. સાથે લાગ્યો એ બહુ હડીલો પણ હતો. મનમાં જે તોર આવ્યો, જે ફાંકો આવ્યો, તે હર બહાને હર નિમિત્તે પુરો કરવો જોઈએ. પૈસા જય તો શું ! પણ પોતાનો ટેક કે તોર ન મુકવો ! કાંઈ શીખામણની વાત કહેવા જય તો મીજજ

ખોહી દેતો. બીજા બધા બલે મરે કે જીવે, પણ પોતાનાં મુખમાં જરાએ ઉણું પડવા ન દેતો ! એવો એ નથુશેઠ ગાડી, વાડીને લાડીમાં ગુલતાન, એશ આરામમાં મચી ને પચી રહેલો, અને પચી ને મચી રહેલો પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરતો હતો.

નથુશેઠ થોડું ધણુંએ ભણ્યો નહોતો. ગુજરાતી ચાર ચોપડી શીખ્યો ને શાળા છોડી દીધી. જેને રળીને પેટ ભરવું હોય તે બણે ! એના જેવા લક્ષ્મીવાનને ભણવાથી શું ફાયદો થવાનો હતો એવો નથુશેઠનો ખુદનો વિચાર હતો. તોપણ ન બણે તો લોકમાં ખોડું લાગે, બધા પુછપરછ કરે કે નથુશેઠ, નથુલાઈ શું બણે છે તો કાંઈ જવાબ તો દેવો જોઈએ ? માટે એની માએ એને ઘેર ભણાવવા સાર શિક્ષક રાખ્યો. થોડો વાર કેશવલાલના હાથ નીચે નથુશેઠ તાલીમ લીધી, અને અંગ્રેજીમાં બીજી ચોપડી એક વર્ષમાં પુરી કરવા પામ્યો તે જાનિ હોંશીઆરીથી નહિ પણ શિક્ષકની સીકતથી. એટલામાં નથુશેઠ કેશવલાલથી તદ્દન કંટાળી ગયો. કેશવલાલની શીખામણની કડવી વાતો અને લેસન પાછળ એનો અતિશે આગ્રહ નથુશેઠને કાળ જેવાં લાગ્યાં. નથુશેઠની ખરાબ ખરાબ ટેવ વિષે કેશવલાલ જરાએ ઢાંક પીછોંડા કરતો નહિ, તેથી કેશવલાલ આવે ત્યારે નથુશેઠની મોજમઝામાં ખલલ પડવા લાગી. માને જેમ તેમ સમજવી બીજો શિક્ષક રાખ્યો, અને ત્યારથી ભણવાના નામ પર મીંડું વાળ્યું. કેશવલાલના સારા ખવાસથી અને લક્ષી રીતભાતથી નથુશેઠની મા બહુ રાજ થઈ હતી. પણ ભાઈની જીદ આગળ તે બીચારી શું કરે ? તેથી રજા આપતાં નથુશેઠની માએ કેશવલાલને વિનવીને કહ્યું કે ભાઈ, અને ત્યારે આવ્યા કરજો. નથુશેઠને હજી તમારો ધાક છે, એ કાઢને બદલો નથી, પણ તમે કહો છો ત્યારે લાચારીએ તમારી વાત એને માનવી પડે છે. આ કારણને લીધે નથુશેઠની મા કેશવલાલને પોતાની પ્રાસે જ્યારે ત્યારે બોલાવતી હતી.

હમણાં હમણાં નથુશેઠ બહુ પૈસા ઉરાડતો તેથી મા દીકરો જ્યારે જીવે ત્યારે કજીઓ કરતાં ! તેમાંના ઘણાની પતાવત કેશવલાલ મારફત થતી. કેશવલાલે જોયું કે નથુશેઠ છેક વહી જવા પર આવ્યો છે માટે દોરી બહુ ખેંચી રાખવામાં માલ નથી. તેથી નરમ ગરમ થઈને જેમ તેમ નથુશેઠને સમજાવતો, અને ખોટાં કામ અને ખોટા ખર્ચથી વારતો, પણ એને એમ માલમ નહોતું કે મમતારામની સોજતથી એ બહુજ બગડી ગયો છે ને માથે આટલું બધું દેવું થઈ ગયું છે. નથુશેઠે મા બેનની છાતી પર ચઢી બધું ઝવેરાત પોતાને કપજે કરી લીધું હતું તે વાત પણ એની માએ લાજની મારી કેશવલાલને જણાવી નહોતી.

રહેતાં રહેતાં કેશવલાલના જાણવામાં આવ્યું કે મમતારામના પગપેસારા પછી નથુશેઠ આટલો બગડી ગયો છે. એણે નથુશેઠને બહુ વાર્યો કે મમતારામનું આવવું

ઝોણું કરે; પણ તે સમજ્યો નહિ, ત્યારે કેશવલાલે નયુશેઠની માને કહ્યું કે મમતારામપર નજર રાખો—નહિ તો એના સંગમાં નયુશેઠ સાઈ કળ નહિ કહાડે.

મમતારામ કેશવલાલ કરતાં વધારે પોહોંચેલો, તેથી એ તો નયુશેઠ અને તેની માની આગળ કેશવલાલનાં વખાણુ કર્યો કરતો. અધાના દેખતાં નયુશેઠને કહેતો કે કેશવલાલ તો તમારો શિક્ષક છે ને ઘણાં વર્ષો થયાં તમને ઝોળખે છે, માટે તમારે તો તે કહે તેમ ચાલવું જોઈએ. આમ કરવામાં મમતારામ તાલ રમતો હતો. કેશવલાલનો કાંકરો ટાળવામાં એનું અણુહિત હતું. મોડી વહેલી નયુશેઠની અધી વાત ઉઘાડી પજા વગર રહેવાની નથી એમ મમતારામની પુરી ખાતરી હતી. તે વેળાએ જો નયુશેઠ એના એકલાના જ કલામાં રહેતો હોય તો અધાં એમ જ કહે કે નયુશેઠને મમતારામે અગાડી મુક્યો. પણ કેશવલાલ આવતો જતો હોય ને નયુશેઠની અને તેની મા સાથે મસલત કરતો હોય, તો પછી ખરી રીતે કે ખોટી રીતે, મમતારામને કહેવાને ચાલે કે કેશવલાલે એને અગાજો. હું શું કરું; હું તો એને ભલો સમજતો હતો. પણ એ આટલો અધો પ્રપંચી દશે તેની મને જરાએ ખબર નહિ—નહિ તો કેશવલાલને નયુશેઠથી જરૂર જુદો પાડત.

એ પ્રમાણે કેશવલાલનાં વખાણુ મમતારામને મ્હોંડે થતાં જોઈ નયુશેઠની માને એમ લાગ્યું કે કેશવલાલ એની દાલી અદેખાર્છ કરે છે. સામે એની માના મનમાં પણ મમતારામ વિષે સારો વિચાર ખેંઠા. એ પરિણામની મમતારામને જરાએ આશા નહોતી; પરંતુ સૌથી સરસ પરિણામ તો એ આવ્યું કે નયુશેઠ મમતારામને ભલો અને ખરી સલાહ આપનારો માનવા લાગ્યો, કેમકે અંદરખાનેથી નયુશેઠ જાણતો હતો કે કેશવલાલ એને હિતની વાતો કહેનારો છે, અને તેની શીખામણુ પ્રમાણે ચાલવાનું મમતારામ એને કહેતો. અલબત્ત મમતારામને ખૂરી સલાહ આપનાર ગણવો જોઈએ.

એવા નયુશેઠ અને એવા મમતારામની એક ખીજ સાથે ગાદી ઝોળખાણુ થતાં બંનેના ભવની ભાવટ ટળી હતી. નયુશેઠ સમજ્યો કે મમતારામ બહુ ગુણગ્રાહી, ખુશામત નહિ કરનારો અને મારી ઉદારતાને અને દુષ્ટા દીલને પીછાણનારો છે. ખીજ મિત્રો ખુશામત અને હાજી હા કરતા તેથી જો કે અલબત્ત એ રાજી થતો, પણ તેઓ પોતે શ્રીમાન, છુટથી પૈસા ખરચનારો, અને તેઓને સાઈ સાઈ ખવાડનારો, ગાડીએ અને વાડીએ ફેરવનારો ને નવાજેશ કરનારો હતો તેથી એમ કરતા—એમ જાણવા જેટલી એનામાં પહોંચ હતી. પણ આ મમતારામ તેઓથી વિલક્ષણ જ હતો. ખીજઓ જ્યારે શેઠના ખોલ ઉપાડી લેતા, તેનું ગાંડું ઘેલું ખોલવું વખાણુતા અને નયુશેઠને રાજી રાખવાને બધું કહે તેમ કરતા, ત્યારે મમતારામ તો પોતાના સ્વતંત્ર વિચાર

દર્શાવતો. નયુશેઠની જીલ હોય તો ખતાવતો. એક બે પૈસાની કેમ કસર કરવી તે શીખવતો અને બીજા મિત્રો નયુશેઠના ભાતખાઉઓ છે એમ પણ બોલતો.

મમતારામ બહુ ઘડાયેલો હોવાથી એની સીકૃત જીદ જ પ્રકારની હતી. નયુશેઠ સાથેનો સંબંધ એને કંઈ છોડવો નહોતો કે તેને ખોટું મનાવે પણ રાજી રાખવાની અને ખુશ કરવાની રીતિમાં ફેરફાર હોય છે એમ મમતારામ સારી પેઠે સમજતો. બીજાના મનથી તો નયુશેઠ તાત્કાલિક સુખ આપનાર હતો. મમતારામને તો એ કુખેરભંડારીનો ભંડાર, જન્મારાની તીજોરી અને છવનનું સાર્થક કરવાનું ખાઈ હતું. સંસારથી તપેલા ને દુનીઆથી હાડમાર થયેલા મમતારામને નયુશેઠ અને તેની દોલત એક શીતળ જળથી ભરેલું તળાવ હતું. તેની પાસે જઈ પવન ખાવાથી, તેમાં નહાવાથી અને તેનું પાણી પીવાથી મમતારામની ઈંદ્રિયો અને આત્મા રમેરમે સંતુષ્ટ અને શાંત થતાં. કૃપણનાં ધનની પેઠે પોતાના એ આશયો કાઢીને જોવાનો વારો આવવા દેતો જ નહિ. ધાર્યું હોય તેથી વિપરિત બોલતો અને આચરતો. પરિણામે પોતાની જ ઇચ્છાનુસાર નયુશેઠને દોરવતો અને નચાવતો ! કાઢના કળવામાં એ આવતું નહિ કે નયુશેઠ કાંઈ કામ સ્વેચ્છાએ કે મમતારામની શીખવણીથી કરે છે.

મમતારામ સારી પેઠે જાણતો હતો કે આવા મીઠાની તાણવાળા, વધે, લક્ષ્મીએ, અહંકાર અને અજ્ઞાને અંધ-માણસોની જેડે જન્મારા સુધી ટકી શકાતું નથી. એ તો ચાર દહાડાનું ચાંદરણું ! જીવાનીની પેઠે આજે છે અને કાલે નથી ! વળી શેઠને પોતાના કાજુમાં રાખતાં તેના જેવા બીજા એની અદેખાઈ કરે, એનું કાટલું કરવાને યુક્તિઓ રચે, એ સ્વાભાવિક હતું. તેથી મમતારામ પોતાના મનમાં નયુશેઠને છોતરવાની અનેક યુક્તિઓ, તદ્દખીરો અને કોટાંઓ સદાકાલ ધણા જ કરતો; અને સદા તેમાં મચેલો જ રહેતો. તે પાર પાડવાને માટે કાઢને પૈસા આપીને, કાઢને સારા બોલ કહીને તથા કાઢને મહોટી મહોટી આશા દેખાડીને, જેમ જેમ જે રાજી થઈ શકે તેમ તેમ તેને રાજી રાખવાને બનતા પ્રયત્નો કરતો. જ્યારે જુઓ ત્યારે મમતારામ તેવાં કામોમાં મશગુલ, અને તનમનધનથી મચેલો અને મચેલો જ રહેતો.

પ્રકરણ ૫ મું

મમતારામની જન્માવટ

“કરતા હે રૂબનકા ધંધા, અપને હાય બતા તું બંધા;
અયે હેમક દેખ હોત ક્યો અંધા, નીચે મીચતે ક્યો ઉબરેગા;
પાંઉ જંજીરા મડા; દીવાના ક્યો ગફલતમે પડા.”

ક્યો ગફલતમે પડા દિવાના

(દયારામ.)

શનિવારે સવારના બ્યારે નવલશા આટલી બધી જોડાની જોડો પોતાની છે તેથી આત્માને કૃતકૃત્ય અને કૃતાવશેષ માનીને ધન્યવાદ આપતો અને રાજ થતો હતો, તેજ સવારે મમતારામ પણ ઘરમાં બેઠો બેઠો બહુ ખુશ થઈને પોતાનો બહુ અભિવાદ આપતો મલકાતો હતો. એની મુખમુદ્રા પર હાસ્યની લહેરીઓ ચાલી આવતી હતી.

નથુશેઠ કણી નામની એક રાંડ રાખી હતી. તેની પાછળ નથુશેઠ શીદા શીદા થઈ ગયો હતો. બ્રહ્માએ એ કણીને કણે કણે ઘડી હતી, અને તેનાં રૂપ, લાવણ્ય અને યૌવનમાં અણુમાત્રની કમી હતી નહિ. તેના મદોન્મત હાવભાવમાં અને વિલાસમાં-હજારો નથુશેઠ જીવ લઈને હોમાવી દે અને ખુવાર થઈ જાય એમાં નવાઈ નહોતી ! કણીને નથુશેઠ પાંચસેનો મહીનો આપતો. બીજા પાંચસે રૂપીઆ તેની પાછળ ગાડીઘોડામાં, લુગડાં લત્તામાં અને ભાડામાં થતા. વળી તેની પાછળ દર મહીને હજાર બે હજાર કે તેથી વધારેનો ખર્ચ સરપાવમાં ને જરૂરેરાતમાં થતો તે તો જુદો ! !

નથુશેઠને રાજ રાખવા કણી સદા તત્પર જ હતી; કેમકે નથુશેઠ ચહાવ તો તેને ન્યાલ કરવાને સમર્થ હતો; પણ મમતારામની ખુશામત કરવાનું કણીને પસંદ પડ્યું નહિ. નથુશેઠના બીજા ખુશામતીઆઓ પેઠે મમતારામને તે ગણવા લાગી. પોતાની મનોહર આકૃતિ, યૌવનાવસ્થા અને ઉત્તમ પ્રતિભા ગાનતાનપર તે સુસ્તકીમ રહી, કે નથુશેઠને બાંધી રાખેલો રાખવાને માટે એટલા જ પાશો પુરતા છે. મમતારામ કંઈ કણીના રૂપ પર મોહિત થયો નહોતો; પણ એને લાગ્યું કે નથુશેઠ દર મહીને કણી પાછળ હજારો રૂપીઆ ખર્ચે અને તેમાં પોતાને કંઈ મળે નહિ એ કેમ ચાલે ? નથુશેઠ એના કલ્યાણમાં નહિ હોય તો તો જાણે સમજ્યા. પણ આ તો કેવળ કણીના ગર્વથી અને સ્વહંદીપણાથી અને લોભથી નથુશેઠના ઇષ્ટ મિત્રને કંઈ મળે નહિ એ કેમ સહન થાય ? માટે મમતારામે નથુશેઠને કણીના પંજામાંથી છટકાવવાનું ચોકડું ગોઠવવા માંડ્યું. નથુશેઠને કણીના જેવી બીજી રૂપવતી રંભા મળવી કંટાળ હતી-એટલે કામ તો બહુ મુશ્કેલ હતું; પણ મમતારામ તેથી હાર્યો નહિ-મન્યો રહ્યો.

નથુશેઠને ગાયનનો શોખ, પરીક્ષા કે કદર નહોતી. બીજા બધા ગાયનમાં કેમ મોહ પામતા હશે, અને શું વખાણતા હશે, તે વાત તો સ્વપ્નમાં એ સમજી શકતો નહિ. એ તો ફક્ત નાયકાનું રૂપ, હાવભાવ અને ઝીણા કંઠથી મોહિત થતો. ગાયનની પરીક્ષા અને કદર એના મનથી બધી તેમાં જ આવી જતી. આ ભેદ નથુશેઠ કોઈને જણાવતો નહિ; મનમાં જ સમજીને રાખતો. બીજાની પેઠે પોતે કહેતા કે સોરઠ ગાઓ કે કલ્યાણ ગાઓ; અને તે ગીતને આખરે બીજાની પેઠે પોતે

પણ, અલખત વખાણ કરતો. પણ એ સોરઠ, કે કલ્યાણ, કે કાલીંગડો કેમ થયો; આ તો હુમરી છે કે દાદરો, તે તો એની બહા જાણતી! બીજાઓ વા: વા: કરે તેમ પોતે પણ વા: વા: કરવી એથી વધારે પરીક્ષાનું કામ શું? ખરી પરીક્ષા તો એના મનથી એ હતી કે રાજ થયલા દેખાઈને હાથની વીંટી કે ખીસામાંનું ઘડી-આળ આપી દેવું એને જ નથુશેઠ ગાયનનો શોખ સમજતો! આ વાત કણી રહેતે રહેતે સમજવા પામી. મમતારામ તો નથુશેઠની ઓળખાણ થઈ ને થોડી-વારમાં જાણી ગયો કે શેઠ ગાયનની પરીક્ષામાં લમરડા જેવા છે! કણીને પોતાના હાથમાં રાખવાને મમતારામે યુક્તિ રચી-એવી રીતે કે કણી જ્યારે ગાય ત્યારે બધા જોય એમ મમતારામ તાલ આપતો. રાગરાગના ધ્રુપદ, તીલાના વગેરે પોતે ગાવાનું કહેતો. અલખન કણી તે પ્રમાણે ગાતી, અને તે એવા મધુર કંઠે અને તાલ સાથે કે તેમાં કાંઈ ખોડ કહાડવા જેવું રહેતું જ નહિ. ગીતને આખરે મમતારામ એના જાળજી વખાણ કરતો તે વાજખી જ હતાં. એથી કરીને નથુશેઠના મનમાં દૃઢ નિશ્ચય ખેસતો ગયો કે મમતારામ ગાયનનો ખરો પરીક્ષક છે. એમ રહેતે રહેતે ગાયનની બાબતમાં તમામ વિચાર મમતારામની પાછળ પાછળ નથુશેઠ બાંધવા લાગ્યો. મમતારામને કોઈનું ગાયન પસંદ પડ્યું તો અલખત તે નથુશેઠને પસંદ પડે જ પડે! એવી રીતે જ્યારે નથુશેઠના મનની સ્થિતિ થઈ ત્યારે મમતારામે એનેએમ સમજાવ્યો કે એક જાણનું ગાયન સાંભળવા કરતાં, જુદા જુદા પાસેથી ગાયન સાંભળવામાં આવે તો તેમાં કાંઈ ઓરજ ખુબી, ઓરજ આનંદ આવે છે અને હોશીઆરી પણ ઓરજ વધે છે! એમ રફતે રફતે કણીનું ગાયન નથુશેઠ પાસે મમતારામે ઓછું કરાવ્યું તેને બદલે બીજી બીજી નાયકાઓ ગાયન કરવા નથુશેઠને બંગલે આવવા લાગી. જ્યાં કણીનું રોજ ગાયન થતું, ત્યાં હવે અડવા-ડીઆમાં એકવાર પણ લાગ્યે જ થવા લાગ્યું. નથુશેઠને તો કોઈના ગાયનને નામે મજા પડતી નહિ; પરંતુ તેમ કહેતાં પોતે ગાયનનો કદરદાન નથી એ વાત ઉઘાડી પડી જાય, તેથી તેનાથી કંઈ બોલાય એમ નહોતું. એ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે કણીને ધનામ અને સરપાવ બહુ ઓછાં મળવા લાગ્યાં. મમતારામે તેના એક વિશ્વાસુ માણસની જોડે કહાવ્યું કે એ બધી વાતની દોરી એના હાથમાં છે. રોષમાં અને રોષમાં બે ચાર મહીના સુધી કણીએ મમતારામને મચક આપી નહિ, પણ આખરે જ્યારે એને જાણાયું કે એમાં પોતાને નુકસાની થાય છે, ત્યારે લાચારીએ મમતારામ જોડે સલાહ કીધી, ને એવી સમજાવી કીધી કે નથુશેઠની તરફથી જે કાંઈ મળે, તેમાંથી કણીએ મમતારામને ચોથો ભાગ આપવો. વળી આગળ તેને કાંઈ આવ્યું નહોતું તેના બદલામાં પાંચ હજાર રૂપિયા રોકડા આપવા. હવે જ્યારે સલાહ થઈ તો તેનો વેષ પુરેપુરો ભજવવો એમ ધારી આજે

શનિવારની સવારના કુણી મમતારામની મુલાકાતે આવવાની હતી. તેથી એ પોતાના ઓરડામાં મલકાતો મલકાતો બેઠો હતો. થોડીવાર ન થઈ ને એક બે ઘોડાની ખુમગાડી ગડગડાટ કરતી મમતારામના ઘર આગળ ઉભી રહી. કુણી ચાલી ચાલી મમતારામના ઓરડામાં આવી એક ખુરશીપર બેઠી. તેની સાથે એક વિશ્વાસુ માણસ હતો. પોતે હાર ખાધી ખરી, પણ રોષ રાખવાથી લાલ કરતાં હાનિ વધારે છે એમ જાણી, કુણી મમતારામની સાથે હસીને વાત કરવા લાગી. આગલી ચાલને માટે દલગીરી બતાવી ને બધાની સમાધાનીમાં પાંચ હજારની પાંચ નોટો ટેબલપર ધરી. હવેથી નથુશેઠ જે આપે તેમાંથી ચોથો હિસ્સો આપવાની કબજાત આપી. કેટલીક આડી વાતો ચાલ્યા પછી કુણી બોલી કે મને રહેવાને સાંઝે ઘર નથી તેથી બહુ અડચણ પડે છે. રોકડ અને દાગીના કંઈ ઝાઝાં સચવાતાં નથી. માટે જો નથુશેઠ એકાદ સાંઝે ઘર બંધાવી આપે તો જીવતા સુધી તમારો ઉપકાર હું ભુલું નહિ. મમતારામને એ વાત પસંદ પડી પણ કુણીને સમજીતી આપી કે આવું કામ તુરતાતુરત કંઈ થાય નહિ. પોતે એ વાત ધ્યાનમાં રાખશે અને કળે કળે એ ચોકડું પણ નથુશેઠને ગળે ઝોળવશે. હાલ તો તે કામ સંબંધે બન્ને જાણે નહીં કીધું કે નથુશેઠ કોઈ કોઈ વાર જ્યારે કુણીને ઘેર સાંજની વખતે આવે અને તે વખતે દાદરા આગળ બંધે અંધારૂં અંધારૂં હોય ને એ થોડો ઘણો અથડાય, અને કુણીનું ઘર હાલહવાલ છે એવું એના મનમાં ઉતરે તો બસ છે.

સલામ કરી, મમતારામને પોતાના રૂપાના પાનપડામાંથી તૈયાર કરી રાખેલી પટ્ટી આપી કુણી ચાલી ગઈ. મમતારામે હરખભેર ટેબલ ઉપરથી નોટો લઈ તીજેરીમાં મુકી. એટલામાં ગાડી બનાવનાર એક પારસી નથુશેઠને કેટલીએક ગાડીઓ ખરીદવી હતી તે સંબંધે મમતારામને મળવા આવ્યા. પારસી પાસે બે ત્રણ ગાડીઓ હતી. તે જેમ અને તેમ વેચી નાંખવાને એ બહુ તત્પર હતો. પણ ગાડીઓ ઘણાં વર્ષથી એને ત્યાં પડી રહી હતી તેથી હાલહવાલ થઈ ગઈ હતી. અહારની ટાપટીપ તો ઠીક હતી, પણ અંદરનું લાકડું બધું સડવા આવ્યું હતું તેથી તેઓનો કોઈ પ્રાદક થતું નહિ. નથુશેઠ બે ત્રણ ટેકાણે ગાડીઓ જોવા જાય છે એમ એણે સાંભળ્યું, તેથી પોતે નથુશેઠને ઘેર ગયા ને પોતાની ગાડીઓ જોવા આવવાની તસ્દી લેવાની ફરમાસ કીધી. નથુશેઠની આમળ તેની વતી કોઈ કુંચી ફેરવનાર નહોતો તેથી એની ફરમાસપર નથુશેઠ કે બીજાઓએ ધ્યાન આપ્યું નહિ. પારસીએ જોયું કે મમતારામ નથુશેઠને ત્યાં આવે જાય છે, નથુશેઠ એની જોડે બહુ સારી રીતે અને માનથી ચાલે છે, અને ઘણીવાર બન્ને સાથે ફરવા નીકળે છે, તેથી મમતારામને સાધવાનો એણે વિચાર કીધો. આજે સવારના તે કારણસર એ મમતારામને ઘેર

આવ્યો. મમતારામ પારસીના આવવાની મતલબ તરત સમજી ગયો. મનમાં રાજી થયો કે “આજે કોઈ સારાનું મ્હોં જોઈને ઉઠ્યો છું.” પારસીએ પોતાની હકીકત શેઠજી, સાહેબજી, જી, જીસાહેબ કરીને જણાવી. એ પોતાના ધંધામાં બહુ ખર્ચરદાર હતો. ઉદ્યોગસર, વાંદરાના કાળજીની પેટે નીતિને ઘેર રાખીને આવતો; તેથી એક બીજાને સમજાવવામાં કે તોડજોડ કરવામાં કોઈ જાતનો વાંધો આવ્યો નહિ. સેંકડે પચ્ચીસ ટકા કમીશનના આપવા પારસીએ ખુશી દેખાડી. મમતારામે તેની બધી ગાડીઓ ખરીદાવી દેવાનું માથે લીધું. એટલામાં એને વિચાર આવ્યો કે ગાડીઓ નથુશેઠને ઘેર આવ્યા પછી પારસી ફરી જાય તો ઉપાય રહે નહિ, માટે એવું નક્કી કરાવી લીધું કે કોમ્મલ નક્કી થયા પછી, અને ગાડીઓ ઘેર આવે તે પહેલાં, એને કમીશન મળી જવું જોઈએ. મમતારામે તેને એક દહાડો એકાદ વાગે આવવાનું સૂચવ્યું. પછી તે રજા લઈ સત્રામ શેઠજીની કરી ચાલતો થયો.

ઈંદ્રની અપ્સરા જેવી કુણી ચાલી ચાલી એને ઘેર આવે; પોતાને હારેલી જણાવી એની જોડે સલાહ કરે; એને રાજી રાખવાને પાંચ હજાર રૂપીઆ ધરે; ને એથો ભાગ આપવા કબુલ કરે; ધર બંધાવવા સાડે એની સહાયતા માગતાં આજીજી કરે! એ બધાનો વિચાર કરતાં મમતારામને એવો નિશ્ચય થયો કે અક્કલ આગળ રૂપ કંઈ ગણતીમાં નથી. પરંતુ આવા સારા વિચારના તરંગો બહુવાર ચાલ્યા નહિ. ઉપલાં બે કામ તો મમતારામના મનથી ઝાઝી ખટપટ વગર, અનાયાસે થયાં હોય તેવાં લાગ્યાં. હજી બીજાં ઘણાં ઘણાં કામો નથુશેઠને સાડે રોકડ એકઠી કરવા સાડે-સાંઝ સુધીમાં ઉકેલવાનાં હતાં; તેમાં બહુ બહુ તદખીર અને જખાંદારાજી કરવાની હતી. એ બધાનો વિચાર થવાથી આ વખત રૂપીઆ એકઠા કરવામાં બહુ મહેનત પડશે એમ મમતારામને લાગ્યું.

હમણાં હમણાં નથુશેઠને આવક કરતાં ખરચ વધારે થઈ પડ્યો હતો. રૂપીઆ તો આવતા અને ઉડી જતા! મારવાડીઓને ધુમ ચીટ્ટીઓ લખાતી! જરૂરવેરાત ધુમ વેચાતું! પણ રૂપીઆ તો આવે ને ભોર! જ મહીનામાં ત્રણ લાખ રૂપીઆ ક્યાંના ક્યાં ચાલ્યા ગયા પણ નથુશેઠને રોકડની તાણ તો ચાલુ જ રહી! તેમાં વળી થોડા દહાડા ઉપર એની વર્ષગાંઠ આવવાની હતી. તે પ્રસંગે ભાઈ-બંધાને ઇનામ અકરામમાં, અને ગાનતાનમાં ઓછામાં ઓછા રૂપીઆ દશ હજારનો ખરચ ધાર્યો હતો! તે રૂપીઆ ગમે ત્યાંથી લાવ્યા વગર ચાલે તેમ નહોતું! એના જેવા ભાગ્યશાળી શેઠીઆની વર્ષગાંઠ બીજા સુખ અને ગરીબોની પેટે માત્ર સાડે સાડે ખાવામાં જ સમાઈ જાય એ કેમ બને? ધધિરે એને શેઠીઓ બનાવ્યો તે શું કામ? વળી દર જન્મદિવસે એટલા એટલા રૂપીઆ ખરચેલા અને આ વર્ષે

નહિ ખરચે તો આગળ વાવરેલા રૂપીઆ બધા ધોવાઈ જાય; માટે શીરસ્તા પ્રમાણે ધનામ અકરામ તો બધાને આપવાં ખરાં એમ નથુશેઠ નક્કી કીધું. મમતારામે ગાબડી મારવાની અથવા થોડામાં ઉકેલવાની વાત કહી; પણ નથુશેઠ તે હસી કહાડી! ખરચવા બેઠા ત્યાં વળી કરકસર કેવી? એ રીતે દશ હજારની ત્રેવડ કરવાની હતી. પણ તે ક્યાંથી લાવવા તેનો વિચાર મમતારામને થતાં જ પહેલાંના બધા ખુશ વિચારે જતા રહ્યા. નથુશેઠને સાફ રૂપીઆની જોગવાઈ કરવામાં દર વખત અડચણો વધતી જતી હતી. જ્યાંસુધી મારવાડીઓને કારે પાને મતાં કરી આપવાનાં હતાં, ત્યાંસુધી તો બધું ઠીકાઠીક ચાલ્યું. તેઓ પાસે હવે બે લાખની ચીઠ્ઠીઓ થઈ હતી, અને હવે તેઓએ જોઈએ તેટલાં ગણાં કરતાં પણ, એક પાઈ વધારે ધીરવાની સાફ અને ચોખ્ખે ચોખ્ખી ના પાડી. મમતારામે બહુએ સમજાવ્યા કે નથુશેઠ પચાસ લાખ, પોણા કરોડનો આસામી છે. એને ઘણી ઘણી વખારો, બંગલાઓ, ચાલો અને બીજા એસ્ટેટો છે. સારાં સારાં વ્યાજ આપતી અને તરતી મીલો અને પ્રેસોના બેસુમાર શેરોનો એ ઘણી છે. ઘરમાં કંઈ નહિ તો બેચાર લાખનું ઝવેરાત અને એક લાખનું ફરનીયર છે. પણ સઘળું ફેકટ! મારવાડીઓ એકના બે થયા નહિ. પહેલાં તો એને એમ લાગ્યું કે એક મારવાડી નહિ ધીરે તો એના બાપ બીજા ઘણા ધીરશે, પણ જ્યારે એક પછી એક બધા મહોટા મહોટા મારવાડીઓએ ના કહી ત્યારે એ લાચાર થઈ ગયો! તેઓની હકનું કારણ મમતારામ સમજી શક્યો નહિ. આવા શ્રીમંતને માત્ર બે લાખ તો શું, પણ પચ્ચીસ પચાસ લાખ ધીરવામાં આખરે શું ટોટો જવાનો હતો? આવું આવું બખ્ખે ટકાનું વ્યાજ બીજા કોણ આપવાનો હતો. ખાલી ચીઠ્ઠીઓ બીજા કોણ લખી આપે? હદવગરનું વ્યાજ ખાનારા અને લોભી મારવાડીઓ ગાંડા થયા છે કે નથુશેઠને વધારે ધીરવાની ના પાડે છે?

પરન્તુ મારવાડીઓ ગાંડા નહોતા. તેઓની સુધસુધ તેઓની પાસે હતી. નથુશેઠ સદ્દર ભીલ્લુ હતો એ વાત ખરી; તેઓ લોભી અને જખ્ખરા વ્યાજખાઉ હતા એ પણ ખરું; પણ મારવાડીઓનો એ ધંધો હતો. સુંબઈના હજાર શ્રીમંત સાહુકારોના ઉડાઉ છોકરાઓને તેઓએ નાણું ધીર્યું હતું, અને હજીએ ધીરતા હતા, તેથી એવા ઉડાઉ છોકરાઓને નાણું ધીરવાના કામમાં તેઓ ઘડાઈ ઘડાઈ અને ઠોક્કરે ખાઈ ખાઈને પહોંચેલા થયા હતા.

મમતારામ સમજતો હતો કે દરેક મારવાડી સાથે જુદી જુદી લેણદેણ ચાલે છે. પણ ના, તેમ નહોતું. તેઓએ માંહેમાંહે નથુશેઠની એક લીમીટ કંપની વસ્તુતઃ બનાવી હતી. અને બધાઓ પોતપોતાની ગુંજસ પ્રમાણે, નાણું રોકવાની તાકાત પ્રમાણે, તેમાં ભાગીદાર ને ચૈરહોલ્ડર હતા. અંદર અંદર બધું કામ સર્વા-

નુમતે ખુબ વિચાર કરીને કરવામાં આવતું. આ પ્રમાણે કરવાનું કારણ ઉઘાડું છે. જ્યાં આટલું બધું વ્યાજ મળે, અને જ્યાં દામ દુપટ અને ચોપટ લખાય, જ્યાં છુમ કોરી ચીઠ્ઠીઓ લખાય, ત્યાં આખરે હાથકારટે ચહડતાં, અને છેક સુધી ડગલે ડગલે લડતાં લડતાં, હદ ઉપરાંત વકીલ બારિસ્ટરોને શી ભરતાં, આખરે નાણું વસુલ થાય છે; એમ તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા. જે એક જ મારવાડી કે પહેડી ધીરે, તો પછી તે ગમે તેટલો મહોટો આસામી હોય, તોપણ શી ભરી ભરીને ખુવાર થઈ જાય; એટલું જ નહિ પણ તેનાથી બીજાં કામકાજમાં લક્ષ અપાય નહિ. મારવાડીનો ધંધો બારે પહેર અને બત્રીસે ઘડી જગતા રહેવાનો છે. એક કેસ લડવામાં બધો વખત રોકાવું પડે, ને બીજાં કામકાજમાં ધ્યાન નહિ અપાય તો નિશ્ચે પહેડી બંધ કરી લાગી જવાનો વારો આવે! વળી જેટલી વધારે રકમ ધીરી હોય, તેટલો ખુવાર થવાનો વધારે સંભવ જાણવો. મતલબ કે એકલ દોને એવું કામ માથે ઉઠાવવું બહુ જોખમ ભરેલું છે એ તેઓએ સિદ્ધ કરેલું હતું. હવે એવી ચીઠ્ઠીઓપર હુકમનામું મેળવી નાણું વસુલ કરવું એ તાત્પર્ય બધાને સરખી રીતે લાગુ પડે છે. બધાનું તેમાં સરખી રીતે હિત સમાયલું રહે છે. તેથી જે કે બહારથી તો એક મારવાડી સામે થતો દેખાતો તોપણ અંદર અંદરની સમજુતી પ્રમાણે ખરચ ખુટણમાં અને બીજી બધી રીતે, નાણું ધીરનારા બધા મારવાડીઓ ફાળા પ્રમાણે લાગીદાર અને જુમ્મેદાર રહેતા; અને એમ કરતા તો જ તેઓ ફાવવાને પામતા. બાકી છુટા છવાયા થવાથી બધા જુદા જુદા ખરચમાં તણાતા, ને બીજા કામધંધામાં ધ્યાન ન અપાયાથી આખરે હુબી જતા! માટે તેઓએ બહુ બહુ ગોદા ખાઈને આ તત્ત્વ ગ્રહણ કીધું હતું કે એવાં કામમાં એક લીમીટેડ કંપની પેઠે ચાલવું કે બધાને લાલ થાય. વસ્તુતઃ તેઓની લીમીટેડ કંપની હતી નહિ કે તે કંઈ રેજીસ્ટર્ડ થઈ નહોતી; પરંતુ તેઓના માંહોમાંહેના સંપત્તી એક રેજીસ્ટર્ડ કંપનીના કરતાં તેઓ સારી રીતે વહીવટ ચલાવતા અને આખરે સાફ વ્યાજ હાંસલ કરતા.

તેઓએ જોયું કે નથુશેઠની બે લાખની ચીઠ્ઠીઓ તેઓ પાસે છે. નાણું મળતાં પાંચ વર્ષ થઈ જશે. એક જ જગ્યાએ મહોટી રકમ ધણાં વર્ષ પડી રહે એ જોખમ ભરેલું તેઓ માનતા હતા. શહેરમાં નથુશેઠના જેવા બીજા ઉડાઉઓની ક્યાં કમી હતી કે એકને ધીરી પોતાના હાથપગ નકામા બાંધી રાખવા. એકને ધણું ધીરવા કરતાં થોડું થોડું ધણાને ધીરવામાં જોખમ ધણું ઓછું રહેતું. વળી હાથકારટમાં ફાવી જવાય કે નહિ ફાવી જવાય એ વિચારવાની વાત હતી. પરંતુ એટલું તો ખરું કે એકમાં ફાવવાના કરતાં ધણા કેસોમાંથી થોડામાં ફાવવાના સંભવો

ધણા વધારે હતા. એમ બધો વિચાર કરી તેઓએ હવે એક દમડી વધારે ધીરવાની ના પાડી. તેઓ એટલે સુધી બુદ્ધિમાન હતા કે થોડા હજારની કારી ચીઢીઓ તેઓએ મમતારામને આપી. મમતારામ સમજ્યો કે પોતાની મહેનતના બદલાનું કમીશન તેઓ આપે છે. મારવાડીઓ સમજતા હતા કે તેમ કરવાથી નાણાં જતાં રહેવાનું જોખમ ઘણું ઓછું થશે, એટલું જ નહિ પણ તેથી કરીને પતામણી વખતે-વગર કહે અને કારવે ચીઢીની લાલચને લીધે મમતારામ તેઓનો પક્ષ ખેંચશે જ ખેંચશે.

મમતારામે તેઓને ધમકી આપવામાં પણ યાદી રાખી નહિ. પરંતુ મારવાડીઓ એવી ધમકીથી ડરે એવા નહોતા. તેઓએ નાણું ધીરવા પહેલાં વિચાર કરી રાખ્યો હતો, ને સો ગળણે ગળીને તેઓએ નાણું ધીર્યું હતું. તેથી એવા સુક્ષ્મ દમથી તેઓ ડરી ગયા નહિ—મક્કમ જ રહ્યા. આખરે મમતારામે મારવાડીઓ તરફથી રૂપિયા મેળવવાની આશા છોડી. બીજી તરફ નજર ફેંકવા લાગ્યો. મુંબઈના બીજા શેડીઆઓ બ્યાજને લોભે એ પ્રમાણે નાણું ધીરે એવા હતા. તેમાંના ધણાને મમતારામ ઓળખતો; પણ એવા શેડીઆઓ પાસેથી રૂપિયા કરજે કહાડવામાં ફજેતી જેવું હતું. મારવાડીઓ વાત બહાર પાડે એવા નહોતા; કારણ કે ઘણીવાર લોકલાજને લીધે તેઓનું દેવું રીટાડવામાં આવતું હતું. એટલે વાત જાની રાખવામાં તેઓનું તો હિત જ હતું. પણ આવા શેડીઆઓ સાથે કામ પાડવું, એમાં તો ઉધાડા પડાય જ પડાય. નથુશેઠની તેથી ફજેતી થશે તેની કાળજી મમતારામને ઘણી થોડી હતી. પોતાનો એકડો નથુશેઠને ત્યાંથી ટળી જાય તેથી ખ્હીતો હતો. કેમકે નથુશેઠની માબજેન, સગાંવહાલાં અને ખેરખાંઓ વાત જાણે કે મમતારામે આગળ પડી નથુશેઠને એમ રૂપિયા ધીરાવ્યા માટે નથુશેઠને બગાડનારો એને જ ગણવેા જોઈએ. તેથી તેઓ એના કાટલામાં તત્પર રહે અને લાગ ફાવે નથુશેઠને ત્યાં એનું આવવું જવું બંધ પાડે એ કારણથી શેડીઆઓમાં બહાર પડવાને મમતારામ અચકાતો હતો. પણ હવે વાત નોક ઉપર આવી હતી. બીજને કંઈ ધલાજ રહ્યો નહોતો. ત્યારે એમ લડવા જવું અને હાથ પગ કપાતાં બીહીવું, અને ગાતાં ગાતાં મહોડું છુપાવવું એ કેમ બને! એવો વિચાર કરી મમતારામે શેડીઆઓની સહાય માગવાની હામ ધરી. હવે વેષ લજવવો તો પુરોજ લજવવો, બહાર પડવું તો પુરાજ પડવું એમ એણે નિશ્ચય કર્યો.

વિહારીલાલ નામના એક વાણીઆને એ ઓળખતો હતો. એ વિહારીલાલ કાઈ ધનપાલ નામના શેઠને ત્યાં જતો આવતો હતો. તેનું થોડું ધણું લખવા કરવાનું કામકાજ કરતો હતો એમ મમતારામના જાણવામાં હતું તેથી વિહારીલાલને

એણે કહ્યું કે શેઠની આગળ તત્સંબંધી વાત છે. વિહારીલાલ તો પામી ગયો કે નથુશેઠને સારૂ રૂપીઆ જોઈતા હશે પણ મમતારામે મને આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું કે હાલ તુરત તો ધનપાલશેઠ આગળ ન પોતાનું કે ન નથુશેઠનું નામ પાડવું. ધનપાલશેઠ હા જાણે તો પછી બધી વાતનો ખુલાસો કરવાનો ઘણોએ વખત આવશે.

ખારણે નવ વાગ્યા હતા. મમતારામે વિહારીલાલને ઘેર જવા ધાર્યું કે ધનપાલશેઠ પાસે વાત કેટલી આગળ પડી હતી તે માલમ પડે તો, કામ એટલેથી સરાડે-ચહડશે કે વળી બીજી તદખીર ચલાવવી પડશે તેમો નિશ્ચય થાય.

પ્રકરણ ૬ હું

લીખારીલાલ અને વિહારીલાલ

જે જય દરખાર, તેનાં જય ધરખાર.

ભરતખંડમાં જન્મ પામવો એ સારાં સારાં પુણ્યનો સંચય જાણવો. દેવતાઓ પણ ભરતખૂમિમાં અવતરવા સદાના ઉત્સુક છે. તેમાં પણ વિક્રમની વીસમી સદીમાં, અંગ્રેજ રાજ્યની પુર જાહોઝલાલીમાં અને મુંબઈ જેવા પવિત્ર ક્ષેત્રમાં એ તો પુણ્યની સીમાજ જાણવી. પણ-પણ-મુંબઈ શેહેરમાં જન્મીને જે હાઈકોર્ટની દેવડીએ ચહડવું પડ્યું તો અહું પુણ્ય પરવારેલું જ સમજી રાખવું!

આપણી વાર્તા શરૂ થઈ તે પહેલાં ઘણા વર્ષપર લીખારીલાલના આપની મુંબઈમાં મહોટી દુકાન હતી. એનો વ્યાપાર ધમધાકાર ચાલતો હતો. ધંધા આડતો હતો. એની મારફત બહારગામના વધીઆતોનો માલ મુંબઈ આવતો અને અહીંથી વધીઆતોને માલ ચહડતો. કામધંધાસર એના આપને ઘણીવાર બહારગામોમાં વર્ષના ઘણા મહીના કહાડવા પડતા; ત્યારે મુંબઈની દુકાનનો વહીવટ એનો મુનીમ ચલાવતો, જેનાપર એનો પુરેપુરો વિશ્વાસ હતો. તેથી ઘણાં વર્ષનું નામું અને હીસાબ નક્કી થયો નહોતો. ને તેપર લીખારીલાલના આપે, એલની માફક ધંધામાં જ લાગી રહીને, ધ્યાન આપ્યું નહિ. મુનીમજી કાચો નહોતો. તેણે શેઠને હીસાબે અને જોખમે પુષ્કળ વ્યાપાર ડહોળ્યો, ને પોતાનું ધર સારી રીતે ભર્યું. એવામાં લાગલાગટ એ વર્ષ સુધી લીખારીલાલના આપને બહારગામ રહેવું પડ્યું. પાછા આવી મુનીમપાસે એ વર્ષનું નામુંઠામું જોવા માગ્યું, પણ મુનીમે ગાંગાંતક્ષાં કર્યા કીધાં! એમ વાત રસાકસીપર ચહડી. તપાસ કરતાં દશ વર્ષનું નામું પડતરમાં રહેલું લીખારીલાલના આપને જણાયું એટલે લાચારીએ એણે

દશ વર્ષનો હીસાત્ર માગવાનો હાઇકોર્ટમાં દાવો કર્યો. હવે લીખારીલાલના આપનો મુશીબતનો વારો આવ્યો. વકીલોને ત્યાં જ એ વર્ષ કેસ અથડાયો. ત્યાર પછી ત્રણ વર્ષ સુધી નીચે કોર્ટમાં અને કોર્ટમાં કેસે હવા ખાયા કરી. વકીલ આરિસ્ટરોને સારો તડકો પડ્યો ને લીખારીલાલના આપનાં આયુ અને આટો બન્ને પુરાં થઈ ગયાં. એટલે પોતાની ઉંઘરતી વયમાં જ ખીચારે લીખારીલાલ પુરી પંચાતીમાં આવી પડ્યો. એનું લણવા ગણવાનું બધું ટેકાણે પડી ગયું. વકીલ થવાનો વિચાર માંડી વાળી એને કાલેજ છોડવી પડી. કેસમાં અને કેસમાં સુમાર વિનાનો હાડમાર થયો. એક હાથ તરફ હજી તો એ આપનો કેસ લડતો હતો એટલામાં, શેઠના ગુજરવાથી મુનીમજી વધારે વાને ઘેર ચલણ્યો ને શેઠપર મહોટી રકમનું હેલેણું કહાડીને સામી ફરીઆદી ઠાકી. લીખારીલાલના આપની તમામ મીલકત, રેકડ નાણું અને એરેટેટા પર કોર્ટે રીસીવર નેમ્યો કે લીખારીલાલ એના આપની મીલકત મુનીમજીના દેવામાં આપવાને બદલે, ઓઢીઆં કરી બચ નહિ. અધુરામાં પુરું મુનીમની ઉશ્કેરણીથી બીજા વછીઆતોએ લીખારીલાલપર દાવાઓ બાંધ્યા. એમ એ દાવાઓ ચલાવવામાં, નામું તપાસી આપના ખરા લેણાંના રૂપીઆ વસુલ કરવાનો એને વારો આવ્યો નહિ. ઘણું ખર્ચે હેલેણું મુદત બહાર ચાલ્યું ગયું. આખરે આપના મુવા પછી ત્રીજે વર્ષે મુનીમનો અને એનો કેસ હીસાત્ર તપાસવા સારૂ માર્ટર સાહેબપર રીફર થયો. (હીસાત્રની તપાસ સારૂ ગયો.) ત્યાં કેસ ગયાને આજે પંદર વર્ષનાં વહાણાં વાયાં હતાં, અને લીખારીલાલની ઉમ્મર લગભગ ચાલીસ વર્ષની થવા આવી હતી; પરંતુ હજીએ સાહેબની આશીસમાં હીસાત્ર લેવાયા જ કરતો, ને હીસાત્ર લેવાનો નીકાલ ક્યારે આવશે એ લીખારીલાલ પણ ધારી શકતો નહિ. હાલમાં ઉપલાં બે કામો સિવાય બીજાં બધાં કામોનો અંત આવી ગયો હતો. આપનું બીજું હેલેણું તો ઘણું જીજ વસુલ થયું; પણ બીજાં બધાં દેવાં તો આના પાછ શીખે હુકમનામાં થયાં. પરિણામે ખીચારે છેક નિર્ધનાવસ્થામાં આવી પડ્યો. માથે હાઇકોર્ટમાં મહોટા કજીઆઓ, એટલે નીમાજ પઢતાં મસીદ કોટે વળગ્યાની પેટે બીજા કામધંધામાં એનાથી લગાયું નહિ.

કોર્ટનું તમામ કામ લીખારીલાલ સ્વતઃ ઉભો રહીને ચલાવતો છતાં હાઇકોર્ટ એટલે પૈસા કંઈ ઓછા ખરચાતા નહિ. આપના ગુજરવા પછી ચારેક વર્ષ તો ખાવાનાએ વાંધા પડ્યા. આખરે કોઈ લલા જડજને એની દયા આવી ને રીસીવર પાસથી દર મહીને પચ્ચીસ રૂપીઆ એને આપવાનો હુકમ થયો.

લાચારીથી લીખારીલાલ બહુ કરકસરથી રહેવા શીખ્યો. ખાતાંખીતાં જે વધતું તે તમામ કજીઆમાં સ્વાહા થતું. પણ એને એક ફાયદો થયો. મૂળથી જ

એને કાયદા શીખવાનો શોખ હતો; અને આ બધાં કામો પંડે ચલાવવા પક્ષાં તેથી કેસો લડી લડીને કાયદાની અને તેની બારીકીની માહિતી કોઈ પાસ થયલા વકીલ કરતાં પણ એને વધારે મળી. હીસાબ તપાસવામાં તો (જેમાં ઘણા ઘણા ભણેલા વકીલ બારિસ્ટરો પણ થપ્પડ ખાઈ જાય છે) એ જબરો પાવરધો નીવડ્યો. અંગ્રેજી બોલતાં અને લખતાં ઘણી સારી રીતે આવજું. થોડાં વર્ષ થયાં બીજાઓનું કોરટનું પરચુરણ કામ કરીને, એશીડીટા અને અરજીઓ લખીને એ દીક કમાતો થયો હતો; તોપણ કરકસર તો આગળના જેવીજ રાખી. માથે મેલા જેવું ખોખું, ફાટી ગયેલો જુનો કાળો ડગલો, મેલું ધોતિયું અને પગે ફાટી ગયલા જોડા અને મોજાં એક હાથમાં જુની છતરી અને બીજા હાથમાં કાગળનાં બંડલો સાથે, અગીઆરથી પાંચ વાગ્યા સુધી, કાં તો કોરટમાં, કે જડજની ચેમ્બર્સમાં, કે પછી વકીલોની આશીસમાં ફરતો ને ફરતો એ સૌને દેખાતો.

આટલું આટલું માથે દુઃખ પશું, લડવામાં ખાખાવીખી થઈ ગયો, પણ ધ્વિરકૃપાએ એ સદા હસમુખો અને આનંદી રહ્યો. બધાની જોડે હસીને વાત કરતો. હાઈકોરટના બધા મહોટા કલ્યાની એને માહિતી હતી. જડજને અને વકીલ બારિસ્ટર સંબંધી ન્હાની ન્હાની રમુજવાર્તા અને દુયકાઓનો તો એની પાસે ભંડાર ભરેલો હતો.

વિહારીલાલ બીખારીલાલનો ખાસ મિત્ર હતો. એની ઉંમર ચોવીસ વર્ષની હતી. કાલેજમાં એ એફ. એ. થયા પછી, ધનનું સાધન ન રહેવાથી કોઈ અંગ્રેજી આશીસમાં એ નોકરીએ રહ્યો. જતે બહુ હોંશીઆર અને ચમ્પરાક હોવાથી એનો પગાર ત્રીસથી વધીને હાલમાં પચાસનો થયો હતો.

અંગ્રેજી રાજ્યની ખામીઓ બતાવવાનું એને એક જાતનું ગાંડું લાગ્યું હતું. ઘણીવાર તો છેક હસવા જેવી વાત કરતો. અંગ્રેજો આમ જુલમ કરે છે અને આમ પૈસો છુટે છે. આપણા દેશીઓની કોઈ દાદ કે ફરીઆદ લેતું નથી. ન્યાં ત્યાં સાહેબ-લોક ફાવી જાય છે. દેશીઓનું હવે લોહી ચુસવા લાગ્યા છે. હિંદુસ્થાન છેક ખાખાવીખી અને દયામણું થઈ ગયું છે તે અંગ્રેજોનેજ પ્રતાપે. વિહારીલાલ સદા ‘અમૃતબજાર પત્રિકા’ વાંચતો. પોતાનો વિચાર પત્રિકાનાં લખાણોપરથી બાંધતો. બીજાં છાપાંમાંથી પણ અંગ્રેજી રાજ્યની અંધેરની અને લખણુટ ખરચની ખબરો વાંચતો ને મનમાં બધું ગોખી રાખતો. અંગ્રેજી રાજ્યની ઝીણામાં ઝીણી ખામીનું મહોડું રૂપ આપતો. તેવે વખતે દયામણું મ્હોં કરી, પોતાની શાહદતમાં કહેવત ટાંકીને બોલતો, જણે કે અંગ્રેજોના જુલમનો પોતે ભોગ થઈ પડ્યો હોયતી !

બીખારીલાલના બધા દાવાઓની વાત તેને મ્હોડેથી એણે ઘણીવાર સાંભળેલી હતી. બંને મળ્યા કે પછી થઈ રહ્યું. બીજી વાતજ ન મળે. બીખારીલાલની વાતો

સાંભળી સાંભળી એની તો ખાતરજમા થઇ હતી કે ઇનસાફને નામે પણ અંગ્રેજો દેશીઓને હુડે છે અને ખાડામાં ઉતારે છે. મહોટા કામોમાં કેમ લડાય છે, કેટલી કેટલી મહોટી મહોટી એશીડેવીટો થાય છે, બારિસ્ટરો કેવડી મહોટી શી લે છે, ખડીઆમાં કલમ ધોંચવાનાં અને સામા નજર કરવાનાં ખીલપર ખીલ સોલીસીટરો કેમ વધારતા જાય છે, નામનો એ ઇનસાફ મળતાં કેટલી ઢીલ અને હાડમારી થાય છે તે બધું સંભારી સંભારી વિહારીલાલનો પિત્તો ઉછળી આવતો, ને મનમાં કહેતો કે એકાદ પત્રિકા જેવું છાપું કહાડી અંગ્રેજોની બધી ખોડ ખાપણુ દેખાડી આપું તો મને નીરાંત વળે. વિલાયત જઈને દેશીઓ તરફથી મહોટી મહોટી લડતો લડવાના એને તરંગો થતા; પણ પૈસા નહિ અને નાતજાતના વાંધામાં ઉતરવું પડે તેથી લાચારીએ એવા સારા વિચારો એને માંડી વાળવા પડતા.

શનિવારે સવારના આઠ સાડાઆઠ વાગે, વિહારીલાલના ઘરમાં એક ટેબલ પાસે સામસામી ખુરશીઓ પર તે અને લીખારીલાલ નીરાંતે બેઠા બેઠા વાતો કર્યા કરતા હતા.

જે આશીસમાં વિહારીલાલ નોકરીએ હતો તે આશીસનું કામ બહુ મહેનતનું અને કપડું હતું. ખાસ્સા આઠ કલાક, સવારના દશથી તે સાંજના છ સુધી, બેઠાં બેઠાં ધસડ ધસડ કર્યાંજ કરવી પડતી. તેમાં મેલને આગલે દહાડે તો નવથી રાતના સાત આઠ વાગ્યા સુધી, અને મેલને દહાડે પણ સવારના નવથી તે મેલ બંધ ન થાય ત્યાં સુધી, કામ કરી કરીને શીસોટો નીકળી જતો. જો કે આશીસવાળા સાહેબોએ એની લાયકાત પીછાણી એનો પગાર પચાસનો કીધો હતો, પણ નોકરી કપરી તેથી બીજી કોઈ તેવી સારી નોકરી મળે તો આશીસની નોકરી છોડી દેવાનો વિહારીલાલનો વિચાર હતો. તેમાં કોઈ સોલીસીટરને ત્યાં નોકરી મળે તો કાંઈ મણા રહે નહિ એમ વિહારીલાલ ધારતો હતો, વિહારીલાલની એવી ઉમેદની વાત લીખારીલાલ બહુ સારી રીતે જાણતો; બન્નેએ એ સંબંધી ઘણીવાર વાત કીધી હશે. પણ અત્યાર સુધી દેવયોગે જ્યાં જ્યાં નોકરી ખાલી પડવાની વાત સાંભળેલી, ત્યાં ત્યાં વગ ન હોવાને લીધે વિહારીલાલને આશીસમાંજ નોકરી કરવી પડી. આજે લીખારીલાલ એવી ખબર લાવ્યો કે એક પહેલા નંબરની સોલીસીટરની પહેડી જેનું નામ બીલીઅમ્સ અને બીલીઅમ્સન હતું તેમાં, કોઈ કારણથી પોણોસોના પગારની એક જગો ખાલી પડી હતી.

વિહારીલાલને ધનપાલશેઠ જોડે બહુ સારી ઓળખ હતી. કેટલુંક ખાનગી અને જોખમ ભરેલું પત્રવ્યવહારનું કામ વિહારીલાલ હોશીઆર હોવાથી ધનપાલશેઠ એની પાસેજ કરાવતો. તેથી કામ બહુ સારી રીતે થતું એટલુંજ નહિ પણ વિહારીલાલ પર ધનપાલશેઠનો વિશ્વાસ હોવાથી વાત બહાર પડતી નહિ. એના

જેવો મહોટો શેડીઓ જે ખુબધનાં બધાં કામકાજમાં ધુમતો અને વ્યાપાર વણજ બહુ કરતો, તેને ઘણું કામ ખાનગી રીતે અને ગુપત્યુપ પણ કરવાનું હોયજ હોય. તેથી વિહારીલાલ શેઠનો ખાનગી સેક્રેટરી જેવો હતો. વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સન શેઠના જુના સોલીસીટર હતા. બોહોજો વ્યાપાર હોવાને લીધે શેઠનું કામ હમેશાં કંઈને કંઈ હોયજ હોય. તેથી વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સનને ધનપાલશેઠ કહે તો જરૂર નોકરી આપવી પડે એમ લીખારીલાલ સારી પેઢે જાણતો હતો, અને તે બધી વાત કરવાને તે આજે સવારે વિહારીલાલને મળવા આવ્યો હતો.

“આવો આવો, લીખારીલાલ”—વિહારીલાલ બોલ્યો—“કાલે રાતના ફ્રેમીલી હેરલ્ડ નામનું ચોપાનિયું વાંચતાં તમે મને યાદ આવ્યા હતા. એમાં એમ લખ્યું હતું કે એક અંગ્રેજ મહોટા વેપારીએ પોતાના મિત્રને કહ્યું કે મારે બે વાર દહાડા લેવી પડી હતી. એકવાર હું એન્સરીમાં એક કેશ જીત્યો ત્યારે, અને બીજીવાર બીજો કેસ હાર્યો ત્યારે. દોસ્તદારે કારણ પુછવાથી વેપારી બોલ્યો કે વકીલનું બીજા હારતાં અને જીતતાં મારાથી ચુકવાઈ શકાયું નહિ, તેથી મારે દહાડા લેવી પડી હતી. આપણી હાઇકોર્ટમાં પણ એમજ બને છે કેની?”

“હા”—લીખારીલાલ હસીને બોલ્યો—“તું જ્યારે આ રમુજી દુચકો વાંચેલો કહે છે, ત્યારે મઘ કાલે આપણી હાઇકોર્ટમાં મેં એક હસવા જેવી વાત સાંભળી તે હું તને કહું છું. કાલે ધી ડીવીડન્ડ પેઈંગ મીલ કંપની લીમીટેડના સેક્રેટરીની સાહેદી એક કેસમાં લેવાવાની હતી. સેક્રેટરીએ રાજમાં અને રાજમાં અંગ્રેજીમાં જુબાની આપવી શરૂ કરી. એના બારિસ્ટરે શરૂઆતની તપાસણીમાં એકી સુચવનારો પહેલો સવાલ કરીધો. તેનો સેક્રેટરીએ જવાબ આપ્યો કે હું “ધી ડીવીડન્ડ પેઈંગ મીલ કંપનીનો અને બીજી ધર્મોદા મંડલીઓનો સેક્રેટરી છું.” બધા હસી પડ્યા. જડજે હસીને પુછ્યું કે ત્યારે શું ધી ડીવીડન્ડ પેઈંગ મીલ કંપની પણ ધર્મોદ મંડળી છે? પણ આજે હું કંઈ ઠાણા ગપાટા મારવા નહિ પણ એક ખુશ ખબર કહેવાને આવ્યો છું. તું જો ધનપાલશેઠને સમજાવે તો તને જરૂર વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સન સોલીસીટરને ત્યાં પોણાસોની નોકરી મળે.”

“હા! શું તમે ખરું કહો છો કે? તમને કાણે કહ્યું?”—વિહારીલાલે હરખાતાં હરખાતાં ખુરશી ઉપરથી ઉભા થઈને અને હાથના ચાળા કરીને બધા સામટા સવાલો પુછવા માંડ્યા—“નોકરી કેમ ખાલી પડી? અને શું એને ત્યાંજ છે કે બીજાને ત્યાં? મને બધો ખુલાસો કેમ કરતા નથી?”

“પણ બાઈ તું બોલવાનો વારો આપે ત્યારે બોલું કે આપણે બે સાથેજ બોલીએ? જરાક ધીરો રહો હોત તો બધી વાત ક્યારનીએ જાણી હોત. આટલા

બધા સવાલ એક સામટા નહિ પુછ્યા હોત તોએ હું બધું કહેવા આવ્યો હતો તે કહેતજ, પણ હું તને વધારે ચીડવવા ઇચ્છતો નથી.” એમ કહી લીખારીલાલે બધા સમાચાર કહ્યા. વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સન ધનપાલશેઠના સોલીસીટરો હતા. શેઠના કામકાજમાં તેઓ દર વર્ષે સાડે કમાતા, તેથી શેઠના સુખન તેઓ માન્યા વગર રહે નહિ, એ વાત વિહારીલાલની જાણ બહાર નહોતી. ખીબ્બ હાથ ઉપર શેઠની જોડે એને એટલો ઘાડો સંબંધ હતો, શેઠ એનાપર એટલી બધી ચાહેના અને વિશ્વાસ રાખતો હતો કે વિહારીલાલ સાડે શેઠ સોલીસીટરોને મજબુત લલામણુ કરવાને ના પાડે એમ નહોતું. તેથી બંને જણે વાતો કરી કરી એમ નક્કી કીધું કે આશીસમાં જવા પહેલાં વિહારીલાલે ધનપાલશેઠને મળવું, અને આજને આજ શેઠ સોલીસીટરને જરૂર મળે એવી વિનંતિ કરવી. મુંબઈ શહેરમાં નોકરી ખાલી પડી કે અરજીઓનો વરસાદ સમજી રાખવો. નોકરી ભલે દશ કે પંદરની હોયની ! એક નોકરી અને હજાર ઉમેદવાર ! લલામણુ પણ મહોટા મહોટા માનવંત શેડીઆઓની આવે. સિવાય નોકરી મેળવવા માટે જાત જાતની તદબીરો રચાય તે તો જુદી. સારાંશ કે નોકરી આપનાર બહુજ કંટાળી જાય કે આ બધી અરજીઓમાંથી અને આટલી બધી લલામણુમાંથી કોને નોકરી આપવી અને કોને નહિ. લાયકાતની વાત તો કારેજ રહેતી ને કોઈ મહોટો યુગ્મખદાસ, કોઈ મુસલ્માન શેડીઆની સહાયતાથી નોકરી પામતો. એ પ્રમાણે લાગવગ અને ખુશામતનો મુંબઈમાં દોર ચાલે છે. તેથી આવા કામમાં લીલ કરવામાં સાર નહોતો. લીખારીલાલે સલાહ આપી કે આશીસવાળા સાહેબની સરદીશીકેટ વિહારીલાલે લઈ રાખવી અને સોલીસીટરો ધનપાલશેઠને શું કહે છે તે જાણ્યા પછી જરૂર હોય તો અરજી આપવી.

“હા—હીક છે, આપણે પાછા ક્યારે મળશું ?” વિહારીલાલ બોલ્યો—“અરે હા, હીક થયું કે તમે મને મળ્યા; હું તો વાત ભુલી જ ગયો હતો. આજે આપણી મંડળીની ઉજળી વાલકેશ્વરમાં છે, ત્યાં તમે જરૂર આવજો. આપણે ત્યાં મળશું અને ધનપાલશેઠની સાથે શું વાતચીત થાય છે તે હું તમને ત્યાં જણાવીશ. પણ આવજો ખરા.”

“મને કંઈ આવવાની ના નથી”—લીખારીલાલે જવાબ આપ્યો—“ધણો ખુશીથી આવું, જંગળ તો રોજની લાગેલી છે. બે ઘડી મળ્યા કર્યા ને આનંદમાં વખત કહાઓ તે ખરો. પણ મારી પાસેથી ઉજળીની ઉઘરાણીની ટીપમાં કોઈ લેતું નથી તેથી હવે મેં નક્કી કીધું છે કે એમ કરો તો મારે આવવું નહિ. આગળની વાત તો જુદી હતી, પણ લાઈ, હવે હું સાડે કમાવા લાગ્યો છું તે તું ક્યાં નથી જાણતો ? માટે ટીપમાં મારા બે રૂપીઆ લેવાની કચુલાત આપો તો હું આવું.”

“હીક છે, હીક છે. તમારી એમ મરજી છે તો ભલેની આપજો—” વિહારીલાલે

હસીને કહ્યું. “પણ તમે કમાઓ છો તો હવે આવા હાલહવાલ રૂસમાં કેમ કરો છો? એ કંઈ ઠીક લાગતું નથી.”

“અરે ભાઈ, હજી સુધી તું કંઈ સમજ્યો નહિ”—બીખારીલાલ બોલ્યો; “એવા ફાટા તુટા રૂસને લીધે તો હજી મારે કેસો જીતવાના છે. તું જાણતો નથી કે મારે એવા વેપ હોતો તો એક જડજે મારી દયા ખાધી અને રૂપીઆ પચ્ચીસ રીસીવર પાસથી અપાવાનો હુકમ કીધો. તું જાણતો નથી કે બહારનો દેખાવ અંગ્રેજોના મનપર કેવી અસર કરે છે? હું જો સારાં સારાં લુગડાં પહેરું તો આ ભવે તો શું પણ પેલે ભવે પણ મારા કેસો જીતું નહિ.”

એટલામાં મમતારામ આવ્યો એટલે વાત ત્યાં અંધ પડી. મમતારામની સાથે થોડી ઘણી વાતચીત કીધી ને બીખારીલાલ જતો રહ્યો. પછી મમતારામે વિહારીલાલને પુછ્યું કે પેલી વાત ધનપાલશેઠ આગળ છેડીતી કે કેમ? વિહારીલાલે કહ્યું કે, “શેઠની આગળ વાત કીધી. બે ટકાનું વ્યાજ અને વળી આસામી સદ્દર તેથી ધનપાલશેઠના મ્હોમાં તો પાણી ભરાઈ અવ્યું. પણ શેઠ કંઈ કાચો નથી, તેથી નામ ઠામ જાણ્યા વગર અને ચોકસી કયો વગર, નક્કી હા કે ના કહેવાની એણે ના કહી.”

“તમે મને હાલ તરત નામ આપવાની ના કહી હતી તેથી મારાથી વાત વધારે છેડાઈ નહિ”—વિહારીલાલ બોલ્યો—“પણ તમે કહો તો હું નામ ઠામ આપું. શેઠની પાસે હાલ રૂપીઆની બહુ જીત છે. તેમાં વળી લોભી છે એટલે રૂપીઆ ધીરે ખરે. પણ ચોકસી કરી કરીને તમારો ને મારો દમ લેશે ત્યારે હા બહુશે. આજે મારે હમણું એમની પાસે બીજા કામસર જતું છે; તમે કહો તો વળી પાછો વાત છેડું.”

“ઠીક છે, ભલે કહેજો કે નથુશેઠને રૂપીઆ જોઈએ છે”—મમતારામે વિચાર કરી જવાબ આપ્યો—“મારી મારફતે એ કામ કરવાનું છે માટે શેઠ જ્યારે કહે ત્યારે હું એમને મળું ને બધો ખુલાસો કરું. તમે હમણું જાઓ ત્યારે આ વાત બુલંત નહિ, કેમકે નથુશેઠને રૂપીઆની બહુ તાણ છે. શેઠ મને ક્યારે મળવાનું કહે છે તે નક્કી કરી આવજો.”

“હા, પણ નથુશેઠની પાસથી મને બે ટકા કમીશનના અપાવો તો હું આ કામ ઉપાડું.”

“બે ટકા તો નહિ, પણ મને જે નથુશેઠ આપશે તેમાંથી આપણે નીમો-નીમ વેચી લઈશું. આજે તમે જિજ્ઞાસીમાં તો આવવાના હશે, ત્યાં આપણે મળશું ને ધનપાલશેઠ શું કહે છે તે મને તમે ત્યાં જરૂર કહેજો.”

એમ કહી સલામ શેઠને કરી બન્ને છુટા પડ્યા. મમતારામે ઘેર જવાનો રસ્તો લીધો. પણ માર્ગમાં એક છુટો નવો સુજી આવ્યો તેથી ઘેર જવા પહેલાં કેશવલાલને મળવા ગયો. એમ કરવાનું શું કારણ?

મમતારામ અને કેશવલાલના સ્વભાવજ વિલક્ષણ હતા. એક બીજા જોડે બીલકુલ બનતું નહિ. કાણુ જાણે શાએ કારણથી મમતારામ પર કેશવલાલને અસ્મિ લાગી હતી. બીજા હાથ ઉપર કેશવલાલની સાદાઈ, શીલસાઈ અને ભલ-મનસાઈ પોતાપર સદાના ટીકા કરતાં હોયની એવાં એને લાગતાં. પોતાનું ચાલે તો કેશવલાલનું એ કાટલું કરવાને ચુકે નહિ એટલે બધા કાઠ અનિર્વચનીય કારણથી મમતારામને તેની તરફ ઝેર, દ્વેષ અને તિરસ્કાર છુટતો. પણ મમતારામે ઠોકરો ખાઈ ખાઈને પોતાના વિચારો અને લાગણીઓ કાણુમાં રાખવાનો ધડો બહુ સારી રીતે શીખી રાખ્યો હતો. મનના એવા ઠાલા તરંગો અને જોસ્સાઓ-સ્વાર્થની આડે આવવા દેવા અને તેવી ઠાલી લાગણીઓને અનુસાર કાઠની સાથે નકામી દુશ્મની બાંધવી એ તો મૂર્ખનું કામ, મમતારામનું નહિ. કેશવલાલને રાજી રાખવામાં, તેનાં વખાણુ કરવામાં, તેની જોડે એખલાસ ને મિત્રતા વધારવામાં, અથવા કંઈ નહિ તો તેનું ડોળ ધાલવામાં, બહારથી તેમ બતાવવામાં, લોકને તેમ જણાવવામાં મમતારામનો સ્વાર્થ હતો. તેથી પોતાના મનના જોસ્સાઓને દાબી દબને કેશવલાલને રાજી રાખવા એ મથતો હતો.

કેશવલાલને ગુજરાતી પ્રાચીન કાવ્યોના સંગ્રહ કરવાનો શોખ છે એમ મમતારામ સારી રીતે જાણતો. મમતારામ થોડું થોડું બધી નિશાળે ભણ્યો હતો. આગળ પોતાની કેળવણીના પુર બહારમાં એ વિષયને ઉદ્દેશી એણે થોડું ઘણું મથન કરેલું હતું. તેથી પોતાને પણ એવો જ શોખ ઘણાં વર્ષથી છે એ વાત એણે બહાર પાડી હતી. એ બાબતસર કેશવલાલની સહાયતા માગી ને તે બહાને તેની જોડે એખલાસ વધારવાની ને તેને ત્યાં જવા આવવાની મમતારામે ચુકિત ધારી. રસ્તામાંથી તેજ કારણસર એ કેશવલાલના ઘર તરફ વળ્યો.

પ્રકરણ ૭ મું

કેશવલાલ અને ગુલાબવહુ

કાલેનાવરણાત્યયાત પરિણતે યત્સ્નેહસારે સ્થિતમ્ ।

મદ્ પ્રેમ સુમાનુષસ્ય કથમવ્યેકં હિ તત્ પ્રાપ્યતે ॥* (ભવશૂતિ.)

વાલકેશ્વરમાં ઉગ્રણીમાં બધા ભેગા મળે તે પહેલાં કેશવલાલનું વૃત્તાન્ત વાંચનાર આગળ મુકવાની જરૂર છે; અને તદ્દં બનમાલીદાસના એ બાઈઓ વિમલદાસ અને ચંદ્રદાસ સંબંધી થોડું લખીએ.

* જાણે વખતે જાણના દૂર થવાથી પરિણામ પામેલા સ્નેહસારમાં જે એક ભદ્રપ્રેમ વાસો કરીને રહે છે તે ભદ્રપ્રેમ કોઈ સંપુરણને માંડ માંડ પ્રાપ્ત થાય છે.

આપણી વાર્તા શરૂ થઈ તે વખતે ચંદ્રદાસ પંચાવન વર્ષનો હતો. કાઈ શ્રીમંત પારસીને ત્યાં એ મુનીમગીરી કરતો. એની બહુ વર્ષની જુની નોકરી અને ઇમાનદારીને લીધે એના શેડે હમણાં હમણાં એને દુકાનમાં લાગ કરી આવ્યો હતો. ચંદ્રદાસને ચાર દીકરા અને એક દીકરી હતી. સૌથી મહોટાનું નામ દુલારામ હતું, જેની ઉંમર તેતરીસ વર્ષની હતી. એનો બીજો દીકરો નિર્મલદાસ તેવીસ વર્ષનો હતો. નિર્મલદાસને બે વર્ષનો મુકા એની મા ગુજરી ગઈ. ત્યાર પછી થોડાં વર્ષમાં ચંદ્રદાસ બીજી પરણ્યો. એની નવી ઘેરીનું નામ ગૌરી હતું. એને પેટે ચંદ્રદાસને બે દીકરા અને એક દીકરી થયાં. તેમાં એકનું નામ ચૈવાદાસ અને બીજાનું નામ અતલબીદાસ હતું. છોકરીને લાડમાં બધા કીકી કહીને બોલાવતા.

બનમાલીદાસનો બીજો ભાઈ વિમલદાસ હતો. કેશવલાલ એનો એકનો એક દીકરો હતો. એની મા એને છ મહીનાનો ને આપ બે વર્ષનો મુકા ગુજરી ગયાં. એના આપે એકવાર વ્યાપારમાં બહુ નાણું મેળવ્યું હતું, પણ કેશવલાલ જન્મ્યો તેવામાં એને આસામી ખાંધ લાગવાથી વ્યાપાર છોડી દીધો. મરવાની થોડું પહેલાં ચંદ્રદાસના પારસી શેફને ત્યાં કેશવલાલના નામના ચાર હજાર રૂપિયા જમે કરાવ્યા. મરતી વેળા પોતાની ઘેરીના પંદરસોના દાગીના ચંદ્રદાસને સોંપી કેશવલાલની સોંપણુ પણ તેનેજ કરતો ગયો કે એમાંથી કેશવલાલને લણાવે, ગણાવે અને પરણાવે. ચંદ્રદાસ કેશવલાલને પોતાના છોકરાની પેટે પાળવા પોષવા લાગ્યો ને કેશવલાલ પાંચ વર્ષનો નહિ થયો એટલામાં એની પહેલી ઘેરી નિર્મલદાસને બે વર્ષનો મુકા ગુજરી ગઈ. થોડા વખતમાં તે બીજી વાર પરણ્યો એમ ઉપર જણાવ્યું છે. એ ગૌરીને નિર્મલદાસનું મ્હોડું જરાએ ગમતું નહિ. કેશવલાલ, નિર્મલદાસનું જ્યારે ત્યારે ઉપરાણું તાણી બોલતો તેથી ગૌરીના મનથી એની જોડે રૂશમણાંજ હતાં. પોતાની સમજ કાઢી એટલે થોડાં વર્ષ સુધી ગૌરી બહુ મનમાં સમજીનેજ બેસી રહી પણ જેમ જેમ એ મ્હોટી થતી ગઈ ને ઘણી ઉપર તથા ઘરમાં પોતાનો કાણુ વધતો ગયો તેમ તેમ એ નિર્મલદાસને અને કેશવલાલને સતાવવા લાગી. નજીવી બાબતોમાં તેઓને બોણું પાડવા લાગી. લાગ આવે કજીઓ કરવાને પણ ચુકતી નહિ. તેમણે કેટલોક વખત સુધી ચંદ્રદાસ આગળ નિર્મલદાસનું અને કેશવલાલનું વાંકું બોલતાં એને ખીક રહી.

એવામાં ગૌરીને સીમન્ત આવ્યું. તે વખતે નિર્મલદાસ આઠ વર્ષનો અને કેશવલાલ અગીઆર વર્ષનો હતો. સીમન્તના અવસર ઉપર ગૌરીનાં ચૌદ વર્ષનો એક ભાઈ મુંબઈ આવ્યો હતો. તે બીઆરાની બોલીચાલી ને રીતભાત દેશી હોવાથી બધાને નવી નવી લાગતી. નિર્મલદાસ જન્મથીજ રમુજ સ્વભાવનો અને ટીપલી હતો. એ તો એને ગૌરીના દેખતાં પણ ખુબ બનાવતો અને સુમાર વગરના ચાળા

પાડતો. એક દહાડો નિર્મલદાસે ગૌરીના ભાઈની એવી નકલ કાઢી કે કેશવલાલને અને બધાને હસવું આવી ગયું. એવામાં ત્યાં ગૌરી આવી પહોંચી. બધાં હસતા રહી ગયા પણ ગૌરીને તો એમજ લાગ્યું કે કેશવલાલની શીખવણીથી નિર્મલદાસ એમ કરતો હશે. ત્યારથી ગૌરીએ કેશવલાલની પુંડ પકડી. હવે એ છડેયો કે કેશવલાલ ને નિર્મલદાસ સાથે વારે વારે કહ્યો કરવા લાગી, ચંદ્રદાસના કાન ભંભેરવા માંડ્યા. ચંદ્રદાસ મનમાં તો બધું સમજતો હતો, પણ નવી ઐરી આગળ શું કરે? પોતાના ઘરમાં રાજનો કહ્યો પેડો જોઈને આખરે એ પણ હારી ગયો; ને ગૌરીને વચન આપ્યું કે કેશવલાલને પરણ્યા પછી નોખું ઘર મંડાવી આપીશ. હાલમાં એને જુદો કહાડીએ તો લોકમાં ખોટું લાગે. કેશવલાલને નહાનાથી મહોટો કાઢો એ બધું ધોવાઈ જાય. પોતાના ઘણીની વાત ગૌરીને ખરી લાગી તેથી એટલેથીજ સંતોષ માનીને એ ખેડી. ચંદ્રદાસે એટલું કહ્યું એજ બહુ થયું. પણ હવે એને કેશવલાલને પરણાવવાની ચટપટી થઈ રહી. દુલારામને જેમ તેમ સમજાવી કેશવલાલનો વિવાહ નિર્મલદાસનો જે ચામમાં થયો હતો ત્યાંજ કરાવ્યો. ચંદ્રદાસે બન્નેનાં લગ્ન સાથે ઉકલી નાંખ્યાં.

પરજ્યા ત્યારે કેશવલાલ પંદર વર્ષનો અને નિર્મલદાસ બાર વર્ષનો હતો. પરજ્યાને બે વર્ષ નહિ થયાં કે ગૌરી, પાછી પોતાના ઘણી આગળ કેશવલાલને જુદો પડાવવાની હઠ લઈ ખેડી. એવામાં કેશવલાલની ઐરી બે ત્રણ વાર સાસરે રહી ગઈ ને કંઈક સમજણી થઈ કે ચંદ્રદાસે કેશવલાલને જુદું ઘર મંડાવી આપવાનો ધરાહો જણાવ્યો.

કેશવલાલની ઐરીનું નામ ગુલાબવડ હતું. તેને દુઃખ દેવામાં અને મેણાં આડાંથી બાળી નાંખવામાં ગૌરી કંઈ કયાસ રાખતી નહિ. કેશવલાલ પણ કાકાના ઘરથી છેક કંટાળી ગયો હતો. દુલારામને તે વાત પાલવતીજ હતી. ચંદ્રદાસને ઘેર અને બહાર, બધે દુલારામનુંજ ચલણ હતું. હાથનો એ બહુ ચીસો, મુઠ અને હલકા સ્વભાવનો હતો. તેથી ગૌરીની સાથે ચંદ્રદાસ આગળ એ પણ ટાપસી પુરવા લાગ્યો. કાકાનું હેત કેશવલાલને આણું થતું જણાયું. પણ એનો વિચાર દુઃખે સુખે બે ચાર વર્ષ કાકાને ત્યાં કહાડવાનો હતો કે મિટીક્યુલેટ થઈને કોલેજની ટર્મસ ભરાય. કાકાએ એને જુદો રહેવા કહ્યું તેજ વર્ષે એ પરીક્ષામાં જનાર હતો. આમ મોડા મોડા કહ્યું તેથી ખેડ પામીને સત્તરમે વર્ષે કાકાથી જુદો ચોરડી માંડી. મનમાં તો બહુ ખોટું લાગ્યું કે ચંદ્રદાસ કાકા ઐરીના કબા પ્રમાણે ચાલ્યા, પણ બહાર કંઈ પણ બોલ્યો નહિ. જનમાલીદાસે એને પોતાને ત્યાં રહેવાને સમજાવ્યો, પરંતુ એમ કરે તો ચંદ્રદાસની લોકમાં આખરે જાય, અને જેને ત્યાં નહાનાથી મહોટો થયો તેને હલકું કેમ લખાડાય, એવા વિચારથી એણે જનમાલીદાસને ના પાડી.

ચંદ્રદાસ બે પૈસે સુખી હતો ને સાફ કમાતો. એના મનમાં તો એવું ખડું કે કેશવલાલને બે હજાર રૂપીઆ આપું તો સાફ, કે એ કંઈ ઉદ્યમ કરે અને રળતો ખપતો થાય તો લોકમાં ઠીક દેખાય. પણ એના એવા ભલા વિચારને દુલારામે તોડી પાડ્યા. દુલારામ લોભી અને પૈસા એકઠા કરી જાણતો. તેણે મહોટા મહોટા આંકડાઓ માંડીને ચંદ્રદાસને બતાવ્યું કે કેશવલાલના લગનમાં રૂપીઆ ત્રણ હજાર તો ખરચાયા છે, વળી એને લણાવ્યો ગણાવ્યો ને મહોટો કપોથો તે ખરચ તો બુદ્ધો. દુલારામ અને ગૌરીનું ચાલત તો એમનું એમ કેશવલાલને નીકળવું પડત. પણ ચંદ્રદાસ છેક અવિવેકી કે દુલારામ જેવો લોભી નહોતો. પોતાની સુધસાન થોડી ધણી રહી હતી. કેશવલાલને બુદ્ધો કપોથો તે એનાથી કંટાળીને નહિ, પણ ઘરમાં ગૌરી રાજની રહાડ લેઈ ખેડી હતી તેથી. માટે નીકળતી વખતે ચંદ્રદાસે કેશવલાલને એની માનો થોડો ધણો દાખીનો, થોડુંક રાચરચીલું અને સો રૂપીઆ રોકડા આપ્યા ને કહ્યું કે કામ પડે તો ખીજ રૂપીઆ બેલાશક લેવા.

કેશવલાલને એવી આશા હતી કે કાકાનો વખત સારો છે એટલે બાપના બે હજાર રૂપીઆ અને દાગીના અનામત રાખ્યા હોય તેમ પાછા મળશે. એ રૂપીઆ મળે તો એના વિચાર બી. એ. સુધી લાજવાનો હતો. પણ કાકાએ ઝાઝી પત કીધી નહિ તેથી એ લાચાર થઈ ગયો. હવે ઘરસંસાર કેમ ચલાવવો, તેના વિચારમાં એ પડ્યો. તે વર્ષે તો મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં એનાથી જવાઈ શકાયું નહિ.

એની હોશીઆરીને લીધે અને અંગ્રેજ આવડતું હતું તેથી કોઈને કોઈ ટેકા-લેથી એને પચ્ચીશ ત્રીશનો મહીનો મળત ખરો; પરંતુ લાજવાનું છેક છોડી દેવાનું એને રચ્યું નહિ. તેથી ખાનગી ટ્યુશન આપી પોતાનો નિર્વાહ જેમ તેમ કરવા લાગ્યો. જે વખત બચતો તેમાં પરીક્ષા સાફ લાજતો. બીજે વર્ષે મેટ્રીક્યુલેટ થયો. તે પછી એક વર્ષ બહુ કરકસરથી રહીને એણે થોડા ધણા પૈસા એકઠા કીધા ને કાલેજમાં દાખલ થયો. ત્રણ વર્ષ સુધી વગર લાજવાવે કાલેજમાં લાજતું અને સાથે લાગ્યો ધરનો ખરચ ચલાવવો એટલી એની શક્તિ નહોતી; તેથી કાલેજની ટર્મસ માત્ર ભરી. એકે પરીક્ષા અપાઈ નહિ. એમ કાલેજની ટર્મસથી પરવાયો કે કેશવલાલ પાછો લાજવા અને લાજવાવા લાગ્યો. એમ કરતાં પાંચેક વર્ષ નકામાં જેવાં નીકળી ગયાં. આપણી વાતો સર થાય છે તે વખતે એની ઉંમર છવીસ વર્ષની થઈ હતી. બી. એ. ની પરીક્ષા એણે તરતની આપેલી હતી. પણ જાલકેશ્વરની ઉબાળી વખતે એનું પરિણામ જણાયું નહોતું.

એનો સ્વભાવ અને રીતભાત તો ઉપલા વર્ણન ઉપરથી અને પાછલાં પ્રકરણોમાં જે કંઈ થોડું ધણું બખાયું છે તે પરથી સહેજમાં સમજી શકાશે. ખંતીપણું

એનામાં સોએ સો ઠોકડા હતું. ખીજા ઘણાએ એનાથી વધારે નિપુણ હશે, પણ ખંતીપણના ચલણી સીક્કા વગર, ખીજાએ પોતાને મળેલા સાનુકૂળ પ્રસંગો બ્યર્થ ગુમાવી દે છે. ખંતીપણની ગેરહાજરીને લીધે તેઓની કુશલતા છેલ્લે સરવાળે નુકસાનને ઘેર લઈ જાય છે. કેશવલાલ જે કામ લેતો તેમાં, જાણે ખીજું કર્તવ્યજ ન હોયની તેમ, તન મનથી બહુ કાળક્ષેપ થતાં મર્યો રહેતો. એ ગુણને અવલંબવાથીજ ખી. એ. માં જવાને એ શક્તિમાન થયો. સ્વભાવે એ લાલો અને એકમાર્ગી હતો. દુનીઆની ખટપટ એને અસચિકર હતી. બહારનો ઠાલો દમામ અને લુખ્ખી રીતભાતથી એનું હૈયું છેક વિરક્ત થઈ ગયું હતું. ઝાઝી તકરાર કરવી કે બોલબોલ કરવું એને પસંદ નહોતું. થોડું ધણું મુદ્દાસર બોલીને એ ચુપ થઈ જતો. જેટલું વિચારતો અને મનન કરતો તેના દશમા અંશ જેટલું એ બહાર બોલતો નહિ. પણ સર્વ ઠોકણે બધી ઇન્દ્રિયદ્વારા અવલોકન કરી મનમાં તત્સંબંધી મનન કર્યા કરવાની એને ટેવ હતી.

એની મુખમુદ્રા શાંત અને કંઈ ઔદાસીન હતી, શરીર એકવકુ ને ઉચું હતું, કપાળ આગળ પડતું જાવ્ય હતું. મનના તરંગોમાં અને તરંગોમાં એનાં નેત્રો ઘણીવાર અન્તર્મુખ થતાં ત્યારે એ સમાધિસ્થ જેવો દેખાતો. એનું નાક લાંબું, સીધું અને અણીદાર હતું. મુછો આવેલી હતી પણ તેને નીચીજ વાળતો. માથે થોડી ઘારી રખાવી હતી. ખીજા જાણેલા માથે બાબરી રખાવતા તેની એને જબરી છીટ હતી. પોતાના ધંધા ઉઘમસર એ મોળ પહેરતો, સાધારણ રીતે નહિ; પણ પાટલુન પહેરવાના તો એણે સોખનજ લીધા હતા. એ કાયસ્થ સહી પાઘડી પહેરતો અને કપાળ વચ્ચેવચ મહોટો સરખો ચાંલ્લો કરતો. પોતાના આપદાદાનો ધર્મ શ્રદ્ધાપૂર્વક એ પાળતો. જેમ જેમ એનો સંસ્કૃત અભ્યાસ વધતો ગયો અને સાંપ્રદાયિક ગ્રંથો એના વાંચવામાં આવતા ગયા, તેમ તેમ એની શ્રદ્ધા બળવત્તર થતી ગઈ.

સંસારના ઠાલી કુટારા તરફ એને વૈરાગ્ય હતો. તેના પ્રતિકાર દાખલ, કવિતાઓ બનાવવામાં, તાલસાથે ગાવામાં પોતાનો કુરસદનો વખત એ કહાડતો. એને ખરો શોખ તો પ્રાચીન કાવ્યો સંબંધે હતો. તેઓનું સંશોધન કરવું, લેખોની જુદી જુદી પ્રતિઓ એકઠી કરવી, મુકાબલ કરવી અને તે કાવ્યોની ખુખી અને છટા બહાર આણવી અને જણાવવી એમાં એને નિરતિશય આનંદ જામતો.

કેશવલાલની સાથે એની સ્ત્રી ગુલાબવહનું જુતાંત જાણ્યું જરૂરનું છે. ગુલાબવહનું વય હાલમાં વીસ વર્ષનું હતું. શરીરે એ ગોરી નહોતી. પણ એની આકૃતિ મનહર અને ચિત્તને આનંદ આપનારી હતી. એની લાંબી શરમાળ આંખો, સીધું અણીદાર નાક, પાતળા મંદહાસ્યયુક્ત ઓઠ, ગોળ મટોળ હડપચી અને હડપચીની વચ્ચેવચ છેડે મગ સરખો તલ, નહાનુંસું મહોડું-એ સર્વે એની શીળતા

અને સફ્રુણુ દર્શાવતાં; લાંબી ડોક અને માથે કાળા લમર જેવા વાળનો મહોટો ચોટલો સૌને વિસ્મય પમાડતાં. જ્યારે એ હસતી અને હંતકળી જેવામાં આવતી ત્યારે, જાણે કે કોઈ દિવ્ય સ્વરૂપ આપણી આગળ ખડું થયું હોય એવો સામા શખસને આઢાદ થતો. સ્વભાવે એ બહુજ સાદી હતી. એનો બાપ ધનવાન નહોતો. તેમ સાસરામાં ગૌરીએ એને સુખે રાટલો ખાવા દીધો નહોતો. છતાં એનો સ્વભાવ આનંદી ને કોઈ પણ કારણસર કલેશ નહિ કરનારજ રહ્યો. બધાંની જોડે હસીને વાત કરતી, કોઈપર મનમાં દ્રેષ રાખતી નહિ, અને જે કામ કહો તે રાજી થઈને કરતી. ગૌરીની સત્તામણીનું પરિણામ એક સાઈં આવ્યું કે દંપતી વચ્ચે પ્રેમનો પાશ દઢ ને દઢ બંધાતો ગયો. કેશવલાલનો વખત અત્યાર સુધી બહુ દોહાલો ચાલ્યા કરતો હતો, તેથી ઘરમાં ઘણી કસર કરવી પડતી, છતાં બંને જણાં પોતાના દિવસ બહુ આનંદથી અને શાંતિથી નિર્ગમન કરતાં.

ગુલાબવહુ સ્ત્રીધંધામાં અને ભરવા સીવવામાં તથા આલેખવામાં એકો હતી. ઘરમાં ખીજ ન જાણે એમ એ ઘણી પાસેથી પ્રથમ વાંચતાં લખતાં શીખી હતી. હાલ એનો અભ્યાસ બહુ આગળ પડી ગયો હતો, ને થોડું એક સંસ્કૃત પણ એ જાણતી થઈ હતી. એનો કંઠ કોમળ અને મધુર હતો. એનું ગાવું બહુ ચિત્ત-વેધક હતું. ઘણીવાર કેશવલાલ પ્રાચીન કે પોતાની બનાવેલી કવિતાઓ ગાતો અને ગુલાબવહુ સૂર પુરતી ત્યારે આસપાસ શાંત આનંદનો પુર વહેવામાં કંઈ બાકી રહેતી નહોતી.

વખત સવારના દશ વાગ્યાનો હતો. ઓરડામાં બધું સ્વચ્છ અને ઠીકઠીક, આંખને વિશ્રાંતિ આપે એમ ગોઠવેલું હતું. ઘણી ઘણીઆણી જમીને ખેડાં ખેડાં પાનસોપારી ખાતાં હતાં. એક બારી પાસે ટેબલ આગળ ઇત્રીચેરપર પંજો પંજો કેશવલાલ કંઈ ગાતો હતો. બી. એ. ની પરીક્ષા તરત અપાઈ હતી. ઓરલ (મહોની પરીક્ષા) પણ હમણાંજ પુરી થઈ હતી. એટલે કેશવલાલને ઝાઝું કામકાજ નહોતું, તેથી તોર આવતાં એણે એક કવિતા જોડી. આજેજ તે પુરી કરી રહ્યો હતો. એની સન્મુખ એક ગાદી ઉપર ખેડી ખેડી ગુલાબવહુ સૂર આપતી હતી.

જે ઘરમાં કેશવલાલ રહેતો હતો તે કોઈ સુખપાલ નામના વાણીઆનું હતું. સુખપાલકાકા પહેલે માળે અને કેશવલાલ ખીજે માળે રહેતો હતો. પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મમતારામ ચાલ્યો ચાલ્યો કેશવલાલના ઘર તરફ વળ્યો. સુખપાલકાકાને ઘેર આવી પહેલો માળ ચહડી મમતારામે બારણું ઉઘાડી ઓરડામાં નજર ફોધી તો સુખપાલકાકા એક હીંચકાપર ખેડાં ખેડાં ઝુલતો અને હુકો પીતો દેખાયો.

“કમ કાકા, ખેઠા છો કે? અને કાકી તો ખુશીમાં છે કેની?” મમતારામે અંદર ન જતાં ઉમરા આગળ ઉભા રહીને પુછ્યું.

“હા ભાઈ, મમતારામ આવેલી.”

“ના કાકા, મારે કેશવલાલ જોડે થોડું કામ છે, હશે તો પછી આવીશ.” એમ બોલતાં મમતારામે ખીજ માળનો દાદરો ચઢડવો શરૂ કર્યો.

“પણ અહા! કેતું મળતું ગાયન ગવાય છે! આવો સારો સૂર કોણ પુરતું હશે? આ કવિતા કેતું શાંત અને ઉદાસીનું ચિત્ર આપે છે! મનમાં અને ચિત્તમાં એની છાપ કેટલી બધી ઉડી જાય છે!! અહો! માફ મન જંગળમાંથી વિરમીને કેવી શીતળતા પામે છે!!! અહો કેશવલાલ! તું ભાગ્યશાળી ખરો. તને ધન્ય છે”—એમ બોલતાં બોલતાં મમતારામ થોડાં પગથીયાં ચઢી, દાદર આગળ સ્તંભ થઈને ઉભો રહ્યો. એણે વિચાર્યું કે મારા આવવાનો ખડખડાટ થશે તો ચાલતા ગાયનનો રંગ બધો ઉડી જશે. વળી સાંભળવાની બહુ મજા પડી તેથી ગુપ્તગુપ્ત દાદરમાંજ ઉભા રહેવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. નિશ્ચય કર્યો એમ નહિ પરંતુ જે કવિતા ગવાતી હતી, તેમાં એની વૃત્તિ એટલી બધી તદ્દાકાર થઈ ગઈ કે અનાયાસે અનિચ્છાએ એના હાથપગ ત્યાંજ થંભાઈ ગયા અને ચિત્ત કવિતામાં લાગી ગયું. કેશવલાલ નીચે લખેલી કવિતા ગાતો હતો:—

(ભાવલુપ્ત)

ધીર ધીર ધીર ધીર ધાર ધીર,
તકલીની તકલીરથી અમીર છે ફરીર. ટક.
ક્રાણ કાળ કેરી ફાળ ભાળ કરી ખ્યાલ,
વિરાળ દેશના હવાલ માલોમાલ હાલ. ધીર૦ ૧
ગઈ તમામ હામ નહિ હામમાં બદામ,
સુનામ સ્થામ આમ નહિ રામ કામ કામ. ધીર૦ ૨
ખાનખાન તાનમાં ન માન જ્ઞાન કાન,
ન જ્ઞાન જ્ઞાન બ્યાન નહિ દેશ અભિમાન. ધીર૦ ૩
મેદાન બીઆબાન આજ્ઞા ભાં ફેરે ગુમાન,
હેરાન તેથી દેશ ને ખેડાજ્ઞ છે વેરાન. ધીર૦ ૪
સરને જમડનાર નર અપનાર,
કશવનાર સંપને કુર્સપ કાપનાર. ધીર૦ ૫
નસાડનાર વેમ ને વધારનાર નાર,
ઉતારનાર ખારને સળવનાર સાર. ધીર૦ ૬

તોફાન નાત બેઠી દેશ થાપનાર,
કીર્તિને પ્રસાદનાર વેડ ધારનાર. ધીર૦ ૭
સાસ્વાર કારખારને ચલાવનાર,
મુધારનાર કારનાર સરદાર આલ. ધીર૦ ૮

એકવાર ગાઇ, બીજવાર છેલ્લી આઠ લીટીઓ ટેક વગર કંઇક ઝડપથી સામટી ગાઇ છેલ્લે “ધીર વીર ધીર” બોલી કેશવલાલ વિરમ્યો.

“સ્વામીન, તમારી કવિતાનું સ્વરૂપ મને આજે ઉદાસ કરી નાંખે છે.” ગુલાબવહુ બોલી—“અરે અરે આર્યાવર્તની અવદશા ખરેખરી બેઠી જાણવી કે તમારા જેવા સુત્ર અને વિદ્વાન પણ કોઇ સરદારની અપેક્ષા રાખે છે.”

“પ્રિયે! એમજ છે. આપણું હત લાગ્ય જ જાણવું”—કેશવલાલે કહ્યું “બધે દેશમાં, વણ્યોમાં, ન્યાતમાં, તડમાં, અને જાણે એટલું પુરતું નહિ હોય તેમ રહ્યું સહ્યું ધરમાં, પિતરાઇમાં અને લાઇલાઇમાં જ્યાં જીવે ત્યાં કુસંપ અને કલેશ; અદેખાઇ અને ધર્મ્યાં જખરાં મૂળ ઘાલી બેઠાં છે. જે આગળ પડ્યો તેની કમબખ્તી. એમ છે ત્યારે એવો સરદાર માગવો જરૂરનો છે. તે કોઇ દેવજ હોવો જોઇએ. ત્યારે જ આપણું ભારતવર્ષ લલકારમાં આવશે. હાલ એવી અવદશા બેસી ચુકેલી છે. માટેજ હું મારા જીવને ધીરજ આપું છું કે એમાં તું શું કરીશ? એ તો કર્મના લેખ ટાળ્યા ટળવાના નથી.”

મમતારામે આ બધું સાંભળ્યું. કવિતાને અંતે આટલો વાર ઉભો રહ્યો તે એટલા માટે કે કેશવલાલના જાણવામાં આવે નહિ કે એણે કવિતા સાંભળી હોય. પછી ધબ્ધબ કરતો ઉપર ચઢ્યો. દાદર આગળ કોઇના આવવાનો અવાજ સાંભળી ગુલાબવહુ બોલવા જતાં બંધ પડી. મમતારામને ધરમાં આવતો જોઈએ ગાદી ઉપરથી ઉઠી નીચી નજરે બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

મમતારામે ગુલાબવહુને આગળ કોઇવાર દીઠી નહોતી, પણ માત્ર નામે જાણતો. આજે એનો સૂર સાંભળી એ છક થઇ ગયો. હમણાં કેશવલાલના ઓરડામાં જતાં એણે ગુલાબવહુને જોઈ; અને તેની મનહર આકૃતિથી એના દીલે કહ્યું કીધું નહિ, ચાલતાં ચાલતાં એક બે લથડીઆં આવ્યાં. જેમ તેમ હૈયું ઠેકાણે રાખી કેશવલાલ પાસે ચાલ્યો આવ્યો. મુખાકૃતિમાં ક્ષોભ ન દેખાડતાં એ બોલ્યો—

“કેમ સાહેબ, શું કરે છે?” એમ કહી શેકહેન્ડ કરવા હાથ આગળ ધર્યો. કેશવલાલે બેઠાં બેઠાં શેકહેન્ડ કરતાં નજર કરી એક ખુરશી દેખાડી કે તેપર મમતારામ બેસે. જે ચોપડીમાંથી કવિતા ગાઇ હતી તે બંધ કરી ટેબલપર મુકી, અને મમતારામના બોલવાની રાહ જોતો બેઠો.

“તમારી પરીક્ષાનું પરિણામ ક્યારે જાણાશે? હું આશા રાખું છું કે તમે જરૂર પાસ થશો.”

“હજી તો મ્હોની પરીક્ષા હમણાંજ પુરી થઇ, હવે થોડા દહાડામાં જાણાશે.”

“હીક છે”—મમતારામ બોલ્યો. —“તમને હાલ ઝાડું કામ નહિ હશે એમ જાણી, એક બાબતસર હું તમારી સલાહ અને સહાયતા લેવા આવ્યો છું. તમે જાણતા તો હશે કે પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય સંબંધે મને મૂળથી જ બહુ શોખ હતો ને હજીએ છે. પણ ભાઈ, હું કંઈ તમારા જેવો કુશળ કે બુદ્ધિમાન નથી. તમારા સંશોધન આગળ માંડે કામ કુછ બીસાતમાં નથી. હમણાં મ સાંભળ્યું છે કે એક બ્રાહ્મણને ત્યાં રજતપુરમાં જુના ગ્રંથોના એક બે પેટારા છે. ગ્રંથો બહુ ઉત્તમ ને સારી લિપિએ લખાયેલા તે જાણવે છે. રૂપિયા બસોમાં ગ્રંથો વેચવાને તે રાજી છે. ગ્રંથો કેવા છે તે કાંઈ હમણાં જાણાતું નથી. એ કામ આપણે ભાગમાં ઉપાડીએ તો કેવું સાઈ? અને તે વિષે તમારી શી સલાહ છે?”

“મારી પાસે રૂપિયાની જોગવાઈ નથી.”

“હું બુલ્યો, રૂપિયાની જોગવાઈ હું કરીશ. તમે વિદ્વાન છો તેથી સંશોધન કરવામાં, શુદ્ધ ગ્રંથો તૈયાર કરવામાં તમારી સહાયતા માગું છું. મારો વિચાર જો પ્રાચીન ગ્રંથો સારા હાથ આવે તો પ્રગટ કરવાનો છે. એમાં હું પૈસા રળવાની બીલકુલ આશા રાખતો નથી. ખરચ નીકળે તો બહુ છે. પણ તેનીએ મને દરકાર નથી. નર્મદની વાણીએ મારાં દીલને આશક કરી નાંખ્યું છે. “જય જય ગરવી ગુજરાત” હું પણ ગુજર્જરી ભાષાનો એસોંગણુ છું અને યથાશક્તિ સરસ્વતી દેવીને પુલ નહિ ને પુલની પાંખડીથી વધાવી લઉં તો હું પોતાને કૃતકૃત્ય થયેલો માનીશ.”

“તમારો વિચાર ખરેખર પ્રશંસનીય છે. જો દેવીના બધા ભણેલા ભકતો દેવીને થોડું ઘણુંએ પ્રત્યક્ષક્રિયાથી નૈવેદ્ય ધરે તો આજે આપણી ગરવી ગુજર્જરી ખરેખર ગર્વી બની ગાજે.” ગુજર્જરી ભાષાની વાત આવતાં કેશવલાલ પીગળી ગયો ને મનનો સંકાપ દૂર સુકાને એ બોલ્યો—“તમને મારાથી મદદ આપી શકાશે કે નહિ તે મારે હું બંધાતો નથી. રાત થોડી ને વેપ ધણા એમ મ બહુ બહુ આરંભો આદર્યા છે. વળી હું પાસ થઇશ કે કેમ, તે ઉપર બંધાનો આધાર છે. તો પણ મારાથી બનશે તો હું તમને જરૂર મદદ કરીશ. પણ તમારા ગ્રંથો કેવા છે તેનો કંઈ હાલ પત્તો લાગે એમ છે?”

“ના, પણ બ્રાહ્મણને કહીએ તો આપણે—મારે ખરેખર થોડાં પુસ્તકો જોવાસાર અહીં મંગાવી આપે ખરો.”

“હા, એમ થાય તો બહુ સાઈ. તમે શું ગામનું નામ રજતપુર કહ્યું? નવલશાનાં

લમ ઉપર અમે બધા ત્યાં જવાના છઈએ, તેથી એ બ્રાહ્મણનું મને ઠેકાણું આપે તો હું જાતે તે પુસ્તકો ખુશીથી તપાસીને તમને યોગ્ય સલાહ આપીશ.”

“વા: એ તો બહુ સાઈ થયું. મને તો નવલશાનાં લમની વાત યાદજ રહી નહિ. પણ આવો લાગ વારે વારે આવતો નથી. વળી બ્રાહ્મણભાઈ જોડે કામ છે, માટે જોવા સાઈ હાલતો થોડાં પુસ્તકો અહીં મગાવીએ તો કેમ? એમાં કંઈ વધારે ખર્ચ એસે એમ નથી.”

“હા, તેમ થાય તો બહુ સાઈ”—કેશવલાલે જવાબ વાળ્યો.

“હ્યોની ત્યારે, તે બ્રાહ્મણને હું આજેજ મળીશ. પુસ્તકો જેમ તાકીદથી અહીં આવે તેમ કરીશ. તમે કહો તો આવેથી હું તમને જોવા મોકલું?”

“હા, મોકલજોની.”

“આજે તમે ઉગ્મણીમાં આવશો કેની? ત્યાં આપણે એ સંબંધી વધારે ખુલાસો કરીશું.” પછી થોડી ઘણી આડીતેડી વાત કરી મમતારામ ત્યાંથી ગયો. કેશવલાલે કાઠવાતે કબુલાત આપી નહિ પણ એણે સંતોષ માની લીધો કે ચાલો, એ મસે કેશવલાલને ત્યાં જવાની બારી તો ઉઘાડી છે. થોડી વારમાં ગુલાબવડુ, જે પાસેના એરડામાંથી બધું સાંભળતી હતી તે ત્યાં આવી ને મરોડમાં માર્મિક રીતે બોલી—“કાલે તમારી ઉગ્મણી નહિ હોત તો બહુ સાઈ થાત. તમે આજે જશો તે સોમવારે પાછા આવશો. ત્યારે મમતારામ આવતી કાલે નીચે કાળીને મળવા નહિ આવ્યો તો વળી મારે કાળી સાથે માથાફેડ થવાની.”

“જોઈએ, કાલે મમતારામ આવે છે કે નહિ. એ જો આવવા ધારશે તો, ઉગ્મણીથી એને કંઈ બાધ આવવાનો નથી. માટે હવે તો ધીરજ રાખવી ને આવતી કાલે શું થાય છે તે જોવું. પછીની વાત પછી.

પ્રકરણ ૮ મું

વાલકેશ્વરમાં ઉગ્મણી

ખાંડ પીડું ને કરવી ઉગ્મણી;

પૈસા બરીને પીડું બાંચપાણી.

(નવીન કવિતા.)

બીજા પ્રકરણને અંતે લખવામાં આવ્યું છે કે વાલકેશ્વરને એક નાકે વિકટોરીઆ ઉભી રહી ને નવલશા, આનંદસંકર અને ફરજાદાસ ધીમે ધીમે નયુરોડની ધર્મશાળા તરફ ચાલતા ગયા. ઉગ્મણીમાં આવનાર પાત્રો જોડે વાંચનારની એળખ થઈ ગઈ છે, માટે હવે ત્યાંથી વાતોને આગળ ચલાવવામાં આવે છે.

રસ્તામાં કંઈજાદાસને આનંદશંકરે પુછ્યું કે ઉબાણીમાં કોણ કોણ આવવાના છે ?

“આપણે ત્રણે જણા તો ખરા” — આનંદશંકરે જવાબ દીધો — “કેસવલાલ, મમતારામ, નથુશેઠ, નવલશાના બે પિત્રાઈ ભાઈઓ, નિર્મલદાસ અને રેવાદાસ, બીખારીલાલ અને બિહારીલાલ, એટલા તો ખરા ને ખરા; બીજા બે ચાર જણા હશે પણ વધારે નહિ.”

નથુશેઠની ધર્મશાળા નામનીજ ધર્મશાળા હતી. વસ્તુતઃ સારા સારા કાચ ખુરશીથી, ટેબલોથી, ગલીચાથી, હાંડી ઝુમ્મરોથી, મહોટા મહોટા આરસાથી, અને ઠામેઠામ કાચનાં રમકડાં અને આરસપાહાણનાં પુતળાંથી શણગારેલો તે બહુ વિશાળ બંગલો હતો. તે બંગલાની યોગરદમ પુષ્કળ ખુફી જમ્યા હતી. તેમાં તરેહ તરેહનાં સારાં સારાં ઝાડો અને ફુલપાનના રોપાઓ વાવી દીધાં હતાં. ઠેકાણે ઠેકાણે રંગ બેરંગી ચીનાઈ કાચનાં કુંડાંઓ નજરે પડતાં હતાં. ઘણે ઠેકાણે ઝાડપાનના રોપાઓમાં જાતજાતની બેઠકાની જુગતી કરેલી હતી. કેટલાક ઠેકાણે ફુવારાઓમાંથી પાણીની શેરો અદ્ભુત રીતે ચોતરફ છંટાતી હતી.

ધર્મશાળામાં જતાં જતાં નવલશાએ ધોતિયાંની પોટલી કંઈજાદાસના હાથમાંથી લઈ લીધી કે અંદરનાં રસોઈપર્સ, કંઈજાદાસ પોટલી જ્યાં ત્યાં મુકી દે તો બગડે નહિ. આનંદશંકરના હાથમાં નવલશાએ અપાવેલા જોડાની જોડી હતી; અને કંઈજાદાસના હાથમાં છત્રી હતી. પહેલાં તો ચાલતા ચાલતા ત્રણે જણા દીવાનખાનામાં ગયા; ત્યાં આમતેમ કાચ અને ખુરશી ઉપર બધાનાં પાઘડી લુગડાં પડેલાં હતાં. પણ ત્યાં કોઈ દીકામાં આવ્યું નહિ. રસોડા તરફ હસાહસનો અવાજ કાને પડ્યો તેથી તેઓ રસોડાં તરફ વળ્યા. રસોડાની જોડે સો આદમી સુબે જમે એવા એક એક ઓરડામાં નહાનાં નહાનાં છોકરાંઓ અને ભાઈઓ સાથે આવેલા પંદરેક મિત્રો ગુંછળું વળીને કોઈ પતવાળી ઉપર, કોઈ પાટલા ઉપર અને કોઈ ખુરશી ઉપર યથારુચિ આસનો કરી બેઠા હતા. વચ્ચોવચ મમતારામ પથરાની નીસા ઉપર ભાંગેનો મસાલો વાટતો હતો. તેની પાસે નથુશેઠ મમતારામને ભાંગ વાટવામાં મદદ કરતો બેઠો હતો. બીજા બધા ભાંગ વટાતી જોતાં, અને આપસ આપસમાં ખુશમીજળથી ગપ્પાં મારતા હતા. થોડે દૂર કેસવલાલ બેઠો બેઠો રસોઈ સાફ શાક સુધારતો હતો. ત્યાં બે ત્રણ જણા એની પાસે રહ્યા રહ્યા પરચુરણ કામ કરતા હતા.

એ ઓરડામાં દાખલ થવા પહેલાં કંઈજાદાસ અને આનંદશંકરે હાથ લગાડ્યા વગર પગમાંથી જોડા કહાડી નાંખ્યા. નવલશા તો જોડા સાથે જ્યાં નથુશેઠ બેઠો હતો ત્યાં ગયો અને મમતારામની છોક અડોઅડ આવ્યો કે નથુશેઠ એને વાચ્યો.

“હાં હાં દૂર રહો” — નથુશેઠ હાથેથી નવલશાને દૂર કરતો બોલ્યો — “અહીં સુધી તે જોડા પહેરીને અવાય કે ?”

એટલે મમતારામ, જે નીચી મુડીએ લાંગ વાંટવા કરતો હતો તેણે નવલશા સામું જોયું અને જોડા સાથે છેક અહીં સુધી આવ્યો તેથી નાખુશ થતો એ બોલ્યો— “નવલશા, હજી તમે જેવા ને તેવા જ રહ્યા કે ? અધા સુધર્યા પણ તમે સુધર્યા નહિ.”

“જેવા તેવા પણ તમારા કરતાં ઘણો સારો છું.” આનંદદાસે વિકટોરીઆમાં કહેલી વાત યાદ કરતાં એ હસીને બોલ્યો.

“અરે, પણ તમે જોડા તો કહાડી આવો, પછી જોઈએ તેમ બોલોની”— નથુશેઠે કહ્યું—“વાણીઆ બ્રાહ્મણ થઈને રસોડા સુધી જોડા પહેરીને આવતાં શર- માતા નથી ? અને કેશવલાલ ! તમે પણ નવલશાને કેમ કહેતા નથી ?”

કેશવલાલ શાક સુધારતાં સુધારતાં નવલશાને આંખનો ઇસારો કરી બોલ્યો— “એમ ચાલે નહિ. દીવાનખાનામાં ભલે જોડા રાખ, પણ રસોડા આગળ તો નહિ જ લઈ આવાય. મેં તને કેટલીવાર કહ્યું છે કે ખરા સુધરેલામાં ખપવું હોય તો સમદષ્ટિ રાખવી, અને કાઢીને દુઃખ થાય તેનાથી દૂર રહેવું.”

“એ તો તમે સુધારાની નહિ પણ જ્ઞાનની વાત કહી”—નિર્મલદાસ જે પોતાના ભાઈ જૈવાદાસ જોડે ત્યાં આવ્યો હતો તે બોલ્યો—“કેમ મમતારામ, સમદષ્ટિ અને અધામાં દયા, એ તો વેદાન્તની વાત કેની ?”

નવલશા બોલ્યો—“ન્યારે વેદાન્તની અને સમદષ્ટિની વાત કરો છો ત્યારે મને કહેવા દેશો કે ચામડાના જોડા છે અને આપણું શરીર પણ ચામડાનું છે તો પછી જોડા પહેરી અહીં આવવામાં આલડછીટ શાની ?”

નિર્મલદાસ બહુ ટીખલી અને હસમુખો હતો. નવલશાની રીતભાત એ સારી પેઠે જાણતો હતો કે જોડા બગડતાં એનો જીવ કપાઈ જતો. તેથી રમુજ કરવાને એ બોલ્યો—“અને તું સમદષ્ટિ રાખવા માટે અહીં સુધી ચલકતા જોડા પહેરી આવ્યો છે કેમ ?” નવલશાએ હા કહેતાં ડોકું ધ્રુણવ્યું, એટલે એ બોલ્યો—“જેજે હો ! લાવ જોઈએ તારા જોડાપર થોડું પાણી છાંટવા દે, પછી તારી સમદષ્ટિ જોઈએ.” એમ કહીને, જાણે કે ખરે પાણી છાંટવા જતો હોયની એમ ઉડીને, એણે નવલશા તરફ જવા માંડ્યું.

નવલશાએ જોયું કે મશ્કરીમાં રખેને એ ખરેખર પાણી છાંટે, કેમકે એનું ટીખલ કરે એવો એ હતો તેથી પોતે દૂર ખસી ગયો. એટલે અધાજણા ખડખડ હસી પડ્યા કે નિર્મલદાસે ઠીક કીધી, કાઢીને ગાંઠતો ન હોતો તે કેવો ઠેકાણે આવ્યો ! બિહારીલાલ કહેવત લાગુ પાડતો બોલ્યો—“જોયું વાર્ષા નહિ કરે તે હાયાં કરે, તે આનું નામ.”

થોડીવારે ભાંચ તૈયાર થઈ. તેને ખુબ શીણ ચઢાવીને સવેના વાડકા નથુશેઠે પોતાને

હાથે ભર્યા. પછી બધાએ ભાંગ પીધી. કેશવલાલે ફક્ત પીધી નહિ. થોડી ચોખ્ખી ભાંગ લઈ જઈને ધર્મશાળામાં એક સંત્યાસી ઉતર્યો હતો તેને એ આપી આવ્યો.

ત્યાર પછી થોડી વારે નસતે પહોરે બધા મિત્રો વાલકેશ્વર દર્શન કરવા નીકળ્યા. ત્યાંથી દરીઆ કીનારે ફરવા જવાનો ઇરાદો હતો. તે વખતે બધાએ વાસ્કુટ પહેરેલાં હતાં. તેમાંથી ઘણા ખરાનાં છેડા સાથે ઘડીઆળો બહાર દેખાતાં હતાં. માથે ટોપીઓ મુકી તેને ઠીકઠીક કરતા હાથમાં કોષ્ટ્રએ લાકડી તો કોષ્ટ્રએ છતરી રાખી. કોષ્ટ્રએ ખીસામાંથી બહાર દેખાય એવી રીતે રૂમાલ રાખ્યો. કોષ્ટ્રએ રૂમાલ ગળે બાંધ્યો ને કોષ્ટ્રએ તો હાથમાં જ રાખ્યો. એમ રોળમાં ને રોળમાં ઘડીઆળની સાંકળીના છેડાને અને સ્ટીકને હલાવતા હલાવતા બખ્ખે ત્રણ ત્રણ જણા સાથે સાથે, માંહોમાંહે વાતો કરતા અને કંઈક નીશો ચહડવાથી ખુશ મીનજમાં ચાલવા લાગ્યા.

નિર્મલદાસ સોની પાછળ કર્ણુદાસ અને આનંદશંકરની જોડે વાત કરતો હતો. તે સૌ સાંભળે એમ બોલ્યો—“હજી સાંઝ પડી ને બીખારીલાલ કેમ આવ્યો નહિ?” વિહારીલાલ તરફ ફરીને એ બોલ્યો—“તમે એને કહેવાનું તો ભુલી ગયા નથી? બાપી એ આવવાને ચુકે એવો નથી.”

“નારે”—વિહારીલાલે જવાબ આપ્યો—“આજેજ સવારના એણે કહ્યું કે હું જરૂર આવીશ. ટીપમાં બે રૂપીઆ ભરવાને એણે બહુ જીદ લીધી કે બધા ભરે ને મારી પાસેથી નહિ લ્યો તો હું હવે આવીશ નહિ. આખરે એણે હા તો કહી હતી.”

“કાણુ જાણુ”—રૈવાદાસ વિચાર કરીને બોલ્યો—“વળી એનો કશોએ તો નહિ જાણ્યો હોય.”

“એનો કશોએ સુવે છે ક્યારે કે જાગે”—વિહારીલાલ, બીખારીલાલની દયા ખાતો બોલ્યો—“ખીયારો આજે પંદર વર્ષ થયાં કેસ પાછળ ખરાબ ખરાબ થઈ ગયો. એનો બાપ પણ લડતાં મુવો, ને એ ઘરડો થશે તોપણ કેસનો છેડો આવશે નહિ.”

“સાળા એવું તે શું લડતા હશે?” નયુશેઠે પુછ્યું—“હાલમાં તો એને પચ્ચીસ રૂપીઆનો મહીનો કોરટમાંથી મળે છે કેની?”

“હા, પણ એવા એવા તો કેટલા પચ્ચીસ રૂપીઆ મહીને દહાડે ભોર થઈ જાય છે તે તમે શું જાણો? એ તો બધું કામ જતે કરે છે. કોઈ સોલીસીટર નથી, તોપણ ભાઈ, એ તો હજીકોરટ છે એટલે ડગલે ડગલે પૈસા જોઈએ. ખરેખર જે જાય દરબાર તેનાં જાય ધરબાર, એ કહેવત બીખારીલાલને બરોબર લાગુ પડે છે.” વિહારીલાલ બોલ્યો.

એતો હજી વધારે બોલતે પણ એટલામાં નિર્મલદાસે બીખારીલાલને ફરવી

આવતો નેઘને કહ્યું—“ઓ, પેલો બીખારીલાલ આવે. એના હાથમાં કાગળનું બંડળ અને છતરી તો ખરીજ ખરી.” એનાં બધાં લુગડાં અને પાઘડી ફાટેલાં તુટેલાં નેઘને એ બોલ્યો—“એના હાલ સદા આવાજ રહેવાના કે?”

“પણ એ કેવો લલો અને નિષ્કપટી છે. કાળા એટલા ભુતના સાળા નહિ, એ કહેવત તમારે સત્ય માનવી”—વિહારીલાલે કહ્યું.

એવામાં લીખારીલાલ હસતે મ્હેડે બગલમાં બંડળ ધાલતો અને એક હાથે છતરી હલાવતો પાસે આવ્યો ને કહ્યું—“એક ખીયારા ગરીબ આદમીનો કેસ મારા હાથમાં આવ્યો છે. એની પાસે ખરચવાને કંઈ નથી, પણ એ જીતે તો પચાસ હજાર રૂપીઆ મળે એમ છે. તેમાંથી અડધો અડધ, ગાંઠના પૈસા ખરચીને જે કાંઈ એને માટે લડે તેને આપવાને એ તૈયાર છે. મેં એના દાવાની તપાસ કરી, અને એ જરૂર જીતશે; માટે કોઈની સાતસો આઠસો રૂપીઆ રોકવાની મરજી છે?” બધાએ મુંગા રહ્યા ને કાંઈ કાંઈ બોલ્યું નહિ.

એટલામાં વાલકેશ્વરનું દહેરું આવ્યું, એટલે તેઓએ બહાર બેઠેલા એક બ્રાહ્મણના છોકરા પાસે જોડા ઉતાર્યા, અને લાકડીઓ તથા છતરીઓ તેને સોંપી.

નવલશાનું ચાલત તો રેલીપર્સ બગડવાની ખીકે અંદર જાત નહિ. પણ બધા દહેરામાં જવા લાગ્યા એટલે લાચારીએ એણે પગમાંથી રેલીપર્સ કહાજાં. બ્રાહ્મણને ટોકા ટોકાને કહ્યું—“જે જે, જોડાને સાચવજે, મેલ્યા થવા દેતો નહિ.” થોડુંક ચાલ્યા ને નવલશાએ પાછું ફરી બ્રાહ્મણ તરફ નજર કીધી કે જોડા સાચવે છે કે નહિ. પણ તે તો એક જણ બધા બ્રાહ્મણોને અડધી આપતો હતો તે લેવાને, નવલશાએ તેને ટોકા ટોકાને કહ્યું હતું તેની દરકાર કીધા વિના દોઝો. અડધી લેવાની લ્હાયમાં નવલશાનાં જ રેલીપર્સપર પગ મુકાઈ ગયો તેનું પણ એને ભાન રહ્યું નહિ. નવલશાએ તો દૂરથી બ્રાહ્મણના છોકરાને દોડતો જોયો પણ રેલીપર્સ બગડ્યાં છે તે તો બ્રાહ્મણની બેસવાની જગ્યા પાસે આવ્યો ત્યારેજ એના બળિયામાં આવ્યું. છેક પાસે આવી જોય છે તો એક રેલીપરના પેગને બ્રાહ્મણના પગનો કાદવ લાગેલો જણાયો; એટલે તો એના હોંસકાસ ઉડી ગયા ને શું કરવું તે સુન્યું નહિ. જો રૂમાલથી લ્હાય તો કાદવ તરતનો લાગેલો હોવાથી ડાઘા રહે; કાદવને સુકાવાની વાટ જોય તો કાણુ બાણુ ક્યારે એ સુકાય; અને ત્યાંસુધી એનો જીવ કેમ રહે? એટલામાં બ્રાહ્મણને છોકરો અડધી લખને ત્યાં પાછો આવ્યો. નવલશાએ રોપમાં તેને બે ચાર ધપ્પા લગાવી દીધા, અને ગાળ દઈને કહેવા લાગ્યો—“આ શું કીધું? તને જોડા સાચવવા રાખ્યો તે આવી રીતે કે.” બ્રાહ્મણે જોયું કે ભુલતો થઈ ખરી, પણ તેટલા માટે તે કાંઈ નવલશાને ધપ્પો ખાઈ રહે તેવો નહોતો. તેમાં નવલશા ગાળો દેવા લાગ્યો એટલે એને

પણ કોઇ ચહાયો. નવલશાને સામે મારવા દોઝા અને હોહા થઈ રહી. બીજા બ્રાહ્મણો વચમાં પડ્યા. બધા જણ છોકરાને ઠપકો આપી કહેવા લાગ્યા કે જજ-માનને મરાય નહિ, અને નવલશાને કહેવા લાગ્યા “શેઠ તમે બ્રાહ્મણના છોકરા સામે હાથ ઉઠાવો એ સાર નહિ.” પછી હોંસાતોરીનું કારણ પુછતાં, નવલશાએ બગડેલું રસ્તીપર બ્રાહ્મણોને બતાવ્યું. તેઓ તો ધારતા હતા કે શેઠના જોડા કોઈ તફાવી ગયું હશે કે કાણ જાણે શું એ હશે, નહિ તો શેઠ કંઈ આટલા બધા બીજાઈ જાય નહિ. પણ જોડા બગડે તેમાં આટલો બધો કળ્થઓ કરે, એ તેઓને દુર્ઘટ લાગ્યું. એટલામાં એના મિત્રો દર્શન કરીને હસતા હસતા બહાર આવ્યા.

નવલશા રસ્તીપર્સની ખટપટ કરતો હતો, તે વખતે દહેરામાં એક હસવા જેવી વાત બની.

બધાના હાથમાં બીલીપત્ર આપીને બ્રાહ્મણ મ્હોટેથી સંસ્કૃત શ્લોક બોલતો શિવની પાસે જાળ લઇને ઉભો હતો. બીજાઓ આગળ પાછળ હાથમાં બીલી લઇને ઉભા રહ્યા. ધણાએ પોતાને માથેથી ટાપીઓ ઉતારી હાથમાં લીધી. બીખારીલાલ બહાર આવ્યો હતો તેથી એને માથે પાધડી હતી તે ઉતારીને એક હાથમાં ધરી રાખી, ને બીજા હાથમાં બીલીપત્ર લઇને પોતાના ઇષ્ટદેવનું ધ્યાન ધરતો એ ઉભો. એટલામાં વિહારીલાલ જે એની સન્મુખ હતો તેને, પાછળથી કાઢીને આંચકો લાગ્યો. ધબ લેતો કે એનો હાથ બિખારીલાલની પાધડીપર પડ્યો ને એક ગોલાંટ આવી ગઈ. બિખારીલાલે પાધડી જોરથી ઝાલી રાખી નહોતી. તેથી વિહારીલાલના આંચકાની સાથે પાધડી હાથમાંથી ગઈ ને પોતે પણ પડતો પડતો સહેજમાં બચ્યો. સર્વે જણાઓએ ખડ ખડ હસવા માંડ્યું અને ગમત માનવા લાગ્યાં બિખારીલાલે પાધડી લીધી. ત્યાં બીનું હતું અને લોકોનાં પગલાં પડવાથી બધે કાદવ જેવું થઈ રહ્યું હતું, તેથી ધોતીઆના છોડથી પાધડી લુછતાં લુછતાં બધા સાથે એ પણ હસવા લાગ્યો.

થોડી વારમાં બધા હસતા હસતા બહાર આવ્યા ત્યારે ઉપર જણાવ્યું તેમ નવલશાની આસપાસ બ્રાહ્મણો વીંટળાઈ વળ્યા હતા.

નવલશા એક તો ચીડાયો હતો. તેમાં વળી બીજા બ્રાહ્મણો પેલા છોકરાનો પક્ષ ખેંચવા લાગ્યા તેથી એ ભાઈનો વધારે મીઠાજ ગયો; તેવામાં એના મિત્રો એની પાસે આવી લાગ્યા, અને તપાસ કરી તો માલમ પડ્યું કે નવલશાનું રસ્તીપર કાદવથી બગડેલું હતું, એનું મ્હો ઉતરી ગયેલું હતું, બધાની જોડે જાણે કળ્થઓ કરતા તત્પર થઈ રહ્યો હોય એવો તેને જોઈને તેઓના

હસવાનો પાર રહ્યો નહિ. આ પણ ઠીક થઈ, અંદર લીખારીલાલની પાઘડી અને બહાર નવલશાનો જોડો બગડ્યો. જોડો બગડ્યો તે તો સમજ્યા, પણ નવલશાનો ચહેરો જોઈને તેઓનું હસવું સમાયું નહિ. તેથી પાઘડી પડવાની વાત યાદ કરીને અને નવલશાનું કાઠું જોઈને અધા પેટ દાખી દાખીને હસવા લાગ્યા. નવલશાનો મીઠાજ હવે છેક હાથથી ગયો. તે વખતે એની પાસે કંઈના દાસ હતો. અધા બેયું એને પણ હસવું તો આવ્યું, પણ પોતાનું મોઢું ઠાવકું રાખીને નવલશાની પાસે જઈ એ કંઈ બોલવા જતો હતો, તેવામાં નવલશાનો તોબરો જોઈ એનાથી પણ ખડખડ હસી દેવાયું. નવલશાએ જાણ્યું કે મારી એ મજાક કરે છે, તેથી કોધને વશ થઈને કંઈનાદાસને એ મારવા દોડ્યો, પણ એટલામાં મમતારામે નવલશાનો હાથ ઝાલી લીધો. નવલશા ખરેજ ગુસ્સે થયો હતો ને વધારે હસવાથી વાત વધી પડશે ને હસવાનું ખસવું થશે એમ ધારી સર્વેને તેણે સાન કરી કે હવે હસવાનું બંધ રાખો તો સારું. પછી નવલશાને રાજી રાખવાને બ્રાહ્મણના છોકરાનો બહુ વાંક નહિ છતાં તેઓએ તેને બહુ ઠપકો આપ્યો, ને નવલશાના જોડા બગડ્યા માટે કંઈ પણ આપ્યા વગર ત્યાંથી અધા દરીઆ કીનારે ફરવા ગયા.

પ્રકરણ ૯ મું

નવલશાનું 'કારટીંગ'

પીપળ પાન ખરેખરે-હસંતી કુપલીઆં;

અમ વીતી તમ વીતશે-ધીરેઆપુડીઆં.

અમ બીગરે તો બીગરે બાઈ-તુમ બીગરો તો રામ દુહાઈ.

(લુની કવિતા.)

મમતારામ નવલશા સાથે, જાણે કે કંઈ નહિ બન્યું હોય એમ આડી તેડી વાત કરતો ચાલવા લાગ્યો. રોપમાં અને રોપમાં નવલશા કોઈની જોડે કાંઈ બોલ્યો નહિ. તેથી લીખારીલાલે એની પાસે જઈને મમતારામ જોડે વાત ચાલુ રાખી. નિર્મલદાસ અને નયુશેઠ થયલી વાત સંભારીને અને નવલશાના મોંને હાથરો યાદ કરીને, રહી રહીને હસ્યા કરતા હતા. તેઓને કંઈનાદાસ વારતો કે જવા લોની, હજી એનો મીઠાજ ઠેકાણે આવ્યો નથી. એમ ચાલતાં ચાલતાં દરીઆ કીનારો આવ્યો અને અધા જેમ કાણું તેમ પથરા હિપર બેઠા. નિર્મલદાસ મહોટો ધોટો કહાડીને ગાવા લાગ્યો કે “જમકા અજળ તડાકા બે, તું કયા જાને લડકા

બે.” નવલશા મુંગે બેસી રહ્યો. થોડીવારે એનો રોષ ઉતરવા માંડ્યો તેથી, એના મનમાં એમ આવ્યું કે બાલણના છોકરાને મારવા જતો હતો તેનું તો કંઈ નહિ, પણ કંઈનાદાસ ઉપર હાથ ઉગામ્યો તે કંઈ ઠીક થયું નહિ. એવા વિચારની એના મનમાં કંઈક દલગીરી લાગી તેથી એ મુંગેજ બેસી રહ્યો. નવલશાને પાછો ટેકાણે આવતો જોઈને નિર્મલદાસે મજાક કરવાને વારતે એને કહ્યું—“લાવ તારા જોડા હું સાફ કરી નાંખું.” કંઈનાદાસને આંખની સાન કરી કહેવા લાગ્યો—“અને તું કહેતો કંઈનાદાસ સાફ કરે, પછી કંઈ છે?” સ્ત્રીપર ઉપર કાદવ હવે છેક સુકાઈ ગયો હતો તેથી નવલશાએ રમાલથી બગડેલું સ્ત્રીપર સાફ ધીધું, ને મેલો થયેલો રમાલ ખીસામાં મુકી, નવો રમાલ બહાર કહાડીને હાથમાં રાખ્યો.

એમ બધે સુલેહ પથરાતી જોઈને નિર્મલદાસે દેવાલય આગલ બનેલી વાત પાછી ઉઘડી અને કહ્યું—“તારા કરતાં આ લીખારીલાલ ભલો કેની કે એની એકની એક પાઘડી વિહારીલાલનો આંચકા લાગવાથી પડી ગઈ અને બગડીએ ખરી, પણ એતો કંઈ સ્ત્રીડાયો નહિ? સામે બધાની સાથે હસવા લાગ્યો, પણ તું તો એટલો રીસાયો હતો કે મનાવવો પણ ભારી પડે.”

“જુઓની, એની પાઘડી કેટલી બધી બગડી છે?”—નથુશેઠે કહ્યું અને વાત યાદ આવવાથી ખુબ હસતાં હસતાં એણે લીખારીલાલની પાઘડી લઈને નવલશાને બતાવી.

કંઈનાદાસે વાતમાં વાત નીકળતાં નિર્મલદાસને કહ્યું હતું કે નવલશાએ લમ સાફ ત્રીસ જોડી ખરીદી છે, તે હકીકત યાદ આવવાથી એ બોલ્યો—“તને શું, તું તો કાલથી બીજી જોડ પહેરશે પણ આ લીખારીલાલ તો એની બગડેલી પાઘડી જ મહીના ચલવશે, કેમ લીખારીલાલ?”

“અને રીસમાં ને રીસમાં દર્શન કરવાએ નહિ ગયા એ કંઈ ઠીક નહિ—” મમતારામ બોલ્યો—“માટે પાછા ફરતાં દર્શન કરજો, એમાં દેવતાએ શી ચોરી કીધી કે દર્શન નહિ કીધાં.”

“કેમ હવે—” નિર્મલદાસે પુછ્યું—“કંઈનાદાસ ઉપર તો રીસ નથી કેની?”

નવલશા હસી પડ્યો. કંઈનાદાસ તરફ જોઈને પાંખું હસ્યો. બીચારો કંઈનાદાસ દીલમાં પાપ નહોતો રાખતો તેથી તે બોલ્યો—“હાથ, મીનજ નય ત્યારે એમ પણ થાય. એમા શું?” વળી નવલશાને લહું મનાવવાને એણે કહ્યું—“હું તપું છું ત્યારે મારાથી પણ એમ થઈ જાય છે.”

પાછા ફરતાં અંધારૂં થવા આવ્યું હતું. દરીઆ કિનારે બહુ મસ્તી કરવાથી અને ભાંજ બહુ ચઢવાથી, સોને કકડીને જુબ લાગી. તેથી ધર્મશાળામાં આવતાં

વારને, બધા રસોડા તરફ રસોડાને કેટલીવાર છે તેની તપાસ કરવા ગયા. રસોડાને થોડી વાર હતી માટે બધા આમ તેમ વીખરાઈ ગયા. કેશવલાલ જમવાની તેયારી કરવા બાગ્યો, એણે પાટલા મુઠ્યા, ને બધા જમવા બેઠા.

અડધું જમણું થઈ રહ્યું અને પાંતરાંઓના ઉન્હા ઉન્હા ઘાણ પીરસાતા હતા તે વખતે મમતારામ અને આનંદશંકર વારાફરતી સંસ્કૃત શ્લોકો બોલવા લાગ્યા. દરેક શ્લોકને અંતે બધા મમતારામની સાથે મહોટો ઘાંટો કહાડીને હસતાં હસતાં, ને હાથના ચાળા કરતાં કરતાં, હુરા-હુરા-મહાદેવ બોલતા હતા.

નિર્મલદાસને હવે સૂર છુટ્યું, તેથી એક શ્લોક એ પણ બોલ્યો.

“મોટો દેવ તું વિશ્વનાથ વિનંતું તારો સદા દાસ જે;

“પીડાયો અતિ બાગ્ય બાર ખમતાં બાગ્યો તણ વાસ જે.

“બોલું છે નિજ રાજપાટ શરવે દેહું થયું હેમનું;

“દેવાને દરશાવ માગ” સવળો હાવે કંઈ કેમનું.”

એમ બે ત્રણ વાર બોલ્યો પણ પાછો વારો આવતાં એકે શ્લોક યાદ આવ્યો નહિ ત્યારે બધાને હસાવવા “છર્મ જળીઓ માળીઓ ખૂબ છાળે, રૂડાં ખારીએ ખારણાં તો ખિરાળે” એટલુંજ બોલીને હુરા હુરા મહાદેવ કીધા. બધા જણે વધારે મહોટા ઘાંટા પાડીને અને ખુબ હસીને એની સાથે હુરા હુરા મહાદેવ કીધા.

જમી રહી એક ગોળ ટેબલ પર પાનસોપારીની રકેખી પડી હતી તેની આસપાસ સૌ વીંટળાઈ પાનની ખીડી બનાવી ખાતા હતા. તે વેળા મમતારામ ટેબલ પાસે ખુરશી ઉપર બેઠો હતો. તેણે નવલશાને પુછ્યું કે કન્યાની ઉમ્મર કેટલાં વર્ષની હશે.

નવલશાએ આસપાસ જોયું કે કેશવલાલ ક્યાં છે. તે તો ચાકર માણસોને જમાડવાના કામમાં રસોડામાં રોકાયેલો હતો તેથી ત્યાં જોવામાં આવ્યો નહિ. એટલે એણે મહોટથી જવાબ આપ્યો—“વીજળીની ઉમ્મર બાર વર્ષની હશે.”

વગર પુછે એણે ઘેરીનું નામ લીધું એટલે કેટલાક હસ્યા; કેટલાક એના મ્હો સામું જોવા લાગ્યા. હવે સાંભળવાની મઝા પડશે એમ ધારી બધા એની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા. એમ બધાને અચરજ પામતા જોઈને નવલશા મનમાં ખુશ થયો અને મહોટો વાધ માર્યો હોય તેમ બોલ્યો.

“મારી ઘેરીનું નામ લીધું તેમાં તમને નવાઈ જેવું લાગે છે કે મારા સામું આમ જોવા કરો છો, પણ એમ નહિ કરીએ ત્યારે આપણે લણેલા ગણેલા ક્યારે કહેવાઈશું?” નવલશાને એ પ્રમાણે પુલાસ મારતો જોઈને એને હજી વધારે ખીલાવવાના હેતુથી મમતારામને પુછ્યું—

“એને લણતાં ગણતાં આવડે છે?”

“તે તો હું જણુતો નથી પણ આપણા લોક સુધરેલા ક્યાં છે કે લણાવે, પણ મારો વિચાર”—મમતારામને ઇસારાથી જવાબ દેતાં એણે કહ્યું—“વીજળીને મુંબઈમાં લણાવવાનો છે.” અધા એક વારે બોલી ઉઠ્યા—“તમે એને શું લણાવશો, અંગ્રેજ કે ગુજરાતી?”

“અધુએ”—નવલશાએ ભારમાં અને ભારમાં જવાબ આપ્યો.

“તમે એને કાઢવાર દીડી છે ને એ કેવી છે?” નથુશે પુછ્યું.

“ના, હું હજી સુધી મુંબઈની બહાર નીકળ્યો નથી પણ બધાના કહેવા પ્રમાણે વીજળી રૂપાળી છે.”

“વાર ત્યારે નવલશા તમે એનું ફોર્ટીંગ (ગ્રેમ વિવાહ સારૂ પ્રાર્થના) કેવી રીતે કરશો?”—આનંદશંકરે એને ચહાવવાને પુછ્યું. “તમે તો અંગ્રેજી રીતિને અનુકરણ કરનારા છો એટલે મને જણાસા થાય છે.” અધા જણા વધારે ધ્યાન દઈને સાંભળવા લાગ્યા.

“કેવી રીતે શું”—નવલશાએ મહાવિદ્વાનનું ડોળ ધાલતાં અને ધીમે ધીમે વિચાર કરતાં જવાબ આપ્યો—“વળી બધાના દેખતાં વીજળી સાથે બોલશું ચાલશું. આજે મેં મારો ફોટો પડાવ્યો છે તેમાંની એક જગ્યા હું વીજળીને આપીશ. માફ ચાલશે તો હું એની જોડે એકલો ફરવા જઈશ અને મીડી મીડી વાતો કરીશ. પણ સાથે ફરવા જવાનું કેમ બનશે તેનો મને વિચાર થાય છે.”

“કોઈ કરશે તો લમ પહેલાં કે પછી?” વિહારીલાલે પુછ્યું. આનંદશંકર હસીને બોલ્યો—“હૈં હૈં હૈં વિહારીલાલ તમે ઘેલા થયા છો કે શું? વળી ફોર્ટીંગ તે કંઈ પાછળથી થતું હશે. પરંપરા પછી તે કોઈ થાય કે? કેમ નવલશા ખરું કેની.”

“અલબત્ત નહિ”—નવલશા રોબમાં અને રોબમાં બોલ્યો.

નવલશાની આવી સુધરેલી વાત સાંભળી અધા હક થઈ ગયા, પણ નવલશા ધારતો હતો તે કારણથી નહિ. નિર્મલદાસ, આનંદશંકર અને કશ્યાદાસ મ્હોં વિકાસી એના સામું જોઈ જ રહ્યા. નથુશેને તો એમજ લાગ્યું કે નવલશા બડો લાહેર છે. નવલશાથી નિર્મલદાસ ધણે વર્ષ મહોટો હતો. પણ નિર્મલદાસ એની સાથે સમવયનો હોય એમ વર્તતો. આવી આવી મજાક મરકરી એને બહુ ગમતી તેથી એના દેખતાં નવલશાને બોલવા ચાલવાને બધી વાતો છુટ હતી. થોડો વાર રહીને નવલશાને શીખામણ આપતો એ બોલ્યો.

“સારું થયું નવલ, કે આજે આ વાત નીકળી. બાકી મને ખબર નહોતી કે તું આટલો બધો સુધરી ગયો છે.” પછી એને એવા કામથી વારતો હોય એમ

એણે કહ્યું.—“આપણી માંહેમાંહે તું આવું છેલું ગાંડું બોલ્યો તેની તો શીકર નહિ. પણ સાસરે આવા ચાળા કરીશ કેની તો નકામું પુલસુંધણું બોઈ બેસશે માટે—

“હવે બોલું”—નવલજ્ઞા તિરસ્કારપૂર્વક વચમાં બોલી ઉઠ્યો.—“પારકાની બૈરી સાથે એમ બોલીએ ચાલીએ તો શીકર? પણ તમે કેશવલાલની દેખાદેખીએ ચાલો છો એટલે એ અધું તમને ખોટું લાગશે. પણ અમારા બધાના વિચાર તમારાથી જુદા છે.”

“ભાઈ, તમે તમારી વાત કરોની?” બીજારીલાલે હસીને કહ્યું.—“અમને બધાને કયાં ખરડો છો? વસ્તુતઃ તમારા વિચાર ખોટા નહિ હોય પણ કેવળ એકલાથી સુધારો થવાનો નથી, એ વાત હજી તમારે શીખવાની છે.”

નથુશંક કેરટીંગનો અર્થ જાણતો નહોતો તો પણ એ નવલજ્ઞાનો બોલવાનો ભાવાર્થ સમજ્યો હતો. તેણે આંખો પહોળી કરીને પુછ્યું—“અને તમારી બૈરીની સાથે પીએરમાં પણ આજ પ્રમાણે ચાલશે કે?”

“સાસરે અને પીએર ગમે ત્યાં, પણ બૈરી તો મારી કેની”—નવલજ્ઞાએ ટેબલ પર હાથ ઠોકીને કહ્યું.—“ત્યારે એમાં અડચણ શી?”

“તારા જેવા ભણેલાને તે વળી અડચણ શાની”—નિર્મલદાસે જવાબ આપ્યો. એની હવે ખાતરી થઈ કે નવલજ્ઞા સાસરામાં આવા આવા ચાળા કરશે તો બધાને નીચું જોવાનું થશે. માટે લગ્નમાં એની ખુબ દેખરેખ રાખવી પડશે એમ વિચાર કરતો એ જતો રહ્યો.

અમતારામ આ બધો વખત હાથ પર માથું મુકીને ટેબલ પાસે ખુરશી પર બેઠો બેઠો વિચાર કર્યા કરતો હતો. એણે નવલજ્ઞા કરતાં પણ વધારે ભવાડા કરેલા હતા. પણ તે બધાનું પરિણામ સાફ આવ્યું નહોતું. શાથી નહિ આવ્યું એ વાત, જીવાનીના તોરમાં એને જણાઈ નહિ. પણ હવે બધાનું કારણ એ સમજવા લાગ્યો હતો. પોતાના મનમાં એને પુરેપુરી ખાતરી હતી કે નવલજ્ઞા કહે છે તેમ ચાલ્યો તો જરૂર ખત્તા ખાશે, અને પોતે જે બુલો કરેલી હતી તેવી કોઈ બીજો ન કરે એવા હેતુથી એણે નવલજ્ઞાને શીખામણ દીધી.

“નવલજ્ઞા, એક વખત એવોએ હતો કે તમારા કરતાં સોગણી રાઈ મારા માથામાં હતી, તથાપિ મેં એકે મીઠું ફલ ચાખ્યું નહિ. બધેથી હાડમાર, અને ખત્તા ખાધી. મને તો કોઈ અનુભવપૂર્વક શીખામણ દેનાર નહોતું, પરંતુ મારા પર વીતેલી બીનાના આધારેથી હું તમને કેવળ તમારા ભલાને માટે કહું છું કે આવી આવી નાદાનીથી દૂર રહેજો. એમાં તમારો લાલ સચવાયલો છે.”

નવલજ્ઞાએ એનું બોલવું ન ગણ્યું, અને તેણે મ્હોં કીધું એટલે અમતારામે કહેડું જારી રાખ્યું. “આ બધા પોતાના મનમાં ખાતરીથી માને છે કે તમે એવા કહેવાતા

સુધારામાં જરાએ કદો કહાડવાના નથી. પણ પોતાને માથે તેનું કંઈ ન વીતેલું હોવાથી, તેનું કારણ તેઓ તમને બરાબર સમજાવી શકતા નથી. એકવાર આપણે કબુલ કરીએ કે આ બધા સુધારામાં આપણું શ્રેય છે, તથાપિ તેને દાખલ કરવાનો સમય કે પ્રસંગ આવ્યો નથી ને આવશે પણ નહિ. કદાચ આવે તો પણ તે આવતાં આવતાં બહુ કાળ નીકળી જશે.”

“કેમ નથી આવ્યો?” નવલશાએ પુછ્યું.

“તમારી ઐરી તમારા જેવા વિચાર ધરાવે છે?” અમતારામે ઉત્તર આપ્યો—

“તે તો જાણે હજી નહાની છે, પણ તમારા સાસરામાં તમારા વિચારને પસંદ કરનારા કોણ કોણ છે? વધારે તો રહ્યું, તેઓ તો જાણે દેશના રજા એટલે એવા હોય. પણ ખુદ તમારા જ ઘરમાં તમારાં માઆપ કે બહેન અંગ્રેજી રીતનું અનુકરણ કરવા તત્પર છે?”

નવલશા કંઈ બોલ્યો નહિ. ખીજા બધા અમતારામના મતને મળતા થયા ને તેઓએ નવલશાની વતી જવાબ આપ્યો કે ના.

“વાર ત્યાર”—અમતારામ પાછો બોલ્યો—“એટલું તો સિદ્ધ થયું કેની કે આવાં આવાં સુધારણાં એકલાના કરતાં જનસમૂહ પર વધારે આધાર રાખે છે. જ્યાં સુધી જનસમૂહ તમારા જેવા વિચારને અનુમોદન નહીં આપે, ત્યાં સુધી તમે જે જે કરશો તેમાં નોખા ને નોખાજ પડશે, ને વળી વટાવમાં છોકરવાદમાં ખપશે.”

નવલશા કંઈ સમજ્યો નહિ.

“તમે કેવી રીતે ચાલશો તેની મને થોડી જ લેવા દેવા છે.” અમતારામે કહ્યું—
“પણ જાણુવા છતાં તમને શીખામણ ન આપું, તેનો દોષ મારે માથે રહે માટે તમને કહું છું કે એક વખત એવો પણ આવશે કે મારા બોલ તમને સાચા લાગશે.”

એવામાં કેશવલાલ આવ્યો ને બધી વાત અંધ પડી.

પછી નથુશેઠે બ્રાહ્મણને વરદી આપી કે રાતના બાર વાગતે કાશી બનાવે. દુધ તો વધેલું હતું, પણ કાશી નહોતી તે વાત બ્રાહ્મણે શેકને જણાવી. અમતારામે તથા કેશવલાલે એને સમજાવ્યો કે હજી તો આપણે હમણા જ જમ્યા છીએ માટે કાશી કરાવવાનો વિચાર માંડી વાજો.

પરંતુ નથુશેઠે કાશી પીવાની જીદ ભીંધી. બાલકેશ્વરમાં મોડું થઈ જવાથી કાશી મળવી મુશ્કેલ હતી તોપણ નથુશેઠે રાતના દસ વાગતે બ્રાહ્મણને સહેરમાં મોકલ્યો કે કાશી લઈ આવે. એ પ્રમાણે રાતના બાર વાગ્યા સુધી જેઓ જાગતા હતા તેઓએ કાશી પીધી, બાદ થોડો વખત પાનાં ટીપ્યાં, ને મોડી રાત થતાં તેઓ પાનાંથી કંટા-

ત્યા, પણ જમવું તો ખરું તેથી મસ્તી તોફાન કરવા લાગ્યા. નથુશેઠ બધાના ઉપર તકીઆ ફેંકવા લાગ્યો, તેઓનાં ઓઢવાનાં ખસેડી મુક્યાં, બધી બારીઓ ઉઘાડી નાંખી કે બહાર ખુબ પવન આવે ને તેઓ સુતેલા જાગે. એ રીતે એ બધાને હેરાન કરવા લાગ્યો. રાતના બે વાગતે બહુ શોર બકાર થઈ રહ્યો, તેથી કેશવલાલે નથુશેઠને સમજાવ્યો કે કાલે ખુરશી ભાગશે તો માત્રો ઠપકા મળશે. મસ્તી તોફાન કરી એ શેઠ થાકી ગયો હતો તેથી થોડીવાર સુધી હા ના કરીને સુઈ ગયો. એના સુવા પછી બધે થોડીવારમાં શાંત થઈ ગયું.

પ્રકરણ ૧૦ મું

સંન્યાસી

એ મેં જનું તું કયા જાને, ફરમાયા મેરે મોલાને;

નૂરીએ નૂર સમાજાને, આઠમકું આઠમ કયા જાને;

સો રબકી મરજી કયા જાને, દુનીઆ મતલબ અપની જાને;

(x x x x)

પહેા ફાટતાં કેશવલાલ ઉઠ્યો. ન્હાઈ ધોઈ પાઠ પૂજા કરી પરવારી ધડીઆ-જમાં જોયું તો સાડા છ થયા હતા. હજી કોઈ જાગ્યું નહોતું. કેટલાક મોડા સુતા તેથી અને કેટલાક અત્યારે જાગીને શું કરીએ એવા વિચારથી પખા પખા ઉઘતા હતા, તેથી કેશવલાલ, સંન્યાસી ઉતર્યો હતો ત્યાં ગયો.

નથુશેઠની ધર્મશાળામાં એક મહોટા આંખાના ઝાડની નીચે સંન્યાસીએ પોતાનું આસન કરેલું હતું. રાત્રિએ પણ તે ત્યાંજ પડી રહ્યો હતો. ગઈ કાલે તે જુંબઈ શહેરમાં આવ્યો હતો, પણ શહેરમાં ઉતરવાનું એવા લોકને બીલકુલ પસંદ પડે નહિ માટે વાલકેશ્વર આવ્યો. તે વખતે ધર્મશાળા બહાર કેશવલાલ ઉભો હતો, તેણે સંન્યાસીને પ્રણામ કીધા ને પુછ્યું—“મહારાજ! આપનો મુકામ કયાં છે?” સ્વામીએ જણાવ્યું કે હું તરતનો જુંબઈ આવેલો છું અને આસન સાફ જગ્યા શોધું છું. કેશવલાલે તેને બંગલામાં ઉતરવાનો આગ્રહ કીધો, પણ સંન્યાસીએ તેની ના કહી ને આંખાના વૃક્ષની નીચે પોતાનું આસન માંડ્યું. આઠમા પ્રકરણમાં જણાવ્યું તેમ ચારેક વાગે કેશવલાલે એને ચોખ્ખી ભાંગ આપી ને એણે ખુશીથી પીધી. એને જગાડવા સાફ કેશવલાલે બહુ કીધું, પણ નોખી રસોઈ કરાવવાની તો એણે ના કહી ને બધાને સાફ રસોઈ થાય ત્યારે ભોજન લેવાનું એણે જણાવ્યું. તેથી રાતના સ્નોના જમવા પહેલાં કેશવલાલના કહેવાથી રસોઈએ થાળી ભરી

એને જમાડી આવ્યો. સંન્યાસી બહુ મિતાહારી હતો. જોકે સવારનો એ ભુખ્યો હતો છતાં બહુજ થોડું ખાધું. એની સાથે એક કમંડલુ અને વ્યાધ્યર્થ હતાં. હાથમાં દંડ નહિ પણ કોઈ ઝાડની લાકડીનો સોટો અને પગમાં પાવડી હતી. તે સિવાય ખીજું કંઈ પણ એની પાસે નહોતું. એણે લંગોટ વાળી, ગેરથી રંગેલું એક જીર્ણ વસ્ત્ર કમ્બરપર બાંધી દીધું હતું, બાકી બધું અંગ છેક ઉધાડું હતું. સારી રાત થોડી થોડી ઠંડી છતાં, એમ ઉધાડો ને ઉધાડોજ આંખાના તરતજે એ પગો રહ્યો. રાતના એક પહોરની નિદ્રાથી એને આરામ મળ્યો. હજી તો ધર્મશાળામાં નવચૂંકે અને તેના મિત્રો મસ્તી તોફાન કરતા હતા એટલામાં સંન્યાસી જાગ્યો. નહાઈ ધોઈને જલદીથી પરવારી, વ્યાધ્યર્થ ઉપર બેઠો વેદનોને ઉપનિષદોનો પાઠ કરવા લાગ્યો. તેમ કરતાં અજવાળું થયું અને થોડી વારમાં કેશવલાલ ત્યાં આવ્યો.

કેશવલાલની સાદી અને વિનિત રીતભાતથી તથા એની શ્રદ્ધાથી સંન્યાસીને સંતોષ થયો હતો, તેથી કેશવલાલને બહુ લાવથી પોતાની પાસે બોલાવ્યો. પગે લાગીને કેશવલાલ એની પાસે ભોંયપર બેઠો.

સંન્યાસીનું વય અંસીથી નેતું વર્ષનું હશે, પણ તે જરાએ વૃદ્ધ જણાતો નહિ. એનું પાંચ હાથ ઉંચું અને હજીપુષ્ટ નિરોગી શરીર જોઈને કોઈ એની ઉંમર પચાસ વર્ષથી વધારે લેખે નહિ. વીર્યબળ, યોગબળ અને વિદ્યાબળ એનું બધું શરીર લસલસતું હતું. બધું માર્યું બોડકું હોવાથી એનું લબ્ય કપાળ વધારે લબ્ય દીસતું. એનું વિશાળ કપાળ, કાળાં તેજ મારતાં અને સ્થિર રહેતાં નેત્રો, શાંત ગંભીર અને પ્રસન્ન મુખમુદ્રા, અને શિર આગળ છાઈ રહેલા તેજના અંબારથી એની મૂર્તિ ખરેખર અલૌકિક દીસતી. એ પ્રમાણે સંન્યાસીની છબી બધાના ચિત્તને આકર્ષક અને આહ્લાદક લાગતી. પોતે બહુ વિદ્વાન અને યોગમાં કુશળ હતા એમ એની મનહર આકૃતિ પરથી અને કંચન પેઠે ચકચકતા શરીર પરથી સ્પષ્ટ દેખાતું.

કેશવલાલને યોગશાસ્ત્રના ગ્રંથોનો થોડો ઢાલો અભ્યાસ હતો. પ્રાણાયામ અને યોગની ક્રિયાઓ શીખવાનું એને બહુ મન હતું, તેથી થોડી વારમાં સંન્યાસી આગળ એણે યોગસંબંધી વાત છેડી. એને સંસ્કૃત આડવતું જોઈને અને એનું યોગશાસ્ત્રીય જ્ઞાન તરફનું વળણ જોઈને સંન્યાસી વધારે પ્રસન્ન થયો. કેશવલાલની એ વિષયમાં શ્રદ્ધા છે એવી પોતાને પતીજ એકવાર પડી કે સંન્યાસી બહુ છુટથી અને ખુલાસાથી વાત કરવા લાગ્યો. કેશવલાલે પુછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર, ચિત્તમાં ઠરી રહે એવી વાણીથી મધુર રીતે એણે આપ્યા. કેશવલાલ સંબંધી કેટલીક માહિતી એણે મેળવી. એવી વાત ચાલતી હતી એટલામાં, સંન્યાસી એકએક બોલતો બંધ પડ્યો. પાંચેનું મીનીટ સુધી મૌન ધારીને બેસી રહ્યો. પછી, જાણે કે એને કોઈ અંદરથી પ્રેરક

હોય તેમ, પ્રકૃત વિષયથી અસંબંધ, પોતાના ગુરુની એક વાત એણે કહાડી અને વાર્તા કહેવાની શૈલીથી તે કેશવલાલને સંભળાવવા લાગ્યો.

સંન્યાસીએ કેશવલાલ સાથે હિંદુસ્થાની ભાષામાં વાત કીધી હતી, પણ આ વાત તો ગુજરાતી એની સ્વદેશી ભાષા હોયની, તેવી સફાઈથી ને છટાથી એ કહેવા લાગ્યો. કેશવલાલ વિસ્મય પામવા લાગ્યો, તથાપિ સંન્યાસીનું કહેવું એણે મુંગા મુંગા સાંભળ્યા કીધું.

“લોકો મને આનંદગિરિને નામે ઓળખે છે. જગતને અભિવંદનીય સ્વરૂપ અને પૂજ્યપાદ મારા ગુરુ શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજ સુમારે સો વર્ષ ઉપર એક મહાપર્વને સમયે નાશક યાત્રાએ નીકળ્યા હતા. માર્ગમાં એક ગિરિ પરથી ઉતરતાં દૈવયોગે એમનો પગ સરી પડ્યો, અને પોતે અફળાતા ઝીકાતા પાસેની ખાઈમાં પડ્યા. સોએક કદમ સુધી ખુબ પછડાયા પછી, કોઈ ઝાડનું ઢુંકું એમના શરીરની આડું ન આવ્યું હોત તો ગુરુશ્રીના શું હાલ થાત તે કહેવાતું નથી. અચાનક રીતે પોતાનો પગ સરી પડ્યો તેથી અને આડા અવળા પથ્થરોમાં ખુબ ગબડ્યા તે કારણને લીધે, પડતાંને વાર એમની સુખ સાન જતી રહી. કેટલીવાર એમ બેશુદ્ધ થઈ રહ્યા તે જણાયું નહિ, પણ ન્યારે કંઈક કળ પડી અને શુદ્ધિમાં આવ્યા ત્યારે એક ભલા વાણીઆને પોતાની સારવાર કરતો જોયો. એ વાણીઓ ઈશ્વરેઆએ ત્યાંથી નાશક યાત્રા નિમિત્તે જતો હતો. તેણે ગુરુશ્રીને ખાઈમાં ગબડતા જોયા. એ ખાઈમાં ઉતરવાનો જરાએ વગ નહોતો તથાપિ જીવ જોખમમાં નાંખીને તે અંદર ઉતર્યો. ગુરુજી પાસે આવીને જોય છે તો મહારાજના હાથપગ લચકાઈ ગયલા જણાયા. બોલવાની કે ઉઠીને બેઠા થવાની હોંસકોસ તેનામાં રહી નહોતી પરંતુ પોતે વનસ્પતિ વિદ્યામાં કુશળ હતા તેથી જેમ તેમ વાણીયાને અમુક વૃક્ષનાં અને વેલનાં પાંતરાં તથા મુળીઆંઓ આણવાને સમજાવ્યા. કેટલીક જડી બુટ્ટીઓનો રસ પોતાને અથે શરીરે એમણે વાણિયા પાસે લગડાવ્યો. કેટલાંક પાંતરાંઓને ભાંગેલાં હાડકાંપર મુકાવી પટા બંધાવ્યા. ગુરુશ્રીએ મગાવેલી જડી બુટ્ટીઓ શોધીને આણવામાં ધણો કાળ વીતી ગયો; કેમકે તે વાણીઓ ધણીકનાં નામ જાણુતો નહોતો, અને ધણીકને જુદે નામે ઓળખતો; તેથી અહીંથી તહીં વનસ્પતિની ખોળમાં ફરતાં ફરતાં લાવીને તે ગુરુજીને બતાવતાં બતાવતાં, કેટલીક ન મળવાથી બીજા ઝાડપાલ્લાની શોધમાં જતાં જતાં, તેઓનો રસ કહાડીને છેલ્લે સંન્યાસીના કહેવા પ્રમાણે પીછોડીથી અને પાઘડીના ચીરા કરીને પાટા બાંધતાં બાંધતાં, એક આખો દિવસ નીકળી ગયો, તથાપિ તે વાણીઓ મહારાજશ્રીની સેવામાં તત્પર રહ્યો; ખાવાપીવાની પણ દરકાર કીધી નહિ. પાટા બંધાવ્યા પછી થોડી વારે ગુરુજીને

આરામ મળ્યો. પણ શરીર છેક હાલ હવાલ થયું હતું તેથી પોતે ત્યાં પડ્યા હતાં ત્યાંજ, કંઈક દુઃખમાં અને કંઈક બેશુદ્ધિમાં પડી રહ્યા ને ત્રિજે દિવસે જાગ્યા. તે વખતે પણ પેલો વાણીઓ મહારાજની પ્રાસેજ બેઠો બેઠો સેક તથા સારવાર કરતો હતો. ત્રિજે દહાડે બધા પાટા છોડાવી, તાજ વનસ્પતિ મગાવી, પાછો બધો શરીરે રસ ચોપડાવ્યો ને પાટા બંધાવ્યા. એમ ચાર પાંચ વાર થયું ત્યારે ગુરુજીનું શરીર કંઈક ઠેકાણે આવ્યું પરંતુ જે પર્વ નિમિત્તે તેઓ બન્ને નાશક જવા નીકળ્યા હતા તે વીતી ગયું. વાણીઓ પુણ્યશાળી કે ત્યાંથી ચસ્યો નહિ, ગુરુ મહારાજની સેવા ચાકરી શિખલાવે કર્યા કીધી. એમ કરતાં કરતાં એક માસ પછી ગુરુશ્રીમાં ઉઠવા બેસવાની શક્તિ આવી. બંને જણુ ધીમે ધીમે મજલ કાપતાં નાશક મયા. ગુરુજી યોગવિદ્યામાં બહુ પ્રવીણ હતા, તેથી તેની સાધનાએ નાશક પહોંચ્યા ત્યારે, એમનું શરીર ધણું ખડું પાછું ઠેકાણે આવી ગયું. નાશકમાંથી વાણીઓ એમનાથી જુદો પડ્યો, અને થોડા દિવસમાં ખુંબઈ પાછો આવ્યો. મહારાજશ્રીએ એને આશીર્વાદ આપ્યો, પણ તે વખતે બીજી કાંઈ બોલ્યા ચાલ્યા નહિ.

“ધેર આવીને વાણીઓ જુએ છે તો દહોડ બે માસ સુધી એની કંઈ ખબર અંતર ન સાંભળવાથી બધે હોહાકાર થઈ રહ્યો હતો. જો એ થોડોક વધારે મોડો આવ્યો હોત તો એની ઉત્તરક્રિયા પણ કરી નાંખી હોત! પણ એટલામાં સારે ભાગ્યે વાણીઓ ત્યાં જવતો આવી પહોંચ્યો. એનાં સગાં વહાલાં તથા ભાઈબંધુઓ એને કંઈ ખબર ન મોકલી માટે ઠપકો દેવા લાગ્યાં, તેથી વાણીઓ તો ચુપ થઈ ગયો ને હાંસી થવાની ખીંકે આમ મોડું આવવાનું કે કંઈ ખબર ન મોકલવાનું ખડું કારણ પોતાની બૈરી સિવાય કોઈને પણ જણાવ્યું નહિ.”

નાશકમાં બે માસ રહીને મારા ગુરુ પાછા વળતાં ખુંબઈ ગયા. એક ક્ષણવાર પણ તમે તમારા મનમાં ધારતા નહિ કે ગુરુ મહારાજ નગ્નજી હતા કે વાણીઆએ મહાકષ્ટ વેઠી, પર્વની યાત્રા ચુકી જે ખરી સેવા ચાકરી નિષ્કામ ભાવથી કરી હતી, તે એક પળવાર પણ ભુલી ગયા હોય.”

“ગુરુશ્રી સર્વ વાતે સમર્થ હતા. પોતાની વિદ્યાબળથી વાણીઆને નાશકમાંજ ન્યાલ કરવા ઇચ્છતે તો કરી શકેતે. પણ એમણે વિચાર્યું કે વાણીઆએ આટલી બધી સેવા ચાકરી કરી છે માટે એને કંઈએવી ફળ-સિદ્ધિ આપવી જોઈએ કે એના વંશજો પણ એ ફળને ભોગવે. તે સંબંધે મહારાજને જણાવવાની જરૂર હતી કે વાણીઆના અનમાં કંઈ વાંછા-અભિલાષ છે કે નહિ.”

“પણ વાણીઓ તો નાશકમાં મહારાજશ્રીના આશીર્વાદ લઈને જ ચાલ્યો ગયો, કંઈ અભિલાષ દર્શાવી નહિ. ગુરુજી એને ખુંબઈમાં મળ્યા ત્યારે પણ વાણીઓ કંઈ

પણ અપેક્ષા વગર કેવળ શુદ્ધ ભાવથી તેમની ચાકરી બરદાસ્ત કરવા લાગ્યો, ને દેવયોગે આટલી સેવા કરવાનું મળ્યું તેથી પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગતો જણાયો. આ ઉપરથી શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજની પ્રસન્નતાનો પાર રહ્યો નહિ. વાણીઆને બહુ બહુ ધન્યવાદ આપ્યો કે તારી નિષ્કામ ભક્તિ તારૂં પરલોકમાં શ્રેય કરશે એમાં પુછવું જ શું? પણ આ લોકમાંએ તારૂં શ્રેય કરવાને હું સમર્થ છું અને કરીશ. પરંતુ વધારામાં તારા વંશજોમાંથી કોઈ લાયક અને ભાગ્યશાળી જન્મશે તેને હું કેટલીક યોગપ્રભાવજ સિદ્ધિઓ આપવા ધારૂં છું.”

“ધવલકૂટ નામનો એક ગિરિ શુંબઘથી બહુ દૂર નથી. મારા ગુરુ મહાસજ સદા તે પવિત્ર ધવલકૂટની ગુફામાં વાસ કરી રહ્યા હતા, ત્યાંથી વાણીઆને સારૂ પુષ્કળ ઝવેરાત લેતા આવ્યા ને તેને ન્યાલ કીધો; અને કોઈ યોગ્ય ભાગ્યશાળી નર એના વંશમાં જન્મે તેને કેટલીએક યોગસિદ્ધિ આપવાની હકીકત અને વ્યવસ્થાથી વાણીઆને માહિત કીધો. હાલ એ વાણીઆની ત્રિજી પહેડી ચાલે છે. તે પૈસે ટકે સુખી છે. એ વાણીઆનો ન્યેષ્ઠ પુત્ર હાલમાં પણ શુંબઘમાં ધનવાન ગણાય છે.”

“હવે બચ્ચા કેશવલાલ, તે યોગસિદ્ધિઓ આપવાનો સમય બહુ પાસે આવ્યો છે. એના વંશજોમાંથી એ સિદ્ધિઓ કોને આપવી તે વિષે મારા ગુરુ મહારાજે જે વ્યવસ્થા કીધી છે તે પ્રમાણે ચાલવામાં એનો જે વંશજ ભાગ્યશાળી થશે તેને એ સિદ્ધિઓ આપવામાં આવશે. તે વાત તેના વંશજોને જણાવવા માટે ખસુસ કરીને આ ટાંકણે હું શુંબઘ આવ્યો છું. થોડા વખતમાં એ વાણીઆના ન્યેષ્ઠ પુત્રનો ન્યેષ્ઠ પુત્ર, જેને હું નામે ઝોળખું છું તેને મળીશ અને તે વખતે સર્વ વાતનો ખુલાસો થશે.”

કેશવલાલે એક ચિત્તે આનંદગિરિનું કહેવું સાંભળ્યા કીધું. એમની વાણીનો રણકારો એના કણને અને હૃદયને આનંદ આપતો હતો, એટલામાં આનંદગિરિ સંન્યાસી કોણ જાણે શાએ કારણથી બોલતો અંધ પડ્યો. હજી જો કે એ વાતને અંગે બહુ સાંભળવાનું બાકી હતું તોપણ કેશવલાલની અચરતીનો કંઈ પાર નહિ રહે એમાં આશ્ચર્ય શાનું? સંન્યાસીએ જો કોઈ પુરાણમાંની એકાદ કથા કહી સંભળાવી હોત અથવા સત્યયુગના વખતની એકાદ વાર્તા કહી હોત તો તો જાણે એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નહોતું, પણ આ વાત સાંભળી કેશવલાલ તો દંઝ થઈ ગયો. ચિત્તમની વીસમી સદીમાં, સુધરેલા અંગ્રેજી રાજ્યમાં, અને ખુદ શુંબઘ જેવાં સુખ્ય શહેરમાં આવી આવી ચમત્કારથી ભરપુર વાત કોઈ વાણીઆના વંશમાં બને, એ બીના એક લેખે નહિ મનાય તેવી હતી. પરંતુ તે જોડી કહાડેલી પણ નહોતી લાગતી. સંન્યાસીને તેમ કરવાનું કંઈ પ્રયોજન નહોતું. વળી પોતાનો ગિરિગુફાનો નિવાસ છોડી વિના કારણે આનંદગિરિ અહીં સુધી આવે નહિ. આમ વિચારતાં

કેસવલાલ થોડી વાર મુગો બેસી રહ્યો અને આસપાસની બધી વાતનું તોલ કરતાં એને ખાતરી થવા લાગી કે મહારાજની કહેલી વાત ખરી હોવી જ બોધ્યો. એવો વિચાર એક વાર એના મનમાં ઠસ્યો કે તે વાણીઓ કાણ છે? ક્યાં રહે છે? તે સિદ્ધિઓ કેવી અને કેવા ચમત્કારવાળી છે? એ બધું જાણવાની એને ઉત્કંઠા થઈ અને એ બોલ્યો—“તે વાણીઆના વંશજને આપ ઓળખો છો? આગળ આપ એને કાઠવાર મળ્યા હતા?” સંન્યાસીએ ડોકું ધુણાવતાં ના કહી, ને જવાબ આપ્યો—“આગળ હું એકવાર ભૂંબળ આવી ગયો હતો પણ કંઈ કારણ ન હોવાથી તે વાણીઆને મળ્યો નહિ. હાલમાં એ સિદ્ધિઓ આપવાનો સમય પરિપક્વ દશાને પામ્યો છે, માટે માફ અને આવવું થયું છે અને તે કામ ખલાસ થતાં હું તરત પાછો ચાલ્યો જઈશ; કેમકે આ મહોટું શહેર, જેમાં પ્રવૃત્તિનો ઓછો અરે! અસંખ્યાત ઓછના ઓછ એક બીજા સાથે અથડાતા કુટાતા અને દોડતા વલ્લો જાય છે. તે તો ગ્રામેયરોને ભલે પસંદ આવે; અમારા જેવા નિવૃત્તિમાર્ગને ગ્રહણ કરનારને તે જરાએ અનુકૂળ નથી, પણ શું કરીએ? આતો સકારણ આવવું થયું છે.”

“ત્યારે મહારાજ! તમે એને ઓળખતા નથી તો આવા મહોટા શહેરમાંથી તેને કેમ ખોળી કહાડશો?”

“તમને એમાં મુશ્કેલ જેવું લાગતું હશે, પણ અમને તો ધારેલો શખસ ખોળી કહાડવો જરાએ મુશ્કેલ નથી. જ્યારે હું તેને મળવાનો નિશ્ચય કરીશ ત્યારે અનાયાસે કયે ઠેકાણે અને કયે ઘેર જતું તે સર્વ, માફ મન મને આપોઆપ દેખાડતું જશે; કારણ કે મન બહુ દિવ્ય અને ચમત્કારિક વસ્તુ છે.”

“જેને આપ મળવા માગો છો તેનું નામ મને જણાવશો?”

સંન્યાસી એનો શું જવાબ આપત તે કહેવાતું નથી; કેમકે એટલામાં નવલશા ત્યાં આવી લાગ્યો. કેસવલાલ તેને પ્રશ્ન પુછવામાં એટલો તો મશગુલ થયો હતો કે નવલશા છેક પાસે સુધી આવ્યો ત્યારે એને જણાય કે કોઈ આવે છે. નવલશા ધીમે ધીમે સ્ક્રીપસ્ટને સાચવતો, તેના પર નજર કરી મનમાં ખુશ થતો, —કેમકે આજે સવારના સ્ક્રીપસ્ટને સાફ કરતાં ગઈ કાલના કાદવનું નામ રહ્યું નહોતું, —શ્માલથી મ્હોં લ્હોતો, અને એકહાથે લાકડી હલાવતો ધર્મશાળાની બહાર ઝાડપાનમાં ફરવાને એકલો નીકળી પડ્યો હતો. કેસવલાલને સંન્યાસી જેડે વાતમાં મગ્ન થયેલો એણે દૂરથી જોયો. તેનું કહેવું કેસવલાલ બહુ ધ્યાનથી અને માનથી સાંભળતો એને દેખાયો. જો કેસવલાલ ત્યાં નહિ હોત તો સંન્યાસીને એ વગર નમવે ચાલ્યો જાત. પરંતુ કેસવલાલને આટલો બધો લાવિક બનેલો બોધને નવલશાને અવળું ચાલવાનું મન થઈ આવ્યું. એવા બીખારી વેરગી લોકને પોતાનો તિરસ્કાર બતાવ-

વવાનો એણે નિશ્ચય કીધો. જો કે એ લોકની વિદ્યા ખરી છે કે ખોટી તે સંબંધી એણે કાંઈ વાર વિચાર કે મનન કરવામાં એક પણ પશુ રોકી નહોતી; પણ ખતે પક્ષ તપાસ્યા વગર, જાણ્યા વગર, ખોટું, જંગલી એમ કહેવું તે તો, એના જેવાના મનથી ભણ્યાનું સાર્થક કરવાનું હતું; તેથી સંન્યાસીની કાંઈ પણ દરકાર કીધા વિના સ્ત્રી-પર્સ સાથે એ છેક પાસે આવ્યો ને ભારે દમાકમાં રમાલવાળા હાથને કમ્મરપર મુકી, બીજે હાથે લાકડીથી કમ્મરને ટેકા દેતો, એ ઉભો રહ્યો. હજી એ સંન્યાસીની છેક અડોઅડ જતે, પણ એટલામાં કેશવલાલની એનાપર નજર પડી ને નવલશા ઉપર કણું તેમ દમાકમાં ઉભો રહ્યો.

ચોરને ચોરેલી વસ્તુ સાથ પકડતાં છુપી પોલીસનો કાંઈ માણસ જેમ જેમ તેમ નવલશા સંન્યાસી તરફ જોવા લાગ્યો.

સ્વામી આનંદગિરિએ પ્રસન્ન મુખમુદ્રાથી એના સામું જોયું; નજર નાંખતાંવાર તે પામી ગયો કે નવલશા છાલકો અને થોડા પાણીનો તાર છે; તથાપિ મ્હોડાપર તેમાંનું કંઈ બતાવ્યું નહિ.

જોગાન જોગે કેશવલાલે પુછેલા સવાલના ઉત્તરમાં “અનાયાસે, માફ મન આપો-આપ દેખાડું જશે; કારણ કે મન બહુ દિવ્ય અને ચમત્કારિક વસ્તુ છે”-એ શબ્દો નવલશાને કાને પડ્યા; તેથી એને નક્કી લાગ્યું કે સંન્યાસી પોતાની મહોટાઈનાં બાંકાં ડુકે છે ને કેશવલાલને ભોળવે છે.

કેશવલાલે એને આંખના ઇસારાથી સમજાવવા માંજો કે સંન્યાસીને જોડા ઉતારી પગે લાગે. નવલશા તે ઇસારો સમજ્યો ખરો, પણ કંઈ દરકાર કીધી નહિ; સામો કેશવલાલને લુટી લીધો હોય તેમ, તેની દયા ખાતો અને સ્વામી આનંદ-ગિરિ તરફ અનાદર કરતો એ બોલ્યો—

“ક્યું મારાજ, ચમત્કારકી ક્યા ખાત બોલતે હો !”

“ક્યા બચ્ચા ?”

“ક્યા બચ્ચા ક્યા”-નવલશાએ, જાણે કે સંન્યાસી એના બોલવાથી ગભરાઈ ગયો તેવો ડોળ ધાલી તોછડાઈથી કહ્યું. મહારાજની સાથે આમ તોછડાઈથી ચરતવાનો એના ચહેરા પર ઠરાવ જોઈને કેશવલાલ એને વારતો બોલ્યો—

“નવલ કેમ ?”

પણ નવલશાએ કેશવલાલનું બોલવું ગણકાર્યું નહિ ને સંન્યાસી આગળ બોલ્યો—

“અબી તુમેરા લોકકા બખત ચલ ગયા હે—સબ લોક લણુકે સુધરે હે સો તુમેરા લોકકા ઢોંગ બોંગ નહિ માનતા હે.”

આનંદગિરિ હસ્યો ને નવલશા તરફ નરભાસથી જોતાં કહ્યું—

“બચ્ચા, તું કહા કહેનેકું મંગતા હે સો તો ધીરજસે બોલ, મેં તુજકું જવાબ દેઉંગા. એ ભાઈકી (કેશવલાલ તરફ બતાવીને) પાસ બેઠ ઓર જે પુછનાં હોવે સૌ પુછ.”

“બેઠને કરનેકી અમકું કુરસુદ નહિ હે. પણ તુમેરી પાસ ચમત્કાર હોવે સો દેખાવ, શીર દેખેજે. અમતો તુમેરી સખ બાત ખોટી માનતા હે.”

“બચ્ચા”—સંન્યાસીએ હસીને જવાબ આપ્યો—“ખોટું માનવું એવો તારા મનનો દરાવ હોય તો પછી ચમત્કાર જોવાથી શું?” નવલશા આમાં કાર્ય કારણ-સંબંધ જોઈ શક્યો નહિ. કેશવલાલ સમજીને હસ્યો ને નવલશાને લાગ્યું કે પોતાની વાતને જે વળણ આપવા માગતો હતો તે મળ્યું નહિ, તેથી ચીડાઈને એ બોલ્યો—

“હું તો વધારે ઓછું જાણું નહિ. તમારી પાસે શું કંઈ ચમત્કાર છે? પણ આવું પુછવું એજ બેવકુફી છે.”

“ખરું”—સંન્યાસીએ કહ્યું.

“બરોબર છે”—કેશવલાલ તેની સાથે બોલી ઉઠ્યો.

નવલશા વિચારમાં પડ્યો કે શું કરવું. પણ લાંડવામાં કંઈ વિદ્વત્તા કે હોંશીઆરી જોઈતી નથી તેથી સંન્યાસીવર્ગને લાંડવા લાગ્યો.

“તુમેરે જેસે લોક મેરે ઘરકું આવે તો મેં લાત મારકે ઘરકી બહાર કહાડું.” નવલશાએ પગથી લાત મારવાના ચાળા કીધા.

કેશવલાલને આ બધું બહુ ખોટું લાગ્યું. એનાથી હવે રહેવાયું નહિ તેથી નવલશાને ધમકાવતાં એણે કહ્યું—

“નવલ, આવા લોકોને વગર જાણે અને વગર કારણે શું કામ વગોવે છે. તારો બાપ તો સાધુ સંન્યાસીની સેવા ચાકરી કરે છે તે શું તું નથી જાણતો? તારામાં આટલા આટલા નાદાનવેડા છે તે હું હમણાં જ જાણુવા લાગ્યો. તને સંન્યાસી ઉપર આસ્થા નહિ હોય તો તું તારે રસ્તે જાની? એ કંઈ થોડા તને પગે લાગવા આવે છે.”

“મારા જેવાને પગે લાગવા આવે તોપણ અમે બદીએ નહિ. એ કામ તો તમારું”

આનંદગિરિ તો જાણે આ વાત જોડે એને લેવા દેવા નહિ હોય તેમ, તરાહિત માણસની પેઠે બેઠો. બેઠો તેઓનું બોલવું સાંભળ્યા કરતો હતો, તેને વિચાર થયો કે—જ્ઞાનીને અને અજ્ઞાનીને બધું સરખું હોય છે પણ જુદાં જુદાં કારણોથી. એક શ્લોક યાદ આવ્યો તે બોલ્યો—

ન મે સ્તુતશંકા ન મે જાતિભેદઃ પિતા નૈવ મે નૈવ માતા ન જન્મ ।

ન વન્ધુર્ન મિત્રં ગુરુર્નૈવ શિષ્યઃ વિદાનંદરૂપઃ શિષ્નોઽદ્દમ્ શિષ્વોઽદ્દમ્ ॥

નવલશાને સંસ્કૃત આવડતું નહોતું. પણ શ્લોકનો ભાવાર્થ સમજવો કંઈ ભારે નહોતો. ન મે જાતિભેદઃ એનો જ અર્થ પકડી લઈ કેશવલાલને જીભાવામાંથી વારતાં એ બોલ્યો—

“જોયું ! આવા જંગલી લોક આપણી પાસ ધર્મ પળાવે છે અને ખ્હીવડાવે છે કે નહિ તો પાપ લાગશે. પણ પોતાને માટે કહે છે કે જાતિભેદ નથી. અહીંઆ પણ ‘કેહેનેકા ખાત હે કરનેકા નહિ.’ ધણું સાચું થયું કે હવે જમાનો બદલાયો છે, નહિ તો આવા ધુતારાઓએ હિન્દુસ્થાનને ખરાબ ખરાબ કરી મુકયું છે અને હજીએ કરતે એમાં થોડો જ શક છે.”

કેશવલાલનો પિત્તો હવે ઉછળ્યો. સંન્યાસીને આમ વિના કારણે હલકું લગાડવાનું એને કામ શું ! ઉડીને નવલને દૂર ખસેડી મુંગો રહેવાને જણાવ્યું. નવલશા હજી વધારે અડપલા કરતે પણ એટલામાં મમતારામ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. નવલશાને કમ્મરે એક હાથ રાખી, બીજે હાથે લાકડી સાથે ચાળા કરતો જોઈને, એને કેશવલાલને તેને વારતો જોઈને, એને લાગ્યું કે નવલશા પાછો વાને ઘેર ગયો હશે. તેથી ઝડપથી ચાલી આવી એ તેઓની પાસે આવ્યો. પાસે આવી લાગતાં એની નજર સંન્યાસી પર પડી ને એ ચમક્યો. થોડી વાર સુધી શું કરવું, પાસે જવું કે પાછાં ડગલાં ભરવાં તેના વિચારમાં એ ઉભો રહ્યો. ધણું કરીને તો એ પાછો ફરતે પણ સંન્યાસીની નજર એના પર પડવાથી તેણે એને ઓળખ્યો. પાછું ફરવું મમતારામને ઠીક લાગ્યું નહિ. તેથી ચાલતો ચાલતો પાસે આવ્યો. તે વેળા કેશવલાલ ઉભો થઈને નવલશાને દૂર ખસેડતો હતો.

મમતારામ આનંદગિરિને ભાવથી પગે લાગ્યો. નવલશાએ વિચાર્યું કે મમતારામ આટલા ભાવથી સંન્યાસીને પગે લાગે છે. કેશવલાલ ચ્હીડાયો છે-ને વળી પોતાના ધારવા પ્રમાણે બાવાનો ઠીક ફેરતો કીધો છે, તો હવે વધારે ડહોળવામાં કંઈ માલ નથી એમ માની, ત્યાંથી સંન્યાસી તરફ અનાદર કરતો કરતો ધીરે ધીરે ચાલ્યો ગયો કેશવલાલ પાછો ખેડો અને મમતારામને ખેસતાં ખેસતાં સંન્યાસીને કહ્યું—

“અહો ગુરુ મહારાજ ! તુમ ધધિર કહાંસે ?”

“તમે શું આ સંન્યાસીને ઓળખો છો ?”

“હા, એ મહારાજે મારા પર જેવો તેવો ઉપકાર નથી કીધો.”—મમતારામે જવાબ આપ્યો—“આગળ મને અંગ્રેજ હડપું લાગ્યું હતું તે તો તમે જાણતા હસો.

તેમાં એક વખત એવો આવ્યો કે મને મામ મામનાએ વાંધા પડ્યા, ત્યારે રજી સહુ પાદરીઓની પેઠે હું ક્રીશ્ચાનીટીનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યો. તે પ્રસંગે જો ગુરુ મહારાજને મને સમાગમ નહિ થયો હોત તો આજે શું મારા કેવાએ ભુંડા હાલ થતે.”—સંન્યાસી તરફ જોઈને એ બોલ્યો—“મહારાજ, મેં તો એ સખ બાત બુલા નહિ હું, આપકું યાદ આતા હએ ?”

આનંદગિરિએ ડોકું હલાવી પુછ્યું—“બચ્ચા મમતારામ, અબી તું ઠીકાનાપર આયા ?”

“હા મહારાજ”—તેણે કરેલો ઉપકાર યાદ કરીને મમતારામ પાપ છુટું બોલ્યો—“ઓરતો કુચ્છ સુધરા નહિ, તોબી ધર્મકે વાસ્તે મેરી સામને કાંઈ આંગળી નહિ દીખાયગા.”

મમતારામની રહેણી અનુકરણીય નહોતી એ ખીના સંભારીને, અને મહારાજની આગળ એને ખરા દીલથી વાત કરતો જોઈને કેશવલાલ હસ્યો.

“બચ્ચા, આત્મવૃત્તિ સખમે સમાન રખની ઉસકા જળ્ય તેરેકું નિશ્ચય હોગા તખ તું રસ્તે પડેગા.”

“વાર”—મમતારામે કેશવલાલને પુછ્યું—“નવલશા અહીં શું કરતો હતો ? મને એની રીત દુરથી જ તોછડી લાગી તે સારું હું અહીં આવતો હતો; પણ એટલામાં મેં મહારાજને ઝોળખ્યા, ને તેની ગડબડમાં નવલશા ચાલ્યો ગયો.”

કેશવલાલનો રોપ નવલશા ઉપરથી હજી ઉતર્યો નહોતો તેથી એ કાંઈ બોલ્યો નહિ, પણ આનંદગિરિએ હસીને કહ્યું—“એતો હજી નાદાન છે, માથે પડી નથી તે એમજ હોય. પણ જુવો, હવે જમાનો કેટલો બદલાઈ ગયો છે. અંગ્રેજ ભણવાથી જીવાનીઆઓ પર વિચિત્ર અસર થાય છે. મેં મમતારામને આગળ જોયો ત્યારે મને એમ લાગ્યું હતું. પણ વાત આટલી નોક પર આવી છે એતો મેં હમણાં હમણાંજ જાણ્યું.” વિચાર કરતો કરતો આનંદગિરિ બોલ્યો—“હું ધારું છું કે એમાં કંઈ વડીલનો વાંક—એદરકારી હશે ખરી.”

કેશવલાલને પેલા વાણીઆનું નામ જાણવાની ચટપટી થઈ રહી. મહારાજે વાત કહેતાં પોતાનું તથા ગુરુનું નામ તો કહ્યું; પણ વાણીઆનું નામ, જાણી જોઈને કે વાર્તાના તોરમાં ન વાપર્યું. પાછો હમણાં વાત ઉલટાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. એટલામાં ધર્મશાળામાંથી બધા મિત્રો ત્યાં આવ્યા. નવલશાએ જઈને તોપ મારી કે તકરારમાં એણે સંન્યાસીને પાણીથી પણ પાતલો કરી નાંખ્યો; તેથી ઉલટબેર બધા બહાર નીકળ્યા કે જોઈએ તો ખરા, એ સંન્યાસી કેવો છે. તેઓના આવવાથી કેશવલાલને તે વાણીઆનું નામ જાણવાનો અવકાશ

મળ્યો નહિ. બધા આવીને એક પછી એક પગે લાગીને સંન્યાસીની સામા બેઠા. નવલશાને ખાતરી હતી કે બધા એની સાથે મહારાજને હૃદયુત કરવામાં સામેલ થશે, પણ ઉલટા તેઓ તો મહારાજ તરફ બહુ બાવથી જોવા લાગ્યા, ને નવલ-શાનો મીઠજળ પાછો ગયો. પણ બધાનું વળણ સંન્યાસી તરફનું જોઈને, ડહાપણ વાપરી ત્યાંથી બોલ્યા ચાલ્યા વગર એ જતો રહ્યો.

આનંદગિરિએ થોડીવારમાં સૌને જવાની રજા આપી. કેશવલાલ મહારાજને સારૂ ભોજન સંબંધી સવાલ પુછવાને પાછળ રહ્યો. પણ વાણીઆનું નામ પુછવાનો લાગ આવ્યો નહિ. એ જતો હતો ને આનંદગિરિએ કહ્યું—“બચ્ચા કેશવલાલ, મને એમ જણાય છે કે તું અને મમતારામ બહુ બહુ પ્રસંગોમાં એક બીજની આડા આવશે, માટે એનાથી તું ચેતતો રહેજે.”

અગીઆરેક વાગે જમ્યા પછી મમતારામે સૌના દેખતાં કહ્યું કે આજે રાત સુધી મારાથી અહીં રહેવાય એમ નથી. મને એક જણુ ચાર વાગે મળવા આવવાનો છે તેથી ગયા વગર નહિ ચાલે.

એ વખતે કેશવલાલ એવી જગ્યાએ ઉભો હતો કે મમતારામની તેનાપર નજર પડી નહિ. બાકી એણે તે વેળાએ કેશવલાલને જોયો હોત તો એને જરૂર વિચારવા જેવું થઈ પડતે. બધાને એના જવાની વાત નવાઈ જોવી લાગી. પણ કેશવલાલ એ વિષેની વાટ જોતો હોયની તેમ જોવા લાગ્યો. મમતારામ બોલ્યો કે મારે એક જણુને ચાર વાગે મળવું છે, તે સાંભળી કેશવલાલ મુઠમાં હસ્યો. મમતારામ ક્યાં જવાનો હતો તે શું એ જાણતો હતો ?

એના મિત્રો એને વારવા, ને જતો અટકાવાને બહુ મથ્યા, કે હવે ગયા-કામ તો રાજનું છે, કંઈ જતું રહેવાનું નથી માટે નહિ જાઓ. નથુશેકે ઘણાએ સમજાવ્યો, પણ મમતારામ એકનો બે થયો નહિ. થોડીવાર પછી મમતારામ વિકટોરી-આમાં બેસી શહેરમાં આવ્યો. પોતાને ઘેર ઉતરીને ઓરડામાં બેસી બહુ વિચાર કર્યો કે જતું કે નહિ જતું. આખરે મનમાં જવાનું નક્કી કર્યું, ને તીજેરીમાંથી એક દાબડી બહાર કહાડી. તેને ખખડાવીને વાસકુટના ખીસામાં મુકી. દાબડી ઝાઝી કામતી નહોતી, ફક્ત પતરાની હતી; પણ તેને આમ સાચવી રાખી હતી તે પરથી, અને બહુ જતનથી દાબડીને વાસકુટના ખીસામાં મુકતાં ખણખણાટ થયો તે પરથી, તેમાં કંઈ દાગીનો હતો એ અનુમાન કરવું બહુ મુશ્કેલ નહોતું.

એક વાગે મમતારામ ધારેલે ટેકાણે જવા નીકળ્યો. હજી પણ જે કામે એ જતો હતો તે વિષે એના દીલમાં ધચુપચુ થતું હતું. તેનું પરિણામ રખેને ધારવાથી ઉલટું આવે તેની બીકમાં ને બીકમાં, ચાલતાં ચાલતાં એની ચાલ છેક ધીમી

પડી ગઇ. ખરેખર જ્યારે એણે ધર્મશાળામાંથી ગામમાં જવાનો વિચાર બધાને જણાવ્યો, ત્યારે એની નજર જે કેશવલાલ ઉપર પડી હોત તો, આટલું ચાલ્યા પછી પણ એ પાછો ફરત! જોગાન જોગે તેમ બન્યું નહિ ને મમતારામ પોતાને કામે ગયો.

અકરણુ ૧૧ મું

મુંબઈના થોડીઆ નંબર-૪

ઐરીકલાગરાદાસ—ઐરીવસુદાસ

वृद्धस्य तहणी मार्या प्राणादपि गरीयसी

એકી જઈ—એકી જઈ—લાગ પડે તો નહાસી જઈ.

મમતારામ જે કામે નીકળ્યો હતો તેની થોડી હકીકત વાંચનારને જણાવીએ. કેશવલાલ જે ધરમાં રહેતો હતો તેનો ધરધણી કાઈ સુખપાલદાસ નામનો વાણીએ હતો. એને લોકો, કાકા કહીને બોલાવતા, કેમકે એની ઉમ્મર સાઠની થવા ગઈ હતી. કાકાને પળીઆં આવેલાં હતાં—મ્હોડે કરચળી વળી હતી—ધણા ખરા દાંત પડી ગયા હતા, તો પણ કાકા ઈસ્કી બનીને, હાથમાં લાકડી રાખી, કમ્મરે પીછોડી આંધી, જીવાનીઆ પેઠે સેલ સેલાનીથી ફરતા. જ્યારે બની હતીને એ બહાર નીકળતો ત્યારે કાઈ અતરાપું એની ઉમ્મર પચાસની આસપાસ ધારે. કાકા આમ જીવાનમાં ખપવા માગતો તેનું કારણ ઉઘાડું હતું. ધરડે ધડપણુ કાકાએ ચોથી ઐરી કીધી હતી. તેને સાર એ એટલો બધો ડોળદમાક રાખતો. કાકાની પચાસની ઉમ્મરે એની ત્રીજી ભાર્યા દેવલોક પામી. થોડો વારમાં કાકાને ફરીથી પરજીવાનું ગાંડું લાગ્યું. પોતાના જવેરાતના ધંધામાં એણે સારી કમાણી કરી હતી. વળી બે ધર હતાં તેનું ભાડું પણ દીક આવતું, એટલે એ પૈસે ટકે સુખી હતો. માટે ઐરીની શોધમાં કાકાએ પૈસો ખરચવામાં બાકી રાખી નહિ. આખરે ત્રણ વર્ષે તમેાપુરી નામના એક ગામમાં એની નાતની કાઈ રાંડી રાંડને ત્યાં ચૌદ વર્ષની કન્યા છે એવી ભાળ મળતાં, કાકા ત્યાં જીવ નાંખતો ગયો ને ચોકડું બેસાડી દીધું. કન્યાનું નામ કાળી હતું. તે રૂપાળી કે સીકાદાર નહોતી. તેનું લાંબું મ્હોડું, લાંબા ને જડા એક, પહેાળું અને ચપડું નાક છતાં કાકા તેનાપર મોહી પડ્યા. કન્યાની માને પાંચ હજાર રોકડા આપ્યા અને માંડવા ખરચના પાંચસો જુદા આપવા પડ્યા. પરન્તુ કાકાને પૈસાની થોડી દરકાર હતી. ચૌદ વર્ષની કન્યા મળી અને તે પંચાવન વર્ષની ઉમ્મરે, એટલે કાકાના હરખનો પાર રહ્યો નહિ. પરણીને વાજતે માજતે

મુંબઈ આવ્યો. પછી તો બસ! બધા પાસ કાકા પોતાનાં લમની જ વાત કર્યા કરે. સાસુને આમ સમજવી, સગાં વહાલાંને આમ થાપ ખવડાવી, ટાણા વગરનાં લગન લેવામાં નાત જાતમાં કેવી સીકત વાપરી, તે સિવાય કાકા આગળ બીજી વાત જ મળે નહિ! અને વાત કરતાં કાકા જીવાન બની જતો. પરણ્યા પછી જાએક મહિના કાકાએ ધંધો ધાપો છોડી દીધો, ઘેરીને દેખ્યા કીધી. લોકમાં કહેતો કે ધડપણમાં સેવાચાકરી કાણુ કરે માટે ચોથી કરી છે; પણ કાકા તો સામી તેની સેવા કરવા લાગ્યો! ત્રણ વર્ષે આમ તેમ અથડાતાં કન્યા મળી, અને તે પણ ધડ-પણમાં, એટલે કાકા કાળી પાછળ ઘેલો અને એમાં નવાઈ નહોતી. દરેક વાતે તેને રાજી રાખવાને સુખપાલકાકા બનતું કરતો ને કાળીનું મ્હોડું કરમાતાં એનો જીવ બળી જતો. એમ કરતાં પરણ્યાને ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં. કાકાની ચાહેના કાળી પરથી જરાએ એછી નહોતી થઈ, તથાપિ હવે એ પાછો પોતાને ધંધે લાગ્યો હતો.

સુખપાલકાકા સાફ દીલનો અને હસમુખો હતો. ઝવેરી હોવાથી એની બોલવા ચાલવાની સીકત બહુ સારી હતી. જે કે લોકને કાકાનો ધાક હતો એ વાત ખરી; પણ—પણ—ધરમાં તો ઘેરી આગળ કાકા બેલ બની જતો. કાળી જે કહે તે હાજી હા કરતો અને મગાવેલું લાવીને હાજર કરતો. આવા ધરડા વરની વહુ જેનો ધણી ખુબ લડાવે, તે બહુ સ્વચન્દી હોય તેમાં પુછવું જ શું? પરણી ત્યારે કાળી ચૌદ વર્ષની હતી, હાલમાં એનું વય આગણીસ વર્ષનું થવા આવ્યું. પણ નાદાન તો આગળના જેટલી જ રહી. કંઈક ઘેરીના વલોટમાં આવી ખરી, અને ધરનો કારભાર જેવો તેવો ચલાવતાં શીખી, પણ નાદાનશુદ્ધિ ગઈ નહિ. તેમાં કાકા એનો પડયો શુકન ઝીલી લેતો એટલે એ વધારે ને વધારે બહેકી ગઈ. ન્યારે ત્યારે ધણી આગળ લુગડાં ધરેણીની વાત. એક વસ્તુ તૈયાર ન થઈ કે બીજી માગી જ છે. કાકા કોઈવાર આનાકાની કરતો કે કાળી રૂશમણાં લઈને બેસતી અને ધડીક ધડીકમાં જાણકા કરતી. મ્હોડાનો દસેરો અહડાવીને વખતે આંસુએ પાડતી. એમ હરાવીને, ચકવીને કાકા પાસે પોતાનું ધાર્યું કાળી કરાવતી હતી. સાસરે સુખ હોવાથી અને ધણીની માનીતી હોવાથી કાળી શરીરે બહુ જાડી બની હતી. જન્મથી જ શરીરનો ઉઠાવ સાસરે હોવાથી એ મોટી પડછંગ જેવી લાગતી.

હજી એની રાંડીરાંડ માની એને દાઝ હતી. અને કોઈ જતા આવના જોડે, કાંતો લુગડાં કાંતો એની નાની બહેનને માટે ઝીણાઝીણા દામીના કે કાંતો કંઈ ખાવાનું એ મોકલ્યાં જ કરતી.

અમતારામ કાળીના ગામનો હતો. નહાની હતી ત્યારે કાળીએ કોઈ કોઈ વાર અમતારામને જોયલો; તેમ જ નામથી એને ઓળખતી. પરણીને કાળી સાસરે રહેવા

ગઈ ત્યારે મમતારામ આનંદગિરિની શીખામણથી થોડાં વર્ષ પોતાને ગામ રહી આવ્યો. એ વાત આગળ આવી ગઈ છે. પાછો મુંબઈ આવ્યો ત્યારે કાળીની જોડે ઓળખાણ હોવાથી, કાળી સાડે એ સંદેશો લેતો આવ્યો. એની બહેનનાં લગ્ન હવે પાસે આવ્યાં હતાં, તે ઉપર એની માએ મુંબઈથી કેટલોક સામાન મોકલવાને કાળીને કહાવ્યું. તે પ્રસંગે મમતારામનું કાળી પાસે બહુ જવું આવવું થયું. બજારમાંથી સામાન ખરીદવાનું તેમ જ ગામ મોકલવાનું સર્વે કામ કાળી તેની પાસે કરાવવા લાગી, કેમકે બીજે કોઈ ઠાવકો માણસ એની નજરમાં આવ્યો નહિ. મમતારામ બધું કામ બહુ ધ્યાનથી કરવા લાગ્યો. શું શું મોકલવું, કેમ મોકલવું, કેવી રીતે સાંડે લાગે તે સંબંધી એ કાળીને સલાહ આપતો અને એમ કરતાં કરતાં ઓળખાણ વધી. આગળ પાછળના સંજોગો તે ઓળખાણ વધારવામાં મમતારામને સાનુકૂળ થઈ પડ્યા.

મમતારામ તે વખતે મુંબઈમાં તરતનો આવેલો હતો. તેથી કંઈ ચાકરી કે ધંધો રોજગાર એને નહોતો. કેટલાક ઝવેરી જોડે ઓળખાણ હતી. તેઓ સાથે એ ઝવેરની દલાલી કરવા લાગ્યો, પણ તરતનો આવેલો તેથી જમાવટ થઈ નહોતી. તેમ જ નથુશેને ત્યાં પણ હજી એનો પગ ધુસ્યો નહોતો. એવા અરસામાં કાળી જોડેની આ ઓળખાણ એને બહુ કામની થઈ પડી. એ મસે એનો નિર્વાહ ચાલવા લાગ્યો ને કાળી પાસે જવું, જોઈતું કરતું આણી આપવું, એ જ ઉદ્યમ એ લઈ મેઠો. મુખપાલકાકાને ઘેર જતાં આવતાં એના જાણવામાં સહેજ આવી ગયું કે કાકા બહુ ગળ્યર છે; કાળીને બહુ લડાવે છે, અને પુષ્કળ દાગીના કરાવી આપ્યા છે, એટલે મમતારામ નહિ કામનું કામ કહાડીને કાળી પાસે જવા લાગ્યો. જ્યારે મુખપાલકાકા જમી કરી, એક ઉંઘ કહાડી, બહાર કામ ધંધાસર જાય ત્યારે, પહેલાં તો કોઈ કોઈ વાર, પણ પાછળથી રોજ રોજ, મમતારામ તેને ઘેર જવા લાગ્યો. કાળી મહોટી છતાંએ અણસમજી જ હતી. ધણીના જવા પછી મમતારામ એની પાસે રોજ રોજ આવતો તેમાં ખોટું થાય છે, એવું એને જરાએ લાગ નહોતું. તેને પોતાના ગામનો માની તેની જોડે એ છુટથી વરતતી હતી. તેનું બોલવું સાંભળતી; તેની સલાહ પુછતી; પીએરની, માની અને બેહનની વાત કરતી. તે આવે છે તો વાડ, બે ધડી મારો દહાડો જાય છે એમ માનતી. સિવાય એના દીકમાં પાપ નહોતું. મમતારામ કાળીનો વિશ્વાસ પોતાપર વધે તેને સાડે નવી નવી યુક્તિઓ લગાડતો ગયો. અત્યાર સુધી કાળીને પીએર જે જે વસ્તુ જતી તે સર્વે મુખપાલકની જાણમાં હતું ને બધું મમતારામ મારફતે જતું એમ પણ તે જાણતો. ધણીથી ભેદ પડાવીને, કાળીપર પોતાનો કાણુ વધે એવા હેતુથી, મમતારામે મુખપાલકથી

છાનામાંનાં પીએર લુગડાં વગેરે મોકલવાનો ભાસ કરી દીધો, અને આ વાત તો મારો ધણી જાણતો નથી, મમતારામ જાણે છે, એમ કાળીનો વિશ્વાસ એના પર વધ્યો.

સુખપાલકાકાનું ઘર એ મજલાનું હતું. પહેલે માળે એ પોતે રહેતો ને બીજે માળે કેશવલાલને લાડે આપ્યો હતો. તે ઘરની એક બાજુએ એ માળે સુધી સલંગ દાદર હતો, એટલે એક માળે ચઢી, બીજે માળે જવા પહેલાં, પહેલા માળના ઓરડામાં કાણુ કાણુ બેઠું છે તે, ખામુખા અંદર નજર ક્યાં વગર જણાય એમ નહોતું. ભોંયતળીએ વખાર હતી એટલે આડોશી પાડોશી પણ નહોતાં. કાકા જમી કરી બપોરનો બહાર જતો તે સાંજે ઘેર આવતો. બીજે માળે કેશવલાલ કે તેની બેરી ગુલાબવડુ પારકાની વાતમાં માથું મારે એવાં નહોતાં.

આપણી વાર્તા શરૂ થઈ તે અરસામાં ગુલાબવડુએ મમતારામને કાળી પાસે ધણી વાર આવતો જતો જોયો. એક વાર કોઈ કારણસર કાળીના ઓરડામાં એણે મમતારામને સુખપાલકાકાના ચાળા પાડતો અને કાળીને બહુ હસતી જોઈ. પ્રસંગે કેશવલાલની આગળ મમતારામની વાત નીકળતાં, નથુશેઠને મમતારામ બગાડે છે એ વાત ગુલાબવડુના જાણવામાં આવી. મમતારામ વિષે ગુલાબવડુને પ્રથમથી જ સારો વિચાર નહોતો તેને કેશવલાલના કહેવાથી પુષ્ટી મળી. કાળી જોડે ગુલાબવડુને બહુ એખલાસ નહોતો, તોપણ બંને જણાં એક બીજાની જોડે હસી રીઝીને વર્તતાં હતાં, તેથી મમતારામની વાત એક દહાડો ગુલાબવડુએ કાળી આગળ છેડી; પણ કાળીએ જેવો તેવો જવાબ દઈ વાત ઉડાવી, એટલે ગુલાબવડુએ વધારે રકઝક કરવી માંડી વાળી.

બીજા હાથ ઉપર, ઉપર પ્રમાણે મમતારામ કાળીનો વિશ્વાસ વધારતો ગયો. એકવાર કાળીએ મમતારામને છાનામાંનાં પીએર મોકલવા સારું એક મોતીની કંડી, ચારેક હીરાની વીંટીઓ અને મોતીનાં બે ચોકડાં આપ્યાં. આટલી બધી કીમતનો માલ અગાઉ એણે છાનામાંનાં પીએર મોકલવાની હામ ભીડી નહોતી, તેથી દાગીના આપતાં તો આપ્યા, પણ મનમાં ખીંક લાગી કે મારો ધણી જાણે શે તો ? બીજે દિવસે કાળીએ મમતારામને કહ્યું કે પેલા દાગીના હાલમાં ગામ મોકલાવતા નહિ. એમ કરવાનું તેણે કારણ પુછ્યું. જો ધણીની ધાસ્તી રહે છે એમ કહીશ તો મમતારામ મને હસશે એમ ધારીને કાળીએ કારણ દર્શાવ્યું નહિ. મમતારામે કારણ જાણવાનો બહુ આગ્રહ કર્યો ને કાળીના હાલમાં વસવસો ચલા લાગ્યો કે મમતારામ કારણ જાણવાને આટલી બધી હઠ શું કામ લેતો હશે ? આખરે બેરાંની જાત તેથી પેટમાં વાત ન રાખી શકી, અને ગુલાબવડુ આગળ

જઈને, મમતારામને ધણીથી છાના, પીએર મોકલવા સાડ દાગીના આપ્યાની હકીકત કહી દીધી.

ગુલાબવહુ બહુ ખચરદાર હતી. મમતારામ ભલી નિઠાથી આવતો હોય તે વિષે એને પ્રથમથી જ શક હતો. હવે જ્યારે કાળીને મ્હોડોથી ગુલાબવહુએ સાંભળ્યું કે મમતારામની શીખવણીથી પોતાના ધણીથી છાનોમાનો કેટલોક દાગીના પીએર મોકલવાને એણે મમતારામને આપ્યો હતો, ત્યારે તો મમતારામ ઉપરનો શક મજબુત થયલો. ગુલાબવહુએ માન્યો. એણે હવે કાળીની આંખ ધીરે ધીરે ઉઘાડવા માંડી ને પુછ્યું કે 'બધી ચીજ પીએર પહોંચી છે કે કેમ? સુખપાલકાકા ઉપર કાળીની માએ કાગળ લખ્યો હતો તેમાં ધણી ખરી મોકલેલી વસ્તુની પહોંચ નહોતી એમ કાળીએ જણાવ્યું. હવે કાળીના મનમાં તો ખાતરી થઈ કે મમતારામ તેની સાથે દુગો રમે છે, પણ ઘૈરા બુદ્ધિથી બહારથી હઠ લઈને બેઠી, કે મમતારામ બધી ચીજ પીએર મોકલતો હોવો જોઈએ. વાતમાં અને વાતમાં ગુલાબવહુથી બોલાર્થ ગયું કે તમે રૂપાળાં નથી કે મમતારામ તમારા ઉપર મોહો હોય, અને જો તમારી પાછળ મમતારામ ગાંડો નથી થયો, તો તમારા દાગીના ખાઈ જવા સિવાય તમારી પાસે આવવાનું એને બીજું કારણ શું? કાંઈ પણ સ્ત્રીને મ્હોડે મ્હોડે કહેવું કે તું રૂપાળી નથી એ કાંઈ જેવી તેવી વાત નથી; તેમાં એક સ્ત્રી બીજને એમ કહે તો પછી જોઈ લેવું! ગુલાબવહુને આવી ઊઘાડી રીતે બોલતી સાંભળી, કાળી મનમાં બહુ ખીજવાઈને તેની જોડે કહ્યો કરવા લાગી, ને છેલ્લે રડી પડી; કેમકે ગુલાબવહુનું કહેવું ખરું હતું એમ એનું મન સાખ દેવા લાગ્યું; તથાપિ બહારથી ગુલાબવહુ તરફ રોષ કરતી, વાતને પડતી મુકી, રડતી રડતી એ નીચે ઉતરી અને પોતાના ઓરડામાં આવી માને ને બહેનને યાદ કરીને સારી પેટે રાઈ લીધું.

એમ રડી કરીને જીવનો ખુલાસો થયા પછી, ગુલાબવહુની કહેલી વાત યાદ કરતાં કાળી વિચારમાં બેઠી. જેમ જેમ વિચાર કીધો તેમ તેમ એને નક્કી લાગ્યું કે ગુલાબવહુએ સાચું કહ્યું છે. હવે મમતારામ પર કાળીના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ, ને તેને કાળ જેવો જોવા લાગી. જે મોટી કીમતના દાગીના પીએર મોકલવા ધાર્યા હતા તે મમતારામ જરૂર ખાઈ જશે તેમાં એને શક રહ્યો નહિ. આમ પોતાને બેવકુફ બનાવી, પીએરીઆં તરફના લાવને ઝોટું કરી, મમતારામને એને બોળવી, તેથી પોતાને બહુ હલકું લાગ્યું એમ માનવા લાગી અને મનમાં નિશ્ચય કીધો કે જીવ જાય, ફજેતી થાય, બધાં જાણે, પણ મમતારામ પાસેથી પેલા દાગીના લેવા, અને શીર લેવા.

મમતારામ પાસથી કેવી રીતે દાગીના પાછા લેવા, તેના વિમાસણમાં કાળીને રાતના ઉધ આવી નહિ. એક પછી એક મનમાં યોગદાં ગોઠવવા લાગી. બીજે દહાડે એકલી પડી કે ગુલાબવલુ પાસે ગઈને થોડી વારમાં, ગઈ કાલે રીસ કાઢી હતી તેની સમાધાની કરી, દાગીના પાછા કેમ કહડાવવા તે વિષે કાળીએ ગુલાબવલુની સલાહ પુછી. જો આમ કંઈ તો મારો ધણી જાણી જાય, આમ કંઈ તો મમતારામ ચેતી જાય અને બધી બાજુ બગડે; એવી એવી વાતમાં કાળીનું હવે ધક ધ્યાન લાગ્યું.

આખરે ગુલાબવલુને એક યુક્તિ સુઝી આવી. એણે જોયું કે ઝેરનો ઉતાર ઝેર હોય છે. મમતારામ લોભી છે; માટે તેને વધારે લોભ બતાવવાથી કાર્યસિદ્ધિ થશે. અને તે પ્રમાણે મમતારામ આગળ વરતવાને કાળીને ગુલાબવલુ શીખવવા લાગી.

બીજે દહાડે મમતારામના આવવાની વખતે આપેલી કંડી કરતાં ધણું સારાં મોતીની એક કંડી કાળીએ ગળામાં પહેરી. મમતારામ આવ્યો ને એની નજર તે કંડી પર પડી. જે કંડી પીએર મોકલવા એને આપી હતી તેના કરતાં આ કંડી બહુ સારી હતી, તેથી એનું મન લોભાયું; ને વિચારવા લાગ્યો કે શું તાલ રમવી. કાળી જાણે કંઈ જોતી કે સમજતી ન હોય તેમ, એની સાથે આડી તેડી વાત કરવા લાગી. વચમાં વચમાં કંડીના દાણાને રમતમાં પંપાળતી અને કંડીની શેરને આમ તેમ હલાવતી, પરંતુ પહેરેલી કંડી વિષે મમતારામ આગળ કંઈ બોલી નહિ. મનમાં તો વાટ જોઈને જ બેઠી હતી કે મમતારામ કંડી વિષે ક્યારેને વાત કહાડે. પણ ગુલાબવલુએ એને ટોડી ટોડીને શીખવ્યું હતું કે કંડી વિષે પ્રથમ મમતારામને જ બોલવા દેવો, કેમકે મમતારામ લોભને ઘેર જઈને જરૂર પુછશે જ. એટલામાં મમતારામથી ન રહેવાયું, ને કંડી જોવાને માગી. કાળીએ તે આપી. અહો! મોતી કેવાં ગોળ અને પાણીદાર હતાં. ખુબ વાર જોઈને કંડી પાછી આપતાં મમતારામ બોલ્યો કે તે બહુ જ સારી છે. કાળીએ તે પાછી લીધી અને હસતી હસતી બોલી કે તે કંડી મારા ધણીએ પરણ્યા પછી તરત કરાવી આપી હતી. પછી જાણે, પોતાના મનનો પડદો બોલીને, મમતારામ ઉપર બહુ જ વિશ્વાસ રાખતી હોય તેવો ડોળ ધાલીને, મ્હોડું ઠાવડું રાખીને કાળી બોલી—“તમને ખબર છે પેલા દાગીના મેં તમને પીએર આપવા સાર મોકલ્યા ને બીજે જ દહાડે ના કહી તેની?”

મમતારામ તે વાત જાણી જાય એવો નહોતો, તથાપિ યાદ કરતો હોય તેમ એણે હા કહી. કાળી સહેજ રીતે બોલી—“બીજે દહાડે કપાટ ઉઘાડતાં આ કંડી મારી નજરે પડી. તમારા કાકાએ બહુ હોંસથી મને એ કરાવી આપી હતી. આગળ તો જો હું એક દહાડો એ નહોતી પહેરતી, તો એ કારણ પુછતા, પણ હમણાં

હમણાં વરસેક થયું એ કંડી વિસારે પડી છે. તે દહાડે કબાટ ઉઘાડતાં મેં એ કંડી જોઈ અને મને લાગ્યું કે મારી બહેન સારા આ કંડી મોકલાવું તો કેવું સાઈ થાય?”

મમતારામ એક જીવે બધું સાંભળતો હતો. પોતાને ટહાડેક વળી હોય એમ એણે શ્વાસ નીચો ખેંચ્યો, અને કાળી બોલી—“પણ એ—આગળ મને કંડી પહેરવાની બહુ જીદ કરતા, તેથી મને શીકર ચર્ધ કે કોઈ દહાડો પુછે તો શો જવાબ દેવો?”

“એમાં શું”—મમતારામે જવાબ આપ્યો.

“મને મન તો બહુ થયું કે મારી બહેનને એ મોકલાવું. પણ તમારા કાકાની ખીકે શું કરવું તે સુઝ્યું નહિ; અને તેટલા માટે બીજે દહાડે મેં તમને ના કહી કે હમણાં પેલા દાગીના મોકલવાતા નહિ; કેમકે માઈ મન આ મોકલવાનું હતું પણ હવે—”

“હવે શું તારા ઘણીએ તને એ મોકલવાની હા કહી છે?” મમતારામ અધીરો પડીને પુછવા લાગ્યો.

“નારે, મારા ઘણીને પુછું એવી હું ગાંડી નથી તો”—હડાપણું ડાળ ધાલીને કાળી બોલી—“પણ મને મોકલવાનું મન, તેથી વિચાર કીધો કે જાણીને શું કરશે. વળી થોડું ઘણું બોલીને રહેશે”—એમ બોલતાં કાળીએ ઘણીની પરવા નહિ કરતી હોય તેમ ડોકું ધુણાવ્યું ને કંડી જોવા લાગી.

“હા, બીજું શું કરે”—મમતારામે હસીને કહ્યું—“કંઈ તને મારી તો નહિ નાંખત?”

કાળી હસી અને બોલવાનું પાછું શરૂ કીધું.

“તેથી આજે એ કંડી પાછી કહાડી કે વાર, મોકલ્યા પહેલાં એક બે દહાડા પહેરી તો લઉં.” એમ કહી કંડીને લડાવવા લાગી. પછી મમતારામે તેવો ચહેરો કીધો હોય તેવો જવાબ આપતાં એણે કહ્યું—“તમારા કાકા આવશે તે પહેલાં હું એને પાછી મુકી દઈશ. તમે ખીઓ છો શું કામ? એમ રાંડ હું છેક નાદાન છું?”

“મારી સલાહ માને તો”—મમતારામે નિરવાર્થી બીનીને કહ્યું—“જ્યારે તારે આ કંડી મોકલવી જ છે તો નહિ પહેર. કેમકે કાકા જાણે તો બધી વાત બગડે. એમ એક બે દહાડા પહેરી તો શું અને નહિ પહેરી તો શું?”

“ના, તે તો મારો જીવ રહે નહિ”—કાળી છલકો કરતી બોલી—“પહેરીશએ ખરી ને મોકલાવીશએ ખરી. બધુંએ થશે. તમે જુઓ તો ખરા.”

મમતારામને ચિંતા ચર્ધ કે એની પહેરવાની હોંસમાં સુખપાલકાકા જો કંડી જોશે, તો બધો તાલ જતો રહેશે, તેથી વાત ફેરવીને એ બોલ્યો—“વાર, સાઈ થયું કે દાગીના મોકલવાની વાત નીકળી. આજે હું તને એ જ કહેવાને આવ્યો

હતો કે એક માણસ સોમવારે જવાનો છે. પણ તારો વિચાર તો આ કંઠી મોકલવાનો છે એટલે તે વાત હવે નકામી છે.”

“હા હવે પેલા દાગીનાની દાખડી લઈ આવજો.” કાળી ધણું જ ઠાવકું મહોં રાખીને બોલી. જો કે એની છાતી તો ધડક ધડક થતી હતી કેમકે વાત ખરા મીઠાનપર આવી હતી.

“તે તો જાણે સમજ્યા”—મમતારામે વિચારીને કહ્યું—“પણ પેલો સોમવારે જનારો આદમી બહુ ઠાવકો છે, અને આવી મહોટી કીમતની કંઠી બીજા જોડે મોકલતાં વિચાર થઈ પડે. બીજું ધુળ પથ્થર હોય તેનું તો કંઈ નહિ પણ—”

“ના, એવા ઠાવકો આદમી પાખી કંઈ મોકલાવાય કે?” વળી કંઈ યાદ આવતાં, નિશ્વાસ નાંખતી એ બોલી—“પણ મુઠ રાંડ હું—સોમવારે મોકલાવીએ તો પછી પહેરે ક્યારે? આજે તો શનિવાર થયોની?”

“તું તો હજી ગાંડીની ગાંડી જ રહી”—મમતારામ એને હસાવતો બોલ્યો—“આટલો બધો વાર એ કંઠી પહેરી પણ હજી ધરાતી નથી?”

“હજી તો આજે જ પહેરવા કહાડી છે”—કાળી પાછો છલુકા કરીને બોલી—“અને વળી બહુ વાર શાની થઈ?”

“હું તો આગળની વાત કંઈ છું. તે જ મને હમણું નહોતું કહ્યું કે એક વરસ ઉપર તું રોજ પહેરતીતી”—મમતારામે કહ્યું—“પણ આવો ઠાવકો આદમી ફરીથી નહિ મળે અને પછી જતો રહે તો મને ઠપકો ન આપીશ.”

“ના, ના, જતી રહે તેના કરતાં તો હું જ પહેરૂંની? પણ મારે મારી બહેનને આ કંઠી આપવી છે ખરી.”

“માટે જ હું કહું છું કેની”—મમતારામ એને સમજાવતાં બોલ્યો—“એવો ઠાવકો માણસ ફરી ફરીને નહિ મળે. એ તો મોકલવી તે મોકલવી. પણ તું સમજતી નથી ત્યાં હું શું કંઈ?”

કાળી હવે બધું સમજી ગઈ. મનમાં વિચાર કીધો કે બહુ ખેંચતાણુ કરતાં વળી બધું ધુળ મળશે. તેથી મમતારામના વિચાર સાથે એક મત થતાં એ બોલી—

“નારે ના, તમે કહો તેમ કંઈ, તમે કહો તો સોમવારે મોકલીએ, પછી કાંઈ છે?”

“સાફ ત્યારે, જે દહાડા આ કંઠી પહેરી લે. કાલે હું આવું ત્યારે મને આપજો. હું તેને આપીશ. એ તો સવારની ગાડીએ જવાનો છે માટે આવતી કાલે એને હાથેહાથ કપો વગર નહિ ચાલે.”

“હા અને સાથે લાગ્યા પેલી દાખડીએ લેતા આવજો.” મમતારામે હા કહી. શેડીવાર આમ તેમ વાત કરી એ ગયો અને વાલકેશ્વર ઉબાણીમાં દાખલ થયો.

ખીજે દિવસે એટલે રવિવારે એણે ધર્મશાળામાં બધાને જણાવ્યું કે મને એક જાણ્યાર વાગે મળવાને આવવાનો છે.

* * * * *

દાખડી લાઇને એક વાગે કાળીને ઘેર જતાં, એના મનમાં બહુ ધ્યુધ્યુ થતું હતું તેનું કારણ ઉઘાડું છે. એના મનથી દાખડી તો પચી ગયા જેવી હતી, પણ કાળીએ ખીજ કંડી બતાવી ને એની દાઢ ડળકા. તે કંડી લેવાનુંએ મન ખરૂં, અને હાથમાં આવેલી દાખડી કેમ છોડાય તે પણ ખરૂં. એકદમ બને કંડી કાળી પીએર મોકલાવે નહિ. વળી કાળીએ કહ્યું ને દાખડી નહિ લઈ જાય તો, કદાચને કાળીને શક આવે; માટે એક આખા વગર ખીજ મળે એમ નહોતું. મમતારામ વિચાર કરતો કહેવા લાગ્યો.—“દાખડી આપીને કંડી ન મળી તો શું કરવું? ધારો કે કાળીએ કહ્યું કે મારે હજી કંડી પહેરવાનું મન છે તો શું?...તો તો જાણે મોડી વહેલીએ કંડી મળવાનો લાભ ખરો.” પણ પોતે કાવતરાનો ભરેલો તેથી ખીધો કે કાળી મારી જેડે દગો તો નહિ રમતી હોય! શનિવારની તેની બોલીચાલી પર વિચાર કરવા લાગ્યો, પણ તેના પર ઝાઝું વજન મેલાય એમ નહોતું; કેમકે મમતારામ જાણતો હતો કે કાળી હજી નાદાન છે, અને કેમ બોલવું ચાલતું તેની સમજ ધરાવતી નહોતી; એમ વિચાર કરતાં એની ચાલ ધીમી પડી ગઈ.

મમતારામને નથુશેઠ જેવો સદ્ગુણ ધરાક મળ્યો હતો છતાં, હજી એને કાળીને ત્યાં જવા આવવાની જરૂર શી? જ્યાં રોજ ટંકશાળ પડતી ત્યાં આવી કંડી આવી તો શું? ને ન આવી તો શું? પણ ના—મમતારામ એમ ધારતો નહોતો. નથુશેઠ સાથે એને ઝાળખાણ પડી તે પહેલાં કાળીને લીધે જ એનું ગાડું ચાલતું હતું, હવે જો કે કાળી વગર ચાલે ખરૂં, પણ કાલ કાણે દીડી છે એવા વિચારથી કાળીને ત્યાં એણે જવું આવવું છોડી દીધું નહિ. એમ બહુ બહુ ખટપટને એ કાંઈ કાયર નહોતો. એના વિચાર પ્રમાણે તો જેમ જેમ વધારે ખટપટ તેમ તેમ મન વધારે પાવરધું થતું જાય. ગમે તેવી ખટપટ છોડવી એ તો મનને સરસાઈ આપી ગણાય; માટે આવેલો શીકાર જતો મેલવો નહિ એ મમતારામનો સિદ્ધાંત હતો.

ખીજે દિવસે વખત થયો ને કાળી મમતારામની વાટ જોતી બેઠી. બતાવેલી કંડી એના ગળામાં હતી. મમતારામ આવ્યો અને કાળીની અધીરાઇનો પાર રહ્યો નહિ. એનો જીવ તલપાપડ થઈ ગયો. મનમાં તો મમતારામને કાળ જેવો જોતો; અને આજે એ આવ્યો તેથી એના બધા પ્રપંચને પોતે પામી ગઈ. ગુલાબવદ્ધએ શીખવી રાખ્યું હતું કે દાખડી હોય કે નહિ હોય, તોપણ વધારે ઓછું બોલવું નહિ. તેથી એ માણુમાણુ મુંગી રહી. મમતારામે વિચાર્યું કે દાખડી આપવી જ છે, તો પછી

વેપ પુરે લગવવો; તેથી આવતાં વાર પાધડી ઉતારી, હાથિકાપર બેસી, લાગલી ખીસામાંથી દાખડી કઢાડી અને કાળીને આપવાને હાથ લાંબો કરીધો. કાળી થોડે દૂર હતી તેથી પાસે આવીને એણે દાખડી લીધી ને બોંયપર બેઠી; તેની સાથે એનો જીવ પણ હેઠો બેઠો. દાખડી ઉઘાડી જોયું કે ચોકડાં અને વીંટી છે કે નહિ. પણ મમતારામને શક ન પડે માટે દાખડીમાંની કંડી બહાર કઢાડીને મલકાતાં મલકાતાં ગળે પહેરી અને નહાના બાળકની પેઠે, એક હાથમાં દાખડી સાથે, પાસે આર-સામાં જોવા દોડી કે કંડી કેવી લાગે છે. આમ ચાળા કરતાં વખત લગાઓ તે એની મતલબ હતી, કેમકે મમતારામના આવવા પછી તુરત ગુલાબવડુએ ત્યાં આવવું એવો સંકેત હતો. થોડીવાર આરસીમાં જોઈને હસતી હસતી, અને ગાંડા જેવું મ્હોં કરતી, મમતારામ પાસે આવી, અને બંને કંડી કેવી લાગે છે તે પુછવા લાગી. કાળીના આવા નાદાન વેડાથી મમતારામને આ વખતે ખરેખર કંટાળો છુટ્યો, પણ કરે શું? મનમાં તો એમ કે ક્યારે કાળી પેલી ખીજ કંડી આપે. એટલામાં કાંઈના દાદરથી ઉતરવાનો અવાજ સંભાળાયો. આરણું તો ઉઘાડુંજ હતું. અને કાકીજી, કાકીજી કરતી ગુલાબવડુ દીવાનખાનામાં આવી. મમતારામ બેઠો હતો, તેને ન દીઠો હોય એમ એણે કાળીને કહ્યું—“વા પેલા અંગડીવાળાને ક્યારનો ઉપર બેસાડવાનું કહ્યું ને તમે હજી આવતાંએ નથી? વળી એ જતો રહેશે તો?” કાળી હાથ જોડે હાથ જોડતી બોલી ઉઠી—“હાય હાય, હું તો એને વિસરી ગઈ.” એટલામાં ગુલાબવડુએ મમતારામને જાણે કે તેજ વખતે જોયો હોય તેમ બોલી—“અંગડીવાળાને પાછો મોકલી દઉં છું.” જાણે કે મમતારામ છે માટે કાળીથી કેમ અવાશે. એમ ગુલાબવડુ અને કાળી વેપ લગવવા લાગી. ગુલાબવડુ અંગડીવાળાને પાછો વાળવા સારૂ બહાર નીકળી. અંગડીવાળો રખેને જતો રહે તેની લ્હાપમાં તેની પાછળ કાળી દોડી. “મમતારામ ભાઈ, તમે બેસજો, આ હું હમણાં આવી” —એમ કહેતી, ધબ્ ધબ્ કરતાં ગુલાબવડુની સાથે એ પણ દાદરો ચઢી ગઈ.

ઉપર જઈને બંને પેટ દાખી દાખીને હસ્યાં. મમતારામના લોભે લક્ષણ ગયાં માટે ગુલાબવડુ, ને દાગીનો પાછો મળ્યો તે સારૂ કાળી, રહી રહીને હસે. બંને બહાર નિકળ્યાં તે વખતે મમતારામનો ચહેરો જોવા જેવો થઈ ગયો હતો. ઉપલો એક બે મીનીટનો વેપ નાટક પેઠે એની નજર આગળથી પસાર થતો એણે જોયો. શું ધારવું તે સૂઝ્યું નહિ. વિચારમાં અને વિચારમાં એનો ચહેરો ઉતરી ગયો. બેઠાં બેઠાં થા કલાક ગયો, અડધો કલાક કે કલાકેક થયા પછી કાળી નીચે આવી. સાથે ગુલાબવડુ પણ હતી. કાળીના એક હાથમાં અંગડીનો થોક મમતારામને જોયો પણ દાખડી ન મળે. મળામાં બે કંડી હતી ખરી. મમતારામને જોઈ, જાણે તેને નીચે

એસી રહેવાનું કહ્યું હતું તે વાત હમણાં જ એને જોવાથી તરત યાદ આવી હોય તેમ, વિસ્મય પામતી, અને હાથે હાથની તાળી પાડતી કાળી બોલી—“હાય, હાય, હું તો મુઠ્ઠા વિસરી ગઈ કે તમે નીચે બેઠા છો. પણ કંઈ નહિ, તમે કાલે આવજો; આપણે બધી વાત કરશું. હમણાં તો બીજી બંગડીઓ લેવા ગુલાબવહુ જોડે હું બજારમાં જઈ છું. મારે થોડી પીએર મોકલાવવી છે માટે જરૂર આવજો. પણ હાય, હાય, મારા હાથમાં એક દાબડી હતી તે ક્યાં છે?” એમ બોલતી કાળી દીવાનખાનામાં દાબડી શોધવા લાગી. બહુ શોધી પણ હતી જ નહિ તેથી જડી નહિ. કાળી બહેબાકળી બની ગઈ. આમ તેમ દોડાદોડ અને અફાળ ઝીક કરવા લાગી. ગુલાબવહુ મુંગી જ ઉભી રહી. કાળીને આમ નકામી શોધાશોધ કરતી જોઈ અમતારામથી ન રહેવાયું, તેથી એ ઝહીડાતો બોલ્યો કે, “બંગડીની દહાણમાં દાબડી ઉપર તો નથી લઈ ગઈ.” “હા, હા, હવે યાદ આવ્યું.” એમ બોલી વલકુડા વેડા કરતી, ગુલાબવહુને દીવાનખાનામાં જ પડતી મુકી, કાળી પાછી ઉપર ચઢવા લાગી. તેની પાછળ ગુલાબવહુ ગઈ. અમતારામ દીવાનખાનામાં પાછો એકલો પડ્યો. મનમાં બહુ ઝહીડાવા ને પરિતાપ કરવા લાગ્યો. કાળી હમણાં આવશે એ વિચારમાં એ એસી રહ્યો. બહુ વખત થયો ને તે ન આવી એટલે બળુઝીકું કરતો, જો કાળીએ ખરેખર દગો દીધો હોય તો એ રાંડનો જીવ લઈ, એવું બબડાતો વીલે મ્હોડે કાળીના ઘરમાંથી અમતારામ નીકળ્યો.

જતાં જતાં અમતારામને યાદ આવ્યું કે હું એ કલાક બેઠો હોઈશ, પણ બંગડીવાળો તો ઉપરથી ઉતરતો જણાયો જ નહિ !

મકરણ ૧૨ મું

૦૦૦૦૦૦

ઐરાંઓના કલ્યા

સહીએરને સહીએર વહાલી,

બાઈ તેં મને હાથે છે ગાલી. (પ્રેમાનંદ.)

મુંબઈ શહેરની બીજી ખુખીઓ બેળી આ ખુખી પણ વિચારવા જેવી છે કે ત્યાં દિવસના દશ અગીઆર વાગ્યા પછી સ્થિતિયારાજ ચાલે છે.

જમીનની તાણ અને વસ્તીના ભરાવને લીધે, વળી ફેટલોક વ્યાપાર જગ્યામાં જ ચાલી શકે છે તેથી, દુકાન અને રહેવાનાં ઘર નોખી નોખી જગ્યાએ હોય છે. સવારના દશેક વાગ્યાથી વેપારીઓ ધંધા વણજમાં લાગે તેથી, અને નોકરીઆત વર્ગ નોકરીએ જાય તેથી, દિવસના મુંબઈમાં સ્થિતિયારાજ ચાલે છે. એ

પ્રમાણે સાંઝના પાંચ છ સુધી ચાલે છે. પાછો અમલ બદલાવા માંડે છે. વળતે દિવસે પાછું તેમનું તેમ.

મમતારામ પાસેથી પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, દાબડી મેળવવામાં ફાવ્યા પછી, બીજે દહાડે સોમવારે જમી કરીને પરવારીને, કાળી જુલાબવહુને ઉપર મળવા ગઇ. તેના મનમાં મમતારામ ઉપર અપૂર્વ વેર અને ગુલાબવહુ તરફ નિઃસીમ હેત, બંને સાથે ઊઠાળા કરતાં હતાં. ગુલાબવહુ પરવારીને દીવાનખાનામાં બેસી હતી ત્યાં એ આવી.

કાળી અને ગુલાબવહુની ઉંમરમાં ઝાઝો ફરક નહોતો, તોપણ સુખપાલકાકાની ઘેરી હોવાથી, ગુલાબવહુ એને કાકીજી કહીને બોલાવતી; અને કાળી એની બેડે ટુંકારેથી જ વાત કરતી. આજે કાળી, હરખબેર ગુલાબવહુ બેસી હતી તે ઓરડામાં આવી ને કહેવા લાગી—

“મારા જીવને હવે એવી નીરાંત વળી છે કે કંઈ કહેવાની વાત નહિ. હાથ, હાથ, બે એ દાબડી ન મળી હોત તો, મારાથી કોઈ વાર કોઈની આગળ, અને એ મમતારામની આગળ, ઉચું મ્હોં લઈને બોલાત નહિ; પણ ગુલાબવહુ તારા કથા પ્રમાણે ચાલી તો હું ફાવી. માટે હું મરીશ પણ તારી ઓશીઆળી રહીશ.”

“કાકીજી, એમ વારે ધડીએ શું કામ કથા કરતાં હશે? એ તો બધું તમે હોશીઆરીથી ચાલ્યાં ત્યારે એમ થયું છે.”

“ના, ના, એવી હું કંઈ ગાંડી નથી તો. મારામાં કેટલી સમજણ છે તે હું હવે જાણવા લાગી છું. પણ એ મમતારામ ઉપર મને એવો કાળ આવે છે કે ન પુછો વાત! એની ન્યારે ખુબ ફળેતી કરીશ ત્યારે મારો જીવ હેઠે બેસશે. તું બે કંઈ બીજી તદખીર બતાવે તો બાઈ, હું તારા પગ દુધે ધોઈને પીશ.”

“બે, બે, કાકીજી! વળી તમે નાદાન વેડા કરતાં નહિ. આપણું ધાર્યું થયું માટે એને દૂરથી જ નમસ્કાર કરો. તમે એને વધારે બોલાવશો કરશો નહિ. એટલે એની મેળે આવતો બંધ થશે. એવા દુષ્ટ આદમી ઓછા બલકે એમાં જ આપણું સાફ છે.”

“પણ મારા મનમાં બધે ઝેર વ્યાપી રહ્યું છે તેનું કેમ! હું તો ન્યારે એની ફળેતી કરીશ, ત્યારે જ મારા જીવને કળ વળશે. માટે હું તો જાણે કંઈ જ જાણતી નહિ હોઈ એમ જ ફરીશ ને પી—આવશે તો આવવા દઇશ. કોઈ ને કોઈ દહાડોએ મને લાગ નહી મળે? અને તું કાંઈ મને સલાહ નહિ આપે કે એનો ઘાટ કેમ થઈ?”

ના કાકીજી, તે માફ કામ નહિ, મને તે આવડે નહિ.

આવડે તો બધુંએ. બાકી તું નહોત તો મને આ જન્મારે દાબડી પાછી મળત નહિ. પણ હશે. વળી કોઈ બીજી વાર વાત. હું તો એમ પુછવાને આવી હતી કે

“આપણે વનમાલીદાસને ત્યાં દાણા વીણવાને અને ગાવાને જવું છે ત્યાં તમે આવશો કેની? ને વાઈ, હું શું પહેરું કે સાઈ જણાય.”

ગુલાબવડુએ હસીને કહ્યું કે આપણે જે સાઈ લાગે તે.

“મારે તો બધુંએ સાઈ અને ભારે છે. પણ શું પસંદ કરવું તેની મને ગમ પડતી નથી. તું નીચે આવીને તો જો. બધાં લુગડાં અને સાળુઓને જોઈને તો, મારે શુંવ સામો મુઝાય છે કે શું કરવું?”

“કાકીજી, આપણે બે વાગે જવાનું છે. મારાં માસીજી અને કીકી પણ અહીં થઈને જશે. માટે વખત થશે ત્યારે હું નીચે આવીશ.”

“ઠીક ત્યારે, તમે નીચે આવજો. આપણે બધાં સાથે જઈશું.” એમ બોલી કાળી જતી રહી.

વખત થવા આવ્યો ને ગુલાબવડુ લુગડાં પહેરી ધનકાર અને કીકી સાથે નીચે આવી ત્યારે, દીવાનખાનામાં કાળી બોચકાંઓની ગથલ મથલ અને ઉચ્ચ પાથલ કરી રહી હતી. બધું જ્યાં ત્યાં પડેલું હતું. કાળી એક ગાંસડી બાંધતી અને બીજી છોડતી. કાઠમાંથી સાળુ કઢાડતી, તો કાઠમાંથી મગિયું કઢાડતી. એકની ધડી વાળતી તો એકની છોડતી. આ સાળુ નહાનો પડે છે કે કેમ તે જોતી. વળી એવામાં કંઈ બીજો વિચાર આવતો, તો બીજું બોચકું કઢાડી તેમાંથી કંઈ કઢાડી જોતી. એમ બાંધવા છોડવામાં, લે મુક કરવામાં, શું પહેરવું તેના નિશ્ચય એ કરી શકી નહિ. જો કે સવારથી જ એના મનને બીજું રટણ આવે હતું નહિ. જેમ જેમ વધારે બોચકાંઓ છોડ્યાં અને વધારે સાળુઓ બોચા, તેમ તેમ એનું મન વધારે ને વધારે અનિશ્ચયાત્મક થતું ગયું. કાળીને સારા સારા રંગનાં ભારે લુગડાં પહેરવાનું અને બહુ દાગીના પહેરવાનું ધણું ગમતું. તેમાં જ એ પોતાના જીવ્યાનું સાર્થક માનતી. સુખપાલકાકા સારો વાણીઓ ગણાતો તેથી એને ત્યાં વરા અધરણી કે લમનાં નોતરાં આવ્યાં જ કરતાં. કાળી બધે જતી કે એ મસે સાઈ સાઈ પહેરી ઓઢી બહાર દરવા ફરવાનું ને મહાલવાનું મળે. સુખપાલકાકા તો કાળીપર કુરબાન હતો, તેથી એને દાગીનાની કે લુગડાં લતાની કંઈ કમી નહોતી. કાળી જે જે જોતી તે તે માગતી. પણ બધું ભારે ભારે અને મોઢું મોઢું ખરીદ કરતી. સાદાં અને સુતરાંથી શરીર શોભે છે એવું એને પરણી આવી ત્યારે તો ભાન જ નહોતું. હમણાં હમણાં ઘડાતાં ઘડાતાં એટલું સમજવાને પામી હતી કે બધું ભારે ભારે પહેરવાથી કંઈ શોભા મળતી નથી. જુગતે જુગતું જોઈએ. તે કેમ મેળવવું તેની એને ગમ નહોતી. એણે ધણીવાર જોયું હતું કે ગુલાબવડુ, જે પહેરીને નીકળતી, તે બધું ઠીકઠીક ને બંધ એસતું જ હતું. તેથી હમણાં હમણાં એવું બધું કામ એ ગુલાબવડુને પુછીને જ કરતી.

ગુલાબવહુ આવ્યા પછી વાત હારમાં પડી. થોડી વારમાં કાળી સળંગ થઈ કે બધાં બનમાળીદાસને ત્યાં જવાને નીકળ્યાં.

તે પહેલાં બનકાર અને કીકી વિષે થોડી હકીકત જણાવીએ; અને તે સાથે કીકીના ધણીની હકીકત પણ જણાવવાની જરૂર છે.

આગળ એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે અંદ્રદાસને ગૌરીને પેટે બે દીકરા અને એક દીકરી થયાં હતાં, તેમાં સૌથી મોટી દીકરીને, લાડમાં કોકી કહીને બધાં બોલાવતાં. કીકીનું સાસરું મુંબઈમાંજ હતું. એની ઉંમર સત્તર અઠાસ વર્ષની હતી. એનો સ્વભાવ રાંક અને છેક ભોળો હતો. મ્હોડે કે મનમાં જે આવ્યું તે આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વિના ભડ્ ભડ્ કરતી. ઝાઝી પહોંચ કે અકક્કસ એ નહોતી ધરાવતી. શરીરે એ એકવડી ને દુબળી હતી. એના મ્હોનો ચહેરો જમારે ભુએ ત્યારે હસતો ને હસતો જ રહેતો. એની મા ગૌરીએ એને લાડાવવામાં અને બહેકાવી મુકવામાં કંઈ બાકી રાખી નહોતી. પરન્તુ કીકી તો રાંક અને અસીલ જ રહી. જે કે સાસરે સાસુનું બહુ દુઃખ હતું તોપણ એ ખીચારી બધું મુંજે મ્હોડે સાંખી રહેતી ને કાઢને ટુંકારે કે આંખ ફેરવીને બોલાવતી નહિ. બનકારડોસી બહુ વઢકણી અને કપાતર છે એમ બધાં જણતાં છતાં એના દીકરા વેરે અંદ્રદાસ અને ગૌરીએ કીકીનો વિવાહ કીધો. તેનું કારણ એટલું જ કે બનકારડોસી મુંબઈમાં રહેતી. પીઅરમાં કીકી ઉપર આટલો આટલો લાડ છતાં, એના ધણી કેવો નીવડશે તેની કાઢએ દરકાર કરવાની જરૂર ધારી નહિ. શોધી શોધીને તેઓએ મુંબઈ જ શોધ્યું ને તેથી જ રાજ થયાં. કીકીના સારે ભાગ્યે ધણી સારો નીવડ્યો.

એનું નામ કૂળીદાસ હતું. એની ઉંમર વીસથી વધારે નહોતી. કીકીની પેટે એ પણ ભલો અને સાહુ આદમી હતો. અંદરખાનેથી બહુ રાંક, અને મરતાને મેર નહિ કહે એવો હતો. એનું શરીર અખમ કદનું પણ બહુ કસાયલું ને મજબુત હતું. જે કે કીકીનો ધણી એને રાજ રાખવાને પોતાથી બનતું કરતો છતાં પોતાનું ધાર્યું પાર પડતું નહોતું એમ એ સારી પેટે જણાવતો. કેમકે એની મા અને કીકીની સાસુ બનકાર, વહુ દીકરાને મુંજે રોટલો ખાવા દેતી નહિ. બનકારડોસી રાંડીરાંક હતી. કીકીને એ ભવની ભાવટ ઉતરાવતી. કીકી ખીચારી ગરીબ ગાય જેવી તે સાસુની સામા થવાની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી લાવે? એટલે બનકારડોસી પોતાનું ફાવ્યું કરતી. એના મનથી કૂળીદાસ તો કંઈ મજબૂતીમાં જ નહોતો. જે કે એ વીસ વર્ષનો થઈ મરદની હારમાં આવ્યો હતો, અને હવે રળતો ખપતો થયો હતો; અને જે કે, ધરનો બધો ખરચ હમણું હમણું એને વડે ચાલતો હતો છતાં બનકારડોસીના મનથી તો એ કંઈ લેખામાં જ નહોતો. આવા રળતા ખપતાં, અને પરણાવેલા

પસ્તાવેલા દીકરાને પણ ડોસી ચઢીકાતી તો લાકડી લઈને મારવા દેડતી !! ગાળો તો હાલતાં ચાલતાં દેતી. સહેજ વાતમાં શેર બકાર કરી, જે ચાલમાં રહેતાં હતાં તે ચાલ ગળવી મુકતી. ખીચારો ફૂળીદાસ, મા જે કરતી તે મુંગે મ્હોડે સહન કરતો. પરણ્યા પછી એના દુઃખમાં એાર વધારો થયો. કીકીને એ રાજી રાખે છે એ વાત ધનકોરડોસીને જરાએ સ્વતી નહિ. માટે કીકીને હાલતાં ચાલતાં હેરાન કરવાનું, પગવવાનું, મેંણાં એાઠાં દેવાનું, અને તેને બધી વાતે હાડમાર કરવાનું ધનકોરડોસીના મનથી તે એક સખળ કારણ હતું. ફૂળીદાસ મનમાં તો બધું સમજતો પણ મા આગળ લાઇને એકડો નહિ તેથી લાચાર હતો. એ રીતે માને કીકી તરફ અલાવ જોઇને, કીકીને એ વધારે ચલાવા લાગ્યો, અને તેમ તેમ ધનકોરડોસી મનમાં વધારે બળવા લાગી. વહુદીકરાને કેમ સંતાપવાં એની વેતરણમાં અને વેતરણમાં એ પોતાનો કાળ ગુમાવતી.

ધનકોરડોસી કેશવલાલની માસી થતી હતી. એની ઉંમર ત્રાણીસેક વર્ષની હતી. અંગે બહુ કઢાવર અને રાતી રાયણુ જેવી હતી, કેમકે ફૂળીદાસને ચારેક વર્ષનો મુકા એનો બાપ ગુજરી ગયો, એટલે ડોસીને હવે કાઇનો ધાક જ રહ્યો નહિ. ડોસીની પાસે એ ત્રણ હજારના દાગીના હતા તે બધા ધણીના મુવા પછી વેચી નાંખી, તેના રૂપીઆ ડોસી બાજે ફેરવવા લાગી, કે તેમાંથી પોતાનો અને ફૂળીદાસનો નિર્વાહ ચાલે. ડોસી બહુ કરકસરથી રહેતી ને બાજમાંથી દર વરસે થોડું બચાવતી, છતાં ફૂળીદાસને અંગ્રેજી લણાવ્યો નહિ. લોકને તો એમ કહેતી કે પૈસો નથી માટે પોતાનું ગળું નહિ. પણ ખર્ચ કારણ તો ફૂળીદાસ વંદી નહિ જાય તે હતું. અંગ્રેજી લણીને આજ કાલના છોકરાઓ વંદી જાય છે ને પછી ઘરમાં કાઇને બદલા નથી એ બહીકે, ડોસીએ ફૂળીદાસને આઠમે વર્ષે નિશાળેથી ઉઠાડી મુક્યો ને કાંઈ કાપડીઆની દુકાને ગદ્દા વેતર્ કરવાને, હેરા ફેરા ખાવાને રાખ્યો. સારા ભાગ્યે ફૂળીદાસને કાંઈ સારો શેઠ મળ્યો. ફૂળીદાસની લલમનસાઈ જોઈ તે બહુ રાજી રહેતો. ધીમે ધીમે એનો શેઠ એને બબરદાર અને હોશીઆર બનાવવા લાગ્યો. નામાં ઠામાં અને વેપાર વણજમાં આગળ પાઓ. માની આગળ કોડીનું ચલણુ નહિ છતાં એ હોશીઆર હતો તેથી, જુજ વખતમાં કાપડીઆની દુકાનનો કોસબ બધો શીખી ગયો. એનો શેઠ હાલમાં એને પાંચસોનું વર્ષાસન આપતો. ફૂળીદાસ દુકાનનું નામું ઠામું અને પુરસદે ઉધરાણીનું કે બીજુંએ કામ કરતો; કેમકે શેઠનો એના પર પુરતો ખતબાર હતો.

પોતાને જે વર્ષાસન મળતું તે એ માની આગળ ધરી દેતો. ધનકોરડોસી એક અડધી પણ એને ખીસા ખરચી માટે આપતી નહિ. પાંચસોમાં ત્રણ આદમી મુખે

રહી શકે એમ હતું, અને ડોસીને વ્યાજ હવે બધું બચતું, પણ જન્મથી જ હાથની અખીલ હોવાથી, પૈસાની છુટ છતાં અસલ રીવાજને એ તો વળગી રહી અને બધું એકઠું કરતાં જ શીખી. ઘરમાં કરકસર તો એવી રાખતી કે ન પુછો વાત ! જરાક ઘી કે તેલ કીકાથી વધારે વપરાતું કે ડોસી તો છાછામાં લેતી ને બે દહાડા કાઢીને સુખે જંપવા નહિ દેતી. ડૂળીદાસ મનમાં ધણીએ વાર માની સામે માથું ફેરવવાનો મનસુખો કરતો, પરંતુ ડોસીએ અસલથી કરપ રાખેલો એટલે કાંઈ પણ રીતે એ ફાવતો નહિ.

પાંચસેના વર્ષાસન ઉપરાંત એને થોડી સુખડી વગેરે મળતું. એણે વિચાર કીધો કે જો માને આપીશ તો બધું વટાવમાં ચાલ્યું જશે, મારે એ ઉપલેક્ષ મળતની વાત માથી છુપી રાખવાનું એણે હઠાપણ વાપર્યું. વળી ધનકારડોસી કીકાને જોઇતું જરાએ મંગાવતી નહિ; અને કીકાપર એની પ્રીતિ હતી તેથી કાંઈ કાંઈ વાર માથી જાનું, કીકાને જોઇતું કરતું એ તેમાંથી આણી આપતો હતો.

નવસ્રસાનાં લમ ઉપર ડૂળીદાસ અને કીકા જનમાં જવાનાં હતાં. કીકાને સારૂ પીએરથી દાગીના લુગડાં થયાં હતાં ખરાં, તોપણ કીકાના કહેવાથી ડૂળીદાસે એને સારૂ હાથમાં પહેરવાનાં આમળાવાળાં સોનાનાં કડાં ધનકારડોસીને માલમ પડે નહિ તેવી રીતે કરાવ્યાં. આજે જ તે તૈયાર થઈને આવ્યાં હતાં. કડાં બહુ સારાં થયાં તેથી કીકા મનમાં બહુ હરખાઈ. ધનમાલીદાસને ત્યાં એની મા ગૌરી પણ આવશે એવું ધારી, પોતાની કાથળીમાં એણે કડાં રાખ્યાં હતાં કે ધનકારડોસીથી જાનામાનાં, લાગ આવે તો માને બતાવે. આપડીને ખબર નહોતી કે એ કડાં શું વીટંબણા પાડવાનાં હતાં !

ચારે જણી ધનમાલીદાસને ત્યાં જવા નીકળી. કીકાએ ગુલાબી શુદ્ધાદાર સાજુ પેહેર્યો હતો. ગુલાબવહુએ પીળો અને કાળીએ રાતી બાંધણીનો. રસ્તામાં જે રીતે તેઓ ચાલ્યાં જતાં હતાં તે પરથી તેઓની ચાલ અને સ્વભાવનું વર્ણન કરવું બહુ સહેલ હતું. ધનકારડોસી સૌથી આગળ ચાલતી ને મહેટેથી વાત કરતી; તેની જોડે કાળી ઉતાવળાં ડગલાં ભરીને તેની સાથે વાત જારી રાખતી; બીચારી કીકા સૌથી પાછળ પડી ગઈ અને તેની સાથે રહેવા સારૂ ગુલાબવહુએ પોતાની ચાલ ધીમી કીધી.

ધનમાલીદાસને ત્યાં આજે આનંદ આનંદ જવાઈ રહ્યો હતો. એ બહુ પૈસાદાર હતો ને ઝુંબઝના શેડીઆમાં ખપતો તેથી એના એકના એક દીકરાનાં લમ ઉપર વાણીઆલાઈની પેટે, દુહું દીલ કરી, બહુ ધન વેરે એમાં ઝાઝી નવાઈ જેવું નહોતું. વળી લમને પ્રસંગે સાધારણ માણસનું પણ મન મોકળું થઈ જાય છે ને છુટથી પૈસા વાવરવાનો બધાને હરખ થાય છે. તેથી કરીને એક કહેવત ચાલી

આવે છે કે 'વાણીઆ થોડે અને વહોરા રોડે.' ત્યારે વનમાલીદાસ જેવો ધનવાન શેઠીઆ બહુ પૈસા ઉરાડવા ધારે એમાં શું! વળી મુંબઈમાં જ લમ હોત તો આટલે લાંબેથી, કે આટલી બધી આગળથી ધામધુમ જણાત નહિ; પણ આ તો જન કલ્હરીને બહારગામ જવાનું હતું તેથી તૈયારીઆ ને ખરીદી ધણા મહીના થયા ચાલુ થઈ હતી.

ઉપલે માળે મોટી સરખી ચાલમાં ઘેરાંઓ દાણા વીણવાને સામસામાં બેઠેલાં હતાં. તેઓ લમને ઉદ્દેશીને સારાં સારાં ગીતો ગાતાં ને તેઓનાં મન પ્રવૃક્ષિત થયાં હતાં. તેઓની મુખમુદ્રા ખીલી રહી હતી. વચમાં વચમાં કાંઈ હસવા જેવી વાત નીકળતી ને ગાવાનું બંધ પડતું. માંહેમાંહે બધાં વાતો કરવા મંડી જતાં. કાંઈ ઠેકાણે વધારે હસવાનું થતું, તો આપણે એમાં ભાગ લઈએ તે સારૂ, બધાં તે તરફ જોતાં ને હસવાનું કારણ પુછતાં ને વાત સાંભળીને ખુબ હસી પડતાં. દાણા વીણવાનું કામ ચાલતું હતું ખરૂં, પણ વાસ્તવિક રીતે તો, એક બીજાને જાણે આનંદ આપતાં લેતાં હોયની, અને તેની વાંટણી કરવાને આ બધાં ભેગાં મળ્યાં હોયની, એવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.

સૌથી આગળ બારણા પાસે નવલશાની મા કમળા અને તેની બહેન ગંગા ભેગાં બેઠાં હતાં. તેઓ જે આવતાં તેને મલકાતે મ્હોડે આવકાર આપતાં ને પોતાને રુચે તેમ, કોઈને દૂર ખસેડીને, કોઈને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ સવાનું કહીને નવાં આવનારને જગ્યા કરી આપતાં. કોઈ કહેતી કે અમારાથી કાલે અવાયું નહિ, તો કોઈ મોટી આવવાનું કારણ કહેતી. બધે લમની ને લમની જ વાત ચાલી રહી હતી.

વનમાલીદાસને ઘેર આવ્યાં ને દાદરો ચહડવા માંડ્યો કે ધનકારડોસીને તેની ઓળખીતી એક સામળી બ્રાહ્મણી મળી, તેની જોડે એ વાત કરવામાં અને બધું કેમ બંધાય છે, મુકાય છે અને લેવાય છે તે જોવાને માટે નીચે રહી.

શુલાબવહુ, કાળી અને કીટી ઉપર ચાલ્યાં ને થોડી વારમાં દાણા વીણવાને જગ્યા કરી બેઠાં. કાળી દુલારામની ઘેરી રાતી પાસે બેઠી. તેનેથી થોડે દૂર, કીટી પોતાની મા ઘેરની પાસે જઈને બેઠી અને શુલાબવહુ કમળાની સામા નિર્મલદાસની ઘેરી બાલા પાસે બેઠી. કીટી આજે કડાં નવાં થઈ આવવાથી પ્રથમથી જ હરખાયેલી હતી. વનમાલીદાસને ત્યાં બધાંને હરખમાં જોઈને એનો પણ હરખ માયો નહિ, તેમાં વળી ધનકારડોસી એની ઓળખીતી કોઈ રાંડીરડાં બ્રાહ્મણી જોડે વાત કરવાને અને જોવાને નીચે રોકાઈ, એટલે એણે ધાર્યું કે હવે લાગ દીક છે, તેથી પોતાની માની આગળ બેઠી, ન બેઠી, ન બીજી

વાત કહાડી ન કહાડી, કે કડાં તેવાર થઇ આવ્યાં છે એમ ગૌરીને કહ્યું ને લાગલી કેટલી કાથળી કહાડી, ગૌરીને કંઇક જાનામાનાં બારણા આગળ નજર કરતાં કરતાં અને બહીતાં બહીતાં, અને કંઇક હરખાતાં હરખાતાં કડાં દેખાડ્યાં. કડાં સારાં થયાં હતાં તોપણ એમાં એટલું બધું હરખાવા જેવું નહોતું. તથાપિ ઐરાંનો જીવ એટલે ગૌરીએ તે જોયાં ને ખુશ થઇ. પણ એટલામાં ધનકારડોસી આવે ને કડાં જીવે તો કીકી પંચાતીમાં આવી પડે તે બહીક, ગૌરી કીકીને ઠપકા આપવા લાગી કે બતાવવાની એટલી બધી ઉતાવળ કરવાની જરૂર નહોતી. કીકીને કહ્યું કે પાછાં મુકદ્દે ને ઘેર આવે ત્યારે ફરી બતાવવાને લાવે.

આ બધું બીજાંઓએ તો જોયું કે નહિ જોયું હોય, પણ દુલારામની ઐરી રાતી જોયા જ કરતી હતી. એ રાતી બહુ હરામી ને કળ્યાખોર હતી. ગૌરી ઘરમાં બધાંનો નાદેરા ઉતારતી, પણ ગૌરીનો નાદેરા એ રાતી ઉતારતી. રાતી પહેંચેલી હતી ને દુલારામનું ઘરમાં ચલણ હતું તેથી ગૌરી, રાતી જોડે લડવામાં કાઇવાર ભાગ્યેજ ફાવતી. બંનેની ઉમરમાં ઝાઝો ફરક નહોતો. રાતી ત્રીસ વર્ષની ને ગૌરી પાંતરીસ વર્ષની હતી. બ્યારે રાતી સાસરે આવવા લાગી ત્યારે ગૌરી પણ નાદાન જેવી જ હતી, તેથી રાતીને એનો ધાક અસલથી નહોતો. પ્રથમમાં તો ગૌરીને, રાતી કાળ જેવી લાગતી, ને એનાપર મનમાં બહુ રોષ રાખતી. સાસુવહુ બહુ બહુ વાર લડેલાં અને અબોલાં રહેલાં હતાં. હમણાં હમણાં એ બે જણીઓ, આટલાં આટલાં વર્ષના સહવાસ પછી, એક બીજા જોડે હળી મળી રહેતાં શીખ્યાં હતાં. વચમાં વચમાં અથડાતાંએ ખરાં, પણ હવે વાત બહુ આમળ વધતી નહિ. રાતી જોડે ફાવતું નહોતું તેથી ગૌરી કંઇ દબાઇ ગઇ નહિ. જ્યાં સુધી શુભાબવહુ ઘરમાં હતી ત્યાં સુધી શુભાબવહુને પજવીને, રાતીનું વેર વાળી મનમાં એ શાંત થતી. દુલારામના કહેવાથી જ રાતીએ કેશવલાલ અને શુભાબવહુને નોખાં કરવામાં ભાગ લીધો હતો. બાકી રાતી ને શુભાબવહુને અણ-બનાવ જેવું હતું જ નહિ; કેમકે ગૌરી શુભાબવહુને બહુ પજવતી ત્યારે ફક્ત ગૌરીની સામા થવાના હેતુથી, રાતી શુભાબવહુનું ઉપરાણું તાણીને બોલતી. હવે શુભાબવહુએ જીંદું ધર માંડ્યું એટલે ગૌરી પોતાનો રોષ નિર્મલદાસની ઐરી બાલા પર કહાડતી. રાતીને બાલાનું કે કીકીનું મ્હોં ગમતું નહિ તેથી બાલાને સતાવવામાં ગૌરી ને રાતી એક થઇ જતાં; પણ ધનકારડોસી કીકીનો પુરેપુરો નાદેરા ઉતારે છે એવી વાત કરી કરીને રાતી ગૌરીનું પેટ બાળી નાંખતી.

કીકી હરખાતી હરખાતી આવી ને ગૌરીની પાસે બેઠી કે રાતીને એમ લાગ્યું કે કીકી કંઇ કારણસર એમ કરતી હશે, તેથી ગૌરી ને કીકી થું વાત

કરે છે તે ધ્યાન દધને સાંભળવા લાગી. એની પાસે કાળી બેઠી હતી તેની બેઠે એ નામની જ વાત કરવા લાગી. થોડી વારમાં કીકીએ ચોરની પેઠે માને કડાં બતાવ્યાં. રાત્રી તરત જાણી ગઇ કે કુળીદાસે ધનકારડોસીથી જાનાં માનાં એ કડાં કીકીને કરાવી આપ્યાં હશે. કડાં બહુ સારાં હતાં તેથી સ્ત્રીશુદ્ધિ પ્રમાણે રાત્રીને વધારે બળતરતી થઇ અને હવે ધનકારડોસીને એ વાત બહારો બહાર કેવી રીતે જણાવવી તેના વિચારમાં પડી.

થોડીક વારમાં ધનકારડોસી આવી અને બધાં બેઠાં હતાં ત્યાં પોતાની ઓળખીતી બ્રાહ્મણી બેઠે દાણા વીણવા બેઠી. સહેજ વાત કહાડી રાત્રીએ કાળીને પુછ્યું “કે તમે જનનમાં આવશો કેની?”

“હું તો ધણીએ આવું” — કાળી હસીને બોલી — “પણ તમારા કાકાજી મોકલે ત્યારે કેની? આકી આવા ઘર જેવા ઘેર લગન ને હું આવ્યા પાખી રહું.”

પરણ્યા પછી મુખપાલે કાળીને કાંઈ વાર પીએર મોકલી નહોતી. માત્ર આ આખતમાં કાળી કાંઈ વખતે ફાવી નહોતી. હવે હવે એણે પીએર જવાની લલુતા છોડી દીધી હતી. મુખપાલકાકાને વનમાલીદાસ બેઠે ધરાબો હતો અને કાળીને લગનમાં મહાલવાનું મન તો ધણુંએ હતું, પણ મુખપાલ મોકલે નહિ તેથી એ આખત સર, સમજીને એણે કંઈ કશું જ નહોતું. એ વાત રાત્રી પણ સારી રીતે જાણતી તો પણ એ બોલી —

“વળી પાછા દાગીના લુગડાં કરાવી આપવાં પડે માટે કાકાજી ના કહેતા હશે.”

“એ તો બધું જોઈએ તેટલું છે.”

“તે તો હશે, પણ કંઈ લગનને મસે કાકાજીએ કરાવી આપ્યું? મને લાગે છે કે કાકાજીનો મોહ હવે તમારા પર થોડો હશે. અમે તો બધાંએ દાગીના ને સાળુઓ નવાં કરાવ્યાં છે ને કીકી બહેનનાં કડાં કેવાં સારાં છે. તમે જુવો તો તમનેએ તેવાં કરાવવાનું મન થાય!”

કાળીને રાત્રીનું કહેવું ખરું લાગ્યું કે લગને નિમિત્તે એના ધણીએ કંઈ કરાવી આપ્યું નહોતું. મનમાં નક્કી કીધું કે કંઈ કરાવવું તો ખરું. એટલામાં રાત્રીએ કીકીનાં કડાંની વાત કહી એટલે કાળી બોલી —

“શું, કડાં બહુ સારાં છે ને તમે ક્યાં જોયાં?”

“અરે, એવાં સારાં છે કે કાંઈ કહેવાની વાત નહિ. હું તો આજે ને આજે એવાં કરાવીશ. હમણાં જ કીકી બેહેને સાસુજીને કહાડીને બતાવ્યાં તે તમે નહિ જોયાં?”

“ના, મેં તો કંઈ જોયાં નહિ. પણ તમારી સાથે વાતમાં શેકાઈ તેથી જોવાયાં નહિ હોય.”

રાતીએ પછી બીજી વાત કહાડી અને લાગ જોઇને ત્યાંથી ઉઠી, બીજી જગ્યાએ જઈને બેઠી. પણ કાળીને કડાં જોવાની ચટપટી થઈ રહી. એને એવું તો લાગ આવ્યું જ નહિ કે કીકીને ધનકારડોસી જોડે અચકાવવાને રાતી આમ કહેતી હશે તેથી બૈરાંઓનું ગાવું બંધ પશું કે બધાં સાંભળે એમ એ બોલી—

“કીકી બહેન, તમારાં કડાં મને તો બતાવો. મારે પણ એવાં કરાવવાં છે.” કીકી તો સડક જ થઈ ગઈ ને શું કરવું તે સૂઝ્યું નહિ. નીચી મુડી કરી, કંઈ સાંભળ્યું નહિ હોય એમ દાણા વીણવા લાગી. ધનકારડોસીને અને ગૌરીને, બંનેને જુદાં જુદાં કારણથી, પેટમાં ફાળ પડી. બંને જણીઓ કીકી શું કરે છે તે ધ્યાન રાખીને જોવા લાગી. રાતીએ જોયું કે હવે ઠીક સળગી છે એટલે એ તો મનમાં રાજ થવા લાગી.

“કીકી બહેન, તમે કેમ સાંભળતાં નથી? હમણાં જ તમે ગૌરી લાભીજીને કાથળીમાંથી બતાવ્યાં ને મને નહિ બતાવો?”

ગૌરીને નક્કી લાગ્યું કે જરૂર કોઈનું કારસ્તાન હશે, તેથી તેનું નામ જાણવાને વાસ્તે, એણે કાળીને અધીરા પડીને પુછ્યું કે એમ કાણે કહ્યું.

“કાણે શું, હમણાં જ હું અને રાતી—” એમ બોલીને કાળી રાતી તરફ જોવા લાગી. તે તો દૂર જઈને બેઠી હતી તેથી દૂર નજર કરી. રાતી, જાણે કંઈ જાણતી ન હોય તેમ કોઈ જોડે વાત કરતી હતી. કાળી, રાતીને જોવામાં ઉપર લખ્યું તેટલું જ બોલીને અટકી.

ગૌરીનો પિત્તો બહુ જ ઉછળ્યો પણ શું કરે? આ પ્રમાણે વાત કરવાથી વૃણી સાસુવડુ ઘેર જઈને ધમરોળ મચાવશે તેની એને શીકર પેડી. પોતે અધીરાઈ કરી કાળી પાસે વાત કરનારનું નામ માગ્યું તેથી ધનકારડોસીને વધારે વહેમ પડશે એમ વિચાર આવવાથી એ ખેંચીવા લાગી. અધુરામાં પુરું કીકી, જાણે ચોર હોયતી તેમ ગભરાઈ ગઈ. દાણા વીણવાનું તો એક કારે રહ્યું ને નીચેથી ઉંચું કરીને જોયું નહિ. ધનકારડોસી તેના સામું જોઈ રહી હશે તેથી તે વધારે ખેંચીવા લાગી. પોતાને ખેંચી લાગી છે એમ બધા જાણે છે એવા વિચારથી તેની ખેંચી ધટવાને બદલે ચોર વધી.

ગૌરીએ ઠાંક પીછોડો કરવા ધનકારડોસી સાંભળે એમ કહ્યું—“કેમ કીકી, તારાં કડાં બતાવતી નથી? હમણાં જ મેં ઘેરથી લાવીને આખાં એટલામાં ખોઈ તો નથી નાંખ્યાં?”

ગૌરીનું આવું બોલવું સાંભળી કીકીના ગભરાટની હવે સીમા રહી નહિ. એ તો વધારે ને વધારે ધુજવા લાગી, અને પોતાની મુડી વધારે ને વધારે નીચી

કરવા લાગી. ગૌરીએ જોયું કે કીકી બધા તાલ બગાડી નાંખે છે તેથી તેની કેડમાંથી કાચળી કહાડી, કાચળીની કાચળી કાળી તરફ ફેંકી અને સહેજ રીતે ધન-કારડોસીને કહેવા લાગી—“એ તો નવલશ્યાનાં લગન સાર અમે કરાવ્યાં છે. આજે જ તૈયાર થઈને આવ્યાં તેથી કીકીને આપવા સાર હું અહીં લાવી હતી, પણ તમે નીચે હતાં તેથી તમને બતાવવાં રહી ગયાં.”

“હશે બાઈ”—ધનકારડોસી બહુ ઠાવડું મ્હેં રાખીને બોલી—“તમારી દીકરી છે તે તમે ભલે કરાવો, ને મારા દીકરાએ કરાવ્યાં હોય તોએ શું, તેની વડુ છે.”

પ્રકરણ ૧૩ મું સાસુ વડુની લડાઈ

એવાં વચન સુણીને રે, વર્ષાં વળતાં વડુછ,
ગંગાજળ સરખાં રે, હો સાંભળો સાસુછ;
જેના મનમાં જેવું રે, તેવું તે તો જેવું;
સારાં ને નશ્તાં રે, પોતા સરખાં પેવે. (સ્થાવાય)

પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે “તમારી દીકરી છે એટલે ભલે કરાવો, ને મારા દીકરાએ કરાવ્યાં હોય તોએ શું, તેની વડુ છે” એટલું બોલતાં બોલતાં, ધનકારડોસીને આંકડી થઈ આવી. તે પોતાનું માથું ધુણાવવા લાગી, હાથપગ નચાવવા ને કુદાવવા લાગી. મહેઠા મહેઠા સાસ લેતાં એ બોલી. “ઓ મને પાછી આંકડી થઈ આવી, મને કાઈ ઝાલો રે ઝાલો.” એમ બોલતાં બોલતાં, જે થાળા આગળ બેસી દાણા જોતી હતી તેને ઉંધા વાળી, વીણેલા અને ન વીણેલા દાણા એકઠા કરી, પડતાં પડતાં પાસેના ખીજ પણ બે ત્રણ થાળાઓ એણે ગબડાવી દીધા. પછી આંખો ફાટી ગઈ હોય તેમ ભોંય પર લાંબી ચત્તીપાટ થઈને એ પડી ગઈ. સાહડી પર બરાબર પડી ને શરીર ઝોઢવાયા પછી, એણે આંખો મીચી દીધી અને થોડી વારમાં, હાથ પગ નચાવવા બંધ કરી લાંબા સાસ ભરતી, એ લાકડા જેવી થઈ પડી!

આ બધા ધનકારડોસીના ઢોંગ હતા. કાળીએ કીકી પાસે કડાં જોવા માગ્યાં ત્યારથી જ એના મનમાં વસવસો થવા લાગ્યો હતો; તેમાં વળી ગૌરીએ ચ્હીડાઈને કાળી પાસે કડાંની વાત કરનારનું નામ માગ્યું, એટલે એને નક્કી લાગ્યું કે એના દીકરા કાળીઆએ કીકીને છાનાંમાનાં કડાં કરાવી આપ્યાં છે. તે વિષે જે થોડા ધણે સંકે હતા તે કીકીની ચાલ જોતાં નીકળી ગયા: ચોરના કરતાં કીકી વધારે શરમાઈ, અને ન કાળી તરફ, કે ન પોતાનાં સાસુ તરફ, ઉંચું મ્હેં કાઢ્યું. દાણા

જેવાના પણ એક કારે રહી ગયા ને કીકીને તો એવું લાગ્યું કે જે ધરતી માગે તે તો હમણું સમાઈ જાઉં. વળી ગૌરીએ જુદી વાત બનાવી કહાડી ને કીકીના ગલરાટની સીમા રહી નહિ. ધનકારડોસીની ખાતરી પણ પુરેપુરી થઈ કે ઈળીઆએ જ કડાં કરાવી આપ્યાં છે. એના દીલમાં તો લહાય લહાય વરસવા લાગી. વહુ દીકરાને કેટલી બનતી રાસ હતી તેનો આ એક નવો પુરાવો મળ્યો. વળી પોતાથી છાનાંમાનાં ઈળીઆ કીકીને કડાં કરાવી આપે, એ વાત વિચારતાં તો ડોસીના પેટમાં તેલ રેડાયું ! બંનેનો પુરેપુરો ભાંખરો ક્યારે ઉતાડે એવી એના મનમાં ચટપટી થઈ રહી; પણ એકાએક ઉડીને જવાય નહિ તેથી આંકડી થઈ આવ્યાને ઢોંગ આરંભ્યો. “મારા દીકરાએ કરાવી આપ્યાં હોય તોએ શું, તેની વહુ છે” એવું એ જાણી જોઈને બોલી કે ગૌરીને માલમ પડે કે તેની બનાવટી વાતથી પોતે છેતરાઈ નથી. પણ દીકરા અને વહુનું નામ લેતાં એને ઈળીઆ ને કીકી યાદ આવ્યાં, ને ડોસીનો પિત્તો ખરેખર ઉછલ્યો હતો, તેથી આંકડી થઈ આવ્યાનો ઢોંગ કરીને એ ભોંયપર પડી ગઈ.

અધાં જાણતાં હતાં કે ધનકારડોસી ઢોંગ કરે છે ને ઘેર જઈને હવે એ ધમ-રાળ મચાવશે. કેમકે ધનકારડોસી કેવી કળઆખોરી અને પાછુ સ્વભાવની હતી, વહુ દીકરાને કેવી રીતે સંતાપતી, એ વાત કાઠની જાણ બહાર નહોતી. તોપણ કીકીની સાસુ થાય એટલે, વળી ઢોંગ કરતી હતી અને અંદરથી શુદ્ધિ તો ખરી તેથી અધું જાણે ને સાંભળે માટે, થોડી ધણી સારવાર કરવાનું તો ડાળ બતાવવું જોઈએ. દાણા જેવાનું ને ગાવાનું એક કારે રહ્યું. અધાં ધનકારડોસીની આસ-પાસ વીંટલાઈ વળ્યાં. પેલી રાંડીરાંડ આજણી જેને ધનકારડોસી જેડે બહુ બહુ વાતે મેળ હતો ને જેનું નામ શામળી હતું, તે એની પાસે જ બેઠી બેઠી દાણા જોતી હતી. તેણે ધનકારડોસી પડી, કે લાગલા એના પગ દાખી રાખ્યા ને મ્હોટો ઘાટો પાડીને કીકીને કહ્યું કે તારી સાસુના હાથ આલી રાખ. આપડી કીકી તો મરવા જેવી થઈ ગઈ હતી. એના જ હાથ પગ થર થર ધ્રુજતા હતા તે ધનકાર ડોસીના હાથ કેમ આલી રાખે ? દહેસતની મારી એ ત્યાં આવી હતી ખરી, પણ કંઈ કરી શકી નહિ. એટલામાં કાળીએ આવીને તેના હાથ આલી રાખ્યા ને ધડીકવારમાં તો ત્યાં શોર બકાર મચી રહ્યો. કાંઈ કહે એને પંખો નાંખો, કાંઈ કહે એની ચોળીનાં બોરીયાં છોડો, કાંઈ કહે એને કુલાંજવાટર સુંધાડો; એમ જેમ જેની ખ્યાનમાં આવ્યું તેમ કહેવા લાગ્યાં, પણ ખરી રીતે કાંઈ કામે લાગ્યું નહિ. કેટલીક તો ધનકારડોસી ઢોંગ કરે છે એમ જાણી માંહોમાંહે હસવા લાગી ને હુસપુસ કરવા લાગી; ને કેટલીક તો ઢોંગ છે એમ જાણવા છતાં પણ સડક થઈ ઉભી રહી.

ખરેખરી આંકડી તો કીકીને થઈ હતી. એ બીચારી સારે સરીરે ધુળતી હતી. એની છાતી ધડક ધડક થતી હતી ને એની આંખે પલ્લુ આ બધું શું થાય છે તે દેખાયું નહિ. પલ્લુ સંસારમાં ડાળબાલુઓનું જ ચાલે છે, એટલે એની સારવાર કરવાનો વિચાર કાઢીને શાનો સુઝે ?

આંકડી ચઢવાનો કીસબ ધનકારડોસીના ઘરનો હતો. વારે વારે એ પ્રમાણે ઢોંગ કરીને પડી જવાથી, તે કામમાં હવે એ બહુ પાવરધી થઈ ગઈ હતી. તેથી એવી સીફતથી અને હોંશીઆરીથી એ લોંચપર લાંબી ચત્તી પાટ પડતી કે કાંઈ વાગે કરે નહિ, કે છુમકું લતું ખગડે નહિ. લોંચપર પડીને જ આંખો મીચતી, નહિ તો વળી પશું પાથર્યું કંઈ વાગી બેસે. બધી વાતે આંકડી ચઢાવવી એના મનથી સહેલ વાત હતી, તેથી આજે એણે આંકડીનો ઢોંગ આરંભ્યો હતો. દશેક મીનીટ એ પ્રમાણે પડી રહ્યા પછી, શુદ્ધિમાં આવવાનાં ચહેન ધનકારડોસી દેખાડવા લાગી. લાંબા લાંબા સાસ લેતી હતી તે હવે ટુંકા કરવા લાગી. થોડી વારે આંખો ઉઘાડી ડાળા સ્થિર કરી નાંખ્યા, ને ભાન આવતું હોય એમ બોલી—“હું ક્યાં છું, આ ભાઈ કૂળીઆ તું ક્યાં છે?”

સામળી બોલી—“માણ, એ તો કંઈ નથી; એ તો તમને આંકડી આવી હતી; પલ્લુ હરિએ બધું સાઈ કીધું. તમે મુંગા મુંગા સુઈ રહો એટલે જટ હોંશીઆર થશે.”

“ના ના, મને કાંઈ થયું નહોતું”—ધનકારડોસી ભાનમાં આવતાં ધીરે ધીરે અને ઝીણે ઘાટે બોલી—“પલ્લુ આ બધીઓ મારી પાસે વીંટળાઈને શું કરે છે? અરે રામ, હવે મને યાદ આવ્યું; મને આંકડી આવી હતી ને હું પડી ગઈ. એ રાંડ આંકડી મારો જીવ લેશે ત્યારે છુટશે. પલ્લુ હવે મને સાઈ થયું છે માટે મને સામળી તું ઉઠાડ.”

“માણ, તમે પજાં રહોતી, વળી પાછી આંકડી ઉબળશે તો?” સામળીએ કહ્યું.

“ના ના, હવે હું હોંશીઆર થઈ છું માટે તું ઉઠાડ”—એટલે સામળીએ એને ઉઠાડી. ધનકારડોસી બહુ ભાર દેતાં દેતાં, ઉડીને બેઠી થઈને કહેવા લાગી—“મને સાઈ તો થયું છે પલ્લુ મારો જીવ બહુ ડહોવાય છે ને માથે ચકરી આવે છે માટે હું તો હવે ઘેર જઈશ.”

ક્રમળા અને ગંગાએ ધનકારડોસીને બહુ સમજાવી કે થોડીક વાર બેસો, ને વધારે હોંશીઆરી આવે પછી જાઓ; પલ્લુ ધનકારડોસી તો હઠ લઈને બેઠી ને સામળી તથા કીકીની સાથે ધીમે ધીમે નીચે ઉતરવા લાગી.

એ સામળી બહુ પુશામતખોરી ને મીઠાં બોલી હતી. ધનકારડોસી જે કહેતી તેની હાજી હા કરતી ને પ્રદુડા વેડા કરીને પોતાનું પેટ ભરતી. ધનકારડોસી અને

એને બહુ મેળ હતો, કારણ કે કીકીને સતાવવામાં સામળી બહુ ઉપયોગનું સાધન થઈ પડતી. જ્યારે પણ કીકીને પળવવી હોય, (અને એમ રોજજ બનતું); જ્યારે જ્યારે મેંણાં ઓઠાં ઢળે અને બોલી બોલીને કીકીને બાળી મુકવી હોય, ત્યારે સામળી કે એના જેવી બીજી કોઈ ડોસીડગરી ધનકારની આગળ આવતી ત્યારે, એવાની આગળ વાત ભેગી વાત કરતાં, ધનકારડોસી કીકીને પળવતી. સામળી પણ મનમાં બધું સમજતી, કીકીને ડોસી નાહક સતાવે છે ને દુઃખ દે છે એ બધું જાણવા છતાં તેમ કરવામાં ડોસીને એ મદદ કરતી. ધનકારડોસીની વાતમાં ટાહુકા પુચી કરતી, અને જેવું વળણુ ડોસી આપવા ધારે તેમ વાતનું સુકાન ફેરવતી, એના મનમાં કીકીપર કંઈ દ્રેષ કે વેર નહોતું છતાં, ધનકારડોસી તરફથી એને કોઈ વાર દાણા દુણી કે લુગડું લતું મળતું તેથી ધનકારડોસીને રાજી રાખવાને એ એ પ્રમાણે કરતી.

જનમાલીદાસનું ઘર મુકયા પછી, સામળીનો હાથ જાલી ધનકારડોસી વધારે ઝડપથી ચાલવા લાગી. ડોસીનું શરીર રાત્રી રાયણ જેવું ને છેક નિરોગી હતું. જે રીતથી એ ચાલી હતી તે પરથી કોઈ વટેમાર્ગને એમ લાગે નહિ કે ડોસીને આજે કે કોઈ વાર આંકડી આવી હોય.

બાપડી કીકી બંનેની પાછળ નીચી મુડી કરીને, પાછળ નહિ પડી જવાય માટે, મહોટાં મહોટાં પગલાં ભરી ચાલતી હતી. એના મ્હોનો ચહેરો ઉતરી ગયો હતો. આંખો રડવા જેવી થઈ ગઈ હતી. એનું બધું શરીર ધ્રુજતું હતું. જાતી ધડક ધડક થઈ રહી હતી. ધનકારડોસી હવે એને ઘેર જઈને સુખે રોટલો ખાવા દેશે નહિ. જાત જાતના ઢોંગ અને ચાળા કરશે. જૂળીદાસને પણ પળવશે ને એ કળજો હોલવાતાં હોલવાતાં પાંચ સાત દિવસ નીકળી જશે. એવા એવા વિચાર એના મનમાં ઉભરાવા લાગ્યા. રસ્તામાં ધનકારડોસીને અધીરાઈ આવી ને કીકી પાસથી કાચળી લઈ લીધી, તેથી હવે કડાનું મ્હોડું આ જન્મારે જેવાની કીકીએ આશા છોડી. કડાં ગયાં તે તો જાણે હશે. પણ એના મનમાં પસ્તાવો થવા લાગ્યો કે મેં કડાં બતાવવાની આટલી બધી ઉતાવળ ન કરી હોત, તો આવી પંચાતીમાં હું આવી પડત નહિ. વળી જૂળીદાસ એને શું કહેશે ? જરૂર કીકીનો વાંક કહાડશે. વાંક કહાડશે તો કહાડશે, પણ કીકીની એક નહાની સરખી ચુકને લીધે ડોસી એને પણ જંપ વળવા દેશે નહિ. એવા એવા વિચારથી એને તો ચાલતું એ ભારે થઈ પડ્યું. માણુમાણુ રસ્તો કપાયો ને ત્રણે જણી જૂળીદાસને ઘેર આવી પહોંચી. તે વખતે સાંજના ચાર થવા આવ્યા હતા.

ઘરમાં મોખરાનો ઓરડો ધનકારડોસીએ પોતાને માટે રાખ્યો હતો. ઘેર

આવી એણે કીકીને તળાઈ કરવાનું કહ્યું ને પેટારો ઉઘાડી કીકીની કાચળી સાચવીને તેમાં મુકી. કાચળીમાં કડાં ભેગી થોડી બણી ચવલી પાવલી ને ખુરદો હતો તે પણ એણે કીકીને પાછો આપ્યો નહિ. પછી તળાઈપર સુતાં સુતાં એણે કીકીને પોતાની પાસે બોલાવી ને પુછ્યું કે કડાં ઉપરાંત કુળીઆએ શું શું કરાવી આપ્યું છે? કીકીમાં ખોદું બોલવાની હામ રહી નહોતી તેથી અધું ખરેખરે કહી દીધું કે એક બે સાળુ અને થોડીક ચોળીઓ કરાવી આપી છે. ડોસીએ તે પણ લઈ લીધું ને પેટારામાં મુક્યું.

હવે ડોસીએ માંદાં પખાનો ઢોંગ શરૂ કીધો. સામળીને કહ્યું કે મારા હાથ પગ બહુ ચુંથાય છે. તેણે ભોંયરસો ચોપડવાનું સુઝાવ્યું ને કીકીને તે કરવા મોકલી. પોતે ધનકારડોસીના પગ ચાંપવા લાગી. પગે ને કપાળે ભોંયરસો ચોપડાવ્યો. તેને સુકાવવાને માટે કીકી પાસે પંખો નંખાવ્યો. ડોસી કહે કે મારો જીવ બહુ ચુંથાય છે. સામળીએ એને શીરો ખાવાનું કહ્યું. પોતાની પાસે આણેલી સગડીમાં કીકી પાસે એણે શીરો કરાવ્યો. ખાતાં ખાતાં ઓઝીઆરા કરે ને કીકીને ખાવાને આપે. પણ સામળી એના પટુડા વેડા કરે. એને ધમકાવે કે આટલો શીરો નહિ ખાઓ તો પછી હોશીઆર ક્યારે થશે? તેથી ડોસી પરાણે પરાણે બધા શીરો ખાઈ ગઈ! પછી એ કહેવા લાગી કે મારી કંમર બહુ ફાટે છે તેથી કંમરે સેક કરાવવાને બીચારી કીકી સગડી લઈ સાસુની કંમર સેકવા લાગી. ડોસીએ એ રીતે કીકીને પજવવાનું શરૂ કીધું. ધડીકમાં સેક કરાવે, ધડીકમાં પગ દબાવે ને ધડીકમાં માથું દબાવે. આ ઓસીકું ત્યાં મુક અને પેલો તકીઓ આમ મુક, એમ ઉઠ બેસ કરાવ્યા કરે. ધડીકમાં ઓઢવાનું કહાડી નાખે ને ધડીકમાં કહે કે મને ઓરાડો. કાઈ વાર સુતી બેડી થઈ તકીઆ પાસે બેસે ને વળી થોડી વારમાં કહે કે મારે સુઈ જવું છે ને કીકીને સુવાડવાનું કહે. ધડીકમાં પાણી માગે, ધડીકમાં થુંકવા ઉઠે ને ધડીકમાં પાન સોપારી માગે. કીકી બીચારી ઉઠ બેસ કરીને આમ તેમ ફેરાહેરા ખાઈને થાકી ગઈ. ત્રણ વાગ્યાથી એનો જીવ ખીંટીએ ટંગાયો હતો. ધનકારડોસી એને આમ તેમ ફેરાહેરા ખવડાવવા લાગી ને ધડીનો વિસામો આપ્યો નહિ તેથી એનો જીવ ખરેખર ફરવા લાગ્યો. ભ્રમિત થયલા કે કેફ ચહડેલા આદમીની પેઠે કહેલું કામ કરવા લાગી. બે ત્રણ વાર ફેરાહેરા ખાતાં તમરી આવી અને એને વાગ્યું. ધનકારડોસીએ જાણ્યું પણ ખરૂં કે કીકીને વાગ્યું છે તોપણ એના દીલમાં દયાનો અંશ આવ્યો નહિ. સામળી અધું બોલ્યા કરતી હતી તેના દીલમાં પણ દયા વસી નહિ. એવી નીચ વૃત્તિથી એનું હૈયું કઠોર થઈ ગયું હતું તેથી કીકીને એ જરાએ કામે લાગી નહિ. ધનકારડોસીના પગ નાંચના દાખ્યા

કાધા. ડોસીની શક્તિ પ્રમાણે પોતાની તરફથી એક એ ફેરા કીકીને વધારે ખનાડવા લાગી. કીકી જે જે કામ કરતી તેમાં એ ખોડખાપણું કહાડતી ને બધામાં ફેફાળો હાથ મુકતી.

બારણે આઠ વાગવા આવ્યા પણ ડોસીએ કીકીનો કેડો છોડ્યો નહિ. વાળુ કરવાનો વખત થવા આવ્યો પણ ડોસીએ કે સામળીએ વાળુની તૈયારી કરવાનું એને કહ્યું નહિ. કૃષ્ણદાસ આવશે ને વાળુની તૈયારી ન હશે તો એને પણ ભુખ્યા દીઆવું પણે એમ વિચારી એ બીચારી નિરાશ થતી બેસી રહી. સાસુની સેવામાંથી પરવારે તો વાળુ તૈયાર કરવા બંધ કેની ? ધનકારડોસીને તો વહુદીકરને કોઠને આજે ખવાડવું નહોતું. પોતાથી ભુખ્યા ન રહેવાય માટે શીરો કરાવ્યો હતો અને તે પેટ ભરીને ચાંપ્યો હતો. કીકીને ફેરાફેરા ખવડાવતી તેનું આ પણ એક કારણ ખરૂં કે એને વાળુની તૈયારી કરવાનો વખત જ મળે નહિ.

આ બધું ધનકારડોસીની પડોશમાં રહેનાર અલંગા નામની એક વાણીઆણી જ્ઞેયા કરતી હતી. એનું વર્ણન આગળ જતાં આવશે. આ જગોએ એટલું જ કહેવું બસ છે કે એ બહુ સાચાબોલી, લડવામાં પાવરધી અને કોઠની દબાવી દબે નહિ એવી હતી. ધનકારડોસીએ ચાર વાગ્યાના આ પ્રમાણે દોંગધતુરા કરવા માંડ્યા તે એણે બોલ્યા ચાલ્યા વગર જ્ઞેયા કાધા. કીકીથી બધી વાત બણી લીધી અને ડોસીના પેટમાં શેની બળતરા છે તે એ સહેજમાં પામી ગઈ અને એનો પિત્તો ધણો ઉછળ્યો.

અલંગા કીકીની દાઝ હેડે બહુ ધરતી ને ધણી વાર તેનું ઉપરાણું તાણીને ધનકારડોસીની સાથે એ લડતી. ધનકારડોસી જો કે જાતે સેતાન હતી, તથાપિ અલંગા એવી બાખડી હતી કે ડોસી તેનાથી દબી જતી અને ચુંકે ચાં કરી શકતી નહિ. ધનકારડોસી દીલમાં તો બહુ બળતી પણ અલંગા આગળ ફાવવા પામતી નહિ. જ્યારે જ્યારે અલંગા કીકીની વહારે ધાતી, ત્યારે ત્યારે વઢવાડનો તે વખતે છેડો આવી જતો. અલંગા કીકીને બહુ બહુ સમજાવતી કે સંસારમાં ગરીબ ગાય જેવા થઈએ તો નીચી બોરડીની પેટે, બધાએ ઝુડી કહાડેજ. માટે વખતે દાંત ખતાવવા પણ જરૂરના છે. પણ કીકી સ્વભાવની રાંક રહી તેને કોઈવાર સાસુની સામા થવાની હામ છુટીજ નહિ. અલંગા જેવી કણ્યો કરવામાં પાછી પાની નહિ ભરનારી બૈરી, કીકી જેવાની દાઝ ખાય એ સ્વાભાવિક હતું. ધનકાર અને સામળી જેવાં કઠોર હેયાનાં, કીકીને ભલે દુઃખ દે, પણ સાધારણ રીતે કોઈ પણ કીકીની દયા ખાધા પાખી રહે નહિ.

બારણે આઠ વાગવા આવ્યા પણ ડોસીએ કીકીને વાળુની તૈયારી કરવાનો કંઈ વખત આપ્યો નહિ, ને કંઈ કહ્યુંએ નહિ, તેમ તેમ અલંગાનો રાધ ધનકાર

અને સામળી પર વધતો જ ચાલ્યો. હજીએ એ તો ખામોશ રાખીને રહી અને બધો તમાશો વારે વારે આવીને જોયા કીધો. એવામાં કૃષ્ણદાસને શેઠની દુકાનેથી આવતાં ધનકારડોસીએ જોયો ને વધારે ચાળા કરવા લાગી. ડોસી તકીઆ પાસે અદેલીને બેઠી થઈ. કંમર સુધી ઓઢવાનું ઓઢ્યું ને બધાં ગાત્ર સિધિલ થયાં હોય તેની પેઠે, સામળી એની પાસે બેઠી પગચાંપી કરતી હતી તેને, ઝીણું ધાંટે, અને બોલતાં શ્રમ પડતો હોય તેમ અચકાઈ અચકાઈને કૃષ્ણદાસ સાંભળે એમએ કહેવા લાગી—

“હવે તો બહેન, મારાથી દુઃખ સહન થતું નથી. મને તો હવે પરમેશ્વર પોતાની પાસે બોલાવી લે તો હું છું.”

“માણ, તમે આવા ગાંડા વેડા કેમ કરો છો?”—સામળીએ જવાબ દીધો—

“હજી તો કૃષ્ણદાસ બાળક છે ને વહુએ નાદાન છે તે એને છોડીને કેમ જવાય?”

“ના બહેન, ના, પણ હું તો હવે છેક કંટાળી ગઈ છું ને આ સંસાર મને કાળ જેવો વસમો લાગે છે.”

“વળી પાછા એવા ગાંડા વેડા કીધા કે? હોય, એ તો શરીર છે તે બે દહાડા દુઃખએ થાય તેને શું કરીએ? દેહનું લાગ્યું દેહને ભોગવ્યા પાખી કંઈ છુટકો છે?”

“એ તો ખરૂં, પણ મારાથી જીની આંખે નવાં કૌતક જોવાતાં નથી. હવે તો હું મરું તો છું. આજ કાલની વહુઓ બહુ છકેલી, કામણું હુંમણી ભરેલી, તે વરને ગોળનું પાણી પાઈ દે છે.” એવામાં કૃષ્ણદાસને ડોસીએ તેજ વેળા જોયો હોયની તેમ એ બોલી—

“ઓ ભાઈ કૃષ્ણઆ, તું આવ્યો કે? બહુ સાંઝે થયું. જો ભાઈ હું તો હવે એક બે દહાડાની પરાણી જેવી છું. આજના મંદવાડમાંથી હું હવે બચવાની નથી; માટે ભાઈ, તું તારું સંભાળી લેજે. આ તારું ધરખાર, આ તારું રાયરચીલું ને આ તારી ઘેરી; મારા હવે તને છેલ્લા રામરામ છે.”

કૃષ્ણદાસ તો આ બધું જોઈને સડક થઈ ગયો કે વળી આ શું તોફાન ઉઠ્યું; તેથી ડોસી બોલી તેનો કંઈ જવાબ એનાથી દેવાઈ શકાયો નહિ, એટલે સામળી એને ઠપકો આપતાં બોલી—“કેમ ભાઈ, તમે કંઈ કહેતા નથી? માણને આવું આવું બોલતાં વારેલાની, હું તો હવે સમજાવી સમજાવીને માકી પણ માણ તો મરવાની હક લઈ બેઠાં છે.”

“જ્યા, તને શું થયું છે?” કૃષ્ણદાસે પુછ્યું અને કીકી ક્યાં બેઠી છે તે જોવા લાગ્યો. કીકી નિરાશ થતી ને થકીપાકી એક ખુણામાં બેઠી હતી.

“ઓ ભાઈ,”—એટલું જ બોલીને ધનકારડોસી ચુપ રહી. સામળીએ કૃષ્ણદાસને

કહ્યું—“માણને આજે ધનમાલીદાસને ત્યાં દાણા વીણતાં વીણતાં, જીવલેણ આંકડી થઈ આવી ને હજી એને એન પ્રગતું નથી.”

“ઓ ભાઈ, હવે હું જવાની”—ધનકારડોસી અચકાતી અચકાતી વળી બોલવા લાગી પણ દમ ભરાયો હોય તેમ થોડી વાર અટકી ને કહ્યું—

“તેં ને આ વહુએ મારી બહુ ખરદાસ કીધી છે. હું રાંડ કાંઈ વાર કંઈ બોલી ચાલી હોઈ તો તે હવે વિસરી જશે. ભાઈ, મારી પાછળ તું ઝાઝો ખરચ કરીશ નહિ. આપણું ગળું નથી.”

“પણ જ્યા, તું કહે તો હું કાંઈ ડાકટરને તેડી લાવું.”

“નારે ભાઈ, હવે મારે ડાકટર કેવા? હવે એવા સીસા પીને હું મારી જીત શાને વટાળું? મારી જેવી ડોસી ડગરી મુઈ તો શું થવાનું છે? તું ને તારી વહુ અખ્યાતાં રહેજો એટલે મારી આંખ ઠરશે.”

ધનકારડોસી એ પ્રમાણે મર્મમાં બોલવા લાગી ને શ્રીદાસને લાગ્યું કે વળી કાંઈ પંચાતી આવી પડી છે, તેથી જ્યા એમ કરે છે. આગળ પણ ડોસી બહુ બહુ વાર એમ કરતી તે બધું એને સારી પેઠે યાદ હતું; તેથી તેના વિચાર કરતો ધનકારડોસી પાસે એ બેઠો.

એવામાં અલંગા ત્યાં આવી ને કીકીને કહ્યું કે જા, વાળુની તૈયારી કર. શ્રીદાસ ભુખ્યો થયો હશે. માણને જોઈતું કરતું હું આપીશ.

ધનકારડોસીથી કંઈ મ્હેડે મ્હેડ ના કહેવાય નહિ તેથી કંઈ બોલી નહિ. અલંગા કીકીને હઠ કરીને કહેવા લાગી તેથી લાચારીએ કીકી વાળુની સોઈ કરવા ગઈ.

અલંગાએ મનમાં નક્કી કીધું કે હવે ડોસીના ને સામળીના નાદરે ઉતારું. તે જ કારણસર પોતે વાળુથી ઝટપટ પરવારી રહી ત્યાં આવી હતી. એના દીલમાં લડવાનું જોમ વ્યાપી રહ્યું હતું, તેથી એ ભારમાં અને ભારમાં ત્યાં આવી અને ઉપર પ્રમાણે કીકીને કહ્યું. પોતે ધનકારડોસીની પાસે જઈ બેઠી. રોષમાં ને રોષમાં એની આંખો મોટી થઈ ગઈ. ઓઠ દાબતી અને અનિયમિત રીતે લાંબા ટુંકા શ્વાસ લેતી એ બેઠી. જમતાં જમતાં લડાઈ કેવી રીતે કરવી તે બધું એણે પોતાના મનમાં નક્કી કીધું હતું ને તેના પગરણમાં કીકીને રસોડામાં મોકલી. ધનકારડોસીના મનમાં વધારે લહાય લાગવા માંડી. ધનકારડોસીની પાસે બેસીને અલંગા શ્રીદાસને મરેડમાં કહેવા લાગી—“તમે જાણો છો આજે માણને આંકડી કેમ થઈ આવી તે? એ તો માણનું અસલ ખાનપાન તેમાં આજે બચ્યાં. બાકી મારા જેવી કે બીચારી કીકી જેવી હોત તો ક્યારનીએ રામ શરણે થઈ ગઈ હોત. બપોરથી અત્યારે નવ વાગ્યા ત્યાં મુઘીમાં બીચારી કીકીને પગ વાળી બેસવાનો વારો આવ્યો નથી. માણ

માંદાં પડે ત્યારે વહુવારને ઝંપ કે રોટલો શેનો મળે? એ તો તમારા ધરનો ચાલ છે.” ફળીદાસ સડક થઈ ગયો ને ડોસી પડી પડી સળવળ કરવા લાગી.

“માણ” અલંગા રોપમાં બોલી—“કીકીનાં કડાં કોઈ પેટારામાંથી લઈ તો નહિ જાય કેની?” પછી ફળીદાસ તરફ મરોડ કરતાં એણે કહ્યું—“તમારે કડાં કરાવવાં હતાં તો જોશી પાસે મુરત કેમ જોવડાવ્યું નહિ? એવા અપમુકનમાં કરાવ્યાં કે બનમાલીદાસને ત્યાં કીકીનાં કડાંની વાત સાંભળી ત્યારથી માણને આંકડી પર આંકડી આવી જાય છે.”

“ના ના—” ફળીદાસ ખ્હીતાં ખ્હીતાં બોલ્યો—“મેં તો કંઈ કરાવ્યું નથી.”

“તમે એમ માવડીમોયા થઈને ના કહેતાં લાજતા નથી?” અલંગા ફળીદાસ તરફ આંખો ફેરવીને બોલી—“બધાએ લાયડા હશે પણ તમારાથી તો આડો આંક છે! જુઓની માણ તરફ કેવા ખ્હીતા ખ્હીતા જુઓ છો? એ શું કંઈ વાધ છે કે તમને ખાઈ જશે, કે આવા રળતા ખપતા થઈને ખ્હીઓ છો?”

“પણ મેં તો કંઈ કરાવ્યું નથી”—ફળીદાસ બોલ્યો.

“તમે કડાં કરાવ્યાં. સાળુઓ કરાવ્યાં. ચોળીઓ કરાવી”—અલંગા આંગળીએ ગણતી ગણતી બોલી—“એ બધું ધનકારમાણ ક્યારનાએ જાણી ચુક્યાં છે. તેમાં જ આજે આંકડીઓ આવે છે. ખાકી માણને પુછીને કરાવ્યું હોત તો એ શું તમને કંઈ ના કહેત?”

ધનકારડોસીથી હવે રહેવાયું નહિ તેથી એ બોલી ઉઠી—

“અલંગા, તારે પાલવે તો ખેસ ને પાલવે તો જતી રહે. અમારા ધરના કજીઆમાં તારે પડવાનું કામ શું?”

“માણ, હું તમારા ધરના કજીઆમાં ક્યાં પડું છું”—અલંગાએ ઠાવકું મ્હોં રાખીને કહ્યું—“હું તો તમને આંકડી આવે છે તે જોવાને આવી છું. મારામાં લડવાનું બર ક્યાં છે? મેં કંઈ આજે થોડો શીરો ખાધો છે કે તમારી જોડે લડું.”

“અરે, માણ ખાતાંતાં ક્યાં”—સામળી બોલી ઉઠી—“એ તો મેં માણુમાણુ ખવડાવ્યો. એને તો કાળીઓ ખાધો ન ખાધો ને આંકડીઓ આવી ગઈ તેથી બધો પગો રહ્યો.”

“તારા જેવી લાતખાઉનું બોલવું હું કેમ માનું?”—અલંગા બોલી—“હું બધું જોયા કરતી. ખાસ્સો શેર શીરો માણના પેટમાં પગો ત્યારે એની આંકડી હેડી બેઠી છે.”

ધનકારડોસીથી હવે રહેવાયું નહિ. લાગલી બેઠી હતી તે ઉભી થઈ અને ધોટા કહાડીને અલંગાને કહેવા લાગી કે મારા ધરમાંથી નીકળ. અલંગાને એટલું જ

બોધતું હતું. એણે તો વિચાર જ કરી રાખ્યો હતો કે ડોસી સારી પેઢે ઘાટો કહાડીને અને ઉભી થઈને લડે તો એનો ઢોંગ ઉઘાડો પડી જાય. તેથી એ પણ ઉભી થઈને ડોસીના કરતાં વધારે મોટા ઘાંટા કહાડીને લડવાનું શરૂ કરીધું. અલંગાના મરેડાના બોલોથી ડોસીને બહુ ક્રોધ થયો હતો અને એ પણ બોલવામાં કાઠની હઠાવી હડે એવી હતી નહિ. તેથી ધડીકવારમાં ત્યાં જોવા જેવું થઈ રહ્યું. સામળી અને શ્રીદાસ પણ ઉભાં થઈ ગયાં. સામળી ધનકારડોસીનો પક્ષ ખેંચી લડવા લાગી. શ્રીદાસ ત્રણેને વારવા લાગ્યો. પણ અલંગા ને ધનકાર અને બાપડે બાપડ સામાં થયાં, એટલે ટકારખાનામાં શ્રીદાસનો પીપુડી જેવો અવાજ ક્યાં સંભળાય? માત્ર મોટા મોટા ઘાંટાઓ મોટા મોટા સૂરમાં નીકળવા લાગ્યા. ડાહ્યુ બોલે છે ને શું બોલાય છે તે તો કંઈ સંભળાયું નહિ. આસપાસના પડોશીઓ પોતપોતાનું કામ છોડી એકઠા થયા. શોર જકાર ઉલટો વધી પડ્યો. એમ પાંચેક કલાક સુધી ચાલ્યું. અલંગાની નેમ પાર પડી. ચાલનાં બધા લોકોએ જાણ્યું કે ધનકારડોસી અલંગા જેડે વઢવાડ કરે છે. એટલે અલંગાએ વઢતું બંધ કરીધું. રોપમાં અને રોપમાં અલંગાની સાથે લડવામાં ધનકારડોસીને લાન રહ્યું નહિ કે પોતે મંદવાડનો ઢોંગ આરંભ્યો હતો. જ્યારે અલંગા બોલતી બંધ પડી ત્યારે એને લાન આવ્યું ને સડક થઈ ગઈ! અલંગાનું ફાવી ગયું ને એ બોલી—“જોયું બાપડો, હું કહેતી નહોતી કે ધનકારડોસી નકામો ઢોંગ કરે છે! ને બીચારી કીકીને નાહકની સતાવે છે! બાકી આમ ખરેખરી માંદી હોય તો મને મારવા આવે એવી રીતે, મારી જોડે, આખી ચાલી જાગે એવો કશોયો થાય?”

ધનકારડોસી એનો જવાબ શું આપે? બધાં અલંગાનો ભાગ લેવા લાગ્યાં ને ડોસીનો વાંક કહાડવા લાગ્યાં. સામળી આમ તેમ છુપાવા લાગી. ધનકારડોસી મનમાં બહુ બળવા લાગી. પણ કરે શું? તેથી એ મુંગી મુંગી ઉભી રહી. અલંગાએ હવે, આજે કીકી ઉપર શું શું વીટંબણા ધનકારડોસીએ પાડી હતી તે વાત મરી મસાલો લલરાવીને કહી સંભળાવી. ધનકારડોસીને તો મરવા જેવું થઈ ગયું!

બીચારી કીકી આ બધો શોર જકાર સાંભળી, રસોઈ પડતી સુકી, ત્યાં આવી. અલંગાને આ પ્રમાણે પોતાનું ઉપરાણું તાણી વઢવાડ કરતી, ને ધનકારડોસીને તેની સાથે વઢતી જોઈને, એના તો હાંબ જ મગડી ગયા!

બપોરના ત્રણ વાગ્યાથી એના પેટમાં લહાય બળતી હતી. ધનકારડોસી સારૂ ફેરાફેરા ખાઈને, અને ભુખ્યા રહેવાથી, એનું માથું ફરી ગયું હતું ને જીવ ડહોવાઈ જતો હતો. ચુલો સળગાવતાં, આંખે ધુમાડો બહુ લાગ્યો તેથી એને વધારે ફેર આવવા લાગ્યા. માણુમાણુ રસોઈ કરવા બેઠી, એવામાં અલંગા અને ધનકાર લડવા

લાગ્યાં. બહાર આવી જોવા લાગી તો હોહા થઇ રહેલી અને આડોશીપાડોશી ભેગાં થયેલાં હતાં. અલંગા ડોસીની ફજેતી પુરેપુરી ઉધારી પાડતી હતી, તે એણે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું ને એનો જીવ હવે વશ રહ્યો નહિ. એક ચીસ પાડી ને એ બેશુદ્ધ થતી ભોંયપર પછડાઈ પડી. એવામાં કેશવલાલ અને દુલારામ ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

પ્રકરણ ૧૪ મું

ઐરાંઓના કળ્યાનો લાગેલો પાટો પાટ

ખેતી કરવી ત્યારે રાખવું ગાડું—લડાઈ કરવી ત્યારે બોલવું ગાડું.

વાર તારા હરામીને, નહિ તો ખાઈ તારા ગરીબને ! (જુની કહેવતો)

કેશવલાલ અને દુલારામ ત્યાં કેમ આવી ચઢ્યા તે માટે થોડીક વાતનું પાછળથી અનુસંધાન કરવું જરૂરનું છે.

બનમાલીદાસને ત્યાં બધાં ઐરાંઓ નવલશાનાં લમને ઉદ્દેશીને દાણા વીણવાને ભેગાં થયાં હતાં. ત્યાં કીકીએ આગળ પાછળનો વિચાર કીકા વિના, પોતાની મા ગૌરીને ફળીદાસે નવાં કરાવી આપેલાં કડાં બતાવ્યાં. તે દુલારામની ઐરી રાત્રીએ જોયાં અને તેના પેટમાં બળતરા લાગવાથી કાળી મારફતે તેણે રજુસ્તંભ રાખ્યો. ‘કીકી બહેન, તમારાં કડાં મને તો બતાવો. મારે પણ એવાં કરાવવાં છે.’ એમ કાળી બોલી ને કળ્યાનું બીજ રાખ્યું. એ શબ્દો જો કે સ્વતઃ નિર્દોષ હતા, તે બોલનારી કાળી પણ નિર્દોષ હતી, તો પણ આ જગતમાં તમામ વસ્તુ—કર્મ—અને શબ્દ—દેશ, કાળ અને સમય પરત્વે ગુણદોષરૂપ થાય છે. કાળી એવા સંજોગો વચ્ચે એ બોલો બોલી કે પોતે અને તેના શબ્દો, સ્વતઃ કંઈ દોષવાળા નહિ છતાં, કીકીને મહાદુઃખનું કારણ થઈ પડ્યા.

બનકારડોસી આંકડી આવવાનો ઢોંગ કરી કીકી અને સામળી સાથે બન-માલીદાસને ત્યાંથી જતી રહી, પછી ત્યાં પાછું ગાવા કરવાનું કોઈને સૂર છુટ્યું નહિ. ડોસીના ફીતુરથી બધાંના સહજ આનંદમાં ભંગ પડ્યો. બધાં આપસ-આપસમાં જુદી જુદી વાતો કરવા લાગ્યાં. કાળીને તો હજીએ બાન આવ્યું નહિ કે તેણે કંઈ ખોટું કીધું હોય! પણ શુભાખવહુને કંઈક વહેમ પડ્યો હતો તેથી કાળીને હકીકત પુછતાં, એના જાણવામાં આવ્યું કે એ બધાં રાત્રીનાં કારસ્તાન હતાં; છતાં પણ કાળીની નાદાનીનું ફળ બીચારી નિરપરાધી કીકીને વેડું પડ્યો, તેથી એ કાળીને

અહુ ઠપકા આપવા લાગી. કાળીએ જ્યારે જાણ્યું કે કીકીનાં દુઃખનું પોતે વગર લેવે દેવે કારણ થઈ પડી છે, ત્યારે એ હાય પીટ કરવા લાગી.

નિર્મલદાસની ઐરી બાલા પણ મનમાં અધું સમજી ગઈ, કારણ કે રાત્રીને કાળી જોડે ધુસપુસ કરતાં એણે જોઈ હતી. વળી રાત્રી કાળી સાથે થોડીવાર વાન કરીને દૂર જઈને બેઠી તેથી એની પણ ખાતરી થઈ કે રાત્રીએ એનું કાળું કામ કાઢ્યું છે. કીકીને માટે એ દયા ખાવા લાગી ખરી, પણ એને તો એવી ફીકર પેડી કે ગૌરી, રાત્રી જોડે લડવામાં કાઢવાર નહોતી ફાવતી, તેમ આજે પણ નહિ ફાવે; અને તેના પરિણામમાં ગૌરી, બધો રોષ પોનાપર કહાડશે, માટે આજે સાસુજીના જરાકે વાંકમાં ન આવવાની સાવચેતી રાખવાનો વિચાર કરતી એ બેઠી.

રાત્રી તો જાણે કશું જાણતી કે સમજતી ન હોય, તેમ એક ઠેકાણે ડાહી ડમરી થઈને, બેઠી બેઠી દાણા જોયા કરતી હતી. એના મનમાં તો પોતાની યુક્તિથી ધારેલી નેમ પાર પડી તેથી દરખ તો આવતો હતો, તોપણ ડહાપણ વિચારી એ ફાવડું મ્હોડું રાખી રહી.

એક ઠેકાણે ગૌરી પણ નીચી મુડીએ દાણા જોયા કરતી હતી. ઘેર જઈને જનકારડોસી કીકીને અહુ પગવશે તેથી એના પેટમાં તો લહાય લહાય બળવા લાગી. રાત્રી તરફ નજર કરી કરીને એની બળતરા વધારે સળગવા લાગી. મનમાં બળુંબળું અને ખાઈ કરડું થઈ રહી.

એ પ્રમાણે સૌ પોતપોતાના વિચારમાં બેઠાં હતાં. થોડો વખત પહેલાં જે આનંદ ત્યાં છવાઈ રહ્યો હતો તેમાં ભંગાણુ પડ્યું. એવામાં પાંચ વાગવા આવ્યા. કેટલીકે જોયું કે ગાવા કરવાનો તાલ હવે આજે પાછો આવશે નહિ, તેથી એક પછી એક જવા લાગી. પાંચ વાગ્યા ને ગૌરી મ્હોનો દાથરો ચહડાવીને, રાત્રી તરફ ધુરકતી ધુરકતી ઉઠી, અને કમળાને કહીને ઘેર જવા નીકળી. ગૌરીની જોડે રાત્રી અને બાલા ઉડ્યાં. શુભાષવહુ અને કાળી પણ ત્યાંથી જવા નીકળ્યાં. રસ્તામાં રાત્રી જાણી જોઈને ગૌરીની પાછળ ચાલવા લાગી. બાલાએ જોયું કે જો ગૌરી જાણશે કે પોતે રાત્રીની સાથે ચાલે છે તો વળી વધારે રોષે ભરાશે, તેથી એ ગૌરીની સાથે ચાલવા લાગી. એટલામાં જનકારડોસીના ઘર તરફ જવાનો રસ્તો આવ્યો ને બાલાએ સાસુના વહાલાં થવાને પુછ્યું કે કહો તો કુળીદાસને ઘેર જાઉં, ને જોઉં તો ખરી કે કીકી ને જનકારડોસી શું કરે છે. ગૌરી કંઈ બોલી નહિ, પણ આખો તાણી બાલા સામું જોઈ રહી એટલે બાલા સુપ થઈ ગઈ.

ઘેર આવી પ્રથમમાં ગૌરી રસોડામાં ગઈ અને બટને કહ્યું કે મારે શરીરે ફીક તથી માટે હું જમવાની નથી. બાલા અને રાત્રી પોતપોતાના ઓરડામાં

ચાલ્યાં ગયાં ને ગૌરી પણ પોતાના ઓરડામાં ગઈ. હવે એણે બૈરીચરિત્ર કરવાનો આરંભ કર્યો. પહેરેલો સાળુ ઉતારી, ન્યાં ત્યાં મુકી દઈ, એક કુલાંગવાટરની સીસી પોતાની પાસે લઈ, માથે રમાલ બાંધી, એક કોચપર એ સુઈ રહી; કાંઈની જોડે બોલી કે ચાલી નહિ. એને આ વખતે ખરેખર દુઃખ થતું હતું કે હાથ રે, મારી કીકીને શું ને શું વનેખાં ડોસી ઉતરાવશે! જેમ જેમ વધારે વિચાર કરવા લાગી તેમ તેમ એને એન પડ્યું નહિ. અરે, જો કીકી એટલી અધીરી ન થઈ હોત ને કડાં ત્યાં આપ્યાં ન હોત તો કેતું સાફ થાત! પણ બની ગઈ તેને કાણુ ફેરવી શકે? વળી એને વિચાર આવ્યો કે એ બધાં કાળાં કરતુક રાત્રીનાં છે, તેથી રાત્રીને મનમાં હજારો ગાળો દેવા લાગી ને અશુભ ધ્યાનવા લાગી. પણ એમ કરવાથી એની બળતરા હોલવાઈ નહિ. એવામાં બાલા એના ઓરડામાં ચઢાઈના વાડકા લઈને આવી. આજે બાલા પોતાના મનમાં ગૌરીથી સાચેજ બહીતી હતી; તેમાં ઓરડામાં આવતાં, માથે રમાલ બાંધેલી અને રડવા જેવું મ્હોં કરી કોચ ઉપર ગૌરીને જેમ તેમ સુતેલી જોઈને, એણે તો મનમાં બાધા લીધી કે આજની રાત મને નિર્વિઘ્ને જાય તો હું બુલેસરમાં ઘીનો દીવો કરીશ. માલુસની બહીક જ તેની આડે હમેશાં આવે છે. બાલાને પણ એમ જ થઈ પડ્યું! ચઢાઈના વાડકા લઈને ગૌરી પાસે એ કંઈ આજે નવાઈની આવી નહોતી. ઘણી વાર તેમ કીધું હતું. પરંતુ આજે એનો હાથ થરથર ધુન્વા લાગ્યો. તેથી એ હાથે રકબી ધરી પાસે આવી ને ગૌરીને કહ્યું કે સાસુજી, તમારે માટે ચઢાઈ લાવી છું, ગૌરીએ રીસમાં અને રીસમાં ના કહી કે મારે પીવી નથી! પણ એટલા ઉપરથી કંઈ બાલાથી વાડકા લઈને પાછાં જવાય? વહુવારનો નાતો રહ્યો તેથી ભાવે કે કભાવે, ચઢાઈ પીવડાવવાને થોડો મ્હોનો આગ્રહ કર્યા વગર કેમ ચાલે? તેથી ગૌરીને સમજવવાને એ બોલી—“થોડી છે. થોડીક તો લ્યો. તમારું શું આજે માથું દુઃખે છે?”

“બળી તમારી ચઢાઈ! મને રાંડને તો કંઈ થયું નથી”—ગૌરી કાચ ઉપર બેસી થઈને બોલી—“તમે આજે મારી નજરથી ખસતાં રહો એટલે થયું. મારા પેટમાં આજે લહાય લહાય બળે છે.”

બાલા બહીતાં બહીતાં જ ઓરડામાં આવી હતી. તેમાં ગૌરીને એકદમ કાચ ઉપર બેસી થતી જોઈને, એનો હાથ વધારે ધુન્વો ને ચઢાઈના વાડકા ભોંય પર ઉપો વળી ગયો! બધે ચઢાઈ ચઢાઈ થઈ રહી. થોડાક છાંટા ગૌરીને ઉઘા. બાલાના હાથ બળી ગયા. સાથે લાગ્યા બાલાનો પગ લાગવાથી એક ખુરશી પણ પડી ગઈ. પોતાનો હાથ બળવાની વાત તો એક બાબુએ રહી, પણ ગૌરી હવે બાલાપર

અધો રોષ કહાડવા લાગી. “તમે બધાંએ આજે મારો જીવ લેવો ધાર્યો છે? મને ક્યાં ચ્હાઈ નેમી હતી! હું તો હવે આ ધરથી છેક ધરઈ મઈ છું. મને તો તમે બધીઓ કાળ જેવી લાગે છે. તમે બધાં મારાથી ખસતાં રહો તો બાઈઓ, તમારો પાડ માનીશ. મને રાંડ એકલી મરવા દોની કે હું છું.”

બાલા શું બોલે? મુંગી મુંગી જલદી જલદી એક ગળણું લઈ આવી ચ્હાઈ દોળાયલી જગો દહોવા લાગી અને પડી અપડી કરવા લાગી. એટલામાં ગૌરી ન બોલવાનું બોલી તે બધું સાંભળવું પડ્યું. ગૌરી ઘેર આવી ત્યારથી જ બળુંઝીકું કરતી આવી હતી. તે બાલાને એમ બોલી બોલીને બાળવા લાગી. પણ બાલા આજે વખત વિચારીને કંઈ બોલી નહિ, તેમ તેમ એ વધારે ઉખળી ને આખરે બોલી— “તારો ધણી હવે કમાતો થયો છે, માટે હવે તમે એક પછી એક મારા ધરમાંથી દબો તો મારા જીવને કળ વળે. તમને બધાંને નેમી હું તો બળી જઈ છું. તમે મને સુમે રોટલો ક્યાં ખાવા દો છો?”

ગૌરીના ઘાંટો સાંભળી નિર્મલદાસ પાસેના ઓરડામાંથી ત્યાં આવ્યો. તેણે ગૌરીના છેલ્લા શબ્દો સાંભળ્યા ને પાણીથી પણ પાતળો થઈ ગયો. એને કંઈ ખબર નહોતી કે ગૌરી આજે શા કારણથી આમ વધનું ઓછું બોલે છે; તેથી એ તપી ગયો ને કંઈ બોલવા જતો હતો, પણ એટલામાં ચંદ્રદાસ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એટલે બાલા અને નિર્મલદાસ ત્યાંથી મુંગાં મુંગાં ખસી ગયાં.

“કેમ, વળી આજે શું માંડી બેઠાં છો?” એમ બોલતાં ચંદ્રદાસે ઓરડામાં પગ મુક્યો. જોય છે તો ગૌરીએ માથે રૂમાલ બાંધેલો, તેની પાસે ચ્હાઈ દોળાવાથી બધી જગો ભીની ભીની થયલી, ને એક ખુરશી ઉંધી વળેલી દેખાઈ. ગૌરીએ હવે રડવાનું શરૂ કર્યું. રહી રહીને અને ચીસ પાડી પાડીને એ રડવા લાગી. રડવું રહે નહિ તેમ ડ્યક્ટીઆં ખાઈ ખાઈને અને સાસ લેતી લેતી એ વધારે રોવા અને કાગારોળ કરવા લાગી. મનમાં પોતાનાં મુવેલાં માખાપને અને સગાં વહાલાંને યાદ કરી એ ચોધાર આંસુ પાડવા લાગી. એ વખતે ખરે ગૌરીની આકૃતિ બહુ શોકજનક થઈ પડી હતી. ચંદ્રદાસનું એનાપર ધણું હેત હતું. તેમાં એની આવી દયાજનક છબી નેમીને એનું દીલ પીગળી ગયું. ગૌરીની આસના વાસના કરતાં એણે રડવાનું કારણ પૂછ્યું. ગૌરીએ રડતાં રડતાં ને ડ્યક્ટીઆં ખાતાં ખાતાં, રૂમીએ આજે બનમાલીદાસને ઘેર કીકી પર જે કાળો કેર વરસાવ્યો હતો તે કહી સંભળાવ્યો. બનકારડોસી ત્યાંથી આંકડીનો ઢોંગ કરી જતી રહી તે પણ જણાવ્યું. કીકી ઉપર તે હવે શું શું વનેખાં પાડતી હશે, એ સંભારતાં સંભારતાં એનું હૈયું વસ રજી નહિ ને પોક પોક મુકી એ રોવા લાગી.

આખા ઘરમાં બધાંને કીકી પર હેત હતું. તે ખીચારી એવી નિર્દોષ, રાંક અને ભોળી હતી કે બધાં એને કીકી બેહેન કહેતાં ને એને બધાં લાડ લડાવતાં. નહાર હેયાનો અને આપમતલખીદાસ દુલારામ પણ કીકીને ચહાતો. ચંદ્રદાસને તો કીકી આંખની કીકી જેવી હતી. તેથી ઉપલી હકીકત સાંભળી એના પિત્તો ઉછળી આવ્યો. રાતી પર રાતો પીળો થઇ ગયો. અતિશે ક્રોધ કરતો એ બોલ્યો—“અસ મારા ઘરમાં રાતી જોઇએ નહિ, મારે એનું મ્હોં જોવું નથી. એની સાથે દુલારામ પણ ભલે જાયની, મારો એ દીકરો શાનો? અસ, આજે ને આજે એ બંનેને મારા ઘરમાંથી કાઢડું તોજ હું ખરો, ને ત્યારે જ મારા જીવને હવે ઝંપ વળશે. રાતી બહુ હાડન ને કજીઆખોરી છે એમ હું પણ પ્રથમથી જ જાણતો હતો. ઘરમાં ઘણીએ વાર કંકાસ માંડતી તે હું સહન કરતો કે હશે, ઘેરાંબુદ્ધિ છે તે એમ જ કરે. એની મેળે ઠેકાણે આવશે. ઘરમાં લડે તે તો જાણે સમજ્યા, પણ એ રાતી મારી કીકીને દુઃખ દે?”

ઘરનાં બધાં માણસો ગૌરીનું આવું આકંઠ સાંભળીને ભેગાં મળ્યાં હતાં. ગૌરી છાતીફાટ રડતી તે બધાં સ્તબ્ધ અને સડક થઇને જોયાં જ કરતાં હતાં. તેમ ચંદ્રદાસને આ પ્રમાણે રાતો પીળો થતો જોઇને, તેઓ તો થરથરી ગયાં. આખું ઘર ખળભળી ગયું. ચંદ્રદાસ બહુ આમોશ રાખતો. આજના જેવો ક્રોધ એણે જ-મા-રામાં બે ત્રણ વાર કીધો હશે, તેથી બધાં કંપી જાય એ સ્વાભાવિક હતું. એવામાં બહારથી દુલારામ ત્યાં આવ્યો. બધાંને એ પ્રમાણે પુતળાંની પેઠે, ચું કે ચાં કર્યા વગર, મહોટી મહોટી આંખો કરીને અને ચકિત થયલાં ત્યાં ઉભેલાં જોઇને એના પણ હાંજ ગગડી ગયા. ચંદ્રદાસે એને જોયો અને ક્રોધે છેક પરાધીન થઇને બોલી ઉઠ્યો—“અસ દુલારામ, તું ને તારી ઘેરી આજે ને આજે-આ ઘડીએ મારા ઘર-માંથી નીકળો. મને તારું મ્હોં કોઇ વાર ખતાવતો નહિ. હું બધાંને કહેતો હતો કે ધનકારડોસી મહા કપાતર છે માટે કીકીને ત્યાં નહિ આપો. પણ મારું કહું સાંભળતું કોણ? કીકીનું સાસરું અંબમાં છે એટલું જ બધાંએ જોયું, ત્યારે આજે આપણે આ દહાડો આવ્યો કેની? પણ દુલારામ, તું તો મારા ઘરમાંથી નીકળ જ. એવી બોડકીએને ત્યાં તો કોઇ દહાડો દીકરીઓ આપવી જ નહિ.”

આ સંસારનું બંધારણ જ એવું છે કે કેાનું કર્યું કેાને બોગવવું પડે છે. વાંક તો રાતીનો હતો, પણ ચંદ્રદાસ દુલારામને ઘરમાંથી કહાડી મુકવાને તત્પર થઇ રહ્યો !

દુલારામ તો આ બધું સાંભળીને છક થઇ ગયો કે વળી આ નવી પીડા શું આવી. બહારથી એ તરતનો આવ્યો હતો તેથી હજી એને બધી વાતની ખબર

નહોતી; તોપણ એનો એવો આભાસ થયો કે કીકીને કંઈ દુઃખ પહોંચે છે ને તેમાં રાતીનો વાંક છે, તેથી ચંદ્રદાસ આ પ્રમાણે રોષમાં અને રોષમાં બોલે છે.

દુલારામ વીસે વીસ વસા વાણીઓ હતો. ચંદ્રદાસ આજે કારણસર કોપતો હશે. વિના કારણે પણ ચંદ્રદાસ એનાપર ક્રોધ કરતો. તથાપિ એ કોઈ કાળે તપી જતો નહિ. ઠંડા વાણીના માટલા પેડે એ તો સદા ઠંડો જ રહેતો. પાસે જવાથી ચંદ્રદાસ વધારે કોપશે અને કંઈ વધતું ઓછું બોલી જવાશે તો પાછળથી ચંદ્રદાસને પસ્તાવા જેવું થઈ પડશે, એવી અગમ બુદ્ધિ વાપરી, એ ત્યાંથી પોતાના ઓરડામાં જતો રહ્યો. રાતીને પાંચ સાત પુષ્પાંજળીથી વધાવીને બધું પુછવા લાગ્યો. રાતી કંઈ કામી હતી કે પાંચડું અને સાચે સાચું બોલે? તેથી ખરી બાતમી મેળવવાને એ બહાર આવ્યો. એવામાં બાલા ત્યાંથી જતી હતી. તેણે દુલારામના પુછવાથી બધું ખરેખર કહી દીધું. દેરાણી જેઠાણીને અસહ્ય જ અનતી રાસ હતી નહિ ને રાતી આજે ખાસી સપડાઈ હતી, તેથી બાલાએ બનેલી હકીકત કહેવામાં કંઈ કચાસ રાખી નહિ.

દુલારામ રાતીપર બહુ જ ચીડાઈ ગયો. પરિણામમાં રાતીને થોડીક પાટુ પડી. એ રીતે આખા ઘરમાં યાદવાસ્થળી જેવું થઈ રહ્યું. વાળુ તો વાળુને ઠેકાણે રહ્યું ને બધાં આમ તેમ મુંગાં મુંગાં બેસી રહ્યાં. દુલારામે નિર્ભયદાસને ચંદ્રદાસ પાસે મોકલ્યો કે એને સમજાવી વાળુ કરવા ઉઠાડે. પણ ચંદ્રદાસે વાળુ કરવાની સાફ ના માડી. એટલે બીજાંઓ પણ એક પછી એક ના પાડવા લાગ્યાં.

‘કીકી બહેન તમારાં કડાં મને તો બતાવો’ એ સ્વતઃ નિર્દોષ વાક્યના પરિણામમાં બે ઘરનાં માણસો બુખ્યાં રહ્યાં!!

દુલારામે વિચાર્યું કે કંઈ કરવું તો જોઈએ. આમ બેસી રહેવાથી કંઈ વળવાનું નથી, તેથી પાંચડી લુગડાં પહેરી એ ચંદ્રદાસની પાસે બહીતો બહીતો આવ્યો ને કહ્યું—“સાહેબ, તમે શું કામ શીકર રાખો છો. બસ, જૂનીદાસને ધનકાર ડોસીથી જુદું ધર મંડાવી આપું તો જ માફ નામ દુલારામ ખરું!”

ગૌરીને અને ચંદ્રદાસને ટહોડેક વળવા લાગી કે હા, એમ થાય તો આપડી કીકીનું જન્મારાનું દુઃખ જાય. બધાં જાણતાં હતાં કે જૂનીદાસ બહુ અસરાઈ ભણસ છે. કીકીને એની તરફથી રતિમાત્ર દુઃખ નહોતું. માત્ર ધનકાર ડોસી કજીઆનું કાલશ્રુત હતી, તેથી વચમાંથી એ પાપ ખસે તો પછી કંઈ મળ્યા રહે નહિ. એ પ્રમાણે ગૌરી અને ચંદ્રદાસનો ક્રોધ સમાવા લાગ્યો. એટલામાં બાલા કંઈ ચુકિત કરી સાસુ પાસે આવી અને જાનામાનાં કહ્યું કે દુલારામે રાતીની સારી પેડે પૂજા કરી છે એટલે ગૌરીનો જીવ વધારે થર પડ્યો.

દુલારાએ વિચાર કરી કેશવલાલને પોતાની સાથે લીધા. અને જાણે કૃષ્ણદાસના ઘરના ઉમરામાં પગ મુક્યો તેજ વખતે, કીકી એક કારમી ચીસ પાડી જમીનપર પછડાઈ પડી ને બેશુદ્ધ થઈ ગઈ.

કીકીની ચીસ એવી આર્તિસૂચક, કારમી અને હૃદયભેદક હતી કે તેની ચીસની સાથે, એકદમ બધે સુનકાર જેવું થઈ ગયું. ધનકારડોસી, અલંગા ને બીજાં આડોશી પાડોશીઓ ચુપ થઈ ગયાં. બધાં કીકીની પાસે દોડી ગયાં. સામળીએ જોયું કે બધી બાજુ ફેરવાઈ ગઈ. ધનકારડોસીની ફજેતી થઈ ને પરિણામમાં કીકી પછડાઈ પડી, તેથી પોતાનો જીવ લઈને એ ત્યાંથી ગુપચુપ પોભારા ગણી ગઈ.

અલંગા જીવ નાંખતી કીકી પાસે દોડી ગઈ. જોય છે તો એ બીચારીનાં માત્રો બધાં શીતળ થઈ ગયલાં ! હવે એના ક્રોધની સીમા રહી નહિ. અત્યાર સુધી તો માત્ર ડોસીને ખીજવવાને એ વદી હતી. પરંતુ કીકીની આવી દશા જોઈને એનો મીનજ હાથથી છેક ગયો. લાલ ચોળ આંખો કરી, હાથથી અને જીભથી અલંગા ડોસીને ટુંકારો કરી ધિક્કાર અને શીટકારનો વરસાદ વરસાવવા લાગી. ખરે, એ વખતે અલંગાની આકૃતિ બહુ કૂર અને પ્રચંડ થઈ ગઈ હતી.

અલંગા બેવડા કાઠાની, ભારે શરીરની ઉંચી બૈરી હતી. એનું વય સત્તાવીસ વર્ષનું હતું. આ વખતે એનું મહોટું માથું, મહોટું કપાળ, મહોટી આંખો ને મહોટો ચોટલો, કંઈ ઓરજ શોભા આપતાં; ને તેમાં સામે ફીનારેથી દેખાય એવો કપાળની વચ્ચોવચ્ચ કીધેલો મહોટો ચાંલો વધારે ઓર દેખાતો. જાણે કીકીનું પરિત્રાણ કરવા, અને ધનકારડોસીનું દમન કરવાને, કોઈ ઉચ્ચ સ્વભાવની દેવી આકાશમાંથી ઉતરી આવી હોયની ! કીકીને ધનકારડોસીની તળાઈમાં અલંગાએ સુવાડી, પણ એને મરવા જેવી હાલતમાં જોઈને, અલંગા પોતાની સુધસાન બુલી ગઈ, ને કીકીની સારવાર કરવી, કે ધનકારડોસીને શીટકાર કરવો તે સુઝયું નહિ, તેથી બન્ને સાથે કરવા લાગી. કૃષ્ણદાસ ગાભરો પડી ગયો ને દિફ્ફમૂદ થઈને ઉભો રહ્યો. કેશવલાલે કહ્યું ત્યારે કુલાંગવાટરની સીસી લાવી અલંગાને આપી. અલંગા તે કીકીને પગે અને હાથે અને છાતીએ ઘસતાં ઘસતાં, મહોટી ન ઘટે એવાં વચનો ધનકારડોસીને સંભળાવવા લાગી.

“એ કહ્યું નહિ કે આ બાપડી ગાય જેવી કીકીનો આ કરકશાઓ જીવ લેશે. એવા દુષ્ટને ત્યાં તે આવું રતન જોઈએ ? અરે અરે, હું આજે બધો તમારો જોયા કરતી હતી કે જોઈએ, એ બે વંતરીઓ શું શું કરવાની હામ બીટે છે. પેલે બોડકી સામળી સટકી ગઈ કે ? હવે જો એણે આપણી ચાલીમાં પગ મુક્યો છે તો એ રાંડનો તો હું ટાંટીઓ જ લાંબી નાખીશ. કડાં લઈ લીધાં તો લઈ લીધાં,

પણ ખીયારી કીકીની થોડીક ચવલી પાવલી કાચળીમાં હતી તે પણ આ ડોસી સ્વાદા કરી ગઈ! દીકરાએ વહુને કડા કરાવ્યાં તેમાં તારા પેટમાં શેની બળતરા થઈ? કોઈ રાંડ બાંડને તો નહોતાં કરાવ્યાં? ને તેમાં આટલો બધો કળ્યો! ઓ પરમેસર, તું આ બધું કેમ જોયા કરતો હશે? આ તો આ લાવ અને તે લાવ, આ તો મને શીરો કરી આપ, ને આ તો મારા પગ દાખ! એમ કરી કરી આજે એ બે ખરસાણીઓએ આ ખીયારી કીકીને ઝંપવા દીધી છે? પણ હાય હાય, કીકીને હજી લાન કેમ આવતું નથી? હાથ પગ વધારે ને વધારે ટહાડાં થતાં નય છે! જો એને કંઈ થયું છે તો હું કોઈ ને કોઈના ઊવ જ લઈશ!!”

એ પ્રમાણે અલંગા આકુળ બાકુળ થઈ, કીકીની સારવાર કરતાં, મ્હોંટથી ધનકારડોસી પર કેર કરવા લાગી. કીકી તરફ એની અપૂર્વ દાઝ આ વખતે જણાઈ હતી. ધડીકમાં કીકીના હાથ ચોળે, ધડીકમાં પગ ચોળે, વારે વારે નાડ જોયા કરે, ને રહી રહીને મ્હોં સામી નીચી વળી નજર કરે કે એ આંખ ઉઘાડે છે કે નહિ, ને બરાબર શ્વાસ લે છે કે નહિ.

ધનકારડોસીને તો મરવાથી પણ વસમું થઈ પડ્યું. સામળી તો જાણે પોતાને થેર જતી રહી, પણ પોતાથી ઘર છોડીને કંઈ જવાની બારી નહોતી. એ તો આ કલજુગમાં ધરતી કાંઈને માગ આપતી નથી, બાકી આપે તો ધનકારડોસી આ વખતે જરૂર સમાઈ જત! એટલી બધી આજની નામોશી એને હવે સાલવા લાગી. પણ કોને માલમ કે અલંગા બધું જોયા કરતી હતી. શીરો ખાધાની વાત જાણી તો જાણી, પણ અલંગાએ કવી તદખીર વાપરી એના મંદવાડનો ટોંગ ઉઘાડો પાડ્યો. “એ હું બધું વિસારી મુકું, પણ હાય હાય, આ કીકીને જો કંઈ થયું તો મારે માથે જરૂર કાળી ટીલી આવશે! ને હું લોકમાં મ્હોંડું શું દેખાડીશ?” એમ વિમાસતી ધનકારડોસી એક ખુણામાં બેસી જ રહી ને સસી કે વસી જણાઈ નહિ!

કૃષ્ણદાસ ને દુલારામ બંનેનું કીકી પર હેત તેથી બહાવરા જેવા થઈ ગયા. વધારે વખત થતો ગયો ને કીકી શુદ્ધિમાં આવી નહિ તેથી બીજાં પણ ગભરાયાં ને ગભરાવવા લાગ્યાં. કાંઈને એમ સુઝ્યું નહિ કે અલંગાને હવે બોલતાં વારે. આખરે એણે કહ્યું કે મને તો હવે કંઈ સમજણ પડતી નથી, મારે હવે તો કાંઈ ડાકતરને બોલાવી લાવો તો બહુ સાફ.

ધનકારડોસીના ઊવ તો ખીંટીએ ટંગાઈ ગયો. કૃષ્ણદાસની આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં કે ઓ આખરે, હવે શું થશે. કેશવલાલ ઝટ ઝટ કોઈ ડાકતરને તોડવા ગયો એમ કરતાં પા કલાક અરબો કલાક નીકળી ગયો ને થોડી વારમાં કીકી હોશીઆર થવા લાગી. અલંગાના હરખને પાર રહ્યો નહિ. પોતાના

જીવમાં જીવ આવ્યો હોય તેના કરતાં પણ એ વધારે હરખાઈ અને ધનકારડોસીને કહ્યું કે તમે કીકીને પગે લાગો તોએ એણું છે; કેમકે આજે તમારી શોભા રહી. લાવો હવે કડાં અને સાળુઓ બધાં આપી દો ને એની આસના વાસના કરો. શ્રીધાસનું મોટું પુત્ર કે આજે કીકી બચી. બાકી તમે તો એનો આજે ધાટ જ ઘડી રાખ્યો હતો.

ડોસી કંઈ બોલી નહિ. એના જીવને પણ કળ વળી, ને પેટારામાંથી કડાં અને લુગડાંનું બોચકું કહાડી, કીકીની તળાઈ પાસે મુક્યું. એવામાં ડાકટર આવ્યો. તેણે તપાસ કરી જણાવ્યું કે બ્લેક અને શીકરને લીધે કીકીની આવી દશા થઈ છે. એક બે દિવસ આરામ મળશે તો હોશીઆર થઈ જશે; માટે એને કંઈ ઝાઝું બોલાવતાં કરતાં નહિ ને હું દવા લખી આપું તે પાળે.

એ પ્રમાણે બધાંના જીવમાં જીવ આવ્યો. કીકી હોશીઆર થઈ. તેને અલંગાએ તળાઈ પર એસીકે અટલીને બેસાડી. શ્રીધાસ ને દુલારામ પણ હરખાઈ ગયા. શ્રીધાસનો હરખ જોઈ ધનકારડોસીએ આજે બરાબર જાણ્યું કે એનું કીકી પર કેટલું હેત છે. લાગ જોઈને દુલારામ શ્રીધાસને એક બાળુએ લઈ ગયો ને બે હાથ જોડી હસતું મ્હોં કરી બોલ્યો—

“ભાઈ સાહેબ, માફ બોલવું માફ કરજો. હું તમને કાંઈ રીતે કહેવા લાયક નથી. ને તમે ક્યાં એાજા સમજી છો. તમારી મા છે એટલે તમારે પૂજવા જેવી છે. એના તમે રોજ રોજ પગ ધોઈને પીઓ તો પણ એણું છે. પણ—પણ—માફ કરજો હો, આજે કંઈ નવું જીવું થયું હોત તો તમારે અને અમારે મરવા જેવું થઈ પડત. વગર લેવે દેવે આપણે માથે ટીલી આવી જત. વેવાણુ સ્વભાવે લગાર હારન છે. પણ અમે અત્યાર સુધી તમારી લાયકાત જોઈને મુગાં રહ્યાં હતાં કે ધનકાર વેવાણુ જખ મારે છે. શ્રીધાસ ક્યાં કાચા છે. પણ આમ રોજ ચાલે એ કેમ ખમાય? તમે રળતા ખપતા છો. વેવાણુ આપણે ને તમે ખાશો એમ તો કંઈ નથી? ને અમે ક્યાં તમારાથી વેગળા છઈએ? માટે—હું વધારે શું કહું?”

વાણીઓ પહોંચેલો કે મગનું નામ પાડ્યું નહિ. ગોળ ગોળ બોલ્યો. તે એવી સીકતથી કે શ્રીધાસ સમજ્યો ખરો કે માથી પોતાને ભુદો રહેવાની તે સલાહ આપે છે. શરમનો માર્યો એ કંઈ બોલ્યો નહિ; પણ નીચું મ્હોડું કરી, દુલારામનું બોલવું સાંભળ્યા કીધું વધારે હાંમત ધરી દુલારામે હસીને કહ્યું—

“હું કાંઈ તમારા મા દીકરાની વચમાં કલેશ કરાવવા માગતો નથી. પણ હમણીનો કાળ બહુ દોલતો છે ને આપણે આગળ પાછળનો વિચાર કરીને ન ચાલીએ તો પછી વાણીઆ શેના? ખીચારી કીકીને પણ સુખ થશે ને તમારો જીવ

થર પડશે, તો વાર, વેપાર ધંધામાં જાગૃતિ રહેશે ને મન ચોંટશે. જ્યાં હરપળે ત્રરની ચિંતા લાગી રહે ત્યાં માણસ બીચારો શું કરે? પણ હવે તમને કંઈ વધારે કહેવાની હું જરૂર ધારતો નથી. પછી દુલારામ કીકી પાસે આવ્યો. અલંગા એને રીઝવવાને ઘેલું ઘેલું બોલતી હતી ને રાંક મ્હોં કરી કીકી હસતી હતી.

“બહેન કીકી, હવે તને કેમ છે?”—દુલારામે પૂછ્યું.

“સારું છે, હું હવે હેાશીઆર થઈ છું”—કીકીએ કહ્યું—“પણ આજે તમે ને કેશવલાલભાઈ અહીં ક્યાંથી?”

“અમે તો સહેજ આવી ચડ્યા હતા, એટલામાં તું બેલાન થઈ ગઈ. પણ હવે તો તને ઠીક છે કેની?” કીકીએ હા કહી એટલે દુલારામ જે હાથનો મુજ હતો તે કીકીને રાજી રાખવા બોલ્યો—

“બહેન, હવે તારે કડાંની બે જોડ થઈ મને શું ખપ્પર કે તારે સાસરેથી એક જોડ થઈ છે. મેં તો આજે જ જાણ્યું. પણ તે પહેલાં એક જોડ તારે માટે કરાવવા હું આપી ચુક્યો હતો. મારા મનમાં કે તૈયાર થશે ત્યારે તને બધી વાત કહીશ. પણ આજે એવો વખત છે, એટલે હું હવે તારી આગળ લરમ ખુલ્લો કરી દઉં છું.”

દુલારામે કંઈ કડાં કરાવવા આખ્યાં નહોતાં પણ કીકીને રાજી રાખવા એ પ્રમાણે એ બોલ્યો. મનમાં નક્કી કીધું કે કીકીને એક જોડ હું મારા ગાંઠના પૈસા-માંથી કરાવી આપીશ. સુમ છતાંએ એટલું બધું એનું કીકી ઉપર હેત હતું.

થોડીવારમાં અલંગાના જાણવામાં આવ્યું કે કીકી ને શ્રીનીદાસ જુખ્યાં છે, તેથી રસોડામાં ગઈ ને કીકીએ અધુરી મુકેલી રસોઈ પાછી જેમ તેમ કરવા લાગી.

ધનકારડોસી કેશવલાલની માસી થતી તેથી કેશવલાલ એને શીખામણ આપવા લાગ્યો કે માસી, તમે આમ રોજ લવાડા કરો છો એમાં કંઈ શોભા રહેતી નથી. લોકમાં ફજેતી થાય છે. માટે હવે વખત વિચારીને સમજો તો બહુ સારું, નહિ તો હવે શ્રીનીદાસ જરૂર જુદું ઘર માંડશે.

રસોઈ તૈયાર થઈ કે અલંગા, કીકીને અને શ્રીનીદાસને આમ્રહ કરીને જમવા તેડી ગઈ. ધનકારડોસીએ ખાવાની ના પાડી. દુલારામ અને કેશવલાલ કીકીને કહી ઘેર જવા નીકળ્યા.

જતાં જતાં કેશવલાલે શ્રીનીદાસને કહ્યું કે મને એક બે દિવસમાં પુરસદ હોય ત્યારે જરૂર મળજે. મારે કંઈ તારી જોડે વાત કરવી છે. દુલારામ અલંગાના નવ નવ કકડે વખાણ કરવા લાગ્યો કે ગરીબની બેલી થઈને એણે કીકીની વહાર કીધી. રસ્તામાં દુલારામે કેશવલાલને સમજાવી કહ્યું કે શ્રીનીદાસને જરૂર જુદા રહેવાની સલાહ આપજે; નહિ તો અંદ્રદાસથી જુદા રહેવું પડે એવો મારો વખત

આવેલો છે. જે દુલારામ અને રાતીએ ચંદ્રદાસને ત્યાંથી પોતાનો પત્ર કહડાવવામાં ગૌરીને ઘણી મદદ કરી હતી, તેજ દુલારામ અને રાતી આજે ચંદ્રદાસને ત્યાંથી નીકળે તો એ બંનેનો પુરેપુરો નાદરો ઉતરે એમ હતું. એવો વિચાર કેશવલાલને આવ્યો. પણ ખરો. દુલારામના મનમાં પાપ એટલે એને પણ એવો જ વિચાર આવ્યો. પણ કેશવલાલે જોયું કે જૂનીદાસ જુદું ઘર નહિ માંડે ત્યાં સુધી કીકાને સુખે બેસવાનો વારો આવશે નહિ, તેમ જ કીકાને એ ચાહતો હતો તેથી એણે હા કહી. થોડુંક ચાલ્યા પછી બંને છુટા પડ્યા.

દુલારામે ઘેર જઈને ગૌરી અને ચંદ્રદાસને રાજી રાખવાના હેતુથી, જેમ ફાવી તેમ હકીકત કહી, ને ખાતરી આપી કે થોડા દિવસમાં જૂનીદાસ જુદો પડશે ને કીકાની ભવની ભાવટ ટળશે. ગૌરી અને ચંદ્રદાસ બંને રાજી થયા. ચંદ્રદાસનો કોષ એણે થવા લાગ્યો; તોપણ ચંદ્રદાસે એની સાથે મન મુકીને વાત કાઢી નહિ.

દુલારામે રાતીને પુછ્કળ ઠપકા આપ્યો કે તમે સાસુવહુ ઘરમાં ભલે લાંડ. પણ નાહક કીકાને શું કામ સતાવી ? રાતી એમ ધારતી નહોતી કે વાત આટલી બધી વધી પડશે. એના મનમાં કે ગૌરી થોડા ઘણા ટુંકાટા મારીને રહેશે, પણ આ તો શું ધાર્યું હતું ને શું થયું. ઘરમાં બધાં એને શીટકાર કરવા લાગ્યા. ચંદ્રદાસ એનાપર ક્રોધ્યો. દુલારામે એની સારી પેટે પૂજા કરી તેથી એને પણ મનમાં ગાંઠ વાળી કે હવે કીકાને કોઈ વાર સતાવવી નહિ.

ધનકારડોસીએ પણ સુતાં સુતાં એજ સિદ્ધાંતનું ગ્રહણ કાઢ્યું કે કીકાને સતાવવામાં કંઈ સાર નથી. જૂનીદાસ કદાચને જુદો નીકળે તો પોતે શું કરવું તે વિચારમાં રાતના એને ઉંઘ આવી નહિ.

રાતીના રજસ્તંભનું ટીખળ એક ત્રીજે ઘેર પણ સળગ્યું હતું. ધનમાલીદાસને ત્યાં દાણા વીણતી વખતે કજીઆનું બી રોપતાં રાતીએ કાળીને કહ્યું હતું કે દાગીના લુગડાં કરાવી આપવાં પડે માટે કાળીને સુખલાલ નવલશાનાં લગનમાં જનમમાં નહિ મોકલતા હોય; વળી તાણો માર્યો હતો કે કાકાજીનો મોહ તેના પરથી ઉતરી ગયો હશે. કાળીએ રાતીને તો પાધરો જવાબ આપ્યો. પણ આખરે બેરાંની જાત, તેથી સુખપાલનો મોહ ઉતરી ગયો છે એ વાત એના મનમાં સાલવા લાગી. એવામાં ધનકારડોસીએ ધમરાણુ મચાવ્યું ને બહુ ગડગડ થઈ ગઈ. પછી ગુલાબવહુએ કાળીને સમજણ પાડી કે તેણે અજાણતાં સાસુવહુમાં કલેશ કરાવ્યો. બીચારી કીકાને દુઃખ પડશે એ વિચારમાં થોડી વાર સુધી તો રાતીએ કહેલી વાત કાળી વિસરી ગઈ. પરંતુ ગુલાબવહુની સાથે પોતાને ઘેર ગયા પછી કાળીને તે નવેસરથી યાદ આવી. એને કંઈ લુગડાં લક્ષાંતી કે દાગીનાની ખોટ નહોતી.

કાકાએ પેટપુર કરાવ્યાં હતાં ને હજી વળી વારે વારે કરાવી આપતો જ હતો. એ વાત કાળી પણ પોતાના મનમાં બહુ સારી રીતે જાણતી હતી છતાં, શતીના કહેવાથી કલેશનો વાથરો બધે ફેલાયલો હોયની તેમ, કાળીને પણ આજે થોડી ઘણી સ્ત્રીહક કરવાનું મન થયું.

સાંઝના સુખપાલ ઘેર આવ્યો ને જોય છે તો એક હીંચકા ઉપર કાળી જેમ તેમ મ્હોડાનો તોબરો ચઢાવી પડેલી દીકી. ઘણી આવ્યો પણ કાળીએ મ્હોં ફેરવીને જોયું સુદ્ધાં નહિ કે કોણ આવે છે. માત્ર ભારે ભારે સંભળાય એવા શ્વાસ લેવા લાગી. દરરોજ સાંઝના વાળુની તૈયારી કરવામાં કાળી રોકાતી તેને આજે આ પ્રમાણે માંદી પડવાના ઢોંગ કરી પડી રહેલી જોઈને, કાકા બહાવરો જેવો થઈને, કાળીની પાસે ગયો. તેને ઢંદોળીને પુછવા લાગ્યો કે નને શું થાય છે. કાળી પોતાનું મ્હોંડું ઓસીકા નીચે ઢાંકતી ગઈ ને કંઈ બોલી નહિ.

“આજે મારે શરીરે સાઈ નથી, માટે આજે તમે મને બોલાવતા નહિ. નહિ તો વળી જોવા જેવું થઈ જશે.” કાળી ઘણી વાર રહીને બોલી—“પણ તમે આવ્યા ને હજી મેં વાળુની તૈયારી કીધી નથી, માટે લ્યો, હું તો આ ચાલી. મારે રાંડને તો વાળુ બાળુ કંઈ કરવું નથી. તમારા ઘરમાં રોજ ખાઈ ખાઈને માંડ તો પેટ ભરાઈ ગયું છે.”

એમ કહી કાળી રસોડા તરફ દોડી. કાકા તેની પાછળ દોડ્યો ને આગ્રહ કરી કરીને પુછ્યું કે તને શું થાય છે તે તો કહે? પણ કાળીને કંઈ થતું હોય તો કહે કેની. તેથી એણે જવાબ આપ્યો નહિ. સુખપાલે વિચાર્યું કે કાળી માંદી છે, તેની પાસે રસોઈ કેમ કરાવાય? ને કાળી નહિ ખાય તો એને બળે કાળીએ કેમ ઉતરે? તેથી એણે કાળીને રસોઈ કરતાં વારી અને કાળી વધારે વધારે હક કરતી ચુલ તરફ દોડી. કાળી કહે કે મને રસોઈ કરવા ઘો, નહિ તો વળી મારે લીધે તમે ભુખ્યા રહેશો. કાકાએ કાળીના મંદવાડનું કારણ પુછ્યા કીધું. આખરે લાગ જોઈ કાળી મરોડમાં બોલી.—“મને નવલશાનાં લગન જાણી કંઈ લુગડાં લુગડાં કેમ કરાવી આપ્યાં નહિ? આજે વનમાલીદાસને ત્યાં દાણા જોવા જતાં બધાં ઘેરાંઓએ જાણ્યું કે તમે મને કંઈ કરાવી આપ્યું નથી તેથી મારે તો મરવા જેવું થઈ પડ્યું. જનમાં તો જવાનું રહ્યું, પણ લુગડાંમાંથીએ હું ગઈ? પણ તમે મને શૈના કરાવી આપો? હું મરીશ તેમાં તમને શું? વળી ખીજી પણજો ને તેને કરાવી આપજો.”

એ પ્રમાણે ઘણીઘણીઆણીને કજીઓ થયો. રાતના નવ વાગે માણુમાણુ રસોઈ થઈ. કાકાએ વચનપર વચન આપ્યાં કે કાળી જે કહે તે કાલે ને કાલે

કરાવી આપું. એમ ઝઘડો વસ્તુતઃ હોલવાયો. પણ કાળી જમવાની તો નાજ પાડવા લાગી. સુખપાલ સમજવી સમજવીને થાક્યો તથાપિ કાળી એકની બે થઈ નહિ. તેથી આખરે સુખપાલ ગુલાબવહુને તેડી લાવ્યો ને એણે આવી કાળીને સમજવી ત્યારે વાળુ કરવાની કાળીએ હા પાડી.

રાતના હુલારામથી છુટા પડી, કેશવલાલ ઘેર આવ્યો ને ફળીદાસને ત્યાં શું થું બન્યું તે સરવે ગુલાબવહુને કહ્યું. કીકીને આખરે સારું થયું તેથી બન્ને જણાં અંદરથી રાજ થયાં ને ફળીદાસ ધનકારથી જુદો રહેશે તોજ કીકીને સુખ થશે એવા નિશ્ચયપર દંપતી આવ્યાં. પછી ગુલાબવહુએ કાળીના ઢોંગની વાત કેશવલાલને કહી કે જુઓની! કાળી કેવી નાદાન કે નકામો કાકાજી જોડે કજીઓ લઈ બેઠી. મારી સમજવી કાળી ન સમજી હોત તો એ ઘેર પણ આજે કાકા વાળુ બેળાં થાત નહિ. માણુમાણુ આજે કાળી પાસે વાળુની હા કહેવડાવી.

પ્રકરણ ૧૫ મું

મુંબઈના શેઠીઆ નંબર-૫

ધુમાડો-વ્યાજ વટાવ-અને કમીશન.

બેઠા બેઠા ફેરવ્યું નાણું—ન જોયું રાત કે વહાણું;
કમાઈ શી કમાયો—ગિરિધરલાલ ના ગાયો;
જોખનિયું અટક્યું લટકું—મડી એક આરતું અટકું. (દશારામ).

બેગી કરી લાખ કરેડ કારી,

આસા નહીં તોય થઈ ન કરી. બાસ્ત માર્તંડ ગ્રીમ્હલાલજી.

બિહારીલાલને પ્રસંગે ધનપાલશેઠનું થોડું વર્ણન આગળ આવી ગયું છે. એ ધનપાલશેઠ મુંબઈના એક ધનાઢ્ય અને પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ હતો. જાતનો એ વાણીએ હતો. એની ઉંમર પચાસ વર્ષની હતી. કદે એ એકવડો, ગોરીઆ સરખો ને ઉંચો હતો. મુંબઈની દળનેક મીલનો, પ્રેસ અને બેંકનો, એ ડીરેક્ટર હતો. કેટલીકનો તો પ્રમુખ હતો. એને બે ત્રણ મીલ તો પોતાના ધરની જ હતી. તે ઉપરાંત કેટલીક મીલો, પ્રેસો, અને આખો નફો સ્વાહા થાય એવી કમીશન આપતી અને વ્યાજ આપતી બીજી એશોશીએશનો, કોરપોરેશનો અને મંડળીઓનો એ સેક્રેટરી, ટ્રેઝરર ને મેનેજર હતો. મીલો, પ્રેસો, એશોશીએશન, કોરપોરેશન, બેંકો અને મંડળીઓની કોઈની કોઈ સલામત એને રોજ હાજર થવું પડતું. કોઈમાં

ડીરેક્ટરો ખાનગી કામ અને મસલત કરવાને-કોઈમાં કોઈ કોન્ટ્રેક્ટની બહાલી આપવાને, ટેન્ડરો આપવાને, લેવાને, કે બહાલ રાખવાને-તો કોઈમાં નવું સાંચા-કામ ઉભું કરવાની હીલચાલ ચલાવવાને ભેગા થતા. કોઈ સાધારણ વર્ષ આખેરીની કે છ માસની મીટીંગ હોય, તો કોઈ અસાધારણ, શેર હોલ્ડરની અરજ ઉપરથી બોલાવેલી તોફાની મીટીંગ હોય, કે કોઈ, ડીવીડન્ડ નહિ આપવાથી શેરહોલ્ડરો ધોંધલ અને રમખાણ કરે એવી મીટીંગ પણ હોય. ટુંકમાં મીટીંગના કામકાજમાં, મીલોનો વહીવટ ચલાવવામાં અને બધામાં હાજર થવામાં, ધનપાલશેઠના વર્ષના બારે માસ અને માસના ત્રીસ દિવસ વઘ્યા જતા. પોતાને વરસ દહાડે જે બેહદ ઉપજ થતી તેનું નાણું ગીરો ઉપર, દાગીના ઉપર, એરેટેટોની ખરીદીમાં, અને સારા સારા વ્યાપારમાં રોકતો; તેથી તે કામમાં પણ એનો ધણો વખત જતો, પરંતુ ધણું વર્ષનો માઠો પરિચય પડવાથી ધનપાલશેઠને આ સંધળાં કામને લીધે જરાકે મુઝામણ પડતી નહિ. ઔરંગઝેબ સીતેર વર્ષનો ધરડો થયો તોપણ આખા હિંદુસ્તાનનો તમામ રાજ્યકારભાર પોતાને એકલે હાથે ચલાવતો તેમ, ધનપાલશેઠ અસંખ્યાત મીલો, પ્રેસો, અને વ્યાપાર વણજના કુટારામાં બારે પહોર અને બત્રીસે ઘડી ધુમ્મો ને ધુમ્મોજ રહેતો. બધામાં તન અને મનથી લક્ષપૂર્વક કામ કરી ધનસંચય કરતો. પોતાને વધારે લાભ, વધારે કમીશન, વધારે ડીવીડન્ડ, વધારે વ્યાજ કેમ મળે તેની અનેક અનેક યુક્તિઓ પોતાના ધડાયલા મનમાં રચાજ કરતો. આખો જન્મારો રૂપીઆ એકઠા કરવામાંજ એણે રોક્યો હતો. અડધીપર અડધી ચહડાવી અઢળક ધન મેળવ્યું, તથાપિ આત્માને કૃતાર્થ માન્યો નહિ. હજી પણ આખર સુધી ડીવીડન્ડ અને કમીશનનું સ્મરણ કરવામાં એ પુરૂષાર્થ સમજતો હતો. તે પ્રમાણે એનું વર્તન હતું. જાતે બહુ લોભી તેથી પાછનો પણ ઉગારો કરવો-બરબાદ ન જવા દેવી-એ એનો સિદ્ધાન્ત હતો. ન્યારે ન્યારે વાર્ષિક કે છ માસિક કોઈ મીલ કે પ્રેસની ડીવીડન્ડ આપવાની સલા મળતી, અને ન્યારે પાછલા વર્ષનો હીસાબ પસાર કરાવવાનો હોય તેવી સલામાં ધનપાલશેઠ હાજર થતો, ત્યારે આ લોકના તેવા સુખને સ્વર્ગના સુખ કરતાં પણ અધિક ગણતો ! સલામાં પ્રમુખ-સ્થાને બેસવું તેથી બીજું વધારે ધન્યવાદ આપવા જેવું શું ? અને ત્યાં આગળ ઉભા થઈ, બહાર પાડેલો અને જાપેલો રીપોર્ટ, ટેબલપર પડેલાં ચરમા ધીમે ધીમે આંખે ચહડાવી, હસતું મ્હોં કરીને, અને દીર્ઘ દષ્ટિ જણાવવાને આંખો ટુંકી કરીને વાંચી સંભળાવવો, એ સુખ સ્વર્ગમાં પણ નથી એમ ધનપાલશેઠ માનતો ! ! ! એ થોડાની ગાડી દોડાવી, આ મીટીંગમાંથી તે મીટીંગમાં દોડ્યા જવું; મીટીંગના કામથી પરવારી પોતાની આશીસમાં જઈ બીજાં કામકાજમાં

ધ્યાન આપવું; એ બધી ગડબડ સડબડમાં ધનપાલશેઠના આત્માને એક ધડી પણ ધ્રુસદ મળતી નહિ.

ધનપાલશેઠ રોજ સવારના છ વાગે ઉઠી, ચ્હાપપાણી પી, પોતાને ઘેર અંગ્રેજી છાપાં વાંચતો. છાપાં તો શું વાંચતો પણ મીટીંગોનો રીપોર્ટ વગેરે જે છપાયું હોય તે બધું જોઈ જતો કે રીપોર્ટ અને આંકડા બરાબર આપ્યા છે કે નહિ, વા તેમાં કંઈ ભુલ ચુક તો નથી થઈ. તેવામાં જે ખાનગી પત્રવ્યવહાર ચલાવવો હોય તે સંબંધે વિહારીલાલ પાસે કાગળ પત્રો લખાવતો. આઠ આઠ વાગે શેરના અને વિમા કંપનીના કે બીજા દલાલો કે વેપારીઓ કામધંધાસર આવતા, તેમની જોડે વાતચીત કરતો. જમીકરીને બારેક વાગ્યા સુધી સુતો. પછી દરરોજના નામાના ચોપડાઓ તપાસી તેમાં સહી કરતો. કોઈ મળવા કરવા આવ્યું હોય તેની મુલાકાત લઈ, એ વાગે આશીસમાં જતો. ત્યાંથી સાંજના છ વાગે પરવારી, જે મીલોનો વહીવટ પોતે ચલાવતો તેની તપાસ લેવાને જતો. રાતના નવ વાગે વાળુ કરી, થોડી ધણી વાત કરી ન કરી કે સુઈ જતો. એ પ્રમાણે ખરી મહેનત કરી, બહુ બહુ શુદ્ધિ વાપરી, ધનપાલશેઠ ધનસંચય કરતો અને કરેલું વધારતો.

નથુશેઠને સારૂ મારવાડીઓ મારફતે વધારે નાણું કહેડાવવામાં મમતારામ નિષ્ફળ ગયો, એવામાં એને ખાતમી મળી કે ધનપાલશેઠ એવી રીતે પૈસા ધીરે છે; તેથી મમતારામ વિહારીલાલને મળ્યો એમ આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે. તેના કહેવાથી વિહારીલાલે નથુશેઠનું નામ ધનપાલશેઠને જણાવ્યું. નથુશેઠને પૈસાની તાણુ હોય એ સાંભળી ધનપાલશેઠને અચંબો તો લાગ્યો. ખરો, તોપણ તે કામ સારૂ મમતારામને મળવાની ઇચ્છા દેખાડી અને સોમવારના સહવારના આઠ વાગે કે બપોરના બાર વાગ્યા પછી મળવાનો વખત આપ્યો. એ હકીકત વિહારીલાલે મમતારામને વાલકેશ્વરની ઉજળીમાં કહી અને સલાહ આપી કે સવારના આઠ વાગે વેપારીઓની અને દલાલોની શેઠની આગળ બહુ ગીરદી હોય છે, માટે એકાંતમાં વાત કરવી હોય, તો બપોરના બાર વાગ્યા પછીનો વખત ઠીક છે. તેથી મમતારામે ધનપાલશેઠને ત્યાં બપોરના જવાનું નક્કી કર્યું.

સોમવારે બપોરના બાર વાગે ધનપાલશેઠ સુઈ ઉઠી એક મહોટા સરખા દીવાનખાનામાં ટેબલ પાસે બેઠો બેઠો નામું તપાસતો હતો. ટેબલ ઉપર શેઠનું આશીસ બાકસ, થોડાં અંગ્રેજી ગુજરાતી છાપાંઓ, મીલોના અને પ્રેસોના રીપોર્ટો અને થોડીએક ચોપડીઓ પડી હતી. શેઠની પાસે મુનીમ ઉભો હતો. નામું જોતાં જોતાં શેઠ જે મુલાસો માગતો તેનો એ જવાબ આપતો. મમતારામ ત્યાં પહોંચ્યો

ત્યારે શેઠ નામું જોવામાં રોકાયેલો હતો તેથી અમતારામને પાસે પડેલી એક પુરશી ઉપર બેસવાને માણસારો કીધો અને પોતાના કામમાં લાગ્યો. એવામાં એમના ખાસ મિત્ર મદનપાલશેઠ જે મુંબઈના એના જેવો જ ધનાઢ્ય શેઠીઓ હતો તેના માણસ એક ચીટ્ટી લઈને આવ્યો. શેઠ તેને પણ ખીજી પુરશીપર બેસવાને આગળી કરી અને પાછો નામું જોવા લાગ્યો. વચમાં વચમાં પોતાની આશીસમાં, કે શેર હોલ્ડરની સલામાં, કે ખીજે સાંભળેલી કરેલી ઉપયુક્ત વાત મુનીમને કહેતો; અથવા તેનાથી ખુલાસો માગતો. તેના ઉત્તર મુનીમ શેઠની રક્તિ પ્રમાણે આપતો. એવી રીતે દુકાનના બધા ચોપડા તપાસી, તે પર સહી કરી, શેઠ મુનીમને ત્યાંથી જવાની રજા આપી. પછી મદનપાલશેઠનો માણસ જે ચીટ્ટી લઈને આવ્યો હતો તે ઉઘાડતાં, શેઠ તેને મદનપાલશેઠની તખીએત વિષે ને હમણાં શું કરે છે તે વિષે સમાચાર પૂછ્યા.

મદનપાલશેઠનું વર્ણન આગળ જતાં આવશે. આ ઠેકાણે વાર્તાના અનુસંધાન માટે એટલું જ કહેવું આવશ્યક છે કે મદનપાલશેઠ માનનો અને આગળ પડવાનો બહુ ભુખ્યો હતો. હાલ તે એવા સિદ્ધાંત પર આવ્યો હતો કે મુંબઈ અને બહાર દેશાવરના દેશી લોકો-શું ગરીબ કે તવંગર તમામ-પોતાના ઘરમાં થતો રસોડાનો ધુમાડો, રસોડામાં અને રસોડામાં જ, બીતે અને સીલીંગે પચવા અને એકઠો થવા દે છે; તેથી કરીને ધુમાડાની ગંધથી વ્યાપ્ત થયેલો ખોરાક અને પાણી તેઓના પેટમાં જાય છે, તેના પરિણામમાં તમામ દેશીઓ શરીરે દુર્બળ, વીર્યહીન અને અનેક અનેક રોગો અને દરદોના ભોગ થઈ પડે છે! તેઓ જાતે એ પ્રમાણે દુઃખી થાય છે એટલું જ નહિ, પણ તેઓની થતી પ્રજા અને બોલાદ પણ શક્તિહીન અને કૌવત વગરની ઉત્પન્ન થાય છે! માટે જો રસોડાની એવી ગોઠવણ કીધી હોય કે ચીમની મારફત ધુમાડો બહારો બહાર હવામાં નીકળી જાય, ને બીતને કે સીલીંગને ન ચોટે તો ધુમાડાનાં આવાં પરિણામ થતાં અટકે! માટે આવા પરાંપકારી કામમાં દરેક દેશીના ખેરખાંએ આગળ પડતો ભાગ લેવો જોઈએ અને કંઈ એવી ગોઠવણ-બદોબસ્ત-અને વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ કે દરેક દેશી પોતાના ઘરના રસોડામાં ચીમની મુકે! એ સંબંધે મદનપાલશેઠ ઘણા ઘણા મહીના થયા, પોતાના જેવા ખીજા ખેરખાંએ જોડે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. ઘણા ઘણા નિદાન ડાક્ટરો તત્તત્ત કાર્યકુશળ જાતો અને પંડિતોના મત એકઠા કરી પુસ્તકો છપાવ્યાં હતાં! અને તે સર્વેએ એકમતે, સપ્રમાણ એવા અભિપ્રાય દર્શિત કીધા હતા કે દેશીઓની સ્થિતિ પડતી થવાનું મુખ્ય અને ધણું પ્રબળ કારણ, ચીમની મારફતે રસોડાનો ધુમાડો બહાર નહિ કઢાડવાનું છે! તેથી આવું શુભ કાર્ય પાર પાડવાને, દેશીઓનું ભલું

કરવાને, અને પોતાનું નામ અમર કરવાને મદનપાલશેઠે મન પર અને હાથ પર લીધું. ઉપલી સંકલના ઉપાડી સેવાને ધણો કાળ વિચાર કીધા પછી, તેણે એમ નક્કી કીધું કે તે સંબંધી કોઈ મંડળી, એશીશીએશન કે સમાજ કહાડવાની જરૂર છે. તે વિના આવું મહાભારત કામ આગળ પડશે નહિ. માટે એવી મંડળી સ્થાપવાને અને તે સંબંધી બ્યવસ્થા નક્કી કરવા સારૂ દેશીઓની દાઝ હેડે ધરનારા અગ્રે-સર ખેરખાંઓને એકઠા કરવાને તેમણે પોતાના બીજા મિત્રોને આમંત્રણ કીધાં હતાં ને તત્પ્રસંગે ધનપાલશેઠ ઉપર આ ચીટી લખી—

ખુશ હવાનો બંગલો, વાલકેચર.

ખારા ભાઈ,

“આપની આગળ મેં ઘણી ઘણી વાર આપણા દેશીઓની પડતી થવા વિષે તકરાર ચલાવેલી છે. દેશીઓની દશા કેમ સુધરે તે વિષે લોકમાં જુદા જુદા મતો છે. પણ મારા વિચાર પ્રમાણે દેશીઓની દુર્દશા, રસોડાનો ધુમાડો ચીમની મારફત હવામાં નહિ કહાડતાં, ઘરમાં અને ઘરમાંજ મરવા દેવાથી થઈ છે. ધણોજ પુખ્ત વિચાર કીધા પછી, અને ધણોજ કુશળ શખસોના મત ઉપરથી એ સિદ્ધાંત પર હું આવેલો છું. એ બંધી હકીકત આપ સાહેબ સારી રીતે જાણો છો, કેમકે આપણી વચ્ચે એ સંબંધે ઘણી ઘણી વાર વાત ચાલેલી છે. હાલમાં આપને તરદી આપવાની કે એ કામ હવે પાર પડવાની અણી ઉપર આવ્યું છે. મારા ધણા ખરા મિત્રો એ કામમાં દીલસોજી બતાવીને આગળ પડતો ભાગ લેવાને કબુલ થઈ ચુક્યા છે. પણ આપણે જેમ વધારે એકઠા મળીએ અને વગવાળી કમીટી નીમીએ તો વધારે સારૂ. આવું કામ એકાદી મંડળી અને મેનેજીંગ કમીટી સ્થપાયા વગર પાર પાડવું બહુ કઠણ છે, માટે તે સંબંધી બ્યવસ્થા નક્કી કરવા સારૂ, એક ઉપર ટપકાની ખાનગી સભા મારા બંગલામાં—દહાડે ત્રણેક વાગે મળશે. ત્યાં તમે જરૂર કરીને પધારજો. મારે તમારી પાસેથી એ કામમાં આગળ પડતો ભાગ જરૂર કરીને લેવડાવવો છે. તમે જ્યારે આવી આવી વાતોમાંથી છટકી જાઓ છો, પણ એ પ્રમાણે આ વખતે હું તમને જરૂર નહિ કરવા દઉં. દેશીઓની ખરાબ દશાનું ખરૂં કારણ હવે જ્યારે પકડાયું છે તો તે દૂર કરવાને, જ્યારે આપણા જેવા શેડી-આઓ આગળ નહિ પડે તો પછી તેઓનું કોઈ કાળે ભલું થવાની આશા રાખવીજ ફેકટ છે. વળી આપણે આગળ નહિ પડીએ તો સરકારમાં અને લોકમાં આપણે બાણીતા ક્યારે થઈશું? ને તમે જાણો છો કે છાપાંમાં વારે વારે નામ નહિ આવે ત્યાંસુધી સરકાર આપણને કંઈ ખીતાબ આપે નહિ કે લોકમાં પણ કંઈ કીર્તિ

વધે નહિ; માટે પ્યારા લાઇજી, એ મંડળીમાં અને કારભાર કરનારી કમીટીમાં આપનું નામ હું જરૂર દાખલ કરવા ધાડું છું. આ વખતે તમારી ના બા હું કંઈ સાંભળવાનો નથી. માટે—દહાડે વાલકેશ્વરને મારે બંગલે જરૂર આવજોજ આવજો.”

ચીઠી વાંચતાં વાંચતાં ધનપાલશેઠનું મ્હોડું કડવું થવા લાગ્યું. જેમ જેમ વધારે વાંચતો ગયો તેમ તેમ એ વધારે ચ્હીડાયો. એટલી વાંચતાંજ એનાથી રહેવાયું નહિ. તેથી મદનપાલશેઠનો માલુસ અને મમતારામ સાંભળે એમ એ બોલી ઉઠ્યો—

“આ જોની, મદનપાલશેઠને શું કહીએ! પોતે ગાંડા બને છે તો બને છે પણ સાથે લાગ્યા મને પણ દીવાનો કરવા માંગે છે! એ તો જાણે સરકારમાંથી ખીતાબો મળે એટલે ન્યાલ થયા એમ માને છે, તે એને તો બધુંએ પાલવે, પણ નકામા મને શું કામ ખરડતા હશે? નકામી નહિ લેવા, નહિ દેવા, ને જે તે વાતમાં પોતાની સાથે મને પણ ધસડી જાય છે! પણ મને ક્યાં ખીતાબો જોઈએ છીએ. આપણે તો આપણી મીલોમાંજ ધ્યાન આપીએ તો બસ છે!”

“આ ચીઠીમાં બધું ગાંડું ગાંડું શું લખી માર્યું છે! ધુમાડો રસોડામાં મરવા દેવાથી દેશીની આવી દશા થઈ! પણ ભલા માલુસ, એવી દશા થઈ તો થવા દોની, તેમાં તમારું ને મારું શું ગયું કે હવે ચીમની દારા ધુમાડો બહાર કહાડો તો સુધરે! તમે કહો છો તેમ સુધરે નહિ. રસોડાનો ધુમાડો ચીમની દારા બહાર કહાડવાથી કંઈ સુધરવાની નથી. એ તો મીલો વધારો, ને મીલોનો ધુમાડો ચીમની દારા બહાર કહાડો તોજ!! મદનપાલશેઠ તો ન સમજાય એવી કડાકુટ ઠાલી લઈ બેઠા છે કે આપણા દેશીની આવી દશા થઈ છે. પણ દેશીની જોડે આપણે સ્નાન સુતક શું છે, તે તો એમને પુછો? વાણીઆઓ અસલથીજ બધા વેપારમાં આગળ પડતો લાગ લેતા હતા અને હજી પણ ક્યાં નથી લેતા? ખરું છે કે મુંબઈમાં લાટીઆઓ, પારસીઓ અને ખોજાઓ પણ આગળ પડ્યા છે. પણ તમામ હિંદુસ્થાનમાં વાણીઆ અને શ્રાવક સિવાય વેપારમાં આગળ કોણ પડેલું છે? આપણો કારભાર તો જેમ અસલથી ચાલતો આવ્યો છે તેમ ચાલતો આવે છે. ત્યારે આપણી દુર્દશા શેની થઈ ગણાય? શું મદનપાલશેઠનો વિચાર વાણીઆ પાસે દાલ તરવાર બંધાવી લડાઈમાં મોકલવાનો છે કે વળી આ ટીખલ કરે છે? વળી વાણીઆ તે વેપારે શ્રરા, તે બીજું શું કરે? પૈસો રળવો ને વ્યાજ ખાવું! હમણાં મીલોનો ધંધો જાગ્યો છે તો બસ, હવે મીલો કહાડવી ને ધુમ કમીશન ખાવાં ને ડીવીડન્ટો લેવાં. બીજું આપણા વાણીઆનું કંઈ કર્તવ્ય જ નથી! તેને બદલે આ મેનેજીંગ કમીટી શી ને મંડળી શી? મને આગળ એમણે વાત કરી હતી ખરી. એ તે વખતે બધી હા લાગી, પણ મને શું માલમ કે આમ મંડળી કહાડવાનો મદનપાલશેઠનો વિચાર છે.”

એમ કહી ધનપાલશેઠ ચ્હીડાતો ચ્હીડાતો અધુરી મુકેલી ચીટી પાછી વાંચવા લાગ્યો.

“મારો વિચાર—જીમની મારફત ધૂમ શુદ્ધાદ્ બહિર્નિષ્કાશક અને તે દ્વારા દેશીઓની ઉદ્ધારક મંચલી—એવું નામ તે મંડળીને આપવાનું છે. તમને કદાચને એ નામ વાંચી હસવું આવે એવી મને ધારતી રહે છે. પણ તમે એ બાબતસર લાંબો વિચાર ચલાવ્યો નથી તેથી તમને એમ લાગે તો લાગે. હું આજે મહીનાના મહીના થયા નામની ખોળમાં જ હોતો, પણ ઉપર સિવાય વધારે સાફ નામ મને જાણું નથી. આપણે મળણું ત્યારે બધો ખુલાસો હું કરીશ. પણ તમે આવજો તો ખરા. પછી બધું થઈ રહેશે. હું આશા રાખું છું કે તમારી તબીબેત સારી ચાલે છે.

હું છું પ્યારા ભાઈ,

તમારો ખરેખર,

મદનપાલ નિધિપાલ શેઠ.

તાજે કલમ—વળી તમે યાદ ન રહ્યું એવું બહાનું કરીને આ વખતે પણ સટકી જાઓ માર્ટે-દહાડે વખત થશે ત્યારે હું તમને તેડવાને માણસ મોકલીશ.

ધનપાલશેઠ ચ્હીડાવા અને હસવા લાગ્યો—“વાઃ મદનપાલશેઠ, તમે ખરેખર શેઠજ છો! તમે લખો છો તેવી મંડળીમાં હું જોડાઉં તો પછી તમે ને આપણે બંને ખરેખરજ બનીએ! ને કેવું મહોદું નામ! મારા બાપરે! મારાથી તો વંચાયુંએ નહિ, રીતભાત બધી અંગ્રેજી, માત્ર દેશીઓમાં જોડવાને મહોટા મહોટા બ્રાહ્મણી શબ્દો મુકી દીધા છે, પણ આખરે બધો ધુમાડાનો ધુમાડો જ સમજવો!! કેમકે વ્યાજ ન આપે એવી એક મંડળી ક્યાં મુધી ચાલે?”

“વળી તાજે કલમમાં લખે છે કે—દહાડે વખત થશે ત્યારે તેડવાને માણસ મોકલીશ. ના ભાઈ, ના તેડવા કરવાને માણસ મોકલતા નહિ. મને પુરસદ ક્યાં છે કે હું આવું.” પછી મદનપાલશેઠના માણસ તરફ ફરીને એ બોલ્યો—“તમારા શેઠને કહેજો કે મારાથી આવવા બાવવાનું કંઈ બનશે નહિ. મને વખત નથી. અને માફ નામ મેનેજીંગ કમીટીમાં કે મંડળીમાં નકામું દાખલ કરતા નહિ.”

“શેઠજ”—માણસ બહુ માનપૂર્વક બોલ્યો—“મદનપાલશેઠે આપને સલામ કહાવી છે ને કહ્યું છે કે ચીટીનો જવાબ લખી મોકલજો.”

“પણ એવી નકામી ધાંધલમાં હું શેનો પડું?” ધનપાલશેઠ બોલ્યો—“તમારા શેઠની વાત તો જુદી રહી તે એમ કરે તે ઠીકજ છે! પણ સો વાતની એક વાત કે મારે એવા ઢંગ ધડા વગરના કામમાં એક અડધી ભરવી નથી. બધામાં રૂપીઆ.

ભરી ભરીને મારા તો હવે હાથ ધસાઈ ગયા! સાળું મુંબઈમાં પૈસા રળવાનું સુખ ખરૂં, પણ આ એક મહાદુ:ખ કે લગાર પૈસાદાર થયા કે આવા આવા શેઠીઆઓ પાછળ લાગેલાજ છે! આજે તો ગવરનર સાહેબ આવ્યા ને આજે તો ગવરનર જનરલ સાહેબ સીધાવ્યા! તેતો નોકરીએ આવેએ ખરા ને જાએ ખરા! તેમાં રોજને રોજ તે માનપત્ર શાનાં! આપણને કંઈ થોડા ન્યાલ કરે છે કે બધાને ચાંક્ષા કરવા જોઈએ. ફેક્ટરીઆકંઠ કહાડીને નકામા હેરાન હેરાન કરે છે! જો માફ ચાલે તો હું તો એક અડધીએ ભરું નહિ. પણ આ મદનપાલશેઠ ને બીજા શેઠીઆઓ મારો પીછો છોડતા નથી ત્યાં શું કરું?”

“શેઠ આપ શ્રીમાન છો તે ભરવુંએ પડે”—મમતારામે કહ્યું.

“પણ ભાઈ, શ્રીમાન છઈએ તે શું પૈસા નાંખી દેવાને? ખરી મહેનત કરી પરસેવો ઉતારીએ છઈએ ત્યારે પૈસાદાર થવાય છે. હવે કંઈ આગળનાં જેવાં કમીશનો મળે છે? વખત તો બારીક આવતો જાય છે અને અમારા મદનપાલ શેઠને તો ધુમાડો બહાર કહાડવાની મંડળી કહાડવી છે! એ તો ભાઈ, ગર્લશ્રીમાન છે તે એમને પાલવે. પૈસો કેમ રળાય છે તે વાત એ શું જાણે?”

“શેઠ, હું શો જવાબ લઈને જાઉં”—માણસે પુછ્યું.

“બસ, તમે જઈને કહેજો કે હું બધી વાતે ના પાડું છું.”

“શેઠ”—માણસે પ્હીતાં પ્હીતાં કહ્યું—“કંઈ લખીને જવાબ નહિ આપો?

મદનપાલશેઠ મારા પર વળી નકામા ખીજશે. અમારા મદનપાલશેઠ તો અમારા અંનંદાતા અને મુરખી છે, એટલે એ જે કહે તે સ્વીકારવું જોઈએ. પણ સાહેબ, ત્યારથી ચીમની મારફત ધુમાડા મંડળીની વાત નીકળી છે, ત્યારથી અમારા શેઠે બીજો કામધંધો ને ધકધ્યાન છોડી દીધાં છે! વાલકેશ્વરના એમના બંગલામાં પુષ્કળ જગો છે. ત્યાં અમને બધાને રહેવાને ઘરો બંધાવી આપ્યાં છે. તે તો જાણે ઘણું સાફ કીધું, પણ દીવાનખાનું ને બીજા ઓરડાઓ નહાનાં નહાનાં ને રસોડાં મહોટાં! તેમાં વળી અમારા શેઠ આગ્રહ કરે છે કે તમે રોજ કાંટાપર જોખાજો, ને વજનમાં ફટલા નીકળો છો તેની રોજની રોજ નોંધ રાખજો. એટલુંજ નહિ, પણ ધુમાડો ચીમની મારફત બહાર નીકળવાથી, દરેકની ભુખ ફટલી વધે છે તે જાણવાની બહુ જરૂર છે, માટે અમે જે જે ખાઈએ, શાક ભાજી વગેરે, તેની પણ, તેમજ જેટલું પાણી પીએ તેનું વજન પણ, છાપેલા કાગળોમાં લખવાનું ફરમાવે છે. અમે તો જાણે શેઠના નોકર રહ્યા તેથી કહે તેમ કરીએ. પણ બધા ચાકર માણસોના ઘરમાં ઘેરાંઘોઠકરાંઓ ને બીજાઓ રોજ બેસમાર કજીઆ કરે છે કે ભાણાંમાં જે જે લેવું તે જોખવું કેમ પાલવે? ને વળી પાણી પણ જોખીને પીવું એ શો જુલમ? આંકડાં

માંડવામાં કે જોખવામાં જરાક ચુક થાય છે તો શેઠનો મીનજ જતો રહે છે; તેથી ઘર બંધાવી આપ્યાં એતો સાઈ થયું; પણ આ રોજરોજ જોખાવાની, પાણી પણ માપીમાપીને પીવાની, ને શાક લાજી પણ જોખીને ખાવાની મહા વીંટળણામાં અમે આવી પડ્યા છઈએ. ટુંકમાં શેઠજી, અમારો એક દહાડો શેઠના ઠપકા વગર જતો નથી; કારણ કે આંકડા ભરવાના કાગળો એવા અટપટા છે કે ન પુછો વાત ! માટે સાહેબ તમે લેખી જવાબ આપો, નહિ તો વળી હું નકામો સપાટામાં આવી જઈશ !”

“જાઓ જાઓ, તમારા શેઠ મળશે તેને હું બધો ખુલાસો કરીશ એટલે તમને ઠપકા નહિ મળે.”

“પણ શેઠજી, તમારી ચીઠ્ઠી નહિ જોશે ને મારા પર તરત શેઠ ઉતરી પડશે ને તમે તો કાણુ જાણે, ક્યારે મેળા થશે.”

“તમે માઈ નામ દબને કહેજોની પછી શું છે ?”

“ઠીક સાહેબ, જેવી તમારી મરજી.” એમ કહીને માણસ ખહીતો ખહીતો, જવાબ લેખી ન મળવાથી નિરાશ થતો ગયો.

માણસના ગયા પછી શેઠ મમતારામ જોડે વાત કરવી શરૂ કરી.

“મમતારામ, હું ધણો દલગીર છું કે મદનપાલશેઠની લેવાદેવા વગરની પંચાતી-માં આપણો બંનેનો વખત નકામો ગયો.”

“શેઠજી, એમાં શું થઈ ગયું. મારો તો વખત કંઈએ નકામો ગયો નથી. સાહેબ, મદનપાલશેઠ તમારા મિત્ર હશે, પણ મને કશા વગર ચાલતું નથી કે એવા શેઠીઆઓ મુંબઈ શહેરને માથે બિરાજે છે એ મેં આજેજ જાણ્યું ! એ પણ મુંબઈની અને વીસમી સદીની બલીહારી છે ! ! !”

“જુઓની મમતારામ”—ધનપાલશેઠે હસીને કહ્યું—“મદનપાલશેઠ મારા મિત્ર ખરો; ખાસ મિત્ર છે એમ કહું તોએ ચાલે. એ ભાઈ સાહેબ, પૈસા ખરચતાં પણ, સાહેબ લોકમાં ને બીજા અધિકારીઓમાં લાગવગ વધાર્યોજ કરે છે, ને તમે જાણો છો આજ કાલ તો જે કામ પૈસાથી નહિ થાય તે લાગ વગથી થાય છે. વળી એ મ્યુનીસીપલ કૉર્પોરેશનના મેંબર છે ને મારે એરેટો રજાં તેથી મ્યુનીસીપાલીટીમાં કંઈને કંઈ કડાકુટ હોયજ હોય. જો મદનપાલશેઠ જેવા મારી એમથે ન હોય તો અમારું ગાડું એક ઘડી ભર પણ ચાલે નહિ. માટે એમની કૉર્પોરેશની વર્ગગી રજી છું બાકી”—

“સાહેબ”—મમતારામ ધનપાલશેઠને રાજી કરવા બોલ્યો—“આપ જે કરતા હશે તે વિચારીને કરતા હશે.”

“હાજ તો”—ધનપાલશેઠે હસીને કહ્યું—“પણ હવે તમે જે કામે આવ્યા છો તે આપણે ચલાવીએ. ખરેખર, નથુશેઠનું નામ જ્યાં સુધી બિહારીલાલે મારી આગળ નહિ લીધું, ત્યાં સુધી મારા સ્વપ્નામાંએ નહોતું કે તેને રૂપીઆની તાણુ હશે. મેં સાંભળ્યું છે કે તેને બે હજાર રૂપીઆ ખોરાકી પોશાકીના મહીને મળે છે ને આમ કેમ? શું તે પૈસા બહુ ઉડાવે છે?”

અલખત ધનપાલશેઠે આગળથીજ નથુશેઠ સંબંધી સઘળી તપાસ કરી હતી અને તે મારવાડીઓનો પણ ક્યાંસુધી અને કેટલો દેવાદાર થઈ ગયો છે તે સુદ્ધાંતી એણે ખાતમી મેળવી રાખી હતી! તો પણ ડાહ્યો ડમાક થઈ, જાણે કંઈ ન જાણતો હોય તેમ, એ અમતારામને પુછવા લાગ્યો. અમતારામ પણ કાચો નહોતો. આવો સવાલ ધનપાલશેઠે જરૂર પુછશે તેની એ બાંધણી બાંધીને આવ્યો હતો તેથી જરા પણ અચકાયા વગર, કે વિચાર કર્યા વગર એણે ગોળ ગોળ જવાબ આપ્યો.

“સાહેબ, હું તમને શું કહું. માણસના હાથમાંથી પૈસા કેમ ઉડી જાય છે તે? તેમાં મુંબઈ જેવા શહેરમાં તો રૂપીઆ કાંકરા પેઠે આવ્યા આવ્યા ને ગયા જાણુવા! પણ તે આપ સાહેબ ક્યાં નથી જાણુતા. મારે નથુશેઠ જેડે ધણો પરિચય નથી, તોપણ એટલું ખરું કે તે બહુ ઓલીઆ દીલના છે, ને તે ધનવાન છે તો હોવા જોઈએ. ખોરાકી પોશાકીના બે હજાર મળે છે તેમને ખખર નથી. પણ હું એટલું જાણું છું કે નથુશેઠને ખરચી સારૂ બસો કે ત્રણસો રૂપીઆ તેમની મા આપે છે. એટલા થોડા રૂપિઆ નથુશેઠને ચટણી થઈ જાય તેમાં કંઈ નવાઈ છે?”

“વાર”—ધનપાલશેઠે જે બધું ધ્યાન રાખી અમતારામ સામું જોઈ રહીને સાંભળતો હતો, તેણે અમતારામ પરથી નજર ન ફેરવતાં પુછ્યું—“વાર, નથુશેઠ પાસે કંઈ જરૂર આવેરાત છે?”

“સાહેબ”—અમતારામે હસીને જવાબ વાલ્યો—“હોય તો આમ પૈસાની તાણુ રહે?”

“હીક, પણ—હું તો કંઈ જાણુતો નથી પણ—લોકમાં આવી જુમ છે કે એને મારવાડીઓનું દેવું છે.”

“તે તો સાહેબ કેમ ખખર પડે?” અમતારામ શેઠની સામે ન જોતાં બોલ્યો.

“કેમ ખખર પડે એટલે શું?” ધનપાલશેઠે પુછ્યું.

“સાહેબ, મને ખખર નથી. પણ લોકમાં આવી વાતો ચાલે છે ખરી.”

“જુઓ અમતારામ, બે ટકાના બાજ અને પાંચ ટકાના કમીઝનને લીધે મારી દાહ ડગળી છે. બાકી નથુશેઠના બાપની જોડે મારે કંઈ જેવો તેવો ધરાબો નહોતો. આગળ તે જીવતો હતો ત્યારે અમે ધણો ધણો વેપાર ભાગમાં કરતા અને

સાફ કમાતા. ઘણી વાર એ એક બીજાની આડે આવતા, અને કમીસેરીઅતમાં એક બીજાથી ઓછા ઓછા ટેન્ડરો મોકલતા. તેથી તે વખતે તો જીવ કાપ્યા જેવું થઈ જતું. એમ લડતા ખરા, પણ પાછું કામ આવે એકના એક થઈ જતા! પણ એ તો એમજ હોય. આહાર ને વહેવારમાં શરમ શેની? માટેજ એ બધા ધરોળાની વાત બાબુએ રાખી, તેના બાપ સાથે કમીસેરીઅતના કામમાં અમારે જે વાંધા પડ્યો હતો તેનેજ યાદ રાખી, હું રૂપીઆ ધીરવાનો વિચાર કરું છું. લોકમાં કદાચને ઠીક નહિ કહેવાશે. પણ હશે, મને તેની ઝાઝી દરકાર નથી. એ ટકાનું બ્યાજ અને પાંચ ટકાનું કમીશન કંઈ રોજ રોજ મળતું નથી.”

સાહેબ, આપ બ્યાજ બહુ કહો છો. ન્યુશેઠ કંઈ દુખતો આસામી નથી ને વળી આવા કામમાં તે વટાવ હોય?

“ના ના”—ધનપાલશેઠ આખોમહોટી કરીને બોલ્યો—“એ ટકાના બ્યાજમાં હું એક અડધી ઓછી નથી લેવાનો એ સો વાતની એક વાત! તમારે જોઈએ તો વટાવ એક ટકા ઓછો આપજો. ભાઈ, એ તો પૈસાના ખેલ છે. કાણુ જાણુ ન્યુશેઠને કેટલું દેવું હશે, કંઈજ નહિ તો હજીએ તે કેટલું દેવું કરશે તેની કંઈ કાંઈને ખબર છે?”

“પણુ સાહેબ, મોટી રકમ રહી તે વટાવ કેમ પાલવે? તમે જરા વિચાર તો કરો સાહેબ.”

“જો ભાઈ”—ધનપાલશેઠે હાથના ચાળા કરતાં કહ્યું—“હું પચાસ હજારથી વધારે તો નહિ ધીરું ને તે પણ એકલો ધીરવાનો નથી. મદનપાલશેઠ કે કાઈ બીજા એક બે જણને સાથે રાખીશ. માફ એકલાનું ગળું નહિ ને વળી આવા જોખમના કામમાં તો એક કરતાં બે લલા. તમે હા કહો તો હું બીજાને વાત કરીશ. નહિ તો આ વાત આટલેથી બંધ રાખીએ.”

“આપને જરૂર લાગે તેવાને સુખેથી વાત કરજો. માફ કહેવાનું સાહેબ. એટલુંજ છે કે જેટલે ઓછે ટકાણે વાત ચાલ તેટલું સાફ.”

“વાર ત્યારે, પણ બે ટકાનું બ્યાજ આપવું પડશે તેમાં તમારે જરાક જેટલો ફેર સમજવો નહિ. તમે બહુ આગ્રહ કરો છો તો જાઓ ત્રણ ટકા વટાવ આપજો.”

મમતારામને લાગ્યું કે ધનપાલશેઠ બ્યાજમાં ડગે એમ નથી પણ વટાવ સંબંધે શેઠની આવી ઢીલી દોરી જોઈ, ખેંચતાણુ કરવી એણે જરૂરની ધારી. અને તેમ કરવામાં એને બીજાં પણ કારણો હતાં તેથી એ બોલ્યો—

“ના સાહેબ, તમે વટાવની વાત તો છોડી દો. આપને મ્હોં માગ્યું બ્યાજ મળે છે તો બીજું શું જોઈએ? વળી સાહેબ હું તમને એક બીજું કહું, આપને

ધણી ધણી મીલો છે ને ધણી ધણી મીલોના શેરો છે. ધણી ખરી મીલોમાં નથુ-શેઠના મોટી સંખ્યામાં શેરો છે, એટલે હું એમને સમજાવીશ તો તમે કહેશો તેની તરફ, વાર્ષિક સલામાં કાંઈ પણ વખતે, એ મત આપશે.”

“હીક હીક, એ વાતપર તો મારું ધ્યાનજ ગયું નહોતું. એવા મતો તો ધણીવાર બહુજ કામના થઈ પડે છે. પણ વાર, મારો જરાકે સુખન નહિ રાખો? જાઓ, તમારે જોઈએ તે વટાવ આપજો. મને જે આપશો તેથી હું રાજી થઈશ; પછી કંઈ છે. જુઓ, એ તો હું એમ રૂપીઆ ધીરવા તૈયાર થાઉં છું. બાકી બીજો જરૂર કંઈ સીકચુરીટી માગે.”

“તેમ હોય તો કાંઈ એ ટકાનું વ્યાજ આપે? તેનો તો વિચાર કરો સાહેબ? માટે એ વટાવની વાત તો છોડીજ ઘો. મારે ઠેકાણે કાંઈ બીજો હોય તો જરૂર ફલાલી માગે, પણ તે વિષે હું એક શબ્દ પણ બોલું છું? તમારા જેવા ધનવાનની મેહરબાની હશે તો હું બીજેથી કમાઈ લઈશ.”

“હીક છે, હીક છે, આપણે બીજી વાર મળ્યું ત્યારે બધું થઈ રહેશે. તમે મને બે ત્રણ દિવસમાં આ વખતે પાછા મળજો. એટલામાં મારે મદનપાલશેઠને કે બીજાને પુછવું છે તે પુછી લઈશ. પણ પચાસ હજારથી વધારેની વાત તમારે સમજવી નહિ. ને વકીલ મારફત પાકું ખત થયે અમે રૂપીઆ આપશું. વકીલનો ખર્ચ બધો તમારે આપવો પડશે હો! ને તે બધું કામ મારા વકીલ મારફતે તમારે કરાવવું પડશે હો!”

“તે તો સાહેબ હીક છે, પણ ઝાઝે મ્હોડે વાત ન જાય એમ કરજો.”

“તેની તમારે જરાકે શીકર રાખવી નહિ.”

“વાર સાહેબ, હું જવાની રજા લઉં છું. આપને બહુ તરફી આપી છે તે માફ કરજો. નથુશેઠને જેમ બને તેમ તાકીદે રૂપીઆ જોઈએ છઈએ માટે આપ બંને તેટલી ઝડપ રાખશો.”

“તે વિષે તમારા કહેવા જેવું હું રાખીશ નહિ. મારે ત્યાં વગર વ્યાજે રૂપીઆ પડી રહ્યા છે એટલે તમારા નથુશેઠ કરતાં મને વધારે કાળજી રહેશે.”—ધનપાલ શેઠે હસતાં હસતાં કહ્યું—“એકાદવાર નથુ શેઠને મારી પાસે લઈ આવજો તો ખરા કે અમારી ઓળખાણ પાછી તાજી થાય? અત્યાર સુધી તો મારે ને એને સલામ વેવારજ છે.”

“તમે કહેશો ત્યારે એ આપને મળવા આવશે. એમાં શું?

એમ કહી સલામ શેકહેન્ડ કરી અમતારામ ત્યાંથી ગયો.

ધનપાલશેઠ વિચાર કરવા લાગ્યો ને ખુશ થવા લાગ્યો કે “ચલો, બે ટકાનું

વ્યાજ તો નક્કી થયું. વળી વટાવતું લઈ તો ઉભું છે. પોદળો પડ્યો છે તે ધુળ લધનેજ ઉઠશે. પાંચ ટકા મળત તો કંઈ મથા રહેત નહિ ! પણ હશે. નથુશેઠના શેરહોલ્ડર તરીકે મતો મળશે તે મને ખરેખર બહુ કામના થઈ પડશે. હું વિરમય પામું છું કે મને એ બાબત તો યાદ આવીજ નહિ !”

“સા—મમતારામ બહુ પહોંચેલો જણાય છે હોં ! નથુશેઠને એજ બગાડે છે એમ મેં સાંભળ્યું હતું તેમાં કંઈ શક નથી. પેલા કેશવલાલનું નામ તો નકામુંજ વગોવાય છે. પણ તેમાં આપણે શું લેવા દેવા છે. નથુશેઠ ભલેની વધારે બગડે ! મારવાડીનું ચાર લાખનું દેવું છે તે પાંચ લાખનું કરે ! ખાસું બે ટકાનું વ્યાજ ને રૂપીઆને ઉન્હો વા વાવાનો નથી. મને લાગે છે કે હું એકલોજ પચાસ હજાર ધીરૂં તોપણ કંઈ ખરીવાનું નથી. પણ જોઈએ, મદનપાલશેઠ શું કહે છે. પછી થઈ રહેશે.”

એમ વિચાર કરતો કરતો, લુગડાં પહેરી ધનપાલશેઠ કાટમાં પોતાની આંધી-સમાં ગયો, ને આ ઠેકાણેથી તે ઠેકાણે, બે ઘોડાની ગાડી દોડાવતાં, મીલોની અને બીજી મીટીંગોના કામકાજમાં લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૬ મું

ગાડી પારખુ શેઠ અને હીરા પારખુ વેદાન્તી

कलौ वेदान्तिनो भांति फाल्गुने बालका यथा

વાતુડીઆ દેખ્યા પ્રભવેતા, સો દીઠા પૈસાને લેતા. (શ્રી મસ્તરામ)

ધનપાલશેઠે જેમ અટકળ કરી તેમ મમતારામ બહુ પહોંચેલો ખરો ! પોતાના મનમાં એને પ્રથમથીજ ખાતરી હતી કે બે ટકાથી ઓછે કાંઈ પણ નથુશેઠને રૂપીઆ નહિ ધીરે. મારવાડીઓ પણ બે ટકાથી શું ઓછું લેતા હતા ? તેના કરતાં તો આવા ધનપાલશેઠ જેવા જોડે કામ પાડવું સાફ કેની ? કેમકે પથ્થર કરતાં ઈંટ પોચી તે પોચીજ. વળી તેણે જોયું કે બે ટકાના વ્યાજને લોભે ધનપાલશેઠનું મન લેલેલાયું હતું તેથી વ્યાજ ઓછું કરાવવા રકઝક કરવામાં કંઈ સાર નહોતો. એમ સધળો વિચાર કરીને ધનપાલશેઠ પાસે વ્યાજ સંબંધી એણે જરૂર ખેંચતાણ કીધી નહિ. બે ટકાના વ્યાજ બાબત એણે શેઠના બહુજ આગ્રહ જોયો તેથી લોકલાગે, અને નથુશેઠનું માણસ એટલે તેનું હિત વિચારે છે એમ જણાવવાને થોડી ઘણીએ નામની કાળજી બતાવવી જોઈએ તેથી, વ્યાજ સંબંધી બોલ્યો ન બોલ્યો ને તે વાત પડતી

મેલી. પણ પાંચ ટકાના વટાવની વાત ધનપાલશેઠને મ્હોડે સાંભળી એને શીકર લાગી. એનો વિચાર તો નથુશેઠની આગળ વટાવની વાત કહાડી અધું પોતાનેજ આહીઆં કરી જવાનો હતો. તેને બદલે જ્યારે એણે જોયું કે વટાવનો બધો ધણી તો ધનપાલશેઠ પોતેજ થવા માગે છે ત્યારે પોતાના હિતની એને શીકર પેડી ! શેઠને બે ટકાનું વ્યાજ મળે ને વળી વટાવ તે શાનો લે ? બે ટકાનું વ્યાજ તો નથુશેઠને ગમે ત્યાં ભરવું પડશે એટલે તે તો જાણે સમજ્યા; પણ પાંચ ટકાનો વટાવ આપવો પડે એટલું તો પોતાના ખીસામાંથી આણું થાય તે કેમ પાલવે ? તેથી મમતારામે વ્યાજની વાત પડતી મુકી ને વટાવ સંબંધે અતિશે હઠ લીધી. વળી એમ કરવાથી નથુશેઠ તરફથી ખચતાણુ કરી ગણાય તેમાં પણ શું ખોટું હતું ? જો ધનપાલશેઠે જેવી રીતે વ્યાજ સંબંધી ભાર મુકીને વાત કાઢી તેવી રીતે વટાવ સંબંધી પણ ભારો ભાર કહ્યું હોત, તો મમતારામને ખરેખર વિચારવા જેવું થઈ પડત ! પણ ધનપાલશેઠ બે ટકાના લોભે લોભાઈ ગયો, ને વટાવ સારૂ બોલવામાં ઝાઝો દમ બતાવ્યો નહિ, એટલે મમતારામ સરજોર થતો ગયો. લોભે લોભાઈ શેઠ દીલી દોરી મુકતો ગયો ને મમતારામને વધારે તાન આવતું ગયું. વટાવ નહિજ આપવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. સાથે લાગ્યું નથુશેઠના શેરહોલ્ડર તરીકેનાં મતો ધનપાલશેઠને ઉપયોગી થઈ પડવાનું મમતારામે સૂચવ્યું, તેથી શેઠે જોયું કે હવે વટાવની ભાંજગડ પુરી કરવી સારી છે. તથાપિ એકદમ વાત છોડી દેવાય નહિ માટે બીજી વખતે થઈ રહેશે એવો મોઢમ જવાબ, હા પણ નહિ ને નાએ નહિ એવો, આપ્યો. મમતારામ ફાવ્યો ખરો, પણ શેઠે જણાવ્યું તેમ પોદ્દો પડ્યો છે તે ધુળ લઈને ઉઠશે એમ એને પણ લાગ્યું ખરૂં. પોતાને મળતું એ બધું આણું થાય માટે એનો ખંજ નથુશેઠ ઉપર કેવી રીતે વાળવો તેનો એ વિચાર કરતો કરતો નથુશેઠના ધર તરફ ચાલ્યો. કુતરાઓને ઠેકાણે ઠેકાણે રાટલા નાખવાના હતા. પહેલો કુતરો વિહારીલાલ, કે જેણે પોતાનું ધારવાનું પ્રથમથીજ મમતારામને કહી રાખ્યું હતું. ધનપાલશેઠ પોતે કે જેને વટાવનું હડખું લાગ્યું હતું. વળી સોલીસીટર મારફતે ખત મરો એટલે તે પણ કંઈને કંઈ લઈ મરશે. વડીલના મેનેજમ કલાકોં પણ પોતાને કેમ લુલવા દેશે ? મમતારામને હસવું આવ્યું કે સૌથી મહોટા કુતરો તો હું કે આખો રાટલો ખાઈ જવા ધાડું છું. નથુશેઠને જેટલો વધારે ખરચ થાય તેટલું પોતાની પદરે આણું પડે તેનો મમતારામને હવે શય થવા લાગ્યો ! નથુશેઠને તો ખાસ્સા લાખ રૂપીઆ જોઈતા હતા અને ધનપાલશેઠે તો પચાસ હજારથી વધારે ધીરવાની ચોખ્ખી ના પાડી, તે સંબંધી પણ મમતારામને શીકર પેડી. બીજા પચાસ હજાર ક્યાંથી મેળવવા ? જોઈએ, મદનપાલશેઠને ધનપાલશેઠ સીસામાં કેવી રીતે

ઉતારે છે? ધનપાલશેઠ એક રકમે લાખ રૂપીઆ આપવાની ના કહે છે. પણ કટકે કટકે વ્યાજની લહાયમાં હોમાવે એ કંઈ અશક્ય નહોતું. વળી મદનપાલશેઠનો તો થોડો ઘણો ખ્યાલ, મમતારામને ધનપાલશેઠને ત્યાં આવ્યો હતો. તે શેઠ ઓળખાણ થયે ધીરવાને હાથ બીડે એ પણ સંભાવ્ય જવું હતું. એ પ્રમાણે નથુશેઠને ઘેર જતાં મમતારામના મનમાં જે જે વિચારો ઉઠતા તેની ચોખવટ કરતો કરતો એ નથુશેઠને ઘેર ગયો.

ઝોટલા પર પેલો પારસી ગાડીવાળો, મમતારામે આજનો વાયદો કરેલો હોવાથી, ક્યારનો આવીને બેઠેલો એણે જોયો. હજી પણ કલાકેક સુધી નીચે બેસી રહેવાની સૂચના કરી મમતારામ ઉપર ચાલ્યો. નોકરનકરને પુછતાં જણાવું કે નથુશેઠ દીવાનખાનામાં બેઠા છે.

જે દીવાનખાનામાં નથુશેઠ બેઠો હતો તે બહુ મહોટું હતું. ત્યાં સુંદર ગલીચો ખીજાવેલો હતો. ઠેકાણે ઠેકાણે હાંડી ઝુમ્મરો ટંગાવી દીધાં હતાં. ચારે ખુણે આરસ-પાહાણનાં મહોટાં પુતળાઓ મુકેલાં હતાં. ભીતિ મહોટા મહોટા આરસાઓ અને છખીઓ ટાંગી હતી. ઓરડામાં બેસુમાર નકસીદાર કાચ ખુરશી અને ટેબલો પડેલાં હતાં. ભીતની થડોમાં કબાટો ગોઠવ્યાં હતાં તેમાં જાતજાતનાં રમકડાં અને ખીજો સામાન શોભી નીકળે એવી રીતે ગોઠવેલો હતો. દીવાનખાનું જોતાં નથુશેઠ બહુ સમૃદ્ધિવાન છે એમ જણાઈ આવતું હતું.

નથુશેઠ ટેબલ પાસે એક મઝાની ખુરશી પર પડ્યો પડ્યો ગુજરાતી છાપાનાં પાનાં ફેરવતો હતો. હમણાં જ એ અપોરની ઉંઘ કહાડીને ઉઠ્યો હતો ને એનો મીઠાજ જોઈએ એટલો ઠેકાણે આવ્યો નહોતો. છાપું વાંચવામાં એનું ધ્યાન હતું જ નહિ. તેથી અમરચો પાનાં ફેરવ્યા કરતો હતો. ટેબલ પર એક શોભીતો ગલીચો પાથરેલો હતો તે પર થોડી ચોપડીઓ, છાપાંઓ ને તરતનો ખરીદેલો કેટલોક ફેન્સી સામાન જ્યાં ત્યાં પડ્યો હતો. એ ત્રણ છાપાનાં પાનાં ફેરવ્યાં પણ નથુશેઠને કંઈ ગમત પડી નહિ. બગાસું ખાતાં અને આળસ મરડતાં એણે ધડીઆળમાં જોયું ને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે બે વાગવા આવ્યા, ને હજી મમતારામ કેમ નહિ આવ્યો. આજે એ ધનપાલશેઠને ત્યાં જવાનો હતો, ત્યાં ગયો હશે કે નહિ. ધનપાલશેઠ શું કહે છે? લાખ રૂપીઆ ધીરશે કે નહિ તે જણવાની નથુશેઠને ખાગ્ગેશ થઈ અને એ મનમાં બોલ્યો—“મારા જેવા શેઠીઆને લાખ રૂપીઆ એકઠા કરવા તે શું મહોટી વાત છે કે હું આટલી બધી શીકર કરતો હોઈશ? ધનપાલશેઠ તો શું, પણ હરકોઈ મને પગે લાગીને ધીરે. હશે, બધું મમતારામ આવશે ને થઈ રહેશે. પણ એટલું તો

ખડું કે આવા શેઠીઆ પાસથી લેવા કરતાં મારવાડીઓ સારા ખરા. મારી મા બહેન કે કેશવલાલ જાણશે તો વળી થોડો વાર જેવાં જેવું ચર્ચ રહેશે ! પણ હું કંઈ થોડો કાઠની પરવા કરું છું. વાર, મમતારામ મને કહેતો હતો કે ધનપાલશેઠ વિષે હાલમાં કાઠની આગળ કંઈ વાત કરવી નહિ તેનું શું કારણ ? આજે આવશે ત્યારે હું જરૂર પુછીશ.” એમ વિચાર કરતાં કરતાં નથુશેઠ વળી બીજાં છાપાંઓનાં પાનાં ખુરશી પર પડ્યો પડ્યો ફેરવવા લાગ્યો. થોડી વારમાં મમતારામ આવ્યો. નથુશેઠ એને જોયો કે લાગલી જાગૃતિ આવી. આંખો ચોળતાં ચોળતાં એણે મમતારામ સામે જોયું ને મલકાયો. મમતારામે દીવાનખાનાની અંદર જોડા કહાડ્યા. હસતે મ્હોડે રહેને સલામ કરતો તેની પાસે એક ખુરશી પર બેઠો.

“આવો મમતારામ” — નથુશેઠ હસીને કહ્યું — “હું હમણું જ વિચાર કરતો હતો કે હજી તમે કેમ આવ્યા નહિ. વળી કંઈ ઝવેરાત કરવા નીકળી પડ્યા કે શું ?”

“નારે સાહેબ, હું તો કંઈ બીજા કામસર ગયો હતો.”

“વાર મમતારામ, તમે કહો છો કે હું બ્રહ્મજ્ઞાની વેદાન્તી છું ને વળી ઝવેરી છું એ બે વાત સાથે કેમ બને ?”

“શેઠ એમાં શું ?” મમતારામે હસતાં હસતાં કહ્યું — “ઝવેરીનું કામ હીરા પારખવાનું છે. સો પથ્થર મુકો ને એક હીરા મુકો; અને બધા સરખા ચળકે તથાપિ ખરો હીરા હશે તે ઝવેરી પારખી કહાડશે. હવે હરિરૂપી પણ હીરા છે તો તેને ઝવેરી સિવાય બીજો કાણુ પારખી શકે ? આ જગતમાં બધા પથ્થરમાંથી હરિરૂપી હીરા ઝવેરી શોધી કહાડે છે, માટે સરવે ઝવેરીઓ વેદાન્તી છે ને જેટલા વેદાન્તી એટલા ખરા ઝવેરી સમજવા ?”

“પણ ત્યારે વેદાન્ત એ શું ને જ્ઞાન કેવું હશે.”

“જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સાહેબ, કાઠથી કળી શકાતું કે કહેવાઈ શકાતું નથી; કારણ કે વાણી ત્યાં પહોંચી શકતી નથી. પણ આ સંસારની અંદર બધે આત્મા જેવો ને બીજું કંઈ નહિ જેવું એ જ જ્ઞાન, અને એ જ વેદાન્તનું રહસ્ય જાણવું !”

“ત્યારે તો મમતારામ, તમને કાંઈ બોલાવે તો તમારે જવાબએ ન આપવો જોઈએ.”

“હા શેઠ, ખરું પુછો તો તેમજ છે. પણ આ સંસારમાં આવ્યા છઠ્ઠે ને પ્રારબ્ધ પાછળ લાગેલું છે એટલે બાળકની પેઠે થોડી ધણી ચેષ્ટા કરવાની જરૂર રહે છે; માટે હું અને મારા જેવા બીજા ધણા વેદાન્તીઓ, કામકાજને સારૂં હજામ લાઠી ધોપચીની પેઠે, અહંકારને સાથે લઈને ફરીએ છઈએ; પરંતુ કામધંધામાંથી

પરવાર્યાં ને ઘેર ગયા ત્યારે આત્મસ્વરૂપ ઓળખવામાં અહંકારને ક્યાંનો ક્યાં મુકી દબાવે છાંડે. કારણ કે તેમ કીધા સિવાય આત્મા જણાયજ નહિ !”

“તમારી વાત મને નવી નવી લાગે છે. મને પણ એમ થાય છે કે હું પણ વેદાન્તી બની જાઉં.”

“સાહેબ, આપની ઉંમર હજી બહુ નહાની છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ત્રીસ વર્ષ પહેલાં માણસને વેદાન્તનો આધકાર નથી.”

“એમ કે? એ તો મ આજેજ જાણું.”

“હા સાહેબ એમજ છે. દુનિયામાં રહીને તેના પ્રપંચમાં ખુબ પચ્યા મચ્યા રહેવા સિવાય તેપર વૈરાગ્ય આવવો કઠણ છે. અને વૈરાગ્ય આવ્યા સિવાય જ્ઞાનનો સંભવજ નથી.”

“ત્યારે શું તમારે પુરા જ્ઞાની થવાને માટે વેરાગી થવું પડશે?”

નાજી એમ નહિ. લગવાં પહેરવાં કે બાવા સાકુ થઇ જવું તેનેજ વેરાગી કહેતા નથી. પણ આ સંસારને દુઃખરૂપ જાણી, તેમાંથી આપણું મન ઉઠાડી નાંખવું એજ વૈરાગ્ય છે.”

“મન ઉઠાડી નાંખવું એટલે શું, એ કેમ બને?”

“એની સમજણ આપવી તો બહુ મુશ્કેલ છે. પણ જગ્યા પછી માણસ સ્વમામાંથી મન ઉઠાડી નાંખે છે તેના જેવો એ કંઈ પ્રયોગ છે.”

“એ સાચું મને બહુ મુશ્કેલ લાગે છે. પણ હશે, બધું વખત આવે જણાશે. તમેજ કહો છો કે હાલ તો મારે સંસારમાં પચ્યા મચ્યા રહેવું. ત્રીસ વરસનો થાઉં પછી વાત.”

“હા શેઠજી, આપ હજી હમણાંજ બધું સમજવા લાગ્યા છો ને હજી તો ખીજના ચાંદ છો. માટે હાલ તો મોજ મઝા કરી મનને તરપત રાખવું ને આનંદ કરવો. લાયક ઉંમર થયે એની મેજ વેરાગ આવશે, કારણ કે ધૃષ્ટરે તમારા પર પ્રીત આણી તમને ધનાઢ્ય બનાવ્યા છે; માટે હાલ તો તમારે હોંશીઆરી મેળવવી એજ પુરુષાર્થ કરવો.”

“ત્યારે તમે મને કહો તો ખરા કે હોંશીઆરી કેમ વધે?”

“શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે દેશાદ્યં પંચિતમિત્રતા ચ વૈષ્યાંગણે રાજસમાપ્રવેશઃ”

“દેશાદ્યં તો હું જાત્રાઓ નીકળીશ ત્યારે થશે. પંચિતની મિત્રાઇ તો હું કદે હું ને હજી વધારીશ. તમે છો, કેશવલાલ છે ને ખીજા બધાએ મળી રહેશે. રાજ-સભામાં પ્રવેશ થવો મુશ્કેલ છે કારણ કે મને અંગ્રેજી હજી શીખવાનું છે. પણ

વેશ્યાંગણે હોંશીઆરી કેમ આવે? આપણે આપણા બંગલામાં રાંડ પાસે ગાણું કરાવીએ છઈએ તેથી શું હોંશીઆરી નહિ આવે કે તેને ઘેર જવું જોઈએ?”

“ગાણું કરાવવાથી તો સાહેબ, ગાયનઘામાં હોંશીઆરી આવે. પણ જતની હોંશીઆરી વધારવાને વેશ્યાને ત્યાં જવું આવશ્યક છે. તમે સાહેબ, કણીને ત્યાં કોઈ વાર ગયા હો એમ મને સાંભરતું નથી. પણ કોઈ વાર કુરસદ મળે ત્યાં પણ જતાં રહેવું. પછી જુવો કેવી હોંશીઆરી આવે છે?”

“ના હું કોઈવાર ગયો નથી, પણ તમે કહો છો તો જઈશું, એમાં શું ભાર પડે છે. હું તો એમ સમજતો હતો કે ગાનતાન સાંભળ્યું એટલે બસ. તમારાજ કહેવાથી હવે આપણે ક્યાં એકલી કણીનું ગાણું સાંભળીએ છઈએ. તમે કહ્યું કે એમ કરવાથી રાગોની ખબર પડશે તેથી હવે તો આપણે બંગલે પાંચ સાત ગુણકાઓ નાચ કરવા આવે છે.”

“હા સાહેબ, ને હવે તમને રાગોની પરીક્ષા કેટલી બધી થવા માંડી છે. પણ બહુ બહુ વિચાર કરતાં મને હવે એમ લાગે છે કે બીજી સરવે ગાનારીઓ છે ખરી, ને તેઓ સાઈ ગાતી હશે, પણ કણી આગળ તેઓ સૌ પાણી ભરે છે.”

“ના, ના”—નયુશેઠે હરખાઈને પુછ્યું—“તમે એ શું વાત કરો છો? તમે આગળ તો કંઈનું કંઈ કહેતા હતા ને!”

“આગળ હું કહેતો હતો તે સાહેબ,”—મમતારામે ઠાવકા રહીને જવાબ આપ્યો—“આપની હોંશીઆરી વધારવાને માટે, કે જુદી જુદી રાંડનાં ગાયનો સાંભળવા સિવાય હોંશીઆરી વધે નહિ. હવે આપ રાગોમાં બહુ કુશળ થયા છો. અને રાગ રાગણીની મને ખરી પારખ છે એટલે કણીનાં વખાણુ કર્યા પાખી મને ચાલતું નથી.”

“ઠીક છે ઠીક છે. આપણે હવે કણી પાસેજ નાચો કરાવીશું. એ તો બહુ સાઈ થયું. ખરૂં પુછો તો મને એ બીજીઓનાં મ્હોડાંજ ગમતાં નહોતાં, પણ તમે તેઓનાં વખાણુ કરતા, એટલે હું કંઈ બોલ્યો નહિ. તમે આજે આ વાત કરી તે બહુ સાઈ થયું. વળી મને તો માલમે નહોતું કે હું હવે રાગ પારખતાં શીખી ચુક્યો છું. તમે કહ્યું ત્યારે આજે જ મેં જાણ્યું.”

“માટે જ સાહેબ, હું કહ્યું છું કે હવે તમે કણીનું જ ગાયન સાંભળો ને જતી હોંશીઆરી વધારવા સાઈ કોઈકોઈવાર એને ઘેરે જાઓ. એટલું જ હાલ બસ છે.”

પછી એ વાત એટલેથી જ બંધ પડી. નયુશેઠ મનમાં હરખાઈને કે ચલો, હવે એકલી કણી જ નાચ કરવા આવશે. પ્રથમથી જ એ કણી પાછળ સુલતાન થઈ ગયો હતો, ને બીજીઓ પાસે નાચ તાન કરાવતો ને સરપાવ આપતો, તે ફક્ત

મમતારામથી દોરાઈને અને પોતે ગાયનમાં યુષ્ક જેવો છે એમ ન ગણાય માટે જ. તેથી મમતારામને મ્હોડે આવી વાત સાંભળી એ અત્યંત રાજ થયો. થોડી વાર વિચાર કરી એ બોલ્યો—

“મમતારામ, હું તમને એક વાત પુછું ને ભુલી જાઉં છું. તમે મને વાલકેશ્વરની ઉજવણીમાં એમ શા માટે કહ્યું હતું કે ધનપાલશેઠની પાસેથી રૂપીઆ લેવાની વાત કેશવલાલને કે બીજા કોઈને કહેવી નહિ.”

“શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે આપણું માન અને મરતબો વધારવાં ને લોકોને દેખાડવાં; પણ ધન અને અપમાનની વાત છુપાવવી ને લોકને દેખાડવી નહિ. કેશવલાલ કે બીજા જાણે કે તમે ધનપાલશેઠ પાસેથી રૂપીઆ લીધા છે, તો વળી માખીની પેઠે વધારે બહુબલુ કર્યા કરે માટે.”

“ઠીક”—નથુશેઠે ડોકું હલાવતાં કહ્યું—“હવે હું સમજ્યો. તમે જે જે વાત કરો છો તે એવી બંધબેસતી હોય છે ને વળી શાસ્ત્રમાંથી જોઈ વિચારીને કે મારા મનમાં તરત ગોડી જાય છે. કેશવલાલ જાણેલો છે ખરો. કહે છે કે આ વખતે એ બી. એ. માં પાસ થશે, પણ તમારી માફક એને કંઈ બોલતાં આવડતું નથી. હું તમને શું કહું—મને એ લાણાવવા આવતો ત્યારે, અસ કોઈ દહાડો હસવા બોલવાની તો વાતજ નહિ. પણ લેસનની જોડેજ વાત! કે આતો તમે એક્સરસાઈઝ લખી નથી અને આતો તમે પાઠ કાઢો નથી! આટલા શબ્દો રૂપેલ કરતાં આવડતા નથી માટે સો સો વાર લખજો ને આટલા બોલ મ્હોડે કરજો! હુંતો કંટાળી જ ગયો—” નથુશેઠે હસીને બોલવા લાગ્યો—“કે આ પાપમાંથી ક્યારે છુટીશ! વળી બોલે બોલે ડાહ્યો થઈને શીખામણ આપ્યા કરે કે હું શેઠીઆ છું તોએ મારે અહંકાર રાખવો નહિ. કોઈને દુંકારો કરવો નહિ. બધાની જોડે નરમાસથી ચાલવું વગેરે. મેં એને લેસન કરાવવા રાખ્યો હતો કે એવી એવી શીખામણ સાંભળવાને! મારો વખત બધો એણે નકામો કહાડી નાંખ્યો. તેને બદલે જો તમે મારા શિક્ષક હોત તો આજે હું અંગ્રેજમાં પાવરધો થયો હોત.”

“કેશવલાલને હજી બહુ ગણવાનું છે”—મમતારામને કહ્યું—“અંગ્રેજ બહુ આવડતું તેથી શું થયું? હજી એની ઉંમર કેટલી યથા કે એ બધી રીતભાત જાણે. પણ હશે, તમારો એ ગુરૂ થાય ને શાસ્ત્રમાં ગુરૂને પૂજવાનું કહ્યું છે માટે તમારે એને માન આપવું; પણ આપણે એની જોડે આડી તેડી વાત કરવાનું શું કામ?”

“નારે, હું એને કોઈ દહાડો તુછકારતો નથી. ખરું પુછો તો હજીએ મારા મનમાં એનો ધાક રહે છે. પણ હું એની કંઈ દરકાર કરું એવો નથી. તમે કહો છો તો હું હવે વધારે એટીને ચાલીશ.”

“હા સાહેબ ‘એતે તો સુખ પાયગા, ગાફલ ખાવે માર.’”

પછી ધનપાલશેઠની વાત નથુશેઠ અને મમતારામ વચ્ચે નીકળી. મમતારામે કહ્યું કે, “સાહેબ, મેં ઘણા ઘણા લોભીઓ જેડે કામ પાજું હશે, પણ એ વાણી-આએ તો હદ જ વાળી! એ તો સાઈ થયું કે હું એતેલો હતો ને મને કંઈ વહેમ જવાથી, એના એક મેલાપી આદમીને એ ટકાની લાલચ આપી, આપણા પક્ષનો કરી લીધો હતો, નહિ તો એ ધનપાલશેઠની આગળ બાજુ યુગાર્ધ જત. એ શેઠ તો કહે કે હું તો સીકચુરીટી લખને નાણું ધીરીશ. નથુશેઠની માની કે બહેનની જમીનગીરી વગર હું અડધી ધીરવાનો નથી. એટલું જ નહિ, પણ એ ટકાનું બ્યાજ અને દશ ટકાનો વટાવ એને જોઈતા હતો. એ ટકાનું બ્યાજ મારવાડીઓ લે છે એટલે તે તો જાણે સીક છે અને એ લોકો પણ વટાવ લે છે ખરા; પણ મેં ખેંચતાણુ કીધી કે દશ ટકાનો વટાવ તો નહિજ પાલવે; તેથી હું ધાઈ છું કે સાત આઠ ટકે એ વાંધો પતી જશે ખરા. પણ આપણે જમીનગીરી આપવી કેમ પાલવે? તેથી એ વાતની તો મેં ધસીને ના પાડી કે, ધનપાલશેઠ, તમે શું ધાણી ફાકવાની વાત કરો છો! જરાક વિચાર તો કરો? નથુશેઠ દીવાળીઓ બીવાળીઓ છે કે આવા આવા હુમખાની વાત કરો છો? અમારા શેઠનો હાથ હાલ લગાર ભીડમાં છે, બાકી તમારા જેવા ઘણાને લાખો રૂપીઆ ધીરે એવા સમ્બધ છે!! એમ જ્યારે બહુ યુક્તિથી, રાખમાં વાત રાખી ત્યારે ફાવ્યો. વળી જે માણસને આપણા પક્ષમાં કરી રાખ્યો હતો તેણે મમરો દાખ્યો કે સાહેબ, બહુ ખેંચતાણુ કરશો તો બાજુ જતી રહેશે. ત્યારે ધનપાલશેઠની આંખ ઉઘડી અને જમીનની વાત પડતી મુકી. પેલો માણસ આપણો છે. તે કહેતો હતો કે મારાથી બનશે તેટલી મહેનત કરી, વટાવમાં જેમ ઉગારો થશે, એમ કરીશ. જોઈએ હવે શું થાય છે.”

“તમે મારે માટે કાળજી રાખી આ સોદો પાર ઉતાર્યો એ તો બહુ સાઈ કીધું. પણ આઠ ટકા વટાવ આપ્યો તો શું ને દશ ટકા વટાવ આપ્યો તો શું? એમાં શો ફેર પડી જતો હતો કે તમે એટલી બધી ખેંચતાણુ કીધી? સાઈ થયું કે તમે એના માણસને સાધી રાખ્યો હતો. નહિ તો ધનપાલશેઠ ના કહેત તો આપણે વળી કાંઈ બીજાને શોધવા જવું પડત.”

“તે તો સાહેબ ખરું, પણ એટલા માટે કંઈ રકઝક કર્યા વગર ચાલે? રૂપીઆ શું નકામા આવે છે કે ધનપાલશેઠને આપી દઈએ. તમે તો સાહેબ, મહોટા માણસ છો તે આઠ કે દશ ટકા સાઈ તમને ઝાઝી પરવા રહે નહિ. પણ એ તો અવહાર છે તે બધાએ વેપ લગવવા જોઈએ. ખેંચતાણુ નહિ કરીએ તો એવા લોભી વાણીઆ સમજે નહિ તો.”

“હીક છે, એ બધી કડાકુટ તમે ક્યાં કરજો. તમે જો કરશો તે મારે કશું છે. પણ તમે જાણો છો કે હાલમાં મારે રૂપીઆની કેટલી તાણ છે; માટે હવે ધનપાલશેઠ ક્યારે આપશે તે વાત કરો.”

“સાહેબ, હવે થોડા દહાડામાં પચાસ હજાર રૂપીઆ આવ્યા જાણવા. એના વકીલને ત્યાં ખત તૈયાર થવા જઈ ચુક્યું છે.”

“શું? ધનપાલશેઠ બસ પચાસ હજારજ આપશે! એ તો બધું વટાવમાં અને આમ તેમ કાંકરા પેટે ઉડી જશે! લાખથી એણે કેમ ચાલશે? તમે ક્યાં નથી જાણતા? અને વળી વકીલને ત્યાં જઈશું તો બધાના જાણવામાં આવે, માટે વળી એ લક્ષ્મી તમે ક્યાં લગાડ્યું?”

“શેઠજી હું શું કરું? મેં તો બહુએ ના પાડી, પણ ધનપાલશેઠ સમજ્યો નહિ ત્યારે લાચારીએ મારે વકીલની વાત કશું રાખવી પડી. તમે સાહેબ જુઓ છો, કે મારે આ કામમાં અડધીની હાંસલ નથી. એ તો વાડ સાહેબ, તમે હેતથી બોલાવો છો તો હું આપની સેવામાં ધંધા મુકીને પણ આવું જાઉં છું કે વાડ, દુનિયામાં જે ભલામ કરી લીધી તે ખરી; સાથે ખીજું તો કંઈ લઈ જવાનું નથી.”

“ના ના મમતારામ, હું કંઈ તમને દપકો આપતો નથી. તમે તો મારા હિતેસરી છો ને તમે આવો જાઓ છો તો મારો વખત ઠીક જાય છે. હું તો એમ કહેતો હતો કે વકીલને ત્યાં જવું પડશે તો વળી ખીજ લોક વાત જાણશે અને તમને સતાવશે; બાકી મને તો કાંઈની કશી પરવા નથી.”

“એ તો સાહેબ એમજ હોય. પણ હું એવી તજવીજ રાખીશ કે વકીલને ત્યાં પણ કાંઈને માલમ નહિ પડવા દઉં, પછી કંઈ છે?”

“હા, એમ થાય તો તો બહુ સાડું, પણ પચાસ હજારને હું શું કરીશ. મારે તો લાખ કે તેથી પણ વધારે જોઈતા હતા. પચાસ હજાર તો આવતાં વારને ઉડી જશે. જુઓની, આપણે તે દહાડે અડસટો નહોતો કહાડ્યો કે દસથી પંદર હજાર તો મારી વર્ષગાંઠ ઉપર જોઈશે. દશ પંદર હજાર તે વકીલના ખીલમાં અને બાજ વટાવમાં જતા રહેશે, ત્યારે કંઈ દશ પંદર હજાર એક વર્ષ ચાલે? મારી ઉમર લાયક થવાને તો હજી ચૌદ મહીના બાકી છે.”

“તમે સાહેબ એમ ગભરાઓ છો શું કામ? હાલ તો પચાસ હજાર લ્યો, અને તમે જુએ તો ખરા, એજ ધનપાલશેઠને હું સીસામાં ઉતારીશ! ને ખીજ પચાસ હજાર પણ આપણે એની પાસેથીજ લઈએ તો માડું નામ મમતારામ જાણજો! ને એ નહિ તો એના બાપ ખીજ લાવ્યા છે. મુંબઈ શહેરમાં રૂપીઆ ધીરનારના

ધ્યાં ટોટો છે. તમારો ઓઠ ફફડે ને રૂપીઆ એની મેળે ચાલ્યા આવે, એમાં તે શી મહોટી વાત છે !”

“તે તો ખરું, પણ વળી ખીજ મેળવતાં વખત લાગે કેની ?”

“નારે શેઠજી, વખત શેનો. હાલ પચાસે પાંચ છ મહીના તો ચાલશે ને હું ખીજની વેતરણમાંજ છું. તમારા કહ્યા પહેલાં મેં મારા મનમાં ખીજ તજવીજ ધારી રાખી છે.”

“તે તો મારી ખાતરી છે કે તમને મારા કામમાં વધારે કાળજી છે. ઠીક છે, ત્યારે વળી ખીજ રૂપીઆની વાત ખીજ વખતે. આજે તમે મારે બંગલે આવશો કેની? આજે પાછો નાચ થવાનો છે.”

“મને વખત હશે તો હું આવીશ, પણ હું તમને કહેવું જીવી ગયો કે નીચે એક ગાડીવાળો પારસી, હું જ્યારનો આવ્યો ત્યારનો બેસી રહ્યો છે. મને કહે કે શેઠને ઉપર કહેજો. એને સાહેબ, ના હા જે કહેવી હોય તે કહી દોની કે નીકાલ પતે. હું તો એને આ સુદાં ઘણી વાર ધક્કા ખાતો જોઉં છું.”

“એકાદ ફેટીન લેવાનો મારો વિચાર છે ખરો, પણ એ પારસીને તો તમે નાજ કહી દો.”

“તમારો જ્યારે ફેટીન લેવાનો વિચાર છે ત્યારે જીવ્યો તો ખરા, કે એ શું કહે છે. માટે લાવો, આપણે એને ઉપર બોલાવીએ. પછી ના કહીશું.”

નથુશેઠે એક ભૈયાને મોકલી પારસીને ઉપર બોલાવ્યો. પારસી સલામ કરતો શેઠની પાસે આવી કહેવા લાગ્યો—“સાહેબ, મારી પાસે બે તન ગારીઓ ફરમાસુ છે. આપ જોઈને ખુસ થાસો, હું કંઈ તમને જીઆદા કહેતો નથી. તમે સાહેબ, આવીને એકવાર જોઈ જાઓ, તે તમે કદરદાન છો તો તમેને જરૂર જરૂર પસંદ આવશેજ. એવી ગારીઓ, રોજ આવતી નથી ને વલી ધની કીફાએતે જાએચ. સખ્ય મારે રૂપીઆની જરૂર છે તેથી જેમ જાએ તેમ કહારી નાખવીય.”

“તમારી પાસે ફેટીન બેટીન છે ?” અમતારામે પુછ્યું—“અમારા શેઠને તો ફેટીન જોઈએ છઈએ. તે હોય તો આવીએ, નહિ તો નકામો ધક્કો ખાવાની અમને પુરસુદ નથી.”

“અરે સાહેબ, ફેટીન તો એવી સોજી છે કે આખી મુંબઈમાં એની જોરી નથી, પણ અહીંયાં બેઠાં એની તારીફ નીકામી છે. તમે એક વાર આવો અને પછી મને કહેજો એવી ગારી તો આવા શેઠીઆને ત્યાંજ શોભે, તેથી હું આયોચ, કે વાડ સેઠજી લે તો મને ઇઆદ કરસે.”

“કેમ મમતારામ, આપણે જોવા જઈશું”—નથુશે પારસી સાંભળે એમ પુછ્યું.

“સાહેબ, મને ખીજું કામ છે”—મમતારામે જવાબ આપ્યો—“પણ આ પારસી દેખીતો બહુ બલો દેખાય છે, તો જુઓ તો ખરા કે ગાડીનાં વખાણ કરે છે તેવી છે કે નહિ.”

“અરે ચાલોની, હમણાં પાછા આવતા રહીશું. એમાં શું વખત લાગશે કે ના કહો છો?” નથુશે કહ્યું.

“નારે સાહેબ, એમાં માફ શું કામ. આપણે ગાડી બાડીની પારખ મળે નહિ, તે નકામું જેમાં તેમાં માથું મારવાથી શું વળે? એ તો સાહેબ, તમે શ્રીમાન એની પરીક્ષા કરી શકો.”

“કેમ તમે ઝવેરી છો ને ગાડી નહિ પારખી શકો.”—નથુશે હસીને કહ્યું.

“ના સાહેબ, મેં મારા જન્મારામાં ગાડી ખરીદી હોય તો હું જાણું કેની? અમે ઝવેરી તો પથરાજ પારખીએ, પણ આપને એ બાબતમાં પુરેપુરી માહિતગારી છે માટે આપ પધારો.”

“પણ તમે મારી સાથે તો આવો. હું તમને એની પારખ કરતાં શીખવીશ.”

“હીક સાહેબ, તમે કહો છો તો ચાલો, આપણે જઈએ.”

નથુશે પાસેના એરડામાં લુગડાં પહેરવા ગયો. જોવાને એ ઘોડાની ગાડી જોડાવવાની વરદી આપી. સાંભળે એમ મમતારામ પારસીને કહેવા લાગ્યો—“જો લાઇ, અમે તમારા કહેવાથી આવીએ છીએ ખરા, પણ તમારું પાણી ન જતું રહે તેની તપાસ રાખજો. કારણ કે હજારો ગાડીઓ નથુશેના હાથ નીચે આવી ગઈ છે. ગાડી ઘોડાનો એમને અતિશે શોખ હોવાથી એમની પારખ કંઈ જેવી તેવી નથી! એ વાત હું પોતે જાણું છું એટલે કહું છું. માટે તમે જોઈ વિચારીને કામ પાડજો, નહિ તો ખરે તમારી જન્મારાની રાટી જતી રહેશે.”

“અરે સાહેબ”—પારસીએ કહ્યું—“મને યરોળર ખબર છે કે એવન સેઠ જેવી મારી ગોરાની પારખ ઝુંબડમાં ખીજ કાઢ સેડીઆને નથી. તારેજ હું હીંમત રાખી અહીંઆં આયોગ્ય કેની! એવન સેઠ કદરદાન છે. તે મારી ગારીને કદર પીછાનસે.”

નથુશે બધું સાંભળ્યું ને પોતાના મનમાં હરખાયો. એને એમ લાગ્યું કે મારી બહુ સારી હોવી જોઈએ, નહિ તો એ પારસી એની પાસે આવવાની હાથ બીડત નહિ. તેથી ફેટીન તો ખરીદ કરવાનું એણે મનમાં નક્કી કર્યું. ને ખીજ

ગાડી પણ પસંદ પડે તો લેવાનું ધાર્યું. તથાપિ લુગડાં પહેરી બહાર આવી પારસીની આગળ દમમાંજ એણે કહ્યું—

“તમે અમને નકમો આટો દેવડાવતા નહિ. જે ગાડી પસંદ નથી પડી તો મારે ત્યાંથી તમારો પગ સદાનો બંધ થશે!”

“અરે મેહેરબાન—તમે પધારો તો ખરા. ખોદાએ સહુની ખેર કરસે.”

થોડીવારમાં નયુશેઠ મમતારામને લઈ બે થોડાની કડકાનમાં બેઠો. પારસી કાચમીન પાસે પાછળ બેઠો ને નયુશેઠ મમતારામને લઈને ગાડી પારખવા ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૧૭ મું

સંન્યાસી અને વનમાલીદાસ

સંજત સંતનકી કરશે-જનમકા સાર્યક કહ્યું કરશે,

ટક

ઉત્તમ નરદેહ પાયા માની-ઈસકા હિત કહ્યું કરશે;

સહુગુરુ અરણે બકે બાબા-જનમ મરન દુર કરશે-કળીશ.

દશમા પ્રકરણમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે વાલકેશ્વરની ઉબણીમાં કેશવલાલને આનંદગિરિ સંન્યાસીનાં દર્શન થયાં. એ સંન્યાસીએ કોઈ વાણીઆને ઉદ્દેશીને એક ખરી બનેલી વાત કેશવલાલને કહી હતી. એ વાણીઆએ આનંદગિરિના ગુરૂ શ્રીવિદ્યાનંદની ખરી એનની વખતે સેવા ચાકરી કાઢી હતી, તેથી શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજે તેના પર પ્રસન્ન થઈ તેને ન્યાલ કાઢ્યો હતો. અને આ લોકમાં અને પર લોકમાં તેનું ભલું કાઢ્યું એટલુંજ નહિ, પણ કેટલાંક કારણો, જે શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજ યોગી હોવાથી જાણતા હતા તેને લીધે, તે વાણીઆઓનું પુરેપુરું શ્રેય કરવાને માટે, એના વંશમાંથી કોઈ યોગ્ય પુરૂષને કેટલીક સિદ્ધિઓ આપવાની પોતાની ઇચ્છા તે વાણીઆને દર્શાવી હતી. તે સંબંધી થોડી હકીકત અને વ્યવસ્થાથી તે વાણીઆને વાકિફ કાઢ્યો હતો ને જણાવ્યું હતું કે કાળે કરીને સમયની પરીપક્વ દશા થતાં, તે પોતે કે તેનો શિષ્ય, કે શિષ્યનો શિષ્ય, વાણીઆના પુત્ર પૈત્રેમાંથી જન્મેજને મળશે, ને એ સિદ્ધિઓ કેવી રીતે પમાય તે વિષે જોઈતા ખુલાસો કરશે. એ વાત આગળ આવી ગઈ છે.

જે વાણીઆએ શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામીની સેવા ચાકરી ધર્મ પ્રાપ્ત્યે શુદ્ધિ રાખી કરી હતી તેનું નામ સાધુદાસ હતું. મહારાજના આશીર્વાચનથી તેનો પ્રભાવ વધ્યો. તેથી કરીને શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામી પર એની સંપૂર્ણ આસ્થા ચોટી હતી. સ્વામી મહારાજે સિદ્ધિ આપવા સંબંધી જે વાત કહી તે એણે ખરીજ માની હતી; અને પોતાને

નહિ અને પોતાના વંશજોમાંથી કોઇ લાયક નરને એ સિદ્ધિ આપવાનું શું કારણ, તે વિષે મહારાજને એણે પ્રશ્ન પુછ્યો હતો. જેનો ઉત્તર સંન્યાસીએ મનમાનતો આપવાંથી સાધુદાસ સંતોષ પામ્યો હતો. સાધારણ રીતે શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામીનાં શુભ વચનથી સાધુદાસ એ પૈસે સુખી થયો, તેથી બીજા સાધુ પુરુષોના એ સેવાસ્તકાર યથાશક્તિ કરે એ સ્વાભાવિક હતું. એમ એનાં પુત્ર પુત્રીઓ પણ તેવા આચરણને અનુસરે તેમાં પણ નવાઇ નહોતી. ઘણે ઘણે પ્રસંગે સાધારણ રીતે સાધુદાસે પોતાના દીકરા દીકરી ને સગાં વહાલાં આગળ, શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામીની પોતે કરેલી સેવા અને તેથી પોતાના થયલા સારા લાભની વાત કરેલી હતી. સાધુદાસના પ્રત્યક્ષ દાખલાથી દોરવાઇને, તેમજ આજે નહિ તો સો વર્ષે, બસે વર્ષે, ગમે ત્યારે પણ, મોડા વહેલા એના વંશમાંના કોઇ વિરલા જનને કેટલીક સિદ્ધિઓ મળશે અને તેથી કરીને આખા વંશનું બન્ને લોકમાં કલ્યાણ થશે, એ કથા પણ ધણી ધણી વાર ચર્ચાઇ હતી. એ વાત સાંભળી એની પ્રજા અને બંધુ બાંધવો સૌ પોતાની અઘ્રલ પ્રમાણે અનુમાન બાંધતાં અને જાત જાતના તર્ક દોડવતાં. કેટલીક વાર અધીરાં પડી જતાં કે એ સિદ્ધિ પામવાનો સમય ક્યારે આવશે. એ સિદ્ધિઓ કેવી શક્તિવાળી હશે, એમાં શું શું ચમત્કાર ભરેલા હશે, તે બધું જાણવાની તેઓને સહજ ઉત્કંઠા થઇ આવતી. પરંતુ શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામીએ સાધુદાસને સિદ્ધિસંબંધે ઝાઝું વિવેચન કરેલું નહોતું. એટલુંજ કહ્યું હતું કે સુકૃતને પ્રતાપે સમય આવે, અલૌકિક શક્તિ ધરાવનારી કેટલીક સિદ્ધિ તેના વંશમાંથી કોઇને પ્રાપ્ત થશે. તેની વ્યવસ્થાથી સ્વામી પોતાના શિષ્યને માહિત કરી રાખશે અને સાનુકુળ કાળ આવે, તે પોતે, કે તેના શિષ્ય કે શિષ્યના શિષ્ય વગેરેમાંથી કોઇ આવીને જોઇતા ખુલાસો કરશે.

સાધુદાસના વંશજમાં ઉપરના કારણથી સંતસાધુ પર સારો ભાવ રહેવા લાગ્યો અને ઉપલી વાત એક દંતકથા રૂપે પહેડી દર પહેડી ઉતરતી આવી, તથાપિ એટલુંતો ખરૂં, કે જેમ જેમ કાળ થતો ગયો, તેમ તેમ સિદ્ધિની વાત સંબંધે સૌનો જોસ્સો ઓછો થતો ગયો. જેટલી આસ્થાથી સાધુદાસે ભગવદ્ભક્તોની સેવા ચાકરી કરી તેટલી આસ્થા તેના પુત્ર પુત્રીઓમાં રહી નહિ. સાધુદાસની તીજ પહેડી ચાલતાં તેમાં ઘટાડો જ થતો ચાલ્યો. સાધુદાસથી તીજ પહેડીમાં નવલક્ષ્મીનો બાપ વનમાલીદાસ, કેશવલાલનો બાપ વિમલદાસ, અને દુલારામ ને નિર્મલદાસનો બાપ ચંદ્રદાસ હતા. તેઓ ત્રણે કુટુંબની આ ઐતિહાસિક વાત જાણતા હતા ખરા, પણ તેઓના અને સાધુદાસના ભાવમાં ગાંઠે ગાંઠે પડી ગયો હતો. તીજ પહેડી ચાલતાં તો એ સિદ્ધિની વાત એટલી બધી વિસારે પડી ગઇ

હતી કે નવલશા, દુલારામ, નિર્મળદાસ કે કેશવલાલને કોઈને પણ તે વિષે કશી ખબર ન હતી. તેમ તેઓની આગળ તે વિષે વાત કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહોતો. નવલશા સિવાય તેઓ તો એટલું જ જાણતા હતા કે ધરડા વરડાના વખતથી સાધુસંતની સેવા ચાલી આવી છે તે પ્રમાણે વનમાલીદાસ અને ચંદ્રદાસ કરે છે. શા કારણથી તેમ કરવામાં આવે છે તે તેઓ જાણતા નહિ. અને તેથી કરીને આનંદગિરિએ કેશવલાલની આગળ વાત કીધી તોપણ કેશવલાલના કળવામાં આવ્યું નહિ કે તે વાણીઆના વંશમાં ચોથી પહેડીએ પોતે જન્મેલો છે. વળી દશમાં પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આનંદગિરિએ કહ્યું હતું કે તે વાણીઆના જે જ્યેષ્ઠ પુત્રને પોતે મળવા આવ્યો છે તેનું નામ જાણે છે. અલખત કેશવલાલને તો તે વાણીઆનું નામ જાણવાની ચટપટી થઈ હતી, પણ તેટલામાં નવલશા સંન્યાસી આગળ આવી લાગ્યો, ને તેનો અનાદર કરવા લાગ્યો તેથી વાત ચુંથાઈ ગઈ. કેશવલાલને વાણીઆનું નામ જાણવાની ફરી તક મળી જ નહિ. ખીજા વ્યવસાયમાં પડવાથી કેશવલાલથી સ્વામી પાસે ફરી જઈ શકાયું નહિ, તો પણ સોમવારની સવારે નયુ-શેઠના બંગલામાંથી પોતાને ઘેર જવા પહેલાં, મહારાજને સાંઝે સીધું સામાનનો બદોબસ્ત એ કરતો ગયો હતો અને પગે લાગી ગામમાં જવા નિકળ્યો હતો.

ગુરવારે સવારના આઠ નવ વાગે આનંદગિરિ જે કારણસર મુંબઈ આવ્યો હતો તેની ખોળમાં નીકળ્યો. એણે કેશવલાલને કહ્યું હતું કે સમય આવે માંડે મન આપોઆપ મને ત્યાં દોરવીને લઈ જશે, કારણ કે મન બહુ દિવ્ય અને ચમત્કારિક વસ્તુ છે. બન્યું પણ તેમ જ. આનંદગિરિને જ્યાં જ્યાં જવાનું એનું મન રકુ-રાવતું ગયું, ત્યાં ત્યાં એ ચાલ્યો. જાણે કે પોતાના મનનેજ એણે ભોમીઓ કયો હોયની! જરા પણ અચડાયા વગર, કે આડે અવળે રસ્તે ગયા વગર, કાલબાદેવીના રસ્તા પર વનમાલીદાસના ઘર આગળ આવી સંન્યાસી અટક્યો. એટલે એણે ધાર્યું કે આ ઘરમાં મારે જવાનું છે. નામ તો પોતે જાણતો હતો. એટલા પર ચહડી એક ભૈયો બેઠેલો હતો તેને પુછ્યું કે વનમાલીદાસ શેઠ આ ઘરમાં રહે છે. હાનો જવાબ મળતાં આનંદગિરિએ શેઠને મળવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી.

આનંદગિરિએ ભગવું રંગેલું એક વસ્ત્ર કંમરે બાંધી દીધું હતું ને ખીજું ગર-દનથી નીચે ઓઢી લીધું હતું. તેનું માથું ઉઘાડું હતું. પગમાં પાવડા પેર્થો હતા ને હાથમાં પોતાની સાથે આણેલી લાકડી હતી. વ્યાઘ્રચર્મ આસન પર ઝુકી આવ્યો હતો. બાલકેશ્વરથી કાલબાદેવી સુધી પગમાં પાવડા પહેરીને ચાલતો આવ્યો છતાં, અને જરાકે શ્રમ લાગ્યો હોય કે હાંફ ચહડી હોય એમ દેખાયું નહિ. એની મુખમુદ્રા આપણે જોઈ તેવી જ શાંત, ગંભીર અને પ્રસન્ન હતી. ખીજો કોઈ

સાધુ વેરાગી હોત તો લેયો તેને નીચેથી અને નીચેથી વિદાય કરી દેત; પરંતુ આનંદગિરિની આકૃતિ પૂજ્યભાવ ઉપજ કરે એવી હોવાથી, લેયો થોડી વાર સુધી એની સામે જોઈ રહ્યો. શેઠને વરદી આપવા જવાનો વિચાર કરી એણે સ્વામીને પુછ્યું—“ મહારાજ શેઠને જોઈને તમારું શું નામ અને ક્રમ કહું.”

“કહો કે શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામી મહારાજનો શિષ્ય આપને મળવા માગે છે.” શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામીનું નામ લેયાને મ્હોડેથી સાંભળીને વનમાલીદાસને ચમક લાગી હોય તેમ ચમકી ઉઠ્યો. પોતાને જુની વાતનું સ્મરણ થયું. તેનો દાદો શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામીની સેવા કરવાથી ન્યાલ થયો હતો. તેજ તે વિદ્યાનંદ હશે કે બીજા, એમ વનમાલીદાસને વિચાર થયો ને લેયાને ફરીથી પુછ્યું કે કોણ આવ્યું છે. પછી મહારાજને ઉપર બોલાવાનું એણે કરમાવ્યું અને પોતે દિવાનખામાં આવીને બેઠો. થોડી વારમાં આનંદગિરિ સંન્યાસી ઉપર આવ્યો. તેનું અદ્ભૂત સ્વરૂપ જોઈને વનમાલીદાસ સહસા ઉઠીને ઉભો થયો ને પ્રણામ કરતાં મહારાજને ગાદીપર માનની જગાએ બેસાડી, પોતે સામે બેઠો ને હાથ જોડી રહ્યો.

“બચ્ચા, તારૂંજ નામ વનમાલીદાસ છે કે? અને તારાજ દાદાનું નામ સાધુદાસ હતું કે?”

“હા મહારાજ, આપનો શો હુકમ છે?”

“હું શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામી મહારાજનો શિષ્ય છું. મને લોકો આનંદગિરિ કહે છે. સાધુદાસે શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામી, મહારાજની સેવા કીધી હતી તે વાત તમારા સાંભળવામાં છે?”

“મારા આપને મ્હોડેથી અમે સાંભળી હતી ખરી, મહારાજ.”

“ઠીક ત્યારે, તારી જાણમાં આ વાત છે કે યોગ્ય સમય આવે, સાધુદાસના વંશમાંથી કોઈ યોગ્ય પુરૂષને કેટલીક અલૌકિક સિદ્ધિઓ આપવાનું ગુરૂ મહારાજે સાધુદાસને કહ્યું હતું?”

“હા મહારાજ અમે સાંભળ્યું છે, પણ આવા કલિયુગમાં”—વનમાલીદાસ એટલુંજ બોલીને અટક્યો. આનંદગિરિ એના બોલવાનો ભાવાર્થ સમજી ગયો ને બોલ્યો—

“ઠીક, ઠીક, હું સમજ્યો, તું શું કહેવા માગે છે તે. આ કલિયુગમાં એવી સિદ્ધિની વાત કેમ મનાય એમજ કેની? પણ આ કલિના ચમત્કારો સત્યયુગમાં પણ જોવામાં આવતા નથી. જમાનો તો એવો સારો છે. પણ એમાં તમારો વાંક નથી. આ જમાનો નહિ પણ જમીનજ માણસને પ્રમુહદયના બનાવી દે છે. મેં પણ એક જુવાનીઆની ઓળખ વાલકેશ્વરમાં કરી હતી. પણ હશે, તેની જોડે આ પ્રકૃત વિષમને સંબંધ નથી; તથાપિ, હવે થોડા વખતમાંજ બધું પારખું થઈ જશે.

બધ્યા વનમાલીદાસ, મારા ગુરુમહારાજે સાધુદાસના વંશમાં કોઈને સિદ્ધિઓ આપવાનો જે સમય કહ્યો હતો તે હવે પાસે આવ્યો છે. માટે હું તમને શોધતો શોધતો અહીં આવ્યો છું. વાર સાધુદાસને કેટલા દીકરા હતા ?”

“મહારાજ, સાધુદાસને તો દયારામ કરીને એકજ દીકરો હતા ને ત્રણ દીકરીઓ હતી.”

“દીકરીઓનું આપણે કામ નથી. દયારામને કેટલા પુત્ર હતા ?”

“અમે ત્રણ દીકરા હતા. માફ નામ વનમાલીદાસ છે. બીજાનું નામ વિમલદાસ હતું જે એક પુત્ર મુકી ગુજરી ગયા છે. ને ત્રીજાનું નામ ચંદ્રદાસ છે. જેને ચાર દીકરા છે.”

“તારા અને તારા ભાઈના દીકરાઓનાં મને નામ અને ઉંમર જણાવો.”

“મહારાજ, મારા દીકરાનું નામ નવલશા છે, અને તેની ઉંમર સત્તર અડધ વરસની હશે. વિમલદાસના દીકરાનું નામ કેશવલાલ છે જેનું વય પચ્ચીસ છવીસ વરસનું હશે. ચંદ્રદાસને ચાર દીકરા છે. તેઓનાં નામ દુલારામ, નિર્મલદાસ, રેવાદાસ અને મતલખીદાસ છે. દુલારામ પાંતરીસ વરસનો, નિર્મલદાસ બારીસ તેવીસ વરસનો, રેવાદાસ ચૌદનો અને મતલખીદાસ દશ બાર વરસનો હશે.”

“બધ્યા, તને ખબર છે કે કયા વર્ષથી કયા વર્ષ સુધીના સાધુદાસના વંશજને એ સિદ્ધિ મળવાનો સંભવ છે ?”

“મારા બાપ દયારામે તે વિષે બે ત્રણ વખત વાત કહાડેલી ખરી, પણ મને ખરાબર યાદ નથી.”

“પંદરથી ચાળીસની અંદર જે વંશજ હશે તેમાંથી કોઈને એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. તમે ત્રણે ભાઈઓ તો હવે તેથી વધારે ઉંમરના થઈ ગયા છો માટે વ્યવસ્થા બહાર છો, તથાપિ તું સાધુદાસના વંશમાં જ્યેષ્ઠ પુત્ર છે, માટે તારા જોવામાં કેઈ ચમત્કાર આવશે ખરો. તમે ત્રણ ભાઈઓ વચ્ચે છ પુત્ર છે. પણ તેમાંથી ચંદ્રદાસના બે પુત્રો પંદર વર્ષની અંદર હોવાથી લાયક નથી. ત્યારે હવે ચારમાંથી કોણ ભાગ્યશાળી થાય છે એ જોવાનું રહ્યું. એ ચારેનાં નામ મને ફરી કહી જા.”

“નવલશા, કેશવલાલ, દુલારામ અને નિર્મલદાસ.”

“ત્યારે બધ્યા, આવતા રવિવારનો દહાડો બહુ શુભ યોગસૂચક છે. એ ચારે અહીં આગળ સવારના આઠ વાગે ભોગ થાય એમ જોઈવળુ જરૂર તું કરજે. કોઈ હાજર નહિ રહેશે તો વ્યવસ્થાની બહાર વગર ભેવે દેવે ચાલ્યો જશે. તારી સમક્ષમાં એ ચારેને શ્રીગુરુમહારાજે સિદ્ધિ પામવાને જે જે સરતો નક્કી કરી છે તે

હું કહી સંભળાવીશ; પણ આપણે જોઈશું કે ચારેમાંથી કોણ ભાગ્યશાળી નીવડે છે ને કોણ કસોટીમાં પુરેપુરો ઉતરે છે.”

“મહારાજ, અમે તો સંસારી છીએ. સિદ્ધિની વાત હું નથી માનતો એમ નહિ, પણ અમારું મન કોણ જાણે કેવુંએ થઈ ગયું હતું કે અમે ઝાઝો વિચાર કીધોજ નથી. ખરું પુછો તો આજે કેટલે વર્ષે શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામી મહારાજનું નામ આપને મ્હોડે સાંભળી, એ વાતનું મને સ્પુરણ થયું છે. હમણાંતો જમાનો આપ કહો છો તેમ બહુ કપરો છે. અંગ્રેજ થોડું ધણું ભણેલા ધણાખરા વહી ગયલા ને ચક્રમ જેવા થઈ ગયલા હોય છે, તો તેઓમાંથી કોઈ પણ આપ જેવા યોગિની કંઈ કસોટીમાંથી કેમ પાર ઉતરશે.”

નવલશાની વાત સંભારી આનંદગિરિ હસ્યો કે જનમાલીદાસ કહે છે તે યથાર્થ છે. અંગ્રેજ થોડું ધણું ભણેલા ધણાખરા વહી જાય છે ને ચક્રમ બની જાય છે ખરા, તથાપિ જનમાલીદાસ જેમ જ્ઞીએ છે તેમ જ્ઞીવાનું કંઈ કારણ નથી એમ ધારી એ બોલ્યો—“મઝ્યા, તારી શીકર છેક નિર્મૂળ નથી. જો કે અત્યાર સુધી સિદ્ધિ વિષે તારા દિલમાં શ્રદ્ધા નહોતી; હવે તને કંઈક શ્રદ્ધા છુટે છે ત્યારે, અમારી કસોટીમાંથી કોઈ પાર નહિ ઉતરે એવી તને શંકા થાય છે એજ તારા દીલનું ચંચળપણું દેખાડી આપે છે.”

“હા મહારાજ, તમે તો કહેશો કે તેઓએ સાધુ થઈ જવું, અથવા અપવાસ કરવા, કે તપ કરવાં, કે એવુંજ બીજું કંઈ કરવાનું કહેશો તો દેખીતું છે કે હાલના જમાનામાં એ બનવું અશક્ય છે.”

“ભાઈ, તું જરા ધીરો પડ ને મારી વાત સાંભળ તો ખરો? તું નકામો જ્ઞીએ છે. તું ધારે છે તેવી સરતો છેજ નહિ. એકવાર તેમ હોય તોપણ તેમાં શું ખોટું છે તે હું સમજી શકતો નથી. ચારેમાંથી જેને શ્રદ્ધા હશે, જેની શુદ્ધિ મારાં વચનોનું ગ્રહણ કરવાને સમર્થ હશે, જેની રતિ તપતી હશે, ટુંકમાં જેના પર પ્રભુ કૃપા કરવાને તત્પર હશે, તે એ સિદ્ધિને પામશે. કંઈ મારી કે તારી આપી એ સિદ્ધિ કોઈને મળવાની નથી. એ સરતો શું છે તે હું સારી પેઠે જાણું છું, એટલે કહું છું કે એક લેખે તેઓ કપરી છેજ નહિ. વળી મારા ગુરૂ મહારાજ સમર્થ યોગી અને ત્રિકાળને જાણનારા છે. તેઓએ જ કીધું હશે તે સાધુદાસનું હિત વિચારીનેજ કીધું હશે. એ સિદ્ધિ કોને મળશે તે મારા જેવો જાણવા માગે તો ધડીકમાં જાણી શકે, તો ગુરૂ મહારાજની શી વાત કરવી? સાધુદાસના વંશદારા પણ સાધુદાસના બંને લોક સુધારવાનો મારા ગુરુચરણનો ઉદ્દેશ હતો. તેમણે આપણ બંનેના કરતાં બહુ બહુ વિચાર કીધોજ હશે. મને જે આજ્ઞા આપી છે

તેમાં તમારા સર્વેનું હિત સમાયલું છે એવીજ બુદ્ધિ તમારે રાખવી ઉચિત છે. હાલમાં હું કંઈ વધારે કહી શકતો નથી, પણ રવિવારે તું બધું જોજે ને સાંભળજે. પછી મને જે પુછવું હોય તે સુખેથી પુછજે.”

“હીક છે મહારાજ, ત્યારે હવે આપની શી આત્મા છે?”

“એટલીજ કે રવિવારે સવારના આઠ વાગે એ ચારે જણને અહીં જરૂર કરીને બોલાવજે. હું પણ તે વખતે આવીશ. આપણું બધાનું બેસવાનું કોઈ એકાંતમાં થાય એમ કરજે. ત્યાં બીજો કોઈ આવી શકે નહિ એ ધ્યાનમાં રાખવું. પછી બન્ને વનમાલીદાસ, તું જોજે કે આ કલિયુગ છે કે સત્યયુગ; ને પછી તારે જોઈએ તો એ સિદ્ધિની વાતને નહિ માનતો.”

મુદાની વાતનો તો તે ઠેકાણેથી અંત આવ્યો. વનમાલીદાસને પુછવાથી જણાયું કે કોઈ શ્રીમાન ભાટીઆની વાલકેશ્વરની ધર્મશાળામાં આનંદગિરિએ પોતાનું આસન રાખ્યું છે અને પોતે શનિવારનો મુંબઈ આવેલો છે. તેણે સ્વામીને પોતાને ત્યાં આસન કરવાનો, અને કંઈ નહિ તો આજનો દહાડો ભિક્ષા લેવાનો બહુ આગ્રહ કીધો, પણ આનંદગિરિએ સાફ નાપાડી. વાલકેશ્વરમાં પોતાને ગોઠી ગયું છે, અને થોડા દિવસને માટે આસન બદલવાની કંઈ જરૂર નથી એમ જણાવ્યું. વનમાલીદાસનો બહુ આગ્રહ જોઈને સ્વામીએ તેને ધીરજ આપી સમજાવ્યો કે સાધુદાસનું કુટુંબ તેઓની સદા સેવા કરતુંજ આવેલું છે, તેથી હમણાં ભિક્ષા ન લેવાથી કે આસન નહિ કરવાથી કંઈ ફેર પડતો નથી. જો વાલકેશ્વરમાં હીક ન પડ્યું હોત તો જરૂર પોતે તેને ત્યાંજ મુકામ કરતે. પરંતુ એક જીવાન વાણીઆના કહેવાથી પેલા ભાટીઆની ધર્મશાળામાં પોતાની સારી આગતા સ્વાગતા થાય છે માટે હાલ ચાલે છે તેમ ચાલવા દેવું.

થોડી વારમાં આનંદગિરિ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. સ્વામીને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી, તેના ચરણોને સ્પર્શ પોતાની આંખે કરી, નીચે સુધી વનમાલીદાસ તેને વિદાય કરવા ગયો. પાછા આવી પોતાના ખાનગી ઓરડાના હોંચકા પર બેસતાં, એના મનમાં જતજતના તરંગો ચાલવા લાગ્યા.

“આજે મેં શું જોયું ને શું સાંભળ્યું.” આનંદગિરિ કોઈ ધુતારો હોય એવા શબ્દ એના મનમાં ઉઠ્યોજ નહિ. એની દેહીધ્માન થતી આકૃતિ જોઈને કોઈની તેવી શંકા રાખવાનું કારણ રહેજ નહિ. સંન્યાસીની આકૃતિ મનમાં સંભારી સંભારીને, સિદ્ધિનું અસ્તિત્વ એ ખરું માનવા લાગ્યો. સ્વામી આગળ એણે જણાવ્યું તેમ, અઘાપિ સુધી એણે સિદ્ધિ વિષે ઝાઝો વિચાર કીધોજ નહોતો. ક્યો હશે તો તે વાતને છેક ખોટી માનેલી નહિ, પરંતુ એવી એવી વાતો આ કલિયુગમાં ક્યાંથી

ખતે એમ વિચારી, પોતાના સનનું સમાધાન કરેલું. “વાર, એ સિદ્ધિઓ ખરી છે એ વિષે મને હવે આનંદગિરિનું સ્વરૂપ જોઈને જરા જેટલો શક નથી. પણ એ સિદ્ધિઓ શું હશે? શું કંઈ રત્નો હશે, કે કેવળ શક્તિરૂપ હશે, કે ખીજ પદાર્થો જેવા પદાર્થો હશે? વિક્રમના પંચડંડની વાત મેં સાંભળી છે તેના જેવા શું એ ડંડો હશે કે અપેપાત્ર, હિંડણપાટ વગેરે અલૌકિક પદાર્થોની વાત સાંભળીએ છઈએ તેવું કંઈ હશે? આનંદગિરિ મહારાજ તે સંબંધે કશું બોલ્યા નથી. અમે ત્રણ ભાઈઓને તો એ સંબંધે શ્રીવિદ્યાનંદની વ્યવસ્થા બહાર ગણેલા છે. તેની કંઈ શ્રીકર નહિ, પણ મારાપર સ્વામી મહારાજે તુલમાન થઈ કંઈ ચમત્કાર રવિવારે બતાવવાનું કહ્યું છે ખરું! જોઈએ ત્યારે, આ રવિવારે શું થાય છે? મહારાજ શું કરવા ધારે છે? સરતો કેવી કપરી છે? પણ એ સિદ્ધિઓ આપવામાં સરત કરવાનું શું કામ હશે? પોતે ચઢાથ તેને આપવાનું શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજ કેમ કહી ગયા નહિ હોય! વળી પંદરથી ચાળીસ વરસની અંદરનો કાંઈ સખસ એ સિદ્ધિ પામવાને લાયક ગણવો એમ વ્યવસ્થા કરવાનું કંઈ કારણ હશે? પણ એ સરવે આપણા જેવાની બુદ્ધિમાં ઉતરવું બહુ કઠણ છે. મહારાજ કહેતા હતા કે શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામી સમરથ યોગી ને ત્રણ કાળને બાળનારા છે. મારા દાદા સાધુ-દાસનું હિતજ એમના હૃદયમાં હતું, એટલે એ મહારાજે જે કાંઈ હશે તે અધો વિચાર કરીનેજ કાંઈ હશે. ખરેખર, એમ હોવુંજ જોઈએ. મારા દીકરા નવલને એ સિદ્ધિઓ મળે તો કેવું સાફ થાય! પણ એ તો અંગ્રેજી પુરું ભણ્યો નથી ને વહી ગયા જેવો થઈ ગયો છે. હશે, જેને મળશે તે સાધુદાસનો તો વંશજ ખરો કેની? જોઈએ હવે કાની રતિ તપે છે.”

“રવિવારે જો કાંઈ આવવાને સુકશે તો શ્રીવિદ્યાનંદની ઠેરવેલી વ્યવસ્થાની બહાર, વગર લેવે દેવે, તે નીકળી જશે, એમ મહારાજ કહેતા ચલા છે. સાધુ-લોકોની રીતભાતજ આપણા જેવાના તો કળવામાં આવે નહિ એવીજ હોય છે. માટે બધાને મારી પાસે લાવ, રવિવાર પહેલાં બોલાવું ને કહું કે ખાસ કરીને, સો કામ પડતાં સુકાને, લાખે લાખનું હાંસલ હોય તોએ તેવું કામ પડતું સુકાને, રવિવારે સાત વાગે મારે ત્યાં જરૂર આવે. વાર, હું એ ચારેને થોડી બણી વાત કહું કે રવિવારે શું કારણસર ભેગા થવાનું છે. પણ ના, મારે તે વાત છેડવાનું કારણ શું? તે દહાડે સરવેને સઘળું આપો આપ જણાઈ આવશે. માટે હું તો બધાને એટલુંજ કહીશ, કે જો રવિવારે આટલું આટલું કહેવા છતાં, સાત વાગે હાજર રહેવાને સુક્યા તો પ્રજા કાંઈ મને ઠપકા આપતા નહિ હું બવાબદાર સ્વીકાર નહિ કે જનમાલીદાસે અમને બદોબર કહ્યું નહોતું. મારી નજરમાં લેઓને રવિવારે

વહેલા બોલાવવા ઠીક લાગે છે. તે દહાડે સ્વામીમહારાજ શું કહેવાના છે તે સંબંધી થોડો ખુલાસો હું તેઓને કરીશ. પણ હાલ તો કંઈજ કહીશ નહિ.”

એ પ્રમાણે વિચાર કરી વનમાલીદાસે બધાને એક પછી એક પોતાની પાસે બોલાવ્યા ને જણાવ્યું કે રવિવારે સાત વાગે મને મળવું. તેઓની આમળ એક ઘણીજ અગત્યની બાબતસર વાત કરવાની છે. સર્વેએ પુછ્યું કે શું બાબત છે, પણ વનમાલીદાસે તેનો જવાબ નહિ આપતાં કહ્યું કે રવિવારે જણાશે. એનું બોલવું એટલું તો મોઢમ ને ભારવાળું હતું કે સૌએ રવિવારે જવાનું નક્કી કરીધું.

રવિવારે સાત વાગે ચારે જણા વનમાલીદાસને ત્યાં ભેગા થયા. બધા એમ જાણતા હતા કે અમને એકત્રેજ વનમાલીદાસે તેડ્યા છે. તેથી ન્યારે ચારે ભેગા થયા ત્યારે એક ખીજના સામું જોવા લાગ્યા ને પુછવા લાગ્યા કે—“કેમ આવ્યા છો, તમને પણ વનમાલીદાસે તેડ્યા છે કે શું?” નિર્મલદાસ હસવા લાગ્યો કે એવું શું કામ હશે? દુલારામ કહે કે નવલસાના લમ સંબંધી કંઈ વાત હશે. કેશવલાલ કહે કે જો એમ હોય તો વનમાલીદાસ કાકા એટલો બધો ભાર મુકીને શું કામ કહે કે આપણે હાજર ન થવાથી જે પરિણામ થાય તેના તે જવાબદાર નથી? બધા નવલશાને પુછવા લાગ્યા કે એ કંઈ જાણતો હશે. નવલશાએ ના કહી. એટલામાં વનમાલીદાસ દીવાનખાનામાં આવ્યો ને ચારે જણને હુસપુસ વાત કરતા જોઈને એણે હસતાં કહ્યું:—

“તમને બધાને મેં શું કામસર બોલાવ્યા હશે તેનો તમે વિચાર કરતા જણાવો છો. પણ તમે કહો તો હું તમારી જોડે સરત બંકું, કે દશ દહાડા-સુધી તમે જોઈએ તેટલી માથાફાડ કર્યા કરો, ને અટકજો બાંધો, પણ તમે તે કામ કળી શકવાના નથી.”

“સાહેબ,” નિર્મલદાસે કહ્યું—“તમે કંઈ કહો તો અમને માલમ પડે કેની? અમે તો નવલશાનાં લગનનું કામ ધારીએ, પણ તમે એટલો બધો ભાર મુકીને વાત કરી કે તે વાતનો સંભવ જણાતો નથી.”

“તમને શું કારણસર બોલાવ્યા છે તે હું તમને હમણાં કહું છું. તમને મેં સાત વાગે તેટલાજ માટે બોલાવ્યા છે. જો કે સંન્યાસીએ આઠ લાગે ભેળા મળવાનું કહ્યું હતું. પણ સંન્યાસીનું નામ લેવાથી તમને વધારે અચંબો વાગે છે. માટે મારે તમને અથથી તે અતિ સુધી સર્વે કહેવું પડશે.”

એમ કહી વનમાલીદાસે બધી વાત કહેવી શરૂ કરી કે તેની ત્રીજી પહેડી હિપર કાઠ સાધુદાસ કરીને થયો હતો. તેણે શ્રીવિલાનંદ નામના યોગિની એવા સંજોગે—વચ્ચે સેવાચાકરી કરી કે મહારાજે તેને ન્યાલ કરીધો. અને દોઢકમાં

તેનું ભણું કરવાનું ધારી, કેટલીક સિદ્ધિઓ તેના વંશજમાંથી કોઈ યોગ્યને આપવાની પોતાની ધારણા સાધુદાસને જણાવી. તે વિષેની વ્યવસ્થા શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજે નક્કી કરી પોતાના શિષ્યને કહી. એમના શિષ્ય આનંદગિરિ મારી પાસે ચાર પાંચ દિવસ ઉપર આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે તમે સાધુદાસના વંશમાં છો, ને સિદ્ધિ આપવાનો સમય પાસે આવ્યો છે. એ સિદ્ધિઓ જેની ઉંમર પંદરથી ચાળીસની અંદર હશે તેને મળવાનો સંભવ છે. મારી પાસેથી તમે ચારેનાં નામ જાણી, આજે આઠ વાગે એકઠા કરવાનું એમણે મને કહ્યું હતું, તેથી મેં તમને આજે અહીં બોલાવ્યા છે. સાધુદાસનો ઇતિહાસ દુલારામ કે બીજા કોઈના જાણવામાં નહોતો. નવલશાને લાગ્યું કે આ વળી ઢોંગ ધતુરાની વાત ક્યાંથી નીકળી ! સિદ્ધિ કેવી ને વાત કેવી ! એવી એવી વાતોનો આટલું આટલું અંગ્રેજી ભણ્યા પછી પોતે કેમ માને ! પોતાના આપનો બહુ આગ્રહ જોઈને, અને માનતો હોય તેવી રીતે તેને બોલતા સાંભળીને, એ મુંઝો રહ્યો. એના મનમાં એ વાત ખરી હોય એમ શક આવ્યોજ નહિ ! તેમ એણે જાણ્યું નહિ કે વાલકેશ્વરની ઉજળીમાં જે સંન્યાસીનું પોતે અપમાન કીધું હતું તેજ આજે આઠ વાગે આવવાનો હતો.

કેશવલાલ દંગજ થઈ ગયો ! જે વાત વનમાલીદાસે આજે એઓને કહી સંભળાવી, તેજ વાત આનંદગિરિએ એને કહી હતી. પણ સાધુદાસનું નામ કે વનમાલીદાસનું નામ જાણી જોઈને, કે કોઈ બીજા કારણથી, આનંદગિરિએ લીધું નહિ. તેથી એણે તો સપનામાંએ એમ ધાર્યું નહોતું કે તે સિદ્ધિઓ તેઓ ચારમાંથી કોઈને મળવાનો સમય પાસે આવ્યો છે. વળી મહારાજ શું મને સાધુદાસના વંશજ તરીકે જાણતા હશે, કે એણે મારી આગળ સાધુદાસનો ઇતિહાસ કહ્યો, વા એ જોગાન જોગજ હતો ! પણ એવા યોગિઓ વિના કારણે વાત કેમ કરે એમ વિચારતાં, એણે દંગ થઈને વનમાલીદાસનું કહેવું સાંભળ્યાજ કીધું.

નિર્મલદાસ પણ દંગ થયો હતો. એનાથી ન રહેવાયું ને એ બોલી ઉઠ્યેઃ—
“અરે—પણ કાકા સાહેબ, અમે તો કોઈ સાધુદાસની વાત જાણતા નહોતા ! સાધુદાસ અમારા આપનો દાદો ચાલ છે એટલી ખબર છે, પણ શું માલમ કે એણે શ્રીવિદ્યાનંદની સેવા ચાકરી સારી કીધી હતી ને તેનું ફળ અમારામાંથી કોઈને મળશે. વાઝ સાહેબ, એ સિદ્ધિઓ કેવી છે, શું છે, ક્યારે મળશે, કોને મળશે, ને કેવી રીતે, તે તો બધું કહો !”

“તે તો હું કંઈ જાણતો નથી. મહારાજ આવશે ને બધો ખુલાસો થશે.”

દુલારામે વિચાર કરતાં કરતાં, ને નિર્મલદાસને જવાબ દેતાં કહ્યું—

“ સાધુદાસની વાત તો મને ખબર નથી પણ આપણામાં કહેણી છે કે આપણા ઘરડા વરડાઓ સાધુ પુરૂષની સેવા કરતા હતા, માટે આપણે કરવી. તે શું બાપાને (અંદાસને) એમ કહેતાં નથી સાંભળ્યા કે કોઈ સાધુસંતને કંઈ આપ્યા વગર કહાડી મુકતા નહિ. કેશવલાલ તે પણ શું નથી સાંભળ્યું !”

“ ઘણીએ વાર સાંભળ્યું છે.” નિર્મલદાસ અને કેશવલાલ બોલી ઉઠ્યા.

“ હું તો એમાંનું કશુંએ જાણતો નથી” — નવલશા બોલ્યો. પછી કોઈ ન સાંભળે એમ ધીરથી એ લવ્યો— “ ને જાણીને પણ શું કરવું છે ?”

કેશવલાલે બધાને વિસ્મય પમાડતાં, વનમાલીદાસને કહ્યું— “ સાહેબ, તમે મારી વાત માનશો નહિ, પણ એ આનંદગિરિ મહારાજનાં ગયા રવિવારે અમને દર્શન થયાં હતાં. એમણે મારાપર પ્રસન્ન થઈને સાધુદાસની વાત મને કહી, પણ સાધુદાસનું નામ મારી આગળ, ગમે તે કારણથી, એમણે લીધું નહિ. વળી એમણે મને કહ્યું હતું કે જે વાણીઆને તે મળવા આવ્યા છે તેનું નામ પોતે જાણે છે, પણ દૈવયોગે મને નામ પુછવાનો વારો આવ્યો નહિ.”

“ અરે હા, હવે મને યાદ આવે છે” — નિર્મલદાસ બોલી ઉઠ્યો— “ આપણે રવિવારે ધર્મશાળામાં બધા દર્શન કરવા ગયા તેજ એ આનંદગિરિ સંન્યાસી કે ? નવલશા જેનાં અડપલાં કરતો હતો તે એજ કે ?”

નવલશા ગભરાયો કે એનો બાપ બધી વાત જાણશે તો નકામો ઠપકા મળશે. વનમાલીદાસે અધીરા પડીને પુછ્યું કે નવલશાએ મહારાજને શું કીધું ? પણ કેશવલાલ વાત ફેરવતો બોલ્યો કે એ તો કંઈ નહોતું. નિર્મલદાસ તરફ એણે આંખ મારી, એટલે તે વધારે બોલતો અટક્યો. હજી વાત વધારે ચાલત, પણ એટલામાં આફનો ટકારો થયો ને તરત જ આનંદગિરિ મહારાજ ત્યાં પધાર્યા. સંન્યાસીએ આગળની પેંડ બે જગવાં વચ્ચ પહેર્યાં હતાં. તેના પગમાં પાવડા અને હાથમાં દંડ હતો. પરન્તુ ગયા વખતના કરતાં આજે તેની જખી વધારે ચમત્કારિક થઈ ગઈ હતી. જાણે કે, પોતાના ગુરૂની સાથે પોતાનું અંક્ય માનતાં, સાધુદાસના ઋણ-માંથી છુટવાના શુભ કાર્યનો સમારંભ આજે શરૂ થયેલો હોવાથી, પોતાને શું કૃતકૃત્ય થયેલો માનતો હોયની, એવી રીતે એના લવ્ય કપાળપર આનંદની લહેરીઓ ઉભરાઈ જતી હતી. પ્રસન્ન મુખમુદ્રા છતાં પણ, કોઈની જોડે આજે એ કંઈ બોલ્યો નહિ. બધા ઉભા થયા અને મહારાજને હાથ જોડી ઉભા ઉભા નમવા લાગ્યા. સ્વામીની અદ્ભુત આકૃતિ જોઈને, અને તેની વૃત્તિઓ બધી અંતર્મુખ હોય એમ જણાવાથી, કોઈની બોલવાની હામ ચાલી નહિ. વનમાલીદાસ તેને પાસેના એક એકાંત ઓરડામાં લઈ ગયો. ત્યાં મહારાજને સાર એક શાદી ખીજાવી હતી. તેના-

પર મહારાજને બેસવાની પ્રાર્થના કાઢી. મહારાજ તે પર વગર બોલે ચાલે બેઠા. ત્યાર પછી બધા એક પછી એક મહારાજને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીને અને તેની સામે ચંદ્રાકારમાં વીંટળાઈ વળીને બેસતા ગયા. તેઓના દંડવત્ પ્રણામ સ્વીકારતાં સંન્યાસીએ તેઓના માથાપર પોતાના દક્ષિણ કર મુક્યો. મહારાજના દક્ષિણ કર-સ્પર્શથી બધાની વૃત્તિએ અંતર્મુખ થઈ ગઈ! સંન્યાસી કંઈ વધારે બોલ્યા નહિ. માત્ર એટલું જ કહ્યું—“તમારા જાણવામાં બધું વૃત્તાન્ત આવ્યું હશે, નહિ તો હું તમને પાછળથી બધું વિદિત કરીશ. હાલમાં તમે જ્યાં બેઠા છો ત્યાં સ્વસ્થ થઈને બેસો. કશો ભય રાખતા નહિ. તમારાં નેત્રો થોડીવાર મીચી ઘો. મનને શાંત અને સ્થિર કરો. તમારા ઇષ્ટદેવનું, અથવા હું જોનો શિષ્ય છું એવા શ્રીવિદ્યાનંદ ગુરુ મહારાજનું, અથવા માફ ધ્યાન ધરો.”

પ્રકરણ ૧૮ મું

યોગદર્શન

दिव्यं वदामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् (श्रीमद्भगवद्गीता.)

આજે શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજની છબીજ અવનવી બની રહી હતી. કેશવ-લાલને લાગ્યું કે રવિવારની ઉજ્જણીમાં જે મહારાજનાં તેને દર્શન થયાં હતાં તેજ મહારાજ એ ખરા, પરંતુ આજે તેનું વદન સહસ્રાવધિ વધારે પ્રસન્ન અને ગંભીર દેખાતું હતું. તેજ પ્રમાણે વનમાલીદાસને અને નિર્મલદાસને પણ વિચાર થયો. મહારાજની મનહર છબી નીહાળી બધા સ્તબ્ધ બની ગયા. તેની વૃત્તિએ અંતર્મુખ થયલી જોઈને શ્રીઆનંદગિરિ આવ્યા, તથાપિ કોઈ કંઈ બોલી શક્યું નહિ. તેની પાછળ પાછળ ઓરડામાં જતાં જતાં તો બધાની વૃત્તિ સંન્યાસીને અનુસરતી થતી ગઈ. ઓરડામાં મહારાજ ગાદીપર બેઠા ને સર્વે તેને પગે લાગ્યા. મહારાજે તેઓને માથે હાથ મુક્યો કે તરત તેઓપર સંન્યાસીના યોગપ્રભાવની છાયા છવાઈ રહી. સર્વેનું મન મહારાજ વદતા ગયા તેમ તેમ અને તેવી રીતે તક્ષીન થતું ગયું. આંખ મીચવાનું કહેતાં અનાયાસે તેઓની આંખ મીચાઈ ગઈ.

શ્રીકૃષ્ણે દિવ્ય ચક્ષુ આપી અર્જુનને પોતાના વિશ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું તેવેજ પ્રકારે, શ્રીઆનંદગિરિ યોગિએ તેઓને માથે હાથ મુકી, પોતે ધારેલું અને ઇચ્છિત યોગદર્શન તેઓને કરાવ્યું.

તેઓને એમ લાગ્યું કે જાણે તેઓએ ધવલકૂટગિરિ તરફ જવાની તૈયારી કરી છે. શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજ તેઓની સાથે છે. એક સવારના તેઓ વહેલા વહેલા

ઉઠી, ન્હાઈ ધોઈ ખાઈ પીને જલદી જલદી પરવારી, ગાંસડાં પોટલાં લઈ રેલવે સ્ટેશન પર ગયા ને ટીકીટ કહડાવી. થોડીવારમાં ધારેલી આગગાડી આવી તેમાં બેસી તેઓએ મુસાફરી શરૂ કરી. આગગાડી ધસમસ ચાલવા લાગી. એક પછી એક સ્ટેશનો આવતાં ગયાં. મહોટી મહોટી ખાડીઓ અને નદી વટાવતાં વટાવતાં, ગાડીમાં બેઠા બેઠા, પુલોપરથી ગાડીને પસાર થતી જોતાં જોતાં, ખરેખરી મુસાફરી કરતા હોય એવી ઝડપથી જતાં જતાં તેઓ બીજે દિવસે પ્લેટફોર્મ પર અમદાવાદમાં ઉતર્યા. ત્યાં એક ધર્મશાળામાં તેઓએ એક દહાડો આશાએસ લીધી. બીજે દિવસે સવારનાં વળી પાછા આનંદગિરિ સાથે તેઓ એક બીજી રેલવેમાં બેઠા. તે સાંજે ધવલગિરિથી બે ગાઉ દૂરના એક ગામડામાં આવ્યા. ગામથી થોડે દૂર એક ધર્મશાળા હતી તેમાં ઉતરીને ત્યાં રસોઈ પાણી કરી તેઓ બે દિવસની મજલથી થાકી ગયા હતા તેથી, અને વળી સવારનાં ઉઠી પગે કાપતાં લાંબી મજલ કરવાની હતી તેથી, ઝટપટ સુઈ ગયા. વળતે દિવસે મળસકાનાં ચાર વાગે શ્રીઆનંદગિરિએ તેઓને જગાડ્યા. દાતણ પાણી કરી ન્હાઈ ધોઈ છ વાગ્યા પહેલાં, તેઓ પાછા પંથે પગા ને અત્યાનંદથી પોતાની સન્મુખ ધવલગિરિનાં શિખરે જોતાં જોતાં ગિરિ તરફ તેઓએ ચાલવા માંડ્યું.

ધવલગિરિનો એવો નજોરો પ્રતાપ હતો કે તેમાં ઈશ્વરમાં મમ થઈને એટલા બધા યોગિઓ ધ્યાન અને સમાધિમાં બેઠા હતા તે કેવળ ધવલગિરિમાં જ નહિ, પણ તેની આસપાસ બધી દિશાએ ધણા ગાઉ સુધી શાંતિની લહેરો પવનની પેઠે પથરાઈ રહી હતી; તેથી જેમ જેમ આગળ ચાલતા ગયા, તેમ તેમ તેઓના મનનો આહ્વાદ વધતોજ ચાલ્યો, આસપાસનો દેખાવ પણ વધારે રમણીય થતો ગયો. બે ગાઉની મજલ તેઓએ બે કલાકમાં પુરી કરી. તેઓ છેક પાસે આવી પહોંચ્યા અને હવે તેઓને ગિરિ ચઢવાનો હતો. ગિરિ ચઢવા પહેલાં પાસે એક વાવ હતી, તેમાં તેઓ હાથપગ ધોવાને ઉતર્યા. વાવનાં પહેલાં ચાર પગથીઆં કાચી બાંધણીનાં હતાં. બાકીનાં નીચે સુધી રાતા પથરનાં બાંધેલાં હતાં. અંદર એક પીપળો અને વડનું ઝાડ ઉગ્યું હતું તેથી કરીને તે ઉંડી વાવ બધી ઢંકાઈ ગઈ હતી.

ગિરિ જોતાં જોતાં તેઓ સ્તબ્ધ થઈને થોડો વાર ઉભા રહ્યા. કેવો ભવ્ય દેખાવ! કેવી શાંતિ અને પ્રસન્નતા ચોગરદમ પથરાઈ રહી હતી! ધવલગિરિનાં અગણિત શિખરો- નહાનાં મહોટાં-દશો દિશાએ મહોડાં કરી ગગનમાં લાગેલાં દેખાયાં. બધાપર લીલી લીલોતરી છવાઈ રહી હતી ને દિનકરનાં કામલ કિરણો તેઓપર પડવાથી સર્વેની શોભા વિધવિધની બની રહી હતી. કેટલાંક દૂરનાં ગિરિશિખરો પર હજી આદિત્યનાં કિરણો પહોંચી વળ્યાં નહોતાં, પણ અરુણો-

દયથી ઘેરા લીલા રંગનાં દીસતાં, કેટલાં શિખરો તો ધુમ્મસથી ઢંકાર્ષ ગયાં હતાં ને તે તરફની લીલોતરી કાળા ધાલાની પેરે જણાતી. બહુ દૂરથી આ શિખરો હશે કે કાળાં અબ્રો હશે તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નહિ. પણ એટલે દૂર થું કામ નજર નાંખવી જોઈએ ? ગિરિશિખરોનો પાસેનો દેખાવે ક્યાં કમી હતો ? કેટલાંકમાંથી પાણીના ઝરા જોસમાં કે ધીમે ધીમે, નહાનાં નહાનાં કે મહોટા મહોટા, નીચે પડતા, દોડતા અને જુદી જુદી આકૃતિઓ ખડી કરતા. તેઓમાં સૂર્યનાં કિરણો પ્રતિબિંબિત થતાં, તેથી કોઈ કોઈ ઠંકાણે, જાણે કાચની નદી કે પીગળાવેલા રૂપાનો વા સુવર્ણનો ઝરા વહ્યો જતો હતો, વા કોઈએ ત્યાં ગોઠવી દીધા હોતો, એવો ભાસ થતો. કોઈ કોઈ ઠંકાણે ઝરાઓ ધ્વનિ કરતા એવા જોસથી આગળ ધસ્યા જતા, વા આડી અવળી ઉંચાણ ભૂમિપરથી એવા તો વિવિધ પ્રકારે નીચેની ભૂમિમાં પડતા કે કેટલેક દૂર સુધી બધે શીણ શીણ થઈ રહેતું ને ચારે તરફ મેઘનાં ઝુંદની પેઠે ઝરમર ઝરમર જળ સીંચાતું; એટલું જ નહિ પણ તેથી કરીને ત્યાંનાં તરુઓ અને વનસ્પતિ વધારે લીલી અને ચળકાટ મારતી બની આંખને ટહાડી કરતી હતી. ગિરિનો આનંદજનક દેખાવ જોઈ તેઓ મનમાં બોલ્યા—“ખરેખર ધવલગિરિ ! તારૂં દેવી સ્વરૂપ લખવાથી વર્ણવી શકાતું નથી. તારા પ્રદેશને ઉત્તમ ધામ સમજી યોગિઓ તેમાં વાસ કરતા, કે તેઓનો નિવાસ હોવાથી તારી ભૂમિ પવિત્ર અને શાંત સાત્વિક સુખદ થઈ પડી હતી, વા તેઓનો વાસ અને ઉત્તમાવસ્થા એક બીજાને સહાયભૂત થઈ પડી હતી તે તો વાત કોણ જાણે ! પરંતુ આ જમાનામાં સ્વલોકથી આરંભીને તેથી ઉત્તમ ઉત્તમ લોકોને યત્કિંચિત્ આભાસ આપવાને આ લોકમાં તું નમુનો છે એમ કહીએ તો ચાલે. અથવા તે તે ઉત્તમ લોકોનું તું આ લોકમાં મૂર્તિમાન સ્વરૂપ છે. તારી લીલોતરીનો રંગ, ચળકાટ અને ઘાટ કંઈ ઓરજ છે. તારી વૃક્ષલતા ચોદશ મનને ઠારે અને શ્વાસને નીચે ખેસાડે એમ, નોંખી નોંખી કે ભેગી કડોલ કરતી પથરાઈ રહી છે. પવનથી આમ તેમ ઝોલ્યા ખાતી જોનારને તેઓ પોતા પાસે આવવાનો ઇસારો કરે છે કે અહીં રહેલા સુખનો જરા અનુભવ તો કરો. અમે આતિથ્ય કરશું; મઠે આવો આવો ! આ મહોટાં તરુઓ પણ નહાની નહાની વૃક્ષવેલીની પેઠે અમને આદર સત્કાર કરે છે. અમારૂં આમંત્રણ કરી પોતાનો સાધુભાવ સપ્રેમ બતાવવાને, તેઓની શાખા અને ડાળો અને પાંદડાં ભોંય સાથે નીચાં વળી, પાછાં મગન ઉપર ચઢી અમને મહોટા મહોટા સાદ કરી નિમંત્રે છે. પાસે જે નહાનાં નહાનાં વૃક્ષો જણાય છે તે આમ-વર્ણનાં કે કિકરવર્ણનાં હોઈને અમારો સત્કાર કરવાને સામાં તેડવા આવ્યાં છે કે ચાલો પધારો ! એ શું, બખ્ખે હાથે, ચચ્યાર હાથે વા સહસ્ર હાથે અમને ભેટ-

વાને દોડતાં આવે છે વાર ? આ નહાની નહાની વેલીઓને તેઓ શું પોતાની સાથે અમારું મન રંજન કરવાને માટે લેતા આવ્યા છે ? તેઓ કેવી કલ્લોલ કરી રહી છે અને પોતાનો વિકાર રહિત ઉચ્ચ પ્રેમ પ્રદર્શિત કરે છે ! કેવો સુગંધિ અને શીતળ વાયુ વાઈ રહ્યો છે. એ તો અમારો સત્કાર કરવાને, અમને લલચાવવાને અમારી તરફ મંદ મંદ આવ્યા કરે છે, માટે ચાલો, ધવલગિરિના સાનુજો ચહડીને આત્માને કૃતાર્થ કરીએ.”

એ ગાઉની મજલ કરી તેઓ ધવલગિરિની છેક પાસે આવ્યા પણ અમિત થયા નહિ. એર આસપાસની શોભા નીહાળી તેઓ રંજીત થયા ને અધિક ઉમંગથી તેઓ ગિરિશિખર ચહડવા લાગ્યા. સંન્યાસી તેઓની આગળ આગળ ચાલ્યો. સર્વે શોભા નીહાળતાં મુંગા મુંગા ચાલવા લાગ્યા. એક શિખર ચહડી પાછા ઉતર્યા. જેમ જેમ ધવલગિરિની અંદર અંદર ચાલતા ગયા, તેમ તેમ આસપાસનો દેખાવ વધારે દિવ્ય અને લલક મારતો સન્મુખ ખડો થતો ગયો. ખીછ ટેકરી પણ ચહડીને ઉતર્યા. હવે સપાટ જમીન આવી. ચોતરફ તરેહ તરેહની વૃક્ષવેલી છપાઈ રહી હતી. ત્યાં આગળ રસ્તા જેવું તો કંઈ હતું જ નહિ. શ્રી આનંદગિરિની પાછળ ચાલતા ચાલતા, અને આસપાસ નજર નાંખી શોભા નીહાળતા તેઓ થંભી જ ગયા. વળી પાછળ પડી જવાની ધાસ્તીએ તેઓ જલદી જલદી ડગલાં ભરી સાથે થઈ જતા, અને ધવલગિરિને આંખથી પીવામાં પાછા સહજ નોખા થઈ જતા. એ પ્રમાણે ગિરિનો ખીછુ જેવો પ્રદેશ તેઓ વટાવી ગયા. સૂર્ય વધારે તપવા લાગ્યો. મધ્યાહ્ન થવાને એક કલાકની વાર હતી. એવામાં એક શિખરની સન્મુખ તેઓ આવ્યા. પરંતુ શ્રી આનંદગિરિ તે શિખરપર ચહચો નહિ. પાસે જ વેલીઓથી આચ્છાદિત થયેલી એક ગુફા હતી. વેલીઓને દૂર કરી અંદર જવા જેટલો માર્ગ કરી સંન્યાસીએ ગુફામાં પ્રવેશ ડાધો. અંદર બધો અંધકાર હતો, તેથી પાછળનાને એણે જણાવ્યું કે મારી સાથે નિડરપણે ચાલ્યા આવો.

ગુફાની ભોંય સર્વેના પગલે બીની અને શરદી ભારતી જણાઈ. કોઈ ખીજે પ્રસંગે ગુફાનો માર્ગ તેઓને ખબર હોત તેઓ, અંદર પગ મુકતાં તેઓ જરૂર આચ્છા ખાત. પરંતુ આજે તો તેઓએ જે અદ્ભુત દેખાવો જોયા હતા તેથી, અને સ્વામીના વિશ્વાસજનક શબ્દો વડે તેઓને કશીએ ખ્હીક લાગી નહિ. બેધકક તેઓ ચાલવા લાગ્યા. જેમ જેમ વધારે અંદર ગયા તેમ તેમ ઉગ્ગસ ઓછો થતો ગયો ને હવે તો છેક અંધકાર પથરાઈ ગયો.

સંન્યાસીએ પોતાની પાછળનાનો હાથ ઝાલ્યો. હવે તેઓ એક ખીજનો હાથ ઝાલી, ભોંય પર સાચવી સાચવી પગ મુકતા ચાલ્યા. સરપ, નાગો અને ખીજ એવાજ

જીવોનો અવાજ તેઓને કાને પડવા લાગ્યો. તેઓના પગને અડકીને ફેટલાક જતા હોયની એમ તેઓને લાગ્યું. તથાપિ આજે તેઓને લયનું જ્ઞાન સુદ્ધાં આવ્યું નહિ. નિશ્ચિન્ત જીવે તેઓ આગળ વધતા જ ગયા. એમ અડધો કલાક ચલ્યા પછી ગુફામાં પાછો કંઇ ઉજાસ પડવા લાગ્યો. થોડી વારમાં તેઓ તે ગિરિગંઢરને ખીજે નાકે આવી પહોંચ્યા. એકદમ તેઓ સ્તબ્ધ થઇ ગયા ને આસપાસ દૃષ્ટિ ફેંકીને તે સ્થળના દેખાવનું ચિત્ર પોતાના મનમાં ખડું કરવા લાગ્યા.

એક વિશાલ ગિરિખીણમાં ઉભા ઉભા આસપાસ તેઓ જોય છે તો એક બાબુએ વિસ્તીર્ણ સરોવર તેઓએ જોયું. લીલ, વેલી અને લતાથી તે એટલું બધું તો આવ્યા-દિત થયલું હતું કે ધણીવાર સુધી જોયા પછી તેઓને લાગ્યું કે એ સરોવર છે. તે તરફ બધું શાંત સુનકાર જેવું હતું. તેની અંદર નવનવાં નહાનાં મહોટાં તરુઓ ઉગેલાં હતાં. સરોવરને કીનારે પણ ધણાં ધણાં વૃક્ષો, દૂર દૂર અને પાસે પાસે, યથે-ચિત્ત જ્યાં ત્યાં દેખાતાં. જાણે કે તેઓ સર્વે યોગિરૂપ હોઇને દૃઢ આસન વાળી ધ્યાન ધરતાં હોયની!! ખુદ સરોવરમાં કમળ, પોયણી અને ખીજ વૃક્ષવેલીઓનાં વિવિધ રંગનાં ફુલ અને ગુચ્છાઓ ચોમેર પથરાઇ રહ્યાં હતાં. સૂર્યનાં કિરણોનું તેપર ચુંચન થતાં તેઓ અદ્ભુત બહાર આપતાં. ખીણની ખીજ બાબુએ એક શિખર સુતું સુતું ગગને લાગ્યું જણાતું હતું. તેનો પ્રદેશ બધો ખાડા ખખોચીઆંવાળો, પહોળો, અને ઉંચો હતો. વળી એ શિખરના કેટલાક ટેકરાઓ સ્ફટિકમણિ સદૃશ શ્વેત હતા; અને દિનમણિનાં બિંબો તેમાં પ્રતિબિંબિત થવાથી તેનો ચળકાટ ચોતરફ પસરી રહ્યો હતો; એટલુંજ નહિ પણ જોનારની આંખ તે તરફ ઠરી શકતી નહિ. તેજ સહન ન થવાથી અનાયાસે નેત્રો પાછાં વળતાં હતાં. ત્યાં પણ અગણિત ઝાડો શિખરનાં મથાળા સુધી ચાલ્યાં જતાં હતાં. ખીણની એક બાબુએ તમામ જંગલ હતું. ત્યાં વૃક્ષવેલી અને લીલા ધાસ સિવાય ખીજનું કંઇ દેખાતું નહિ. એ જંગલ કેટલે સુધી ચાલ્યું જતું તે કંઇ કહી શકાતું નહોતું; પણ જ્યાંસુધી દૃષ્ટિમર્યાદા પહોંચતી ત્યાંસુધી તમામ લીલોતરી ને લીલોતરીજ નજરે પડતી હતી. એ અરણ્યનો લીલો આભાસ તેઓ જ્યાં ઉભા હતા ત્યાં પણ પડતો હતો અને એટલે દૂરથી પણ, તે અરણ્યમાં વાસ કરી રહેલાં કૂર પશુઓની ગર્જના તેઓને કાને પડતી હતી. ખીણની ચોથી દિશાએ એક સુંદર અને નહાતુંસું ઝરણુ ઝરમર ઝરમર વહ્યું જતું હતું. તેનો પટ ત્રણ હાથથી વધારે પહોળો નહોતો. તથાપિ તેનો દેખાવ સરોવર કે શિખર કે જંગલના કરતાં ઓછો ધ્યાન ખેંચનારો નહોતો. ઝરાનું પાણી નિર્ભજ અને શ્વેત હતું. તેનાપર તડકા પડવાથી જાણે ચકચકતો આરસો ત્યાંથી વહ્યો જતો હોયની એવું દેખાતું! પાસે જઇને જોવાથી એમ જણાતું કે જે જમીનપર થઇને એ ઝરણુ ચાલ્યો જતો

હતો તે ચળકતા શ્વેત પથ્થરોથી ભરપુર હતો. મંદ મંદ પવનની લહેરોથી નહાની નહાની ઉર્મિઓ તેનાપર આવતી હતી. અને તેનું પાણી વહેતાં વહેતાં પથ્થરો જોડે અથડાવાથી તેમાંથી મધુર ધ્વનિ નીકળતો હતો.

કેશવલાલને લાગ્યું કે આ ગગનને લાગતું શિખર—આ અરણ્ય—આ સરોવર—અને આ ઝરો—જીવની શું ચાર અવસ્થા સૂચવે છે? આ શિખરની ટોચ ગગન સુધી પહોંચીને આશા અને સંસારનો છેડો નથી એમ દેખાડે છે! એનો ઉંચો નીચો ખાડા ખખેચીઆંવાળો પ્રદેશ સંસારના દુસ્તર માર્ગનું ચિત્ર આપે છે! ઉપર ચહડતાં જરાક ચુક્યા કે પગ લપસ્યો તો અફળાતા ઝીકાતા ઝીકાતા ક્યાંના ક્યાં રોળાઈશું તેની ખબર પડતી નથી. આ બધાં વૃક્ષો અને શ્વેત ટેકરાઓ અને ટેકરીઓ ચહડવાને ઓચાઈપ છે. ખરેખર, વૃક્ષોને જે ફળપુલ લાગેલાં છે તે, અને આંખે ઝાંપ વાળતા ટેકરા ટેકરીઓ વિધવિધનાં ધન્દિયોના વિષયો છે. એનાં ફળપુલ ખાવાથી, વા જોવાથી, વા ટેકરીઓપર કેવળ ચહડવાથી, આપણે કૃતાર્થ માનવાનું નથી: વા ફળપુલની લાલચમાં ત્યાંજ પડ્યા રહેવાનું નથી; કેમકે તેઓનો તો છેડોજ નથી અને ઉપર નીચે બધે સહજ મજે એમ છે. માટે ઉપયોગી વા દૈવશક્તિ પ્રાપ્ત થવલાં ફળપુલો ખાઈ કરી, આગળ ને આગળ ચાલ્યા જઈ શિખરની ટોચને પહોંચવાનું છે! જીવની જગત્ અવસ્થાનું ચિત્ર આપનાર આ શિખર છે ખરૂં. આ લીલું અરણ્ય ક્યાંથી ઉભું થાય છે અને ક્યાં સુધી પહોંચે છે તે કંઈ કહેવાતું નથી. એમાં શું શું છે તે પણ કંઈ જણાતું નથી. માત્ર તેની લીલોતરીનો આભાસ અહીં સુધી પડે છે. શું એ જીવની સ્વપ્ન અવસ્થા દાખવે છે, કે એમાં ભુલા પડ્યા તો ફરીથી બહાર કેમ નીકળાશે તે જણાતું નથી? આ સરોવર તો ખરેજ જીવની સુષુપ્તિ અવસ્થા દાખવે છે. એને બહુ બહુ વખત નીહાળવા પછી, જાણે જગ્યા પછી ધણીવારે લાન આવે છે કે એ સરોવર છે. આ અગાધ સરોવરની પેઠે આપણી સુષુપ્તિ અવસ્થા અકળ છે!

આ ઝરણુ તો તુર્યવસ્થાદર્શક છે. એ કેવું શાંત—સ્વચ્છ—અને સ્વાનંદ મમ વહું જાય છે! નહાના નહાના કાંકરાઓ અને પથ્થરો જોડે એનું જળ અથડાય છે, આમ તેમ અફળાઈ ઝીક થાય છે, તથાપિ એ ઝરો તો એક સરખી રીતે મધુર ધ્વનિ કરી આનંદમાં મગ્ન થતો થતો ચાલ્યો જાય છે!

એ પ્રમાણે પોતાના મનમાં કેશવલાલ તરંગોની લહેર ચલાવતો હતો એટલામાં આનંદગિરિ સંન્યાસી તેઓની તરફ ફરીને બોલ્યો—“ભાઈઓ, તમે આજે પ્રાતઃકાલથી ચાલ્યા કરો છો માટે થાકી ગયા હશો. સવારનું તમે કંઈ ખાધું પીધું નથી ને દહાડો ચહડી ગયો છે એટલે જરૂર તમને ભુખ લાગી હશે. હવે આપણે ઝાડું

ચાલવાનું નથી. અહીંની આ સુંદર ખીણમાં આપણે એ ત્રણ કલાક આરામ લઈશું. તમે ખાઈ પીને તૃપ્ત થાઓ. અહીં પાકી રસોઈની તો સોઈ અને એમ નથી. પરંતુ હું તમને જંગલનાં કંદ મૂળ આણી આપું છું, તેને તમે આસપાસ પડેલી સુકી ડાળો વીણી, અગ્નિ સળગાવી બાફીને ખાશો તો પાકી રસોઈ કરતાં પણ તમને વધારે તૃપ્તિ અને આનંદ થશે. થોડાં ફળપ્રુલ પણ તમારે માટે હું લાવું છું અને ખનશે તો, દહી દુધ લાવીશ. જુઓ! આ પાસે આંબાનું ઝાડ છે. એની ઘટા સૂરજના કિરણોથી ભેદાય એમ નથી માટે તમે એ વૃક્ષની નીચે મુકામ કરો. હું તમારે માટે અતિથિ સત્કાર કરવાને જાઉં એટલામાં, આ પાસે નિર્ભળ ઝરો વહે છે તેમાં તમે ન્હાઈ ધોઈ, શરીર અને મનને સ્વચ્છ કરી, શાંત થાઓ. મારી ગેરહાજરીને લીધે તમે જરાકે ડરશો મા. તમારા પોતાના ઘરમાં—ઘરના ઓરડામાં—ઓરડાના છઠ્ઠા ખુણામાં બેઠાં બેઠાં તમને જે નીરાંત રહે તેના કરતાં પણ અહીં તમને વધારે નીરાંત છે, ને કાઈ પણ વાતે ખ્હીવાનું કંઈ કારણ નથી એમ વિશ્વાસ રાખજો. શ્રીવિદ્યાનંદ ગુરુમહારાજ આપણા બધાનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે. હવે હું જાઉં છું.”

એમ કહી આનંદગિરિ સંન્યાસી થોડીક વારમાં તેઓની નજર આગળથી અદૃશ્ય થઈ ગયો, પણ તેના જવાથી તેઓ કંઈ ગભરાયા નહિ. આજે આ ધવલગિરિનાં દર્શન થતાંજ તેઓની વૃત્તિ જુદી તરેહની થઈ ગઈ હતી. ધવલગિરિની શાલા નીહાળવામાં, અને ધૈર્યની લીલાના જે અદ્ભુત દેખાવો તેઓને દૃષ્ટિગોચર થયા હતા તેમાં તેઓનું મન તક્લીન થઈ જવાથી, તેઓ પોતાનું ભાન ભુલી ગયા હતા. કેટલું ચાલ્યા—કેટલો દહાડો ચલ્યો છે, કેટલી ભુખ લાગી છે, તેમાંના કશાનું તેઓને આજે સ્મરણ થયું જ નહિ. એક પછી એક નવા નવા અને મનહર દેખાવો જોયા જ કીધા. હજી પણ સંન્યાસીએ તેઓને યાદ દેવાડવું નહોત તો તેઓને ભુખ, તરસ કે શ્રમ કંઈજ લાગત નહિ. પરંતુ આનંદગિરિ ઉપર પ્રમાણે કહીને અદૃશ્ય થયો ત્યારેજ તેઓને, સ્વપ્નમાંથી જાગ્યા હોય તેમ, પોતાનું ભાન આવ્યું. આનંદગિરિએ જે આંબાનું વૃક્ષ બતાવ્યું તેની નીચે તેઓ જઈને બેઠા. ખુદ ખીણની શાલા કંઈ જેવી તેવી નહોતી. તેની પીળી માટીની ભોંય, બારીક રેતીની કણો પેઠે, પગને સુંવાળી લાગતી; અને જાણે સાફ, લીસા અને બહુ જાડા ગલીયાપર પગ પડ્યો હોય, તેવું તેઓને લાગ્યું. સૂર્યનાં કિરણો પીળી માટીપર પડતાં હોયની—અથવા પડીને પીળા રંગનાં થઈ ગયાં હોયની, એવો ભાસ થતો. ચાલ્યા ચાલ્યા આંબાના વૃક્ષ નીચે જઈ ધોતિયાનું બોચું જે તેઓ મહારાજના કહેવાથી પોતાની સાથે લાવ્યા હતા (ખીજો બધો સામાન છેલ્લા ઉતારામાંજ રાખ્યો હતો) તેમાંથી અકેક

ધોતિયું ને તુવાલ લઈ, બધા પેલા દિવ્ય ઝરા તરફ નહાવા ચાલ્યા. નીતર કાચ જેવું પાણી જોઈને તેઓ બહુ હરખાયા. જેને જેમ ફાવ્યું તેમ પાસે કે દૂર ઝરામાં તેઓ નહાવા પડ્યા. પાણીનો સ્પર્શ તેઓને બહુ શીતળ અને આનંદદાયી લાગ્યો. જળ પીવામાં પણ બહુ મધુર હતું. જોખે જોખે ગળા સુધી તેઓએ પાણી પીધું. ઝરામાં પડ્યા પડ્યા તેઓ આમ તેમ ચાલવા લાગ્યા. પાણી એક હાથથી ઉઠું નહોતું. કાઈ કાઈ જગ્યાએ તો તેથી પણ ઓછું હતું તેથી તેમાં લાંબા ચત્તાપાટ સુધને તેઓ અનેક ચાળા કરવા લાગ્યા. તેઓને તો એમ લાગ્યું કે બસ, સારો દહાડો અને રાત આમાં પડ્યા રહીએ તોપણ તેઓને થાક કે કંટાળો લાગશે નહિ. થોડી વારમાં આનંદગિરિને ફળપુલ અને કંદમૂળ સાથે આવતા જોઈને તેઓ જળમાંથી બહાર નીકળ્યા તો તેઓને પોતાનું મન બહુ નિર્ભજ અને ઉચ્ચ દશાને પ્રાપ્ત થયું હોય તેવું લાગ્યું. તેની સાથે તેઓનો ઉજમ અને આનંદ પણ વધ્યો. ઝટઝટ તુવાલથી અંગ લ્હોઘ નાખી, આણેલાં ધોતિયાં પહેરી આંખા નીચે તેઓ ગયા. આનંદગિરિ મહારાજે તેઓને સારૂ ચારેક સુરણની ગાંઠો જેવી ગાંઠો, થોડી કેરીઓ, પેરૂઓ, સીતાફળ અને રામફળ આણેલાં હતાં. એક સળગતું જાણું પણ તેના હાથમાં હતું. તેણે આણેલાં બે તુંબડાંમાં દહી અને દુધ હતાં. કંદને અગ્નિમાં કેમ બાફવો ને કેવી રીતે તેની જાલ ઉતારવી તે બતાવી, પાછા આવવાનું જણાવી, એ જતો રહ્યો. કેશવલાલ અને નિર્મલદાસ સુસ્તી ડાળો અને પાંદડાં એકઠાં કરવા લાગ્યા. મહારાજ તેઓ સારૂ થોડાં અડધાં લેતા આવ્યા હતા તેને ગોઠવી કરી, તેઓએ ધુણી કરી. જોઈએ તેવો તાપ થયો કે સુરણના જેવી ગાંઠો બાફવા સારૂ તેઓએ તેમાં મુકી. પછી પાસેથી કેટલાંક ઝાડનાં મહોટાં મહોટાં પાંદડાં એકઠાં કરી તેના દુના અને પતવાળીઓ કેશવલાલ અને નિર્મલદાસે બનાવ્યાં. પાંચે જણા ખાવા બેઠા. મહારાજે આણેલી બે ગાંઠો એવી હતી કે તે સીબાઈને તૈયાર થઈ કે તેમાં છિદ્ર પાડતાં, બાફેલા ચોખા જેવી કણીઓ તેમાંથી પડવા લાગી. કેશવલાલે બધાની પતવાળીમાં જોઈએ તેટલી તે મુકી. પછી બીજા બે ગાંઠ છોલી તો તેમાંથી લીંબુ જેટલા મહોટા મહોટા કટકાઓ નીકળ્યા. તેને પણ પાંચે પતવાળીમાં મુક્યા. આણેલાં ફળ પણ અક્કેક બખ્ખે તેઓએ લીધાં. પછી એક દડીઆમાં દુધ અને એકમાં દહી લઈ તેઓ ખાવા બેઠા. ગાંઠનો સ્વાદ કંઈ ઓરજ લાગ્યો. તેમ, જેમાંથી ચોખા જેવા દાણા નીકળ્યા હતા તેનો સ્વાદ કમોદના ચોખા કરતાં પણ વધારે સારો થઈ પડ્યો. સોરમમાં પણ કંઈ મળ્યા નહોતી. પેટ ભરી ભરીને તેઓએ ચોખાના દાણા ખાધા. વચમાં ખડી જેવું દુધ અને ઢેખા જેવું દહી પણ લીધું. અધું અમૃત જેવું સ્વાદિષ્ટ લાગ્યું ને એક બીજાની સાથે લેવાથી તેનો

સ્વાદ વધતોજ ગયો. ભુખ તો લાગેલી હતી; પણ આ અમૃતનો આહાર કરીને અને તેનો સોરમ લઇને તેઓની ભુખ ખેવડી વધી. આકંઠ મમ થતા સુધી તેઓ હોંસે હોંસે જમ્યા કે આવો ઉત્તમ પદાર્થ ખાવાનો તેઓને ફરી અવસર આવશે નહિ. આણેલાં ફળ પણ સ્વર્ગનાં જેવાં હતાં. તે પણ યથાતૃપ્તિ લઈ, પતવાળીઓ દૂર ફેંકી, ઝરા આગળ જઈ મહોદું સાફ કરી તેઓએ યથારુચિ ખોખે ખોખે પાણી પીધું. દેવતાઓને પણ દુર્લભ એવા પદાર્થોનું ભોજન કરવાથી અને અમૃત જેવું મીઠું પાણી પીવાથી તેઓને જે તૃપ્તિ થઈ તે અવર્ણનીય હતી. એક અવાજે બધા પ્રમ સંતોષ બતાવતા બોલી ઉઠ્યા, કે આણું ઉત્તમ ભોજન તેઓ કાઈ જન્મારે જમ્યા નહોતા ! પાકી રસોઈ-પછી બલે તેમાં મિષ્ટાન્ન હોયની-તોપણ એની આગળ પાણી ભરે છે-તુચ્છ છે. ઝાડ તળે આવી તેઓ જેમ ફાવ્યું તેમ ખેડા. જો કે ત્યાં ખીજાનાં કે ગલીયાં નહોતાં, તથાપિ ખીજુની પીળી ભોંય એટલી સાફ અને લીસી હતી કે ખીજાનાની ગરજ તેઓએ જોઈ નહિ. થોડી વારમાં બધા લાંબા થઈને સૂતા. તેઓ આજે માંહેમાંહે ઝાડું બોલતા જ નહોતા. બધે આનન્દ આનન્દજ હોતો ! અને તે આનન્દ એકલા એકલા જ લેવાનો હોયની તેમ એક ખીજની પાસે છતાં-વગર બોલે ચાલે અને પડ્યા પડ્યા-તેઓ સૃષ્ટિસૌંદર્ય નેત્રદ્વારા પીવા લાગ્યા. કેફ મહાજો હોય, વા બાન જુલ્યા હોય, તેમ બધો ચીતાર અર્ધનિમિલિત ચક્ષુએ નીહાળતાં તેઓ મુંગા મુંગા જ પડ્યા રહ્યા.

પ્રકરણ ૧૬ મું

શ્રીવિદ્યાનંદ યોગિરાજનાં દર્શન

હું તો લળી લળી લાડું પાચ, નિગમ નેત્રિ ગાય,

અગમ પદરાય—વારી ભઈ વારણે;

પુરૂષોત્તમ પરિબ્રહ્મ પૂરણ-જનમીઆ જગમાંવ,

સદ્ગુણ રૂપે શોભતા રે-નિશ્વાસુની મહવા બાંધ-વારી ભઈ વારણે. (અખો.)

છે ને નથી, નથી ને છે, એ લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ છે.

એમ ધવલગિરિના અદ્ભુત મહિમાનું મનન કરતા-પ્રાતઃકાળથી જે એકેકથી વધારે લબકે ભર્યા ને મનહરતા ચીતારો અને દેખાવો તેઓની નજર આગળથી પસાર થયા હતા તેઓનું સ્મરણ કરતા-ધૃષ્ટિરની લીલા નીહાળતા-આનન્દગિરિના આતિથ્યભાવથી આત્માને સંતોષ મનાવતા-ધૃષ્ટિરના અગાધ સામર્થ્યને મનુષ્યશુદ્ધિ

કદાપિ ભેદી શક્તી નથી, તેની ગહન કળાઓનો આભાસ મનમાં ઉઠવોજ કઠણ છે એમ વિચારતા-પચા પચા તેઓ આનન્દમાં જ ઝુલતા હતા. હજી તો ખીળ કેટલાક અવનવા આનન્દજનક દેખાવો નીહાળ્યું, એમ વિચારતાં તેઓની વૃત્તિ નિજનન્દમાં મગ્ન થઈ. આનન્દગિરિ સંન્યાસી ત્યાં પાછા આવ્યો. દ્વિતી તેઓની આનન્દમગ્ન સ્થિતિ જોઈને પોતાથી તેઓનો આતિથ્ય સત્કાર સારો થયો છે એમ જાણીએ હરખાયો. એને લાગ્યું કે સર્વે જણ આજે પોતાનું જ્ઞાન ભુલીને સ્વાનુભવજનક સુખમાં મહાલે છે. ધીમે ધીમે પાસે આવી પ્રસન્ન વદને સૂચવ્યું કે ચાલો હજી આપણને ધણું કામ છે. મહારાજે તેઓને વશ કરી નાંખ્યા હોયની, તેમ તેની વાણીનો ધ્વનિ કહ્યું પડતાં તેઓ ઉજ્જમ ભેર ઉડીને ઉભા થયા ને ધોતિયાનું બેચકું બાંધી સંન્યાસીની પાછળ પાછળ ચાલવાને સજ્જ થયા.

ગિરિની ખીણમાં આવ્યા ત્યારે મધ્યાહ્ન થવા આવ્યો હતો. ન્હાઈ ધોઈ ખાઈ પીને પરવારી પાછા ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું ત્યારે બપોરના આરપર ત્રણ વાગવા આવ્યા હતા. પરન્તુ એ ત્રણ કલાક ત્રણ પળની પેટે વીતી ગયા હોયની એમ તેઓને લાગ્યું. અઘો કલાક સુધી તેઓ આનન્દગિરિની પાછળ પાછળ ચાલ્યા એટલે એક ઘણું જ મહોત્તું અશોકનું વૃક્ષ તેઓની નજરે પડ્યું. સ્વામીએ તે વૃક્ષ તેઓને બતાવતાં કહ્યું કે એ વૃક્ષની નીચે શ્રીવિદ્યાનંદ યુગ્મહારાજની પર્ણકુટી છે. એમ કહી પોતે ભોંય પડી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કીધા. પાંચે જણે તે જ પ્રમાણે દંડવત્ કીધા. થોડુંક વધારે ચાલ્યા અને સંન્યાસીએ બતાવેલી પર્ણકુટી તેઓની નજરે પડી. પાસે આવતા ગયા તેમ તેમ તેઓ ધીમે ધીમે ડગલાં ભરવા લાગ્યા. ખીણનો પ્રદેશ મુક્યા પછી મનને એમ જ લાગતું કે આ કોઈ મૃત્યુલોકની ભૂમિ નહિ, પણ સ્વર્ગ કે તપોલોકનો પ્રદેશ છે. તેમાં જેમ જેમ શ્રીવિદ્યાનંદની પર્ણકુટીની પાસે આવતા ગયા તેમ તેમ આસપાસનો દેખાવ વધારે આનન્દ આપનારો થતો ગયો. છેક પાસે આવ્યા ને પર્ણકુટીનો તથા આસપાસનો બધો દેખાવ દૃષ્ટિને સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યો કે તેઓ અનાયાસે ચાલતા અટકી પચા. તેઓને ભય લાગ્યો કે બહુ ધીમે ધીમે જતાં પણ, તેઓના જવાથી ત્યાં જે નિઃસીમ શાંતિ પથરાઈ રહી હતી તેમાં લંગાણ પડશે, તેથી તેઓ એકદમ અટકી પચા ને આગળ ચાલવાની હામ બીડી નહિ. તેઓનો આશય જાણીને આનન્દગિરિએ તેઓને હામ આપતાં પોતાની પાછળ આવવાનો ઇસારો કીધો એટલે તેઓ આગળ ચાલ્યા. હવે તેઓ શ્રીવિદ્યાનંદના આશ્રમથી પંદર હાથ છેટે હતા. આનન્દગિરિ તેઓને પર્ણકુટીની સન્મુખમાં ઉભા રાખી પોતે પાસે ઉભો રહ્યો.

એક નહાની સરખી પંદર હાથ ઉંચી ટેકરી ઉપર શ્રીવિદ્યાનંદ યોગિની

પર્ણકુટી હતી. તેનો દર્શનિક ભાગ પૂર્વ દિશાની સન્મુખ હતો. ટેકરીની નીચે ઘણું મહોતું જાડું અને સીધું એક અશોકનું વૃક્ષ હતું જેનાં દર્શન આનંદગિરિ સંન્યાસીએ ઘણે દૂરથી તેઓને કરાવ્યાં હતાં. એ વૃક્ષની ધમધસ ઘટામાં તમામ ટેકરી, જેનો વિસ્તાર ત્રીસ હાથથી વધારે નહોતો તે ઘેરાઈ ગઈ હતી; પરંતુ તેથી કરીને તે ઠંકાઈ ગઈ નહોતી; કારણ કે વૃક્ષની ડાળો ટેકરીથી ઘણે ઉંચે વિસ્તારને પામી હતી. તથાપિ વૃક્ષની ઘટાને લીધે લીલી હરીઆળી જેવી એ પર્ણકુટીનો દેખાવ દૂરથી ઘેરા લીલા રંગનો દીસતો હતો. ટેકરી ઉપર દશ બાર હાથ ઉંચું, સુંદર કદંબ સરખું ને નહાનાં પાંદડાંવાળું એક ઝાડ ઉગ્યું હતું. એ કદંબ સરખા ઝાડને કિંશુકના જેવા પીળા કેસરીઆ રંગનાં ફુલો ઠેકાણે ઠેકાણે લાગી ગયાં હતાં, ને તે ફુલો વિઘ્નતની પેઠે ચમક ચમક કર્યાં કરતાં. ટેકરીની એક બાજુએ પર્ણકુટી હતી. બીજી બાજુએ કદંબ જેવું વૃક્ષ હતું. એ ઝાડ એવી રીતે ઉગ્યું હતું કે તેની ડાળો પર્ણકુટીને આચ્છાદી દેતી હતી; અને પર્ણકુટીને બે ત્રણ હાથ આગળ, જ્યાં શ્રોત્રિધાનંદ મહારાજ આસન માંડીને બેઠા હતા ત્યાં મહારાજની ઉપર છત્ર કરી રહ્યું હતું. એ વૃક્ષની એક ડાળી બીજી બાજુએ ટેકરી બહાર નીકળી નહોતી. ટેકરી તરફ અને પર્ણકુટી ઉપર બધી ડાળો નમેલી હતી. મહારાજનું આસન ઝાડની નીચે કે પર્ણકુટીના મધ્ય-ભાગ તરફના પ્રદેશમાં નહોતું, પણ ટેકરીના આગલા ભાગમાં હતું; તેથી કરીને તેઓના જમણા હાથ ઉપર આવેલી પર્ણકુટી-ડાળા હાથ તરફ આવેલું કદંબ જેવું ઝાડ-અને આસન એ ત્રણે, દ્રષ્ટાની સન્મુખ દેખાતાં. પ્રથમ મહારાજનું આસન જણાતું. તેની એક બાજુએ થોડેક પાછળ, કદંબ સરખું વૃક્ષ ને બીજી બાજુએ તેથી પણ પાછળ પર્ણકુટી હતી. એ ટેકરી છેક પીળા રંગની હતી. કદંબ જેવા વૃક્ષના થડમાં દોરડાથી એક કામધેનુ જેવી શ્વેત રંગની અને નહાનીસી ગાય બાંધેલી હતી. તેનું શરીર અતિ હ્રષ્ટ પુષ્ટ હતું. તે બેઠી બેઠી ચારો ખાતી હતી. જ્યારે તેણે આનંદગિરિને પોતાની તરફ આવતો જોયો ત્યારે તે ઉડીને ઉભી થઈ અને તેને ઓળખીને પોતાનો હર્ષ દેખાડવા લાગી ને આમ તેમ દોડવા અને કુદવા લાગી. આનંદગિરિએ હાથેથી તેને શાંત રહેવા કહ્યું અને ગાયે ઉભા ઉભા એક ટગરે અને હાલ્યા ચાલ્યા વગર તેના સામું જોયા કીધું.

જે જગ્યા પર તેઓ ઉભા હતા ત્યાંથી ટેકરી પર ચઢવાને તે બાજુના ભાગને ઢોળાણ પડતો કરી દીધો હતો. ત્યાં એક બીજા ઉપર અક્કેક બબ્બે પથ્થરો મુકીને ટેકરી ચઢવાને જેવી તેવી પગથિયો કરેલી હતી. આજે આનંદગિરિ પગથિયાં ચઢીને પાસે ગયો નહિ. બંને કર જોડીને મહારાજનું દર્શન પ્રેમાર્દ્ર હૃદયે કરવા લાગ્યો.

જો કે પર્ણકુટી, કદંબ સરખું વૃક્ષ અને કામધેનુ જેવી ગાય એ સર્વે સ્વર્ગનાં હોય એવાં જાણતાં ને તેઓના દેખાવ જેવો તેવો આનંદ આપનારો નહોતો, તથાપિ મહારાજ શ્રીવિદ્યાનંદની શોભા આગળ તેઓ કંઈ ગણતરીમાં નહોતાં.

મહારાજનું દર્શન થતાં કોઈને સહસ્રા એમ લાગે કે એ સાક્ષાત્ યોગનું કે ધ્યાનનું મૂર્તિમાન સ્વરૂપ છે. એક મૃગચર્મ ઉપર પોતે પદ્માસન વાળી બેઠા હતા. એમના ગળામાં અને દક્ષિણ હાથમાં તુલસીના અતિ મોટા મણકાની માળા હતી. પાસે ઘણી સુંદર અને નાજુક સુવર્ણની પાવડીઓ હતી. એમનો દેખાવ જોઈને કોઈને લાગે કે એમની ઉંમર બસો અઠીસો કે તેથી પણ વધારે હશે, છતાં એમનું શરીર કોઈ વૃદ્ધ પુરૂષની પેઠે શુષ્ક કે કરચલી વળી ગયલું બીલકુલ નહોતું. સાંધું પુષ્ટ અને ભરાઉ દેખાતું હતું. ગાળેલા હેમની પેઠે તે લસલસતું હતું. દૂરથી બધાને કેટલીવાર સુધી તો એમ લાગ્યું કે એ કોઈ જીવતો નર નહિ પણ નર આકૃતિનું સુવર્ણનું પુતળું હશે. પાસે આવીને જોતાં પણ તેઓની એ ભ્રાંતિ ગઈ નહિ. કારણ કે મહારાજનાં નેત્રો મીઝાઈ ગયાં હતાં, શ્વાસોચ્છવાસ જરાકે ચાલતા નહોતા; શરીર અને ઇન્દ્રિયોની ગતિ તદ્દન વિરામતાને પામી હતી; હાથમાંની તુલસીની માળા પણ સ્થિર થઈ ગઈ હતી; એટલે જોનારને એમ લાગે એમાં આશ્ચર્ય જેવું નહોતું, એના ભવ્ય અને અતિ તેજસ્વી કપાળમાં ભલુત ચોળી દીધી હતી. માથે તમામ તાલ પડી ગઈ હતી તેથી આ કપાળનો ભાગ અને આ માથાનો ભાગ એમ કહેવાઈ શકતું નહિ. બધું માથું કપાળમાં ભળી ગયું હોયની, વા કપાળ જ વધું વધું માથા સુધી ગયું હોયની એમ લાગતું. નિર્દોષ નહાના બાળકની પેઠે એની મુખમુદ્રા અતિશે શાન્ત અને ગંભીર હતી. સંસારમાં જોર મારતા કામ ક્રોધાદિ વજેરે, એમનાથી પરાજય પામીને, જાણે કે કેટલાંક વર્ષોથી એમને છોડીને આત્મા ગયા હોયની, એવી એની મુદ્રા પ્રસન્ન અને આનંદજનક હતી અને તે એટલી તો શાંત દીસતી હતી કે જોનારને એમ જ લાગે, કે સ્વર્ગના દેવતાઓ મહારાજની યોગચર્યાથી સંતુષ્ટ થઈને એમની સેવામાં ચમ્મર કરતા હશે ! એટલો બધો મહારાજના મુખ આગળ તેજનો અંબાર ભેજો થયો હતો. શરદ પુનેમના ચાંદરણાને કોઈએ એકત્ર કરી પીંડા કર્યો હોય અને તેની વચમાં એક મનહર આકૃતિવાળું ભવ્ય સ્વરૂપવાળું-યોગ સામર્થ્યે પુષ્ટ શરીરવાળું પુતળું કોઈએ મુકી દીધું હોયની તેવો દેખાવ ત્યાં વિરાજી રહ્યો હતો ! અને એ પુતળું સચેતન હોય તેમ તેનાં દર્શનથી જોનારના દીલમાં શીતલતા અને આહ્લાદતા પથરાતી. વળી તેમાં ખુબી એ હતી કે એ તેજનો પુંજ ચક્રોળ પેરે ફર્યા કરતો, વા પવનની પેઠે આમ તેમ હાલતો; અને તેથી કરીને ઘડીકમાં મહારાજનું વદન-ઘડીકમાં છાતી આગળનો

ભાગ અને ધડીકમાં એમનાં ચરણો અને આસન વધારે દીપતાં દેખાતાં. એ યોગ તેજના અંબારને લીધે શ્રીવિદ્યાનંદની દાઢી અને મુઠ જે ઘણી લાંબી અને લોંબને અડકતી હતી, તે સ્વેત છે કે સોનેરી રંગની છે એ કળી શકાતું નહોતું. મહારાજ દૃઢ આસનવાળી પદ્માસન કરી, કાયાને સરળ રાખી, બેઠા બેઠા ધ્યાન ધરતા હતા. કંઈના અને અશોકના વૃક્ષપર જાતજાતનાં સહસ્ર પક્ષીઓ વસતાં હતાં. તેઓ બધાં જાણે મહારાજની સમાધિ લંગ ન પડે તે સારૂ ગુચ્ચુપ ત્યાં આવતાં જતાં હતાં. ચોમેર શાંતિ અને શાંતિ પથરાઈ રહી હતી.

થોડીવાર મહારાજનું ધ્યાન ધરી અને ચારે તરફ ફરીને આનંદગિરિ ધણુ જ ધીમા અવાજમાં બોલ્યો—“ભાઈઓ, સાધુદાસની સેવાનું ઉત્તમ ફળ આજે તમને પ્રાપ્ત થયું છે કે આવા ઈશ્વરસદૃશ—ઐશ્વર્યને પણ કશી ગણતીમાં ન ગણનાર—કેવળ સ્વાનંદમય મહાપુરૂષનાં આજે તમને સાક્ષાત્કાર દર્શન થાય છે! અને તે પણ એમની ધ્યાનસ્થ સ્થિતિનું! માટે તમારું આજે અહોભાગ્ય છે એમ માનો. ખરે, આજે તમારા અપૂર્વ પુણ્યના સંચયનું ફળ મળ્યું છે એમ ગણો. આવા યોગિનાં દર્શન દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે. પણ તે આજે તમને સહજ પ્રાપ્ત થાય છે માટે તમે પોતાને કૃતાર્થ માનો. આ મહારાજની દિવ્ય મૂર્તિ તમારા હૃદયકમળમાં ધારી રાખો કે અંતકાળે પણ તે તમને શ્રેયને માર્ગ દોરવશે. એમનાં પવિત્ર દર્શનથી બીજી ઉત્તમ સિદ્ધિ તમને શી મળવાની હતી તે હું સમજી શકતો નથી. તથાપિ મહારાજશ્રીની આજ્ઞા છે તો એ સિદ્ધિઓ પણ હમણાં હું તમને દેખાડું છું. તોપણ એક વાર, અનેક વાર, ભોંય પર લાંબા પડી, બખ્ખે હાથ લાંબા કરી, મહારાજશ્રીને નમસ્કાર કરીને કૃતાર્થ થાઓ.”

શ્રીવિદ્યાનંદની દિવ્ય મૂર્તિ તેઓની દૃષ્ટિએ પડી ત્યારથી, બધા ચક્રીત થઈને પુતળાંની પેઠે એક ટસે જોયા જ કરતા હતા. જાણે, કે તેઓની સર્વે ઈન્દ્રિયો ચક્ષુમાં જ આવીને વસી હોયતી! અથવા જાણે, બીજી સર્વે ઈન્દ્રિયો ચક્ષુ-દારા જ પોતપોતાનો વ્યાપાર કરતી હોય તેમ-તેઓ આંખો ફાડી ફાડીને, આનંદગિરિના પૂજ્ય ગુરુનાં દર્શન કરતાં સ્તબ્ધ થઈને ખડાજ હતા. એણે નમસ્કાર કરવાનું કહ્યું ને બધા ભોંય પર પડી લાંબા લાંબા દંડવત્ અને હાથ વિસ્તારીને કરવા લાગ્યા. વારે વારે ઊભા થઈ, વારે વારે દંડવત્ પ્રણિપાત કરવા લાગ્યા. આનંદગિરિએ તેઓને એ પ્રમાણે થોડી વાર કરવા દીધું. પછી તેઓના ઉઠવા એસવાથી તે તરફની શાંતિમાં લંગાણ પડતું હશે એમ ધારી, તેઓને વિરમવાને કહ્યું કે તેઓ ઊભા રહ્યા. પછી ભોંય પર પડેલી ધુળ તેઓને કપાળે આનંદગિરિ મહારાજ પોતાને હાથે ચોળી.

સંન્યાસીએ હવે તેઓને પાછે પગે હાંવાનું કહેતાં, ડાબા હાથ તરફ નજર કરવાનું કહ્યું તો, ત્યાં એક બીજી પર્ણકુટી ઉત્તર તરફ મ્હોડું કરીને ઉભેલી તેઓને જણાઇ. આનંદગિરિએ કહ્યું કે એ પર્ણકુટીમાં હું વાસ કરું છું; તેપરથી પોતાના નિવાસને માટે એને કેટલી કાળજી હતી તે જણાતું હતું, કારણ કે એ પર્ણકુટી ઝાઝી જેવા જેવી નહોતી. મહારાજની પર્ણકુટી લીલીછમ જેવી હતી પણ આનાં પાંદડાંઓ અને ડાળીઓ સુકાઇને પીળાં બગ્ગા થઇ ગયાં હતાં. માત્ર ટહાડ અને તડકાથી આસરો લેવાને જેવી તેવી તે ત્યાં ઉભી કરી દીધી હતી. પોતાની ઝુંપડીની પાસે લઈ જઈને આનંદગિરિ બોલ્યો—“જીવો! અહીંથી ગુરુમહારાજનાં દર્શન બરોબર થાય છે. આ જીવો! કદંબ સરખા ઝાડ નીચે કામધેતુ છે તે પણ દેખાય છે. મહારાજની પર્ણકુટી પણ અહીંથી બરોબર દેખાય છે. મારી ઝુંપડીની બહાર બેસીને પણ એ બધું જોઈ શકાય છે, કારણ કે એ બધું ટેકરીપર આવેલું છે ને મારી પર્ણકુટી તો નીચાણમાં છે, તેથી કરીને અહીં બેઠાં બેઠાં પણ મહારાજ મને બોલાવે કે એમને કંઈ જોઈતું કરતું હોય તો તે મને માલમ પડે છે. મહારાજશ્રીની સેવા કરવી એમાંજ હું પુરુષાર્થ માનું છું. બીજાઓ એમ ધારે છે કે હું પણ યોગી છું; પરંતુ હું તો ગુરુમહારાજની ચરણની રજને સેવનારો એમના દાસોનો દાસ છું. ચાલો, હવે ઝુંપડીમાં, ત્યાં હું તમને સિદ્ધિઓ દેખાડું.”

ઝુંપડીનો અંદરનો દેખાવ બહારની પેઠે કંઈ સારો નહોતો. ત્યાં બે તુંબડીઓ ને બે મૃગયર્મ પડેલાં હતાં. એક મૃગયર્મ ખસેડી મહારાજે કહ્યું—“જીવો! આ તમારી સિદ્ધિઓ.”

નજર કરી બધા જેવા લાગ્યા તો થોડીએક છાબો જણાઇ. એક છાબમાં સોનાની મહોરોનો ઢગલો ચકળતો હતો. બીજામાં નહાના મહોટા હીરા, માણેક, મોતી ને બીજું ઝવેરાત ઝુંપડીના અંધકારનો નાશ કરતું, ઝળઝળાટ કરી રહ્યું હતું. તેની પાસે એક ત્રીજી છાબમાં પગમાં પહેરાય એવી લાકડાની બે પાવડીઓ, પાવડી પાસે એક લંગોટી જેવો લગવા રંગનો નહાતો કટકો, ઝાડની એક ડાળ, અંજન બરેલી એક નહાની સરખી દાબડી, અને એક ફળ એટલાં વાનાં જોયાં. એ પાંચે પદાર્થોની સન્મુખ પાંચ મણિઓ ગોઠવી દીધાં હતાં. થોડી વાર સુધી આનંદગિરિએ તેઓને એ પાંચે છાબો જેવા દીધી. પછી તેઓ તરફ ફરીને એ બોલ્યો—

“જીવો! આ તમારી સિદ્ધિઓ રહી. એને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રકાર તો આ યોગદર્શનને અંતે હું તમને કહીશ. પરંતુ હાલમાં તો તમે એને જોઈ શાખો કે આ સિદ્ધિઓ અમારે પ્રાપ્ત કરવાની છે. પણ રહો! તમે આ સોનું અને ઝવેરાતની

છાબડીને કશા લેખામાં ગણતા નહિ હો। પરંતુ જે પાંચ સિદ્ધિઓ તમને પ્રાપ્ત થવાની છે તે એકજ છાબડીમાં છે. આ બે પાવડીઓ, આ લંગોટી, લાકડીનો કટકો, અંજનની દાબડી, અને આ એક ફળ, એ તમારી પાંચ સિદ્ધિઓ છે. એ સિદ્ધિઓનો પ્રતાપ તો સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે ત્યારેજ તમને જણાવવામાં આવશે, પણ તમે આખરે સંસારી જીવ રહ્યા—બહારની લધુતા કે તુચ્છતા જોઈને અંતરમાં રહેલો પ્રભાવ તમે કળી શકો નહિ, માટે આ સિદ્ધિઓની હાલ તરત તમે ખરી તુલના કરી શકો તે સાર, આ પાંચે મણિઓ એ પાંચેની સન્મુખ ગોઠવી મુક્યાં છે. લૌકિક રીતિએ જોતાં આ પાવડીની કંઈ કીંમત આંકીએ તો આંકી શકાય, તેથી ઓછી કીંમતની આ લંગોટી છે. આ લાકડીની કોઈ કોડી બે કોડી આપે ખરૂં. પરંતુ આ અંજનની તો કોઈ પુટી બદામે આપે નહિ, અને આ ફળનું તો કંઈ મળેજ નહિ. લૌકિક નજરે એમ જણાય છે ખરૂં, તથાપિ તમે તે પ્રમાણે ભુલ ન ખાઓ તે સાર આ પાસે પડેલાં પાંચ રત્નો જુવો. એ રત્નો પ્રકાશમાં અને કદમાં એક બીજાથી ચહડતાં ઉતરતાં છે. જો કે દરેક અમૂલ્ય છે એ ખરૂં, તથાપિ પાંચેની માંહોમાંહે સરખામણી કરતાં એક બીજાથી ચહડે ઉતરે છે. તેવીજ રીતે આ પાંચે સિદ્ધિઓમાંની એક સિદ્ધિ જેની પાસે નથી, તેને તો ગમે તે સિદ્ધિ મળે તો, તે સિદ્ધિ તેના મનથી અતુલ છે; તથાપિ જેને પાંચે સિદ્ધિ મળે, તે તો એ પાંચેની માંહોમાંહે જરૂર તુલના કરશે. કંઈ કેનાથી કેવી રીતે વધે છે તે બતાવવાને આ પાંચ મણિઓ છે. પણ રહો! એ મણિઓની તુલના તમે કરી શકો તેને સાર, પાસે પડેલી આ બે છાબો તરફ તમે નજર કરો. એકમાં સુવર્ણની સવાલક્ષ મહોરો છે. બીજામાં હીરા મોતી માણેક વગેરેના, પહેલાં મહોટા મહોટા અને પછી નહાના નહાના એમ, એક પછી એક ઢગલા કરી દીધા છે. એ બે છાબને શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજે સિદ્ધિમાં ગણીજ નથી. પરંતુ લૌકિક દષ્ટિએ ધન અને જવેરાન સિદ્ધિઓમાં છે. ખરેખર, સંસારમાં એ બેની સહાયતા વડે માણસ જે નહિ કરી શકે તે ઓછું છે. તેથી તમે એને બીજી બે સિદ્ધિઓમાં ગણુશો તો કંઈ ખોટું નથી, અને એમ ધારશો તોજ આ પાંચે પદાર્થોની અને તેના મણિની ખરી કીંમત અને તુલના તમારા ધ્યાનમાં ઉતરશે.”

“જુવો ત્યારે, આ સવાલક્ષ મહોરો છે. એની કીંમત તો તમે જાણી શકશોજ કેમકે તમે વણિક વંશના છો. તમે નહિ તો તમારા આપ દાદાએ વેપાર હોજોલો હશેજ હશે, તમે હીસાખ ગણવામાં અને વ્યાજ ચહડાવામાં કુશળ હશેજ. કોઈ એવી અલગ કામ હોય તેની આગળ પાંચ હજાર મહોર મુકો, કે પચાસ હજાર, કે પાંચ લાખ મહોર મુકો, તો તેઓ માત્ર એટલુંજ કહેશે કે નહાતા

મહોટા ઢગલા છે; પણ એક ઢગલો બીજાથી કેવી રીતે અને કેટલો વધારે છે તે તેઓ જાણી શકશે નહિ. પણ તમે વાણીઆ તો એક રૂપીઆનો નહાનામાં નહાનો ભાગ જે રેસ છે, તેનો પણ હીસાખ રાખો છો; એટલે એક કાડીની બીજી કાડી સાથે કીંમત કરી શકો એવા તમે ચતુર છો; તેથી આ સવાલક્ષ સુવર્ણની મહોરની ખરી કીંમતનો ખ્યાલ તમે જરૂર કરી શકશો. કાંઈ એવી અલભ્ય કામ આગળ તો આ પાંચ સિદ્ધિઓની તુલના ખરેખરી થાય તે સાર, કાંઈ બીજીજ યુક્તિ વાપરવી પડત. પણ તમારી સન્મુખ તો આ બે જાણોમાં સોનાની મહોરો અને ઝવેરાત ભરવાથી બધાની કીંમત અંકાઈ જાય છે. એ બે જાણમાં મુકેલી સુવર્ણની મહોરો અને ઝવેરાત તમને આપવામાં આવશે પણ ખરાં; પરંતુ તે સાર તમારે વણિક વર્ગના ઇષ્ટદેવનો ઉપકાર માનવાનો છે, કે કેવળ પાંચ સિદ્ધિઓની તમે ખરી તુલના કરી શકો એવા હેતુથી, મહોરો અને ઝવેરાત તમને અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે.”

“હવે જુવો, આ બીજી જાણમાં હીરાનો ઢગલો છે. એની કીંમત આ સોનાની જાણ કરતાં સોગણી કે સહસ્રગણી વધારે છે એમ હું કહીશ તો તમે સમજી શકશો. તેના કરતાં આ મોતીનો ઢગલો સહસ્રગણો વધારે છે, કારણ કે દરેક બોર બોર જેટલાં મહોટાં અને પાણીદાર છે. આ માણેકો મોતી કરતાં સહસ્રગણાં કીંમતી છે; ને આ બીજું ઝવેરાત તેના કરતાં પણ સહસ્રગણું વધારે મૂલ્યવાન છે. પણ એ બધાથી લક્ષગણી મૂલ્યવાળી તો આ બે પાવડીઓ છે. પાવડીઓ સમજી તમે એને હલકી કીંમતની ન ગણો તે સાર, તેની કીંમત સૂચક આ મણિ તેની પાસે મુકેલું છે કે જેને આધારે પાવડીની તુલના તમે કરી શકશો. આ લંગોટીવાળું મણિ કદમાં અને તેજમાં પાવડીના મણિ કરતાં વધારે છે. એમ ઉત્તરોત્તર લાકડીનું મણિ, અંજનનું મણિ ને ફળનું મણિ શ્રેષ્ઠ છે. નજરે જોતાં પણ તેમ જણાઈ આવે છે. આ મણિઓને આધારે તમે સમજી શકશો કે આ સિદ્ધિઓ અકેક કરતાં કેવી ચહડીઆતી છે. પણ તમે વળી બીજી રીતે જુલાવો ન ખાઓ તે સાર મારે તમને કહેવું જોઈએ કે, જે કે તમને આપવાની સિદ્ધિઓમાં પાવડીના કરતાં લંગોટી વધારે કીંમતી ગણેલી છે, તથાપિ દરેક ઠેકાણે લંગોટીમાં રહેલી સિદ્ધિ પાવડીમાં રહેલી સિદ્ધિ કરતાં, વધારે કીંમતી હોય છે એમ નથી જ. પરમેશ્વરની શક્તિઓ અને તે શક્તિઓમાં રહેલો પ્રતાપ અગાધ છે. તેમાંથી કોઈ પદાર્થ ઓછી શક્તિએ યુક્ત થાય છે ને કોઈ વધારે. બીજે ઠેકાણે એવી પણ શક્તિ કોઈ પદાર્થમાં હોય, કે ઉત્પાદન કરી શકાય, કે જેથી કરીને લંગોટી કરતાં પાવડી વધારે શક્તિવાળી ગણાય. તમારે માત્ર એટલું જ સમજવાનું છે કે તમને આપવાને તૈયાર કરી રાખેલી આ પાંચ સિદ્ધિઓમાં, પાવડી કરતાં લંગોટીની શક્તિ

વધારે છે; અને નહિ કે દરેક ઠેકાણે દરેક વખતે એમ હોય છે અથવા હેલું જોઈએ. એ પ્રમાણે આ બીજા પદાર્થો માટે પણ સમજ લેજો.”

“વળી આ વિષય તમે બધા સમજી શકશો કે નહિ તે હું જાણતો નથી, તોપણ તમને જાણાવી રાખું છું કે આ પાવડી, લંગોટી, લાકડી, અંજન, અને કળ જે દેખીતાં નહિ ગણતીનાં જાણાય છે તે. તે સિદ્ધિઓનાં આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે, આ પાંચે રત્નો, તે તે સિદ્ધિઓનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે; અને એ પાંચે સિદ્ધિઓમાં જે શક્તિઓ રહેલી છે તે શક્તિઓ, સિદ્ધિઓનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે એમ જાણજો. આ વિષય જરાક ગહન છે, અને યોગના કે વેદાન્તના સારા અભ્યાસ પાખી એકાએક સમજવામાં નહિ આવે એવો છે, તોપણ તમને કહી રાખવાની જરૂર છે.”

“આ શક્તિઓ તમને કેવી રીતે મળશે તે હું હવે પછી કહીશ. પરંતુ અહીં આગળ તમને આટલું કહેવું આવશ્યક છે કે તમે એને જોઈને લોભાશો નહિ. અથવા એ પ્રાપ્ત થવાથી તમે કે તમારા દીકરાના દીકરા, સાત પહેડી સુધી કે યાવત્યંદ્ર-દિવાકરો સુધી ખાશે, પીશે ને સુખી થશે એવી તુચ્છ અને નીચ દૃષ્ટિ આ સિદ્ધિઓ સંબંધે તમે સર્વથા કરશો નહિ. જીવવું ત્યાં સુધી ખાવું પીવું ને મોજ કરવી એ હેતુ, આ સંસારમાં વાસ્તવિક રીતે જેતાં પૈસાનો નથી જ. તેમ કરવાથી તો માણસ નરકનો ભાગી થાય છે. વીર્ય ક્ષીણ થવાથી જેમ માણસને યૌવનાવસ્થા મટી જરા અને મૃત્યુ આવે છે, તેની પેટું પોતાના હાથમાં આવેલી શક્તિ, સ્વાર્થમાં ધન વાપરવાથી જતી રહે છે. પરાઈ વાપરવી. પરાઈ વાપરવાથી જ લક્ષ્મીની અંદર જગત્સૃષ્ટા ઇશ્વરની જે શક્તિ રહેલી છે તે શક્તિયુક્ત લક્ષ્મીવાળો થાય છે; અને તેટલી શક્તિ તેમાં આવવાથી તેટલે અંશે ઇશ્વરના જેવો થાય છે. એનું નામ જ પૈસાનો સદુપયોગ છે અને એ જ પૈસાનું નહિ નાશ પામે એવું કળ છે, કે જેટલે અંશે અને જેવા પ્રકારથી પૈસાને પરાઈમાં વાપર્યો હોય, તેટલે અંશે અને તેવે પ્રકારે, પૈસામાં રહેલી શક્તિ વાપરનારમાં આવે, અને તેટલે અંશે અને તેવે પ્રકારે—તે ઇશ્વરતાને પામી ઇશ્વર જેવો થાય. પૈસાનો બ્યારે એ જ સદુપયોગ છે તો આ સિદ્ધિઓનો પણ બીજો ઉપયોગ કેમ સંભવે? કારણ કે બંને ઇશ્વરની એક જાતની શક્તિઓ છે, માત્ર આ સિદ્ધિઓનો પ્રતાપ, ધન કરતાં વધારે બળવાળો છે. એટલો જ સિદ્ધિમાં અને ધનમાં ફેર છે. એ જ પ્રમાણે સત્તા અને અધિકાર માટે સમજ લેવું. જગત્સૃષ્ટાની એકની એક જ શક્તિ, સિદ્ધિ-ધન-સત્તા—ને અધિકારનાં અનેક રૂપો ધારીને બહુરૂપા જાણાય છે. તેનો સદુપયોગ કરવાથી જે સામર્થ્ય આપણામાં આવે છે. તેને શાસ્ત્રમાં પુણ્ય-સ્વર્ગ-સારાં કર્મોનો સંચય-ભાગ્ય એવાં એવાં અનેક નામ અને રૂપે વર્ણવેલાં છે. એ જ વાતનું દલીલરણ કરવાને વિચાર કરો કે ધન

કંઈ સ્થિર નથી. ધ્વિર એકને આપે છે ને બીજાની પાસેથી લઈ લે છે, તે કંઈ આકાશમાંથી નાંખતો નથી, વા અલોપ કરી દેતો નથી. જેના આપદાદા સોનાને પારણે ઝુલતા કે સોનાનાં રમકડાંથી રમતા, કે સોનાનાં નેવાંના ઘરમાં વસતા, તેના દીકરાના દીકરા નોકરી કરી, ગુલામગીરી કરી, મહામુશીબતે પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. કેટલીક પહેડી જશે ને પાછા એના એજ શ્રીમાન્ ગણાશે ને સુખસંપત્તિ ભોગવશે, કેમકે લક્ષ્મી ધ્વિરની મહામાયા છે—મહાશક્તિ છે, ને તેનો સ્વભાવ સદા ચંચળ છે. **છે ને નથી—નથી ને છે** એ જ એનું સ્વરૂપ છે. એમ છે માટે જ એનો ખરો ઉપયોગ સ્વાર્થમાં—પેટ ભરવામાં—કે કીર્તિ મેળવવામાં સર્વથા નથી, પણ પરાયે વાપરવામાં છે. સારાંશ કે આ સવાલક્ષ સુવર્ણની મહોર જોઈને આ ઝવેરાતના ઢગલા જોઈને, વા આ મણિઓ જોઈને તમે લોભી થશો નહિ, ને હલકી નજરથી જોશો નહિ; પણ પરાયમાં વાપરવાને તમને એ સહાયકારક થઈ પડે, અને તેથી કરીને ધ્વિરની તે શક્તિઓ તમારામાં આવવાથી તમે ધ્વિરતાને પામે, અને તેથી કરીને તમે કૃતકૃત્ય થાઓ, ભવાટવીમાં રજળતા, રવડતા અટકે, અને ભવબંધનને કાપી નાંખી સ્વારામમાંજ ધંધામુત્ર મમ્મના મમ્મ રહો, એ જ આ સિદ્ધિ આપવામાં મારા ગુરુમહારાજનો ઉદ્દેશ છે.

“આ બધું તમારા હૃદયમાં ઉતરે એવી રીતે, સવિસ્તર કહેવામાં મારો આશય એટલોજ છે, કે આ સિદ્ધિઓનો ઉપયોગ સંસારનાં સુખ અને વિષયો ભોગવવામાં કરવાનો નથી. એમ કરવાથી તો તમે વિષયના બંધનમાંથી કાઢ કાળે છુટવાના નથી, અને ભવાટવીમાં રજળતા રવડતા તમે આરામને પામવાના નથી; કારણ કે ઇન્દ્રિયોદ્ધારા વિષયોના સેવનથી સાડે ફળ થાય એ આશા જોળ વેચી ખોળ લેવા જેવી છે. તમારા મનની અંદર આ સિદ્ધાન્ત તમારે સદાકાળ જાગતો રાખવાનો છે, કે જે ગુરુમહારાજ, સાધુદાસે કરેલી સેવાનું સ્મરણ આજે સો વર્ષે પણ ભુલી નહિ જતાં, તેના ઋણમાંથી છુટવાને તમને આવી અલૌકિક સિદ્ધિઓ આપવાને તત્પર છે, તે ગુરુમહારાજનો હેતુ, તમને સંસારમાં અને વિષયોમાં બાંધી રાખવનો કદાપિ હોય જ નહિ. એનાં બાંધ્યા વગર તમારાં કર્મોએ કરી તમે બંધાયલા જ છો! મહારાજશ્રી તમારાપર કૃપા કરી તમને છોડવશે નહિ ત્યાં સુધી તમારું છુટવું અતિદુષ્કર છે. સાધુદાસની કેટલીક વાસનાઓ કાપી નાંખવા સાડે આ સિદ્ધિઓ પસંદ કરવામાં આવી છે. તમારામાંથી કોણ એ સિદ્ધિઓને પામશે એ તો દેવાધીન વાત છે. પરન્તુ એને નિમિત્તે મેં તમને જે હિતનાં વાક્યો કહ્યાં છે તે જ જે તમે બરાબર સમજી તમારા દીલમાં ઠસાવશો તો તે કંઈ ઓછા પ્રતાપવાળી સિદ્ધિ તમને પ્રાપ્ત થઈ છે એમ સમજતા નહિ. આ સિદ્ધિઓ આપવામાં શ્રીગુરુ-

મહારાજનો ઉદ્દેશ ગૂઢ છે, અને તમારી આગળ મેં તે ચર્ચિયિત્ પ્રકાશિત કરેલો છે. જે નર સિદ્ધિ મેળવવાને ભાગ્યશાળી થશે તેને પુરેપુરી સમજુતી આપવામાં આવશે ને સિદ્ધિઓનો પ્રતાપ અને ઉપયોગ પણ તેને જ બતાવવામાં આવશે.”

પ્રકરણ ૨૦ મું

ॐ

ધર્મની વહારે ધાશે તો પામશે

ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ।

નિજ ધર્મ સુકર્મ સદા કરે, બહુ તાપડ પાપ ન આચરે,
દૃઢ આશ્રય ઈશ્વરનો ધરે, નહિ તુચ્છતાણી ધરવી ગરે,
સહી દુર કુસંગ થકી ડરે, બળવાદ કદાપિ ન આદરે,
નહિ વેદ વિરૂદ્ધ પથે ગરે, બહુ ગર્ભવિષે ન ફરી ફરે,
પ્રભુના પદ દાસ સદા કરે, દૃઢ ભક્તિ ખરી કરી ઉદ્ધરે,
સુખથી હરિના ગુણ ઉચ્ચરે, સુખથી ભવસાગરને તરે.

(ભારતમાર્તંડ શ્રીગૃહલાલજી)

“બસ, હવે તમે તમારી આંખો ઉઘાડો.” શ્રીઆનન્દગિરિના મ્હોંમાંથી એ શબ્દો નીકળતાંની સાથે તેઓની આંખ ઉઘડી ગઈ. તેની વાણીએ જાણે તેઓને વશ કરી નાંખ્યા હોયની, તેમ આંખ બંધ કરવાનું કહેતાં તેઓનાં નેત્રો મીચાઈ ગયાં હતાં ને ઉઘાડવાનું કહેતાંની સાથે અનિચ્છાએ ઉઘડી ગયાં. જોય છે તો વનમાલીદાસના એક એકાંત ઓરડામાં ગાદી ઉપર મહારાજ હમણાં બેઠા છે અને એક પછી એક સાષ્ટાંગ દંડવત્ નમસ્કાર કરીને, મહારાજ તેઓને માથે હાથ મુકતા હતા તેનો સ્પર્શ લઈને, તેની આસપાસ વીંટળાઈને હજી હમણાં જ તેઓ બેઠેલા છે. આઠનો ટકારો થતાં આનન્દગિરિ મહારાજ વનમાલીદાસને ઘેર આવ્યા હતા. દીવાનખાનામાંથી એકાંતના ઓરડામાં જતાં, ત્યાં પ્રણામ કરીને એક પછી એક બેસતાં, ઓછામાં ઓછી બે ત્રણ મીનીટ ગઈ હશે. ઓરડામાં ધડીઆળ પાસે હવું તેમાં જોય છે તો આઠ ને પાંચ મીનીટ થઈ હતી ! ત્યારે શું આ બધો ચમત્કાર— આ યોગદર્શન એક બેજ મીનીટમાં બન્યું !!! ના, ના, એ કેમ સંભવે ? શ્રીધવલ-કુટગિરિની જત્રા સંન્યાસીની સાથે કરવાને માટે તેઓએ એક દહાડો અગાઉથી તૈયારી કરી રાખી હતી. બે દિવસ તો ખાસ્સા તેઓએ રેલવેની મુસાફરીમાં કહાજા. ત્રીજી રાતના તેઓએ ધવલગિરિથી બે ગાઉ દૂર આવેલી એક ધર્મશાળામાં મુકામ

કીધો. ત્યાં રાત કહાડી અને એથે દહાડે મળસકામાં આનન્દગિરિ મહારાજે તેઓને ચાર વાગે જમાવ્યા. પગની મંજલ કરતા તેઓ ખાસ્સા બે ગાઉ ચાલ્યા ત્યારે ધવલગિરિ પાસે આવ્યા. ત્યાં તેઓ એક પછી એક બે શિખરો ચઢ્યા અને ઉતર્યા. પછી એક ગિરિગંધર્વમાં ઓછામાં ઓછો અડધો કલાક સુધી તેઓ આનન્દગિરિનો હાથ પકડી, એકબીજાની પાછળ પાછળ અને એથે એથે, અંધારામાં ચાલ્યા ત્યારે, ગિરિના ખીણના પ્રદેશમાં આવ્યા. કેટલીકવાર સુધી ત્યાંની શેલા નિરખી પાસેના ઝરામાં તેઓ બહુવાર સુધી નહાયા. પછી આનન્દગિરિ તેઓને સારું કંદમૂળ અને ફળપુલ લાવ્યો. સુરણ જેવી ગાંઠોને તેઓએ ધીમે ધીમે અગ્નિમાં ખારી અને ઘણા સ્વાદથી તેઓએ પેટ ભરીને નીરાંતે આહાર કીધો. ઝરાનું નિર્મળ પાણી પીને તેઓએ થોડોક વાર પેલા વિશાળ આંખાના વૃક્ષ નીચે આશ્રય લીધો. ત્યાં બે ત્રણ કલાક તેઓ પડ્યા રહ્યા. પછી પાછા ગુરૂમહારાજની સાથે તેઓ એક કલાક ચાલ્યા ને પેલો અશોક દેખાયો કે ન્યાં શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજની લીલી વરીઆળી જેવી પર્ણકુટીનાં દર્શન થયાં. થોડુંક ગયા ને પેલી ઉંચી ટેકરી અને પેલું સુંદર કદંબ જેવું વૃક્ષ તેઓને દેખાયું. એ વૃક્ષની ઊંચા નીચે ધ્યાન ધરીને બેઠેલા શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજનાં તેઓને દર્શન થયાં. હજી તો એમની દિવ્ય છબી તેઓના મનમાં અને ચક્ષુ આગળ તર્યા કરતી હતી. હજી તો હમણાં જ તેઓ એમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરીને ઉભા હતા. હજી તો હમણાં જ શ્રીઆનન્દગિરિએ તેઓને કપાળે મારી ચોળી હતી, અને હજી હમણાં જ ગુરૂમહારાજ તેઓને પોતાની હાલહવાલ મઠી પાસે લઈ ગયા હતા. ત્યાં પેલી પાંચે સિદ્ધિઓ—તેના પાંચે મણિઓ અને સોનાની તથા ઝવેરાતની બે છાંય બતાવી હતી. તે સંબંધે મહારાજે તેઓની આગળ કેટલી લાંબી લાંબી વાત કીધી અને ખુલાસો કીધો; કેટલોક બોધ પણ આપ્યો કે એ સિદ્ધિઓ જે ધન જેવી છે તેનો ઉપયોગ સંસારમાં ઇન્દ્રિયોના વિષય ભોગવવામાં કરવાનો નથી; એ બધું જોતાં જોતાં ને ત્યાં જતાં જતાં ખાસ્સા ચાર દહાડા નીકળી ગયા ને આ શું ?! ધડીઆળમાં તો આઠને પાંચ થઈ છે, ને જાણે કે મહારાજ હમણાં જ ઓરડામાં આવ્યા ને હમણાં જ તેઓ પગે લાગીને એની પાસે બેઠા છે. ખરેખર, આ ધડીઆળ બંધ પશું હશે! પણ ત્યારે એનું લોલક તો હાલતું દેખાય છે! અને આ બધું શું થઈ ગયું! ઓરડામાં આવીને આનન્દગિરિ બોલ્યા હતા—“લાઈઓ તમારા જાણુવામાં બધું વૃતાંત આવ્યું હશે—નહિ તો હું તમને પાછળથી કહીશ. હમણાં તમે ન્યાં બેઠેલા છો ત્યાં સ્થિર થઈને બેસો. કશો ભય રાખતા નહિ. તમારાં નેત્રો થોડી વાર મીચી દો. મનને શાંત અને સ્થિર કરો. તમારા ઇષ્ટદેવનું, અથવા હું જેનો શિષ્ય છું એવા શ્રીવિદ્યાનંદ ગુરૂ-

મહારાજનું અથવા માફ ધ્યાન ધરો.” હજી તો એ શબ્દોનો રણકારો તેઓના કાનમાં ગાજી રહ્યો છે ને હજી તો તેઓ આંખ મીએ છે એટલામાં વળી મહારાજે તેઓને શું કહ્યું—“અસ, હવે તમે તમારી આંખો ઉઘાડો.” એ બધું ખરેખર પાંચ મીનીટમાં—બે મીનીટમાં—કે એક મીનીટમાં જોતાંજોતાંમાં બન્યું છે, પણ તેની વચમાં તેઓએ ચાર દહાડાની મજલ કીધી તે શું? તેઓ જાગે છે કે એ બધું તેઓએ ઉંઘમાં જોયું?

મહારાજના કહેવાથી નેત્રો ખોલી, દિગ્મથનની પેરે મૌન જ ધારી રાખી, તેઓ એક નજરે આનન્દગિરિ મહારાજની સામું જોઈ જ રહ્યા. કાંઈ સુતેલો માણસ સ્વપ્નમાંથી એકાએક જાગૃત થતાં, પોતે સ્વપ્નમાં જોયેલા અને આનન્દ પમાડનાર દેખાવને વિચારીને જોયાં કરે, અને તેમાંથી ન છુટવાની આશાએ મનમાં તેનો તે જ વિષય ખડો કરવાને મથે, કે સ્વપ્નમાં જોયેલો, મોજ આપનારો દેખાવ, જાગ્યા પછી પણ પાછો ભોગવાય-તેવી રીતે તેઓએ મહારાજના કહેવાથી નેત્રો ખોલ્યા પછી પણ—જે જે જોયું હતું—સાંભળ્યું હતું તે સર્વેને—પાછું જોવાની લાલસાએ, મહારાજની સામું ટગર ટગર જોયા જ કીધું ને ધવલગિરિ સંબંધીના વિચારો મનમાં ખડા કરવા લાગ્યા. એમ કેમ અને કે તેઓ ધવલગિરિ ગયા જ નહોતા? અહીં બેઠાં બેઠાં તેઓએ જાણે ખરેખર બન્યું હોય તેવી રીતે ધવલગિરિ સંબંધી સ્વપ્ન જોયું હતું! સ્વપ્ન હોય તો તે સુતા પછી અને રાતનાં આવે, પણ આ તો દિવસનાં આઠ વાગ્યા છે! તેઓ બધા મહારાજની આગળ બેઠા છે ને એમ કેમ? વળી એકના એક વિષયનું ને પ્રકારનું બે પુરુષને એક વખતે સ્વપ્ન આવે કે? એમ વિચારતાં તેઓના મનમાં શંકા થઈ કે પોતે જે જે જોયું ને સાંભળ્યું તેવું ખીજ-ઓએ જોયું અને સાંભળ્યું છે કે નહિ. વા તેઓએ કંઈ નોખું નોખું જોયું છે. એ વાતનો સંશય પહેલાં ભાંગવો જરૂરનો છે એમ તેઓને લાગ્યું.

આનન્દગિરિએ તેઓને આંખ ઉઘાડવાનું કહી પાછું મૌન જ ધારી રાખ્યું કે તેઓએ જે અદ્ભુત લીલાનાં દર્શન કીધાં હતાં તેમાંથી તેઓને એકદમ ખીજ વિષયમાં પ્રવૃત્ત કરવાની જરૂર નથી. ધીમે ધીમે તેઓ પોતાની મેજે પ્રવૃત્ત થાય એ વધારે સાફ. વળી તેઓએ જે જે જોયું ને સાંભળ્યું તેનો ચીતાર તેઓ મનમાં ઠસાવી રાખે એ જરૂરનું હતું. એવા ઉદ્દેશથી પા કલાક સુધી તે કંઈ બોલ્યો ચાલ્યો નહિ. માત્ર મુંગા મુંગા તેઓની સામા જોઈ રહ્યો, એમ પા કલાક ગયો. અને લાગ્યું કે હવે તેઓની વૃત્તિ વધારે જાગૃત થઈ છે એટલે એ બોલ્યો—

“ભાઈઓ—તમેએ જે જોયું છે તે બધું ખરું છે, પણ તેનો પુરાવો હું તમને

ઝાઝો આપી શકું એમ નથી. તો પણ ધ્વલગિરિથી એ ગાઉ છેડે, ગામથી થોડે દૂરની ધર્મશાળામાં તમે રાતવાસો કરીશો હવે. તે ગામ તેવું જ હાલ મોજુદ છે. વળી ધ્વલગિરિનાં શિખરો ચઢવા પહેલાં જે વાવ તમેએ જોઈ હતી તે પણ ખરી છે. એ વાવનાં પહેલાં ચાર પગથિયાં કાચી બાંધણીનાં છે અને છેક સુધી તે રાતા પથ્થરની બાંધેલી છે. એ વાવ વડ અને પીપળાથી તદ્દન ઢંકાઈ ગઈ છે અને બહુ ઉંડી છે, એ ખીનાની સાખીતી કોઈ તે તરફનો જતો આવતો પણ તમને આપી શકશે. ખીજે વધારે પુરાવો મારી પાસે નથી. પણ રહો! તે સંબંધે તમારા દીલમાં શંકા લાવવાનું જરા જેટલુંએ કારણ નથી. તમારું મન જ તમને સાખ નથી પુરતું કે ધ્વલગિરિમાં જે જે જોયું, જે જે સાંભળ્યું, તે ખરું છે. શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજ હજી ખીરાજે છે. એમની ભૂતિ ભગવત સ્વરૂપ સદૃશ છે. પેલી સિદ્ધિઓ પણ ખરી છે. તે વિષે મેં તમને જે જે ઉપદેશ કરીશો છે તે યથાર્થ છે. તમારે એ પાંચે સિદ્ધિઓનો દુરુપયોગ કરવાનો નથી, પણ તે સારે માર્ગે વાપરવાની છે. સંસારમાં તમામ વસ્તુઓ સ્વતઃ ગુણકારી કે હાનિકારક નથી. બધી વસ્તુઓ વાપરનારની ઇચ્છાને અનુકૂળ થઈને પ્રવર્તે છે. જુવો, ઝેર જેવી વસ્તુ બહુ પ્રમાણમાં લીધી હોય તો ખાનારના પ્રાણ હરે છે. પણ તેને સારી રીતે કેળવીને જોઈતા માપમાં લીધી હોય તો કેટલાંક અસાધ્ય દરદો પણ તેથી નાશ પામે છે ને શરીરને દીપ્તિ આપે છે. વધારે તો શું, પણ અન્ન જેવી વસ્તુ જેને લીધે આબાલ વૃદ્ધ સર્વે જીવે છે અને મહોટા થાય છે, તે અન્ન હદ ઉપરાંત ધોંચી ધોંચીને પેટમાં ભર્યું હોય તો, ખાનારને મોરચી થાય છે ને વખતે પ્રાણ પણ લે છે. આ નિયમ જડ અને નિર્જીવ વસ્તુને લાગુ પડે છે એમ નથી. જુવો, જો પુત્રને સારી તાલીમ આપી હોય તો તે સમજણો થતાં, ધરડાં માળાપનું અને કુટુંબનું પોષણ કરે છે એટલું જ નહિ, પણ મુવેલાં માળાપને પણ નરકમાંથી બચાવે છે; તે જ પુત્રને જો સારી રીતે નહિ કેળવ્યો હોય તો, તે પોતાના બાપનું અને કુળનું નામ આ લોકમાં અને પરલોકમાં બોળે છે. અર્થાત્ એક વસ્તુ સ્વતઃ ગુણ કે દોષવાળી નથી, અથવા ગુણદોષ બંને યુક્ત છે એમ કહીએ તો ચાલે. તેને કુમાર્ગે વાપરવી એ માલિકની ઇચ્છાને અનુસાર વાત છે. તમામ વસ્તુઓ ગુણ-દોષયુક્ત હોવાથી સિદ્ધિઓના વિષયમાં પણ તે જ નિયમ લાગુ પડે છે. સિદ્ધિઓ છે તેથી કરીને તે કંઈ અપવાદરૂપ થતી નથી. તમને એ ત્રેયસ્કર થાઓ કે ન થાઓ, એ વાત તમારે પોતાને આધીન છે. અમે તો તમને તમારા ભલાને અર્થે આપવા તૈયાર થયા છીએ. તમને તેથી હાનિ પહોંચાડવાની અમારી યત્નિક્ષિત પણ ધારણા હોવાનો સંભવ નથી. એ વાત તમે તમારા દીલમાં મજબુત રીતે ઠસાવજો. સિદ્ધિઓ

અતાવતી વખતે તે સંબંધી કેટલોક ઉપદેશ મેં તમને આપવો જરૂરનો ધાર્યો હતો ને તમારું મન બીજા વિષયોમાં પ્રવર્તે તે પહેલાં પણ, હજી હું તમને તેનું તે જ કથન કરું છું.”

“તમે જોયલી સિદ્ધિઓ કંઈ જેવી તેવી નથી. બહુ પ્રતાપી છે. યોગમાં સુદૃઢ રીતે પકવ થવાથી પણ બધાને જે સિદ્ધિઓ મળતી નથી, તે સિદ્ધિ તમારા દાદા સાધુદાસના સુકર્મોને લીધે, તમને અનાયાસે મળે એમ છે. તે પ્રાપ્ત કરવાને તમારે કંઈ સંસારનો ત્યાગ કરવાની—વા ભગવાં પહેરવાની—વા વ્રત, અપવાસ કે દુશ્વર તપ કરવાની કશી જરૂર નથી. આ સંસારમાં રહીને, જે તમે બે વર્ષ સુધી એક જ નિયમને અનુસરીને ચાલશો, તો એ સિદ્ધિઓ તમારી દાસી થઈને રહેશે. તે નિયમ એટલો જ છે કે **ધર્મની વહારે ધારો તો સિદ્ધિઓને પામશો.** શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજ ત્રિકાળ જ્ઞાતી છે. તે મહારાજ ધ્યાન ધરીને બેઠા છે તોપણ જ્યારે ઇચ્છા કરે ત્યારે તમારાં બે વર્ષનાં આચરણની ઘડીના છટ્ટા ભાગમાં પરીક્ષા કરવાને સમર્થ છે. બે વર્ષના સમયમાં તમે ચારેમાંથી જેને માટે ગુરુશ્રીની ખાતરી થશે કે તે ધર્મની વહારે ધાર્યો છે, અને તે કસોટીમાં પુરેપુરો ઉતર્યો છે, તેને એ સિદ્ધિઓ પ્રસન્ન થઈને આપી દેશે. તમારા દીલમાં આ વાત તમે સારી પેઠે ગોઠવી રાખજો કે તમારા બાહ્ય અંતરના સર્વ વ્યાપારો મહારાજશ્રીથી છાના રહેવાના નથી. માટે ગુરુશ્રીથી ડરીને, અથવા સિદ્ધિઓ પામવાને સાડ, તમારી રહેણી અને કહેણી શુદ્ધ રાખજો, મન, વાણી અને કર્મ સર્વે સમાન સ્થિતિમાં રાખજો. મનમાં કંઈક વિચારો દોડે, વાણીથી કંઈક બોલાય અને કર્મો બંનેથી ભુદી રીતનાં કરાય, એ ધર્મનું લક્ષણ નથી. ત્રણેને પવિત્ર રાખજો, ત્રણેને ધર્મપરાયણ કરજો. એનું નામ ધર્મની વહારે ધાવાનું છે. ધર્મની વહારે ધાવું એના ધણા અર્થો ઉઠે એમ છે, માટે તે વિષે હજી વધારે સમજીતી આપવા હું ધારું છું. જીવો, તમે ગૃહસ્થાશ્રમી છો, ગૃહસ્થાશ્રમ શાસ્ત્ર વિહિત છે—એટલે ગૃહ ખટલે ચલાવવા માટે વ્યાપાર કરવો, ધંધો કરવો, કે નોકરી કરવી એ કંઈ શાસ્ત્ર બહારની વાત નથી. પરંતુ તેમ કરવામાં નીતિને માર્ગે ચાલવું. વ્યાપાર ધંધામાં અતિશે લોભ રાખવો નહિ. કોઈનું ભુરું કરવું નહિ. સર્વે પ્રાણીઓપર દયા રાખીને તેઓનાં સુખદુઃખ આપણી પેઠે જાણવાં. આપણને ખોટ જતાં પણ, પારકાનું ભલું થતું હોય એમ કરવું. દુકામાં વડરિપુઓનું જોર આપણા પર ફાવવા દેવું નહિ, એનું નામ ધર્મની વહારે ધાવું છે. સારો દિવસ અને રાત ઇશ્વરપરાયણ બુદ્ધિ રાખવી એ ધર્મની વહારે ધાવા જેવું છે. કંઈ નહિ તો, સવાર સાંઝ બે વાર, તેની સેવા પૂજા કે દર્શન કરવાં, સ્તુતિ પાઠો વાંચવા, અને મનને સ્થિર કરવું એ ધર્મની વહારે ધાવું છે. વળી આપણું મન ધણા ધણા

જન્મેનાં કર્મોને લીધે મલિન બની ગયેલું છે. તેને સારે માર્ગે દોરવતાં બહુ શ્રમ પડે છે, પણ કુમાર્ગે ઝટ લાગી જાય છે; માટે એ મનની કુટેવ દૂર કરવાને સાર, સારા સારા વેદાન્તના વિષયોના ગ્રંથો વાંચવા, તેનો અભ્યાસ કરવો ને તેમાં આપેલો ઉપદેશ મનમાં બરાબર ફસાવી રાખવો, કે જેથી કરીને કુમાર્ગે જવાની મનની સહજ ચંચળતા નરમ પડે, એ ધર્મની વહારે ધાવા જેવું છે. ધર્મની વહારે ધાવામાં તમે પોતાને ભુલી જાઓ. બીજાનું ભલું થતું હોય તો તમને નુકસાન કે દુઃખ થશે તેની દરકાર રાખશો માં. એમ કરતાં તમે સંકટમાં આવી પડવાના નથી. શ્રીવિદ્યાનંદ ગુરુમહારાજ તમારું રક્ષણ કરશે જ કરશે, એમ તમે પાકે પાચે જાણો. વળી તમે એમ ભુલાવો ખાશો નહિ કે તમારી પરીક્ષા કરવાને માટે મહોટી મહોટી માયાઓ તમારી સન્મુખ ખડી કરી દેવામાં આવશે અને તમને ભુલાવવાને, ફસાવવાને અને લલચાવવાને, જાતજાતનાં કૌતુકો દેખાડવામાં આવશે. ના, ના, એમાંનું કશું કરવામાં આવશે નહિ. તમારો નિત્યનો વ્યાપાર જેમ ચાલે છે તેમ સરળ રીતે ચાલ્યા કરશે; જાણે કે આ સિદ્ધિઓની વાત છેજ નહિ એવી રીતે ચાલ્યા કરશે. તથાપિ દિવસ રાતમાં માણસ ઘણાં ઘણાં કર્મો કરે છે, અગણિત વિચારો અને મનસુખા તેના મનમાં ઉઠે છે, તે સર્વમાં તમારી બુદ્ધિ ધર્મની વહારે ધાય એવી બનાવજો; અથવા હાલમાં એવી બનાવવાને અંતઃકરણપૂર્વક પ્રયત્ન કરશો તો મોટીવહેલી-ધીમે ધીમે પણ-તમારી બુદ્ધિ ધર્મપરાયણ થશે; એટલે તમારાં મન વાણી અને કર્મો આપોઆપ ધર્મની વહારે ધારો; ને ત્યારે તમે ખચીત જાણો કે એ સિદ્ધિઓ તમને મળી ચુકેલી છે.” એટલું બોલી આનંદગિરિએ તેઓને કહ્યું કે આ વિષય સંબંધે તમારે મારી પાસે ખુલાસો જોઈતો હોય તો પુછી લ્યો. કારણ કે હવે હું ઝાઝા દિવસ મુંબ-ધમાં રહેનાર નથી. મારે ધવલગિરિ જવું છે. પણ હજી હું પાંચ સાત દિવસ વાલકેશ્વરમાં રહીશ.” બનમાલીદાસ તરફ ફરીને એ બોલ્યો—

“બનમાલીદાસ, તારે આજે અહો ભાગ્ય માનવું જોઈએ કે જો કે તું એ સિદ્ધિઓનો ભાગી નથી છતાં આ ચારે જાણે જે જે જોયું અને સાંભળ્યું તે તેં પણ જોયું અને સાંભળ્યું છે. તારા મનથી તો તારે એમજ માનવું જોઈએ કે શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજનાં તને દર્શન થયાં તે કંઈ જેવી તેવી સિદ્ધિ નથી. આ બી-જાઓને તો બે વર્ષની કસોટીમાં પાર ઉતરવાનું છે, પણ તમે તો વગર કસોટીએ એમનાં દર્શનની ઉત્તમ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થઈ છે.”

“મહારાજ”—બનમાલીદાસે પુછ્યું—“આપે ધવલગિરિમાં અમને જે જે બતાવ્યું તેજ પ્રમાણે ત્યાં બધું છે કે ? અને અમે પાંચે જાણે એક સરખુંજ જોયું છે કે ?”

“બચ્ચા, મેં કંઈ ખોટો દેખાવ તમારી સન્મુખ ખડો કર્યો નહોતો. સાક્ષાત્ ધવલગિરિ જેવી રીતે છે તેવી જ રીતે તમારી દૃષ્ટિગોચર થયો હોતો. તમે પાંચે જણે એક સરખું જ જોયું અને સાંભળ્યું છે. તમારા લોકનો યોગ વિષે અભ્યાસ કે વિચાર નથી, એટલે તમને એ સર્વે ખોટું વા સ્વપ્ન જેવું જણાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. યોગને પ્રતાપે દૂરની વસ્તુ સમીપમાં આવે છે અને દૂર ખોલાયલું આપણે શ્રવણે પડે છે. આ પણ યોગની પરમ સિદ્ધિ સમજાવે કે તમને બધાને એકા વખતે એક સરખું હું બતાવી શક્યો છું, અને તેમાં મારે તમને જે કંઈ કહેવાનું હતું તે પણ હું કહી ચુક્યો છું. મારું સૂક્ષ્મ શરીર ધવલગિરિમાં તમારી સાથે જ હતું. મારે તમને જે જે કહેવાનું હતું તે તે શરીરવડે જ મેં તમને કહ્યું હતું. તમે જે આજે જોયું તેને યોગદર્શન કહે છે, સ્વપ્ન નહિ.”

“પણ મહારાજ”—વનમાલીદાસે પુછ્યું—“જેવી રીતે અમે તમને હમણાં જ જોઈએ છઈએ તેવી જ રીતે તમને ધવલગિરિમાં જોયા હતા.”

“બચ્ચા, મને જો તમે તેવી રીતે જોત નહિ, તો પછી મને ઓળખત જ કેમ, કે આ આનંદગિરિ છે, માટે મારા સૂક્ષ્મ શરીરે સ્થૂલના જેવું રૂપ ધાર્યું હતું.”

“મહારાજ”—વનમાલીદાસે વળી પુછ્યું—“આ બધો ખેલ માત્ર બે કે ત્રણ મીનીટમાં બની ગયો છે. અમે જે જોયું તેમાં તો ચોખ્ખા ત્રણ દિવસ અને રાત ચાલી ગઈ ત્યારે એ બે મીનીટમાં એમ કેમ બન્યું?”

“એ પણ યોગનો પ્રભાવ જ છે”—આનંદગિરિએ હસીને કહ્યું—“સ્વપ્નની અંદર વર્ષોનાં વર્ષો વહી જાય છે, પણ જાગીને જોઈએ તો માત્ર સ્વપ્ન કાળ ગયો એમ ખાતરી થાય છે, તે પ્રમાણે વિચારી લેવું.”

“ત્યારે તો મહારાજ એમ જ કહોની કે અમે જે જોયું તે સ્વપ્ન હતું.”

“હા બચ્ચા, તમે એને સ્વપ્ન જેવું ગણશો તો કંઈ ખોટું નથી, કારણ કે તમારી બુદ્ધિ ખીજી રીતે આ યોગદર્શનને સમજી શકશે નહિ. પરંતુ સ્વપ્નમાં અને આ દર્શનમાં એટલો ફેર છે કે સ્વપ્નના વિષયો અને વસ્તુઓ કેવળ મનઃકલ્પિત હોય છે. વંધ્યાના પુત્ર પેડે ત્રણે કાળમાં છે જ નહિ. પણ તમે જે જોયું અને સાંભળ્યું તે કંઈ ખોટું નહોતું. જાગૃત અવસ્થામાં જે સંસાર તમને સ્પુરી આવે છે અને તે જેટલો સાચો છે, તે પ્રમાણે ધવલગિરિમાં તમે જે જોયું અને સાંભળ્યું તે સાચું છે. એટલો જ યોગદર્શનમાં અને સ્વપ્નમાં ફેર છે. માટે એને હું યોગદર્શન કહું છું. એની તમને વધારે ખાતરી તો હું શું આપું? પણ યોગદર્શનમાં તમે જે આનંદગિરિ જોયા તે જ આનંદગિરિ તમને જાગૃત અવસ્થામાં કહે છે કે તમે સાચું જોયું અને સાંભળ્યું છે. તમે કહો તો વળી તમારી વધારે ખાતરી કરવા તમે જે

જે જોયું અને સાંભળ્યું તે હું તમને કહી નહિ. પાંચે સિદ્ધિઓ ખતાવતાં મેં તમને ઉપદેશ કીધો હતો કે સિદ્ધિઓનો દુરુપયોગ કરવાનો નથી.”

“ના-મહારાજ, તે તો અમે બધા એમ જ માનીએ છીએ કે આપ કહો છો તે ખરૂં જ છે, અને તેમ જ હોયું જોઈએ.”

“મહારાજ,”—કેશવલાલે પુછ્યું—“અમને ફરીને એ ધ્રુવલગિરિનાં અને શ્રીવિ-
શ્વાનંદ મહારાજનાં દર્શન થશે !”

“તે તો હું કહી શકતો નથી; થાએ ખરાં ને નહિએ થાય. એ વાત તમારી પોતાની અને ગુરુમહારાજની ઇચ્છાને આધીન છે.”

“ત્યારે મહારાજ,”—કેશવલાલે ફરી પુછ્યું—“એ વર્ષની આખેરીએ અમા-
રામાંથી કોઈને એ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થશે જ કેની ? અને તેને એ સિદ્ધિઓ કેવી રીતે મળશે ?”

“કેવી રીતે મળશે એટલે શું ? જીવોની, મારી યોગદૃષ્ટિ વડે ખાસ કરીને મેં જોયું નથી કે એ સિદ્ધિઓ કેવી રીતે મળશે. કોને મળશે તે પણ જાણી જોઈને મેં જોયું નથી, કારણ કે એમ કહું તો, તમારામાંથી જેને એ પ્રાપ્ત થવાની હોય તેની તરફ માફ ચિત્ત ઇચ્છું નહિ તોએ પ્રસન્ન રહે ને તમારા મનમાં આશંકા આવે કે મહારાજ પક્ષપાત કરે છે; તો પણ હું એટલું કહું છું કે શ્રીમ-
હારાજ, કાં તો તમને ત્યાં બોલાવીને સિદ્ધિ આપશે કે કાં તો મારા દ્વારા તમને અહીં મોકલી દેશે.”

“એ સિદ્ધિઓમાં રહેલી શક્તિ અમારામાં કેવી રીતે આવશે ? તમે અમને યોગદર્શનમાં એવી સમજણ આપી હતી કે સિદ્ધિઓમાં રહેલી શક્તિ, તે સિદ્ધિ-
ઓનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે; તો એ સિદ્ધિઓમાં રહેલી શક્તિ અમારામાં કેવી રીતે આવશે ?”

“બચ્ચા”—શ્વાનંદગિરિએ પ્રસન્ન થઈને જવાબ આપ્યો—“તારે પ્રથમ યોગની અંદર તારી શુદ્ધિનો પ્રવેશ થયેલો થોડો ધણો સૂચવે છે. પણ તેનો જવાબ બહુ સહેલો છે. તમને યાદ છે કે યોગદર્શનમાં મેં તમને કહ્યું હતું કે ધન અને સિદ્ધિમાં ઝાઝો ફેર નથી. માત્ર શક્તિની પ્રાપ્ત્યતામાં ફેર છે; એટલે કે જે શક્તિ ધનમાં રહેલી છે તે જ શક્તિ સિદ્ધિમાં રહેલી છે. જેમ એક રૂપીઆ અને એક સોનાની મહોર, બન્ને ધન છે; પણ સોનાની મહોરની કીમત રૂપીઆ કરતાં વીસ પચ્ચીસ ગણી વધારે છે, તેવી જ રીતે એ સિદ્ધિઓ ધન કરતાં વધારે શક્તિવાળી છે. હવે ત્યારે, તારે પ્રથમ એવો છે કે એ સિદ્ધિઓમાં રહેલી શક્તિ તમારામાં કેવી રીતે આવશે, તો તેનો જવાબ એમ છે કે તમારી પાસે સો રૂપીઆ હોય તો તમારામાં કેવી

શક્તિ આવે છે તે તમે જાણો છો ?” બધા મહારાજના સામું જોઈ રહ્યા પણ કોઈ બોલ્યું નહિ, એટલે આનંદગિરિ તેનો ઉત્તર આપતાં બોલ્યો—“કેમ વાર, એમાં તમે એટલા બધા શાના વિચારમાં પડી ગયા ? સો રૂપીઆ હોય તો તમે અમુક અમુક કામ કરી શકો, જેમ કે આટલા મણુ દાણો લઈ શકો, આટલો દાગીનો કરાવી શકો, આટલા બ્રાહ્મણો જમાડવા ધારો તો જમાડી શકો, આટલા ભોગ ભોગવવા કે શાખો પુરા પાડવા હોય તો પાડી શકો. એ વગેરે સો રૂપીઆ સુધી જે જે કામ થાય, તે તે કામ તમે ધારો તો કરી શકો; કારણ કે એ બધી શક્તિઓ સો રૂપીઆમાં રહેલી છે અને સો રૂપીઆ તમારા છે—તમે તેના ધણી છો—એટલે તેમાં રહેલી શક્તિઓ પણ તમારામાં આવી જાય છે. તેવી જ રીતે સિદ્ધિઓ માટે જાણવું. તેમાં રહેલી શક્તિઓનો તમે યથેચ્છ ઉપયોગ કરી શકશો. તે શક્તિઓનો પ્રતાપ તમારામાં આવશે. અર્થાત્ સિદ્ધિઓમાં રહેલી શક્તિઓને વાપરવાનું સામર્થ્ય તમારામાં આવશે એટલે એ સિદ્ધિઓ અને શક્તિઓ તમારામાં આવી જાણવી.”

“એનો મહારાજ—” કેશવલાલે ફરી પુછ્યું—“કેવો પ્રતાપ છે ને દરેકમાં કેવી કેવી શક્તિઓ છે તે અમને સમજાવશો ?”

“તે તો બ્યારે તમને સિદ્ધિઓ મળશે ત્યારે સમજાવવામાં આવશે. હાલમાં તો દરેકમાં અદ્ભુત શક્તિ રહેલી છે એટલું જાણવું બસ છે.”

“કેમ ત્યારે”—નિર્મલદાસ હસીને કેશવલાલની ટકાર કરતો બોલ્યો—“આ બધી સિદ્ધિઓ શું તમારે જ લઈ જવી છે કે આવા, એક પછી એક અટપટા અને નહિ સમજાય એવા સવાલો કહાડ્યા જ કરો છો ! બલા માણસ, સિદ્ધિઓ આવશે ત્યારે એ તો. એની મેળે જ આપણી આંખો ઉઘાડતું આવશે. કેમ મહારાજ એમજ કેની ?”

“બચ્ચા, એમજ છે.”

“સારૂ ત્યારે મહારાજ આ બધા એક પછી એક આપને સવાલો પુછે છે તો—મારે પણ તમને બે ત્રણ સવાલો પુછવા રહે છે તેનો જવાબ આપશો કેની ?” સંન્યાસીએ હા કહી, એટલે નિર્મલદાસ બોલ્યો—“એક તો મહારાજ એ કે અમારે બે વર્ષ સુધી શું શું કરવું ને શું શું તજવું તે ખુલાસો કરીને કહો.”

આનંદગિરિ ખડખડ હસી પડ્યો ને કહ્યું—“ભાઈ, તારૂં દીલ બહુ નીખાલસ જણાય છે. તને શું સિદ્ધિઓ પામવાની પરવા નથી કે આવી રીતે બે દરકારીયી પ્રશ્ન પુછે છે ?”

“નારે મહારાજ,”—નિર્મલદાસે કહ્યું,—“પરવા તો બહુએ છે; પણ આપ જાણો છો—આવી પર્વત જેવી મોટી સિદ્ધિઓ છે તે કંઈ લાડવો ખાવાનું કામ છે

કે એકદમ મળી જશે ! માટે જ હું તમને પુછું છું કે અમારે શું શું કરવું ને શું શું તજવું ?”

“તમારે કંઈ નવું કરવાનું કે તજવાનું નથી. જેમ તમે કરો છો તેમ કરજો. જે તમે તજો છો તે તજજો. મેં તમને પ્રથમ કહ્યું છે કે તમારો સંસાર આ સિદ્ધિઓ જેવા પહેલાં જેવી રીતે સીધો અને સરળ ચાલ્યો જાય છે તેવી જ રીતે હવે પછી પણ ચાલશે.”

“ત્યારે શું અમારે પ્રાપ્તિ માટે કંઈ જ કરવાનું નથી ?”

“એક લેખે નથી એમ કહું તો ચાલે—એટલે કે તમારે નવાં કર્મો, કે આચરણો આદરવાનાં રહેતાં નથી. પણ તમારે તમારાં નિત્યનાં કામોમાં ધન્દિયોના, વ્યાપારમાં, ધર્મની વહારે ધાવાનું છે; એમાં અર્થાત્ એમ પણ આવી જાય છે કે અધર્મને પુંક આપવી. હવે એ ધર્મની વહારે ધાવામાં તમે કાવો તે સાફ, તમે તમારાં મન અને વાણીને પણ ધર્મની વહારે જ રાખજો; કારણ કે મન અને વાણીમાં કર્મો સૂક્ષ્મ રીતે રહેલાં છે; એટલે, કર્મ એક જાતનાં અને મન અને વાણી જુદી જાતનાં, એ નહિ બની શકે એવું છે. સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ સાફ ધર્મની વહારે ધાવાનો નિયમ રાખવાનું મુખ્ય કારણ એ કે તમે તમારી બુદ્ધિને ધર્મપરાયણ કરતાં શીખો. જેની બુદ્ધિ ધર્મપરાયણ છે તેને ચારે પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે; તો આ તો સિદ્ધિરૂપી એક પુરુષાર્થ પામવો એમાં શું મહોટી વાત છે. જેની બુદ્ધિ ધર્મપરાયણ છે તેનાં મન વાણી અને કર્મ પણ ધર્મપરાયણ થાય છે—અર્થાત્ ધર્મની વહારે ધાય છે.”

“મહારાજ આ તો તમે બહુ કપરી વાત કહાડી”—નિર્મલદાસ બોલ્યો—“હું તો સમજ્યો કે આપ અમુક અમુક કામ કરવાં કે નહિ કરવાં એમ ચોકડાં પાડીને સમજાવી દેશો, પણ આ તો બધું તુબડીમાં કાંકરા ગખડાવવા જેવું થાય છે. શું કરવું ને શું નહિ કરવું તે અમને માલમ નહિ પડે તો પછી અમારે ચાલવું કેમ ?”

“બચ્ચા, વિષય કપરો છે ખરો પણ હું તને સહેલમાં સમજાવી દઉં છું કે જેથી તને સુખ દુઃખ થાય, તેથી બીજાને પણ તેવું જ સુખ દુઃખ થાય છે, એવી બુદ્ધિ રાખવી એ ધર્મપરાયણ બુદ્ધિ છે. તે ઉપરથી તદનુસાર આચરણ રાખવું એનું નામ ધર્મની વહારે ધાવું છે.”

“ઠીક ઠીક, હવે હું સમજ્યો”—નિર્મલદાસે જવાબ આપ્યો—“આપે હમણાં જે વાત કહી તે હવે મારી અક્ષલ બહાર જતી નથી. આપણે સુખ થાય છે તેવી રીતે બીજાને પણ સુખ થશે, એમ સમજી તેવાં કામો કરવાં; અને તેથી ઉલટી રીતે આપણે દુઃખ થાય તેવી રીતે બીજાને પણ દુઃખ થશે, એમ વિચારી તેવાં કામોથી દૂર રહેવું, એનું જ નામ ધર્મની વહારે ધાવું છે કેમ ?”

પ્રકરણ ૨૧ મું

સખ સખકી સમાલીઓ.

ધતનો દે કીસ્તાર—ફીર નહિ માંગનો.

ઉપર પ્રમાણે પ્રસ્તુત વિષય વધારે ચરચાવા લાગ્યો. શ્રીઆનંદગિરિએ આજ્ઞા કીધી ને એક પછી એક, પોતાની જેમ બુદ્ધિ પહોંચી અને શંકા ઉત્પન્ન થઈ તેને અનુસાર તેઓ પ્રશ્નો પુછવા લાગ્યા. ધર્મની વહારે ધારો તો પામશો એ વિષે આનંદગિરિએ પોતાથી બનતો ખુલાસો પ્રથમથી જ આપ્યો હતો. યોગદર્શન ગ્રહણ વેળાએ પણ સિદ્ધિઓનો દુરૂપયોગ ન કરવો, તેને ઉદ્દેશીને એણે વિસ્તારથી વિવેચન કીધું હતું. યોગદર્શનને અંતે પણ—ધર્મની વહારે ધાવું તે શું અને કેમ અને—બનાવવું કેમ સહેલ પડે—તે વિષે લંબાણથી કેટલી સમજાવતી એણે આપી હતી; તો પણ તેઓની બુદ્ધિને અનુસાર મહારાજના કહેવાના ભાવાર્થનું સ્વરૂપ તેઓના મનમાં ખડું થયું. જેવું આદર્શ હોય તેવું દર્શન થાય. જે આરસો છેક મેલો હોય, તો જોનારનો ચહેરો તેમાં બરોબર પડતો નથી. તેજ આદર્શ જો સ્વચ્છ હોય તો દૃષ્ટાને તેની સન્મુખ ખડો કરી દે છે. એમાં જોનારનો કંઈ દોષ નથી, પણ આદર્શની ગ્રહણ કરવાની શક્તિમાં તારતમ્ય છે. તેવી જ રીતે મહારાજે કહેલા વિષયનું ગ્રહણ સર્વેની બુદ્ધિની ગ્રાહ્ય શક્તિને અવલંબીને થયું.

સોનાની મહોરો—તેના કરતાં અગણિત કીર્મતવાળું ઝવેરાત—તેના કરતાંએ અગણિત મૂલ્યવાન મણિઓ—અને તે પાંચે પણ ઉત્તરોત્તર વધારે મૂલ્યવાન—એ સર્વેથી બધાની બુદ્ધિ ઝાંખ મારી ગઈ. કેટલાક તો આજે જે અવનવા દેખાવો જોયા હતા તેની વાત છેક ભુલી ગયા. શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજનાં અલૌકિક દર્શનની વાત તો તેઓના મનમાં એક કોરે ક્યાંએ ખસી ગઈ, અને સિદ્ધિઓને ને સિદ્ધિઓનેજ પોતાની નજર આગળ, દર્શન પુરું થયા પછી તેઓએ જોયા કીધી. વળી ધર્મની વહારે ધાવાનું કેમ બનશે તે તેઓ બરોબર સમજી શક્યા નહિ. જનમાલી-દાસના પ્રશ્નો તે સંબંધે નહોતા. પણ નિર્મલદાસના પ્રશ્નો તે સમજવામાં બધાને કેટલી મુશ્કેલી લાગતી હતી તે સ્વયંવતા હતા. એણે કેશવલાલને રાજીને પોતાને તે સમજવામાં જે દુર્ગમ લાગ્યું, તેનો સવાલ કહાઓ. મહારાજના ઉત્તરથી કંઈ સ્પષ્ટીકરણ થયું ખરું. હજી એને ખીજું પુછવાનું બાકી રહેતું હતું એટલામાં દુલારામે વાતનું સુકાન એકદમ ફેરવી નાંખ્યું.

દુલારામ બધું એકાગ્રચિત્તે સાંભળ્યા કરતો હતો. બધા કરતાં સિદ્ધિઓને અને સોનાના ઢગલાને અને ઝવેરાતને જોઈને, એની બુદ્ધિ છેક જડ જેવી થઈ ગઈ

હતી. સરવે વાત ભુલી જઈને એ તો સોનાને અને સોનાની મહોરને પોતાની સન્મુખ જોવા લાગ્યો. યોગદર્શન થઈ રહ્યું ને મહારાજે સર્વેને પ્રમો પુછવાની રજા આપી, તથાપિ એનું મન તો ઝવેરાત અને સવા લક્ષ મહોરોમાં ખુંચી રહ્યું; તેથી અધુ આન દષ્ટને સાંભળવા છતાં, એના અન્તરમાં ભુક્તિનાં કિરણો ભુદીજ તરેહથી પ્રકાશવા લાગ્યાં. ખીજા અધા ચમત્કારની વાત તો એના મનથી કુચ-ખીસાત—નહિ—જેવી થઈ પડી. શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજનાં દર્શન—ત્યાંના અદ્ભુત દેખાવો અધા બાબુએ રહ્યા ને એ વિચાર કરવા લાગ્યો—

“મારા બાપ! સવાલાખ મહોર!!! કેવડો મહોરો ઢગલો! ઘણા લોડો લખેસરી હોય છે પણ એક લાખ રૂપીઆનો ઢગલો એક જગાએ અને એક વખતે જોવાને તેઓ લાગ્યશાળી થતા નથી. આંકડા મુકવા અને લાખે લેખાં ગણવાં એ તો નહાનું બાળકે કરી શકે. એક લાખ રૂપીઆની વાત તો એક બાબુએ રહી, ને આ તો સોનાની એક લાખ ને પચ્ચીસ હજાર મહોરનો પર્વત જેવડો ઢગલો મારી નજરોનજર મેં જોયો! મહોરો પણ કેવી ચકચકતી—જણે ટંકશાળમાંથી તરત ને તરત બહાર કહાડેલી હોયની! કેવી ખુખીની વાત, કે મહોરોને લીધે, ને એ ઝવેરાત અને પેલા મણિઓને લીધે, મહારાજના ઓરડામાં ખીજી રીતે અજવાળું આવવાનો લાગ નહોતો છતાં—જણે ત્યાં સુરજ ઉગ્યો હોયની એવી ઝાક ઝમાલ થઈ રહી હતી. બાપરે, મારી નજર તો મેં ત્યારથી કૌતુક જોયું છે ત્યારથી ત્યાંથી ખસતીજ નથી! અધાની કીંમત રૂપીઆમાં તો અંકાયજ નહિ! માણુમાણુ આંકીએ પણ મનમાં તો ઉતરેજ નહિ! કરોડ, દશ કરોડ હોય તો કંઈએ સમજીએ ખરા; પણ આ તો ખર્વ, નિખર્વ, શંકુ અને પદ્મનીએ પેલી પાર જાય છે! અને કરોડો ને કરોડોએ ગુણીએ તોએ કંઈ થાકો લાગે એમ નથી ત્યાં શું કરવું? જો એના લાખમે લાગ—રે એક કરોડમે લાગ—મારા જેવાને મળે તો ખેડો પાર સમજવો!! કોઈ વાતની મણા રહેજ નહિ! આકાશ ફાટે ને પૃથ્વી ભાર ન ઝીલે એટલું અધું ધન તણુ છાખોમાં ગોઠવી દીધું હતું! પણ રહો! સવા લક્ષ મહોરોની શું કીંમત થાય વાઈ? મહોરો વજનમાં ભારે હોય એમ લાગતી હતી. દરેક ઓછામાં ઓછી અંકેક તોલો હશે. હાલમાં સોનાની પીડ અહડતી છે એટલે દરેકની કીંમત પચ્ચીસ રૂપીઆ તો ઓછામાં ઓછી હોવી જોઈએ. મહારાજે અમને મહોરો હાથમાં આપીને અતાવી હોત તો કેવું સાઈ થાતા! પણ ત્યાં તો સોનાના દેવ અને હીરાની આંખો જેવું હતું. ઝવેરાત અને એ મણિઓ આગળ તો એ સોનાનો ઢગલો કશી ગણતી-માંજ નહોતો; પણ એવો ન ગણતીનો ઢગલો ખાસ્સો પાંતરીસ લાખ કે તેથી વધારે કીંમતનો હતો! નાંખી દેતાં છ ટકાનું બાજ ગણીએ તો એ પાંતરીસ લાખના

દર વર્ષે બે લાખ, અઢી લાખ તો વ્યાજના થવા જાય. મને તેવો ઉડાઉ આંખ મીચીને પૈસો ઉરાડે, તોએ ખુટાડ્યું ખુટે નહિ. એ તો એક જાખની વાત થઈ. બીજી બે જાખોની વાત કરવી તો મુનાસબ નથી. બોર બોર જેવડાં તો મોતી હતાં. એમાં હીરા, મોતી કે માણેકા, શું સાઈ, તે તો હજી પણ કંઈ કહેવાતું નથી. હું તો વિચાર કરું છું અને હજી પણ મારી આંખે ઝાંપ વળી જાય છે! ખાસ્સા મહેના બખ્ષે ખોખા ભરાય એવો એકેક ઢગલો હતો." પેલાં મણિઓએ તો હદ વાળી નાંખી હોં! રતન તે રતન! આપણે તો કોઈને સાધારણ રીતે કહીએ છઈએ કે તું રતન જેવો છે, પણ મેં આજે જ જાણ્યું કે રતનની બરોબરી કરનાર આ દુનીઆમાં કોઈ પદાર્થ નથી. એની એકની કીંમત જ નથી. આડો આંક વળી જાય છે!"

"મહારાજ કહે છે કે તમે એક નિયમ પ્રમાણે ચાલશો તો એ સિદ્ધિઓ તમારી દાસી છે. પેલી સવાલક્ષ સોનાની મહોરો અને ઝવેરાતની જાખ તો વટાવમાં જ મળશે! તેનો તો આ મહાત્મા કંઈ હિસાબ જ ગણતો નથી. પણ હું તો મહારાજને બે હાથ જોડીને કહું છું કે મહારાજ મને એ સિદ્ધિઓ જોઈતી નથી. એ મહોરો જ આપો, અથવા એક મુઠ્ઠી ભરીને પેલું ઝવેરાત, હીરા, મોતી કે માણેક મને તે આપોની, કે બસ! પછી જુઓ, અમારા કરતાં દુનીઆમાં કોણ સરસાઈ કરે છે? આધુનાસે બધી સેવા કીધી ત્યારે વળી આટલું શું કામ બાકી રાખ્યું કે અમારે એક નિયમ પ્રમાણે ચાલીને, બે વર્ષ સુધી એક કસોટીમાં પુરે પુરા પાર ઉતરવું જોઈએ. પેલો કેશવલાલ તો ગાંડો થયો છે ગાંડો! જાણતો નથી, કરતો નથી, ને પેલી સિદ્ધિઓની શક્તી કેવી રીતે આવશે તેનો ખુલાસો મહારાજને પુછે છે. જાણે કે સિદ્ધિઓ એને જ મળવાની હોયતી! આ નિર્મલદાસ મહારાજને પુછે છે કે અમારે શું શું કરવું ને શું શું તજવું. એને શું સિદ્ધિની આશા છે? પણ લાઈઓ, તમે બધા ગાંડા થયા છો. ધર્મની વહારે ધારો તો પામશો ખરા એમ મહારાજ કહે છે, અને સમજાવે છે કે પારકાના સુખે સુખ માનવું, ને દુઃખે દુઃખ માનવું. મને તો એમ લાગે છે કે એ બધી કંઈ હાંસી ખેલની વાત નથી. આપણાથી તે વળી ધર્મની વહારે ધવાય? જો ધર્મની વહારે ધાવું સહેલ હોત તો મહારાજ એવી સરત કરતજ નહિ—કોઈ બીજા જ ભારે સરત મુકત. આ તો જે સહેલ દેખાય છે તે તો ઉપર ઉપરથી જોવામાં જ. માટે એ કસોટીમાં સો ટચના નીવડીએ, ને એ સિદ્ધિઓ મળે, એ આશા લાઈ દુલારામ, તું ખોટી જાણુને હોં! બીજા બેજો તું પણ જુલાવો રખે ખાતો હોં કે!"

"પણ હાસ, મને એક યુક્તિ સુઝી છે. ઈશ્વર કરશે તો જોઈ લ્યો મઝા!

સરત જોઈએ તેવી ભારે હોયની, પણ આપણા બધાનું કામ થઈ જાય !” એમ વિચાર કરી મહારાજની આમળ બે હાથ જોડતો એ બોલ્યો—

“મહારાજ, આ સર્વે આપને જે લાગે છે તે પુછે છે ત્યારે મને પણ થોડું પુછવાનું રહે છે.” આનંદગિરિએ રજા આપી ને દુલારામે કહ્યું—

“અમારા ચારમાંથી કોઈને પણ એ સિદ્ધિઓ મળશે ખરી કેની?”

“બચ્ચા, મળવાનો સમય પાસે આવ્યો છે ત્યારેજ હું તમારી પાસે આવ્યો કેની? બાકી જેમ પોણોસો, સો વર્ષ સિદ્ધિ આપવાની કબુલાતમાં નીકળી ગયાં તેમ બીજાં તેટલાં કે વધારે વર્ષ નીકળત, તો તમે શું અમારો હાથ ઝાલવાને આવત? માટે બે વર્ષ સુધીમાં ધર્મની વહારે ધાવાની કસોટીમાં જે પાર ઉતરશે તેને એ સિદ્ધિઓ અવશ્ય મળશે.”

“પણ સ્વામીજી”—દુલારામે ફરી પુછ્યું—“કોઈ કસોટીમાં પાર ન ઉતર્યો તો—”

“બચ્ચા, એવો સંભવજ નથી. તમારા ચારમાંથી કોઈ ને કોઈ ભાગ્યશાળી નીવડશેજ નીવડશે. કોઈ ને કોઈ પૂર્વ જન્મનો યોગી બચ્ચો હશેજ હશે; જે તેમ નહિ હોત તો માઈ અહીં આવવાનુંજ થાત નહિ.”

“કીક મહારાજ, હું પણ એમજ ધારતો હતો”—દુલારામે કહ્યું—“પણ વધારે ખાતરી કરવાને મેં આપને પુછી લીધું; કારણ કે ચેતતો નર સદા સુખી રહે છે. આ તો મહાસિદ્ધિઓની ને અદળક ધનની વાત છે માટે અગમ બુદ્ધિ વાપરી પાણી પહેલાં પાળ બાંધી રાખવી જોઈએ, કે પાછળથી કોઈ વાતે પસ્તાવો રહે નહિ, ને બધું કારજ સરો હશે તે, અમારા ચારમાંથી એકને એ સિદ્ધિ મળશે એ વાત નક્કી છે; અને મહારાજ તમે કહ્યું હતું કે અમારે ઝાઝો લોભ રાખવો નહિ—લાલચુ થવું નહિ—ત્યારે અમે લોભ ન રાખતાં, લાલચને પરહરી, માંહોમાંહે એવી કબુલાત કરીએ કે ચારમાંથી જેને એ સિદ્ધિઓ મળે તે, બે મણિઓ પોતાને પસંદ પડતાં પોતાની પાસે રાખે, અને બાકીનાં ત્રણ મણિઓ સિદ્ધિ સાથે બીજા ત્રણ જણા અમુક ધોરણે વેંચી લે. જે જરૂર ઝવેરાત અને સવાલાખ મહોરો રહી તેના સરખા ચાર ભાગ કરવા, અથવા પાંચ કરવા. કસોટીમાં પાર ઉતરનાર બે ભાગ પોતે રાખે, ને બાકીના ત્રણ ભાગ ત્રણેને આપે તો કેમ? એમાં બધાનું કામ થશે. વળી લોભ ને લાલચ પરહરી ગણાશે. એ સિદ્ધિઓ અને ઝવેરાત અને મહોરો એટલી બધી તો કીમતી છે કે અમે બધા સિદ્ધિવાળા થઈશું. એમાં બધાને લાભ અને કોઈને ટોટોજ નહિ! એક જણની પાસે દશ લાખ રૂપીઆ હોય તેના કરતાં દશ જણની પાસે લાખ લાખ રૂપીઆ હોય, તો તે વધારે સાફ કેની? કે દશે જણુ લખેસરી

ગણાય. વળી અમે સરવે સાધુદાસની પ્રજા છઇએ. માટે એવી સરત અમે ચારે વચ્ચે તમે કરાવી આપશો? તો લાવો હમણાં આપણે કાગળ, ખડીઓ ને કલમ લાવીએ અને તમારી સમક્ષ કપરા સોગન ખાઇએ કે સિદ્ધિઓ, અને જરૂર જવેરાત, અને મહોરો જોઇએ તેને મળે, પણ ઉપર પ્રમાણે ભાગ પાડવા—કેમ મહારાજ શું કહો છો?”

નવલશાનું મન દુલારામની આ યુક્તિ જોઇને બહુ પ્રસન્ન થયું. એકદમ પુર હરખમાં એ ખેલી ઉઠ્યો—“કમુલ છે, કમુલ છે, જાઓ, મારે એ કમુલ છે. જે પાવડીની સિદ્ધિ મને આપો તો તમે, આ કે બીજી સરતો કરો તે પર મારી સહી હું ખુશીથી આપીશ.”

આનંદગિરિએ દુલારામનું બોલવું મુંગા મુંગા સાંભળ્યા કીધું. દુલારામની ભુદ્ધિ કેવળ લોભી અને લાલચુ હતી એમ વિચાર આવતાં એના આત્મા કંઇક ક્યવાયો, તથાપિ મનનો વિચાર મનમાં જ રાખી મુક્યો. લોભ અને લાલચથી માણસની ભુદ્ધિ કેવી બગડી જાય છે, એમ વિચાર આવતાં, આનંદગિરિ મનમાં હસીને કહેવા લાગ્યો—“આ વાણીઓ જાણે પહોંચેલો છે! કેવી અગમ ભુદ્ધિ વાપરે છે ને બધી વાત કેવી યુક્તિ પુરઃસર આગળ પાડે છે! કેવી ખુબીથી મને એ સમજાવવા માગે છે કે લોભ અને લાલચ ન રાખવાને માટે મારો ઉપદેશ છે માટે એ સિદ્ધિઓને ચારે જણે વેચી લેવી; તોપણ ઉધારું છે કે કેવળ લોભ અને લાલચનો માથો આ વાણીઓ એ પ્રમાણે કહે છે. જે એના મનમાં નક્કી હોય કે, એ સિદ્ધિઓ એનેજ મળશે ને આવી વાત કરે તો તો એક લેખે ગણાય. પણ એ સારી રીતે સમજે છે કે એ સિદ્ધિઓમાંની એક, અથવા ધનનો ને જવેરાતનો એક ભાગ એને મળે તો એ ધનાઢ્ય ગણાય; તેથી એનું મન એની પાસે આવી વાત કરાવે છે. અસ્તુ, મારે તો એણે પુછ્યું તેનો જવાબ આપવો જોઇએ.”

“ભાઇ, તમે ઘેલીના ડાહ્યા અગમ ભુદ્ધિવાળા ગણાઓ છો તે યથાર્થ છે. કેઈ બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રીને તમારા જેવી ભુદ્ધિ કે યુક્તિ એકાએક સુએજ નહિ. તમે માંહોમાંંહે એ પ્રમાણે સમજીતી કરો, વા તે વિષે કાલ આપો, કે લેખ કરો, તે તમારી પોતાની ખુશીની વાત છે. મારે તેની જોડે કંઈ લેવા દેવા નથી. શ્રીગુરૂમહારાજ તો કસોટીમાં જે પુરો ઉતારશે તેને એ સિદ્ધિઓ આપશે. તેને મેળવનાર જોઇએ તો એકલો વાપરે કે જોઇએ તો બીજાને આપી દે, તે તેની ખુશીની વાત છે.”

“પણ ગુરૂમહારાજ”—દુલારામે કહ્યું—“આપની સંમતિ વગર એમ કેમ બને?”

“કેમ વાર?”

“જેને સિદ્ધિઓ મળી તેને બીજાની પરવા શેની રહી?” દુહારામે ઉત્તર આપ્યો—“અને તે, સરત પ્રમાણે ન ચાલે તો અમારાથી તેની સામે કેમ થવાય? તે તો એક રાજ થઈને બેસે. વળી આવા કામમાં હાલો કે ફરીઆદી કરીએ તો પણ કોઈ સાંભળે નહિ; માટે તમારી સમક્ષ એવી સરત થઈ હોય તો પછી તેનાથી ફરાયજ નહિ.”

“અચ્ચા, જેને સિદ્ધિ મળશે તે પોતાના વચનથી ફરે એવો માણસજ હશે નહિ; પણ એમાં મને વચમાં રાખવાનું કારણ નથી, અંદર અંદર જોઈએ તેમ સમજો.”

“મહારાજ, એમાં બધાનું કામ થશે ને વળી આપનો ઉપદેશ છે કે લોભ અને લાલચ નહિ રાખવાં તે પણ પળાશે; માટે લોભ અને લાલચ ન વધે એવા કામમાં આપની સંમતિ તો જરૂર જોઈએ.”

“ભાઈ દુહારામ”—આનંદગિરિએ કહ્યું—“આ પ્રમાણે બોલી તું મને છેતરવા માગે છે તે કંઈ સાફ નહિ. જો કે તું બહુ જુગતે જુગતી વાત કરે છે ને બહારથી લોભ અને લાલચને ઊડતો હોય, એવી રીતે નિઃસ્વાર્થપણે વાત કરે છે, તોપણ એટલું તો ખરું કે તારા મનમાં આવો વિચાર કેવળ લોભ અને લાલચને લીધે જન્મ પામ્યો છે. લોભ અને લાલચ તો ક્યારે ખરાં પરહર્યાં ગણાય કે વગર સરતે, અને પ્રસન્નતાના પુર ઉભરામાં, તું એમ કહી ઉડે કે જાઓ, મને સિદ્ધિઓ મળશે તે આપણે ચારે જણા વેચી લઈશું. તમને સિદ્ધિઓ મળે તો બલે તમે એકલા ભોગ્યજો. પણ હું તો તમને બધાને આપીશ. એનું નામ તે લોભ અને લાલચને પરહર્યાં ગણાય, બાકી તારી વાત તો લોભ અને લાલચનું ખાફંદેખાડે છે ને આ તો નરસિંહના નામની દુકાન માંડવા જેવું થાય છે.”

દુહારામ ચુપ થઈ ગયો.

બીજા હાથ ઉપર, નવલસાના મનમાં જુદીજ તરેહના વિચાર દોડવા લાગ્યા. એના મનમાં તો સિદ્ધિ પામવા સાફ, ધર્મની વહારે ધાવાની સરત, નહાના બાળકની રમત જેવી અને દમ વગરની જણાઈ. કેશવલાલ અને નિર્મલદાસે તે સંબંધે જે ખુલાસા પુછ્યા તે, એણે પુરું ધ્યાન દઈને સાંભળ્યા નહિ. યોગદર્શન થઈ રહ્યા પછી, થોડોવાર સુધી તો જે સાફ સાફ જોયું હતું તેથી એ ખુશ થયો. ઝરાના પાંજીમાં નહાવાની અને રમવાની ખુબ મજા પડી અને હાથ પગ સ્વચ્છ થયા તેથી એ હરખાયા. પણ સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચનારી બાબત તો, એના મનથી એ થઈ પડી કે શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજ ધ્યાન ધરવા બેઠા હતા, તોપણ સુવર્ણની સુંદર પાવડીઓ પોતાની સન્મુખ રાખી મુકી હતી! યોગદર્શનમાં શ્રીમહારાજનું સ્વરૂપ જોવાની એણે

ઝાઝી કાળજી રાખી નહોતી. પાવડીઓ જોતાંજ બીજા બધાનું લાન જુલો જઈને, એક અને અને એક નજરે, એણે સુવર્ણની પાવડીઓ અને પાવડીઓનાંજ દર્શન કર્યા કપાં હતાં. તેથી યોગદર્શન થઈ રહ્યા પછી, એને વિચાર આવ્યો કે ગુરુ મહારાજ જેવા મહોટા બાવા, પરમેશ્વરનું ધ્યાન ધરતી વખતે પણ, કેવી રીતે પાવડીઓ પોતાની સન્મુખ રાખી મુકે છે ! પાવડીમાં અને ચામડાના જોડામાં ઝાઝો ફરક નથી. બંનેને પગરખાં કઢીએ તો ચાલે. બંને પગનું ઢાંકણ અને રક્ષણ કરનારાં છે. મહોટા મહોટા પંડિતો, પાવડી અને જોડાને કંટકલંબન પાથીનું નામ આપે છે તે બોલેબોલ ખરું છે. વિદ્વાની પોથીથી આપણું મગજ શોભે છે. કંટકલંબન પોથીથી આપણા પગની શોભા વધે છે, બાવા અને વેરાગી લોક પગે પાવડીઓ પહેરે છે, ને ગૃહસ્થો હોય તે જોડા કે વિલાયતી છુટ પહેરે છે. એમાં કંઈ ઝાઝો ફરક નથી. પણ ખુબીની વાત તો એ છે કે સંસારનો ત્યાગ કરી, ધરખાર અને કુટુંબ કપીલાને પણ છોડી દઈ, વેરાગી થયા પછી પણ, માણસને પગનાં રક્ષણ કરનાર વગર ચાલતું નથી. તેટલાજ માટે તેઓ પાવડી રાખે છે. વળી નવલજ્ઞાને વિચાર આવ્યો કે, ધ્યાન ધરતી વખતે પાવડીને સન્મુખ રાખવાનું શું કારણ ? પગમાં કેમ નહિ ચઢાવી હોય ? ગમે તેમ હો, પાવડી પગે ચઢાવો કે સન્મુખ મુકી છોડો પણ પાવડી અને જોડા કે વિલાયતી છુટ જગતમાં મહાન પદવી ધરાવે છે. નવલજ્ઞાના મનમાં તેવા દૃઢ નિશ્ચયની ગાંઠ, કાળાન્તરે ન ખસે એવી રીતે બંધાઈ ગઈ. નવલજ્ઞાને વળી બીજો વિચાર આવ્યો કે આ પણ ખુબીની વાત છે કે જે પાંચે સિદ્ધિઓ તેઓએ જોઈ તેમાં પાવડીની જોડને પણ આનંદગિરિએ સિદ્ધિમાં ગણાવી. અને વિલાયતી છુટ અને શુક્રનો શોખ છે પણ પાવડી તો મેં પહેરી નથી કે વસાવી નથી; તો પણ જ્યારે હું જોઉં છું કે મહોટા મહોટા બાવાઓ અને સાધુઓ પાવડીને તણ શકતા નથી, અને પાવડીને સિદ્ધિમાં ગણે છે, ત્યારે હવે મારે પાવડી પહેરવી જરૂરની છે એમજ કેની ? ધરમાં અને ઓરડામાં સપાટ રક્ષીપરેને બદલે, કોઈ કોઈવાર શ્રીવિભાનંદ મહારાજ જેવી સુંદર અને નાબુક પાવડીઓ પહેરી, ઢબ ઢબ કરતા ચાલવાની મઝા પડશે ! હું તો આજે ને આજે પાવડીઓની એ ત્રણ રીતે જોડ કરાવવાને આપી દષ્ટિ ત્યારે મારા જીવને નીરાંત વળશે. મારા દોસ્તદારે જોડાના મારા શોખને માટે મને હસે છે ! તેઓ બીચારાને કંઈ ખબર છે કે પાવડીને તો જોગીઓ પણ સિદ્ધિમાં ગણે છે ! ખરેખર એ પાવડીવાળી સિદ્ધિને તો આ સરવે કરતાં હુંજ પામવાને લાયક છું. મને નહાનપણથીજ સારાં સારાં છુટનો અને શુક્રનો શોખ હતો. હમણાં હમણાં મેં એ શોખને વધાર્યો છે, પણ આજે જે મેં જોયું તે ઉપરથી તો હું એ શોખને જટલો વધાઈ તેટલો ઓછો

છે. ન્યારે આવા આવા દાખલા આપણે જોઈએ છઈએ, કે ધરખાર અને ભૈરાં છોકરાંઓ છોડવાં સહેલ છે, પણ પાવડી કે જોડા તો છોડાણ નહિ—તે તો સાથે છે ને છે—તો હવે તેઓનો જેટલો મહિમા વધારીએ તેટલો ઓછો ને ઓછો છે! હવે જેઉં તો ખરો, મારી સામે કોણ આંગળી કરી કહે છે કે નવલશાને છુટ અને શુઝનું ઘેલું લાગ્યું છે. કહેનારા અગાન છે તેથી એમ કહે; પણ ન્યારે મને પાવડીવાળી સિદ્ધિ મળશે ત્યારે તેઓની ખાતરી થશે કે મારો સિદ્ધાંતજ ખરો હતો; ને ત્યારે જ છાતી ઠોકીને મારા દોરદોરોને કહેવાનો મને લાગ આવશે કે જોયું, આ પાવડીની સિદ્ધિ મને પ્રાપ્ત થવાની સરજેલી હતી તેટલા સાફ, પરમેશ્વરે બચપણથીજ છુટ અને શુઝ પહેરવાનો મને શોખ આપ્યો હતો. હાલ તો કંઈ નહિ પણ એ બધું સઘળું વખત આવે થઈ રહેશે.

પારકાના સુખે સુખી થવું ને દુઃખે દુઃખી થવું એ સરત આ સરવેને કેમ બારે લાગે છે? બધા ડાહ્યા ડમરા થઈને એક ખીજની સામું થું જોયા કરે છે? મારાં સારાં નસીબ કે મને તો એજ રીતિએ ચાલવાની ટેવ પડી ગઈ છે? જુઓની, કોઈના પગમાં સારી વિલાયતી જોડ હોય છે તો હું કેટલો હરખાઉં છું ને મારા મ્હામાં પાણી પાણી છુટે છે! અને કોઈના જોડા કાદવથી કે ધુળથી બગડેલા કે બગડતાં હું જોઉં છું, ત્યારે મને કેટલું દુઃખ થાય છે ને મને કેવી કંપારી છુટે છે! પારકાના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી તેં થું એનું નામ નહિ! બસ ત્યારે નવલશા! તારો ખેડો પાર છે. એ સિદ્ધિઓ તનેજ મળશે. એ સિદ્ધિની પાવડીઓ પહેરીને હું ઠપ્ ઠપ્ કરતો ચાલીશ, ત્યારે ખરે મારા ભલકામાં અને બહારમાં કંઈ મણા રહેશે નહિ. પણ આજ મહારાજનું વાલકેશ્વરમાં મેં અપમાન કીધું હતું તેનો એ દાવ રાખીને મને સિદ્ધિઓ નહિ આપે તો? મને થું માલમ કે એની પાસે આવો આવો ચમત્કાર છે. હું તો એમાંનું કશુંએ માનતો ન હતો અને હજીએ માનવું કે નહિ એ વિષે મને શક રહે છે. પણ વળી વિચાર કરું છું, કે ન્યારે પાવડીને સિદ્ધિમાં ગણી છે, તો અલખત એ સિદ્ધિની વાતે ખરી હોવી જોઈએ! પણ ત્યારે મહારાજ સિદ્ધિઓ આપવામાં પક્ષપાત કરશે તો? થું કરું, મારા બાપા ખેડેલા છે ને આ બધા પાસે છે, નહિ તો હમણું મહારાજને પગે પડી, એને જેમ તેમ સમજાવી રાજી કરત. સાફ થયું કે મહારાજને મેં વાલકેશ્વરમાં અપમાન આપ્યું એ વાત મારા બાપા સહેજમાં જાણુતા રહ્યા. બાકી આ નિર્મલદાસે તો મારો લાડવો વાળી રાખ્યો હતો. કંઈ નહિ, મને સિદ્ધિ મળે પછી એની વાત છે; પણ હમણું કંઈ પણ બોલીને મહારાજને મારે ખુશ કરવા જોઈએ.

એ પ્રમાણે નક્કી કરી નવલશાએ થોડો વાર મનમાં વિચાર કીધો. મૂર્ખમાં

મૂર્ખ પણ પશુથી શ્રેષ્ઠ, અને ગાંડો ગાંડો પણ વાણીઆનો દીકરો, તે આ પ્રમાણે બોલ્યો—

“મહારાજ, તમે જુઓ છો કે આ બધામાં હું કેવો નહાનો છું. મારી ઉંમર માત્ર અરાડ વર્ષની છે. મારા સિવાય બીજો કોઈ પચ્ચીસ વર્ષથી નહાતો ઉંમરનો નથી. એટલે હજી મારે દુનિઆમાં બહુ બહુ જોવાનું અને શીખવાનું છે. વળી હું નહાનો છું એટલે મહારામાં અક્કલ પણ ઓછી હોય અથવા ઓછી ખીલી હોય એમાં કંઈ નવાઈ નથી. તો મહારાજ! હું આપને બે હાથ જોડીને કહું છું કે મારા જેવા નહાના બાળકનું બોલ્યું ચાલ્યું, આપ જેવા મહોટા માણસે તો મહોટું દીલ રાખી માફ કરવું જોઈએ. માફ બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરો તો મારે પણ કંઈ પુછવાનું છે.”

“બચ્ચા, તારે શું કહેવું છે?”

“તે તો મહારાજ, આપ માફ બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરવાનું પહેલાં કહો તો મને હીંમત આવે, બાકી મને હવે બહુ ખ્હીક લાગે છે.”

નવલશાએ એવી સીકતથી વાત કહાડી કે પાસે ખેડેલામાંથી જેઓ એનાં જાલકેશ્વરનાં અડપલાંની વાત નહોતા જાણતા, તેઓને તો એમજ લાગ્યું કે નવલશાને પણ કેટલાક સવાલો પુછવાના છે, પણ પોતાની કાચી સમજને લીધે પુછતાં અચકાય છે, તેથી એ પ્રમાણે ખ્હીતાં ખ્હીતાં મહારાજ આગળ વાત કરે છે. નવલશાની સમજ હજી કાચી છે એમ એ પોતે જાણે છે એવા વિચારથી ધનમાલીદાસ પોતાના દીકરા માટે ખુશ થવા લાગ્યો. નિર્મલદાસ એની સીકત તરત જાણી ગયો, ને હસવા લાગ્યો. કેશવલાલ રાજ થયો કે ચાલો, નવલશાએ પોતાની આલ માટે દલગીરી બતાવી એ બહુ થયું. સંન્યાસી પણ તેના કહેવાનો ભાવાર્થ સમજ્યો ને તેને આશ્વાસન આપતાં બોલ્યો—

“ભાઈ, તારે ખ્હીવા કરવાનું કંઈ કારણ નથી. હું તારે બોલવું સમજું છું. તું કહે છે તો જા, તારે બોલવું ચાલવું ને બોલ્યું ચાલ્યું બધું માફ છે, હવે તારે જે પુછવું હોય તે સુખેથી પુછ. હું મયાશક્તિ જવાબ આપીશ.”

નવલશા રાજ થયો કે ચાલો, થોડાકમાં કાસળ પતી. બધી વાત ભારમાં અને ભારમાં રહી. હવે એ પ્રશ્ન પુછવા લાગ્યો—

“મહારાજ, આપ કહો છો ત્યારે મને હીંમત આવે છે. હું પુછું છું કે પાવડીવાળી જે સિદ્ધિ છે તે સિદ્ધિ, પાવડી પગે પહેરવાથી આવશે કે માથે સુકવાથી, તે અને કહો? બંને રીતે એમાં કંઈ બાધ આવે છે, કારણ કે જો પગે પહેરવાથી સિદ્ધિ આવે તો, બહુવાર પાવડી પગે પહેરવાથી ધસાઈ જવાનો સંભવ રહે છે.

જો પાવડીને માથે મુકવાથી સિદ્ધિ આવતી હોય, તો લાકડાંની પાવડી માથે કેમ મુકાય? અને રીતે એવી પાવડીને—શ્રી વિદ્વાનંદ ગુરુ મહારાજની પાવડીની પેઠે, સોનાથી મઢાવવાની બહુ બહુ જરૂર છે. તો એ પ્રમાણે મને સિદ્ધિ મળે ને હું સોનાથી મઢાવું તો મારાથી તેમ થઈ શકશે કે નહિ?”

અધા નવલશાની સામું જોઈ જ રહ્યા કે એ શું બોલે છે. સંન્યાસી પણ વિચારમાં પડ્યો કે શું જવાબ આપવો. નવલશાના મનમાં કેવા વિચારો ચાલતા હતા ને કયા આશયોને અવલંબીને એના પ્રશ્ન હતા તે બીજાને શું માલમ પડે?

“બચ્ચા, તું શું ઉદ્દેશીને આ સવાલ પુછે છે તે હું સમજતો નથી; માટે મારાથી બરાબર જવાબ દેવાય તે સાર તારા મનમાં શું વિચારો દોડે છે તેનું સ્વરૂપ મને જરાક માલમ પડે તો બહુ સારું.”

“મહારાજ”—નવલશાએ કહ્યું—“હું એમ પુછું છું કે જો સિદ્ધિઓ મને મળે તો, પાવડીવાળી સિદ્ધિ મારામાં કેવી રીતે આવશે? પાવડી પગે પહેરવાથી કે માથે મુકવાથી?”

“બચ્ચા, એ સિદ્ધિઓ તને મળી તો તારી ઇચ્છાએ તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે. એનું સ્થૂલરૂપ પાવડીનું આપ્યું છે તે એટલાજ માટે કે પગે પહેરવાથી તે પાવડીનો ઉપયોગ થઈ શકે. તથાપિ સિદ્ધિમાં તારી એટલી બધી પૂજ્ય ભાવના થાય, ને તું પગે નહિ ચઢાવતાં માથે મુકે, તોપણ એ સિદ્ધિનો ઉપયોગ તું કરી શકશે. પણ આ પ્રમાણે પુછવાનું શું કારણ તે હું સમજતો નથી.”

“મહારાજ, એટલા જ માટે કે પાવડીને સોનાથી મઢાવવાની જરૂર છે. પગે પહેરવી હોય તો ધસાઈ ન જાય તે માટે, અને માથે મુકવી હોય તો લાકડાંની પાવડી કંઈ માથે મુકાય નહિ; એ તો સોનાની હોય તોજ મુકાય—માટે”

“તારે જોઈએ તો તું સોનાથી કે હીરાથી મઢાવજેની, તેમાં તને કાણ પુછી શકનાર છે? તારે જોઈએ તો પગે પહેરજે, કે માથે મુકજે. એ સરવે તારી ઇચ્છાને અનુકૂળ વાત છે.”

“હીક છે મહારાજ, હવે મારા જીવને નીરાંત વળી. હું તો એને સોનાથી જ મઢાવીશ ને પગે પહેરીને ચાલીશ.”

“જાણે કે એ સિદ્ધિઓ તનેજ મળવાની હોયની”—નિર્મલદાસે કહ્યું—“પણ જોજે, ગામમાં પેસવાનાં સાંસાં ને પટેલને ઘેર ઉઠાં પાણી.”

“તે તો આપણે જોઈશું”—નવલશાએ આઠ દાબીને કહ્યું—“સિદ્ધિ કેને મળે છે. પણ મને મળશે તો તમારે આજના દહાડાનો હીસાબ મારી જોડે ચુકવવો પડશે એટલું તમે યાદ રાખજો.”

“કેમ વાર” — નિર્મલદાસે પુછ્યું — “મેં કંઈ તારું આજે બગાડ્યું છે કે શું?”

“તે તો કંઈ આજે વાત છે, સિદ્ધિ મળશે ત્યારે ચર્ચા રહેશે.”

આનંદગિરિ નવલશાની વાતથી કંઈ ખુશ થયો નહિ. એને પુછ્યું તેનો જવાબ આપવો જોઈએ માટે આપ્યો હતો. તેમાં વળી નિર્મલદાસની ઉપર વેર વાળવાની વાત નવલશાએ કીધી તેથી એ વધારે નાખુશ થયો. એને વિચાર આવ્યો કે આ નવલશા અને દુલારામમાં ઝાઝો ફેર નથી. એક લોભને લીધે ને બીજો મંદબુદ્ધિને લીધે જેમ આવ્યું તેમ બોલી ગયા છે. તથાપિ નવલશાને વારતાં એણે કહ્યું —

“બચ્ચા” — આ નિર્મલદાસે તારું કંઈ ખોટું કીધું હોય તો પણ તેનો તું સિદ્ધિ મળશે તે દિવસે ખંગ વાળવાનું કહે તે કંઈ ઘટિત નથી. સિદ્ધિ મળે ત્યારે તો તારે મહોટું દીક્ષ રાખવું જોઈએ; તેને બદલે આજીવન વેર વાળવાની વાત કરે છે, તો પછી ધર્મની વહારે ધાવાની કસોટીમાંથી તું કેમ નીકળીશ? એ સરત તું હમણાં ને હમણાંજ ભુલી ગયો કે?”

“નારે મહારાજ, એ સરત તે કંઈ ભુલી જવાય? હું તો નિર્મલદાસને સહેજ હસું છું.”

થોડી વારે આનંદગિરિએ કહ્યું — “હવે હું જાઉં છું, પણ એક વાત તમે યાદ રાખજો, કે જો ધર્મની વહારે ધાવાની તમારી શ્રદ્ધા સાચી હશે, ને તેમ ધાવા જતાં, જો તમે કોઈવાર ધર્મસંકટમાં આવી પડ્યા — એટલે કે ધર્મની વહારે આ રીતે ચાલવાથી ધવાશે કે તે રીતે, એવી તમને ખરેખરી શંકા ઉડી — તો પ્રત્યક્ષ રીતે, કે સ્વમંદારા, કે હર કોઈ દાખલા દલીલથી, કે વાતના ઇસારાથી, હું કે મારા ગુરુમહારાજ તમારા મનનું સમાધાન કરશું. શુદ્ધ બુદ્ધિથી ધર્મની વહારે ધાવામાં તમને એમ લાગે કે અમે ફસાઈ પડ્યા છઈએ, તો તમે જરાએ ગભરાતા નહિ. અમે તમારી સહાય કરશું. અત્યાર સુધી મેં તમારી આગળ, જાણે એ વર્ષે કોઈને સિદ્ધિઓ મળવાનીજ હોયની એવી બબ્બી વાત કીધી છે. અમારો વિચાર તો નક્કી આપવાનો છે. પણ હાલનો જમાનો જોતાં એમ બનવાનો પણ સંભવ છે કે કદાચ તમે પુરેપુરા કસોટીમાં ઉતરો નહિ. પણ ધર્મની વહારે ધાવાની યોગ્યતા — અથવા બીજી રીતે બોલતાં — સિદ્ધિ પામવાની તમારામાં યોગ્યતા આવી શકે એટલીજ અમારી ખાતરી થાય; અને ધણાં કારણોથી અમને એમ જણાય કે એક સિવાય બીજા બધા શ્રીગુરુમહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાને અસમર્થ નીવડ્યા છે; બાકીનો એક સમર્થ થયો નથી પણ સમર્થ થવાની તેનામાં યોગ્યતા આવવાના ધણા ધણા સંભવો છે, તો એ વર્ષની અંદર, ગમે તે સમયે અમે તેને ધવલગિરિમાં બોલાવી લઈશું; અને ત્યાં તેને અમારી દૃષ્ટિ નીચે રાખીને, નિવૃત્તિ ધર્મનું ઉચું શિક્ષણ તેને

આપીશું કે જેથી કરીને સિદ્ધિ પામવાની એ વર્ષે તેનામાં યોગ્યતા આવે. છેલ્લે હું તમને કહી રાખું છું, ને આ વાત તમે તમારા મનમાં યરાયર ઘટાવી રાખજો, કે આજના યોગદર્શનની કે સિદ્ધિની વાત, સિદ્ધિ મળવા પહેલાં ગમે તે કારણથી, કાર્ષની આમળ કરી છે તો-તેણે પછી સિદ્ધિ મળવાની આશાજ છોડી દેવી. તેમ કરનારનો એકડોજ કહાડી નાંખ્યો છે એમ જાણજો. શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજની એવી આશા છે. તમે વાણીઆ છો તો કાર્ષવાર દુલા થઈ સ્ત્રીની આમળ એ ખીના લખી ઘો નહિ તે વાતની પુરતી કાળજી રાખજો.

પ્રકરણ ૨૨ મું

રંગરાવ અને તેનો દાવો

આગળ એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે મુંબઈના કાર્ષ પ્રખ્યાત સોલીસીટર વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સનની પહેડીમાં રૂપીઆ પોણોસોના પગારની એક મેનેજીંગ કલાર્કની જગો ખાલી પડી હતી. એ વાત બીખારીલાલે તેના મિત્ર વિહારીલાલને કહી. વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સનનો ધનપાલશેઠ જુનો અને મળ્યર અસીલ હતો. વિહારીલાલ આશીસવાળાની નોકરીથી કંટાળી ગયો હતો. તેને ધનપાલશેઠ જોડે બહુ સારો નાતો. વિહારીલાલે શેઠને વાત કીધી. શેઠને એ વાત પાલવતી હતી, કારણ કે જે વિહારીલાલને તે નોકરી મળે તો, એને ઘણી વાતે સુખ અને સોમ થાય એમ હતું. ખીજા મેનેજીંગ કલાર્ક કરતાં વિહારીલાલ એનું કામ બહુ સારી રીતે ચલાવશે એમ એની ખાતરી હતી. વળી પોતાને પૈસાનો ઉગાળો થશે એમ બધો વિચાર કરી, એ જગો વિહારીલાલને આપવાને શેઠે સોલીસીટરને ખાસ લલામણુ કીધી. વિહારીલાલનું અંગ્રેજી જ્ઞાન અને લખાણ વંચાણુ સારું હતું. તે સંબંધે વિહારીલાલે આશીસવાળા સાહેબોનાં બહુ સારાં સરડીશીકટો રજુ કીધાં. એને કાયદાનું જ્ઞાન નહિ જેવું હતું, તોપણુ જ્યારે ધનપાલ શેઠની મજબુત લલામણુ થઈ, ત્યારે સોલીસીટરથી શેઠનું મ્હોડું છંડાયું નહિ. અસંખ્યાત ઉમેદવારોમાંથી વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સને વિહારીલાલને તે જગો ગયા સોમવારેજ આપી. તે સોમવારને આગલે દિવસે એટલે રવિવારે, શ્રીઆનન્દગિરીએ સાધુદાસના વંશજોને યોગદર્શન કરાવ્યું હતું. આજે ગુરુવાર હતો. વિહારીલાલ ચાર દહાડા થયા સોલીસીટરને ત્યાં નોકરીએ જવા આવવા લાગ્યો હતો.

વાલકેશ્વરની ઉજળીમાં બધા મિત્રો દરીએ ફરવા અને શિવનાં દર્શન કરવાને નીકળ્યા, ત્યારે રસ્તામાં બીખારીલાલ તેઓને સામે મળ્યો, એમ આઠમા

પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. તે વખતે કોઈ ગરીબ આસામીના કેસની હકીકતના કાગળો એના જોવામાં તરતના આવ્યા હતા. એને એમ લાગ્યું કે કેસ જીતવા જેવો છે. પરંતુ લડવામાં રૂપિયા સાતસો આઠસો ખરચ થાય એમ હતું, તેથી બાલકેશ્વરમાં બધા જોડે ચાલતાં ચાલતાં, એણે એ જીતવા જેવા કેસની વાત પોતાના દોસ્તદારો આગળ કહાડી અને કહ્યું કે એમાં ત્રીસ ચાળીસ હજાર રૂપિયા કમાવા જેવું છે. પોતાના પ્રદરમાંથી એટલા રૂપિયા ખરચવાની એની યુગ્મસ નહિ, તેથી એના મનમાં એમ હતું કે જો કોઈ હામ બીડે તો પેલા ગરીબ આદમીનું કામ થાય એટલું જ નહિ, પણ ખીજા લાગ લેનારા સર્વને પણ એકસરખો ફાયદો થાય. બીખારીલાલે કોણ જાણે એવા સુકનમાં વાત કહાડી કે કોઈએ તે ઊપાડી લીધી નહિ. કોઈએ રૂપિયા આપવાનું બીડું ઝડપ્યું નહિ. પરંતુ બીખારીલાલના હાથમાં તે કેસને લગતા તમામ કાગળો આવી ગયા હતા. એણે તે અનેકવાર બહુ ધ્યાનથી તપાસ્યા હતા. જે શખસના એ કાગળો હતા તે શખસ ખુંબધમાં નવોસવો હતો. જાતે ગરીબ હોવાથી બીખારીલાલને ત્યાં તે રોજ ધક્કા ખાતો કે એ તેના કેસનું કામ આગળ પાડે. તેની જોડે વાતચીતપરથી પણ બીખારીલાલની ખાતરી થઇ ગઇ હતી, કે તે કેસ સોએ સો વસા જીતવા જેવો છે. જેમ જેમ કેસમાં એ વધારે ઉતર્યો, તેમ તેમ તે કામ પોતાના હાથમાંથી જતું મેલવાની એની હામ ઓછી થતી ગઇ. પૈસા કમાવવાની આવી સારી તક વારેવારે હાથ આવતી નથી; તેથી ખરચની કેવી રીતે જોગવાઇ કરવી તેનો એ બહુ વિચાર કરવા લાગ્યો. બહુ કર-કસરથી ખરચ કરતાં પણ રૂપિયા સાતસો આઠસો તો જોઇતા હતા. બીખારીલાલથી માણુમાણુ ચારસોની સોઇ થાય એમ હતું. તેથી રૂપિયા ચારસોને સાડ કેમ જીને બિલ્લુ શોધવો, ને કંઇ ને કંઇ પણ કરી ને એ કેસ હાથમાંથી નહિ જવા દેવો એવો એણે મન સાથે સિદ્ધાન્ત ડાલ્યો. આજે ગુરુવારે સાંજના કાટમાંથી આવી, વાળુપાણીથી પરવારી, બીખારીલાલ પાછો વિચાર કરવા બેઠો.

એક ન્હાના સરખા ઓરડામાં, એક સાઇડબોર્ડ (પારીઆ) ઉપર થોડાએક કાગળો અને ચોપડીઓ પડેલી હતી. તેની પાસે એક લાંગેલી ખુરશી ઉપર બીખારીલાલ પેલા કામના કાગળો વાંચતો બેઠો હતો. એક ન્હાના સરખા ગલાસમાં કોપરેશનો દીવો જેવો તેવો બળતો હતો. ઓરડામાં નજર કરતાં બીખારીલાલની કરકસરથી રહેવાની રીત સ્પષ્ટ જણાઇ આવતી હતી. સાઇડબોર્ડ દિવસનાં ટેબલનું અને રાતના સુવાના ખાટલાનું કામ સારતું. જે ખુરશીપર તે બેઠો હતો તે બહુ હાલકવાળ હતી. તેની નેતરની બેઠક ફાટેલી હતી. તેની પાસે એક રટુલ ઉપર એક મરઘી બાફાણુ બેઠો હતો. એ બાફાણુનું નામ રંગરાવ હતું. એની ઉંમર બાવીસ

વર્ષથી વધારે નહોતી. શરીરે એ ગોરા ને એકવડો હતો. એણે માથે ધોળો ફેટો બાંધી દીધો હતો. જે કે દીવાનો ઝાઝો પ્રકાશ પડતો નહેતો, તોપણ રંગરાવની મુખાકૃતી બહુ સારી લાગતી હતી. મુખ્યત્વે કરીને એની આંખોના પલકારાપરથી એ બહુ ચંચળ માણસ છે એમ સહજ જણાઇ આવતું.

રંગરાવ ભીખારીલાલને ત્યાં રોજ આવતો. એને ગુજરાતી બોલતાં આવડતું નહોતું, પણ ભીખારીલાલ થોડું ધણું મરાઠી બોલી શકતો તેથી બંનેનું ગાડું ચાલતું.

રંગરાવના કેસની હકીકત બહુ સ્પષ્ટ હતી. એનો બાપ વાસુદેવ અને કાકા દિનકરરાવ અવિભક્ત હિંદુ કુટુંબના અંગભૂતો હતા. તેઓની પોણા લાખની મુંબઈમાં અને પચ્ચીસ હજારની પુણામાં સ્થાવર મીલકત હતી. રંગરાવની કાકા અહલ્યાબાઈ એ સ્થાવર મીલકત અને બીજો દાગીનો પચાવી પડી હતી. રંગરાવને કુટી બદામ પણ જેવાને પમાડતી નહિ. વાસુદેવ દિનકરરાવનો નહોતો ભાઈ હતો. પચીસ વર્ષ ઉપર બંને ભાઈઓ પુણામાં ભેળા જ રહેતા હતા. તેઓનો વહીવટ મજાબારો ચાલતો. જે ઉપજ થતી તે તેઓ ઘર ખરચ બાદ કરી દર વર્ષે નીમોનીમ વેચી લેતા. વાસુદેવ પરણેલો ન હોવાથી બંને ભાઈઓ વચ્ચે ફાટકુટ પડવાનું કારણ જન્મ પામ્યું નહોતું, એવામાં વાસુદેવ જત્રા કરવાને નીકળ્યો. ફરતો ફરતો કાશીમાં આવ્યો. કાશી શહેર એને બહુ ગમ્યું તેથી કેટલાક મહીના ત્યાં જ નિવાસ કરીને એ રહ્યો. એવામાં એની નાતની અને વગની એક કન્યા વાસુદેવના જેવામાં આવી. તેથી એણે કાશીમાં જ લગ્ન કર્યાં ને ત્યાં જ ઘરખાર માંડીને રહ્યો. લગ્નને ચોથે વર્ષે એક દીકરો આવ્યો જેનું નામ રંગરાવ રાખવામાં આવ્યું હતું.

જ્યારે વાસુદેવને છોકરો થયો ને દસ બાર વર્ષ કાશીમાં રહેતાં નીકળી ગયાં ત્યારે પુણેથી દિનકરરાવે એને કાગળ લખીને વિનવ્યો કે એક વાર પુણે આવી વાસુદેવ હિસાબ કીતાબ સમજાવે, ને ભાગલાગની વેચણ કરી નાંખે તો સાફ, કે પાછળથી હરકાઈ નિમિત્તે વાંધાનું કારણ રહે નહિ. પરંતુ જેવી રીતે દિનકરરાવના દીલમાં પાપ નહોતું, તેવી રીતે વાસુદેવના મનમાં પણ બાપુકી મીલકત સંબંધે બીલકુલ વસવસો હતો નહિ, તેથી પોતાના મહોટા ભાઈએ બહુ વિનવ્યા છતાં પણ વાસુદેવ પુણે ગયો નહિ. એમ કરતાં સત્તર વર્ષ નીકળી ગયાં ને દિનકરરાવ પુણામાં જ દેવલોક થયો. એના દેવલોક થવા પછી વાસુદેવને જે ખરચી એનો ભાઈ મોકલ્યા કરતો હતો, તે એની ભોળઈ અહલ્યાબાઈએ મોકલવી બંધ કરી દીધી. પુણા અને મુંબઈમાં જે સ્થાવર મીલકત હતી તે બધી પોતે બચાવી પડી. વાસુદેવના તાકીદના કામગીરી પણ તેણે ઝાઝી પત કીધી નહિ. પ્રથમમાં તો એક બે કાગળોમાં લખ્યા પ્રમાણે તેણે થોડા રૂપીઆ મોકલ્યાં, પણ પાછળથી તો અહલ્યાબાઈએ કાગ-

જોના જવાબ આપવા પણ બંધ કીધા. જે વિશ્વાસુ માણસ બંને ભાષાઓ તરફથી મુંબઈમાં ભાડું ઉધરાવતો હતો, તેણે વાસુદેવને બહુએ પત્રો લખી સમજાવ્યા કે એક વાર તમે મુંબઈ આવી જાઓ તો તમામ એરેટો હું તમારા નામ પર ફેરવાવી અપાવું. પરંતુ વાસુદેવને કાશીની એવી મોહિની લાગી ગઈ હતી કે ત્યાંથી નીકળવાનો અનેક વાર વિચાર કીધા છતાં એનાથી કાશી છોડાયુંજ નહિ. દિનકરરાવે એને જે ખરચી મોકલેલી હતી તેમાંથી બે વર્ષ સુધી તો એનો ગૃહકારભાર જેમ તેમ ચાલ્યો. એવામાં રંગરાવની ઉંમર ઓગણીસ વર્ષની થઈ ને વાસુદેવ ખાટલાવશ થઈ પડ્યો. ભાભીએ એના કાગળોનો જવાબ આપ્યો નહિ તેથી એને હવે ખરેખરી ચિંતા થવા લાગી. એવામાં મુંબઈના પેલો વિશ્વાસુ માણસ ગુજરી ગયો. વાસુદેવ છ મહિનાસુધી ખાટલાવશ રહ્યો ને દેવલોક પામ્યો; મુવો ત્યારે એની પાસે કશું હતું નહિ; તેથી એના મરણ પછી એની યૈરી તારાબાઈએ રાયચીલું વેચી સાટી, પુણે જવા જેટલી ખરચી માણુમાણુ ઉભી કીધી. માદીકરો પુણે ગયાં. અહલ્યાબાઈ હવે નભરવસ થઈ ગઈ હતી, કારણ કે તમામ મકાનો તેને કબજે થઈ ચુક્યાં હતાં; તેથી પોતાના ભત્રીજા અને દેરાણીને અહલ્યાબાઈએ કાઠું આપ્યુંજ નહિ. અત્યારસુધી બંને કાશીમાં રહેલાં હતાં તેથી પુણા કે મુંબઈમાં તેઓનો વસીલો નહોતો. થોડાંક પેટભરે સગાંવહાલાં પણ હોટેલોક અહલ્યાબાઈના પક્ષમાં ભરાઈ ગયાં.

દિનકરરાવ વાસુદેવને કાશીમાં જે ખરચી મોકલતો તેના કાગળ રંગરાવને સારે નસીબે વાસુદેવે સાચવી રાખ્યા હતા, તે વાંચવાથી નિઃસંશય જણાઈ આવતું, કે મુવો ત્યાંસુધી બંને ભાઈ અવિભક્ત હતા. એ કાગળોને આધારે રંગરાવને પોતાનો કેસ જીતવાનો હતો. અલબત્ત અહલ્યાબાઈએ તો ધણાં વર્ષોથી એવી વાત ચલાવી હતી, કે મુવો અગાઉ બંને ભાઈઓ વચ્ચે ફારગતી થઈ હતી ને બંને વિભક્ત હતા. હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે જો બંને ભાઈઓ અવિભક્ત ગુજરી જાય તો મજાબારી મીલકત ભાઈઓની સ્ત્રીને પ્રાપ્ત થતી નથી, પણ જે ભાઈને પુત્ર હોય તેને તમામ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રીઓ તો માત્ર ખોરાકી પોશાકીનો હક ધરાવે છે. જો કે એ નિયમ પ્રમાણે ન્યાયની કારટોમાં હજારો કેસો ફેસલ થયા હતા છતાં, અહલ્યાબાઈના હાથમાં કબજે આવી જવાથી, તે સરજેર થઈને બેઠી હતી; કેમકે અંગ્રેજ કાયદો કબજાને બહુ બળવાન માને છે. કાઠની કબજે છોડાવવો એમાં લડનાર આદમીના પાણીની પરીક્ષા થઈ જાય છે. તેથી રંગરાવને લડવામાં બહુ બહુ અડચણો નહી. પાસે પૈસાની પણ સોંપ નહોતી: તેમાં અધુરામાં પુરું, રંગરાવના દુહાંગે, પુણાની કારટમાં બટકનારા કાંઈ અર્ધકાપઢાસે, થોડું ધણું જે

મળે તે ઝોહીઆં કરી જવાની મતલબથી, રંગરાવને જાતે લડવાની યુક્તિ બતાવી. પુણીની કોરટમાં રંગરાવ હાથો એટલે માદીકરો મુંબઈ આવ્યાં. ત્યાં હાઈકોર્ટની આસપાસ રંગરાવ રોજ ભટક્યા કરતો હતો, તેવામાં ભીખારીલાલની એને ઝોળખાણ થઈ, એના કેસના કાગળો જેતાં ભીખારીલાલને જણાયું કે રંગરાવે પુણીની કોરટમાં, જાતે લડવાનું ડહાપણ ડહોળવાથી સબજડ થાપ ખાધી છે; તોપણ વસ્તુતઃ કેસ જીતવા જેવો હતો. પોતે જીતે તેમાંથી ખરચ બાદ કરીને, અડધાઅડધ આપવાને રંગરાવ ખુશી હતો. તે સંબંધે ખત કરી આપવાને પણ એની આનાકાની હતી નહિ.

આજે કામનાં કાગળો વાંચતાં ભીખારીલાલને એકાએક સુઝી આવ્યું કે રંગરાવનો કેસ હું અને વિહારીલાલ લાગમાં ચલાવીએ તો કેવું સાફ! ચારસો પાંચસો રૂપીઆ વિહારીલાલ સહેજમાં રોકી શકે એટલુંજ નહિ, પણ બંને જણા તન મનથી કામ ઉપાડે તો ખરચમાં પણ ઉગારો થાય. વળી એ મસે વિહારીલાલની આશીસમાં ભીખારીલાલને રોજ જવા આવવાનું પણ સુગમ થઈ પડે એમ હતું. વિહારીલાલ જો કે સોલીસીટરને ત્યાં બહુ હોસથી નોકરીએ રહ્યો હતો, તોપણ એને કાયદાનો અભ્યાસ ન હોવાથી, અને કામકાજ કેવી રીતે ચલાવવું તેની માહિતગારી ન હોવાથી, હાલમાં તો એના મનથી બહુજ મુઝવણ પડતી હતી. સાહેબે પોતાની પાસથી બે ત્રણ કેસો વિહારીલાલને મેનેજ કરવાને (ચલાવવાને) સોંપ્યા હતા. ભીખારીલાલ એને બહુએ હીમત આપતો કે રહેતે રહેતે બધી હોશીઆરી આવશે. કોઈ માના પેટમાંથી શીખીને અવતરતું નથી. એ તો અસીલને ખરચે અને જેખમે કાયદાનો અનુભવ મેળવવાનો છે. તોપણ વિહારીલાલને કંઈ ગોઠયું નહિ ને રોજ વધારે ને વધારે ગભરાવા લાગ્યો. જો કે એને અંગ્રેજી લખતાં બહુ સાફ આવડતું હતું, પણ બ્યાં નોટીસો લડવાની કે બારીસ્ટરોને કેસની હકાકત લખવાની હોય, ત્યાં કેવળ અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન શું કામ લાગે? સારે નસીબે વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સનને ત્યાં જો કેશીઅર હતો તે અને વિહારીલાલ કોલેજના મિત્ર હતા. વિહારીલાલને તે વખતો વખત સલાહ આપતો ને તેથી કરીને એની થોડી મુઝવણ મટી. પરન્તુ સોલીસીટરને ત્યાં તો કાયદાની માહિતી જેઠાએ, એવા વિચારથી પહેલેજ દહાડે વિહારીલાલ એટલો ગભરાયો, કે પોતાની મુઝવણની વાત એણે તેજ રાતે ભીખારીલાલને જઞ્ઞને કહી. ભીખારીલાલે કહ્યું કે હું તારી પાસે રોજ ત્રણ ચાર કલાક આવીને બેસીશ અને તારા કામને સરાડે ચહડાવી આપીશ. એ પ્રમાણે ભીખારીલાલ ત્યાં રોજ જતો હતો; પણ બે ત્રણ દહાડા જવા પછી એને લાગ્યું કે એમ નકામા જવાથી વિહારીલાલ આશીસમાં બધાની

આંખે આવશે. કોઈ કામનો પ્રસંગ કહાડીને વિહારીલાલ પાસે જવાય તો વધારે સારું. એવામાં ઉપર પ્રમાણે રંગરાવનો કેસ વિહારીલાલ સાથે ભાગમાં ચલાવવાનું બીખારીલાલને સુચ્યું ને રંગરાવને કહેવા લાગ્યો—

“જો ભાઈ રંગરાવ, તારો કેસ મારાથી એકલા ચલાવાય એટલી મારી ગુંળસ નથી, પણ મારો મિત્ર વિહારીલાલ કરીને કોઈ છે, અને તે કોઈ સોલીસીટરને ત્યાં નોકરીએ રહેલો છે. હું અને તે બે ભાગીઆ થઈએ તો તારા કેસનો ખરચ કરી શકીએ; માટે બોલ, તું અમને બંનેને હું કહું તેવું ખત કરી આપવા તૈયાર છે?”

“ભાઈસાહેબ, તમારે જોઈએ તેવું ખત કરાવી લ્યો. મારે કોઈ વાતે વાંધો નથી. તમે જોઈએ તેટલા ભાગીઆ થાઓ તેમાં મને શું? હું તો અડધો ભાગ આપવાનો સરીગત છું. તમને અડધો ભાગ આપતાં પણ હું તમારો ઉપકાર ભુલીશ નહિ. મારો વખત ફેવો દોલ્લો જાય છે તે તમે શું જાણો? મારી કાકી તો છેક સરજેર થઈને બેઠી છે ને મારા આપનો દીકરો છતાં, હું તો બીખ માગતો થઈ ગયો છું. તેમાં વળી જે દહાડાનો તમે મને પહોંચાડ્યો કે આખરે હું જીવું કે કાર્, પણ પુણાના કેસનો ખરચ તો મારી કાકી મારી પાસથી હરેક રીતે ન્યારે ચલાય ત્યારે લેશે ત્યારથી તો મારા જીવને કળ પડતી નથી.”

“તે તો ન્યારે તારા આ કેસનું કામ આગળ ચાલશે, ત્યારે તારી કાકી એમ કર્યા પાખી રહેશે નહિ. કોઈને કોઈ પણ તને હેરાન કરવાના ધરાદાથી તેને એવી સલાહ આપશેજ. પણ તે તો હવે તે વખતે થઈ રહેશે. તને મારી બધી સરતો કમુલ છે? જો જો હોં, વળી પાછળથી તમે કાકી ભત્રીજા એકનાં એક થઈ જશો ને દાવો માંડી વાળશો તો?”

“તમારે જોઈએ તો તે બાબત પણ લખાવી લ્યો—પછી કંઈ છે?”

“તે તો હું બધી રીતે તારા હાથ પર બાંધી લઈશ; પણ વખતે તુંજ મારી સામો થાય કે બીખારીલાલે દયાણુ કરી મારી પાસથી ખત લખાવી લીધું તો? એવું બનતું હું મારી નજરે રાજ જોઈ છું.”

“સાહેબ, બધા માણસો એક સરખા નીવડે છે? તમે મારી જોડે હજી કામ પાણું નથી ત્યાં હું તમને શું કહું? હું તો તમારો ઉપકાર જીવતા સુધી ભુલીશ નહિ. આ આવડા મહોટા મુંબઈ શહેરમાં તમારા સિવાય મારો કોઈ વાલી વારસ છેજ નહિ.”

“તે તો બધું ખરું”—બીખારીલાલે કહ્યું—“પણ તને ખબર છે કે તારો કેસ જીતવા જેવો છે અને મોડે વહેલે તારી કાકી માંડવાળની વાત કહાઆ પાખી રહેવાની નથી. વળી તને પૈસાની બહુ મુશ્કેલી પડે છે તેથી તારી કાકી માંડવાળનું

કહેણ મોકલે તો તું લલચાઈ જાય, કે લાવની જે મળે તે લઈને આપણે કાશી ચાલ્યા જઈએ. આજે તું મને અડધો ભાગ આપવાનું કહે છે. પણ તે વેળા તને જ એમ લાગશે કે પા ભાગ મળે તો પણ આપણે તો કેસ જીત્યા ગયુવો, તે પછી તું જ માંડવાળ કરવાને જીવ આપશે.”

“સાહેબ, હું એમ નહિ કરું.”

“તમે તેમ નહિ કરો તે સારું તું ને તારી મા આવતી કાલે આવીને મારી આગળ ધર્મના સોગન ખાઈ જાઓ કે ગમે તે થાય, તો પણ અમે એ કેસ આખર સુધી લડશું—અથવા માંડી વાળવો પડે તો મને પુછીને માંડી વાળશો.”

“તે પણ જાઓ અમારે કયુલ છે.”

“હીક છે ત્યારે, કાલે રાતના તમે મારી પાસે આવજો; વિહારીલાલને હું હાજર રાખીશ, એટલામાં બીજી જે જે સરતો કરવાની છે તે બધાનો એક ખરડો હું કરાવી રાખીશ. તને ગુજરાતી આવડતું નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે એવું ખત અંગ્રેજીમાં કરાવવું હીક નથી, માટે મરાઠીમાં કરાવવું પડશે. સધળી મીલકત અને દર દાગીનાની જે તપસીલ મને આપી છે તે બરાબર છે કેની?”

“સ્થાવર મીલકતની તપસીલ તો બરાબર છે ને દાગીનાની તો અમે અટકળ કરી છે.”

“હીક છે. ત્યારે તું કાલે આવજો ને તારી માને પણ લેતો આવજો. માફં કહેવું તને એટલુંજ છે કે તું વચનનો સાચો રહેજો. મને પાછળથી દુગો દેતો નહિ, નિકર હું ગરીબ માણસ થોડા ઘણા રૂપીઆમાં બરાબર થઈ જઈશ. મને તારી દયા આવે છે તેથી તારો કેસ હું હાથમાં લઉં છું. બાકી મારે પોતાના લડવાના કેસો કંઈ ઓછા નથી.”

“સાહેબ, તમારાથી બે વચન રાખે તે પોતાના ધર્મથી કુરે પછી કંઈ છે?”

એટલામાં ત્યાં વિહારીલાલ આવ્યો. તેના ચહેરા પરથી તેને બહુ ગભરાટ લાગ્યો હોય એમ જણાતું હતું. મુંગા મુંગા આવીને એણે ટેબલ પર પાઘડી મુકી. એક ખુરશી પર લીખારીલાલ અને એક સ્ટુલ પર રંગરાવ બેઠેલા હોવાથી, સાઈડ બોર્ડ પરના કાગળો દૂર કરી એણે બેસવાની જગો કાઢી ને ધખ લઈને બેસી ગયો. કંઈ બોલ્યો કે ચાલ્યો નહિ. રંગરાવ હાડીને જવાની તૈયારી કરતો હતો, પણ લીખારીલાલે એને બેસી રહેવાનો ઇસારો કીધો. લીખારીલાલ વિહારીલાલના મહો સામું બેઠેને હસવા લાગ્યો કે એ નકામી કેટલી બધી શીકર કરે છે.

“કેમ વિહારીલાલ, વળી તું મ્હેડાનો દાવરો ચાલવીને આવ્યો કે? પણ ગભરાય છે શું કરવા? મારો વિચાર માને તો તારે તો હવે કાંઈ મ્હેડા પંડિતની

માફક શીલસુરી ધરવી જોઈએ કે આપણે તો કાઈ વાતે લેવા દેવા નથી ! અસીલ મરો કે જીવો, તેનો કેસ હાલહવાલ થાઓ કે સુધરો, આપણી જીલથી તેને વધારે ખરચ થાઓ કે ઓછો, પણ આપણે તો દર મહીને ખારસા પોણોસો રૂપીઆ મળવાના ! ચેરી ચેરી મળશે તે તો જીદી. ઘણા કેસો રહ્યા તે બધા કંઈ હારતા નથી કે જીતતા નથી. એક બેમાં ફાવીએ તો એક બેમાં થાપ પણ ખાઈએ. આપણે તો એમ સમજવું કે ગમે તેમ, પણ આટલા રૂપીઆ તો આપણને ખરચીના મળે છે.

“ભાઈ”—વિહારીલાલ મ્હોડું છેક ઉતારી નાંખતો બોલ્યો—“તમને તો હસવું થાય છે પણ મારો તો જીવ નીકળી ગય છે. વીલીઅન્સ સાહેબે પોતાના બે ત્રણ કેસો મને બેનેજ કરવાને સોંપ્યા છે ને મને તો એમ વિચાર થાય છે કે એ કેસો મારાથી ચલાવાશે કેમ ! કંઈ જીલ થાપ થઈ ગઈ તો કેવડી ફજેતી ને અસીલને કેવડું નુકસાન ! એમાં તો વિચારી વિચારીને કામ કરીએ તોએ ચાલે; પણ આ રોજ નોટીસો લખવાની હોય છે તે મને બહુ કંટાળો આપે છે. હું તમને શું કહું ? આજે તમે ચાર વાગે ચાલ્યા ગયા પછી, સાહેબે મને બોલાવીને કહ્યું કે આ માણસને ટુગર્થ સાફ કોઈના પર વારંટ કહડાવવું છે, માટે હમણાં એની હકીકત સાંભળી લઈ બેનો ખરડો મારી પાસે સેટલ (નક્કી કરવા) કરવા લઈ આવો. મેં તો મારા જન્મમાં એવું લખેલું નહિ તેથી હું તો વિચારમાં પડ્યો કે શું લખવું ને શું કરવું.

“કેમ વાર?”—બીખારીલાલે કહ્યું—“મેં તને કેટલીવાર કહી રાખ્યું છે કે ગમે તે કામ હોય પણ આપણે નવાસવા રહ્યા તે કાયદાનું બીલકુલ લપસાણુ કરવું નહિ. માત્ર સાદી ઇખારતમાં હકીકત દર્શાવી જવી. આપણી નજર પહોંચે ત્યાં સુધી જે વાતથી આપણે બંધાઈ જઈએ તે વાત લખવી નહિ. કાયદાના સવાલો સોલીસીટરો ફોડી લે; તેની જોડે આપણે કલાકોને રતી ભાર પણ લેવાદેવા નથી.”

“તમે સાંભળો તો ખરા—મેં તો મારી નજર પહોંચે તેમ હકીકત લખી થોડો ઘણો કાયદો પણ ડહોલ્યો. મારી ખાતરી છે કે એ અરજી મારાથી છેક બેવકુરી ભરેલી લખાઈ હતી. પણ પાંચ વાગ્યાનો વખત થવા આવ્યો હતો તેથી સાહેબે ઝંટઝટ સેટલ કરી, ફેર (સારા અક્ષરે લખાવી) કરાવી ન કરાવી કે મને સાથે લઈ વિક્ટોરીઆમાં બેસી વારંટ લેવા ગયો. માજીસ્ટ્રેટ સાહેબ ઉઠવાની તૈયારીમાં હતો; પણ આવા મ્હોટા સોલીસીટરની અરજી વાંચવાની એનાથી ના કેમ પડાય ? વાંચી ન વાંચી ને એણે એકદમ વારંટનો હુકમ આપ્યો ત્યારે મારા જીવને નીરાંત વળી.”

“એ તો એમજ રામને નામે પથ્થર તરે. એજ અરજ કે એથી વધારે સારી લખેલી અરજ, કોઈ નવાસવા પ્લીડરે આપી હોત તો મેજસ્ટ્રેટ લેત નહીં અથવા લેત તો તેમાં હળર વાંધા કહાડી આખરે નામંજુર રાખત. તમારી અરજ તો સારા લખકાર્યથી અક્ષરે, જાડા કાગળ ઉપર લખેલી ને મહોટા સોલીસીટરે રજુ કરેલી તે બહાલજ રહે, કેમ ખરું કેની?”

“હા, ખરુંખર આ કામમાં તો તેમજ બન્યું છે.”

“આ કામ શું, એ તો બધાં કામ એમજ ચાલે છે; તું નવાસવો છે એટલે તને નવાઈ લાગે છે, બાકી એ તો બધું નથી જોયું ત્યાં સુધી ઠીકજ છે.”

“ભાઈ, મને તો બહુ ગજરામણ થાય છે કે આ સોલીસીટરની આશીસની પંચાતીમાં હું ક્યાંથી પડ્યો. એના કરતાં તો આશીસવાળાની નોકરી હળર દરજ્જે સારી. સાઈ છે કે કેશીઅર મારો મિત્ર છે ને તમે રોજ આવીને મને રસ્તે પાડો છો, બાકી સોલીસીટરની આશીસમાં તો જાલાજલાની ધડીકમાં ફજેતી થઈ જાય.”

“તારા જેવા જે ડગલે ડગલે પ્લીયા કરે, કે ઓ મર્યો, ઓ ખાધો, તેની ફજેતી થાય. તારા મનમાંજ એ જોટો વિચાર ખેસી ગયો છે કે મેનેજીંગ કલાર્કને કાયદાનું જ્ઞાન જોઈએ. મારા વિચાર પ્રમાણે તો મેનેજીંગ કલાર્કનું કામ અસીલ પાસથી પૈસા નીચોવવાનું છે. એ તો જીલ થાય તેમ સોલીસીટરને ખેવડી કમાઈ! બધું કામ સોલીસીટર સેટલ કરે છે ને આટલી બધી શીકર શી? આપણને એમાં લેવા દેવા શું? એ તો નાગે કુલે ફતેહખાન થઈએ તો મેનેજીંગ કલાર્ક થવાય. બધા મેનેજીંગ કલાર્ક કેટલા લાહેરો છે તે હું સારી પેઠે જાણું છું. પણ તારી પાસે રોજ નકામો આવી ખેસું છું તે મને ઠીક લાગતું નથી, માટે મેં એક જીગતી શોધી કહાડી છે. એમાં તને ચારસો પાંચસો રૂપીઆ રોકવા પડશે પણ મારી ખાતરી છે કે તું હાજ પાડશે.

પ્રકરણ ૨૩ મું

મમતારામ શું શું મંત્રો રમે છે

કહાની અહીં પાંચલામાં મચેલું.

હાથી મમતાં ન લગુ મસકું.

(નવીન કવિતા.)

પછી લીખારીલાલે બિહારીલાલને રંગરાવના કેસની વાત કહી. લીખારીલાલને ત્યાં પોતે આવતો જતો હોવાથી, થોડી બધી હકીકત તો એ જાણતો હતો.

આજે લીખારીલાલે કમાવાની અને રૂપિયા રોકવાની વાત કહી તેથી તમામ ખીના એણે ધ્યાન દઇને સાંભળી. લીખારીલાલે સમજાવતી આપી કે કેસ જીતવા જેવા છે. વિહારીલાલને પણ લાગ્યું કે કેસમાં હારવા જેવું કશું જણાતું નથી; તેથી એણે પોતાના મિત્ર જેડે લાગમાં કેસ ચલાવવાની હા પાડી ને ખુશી થવા લાગ્યો. કે ચલો, એ મસે લીખારીલાલ રોજ આપીસમાં આવશે. વળી એ કેસ અથથી એની નજર આગળ ચાલશે એટલે એને શીખવાનું પણ ધણું મળશે. વકીલની મારફતે કેસ લડવાથી ખરચ બહુ થાય એમ હતું. એણે નવી યુક્તિ કહાડી કે કેશીઅરને લાલચ આપી હોય તો એડવાન્સ (તારણના) રૂપિયા ભરવાને માટે એ બહુ આગ્રહ નહિ કરે. થોડા દહાડાના પોતાના અનુભવ પરથી વિહારીલાલ જાણતો થયો હતો કે સોલીસીટરો તો જાણતા પણ નથી કે રોમનું રાજ કેમ ચાલે છે. તેઓ તો મેનેજિંગ કલાર્ક અને કેશીઅર જેમ નચાવે તેમ નાચે છે. જો તેઓ કહે કે આ અસીલે એડવાન્સ નથી ભર્યું તો સોલીસીટરને એડવાન્સ માગવું સુઝશે. જો મેનેજિંગ કલાર્ક કહે કે આ અસીલને ચલાવી લો તો ચલાવી લેશે. જો તે આડો થઈને ખેડો તો સાહેબ પણ આડાજ સમજવા. અસીલનું કામ ખરખાદ જાય તો તેની પણ દરકાર નહિ કરતાં, અસીલની છાતી પર ચઢી રૂપિયા લેશે ને લેશે. ટુંકમાં સોલીસીટરો, મેનેજિંગ કલાર્ક અને કેશીઅરના હાથમાં રમકડાં જેવા હોય છે. તેઓને હાથે તેઓ લખે છે ને ખીલાડાં તાણે છે, ને તેઓને કાને સાંભળે છે.

કેશીઅરને સાધી રાખવાની વાત લીખારીલાલે પસંદ કીધી. એને વિચાર આવ્યો કે દિનકરરાવે લખેલા તમામ કાગળોનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કરાવતાં ઝાઝો ખરચ થઈ જશે, પણ એ પ્રમાણે ઠેકાણે ઠેકાણે રાટલા નાંખ્યા હોય તો ગીરામાંથી ઝાઝા રૂપિયા કહાડવા પડશે નહિ. એણે વિહારીલાલને કહ્યું કે “કેશીઅરનો ચણો દાખી જેવો ને એનેજ મળે પડવું કે આ કેસમાં અમે થોડો ધણો એડવાન્સ ભરીએ તે તમે ચલાવી લો, તો એ કામમાં હું પડું. બાકી ઝાઝા રૂપિયા રોકવાની મારી શક્તિ નથી; પણ કેસ જીતવા જેવા છે ને જીતશું તો રૂબરૂ તમારી કદર નહિ જુલે એમ હું કરીશ. માટે તમે હા પાડો તો એ કામમાં હું પડું. અલબત્ત કેશીઅર લોભાશે અને આપણને બધી વાતે અનુકૂળ થઈ પડશે. કેશીઅરને હાથ કરી લેવો એ આડો કેસ જીતવા જેવું છે.”

“હું તમારી પાસે આવું છું, કે તમે મારી પાસે હો છો, ત્યારે મને નીરાંત રહે છે, પણ એકલો પડું છું ત્યારે કોણ જાણે શાએ કારણથી ચલાવેલું છે”— વિહારીલાલે કહ્યું, —“તમે જે શીખામણની વાતો કરો છો તે હું મારા મનમાં

સારી પેઠે જાણું છું કે ખરી છે. મેનેજીંગ ક્લાર્કને તો પારકાની ઘોડી કુદાવી સવારી કરતાં શીખવાનું છે; પણ મારો જીવ વશ રહેતો નથી.”

“ભાઈ, એ તો ધીરે ધીરે બધું પાંસડું દોર થઈ જશે, માટે તું ધીરજ રાખ. તને તો કેશીઅર જેડે ઓળખાણ છે ને હું પણ સલાહ આપવાને હાજર છું. પણ મારા મુનીમે જ્યારે મારા પર દાવો કર્યો અને બીજાઓને પણ દાવા બાંધવાને ઉશ્કેર્યા, ત્યારે મને કાંઈ સલાહ આપનાર નહોતું ને પાસે પૈસાએ નહોતા. વળી મારો પોતાનો કેસ એટલે મને ગભરામણ તો લાગી ખરી, કેમકે જીલ્લુક થાય તો નુકસાન મારે પોતાને જ વેઠવાનું હતું; તોપણ ધીરે ધીરે મને સહવાસ પડી ગયો, ને હવે ગમે તેવું અટપટું કામ હોય, તોએ મારા પેટનું પાણી હું હાલવા દેતો નથી. તારે તો પરમેશ્વરનો પાડ માનવો જોઈએ કે પારકાને પૈસે અને જોખમે નને અનુભવ મળશે; અથવા તું કહે છે તેમ, પારકાની ઘોડી કુદાવી તું સવારી કરતાં શીખીશ. કેમ હવે તારા જીવને નીરાંત વળી કેની?” વિહારીલાલે હા કહી એટલે લીખારીલાલે રંગરાવના સામી નજર કરીને કહ્યું—“આ રંગરાવને તો તું ઓળખતો હશે. મારી પાસે એ ધણોખરો રોજ આવે છે. આપણે જે કેસ ભાગમાં ચલાવવાનો છે તે એની કાઠી સામે ચલાવવો પડશે. રંગરાવે મને જે જે હકીકત જણાવી છે તેથી, માનવાને કારણ મળે છે કે, તે બહુ પહોંચેલી છે અને રંગરાવને એકદમ ઢીલી પડી જઈ પત કરે એમ નથી. કેમ રંગરાવ, ખડું કેની?”

“અરે સાહેબ, મારી કાઠીની હું તમને શું વાત કહું, એવી પહોંચેલી કે અમે કશીથી આવ્યા ને મળવા ગયા ત્યારે એણે મને બહુ હેતથી બોલાવ્યા, અને બોળામાં લઈ મોડ મરડવા લાગી. મને તો એમજ લાગ્યું કે મારી કાઠીમાં આટલો બધો ફેર કેમ પડી ગયો! વગર લડે કરે અમને ભાગ આપી દેશે કે શું! પણ જ્યારે અમારી સ્થિતિની વાત કહાડી ત્યારે એ હસીને મને કહેવા લાગી કે, હું એના દીઝરનો દીકરો છું એટલે એના છોકરા જેવો છું. પણ બંને ભાઈ વચ્ચે ફારગતી થઈ છે એમ એ સારી પેઠે જાણે છે. વળી શ્રાવણમાં કહ્યું છે કે આહાર અને વહેવારમાં આર્ય સ્ત્રી પુરુષોએ શરમ રાખવી નહિ; માટે ઘણી દલગીરી સાથે પૈસાની બાબતમાં એ મને કાંઈ રીતે સહાય આપી શકે એમ નથી. તે સિવાય સર્વ વાતે મને એ પોતાના દીકરાની પેઠે ગણતી આવી છે અને ગણુશે. ફારગતી ચયલી હોવાથી એ જો મને પૈસા આપે તો, એના ધણીનો અને મારા કાકાનો જીવ અવગતિએ જાય! માટે પૈસાની બાબતમાં પોતે ધર્મસંકટમાં આવી પડેલી હોવાથી મદદ કરી શકે એમ નથી! બાકી સર્વ વાતે અમે એના માન્ય રાખવા જેવાં સગાં છીએ, એવી એવી લાંબી વાત યુક્તિપુરઃસર એ કરવા લાગી.”

“ગાંઠકી ખીચડી ઝોર મેળખાન અમેરા”—વિહારીલાલે કહ્યું—“એવી રીતે તમારી કાકી તમારી જોડે વાત કરવા લાગી કેમ? સાળું હિંદુ અવિભક્ત કુટુંબ ધણી ધણી વાતે સાઈ છે. એમાં એટલી બધી તો ખુબીઓ સમાયલી છે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ સંસારમાં સુખ આપનારૂં વધારે સાઈ સાધન શોધી કહાડ્યું નથી. પણ જો એક ભાઈ નસંતાન સ્ત્રી મુકીને મુવો, કે કાંઈ પહોંચેલા અવિભક્ત અંગજૂતના હાથમાં મીલકતનો કબજો આવ્યો, તો તે બધાને માથે છાણું થાપશે એટલું એમાં જખરૂં દૂધણ છે. જે શાસ્ત્રકારોએ એ અવિભક્ત કુટુંબની યોજનાને પોતાની પસંદગી આપી, તેઓએ આવી આવી ખામીઓનો સંભવ પોતાની દીર્ઘદષ્ટિએ શું નહિ જોયો હોય?”

“અસલના ઋષિમુનિઓ ત્રિકાલગ હતા”—હીખારીલાલે કહ્યું—તેઓએ આવા આવા દોષો નહિ લાલ્યા હોય એમ તો સંભવતું નથી, પણ લોકની ભુદ્ધિમાં ફેર પડે ત્યાં ઋષિઓ શું કરે? અથવા એ ખામીઓ કલભુગનો પ્રભાવ દાખવે છે. મજાઆરાપણું સ્વતઃ નિર્દોષ અને લાભકારી છે.

થોડી વારમાં ફેરાવ વાળુ કયાં વગર આવેલો હોવાથી રજા લખને ગયો. એના ગયા પછી વિહારીલાલે હીખારીલાલને પુછ્યું—“આજે તમારૂં માસ્ટર સાહેબ આગળ કામ ચાલવાનું હતું તેનું શું થયું?”

“હા—હું તારી પાસેથી ચાર વાગે માસ્ટરની આશીસમાં ગયો, પણ મુનીમને ત્યાં કોઈનું મરણ થયલું હોવાથી તેના વકીલે રજા માગી. મેં તો બહુ વાંધો ઉઠાવ્યો, પણ તું જાણે છે કેની, માસ્ટર સાહેબે આખરે કામ બાકી રાખ્યું. જો હું વકીલ કે બારિસ્ટર હોત તો ખાસ્સી એક મહેર મુનીમ પાસેથી માસ્ટર સાહેબ અને અપાવત, આ તો જાતનો કેસ રજો એટલે કંઈ મળ્યું નહિ. બાકી વીસાત તો ત્રીસ રૂપરડીની રકમ સંબંધે છે, અમારા મુનીમજી કહે છે કે એ રકમ તેણે કોઈને આપી છે પણ ચોપડામાં ઉધારવી રહી ગઈ છે. મેં સાંભળ્યું છે કે તે સંબંધે બન-પાલશેઠ અને મદનપાલશેઠના ચોપડા માસ્ટર સાહેબ આગળ રજુ કરાવવામાં આવશે. વખતે બંને શેઠોને પણ જીજ્ઞાસી આપવાને એ બોલાવે ખરો. મુખપાલ-કોકાને તો એ જરૂર બોલાવશે.”

“એ રકમ બાબત તેઓ શું જાણતા હશે કે તેઓની જીજ્ઞાસી ઉપયોગી થઈ પડશે”—વિહારીલાલે પુછ્યું.

“બનપાલશેઠ કંઈ જાણતો હોય તો હોય”—હીખારીલાલે જવાબ આપ્યો—“બાકી મદનપાલશેઠ જાણતો હોવાનો ખીલકુલ સંભવ નથી. પણ મુનીમની મતલબ કેસ લંબાવાની છે, એટલે એ બંનેને જરૂર-બોલાવ્યા પાખી રહેશે નહિ.”

“ત્યારે આજે માર્ટર સાહેબ આગળ તમારું કામ નહિ ચાલ્યું તો તમે મારી આશીસમાં પાછા કેમ નહિ આવ્યા”-વિહારીલાલે કહ્યું-“તમારા ગયા પછી મમતારામ તરત જ આવ્યો. એની તાલમેલ જોવા જેવી હતી.”

“કેમ વાર, મારા ગયા પછી શું બન્યું તે તો મને કહે ? મમતારામની વાતમાં અને કામમાં આપણા જેવાને કંઈ ને કંઈ શીખવા જેવું હોય છે.”

“અરે હા-તેમ જ છે, તમે બધી વાત તો સાંભળો. હું તો એમ ધારતો હતો કે એકલો ધનપાલશેઠ રૂપીઆ પચાસ હજાર નથુશેઠને ધીરવાનો છે. મેં ખતના ખરડામાં એકલું તેનું નામ લખ્યું હતું. પણ આજે જ્યારે એ ખરડો શેઠ આગળ વાંચવા લઈ ગયો, ત્યારે એણે મને કહ્યું કે મદનપાલશેઠનું નામ પણ એમાં લખવું. મદનપાલશેઠ આવા લોભના ખાડામાં કેમ ઉતર્યા તેની મને તાજુબી લાગી; કારણ કે તમે સારી પેઠે જાણો છો કે એ શેઠનું તો ધકધ્યાન સરકારમાંથી માન અકરામ મેળવવામાં, અને લોકમાં મહોટાઈ મેળવી, બડા માણસમાં ખપવામાં રોકાયેલું રહે છે. વેપાર કરવો ને બખ્ખે ટકાના વ્યાજે પૈસા ધીરવા એ તો ગૃહસ્થને નહિ છાજતું કામ છે એવો એનો વિચાર છે.”

“હા-હા-હવે મને યાદ આવે છે કે એક દહાડો એની આશીસમાં શેઠે કાઈ કારણસર હમાલને રૂપીઆ આપ્યો કે એમાંથી થોડાક પૈસા એક માણસને આપે, અને બાકીની ચવલી પાવલી પાછી લાવે. હમાલ બધો ખુરદો લઈ આવ્યો. શેઠે કંઈ ચઢીડાયો નહિ, પણ તમામ ખુરદો હમાલને આપી દીધો ને કહ્યું, કે તાંબાના પૈસાને અડકવાથી માણસ ગાંડો બની જાય છે અને વળી ચેપી રોગ હાથને અને શરીરને લાગવાનો ભય રહે છે, માટે કાઈ ગૃહસ્થે તાંબાના પૈસાને હાથ અડકાડવો જોઈએ નહિ !”

“હો-તમે જાણો છો તો ખરા”-વિહારીલાલે હસીને કહ્યું-“કે એ શેઠ એવા અવનવા વિચારોના મુરખી છે. હવે જ્યારે મેં જાણ્યું કે મદનપાલશેઠ પણ બે ટકાને વ્યાજે નથુશેઠને રૂપીઆ ધીરવામાં ધનપાલશેઠ જોડે ભાગ રાખવાના છે, ત્યારે મને તાજુબી લાગી, ને મમતારામ મારી પાસે ખત સંબંધે વાત કરવાને આવ્યો ત્યારે મેં વાત પુછી કે આ શું ? વળી મદનપાલશેઠ તમારા ધરતક ક્યારથી થયા ? ત્યારે એ હસી પડ્યો કે ભાઈ, દુનીઆમાં અક્રેક વાતનું તો સરવેને ઘેલું લાગેલું હોય છે. ધનપાલશેઠને બે ટકાના વ્યાજનું ઘેલું લાગ્યું છે, મને (વિહારીલાલને) વચમાંથી કમીશન લેવાનું ઘેલું લાગ્યું છે એમ એણે મારે મોઢે મોઢા કહ્યું !”

જીખારીલાલ ખડ ખડ હસી પડ્યો ને બોલી ઉઠ્યો-“ને તને મમતારામને તો નથુશેઠને નીચોવવાનું ઘેલું લાગ્યું છે.”

“તમે સાંભળો તો ખરા”—વિહારીલાલે કહ્યું—“મમતારામ શું બોલ્યો તે હવે આ મદનપાલશેઠને એવું ઘેલું લાગ્યું છે કે આપણા દેશીઓની સ્થિતિ આવી ખરાબ થઈ છે કેમકે આપણે હવા, ખોરાક અને પાણીમાં રસોડાનો ધુમાડો ખાઈએ છઈએ. એ ધુમાડો ચીમનીદ્વારા રસોડામાંથી બહાર કઢાડવામાં આવે તો દેશીઓમાં તાકત વધે ને દુઃખ દરદો સઘળાં દૂર થઈ જાય ! તે બાબત સર તેઓ એક મંડળી સ્થાપવાની તૈયારીમાં છે, હવે મંડળી સ્થપાય તો મુરખીઓ જોઈએ. પ્રમુખ, સેક્રેટરી અને ટ્રેઝરર જોઈએ. તેથી મદનપાલશેઠ પોતાના જેવા બીજા બેડખાંઓને અંદર જોતરવાને દાવપેચ રમવા લાગ્યો. એ શેઠને ધનપાલશેઠ જોડે બહુ સારો નાતો છે, તેથી શેઠ વિચાર કીધો કે ચીમનીદ્વારા ધુમાડો બહારનિષ્કાશક મંડળી અને તત્ત્વાદાર દેશીદ્વારક મંડળીની મેનેજીંગ કમીટીમાં ધનપાલશેઠને જરૂર દાખલ કરવો. ધનપાલશેઠ જોયું કે મેનેજીંગ કમીટીમાં કંઈ અમથા દાખલ થવાનું નથી. એ તો એ મસે મદનપાલશેઠ, ધુમાડા મંડળીનો ઠાલી શોર બકાર કરાવી એની પાસે પૈસા નીચોવશે. ધનપાલશેઠ હાથનો બહુ મુજ છે તે તો તમે જાણતા હશો; તેથી એ એકનો બે થયો નહિ. બીજા હાથ ઉપર મદનપાલશેઠ, એને મેનેજીંગ કમીટીમાં દાખલ કરવાની જીદ લઈ બેઠો એમ બંને શેઠીઆઓ વચ્ચે વાત બહુ રસાકસી ઉપર આવી પડી. એવામાં મમતારામ મારફત નથુશેઠને રૂપીઆ ધીરવાની વાત ધનપાલશેઠ આગળ આવી. નથુશેઠને તો એક લાખ જોઈતા હતા પણ ધનપાલશેઠે તો પચાસ હજાર ઉપર એક પાઈ ધીરવાની સાફ ના પાડી અને પચાસ હજારમાં પણ એક ભાગીઓ શોધવાને નીકળ્યો. મદનપાલશેઠને બહુ સમજાવ્યો પણ એણે તો પ્રથમ નાજ પાડી કે વ્યાજે રૂપીઆ ફેરવતાં મને આવડે નહિ. સામે ધનપાલશેઠને ધુમાડા મંડળીમાં દાખલ કરાવવાને બાઝ્યો. એવામાં મમતારામને બધી વાત માલમ પડી કે બંને શેઠો વગર લેવે દેવે હોંસાતોસી કરે છે ને તેમાં નથુશેઠનું કામ નાહક સુંથાઈ જાય છે; તેથી એણે અક્કલ વાપરી ધનપાલશેઠ આગળ એવી ફાડ પાડી આપી, કે જો બંને શેઠીઆઓ મળી—નથુશેઠને પચાસ હજાર ધીરે તો—નથુશેઠ ધુમાડા મંડળીમાં પાંચસો રૂપીઆ બક્ષીસ આપીને મુરખી થાય. મદનપાલશેઠ રૂપીઆ ધીરવામાં અડધો ભાગ રાખે તેના બદલામાં, ધનપાલશેઠે ધુમાડા મંડળીની મેનેજીંગ કમીટીમાં મેમ્બર થવું, પણ મદનપાલશેઠે તેની પાસથી એક પાઈ માગવી નહિ. ત્રણે શેઠીઆઓ રાજ થઈ ગયા ને મમતારામનાં વખાણુ કરવા લાગ્યા, કે એના જેવી સૂક્ષ્મદષ્ટિ કાંઈની દોડત નહિ ને કાંઈ રીતે વાત મીજન ચઢત નહિ.

“અક્કલ તો ઠીક દોડાવી”—બીજારીલાલે કહ્યું—“એમ તો મારાથી કહ્યા વગર રહેવાતું નથી; લાકડે માંકડાં ઠીક વળગાવી દીધાં.”

“હજી તમે સાંભળો તો ખરા—મુંબઈના શેડીઆ દેખીતા આડા છે પણ કેવા પાંસરા દોર થઈ શકે તેવા છે. એ તો વળે તો વાન નહિ તો પથ્થર પહાણુ. એ પ્રમાણે પચાસ હજાર આપવા નક્કી થયાં પણ ધનપાલશેઠની દાઢ ડગળી ને કહે કે મને તો ખાસ્સો પાંચ ટકાનો વટાવ જોઈએ, ને તે પણ મારા એકલાના રૂપીઆ-માંથી નહિ, પણ મદનપાલશેઠના રૂપીઆમાંથી પણ, પાંચ ટકા વટાવ તો હું જ ખાઉં! મમતારામના મનમાં કે જેટલા રૂપીઆ ધનપાલશેઠ નથુશેઠને ઓછા આપે, તેટલા રૂપીઆના પ્રમાણમાં નથુશેઠ પોતાથી ઓછો નીચોવાશે, તેથી મમતારામ અને ધનપાલશેઠ વચ્ચે એ બાબતની આડ આવી. આ હકીકત મદનપાલશેઠના સ્વપ્નામાંએ આવી નથી કે ધનપાલ તેને ત્રીજે ઠેકાણે વેંચવા કહાડે છે. પરંતુ ધનપાલશેઠ એમાં શરમાવા જેવું કશું જોતો નથી. એ તો હોયેાક એમ કહે છે કે મદનપાલશેઠની ધુમાડા મંડળીમાં નથુશેઠ પાંચસો રૂપીઆ ભરે ને મને એક પાઇએ ન મળે એ કેમ અને? ધન પાલશેઠને બે ટકાના બાજનો લોભ ખરો, ને મમતારામને રૂપીઆ સાડે નથુશેઠ દબાણ કરવા લાગ્યો, તેથી મમતારામ હારીને આખરે એવી સમજુતી કહાડી કે ખતમાં બે ટકાનો વટાવ મને (વિહારીલાલને) આપવાનું લખવું; પણ તે હજાર રૂપીઆ ધનપાલશેઠ અને મમતારામે અંદર અંદરની સમજુતી પ્રમાણે વેંચી લેવા. મારે તેની જોડે કશી લેવાદેવા રાખવી નહિ. પણ મમતારામને ધનપાલશેઠ જોડે મેળવી આપવામાં મેં પહેલ કીધી હતી તેના બદલામાં મમતારામે મને એક ખાનગી ચીઢી આપી છે, કે પોતાને જે બધું મળીને બે ટકાનો વટાવ મળશે તેમાંથી પાંચસો રૂપીઆ એ મને આપશે.

“આ બધું શું આજે ને આજે બન્યું?” બીખારીલાલે પુછ્યું.

“વાત તો બહુ વખતથી ચરચાયા કરતી હતી પણ નક્કી સમજુતી તો ગઈ કાલે અડધા કલાકમાં થઈ ગઈ. એવામાં પેલા વારંટની હકીકત લખવામાં હું રોકાઈ ગયો. મમતારામે મારી આગળ બીજી ઘણીએ વાત કીધી, પણ મેં તે બરોબર સાંભળી નહિ. તોપણ એણે મને કહ્યું કે મારે તમારી જોડે ખાનગી વાત કરવી છે, પણ વારંટની હકીકત લખવામાં તમે રોકાયલા છો માટે આવતી કાલે સવારનાં હું તમને એકાંતમાં મળવાને આવીશ. વળી જતાં જતાં એણે કહ્યું કે આ કેશીઅર જોડે પણ મારે ખાનગી વાત કરવાની છે. તમારે એની જોડે સારી ઓળખાણ છે, ને નથુશેઠના ખત સંબંધે મારે એમની સાથે કંઈ સમજુતી કરવાની છે, માટે મારે ને એને એકાંતમાં વાત થાય એમ કરો. એમાં બધાને લાભ છે.”

“મમતારામ તારી અને કેશીઅર જોડે શું તાલ રમવા ધારતો હશે, કે પું કામમાં હતો છતાં એને એ પ્રમાણે બંને સાથે એકાંત કરવાની હતી.”

“તે તો કાણુ જાણે—પણ આવતી કાલે મને મળશે ત્યારે બધો ખુલાસો થશે. કેશીચર પણ તે વખત બહુ કામમાં હતો તેથી એમ નહીં કહ્યું છે કે મમતારામે આજે રાતનાં એને ઘેર મળવા જવું.”

“તે કેશીચરને શું કહ્યું?”

“મેં કહ્યું કે આ મમતારામ મારી ઝાળખાણુવાળા છે. એની મારફતે તમારું કંઈ પાકે એમ છે. એની જોડે તમારે એકાંત કરવાનો એને એક વખત આપો; તે ઉપરથી એણે આજે રાતનાં મળવાનું કહ્યું.”

“જરૂર, તમારી મેની મુલાકાતમાં બહુ ઉંડા અર્થ સમાયેલો છે. સઘળું જાણવાની મને ચટપટી થઈ રહી છે.”

“કાલે ખત કરવાને નયુશેઠ આવનાર છે, તે પહેલાં બધી વાત અજવાળામાં આવશે. જોઈએ, મમતારામ શું કરે છે. કાલે મને મળે પછી વાત. હશે તો હું તમને સવારનાં આશીસમાં જવા પહેલાં મળી જઈશ; પણ આવતી કાલે તમે સૌ કામ પડતાં સુકી, ત્રણ વાગ્યા પછી, આશીસમાં જરૂર આવજો. નયુશેઠ ખતપર સહી કરશે ને ધનપાલશેઠ ત્યાં આવશે તે વખતે જોવા જેવું જરૂર કાંઈ ને કાંઈ નીકળશે. આજે બહુ મોડું થયું છે માટે હવે હું જાઉં છું.”

ખીજે ઠહાડે સવારનાં આઠ વાગે મમતારામ વિહારીલાલને મળવા ગયો. વિહારીલાલ એક ટેબલ પાસે ખુરશી પર બેસી વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સના એક કોપીઈંગ ક્લાર્ક જોડે ધનપાલશેઠવાળું ખત, જે જડા કાગળ ઉપર સારા અક્ષરે ક્લાર્ક લખી લાવ્યો હતો તે, મેળવી જતો હતો. મમતારામ આવીને એક ખુરશી પર બેઠો. ખત મેળવાઈ રહ્યા પછી મમતારામે ઈસારો કીધો કે ક્લાર્કના ગયા પછી હું વાત કરીશ. તે પરથી વિહારીલાલે ક્લાર્કને જવાની રજા આપી. થોડી વારમાં બંને જણા ત્યાં એકલા રહ્યા—એટલે મમતારામ બોલ્યો—

“હું ઘણો ખુશી છું કે આ ખતનું કામ તમે બહુ સસડાટ આગળ ચલાવ્યા જાઓ છો. તમે વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સને ત્યાં નોકરી રહ્યા તેથી અમારા નયુશેઠને એક ફાયદો થયો છે તે તમે સમજ્યા?”

વિહારીલાલ કંઈક સમજ્યો ખરો પણ ના કહી, એટલે મમતારામે કહ્યું—
“કેમ, તમે નહિ સમજ્યા? ધનપાલશેઠ પાસેથી રૂપિયા લેવાની વાત પ્રથમ તમારાથી જન્મ પામી, એટલે તમને એક ટકા આપવાને હું કમુલ થઈ ચુક્યો છું, હવે જો કાંઈ ખીજે મેનેજીંગ ક્લાર્ક હોત તો તેને મારે કંઈ ને કંઈ આપવું પડત. એમાં આજા સો ખસો રૂપિયા લેત ત્યારે ખત ધરવાનું કામ પ્રારંભ પાડત ને વળી કેટલાક દિવસ નકામા કહાડી નાખત તે જુદા. અમારે સારે કાગળે તમે મેનેજીંગ ક્લાર્ક થયા

ને ધનપાલશેઠ તમામ કામ તમારી મારફતે કરાવે છે તેમાં અમને એમ અણુધાઈ લાલ થયો છે.”

“જો મેનેજીંગ કલાર્ક તરીકે”—વિહારીલાલે હસીને કહ્યું—“તમારે મને કંઈ વધારે આપવાની ખુશી હોય તો હું ઉપકાર સાથે લખશું, વાજખી રીતે તો ખત ધડવા સાર તમારે મને કંઈ ને કંઈ આપવું જોઈએ. બંને કામ એક શખસ મારફતે થાય તેથી એકમાં બંને કામનો ખદલો વાળી દેવો દેખીતો વાજખી નથી.”

“મને પણ કંઈ એમ લાગ્યું ખરું કે તમને વધારે મળે તેવી જુગતી કરવી જોઈએ”—વિહારીલાલની અજાણી વચ્ચે મમતારામ બોલ્યો—“તેથી લાગ જોઈને મેં નથુશેઠને વાત કરી કે આ વિહારીલાલ આપણે બહુ કામના થઈ પડ્યા છે. એક તો ધનપાલશેઠ જોડે કામ પડ્યું તે એને લીધેજ. બીજું, એ ધનપાલશેઠનો મેનેજીંગ કલાર્ક છે એટલે આપણું ખત પણ એનીજ મારફતે થશે. વળી એક કારણ મેં વિશેષ જણાવ્યું, પણ હું આશા રાખું છું કે આ વાત તમે કોઈને મ્હોડે કરશો નહિ. અમારા નથુશેઠ બહુ દુલા દીલથી પૈસા વાવરે છે. અને આ પચાસ હજાર રૂપિયા પુરા પાંચ મહીના પણ ચાલશે નહિ. અમારો વિચાર તો ધનપાલશેઠ પાસેથી લાખ રૂપિયા લેવાનો હતો, પણ એ શેઠે વધારે ધીરવાની ના પાડી ત્યાં શું કરીએ ? તોપણ જ્યારે ધનપાલશેઠની આ કામ પ્રસંગે ઓળખાણ થઈ છે, ને મદનપાલશેઠનું નામ પણ જાણવામાં આવ્યું છે, ને વખતો વખત વ્યાજ ભરવાનો અમારો વિચાર છે તો હજી પણ ધણીવાર એ બંને શેઠોને મળવું થશે ત્યારે, એ બેમાંથી કોઈની પાસેથી પણ, હું વધારે રૂપિયા લેવાને વેતરણ કરીશ. જો એક વખતે એક લાખ રૂપિયા મળ્યા હોત તો બે વરસ સુખે નીકળી જાત. નથુશેઠ એટલામાં લાયક હોમરે પુગત ને બધી પંચાતીનો અંત આવત, પણ આમ કટકે કટકે લેવા પડે તેથી એક લાખથી પણ વધારે જોઈએ એમ હું ધારું છું.”

“તમારા શેઠ એટલા બધા પૈસા શેમાં ઉરાડે છે ? મેં તો સાંભળ્યું છે કે મારવાડીઓનું એમને ત્રણ લાખનું દેવું છે !”

“તે તો હું કંઈ જાણતો નથી. શેઠીઆઓ કંઈ બધી વાત આપણી આગળ કરે છે ? મારે એમની જોડની ઓળખાણ થોડા વખતની છે. એ મને હસીને બોલાવે છે તેથી માઈ ત્યાં જવું આવવું થાય છે. શેઠે મને બહુ આધરો કીધો તેથી આ કામમાં હું પડ્યો છું. બાકી ધીર કૃપાથી ટકા બે ટકા જેટલું તો મને ઝવેરાતમાં મળે છે.”

“હા, તમે ઝવેરની દલાલી કરો છો એ વાત તો હું જુદી જાણું છું”—વિહારી-લાલે ટકારમાં કહ્યું—“પણ તમે નથુશેઠને કંઈ શીખામણ નહિ આપી હોય !”

“હાઈ, હું તો કોઈ વાતે બાકી રાખતો નથી; પણ એ શેઠ શીમાન છે ને

એના મનમાં એવી ધુન આવી ગઈ છે કે શ્રીમતામાપદઃ ક્રુતઃ ત્યાં હું શું કરું? આ કથા બધી આડી નીકળે છે”—મમતારામ કંઈક અધીરો પડીને બોલ્યો—“હું તો તમને એમ કહેવા માગતો હતો કે બીજા રૂપીઆ પણ અમે ધનપાલશેઠ કે મદનપાલશેઠ પાસેથી કહડાવીશું; માટે જો મદનપાલશેઠ એકલો રૂપીઆ ધીરે તો તે ખતનું કામ તમને સોંપે એવી તમારે વેતરણ કરવી જોઈએ.

“પણ એવી વેતરણ મારે શું કરવી”—વિહારીલાલ બોલ્યો—“તે હું જાણતો નથી.”

“મારી સલાહ માનો તો”—મમતારામ વિચાર કરતો ધીરેથી બોલ્યો—“જેવી રીતે આ ખતનો ખરડો ધનપાલશેઠને વંચાવી પસંદ કરાવ્યો તેવી રીતે આજે ને આજે એ ખત તમે મદનપાલશેઠની પસંદગી માટે લઈ જાઓ. આ પણ એક જીગતી છે. એથી કરીને મદનપાલશેઠને તમારે માટે બહુ સારો વિચાર આવશે. તમે જાણો છો તો ખરા કે એ શેઠ કેવા પુલણદાસ છે, એટલે એમની સાથે કયે ધોરણે કામ લેવું તે? એ તો ભાઈ, દુનીઆમાં માણસનાં ગાડાં તેલ લગાડવાથી ચે-ચું કર્યા વગર સીધાં સપાટ ચાલે છે. અથવા જ્યાં ત્યાં માખણ તો જોઈએજ.”

“હા”—વિહારીલાલ બોલ્યો—“મદનપાલશેઠ પાસે જવા માટે તમે યુક્તિ તો ઠીક બતાવો છો. હજી હું નવો સવો છું ને અસીલોને રાજી રાખવાને અને વધારવાને મારે તો મથવું જોઈએ, માટે હું જરૂર જઈશ; પણ રાત થોડી ને વેષ-ધણી તેવી આ વાત છે. આજે સાંજ પહેલાં તો આ કામનો અંત આવવાનો છે, એટલે મદનપાલશેઠને ત્યાં ક્યારે જવું તેનો મને વિચાર થાય છે.”

“મદનપાલશેઠ આરીસમાં આવ્યાની ખબર કહડાવી, ગમે ત્યારે જજોની. તમે રોજમાં કહાવશો તો તમને મુલાકાત આપવાની એ શેઠ ના નહિ પાડે. વળી હું તમને બીજી એક ખુશ ખબર કહું. મેં વાત તો કરવી શરૂ કરી હતી પણ વચમાં બે વાર આડકથા નીકળી.”

“મને ખુશ થવા જેવી બીજી શું ખબર છે”—વિહારીલાલે પુછ્યું.

“મેં શેઠની આગળ”—મમતારામે કહ્યું—“તમારી તારીફની અને અમને કામના થઈ પડશે એવી વાત તો કરી રાખી હતી; પણ તે વખતે નથુશેઠ કંઈ બોલ્યો નહિ. હું સમજ્યો કે મારી કહેલી વાત ઉડી ગઈ ને નથુશેઠ કંઈ સમજ્યો નહિ. ગઈ કાલે રૂપીઆ સંબંધે પાછી વાત નીકળતાં નથુશેઠ મારી અજાણી વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો કે તમે (મમતારામે) વિહારીલાલ સંબંધે મારી આગળ વાત કરી હતી તે હું જુલો ગયો નથી. આપણે એની જોડે હજી બહુ કામ લેવાનું છે. આપણું કામ હવેથી આપણે વિહારીલાલને સોંપશું એટલુંજ નહિ. પણ આ કામમાં જે બે

ટકાનું કમીશન એને આપવા આપણે ખતમાં લખ્યું છે તે ઉપરાંત પણ કંઈ આપવું જોઈએ; માટે તે રૂપિયા આપવા સારું હું આવ્યો છું; તે ગણી લ્યો.”

એમ બોલી મમતારામ, પોતાના ઝવેરી જેવા કબજાના આડા ખીસામાંથી નોટ કઢાડી ગણવા લાગ્યો. જસો રૂપિયાની નોટ ગણી ટેબલ પર મુકી.

વિહારીલાલના અચ્છાને પાર રહ્યો નહિ કે આ તો ઘેર બેઠાં ગંગા આવી. નોટોનું અંકલ જોઈને એ બહુ હરખાયો. પરંતુ એને વિચાર આવ્યો કે આ મમતારામ, જે કાંઈને બંદે નહિ તે બ્યારથી ધનપાલશેઠનું ખત કરવાનું કામ મને સોંપવામાં આવ્યું છે, ત્યારથી મારી જોડે કેવી મીઠી મીઠી વાતો કરે છે. હું ને એ કાંઈ દઢાડો મિત્ર હતા નહિ, છતાં જાણે હું એનો જીવો મિત્ર હોઉંની, તેમ એની બીતરની વાતો પણ એ મને જાણી જોઈને કહે છે. નથુશેઠ તો જાણે સમજ્યા; એ શેઠને તો મેં જોયા છે ને એમને મેં સારી રીતે પીછાની કહાઝા છે. એ તો મમતારામનાં ખેલવણું છે. એટલે મારે હવે એ જાણવું જોઈએ કે મમતારામ શું તાલમેલ રમે છે. એ કંઈ એવો ગાંડો નથી કે વગર લેવે દેવે અને વગર માગવે, મને રૂપિયા આપવા આવે. જે મમતારામે મારા માગેલા બે ટકાના કમીશનમાં લાગ પડાવ્યો હતો તે આજે ઘેર બેઠાં મને જસો રૂપિયા આપવા આવે છે, માટે વિહારીલાલ તું ચેતજે!

વિહારીલાલને તાજીબી લાગશે એમ મમતારામ ધારીનેજ આવ્યો હતો; તેથી નોટો ગણી ટેબલ પર મુકી, થોડીવાર મુઠ્ઠી એ કંઈ બોલ્યો નહિ.

“કેમ વાર, અમારા નથુશેઠે રૂપિયા મોકલ્યા તેમાં તમને નવાઈ લાગે છે? પણ એ શેઠને હજી તમે પીછાનતા નથી. બહારથી તો એનામાં કંઈ પ્રાપ્તિ નહિ હોય એમ દેખાય છે. પણ અંદરખાનેથી બહુ પહોંચેલો અને વિચારવાળો છે એમ તમે નક્કી જાણીને હો! મારા પોતાના અનુભવ પરથી હું કહું છું કે શું નથુશેઠ—કે ધનપાલશેઠ—કે મદનપાલશેઠ—કે અલબેલી મુંબઈના ખીજ શેઠીઆઓ બહુ પહોંચેલા, ખંધા અને સ્વાર્થી હોય છે. બહારથી જીવે તો મ્હોડે માંખ નહિ ઉઠે તેવા ને બોળા ભાટ! તેમના બહારના દેખાવ પરથી બોળવાઈને અહીંના શેઠીઆઓને રાજ કહેવામાં આવે છે, અને રાજ વાળ અને વાંદરા ત્રણે સરખા છે. પણ વસ્તુતઃ તો હું તમને કહું છું તેમ છે.

“આમ કહેવામાં તમારી શું મતલબ છે?”

“જીએની”—મમતારામ જાણી જોઈને બહુ લંબાણથી જવાબ આપવા લાગ્યો—“ધનપાલશેઠને અને તમારે બહુ નાતો, છે, પણ કોણ કહેશે કે એ શેઠ રાજ જેવો છે. મદનપાલશેઠ વિષે પણ તમે પેલી ધુમાડા મંડળીને સંબંધ સાંભળ્યું

હશે. ધનપાલશેઠને એ ધુમાડાની મેનેજીંગ કમીટીમાં દાખલ કરાવવાને એ શેઠે કેવી કેવી સીકત વાપરી! પણ વધારે દૂર જવાનું કંઈ કારણ નથી. અમારા નથુશેઠ તમને આજે બસો રૂપીઆ મોકલાવ્યા તે શું સમજીને વાર?”

“મને લાગે છે કે”—વિહારીલાલે વિચાર કરીને જવાબ આપ્યો—“તમારી, અરે ભુલ્યો, નથુશેઠની કંઈ મતલબ હોવી જોઈએ.”

“હા એમજ છે. તમને અચ્છો લાગે છે તેના કરતાં નથુશેઠ તમને રૂપીઆ આપવાની વાત કરી ત્યારે મને વધારે લાગ્યો હતો. એ શેઠ એમ શું કામ કરે છે તે જાણવા સારું હતું સતો થઈને કહેવા લાગ્યો કે તમને રૂપીઆ આપવાની કંઈ જરૂર નથી. નથુશેઠ કહે નહિ, આપવાજ પડશે. વિહારીલાલ ને કેશવલાલ દોસ્તદાર છે ને એ કેશવલાલને પચાસ હજારની વાત કહી દે તો પછી જોઈ લ્યો મારી મજા! ઘરમાં મારી માના જાણુવામાં તરત આવી જાય ને એ ત્રણ દહાડા મને કોઈ સુખે ખેસવા દે નહિ, એ પ્રમાણે નથુશેઠ બોલ્યો. હવે તમારી મેજે તોલ કરી લ્યો કે સુંબઈના શેઠીઆ કેવા પહોંચેલા છે.”

વિહારીલાલે મનમાં તોલ કરી લીધો કે નથુશેઠ તો નહિ, પણ મમતારામ જ-અરે પહોંચેલો છે. પણ વિચાર કરતાં, નોટાનું બંડલ જોઈને એને જે હરખ થયો હતો તે હવે ઉડી ગયો. મમતારામના ઉપર હવે એને કોઈ ચહુડવા લાગ્યો તેનું કારણ બહુ દૂર શોધવા જવા જેવું નહોતું. વિહારીલાલ પણ મમતારામ જેવો બહુ પહોંચેલો અને પાવરધો હતો ખરો; પણ મમતારામ પેટે એની બુદ્ધિ પાપી હતી નહિ કે વિચારો હલકા અને સ્વાર્થભર્યા નહોતા. હવે વિહારીલાલ અરોબર સમજ્યો કે બસો રૂપીઆ, તેના ગુણની કદર સમજીને મમતારામ આપવા આવ્યો નહોતો, પણ બ્હીકનો માર્યો રૂપીઆ આપવા આવ્યો હતો. પોતે કેશવલાલનો મિત્ર છે તેથી પચાસ હજારની વાત એક બીજાને કહી દે તો મમતારામ પંચાતીમાં આવી પડે, ને નથુશેઠની મા આગળ ઉધાડો પડી જાય તેજ સારું મમતારામ આટલી બધી સીકત રમતો હતો. પોતાના જેવો મમતારામ મને લેખે છે એમ વિચારતાં એને કોઈ ચહુડો. બારમાં અને બારમાં એણે મમતારામને કહ્યું—

“ભાઈ, તમારા નથુશેઠ આ બસો રૂપીઆ મોકલ્યા છે તેટલા માટે એ શેઠનો હું મહોટો આભાર માનું છું, એમ મારી તરફથી આપ એ શેઠને કહેવાની મારા પર મહેરબાની કરશો. પરંતુ તમે કે તમારા શેઠ એમ ધારતા હો, કે આ રૂપીઆ આપીને અમે વિહારીલાલનું મ્હોડું દાખી દઈએ છઈએ, અને પચાસ હજાર રૂપીઆની વાત હું કેશવલાલને કે બીજા કોઈને કોઈ પ્રસંગે કહીશ નહિ, તો તેમાં તમે અને તમારા શેઠ ભુલ્યા પાડ્યો છો. તમે કંઈ મારા અસીલ નથી. આ કામ તો ધનપાલશેઠ મને સંપિહું

છે. અસીલ હો, તોપણ હું તમારી સાથે કાઈ પણ રીતે બંધાતો નથી. મેનેજંગ કલાર્ક તરીકે મારે તમારું હિત જાળવવાનું છે તે ખરું પણ મારે આનગી અને મિત્ર જોડેના વહેવાર હું કેવી રીતે રાખીશ તેમાં, ગમે તે અસીલે વચમાં આવવાનું કંઈ કારણ નથી. માટે મને લાગે છે કે આ રૂપીઆ સમજ ફેરથી આવ્યા છે તે તમે પાછા લઇ લ્યો.”

મમતારામ સાંભળીને સડક થઈ ગયો. એને લાગ્યું કે વિહારીલાલને એકદમ બધી વાત કરવાથી બધો તાલ બગડી ગયો. મમતારામને એમ તો વિચાર આવ્યો નહિ, કે વિહારીલાલ મેનેજંગ કલાર્ક છતાં પ્રામાણિક છે. તોપણ એણે વિચાર કર્યો કે હવે વિહારીલાલ જોડે બગાડવામાં સાર નથી; એાર હાનિ થશે. એની મારફતે ધણું ધણું કામ લેવાનું હતું. હવે વિહારીલાલના જાણવામાં પાકે પાયે આવ્યું હશે કે નયુશેઠને બગાડવામાં મમતારામનો હાથ છે. મમતારામ એમ સમજીને રૂપીઆ આપવા આવ્યો હતો, કે જ્યાંસુધી આ વાત કેશવલાલ નહિ જાણે ત્યાંસુધી સાફ. મોડો વહેલો પણ આખરે પોતે લોકમાં ઉઘાડો તો પડશે એમ મમતારામના મનથી સિદ્ધાંત હતો. પરંતુ નયુશેઠ જેવો સદ્દર બીલ્ડ, જેટલો વધારે વખત એના હાથમાં રહે તેટલો વધારે લાભ. એ તો નહાયા એટલું પુણ્ય ! માટે મમતારામે યસો રૂપીઆનો ફંદ વિહારીલાલ આગળ રચ્યો. પણ તેમાં એ ફાવ્યો નહિ. બાકી વિહારીલાલને મેનેજંગ કલાર્કની જગો મળવાથી જો કાઈ નાખુશ થયું હોય તો તે મમતારામ હતો. તેથી કરીને વિહારીલાલના જાણવામાં ધણીખરી વાત આવી એટલુંજ નહિ, પણ હજી વધારે જાણવાનો સંભવ હતો. તેને સાર મમતારામ વિહારીલાલને રાજી રાખવાને મથ્યો. ધનપાલશેઠ અને મદનપાલશેઠને કેવી રીતે સીસામાં ઉતાર્યા તે હકીકત પણ એણે તેજ ઉદ્દેશથી વિહારીલાલને કહી હતી. યસો રૂપીઆ પણ તેજ ઉદ્દેશથી એ આપવાને આવ્યો હતો. પરંતુ વાત લગાર વધારે કહેવાઈ ગઈ, ને વિહારીલાલ ફસકયો. મમતારામે ધાર્યું કે ડાહ્યા આદમીએ ભુલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણવું. ચાપી અને ઉથાપી જાણવામાં એ પોતાને બહુ કુશળ માનતો હતો, તેથી વિહારીલાલ સ્વીકાર્યો છતાં, એણે તો હસતુંજ મહો રાખ્યું ને વધારે હસતે મહોડે વિહારીલાલને એ સ્નાંત પાડવા લાગ્યો.

મકરણ ૨૪ ઝું

વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સન

ફરેજ મળી અહીં આવીશમાં, વફોલાત કરે મળવાં ભરવાં;
સહુનાં ભાગે સરખાં મળવાં, વિધિનું રીકું લે મળવાં ભરવાં.

કરી જીવિત હકીકત ચોઠવળી, વળી ગાંઠની ને ઘટલી રચવી;
જીહાં વાત વહી જીહાં ના ધરવી, વર્જીલાત તણી પુરી એ પદવી.

* * * * *

(નવીન કવિતા.)

“અરે મારા સાહેબ” — મમતારામ ઠાવકું મહોં રાખી હસતો હસતો બોલ્યો—
“તમે મારા કહેવાનો જાવાર્ય ખીલકુલ સમજ્યા નથી, એવો મને જાણ લાગે છે.
તમારી અને કેશવલાલની મિત્રતાના ધર્મની આડે આવવાનો અમારા શેઠનો વિચાર
હોય એ દેખીતું અસંભવિત છે. નથુશેઠ પોતાના ધરનો ધણી છે, એની મા અને
બહેન પચાસ હજારની વાત જાણે તેથી વસ્તુતઃ એને કંઈ હાનિ નથી; કેમકે
જે મળે છે તે એના બાપના વીલ પ્રમાણે મળ્યું જાય છે. તેમાં કોઈથી આડે
અવાય એમ નથી. કેશવલાલને પોતાના ગુરુ તરીકે નથુશેઠ માન આપે છે અને
એના જાર રાખે છે તેથી આ પ્રસંગ એની માના જાણવામાં કેશવલાલદ્વારા આવે
તે નથુશેઠને ઠીક લાગતું નથી. બાકી આ વાત એની મા જાણશે તેની એ શેઠને
જોડીજ પરવા છે.”

બિહારીલાલનો રાખ હજી ઉતર્યો નહિ ને એ બોલ્યો—“તે તો તમારા શેઠ
સમજે. મારે તેની જોડે કશી લેવા દેવા નથી; પણ હું ફરીને એમ કહું છું કે મારા
ખાનગી વ્યવહાર સાફ હું તમારી જોડે કે બીજા કોઈ જોડે કોઈ પણ રીતે બંધાતો
નથી; માટે આ રૂપિયા તમે પાછા લઈ જાઓ. મને મળવાના બીજા ધણા રસ્તા
છે અને મને કંઈ ઝાઝો લોભ નથી.”

“અરે ભાઈ, હજી તમે બરાબર સમજ્યા નથી. રૂપિયા પાછા લઈ
જવાની આમાં વાત છેજ નહિ, તમને મેનેજીંગ કલાર્ક તરીકે આ રૂપિયા
મોકલાવ્યા છે એટલે એ લેવા જ પડશે. તમારી પાસે નથુશેઠ કંઈ વચન માગતા નથી કે
તમને બાંધી લેતા નથી. એ શેઠની એવી અટકલ હશે એમ મેં અટકળે તમને કહ્યું
હતું અને કર્મસંજોગે તમે એનો ન ધાર્યો જ અર્થ કીધો. આ રૂપિયા લેવામાં તમારે
કોઈ વાતે આંચકા ખાવાનું કે બંધાવવા જેવું નથી.”

બિહારીલાલ કંઈક શાંત પડ્યો. મમતારામ એને વધારે રાજી રાખવાને બો-
લ્યો—“હજી મારે આજ કામને પ્રસંગે બીજી ફેટલીક વાત કહેવાની છે તે જરા
સાંભળી લ્યો. તમારી મારફતે તમારા સીનૌરના કેશીઅરને મળવાનું ગઈ રાતને
સાફ મેં નક્કી કીધું હતું. તે પ્રમાણે હું કેશીઅરને મળી આવ્યો છું. એમની જોડે
મારે જે વાતચીત થઈ તે આજે મોટી વહેલી તમારી જાણમાં આવશે માટે, હુંજ

કહી લઉં છું. પણ વળી તમે મારે માટે કે નથુશેઠ માટે ખોટો વિચાર લાવતા નહિ એમ પ્રથમથી જ હું તમને કહી રાખું છું.”

વિહારીલાલ આન દબને સાંભળવા લાગ્યો ને મમતારામે બોલવું શરૂ કર્યું—

“અમારા શેઠ કોઈ કોઈ વાર ખીનસમજની જીદ લઈ બેસે છે. બાકી વાતમાં ખીલકુલ સાર નથી. એમને એમ લાગ્યું કે સોલીસીટરની આશીસમાં જઈને સૌના દેખતાં સહી કરવી, એ એમની શેઠાઈ બોધી થવા જેવું છે. પોતાને ઘેર સોલીસીટરને બોલાવે તે પણ એમને પાલવવું નથી. મને કહે કે આ કામમાં હું જ્યાં ત્યાં નીકાલ લાવ્યો છું માટે આ વાતની પણ ફેડ મારે જ કહાડવી. મેં તો શેઠને બહુ બહુ રીતે સમજાવ્યા અને આખરે ત્યાં સુધી કહ્યું કે શેઠજી, કરજે રૂપીઆ કહાડાવવા છતાં સોલીસીટરના દેખતાં ખતમાં સહી કરવામાં આપને નામોશી જેવું લાગતું હોય તો, બહેતર છે કે રૂપીઆ લેવાનો વિચાર માંડી વાળો. પણ રૂપીઆ વગર તો નથુશેઠને ચાલે એમ નથી એટલે એ કહે કે ના, કોઈ ખીજ ફેડ કહાડવી પડશે. મને વિચાર આવ્યો કે તમારા કેશીઅરનું સોલીસીટર આગળ બહુ ચલણ છે—ને દરેક ઠેકાણે એમજ હોય છે—તેથી લાવની કેશીઅરની સલાહ લઉં. કેશીઅર તમારા જેવા દીલના નથી તેથી ઈશ્વર કરશે તો સૌ રાજ રહે તેવી રીતે તમામ કામ નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થશે; એવી એની જોડે વાતચીત થયા પછી અમને આશ્વા રહે છે.”

“તમારા કહેવાની મતલબ હું સમજી શકતો નથી.”

“કેશીઅરને મેં બસે રૂપીઆ આપ્યા ને એમનાં વખાણ કર્યાં, પછી નથુશેઠની હકીકત એમને જણાવી ત્યારે એ હસી પડ્યો ને કહ્યું કે એમાં તે શું મહોટી વાત છે. નથુશેઠ સુખેથી આવીને મારી પાસે બેસી રહે હું એવો તાલ રમીશ કે એ શેઠને સોલીસીટર આગળ જઈ ખતમાં સહી કરવાની જરૂર નહિ પડે, પછી કંઈ છે? જાણે મને મળવા આવ્યા હોય એવી રીતે બેઠા બેઠા કામ થઈ જશે.”

“હવે હું સમજ્યો.”—વિહારીલાલ બોલ્યો—“કેશીઅર એવી તાલ રમશે કે બ્યારે નથુશેઠ ખત પર સહી કરશે ત્યારે, અમારો સાહેબ જાણે ત્યાં આવીતો આવી ચઢ્યો હોયની!”

“હાજ તો—એવું કંઈ કરશે ખરો. પણ નથુશેઠ રાજ થશે એટલે જાણે હું તો છુટયો.” વળી વિહારીલાલને રાજ કરવા એ બોલ્યો—“તમામ વિચાર કરતાં મને એમ લાગે છે કે નથુશેઠની પંચાતીમાં હું નહિ પડ્યો હોત તો બહુ સાફ થાત; પણ એ શેઠ મને શરમાવા લાગ્યા ને મહોટા માણસનું મ્હોડું મારાથી છંડાવું નથી ત્યાં હું શું કરું—લાચાર છું; પણ તમે ધારો છો કે કેશીઅર ધારે છે તેમ કરી શકશે?”

“અલખત શું કામ નહિ, તમારો બસો રૂપીઆ લીધા છે તે એના મનમાં

ખાતરી હશે ત્યારે જ લીધા હશે કેની? વળી અમારા સાહેબનો એ મુછનો વાળ છે એમ પણ ખરું. પણ એ શું ભુગતી રમશે તે હું સમજી શકતો નથી. સાહેબ આગળ બધી વાત કરશે કે કેમ? જે હશે તે આજે જણાઈ જશે; પણ સાફ થયું કે આ વાત તમે મને પહેલાં નહિ કહી; હું તો તમને સાફ ના કહેત કે એમાં કંઈ વળવાનું નથી.”

“તે તો હું તમને જાણું કેની કે તમે હજી આપ્રીસમાં નવા સવા છો ને વળી સાફ દીલના છો, એટલે આવી મલી કુંચીના રસ્તાની તમને માહીતી નહિ હોય. નાહકના મને પાછા હઠાવો; માટે મેં તમારી આગળ પ્રથમ જણાવવું દુરસ્ત ધાર્યું નહિ ને કેશીઅરને મળવાનું નક્કી કર્યું.” એમ બોલી મમતારાએ સામેના ધડીઆળ પર નજર કરી તો સાડા નવ થયા હતા; તેથી વિહારીલાલને મોકલું થઈ જવાનું કારણ બતાવી, હસતે મ્હોડે સલામ શેકેલુંડ કરી રળ લીધી. જતાં જતાં કહેતો ગયો કે નયુશેઠની સાથે આજે ત્રણ વાગે હું આપ્રીસમાં આવીશ, માટે તે વખતે બને તો તમારે (વિહારીલાલે) બહાર નહિ જવું. “આ રૂપીઆ નહિ લેવાની વાત મહેરબાની કરી તમે મારા આગળ કરતા નહિ; એ તો ક્યારના તમારા થઈ ચુક્યા છે.”

પોતાને ઘેર જતાં રસ્તામાં મમતારાએ જે વિચાર આવ્યો તેનું નવનીત આ પ્રમાણે હતું. “મમતારામ, તું ચેતતો રહેજે હો! નયુશેઠને ત્યાંથી કંઈ ધડીએ તારો પગ ટળશે તે નક્કી નથી. પણ તું ધારે છે તેના કરતાં કદાચને જલદી ટળે હો! તું નયુશેઠનો ધરાક છે. તે નયુશેઠને ધનપાલશેઠનો ધરાક બનાવ્યો છે. ધનપાલશેઠ વિહારીલાલનો ધરાક છે; પણ વિહારીલાલને આજે તારો ધરાક બનાવવામાં તું ફાવ્યો નથી. ધેર બેઠાં હું એને રૂપીઆ આપવા ગયો તે મારો ઉપકાર માનવો તો એક કોરે રહ્યો, પણ સામો વાધની પેઠે ઇછેડાઈ ગયો. હશે, એનો તો નાદરો હું જોતજોતાંમાં ઉતારું—પણ શું કરું—સૌ માણસો સંજોગોને લીધે બલહીન કે બળવાન હોય છે. એ તો જાનમિ નાગેન્દ્ર ત્વ પ્રમાણ—કંઠસ્થિતો ગર્જતિ કંકરત્વ. બાકી નયુશેઠને ધનપાલશેઠની પાસેથી રૂપીઆ લેવા ક્યાં, ને વિહારીલાલને વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સનને ત્યાં નોકરી મળવાની ક્યાં! આ તો કાકતાલીય ન્યાય થઈ ગયો છે, એટલે મમતારામ વિહારીલાલને રાજી રાખવાનું કરે છે.”

અગીઆર વાગે જખી કરી પરવારીને વિહારીલાલ આપ્રીસમાં જવા નીકળ્યો. એને વિચાર આવ્યો કે લાગતી, લીખારીલાલને મળતો જલ્દ, જોઈએ એ શું કહે છે? રૂપીઆ મમતારામાં મેં ભૂલ કરી હોય તો હજીએ શું થયું છે? પાછા કાં નથી અપાતાં એમ વિચારતો વિહારીલાલ લીખારીલાલને ત્યાં ગયો. મમતારામ જે જે જોત્યો તે એણે કહી સંભળાવ્યું. પોતે મમતારામને પાછીથી પાતળો કીધો ને

એનો બધા તાલ પોતે જાણી ગયો, એમ કહેવાને પણ આંચકો ખાધો નહિ, એ હકીકત પણ, એણે બીખારીલાલને નિવેદન કીધી. રૂખીઆ રાખવા સંબંધે એનો અભિપ્રાય માગ્યો.

બીખારીલાલ ઘડાઈ ઘડાઈને ઘડાયલા પહાણુ જેવો લીસો થયો હતો. વિહારીલાલ હજી ખડખડા પહાણુ જેવો હતો તેથી, કાઠના સમાગમમાં આવતાં જ્યાં અમડાતો ત્યાં કાઠને વગાડતો કે પોતાને વાગતું હતું. સઘળું સાંભળીને એણે વિહારીલાલને ધીરે પાડ્યો કે રૂખીઆ રાખવામાં કંઈ ખોટું નથી; વિશેષમાં જ્યારે કાંઈ પણ જાતની કળુલાત લીધા વગર, મેહનતના બદલા તરીકે એ રૂખીઆ આપવાનું કહેવામાં આવ્યું છે માટે. પણ વિહારીલાલ મમતારામને જાણી ગયો, ને એ પ્રમાણે મમતારામને મ્હોડે મ્હોડે ભખી દીધું, તે વિષે બીખારીલાલે એને ટપકા આપ્યો, કે મનમાં સમજી બેસી રહેવું હતું. રૂખીઆ રાખવા કે ન રાખવા એ એક જીવું પ્રકરણ હતું. પરંતુ મમતારામની ગત પોતે જાણે છે, એમ તેને કહેવામાં દેખીતું હાસલ નહોતું. મનમાં તો બધુંએ સમજીએ ને બધાએ સમજે. વહુનું નામ મનમાં બધાએ જાણે; તથાપિ બહારથી તો ન સમજતા હોઈએ એમ દેખાડવાથી ધણી વાર લાલ થાય છે. હામ દેવા તો મીઠા મીઠા દેવા, કડવું તો મનાવવું જ નહિ એ આપણી હોશીઆરી!

કેરીઅર સંબંધે વિહારીલાલે વાત કીધી તેમાં બીખારીલાલને નવાઈ લાગી નહિ. એ તો જોમનું રાજ એમજ ચાલે. એવા એવા ધણા પ્રસંગે બીખારીલાલને વીતેલા હતા, તેના કરતાં આ કંઈ વિલક્ષણ હતો નહિ કે એ વિસ્મય પામે.

આશીસમાં જતાં મોડું થઈ ગયું તેથી જેમ તેમ વાત પુરી કરી વિહારીલાલ આશીસમાં દોડ્યો. બીખારીલાલને કહેતો ગયો કે ત્રણ વાગે આશીસમાં જરૂર આવજો. મેનેજીંગ ક્લાર્કે આશીસમાં મોડા આવે તેને કાંઈ પુછતું નથી. આશીસમાં નહિ હોય ત્યારે પણ તેઓ સોલીસીટરનું કામ કરે છે, એમ ધારવામાં આવે છે. પણ જો કાંઈ કોપીઈંગ ક્લાર્ક મોડો આવ્યો તો પછી જોઈ લ્યો!

વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સનની પહેડી મુંબઈમાં બહુ જીતી અને વગવાળી ગણાતી હતી. તેથી એ આશીસમાં કામની જેટલી ધમાલ હતી તેટલી ખીજે કાંઈ ટેકાણે બાએજે હશે. મહોટા મહોટા વેપારીઓનું કામ તેઓ ધણું વર્ષથી કરતા આવ્યા હતા. શ્રીમાન્ શેઠીઆઓ તેઓના અસીલ તરીકે ધણું વર્ષથી બંધાઈ ગયા હતા. તેથી તેઓ જ્યાં ત્યાં મહોટા વગવસીલાવાળા અને જખરી પેદાસવાળામાં ખપતા. વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સન વાળાની જંગી પેદાસનો અનુભવ વાંચનારને આ ક્ષપરથી અવશે કે એની આશીસના કેટલાક મેનેજીંગ ક્લાર્કોને ચારસો ચારસો અને

પાંચસો પાંચસોના મહીના મળતા. તેઓ સદર અસીલોનાં કામ કરી કરીને લક્ષ્યાધિપતિ બન્યા હતા. એ ચાર તો બપોળે ધોડાની ગાડીમાં ફરતા ને વાડી બંગલે રહેતા. જેના મેનેજીંગ કલાર્કો ગાડી ઘોડે ફરે અને વાડી બંગલે રહે, જેની ખીજ-મતમાં બલબલા શેઠ સાહુકારો હાજર રહે, તે મેનેજીંગ કલાર્કોના સાહેબોને શું પેદાશ હશે તે ધારવી સહેલ છે. વકીલને ત્યાં જેટલા મેનેજીંગ કલાર્ક હતા તેટલી કચેરી ભરાતી. દરેકની આગળ પાંચ દસ ખુરશીઓ તો ખરી ને ખરી. ન્યારે જુઓ ત્યારે ખુરશીઓ તો ભરેલી ને ભરેલી ! એક ગયા કે ખીજ આવ્યા જ છે ! એમ સવા-રથી તે સાંઝ સુધી મેનેજીંગ કલાર્કો, અસીલો અને તેઓના લાગતા વળગતા જોડે, મસલત કરતા ને કરતાજ હોય. વળી સાથે લખવાનું પણ કામ ચાલતું જ હોય.

વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સનની આશીસ કોટમાં હાઈકોર્ટની પાસે બધી કુસાદે ખીલ્ડીંગમાં હતી. આશીસમાં દાખલ થવાના ખારણા બહાર પિતળના પતરાપર કાળા અક્ષરનું સોલીસીટરના નામનું પાટિયું હતું. ખારણાં આગળથી, આશીસમાં નજર કરતાં, જે દેખાવ નજરે પડતો તે જોવા જેવો હતો. ત્રણે બાજુએ મેનેજીંગ કલાર્કોનાં ટેબલો એક ખીજથી બહુ છેટે ગોઠવેલાં હતાં; પરંતુ અસીલો ને તેમના માણસોને બેસવાને માટે ખુરશીઓ ગોઠવી દીધી હતી તેથી બધું એકમેક ઘર્ષગ્રસ્ત દીસતું. ટેબલો પર દમ બાંધીને કામના કાગળોના ચોડેચોડા, ધુળ અને હવા ખાઈને ફાંપારને પામેલા નજરે પડતા. એ બંડલોના થોક જોઈને, કોઈ અબળણને તો એમ જ લાગે કે એ સઘળું ક્યારે લખાયું હશે ! પરંતુ મેનેજીંગ કલાર્કોના ટેબલ પર જે જથ્થાબંધ બંડલો જણાતાં તે તો માત્ર ચાલુ કામનાં જ હતાં. તે સિવાયના બહાસ થયેલા કામના કાગળો, અસીલો વકીલનું આના પાઈ ખીલ ચુકવી ઘેર લઈ જતા. કામનો નીકાલ આવ્યા પછી કોઈ અસીલો બેદરકાર ઘર્ષ જતા. તેઓના કામના કાગળોનો જથ્થો એટલો બધો વધી પડ્યો હતો કે એક ખુણામાં બીતસરસી અભરાઈઓમાં, બંડલો પર બંડલો જેમ ફાવ્યું તેમ ગોઠવી દીધાં હતાં. એ દરેક બંડલ મહાભારત કામ અને લડત સૂચવતું અને તે દરેક બંડલ દીઠ વકીલોને ભારોભાર સોના કરતાં પણ વધારે મળ્યું હતું. વકીલોનું ખીલ એટલું બધું લાંબું થતું. અસીલોની પાસેથી સમજુતીથી એડવાન્સ લઈને જ કામ ચલાવવામાં આવતું. કામ ચાલતાંને દરઆન વખતો વખત એડવાન્સ તો ભર્યા જતું પડતું જ; તથાપિ ન્યારે કામનો નીકાલ આવે, ને સામા પક્ષકારને માથે ખરચ પડે તોપણ, કેસના પ્રમાણમાં હજારથી પ્રાંચ હજાર આખરે તો આપવા જ પડતા ! એવા સોલીસીટરોને અને તેઓના મેનેજીંગ કલાર્કોને ઘેર, સોનાનાં નળીઆં હોય તો તેમાં પણ આશ્ચર્ય નથી.

ત્રણે બાજુએ મેનેજીંગ કલાર્કો બેસતા. ચોથી બાજુએ જુનાં કામનાં બંડલો

ગોઠવેલાં હતાં. વચ્ચોવચ્ચ જે જગો રહી ત્યાં સામસામાં એક બીજાની અડાઅડ લાંબા ટેબલોની હાર ગોઠવી દીધી હતી. ત્યાં વીસ પચ્ચીસ કોપીઈંગ ક્લાકોં તમામ લખાણુ જડા અને શૌભીતા કાગળોપર સારે અક્ષરે કરતા. બીયારા કોપીઈંગ ક્લાકોંનિ સવારના દશથી તે સાંજના છ વાગ્યા સુધી જરફે જંપ વાળી બેસવાની વેળા આવતી નહિ. મેનેજીંગ ક્લાર્કના ઉપરીઓ તો માત્ર બે સાહેબો હતા, પણ એ કોપીઈંગ ક્લાકોંના તો તમામ મેનેજીંગ ક્લાકોં ઉપરીઓ હતા; જે આવે તે તકદો કરતા કામ લેતા હતા. સારો દહાડો તેઓને જડી અને પાતળી સાહીએ ધસડ ધસડ કર્યા કરવું પડતું.

વિહારીલાલે આશીસમાં જઈ ચાલુ કામનાં નવા આવેલા કાગળો વાંચ્યા, તથા કેટલીક નોટીસો લખવાની હતી તે લખી. પછી કોઈ સીપાઇને મોકલી મદનપાલશેઠ પોતાની આશીસમાં આવ્યા છે કે નહિ તેની તપાસ કરાવી; કારણ કે બીખારીલાલે પણ એને મદનપાલશેઠને મળવાની સલાહ આપી હતી. શેઠ જીલ્લયુક કહાડે એમ તો હતું જ નહિ, પણ એર પોતાને માન મળ્યું સમજશે કે અહો, સોલીસીટરે મારી આગળ ખત પસંદ કરવાને મોકલ્યું! એ સાહેબો અને એમના મેનેજીંગ ક્લાકોં કેવા ખબરદાર છે, કે આવી ખત જેવી બાબતમાં પણ તેઓ જે રીતિએ કામ ચાલતું હોય તે રીતિએ કામ ચલાવે છે. સીપાઇએ આવીને હાનો જવાબ આપ્યો. વિહારીલાલે ભલકાબંધ ચીટ્ટી લખી કે પોતાના સાહેબના હુકમથી, ખતનો ખરડો પસંદ કરાવવા સારું દેખાડવાનો છે. મારે જો શેઠને પુરસદ હોય તો, પોતે હમણાં જ શેઠને મળવાને આવે; ઝાઝો વખત લાગશે નહિ. મદનપાલશેઠને તો પુરસદ જ હતી. તેમણે કહાવ્યું કે વિહારીલાલને જ્યારે અનુકૂળ હોય ત્યારે સુખે આવે. વિહારીલાલ તરત ગયો. શેઠનું અંગ્રેજી બહુ વખાણુવા જેવું નહોતું. તેમાં સોલીસીટરો વિદ્વત્તાસ્ત્રયક લાંબા લાંબા પારિભાષિક શબ્દો લખે, અને એક વાક્યના કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાપદ, એકબીજાની સામે બહુ દૂરથી જોય એટલાં છેટે ગોઠવે, કે મળવા ખચ્ચે તો વચમાંના સો બસો કે ત્રણસો શબ્દને ખુંદતા ખુંદતા જાય ત્યારે એકબીજાની મુલાકાત પામે, એટલે શેઠ તેનો ભાવાર્થ થથાર સમજે એ અસંભવતું હતું. તથાપિ મદનપાલશેઠ તો વિહારીલાલ ખત વાંચી ગયો તે બહુ ખ્યાનથી સાંભળ્યું. પછી પોતાના હાથમાં ખત લઈને આમ તેમ જોયું અને જાણે પોતે બધું સમજ્યો હોય, પણ કંઈ મુશ્કેલી લાગી હોય તેમ, અમુક વ્યવસ્થાઓ ખતમાં કેમ નથી કીધી તે બાબત વિહારીલાલ પાસથી ખુલાસો માગ્યો. શેઠની તરફ બહુ માનથી જોતો હોય અને શેઠની વિદ્વત્તા સ્વીકારતો હોય તેવી રીતે વિહારીલાલે શેઠને ખુલાસો કીધો. મદનપાલશેઠ રાજ થયો ને ખતને પસંદ કીધું. પોતાનો રાજપો દેખાડવાને તેને જતી વખતે શેઠકુંદ આપતા (કરતા નહિ) મદનપાલશેઠ બોલ્યો—

“તમારાં વખાણુ ધનપાલશેઠ મારી આગળ ઘણી વાર કરે છે, પણ મારા જોવામાં તો આજેજ આવ્યું કે તે કેટલા વાજબી છે. હું બહુ ખુશી થયો છું કે ધનપાલશેઠની બલામણુથી તમને એ આપીસમાં નોકરી મળી જો હું તમને સલાહ લેવાને બોલાવું તો પુરસદે મને જરૂર મળજો.”

“સાહેબ, મને જ્યારે બોલાવશો ત્યારે હું હાજર છું. ધનપાલશેઠ મારા મુરખી છે ને બહુ લાયક ગૃહસ્થ છે. એ મારાં વખાણુ કરે તેમાં પોતાનું બલાપણું દાખવે છે.”

એમ કહી વિહારીલાલ ત્યાંથી રાજ થતો ગયો. રસ્તામાં એ વિચારવા લાગ્યો કે મમતારામે ખીજું બધું ગમે તેમ કીધું, પણ મદનપાલશેઠને મળવાની યુક્તિ એણે મને બતાવી એ બહુ સાફ થયું. બાકી મને તો જ્ઞાન રહ્યું ન હોતું, ને આજનો દહાડો વીતી ગયો હોત તો, મદનપાલશેઠની ઓળખાણુ કરવાનો આવો સારો લાગ મને લાગ્યો આવત. એઓ સાહેબ તો મુંબઈના શેઠીઆ છે તે અક્ષરશઃ ખરૂં છે. મારા જેવા મુંબઈવાસીઓને શિર એવા શેઠીઆ ખિરાજે છે એ મુંબઈની જેવી તેવી બલિહારી નથી.

જે અઢી વાગે ધનપાલશેઠ ત્યાં દોડધામ કરતો આવ્યો. ઉભા ઉભા વિહારી-લાલ જોડે એણે થોડી વાત કરી અને કેશીઅર પાસે જઈને જણાવ્યું કે પોતાને એક મીલની વાર્ષિક મીટીંગમાં જવાનું છે, અને તે મીટીંગમાં શેર હોલ્ડરો તોફાન ઉઠાવે એવી વાત તેના કાન પર હમણાંજ આવી છે, તેથી નથુશેઠ ખત પર સહી કરવા આવશે ત્યારે, પોતાથી હાજર રહેવાનું બનશે નહિ. માટે પચાસ હજારનો ચેક તેઓ કેશીઅરને આપતા જાય છે કે કામમાં ખલલ પડે નહિ. એમ કહી પોતાના હાથમાંજ રાખી મુકેલી એક છુક ઉઘાડી, રૂપીઆ પચાસ હજારનો આંક લખી સહી કરી, ચેકનો કાગળ કેશીઅરને આપી, નિડર રીતે, લપસપ કરતો એ ત્યાંથી જતો રહ્યો; જાણે કે પચાસ હજારના ચેક પર સહી કરવી એ બાબત રાજની સાધારણુ હોયતી!

ધનપાલશેઠ, હાજર રહેવાનું બનશે નહિ એમ જણાવ્યું તેથી કેશીઅર સામે રાજ થવા લાગ્યો કે ચલો, નથુશેઠને સોલીસીટર આગળ નહિ જવું પડે તે સારું વેતરણુ કરવી તેનો હું વિચાર કરતો હતો, પણ આ ધનપાલશેઠ હાજર નહિ હશે, એટલે હવે એ કામ ખીલકુલ મુશ્કેલ નથી. ખીજે પ્રસંગે તો એ ધનપાલશેઠને હાજર રહેવાની હું ફરજ પાડત ને ચેકનું જોખમ માથે લેત નહિ, કંઈ નહિ તો સોલીસીટર આગળ જઈને ખુલાસો કરવાનું એ શેઠને જણાવત.

પરંતુ આજનો રમ તો કંઈ બુદ્ધાજ હતો, તેથી કેશીઅર ધનપાલશેઠને હા ને હા બણ્યોજ ગયો. શેઠના ગયા પછી ચેક લઈને એ પોતાના સાહેબ પાસે ગયો.

અને જણાવ્યું કે ધનપાલશેઠ એક જણને રૂપીઆ ધીરવાના છે, પણ એ શેઠને ખીજું અંગતનું કામ હોવાથી એક આપી જતો રહ્યો છે. એમ કહી સાહેબના ટેબલ પર એક મુક્તાં કેશીઅર કહ્યું—“સાહેબ, પચાસ હજારનો એક છે માટે જાળવજો.”

થોડી વારમાં લીખારીલાલ આપ્રીસમાં આવ્યો ને વિહારીલાલ જોડે વાત કરવા લાગ્યો. વિહારીલાલે તેને જણાવ્યું કે રંગરાવના કેસ સંબંધે કેશીઅર જોડે ખુલાસો થઈ ચુક્યો છે. સર્વ વાતે આપણે એ સહાય કરવાને કમુલ થાય છે. પણ આજે નયુશેઠના ખત પર સહી થતી વખતેના તાલ જોવા જેવો છે. ધનપાલશેઠ હાજર રહેવાનો નથી. એ તો એક આપીને દોડધામ કરતો જતો રહ્યો છે. હવે જોવાનું છે કે કેશીઅર શું કરે છે. મને તો લાગે છે કે ધનપાલશેઠ હાજર નહિ હશે તેથી કેશીઅરને ઉલટી મુરઠેલી નડશે.

પરંતુ કેશીઅર તો સામે ખુશી થયો એમ આપણે જોયું છે. એણે જે સીકત વાપરી તે જોતાં, એનું ખુશી થવું બરાબર હતું. કેશીઅર સાહેબના ઓરડામાંથી બહાર આવ્યો, કે લીખારીલાલ રંગરાવના કેસની વાત કરવાને તેની પાસે ગયો. બંને જણા રંગરાવના કેસની વાત કરતા હતા, એવામાં ત્રણ વાગ્યાનો ટકોરો થયો અને નયુશેઠ ને મમતારામ આપ્રીસમાં આવ્યા. તે વખતે વિહારીલાલ પોતાના ટેબલ આગળ બેઠો બેઠો ખીજું કામ કરતો હતો.

નયુશેઠને વિહારીલાલના ટેબલ આગળ નહિ લઈ જતાં, મમતારામ તેને કેશીઅરના ટેબલ આગળ લઈ ગયો. મમતારામની સાથે આવતો જોધને કેશીઅર ધાર્યું કે એજ નયુશેઠ હશે તેથી ઉઠીને ઉભો થયો; અને શેઠને ખેસવાને સાર ખુરશી આપીને, ચેકહેન્ડ કરવાને હાથ લાંબો કીધો. એ અરસામાં મમતારામે બંનેની ઝોળખાણ કરાવી દીધી. બંને જણ ખુરશી પર બેઠા. થોડોક વાર નયુશેઠની જોડે આડી તેડી વાત કરી, કેશીઅરે એનું ખત વિહારીલાલ પાસથી મગાવી લીધું. ખતને છોડે આંગળી સુકી, નયુશેઠને અંગ્રેજમાં સહી કરવાનું એણે જણાવ્યું. નયુશેઠ પોતાના નામની અંગ્રેજમાં જેવી તેવી સહી, કાચા અક્ષરે કરી જાણુતો હતો, તોપણ એણે પુછ્યું કે “ગુજરાતીમાં કરે તો નહિ ચાલે?”

“નાજી, આપ અંગ્રેજમાં સહી કરશો તો સાહેબને વાંચવી સવલ થઈ પડશે. ગઈ કાલે મમતારામને પુછતાં એણે મને કહ્યું હતું કે આપને અંગ્રેજમાં સહી કરતાં આવડે છે માટે તેમાં જ કરો, હું ઠીક કહું છું.”

નયુશેઠ મમતારામ સાથું જોવા લાગ્યો. એણે કાવકું મ્હો રાખી કહ્યું—“હાજી એમાં શું-અંગ્રેજમાં કરોની. આપ અંગ્રેજ ભણેલા છો તે કેમ જાણવામાં આવે?”

મમતારામનું કહ્યું મની નયુશેઠે, અંગ્રેજમાં સહી કરવા સાર કેશીઅરે આપેલું

પેનહોલ્ડર હાથમાં લીધું; પણ ખડીઆમાં તરતનું બોળીને કેશીઅરે તે આપેલું હતું તેથી, ખતાવેલે ઢંકાણે સહી કરવા જતાં, ખતમાં એક મહોટો ડબકો પડ્યો. ન્યુ-રોઝને રાજી રાખવા મમતારામ અને કેશીઅર બોલી ઉઠ્યા—“વા: રંગ છે, ભાગ્ય-જાળીની વાત જ ભાગ્યજાળી છે! શેઠજી, આ સારા શુકન થયા જાણજો હો!” કેશીઅરે તરત બ્લોટીંગ પેપર મુકી પડેલો ડબકો દાખી દીધો.

આ બધો તમારો વિહારીલાલ પોતાના ટેબલ પાસે, અને જીખારીલાલ કેશીઅરની પાસે બેઠા રહીને, એક ટગરે અને એક ધ્યાને જોયા કરતા હતા. પાસે મમતારામ પણ કંઈ નહિ સમજતો હોય એમ હસતું મ્હોં રાખી બેઠો હતો ને કેશીઅરના બેલમાં ટાપસી પુરતો હતો. ડબકો પડવાથી ન્યુરોઝ શરમાઈ ગયો. મમતારામે અને કેશીઅરે એનાં સામાં વખાણ કીધાં ને શુકન થયાનું જણાવ્યું, તેથી એને પાછી હીમત આવી ને હસીને એણે ખડીઆમાં પોતાને હાથે હોલ્ડર બોલ્યું. પછી હોલ્ડરને વિપરીત રીતે ઝાલી, ખત પર ધસડધસડનો અવાજ કહાડતાં, વારે વારે ખડીઆમાં હોલ્ડરને એકદમ બોળી દેતાં અને વળી પછી, આવેલી સાહીને હોલ્ડરને બાર દર્ધ હલવી હલાવી જોય પર બહુ ડબકો પાડતાં પાડતાં, ખાસ્તી પાંચ મીનીટ વીતી ગઈ! પરાકાષ્ટાએ પોતાના અને બાપના નામની સહીના લાંબા, મહોટા અને ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ જતા અક્ષરો આલેખવાનું કાર્ય સમાપ્તિને પામ્યું.

ખતમાં ન્યુરોઝની સહી થઈ રહ્યા પછી કેશીઅરે સાખ કીધી ને વિહારીલાલ પાસે કરાવી. પછી, જાણે કે ખતમાં સહી લીધી એ સાધારણ રોજનું કામ હોય, એવા ડોળથી ન્યુરોઝની તબીએત વિશે પ્રશ્ન પુછ્યો ને બીજી વાતો કરવા લાગ્યો. ન્યુરોઝે જવાની તાકીદ કીધી એટલે કેશીઅર અંદર સાહેબ પાસે જઈને વીલી-અમ્સને કહેવા લાગ્યો.

“સાહેબ, આ કોપીઈંગ ક્લાર્કોં હવે કોઈને બદતા નથી. તેઓ પોતે કામ કરતા નથી, એટલું જ નહિ પણ બીજાના કામમાં પણ અડચણ પાડે છે. માટે બહાર આવી એ લોકને નશીઅત મળે એવો ધાક આપો તો બહુ સારું. હું અને કોપીઈંગ ક્લાર્કોને ઉપરી તો, એ લોકથી હવે છેક કંટાળી ગયા છું.”

કેશીઅરનું બેલવું પુરું સાંભળ્યું નહિ ને સાહેબ કોષ કરતો બહાર કોપીઈંગ ક્લાર્કોના ટેબલ પાસે ગયો. તેઓ બીચારા નીચી મુઠીએ કામના કાગળો સારે અક્ષરે લખતા હતા. જે લખાઈ રહેતું તે તેઓ અસલ સાથે સરખાવવા સારું, માંદોમાંદો મહોટેથી વાંચતા હતા; તેથી સાધારણ રીતે ત્યાં બહુ ગાંધાટ થતો હતો. વળી લખેલા કાગળો તેઓ મેનેજીંગ ક્લાર્કને આપવા જતા ને નવું લખવાને આપે તે સર્ધ આવતા તેથી, ત્યાં ગડબડ પણ થતી હતી. એ ગાંધાટ અને ગડબડ તેઓ તરફ

તો રાજનાં હતાં, તથાપિ જ્યારે કેશીઅરના કહેવાથી સાહેબ બહાર આવ્યો, ને તેણે એ પ્રમાણે જોયું, ત્યારે તેની તો ખાતરી થઈ કે કેશીઅરનું કહેવું ખોલે ખોલ ખરું હતું. કૌપીર્ણ કલાકોના ટેબલ તરફ એણે અગાઉ લક્ષ્યપૂર્વક દૃષ્ટિ કરી નહોતી. તેથી સઘળી ધમાલ જોઇને તે બહુજ ચીડાઈ ગયો ને છંછેડાચલા નાગની પેઠે બોલ્યો—

“તમે લોક આટલો બધો ગોંધાટ કેમ કરી રહ્યા છો? તમે પોતે કામ કરતા નથી એટલુંજ નહિ, પણ ખીજને કામ કરવામાં અડચણરૂપ અડ પડો છો. મારી આગળ તમારે માટે ધણી ધણી વાર ફરીઆદ આવતી, પણ હું તે માનતો નહોતો. આજે હું સવારનો બધું જોયા કરું છું તેથી મારી ખાતરી થઈ છે કે તમે લોક ખીલકુલ કામ કરતા નથી.” એમ બોલતાં બોલતાં સાહેબ રાતોચોળ થઈ ગયો. આખી આંશીસ સાંભળે એવો ધાંટો પાડીને એણે કહ્યું—“તમને દરેકને એક એક રૂપીઆ દંડ કરવામાં આવે છે.” પછી કૌપીર્ણ કલાકોના ઉપરી તરફ ફરીને તે બોલ્યો—“આ તમામ કલાકોનાં નામ લખીને કેશીઅરને હમણાં ને હમણાં આપી આવો.”

દશ દશ પંદર પંદર રૂપરડીના પારસી અને પરબુ કલાકોં જોઓ પોતાના ડુંકા પગારમાંથી માણુમાણુ કુટુંબનો નિર્વાહ કરતા હતા તેઓ તો પોતાનો બખ્ખે ત્રણ ત્રણ દહાડાનો પગાર, વગર લેવે દેવે કપાયાનો હુકમ સાંભળીને કંપી ગયા, ને છુ બોલવું તેનું તેઓને ભાન રહ્યું નહિ. સાહેબનો રોષ હજી ઉતર્યો નહોતો તેથી કૌપીર્ણ કલાકોને દંડ કરી, તે કેશીઅરના ટેબલ પાસે આવ્યો ને તેઓને દંડ ક્યાંની હકીકત કેશીઅરને જણાવી.

“હું આજ્ઞા રાખું છું કે તેઓને સારો ધડો મળશે ને હવેથી તેઓ પોતાના કામમાં કાળજી રાખશે. તેઓનાં નામો એ કલાકોંનો ઉપરી તમને હમણાં આપી જશે, તે પ્રમાણે હવેના પગારમાંથી દરેક પાસેથી અઢેક રૂપીઆ કાપી લેજો.”

કેશીઅર મનમાં હરખાવા લાગ્યો, તથાપિ બહારથી ઠાવકું મ્હોં રાખીને સાહેબે દંડ કીધો તે ખીના, ગંબીર ચહેરા રાખી એણે સાંભળ્યા કીધી. હાખારી-લાલ અને વિહારીલાલ હવે કંઈક સમજવા લાગ્યા કે નયુશેઠને સોલીસીટરના ઓરડામાં ન જવું પડે તે સારૂ કેશીઅરે કેવી અચ્છલ દોડાવી હતી. તેઓ તાબુબ થઈ બધું જોવા લાગ્યા. મમતારામ પણ કેશીઅરની સીકત જોઈ હરખાઈ ગયો. એવામાં સાહેબ પાછો પોતાના ઓરડામાં જતો હતો એટલે કેશીઅરે કહ્યું—

“સાહેબ, જરા ઉભા રહો. આ શેઠની માટે તમને ઓળખાણુ કરાવવી છે.” સાહેબ, જે કોંધનો માથો રાતોચોળ થઈ ગયો હતો તે, કેશીઅરનું કહેવું

સાંભળી એકદમ, શાંત થઈ ગયો. મહેલાપરથી કોઈની નીચાતી એકએક દૂર ઠાધી અને એક મૂઠસથને છાજે એવું હસતું મહોં રાખીને, નથુશેઠ સામું જોવા લાગ્યો.

“સાહેબ, આ નથુશેઠ આપાર પૈસાવાળા છે. એ શેઠ અને એમતા બાપ આપણા બહુ જુના અસીલ છે.” વળી ઠાવડું મહોં રાખી નથુશેઠનાં વખાણ કરતાં કેશીઅરે કહ્યું—“આ શેઠની ઉંમર હજી બહુ નહાની છે, છતાં એમણે અંગ્રેજમાં બહુ સારો અભ્યાસ કર્યો છે.” ખતમાં ક્યોયેલી સહી દેખાડતાં એણે સાહેબને કહ્યું—“જુઓ સાહેબ, આ શેઠે પોતાની સહી કેવા મહોટા અને ઉકેલી શકાય એવા અક્ષરોમાં કરી છે. મારી ખાતરી છે કે તમને એ ઉકેલવી સહેલ થઈ પડશે.”

સાહેબ ખતને પોતાની સન્મુખ રાખી, નથુશેઠની સહીના અક્ષરો ઉકેલવા લાગ્યો. ખતમાં સહીને ઠેકાણે મહોટો ડબકો જોઈને, અને નિશાળીઆ જેવા કાચા અક્ષરો જોઈ, એ વિચારમાં પડી ગયો, અને કેશીઅર એ શું બોલે છે તેવી રીતે તેની સામું જોવા લાગ્યો. પોતાને કંઈ સમજણ પડી નહિ તેથી પાછો નથુશેઠની સામે ને પાછો ખતમાં નજર કરવા લાગ્યો.

“કેમ સાહેબ”—કેશીઅરે ડાહ્યા થઈ પુછ્યું—“આવા મહોટા અક્ષરો છે ને તમને નથી ઉકેલતા ?”

“નારે, ઉકેલે છે ને”—સાહેબે કહ્યું—“ના—ટુ—શે—ટ—ખર્ડ કેની ? પછી—એના બાપનું નામ શું લખ્યું છે વાર ?”

“હા સાહેબ, ખરાબર છે. એ આ નથુશેઠ રહ્યા.” એમ બોલતાં કેશીઅરે નથુશેઠને કહ્યું કે એ તમારી સહી છે કેની, એમ સાહેબ પુછે છે, માટે ઉભા થઈને શેઠહેન્ડ કરો. નથુશેઠ ખુરશી ઉપરથી ઉભો થયો અને ડોકું હલાવતાં સાહેબને શેઠહેન્ડ કરવા સાર એણે હાથ લાંબો કર્યો. શેઠહેન્ડ કરતાં સાહેબ બોલ્યો—

“નંદુશેટ, હું તમને જોઈને બહુ ખુશી થયો છું. તમારી ઉંમર જોતાં તમે ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો જણાય છે; અને કેશીઅરના કહેવાથી મારી ખાતરી થાય છે. હજીએ તમારા અક્ષર આગળ જતાં સુધરવાને ઘણો વખત છે.”

સાહેબને પોતાનાં વખાણ કરતા જોઈને નથુશેઠ હરખાયો. નથુશેઠ તરફ હસતું મહોં કરી સાહેબ ચાલ્યો ગયો. તે પછી થોડીવાર કેશીઅર, સાહેબ પાસે જઈને બોલ્યો—“સાહેબ, આ ખતનો ચેક, જે હું તમને હમણાં આપી રહ્યો હતો તે, હવે ધણીને આપવી છે માટે લાવો. જુઓ, આ નથુશેઠની સહી તો તમે હમણાં બહાર આવ્યા ત્યારે વાંચી હતી અને નથુશેઠ તે કયુલ પથ રાખ્યો છે, મારા અને પિંહારીલાલના અક્ષર તો તમે જોઈએ છો. એકલે હવે આ ખત પર સાખ કરો ને ચેક આપો.”

સાહેબે પાછું ખત લીધું તો થોડી વાર અગાઉ કેશીઆરે બહાર જે ખત દેખાણું હતું તેજ એ હતું એમ એને લાગ્યું, એટલે પોતાની સહી કીધી અને ચેક કેશીઆરને આપ્યો. તે લઈ બહાર આવી એણે નયુરોડને આપ્યો. મમતારામે કહ્યું કે આ ચેક અમને વટાવી આપો. નયુરોડે ચેકની પાછળ પોતાની સહી કીધી ને એક કારકુનને તે પ્રતાવવાને મોકલ્યો કે હજાર હજારતા કટકા લઈ આવે, એવામાં બિહારીલાલ વિહારીલાલ પાસે જઈને કોઈ ન સાંભળે એમ બોલ્યો—

“દેવ દુર્બળોના ધાતક છે તે આનું નામ ! જોયું, રૂપીઆ બસો કેશીઆરની પાકીટમાં પડ્યા, અને વગર લેવે દેવે આ ખીચારા કોપીઈંગ કલાઈન દંડાઈ મચા !”

“એ તો બાઈ, બાઈ જય કડછી ને કુટાઈ જય સુપકું; જમવામાં જમલો ને કુટવામાં ભગલો; તેવા જેવો આખાદ ખેલ થયો છે”—બિહારીલાલ ટેકા આપતો બોલ્યો.

“જમે તેમ હો, પણ આટલું તો ખરૂં કે સ્વકાર્ય સાધવામાં તારા મિત્ર કેશીઆરે અસાધારણ દક્ષતા વાપરી છે. હું આજ્ઞા રાખું છું કે ધારેલું કામ સીધ-તથી કરવાની, આ કેશીઆરના જેવી ખુબી, તારામાં થોડાં વર્ષમાં આવશે. ત્યાં સુધી તું કાચો છે એમ જાણજે.”

“ના બાઈ—” બિહારીલાલ મ્હોં મલકાવીને કહેવા લાગ્યો—“સારે એવી સીધત નથી શીખવી. પણ મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે અંદરખાનાનો ભેદ કેશીઆરે સાહેબને કશો ફરો?”

“જો કશો હોય તો એનો સુર એટલો કાચો સમજવો. હું ધારૂં છું કે સાહેબને નહિજ કશો હોય. એવી વાત કરગરવાથી કોઈ કાળે બનતી નથી, પરંતુ આ કલાઈનના ખોરકુટો થયો તે માટે તું કંઈ કેશીઆરને કહે તો સારૂં.”

મમતારામ શું કારણસર પોતાને મળવા આવ્યો હતો અને રૂપીઆ બસો આપ્યા હતા. એ ફરીકત કેશીઆરે આરીસમાં આવીને બિહારીલાલને જણાવી હતી. જાણી લેએ ત્યારે સારે કાંબંધ હતો તેથી બિહારીલાલે કેશીઆરને હસીને કહ્યું—

“બાઈ, તમારૂં નામ ખરૂં કમારે કે આ કોપીઈંગ કલાઈનના દંડ માફ કરાવો તો.”

કેશીઆર હસ્યો. “અરે દંડ માફ કરાવવો એમાં તે શું મોટી વાત છે. હજી પગાર આપવાને બહુ દહાડા જોઈએ ને ત્યાં સુધી દંડ કર્યાની વાત સાહેબને યાદજ નહિ રહેશે તો! કદાચને રહી, તોપણ અમે અમલવાતાં ક્યાં નથી આવડતું! તમે જુવો તો ખરા, આજે ને આજે હું એઓને સરપાવ આપાવું છું.”

એમ કહી કેશીઆર મમતારામને ધીમે ધીમે સમજાવવા લાગ્યો કે તમે અમળું જાણો છો. વમારે સારે સારે આ ખીચારા કલાઈનને સપડાવવા પડ્યા છે. માટે એ લોકની ખનસોપારી સાર તમે નયુરોડને અમલવો. મમતારામે નયુરોડ

જોડે થોડી વાર હુસપુસ કીધી ને જણાવ્યું કે નથુશેઠ પોતાની રાજપુત્રીથી કાપી-છંદ કલાકોં અને સીપાઈઓને પચાસ રૂપીઆ આપે છે, તે કેશીઅરની નજરમાં આવે તેમ વેચી દેવા.

એટલામાં જે કારકુનને એક વટાવા મોકલ્યો હતો તે નોટો લઈને આવ્યો. નથુશેઠ મમતારામને કહ્યું કે નોટો ગણી લ્યો, ને રાતના આવો ત્યારે હીસાબ આપજો. એમ કહી પોતે મમતારામને ત્યાં મુકી, એ ઘોડાની ગાડી દોડાવતો થેર જવા નીકળ્યો.

રાતના મમતારામે નથુશેઠને નીચે પ્રમાણે આંકડો આપ્યો.

૩. ૫૦૦૦૭ ધનપાલશેઠને દસ ટકાનો વટાવ-તેના રૂપીઆ પાંચ હજાર.
૩. ૧૦૦૦૭ વિહારીલાલને-ખતમાં લખ્યા પ્રમાણે દલાલીના એક હજાર.
૩. ૫૦૦૭ મદનપાલશેઠની ધુમાડા મંડળીમાં રૂપીઆ પાંચસો.
૩. ૨૦૦૭ કેશીઅરને રૂપીઆ બસો.
૩. ૨૦૦૭ વિહારીલાલને-મહોં દબામણીના રૂપીઆ બસો.
૩. ૫૦૭ સોલીસીટરનું બીલ રૂપીઆ પચાસ.
૩. ૫૦૭ પરચુરણ રૂપીઆ પચાસ.

કુલ રૂ. ૭૦૦૦૭

બાકીના રૂ. ૪૩૦૦૦૭ નથુશેઠને ગણી આપ્યા. નથુશેઠ ખુશ થઈને મમતારામે આ કામમાં જે અથાગ મહેનત લીધી હતી તેના બદલામાં એક હજાર રૂપીઆ આપવાની ઇચ્છા જણાવી. મમતારામે તે લેવાની પ્રથમ તો બણી ના પાડી, પણ નથુશેઠનો બહુ આગ્રહ જોઈને, તેમને રાજ રાખવા રૂપીઆ એક હજારની નોટ પોતાના ખીસામાં ઠાવકી રીતે ગોઠવીને મુકી દીધી.

કહેવાની જરૂર નથી કે રૂપીઆ એક હજારની રકમમાંથી મમતારામે ધનપાલશેઠ અને વિહારીલાલને પતાવી દીધા હતા, અને ધનપાલશેઠને નામે વટાવની માંડેલી રૂપીઆ પાંચ હજારની રકમ પોતે એકલો ઓહીઆં કરી ગયો હતો.

પ્રકરણ ૨૫ મું

મુંબઈના શેઠીઆ નંબર ૬

રૂપાળો પોળો પોળોઆ-મણા ધોંમાં ઝગાળોઆ,
ધોં ખાંડે દુધપાકમા-સવણ ખૂલ સાકમાં;
ચઢાવો રાઈ રાઈતે-નથી ભરી નવાઈ તે,

* * * * *

મી. અનંગપાલ મુંબઈના શેઠીઆ હતા. એની ઉંમર બાવીસ ત્રેવીસ વર્ષની હશે. મુંબઈના શેઠીઆઓ સાધારણ રીતે એકવડીયા, લાકડી જેવા ઉંચા અને માંસ વગરના હોય છે. પણ આ અનંગપાલશેઠ તો શરીરે બેવડો, ઠીંગણો અને જડો હતો. એના ખભા અને માથું એટલી બધી જડાઈને પાખ્યાં હતાં કે આ ગરદનનો ભાગ છે એમ નક્કી થઈ શકતું ન હોતું. એના ગાલોનો પ્રદેશ માંસ અને લોહીથી ભરાઈને એવો તો હજીપુષ્ટ બન્યો હતો, કે એનું નાક ચપટું અને પહોળું દેખાતું. નેત્રો પણ ઘુંચળાં અને નહાનાં દેખાતાં. તોપણ એ શેઠ શરીરે તનદુરસ્ત અને ચીમટું દીધે લોહી નીકળે એવો ભરાઈ હતો. મનમાં કેઈ વાતની ચરે નહિ, કારણ કે ગર્ભચીજ શ્રીમંતાર્થ જોયલી તેથી, અને ખાવે પીવે શોખીન હોવાથી, એનું શરીર અતિશે ચરખીવાળું થયું હતું. માણુમાણુ પોતાનું ભારે શરીર એ ઉપાડી શકતો હતો. હજીએ એનું શરીર બેવડું વધત, પણ કેટલાક મિત્રોએ એને દરરોજ સવાર સાંઝ દરીએ કીનારે ફરવાની સલાહ આપી. અનંગપાલશેઠના દીલમાં એ સલાહ એટલી તો સચોટ બેઠી, કે તે પ્રમાણે પોતે દરરોજ બે વાર દરીએ ફરવા જવા લાગ્યો. તેથી કરીને એના શરીરની ચરખી વૃદ્ધિ પામતી અટકી હતી. અનંગપાલશેઠ હવે એટલું દૃઢ સમજતો થયો હતો કે જેમ બે વાર ખાવાની જરૂર છે, તેમ બે વાર દરીએ કીનારે ચાલીને હવા ખાવાનીએ જરૂર છે. શેઠ રોજ સવારના છ વાગે ચ્હાઈ પી, ગાડીમાં બેસીને ચરની રોડને દરીએ જતો. ત્યાં આઠ વાગ્યા સુધી—ચોમાસું હોય કે શીઆળો હોય તોપણ—આમ તેમ રૂમાં કરતો. પાછા વળતાં શાક બજાર આગળ ગાડી ઉભી રખાવી, પંડે શાક લેવાને મારફટમાં જતો. કારણ કે સાઈ સાઈ ખાવા પીવાનો અને મુખ્યત્વે કરીને સારાં સારાં શાકનો એ શેઠને જખરો શોખ હતો. રોજ રૂપીઆ સવા રૂપીઆનું શાક પોતાને હાથે પસંદ કરીને અનંગપાલશેઠ લાવતો. ઘેર આવી પાકડી લુગડાં ઉતારી શાકની સેવામાં બેસતો. માણસ ચાકરો થાળી લઈને શેઠની સન્મુખ ધરી દેતા. આણેલું શાક પોતાને હાથે શેઠ ટોપલીમાંથી નોખું કરતો. તે વખતે નિયમ પ્રમાણે રસોઈઓ એની આગળ હાજર થતા. પછી શેઠ, શેઠાણી અને રસોઈઓ ત્રણે જણાં, શાકને જોઈને, પોતપોતાના અભિપ્રાય દર્શાવતાં કે આજે સવારને માટે આટલાં આટલાં શાક આ પ્રમાણે કરવાં, ને અમુક અમુક શાક અમુક પ્રકારે કરવાનાં, વાળુને માટે રાખવાં, સૌ પોતપોતાના અભિપ્રાયને વળગી રહેતાં, ને એકબીજાના અભિપ્રાયની સામે, જે જે વાંધો બતાવવો હોય તે છુટથી બતાવતાં. શેઠાણી અને રસોઈઆનો અભિપ્રાય અને તેઓની દલીલો અનંગપાલશેઠ બહુ લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળતો—જણે કેઈ મહા પંડિતની આગળ તેના શિષ્યોમાંથી કોઈએ એકાદ વિદ્વાન્ના બરેલો બૂદ પ્રમ મુક્યો

હોયની! વચમાં પોતે જે શાક કરવાની પસંદગી બતાવી હોય તેનાં કારણો એ બતાવતો ને બીજાઓની દલીલોને રદીઓ આપતો. એમ પા અડધો કલાક તકરાર થયા પછી, આખરે નક્કી થતું કે સવારના આટલાં શાક આમ કરાવવાં. તે વરદી લખતે ભટ ચાલ્યો જતો. પછી શેઠ પોતાને હાથે શાક સુધારવાને બેસતો. ઘરમાં માણસ અકરોનો કંઈ ટોટો નહોતો, પણ શેઠને શાકનો હદ બહારનો શોખ હોવાથી, શાક સુધારવાનું કામ કાઢતે સોંપતો જ નહિ.

દરેક વાગે શાક સુધારવાના કામથી પરવારી પોતાને હાથે સુધારેલા શાકની થાળીઓ બ્રાહ્મણને આપી આવી, શેઠ નહાવા જતો. ન્હાઈ ધોઈ કપાળે ચાંદલો કરી શેઠણી બેઠે જમવા બેસતો. લીલું, શીણુ બધું ને તપેલી ઊમછમ થાય એવું શાક જોઈને શેઠના હર્ષની અને સુખની સીમા રહેતી નહિ! જમતાં જમતાં પણ ખાવાનીજ વાત! શાકના ને બીજી રસોઈઓના આગલા પાછલા ઇતિહાસો તીકળતા. બારેક વાગે રસોઈથી પરવારી, સાંજે વાળુમાં થું થું બનાવવું છે તેની વરદી લેવાને બ્રાહ્મણ શેઠની પાસે આવતો. સાંજને સાડ જે જે શાકો રાખી મુક્યાં હોય તેને અનુસરીને ભટને હુકમ મળતો.

જમીને પરવારી શેઠ હાથમાં હુકકો રાખી, એક ટેબલ પાસે બેસીને, કે હાંચકા પર પડ્યો પડ્યો, અંગ્રેજ અને ગુજરાતી છાપાં વાંચવા બેસતો. એમનું અંગ્રેજ જ્ઞાન વાંચમા ધોરણ સુધીનું હતું, પણ તે વાતને સાત વર્ષ થઈ ગયાં હતાં ને અંગ્રેજ બધું કાટ ખાવાની દૃષ્ટાને પામી ચુક્યું હતું. થોડું ઘણું અંગ્રેજ ભણેલું છેક જતું ન રહે એવાજ હેતુથી અનંગપાલ અંગ્રેજ છાપું લઈ બેસતો. ગ્રેજેટ કે ટાઇમ્સ જે પ્રથમ હાથમાં આવ્યું તે ખરૂં. બીજાં અંગ્રેજ છાપાંને તે દહાડા સાડ રજા મળતી. પેપરમાંનાં લીડરો કે તારના સમાચારને તો, એ શેઠને દૂરથી જ નમસ્કાર કરવા પડતા. લોકલ ન્યુસ ધીમે ધીમે વાંચતાં, એને એટલી સમજણ પડતી કે ફલાણો માણસ મીલમાં કપાઈ ગયો, કે ગાદી તળે ચગદાઈ મુવો, કે આમ અકસ્માત થયો. વળી મીલોની કે એવી બીજી સલા મળી હોય તેનો રીપોર્ટ એ વાંચતો, ને તેમાં સહેજસાજ સમજણ પડતી. પછી એ બધા સમાચાર પાકી રીતે જાણવાને, એકાદ ગુજરાતી છાપું એ શેઠને વાંચવું પડતું. એમ કરતાં બારેક વાગે એની આંખો ઘેરાઈ જતી એટલે સુઈ જતો. ત્રણ વાગે ઉઠી પોતાના દોસ્તદાર ભાઈબંધોમાં ફરી ફરી, ફરીએ કીનારે વ્યાયામ લઈ, સાંજના સાત વાગે એ પાછો ઘેર આવતો. પાછી શાકની સેવા થતી, રાતના આઠ નવ વાગે વાળુ કરી, કોઈ આખ્યું કંઈ હોય તેની બેઠે મપ્પાં મપ્પાં મારી વા કોઈની નાચ-પાઈમાં કે કોઈની ત્યાં જઈ આવી, પોતાનો કાળ એ શેઠ વિર્ગમત કરતો.

અનંગપાલશેઠને કોઈ બતનો કશો વેપાર હતો નહિ. મોઢો અને શેરોનું બ્યાજ

આવતું ને એસ્ટેટનું બાકું આવતું એમાં એનો નિર્વાહ બહુ સુખેથી થતો, અને વળી ધણું ફાળવ પડતું. તે નાણું અનંગપાલશેઠ શેરોમાં અને નેશિમાં જ રોકતો. દાગીના ઉપર પણ નાણું રોકવાની પંચાતીમાં પડવાની એની ખુશી નહોતી. ઘરમાં ઠીક લપકાથી રહેતો. ઉનાળામાં પોતાને લાલકેશ્વરને બંગલે જતો, પણ મહાબલેશ્વર કે માથેરાન જવાનું એને ઠીક પડતું નહિ; કારણ કે મુંબઈ સિવાય બીજે ઠેકાણે શાક ખાવાની મજા જમતી નહોતી. ધણું થતું તો દોસ્તદાર ભાઈબંધાને પોતાને બંગલે તેડી એ ઉગણી આપતો.

એનાં માખાપ એને સોળ વર્ષનો મુકી ગુજરી ગયાં હતાં, ત્યારથી અનંગપાલશેઠ આપની દોલતનો એકલો ધણી થયો હતો. સહજ પહોંચ કે આવડત એનામાં ઝાઝી નહોતી. રળવા કરવાની શીકરે નહોતી. રાત અને દહાડો સાડે સાડે ખાઈને અને તે સંબંધી વાતો કરીને, વા ઉગણી આપીને કે કાઈ આપે, તે ખાઈ પીને, પોતાનો વખત અનંગપાલશેઠ પુરો કરતો.

એની સ્ત્રી મહામતિ મુંબઈની એક ખરેખરી શેઠાણી હતી. એ બહેલી ગણેલી અને પાવરથી હતી. મહામતિની ઉંમર વીસ વર્ષની હતી. અનંગપાલશેઠ જોડે એનાં લગ્ન થયા પછી, છ મહીને એનાં સાસુ સસરા ગુજરી ગયાં, તેથી મહામતિ સાસરે રહેતી થઈ ને સમજણી થઈ ત્યારથી, સાસરે અને માથે કાઈ ઉપરી, કે કાંઈના ધાક રહ્યો નહિ. પણ મહામતિ જન્મથી હોંશીઆર હોવાથી પોતાનો કાળ એણે નકામો જવા દીધો નહિ. એક બે વર્ષમાં ઘરનો ખટલો તમામ ઉધાડી લીધો. અનંગપાલશેઠને ધરખટલામાં માથું મારવું ગમ્યું નહિ. એ તો ફક્ત બજારમાંથી શાક લઈ આવતો ને સુધારતો, અને શું રસોઈ કરવી તેની વરદી બ્રાહ્મણને આપી જણ્યો. સિવાય ઘરની અંદર શું શું જોઈએ છઈએ, શું લાવવું છે, આણેલો સામાન બરોબર છે કે નહિ, તે સઘળી વ્યવસ્થા અને દેખરેખ મહામતિ જ રાખતી. સઘળાં ચાકર માણસો પણ મહામતિની આજ્ઞાને અનુસરતાં અને તેનો હુકમ માથે ચઢાડવાતાં. પરણ્યા પછી એક બે વર્ષ તો શેઠ ઘરમાં પોતાનો કાળ ચલાવવો ધાર્યો; પણ ખાવા પીવા સિવાય એનામાં બીજી પ્રાપ્તિ ન હોવાથી, માણસ ચાકરો એને બરાબર બચા નહિ. એટલામાં મહામતિ મુંબઈ શહેરનો રાહબાટ જોઈને પાવરથી થઈ ગઈ હતી, અને પોતાના નામનો ધાક ધણી સારી રીતે એ બેસાડી જણ્યો હતો, તેથી અનંગપાલશેઠે રાજ થઈને ઘર ચલાવવાની ખટખટ છોડી દીધી. હમણું હમણું મહામતિના ધાકની અસર એને પણ અંદર ખાનેથી લાગતી. પરંતુ મહામતિ પાકે પાયે જણ્યો કે ધણીનો ભાર વધારે ઘટાડવાથી લાભ થવાને બદલે એાર હાનિ થાય છે; તેથી કરીને પ્રથમથી જ એણે એવી ચાલ રાખી હતી કે જે

કંઈ કરવું કારવું હોય, તે અનંગપાલશેઠનું નામ આગળ ધરીને કરવું એમ અનંગ-પાલશેઠ રાજ રહેતો એટલું જ નહિ, પણ કોઈને બળડવાનું કારણ રહેતું નહોતું, કે આજ કાલની શેઠાણી રાજ્ય મારે છે. સામાં બધાં મહામતિનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં કે શેઠાણી જાતવાળી નીકળી, એને ધન્ય છે કે થોડા વખતમાં બધો ધર-અટલો ઉપાડી લઈને શેઠની આમાન્યામાં રહે છે.

એ પ્રમાણે પોતાનું માન અને મરતબો વધ્યો તેમાં ખરું કારણ તો એ થઈ પડ્યું હતું, કે મહામતિ ભણી ગણીને હીસાબ કીતાબ રાખતી થઈ હતી. પરણીને આવ્યા પછી કેટલોક વખત સુધી ભણવાની વાત એના સ્વપ્નમાં નહોતી. સાસરે રહેવા આવી ત્યારે, સાધારણ રીતે અનંગપાલશેઠ ખાએજ બેસતાવી કે મહામતિ ભણે તો સાં. જુઓઈ શેઠેરની રીત આચરણ જેતાં મહામતિને લાગ્યું કે ભણવાથી લોકમાં ધૈર્યને માન મળે છે એટલું જ નહિ, પણ એથી ધરમાં પણ અનેક લાભો થાય છે. તેથી અનંગપાલશેઠની વાત એણે ઉપાડી લીધી. એક મહેતાજી આવી એને ભણાવવા લાગ્યો. મહામતિ જે કે બહુ કોળજી રાખીને ભણતી, તથાપિ મહેતાજી પાસે એનો અભ્યાસ ઝાઝો વધ્યો નહિ. એ અરસામાં મહામતિના જાણવામાં સહેજ આવ્યું કે કેશવલાલની સ્ત્રી ગુલાબવહુ ભણેલી છે. ગુલાબવહુ અને મહામતિ એક જ ગામનાં હતાં, તેથી બીજાં ધૈર્યો કરતાં ગુલાબવહુ જેડે મહામતિને વધારે ઓળખાણ હતી. અત્યાર સુધી એ બે જણીઓ મળતી ત્યારે બહુ હેતથી વાત કરતી. મહામતિએ હવે ગુલાબવહુ પાસે ભણવાનું નક્કી કર્યું. ગુલાબવહુએ તો પોતાની ખુશી દેખાડી, પણ તે વખતે કેશવલાલ પોતાના કાકા ચંદ્રદાસ ભેળો રહેતો હતો, ને ગૌરી ગુલાબવહુને ત્યાં રાજ ને રાજ જવા દે એમ નહોતું, તેથી બંને જણીએ એવી સંતલસ કરી કે તેઓને અઠવાડીઆમાં બે ત્રણ વાર મળવું, ને મહામતિએ એ રીતે જેટલું ભણાય તેટલું ગુલાબવહુ પાસે ભણવું. ગૌરીનું ચાલત તો મહામતિને પોતાને ઘેર ઝાઝી આવવા નહિ દેત; પણ મહામતિ અનંગપાલશેઠની ધૈર્ય અને શેઠાણી રહી તેને મ્હોડે મ્હોડ ના કહેવાય એમ નહોતું. મ્હોડે તો ગૌરીને પણ મહામતિને મીઠું મનાવવું પડતું. ગુલાબવહુ મહામતિને ત્યાં જવાનું કહેતી ત્યારે ગૌરીથી ના કહેવાતી નહિ; ફફડી કરીને જવા દેતી. એવામાં કેશવલાલને, ગૌરી અને દુલારામની ઉરકેરણીથી, ચંદ્રદાસથી જુદા રહેવાની દરજ પડી. મહામતિ બહુ હરખાઈ. પોતે હવે મહેતાજીને રજા આપી દીધી ને દરરોજ બપોરના ગુલાબવહુ પાસે જઈ શિક્ષણ લેવા લાગી. મહામતિ જન્મથી બુદ્ધિશાળી તો હતી, અને ભણવાની એને કાળજી લાગી હતી, તેથી થોડા વખતમાં એનો અભ્યાસ બહુ આગળ વધી પડ્યો. ધરનો તમામ ખરચ મહામતિ હવે પોતાને હાથે કરવા અને લખવા

લાગી. એ પ્રમાણે કરવાથી એનું માન બહુ વધ્યું ને એણે વધારે હોંસથી ગુલાબવડુ પાસે પોતાનો અભ્યાસ ભરી રાખ્યો.

હાથમાં મહામતિ ધણે સારે અક્ષરે, અને સરલ શૈલીથી શુદ્ધ લખી ભણતી હતી. હિસાબ લખવામાં કે આંકડા મણવામાં એક પાછની પણ્ય એનાથી ભુલ પડતી નહોતી. ગુલાબવડુએ મહામતિને સીવતાં ભરતાં અને આલેખતાં શીખવ્યું હતું. એ સર્વેને માટે એ ગુલાબવડુનો આભાર માનતી ને એ પ્રમાણે દિન પ્રતિદિન ગુલાબવડુ પર એનું હેત વધતુંજ ચાલ્યું.

એ પ્રમાણે બંને વચ્ચેના સંબંધ બહુ ગાઢો થયો હતો; પણ બંનેના સ્વભાવ સરખા નહોતા. ગુલાબવડુ ભલે શરમાળ હતી. મહામતિ તો જન્મથીજ આગળ પડતી હતી. તેથી કરીને આ વર્ગમાં કે મરદોમાં બોલવા ચાલવામાં, મહામતિ તો શુદ્ધ અને વિદ્વતા ભરેલા શબ્દો વાપરતી. બીજાની બોલવામાં ચુક પડતી તો પોતે હસતી અને તેઓને સુધારવા જતી. વાતો કરતાં કરતાં, પોતે જે કંઈ વાંચ્યું કર્યું હોય તેના દાખલા દલીલો બહુ સફાઈથી એ આપતી. જે કામ કરતી તે ચીઠ્ઠી કે ચાદી લખીને કરતી. આડોશી પાડોશી એની રીતભાત જોઈને ચકિત થતાં ને મહામતિ પોતાને માન મળ્યું સમજતી. બીજા હાથ ઉપર ગુલાબવડુ પોતાનો મત અને વિચાર—વડીલ બૈરાંઓમાં કે અભણ બૈરાંઓમાં—ભણેલા હોવાનો ફાંકો રાખીને—બહાર પાડતીજ નહિ.

કેશવલાલ બી. એ. ની પરીક્ષામાં ગયો તે પહેલાં એક વર્ષ અગાઉથી મહામતિએ ગુલાબવડુ પાસે ભણવું છોડી દીધું હતું; તોપણ પોતાને ઘેર એ ભત્રીજાનાં ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચતી ને લખાણ કરતી. બંને જણીઓ સીવવા, ભરવા અને આલેખવામાં આગળ પડ્યાં હતાં. તેથી ઘેર બેઠાં બેઠાં તેઓ તેવું કામ કર્યા કરતાં. ભણવાનું છોડી દીધા પછી પણ, એ બેની મિત્રાઈ એક સરખી ચાલુ રહી હતી.

સંન્યાસીએ યોગદર્શન કરાવ્યું તેને ત્રીજે દહાડે, એટલે બુધવારની રાતના, વાળુ પાણીથી પરવારી, અનંગપાલશૈઠ એક હોંચકાપર બેસી હોંચકા ખાતો ખાતો, એક કુકો મગડાવતો હતો. કુકો તો એના હાથનો સાથી હતો. જમતી વખતે કે બહાર ભય ત્યારે, અનંગપાલશૈઠ પોતાના હાથમાંથી કુકો છોડતો. વાળુમાં શાક બહુ સારાં બન્યાં હતાં તેથી અનંગપાલશૈઠનો મીઠાજ બહુ ખુશમાં હતો. પાસે એક ટેબલ પરના મીઠુબત્તીના દીવા આગળ, ખુરશી પર બેઠી બેઠી મહામતિ ઘરનો ખરચ લખતી હતી. એ ટેબલ બહુ મોટું હતું. તેની સન્મુખ એક આરસો હતો. ટેબલપર મહામતિની ખાનગી પેટી, ચોપડીઓ, રમકડાં જેવા કેટલાક ફરમાસુ સામાન, ભરત-કામના પોતાના હાથના બનાવેલા કેટલાક નમુનાઓ, અને ગુલાબવડુ, પોતે અને

પોતાના ધણીનાં પોતાને હાથે આલેખેલાં ચિત્રો, શોભા આપે એવી રીતે ઝોઢી દીધાં હતાં. ચોરડો બહુ સારી રીતે શણગારેલો હતો ને તમામ ડોકણે બધું ઠીક-ઠીક દેખાતું હતું, મહામતિ બણી બણીને સ્વચ્છતા અને સુગંધતા રાખતાં બહુ સારી રીતે શીખી હતી. ઘર ખરબ લખાઈ રહ્યા પછી મહામતિએ હસતાં હસતાં પોતાના ધણીને કહ્યું—

“તમે આજે મહીના થયા એક ઉગ્મણીમાં ગયા નથી એ વાતનું મને સ્મરણ થવાથી વિસ્મય લાગે છે કે દર રવિવારે ઉગ્મણીમાં જનારને આ શું થઈ ગયું!”

“હું શું કરું?”—અનંતપાલશેઠ ઉગ્મણીની વાત સંભારીને ખેદ કરતો બોલ્યો—“મારું ચાલે તો હું તો રોજ ઉગ્મણીએ જાઉં. પણ હું શું કરું. મારા જેવા વિચારના ખીજ નથી ત્યાં લાચાર.”

“કેમ વાર—આવા સેલાની શહેરમાં ખાનાર અથવા ખવડાવનારનો શો ટોટો પડ્યો છે કે તમે એમ કહો છો? ખવડાવનાર તો જાણે એાછા હોય એમ એક લેખે કહીએ તો ચાલે. પરંતુ ખાનારનો પણ શું ભાં ટોટો છે?”

“જેની, દરેક વખતે હું ને હુંજ ઉગ્મણી આખા કરું તે કંઈ ચાલે? નકામા ખીજની ખતરીમીએ ચઢીએ. વળી સરખે સરખામાં ઉગ્મણી થાય. આપણી ખરા-ખરીઆ વગર કોઈની જોડે હસાય બોલાય કેમ?”

“એ તો તમે અંખડના શેઠીઆઓ ખોટો ફાકો રાખો છો કે અમે શેઠીઆઓ, જેવા તેવા લોકના સંસર્ગમાં અલડાઈએ!”

“તેમાં કંઈ શક છે કે? એ તો જેવી રીતે લાડ, કપોળ, મોઢ વગેરેની નાત છે તેવી રીતે અમે શેઠીઆઓની પણ એક નાત સમજવી, માટે નાત બહાર વહેવાર કરવો કેમ પાલવે?”

“તમે તેમાંજ ખતા ખાઓ છો”—મહામતિ મરોડમાં બોલી—“અને તેથીજ કરીને અહીંના શેઠીઆઓમાં કોઈ વાતે ખબરદારી નથી. સર્વેને એકેક ઈંદ્રિયોનું જ્ઞાન હોય છે. જો હું તમારા ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલી હોત તો મારે ગુલાબ પાસે શિક્ષણ લેવાનો વારો આવતજ નહિ, અને આજે મારા વગર બણે શાએ હાલ થયા હોત!”

“તમારાં ઘેરાંઓની વાત તો જુદી રહી. તમે તો પોતાથી હલકી ખાયરીનાં જોડે એખલાસ વધારો તેથી કંઈ ખોટું લાગે નહિ. પણ અમે શેઠીઆઓથી એમ કેમ થાય?”

“અને તેજ કારણથી હું ધારું છું કે તમારી ઉગ્મણી સુધ ગઈ છે.”

“હાજ તો, માણુમાણુ કરીને મઈ વખત ધનપાલશેઠ, મદનપાલશેઠ અને એવા ખીજ મારા દોસ્તાર બાઈબિલાને એકઠા કીધા હતા. હું તો તે વખતનો સાવ

કંટાળી ગયો, કે આ જોની, સાફ સાફ ખાવાનું એ બધાને મળે છે ને સમજાવવામાં મને કેટલી અડચણ પડે છે, કે લાઈ આવજો, શેઠ આવજો, સાહેબ આવજો. જાણે કે મારેજ ઘેર લગન હોયની! તેથી મેં હવે વિચાર કીધો છે કે ઉજાણીને બદલે ઘેર એક બે શાક વધારે લાવીને ખાવાં. વળી ઉજાણીમાં તો ખીજાઓ જોઈએ તેવી દેખરેખ રાખતા નથી, એટલે શાકભાજીનો જોઈએ તેવો તાલ આવતો નથી; એમ અમારી ઉજાણી સુધ્ધ મર્ધ છે.”

“ત્યારે એમ કહેની કે તમને બરાબર તાલ આવતો નથી તેથી એ વાત તમે સુવાડી દીધી છો!”

“ના ના, એમ તો છેક નહિ હોં! આ ધનપાલશેઠ કહે કે મારાથી નહિ બને. મારે સાંજના મીલોમાં જવું જોઈએ. મદનપાલશેઠ કહે કે મારે તો આજે સભામાં જવું છે ને આને તેડવા કે મુકવા જવું જોઈએ તેમાં અડચણ પડે. તેમાં વળી હમણાં હમણાં એ શેઠના બારે પહોર અને બતરીસે ધડી, એક ધુમાડા મંડળી કહાડી છે તેમાં ચાલ્યાં જાય છે. એટલે એની તો આશાજ રાખવી ફાગટ. નકામે મને એ ધુમાડા મંડળીમાં સામેલ કરવા માગે છે ને હજીએ ક્યાં પીછો છોડે છે. હું તો હાથ જોડીને કહું છું કે શેઠ સાહેબ, મને એ નહિ જોઈએ, મારે કંઈ થોડું માન અકરામ ખાટવું છે કે એ લક્ષ્મીમાં હું પડું! આપણે તો ખાઈ પીને ખુશ થનાર છઈએ.”

“પણ તમને જો કોઈ યુક્તિ આવડે તો એ મદનપાલશેઠ પગે લાગીને તમારી ઉજાણીમાં આવે, અને જો મદનપાલશેઠ આવે તો પછી ધનપાલશેઠ જેવાના તે શા બાર?”

“ના—ના, શું તું ખરું કહે છે? તને શું એ યુક્તિ આવડે છે?” અનંગપાલશેઠ હુકા હાથમાં લઈ હાંચકા પરથી ઉઠી, મહામતિની એકદમ પાસે જઈ બોલવા લાગ્યો—“લાવની, તું કંઈ એવી યુક્તિ બતાવે તો પછી બેડો પારજ સમજવો! દર રવિવારે ઉજાણી કરીએ.”

“અરે, એમાં તે શું કે તમે આટલા બધા આકુળ વ્યાકુળ થાઓ છો?”—મહામતિએ ઠુંડે પેટે જવાબ વાળ્યો—“મને આજે નામું લખતાં લખતાં સહજ વિચાર થઈ આવ્યો; માટે ખાસ કરીને તમારી આગળ ઉજાણીની વાત કાઢાડી, પણ તમે હાંચકા પર બેસીને સાંભળો તો હું કહું.”

અનંગપાલશેઠ પાછો હાંચકે જઈને બેડો ને મહામતિ બોલી—“ભુઓની, જ્યાં રજી અંગ્રેજી રાજ્ય થયું ને કેળવણીનો પ્રસાર થયો, ત્યારથી બધો જમાનો બદલાઈ ગયો છે. લોકના વિચાર પારચાલ વાસીઓ જેવા થઈ ગયા છે, તો હવે

આપણે જે કરવું હોય, તે તેઓની રીતિને અનુસરીને કરીએ તો ફાવીએ; નહિ તો નહિ, ખરું કેની?”

“હાજ તો, તું એમ કહે છે તો એમજ હશે. પણ તું આમ લાંબી લાંબી વાતો કરે છે તે હું સમજતો નથી”—અનંગપાલશેઠ નહિ સમજતો હોય એવો એહેરો કરી બોલ્યો.

“તમે જરા ધૈર્ય ધરો ને વાજતું ગાજતું બધું માંડવે આવશે. વાર, જ્યારે આપણા વિચાર યુરોપસ્થ વાસીઓ જેવા થયા છે, તો આપણે જે કામ કરવું હોય તે ત્યાંના લોકની રીતિ પ્રમાણે, કોઈ મંડળીની યોજના ધરી કહાડીને આગળ ચલાવીએ તોજ પાર પડે; માટે તમે એકાદ મંડળીને બંધ બેસતું નામ આપો, તેનો હેતુ પોતપોતામાં ઉભણી આપવા લેવાને રાખો, અને તેથી તનને અને મનને અને દેશને જે જે લાભો થાય છે તે, વિદ્વતા ભરેલી રીતે, મહોટા મહોટા ડાકટરોના મત સહિત, અને લાંબા લાંબા આંકડાઓ સાથે દર્શાવો. એક વ્યવસ્થાપક કમીટી નીમો અને તેમાંથી પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ, મંત્રી, ખજાનચી વગેરે પસંદ કરો. આપણા શાસ્ત્રમાં પણ સ્તોત્રોના મંત્ર, દેવતા, ઋષિ, છંદ, ખીજ, કીલક વગેરે નક્કી કાઢેલા હોય છે. પછી જુઓ, તમારી ઉભણીનું કામ પાર પડે છે કે નહિ?”

“તું કહે છે તે રીતિએ ચાલીએ તો જરૂર સુઝરવાર વળે ખરો! પણ ત્યારે શું જમાનો એટલો બધો સુધરી ગયો છે, કે ખાધપીને મોજ મારવા સાર પણ કંપની ઉભી કરવી જોઈએ અને શેરો કહાડવા જોઈએ?!! કાપડ વણવાની કે સુતરની મીલો હોય તો તો જાણે લોકો સમજે, પણ ખાવાનીએ મંડળી અને વળી તેના પણ શેરો! પણ એવી કંપનીમાં બાજ ક્યાંથી લાવવું?”

“તમારી સમજણમાં આ વાત ઉતરતી નથી”—મહામતિ ગર્વ કરતી બોલી—“એમ તમારા બોલવા પરથી જણાય છે. કંપની અને મંડળીમાં ફેર હોય છે તે પણ તમે નથી જાણતા કે શું?”

“જાણું છું ને”—અનંગપાલશેઠ મહેતાજી પાસે બાણતો હોય એવું મ્હોં કરી બોલ્યો—“પણ તું મને બરાબર તો સમજાવ?”

“અંગ્રેજો જેવી કલણ કહાડે છે તેવી કલણ કહાડવાને હું તમને કહું છું. એવી કલણ કે મંડળી, અને લીમીટેડ કંપનીમાં બહુ ફેર હોય છે. એકમાં બાજ ખાવાનો કે નફો મેળવવાનો ઉદ્દેશ હોય છે, પણ આવી કલણોનો ઉદ્દેશ પૈસા એકઠા કરવાનો હોતો નથી. સામા પૈસા ખરચીને કોઈ વિદ્વતાના વિષયની સંકલના ખરી કરી બતાવવાનો હોય છે. માટે જ હું તમને કહું છું કે જેમ મદનપાલશેઠ

ધુમાડા મંડળી સ્થાપીને દેશની ઉન્નતિ કરવાનો ઉદ્દેશ બહાર લોકમાં મુકે છે, તેવી રીતે તમે એવો ઉદ્દેશ બહાર પાડો કે તમારી મંડળીથી તન અને મન ખીલે છે અને તેથી કરીને દેશને લાલ જ છે.”

“તારી વાત તો બધી બરોબર છે, પણ તને કંઈ ખબર છે? મંડળી કહાડવામાં કેટલી મહેનત પડે છે! પૈસા બરબાદ થાય છે ને અછલ દોડાવવી પડે છે તે તો જુદી!”

“એ તો તમને અનુભવ નથી તેથી એમ લાગે છે. એક વેળા આપણા મનમાં કોઈ સંકલનાનું દઢ સ્વરૂપ ખડું થયું તો પછી સર્વે કામ એની મેળે બન્યું બનતું જાય છે. જ્યાં દુધ હોય છે ત્યાં સાકર એની મેળે આવી મળે છે.”

“અરે, તને ખબર નથી. આ તો મારા અનુભવની તને વાત કહું છું. મદનપાલશેઠ એક વરસ થયું એ ધુમાડા મંડળી પાછળ ખરાબ ખરાબ થાય છે. પૈસા તો કાંકરાની માફક વાવરે છે. દરરોજ હજારો કાગળ અને ચોપડીઓ વાંચવી પડે છે. વળી મંડળીમાં લાગ લે તે સાઈ બીજાઓની જાતજાતની ખુશામત કરવી પડે છે. તો એ બધી ખટપટ મારાથી કેમ બને?”

“વિચાર કરતાં મારા મનમાં એવો તરંગ સ્ફુરે છે કે મદનપાલશેઠની અને તમારી મંડળીનો હેતુ વસ્તુતઃ એક છે.”

“ના, ના, એક નથી ને થાયે નહિ”—અનંગપાલશેઠ બોલી ઉઠ્યો—“એ શેઠની મતલબ તો માન ખાટવાની છે, અને આપણી મતલબ તો સાઈ સાઈ ખાઈપીને મોજ મારવાની છે.”

“એ તો તમારી અંદરખાનેની મતલબ છે, પણ મંડળીનો બહાર પાડવાનો ઉદ્દેશ તો નીરાળો છે કે દેશનું શ્રેય કરવું. હું તમને આ પ્રસંગે એક શીખામણની વાત કરી રાખું છું, તે તમે તમારા મનમાં બરોબર ગોખી રાખશો તોજ તમારી મંડળીનું કામ પાર પડશે. તમારી પોતાની મતલબ તો, બૈરીના નામની પેઠે મનમાંજ સમજી રાખવી હોં કે! કોઈની આગળ તે લખવી નહિ. જેવી રીતે મદનપાલશેઠ માન ખાટવાની મતલબ છુપાવે છે તેવી રીતે સાઈ સાઈ ખાઈ, મોજ મારવાની તમારી મતલબ તમે છુપાવજો. તમેજ કહોની, મદનપાલશેઠની ધુમાડા મંડળીના સંકલન પત્રમાં શું માન ખાટવાનો હેતુ દર્શાવેલો છે?”

અનંગપાલશેઠે ડોકું ધુણાવ્યું ને મહામતિએ કહ્યું—“તમે આડી વાત કહાડી વચમાં અંતરાય નાંખશો નહિ. મને કહેવું છે તે એક વાર કહી લેવા દો. નહિ તો વળી મારા મનના તરંગો ઉડી જશે! હું એમ કહેતી હતી કે લોકમાં તમારી

અને મદનપાલશેઠની મંડળીનો જે ઉદ્દેશ જણાવવાનો છે તે વસ્તુતઃ એક સરખો છે. બન્નેનો હેતુ દેશનું શ્રેય કરવાનો છે. ત્યારે એ બે મંડળીઓ એક બીજાની સહાયક હોય એમ કામ કેમ નહિ લઈ શકાય?”

“તે તો હું સમજતો નથી, પણ આવડી મહોટી ખટખટ મારાથી થાય નહિ ! મારો તો શાક ચાખવાનો સવાદ આડો નીકળી જાય ! પહેલાં તો મારી મંડળીને શું નામ આપવું તેજ વિચારની વાત થઈ પડે. જે તારી સલાહ હોય તો મદનપાલશેઠની આગળ આ મંડળી વિષે હું વાત કહાડું, કે ધુમાડા મંડળી જોડે એ શેઠ આને પણ ઉભી કરે; અથવા તારી ધ્યાનમાં આવતું હોય તો હું મદનપાલશેઠને કહું, કે ધુમાડા મંડળીની મેનેજિંગ કમીટીમાં મને દાખલ કરવાની તમે હઠ લો છો, પણ જે તમે મારી મંડળી કહાડો, અને તેની કમીટીમાં મને દાખલ કરો તો, ફક્ત તે શરતે, હું તમારી મંડળીની કમીટીમાં દાખલ થાઉં. બોલ, તું કહે તેમ કરે.”

મહામતિ વિચારમાં પડી કે શું જવાબ આપવો. એ પોતે તો સારી પેઠે જાણતી હતી કે ખરી મતલબ તો મોજ મારવાની હતી. પણ અનંગપાલશેઠ, જે બોળો ભાટ બની, એ મંડળીની વાત મદનપાલશેઠને કહે તો, એ શેઠ હોંશીઆર હોવાથી, અને આપ સમાન જગત્ એ ન્યાયથી, જરૂર એવો શક ખાય કે અનંગપાલશેઠની મતલબ સાઠે સાઠે ખાવાની નથી. એ તો એક બહાનું છે. ખરી મતલબ તો બહાર પડવાની અને માન ખાટવાની છે. જે એવો વિચાર એ શેઠના દીલમાં એકવાર ધર કરીને બેસે, તો પછી અનંગપાલશેઠની મંડળી લાંબી સોડ તાણી સુઈ જાય ! કારણ કે એક તો અનંગપાલશેઠમાં સહજ નિપુણતા નહિ, કે સ્વયંબે અને સામર્થ્યે આવી મંડળી ઉભી કરી શકે. તેમાં જે, જોગાન જોગે મદનપાલશેઠને એવો વહેમ આવે કે અનંગપાલ તો મારો ભાઈ થઈ ભાગ પડાવવા માગે છે, તો એ શેઠ અનંગપાલશેઠની મંડળી ઉભી ન થાય તે સાડે જાત-જાતની તદબીરો રચે; અને એની બુદ્ધિ, માન પામવાની લહાયમાં ઘડાઈ ઘડાઈને તીવ્ર થયલી હોવાથી, એના બળ આગળ અનંગપાલશેઠનું બળ ઝાંખ મારી જાય. ત્યારે હવે આ મંડળીની વાત અનંગપાલે એ શેઠની આગળ કરવી કે કેમ, એમ મહામતિ વિચાર કરવા લાગી. હાલ તરત તો નજ કરવી એવી સલાહ પોતાના ધણીને આપવાનું મહામતિએ દુરસ્ત ધાર્યું. એને એમ લાગ્યું કે હજી આ બાબતનું મારે બધી કારથી ખુબ મનન કરવું જોઈએ. પોતાના ધણીને તો એટલું જ કહ્યું—“મારા બીજા વિચાર જણાવું ત્યાંસુધી એ વાત મદનપાલશેઠને કે બીજા કોઈને તમે જણાવતા નહિ. મારે હજી એ બાબતનો કેટલોક અભ્યાસ અને મનન કરવાનું છે.”

“એ હું ધારતો હતો કે આ મંડળીનું કામ જેવું તેવું નથી. બલભલાનાં પાણી ઉતરાવે એમ છે. તુંજ કહેની, આપણે એવી મંડળી કહાડીએ તો તેનું નામ શું રાખવું? મદનપાલશેત્રે એની મંડળીનું નામ શોધતાં બે મહીના નીકળી ગયા.”

“અરે, નામમાં તે શું મહોટી ખીસાત છે કે તમને એ મહાભારત કામ લાગે છે! હ્યો, હું તમને એક પલાકડા પેઠે જવાબ આપું છું કે તમારી મંડળીનું નામ —**ઉજાણી ખાધ ખવાડી, તન મન ખીલાવી આર્યદેશની ઉત્તતિ કરનારી મંડળી**—રાખજો. કેવું મજાનું નામ! પણ એ નામની ખુબી તમે કેમ સમજશો? એમાં કેટલા પ્રાસ અને ચમક આવેલાં છે તે તમે પિંગલશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરેલો નથી, કે કવિતા જોડી નથી, એટલે સજશો નહિ. કદાચને હું તમને સમજાવીશ, તો તમને કે મને રસ આવશે નહિ. એ આનંદ તો ગુલાબ અને કેશવલાલ જેવાં રસિક દંપતીજ ભોગવી શકે છે.” એમ કહી મહામતિ પોતાનો ગોખી રાખેલો એક શ્લોક બોલી—

इतर कर्मफलानि यथेच्छया । विलिख तानि सहै चतुरानन ॥

अरसिकेषु कवित्वनिवेदनम् । शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥

અનંગપાલશેઠ આમાંનું કશું સમજ્યો નહિ. ચમક અને પ્રાસ અને પિંગલ શું તે એ જાણતો નહોતો અને જાણવાની પરવા કરતો નહોતો. પણ પોતાની ઘેરી બણી ગણીને બહુ પાવરધી થઈ છે એવી આજે એની વધારે ખાતરી થઈ. પાછળથી તે જે વ્યંગ બોલી તે એ પોતે સમજ્યો નહિ, છતાં કંઈ મરોડમાં બોલી એમ એણે લાગ્યું ખરૂં. તથાપિ એ નાખુશ થયો નહિ. સામે મહામતિ તરફ વધારે માનપૂર્વક જોવા લાગ્યો.

મકરણુ ૨૬ મું

ગુલાબવહુ—મહામતિ—અને અલંગા

છા શ્નેહના સાગર તમે કહો કઠિન આવા ક્યમ થયા,
છવ બચ પણ તર્જુ નહિ પ્રિયા એ વચન ક્યમ વિસરી ગયા: (નલદમયંતી નાટક)

ધર નંબર ૨૧૨.

તા ૦ મી સન ૧૮

મારી વહાલી બહેન,

આપણે રોજ રોજ મળનારાં, સાથે બાણનારાં અને સુખ-દુઃખની વાર્તાઓ કરી કાળ નિર્ગમન કરનારાં, તે આજે મહીનો મહીનો થયો એક ખીજને મળ્યા

વગર છઠ્ઠે, એ થું થોડી અળએખીની વાત છે!! બહેની! તું એટલી બધી તે શા કામમાં પડી છે કે મને આમ સાવ વિસારી દીધી છે! પંદર દિવસ થયા તો મને દરરોજ તું ઓ આવી—ઓ આવી—એવા ભણુકારા થયા કરે છે. પણ તે બધા વ્યર્થ છે એમ ધારી, આખરે થાકીને આ પત્ર તને લખું છું કે કાલે બે વાગે મને મળવાનું તારાથી બનશે કે કહિ? તું ના લખશે તો હું એમ સમજીશ કે બે વાગે તારે ત્યાં આવવાનું તું મને જણાવે છે, પણ કાલે તને મળવાની તો ખરીજ.

હું છું મારી વહાલી બહેનની મહામતિ,

તાજે કલમ—મને એમ લાગે છે કે કાલે હું જ તને મળવા આવું તે ઠીક પડશે. મારી સાથે અલંગાને લેતી આવીશ. માટે તું કે કાળી તે સમયે બહાર નીકળી જતાં રખે. એજ વિનંતિ મ.

મહામતિએ ચીઠ્ઠી લખી પરખીડીઆ પર સારા મહોટા અક્ષરે “સૌં ગુલાબ—રા. રા. કેશવલાલ વિમલદાસની પત્નીને પહોંચે” એવું સરનામું કરી, રામા ઘાટીને તે ચીઠ્ઠી ગુલાબને આપવા મોકલ્યો. ગુલાબવહુએ મહામતિની ચીઠ્ઠી જાણી હસતાં હસતાં વાંચી અને રામા જોડે જવાબ કહાવ્યો કે કાલે હું પોતે ઘરમાં રહીશ, એમ મહામતિને જણાવે.

ખરેખર ગુલાબવહુ ને મહામતિ બહેનપણી છતાં એક માસ કે વધારે થયું મળ્યાં નહોતાં. છેલ્લા ચાર પાંચ મહીના થયા કેશવલાલ ઝાઝો બહાર જતો આવતો નહિ. સારો દહાડો અને રાત બી. એ. ની પરીક્ષાને અભ્યાસ કર્યા કરતો. પરીક્ષાને નિમિત્તે પોતાના પતિને અસાધારણ શ્રમ પડતો જાણી ગુલાબવહુ તેની સેવા આકરીમાં સદા તત્પર રહેતી. તેથી કેશવલાલની સાથે એને પણ બહાર જવા આવવાનું છોડી દેવા જેવું કાંઈ. ઘરમાં બેઠી બેઠી કંઈ વાંચતી, લખતી, કે ઘરનું કામકાજ કરતી, ને સ્વામીની આસના વાસના કરવામાં પોતાનો કાળ રોકતી. બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર થયા પછી કેશવલાલ પરિણામની રાહ જોતો બેઠો હતો. અતિશે શ્રમ લાગવાથી નવા ઉઘ્રમે એ લાગ્યો નહોતો. સ્વભાવે એકમાર્ગી હોવાથી એને ઝાઝા દોસ્તદાર ભાઈબંધ નહોતા; બીજને ઘેર ઠાલી ભટક્યા કરવાની એને ટેવ પણ નહોતી. તેથી પરીક્ષા પુરી થયા પછી ઘરની બહાર એ ઝાઝો નીકળતો નહિ. એના સમાગમમાં ગુલાબવહુ વધારે લાભ અને આનંદ માનતી, તેથી પોતે પણ ધણીની પેઠે ઘરજ સેવ્યા કાંઈ. એમ મહામતિને મળાયું કરાયું નહિ ને એક મહીના નીકળી ગયો.

મહામતિને ખુલાસો કરવો પડશે ત્યારે તે હસશે એમ ગુલાબવહુને લાગ્યું.

ખીજે દિવસે એટલે ગુરુવારે એક વાગે મહામતિ ગુલાબવહુને મળવા જવાની તૈયારી કરવા લાગી. એના સ્વભાવ લોકમાં પોતાની વિદ્વતા દેખાડી રાખ મારવાનો હતો, તેથી એક માણસને ગાડી જોડાવવા મોકલી, પોતે સજ્જ થવા લાગી. આ ટુકાણે મહામતિનું વર્ણન કરવું જરૂરનું છે.

એની ઉંમર ઓગણીસ વર્ષની હતી. શરીર એ એકવડી અને પાતળી સોટા જેવી હતી તેથી ઉંચી લાગતી. એનું મોઢું લાંબું હતું. ગાલો ચપટા અને ખેસી ગયલા હતા. નાસિકા કંઈક વક્ર અને કપાળ ખેડા ધાટનું હતું. આંખો ઝીણી અને તેજ મારતી હતી. માથે વાળનો બહુ ભરાવ હોવાથી એના ચોટલો ઘણો મહોટોદેખાતો. મહામતિ પોતાનો ચોટલો રાજ ઓળતી, ધુપેલ લગાડતી અને માથાન એક વાળને પણ વાંકો ચુંકો થવા દેતી નહિ; એટલી બધી એ ચોટલાની ખાંખ રાખતી. આજે એણે એક કાળો રેશમી સાળુ પેહેયો. એ સાળુની કાર બુટાદારજુલોની હતી. મહામતિએ તે પોતાને હાથે ભરી હતી. પોપડીઆ ચોળી પહેરી અને ને એક સાદું પણ શોભીતું જરીનું મોળિયું પોતાને હાથે લગાડ્યું. પછી નાકનીમ્પંદર બે મોતીની વાળી પહેરી. જે ચોળી પહેરી તે કમળ જેવી નીચી હતી, તેનામીસામાં એક નવો રૂમાલ મહામતિએ મુક્યો. ચોળીને ગળા આગળ બારડર અત્યુલાખી ઝુલ હતી તે મહામતિએ ટેબલ આગળ, આરસા પાસે ઉભા રહીને, ઠીકઠી કીધી, અને ઝુલની વચ્ચોવચ રહે એવી રીતે મોતીની એક શેરની કંઠી પહેર. જમણા કરની છેદી આંગળીએ પોતાના નામના સીલની વીંટી પહેરી; પછી ખેની ખાનગી પેટી જે હમેશાં મહામતિ બહાર નીકળતી ત્યારે પોતાની સાથે લાં જતી તે ઉઘાડી અને બેઠાં બેઠાં તેમાં જોઈતી ચીજો મુકવા લાગી.

રૂખાનગી પેટી તે મહામતિનું પ્રાધવેટ બાકસ જેવું હતું. તે એક જાતના સારા શા લાકડાની બનાવેલી હતી અને તે નાળુક દેખાતી. એના ઉપર ઘોળા ને મહે અક્ષરે “સૌ. મહામતિ-અનંગપાલની પત્ની મુંબઈ” એમ વર્તુલ આકાર લખેલું હતું. એ પેટીમાં હમેશાં કારા કાગળો, નોટપેપરો અને પોસ્ટેજ પાછોટેનહાનો ખડીઓ, લેખણ અને પેન્સીલ, એક બાળુએ ગોઠવેલાં સદા પૂર્ણાં તાં. પોતે વાંચતી હતી તેમાંની એક બે ચોપડીઓ મહામતિએ પેટીમાં મુકી. તાની કુંચીનો ઝુમખો તેના એક બાળુના ખાનામાં મુક્યો. મહામતિને પાન વાનો બહુ શોખ હતો. બહાર લઈ જવા સાર, નહાની નહાની ડાબડી-વાળેખાનો એક પાનપડો એણે વસાવ્યો હતો; તેમાં બધું પુરી કરીને એ પાનપડોમાં મુક્યો. બે ત્રણ ખીડીઓ પોતાને ખાવા સાર બનાવી રાખી. છેલ્લું આ એક ગુજરાતી છાપું, ટેબલ પરથી લઈને પેટીમાં મેલ્યું ને મહામતિએ પેટી

અંધ કીધી. તેની કુંચી ચોળીના મળવામાં સાચવીને મુકી. એવામાં માણસે આવીને વરદી આપી કે ગાડી આવી છે. મહામતિએ ધડીઆળ સામે નજર કીધી તો દહેડ વાગ્યો હતો. એટલામાં એને યાદ આવ્યું કે પેટીમાં નહાતું ધડીઆળ મુકવું રહી ગયું હતું, તેથી પેટી પાછી ઉઘાડી, ટેબલ પરથી છડાસાધનું પોતાનું ધડીઆળ લઈને એક ખાનામાં મુક્યું. માણસને હુકમ આપ્યો કે પેટીને ગાડીમાં મુકી આવે. પોતાનું મ્હોં આરસીમાં જોઈને, અને ચોટલો, કંઠી અને વાળી ઠીકઠાક કરી, રૂપાટ પહેરીને મહામતિ નીચે ઉતરી. ગાડીમાં ખેસતાં ગાડીવાળાને એણે હુકમ આપ્યો કે અલંગાના ઘર આગળ થઈને શુભાખને ત્યાં ગાડી લેવી. રામો ધાટી ડગલો ધડી પહેરી, અનંનપાલશેઠના નામનો રૂપાનો પટો ખભે લટકાવી, ગાડીવાનની સાથે ખેટા. અલંગાના ઘર આગળ ગાડી આવી કે રામા ધાટીએ નીચે ઉતરી બહાર ઉઘાડ્યું. પણ મહામતિ નીચે ઉતરી નહિ. ગાડીમાંજ અલંગાની વાટ જોત ખેસી રહી. રામાને તેડવા મોકલ્યો કે ગાડી ખોટી થાય છે.

શુભાખવહુએ તેની ચીઠ્ઠીનો જવાબ હકારમાં કહાવ્યા પછી, મહામતિએ અલંગાને કહાવી મોકલ્યું હતું કે આવતી કાલે શુભાખને મળવા જવાને રાત્રે મેં વાગે તમારે ત્યાં આવીશ; તેથી અલંગા તૈયાર થઈને ખેડી હતી. થોડી વખત અલંગા ત્યાં આવી. મહામતિની ખાનગી પેટી તેની પાસેજ પડેલી હતી, તેથી અલંગા તેની સામી બાજુએ ખેડી. ગાડી ચાલવા માંડી ને મહામતિ અલંગાને ઠપકો ચપ્પા લાગી કે શુભાખની પેઠે એ પણ એક માસ થયો કાંઈ વાર મળવા આવી નહીં.

“હું શું કરું?” અલંગાએ જવાબ આપ્યો—“અમારા મદનપાલશેઠ ધુમાડા મંડળીને લીધે અમે ધણીધણીઆણી વચ્ચે જુદાઈ જેવું થઈ ગયું છે, એકે આવવાનું બનતું નથી.”

અલંગાનું વર્ણન તો આગળ આવી ગયું છે. પણ એના ધણીનું વન આ ઠેકાણે આપવું જરૂરનું છે.

મદનપાલશેઠને ત્યાં અલંગાનો ધણી નોકર હતો. એનું નામ ઘોળાદ હતું. મદનપાલશેઠ, જે માણસને ચીઠ્ઠી લઈને ધનપાલશેઠ આગળ મોકલ્યો હતો તેણે એ ઘોળાદાસ હતો. ઘોળાદાસ હેયાનો છેક નમેલો હતો. શ્રીળીદાસ કરતાં એ વધારે રાંક હતો. તેમાં અલંગા જેવી ખરા મીઠજની ઘેરી મળવાથી, ઘરનાંદર એનો કાંઈ વાતે એકડોજ હતો નહિ. અલંગાની ધરડી સાસુ પણ પોતાના દાના જેવી સ્વભાવે રાંક હતી તેથી, ઘરમાં અલંગા ચલાય તેમ કરતી. પરંતુ આનો સ્વભાવ નપાવટ કે કળ્યાપોરો નહોતો, તેમ કાંઈ દુઃખ દેવાને એણે નહોતી. માત્ર સ્વભાવની ખરી હતી તેથી કાંઈના ખોલ સાંખી શકતી નહિ. ખ

એક કહે તો પોતે બે બોલ બોલીને ઉભી રહેતી. ધણી વર્ષ ઉપર ન્યારે એ પર-
ણીને સાસરે નવી સવી આવી હતી તે વેળા, જમતાં જમતાં ઘોળાદાસે એની
રસોઇમાં એક વાર ખોડ કહાડી. તે દહાડે યુલો બરોબર સળગેલો ન હોવાથી,
ધુમાડો ખાધ ખાધને અલંગાનું માથું ફરી ગયું હતું; તેમાં ન્યારે ઘોળાદાસ રસોઇ
બગડી જવાથી ચ્હીડાયો, એટલે અલંગાનો મીઠજ હાથમાં રજો નહિ, ને હાથ-
માંનું વેળણુ ઘોળાદાસની સામે કોધમાં અને કોધમાં છુટું ફેંક્યું! સારે નસીબે ઘોળા-
દાસને વાગતાં તે સહેજમાં બચી ગયું. ઘોળાદાસ તે દહાડાની શેહ ખાધ ગયો. એણે
જેથું કે જો આ વાત કોઇના જાણવામાં આવશે, તો પોતાની ફજેતી થશે તેથી
કંઈ બોલ્યો નહિ. તથાપિ તે દહાડેથી એણે પોતાના મનમાં ગાંઠ વાળી, કે ધરમાં
ઘીના ઘડા ઢોળાઈ જાય તોપણ, અલંગાની સામે એક સુખન પણ ઉચ્ચારવો નહિ.
તે દહાડે પાછળથી પોતાનાં મનમાં અલંગા બહુ પસ્તાઈ, પણ મ્હેડે કંઈ દલ-
ગીરી બતાવી નહિ. ભારમાં અને ભારમાં કામ લીધું. ઘોળાદાસના વિચાર, ઉપર
પ્રમાણે જુદી તરેહના હોવાથી, અલંગા ફાવી. ધણી કે સાસુ પોતાની સામે નહિ
થયાં તેથી, અલંગા બંને જેડે હળીમળીને રહેવા લાગી. એ પ્રમાણે અલંગા અને
તેના ધણીનો સંસાર સાધારણ રીતે વગર કજીએ અને નીરાંતે જતો હતો.

મદનપાલશેઠને ત્યાં ઘોળાદાસ નહાના પગારનો બહુ જીનો નોકર હતો. ન્યારે
મદનપાલશેઠે ધુમાડા નિષ્કાશક મંડળીદ્વારા દેશોદ્ધાર કરવાનો મનમાં નિશ્ચય કીધો
ત્યારે, અજ પાણી સાથે ધુમાડો પેટમાં ન જાય તો માણસનું શરીર આરોગ્ય રહે
છે, એવો હેતુ પ્રતિપાદન કરવાને માટે, એ શેઠે તે સંબંધી કેટલાક તાજેતરના આંક-
ડાઓ અને દાખલાઓ એકઠા કરવાની જરૂર જોઈ હતી; એમ આગળ દર્શાવવામાં
આવ્યું છે. તેટલા સાથે મદનપાલશેઠે પોતાના તમામ માણસ ચાકરોને રહેવા વાસ્તે
પોતાના “ખુશ હવાના” વિશાળ બંગલામાં સારાં સારાં ઘરો બંધાવી આપ્યાં,
પણ તેમ કરવામાં મદનપાલશેઠનો હેતુ, માણસ ચાકરોને સુખ કરી આપવા કરતાં,
પોતાના મનમાં આવેલી સંકલના ખરી કરી બતાવવાનો વધારે હોવાથી, તમામ ઘરો
અને ઓરડાઓમાં બીજાં બધાં સ્થાનકો કરતાં રસોડાના સ્થાનકપર શેઠ ખાસ ધ્યાન
આપ્યું હતું. પરિણામમાં સરસમાં સરસ જગો રસોડાં સાથે રોકવામાં આવી હતી અને
દરેક રસોડાંની ઉપર, સુંદર ચીમનીઓ મુકી ધુમાડો બહાર હવામાં ચાલ્યો જાય એવી
ઝાંઘણ ખાસ કરીને રાખવામાં આવી હતી! વગર ભાડે રહેવાને આવી સરસ જગો
બનતી જોઈ માણસ ચાકરો પ્રથમ તો બહુ હરખાયા. પરંતુ ન્યારે શેઠે હુકમ કહાડ્યો,
કે ધુમાડો પેટમાં ન જવાથી શરીરને કેટલો ફાયદો થાય છે. તેના દાખલાઓ એકઠા
કરવાને માટે, દરેક માણસે તોળી તોળીને અજ ને શાક ખાવાં, તથા પાણી પીવું,

અને તે સર્વેનું માપ શેઠે છપાવેલા પત્રોમાં બરોબર લખવું; એમ જ્યારે તેઓના જાણવામાં આવ્યું, ત્યારે તેઓની નાખુશીનો પાર રહ્યો નહિ. રસોડાને અધટલી મહત્તા નવાં મકાનોમાં આપેલી જોઈને તેઓ નાખુશ તો થયા હતા, તેટલામાં શેઠનો આવો વિચિત્ર હુકમ થવાથી તેઓ વધારે નારાજ થયા. પરંતુ મદનપાલશેઠની જોહાડી અને ધાક પોતાના સ્થાનમાં કાઢી રાજ રજવાડા કરતાં પણ વધારે હોવાથી, તેઓ શેઠની આજ્ઞાને ફફડી કરીને આધીન થયા.

શેઠના એ હુકમથી ઘોળાદાસ વીટંબણામાં આવી પહોં. જ્યારે અલંગાએ અજ, શાક અને પાણી જેખી જેખીને લેવાની વાત જાણી, ત્યારે એણે તો પોતાને માટે તેમ કરવા સાફ ના પડી. આપેલાં પત્રકોમાં કહ્યા પ્રમાણે આંકડા ન પુરે તો શેઠ નાખુશ થાય એમ હતું, અને તે પત્રકો શેઠે જાતે તપાસવાનું જણાવ્યું હતું તેથી, ઘોળાદાસ તો સુડી વચ્ચે સોપારી જેવી સ્થિતિમાં આવી પહોં. અલંગા જેમ, એક હાથ ઉપર, પોતાનો ધણી મદનપાલશેઠના ઘરની જુની નોકરી છોડી દે તેમાં રાજ નહોતી, તેમ બીજા હાથ ઉપર, પોતે તોળી તોળીને ખાવાને રાજ નહોતી. તેથી આખરે ધણીધણીઆણીએ સમજીતી પર આવી એવો નીકાલ કહાજો, કે અલંગાએ ધનકારડોસીની પડોશમાં અસલથી જેમ રહેતી તેમ રહેવું ને ત્યાં જ પોતે એકલીએ ખાવું પીવું. પણ ઘોળાદાસે અને તેની માએ શેઠે નવા બંધાવી આપેલા ઘરમાં રહેવું ને ત્યાં જુદી રસોઈ કરીને જમવું.

ઉપર જણાવેલી હકીકતને અનુસરીને અલંગાએ પોતાને માથેથી ઠપકા ઉતારવા મહામતિને જવાબ આપ્યો કે મદનપાલશેઠની ધુમાડા નિષ્કાશક મંડળીને લીધે, પોતાના ઘરમાં એકલી પડવાથી આવવાનું બનતું નથી. અલંગાની સર્વે બીના જાણી લઈ મહામતિ તેને ઠપકો આપવા લાગી, કે એટલી બધી હઠ પોતાના ધણી જોડે કરવાની જરૂર નહોતી; પરંતુ અલંગા પોતાનો જ બોલ ખરો કરવા લાગી. મદનપાલશેઠને ત્યાં એનો ધણી નોકર હતો, પોતે કંઈ નોકરીએ નહોતી કે શેઠનો હુકમ માથે ચહડાવે. કદાચને બધા નોકર ગણાય તોપણ આવો ઢંગ ધડા વગરનો હુકમ માનવાને કારણ નહોતું. નોકર હોય તે શેઠને પોતાના હાથ પગ વેચે છે, એટલે શેઠનું કામકાજ કરવાને બંધાયેલા છે. પોતાનું કંઈ પેટ બેટ વેચતા નથી કે એવી જહાંગીરી કરે તેને માન આપવું જોઈએ ! અલંગાની તકરાર મહામતિને વજનદાર લાગવાથી વધારે બોલી નહિ; એટલું જ કહ્યું કે એ નિમિત્તે ધણીધણીઆણી વચ્ચે અંતરાય પડે, તેના કરતાં અલંગા ત્યાં રહેવા ગઈ હોત તો વધારે સાફ દેખાત.

“પણ અમે ધણીધણીઆણી વચ્ચે કંઈ અંતરાય પડ્યોજ નથી.”—
અલંગા બોલી—“રાજ ખુશીથી આ પ્રમાણે તોડ કહાડ્યો છે. મદનપાલશેઠ મોઝો

વહેલો ખાવાના માપના આંકડા જોઈને કંટાળી જશે એટલે હું ખુશીથી ત્યાં રહેવા જઈશ. ત્યાંસુધી એટલું તો ખરું કે અમારે એ હુમાડા મંડળીને લીધે બે એારડી વસાવવાથી વધારે ખરચના બોજ તબે આવવું પડ્યું છે.”

પછી બીજી વાત કહાડતાં અલંગા બોલી—“એક દહાડો ઘરમાં હું એકલી છતાં તમારે ત્યાં આવવાની તૈયારીમાં હતી, પણ તે દહાડે ધનંકાર ડોસી એના ઘરમાં કીકી સાથે કજીઓ લઈ બેઠી. તેમાં ડોસીનો નાદરો મેં સારી પેઠે ઉતાર્યો. તેની ભાંજગડમાં કેટલાક દિવસ સુધી મારાથી અવાયું નહિ. મહામતિ કીકીને સારી પેઠે ઓળખતી હતી; એની સાસુ એને દુઃખ દે છે તે પણ એની જાણ બહાર નહોતું. અલંગાને મ્હોડેથી તમામ હકીકત સાંભળી એ ખુશી થઈ.

“એ તો બહુજ સાડું થયું.”—મહામતિ હરખાતી હરખાતી બોલી—“બીચારી કીકી અને એના ઘણી વચ્ચે એની સાસુજ આડે આવ્યા કરે છે. શ્રીદાસ રાંક છે એટલે ઠીકજ છે, બાકી બીજો કાંઈ હોત તો માથી ક્યારનોએ જુદો નીકળ્યો હોત.”

“આ વખત તો શ્રીદાસ જરૂર જુદું ઘર માંડશે.”—અલંગા બોલી—“એ તો બહુ બીજેજ દહાડે બનત; પણ નવલશાનાં લગન પાસે આવ્યાં છે તેથી વાત લગાર વિસારે પડી છે, તોપણ શ્રીદાસે કીકીને વચન આપ્યું છે કે નવલશાનાં લગનમાંથી આવ્યા પછી જુદું ઘર માંડીશું. હું પણ લાગ જોઈને શ્રીદાસને એ વાત તતારી આપું છું. ધનંકાર ડોસીના મનમાં ખાતરી થઈ છે કે તેનો હાથ હેઠો પડ્યો છે. પેલી સામળીની તો તે દહાડાની આજ સુધી મેં સુરત ભાળી નથી. પણ આ કામમાં એક બીજુંજ કૌતુક થયું છે તે તમે જાણો છો?”

મહામતિએ ના કહી. અલંગા બોલી—

“અરે, એ ધનંકાર ડોસીના કજીઆનો પાટોપાટ તો ઘણે ઘેર લાગ્યો હતો. રાત્રીને પોતાની સાસુ જોડે ખડા ખારડું હતું તેથી રાત્રીએ કીકી અને ધનંકારડોસી વચ્ચે વઢવાડ શરૂ કરાવી, ત્યારે કીકીનું ઉપરાણું તાણી ગૌરી બાલા જોડે નકામી ચીલડાઈ પડી! બ્યારે ચંદ્રદાસે વાત સાંભળી ત્યારે રાત્રીને બદલે એ દુલારામ પર ઉતરી પડ્યો! હજી પણ બાપ દીકરા વચ્ચે જોઈએ તેવી સુલેહ થઈ નથી એમ ગૌરીના કહેવાથી હું જાણું છું. જે લગ્ન પછી શ્રીદાસ જુદું ઘર નહિ માંડે તો, ચંદ્રદાસ દુલારામને અને તેની જોડે રાત્રીને પોતાથી નોખાં કરશેજ કરશે!

“મને તો લાગે છે કે”—મહામતિ બોલી—“હું મહીનો દહાડો મુંબઈની બહાર રહી હતી કે શું? આટલાં આટલાં નવીન વૃત્તાન્તો બનતાં ગયાં ને મને તો કંઈજ ખબર નહિ પડી!”

“અરે તમે સાંભળો તો ખરાં! કીકીનું ઉપરાણું તાણીને હું ધનકારડોસી જેડે વઢી તે વાત દુલારામે ધરમાં કહી; તેથી ગૌરી તો અને તેડવાને રાજ માણસ મોકલવા લાગી કે એક દહાડો હું એને પુરસદે મળી જાઉં.”

“કેમ વાર, ગૌરીને તમારું શું કામ પડ્યું?”

“મેં એ ત્રણ વાર માણસને વાયદા કરીને વિદાય કાઢેા; પણ એ તો રાજ રાજ મોકલવા લાગી તેથી આખરે હું એક દહાડો ગઈ. ગૌરી તો મારી આગળ ખોળા પાથરવા લાગી ને મારાં નવનવ કટકે વખાણ કરવા લાગી, કે કીકીને તો મજા જીવતદાન આપ્યું! હું ગૌરીને જાણતી હતી કે એ બાલાને બહુ પજવે છે; તેથી મારાથી નહિ રહેવાયું ને મેં કહ્યું કે બાઈ, તમે મારાં વખાણ શાનાં કરો છો મારાથી તો બીજાને વગર લેવે દેવે દુઃખ પડે તે જોવાતું નથી. તમે તમારીજ ચાલ સુધારો તો બહુ સાફ, બાકી ઘેર ઘેર માટીના ચુલા છે. તમેજ બાલાને પજવો છો, ને કીકીને વાસ્તે તે દહાડે તમે નકામાં એની જેડે કંઈએ લઈ ખેઠાં તે કંઈ તમને જાણે છે; પણ એ તો કંઈ બોલી નહિ.”

“હું તો ધારતી હતી કે ગૌરી તો તમારી જેડે લડી હશે.”

“કાઈ બીજો પ્રસંગ હોત તો તો જરૂર એ વચકાઈ જાત, પણ આ તો બધી વાત તરતની બનેલી, ને વળી એના મનમાં એમ, કે જો હું આડી થઈ બેસીશ તો ક્રીડાસ જીવું ધર માંડશે નહિ, તેથી મેં જો કહ્યું તે એ સાંભળીજ રહી! અને કહે કે કીકીને મેં જીવતદાન આપ્યું છે તો હવે એ સંધ ઠેક દુવારકા સુધી પહોંચાડવો જોઈએ; માટે ક્રીડાસ જીવો રહે તે સાફ મારાથી જેટલું બને તેટલું કરવું.”

“કેમ વાર, ક્રીડાસ શું તમારું કહ્યું કરે એમ છે કે ગૌરી તમારી આજીજી કરવા લાગી?”

“એના મનમાં તો એમજ છે ને એટલા જ સાફ એણે મને બોલાવી હતી. આપણે તો કીકીને મહોંએ બંધ કરવાનું છે, બાકી એ ગૌરીનાં અને દુલારામનાં કરતુક સામું જોઈએ તો ભલે એ બંને અકળાઈ મરે તોપણ, આપણે આડે આવવા જેવું નથી.”

“હાજ તો. એ બંને જણે કેશવલાલને જીવું ધર માંડવાની ફરજ પાડી હતી”— અહામતિ બોલી—“ને તેના પરિણામમાં કેશવલાલનાં ત્રણ ચાર વર્ષ નકામાં નીકળી ગયાં, નહિ તો આજે એ વકીલ થઈને બેઠો હોત.”

“બીજો દહાડો દુલારામ મારે ત્યાં આવ્યો હતો. એણે મને કહ્યું કે મારે

ગુલાબની સાથે બહેનપણું છે ને ગુલાબનું કહ્યું કેશવલાલ માનશે; માટે કેશવલાલ બે ફળીદાસને કહેશે તો ફળીદાસને જુદું ધર માંડવાની ફરજ પડશે.”

“દુલારામને આટલી તરદી લેવાનું કારણ કે”—મહામતિ સમજતી હોય એવું મ્હોં કરી બોલી—“નહિ તો રેલો ચાલ્યો ચાલ્યો ગાંડ તળે આવે ને એને પોતાના બાપાના ધરમાંથી રાત્રી સાથે નીકળવું પડે, કેમ?”

હાજ તો, મેં તો દુલારામને મ્હોડે મ્હોડ કહ્યું કે તમે ગુલાબને અને કેશવલાલને તમારા ધરમાંથી કહડાવ્યાં તેના બદલામાં, તમારો જ હવે નીકળવાનો વારો આવે તો પરમેશ્વરે ખરો બદલો વાળ્યો ગણાય. શું કહું? કીકાને મ્હોડે મારે કરવું પડશે. બાકી તમે જુદા નીકળો તો સૌથી વધારે રાજી તો હું જ થાત; માટે મારી આગળ તમે આ વાત કરવાને કાંઈ વાર આવતા નહિ. મને જે કંઈ કરવું હશે તે તમારા કહેવાથી હું કરવાની નથી.”

“અલંગા! તમે તો એ બહુ સારો ઉત્તર આપ્યો.”

પ્રકરણ ૨૭ મું

કાળીના અકળ ચાળા

કરી રાખી છે એકી-ચણા દિવસની ગાંઠ,

રાજ મળે તો કીકાએ-આવી રહી છે મારે બોઠ;

માણીગર મ્હોલે પધારો.

(કથામામ.)

એટલામાં મુખપાલ કાકાના ધર આગળ ગાડી આવી ને ઉભી રહી. રામો ઘાટી મહામતિએ હમેશને માટે કહી રાખેલા નિયમ પ્રમાણે, ઉપર ખબર આપવા ગયો કે મહામતિ આવે છે. કાચમીને ગાડીનું બારણું ઉઘાડયું ને મહામતિ કંઠે ખોસેલો રૂમાલ હાથમાં લઈને, સપાટ પગે પહેરી, ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી. ધીમે ધીમે બન્ને જણીઓ દાદરો ચઢડવા લાગી. પહેલે માળે આવીને અલંગાએ કાળીને ટાહુકો કીધો. બન્ને જણાં ઉપર ગયાં અને હસતાં હસતાં કેશવલાલના દીવાનખાનામાં પગ મુક્યા. ગુલાબવહુ તેઓને લેવાને સામી આવી, પણ મહામતિએ તેને તેમ કરતાં વારી ને ઉતાવળી ઉતાવળી કેશવલાલના ટેબલ પાસે એક ખુરશી પર બેઠી. અલંગા પાસેની ગાદી પર તકીએ અટકીને બેઠી.

મહામતિને ગુલાબવહુનું ધર પોતાના ધર જેવું જ હતું, તેથી આવતાં વારને રામાને હુકમ કીધો કે પીવા સાથે પાણી લાવે. ગુલાબવહુ પોતે પાણી લેવા ઉઠી એટલે મહામતિ તેને વારવા લાગી.

“કેમ, વળી પાણી તું મને ખુંબઈ શહેરની શેઠાણી ગણે છે કે મારા ઘાટીને પાણી લેવા મોકલું છું ત્યાં તું પાણી લેવા દોડે છે? હું ખીજ જગોએ તો શેઠાણી હૃદય તો હૃદય, પણ તારી આગળ તો તારી નહાની બહેન જેવી છું.”

ગુલાબવહુ મહામતિનું બોલવું હસતાં હસતાં ન ગણકારતાં, પાણી લેવા દોડી પણ મહામતિએ તેના હાથ ઝાલી રાખ્યો ને કહ્યું—“મને જે થોડું ધણું બહુતાં આવડ્યું તે તારો પ્રતાપ છે માટે તું તો મારા ગુરૂ બરાબર છે; તો તારી સેવા ચાકરી મારે કરવી જોઈએ કે તું મારી સેવા ચાકરી કરે?”

“આપણે ત્યાં આવેલાં માણસોની બરદાસ કરવી”—ગુલાબવહુ બોલી—“એમાં સેવા ચાકરી છે જ નહિ. માટે હું અતિથિ ભાવે પાણી લેવા જઈ છું.”

“ઠીક છે, ઠીક છે, અમને તારો અતિથિ ભાવ જોઈતા નથી. અમને તો બહેનપણીનો ભાવ જોઈએ છઈએ”—મહામતિએ કહ્યું—“પણ તારા અને મારા વિચાર કોઈ કાળે મળતા આવ્યા છે કે આજે આવે! ન્યાં તારે દીલી જવાનું હોય છે ત્યાં મારે આજે જવાનું થાય છે. અલંગા (એમ કહી મહામતિ તેની તરફ મ્હોં ફેરવીને બોલી) તમને ખબર છે કે મારી જોડે એને તું તાંથી બોલાવતો વ્યવહાર પાડવામાં મને કેટલી મુશીબત પડી હતી? માણુમાણુ એ વર્ષે એ પ્રમાણે રોજ બોલાવતો આગ્રહ કાઢે ત્યારે આ ગુલાબ મને તું તાંમાં બોલાવતાં શીખી. હજીએ કોઈ બેઠું હોય છે તો એનાં મ્હોંમાંથી તમે, તમારું, સહજ નીકળી જાય છે. હું તો એને તું તાંથી બોલાવું છું, તેથી કોઈ અનુષ્ઠા તો એમ જ સમજે કે મારામાં અવિવેક અને મદ છે. ધણી વાર તો એ તમે તમે કરે ને હું તું તું કરું તેથી ખીજ દેખતાં હું ભુડી પડી જઈ છું.”

ગુલાબવહુ હજી પણ પાણી લઈ આવવાની જીદ કરવા લાગી તેથી મહામતિ બોલી—

“પણ તું તારી જીદ કોઈ વાર છોડતી નથી, માટે લાવ, હું એનો નીકાલ કઢાડું છું કે હું મારી મેળે પાણી પી આવીશ; તું તારે ખેસી રહે. રામા, તું નીચે ખેસ. પણ બોલાવું તો તરત જવાબ આપજે. જા.”—એમ કહી મહામતિ પોતાને હાથે પાણી પીવા ચાલી. ગુલાબવહુ પણ તેની સાથે ઓરડામાં ગઈ. મહામતિએ જોયું કે ગુલાબ આવ્યા વગર નહિ રહે તેથી તેને આવવા દીધી ને અલંગા તરફ ફરી બોલી—

“અલંગા! તમારે પાણી પીવું હોય તો આવો, નહિ તો વળી આ ગુલાબ તમારે સારૂ લોટો ભરી પાણી આપવા આવશે.”

“પણ મારે તો પીવું જ નથી તેનું કેમ?” અલંગાએ કહ્યું.

“તે તો તમે જાણો, પણ તમે નહિ આવો તો આ બહેની તમારી બરદાસ કરવા જશે માટે આવોની, થોડું પાણી પી લ્યો એટલે પત્યું.”

ત્રણે જણાં ઓરડામાં થઈને રસોડામાં ગયાં. ત્યાં બધાં વાસણ કુસણે ઉડીને આંખે વળગે એવી રીતે સાફસુક કરી ગોઠવી ગાઠવી રાખ્યાં હતાં, તે જોઈ મહા-મતિ ગુલાબનાં વખાણ કરવા લાગી કે મારે પોતાને ઘેર પણ આટલી સુઘડતા નથી.

“હું તો બહુએ કુવડ રહી હોત, પણ સુઘડતા અને સ્વચ્છતાના તારા આપેલા પાઠો હું વિસરી ગઈ નથી; તોપણ બહેની, તારા જેટલું ને વળી એકલે હાથે તો મારાથી નહિ બને. હું તો મારો બેસવાનો ઓરડો અને દીવાનખાનું સાફસુક રાખું. ખીજું તો માણસો કરે તે જ. વખત બે વખત તેઓને ટોકતાં રહીએ એટલે બધું ઠીકાઠીક રહે. પણ તું તો હદવાળે છે!”

પીળા ચકચકતા લોટામાં ગુલાબવહુએ પોતાને હાથે મહામતિને ગાળીમાંથી પાણી આપ્યું તે તેણે પીધું. ખીજા લોટી અલંગાને આપી. એટલામાં નીચેથી કાળી આવી. એનો ચહેરો, કાણ જાણે શાએ કારણથી, ઉદાસ અને બહુ વિચારશીલ બની ગયો હતો. ત્રણે જણીઓ ખુશ મીઠજમાં હતી ને કાળી તો જ્યારે પણ આવતી ત્યારે હસતું મ્હોં રાખીને આવતી; પણ આજે એનો રંગ જુદો જ હતો, તેથી પુતળાની માફક એણે બધું જોયાં કીધું. ત્રણ જણી જે વાત કરતી તે પણ એ પુરી સાંભળતી ન હોય એમ જણાતું હતું. એના મનમાં તો કંઈ ખીજા જ વિચારોના તરંગો ઉડતા હતા.

પાણી પીને બહાર આવી કે મહામતિને ખીડી ખાવાની તલપ થઈ. ગુલાબ-વહુએ પાનની રકાખી આગળ ધરી, પણ એને પોતાના પાનપડામાંથી ખીડી કરવાનું પસંદ પડતું, તેથી તે લેવાને સારૂ પાનગી પેટીની કુંચી કહાડીને પેટી શોધવા લાગી. તે નહિ જડી ત્યારે એને યાદ આવ્યું કે રામો ઘાટી પેટી લઈ આવ્યો નથી. એટલે એનો મીઠજ હાથથી ગયો. મહેરોટો ઘાંટો કહાડી બારી આગળથી રામાને હાંક મારી. મહામતિનો તીવ્ર ઘાંટો સાંભળી રામો બહીતો બહીતો ઉપર આવ્યો. એને ક્રોધયુક્ત જોઈને અદબસર-સામો ઉભો રહ્યો. મહામતિ મરાડી ઠીક બોલી જાણતી. ચાકરો પર જ્યારે એને ક્રોધ આવતો ત્યારે એ મરાડીમાં જ બોલતી. તેથી આંખો ફેરવી રામાને એ ધમકાવવા લાગી.

“કાચરે રામા! તુલા મી કીટી વેળી સાંગીતલેં કિ મી જેથે જેલી આણી બસલી, તેથે માઝી પેટી આણલી પાહીજે, આણી માઝી સમોર ધરાવી. પણ તું મેલા, દર વખત તશી ને તશીય ભુલ કરતોસ. ઇકડે પહા, હે વખત તો તુલા મી માફ કરતે. જર ફુસરી વેળી તસા કેલા તર તુલા મી જર દંડ કરણર.

આઈકલાસ કાય ! જા—ગાદીતુન લૌકર માત્રી પેટી આણુ, આણુખી કામકાજ મદી હોંશીઆરી ટેવ, સમજલા ?”

સામું બોલવા જતાં મહામતિ વધારે ચ્હીડાઈ જતી એમ રામો સારી રીતે જાણતો હોવાથી નીચી મુડી કરી એણે બધું સાંભળ્યું, પણ કંઈ બોલ્યો નહિ. ધુજતો ધુજતો એ પેટી લઈ આવ્યો.

રામો ઘાટી પેટી લઈને આવ્યો ત્યાંસુધી મહામતિએ પોતાની આકૃતિ જાણી જોઈને કાપાયમાન રાખી. તેના ગયા પછી, જાણે કશું ન બન્યું હોય એમ, એ હસીને બોલવા લાગી. પાનપડો કહાડી પાનની ખીડી બનાવતાં ગુલાબવહુને એણે કહ્યું—

“હાસ ! આજે તને બહુ દિવસે મળી તેથી મારો આત્મા થર પઓ. પણ આટલા દિવસ તું મને નહિ મળવા આવી એ કંઈ સાફ ગણાય ? નહિ બને એવું હતું ને મને લગાર જણાવ્યું હોત તો હું આવત ને આખરે તો મારેજ આવવું પશ્યું.”

ગુલાબવહુ મહામતિની પાસે ટેબલ આગળ બેઠી હતી ને અલંગા તથા કાળી ગાદી પર બેઠાં બેઠાં બધું સાંભળતાં હતાં.

“માટે બોલ”—મહામતિએ પુછ્યું—“તું નહિ આવી તેનું કારણ શું ?”

“કારણ બારણ તો કંઈ નથી”—ગુલાબવહુ બોલી—“નહિ બન્યું ને નહિ આવી—બાકી આવવાનું તો મેં ધણીવાર ધાર્યું હતું.”

“ત્યારે નહિ આવવાનું શું કારણ ?”

“તમે જાણો છો—હમણાંજ એમની પરીક્ષા પુરી થઈ છે એટલે એ ધણો ખરો વખત ધરમાં રહે છે તેથી નહિ બન્યું.”

“હું—એમ કે”—મહામતિ હસીને બોલી—“હવે હું સમજી. તું તારા ધણીની સેવા ચાકરીમાં રોકાઈ હતી તેમાં મને પણ વિસારી મુકી. પણ તું તારા ધણીને દેવ ગણીને પૂજે તે તો તનેજ પાલવે, કેમકે બન્ને ભણેલાં ગણેલાં બંને રસિક છો. પણ અમારાથી એમ કેમ બને ? હું કે અલંગા કે કાળી એમ પૂજવા જઈએ તો હાંસીપાત્ર દેખાઈએ. પેલી ઈસપ ફેંચલની વાત તને યાદ આવે છે, કે કુતરાનું જોઈને એક મધેડો પોતાના ધણી આગળ લાડ કરવા ગયો તો તેના કેવા હાલ થયા હતા ?—અમે એમ સમજીએ છઈએ તેથી તારી માફક વરતી શકતાં નથી.”

ગુલાબવહુ કંઈ બોલી નહિ. મહામતિએ તે વાત પડતી મુકી ને ખીજી કથા ચલાવી.

“આજે તારી જોડે બહુ બહુ વાતનો ખુલાસો કરવાને હું આવી છું. બોલ, આપણે ભણેલાં ગણેલાં ઈશ્વર કૃપાથી થયાં છઈએ, સદસદ વિચારનો વિવેક કરવાનું સામર્થ્ય આપણામાં આવ્યું છે. તો હવે કંઈ તેનું સાર્થક કરવું કે આમ તેમ ભટકીને આકુષ્ય પુરું કરવું !”

“અલ્પત આયુષ્ય વૃથા ગુમાવું નહિ. સાર્થક તો કરવુંજ.”

“ત્યારે બોલ, આપણે કાંઈ એવો ઉદ્ધમ લઈ એસશું? મારા મનમાં તો ઘણા દિવસોનો વિચાર છે, કે આપણી કામમાં સ્ત્રીસુધારણાની ઘણે ઘણે પ્રકારે આવશ્યકતા છે. તારાથી પણ એની ના પડાય એમ નથી. ત્યારે આપણે એકાદી સારા નામની સમાજ ઉભી કરીએ, અને સાધારણ ઉપયોગી વ્યાખ્યાનો આપીએ, ને વાદવિવાદ કરીએ તો તેથી આપણને ને આપણા દેશને લાલ ખરો કેની? ત્યારેજ આપણા ભણ્યાનું સાર્થક થાય કેની?”

“તું મને બોલવાનો વારો ક્યાં આપે છે કે હું બોલું. હું કહું છું કે સર્વેએ પોતાના જીવનનું સાર્થક કરવાનું છે. પણ તેથી કરીને એમ કંઈ દરે છે કે સ્ત્રીસુધારણા ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવાથીજ સાર્થક થશે.”

“ત્યારે તુંજ મને કહેતી, કે આપણાં સર્વનું પુરૂષાર્થ શું? આ વિષય તારી આગળ મેં અનેક વાર ચર્ચાઓ છે, તથાપિ આજે વળી એક બુદ્ધો થઈ આવવાથી પુછું છું.”

“હું તો મારો જે વિચાર છે તેને નહિ વળગી રહેવાનું કશું કારણ જોતી નથી. તારી અને મારી વૃત્તિ આ બાબતમાં ભિન્ન ભિન્ન છે. તારા વિચારમાં એમ છે કે આપણે પુરૂષાર્થને શોધવાનો છે. પરંતુ મારા વિચાર પ્રમાણે આપણા પુરૂષાર્થ આપણનેજ શોધતો આવે છે. અર્થાત્ અનાયાસે આપણે જે જે સંજોગોની વચમાં આવી પડ્યાં હોઈએ, આપણી જે સ્થિતિ અને દશા હોય, તેને ધર્મપરાયણ રીતે અવલંબીને વર્તન કરવું એજ પુરૂષાર્થ.”

“કાંઈ પ્રયત્ન પ્રયત્ન પણ કરવો નહિ કેમ?”

“જે જે ધર્મો આપણે શિર આવી પડે તે પ્રયત્નપૂર્વક અમલવા.”

“આ બધું બોલવાનો તારો શું ભાવાર્થ છે?”

“એટલેજ કે તારી માફક હું પણ જોઉં છું કે સુધારણાની આવશ્યકતા છે. ખરી, અને તે એકાદી સમાજથી પુરી પણ પડે; તોપણ સમાજને નામે મિથ્યા અભિમાન વધવાનાં સળંગ કારણો છે માટે એ વાત પડતી મુકવી.”

“આમાં અભિમાન વધવાની વાત ક્યાં છે? આ તો દેશના કલ્યાણની વાત છે.”

“તું અંતર્વિચાર કરીને બરાબર જો, ને પછી મને કહે કે સમાજ સ્થાપવામાં દેશકલ્યાણ તને દોરે છે કે તારૂં ભણ્યા ગણ્યાનું અભિમાન દોરે છે?”

“વારૂ, તો એ સુધારણા કેમ થશે.”

“તે તો ઈશ્વરની ઇચ્છાને અધીન વાત છે. પણ જ્યારે યોગ્ય સમય આવશે, ત્યારે તારા જેવીને મારા જેવીની તે બાબત સલાહ લેવાની જરૂર રહેશે નહિ. તું વારે ઘડીએ દાખલો આપે છે કે દુધ હશે ત્યાં સાકર એની મેળે આવી મળશે, તેમ બનશે.”

“તારા કહેવાનો તાત્પર્ય હું એટલું સમજું છું કે તારા દીલમાં ઈશ્વર સુધારણાની પ્રેરણા કરતો નથી. તેમ તને એવો જોમ આવતો નથી કે હું એકાદ કાર્ય ઉપાડું. મારા દીલમાં જે થોડો આવેશનો ભાસ થાય છે તે વસ્તુતઃ આવેશ નથી પણ એક જાતનું અભિમાન છે. માટે મારે પણ સુધારણાને માટે કશો પ્રયત્ન કરવાનો રહેતો નથી. એમજ છે કેની?”

“હા, તે એનું બરાબર સ્પષ્ટીકરણ કીધું છે.”

“મૂળથીજ તું એમ માનતી આવી છે કે આપણે બધાં ઈશ્વરના હાથમાં વાગ્યાં જેવાં છીએ અને વાગ્યું વગાડનાર જંત્રી તો તેજ છે. ‘જેવો જંત્ર વગાડે જંત્રી તેવો સૂર નીકળે’—કેમ?”

“હા, તેની સત્તા અને ઇચ્છા વગર એક પાંદડુંએ હાલતું નથી એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે.”

કેશવલાલનો પણ તેવોજ હોવો જોઈએ, અથવા તેની પાસથી તું એ નિશ્ચયને પામી છે.”

“તે તો ખરું, પણ જે સોનું છે તે બીજાના હાથમાં જઈને પિત્તળ થતું નથી.”

“વારૂ ત્યારે, મારી સ્ત્રીસમાજની વાત પડતી મુકું છું. પણ મારે હવે કરવું શું? સવારથી સાંઝ સુધી મારો તો વખત પણ જતો નથી. સારો દહાડો અને રાત લખવું બણવું કે ભરવું તે તો મને હવે ગમતું નથી. કંઈ ઉદ્ધમ હોય તો વખત જાય.”

“તારાં નિત્યનાં કામમાં મન દઈને વળગી રહે એટલે પત્યું.”

“એ તો તારા જેવીને પાલવે”—મહામતિ કંઈ ચ્હીડાઈને બોલી—“પણ મારે તો ખાસ કંઈ ઉદ્ધમ જોઈએ. તું કહે તો એકાદ દૂરદર્શક યંત્ર વડે ગ્રહોનું અને આકાશ મંડળનું અવલોકન કરી મનને આનંદ પમાડું; અથવા તું કહે તો સાઈ જોઈને એક સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર ખરીદું.”

“આ વળી તને યંત્રનું ગાંડું ક્યાંથી વળગ્યું?” ગુલાબે હસીને પુછ્યું.

“મેં એક ગુજરાતી માસિકમાં કીડીઓની રીતભાતનું જે અવલોકન થયું છે તે વાંચ્યું, ત્યારથી સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની હું પણ એવાં એવાં અવલોકનમાં મશગુલ રહું એમ વિચાર થયો છે. વળી દૂરદર્શક યંત્રથી ગ્રહો અવલોકવાની પણ મને હોંસ છે, પણ ગ્રહાવલોકન કરવાને રાતનોજ વખત અનુકૂળ છે. વળી ગ્રહો દેખાય તે વખતે ભાંગીરાત હોય, કે ગમે તે વખત હોય તો પણ, ત્યારેજ અવલોકન કરીએ તો કામ આવે; આપણે ધારીએ તે વખતે અને નહિ. તેના કરતાં આ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર સાઈ કે સવાર સાંઝ જ્યારે મન થાય ત્યારે તેને લઈ બેસાય, માટે હું તો એકાદ મજાનું

સદ્મદર્શક યંત્ર લાઇશ. પણ કઇ વસ્તુને કે શું બાબતને અવલંબીને મારે કામ લેવું તે હજી મારા મનથી નક્કી નથી.”

“તું તારા મનથી બધું નક્કી કરીને આવી છે તો પછી મને પુછવાથી લાલ શો ?”

“તારો એ બાબતસર શું વિચાર છે તે હું જાણવા માણું છું.”

“તું અવલોકન કરે તેમાં કંઇ ખોટું નથી. પણ એ અવલોકનની લહાયમાં તું તારો ગૃહવ્યવહાર તો નહિ ચુકે ?”

“નારે, હું તો બધુંએ કરીશ. હાં જો”—મહામતિ ખેલી—“એક વાત કહેવી તો રહીજ નતી હતી! તું જાણે છે કે એમને ખાવા પીવાનો અને ઉગ્મણીનો બહુ શોખ છે. તેથી મેં એવી સલાહ આપી કે તમે મદનપાલશેઠની માફક એકાદી “ઉગ્મણી ખાઇ ખવાડી, તન મન ખીલાવી, દેશની ઉન્નતિ કરનારી મંડળી” કહાડો. પરંતુ આ વિષય મારા મનમાં હજી બરોબર ગોઠવાયો નથી પણ એ મહેનતમાં કાયર છે. બાકી મારી આ સૂચના સાંભળીને તો એ પ્રસન્ન થયા હતા. એ સ્પુરણા મને અનાયાસે થઇ હતી. તેથી જો એજ મારો પુરુષાર્થ હશે તો મારા સ્વામીને સ્વયંતા વિષયમાં હું સહાયભૂત થઇ પડીશ એટલે ગૃહવ્યવહાર પણ મારાથી ચુકારી નહિ.”

બુલાવવડુ, મહામતિને મહોડે આ અફ્સુત મંડળી કહાડવાની હકીકત સાંભળી પેટ દાખીને હસવા લાગી. હસવાનું મુશીબતે રોકીને એણે કહ્યું—

“આજકાલ ભરતખંડમાં મંડળી સમાજ, ક્રાન્સેસ ને કંપની વગેરેનો વા વાદ રહ્યો છે એટલે હું વધારે ખેલીશ તો હુંજ ગાંડામાં ખપીશ. તારા ધણીને કોઈ પણ રીતે તું સહાય કરે એ તો અતિ ઉત્તમ વાત છે. પણ ઉગ્મણી આપવા લેવાથી દેશનું શું કલ્યાણ થશે ?”

એ બધું ખરૂં. મેં મારા ધણીને પણ એમજ સમજણ પાડી કે એવી કોઈ વાતનું આશું લીધા વગર મંડળી સ્થપાય નહિ, ને લોકો સમુદાયરૂપે તેને સ્વીકારે નહિ; વળી એટલું તો ખરૂં કેની, કે તન, મન નિરોગી હોય તો, દેશકલ્યાણને માટે આપણે સમર્થ થઇએ ? બાકી એમનો અંદરખાનેનો આશય તો એ મસે ઉગ્મણીમાં મહાલવાનો છે, અને મારો વિચાર એ મસે એમને પ્રસન્ન કરવાનો છે. એટલે તારા વિચાર પ્રમાણે મારો સ્ત્રીધર્મ પણ પાળ્યો ગણાશે; કેમકે તું તો સ્ત્રીને બીજું કંઈ કર્તવ્ય કરવાની ના પાડે છે.”

એટલામાં મહામતિની નજર, અલંગા અને કાળી ઉપર પડી. બન્ને જણીએ માદી ઉપર ખેઠાં ધુસપુસ વાતો કરતાં હતાં. અલંગાએ કાળીને આટલી બધી ઉદાસ હોવાનું ને ઉંડા નિસાસા નાખવાનું કારણ પુછ્યું. કાળીએ વ્યગ્ર ચિત્તે પાધરો જવાબ આપ્યો નહિ, તેમ તેમ અલંગા વધારે આગ્રહ કરવા લાગી. રહેતે રહેતે

અલંગા અટકળ કરીને પુછવા લાગી કે કાળીને શરીરે સાઈ નથી કે છાકડું થયું નથી, તેથી આમ ખેદ કરે છે? અથવા કાકાએ પ્રીત ઉતારી મેલી તેથી કરીને કાળી દલગીર તો નથી? કાળીએ સર્વ અટકળોનો ઇનકાર કીધો. આખરે અલંગાનો અતિશય આગ્રહ જોઈને એણે કહ્યું, “કે હું તો એવા સંકટમાં આવી પડી છું કે કોઈની સહાય લઈ શકાય એમ નથી. મહોડે કુચો ને માર પડતો હોય તેવી મારી દશા થઈ છે. જો કોઈને પુછવા કરવાથી કંઈ સાર નીકળવા જેવું હોત, તો હું જરૂર ગુલાબવહુની કે તમારી સલાહ લેત; પણ જ્યાં એવીજ વાત છે કે મહોડે તાળું દેવાયું છે ત્યાં પછી શું કરવું?”

કાળીનો ભેદ જાણવાને અલંગાને બહુ ચટપટી થઈ. કાળીને પટાવા અને ફોસલાવા લાગી. પણ એ એકની બે થઈ નહિ. એનું મન તો ક્યાંનું ક્યાં ભમતું હતું તેથી અલંગાને એ પાધરો જવાબ સુદ્ધાં આપી શકતી નહોતી. એવામાં મહામતિની તેઓ તરફ દૃષ્ટિ પડી. કાળીનું ઉતરી ગયલું મ્હેં જોઈ એણે ગુલાબને કારણે પુછ્યું-પણ ગુલાબવહુ કશો ખુલાસો આપી શકી નહિ.

“મમતારામ પાસેથી તદ્દખીર કરી એણે પોતાના દાગીના પાછા મેળવ્યા, તે પછી થોડા દિવસમાં કાળીની આવી દશા થઈ છે. હું તો બહુ બહુ રીતે એને સમજાવું છું કે મારી આગળ તો ખુલાસો કરો? પણ મને જોઈને તો કાળી વધારે ગાંડી જેવી થઈ જાય છે. મારા તો મ્હેં સામું પણ જોતી નથી. ગમે તે બહાનું કરી, બોલી ન બોલી કે નહાસી જાય છે.”

“એટલી બધી એ શી ચિંતામાં આવી પડી છે?” મહામતિએ પુછ્યું.

“તે તો એ કંઈ બોલે તો સમજણ પડે કેની?” ગુલાબવહુએ જવાબ વાળ્યો-“આપણામાં કહેવત છે કે હું-હુંનો ઉપાય નથી. સુખપાલકાકાજી તો હજી જેવા ને તેવાજ એની પાછળ ગાંડા છે, એટલે તે પાંતીનું કાળીને દુઃખ હોવાનો સંભવજ નથી. ખીજી એને શી શીકર છે તે આપણાથી કેમ સમજાય?”

મહામતિ, કાળી ને અલંગાની સામું જોઈ રહી હતી તે બોલી-“આ અલંગાના મ્હેંના ચાળા પરથી જણાય છે કે એ પણ કાળીની ઉઘાસીનું કારણ જાણવા માગે છે; પણ પોતાની નેમમાં પાર પડી જણાતી નથી. હશે મોઢું વહેલું, બધુંએ માંડવે આવશે. હવે આપણી માહોમાંહેની વાત પુરી થઈ; માટે એક આમાન્ય વિષય વિષે હું કહું છું તે તું સાંભળ.”

એમ કહી મહામતિએ અલંગાને ધાંટો પાડીને કહ્યું-“તમે હવે તમારી બુદ્ધિપુત્ર બંધ કરો ને હું બોલું તે જરાક સાંભળો. એમાં હું કોઈની ના, હા, સાંભળનાર નથી. હું કહું છું તેમ બધાંએ કરવું પડશે. આપણે ધણા દિવસ થયા

મળ્યાં કર્યાં કે હસીને બેઠાં નથી, માટે આવતી કાલે અમારે વાલકેશ્વરને બંગલે આપણે બધાંએ બાર વાગ્યા પહેલાં નીકળવું, ને ત્યાં ખાઈ પીને રાતના પાછાં ગામમાં આવવું. આપણે ચાર જણીઓ તો જાણે ખરીજ. ગુલાબ, તું બાલાને લેતી આવજે ને અલંગા, તમે કીકીને જરૂર તેડતાં આવજો. હું એઓને નોતરાં તો જરૂર કહાવીશ. બીજાં બે ત્રણ બેરાં થશે એટલુંજ.”

કાળી ડોકું ધુણાવવા લાગી ને અલંગા બધાંની સામું જોવા લાગી એટલે ગુલાબ બોલી—

“બધા દહાડામાં તે કાલનો દિવસ શા સારૂ ખોલ્યો? મને તારે ત્યાં આવવા કરવાને વધો હોય જ નહી, પણ કાલે તો મારાથી નહી બને, કારણ કે એમની પરીક્ષાનું પરિણામ આવતી કાલે સાંઝના જણાશે, તે વખતે તો મારે ઘરમાંજ રહેવું જોઈએ.”

મહામતિ બહુ નાખુશ થઈ ગઈ. પોતાને બંગલે બધાંને તેડી જવાનું એના મનથી નક્કી જેવું જ હતું. ગુલાબે બતાવેલું કારણ પણ વાજબી હતું. મહામતિ જાણતી હતી કે આ બાબતમાં ગુલાબ એકની બે થવાની નથી; તથાપિ એણે કહ્યું—
કેશવલાલ પરીક્ષામાં પાસ થાય એ વખતે આપણે ઉગ્મણી કરતાં હોઈએ એ તો વધારે સારું; માટે તું ના શું કામ કહે છે?

“તે બધું ખરું, પણ મારાથી કાલે કેવી રીતે બને?”

“સારું ત્યારે”—મહામતિ બોલી—“કાંઈ બીજી વખતે વાત. પણ આ અઠવાડીઆમાં આપણે જવું એમ તું કબુલ કરે તો જા, કાલને માટે હું આગ્રહ કરતી નથી.”

તે તો પરીક્ષાનું કેવું પરિણામ આવે છે તે પર આધાર છે. કાણુ જાણે—

“તું તો અતિસ્નેહે પાપશંકી છે તેથી કાણુ જાણુ કરે છે. જા, હું કહું છું કે કેશવલાલ પાસ જ છે. એ પાસ થાય તો તું આ અઠવાડીઆમાં આવવાને વચન આપે છે કેની?”

ગુલાબવહુએ હા કહી એટલે મહામતિ કાળી તરફ ફરીને બોલી—“કાકીજી, તમે શું સમજીને આવવાની ના કહેતાં હતાં? ગુલાબ ના કહેતી હતી તે તો જાણે સમજ્યાં, પણ તમને તો હું પરાણે ઉચકીને તેડી જાત.”

“મારો જીવ જાય પણ મારાથી કાલે, કે આ અઠવાડીઆમાં, કે આ ભવમાં, હવે આવવા કરવાનું બનવાનું જ નથી”—કાળી ઉડા નિસાસો નાંખીને બોલી—
“હું તો હવે મરીશ ત્યારે જંપીશ.”

“પણ તમારા મનમાં શું થાય છે”—મહામતિ બોલી—“તે જો કંઈ કાંઈને

ખુલાસો કરે તો નીકાલ આવે કેની? આ તો મુંગાને સ્વપનું આવ્યું તેના જેવું છે, પણ તમે મારે બંગલે નહિ આવો તો, નિયમ પ્રમાણે અમે તમારે ત્યાં પાન ખાવા નહિ આવીએ.”

“તે તો તમારે આવ્યા વગર નહિ આવે; પણ મારી તો તમે કોઈ કાળે કળો નહિ એવી વાત છે ત્યાં હું શું કરું. મારાં નસીબ—”

મહામતિ હસી.

“તમે પણ ઠીક યમક મેલો છો. કાળીની વાત કોઈ કાળે કળાય નહીં એવી અકળ છે એમ કાળીની અચ્છલ આજે અટકળ કરે છે.”

મહામતિ હવે ઉઠવાની તૈયારી કરવા લાગી. ખાનગી પેટ્રીના બધા સામાન જેમ તેમ બહાર પડેલો હતો તે એણે પાછો પેટ્રીમાં મુક્યો. પાન પડે ગોઠવીને બંધ કીધા પછી પેટ્રીમાં મુક્યો, અને રામાને બોલાવી ગાડીમાં મુકવાને કહ્યું. પછી ત્રણે જણી કાળી સાથે તેના ઘરમાં જવા સારૂ નીચે ઉતર્યા.

જ્યારે મહામતિ ગુલાબવહુ પાસે રોજ લણવાને આવતી, ત્યારે કાળી ત્યાં કોઈ કોઈ વાર આવતી. પોતાના મનમાં જે આવ્યું તે એ ભખી દેતી, તેમજ એ હૈયાની નીખાલસ હોવાથી, મહામતિને કાળી આવતી ત્યારે બોલવા કરવાનો આનંદ થતો. એક દહાડો કોઈ વાતની હોડમાં મહામતિ હારી હતી, ત્યારથી જેટલી વાર ગુલાબને ત્યાં આવે તેટલી વાર કાળીને ત્યાં પાણી પીવાને અને પાન ખાવાને આવવાને સારૂ એ બંધાઈ ગઈ હતી. તેથી બધાં કાળીના ઘરમાં ગયાં.

કાળીના ઘરનું દીવાનખાનું દાદર આગળના ઓરડામાં હતું એમ આગળ આવી ગયું છે. ચાર સલંગ ઓરડામાં આખો માળ આવી જતો એવી રીતે એ ઘરની ભુગતી હતી. પેહેલાં દીવાનખાનું આવતું; તે પછીનો એક ઓરડો કાળીનો ખાનગી હતો. ત્રીજા ઓરડામાં રસોડું હતું અને ચોથામાં વાસણ કુસણ રહેતાં ને નહાવા ધોવાનું હતું. બીજી કોઈ ચાલ નહોતી. ઘરમાં દીવાનખાનાના દાદરા સિવાય બીજે કંઈથી જવાય એમ નહોતું. રસોડાનો ઓરડો વચમાં હોવાથી ત્યાં બંધાઈ વધારે પડતું. પાસેની ગલીમાં મુકેલી બારીમાંથી થોડું ધણું અજવાળું આવતું તે જ.

મહામતિ કાળીના ઘરમાં આવી કે પોતાના નિત્યના નિયમ પ્રમાણે કાળી પોતાનું ઘર કેવું સાફસુક અને સુઘડ રાખે છે તેની તપાસ કરવા લાગી. કાળીને તો કોઈ વાતની દરકાર જ નહોતી. જે જ્યાં પશું હોય તે ત્યાંનું ત્યાં જ પશું રહેતું. બીજી વાર કદાચ કામ પડે તો બીજી જગ્યાને પામતું. ગુલાબવહુ ને મહામતિ એને એ બાબતસર વારંવાર ટોકતાં તેથી કાળી કંઈ સુધરી અને થોડી ધણી ટાપટીપ રાખતાં શીખી હતી ખરી, પણ સુઘડતાના ઉપદેશ એના દીક્ષમાં હજી વાસો કીધો નહોતો.

ધરનો અધો સામાન જેમ તેમ, જ્યાં ત્યાં પડેલો જોઈને મહામતિ કાળીને પાછો ઠપકો આપવા લાગી.

“આ શું! જાણે કે આ તો કોઈ વીસીખાનું કે ધર્મશાળા હોય તેવું શું રાખે છે? દીવાનખાનું પણ અરોઅર રાખતાં નથી? તમારો આ બીજો ખાનગી ઓરડો પણ કેવો હાલ હવાલ છે! મારી તો નજરે પુરું દેખાતું નથી. ગલી તરફ પડતી બારીઓ કેમ બંધ રાખે છે? હવા ને પ્રકાશ તો જેટલાં ઘરમાં આવે તેટલાં સારાં. તેમાં રસોડામાં તો ખાસ કરીને હોવાં જોઈએ. પણ એ ઓરડો તો આના કરતાં વધારે અંધારો છે. જોઈએ ત્યાં બધું તમે કેવું રાખે છે?”

એમ કહી મહામતિ રસોડાના ઓરડા તરફ જવા લાગી. ઉમરા આગળ, રસોડામાં જમીન ઉખડી જવાથી, એક ખાડો પડ્યો હતો તેમાં, મહામતિનો પગ પડ્યો. ભોગજોગે જે બારણાને પોતાનો હાથ મુકીને મહામતિ અંદર પગ મુકવા જતી હતી ત્યાં આગળ, તે બારણાને તેજ લાગવાથી ચીકણું ઘર્ષ ગયું હતું, તેથી મહામતિનો હાથ સચોં ને તે સાથે ખાડામાં પગ પડ્યો. કાળી એની સાથે જ ચાલતી હતી. એનું ચિત્ત બહેબાકળું બનેલું હોવાથી મહામતિની પાસે છતાં, એ જણાવવું સુધી ગર્થ કે સંભાળીને પગ મુકે. મહામતિ ધીમે ધીમે ચાલતી હતી તેથી પડતાં પડતાં સહેજમાં બચી ગઈ; તોપણ એક ઠોક્કર તો ખાધી. જે લગારેક જોરમાં ચાલી હોત તો એ જરૂર ધખાયનમઃ થાત.

“આ તે શું?” મહામતિ કાળી તરફ ફરી બહુ નાખુશ થતી બોલી--“આ તે તમારું રસોડું કે ચોરને અને ગુન્હેગારને શિક્ષા કરવાની ઓરડી! મારા બાપરે! અંદર કેટલું અંધારું છે! ને ધુમાડો જવાનો ક્યાંઈએ વગ નથી. તેમાં વળી ઉમરા આગળ જ મહોટો સરખો ખાડો, જ્યાં પહેલો પગ પડે, ત્યાં જ છે. અધુરામાં પુરું, અંધારું સમજી કોઈ બારણાને આધારે અંદર જવા ધારે તો તે સાષ્ટાંગ નમસ્કારજ કરે! એ તો હું આસપાસ જોવામાં રોકાઈ, એટલે મારો પગ ધીમેથી પડ્યો, નહિ તો હું પણ ગર્થ હોત!” એમ કહી મહામતિ ઉમરા આગળથી રસોડામાં નજર કરતી બોલી--“કાકીજી, તમે આ રસોડું તો બીલકુલ ઠીક રાખતાં નથી! એ તો કંઈ સાઈ નહિ. તમને ખબર છે કે રસોડાનો ધુમાડો પેટમાં જવાથી શરીરને કેટલું નુકશાન થાય છે તે? પુછો, જોઈએ તો અલંગાના ઘણીને કે મદનપાલશેઠને એટલે તમારી ખાતરી થશે. માટે આ તમારા ઓરડા અને રસોડા વચ્ચે એક બારી છે તે તો તમે બારે પહોર ઉઘાડી જ રાખજો. ગલીમાંથી ખરાબ વાસ આવે એટલે ગલીની બારી ઉઘાડવાનું હું તમને કહેતી નથી. પણ હશે, બધું તો જાણે રહ્યું પણ આ ઉમરા આગળ કેટલા દિવસનો ખાડો પડ્યો છે તે કેમ નથી પુરા-

વતાં? સુખપાલકાકાજી આગળ એટલુંએ કહેવાનું નથી! એમાં તો કાંઈ તમારે કામ કરવાનું નથી? કડીઆ મજુરનું કામ છે. પણ મને યાદ આવ્યું” — મહામતિ પાછી ફરતાં ને દીવાનખાના તરફ કાળી સાથે આવતાં તેની મગક કરતી બોલી — “કાકાજીને જાણી જોઈને પગ લાંગવાને તમે એ ખાડો પુરાવતાં નથી કેમ?”

કાળી કંઈજ બોલતી નહોતી. એનું ચિત્ત જ બહાવડું થઈ ગયું હતું. જ્યારે મહામતિનો ઉમરા આગળ પગ લપસતો એણે જોયો અને બારણું ચીકણું જોયું, ત્યારે એના મનમાં કોઈ વિષયનું સ્ફુરણ થઈ આવ્યું, ને જેમ કોઈ ગાંડો આદમી હરખાય તેમ હરખાવા લાગી; તેમાં મહામતિએ, સુખપાલકાકાનો પગ લાંગવાને કાળીએ એ ખાડો જાણી જોઈને રાખ્યો હતો એવી મગક કાઢી, ને કાળીના તરંગે ખેતાના મનમાં રમતા વિષયનું દૃઢ સ્વરૂપ ખડું કરી દીધું હોયતી, એવી રીતે કાળી ખડખડ હસવા લાગી. એના ચહેરા પરથી ઉદાસીનાં ચિહ્નો એક પછી એક જતાં રહ્યાં.

અલંગા ને ગુલાબવહુ બહાર દીવાનખાનામાં જ બેસી રહ્યાં હતાં. મહામતિ દીવાનખાનામાં આવી કે કાળી તો હરખાઈ હરખાઈને આમ તેમ નાચવા ને કુદવા લાગી. મહામતિને પગે પડી, અને બીજાના અચંખાની વચ્ચે એ ગાંડું ગાંડું બોલવા લાગી.

“બાઈ તમે પશ્યાં તેથી હું તમારો પાડ માનું છું! તમને કંઈ વાગ્યું કર્યું તો નથી કેની? પણ તમે પશ્યાં એ તો બહુ સાડું થયું!! હવે મારા જીવને કળ વળી છે! કાળીની અક્કલ હવે ઠેકાણે આવી છે. જો કે તમે મને ગાંડી ધારતાં હશે પણ હવે માડું કાળજી ઠેકાણે છે. જાઓ તમે કાલે, કે આ અઠવાડીઆમાં જ્યારે ઉજાણી આપશે ત્યારે હું આવીશ. બસ પછી કંઈ છે?”

એમ બોલી કાળી પાછી હસવા ને નાચવા લાગી. બીજાઓએ તો નક્કી ધાર્યું કે કાળી વિકળ થઈ ગઈ છે. તેઓને કાળીની રીતભાત બહુ વિસ્મય પમાડવા લાગી. કાળી પાસે ખુલાસો માગ્યો તે તેણે આપ્યો નહિ. એટલું જ કહ્યું કે મારા જીવને હવે ટહાડેક વળી છે. મહામતિ પડી એટલે હવે એને કોઈ વાતે ખીલા જોવું નથી!!!

પ્રકરણ ૨૮ અં કેશવલાલને ત્યાં સંન્યાસી

* * * * *

કક્કા કર સદ્ગુરનો સંગ, હરેકમળમાં લાગે રંગ;
અંતરમાં અજવાળું થાય, માયા મનથી દૂર પળાય;
લિંગવાસના હોયે ભંગ, કક્કા કર સદ્ગુરનો સંગ. (પ્રીતમદાસ.)

એ જ રાતે (ગુરુવારની રાતે) કેશવલાલ વાળુ કરતો હતો, ત્યારે શુભાખ-
વહુએ વિનોદાર્થે એની આગળ કાળીની વાત કહી. તે સાંભળી કેશવલાલ પણ
વિસ્મય પામ્યો કે કાળીને શું ભૂત ભરાયું હતું ને તે કેવી રીતે નીકળી ગયું! તરેહ
તરેહવાર અટકળ કરતાં પણ કોઈ કાળીનો ભેદ પામી શક્યું નહિ. એમ વાત
પરથી વાત નીકળતાં શુભાખવહુએ કહ્યું કે ધનકાર માસીજીથી કીકીને બુદ્ધી રહેલી
જેવાને, મહામતિ અને અલંગા બધાં ખુશી છે. મહામતિ કહે કે કૃણીદાસથી તમારું
મહોદું ઇંડાશે નહિ. માટે તમારે વખત બે વખત કૃણીદાસની આગળ એ ઉધરાણી
જરી રાખવી. અલંગાને તો એમ ધારતી લાગે છે કે નવલશાનાં લમ આડાં
આવ્યાં છે તે મસે, રખેને વાત ટહાડી પડવાથી કૃણીદાસ સટકી જાય ને ધનકાર-
ડાસી પાછી સરજેર થાય.

“ના ના, એમ તો શું”—કેશવલાલ બોલ્યો—“એ તો પોત અને પાણી ગયાં
તે પાછાં ચહડે છે? મા દીકરા વચ્ચે આ કારણથી વિગ્રહ થયો એ બહુ શોચનીય
છે. આપણે પણ કૃણીદાસને એવી સલાહ આપવી પડે ને. એ પોતાની માથી બુદ્ધ
ધર માંડે તેમાં આપણે સર્વે રાજી થઈએ, એ પણ એક લેખે શોચનીય છે. પરંતુ
આપણે શું કરીએ? ધનકાર માસીનો પોતાનો જ વાંક ત્યાં?”

“તમે, હું, મહામતિ ને અલંગા સિવાય બીજાં બધાં પોતાના સ્વાર્થને લીધે જ
એમ જેવાને રાજી છે એમ તમે નક્કી ધારજો.”

“એમાં શું શક? કાલે ચંદ્રદાસકાકાને ઘેર ગયો તો ચંદ્રદાસકાકા, કાકી ને
દુલારામે મને અનેક રીતે કહ્યું કે ગમે તેમ કરીને કૃણીદાસ બુદ્ધ ધર માંડે તેમ
કરો. જાણે કે કૃણીદાસને મારા કહેવાની જ વાટ હોયતી! તેમાં કાકી અને દુલા-
રામથી તો તોળા! કાકી જીએ કે રખેને તું મને આડી સલાહ આપે, ને દુલા-
રામ એમ જીએ કે રખેને પોતાને નીકળવું પડે તેથી મને રાજી થવાનું કારણ
મળે, માટે હું કૃણીદાસને વિપરીત સલાહ આપું!”

“હા, મને મહામતિ પણ કહેતી હતી કે શું કરીએ, કીકીનું નામ આવે છે
ત્યાં આપણાં બધાના હાથ હેડા પડે છે, નિકર દુલારામને એના આપથી બુદ્ધી કરવાનો

આવેા લાગ ફરી ફરીને આવશે નહિ. એણે તો મને ત્યાંસુધી કહ્યું કે જો કંઈ એવો તાલ રમાય કે થોડો મોડો ફળીદાસ જુદો પડે ને તે અરસામાં અંદ્રદાસ દુલારામને જુદો કહાડે, તો તો પછી કંઈ મળ્યા રહે નહિ.”

“ના ના, આપણે તેમાંનું કંઈ કરવું નથી. હું તો ધર્મની વહારે ધાધસ. તને ખબર છે કે પરલોકિક તો બાલુએ રહ્યા, પણ ઇલોકિક જ કેટલા લાભો ધર્મની વહારે ધાવામાં સમાયલા છે?” એટલું બોલતાં કેશવલાલ, જાણે વધારે બોલાર્થ ગયું હોય તેમ અચકાઈ ગયો ને વાત ફેરવીને બોલ્યો—“બાકી ધનકારમાસી મનમાં બધું સમજી ગયાં છે, જો કે પોતાનો ધાક રાખવાને માટે બહારથી તો હજીએ એ તો ફળીદાસને ગાળો ભાંજાં કરે છે. પણ વળી કીકીને રાજી રાખે છે ને એ બીચારી ભોળવાઈ ગઈ છે.”

“એ તો પ્રાણ ને પ્રકૃતિ સાથે જાય” — શુભાવવહુએ જવાબ આપ્યો—“કીકી અને કાળી ભોળપમાં એક જ પાયરીનાં છે. બીજી રીતે બંનેમાં ગાડે ગાડાં ફેર છે. પણ માસીજીત્રી નવીન એટાથી આપણે ભુલાવેા ખાવાનો નથી.”

“હાજ તો— ફળીદાસ સુઢાં પણ પોતાની માથી આ વખતે ભોળવાયો નથી. મનમાં તો એ મૂળથી સઘળું સમજતો, પણ જાતનો એવો શરમાળ કે કોઈને માફું મનાવતો નહિ. તેથી હાલ તો એ માને અને વડુને, હીક છે હીક છે, કહ્યા કરે છે. પણ આખરે વખત આવે જુદો પડવાનો એ નક્કી છે. એમ એના કહેવાથી મારા જાણવામાં આવી ગયું છે.”

વાત એટલેથી જ અટકી. વાળુ કરી, હાથ ધોઈ, પાણી પી, કેશવલાલ દીવાનખાનામાં આવીને બેઠો. ટેબલ પર પડેલું એકાદ છાપું વાંચવા લાગ્યો. ધણા થોડા વખતમાં એનું મન આવતી કાલે જાહેર થનારા પરિણામ પર દોઝું ને છાપાનો વિષય મનમાંથી અંતર્ધાન થઈ ગયો. પરીક્ષાનું પરિણામ જાણવાની સૌને એક સરખી ઉત્કંઠા રહે છે. પરીક્ષા પહેલાં તો અભ્યાસ કરવાનો દિનપર દિન વધતો જતો એક જાતનો જોમ આવે છે. પરીક્ષાનું પરિણામ જાણાયું, કે આપણે આગળ વધ્યા કે એકડે એક પાછો કરવાનો કપાળે ચોંટપો, એમ જાણીએ છઈએ. થોડા દિવસ હર્ષ શોક જે હોય તે જીર્ણ થઈ જાય છે, ને મન તેના સ્થિતિસ્થાપક ગુણને લીધે—વધારે અનુભવ સાથે અસહ્ય દશાને પામે છે. પણ એ બેનો અંતર્કાળ—પરીક્ષા પછી અને પરિણામ પહેલાં—બહુ વિલક્ષણ રહે છે. ત્રિશકુની પેઠે વિદ્યાર્થી, પોતાને આ લોક કે પરલોકમાં, કે શેમાં તે જાણતો નથી. ઉત્તમ માર્ગ તો એ છે કે બને તેટલું મનને કાળુમાં રાખી, સારા કે માઠા પરિણામની મનમાં ચિંતવના પેસવાનો અવકાશ જ આપવો નહિ.

ગુલાબવહુ રસોડાથી પરવારી કેશવલાલ પાસે ગાદી પર આવી બેઠી. એના મનમાં પણ આવતી કાલના પરિણામના જ વિચારો ચાલતા હતા. અત્યાર સુધી પોતાનું મન વશ રાખી, તે સંબંધે એણે કેશવલાલની આગળ વાત કહાડી નહોતી, પણ હમણાં એનાથી ન રહેવાયું ને એ બોલી ઉઠી—

“સ્વામિન, આવતી કાલે સાંજના શું પરિણામ આવશે તેની તમને અધીરતા નથી આવતી? માફ મન તો એવું તલપાપડ થઈ રહ્યું છે કે ન પુછો વાત! મ એ વાત કહી એટલે મહામતિએ પોતાની ઉગળીનો વિચાર માંડી વાળ્યો.”

“અધીરતા નથી એમ તો કેમ કહેવાય? તથાપિ પ્રિયે! મનને વશ રાખવાને મથવું એ જ ઉત્તમ છે. તું ઉગળીમાં ગઈ હોત તો હું ખરેખર પ્રસન્ન થાત.”

“પણ મારો જીવ ઉગળીમાં કેમ રહે? આવતી કાલની સાંજની એક ક્ષણ જોડે આપણા ભાગ્યોદયનો, સુખનો અને પ્રતિજ્ઞાનો ઘાડો સંબંધ નિર્માણ થઈ ચુકેલો છે, તે અવસરે ઉગળીમાં મહાલવાને માફ મન કેમ હા પાડે? કાલે સાંજ પડશે ને પરિણામ જણાશે ત્યારે આપણને નીરાંત વળશે, ત્યાં સુધીનો વખત કેમ ખુટાડવો તેનું મને અત્યારથી વિમાસણ થાય છે.”

“મેં એક ઘણો ઉત્તમ રસ્તો શોધી કહાણો છે. તને ખબર છે કે અમે નથુ-શેઠની ધર્મશાળામાં ઉગળીએ ગયા, ત્યાં એક સંન્યાસીનાં અમને દર્શન થયાં હતાં. તે હજી વાલકેશ્વરમાં જ છે. પરમ દહાડે પણ બપોરના હું એમનાં દર્શનાર્થે ગયો હતો. એ બહુ સાધુ પુરૂષ છે, માટે આવતી કાલે સવારના એમને આપણે ત્યાં ભિક્ષા લેવા માટે વિનવીશ અને સોએ સો વસા લઈ આવીશ. માટે તાફ મન એમને સાફ સામગ્રી સજ્જ કરવામાં, ને માફ મન એમને તેડી લાવવા કરવામાં રોકાશે. આપણે યથાશક્તિ એમની સેવા ચાકરી કરશું, એટલે સાંજ સુધીનો વખત તો સહેજ નીકળી જશે. સ્વામી બહુ વન્દનીય છે. એમનાં દર્શન અને વાણીથી તારો આત્મા પણ પ્રસન્ન રહેશે.”

“આ વાત તમને સુજી આવી”—ગુલાબવહુ બોલી—“એને તો તમારા પરિણામના સંબંધમાં બહુ શુભચિન્નસૂચક હું ગણું છું. સંન્યાસીનાં દર્શનથી અને એમની જોડે સંભાષણથી આપણે બંને આનન્દિત થઈશું, માટે આવતી કાલે આપણે એમની સેવા ચાકરી ભક્તિ પૂર્વક કરવી.”

આવતી કાલે કોઈ બ્રાહ્મણ પાસે રસોઈ કરાવવાનું દંપતીએ નક્કી કર્યું. કેશવલાલે સૂચવ્યું કે તેઓ બે સ્વામીની સેવા ચાકરીમાં રોકાયેલાં રહેશે, તેથી એમને એકલાં બેસી ન રહેવું પડે, માટે નિર્મલદાસને અને બાલાને પણ સ્વામીના આવ્યા પછી બોલવવાં. એમ કરતાં રાતના દશ અગીઆર વાગ્યા અને બંને જણાં સુઈ

ગયાં. જ્યાં ધણી ધણીઆણીનો જીવ મળેલો હોય છે, ત્યાં દિવસ કરતાં પણ રાત્રિનો કાળ વધારે સુખકર રીતે પસાર થાય છે. તેથી કરીને આવતી કાલે જો કે કેશવલાલની બી. એ. ની પરીક્ષાનું પરિણામ બહાર પડવાનું હતું, તથાપિ એને જાણને શાંત નિદ્રા આવી.

વળતે દિવસે પ્હો ફાટતાંની સાથે કેશવલાલ જાગ્યો. નહાઈ ધોઈ, પોતાના નિત્ય નિયમથી પરવારી, સાતેક વાગે સ્વામીને તેડવા માટે વાલકેશ્વર જવા નીકળ્યો. સ્વામીનો મુકામ હતો પણ નથુશેઠની ધર્મશાળામાં જ હતો. કેશવલાલના કહેવાથી નથુશેઠના ચાકર માણસો એમને સારૂ રસોઈની જોગવાઈ રાખતાં અને સર્વ રીતે એમની સેવા ચાકરી કરતાં. જ્યારે કેશવલાલને ઉઝાણીમાં સ્વામીનાં પ્રથમ દર્શન થયાં ત્યારે એમણે ખુબધમાં ઝાઝો વખત ન રહેવાનો વિચાર જણાવ્યો હતો. આજે તે વાતને તેર દિવસ થવા આવ્યા હતા. પોતે જે કામે આવ્યો હતો તે કામ ગયા રવિવારે, સાધુશસના વંશજોને યોગદર્શન કરાવી, એણે ઉકેલી દીધું હતું; તથાપિ હતો સુધી વાલકેશ્વરમાં જ પોતાનું આસન રાખ્યું હતું. તે સ્થળ એને દિવ્ય જણાયું તેથી, કે પોતાના મનમાં હતો રહેવાનું જ સ્પુરણ થયું તેથી, સ્વામી વાલકેશ્વરમાં જ પડ્યો રહ્યો. એથી કરીને કેશવલાલને આમંત્રણ દેવાનો અનાયાસે જોગ થયો.

નથુશેઠની ધર્મશાળામાં આંખાના વૃક્ષ નીચે, જ્યાં સ્વામીનું આસન હતું, ત્યાં કેશવલાલ ગયો ભોંય પડી દંડવત્ કરી, એમની પાસે બેઠો એને થોડી ધણી આડી તેડી વાત કરી કેશવલાલે સ્વામીને આજે પોતાને ત્યાં ભિક્ષા લેવાને વિનવ્યો. આનંદગિરિ કંઈ બોલ્યો નહિ એટલે કેશવલાલ વધારે ને વધારે આગ્રહ કરતો ગયો. સંન્યાસીએ વિચાર કરી હા કહી. થોડી વારમાં એક વિકટોરીઆમાં બેસી એને જણા કેશવલાલને ઘેર જવા નીકળ્યા.

રસ્તામાં આનંદગિરિએ કેશવલાલને તેની સંસારની સ્થિતિ અને ઉદ્ધમ સંબંધે સવાલ પુછ્યા. કેશવલાલે પોતાનું સઘળું વૃત્તાંત મહારાજને જણાવ્યું. એક પરીક્ષાનું પરિણામ આજે જણાવાનું હતું તે પર એના ઉદ્ધમનો આધાર હતો એમ જણાવ્યું. પાછલું વૃત્તાંત કહેતાં, એણે પોતાના કાકાથી જીદું રહેવું પડ્યું તેનું ખરું કારણ કહ્યું નહિ. પરંતુ આનંદગિરિ સમર્થ યોગી હોવાની સાથે, વ્યવહારમાં પણ કુશળ હતો. તેણે કેશવલાલને બે ત્રણ પ્રશ્નો એવા પુછી લીધા કે તમામ વૃત્તાંત એના જાણવામાં આવ્યું. એથી કરીને કેશવલાલ વિષે જે સારો વિચાર એને હતો તે વધારે દૃઢ થયો. વળી પુછતાં પુછતાં સ્વામીના જાણવામાં આવ્યું કે દંપતી વચ્ચે પ્રીતિ છે, એટલે એને એક વાત સંબંધે કેશવલાલને ઇસારો કરી રાખવો યોગ્ય જણાયો.

“બચ્ચા કેશવલાલ, આપણે તારે ઘેર જઈએ, ત્યાં યોગદર્શન કે સિદ્ધિ સંબંધે એકે પ્રશ્ન તું મને પુછીશ નહિ; કારણ કે રખેને એ વાત નહિ જણાવવા જેવાને કાને પડે. વળી હું તને એક વાતની શીખામણ આપું છું કે એ વિષે કોઈ કાળે તું તારી સ્ત્રીને કશું કહીશ નહિ. કારણ કે ગુરુ મહારાજની એવી સ્પષ્ટ આજ્ઞા છે. કદાચને તું તારી ભેરીને વશ નહિ હોય, પરંતુ વાણીઓ વ્યવહારમાં ડાહ્યો અને પાવરધો છતાં, ભેરી આગળ ગૌવા જેવો બનેલો હોય છે, અને ધરમાં રાણીજીનું રાજ ચાલે છે એમ હું મારા અનુભવથી જાણું છું. તારે જો તે વિષે કોઈ સવાલ પુછવા હોય તો હમણાંજ પુછ.”

“મહારાજ, મારે એ સંબંધે આપને કશું પુછવાપણું રહેતું નથી, કારણ કે યોગદર્શન પછી, આપે જે જે ખુલાસો કીધો તે પુરતો હતો. મને એક બે હકીકત જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય છે, પણ તે યોગદર્શન કે સિદ્ધિપરત્વે નથી; જો કે યોગદર્શન અને સિદ્ધિને નિમિત્તે એ જિજ્ઞાસા મારા મનમાં ઉડી છે.” સ્વામીએ એને ખુલાસો આપવાનું કહેતાં કેશવલાલ બોલ્યો—

“મને એક બાબત કંઈ સમજણ પડતી નથી. તે એમ કે અમારા વડીલ સાધુદાસ પર શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજ પુરેપુરા પ્રસન્ન થયા હતા. આપના કહેવા પ્રમાણે ગુરુમહારાજે એમને કેટલુંક જરૂર જવેરાત આપ્યું હતું, પણ ત્યારે, આ સિદ્ધિઓ સાધુદાસને આપતાં એના વંશજમાંથી કોઈને આપવી એમ કરવાનું શું કારણ હશે?”

“તારો પ્રશ્ન બહુ મજાનો છે”—સ્વામીએ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું—“મારા ગુરુમહારાજનો ઉદ્દેશ સાધુદાસનું આ બહું કરવા કરતાં, પરલોકનું શ્રેય કરવામાં વધારે હતો. તું જાણતો હશે કે વાસનામાંથી જીવ છુટે તો પરલોકમાં તેનું શ્રેય થાય. હવે આ સંસાર વાસનામય છે. મનુષ્યની ઉત્કટ વાસનાઓ તેના પુત્ર પૌત્રાદિ બનીને દેહ ધરે છે. આપણા શાસ્ત્રમાં પુત્રને પિતાનો દેહ કલ્પો છે તેમાં આ પણ એક કારણ છે. અર્થાત્ સાધુદાસમાં તે વેળાએ પ્રગટ નહિ થયા છતાં, રહેલી ઉત્કટ વાસનારૂપ તમે છો. એ વાસનાઓ ભોગવ્યાથીજ છુટે છે; માટે એ સિદ્ધિઓ એમના વંશમાંથી કોઈને આપવાનું ગુરુમહારાજે ધાર્યું હતું. સાધુદાસની વાસનાઓનો બારીક રીતે વિચાર કરી, એ સિદ્ધિઓ તે વાસનાઓમાંથી છુટવાને સાધનભૂત થઈ પડે એવી રીતે પસંદ કરી છે. કેવળ સ્વચ્છન્દી રીતે નહિ.”

“એટલે કે”—કેશવલાલે પુછ્યું—“સાધુદાસની ઉત્કટ વાસનાઓ અમારા દેહદારા ભોગવી છુટવાની છે, અને અમારામાંથી જેમાં સાધુદાસની તે વાસના હશે તે એ સિદ્ધિને પામશે, એમજ કેની?” આનંદગિરિએ હા કહી એટલે કેશ-

વક્તાલ બોલ્યો—“ત્યારે ધર્મની વહારે ધાવાની સરત તો એક નિમિત્ત કારણુજ થયું કેની?”

“એક લેખે ગણીએ તો એ સરત નિમિત્ત કારણુ છે. પણ મારા ગુરૂમહારાજ, તમે ચારમાંથી અમુક જણુ સ્નાધુદાસની છોડવા ધારેલી વાસનારૂપ છો એ વાત, જે કોઈ એ સરત પ્રમાણે ચાલશે તે ઉપરથી પારખી લેશે. કોઈ ખીલ રીતે નહિ; જો કે ખીલ રીતે પણ જાણવાને ગુરૂશ્રી સમર્થ છે.”

“તારે શું, અમે ચારમાંથી કોઈ સ્નાધુદાસની જ વાસનારૂપ હૃદયું?”

“ના બચ્ચા, એમ નહિ, તમારા ખીજ વડીલોની પણ વાસનારૂપ તમે હો તો હો. એમ બનતું આવે છે. એ વાસના તમારા વડીલોમાંથી પણ કોઈની છે એમ માનવાને બદલે વધારે સૂક્ષ્મદષ્ટિએ જોતાં, અનાદિ કાળથી એ વાસના તમારી પોતાની જ છે એમ કહીએ તો ચાલે; તેથી જ કરીને આપણે પુત્ર પૌત્રાદિ રૂપે અને પિતા પિતામહાદિરૂપે એ વાસનાઓ ભોગવી છુટીએ છઈએ. અર્થાત્ ભોગવનારો એકનો એક જ અને તે ભોક્તા, આજે અમુકનો પુત્ર થઈને, કાલે અમુકનો પિતા થઈને ભોગવે છે. બહુ લાંબો વિચાર કરતાં એની અંદર ગુંચવાડો ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે તે વાણીથી સમજાવવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એટલા માટે શાસ્ત્રોમાં કર્મને વારંવાર અનાદિ કહેલું છે. વળી એક વાસના ભોગવતાં ખીલ અનેક વાસનાઓની ગાંઠ બંધાય છે, તેથી સાત સાંધે તેર તુટે એમ સંસારની ઘટમાળ ચાલ્યા કરે છે.”

“મહારાજ”—કેશવલાલે ખીજે પ્રશ્ન પુછ્યો—“અમારાથી જેઓની ઉંમર પંદરથી ચાળીસની અંદર છે તેઓમાંથી જ એકને એ સિદ્ધિ આપવાનું શું કારણુ હશે? તેથી વધતી ઓછી ઉંમરનાને શા સાફ નાલાયક ગણ્યા હશે?”

“સાધારણુ રીતે સર્વ ઉત્કટ વાસનાઓ પંદરથી માંડીને ચાળીસની અંદર સુધીમાં પ્રગટ થયેલી હોય છે માટે એવી સરત નાંખી છે.”

“ત્યારે મહારાજ, અમે એ સિદ્ધિ માટે કંઈ પુરૂષાર્થ નહિ કરીએ તો ચાલે કેની? કારણુ કે આપના કહેવા પ્રમાણે જે સ્નાધુદાસની વાસનારૂપ હશે તેને જ એ સિદ્ધિ મળશે.”

“બચ્ચા, તમે પુરૂષાર્થ નહિ કરો, પણ તમે જો સ્નાધુદાસની એ ઉત્કટ વાસનારૂપ હશે, તો તે વાસના જ તમારી પાસે પુરૂષાર્થ કરાવશે. વસ્તુતઃ આપણને પુરૂષાર્થ જ નથી. જગન્નિયંતાની ઇચ્છાનુસાર આપણે કર્મો કરીએ કારવીએ છઈએ, પણ તે કર્મોમાં અજ્ઞાનથી આપણે અહંકાર ધરીએ છઈએ માટે બંધનમાં આવીએ છઈએ.

આપેલા ખુલાસાનું મનન કરતો કેશવલાલ મુંગોજ બેસી રહ્યો. થોડી વારમાં મુખપાલકાકાનું ઘર આવ્યું ને મહારાજની સાથે કેશવલાલ દાદરો ચહડવા લાગ્યો. મુલાખવહુ વાટ જોયા કરતી તે, ગાડીને ખડખડાટ સાંભળી, દાદરો આગળ આવીને ઉભી રહી. આનંદગિરિ મહારાજે એને આશીર્વાદ આપ્યો. એની મુખમુદ્રા જોઈને આનંદગિરિ કેશવલાલ સામું જોવા લાગ્યો કે આને આવી સફ્ફુણી સ્ત્રી મળી છે માટે એ લાગ્યશાળીજ છે.

બંને ઘેર આવ્યા ત્યારે નવ વાગ્યા હતા. મુખપાલકાકાને ત્યાં ને કેશવલાલને ત્યાં કોઈ કામમનો ધાટી હતો નહિ, પણ એક ધાટી સવાર સાંઝ આવી બંને ઘરનું કામકાજ કરી જતો. કેશવલાલે તેને ચંદ્રદાસને ત્યાં જઈ નિર્મલદાસને અને ખાલાને ખોલાવી કાવવા મોકલ્યો, ને વાલકેશ્વરવાળા સ્વામી આવ્યા છે એમ કહેવાનું કહ્યું. ધાટીએ ચંદ્રદાસને ઘેર જઈને નિર્મલદાસની તપાસ કરી. તે તો બહાર ગયો હતો. સંદેશો કોઈને કહ્યા વગર પાછા જતું પડે તો વળી ફેરો પડે, તેથી ધાટીએ જઈને ખાલાને જણાવ્યું કે તમને અને નિર્મલદાસને કેશવલાલને ત્યાં વાલકેશ્વરના સ્વામી આવ્યા છે માટે ખોલાવે છે. ધાટીને પાછો ફરતાં દુલારામે જોયો. ધાટીએ બધા સમાચાર દુલારામને પણ કહ્યા. આનંદગિરિ મહારાજ કેશવલાલને ત્યાં પધાર્યા છે એવું સાંભળતાંજ દુલારામના પેટમાં ફાળ પડી, કે એ પેલી સોનાની અને ઝવેરાતની છામો કેશવલાલે લઈ લીધી જો ! કેશવલાલ પર રાતો ચોળ થઈ ગયો ને મનમાં તેનું તરેહવાર અશુભ ઇચ્છવા લાગ્યો. પાંધડી, લુગડાં પહેરતાં પહેરતાં એ ધસ્યો મસ્યો એને ત્યાં ગયો.

મહારાજને દીવાનખાનામાં બેસાડી દંપતી તેની આગતા સ્વાગતા કરતાં હતાં, એવામાં કેશવલાલને કંઈ યાદ આવવાથી રસોડામાં બ્રાહ્મણને વરદી આપવા જતો હતો. એટલામાં કોઈના દાદર ઉપર ધબ્ધબ્ કરીને ચહડવાનો અવાજ સાંભળી, કેશવલાલ દાદર આગળ જોવા ગયો તો દુલારામને જોયા. કેશવલાલના મનમાં તો કંઈ પાપ નહોતું. એણે જાણ્યું કે દુલારામ સહેજ આવી ચહડ્યો છે તેથી એ બોલ્યો—“ આવો આવો, તમે આવ્યા એ પણ હીક થયું.”

પરંતુ દુલારામના મનમાં તો પાપજ ભરાયું હતું. ન્યારથી સ્વામી આવ્યાની વાત એણે ધાટીને મ્હોડેથી સાંભળી, ત્યારથી એના મનથી તો ખાતરી થઈ હતી કે કેશવલાલ મહારાજના પટુડાવેડા કરીને અને તેને રાજી રાખીને, બધી સોનાની અને ઝવેરાતની છામોને પોતેજ ઓહીઆં કરવા માંગે છે. એટલે એને ફાળ પડી. દુલારામને એવો તો વિચાર સુખ્યોજ નહિ કે આવી દિવ્ય સિદ્ધિએનો આપનાર યોગી પક્ષાપક્ષ કેમ તાણે. જેમ ઝેરનો કીડો ઝેરમાંજ મરે તેમ એની દષ્ટિ સંસા-

રના પ્રપંચની બહાર ખસી નહિ. ઓવિધાનંદનો પ્રભાવ અને એમના શિષ્યનું મહત્વ એના મનમાં તાજેતર હતું, તથાપિ એની બુદ્ધિ સોનાની અને ઝવેરાતની છાયામાં જ યોડી રહી. પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આનંદગિરિએ બહુ બહુ રીતે સમજુતી આપ્યા છતાં એના મનમાં તો એજ સિદ્ધાંત દઢ થઈ બેઠો હતો કે દુનિયામાં દ્રવ્ય એકદું કરવામાં પ્રપંચજ સાધન છે, અને પેલી છાયા પણ ખીણ કાઢી રીતે પ્રાપ્ત થવાનીજ નથી. આ કારણથી એને બહીક પેડી કે તાલ રમવામાં કેશવલાલે પહેલ કીધી છે અને રખેને તે ફાવી જાય !

દુલારામ દીલનો બહુજ મુજ અને સ્વાર્થભર હતો. જ્યારે કેશવલાલ ચંદ્રદાસના ધરમાં રહેતો હતો ત્યારે તે વાત એને જરાકે રુચતી નહોતી. લોકકાળે એનાથી કેશવલાલ પ્રત્યે પોતાનો સહજ દ્વેષ એકાએક બહાર પડતો નહોતો. પણ તે કારણથી તો એના મનનો દ્વેષ વધારે ને વધારે પ્રદીપ્ત રહેવા લાગ્યો. એના પરિણામમાં ખીચારા કેશવલાલને ચંદ્રદાસને ઘેર, દુલારામ તરફની કશી હુંફ હતી જ નહિ. સામે એને વારંવાર ધુતકારી કહાડવામાં, કે કહાડાવવામાં દુલારામ આગળ પડીને ભાગ લેતો, અને હર કોઈ વાતે કેશવલાલને સતાવતો. કેશવલાલ સ્વભાવે શીંગો હતો ને કાકાને ત્યાં ગૌરી અને દુલારામના સહવાસમાં આવવાથી વધારે સહનશીળ બન્યો હતો, તેથી પોતાના મનમાં સધળું સમજવા છતાં, કોઈ દહાડો તેઓની સામે થયો નહિ. જો ગૌરી અને દુલારામ ઉચ્ચ પ્રકૃતિનાં હોત તો કેશવલાલના રાંકવેડા જોઈને તેઓ તેને સતાવવું મેલી દેત. તેઓ તો છેક જડસુ જેવાં થઈ ગયાં હતાં તેથી કેશવલાલના સહનશીળપણથી તેઓ વધારે સરજેર થતાં ગયાં ને આખરે એને જુદો કહાડાવ્યો ત્યારે જ જાંખ્યાં.

કેશવલાલ જુદો રહ્યો તે પછી એ બંનેનું જોર તેની તરફ ધરી ગયું. ગૌરી તો પોતાની ધારણામાં સફળ થઈ એટલે એને તો ત્યારથી ધણીધણી આણીનો પીછો છોડ્યો, હવે તે શુભાશ્રવણને બદલે બાલકને સતાવવા લાગી. ધણીધણી આણી ગૌરીને ઘેર જતાં તો હવે બંનેને તે હેતથી હસીને બોલાવવા લાગી. દુલારામ અને ગૌરીના સ્વભાવમાં એટલો ફેર હતો. દુલારામે તો કેશવલાલને જુદો કહાડાવ્યા પછી પણ, લાગ આવે તેને સતાવવાનું અને પાછલું વૃત્તાંત યાદ દેવડાવી મેંણાં એાં દેવાનું જરૂરીજ રાખ્યું. જેમ જેમ કેશલાલ ભણતો ગયો અને લોકમાં માન પ્રતિષ્ઠા મેળવતો ગયો, તેમ તેમ તો અલગત દુલારામને બહારથી પોતાની રીતિ જુદી બતાવવી પડી. પણ અંદર ખાતેથી તો દુલારામને જે હલકા વિચાર અને ધિક્કારથી કેશવલાલ તરફ જોવાની આદત પડી હતી તેની તેજ જગતી રહી !

આજે વળી લોભે ફરીને એ અંધ બન્યો હતો, એટલે બળતામાં તેજ હોમાંયું

હતું. તેમાં કેશવલાલે કહ્યું—“આવો આવો, તમે આવ્યા એ પણ ઠીક થયું”—ને એને મીનજ હવે છેક હાથથી ગયો. કેાધના આવેશમાં, કૃણીદાસને બુદ્ધિ ધર મંડાવવામાં એને કેશવલાલની ગરજ હતી તે વાત પણ એ ભુલી ગયો.

અકરણુ ૨૯ મું

કેશવલાલને ત્યાં

સ્વાસ્થરોએ જે ઘેરાણો-પરમારથ શું પીછે રે;

કમળો જેને થયો હોય તે-પોતા સરખો પેખે.

કદુ વચનો વડવાં.

જળ કપટની મુઠી રે વાત, કદુ વચનો વડવાં-

(નવીન કવિતા)

કેશવલાલને ધુતકારી કહાડતાં અને તેની તરફ બહુ જ ધિક્કારની નજર નાંખતાં, દાદરો પુરો ચઢી ન રહ્યો ને દુલારાએ જવાબ આપ્યો—

“આવ્યા તો છઠ્ઠાએ જ તો! તેં તેડાવ્યા તોએ આવ્યા છઠ્ઠાએ ને નથી તેડાવ્યા તોએ આવ્યા છઠ્ઠાએ! અમે તો ભાઈ ઘોસ્લામાં આવ્યા છઠ્ઠાએ. કંઈ તારા નોતરેલા થોડાક છઠ્ઠાએ! તેમાં જ તું આવજ કાલનો કેશવલાલ, થોડું ધણું ભણીને છપી ગયો છે, કે આવો આવો કહીને મારી મળક કરે છે. પણ તારામાં આટલી બધી પહોંચ અને કારસ્તાન હોય એ મ તો આજે જ જાણ્યું!”

કેશવલાલ તો સડક જ થઈ ગયો. ભાઈશ્રીનું પોતાપર કેવું હેત હતું તે તો એ જાણતો હતો, તથાપિ આ અમાણે હઠ બહારનાં હલકાં વેણો ઓચરશે એમ કેશવલાલના જાણવામાં નહોતું.

“અરે, અરે!” કેશવલાલે કહ્યું—“તમે જરાક વિચારીને તો બોલો. પેલા મહારાજ બેઠા છે તે જો આપણને વડતાં જોશે તો આપણી બેની ફળેતી થશે.”

“થાય તો થવા દેની?” દુલારાએ કહ્યું—“પણ વાણીઓ પહોંચેલા તે પોતાના ધાંદા એકદમ ધીરો કરી નાંખ્યો—જ્યાં આજ દાટયું છે ત્યાં હવે થીમકું ક્યાં દમશું? પણ કેશવલાલ, તું આવો પાખંડી છે ને કાળાં કરમનો કરનારો છે તે મેં આજે જ જાણ્યું! આ મહારાજને તારે ત્યાં બોલાવી લાવ્યો, તે શું તને ધટે છે? તારા મનથી શું પેલી સવાલક્ષ મહોરો અને હીરાની છાબો તારે જ ઓઢીમાં કરી જવાની છે?”

“જે આ વાત બીજો કાઈ સાંભળશે તો મહારાજે આપણને જે પ્રતિજ્ઞા

આપી છે, કે એ વાત કાઢીને જણાવશે નહિ તેનો ભંગ થશે, માટે તમે કૃપા કરી એ વાત પડતી મુકો. હું તો મહારાજને આપણે ત્યાં એમની સેવા ચાકરી કરવાને તેડી લાગ્યો છું. તમે જેમ ધારો છો તેમ સાચે, મારા મનમાં પાપ નથી. તમારે તો એવો વિચાર જ લાવવો ઘટતો નથી. જે મારા મનમાં પાપ હોત તો હું નિર્મલ-દાસને બોલાવવા મોકલત જ નહિ.”

“નારે, તારા દીક્ષમાં તે પાપ હોય !” દુલારામે મરોડમાં કહ્યું—“તું શું તાલ રમે છે તે હું નહિ જાણતો હોઉં તો કેની ? મેં તને કાચરાના સાલથી વેઠેલો છે, પણ એ તારી સેવા ચાકરીની વાત બધી આડી નીકળી જશે ! હમણાં હું મહારાજને જઈને કહું છું કે તું કેવો બગલા ભગત છે. અમારા ઘર પ્રત્યે તારી કેવી કેવી લુણ્હરામી છે.”

કેશવલાલને મનમાં બહુ જ માફ લાગ્યું કે દુલારામ પોતાના પાછા સ્વભાવને અનુસરીને ન ઘટે તેવું બોલે છે. મહારાજે કહ્યું હતું કે ધર્મની વહારે ધાવું, તેથી પોતાનો કોઈ માણુમાણુ સમાવીને ધુજતો ધુજતો એ બોલ્યો—

“તમે મને આવું આવું બોલીને નકામું માફ લગાડો છો, પણ હશે. હું કંઈ તમારી સાથે તકરાર કરવા ઇચ્છતો નથી. તમારે જોઈએ તો મહારાજ પાસે આવો, કે તમારે જોઈએ તો નહિ આવો. હું તો કજીઆનું મ્હોં કાળું કરવાને આ આલ્યો જાઉં છું.”

એમ બોલી કેશવલાલ હિદાસ થતો દીવાનખાનામાં ગયો. તેની પાછળ દુલારામ કેશવલાલ સાંભળે એમ બડબડ કરતો ચાલ્યો—“તે તો હું જાણું છું કે આજ-કાલ લગાર કમાવા લાગ્યો છે તે કેવી બાકરબંધી સુજે છે ! તું બધું આગલું પાછલું લુલી ગયો છે ને લાજ શરમ મુકીને, તારા ધરના ઉમરા આગળથી જ મને પાછો વાળે છે ! હાલનો જમાનો એવો છે તેમાં તું શું કરે ? પણ હું કંઈ એવો ગાંડો નથી તો કે તારા જેવા બેશરમાના કહેવાથી મહારાજનાં દર્શન કીધા પાખી ચાલ્યો જાઉં ! ધર તારું છે પણ કંઈ મહારાજ તો તારા એકલાના નથી !”

એવી રીતે મહારાજ સાંભળે એ પ્રમાણે બડબડ કરતો, દુલારામ સંન્યાસીની પાસે ગયો. શુભાબવદ્ ઉઠીને બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ. દુલારામે છેક પાસે આવી મહારાજને લાંબા લાંબા દંડવત્ કીધા. પગે લાગી રહી, મ્હોં પર માખ નહિ ઉડતી હોય એવો ચહેરો કરી, આનંદગિરિની સન્મુખ બે હાથ જોડી, માથું નમતું રાખી એ ખડો રહ્યો. સ્વામીએ બેસવાનું કહ્યું તોપણ એ બેઠો નહિ ને ઉભાં જ્યાં મહારાજને કહ્યું—

“મહારાજ ! આજે તમારાં દર્શન થયાં તેથી મારા જીવને બહુ ટહાડેક વળી છે. આજે મારું અહોભાગ્ય કે આપ સરખા સાધુ પુરુષનાં મારે દર્શન થયાં. બાકી આ કેશવલાલ તો મને જ્ઞાતો યાદ કરે ! એનું ચાલત તો મને ઉમરા આગળથી જ અટકાવી રાખત !”

આનંદગિરિ દુલારામને અંદરખાનેથી બરોબર પીછાની ગયો હતો. પ્રથમ એણે ચોમદર્શનને અંતે મહારાજને જણાવ્યું હતું કે એ સિદ્ધિઓ, અને સોનાની ને ઝવેરાતની છાબો અમે ચારે જણા સરખે હિરસે વેચી લઇએ એવું ખત કરાવી આપો, ત્યારથી જ આનંદગિરિ તો જાણતો થયો હતો કે દુલારામ બહુ પાછ અને લોભી હોવો જોઇએ. વળી આજે વાલકેશ્વરથી આવતાં, કેશવલાલે પોતાનું વૃત્તાન્ત કહ્યું ને સંન્યાસીએ તેને એ ત્રણ પ્રશ્નો પુછ્યા, તેથી એની તો ખાતરી થઈ હતી કે આ વાણીઓ કેવળ સંસારનો જ કોડો છે; તથાપિ પોતાની મુખમુદ્રા પર આનંદગિરિએ નાખુશીનું એક ચિહ્ન બતાવ્યું નહિ ને દુલારામને ફરીને બેસવાનું કહ્યું.

દુલારામ બેઠો. કેશવલાલ ઉપર હજી એનો પિત્તો તપેલો હોવાથી એ બોલ્યો—

“તમે તો મહારાજ, ધર્મની વહારે ધાવાની સરત નાખેલી છે, પણ આ કેશવલાલ તો કેવળ પેટભરૂં થઈ ગયો છે. જુઓ મહારાજ, અમારે ત્યાં એ ખાઈ પીને મહોટા થયો, અમે એને પરજીવ્યો, પસ્તાવ્યો; હજી તો અમારા ધરનું અન્ન એના પેટમાં પૂરું પડ્યું નથી એટલામાં, એ ભણી ગણીને જરાક રળતો ખપતો થયો કે બસ, ઘેરીને લઇને જીવું ધર માંજું ! તે તો જાણે હશે. આજ કાલના છોકરાઓ ભણી ભણીને નગુણીઆ નીકળે છે એટલે એમાં નવાઈ નથી ! પણ એણે તો હદ જ વાળી કેની કે આપને અમારે ઘેરે તેડી લાવવા જોઇએ તેને બદલે પોતાને ઘેરે તેડી લાવ્યો !”

આનંદગિરિએ કંઈ કહ્યું નહિ. કેશવલાલ દુલારામની પાસે જ બેઠો હતો તે હાથના ચાળા કરીને આંખના ધસારા કરીને, દુલારામને વારવા લાગ્યો તેમ તેમ એને વધારે શરૂ છુટ્યું.

“મહારાજ, તમે તો મહોટા લોક છો એટલે તમારી આગળ તો અમે નહાના બાળક જેવા છઇએ, તેથી કંઈ વધતું ઓછું બોલાર્ધ જાય તો ક્ષમા કરજો. આપ તો જે કરતા હશે તે વિચારીને કરતા હશે, પણ તમે અમારે ત્યાં કેમ નહિ આવ્યા?”

“બચ્ચા, તું મને બિક્ષાનું કહેવા આવ્યો હોત તો તારે ત્યાં આવત.”

“અરે મહારાજ, મને શું ખબર કે આપ એ પ્રમાણે બિક્ષા સાડ જતા હશે ?” દુલારામ હસતું મ્હોં કરી બોલ્યો—“હું તો સમજ્યો કે આપ મહોટા

થોગી છે એટલે લિક્ષા લેવા કોઈને ત્યાં જતા નહિ હશે. બાકી હું આવા ધર-મનાં કામમાં ચુકું નહિ હોં! પણ આ કેશવલાલે મનમાં પાપ રાખીને મને કંઈ કહ્યું નહિ ત્યાં શું કરવું? હશે મહારાજ, એને ત્યાં વળી કોઈ બીજી વાર આવજો. પણ આજે તો અમારે ઘેર ચાલો ને ચાલો; એ ધર પણ એનું જ છે એમ ગણજો.”

“એમ કંઈ બને?” આનંદગિરિએ કહ્યું—“આ ધણીધણીઆણીએ જાતે શ્રમ લઈને બધી સામગ્રી તૈયાર કરાવી છે; તેઓના મનમાં આજે બહુ હોંસ છે એટલે મારાથી કેમ અવાય?”

“મહારાજ! કેશવલાલ પોતે એમ કહે કે તમે આવો તો પછી કંઈ આપને આવવાને અડચણ છે? તમે કહો તો કેશવલાલને પણ સાથે લઈશું.”

“તાં મન રાખવાને કેશવલાલ તો કદાચને એમ કહે, પણ મારાથી એમ અવાય નહિ.”

હુલારામે જોયું કે મહારાજ માનતા નથી. વધારે આગ્રહ કરવામાં કંઈ માલ નથી એટલે વાત ફેરવીને એણે કહ્યું—

“મહારાજ જેવી તમારી મરજી. આ ધર પણ અમારું જ છે, પણ આવતી કાલે અમારે ત્યાં પધારી અમારું ધર પાવન નહિ કરો? અમે પણ સાધુદાસના વંશજ છઈએ. વાડ, એ મસે મારા બાપને આપનાં દર્શન થશે.”

“બચ્ચા, હું ઘણો ખુશીથી આવત, પણ આવતી કાલે સવારના તો હું મારે આશ્રમે જવાને નીકળવાનો છું. તું આટલી બધી ખાએશ રાખતો જણાય છે તો ગયા રવિવારથી તે આજ દિન સુધીમાં મારી પાસે કેમ નહિ આવ્યો?”

“અરે મહારાજ! અમારું એટલું ઓછું નસીબ! બીજું શું! પણ મહારાજ તમે આજે સાંઝ સુધી અહીં રહેશો તો આ કેશવલાલ મહોટા મહોટા શ્લોકો બોલશે; પંડિત થઈને તમારી આગળ પરોપકારની વાત કરશે; ને વળી ભગત બનશે. તમે એના બોલવા કરવાથી જુલાવો ખાઓ એવા તો નથી; પણ આપને ચેતાવી રાખ્યા સારા; નહિ તો એ બગલા ભગત તમને જરૂર થાપ આપી દેશે. એ તો કહેવત છે કેની કે ચેતતો નર સદા સુખી.”

“મને એ શું થાપ આપશે?” આનંદગિરિએ પુછ્યું.

“મહારાજ, તમે ભોળવાવ એવા તો નથી, તો પણ હું કહી રાખું છું કે તમારા એ પડુડાવેડા કરશે અને તમને રાજી રાખશે, કે પેલું ધન આપવાનો વારો આવે ત્યારે, એને તે બધું આપી દેવાને તમારું મન લલચાવ. તે સારૂ એ જાત જાતના ઢોંગ કરશે. એ તો એને વેળો છે એટલે કહું છું.”

આનંદગિરિ દુલારામ તરફ વધારે નાખુશ થયો ને કહ્યું—

“ભાઈ, તારૂં અને કેશવલાલનું વૃત્તાંત હજી આજેજ મારા જાણવામાં આવ્યું છે, પણ તું એમ સમજતો નહિ કે કેશવલાલે મને પોતાની મેજે, તારી પેઠે, લવ લવારો કરી અધું કઠી દીધું હતું. મારે તો પુછવામાં શુકિત વાપરવી પડી હતી, માટે હું કહું છું કે તું ધારે છે એવો એ પાછો નથી.”

“અરે મહારાજ—” દુલારામ ફાળ નાંખતો બોલ્યો—“હજી તો તમે એને ત્યાં પગ મુકા છો તેટલામાં એણે તમને આડું અવળું સમજાવી દીધું શું? આપ તો સાધુ લોક છો, એટલે આપને તો અમે બધા સરખા છઈએ ને તમે તો બધાને સરખી આંખે જોશો.”

“તારા પેટમાં એમ લાગે છે કે, રખેને આ આનંદગિરિ પેલું બધું કેશવલાલને આપી દે! તેથી તું આમ લવારો કરે છે. તથાપિ જાતે વાણીઓ છે તે ગોળ ગોળ લખ્યા કરે છે. પણ જો હું તને સમજાવું પાડું. તમારામાં પક્ષાપક્ષ રાખવાથી અમને કંઈ હાંસલ નથી. અમે જો પક્ષાપક્ષ રાખીએ તો સંસારીમાં ખપીએ. વળી, આવા અણુબોલા પદાર્થો આપનારને પક્ષાપક્ષ રાખવાનું કશું કારણ જ હોય નહિ. છેવટે તું ભુલી જાય છે કે મારા ગુરૂમહારાજને હાથે નિર્ણય થવાનો છે કે યોજેલી સરત પ્રમાણે તમો ચારેમાંથી કાણ ચાલ્યું. એટલે માઈ મન કેશવલાલ તરફ ઢળે તોપણ તમને કાઈ વાતે હાનિ નથી.”

“ગુરૂમહારાજ—” દુલારામ કરગરતો બોલ્યો—“આપ પક્ષાપક્ષ રાખો એવું હું બોલ્યો જ નથી. આપ તો સમરથ યોગી છો, એટલે એ સંભવતું જ નથી. મારી જીભ કાપી નાંખું જો મારા મનમાં એવું પાપ હોય તો; મારા કહેવાનો બાવારથ તો મહારાજ જુદો જ હતો.”

“બચ્ચા એમ નથી. બ્યારથી માઈ અહીં આવવાનું તે સાંભળ્યું છે ત્યારથી તું પીછોડીમાં એનો એજ પાંચછેરો કુટ્યા કરે છે. હું તો તારા હિત માટે એક શીખામણની વાત કહું છું કે તારૂં વર્તન તું આજના જેવું રાખીશ, તો ધર્મની વહારે ધાવાની સરત તારાથી કાઈ કાળે પળાવાની નથી એમ નક્કી જાણજે! એથી તને શું ગેરફાયદો થશે તેનું કંઈ તને જ્ઞાન છે? એક વાર કેશવલાલના દીલમાં પાપ હોય, તોપણ તારે તો ધર્મશુદ્ધિએ વર્તવું જોઈએ. એક ખોટા હોય તેની જોડે ખીજે ખોટા ચાલે, તેથી કરીને તે ખીજે, ખોટાનો ખરો થતો નથી. માટે”— આનંદગિરિ બાર મુકીને બોલ્યો—“હું તને એક વાર ફરી ચાદ દેવડાવું છું કે ધર્મની વહારે ધારો તો પામશે.”

એક ભવિષ્ય વાણી કહેતા હોય તેવી ઢબથી, મહારાજે દુલારામને મ્હોના અને હાથના ચાળા કરતાં, ઉપર પ્રમાણે શીખામણુ આપી. તેથી દુલારામ ચુપ થઇ ગયો. એના મનથી તો ખાતરી જ થઈ કે પોતે જેમ ધારતો હતો તેમ કેશવલાલે મહારાજને આંજી નાખ્યાં. સંન્યાસીને વધારે કાપાવવામાં સાર નહોતો એમ જાણી એ મુંગો બેસી રહ્યો. પછી થોડીક વાર રહીને, મહારાજને લાંબો પડી પગે લાગી પોતાને ઘેર જવાને ઉઠ્યો.

“ગુરુજી, હું તો આપનો આ કેશવલાલ જેવો બાળક છું. છોડું ક છોડું થાય પણ માવતર કમાવતર થતાં નથી. તેઓ તો કાષ્ઠવાર તેવાં થાયે ખરાં! પણ આપ તો સમર્થ સાધુ છો, સંસારને તજી દીધેલો છે, માટે મહારાજ, આ બાળકને ક્ષમા કરજો; કંઈ અબુજતું બોલાયું હોય તો.” એમ બોલતો બોલતો દુલારામ મહારાજને પાછો પગે લાગી ઘેર જવા નીકળ્યો.

દાદર આગળ તેને નિર્મળદાસ મળ્યો. જેવો દુલારામ દીલનો મુજી હતો તેવો નિર્મળદાસ દીલનો મોજી હતો. એની મુખમુદ્રા પરથી જ કાષ્ઠ તરત જાણી જાય કે એને કાષ્ઠ વાતની હાય કે અરે હતી જ નહિ. ધડી એ ધડી કાષ્ઠ વાતને પ્રસંગે શીકર ચિંતા લાગી કે પછી નહિ નહિ. એથી કરીને એનું શરીર હટપટ અને બેવડું થયું હતું. તેમાં વળી હમણાં હમણાં એની દુંડ પુલવા લાગી હતી એટલે એ, કવિ શામળે વર્ણવેલા વાણીઆ જેવો આબાદ દેખાતો. કેશવલાલને એ લગભગ સરખી ઉંમરના છતાં નિર્મળદાસ પોતાના જડા શરીરને લીધે ને પગતી છાતીને લીધે, કેશવલાલને તો ક્યાંનો ક્યાં ઢાંકી દેતો હતો. હમેશની પેઠે આજે પણ એનું મ્હોં હસતું હતું. મ્હોડામાં પાનનો કુચો ભરેલો હતો. તેને એ લહેજત લેતાં ચાવતો ચાલ્યો આવતો હતો. એના બદનનાં કે કાટનાં બોરીઆં દીધેલાં નહોતાં. પગમાં ટપટપીઆં પહેરેલાં હતાં. લગાર ઉતાવળમાં ચાલી આવ્યાથી એ હાંશી ગયો હતો, તેથી ધીમે ધીમે એ દાદરનાં પગથીઆં ચઢતો હતો. તે વખતે એનો મીનજ પુચ્છ હોવાથી મ્હોડેથી એ લાવણી ગાવા લાગ્યો અને ટપટપીઆનો તાલ દેતા, ધીમે ધીમે દાદરો ચઢવા લાગ્યો.

“કાયા નગરકું છોડ અલે અમરાપુરકે વાસી.” ગાવાના સુમારમાં અને તાલ દેવાની લહાયમાં એ નીચી મુડી કરીને ચાલ્યો આવતો હતો. દુલારામ પણ પોતાના સુમારમાં દાદરો ઉતરવાને પગ નીચે મુકવા જતો હતો, એવામાં એ અને નિર્મળદાસ એકઠા થઈ ગયા. જેવો તાલ દધને નિર્મળદાસ છેલ્લું પગથીયું ચઢવા જતો હતો કે દુલારામની છાતીમાં એનું માથું કુટાયું! એમ ઓચીંતા અચડાવાથી

નિર્મલદાસના બારે શરીરને લીધે દુલારામના એકવડા શરીરને જખરો આંચકા લાગ્યો. પડતો પડતો એ સહેજમાં બચી ગયો; અને જણા એક મેકની સાથું જોવા લાગ્યા. “કાણુ નિર્મલદાસ કે? પણ લગાર જોઈને તો ચાલ; હમણું હું પગો હોત તો”—

“મને શું ખબર કે તમે સામા આવો છો. હું તો મારા સુમારમાં ચાલ્યો આવતો હતો. પણ તમને કેમ લાન નહિ રહ્યું કે સામો મને ઠપકા આપો છો? માંડે માંચું તમારી છાતીમાં લાગ્યું તે મને તો એવી ફાળ પડી કે આ દાદરાનું પગથિયું તો મને લઈને ઉપર નથી ચહડતું!”

દુલારામે હસીને કહ્યું—“તું તો હજી જેવાને તેવા જ રહ્યો. મને વાગ્યું તેની તો શીકર નહિ, પણ તું આવી પહોંચ્યો એ બહુ સાંડે થયું. પેલા સ્વામી આજે અહીં પધારેલા છે, ને પેલો કેશવલાલ એના અપાર પટુડાવેડા કરે છે. મહારાજ પણ એનાથી રાજી રાજી થઈ ગયલા છે, માટે આપણા ઘરનું કાંઈ એકાદ અહીં હોય તો સાંડે એવો હું વિચાર જ કરતો હતો, એટલામાં તું આવી ચહડ્યો તે બહુ સાંડે થયું; માટે તું ધ્યાન રાખજે ને એ પટુડાવેડા કરે તો તું પણ વાણીઆગત પુરી રમજો હો.”

“જોયું”—નિર્મલદાસે હસીને કહ્યું—“આનું નામ તે ધર્મની વહારે ધાતું! પણ જાણ, એ સિદ્ધિઓ, અને તમે કહો છો તે મહોરો અને ઝવેરાત, મને તો મળવાનાં જ નથી. એવી મારા દીલને સંપૂર્ણ ખાતરી છે, માટે તમે કહો છો તેવી વાણીઆગત મને આવડતી હોત, તો પણ હું તો તેમ કરતજ નહિ. તમારે લેવી હોય તો તમે ને કેશવલાલ ને પેલો પાવડીદાસ નવલશા સમજી લેજો.”

“તારામાં તો અક્કલજ એાછી છે”—દુલારામ નિર્મલદાસને ઠપકા આપતાં બોલ્યો—“તું કંઈ સમજે છે? આ કંઈ તારી તુરની દલાલી જેવી વાત નથી કે તું આવા નાદાન વેડા કરે તે ચાલે! આ તો યાવતચંદ્રોદિવાકર સુધી ન્યાલ થવાની વાત છે! માટે કંઈ સમજ, તને કે મને મળે તો જાણે સમજ્યા, આપણે ઘરનું ધર છે. આપણે લડીએ વઢીએ તેમાં શું? કંઈ ઉન્હે પાણીએ ધર બળે છે?”

“નારે”—નિર્મલદાસ ટકોર કરતો બોલ્યો—“તમને કે મને મળે તે તો જાણે આપણું ધર છે. એ તો પે-એ-લા કેશવલાલને કે નવલશાને મળે તો આપણું ધર નહિ, તેઓ કંઈ થોડા સાધુદાસના વંશના છે! પણ તમે વાંચ આટલી બધી શીકર શેના કરો છો? જેના નસીબમાં હશે તેને મળશે.”

“પણ હું તને કહું છું તેમ તું ચાલ તો ખરો. નસીબની વાત તો ખરી

પણુ આપણે આપણી તદખીર તો કરવી જોઈએ, આપણા બેમાંથી કાઢને મળે તો વેચી લેવી.”

“મને તો મળવાની આશાજ નથી, માટે તમારી સરત મને નહિ જોઈએ. તમને મળે ને મારા નસીબમાં અડધો અડધ મળવાનું હોય તો તમે મને આપશો ત્યારે હું તમારો પાડ માનીશ.”

“એમ કંઈ બિન”-દુલારામ ચીડાઈને બોલ્યો-“હું તને આપવાને કશુંલ થાઉં ને તું આમ છટકી જાય તે ?”

“કેમ તમે જ કહેતા હતાની કે આપણે તો ધરતું ધર છઈએ.” નિર્મલદાસ બોલ્યો-“પણુ આ બધો કુટારો જવા ઘો. હું તમને તે દહાડે કહેતો હતો તેમ આપણે તો યોગદર્શન થયું, અદ્ભુત દેખાવો જોયા ને શ્રીવિદ્યાનંદનાં દર્શન થયાં એ જ સિદ્ધિ માનો.”

“હજી પણ તું તારી હઠ છોડતો નથી”-દુલારામ એઠ દાખીને બોલ્યો-“પણુ યાદ રાખજે આ કેશવલાલ જ તને દગો દેશે ને ત્યારે, આજનું માફ વેણુ યાદ કરજે ! વાર, ખીજું બધું તો રહ્યું પણ તું એટલું તો કર કે મહારાજને અનતી મહેનતે રાજી રાખવા.”

“હા-તે જાઓ મારે કશુંલ છે, હું અહીં બે ધડી આનંદ લેવાને આગ્યો છું તે મહારાજને જરૂર રાજી કરીશ. પણુ તમે સમજો છો તેમ એના વહાલા થવાને નહિ, કે કેશવલાલ તેમ કરે છે માટે મારે પણુ તેમ કરવું જોઈએ એમ સમજીને પણુ નહિ. આ તો વાર, આવા મહાત્માનાં દર્શન થયાં છે તો બે ધડી જે આનંદમાં ગઈ તે ખરી.”

“ઠીક છે ઠીક છે”-દુલારામે કહ્યું-“તું મહારાજને રાજી રાખજે પછી બધું થઈ રહેશે.” એમ કહી એ દાદરેથી નીચે ઉતરવા લાગ્યો ને નિર્મલદાસ હસતો હસતો દીવાનખાનામાં મહારાજની પાસે ગયો.

કેશવલાલ ને નિર્મલદાસ બન્ને લંગોટીઆ લાઈખન્ધ હતા. બન્નેની ઉંમર સમાન જેવી હતી. બ્યારે એ બે બેળા રહેતા ને બન્ને નહાના હતા ત્યારે ગૌરી બન્નેને કનડતી. તેથી બન્ને વચ્ચેનો એખલાસ અસલથી જ ગાઢો હતો. નિર્મલદાસ કેશવલાલનું ઉપરાણું તાણી ગૌરીની જોડે લડીને આખું ધર ગળવી મુકતો. વળી ચાળા ચેષ્ટા કરવામાં નિર્મલદાસ એકો હતો. એના વઢવાથી નહિ પણુ એના આળાથી ગૌરી આખરે હારી જતી. ખીજા હાથ પર નિર્મલદાસ લણુવા કરવામાં ઝાઝો હોંશીઆર નહોતો, તેથી નહાનપણુમાં કેશવલાલ એને લણુવામાં

મદદ કરતો, એમ બન્નેની વચ્ચે દૈવ અનુકૂલ હોવાથી એખલાસ વધતો ચાલ્યો. ને અઘાપિ સુધી, હવે બન્ને મહોટા થયા હતા ને ધંધેધાપે વળગ્યા હતા છતાં, એ એખલાસ તેવો ને તેવો જ જારી રહ્યો હતો.

નિર્મલદાસ મહારાજની પાસે આવી, પગે લાગી, પાંધડી સન્મુખ સુકી, પલાડી વાળીને નીરાંત જીવ કરી બેઠો; બહારથી તરતનો આવેલો તેથી એને ધામ થવા લાગ્યો એટલે પાસેથી એક પંખો લઈ હલાવવા લાગ્યો. નિર્મલદાસની આગળ જે રીતલાત જોવામાં આવી હતી તેથી, અને મયે મંગલવારે કેશવલાલ અને એ સાથે વાલકેશ્વર ગયા હતા એટલે, આનંદગિરિ એને તરત પીછાની મયો હતો કે એ કાઈ રમતા સાધુ જેવો છે. થોડીક વારે કેશવલાલે કહ્યું-

“નિર્મલદાસ, આજે જમવાનું અહીં રાખવાનું છે, હૉ ?”

“કેમ ત્યારે, તમારા મનથી મહારાજનાં લુખાં લુખાં જ દર્શન કરાવવાનાં હતાં કે શું ? એમનાં દર્શનનો બીજો સધજો લાલ તો થવાનો હોય ત્યારે થાય, પણ એમના પ્રસાદનો લાલ તો તરત જ થવો જોઈએ.”

થોડીવારમાં રસોઈ તૈયાર થઈ ને કેશવલાલે મહારાજને રસોડામાં પધારી બોજન લેવાની પ્રાર્થના કીધી. કેશવલાલનો વિચાર મહારાજને પ્રથમ જમાડી દેવાનો હતો. પણ આનંદગિરિએ બધા એક પંગતે ખાય એવી ઇચ્છા દેખાડી. પોતાને માટે એક પતવાળીમાં બધી સામગ્રી કહડાવી લઈ એણે બ્રાહ્મણને આગ્રા કીધી કે હવે કેશવલાલને અને નિર્મલદાસને પીરસે. તે પ્રમાણે બન્ને જણા સંન્યાસીની સાથે જમવા બેઠા. એમનું વર્તન આખા ઘર તરફ, જાણે પોતે અને બીજા સરખી પંક્તિના હોયની, અને વિશેષ કરીને કેશવલાલ અને નિર્મલદાસ એના મિત્ર હોયની, એવું જોઈને નિર્મલદાસે કેશવલાલને બ્રાહ્મણ પીરસતો હતો ને પુછ્યું-

“આ મહારાજ આપણી આગળ બીલકુલ મહોટાઈ રાખતા નથી. જાણે કે આપણે ને એને જીતી ઓળખાણ હોય તેવી રીતે આપણે હસીએ કરીએ છંપીએ તેમાં એ ભાગ લે છે. વખતે પોતે પણ હસવા જેવું બોલે છે. એ તમે ધારીને જોયું ? બાકી એ કાઈ મહાયોગી છે એમ તો આપણી ખાતરી થઈ છે; ત્યારે એનું કારણ શું હશે ?”

“એનું કારણ દૂર શોધવા જવું પડે એમ નથી. એઓ આપણા કરતાં ઘણી ઘણી પાયરીઓ આગળ ચઢી ગયા છે, ત્યાંથી તેઓ ઇચ્છા આવે ત્યારે નીચે ઉતરવાને શક્તિમાન છે. મહોટો માણસ બાળક બેળા બાળક જેવી એટા કરી શકે છે. પણ બાળકથી કંઈ મોટા માણસનું અનુકરણ થાય ?”

“ખરી વાત”—નિર્મલદાસ બોલ્યો—“પણ એથી એમની મહોટામને અને યોગિપણને બાધ નહિ આવતો હોય ?”

“જો અંદરથી અંતઃકરણ શુદ્ધ અને નિર્લેપ હોય તો બાધ કેમ આવે ? એના મનથી તો આ બધું નાટકમાં વેષ બજવવા જેવું છે. સંસારનાં સુખને બાણવા છતાં, અને તે ભોગવવાને તન અને મન સમર્થ છતાં, પોતે તેનાથી વિરક્ત રહી શકે છે.”

એટલામાં બધું પીરસાઈ રહ્યું ને સંન્યાસીએ બન્નેને પોત પોતાના છટ્ટેવનું ધ્યાન ધરી જમવાની આજ્ઞા કરી.

જમતાં જમતાં આનંદગિરિ બોલ્યો—“નિર્મલદાસ, કાલે સવારના હું મુંબ-પ્રથી મારે આશ્રમે જવાને નીકળીશ. માટે તું મને આજે મળવા આબો. એ બહુ સાઈ થયું.”

“અરે મહારાજ, તમને મળવા આવીએ એમાં અમને કંઈ થોડો લાભ છે ? બે ધડી આનંદમાં જાય છે. પણ આપ જવાની આટલી ઉતાવળ શાને કરતા હશે. થોડા દિવસ તો વધારે રહો.”

“હું તો ગયે રવિવારે જ સાંજના નીકળવાનો હતો, કારણ કે માઈ ધારેલું કામ તો તે જ દહાડે સવારના ખલાસ થયું હતું, પણ મારા મને નીકળવાની સ્ફુરણા કીધી નહિ તેથી આટલા દિવસ રહ્યો.”

“મહારાજ”—નિર્મલદાસ બોલ્યો—“અમે બે આપને રેશન ઉપર વિદાય કરવા આવવાનું ધારીએ છઈએ. આપ આસન પરથી ક્યારે પધારશો ?”

“ના, ના, ના”—સંન્યાસી ઉતાવળો બોલ્યો—“મુકવા કરવાની પંચાતી કરશો જ નહિ. એ તો સંસારીને એમ ધટે. અમને નહિ. તમે કહેશો તેટલી વાર આજે હું અહીં બેસીશ. પણ કાલે મને મુકવાને તો જરૂર આવતા નહિ.”

“જેવી તમારી આજ્ઞા”—નિર્મલદાસે કહ્યું—“પણ મહારાજ અમે મુકવા આવીએ એમાં આપને શી હરકત આવે છે કે આપ ના કહો છો.”

“ના બચ્ચા ના, હું ઠીક વિચારીને જ કહું છું, તું કહેશે તેટલી વાર આજે બેસીશ.”

“આજે આપ સાંજ સુધી અહીં રહો તો કેશવલાલને એક લાભ જરૂર થાય. એણે અંગ્રેજીમાં મહોટી પરીક્ષા આપી છે તેમાં એ ફાળ્યો કે નહિ તે બાજે ચાર વાગે જણાશે. આપ પાસે હો તો પરિણામ જરૂર સાઈ જ આવે.”

“બચ્ચા, સ્વર વરતીને હું કહું છું કે કેશવલાલ ધણો સારી રીતે ફાવશે.”

“મહારાજના મ્હોમાંથી એ બોલ પુરા નીકળ્યા નહિ ને નિર્મલદાસના હર-

ખનો પાર રહ્યો નહિ. જાણે ગાંડો ઘેલો ખની ગયો હોય એમ, ખાતાં ખાતાં પાટલાપરથી ઉભો થઈને હરખાતો હરખાતો અને કુદતો કુદતો એ બોલ્યો—

“રંગ છે મહારાજ, રંગ છે ! આપે જે શુભ વાણી ઉચ્ચારી છે તેમ જ થશે. (કેશવલાલ તરફ ફરીને) ભાઈ, હું તમને વધાઈ આપું છું. મારા હાથ હમણું એઠા છે. નહિ તો હું તમને જરૂર બાંધતે, મને એટલો બધો આ સારા સમાચારથી આનંદ થાય છે. પણ વાર, તમારું રીઝર્વ (પરિણામ) જોવાને કાણુ જવાનું છે. બસ, તમે કાંઈને મોકલતા નહિ, ત્રણ વાગે ને હું જ જઈશ. તમે મહારાજ પાસે બેસી રહેજો. પરિણામ તો મહારાજ ભાખી ચુક્યા છે, માટે એવા સારા સમાચાર લેવાને હું નહિ જાઉં તો પછી શા કામનો !”

જમી રહ્યા પછી આનંદગિરિએ નિર્મલદાસને પુછ્યું કે કેશવલાલ પરીક્ષામાં ફાવવાથી એને શો લાભ થશે કે તમે એટલા બધા હરખાઈ જાઓ છો. એ પરીક્ષાનો શો લાભાર્થ હશે ?

“મહારાજ, એનો લાભાર્થ એટલો કે કેશવલાલે અંગ્રેજી ભાષામાં, સંસ્કૃત ભાષામાં અને ખીજા જુદા જુદા વિષયોમાં સારી પ્રવીણતા મેળવેલી છે, એમ સર્વત્ર સાબીત થયેલું સ્વીકારવામાં આવશે. એની પંડીતાઈ સૂચક બે અક્ષર એના નામની પાછળ ઉમેરાઈ શકાશે. તેથી કોઈ સારો બોલો કે નોકરી મેળવવાની એની લાયકાત ગણાશે. પણ ખરો લાભ તો જ્યારે એ હવે પછી બે વર્ષે વડીલની પરીક્ષા આપશે ત્યારે થશે.”

રસોડાના કામકાજથી પરવારી શુભાળવહુ પણ મહારાજની પાસે આવી બેઠી. શુભાળવહુએ કાળીને બોલાવી હતી. તે પણ ત્યાં આવી હતી. નિર્મલદાસની સ્ત્રી બાલને પણ બોલાવી હતી. પણ ગૌરીએ મનમાં ફાટો આવવાથી બાલને મોકલી નહિ.

એ પ્રમાણે બધાં આનંદગિરિ આગળ ખુશ મીનજમમાં બેઠાં હતાં ને જાત-જાતનાં પ્રશ્નો શુભાળવહુ, કાળી અને નિર્મલદાસ તેને પુછતાં હતાં. એવામાં ત્રણેક વાગવાનો વખત થયો ને નિર્મલદાસ કેશવલાલની પરીક્ષાનું પરિણામ જાણવાને નીકળ્યો. પોતે પાછો ફરે ત્યાં સુધી સંન્યાસીને ત્યાં જ બેસી રહેવાનો એ આગ્રહ કરતો ગયો. આસરે એક કલાક નહિ ગયો હોય ને નિર્મલદાસ વિકટોરીઆમાં બેસી પાછો ફર્યો. બેવડું શરીર છતાં પણ એ દોડતો દોડતો દાદરો ચઢ્યો, તેથી કેશવલાલ પાસે આવ્યો ત્યારે હાંફ ચઢી જવાથી એનાથી પાંધડું બોલી શકાયું નહિ. તથાપિ એના હાથના ચાળાપરથી અને મહોંપર ખુશાલીનાં જે ચિન્હો જણાતાં હતાં તે પરથી, તે સારા સમાચાર લાગ્યો છે એમ સર્વેને લાગ્યું. પાસ પાસ એટલું જ

એ માણુમાણુ બોલી શક્યો. કેશવલાલે સંન્યાસીને બોંયપર પડી પ્રણામ કીધા. મહારાજે આશીર્વાદ આપ્યો કે તારો ભાગ્યોદય આના કરતાંએ વધારે થશે. ગુલાબ-વહુ પણ હરખાઈ ગઈ ને તે પણ મહારાજને પગે લાગી.

“અચ્ચા!”—આનંદગિરિ બોલ્યો—“તમારો દંપતીનો પરસ્પરનો ભાવ જોઈને મને પણ હર્ષ થાય છે. મને ભવજીતિનો શ્લોક યાદ આવે છે.

મદ્રં પ્રેમ સુમાનુષસ્ય કથમપ્યેકં હિ તત્પ્રાપ્યતે

“પ્રેમ એ અદ્ભુત વસ્તુ છે, અને એ પ્રેમ હોય છે તો જ ગૃહસ્થાશ્રમને ધન્ય છે.” વન્યોહિ ગૃહસ્થાશ્રમ: કહેવું યથાર્થ છે. તમે સદા સુખી રહો. આ નિર્મલદાસને પણ ધન્ય છે કે તમે બંનેપર એનો આટલો બધો ભાવ છે. અચ્ચા નિર્મલદાસ, પારકાનું સુખ જોઈને સુખી થવું એ પણ ધર્મની વહારે ધાવા જેવું છે. તું સમજ્યો? હવે હું જાઉંશ. કાલે મને મુકવા આવવાનું કંઈ કામ નથી.

ફરી ફરીને સર્વે પગે લાગ્યાં. જાણે કાઈ ધરનો આદમી બહાર પ્રદેશે નીકળ્યો હોયની, તેમ સંન્યાસીને ડગલે ડગલે રોકવા લાગ્યાં, ને પાછાં વળી વાત કરતાં જાય, ને પુછતાં જાય, ને પગે લાગતાં જાય; એમ માણુમાણુ સંન્યાસી ત્યાંથી વિદાય થયો. કેશવલાલ અને નિર્મલદાસ મહારાજને એક વિકટોરીઆમાં બેસાડી કરી ઉપર આવ્યા.

નિર્મલદાસ હરખની લહાયમાં અને આનંદગિરિની પધારવાની ગડબડમાં કેશવલાલને કહેવું ચુકી ગયો હતો કે તે પહેલા કલાસમાં પાસ થયો છે. થોડી વારમાં કેશવલાલના બીજા મિત્રો અને કાલેજમાં સાથે બાણુનારા તેને વધાઈ દેવાને આવ્યા. તેઓને મ્હોડેથી કેશવલાલે જાણ્યું કે ચાંદ અને ધનામ મળવાનો પણ તેને સંભવ છે. કારણ કે આવતી કાલે તે સંબંધી બપર બહાર પડવાની હતી.

પ્રકરણ ૩૦ મું

નવલશાર્તુ આગમન

કરવાનું તે નહિ કરે, નહિ કરવાનું થાય;

અવળો ચાલે ને ઘડી, અવળચંદ કહેવાય. (કવિ હીરાચંદ)

સર્વે જણા કેશવલાલને ત્યાં ખુશ મીળજમાં બેસી પરીક્ષા સંબંધી વાતો કરતા હતા. કેટલાક મિત્રો એને વધાઈ આપીને જતા હતા, એવામાં ત્યાં ઇશ્વરી ટાટ બની, એક હાથમાં સોનાની ટોપીથી મઢેલી નાજુક સ્ટીક રાખીને, બીજા હાથમાં કેમ્બ્રીક રૂમાલે વીંટાળી બહુ જતનથી પાવડી રાખી, નવલશા ત્યાં ચમત્ક્રમ કરતો આવ્યો.

નવલક્ષ્મીએ કેશ્મીરી કપડાનું પાટલુન અને સીધા છુટાનનો, કુડતા જેવો, કમરથી સહેજ નીચે પહોંચે એવો નહાનો ડગલો પહેરેલો હતો. પગમાં બ્લેકીંગ લગાડેલાં શુઝ અને અડધાં મોજાં પહેર્યાં હતાં. અંગ્રેજી રીતિ પ્રમાણે કાટનું કાલર એવું કરાવ્યું હતું કે કુડતાનાં બે ત્રણ છુટાનો બહાર જણાતાં. ડાબા હાથ તરફના બહાર જણાતા ખીસામાં ધડીબંધ રૂમાલ ગોઠવીને મુક્યો હતો. તે ખીસામાં એક ધડીઆળ પણ હતું જેની સાંકળીને કાટના બહારના છુટાન જેડે વળગાવી દીધી હતી. માથે રેશમી ખોપું મુકેલું હતું. કેશવલાલના ધરના ઉમરા આગળ આવ્યો કે એણે લાગલું ખોપું ઉતારી બગલમાં મારી દીધું, એટલે એના માથાપર મખમલની છુદાદાર અને ત્રણ આંગળની ટોપી જણાઈ. ટોપી એટલી નહાની હતી કે માથા આગળની બાજરીના વાળો, બધા લટમાં બહાર પડતા હતા ને તેને પોમીટમ લગાડી બ્રશથી હોળી કરીને સાફ કરેલા હોવાથી, ચળકાટ મારતા હતા. પોતાનો આવો ફક્કડ અને ટાપટીપ કરેલો દેખાવ જોઈને આનંદગિરિ એનાપર પ્રસન્ન થયા વગર રહેશે નહિ તે વિષે નવલક્ષ્મીને ખીલકુલ શક હતો જ નહિ. એ તો એમ જ ધારતો હતો, કે અસલના વારામાં ભાગ્યને નિરખીને રાજ્યનો કળશ કોઈ નરને માથે જેમ કરિણી ઢાળતી હતી, તેમ આનંદગિરિ સંન્યાસી, એનો આવો ઇશ્વરી ટાટ દેખાવ જોઈને, સર્વે સિદ્ધિઓ પામવાને એને જ લાયક ગણશે. ખરેખર ઘરેઠાજ બહાર નીકળતાં નવલક્ષ્મી લુગડાં લતા પહેરવામાં અને પગના સણગારથી શુઝ પહેરવાને ખાસ ધ્યાન આપતો. તેમાં આજે તો આનંદગિરિ પાસે જઈ સિદ્ધિઓ સાથે તેને પ્રસન્ન કરવાનું ધારી, અને પાવડી સંબંધી કેટલાક અગત્યના ખુલાસા મેળવવાનું ધારી, એણે સજ્જ થવામાં બે વાગ્યાની તૈયારી કરવા માંડી હતી. બહુ જ ઝડપ વાપરીને અને ઉતાવળ કરવાની જેમમાં અને જેમમાં, ઓરડાના તમામ સામાનને અદ્રાળ ઝીક કરીને, સાંઝના દીવા થવાનો વખત આવ્યો ત્યારે નવલક્ષ્મી લુગડાં લતાં પહેરી પગને ધણું સરસ શુઝથી સણગારી સજ્જ થયો. આનંદગિરિને મળવાની ઉતાવળ તો ખરી; પરંતુ નવલક્ષ્મીએ ધાર્યું કે પોતે જે કામસર જવા ચઢાતો હતો તે કંઈ જેવું તેવું નહોતું, એટલે મહારાજની આગળ દુલારામની પેઠે શરીરપર લુગડાં બ્યાં ત્યાં મુકી કંઈ જવાય ! વળી ગયે રવિવારે વનમાલીદાસને ત્યાં મહારાજ આવ્યા ત્યારે એને પ્રથમથી ખબર નહોતી કે શા માટે બાપે સાત વાગે એને તૈયાર રહેવાનું કહ્યું હતું. પોતે સાધારણ રીતે માથે ઇશ્વરી ટોપી જ મુકીને, એક વાસકુટ ચઢાવી હાથમાં રૂમાલ રાખીને વનમાલીદાસના કહેવાથી સ્વામી પાસે આવ્યો હતો; તેથી આજે એને સહેજ શંકા થઈ કે પોતાના તે દિવસના દેખાવથી સંન્યાસી ઉપર ઝાઝી અસર થઈ નહિ હોય. માટે આજે તો હવે પોતાના

બહારના દેખાવથી આનંદગિરિને કરો વાંક કહાડવાનું કારણ રહે નહિ, અને પ્રસન્ન થયા વગર પણ ચાલે જ નહિ. એવી રીતે પોતાના તનને ટાપટીપ કરવાનો એને ઉમદા વિચાર આવ્યો. તે સારૂ ધણી જ ત્વરા કરતાં સાંઝ થવા આવી ત્યારે એ પરવારી રહ્યો. ધણી વાર આરસીમાં પોતાનું મ્હોં જોયું અને એને વિચાર આવ્યો કે ઉમરામાં પેસતાં ખોખું ઉતારતાં માથે ટોપી બરાબર ગોઠવાયલી નહિ હોય તો કાત્યું પીંજ્યું બધું રૂ થઈ જશે. તેથી પાધડી ઉતારતાં માથાપરની નાબુક ટોપી ધારેલે ઠેકાણે જ રહે તે સારૂ વિમાસણ કરતાં ધણો વખત નીકળી ગયો. આરસામાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ, ઝડપમાં અને ઝડપમાં ઘેરથી બહાર નીકળ્યા પછી, થોડી વારે એને ચાદ આવ્યું કે જે નવીન પાવડીઓ પોતે કરાવી હતી તે તો, ધણો વખત થઈ ગયો હતો એવા વિચારની લહાયમાં, સાથે લેવી વિસરી ગયો હતો. વખત થઈ ગયો હતો એ ખરૂં, પણ યોગદર્શનમાં પોતે જોયલી તેવી પાવડી કરાવી હતી, અને તે સંબંધે સંન્યાસી આગળથી ફેટલીક વાતો જાણવાની હતી, તેથી પાવડીને સાથે લીધા વગર મહારાજની પાસે કેમ જવાય ? અતિશય ત્વરાથી નવલશા પાછો ઘેર ગયો. પાવડીને એક કેન્દ્રીક રૂમાલમાં બહુ જતનથી વીટાળી નવલશા પાછો મહારાજની પાસે જવાને નીકળ્યો.

અહીં વાંચનારને એક શંકા થશે કે કેશવલાલને ત્યાં આનંદગિરિ પધાર્યા છે એ વાત નવલશાના જાણવામાં કેમ આવી ? પણ આજે બપોરના બેએક વાગે ગૌરી બનમાલીદાસને ત્યાં નવલશાનાં લમ પાસે આવેલાં હોવાથી, ગંગા અને કમલાને મળવા ગઈ હતી. કમલાએ સહેજ પુછ્યું કે બાલાને કેમ નથી લઈ આવ્યાં. ત્યારે ગૌરીએ કહ્યું કે બાલા આજે જરાક વચકાઈ છે, કારણ કે કેશવલાલને ત્યાં કોઈ સંન્યાસી આવ્યો છે તેનાં દર્શન કરવાને શુભાખવહુ બાલાને બોલાવે છે, એમ એના ધાટી કહેતો હતો. પણ ઘરમાંથી દુલારામ ત્યાં ગયો હતો. નિર્મલદાસ તો હજી સુધી પાછો આવ્યો જ નથી. લાયકાઓ સાધુસંતને મળે તે તો જાણે ઠીક છે, પણ વહુવારને કંઈ એમ મોકલાય નહિ તેથી અમારી બાલાવહુ આજે વચકાયાં છે. નવલશાએ લાકડાની પાવડીને પિતળથી મઢાવી હતી, પણ પતરૂં ઝાંખ મારતું હતું તેને એાપ ચહાડાવવાને રસોડામાંથી આમલી લેવાને એ જતો હતો. તેણે ઉપલી વાત અચાનક સાંભળી. એને વિચાર થયો કે અહો ! કેશવલાલ, દુલારામ અને નિર્મલદાસ આનંદગિરિ પાસે બેસીને શું કરતા હશે ? મને કેમ કાષ્ટએ કશું જાણ્યું નહિ ? શું તેઓના દીલમાં પણ પાપ બાપ આવ્યું કે આપણે એકલા પેલી સિદ્ધિએ પ્રયાવી પડીએ ! હશે તે; તેઓના દીલમાં પાપ વસ્તું તો તેમાં શું થઈ ગયું ! મારો

પરમેશ્વર ક્યાં ગયો છે ! આજે મને અચાનક રીતે કેવું જણાવી દીધું કે આનંદગિરિ ખાવા કેશવલાલને ત્યાં છે; માટે ચાલ હું પણ ત્યાં જાઉં. વળી મારે મહારાજને કેટલું પુછવાનું છે. એ મને લપકાબંધ થઈને મહારાજની પાસે જવાશે અને એ પ્રસન્ન પણ થશે, એમ વિચારી નવલક્ષ્મીએ જવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી ને ઉપર પ્રમાણે સંજ્ઞા થઈ જવા નીકળ્યો. આગળ તો કેશવલાલ જેવાને ત્યાં જતો ત્યારે ઉમરા બહાર ખાસડાં એને ઉતારવાં પડતાં; પરંતુ જ્યારથી એના જોવામાં આવ્યું હતું કે પાવડી તો એક સિદ્ધિ છે, ત્યારથી કંટકભંજન પોથીની મહતા એના મનથી બહુ જ વધી પડી હતી. વળી શુઝ ઉતારીને જાય તો પગ શોભે નહિ અને ખાવા પ્રસન્ન થાય નહિ, માટે એને ઘેરથી નીકળવા પહેલાં જ નક્કી કરી રાખ્યું હતું કે આજે તો પગમાં શુઝ રાખીને મહારાજને પગે લાગવું. જે પેલો કેશવલાલ વાંધા લેશે તો મને જવાબ આપતાં ક્યાં નથી આવડતો કે પાવડી તો સિદ્ધિમાં છે, અને પાવડી અને શુઝમાં, બંને પગના આલ્પભૂષણ હોવાથી બીલકુલ તફાવત નથી.

ઉપર પ્રમાણે પોતાના મનથી સર્વે બાળ નવલક્ષ્મીએ ગોઠવેલી હોવાથી ઉમરા આગળથી માથાપરતું રેશ્મી ખોખું બહુ જતનથી ઉતારી બગલમાં મારી, રોબમાં અને રોબમાં શુઝને ચમ ચમ કરાવતો, પોતાના એક હાથમાંની લેડી ફેશન સ્ટીકને હલાવતો હલાવતો, ધીમે ધીમે પગલાં ભરતો, એ જે દીવાનખાનામાં કેશવલાલ ને બીજા બેઠા હતા ત્યાં આવ્યો. સાંઝનું અંધારું પડ્યું હતું, ને બહારથી પોતે તરતનો આવેલો, તેથી આનંદગિરિ ત્યાં છે કે નહિ તે એને જણાયું જ નહિ. વળી ઉમરા આગળથી અંદર જતાં પોતે કેવો સરસ દેખાવ આપે છે ને આનંદગિરિ એને ઉત્તમ લેખાશ્વમાં જોઈને શું ધારતા હશે એવા ખુશ વિચારોમાં એનું મન મસ્તુલ હતું, તેથી મહારાજ ત્યાં હશે જ એમ સમજી એ તો નિર્ભલદાસને મહારાજ સમજી પગે પડવા જેવું કરવા જતો હતો, એટલે નિર્ભલદાસ એની યુક જોઈને બોલી ઉઠ્યો—

“અરે, મહારાજ તો ક્યારનાએ ગયા. જોજે તું સુમારમાં મને પગે લાગતો નહિ. પણ તું અત્યાર સુધી શું કર્યો કરતો હતો. મહારાજ તો અહીં આઠ વાગ્યાના પંધાર્યા હતા તે હમણાં જ ગયા.” એનો ઇશ્વરી દેખાવ જોઈને એ બોલ્યો—“દર્શન કરવા આવવું હતું તો થોડી ઓછી ટાપટીપ કરવી હતી. તારી વાટ જોઈને તે એવા સાધુ પુરૂષ બેસી રહે કે ?”

નવલક્ષ્મી દીવાનખાનામાં ગાદી આગળ જે ટેબલ હતું તેના પર પાવડી મુકતો મુકતો અટકી ગયો. પહેલ સુધી તો શું કરવું તે એને સમજણ પડી નહિ. નિર્ભલદાસ એની ટાપટીપની ટકોર કરવા લાગ્યો, એટલે એને ચેતન. આવ્યું હોય તેમ ફાળ નાંખતો, એ મહોટો ઘણો પાડી બોલી ઉઠ્યો—“હે મહારાજ ત્રયા કે ? મારે એમને

મળવું હતું ને કેટલોક ખુલાસો પુછવો હતો ને આ તમે શું કહો છો? પેલા ઓરડામાં તો નથી, કે તમે મારી મરકરી તો નથી કરતા? મેં તો આજે સહેજે જાણ્યું કે મહારાજ અહીં પધાર્યા છે ને હું તો જીવ નાંખતો આવ્યો આવું છું. વાર એમને મુકામે મને આવતી કાલે મળશે?”

“ના ના, ગુરુમહારાજ તો આવતી કાલે પોતાને આશ્રમ પધારી જવાના છે. માટે હવે એમનાં દર્શન તો દુર્લભ છે”—કેશવલાલે કહ્યું.

નવલજ્ઞાને બહુ જ વિચાર થયો. પોતાના ધારેલા કામમાં આમ અડચણ નડી તેનું મૂળ કારણ કેશવલાલ હોવો જોઈએ એમ માની તપી જઈને એ બોલ્યો—

“તમે બધા આજે મારી જોડે દગો રમ્યા છો એમાં તો કંઈ જ શક નથી. દુલારામ, નિર્મલદાસ અને તમે એમને મળી ચુક્યા અને મને એકલાને શું કામ પડતો મુક્યો? તમારે કંઈ પુછવું કરવું હોય તેમ શું મારે કંઈ પુછવા કરવાનું નહિ હોય? એ મને મળત તો કેટલો રાજ રાજ થાત.”

“અમે તો સમજ્યા કે તું એવા સાધુબાવાને માને એવો નથી એવા તારા વિચાર સુધરી ગયા છે”—નિર્મલદાસ ટકોર કરતો બોલ્યો—“તેથી તને બોલાવવાનું કાઢીને સાંભળ્યું જ નહિ. જોની તે વાલકેશ્વરમાં એ જ સ્વામીના થોડા ભવાડા કીધા હતા?”

“વારે ધડી”—નવલજ્ઞા ઓઠ દાબતો બોલ્યો—“તે તમે એની એ જ વાત કેમ કરો છો? તી દહાડે મારા બાપા આગળ પહોંચે અને હલકો કરવાને તમે તો ઠીક બાજી રચી હતી. તેનો ડાઘ મારા દીલમાંથી હજી ગયો નથી. પહોંચે મારાં સારાં નસીબ કે હું તે વેળા બચી ગયો. આજે પહોંચે પાછું એનું એ! મને શું માલમ કે એ મહારાજ આવા ચમત્કાર કરી જાણે છે. અજાણતાં જીલ થાય તે તો સૌ માફ કરે. વળી મહારાજની આગળ તે વેળા જે બોલાયું ચલાયું તે સારું મેં માફ માગી હતી તે શું તમને ખબર નથી?”

નવલજ્ઞા ઉપર પ્રભાણે બોલતાં બોલતાં, જેમ જેમ વધારે સ્પીડાતો ગયો, તેમ તેમ તો વધારે ધાંટો પાડીને બોલવા લાગ્યો. નિર્મલદાસ હજી એને વધારે સ્પીડાવાનું કરતો હતો તે જોઈ કેશવલાલ વાત ફેરવતો બોલ્યો—

“તારી જોડે આ રમાલમાં બાંધીને શું લાગ્યો છો?”

“અરે અરે”—નવલજ્ઞા નિસાસો નાંખતો બોલ્યો—“આપણે જે યોગ-દર્શનમાં પાવડી જોઈ હતી તેવી પાવડી મેં ખાસ કરીને કરાવી છે અને તે હું મહારાજને બતાવવા ધારતો હતો. પહોંચે આજે ગયા છે એટલે મારા હાથે હેઠા પડે છે. જુઓ તો ખરા, આપણે જોઈ તેવી જ આ પાવડી છે કે નહિ!”

એમ કહી નવલક્ષ્મીએ રમાજમાંથી બહુ સંભાળથી પાવડી કઢાડી કેશવલાલને બતાવી. પાવડી નાબુક હતી અને આમલીથી તરતની સાર કરેલી હોવાથી ચક્ચક્ ચતી હતી, તેથી એના દેખાવ બહુ સારો લાગતો હતો. બંનેએ તે વખાણી, પણ તે પાવડી મહારાજને બતાવવાનું શું કારણ હશે તે જાણવાની નિર્મલદાસને ચટપટી ચર્ચ.

“આ પાવડી તે શા સાર કરાવી છે?”—નિર્મલદાસે પુછ્યું—“મહારાજને બતાવવાનું શું કારણ તે તો અમને કહે?”

“મારે મહારાજને પુછવું હતું કે જે પાવડીનાં રવિવારે અમને દર્શન કરાવ્યાં તેના અને આના ઘાટમાં કે લંબાઈ પહોળાઈમાં કંઈ તફાવત છે?”

“વાર તેથી શું?” નિર્મલદાસે પુછ્યું.

“કેમ તમે નહિ સમજ્યા?”—નવલક્ષ્મી બોલ્યો—“જુઓની, હું તો અત્યાર સુધી ઘરમાં રહીપર્સ કે સપાટ જ પહેરતો હતો. પણ પાવડી એક સિદ્ધિમાં છે એમ મેં જ્યારે જાણ્યું, ત્યારે મને વિચાર આવ્યો કે મારે હવે ઘેર પાવડીઓ પણ પહેરવી. તેથી કરીને પેલી સિદ્ધિની વાત મારા દીલમાં જગતી રહે એટલું જ નહિ, પણ તે મળવાની મારામાં લાયકાત પણ આવે. તે સાર આ પાવડીઓ અને ખીજ ત્રણ ચાર જોડીઓ મેં કરાવી છે. હવે જો આ જોડી શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામીના જેવી હોય તો ઠીક, તે સાર મહારાજને હું પાવડી બતાવવાને લાવ્યો છું.”

નિર્મલદાસ ખડખડ હસી પડ્યો. યોગદર્શન પછી એક દહાડો કર્ણાદાસ નવલક્ષ્મીને મળવા ગયો હતો ત્યારે એને પાવડીની જ સેવા અને વાત ક્યાં કાઢી હતી. એ હકીકત, કર્ણાદાસ અને નિર્મલદાસ ત્યાર પછી સહજ મત્તાથી, નિર્મલદાસના જણવામાં અમી હતી તેથી એણે દુલારામની આગળ વાત કરતાં નવલક્ષ્મીને પાવડીદાસ કહ્યો હતો. પણ નવલક્ષ્મીના પાવડી સંબંધીના વિચારો અસલ ઢબના અને વિચિત્ર હતા એમ એના સમજવામાં તો આજે જ આવ્યું. તેથી એનું હસવું માયું નહિ. હજી એ નવલક્ષ્મીને વધારે ખીલાવત, પણ એટલામાં કેશવલાલ ધીરથી બોલ્યો.

“તમે જે જણા એટલે મહોટેથી વાત કરો છો કે પાસેના ઓરડામાં પણ સંભળાય. બેઠવામાં પણ કંઈ મોઢમપણું રાખતા નથી. મહારાજે તે સંબંધે આપણને તાકીદ આપી હતી તે શું તમે ભુલી ગયા છો? આજે પણ વાલકેશ્વરથી આવતાં એમણે એવીજ તાકીદ આપી હતી; માટે હવે એ વાત બંધ કરો.”

“હા ખરી વાત”—નવલક્ષ્મીએ જવાબ આપ્યો—“પણ મારે કેટલુંક પુછવાનું રહે છે તે હું કેને પુછું.”

નિર્મલદાસે નવલક્ષ્મીની પાવડીને પડતી મુઠી ને વાત ફેરવતાં એ બોલ્યો—

“નવલશ્ચા, તું લગાર નીરાંત રાખીને હવે બેસ. આજે તને હું એક ખુશ ખબર કહું. કેશવલાલ પહેલા કલાસમાં બી. એ. માં પાસ થયો.”

“હા! ખરી વાત કે?” નવલશ્ચાએ પુછ્યું—“ચલો, બહુ સારું થયું. પણ એ સાળું મેટ્રીક્યુલેટ થવું એમાંજ અડચણ છે. એકવાર એ પહાડ પત્યો કે પછી સડસડાટ ચાલ્યા જવાય. એ તો બીજી પરીક્ષા અપાયા કરાય ને પાસે થવાયા કરાય.”

“નજી કે મેટ્રીક્યુલેટ થવા પછી બીજી પરીક્ષાઓમાં કોઈ નિષ્ફળ નહિ થવું હોયની?” નિર્મલદાસે કહ્યું.

“હા હા, હું ખરું કહું છું. બીજી પરીક્ષાઓ પસાર કરવી એમાં કંઈ મહોટી વાત નથી. સાધારણ શુદ્ધિ હોય તોપણ ચાલે. પણ આ સાળો મેટ્રીક્યુલેશનનો પર્વત અમારા જેવા હજારોને કન્યા કરે છે. જો યુનીવર્સિટી એવો કંઈ ધારો કહાડે કે બે વાર કે ચાર વાર જે મેટ્રીક્યુલેશનમાં ફેલ થાય તેને પાસ થયલો જ ગણવો ને કાલેજમાં ભણવા દેવો, તો હું અને મારા કેટલાક દોરદારો બી. એ. સહેજમાં થઈ જઈએ!”

નવલશ્ચા તારી શુદ્ધિ તો કંઈ ચોરજ છે! તારા બધા વિચારોજ અસલ, એમાં કંઈ શક નહિ! તારા મનથી બીજી પરીક્ષાઓ આપવી સહેલી છે. પણ પરીક્ષા વખત સોળ સોળ કલાક ભણીને શીસોટો નીકળી જાય છે તેની કંઈ તને ખબર છે?”

“અરે વળી મેટ્રીક્યુલેટ થયા પછી ઘેર ભણવાનું શેનું? એ તો ટર્મસ ભરીએ ને પ્રોફેસરોનાં લેકચર સાંભળીએ એટલે પરીક્ષામાં એની મેજે પાસ થવાય.”

નિર્મલદાસ વિચાર કરવા લાગ્યો કે આવા જડસુને કેમ સમજાવવો, તેથી થોડી વાર મુજો બેસી રહ્યો. એટલે નવલશ્ચાને વળી પાવડી સંબંધે એક વાત જણાવવાનું યાદ આવ્યું.

“કેશવલાલ”—એ બોલ્યો—“હું ધીરેથી બોલીશ, પણ તમે મારી વાત સાંભળો તો ખરા! હવે મહારાજ તો ગયા પણ એક વાત જણાવની મારે રહી છે; માટે તમારાથી અને તો મને કંઈ ખુલાસો આપો.” કેશવલાલ સાંભળતો હોય એમ મઠ્ઠો કરી રહ્યો. એટલે નવલશ્ચાએ ધીરેથી પુછ્યું—“સિદ્ધિ તો કોણ જણે ક્યારે મળશે. પણ દરમ્યાન હું આ પાવડી ઘેર પહેરું કરું તો સિદ્ધિ મળવામાં કંઈ બાધ તો નહિ આવે?”

“આ નવલશ્ચા તો”—નિર્મલદાસ હસીને બોલ્યો—“હવે છેક હાથથી ગયો જણાય છે. શું એના વિચારો અને શું એના મનના તરંગો! બહા માણસ, તારી આ પિત્તળની પાવડીની જોડે સિદ્ધિને લેવા દેવા શું તેનો તો વિચાર કર?”

“હું તો કેશવલાલને પુછું છું, તમને નહિ”—નવલક્ષ્મી મહેટેથી બોલ્યો—
“ન્યારે ન્યારે હું પુખ્ત વિચાર કરી મારી સંકલનાઓ બહાર પાડું છું, ત્યારે
તમે ખી ખી ખી હસ્યા કરો છો, પણ એમાંજ કંઈ હાંશીઆરી મળ્યાય નહિ.
જુઓ, તમને સમજણ પાડું. આપણાથી બી. એ. થયા વગર આપણા નામની
પાછળ બી. એ. લખાય? તેવી રીતે પાવડીની સિદ્ધિ મળ્યા પહેલાં આ પાવડીઓ
પહેરાય કે નહિ એટલેજ મારો સવાલ છે. હવે સમજ્યા?”

નવલક્ષ્મી નિર્મલદાસને રદીઓ આપવાની લહાયમાં બહુ મહેટેથી બોલ્યો.
બોલવામાં એટલો તક્ષીન થઈ ગયો કે મમતારામ ચાલ્યો ચાલ્યો દીવાનખાનામાં
આવ્યો તેને પણ એણે જોયો નહિ એટલુંજ નહિ, પણ કેશવલાલ અને નિર્મલ-
દાસ એને આંખના અને હાથના ઇસારા કરીને વારવા લાગ્યા તે પણ એના
લક્ષમાં આવ્યું નહિ. બોલી રહ્યા પછી નવલક્ષ્મીની નજર મમતારામ પર પડી
એટલે એ ચુપ થઈ ગયો. જાણે મમતારામને ન સાંભળવાનું પોતાથી બોલાઈ
અંતું હોય તેવી રીતે એ પાવડીને પાછો રૂમાલમાં બાંધવા લાગ્યો.

મમતારામે જોયું કે ત્રણે જણ બહુ રસાકસીથી વાત કરતા હતા. કેશવ-
લાલ અને નિર્મલદાસ ઇસારા કરીને નવલક્ષ્મીને વારતા હતા તે પણ એ તરત
જાણી ગયો. વળી પોતાને જોઈને નવલક્ષ્મી બોલતાં બોલતાં અચકાઈને ઉભો રહ્યો
એ પણ એના લક્ષની બહાર નહોતું.

“તેવી રીતે પાવડીની સિદ્ધિ મળવા પહેલાં આ પાવડીઓ પહેરાય કે નહિ
એટલેજ મારો સવાલ છે; હવે સમજ્યા?” એ શબ્દો મમતારામે દીવાનખા-
નામાં આવતાં આવતાં સાંભળ્યા હતા. એને તે ધણા વિચિત્ર લાગ્યા કે પાવડી
શું અને સિદ્ધિ શું? વળી નવલક્ષ્મી જેવો થોડું બહાનું બધાને હાથુત અને
જંગલી કહેનારો આવી વાત ગંભીર વદને કરે, ને બીજા બે જણા પણ તેવીજ
રીતે શાંત બની સાંભળે, એ પણ કંઈ થોડું વિચારવા જેવું નહોતું. મમતારામે
પોતાના મનમાં તરત નિશ્ચય કીધો કે એ વાતમાં કંઈ ભેદ છે કે અમસ્થીજ
હતી, તે મોડા વેહેલા એ શોધી કહાડવું. પરંતુ મમતારામ ઘડાઈ ઘડાઈ એવો
પાવરધો થયો હતો કે પોતે જે સાંભળ્યું તેથી એને વિસ્મય થયો હોય, વા
તેઓ કંઈ ખાનગી વાત કરતા હતા તે પોતાના સાંભળવામાં આવી, વા પોતાના
આવવાથી તે વાત અટકી પડી છે એવું, પોતાના મ્હેરા પરથી કે બોલીચાલી
પરથી દર્શાવ્યું નહિ.

એના હાથમાં રૂમાલે વીંટળેલાં બે પુસ્તકો હતાં. એ બે પુસ્તકો હાથનાં
લખેલાં હતાં. જે બાહ્ય પાસથી લેખી પુસ્તકોની એક પેટી ખરીદવાનો વિચાર

એણે કેશવલાલને જણાવ્યો હતો તેમાંનાં એ જે પુસ્તકો હતાં. આજે સવારનાજ તે બ્રાહ્મણે મમતારામના કહેવા પ્રમાણે પોતાના ગામથી જગાવી એને અપાયાં હતાં. મમતારામે ધાર્યું કે કેશવલાલને ત્યાં એ પુસ્તકો બતાવવાને બહાને જવાનો ઠીક લાગ છે. બહુ વિચાર કરીને એણે રાતના મળવા જવાનો વખત પસંદ કીધો કે જે વખતે કેશવલાલ એકલોજ હોય.

સવેની જોડે હસતે મ્હોડે શેકહેંડ કરી મમતારામે પુસ્તકનું બોમકું ટેબલપર મુક્યું. પાસે એક પુરશીપર બેસતાં એ બોલ્યો—

“આપણે જે બ્રાહ્મણોનાં પુસ્તકોની વાત આમળ કીધી હતી તેણે નમુના દાખલ આ બે મોકલાવ્યાં છે. મેં ઉપલેક સુપલેક થોડાં પાનાં ફેરવી જોયાં તો તે સારે અક્ષરે લખેલાં છે એટલુંજ નહિ, પણ એમાં બહુ બહુ કવિઓની બધી બધી વાણીઓ છે. માફ મન તો પુસ્તક જોતાંજ એમ થયું કે હું કેશવલાલને ક્યારે મળું. પણ તમને પુરસદ હોય એમ સમજી આ વખતે આવ્યો છું.” એવામાં મમતારામને લાગ્યું કે કેશવલાલ અને નિર્મલદાસ બહુ ખુસ મીજાજમાં બેઠેલા છે, એટલે પુસ્તકની વાત પડતી મુકીને એ બોલ્યો—“પણ એ તો બહુ થવાનું હશે ત્યારે થશે. આજે તમને ખુશ જોઈને મને એમ લાગે છે કે તમારું પરિણામ શું આજે જણાયું? તમને હું અભિવંદન આપું?”

“હા.”—નિર્મલદાસે કહ્યું—“કેશવલાલ પહેલા વર્ગમાં બી. એ. માં પાસ થયા એમ આજે ચાર વાગે ખબર પડી.”

“અહો હો.”—મમતારામ પોતાના મ્હોડાને હરખના એક પછી એક આમળા ચઢાવતો બોલ્યો—“ત્યારે આજે તો માફ અહોભાગ કે આવે સારે અવસરે હું અહીં આવી લાગ્યો. કેશવલાલ, હું તમને ખરા દીલથી વધાઈ આપું છું.” એમ બોલતાં બોલતાં પુરશીપરથી ઉઠી મમતારામે કેશવલાલની પાસે જઈ હેતથી કરી શેકહેંડ કીધી. પાછા પુરશીપર બેસી એણે કહ્યું—

“આ નિર્મલદાસનો પણ હું આભાર માનું છું કે એને મ્હોડેથી મેં આવું હરખાવનારું વૃત્તાન્ત સાંભળ્યું.”

“ત્યારે આ નવલશાનો કંઈ આભાર આભાર નહિ માનો કે?”—નિર્મલદાસે હસીને પુછ્યું.

“બધી ખુશીની વાત છે.”—મમતારામે કહ્યું—“કે એ બાઇસાહેબ પણ આવે સારે વખતે અહીં છે.”

“અરે હું તો બીજે જ કામે આવ્યો હતો.”—નવલશા બોલ્યો.

મમતારામે કેશવલાલ તરફ ફરીને પાછું બોલવું શરૂ કીધું—“તમે પહેલા

પર્યંતમાં પાસ થયા એ વિશેષ ધન્યવાદ દેવા જોઈએ છે. તમારાં લગ્નકાલ તો અમે અગાઉથી જ જાણતા હતા કે તમે કુળદીપક નીવડશો. એટલે તમે ખારિસ્ટર થાઓ તો પણ ઝાઝું આશ્ચર્ય જેવું નથી; તથાપિ તમારા પરિશ્રમ અને ખંતીપણને માટે જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે. ખીજા પણ પરીક્ષામાં જનારા મહેનત કરતા હશે, પણ તમારી આગળ તો આડો આંક સમજવો! તમારે તો જાણવું અને રળવું, શાવું અને વળાડવું, એ બન્ને કામ એક સાથે કરવાનાં હતાં, એટલે તમારા આગ્રહને વખાણવાની સીમા રહેતી નથી.”

મમતારામને આ પ્રમાણે કેશવલાલનાં વખાણ કરતાં જોઈને નવલક્ષ્મી ચુપ બેસી રહેવાયું નહિ. એને વિચાર આવ્યો કે મમતારામ શું કેશવલાલને તાબેદાર છે કે તેનાં આશ્ર હદ બહારનાં વખાણ કરે છે, તેથી એ બોલી ઉઠ્યો—

“તમે મારે કોઈ દહાડો જોવા આવ્યા હતા કે કેશવલાલ લખવા પાછળ કેટલી મહેનત કરે છે?”

મમતારામને નિશ્ચય હતો કે આજની જે ખાનગી વાત એ જાણવા માગતો હતો તે નવલક્ષ્મી સિવાય ખીજા કોઈ દ્વારા મળવાની નથી, તેથી નવલક્ષ્મીને હાથુત ન કરતાં એ બોલ્યો—

“એ તો ભાઈ તમે જાણો છો કેની? “કરમ છુપે નહિ લખત લગાયે” કેશવલાલનું શરીર જ કહી આપે છે કે એમણે કેટલો શ્રમ લીધો હશે.”

“હા, પણ તમે તે ક્યાંથી જાણ્યું?”

અલખત નવલક્ષ્મીનું એ કહેવું ખરું હતું. મમતારામની બલાએ નહોતી જાણતી કે કેશવલાલ બી. એ. સારું કેટલું અને કેમ લખે છે. તેનાં વખાણ એણે સાધારણ રીતે કીધાં હતાં, તેમાં નવલક્ષ્મી એને આમ બાંધવા લાગ્યો તે એને ઠીક લાગ્યું નહિ. મમતારામ તરત જાણી ગયો કે પોતે કેશવલાલનાં વખાણ કીધાં તે નવલક્ષ્મીને પસંદ પડતાં નથી; તથાપિ નવલક્ષ્મીને ખોટું ન લાગે તેમ એ બોલ્યો—

“એ તો ભાઈ, મને જાણવાના હજારો રસ્તા હોય છે તે તમે શું જાણો?” કેશવલાલ તરફ ફરીને એણે પુછ્યું—“ત્યારે હવે તમે આગળ શું લખવા ધારો છો.”

“એલ. એલ. બી. તે થવું જ”—નિર્બલદાસ બાર મુકતો બોલ્યો—

“એમાં તો કંઈ શક નહિ. પછીની વાત પછી.”

અને તે પછી તમારો વિચાર સોલ્લીસીટર થવાનો છે કે ખારિસ્ટર થવાનો છે? મમતારામને પુછ્યું.—“આમ હું તમને ખાસ કરીને પુછું છું તે એટલા માટે કે તમારો વિચાર સોલ્લીસીટર થવાનો હોય, અને પૈસા માટે તમે જોગવાઈ કરી

શકે એમ છે તોપણ મારા જેવાની સલાહ પુછો, તો હું પણ ધણો ખુશીથી બીજા કોઈની જોગવાઈ કરાવી આપીશ. કારણ કે અવેરાતની દલાલીમાં ધણા ધણા પ્રસંગે અમારા જોવામાં આવે છે.”

“ઠીક છે—” કેશવલાલે જવાબ આપ્યો—“જરૂર જણાશે તો હું તમને કહીશ.”

“મારી સલાહ માનો તો”—મમતારામે કહ્યું—“મહીનો એ મહીના તમે બહાર ગામ હવા ફેર કરી આવો.”

“આ નવલશાનાં લમ ઉપર અમે જમ્યું એટલે એની મેજે હવા ફેર થશે”—કેશવલાલે કહ્યું.

“હા”—મમતારામ બોલ્યો—“એ લાખનાં લમની વાત તો હું જ્યારે ને ત્યારે ભુલીજી જાઉં છું. નવલશા, મને તમારાં લમમાં નહિ લઈ જાઓ?”

“હા આવોની, ખુશીની સાથે. તમને કાણુ ના પાડે છે?”

“તમે તો મને હસવાને કહેતા હશો, પણ હું તો જરૂર આવીશ હોં.”

થોડીક વાર રહીને મમતારામે ઉડવાની તૈયારી કરવા માંડી. એણે ધાર્યું કે નવલશા કંઈ ઝાઝો વાર બેસશે નહિ, તેથી આવેલા કામ પ્રસંગે એ કેશવલાલને કહેવા લાગ્યો—

“આ પુસ્તકો હું અહીંજ મુકી જાઉં છું. તમારી ધૂરસદે વાંચજો. થોડા દહાડામાં હું તમને મળવા આવીશ. અથવા જો તમને અનુકૂળ હોય તો મને જ્યારે બોલાવશો ત્યારે હું હાજર થઈશ. કેમ નવલશા, હજી તમે તો અહીંજ બેસશો કેની?”

નવલશાએ બોયું માથા પર મુકી દીધું ને બગલમાં પાવડી મારતો કે ઉઠીને ઉભો થયો. મમતારામે કેશવલાલ ને નિર્મલદાસને સલામ કરી. જતાં જતાં એ પાછો કેશવલાલનાં વખાણુ કરવા લાગ્યો ને પોતાને તેથી જે હર્ષ થયો તે દેખાડવા લાગ્યો. તેમ તેમ નવલશા વધારે અધીરો પડતો ગયો. થોડી વારમાં બંને જણુ કેશવલાલના ઘરમાંથી સાથે નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૩૧ મું

નવલશાને મમતારામ સીસામાં ઉતારે છે

મહેતાજીની ઘોડી-એક પગે હાલે ચાલે—

પાતાળમાંથી પાણી મહાડે—પાતાળમાંથી પાણી મહાડે—

એ પાણીને મગે કીજે—માગાપના હાથ પગ ધોઈ ધોઈ પીજે. (જુની મહેલી.)

‘સિદ્ધિ મળવા પહેલાં આપણાથી પાવડી પહેરાય’ એ શબ્દો મમતારામના કાનમાં હજી પણ લાણુકારા કરી રહ્યા. સિદ્ધિ—પાવડી—એ શબ્દો ચાલુ જમાનામાં જરૂર તાબુબ કરનારા હતા ખરા અને તેમાં ‘આપણા’ એ શબ્દથી જે સંબંધ થતો હતો તેથી અનુએષીમાં ઓર વધારો થતો હતો. એ પ્રમાણે વિચારોને ગોઠવતો મમતારામ નવલક્ષાની જોડે દાદરેથી હેડે ઉતર્યો. નવલક્ષાનો સ્વભાવ બરોબર પીછાનીને મમતારામે રસ્તામાં ચાલતાં તરત તે વાત છેડવી ધારી. વળી રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં ધારેલી વાત ચાલુ રાખવાને અનેક વિદ્વો અનાયાસે આવી મળે છે તેથી મમતારામની અધીરતા વધી; પણ એ કંઈ બોલે તે પહેલાં નવલક્ષા બોલી ઉઠ્યો—

“મમતારામ, હું તો તમને અત્યાર સુધી બહુ સ્વતંત્ર ખાશીઅતના માણસ સમજતો હતો. તમારી રીતભાત અને દેખાવ તો બધો તેવો છે. પણ આજે કેશવલાલનાં વગર કારણે, કંટાળો ઉપજે એટલે હદ સુધી વખાણુ કરતાં તમને મેં જોયા ત્યારથી મારો વિચાર તમારે વિષે ફરી ગયો છે.”

“તમારું કહેવું”—મમતારામે કહ્યું—“બોલે બોલ સાચું છે. જે શખસ મારી રીતભાત નહિ જાણતો હોય તેને એમ લાગે ખરું કે મેં કેશવલાલને નિઃસીમ વખાણ્યો છે.”

“અરે મને તો એવો કંટાળો આવ્યો કે હું એક બે વાર તમારી સામાએ થયો”—નવલક્ષા બોલ્યો—“પણ આજે મેં સારી પેઢે જોયું કે તમે આવ્યા ત્યારથી તે ગયા ત્યાંસુધી, એનાં વખાણુ અને વખાણુ સિવાય બીજું કંઈ જ કીધું નથી.”

“ઉભા રહો”—મમતારામ બોલી ઉઠ્યો—“તમે એમ સમજતા જણાવ્યો છો કે મેં કેશવલાલને વખાણ્યો તેમાં મારી ચાલ નિંદાપાત્ર થાય છે.” નવલક્ષા હા કહેતો હોય એવું મ્હોં કરવા લાગ્યો તે જોઈ એ બોલી ઉઠ્યો—“જો તમે એમ સમજતા હો તો તમારી મોટી ભુલ છે.”

“એ પણ ઠીક”—નવલક્ષા ઠેકઠી કરતો બોલ્યો—“કે કંટાળો તમે આવ્યો ને ભુલ તો મારી ગણામ.”

“અરે ભાઈ, અંગ્રેજીમાં જેને એટીકેટ (સમ્યક્તાની રીત) કહે છે, અથવા સુધરેલી રીત પ્રમાણે જે તાજામ તવાળો અને વર્તન રાખવું જોઈએ, તેની બહાર હું ગયો નહોતો એમ હું ખાતરીથી કહું છું.”

“પણ એમ કરવાનું કંઈ કારણ?” નવલક્ષાએ પુછ્યું.

‘કારણ તો ધણાંએ છે’—મમતારામે જવાબ આપ્યો—“પણ હું તમને એક જ કહીશ. જનમંડળનું અંધારણુ જ એવું છે કે ચોખ્ખ પ્રસંગે ચોખ્ખ હાવભાવ ધારીને,

અને ચૈત્ય શબ્દોમાં, એકબીજાનાં વખાણુ ન કીધાં તો જનમંડળ સીકસ મારી જાય અને સંસારચક્ર નકામું ચેલું કયાં કરે એમ કહેવાય છે. અને તે વાત હું સમજી સમજીને હસણાં જ સમજવા લાગ્યો છું. એક વખત એવો પણ હતો કે આવી ઠાલી અને લુખી રીતભાતની તમારી પેઠે મને પણ છીટ હતી. મારા મનમાં જે લાગણી જોર કરતી તે બહાર દર્શાવી દેતો. તમે જ્યારે મારી ઉમર પુગણ ત્યારે મારા જેવું જ આચરણુ રાખશો એમાં કશો શક નથી.”

“કોઈ દહાડોએ આશા રાખતા નહિ”—નવલક્ષા એક દાખીને બોલ્યો—“મને તે થાય તો પણ હું તો કોઈ દહાડો એવું કરીશ જ નહિ. અરે વધારે તો શું, તમારા આવવા પહેલાં, થોડીક વાર અગાઉ મને નિર્મલદાસે કહ્યું કે કેશવલાલ બી. એ. માં પાસ થયો તે સાંભળી મેં તો ફક્ત એટલું જ કહ્યું કે બહુ સારું થયું. વળી મને એમ લાગ્યું કે મેટ્રીક્યુલેટ થયા પછી બીજી પરીક્ષાઓ આપવી સહેલ છે, એટલે મારા એ વિચારો પણ બતાવવાને હું ચુક્યો નહિ.”

“જો તમે એમ કાંઈ હોય તો”—અમતારામે કહ્યું—“તમે મોટી જુલ કાંધી છે એમ મારે કશા પાખી ચાલતું નથી. બાકી તમારી અને કેશવલાલની વચ્ચે હેત ઉભરાઈ જતું નથી તે હું સારી પેઠે જાણું છું. પણ તમે નહિ જાણતા હો કે મારે અને કેશવલાલને પણ કેટલાક સંજોગોને લીધે ખડા ખાસ્ટા જેવું છે; છતાં મેં તેનાં વખાણુ કીધાં ને હજી બીજા પ્રસંગ આવે તો તેનાં કે તેના જેવા બીજાનાં પણ જોડેથી વખાણુ કરવાને હું ચુકું નહિ. હજી તમારે તે સ્વીકારવાનું છે.”

“એવા એવા હોંગને”—નવલક્ષા તુચ્છકાર નાંખતો બોલ્યો—“મારે સ્વીકારવા જ નથી ત્યાં કેમ?”

“બાઈ, એનું નામ સુધરેલી રીતિ ગણાય છે. જનમંડળના અંગણતોની એ એક ફરજ છે. વગર પૈસે, ઠાલી બોલોથી એ ફરજ અદા થઈ શકે છે, એટલે તેને પાળવાને માટે તે એક બીજું કારણ છે.” અમતારામે એ પ્રમાણે શાંત રહીને ધીરેથી નવલક્ષાને જવાબ આપ્યો. પોતાની ધારેલી વાત કહાડવાને એને પ્રસંગ આવેલો જોયો અને રખેને વળી વાતનું સુકાન ફરે માટે એણે નવલક્ષાને કહ્યું—“પણ મને એક અજાણી લાગે છે કે તમે એનાં વખાણુ કરવા માટે નહિ તો આજે જ, જ્યારે એ બી. એ. થયો ત્યારે એની પાસે શું કરવાને મથા હતા?”

“અરે”—નવલક્ષા બોલ્યો—“હું આજે તે કારણસર ગયો જ નહોતો.” હું ત્યાં ગયો, પછી પેલા નિર્મલદાસે અને એના માલ ચલાની વાત જણાવી. કંઈ બીજા જ કારણસર હું ચલ્યો હતો. એમ બોલતાં બોલતાં નવલક્ષાને મહારાજની આમજ

કેવી રાખી ભરવે બાપો હોય તે યાદ આવે ને તે ખરથી પોતાના શુદ્ધ અને કાલેર ઠીક કરવા લાગ્યો.

“તમારે ને કેશવલાલને”-મહારાજા પેટનું પાણી ન હાલે એમ પ્રાર્થના બોલ્યો-“ઝાઝો એપલાસ કે મેલાપ જેવું તો છે નહિ. ત્યારે તમારે શું કામ હશે, એ વિચારતાં મને અળાપી થાય છે.”

“તમને અળાપી થાય એમાં નવાઈ નથી. બાકી કેશવલાલ જેવા અગભગતોને તો દૂરથી જ નમસ્કાર કરવા સારા. જાણે આપણે તો એની કશી ગણતરીમાં હાથે નહિ એવી રીતે એ મારા સામું જોય છે, તેથી મને તો ઝેરઝેર વાપી જાય છે.” નવલક્ષ્મી પાછો કોષ શમાવતો બોલ્યો-“લ્યોની, તમારાથી આ એક બાપ-તમા પડેો રાખવા જેવું હું જોતો નથી. આજે મેં સાંભળ્યું કે પેલા વાલકેશ્વરવાળા મહારાજા એમને ત્યાં આવ્યા છે, તેથી તેમનાં દર્શન કરવાને હું ગયો હતો. વળી મારે”-નવલક્ષ્મી છેક ધીમેથી બોલ્યો-“એમને કંઈ પુછવાનુંએ હતું.”

“શું પેલા વાલકેશ્વરવાળા મહારાજા જે આપણને ઉજાણીમાં મળ્યા હતા તે જ કે?” મહારાજા પુછ્યું-“અને તમને હું બોલું લગાડવાને માગતો નથી, પણ જેનાં તમે તે દહાડે અડપલાં કહાડતા હતા તે જ મહારાજા કે?”

“હા હા”-નવલક્ષ્મી નિસાસો નાંખતો બોલ્યો-“તેજ મહારાજા, મારાથી કંઈ તે દહાડે વધતું ઓછું બોલાયું ખરું, અને તે માટે ખરેખર હું બહુ દલગીર છું. મારા જનમમાં મેં એ પહેલી જ ભુલ કીધી, પણ મહારાજા મને માફ કીધો છે.”

મહારાજા આંખ ફાડીને નવલક્ષ્મી સામું જોઈ જ રહ્યો! વાલકેશ્વરમાં મહારાજાની ટેકડી કરનાર આજ નવલક્ષ્મી કે કાઈ બીજો! ને એ શું બોલે છે! અંગ્રેજી બોલીને બાવા અને વેરાગીને હાથુત કરવામાં કીર્તિ માનનાર આ નવલક્ષ્મી, તે આજે એમ કહે કે તે દહાડે પોતાથી વધતું ઓછું બોલાઈ ગયું એ ઠીક થયું નહિ ને તેને માટે તે પોતાની દલગીરી બતાવે! વળી મહારાજાની માફ માગે અને મહારાજા માફ કરે એ સધળું શું ઓછું વિસ્મય કરનારું હતું? ખરેખર વાલકેશ્વરમાં ઉજાણીને દહાડે તો નવલક્ષ્મીએ મહારાજાની માફ માગી હોય એમ મહારાજાની જાણમાં નહોતું. મહારાજા પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો કે હું કાળીને તે દહાડે અપોરના મળવા ગયો હતો ખરો, પણ જો તેને તે દહાડે જ નવલક્ષ્મીએ મહારાજાની માફ માગી હોય તો નયુશેઠની જાણ બહાર એ વાત હોય નહિ. એવી વાત એ મને કશા પાખી પણ રહે નહિ. ત્યારે શું નવલક્ષ્મીએ પાછળથી માફ માગી! અહો, આવો કાચો સમજનો, જડમ જેવો તે વળી માફ માગે! માગી હોય તો તેમ કરવાનું કારણ જરૂર વિચિત્ર હોવું જોઈએ. વળી માફ માગી તો ક્યારે ને કંઈ

વખતે? શું મહારાજ ને એ પાછા મળ્યા હતા ને એ મુલાકાત કેમ થઈ? એ વગેરે અનેક તરંગો, પાણીના તરંગો પેઠે, મમતારામના મનમાં ઉભરાવા લાગ્યા. એનું ચાલત તો નવલશા પાસેથી બધો ભરમ એ ત્યાંનો ત્યાં જાણી લેત; પણ જેટલે અંશે એનો અચંપો વધ્યો તેટલે અંશે એને પોતાની અધીરાઈ દાખવામાં ડહાપણ જોયું, ને ધીરા પડીને એણે પુછ્યું.

“શું વાલકેશ્વરની ઉજાણી પછી તમારું અને મહારાજનું મળવું થયું હતું?”

“હા—તે પછી એકવાર મળવું થયું હતું ખરું”—નવલશા બોલ્યો—“આજે તો હું એમને બીજી વાર મળત, પણ ભોગભોગે મહારાજના જવા પછી હું કેશવલાલને ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. વળી આવતી કાલે એ તો એમને ઠેકાણે પધારી જવાના છે એમ કેશવલાલ અને નિર્મલદાસ કહેતા હતા; એટલે હવે મને તે બહુ વિચાર થાય છે કે હવે મારે કેમ કરવું.”

“તમે આજે જે વાત કરો છો તે હું સમજી શકતો નથી. તમે મહારાજને મળવાને કેશવલાલને ત્યાં જાઓ ને તેઓ નહિ મળે, તેમાં તમે આટલા દલગીર થાઓ તે મને તો બહુ અજાણ્ય કરે છે.”

“હું ઘણો દલગીર છું”—નવલશા બોલ્યો—“કે આ બાબત વિશે મારાથી વધારે કંઈ કહી શકાતું નથી. મહારાજની સખત તાકીદ છે. અને વધારે કહેતાં અમારું પોતાનું અણહિત થાય.”

મમતારામને ઓર વધારે સળવળાટ થવા લાગ્યો. વળી તદ્દખીર વાપરી એણે પુછ્યું—“ત્યારે તમારે મહારાજને મળવાનું કામ ઘણું જ મુદ્દાસરનું હોવું જોઈએ.”

“હાજ તો”—નવલશા બોલ્યો—“નહિ તો હું કેશવલાલને ત્યાં જઈ એમ તમે ધારો છો?”

“તમે શું કામ મહારાજને મળવા માગતા હતા”—મમતારામે પુછ્યું—“તે વાત કેશવલાલ જાણે છે?”

“જે મુદ્દા માટે હું મહારાજને મળવા માગતો હતો તે તો કેશવલાલ, નિર્મલદાસ અને કુલારામ જાણે છે. પણ જે પ્રરેનો મારે પુછવાના હતા, તે તો મેં કેશવલાલને કહ્યા ત્યારે જ એના જાણવામાં આવ્યા.”

“વાર ત્યારે”—મમતારામે કહ્યું—“હું તમને એક સલાહ આપું તે પ્રમાણે ચાલેાની. તમે કહો છો કે મહારાજ આવતી કાલે પધારી જવાના છે, તો આજે હમણાં વાલકેશ્વર જઈને એમને કેમ મળતા નથી?”

“એ વાત ખરી, પણ એમની પાસે જવું કંઈ જેવી તેવી વાત નથી”—નવલશા

બોલ્યો—“મહારાજ બહુ ચમત્કારી છે. કદાચ નાખુશ થાય તો મારો તાલ બગડે. એમની પાસે એકલા જતાં મને બ્હીક લાગે છે.”

મમતારામની અન્નએબીની સીમા રહી નહિ. તથાપિ એ બોલ્યો—“ત્યારે આવતી કાલે સ્ટેશન પર જાઓ તો કેમ?”

“ત્યાં બધાના દેખતાં અને ટ્રેન ઉપડવાની ગડબડમાં વાત થાય નહિ.”

“ત્યારે શું તમારે જે પુછવાનું હતું તે કેશવલાલ અને નિર્મલદાસ સાંભળે તેમ તમે પુછત?”

“હા એમ કરવામાં કંઈ વાંધો નહોતો.”

“મારા બોલવાનો તમે આડો અર્થ કરતા નહિ. તમારી ખાનગી વાત જાણવાની મારી ઇચ્છા હોય જ નહિ. વિશેષમાં જ્યારે તમે એમ કહો છો કે તેમાં તમારું અણુહિત થાય એમ છે ત્યારે. તો પણ તમારા હિતેચ્છુ તરીકે તમને મારાથી બનતી સલાહ આપવાની મારા મનમાં ઉમેદ છે.”

“હા”-નવલક્ષ્મીએ કહ્યું—“તમારા જેવા કાંઈ તરાહિતની સલાહની આ કામમાં મારે જરૂર જરૂર છે; કારણ કે કેશવલાલ વગેરે તો મને ખરી સલાહ માનું તો આપે નહિ. અમારા બધાનું હિત એક બીજાની વિરૂદ્ધ છે.”

“તમારે મ્હોડેથી જેટલી વાત મેં સાંભળી તેથી હું તો ગુંચવાડામાં પડ્યો છું.”

“હું શું કરું. મારાથી જ્યાં વધારે કહેવાઈ શકાતુ નથી ત્યાં?”

મમતારામ પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો—“કહો ના કહો, પણ આજે આ નવલક્ષ્મી કંઈ ખરી જ વાત કરે છે. મહારાજનાં દર્શન ન થવાથી એ ખરેખર દલગીર છે. પણ એ ખરી વાત શું હશે તેનો એ લાચારીએ મને ભેદ આપી શકતો નથી. એ કહે છે કે તેમાં એનું અણુહિત છે. એ કેવી નવાઈ! એથી તો મારો ગુંચવાડો વધે છે. વળી એની વાત એ કંઈ એકલો જાણતો નથી. કેશવલાલ, દુલારામ અને નિર્મલદાસ પણ જાણે છે, તે વાત ચારે જણનાં માહોમાંહે હિત વિરૂદ્ધ છે, ખરેખર આ જમાનામાં સાધારણ રીતે નહિ મનાય એવી તે કંઈ વાત હોવી જોઈએ. પણ હમણાં જમાનો પાછો ફેરવાઈ ગયો છે. પેલા થીઓસોફીસ્ટો આવ્યા ત્યારથી વાત પક્ષી ચકડોળે ચઢી છે. અને મહાત્માઓનાં દર્શન અને યોગની સિદ્ધિઓની વાત ઘેર ઘેર ગવાય છે. એમાં માનવા જેવું શું એ વિચારની વાત છે. મારી સાથે તાલીમ લેનારા અને મારી માફકના વિચાર ધરાવનારા ઘણા મિત્રો એવી એવી વાત ખરી માને છે. મારે પણ તે ખરી માનવી પડશે એમ આજે નવલક્ષ્મીને મ્હોડેથી જે સાંભળ્યું છે તેથી મને લાગે છે. વળી નવલક્ષ્મી મને નહિ જોઈને સિદ્ધિ સંબંધી બોલ્યો હતો. મને જોઈને એ પાવડીને

જાતાડવા લાગ્યો તે પણ મારે સુધી જવું જોઈએ નહિ. તે તો બહુ દુર. તે તો જેમ હો તેમ હો. હકીકતો હશે તો અનુમાન અતે ઉપમાન બનાવવાનાં મુશ્કેલ સાધનો મોજુદ છે. માટે લાવ, આ નવલકથાને જેટલો નીચોવાય તેટલો નીચોવું. વળી એ સટકી ગયો તો આવો અવસર કોને માલમ કે મારે આવશે. પેલા ખીજા પણ જણા તો મને કંઈ માને એમ નથી.”

“વાર”-અમતારામે પુછ્યું-“આ તમારા હાથમાં પાવડી છે તે શું તમે મહારાજને બતાવવાને ખાસ લઈ આવ્યા હતા?”

“અરે હા”-નવલકથાએ દલગીર થતાં કહ્યું-“પણ તમે મને મહેરબાની કરી વધારે પુછો નહિ. નહિ તો મારાથી કંઈ વધારે એાધું એાલાઈ જશે, તેથી તમને કંઈ લાભ થશે નહિ, પણ એર મને હાનિ થશે.”

“ખરી વાત છે”-અમતારામે જવાબ આપ્યો-“આ તમને હવે એક ખેલ પુછવાનો નહિ.”

“જુઓની, હું તમને એટલું કહું છું કે અમારા કુળમાં બાપદાદાથી ઉતરેલી એક દંતકથા છે. તમે અમારા કોઈ પણ ઘરડા કુટુંબીને પુછશો તો તે તે વાતનો ખુલાસો કરશે. મારા કોઈ દાદાએ, કે તેના બાપના દાદાએ કોઈ સાધુની સેવા કરી હતી. તેથી તે સાધુ અને તેના એલા હજીએ અમારો ઉપકાર માને છે. પણ હું વધારે બોલી શકતો નથી. મારે હવે આ રસ્તે જવું છે માટે સલામ.”

“હા, તમે આ રસ્તે જાઓ, પણ હું તમને એક ખીજા વાત કહેતો રહી જઈ છું, કે આપણે બાલકેશ્વરમાં ઉગ્ગણીએ ગયા તેને ખીજે કે ત્રીજે દહાડે નચુ-શેઠ મને કહેલા હતા, કે સર્વેમાં તમારી રીતભાત તેને બહુ પસંદ પડી. ખરેખર તમારા દીલમાં પાપ નથી. અનમાં જે ધારો છો તે બોલી છો છો તે જોતાં નચુ-શેઠ તમારાથી શી જાણ થાય એમાં કંઈ નવાઈ નથી. મને કહે કે મારે એમની જોડે બોલખાણ વધારવી છે. એ તો ઉપલેક્ષ જવાબ આપ્યો કે હાલમાં તમે લગનમાં રોકાયેલા છો માટે લગનથી પરવારે પછી વાત; તો પણ તમે એને એકાદ વાર મળો તો સારું. એ પણ તમારા જેવા પાપ વગરના આસામી છે. એના જેવા શ્રીચાલ આપણને હેતથી બોલાવે ત્યારે મળવા કરવા શું કામ નહિ જવું?”

“ઠીક છે ઠીક છે”-નવલકથા ફરખાતો અને જોડા તરફ નજર કરીને કોટલું કાઢી ઠીક કરતો બોલ્યો-“મને પુરસદ મળશે તો હું જરૂર આવીશ.”

“હા જરૂર મળવું. તમે એક ખીજાને જોળ્યો છો તો ખરો. પણ આવી આવી આજ મુલાકાત વખતે મારા જેવા સાથે હોય તો વધારે સારું. તમને ફર-સદ હોય ત્યારે તમે કહેશો તો હું તમારે ત્યાં આવીશ ને આપણે સાથે જઈશું.”

અથવા તમે મારે ઘેર આવો તો એથી વધારે સારું. એક પંથ ને દો કાળ થશે, ને મારી સુદામાની કુંપણી પાવન થશે.”

“હા હા, હું એમજ કરીશ, ત્યો ત્યારે સાહેબ મેહસ્થાન.”

એમ કહી નવલશા રાજમાં અને રાજમાં રસ્તામાં કાઢવ કે ધુળથી શુભ ન બગડે તેની તપાસ રાખતો મમતારામથી બુદ્ધ પડ્યો. નથુશેઠ એનાં વખાણુ મમતારામને મ્હોડે કરે અને તે વાત ખરી ન હોય તે વિષે એનો કરી શક કે તેની ગંધ આવી નહિ. કારણ કે પોતાને માટે એને પહેલા નંખરનો વિચાર હતો. એટલે નથુશેઠ એનાં વખાણુ કરે તેમાં એને નવાઈ જેવું લાગ્યું નહિ કે શકતું કારણે ઉભું થાય. મમતારામ વિષે પણ એનો વિચાર સારો બંધાતો ગયો. આનન્દસંકરે તેને માટે હલકી વાત કીધી હતી તે નવલશા ભુલી ગયો. મમતારામના બહારના આડંબરથી નવલશાને લાગ્યું કે તેની સાથે હરવા ફરવામાં માન વધે છે. વળી મમતારામ એની જોડે સલુકાઈથી વાત કરતો હતો તેથી તેની જોડે એખલાસ વધારવો સારો છે એમ નવલશાને લાગ્યું.

બીજા હાથ ઉપર મમતારામને એક બાતમી વધારે મળી કે નવલશાના કુટુંબીઓમાં એક પુરાણી દંતકથા છે. અને કાંઈ સાધુની એના બાપદાદાએ સેવા કરેલી તેના ચેલામાં પેલા વાલકેશ્વરવાળા મહારાજ હોવા જોઈએ. મમતારામને લાગ્યું કે તેના સાંભળવામાં ધણું આવ્યું છે ખરું, પણ જે આવ્યું હતું તે બધું લાંબેલ તુટેલ અને પાયા વગરનું હતું; તથાપિ એ રાજ થવા લાગ્યો કે ચલો, થોડો ધણો ભેદ તો પાથો. હજી ક્યાં, નવલશાને સપાટામાં ઠીક લીધો છે અને એના ધરના કાંઈ માણસ પાસથી હજી વધારે ભેદ મળવાની મને આશા છે. ગમે તેમ કરીને આ વાત જાણવી તો ખરી. એમાંથી જરૂર કંઈ ને કંઈ સાર નીકળશે એમ માઈ મન કહે છે.

મમતારામ અને નવલશાના જવા પછી નિર્મલદાસે થોડીવારે જાણે પોતાને નીરાંત મળી હોય એમ કેશવલાલને કહ્યું—“હાસ, હવે મને નીરાંત વળી. પેલો મમતારામ હતો ત્યાં સુધી કાણ જાણે મારો તો ઉત્સાહ ઉડી ગયો. બાકી આપણે કેવા આનન્દમાં બેઠા હતા ! તેમાં વળી પેલા પાવડીદાસના આવવાથી એર ગમત વધી હતી. તમે પણ મમતારામથી રાજ થયલા દીસતા નહોતા. ત્યારે એને શું કામ કાઠું આપો છો ?”

‘હું શું કરું’—કેશવલાલે કહ્યું—“મારી જોડે એ પરમણે પ્રીત કરે છે. મૂળથી જ મને એનું આ ગમતું નહોતું. તેમાં વાલકેશ્વરમાં આપણી ઉમ્મણીને હાડે મમતારામ મહારાજને મળીને ગયા પછી, મહારાજે મને એમ કહ્યું—“બચ્ચા કેશવલાલ,

મમતારામથી ચેતતો રહેજો. તમે ને એ ધણા ધણા પ્રસંગોમાં એક બીજાની આડે આવશે એમ મને જણાય છે.” ત્યારથી તો હું એને બાર ગજના નમસ્કાર કરું છું. એને પાપે તો મેં નથુ શેઠને ત્યાં જવું છોડી દીધું છે, ત્યારે જોગાન જોગે પ્રાચીન કાવ્યોનું બહાનું કહાડી એ નકામો અહીં આવે છે.”

“તમે એને ના પાડો કે તારે ને મારે મેળ નથી માટે મળવું માફ કરજો. મહારાજે તમને કહ્યું હશે તે વિચારીને જ કહ્યું હશે.”

“તે તો ખરૂં, પણ આપણે ઘેર કોઈ ચાલ્યો ચાલ્યો આવે તેને એકદમ કંઈ કુતકારી કહાય ? તેં જોયું હશે કે મેં એને ઝાઝો બોલાવ્યો ચલાવ્યો નહોતો કે એની જોડે લાંબી વાતો કરી નહોતી.”

“એથી કંઈ મમતારામ દયાઈ જવાનો નથી. એ તો જેવા દેવ તેવી પૂજા. તમે ચોખ્ખી ના નહિ કહેશો ત્યાંસુધી એ તમારો કુટો છોડવાનો નથી એમ ખચીત જાણુજો. તમે કહો તો તમારી વતી હું એને પુસ્તકો પાછાં આપી રામ રામ કરી આવું.”

“ના ના—આપણે કંઈ બીજી તદબીર કરશું.”

“તમારાં એણે બહુ વખણુ કીધાં પણ મને તો તે રસ વગરનાં લાગ્યાં. ઠાલો આડખર હતો. એણે બોલવામાં તો કંઈ કચાસ રાખી નહોતી, પણ ઢીંચણે કંઈ પાનો ચહડે નહિ.”

થોડી આડી તેડી વાત કરી નિર્મલદાસ ત્યાંથી જતો રહ્યો.

વળતે દિવસે કેશવલાલ પોતાના કયા કયા મિત્રો કયા કયા વર્ગમાં પાસ થયા છે તે જાણવાને ભુલેશ્વર લાયબ્રેરીમાં ગયો. ત્યાં એક અંગ્રેજી છાપામાં “ટુંકા જાહેર ખબરો”ના મથાળા નીચે એક જાહેરખબર એના વાંચવામાં આવી તે આ પ્રમાણે હતી:—

જોષ્ઠએ છે. એક ગૃહસ્થને ત્યાં પત્રવ્યવહાર ચલાવવાને સાર કોઈ ગુજરાતી એન્જીએટ. જેની બીજી ભાષા સંસ્કૃત હશે તેને વધારે પસંદ કરવામાં આવશે. તેની પાસે વધારેમાં વધારે પાંચ કલાક કામ લેવામાં આવશે. પગાર દર મહીને રૂ. ૧૦૦. ઉમેદવારે તોષકપત્રો સાથેની એક લેખી અરજી આ છાપાને ટેકાણે ‘ફક્તી’ એ સરનામે આજથી સાત દહાડાની અંદર મોકલવી.

કેશવલાલ આ ખબર વાંચીને બહુ હરખાયો. એનો વિચાર હજી વફાલની પરીક્ષા આપવાનો હતો, તે દરમ્યાન ધરનું ગાડું ગળડાવવાને શું કરવું તેના વિચારમાં જ એ હતો. તેવામાં અચાનક આ ખબર એના જોવામાં આવી. શું એનું ભાગ્ય એને ચારી આપતું હતું કે ગઈ કાલે જ એ બી. એ. માં પાસ થયો ને

આને આ ખખર જોઈ! થોડાક દહાડા વહેલી જો એ ખખર આવી હોત તો એનાથી એના લાભ કેમ લેવાતે? ગુરૂ મહારાજે કહ્યું હતું કે એના ભાગ્યને ઉદય હજી વધારે ખીલશે તે ભવિષ્ય વાણીને ખરી પાડવાનાં શુભ ચિહ્ન તરીકે આ પ્રવૃત્તિ સમજવી કે કેમ એવો વિચાર કેશવલાલને આવ્યો. એણે આજે ને આજે લખેલે ઠેકાણે અરજી મોકલવાનું નક્કી કર્યું.

કાલેજમાં ભણતો હતો તે અરસામાં, એના લેખી વિષયો અને સામાન્ય વિદ્વતા જોઈને, ધણા પ્રોફેસરોએ એને ઉત્તમ તોપકપત્રો આપેલાં હતાં. એટલે દૈવ અનુકૂળ હશે તો પોતાની અરજી બહાલ રહે એ સંભાવ્ય વાત છે એમ કેશવલાલે ધાર્યું. જે દિવસમાં જાહેરખખર લખાઈ હતી તે જોતાં કેશવલાલને લાગ્યું કે તે ગૃહસ્થ પોતાનું કામકાજ અંગ્રેજી અને સુધરેલી ટપે લેનાર હોવો જોઈએ. તેની સાથે તેના મનમાં દેશની દાઝ હોવી જોઈએ કારણ કે સરનામું ‘દેશી’ એ નામે કરવાનું હતું. સંસ્કૃત જાણનારને વધારે પસંદ કરવામાં આવશે તે પરથી તે અટકળને ટેકા મળતો હતો. સધળો વિચાર કરી કેશવલાલે બહુ દમામમાં અને બપોડા બંધ રીતે અરજી લખી. તોપકપત્રકા અસલ ન મોકલાવતાં તેની નકલો સાથે ખીડી અને પોતાની અરજી અને નકલો રીટર્ન રેજીસ્ટર્ડ કરાવી મોકલ્યાં. ખાજીનો બધો દિવસ તે કામમાં અને કામમાં વીતી ગયો. સધળું સંભાળથી ખીડી કરીને પરવાયો પછી એ નીરાંત રાખીને રજા કે જોઈએ હવે થોડા દિવસમાં અરજીનો શો જવાબ આવે છે. કેશવલાલ સારા ખાનદાનનો હોવાથી ધણા ધણા શેઠ સાહુકારોનાં નામ એના જાણવામાં હતાં. ધણાની જોડે તો સલામ વ્યવહાર અને ઓળખાણ હતી, તોપણ એમાંથી કયા ગૃહસ્થને એના જેવા કોઈ ગુજરાતી એન્યુએટની અપેક્ષા હશે તે વિષે એ ચોક્કસ અનુમાનપર આવી શક્યો નહિ.

પ્રકરણ ૩૨ મું

મુંબઈના શેઠીઆ નં ૭. માનશુખ્યાદાસ માખણદાસ

સુરતસે કીરત બડી, બીના પંખ હડ નબ;

સુરત તો ભલી રહે, (પણ) કીરત કણ ન ભય.

નામ રહંતા કાકરા, નાખ્યાં નહિ રહંત;

કીરતી કેસાં કોટકાં, પાખ્યાં નહિ પડંત. (જુની કવિતા)

૧ મુલેહના અમલદાર.

૨ શેઠર સુધરાર્થ ખાતાના સલાસદ.

- ૩ રેન્ડોંગ કમીટીના સભાસભ.
- ૪ માખણ મીસરી ખાનાર ખવાડનાર ઇન્સ્ટીટ્યુશનના મુખ્ય અને પ્રમુખ.
- ૫ ચીમની મારફત ધૂમ ગૃહાદ્ય બહિર્નિષ્કાશક દ્વારા ફેસીઓની ઉદ્ધારક મંડળીના ફાઉન્ડર અને સેક્રેટરી.
- ૬ શેહેરના રાજમાર્ગો ને બીજા મોટા રસ્તાઓમાં કાઢવ કામગીરી અટકાવ કરી શેહેરની આરોગ્યતાવર્ધક સમાજના આનરરી પ્રેસીડન્ટ.
- ૭ એકઠેના કીનારાપર આવેલા પથ્થરોના ઢગ અને રેતીમાં રહેલું બન શોધાવી, તે ધનને પરોપકારમાં વાપરવાની મંડળીના બેઠન્ટ સેક્રેટરી.
- ૮ મુંબઈની ગલી કુંચીઓમાં રાતના ગાસલાઈટના દીવા બાળવાની હીમાયત કરનારી સોસાયેટીના માનવંતા પ્રમુખ.
- ૯ રેંકડા ખટારાના બળદોને પરોણી ભોંકવાના નિર્દયપણાનો અટકાવ કરવાને બાથ લેનારી મંડળીના મેનજીંગ કમીટીના મેમ્બર.
- ૧૦ શેહેરના કાપડના વેપારીઓ પોતાના વાણોતર ગુમાસ્તા પાસે દરરોજના અરાડ કલાક કામ લઈને બેલ જોવા બનાવી દે છે, તેઓને પાછા માણસ બનાવી, મનુષ્યની દાઝ જાણનારી સમાજના સેક્રેટરી.
- ૧૧ સ્ત્રીકેળવણીની દીલસોજી ધરનાર એસોશીએશનના મુખ્ય અને ફાઉન્ડર.
- ૧૨ આર્ય સ્ત્રીઓની મહત્તાવર્ધક ઇન્સ્ટીટ્યુશનના કોરસ્પોન્ડીંગ સેક્રેટરી.

મી. મદનપાલ નિધિપાલ શેઠની થોડી ઘણી પીછાન અને તેમની રીતભાતનું વર્ણન તો પાછલા પ્રકરણોમાં ઘણું ઠેકાણે પ્રસંગાનુસાર આવી ગયું છે. એ સાહેબ અલબેલી મુંબઈના પહેલા વર્ષના શેઠીઆમાં સૌથી પહેલા નંબરે હતા. મુંબઈ શેહેરની સાર્વજનિક અને લોકોપયોગી ઘણી ઘણી મંડળીઓ, સમાજો, એસોશીએશનો, સોસાયટીઓ, કમીટીઓ, ધર્મોદ્ધાર દ્રુટો, ફંડો અને ઇન્સ્ટીટ્યુશનમાં એનું મુખ્ય નામ જોડાયેલું હતું. કોઈએ પેટ્રન કે ફાઉન્ડર, તો કોઈમાં પ્રમુખ કે ઉપ-પ્રમુખ, કોઈમાં સેક્રેટરી, કે આનરરી સેક્રેટરી, તો કોઈમાં ટ્રેઝરર કે આનરરી મેમ્બર, કોઈમાં કમીટીના કે મેનેજીંગ બોર્ડના આનરરી મેમ્બર, તો કોઈમાં કોર-સ્પોન્ડીંગ મેમ્બર-એ પ્રમાણે દરેક લોકોપયોગી સમાજ કે મંડળીમાં, તે તે ખાતા-ઓનું સાર્થક કરવાને એ શેઠ ઘણો આગળ પડતો બાગ ખંત અને ચતુરાઈથી લેતો. દેશનું કે વિદેશીઓનું કલ્યાણ થાય અને સાથે લાગ્યા લોકમાં પોતાનું નામ મજબૂત થાય એવી દરેક સમાજમાં ફાઉન્ડર, કે પેટ્રન, કે પ્રમુખ, કે સેક્રેટરી, કે મેમ્બર તરીકે પોતાનું નામ દાખલ કરાવવાની એ શેઠ હક બહારની કાળજી

રાખતો. પૈસા ખરચીને, લાગવગ લગાડીને અને જરૂર પડે તો ખુશામત કરીને એવી એવી મંડળીઓમાં પોતાનું નામ દાખલ કરાવતો. તેમ કરવામાં એ શેઠ ઈશ્વરે પોતાને આપેલી શ્રીમંતાઈનું અને મનુષ્યાવતારનું સાર્થક માનતો. એના વિચાર એવા હતા કે જે ધનવાન છે તેને પૈસા રળવાની જરૂર નથી. ઈશ્વરે બહુ ધન આપ્યું હોય તો શ્રીમંતાઈ છોડી દઈ, અપાર ધનને વધારે અપાર કરવા સારું કંઈ ધંધો કરવો, કે મીલોમાં નામના શેઠીઆ પેઠે, પણ ખરેખર સાધારણ વાણોતર કે નોકરની પેઠે ગદ્ગવૈતરૂં કર્યું કરવું, અને ધાંચીના બેલની પેઠે રાતદિન રોળાયલા અને રોળાયલા રહેવું તેમાં, શ્રીમંતાઈ મત્તાનું ફલ શું? પાછ પર પાછ ચઢાવવાને સરજેલાને ઈશ્વર અપાર ધન આપે જ નહિ! એવી રીતે કાર્ય પરથી કારણોનાં અનુમાનો ચલાવીને મદનપાલશેઠે, ઘણાં વર્ષો પહેલાં, પોતાના મનમાં એવો સિદ્ધાંત કરી રાખ્યો હતો કે પોતાના જેવા ગર્ભશ્રીમંત શેઠીઆઓને વેપાર વણજમાં રોકાઈ રહી ધન સંઘર્યા કરવું તે કાઠ પણ રીતે જાજતું નથી. તે વખતથી એણે વેપાર અને મીલોને વહીવટ છોડી દીધો. પરંતુ એ શેઠને વિચાર આવ્યો કે કેવળ પશુની પેઠે મોજમજા મારી આવરદાને છેડા લાવવો એવો હેતુ જગતકર્તાને હોય નહિ. જે પોતે ગરીબ હોત તો પૈસા રળવામાં જીવનનું સાર્થક સમજત! પણ જ્યારે પોતે જન્મનો જ શેઠીઓ હતો ત્યારે જીવ્યાનું બીજું સાર્થક શોધી કહાડી તેમાં લાગેલા રહેવાનો એણે નિશ્ચય કીધો. આખરે વિચાર કરતાં કરતાં એ શેઠ નક્કી કીધું કે દેશનું અને દેશીઓનું બહું કરવું, અને તે સારું જે જે યોજનાઓ હોય તેમાં તન, મન અને ધનથી લાગ્યા રહેવું, તેમાં જ પોતાના જીવ્યાનું સાર્થક છે. તે દિવસથી એ શેઠ અનેક પ્રોપકારી, લોકાપયોગી ને સાર્વજનિક મંડળીઓમાં ધુમવા લાગ્યો. ઘણા થોડા વખતમાં એ શેઠની ખાતરી થઈ કે પોતે જે સિદ્ધાંત પર આવ્યો હતો તે ખરાબર ખરો બંધાયો હતો; કારણ કે એવી મંડળીઓ વિષે જ્યારે જ્યારે કોઈ રીપોર્ટ વર્તમાનપત્રોમાં આવતો ત્યારે ત્યારે, તે તે મંડળીઓમાં પોતાનો જે અધિકાર હોય, અથવા પોતે જે દરખાસ્ત કે યોજના મુકી હોય તેને સંબંધે એનું નામ પણ રીપોર્ટમાં આવવા લાગ્યું. જેમ જેમ વધારે મંડળીઓમાં જોડાતો ગયો તેમ તેમ પોતાનું નામ વધારે વાર આવતું ગયું. તે ઉપરથી કાર્યની સાથે કારણનું અનુસંધાન કરીને મદનપાલશેઠે ખાતરી કરી લીધી કે પોતાના જીવ્યાનું સાર્થક એવી એવી મંડળીઓમાં મત્ત્યા રહેવામાં છે. તેથી કરીને દેશ અને દેશીઓનું કલ્યાણ થતું એટલુંજ નહિ, પણ પોતાનું નામ લોકની પીછાનમાં આવતું. રહેતે રહેતે એ શેઠના વિચારે, એકની એક જ પ્રજાલિકામાં લાંબો વખત ચાલુ રહેવાથી એવા નિશ્ચયને ગ્રહણ કીધો કે દેશનું કલ્યાણ કરવું ને પોતાનું નામ બહાર

પાડું એમાં ઝાઝો તફાવત નથી. જે જે કામથી પોતાનું નામ બહાર પડે તે તે કામથી દેશનું અને દેશીનું કલ્યાણ થાયજ થાય. તે વાત પ્રતિપાદન કરવાની કે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર નથી. વરસાદ આવે ને બીનું થાય, કે સૂર્ય પ્રકાશ ને તડકો પડે એમાં પ્રતિપાદન કરવાની કે ખુલ્લે ખુલ્લું કરીને દેખાડવાની જરૂર શી? માટે નામ કહાડવું, સરકારની અને લોકની પીછાનમાં આવવું, રોજરોજ પોતાનું નામ જાહેર વર્તમાન પત્રોમાં અને અસંખ્ય હેડખીલોમાં છપાવ, વંચાવ અને ચર્ચાવ એવું કરવું, એનું નામ તે જ દેશનું અને દેશીઓનું કલ્યાણ! સ્વદેશાભિમાન તે એથી બીજું હોય જ નહિ! પરોપકાર, પંડિતાઈ, કુશળતા, દાતારપણું એ વગેરે અનેક સારા ગુણો એ બધા, નામ બહાર પાડવાના પર્યાયવાચક શબ્દ સમજવા. વસ્તુ અને અર્થ તો એકના એકજ. પણ જુદી જુદી રીતએ ને જુદા જુદા ધોરણથી જોવાથી તેની તેજ વસ્તુ અને અર્થ, જુદા જુદા નામથી અને રૂપથી ઓળખાવ છે. આવો અપૂર્વ સિદ્ધાંત મદનપાલશેઠે બાંધ્યો તેપરથી એમ સમજવું નહિ કે એ શેઠે હવે દેશ અને દેશીઓના કલ્યાણની વાત છોડી દીધી, અને નામ બહાર પાડવાનો પોતાનો ઉદ્ધમ છે, એમ છાતી ઠોકરીને બધાને કહેવા લાગ્યો. મદનપાલશેઠને વિચાર આવ્યો કે પોતાને મજેલો સિદ્ધાંત ધ્રુવે એને આપેલી બુદ્ધિનો અનુમદ હતો. એવી બુદ્ધિ દરેક માણસમાં કે મંડળમાં હોતી નથી. તેથી કરીને જનમાં અને જનમંડળમાં, તેવી બુદ્ધિનો અભાવ હોવાથી, જે પોતાનો ઉદ્ધમ માન ખાટવાનો છે એમ ઇડેચોક કહી દે તો લોકો તે સમજશે નહિ. વળી એ સિદ્ધાંતનો એના બુદ્ધિમાન મગજમાં પણ તરત ને તરત ઉદય થયો નહોતો. ધણી વર્ષો પછી રહેતે રહેતે સ્વતઃ-સિદ્ધ થયો હતો. તે સિદ્ધાંતને લોકો સ્થૂલ બુદ્ધિએ તરત ગ્રહણ ન કરી શકે એમાં નવાઈ જેવું નહોતું. સખખ જનસંસર્ગમાં તો દેશ અને દેશીઓના કલ્યાણ માટે, પોતાનો દુઝાનસંધાન રહિતનો ઉદ્ધમ હોય, એવા ધોરણપર મદન-પાલશેઠ ચાલતો. માત્ર પોતાના દીલમાં છૂકે ખુણે એવી ગાંઠ વાળી દીધી હતી કે પોતાની કાર્તિ થવાથી દેશનું અને દેશીઓનું કલ્યાણ થઈ જાય છે !

મી० મદનપાલશેઠની ઉંમર ૭૦ વર્ષની હતી. એમનું શરીર પાતળું લાંબું ને એકવડું હતું. અંબાનના શેડીઆઓની આ એક ખુખી છે કે તેઓ શરીરે એકવડા હોય છે. અનંગપાલશેઠ શરીરે ગખ્ખર અને ભરાઉ હતો, પણ સાધારણ રીતે શેડીઆ થયા એટલે શરીર તો એવડું ઊંચું નહિ ! ખાઈ પીને મોજ મારવાની અને પૈસા રળવાની કે બીજી કોઈ પણ જાતની શીકર ચિંતા નહિ છતાં, શ્રીમાન શેડીઆઓ શરીરે એકવડા કેમ રહેતા હશે તેનું કારણ જાણવા જેવું છે. લક્ષ્મી દેવીની હુંફ સુખકર છે. પણ જ્યારે તે અનહદ હદમાં આવીને રહે, ત્યારે તો હુંફ

મટીને એક જાતની ઉજ્જુતા શરીરમાં વાસો કરે છે, જેથી કરીને મુંબઈના શેઠીઆ તવાયલા જેવા દેખાય છે. અનંગપાલશેઠની બાબતમાં તેને પણ લક્ષ્મીની ઉજ્જુતા હતી ખરી. પરંતુ એ શેઠ સાંઝે સાંઝે ખાવા પીવામાં જીવનનું સાર્થક માનતો હતો, તેથી તેની ટહાડેકને લીધે લક્ષ્મીની ઉજ્જુતા પ્રબલ છતાં, વૃદ્ધિને પામી ન હતી. એજ કારણથી એ શેઠ શરીરે હજુપુજી હતો. તથાપિ ધોળા પુણી જેવા, એકવડા અને ઉંચા સોટા જેવા દેખાવવું એ શ્રીમંતાઇનું ચિહ્ન છે એમ મુંબઈવાસીઓ જાણે છે. મદનપાલશેઠનું શરીર ઘઉંવળુ હતું. મ્હોડું લાંબું ને ચપડું હતું. આંખો ઝીણી, અમક ભારતી ને અણીદાર હતી. બધા શરીર અને મુખની જોડે શોભે એમ નાક લાંબું, દાંડીવાળું ને બંને નસકોરાંથી નિર્ભય શ્વાસોર્ધ્વાસ લઈ શકે એવું હતું. ગરદન ઉંચી ને રોણકદાર હતી, અને જાણે, બંને ખભાઓ ઉપર મજબુત રીતે ગરદન ગોઠવીને માથું મુકી દીધું હોયની, એવી રીતે એ શેઠનો દેખાવ જણાતો હતો. ઓઠ પાતળા અને ગુલાબી રંગના હતા; અને તે પોતાના મનનો આશય રખેને બહાર નીકળી જાય એવી ખીંકે, સદા દેવાયલા રહેતા. જ્યારે એ શેઠ હસતો અથવા મ્હોં મલકાવીને કાઢતી જોડે વાત કરતો (જેમ કરવામાં ગૃહસ્થાર્થ સમાયલી છે એમ એ માનતો) ત્યારે એના ઉજ્જવલ દંતો મુખને એર શોભા આપતા.

મદનપાલશેઠ અંગ્રેજ ઝાડું લણેલો નહોતો, શાળા છોડી ત્યારે એનું બાપા-જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને જેબ આપે એવું નહોતું. અંગ્રેજ છાપાઓમાં આવેલાં લોકલ ન્યુસનો અર્થ એ માણુમાણુ સમજી શકતો હતો. પરંતુ વેપાર ધંધે લાગ્યા પછી, ઘણી થોડી વારમાં એ શેઠના કળવામાં આવ્યું કે લોકમાં મશકુર થવાને, વધારે તો નહિ પણ સાધારણ ગાડું ગળડે એટલા અંગ્રેજ જ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે. તેથી અંગ્રેજ ખેડવાની એ શેઠને ચટ થઈ આવી, રોજ અંગ્રેજ છાપાઓ ખ્યાન દબને વાંચવાથી, મિત્રોની જોડે પત્રવ્યવહાર અને બીજાં કામકાજ અંગ્રેજમાં ચલાવવાથી, અને થોડી ઘણી પોતાની ખંતથી, એ શેઠનું અંગ્રેજ જ્ઞાન, હાલમાં પોતે ઇચ્છતો હતો તેમ, ગાડું ગળડે એવું થયું હતું. હજી પણ અંગ્રેજમાં જ સર્વ કામકાજ ચલાવવાથી એનું જ્ઞાન વધવાનાં સુચિહ્નો જણાતાં હતાં. હાલમાં એ સાદી ઇખારતમાં ચીટ્ટી લખી શકતો હતો. મીટીંગો મળવા કરવા વગેરેનો ખરડો, બહુ કડાકુટીઓ નહિ હોય તો, તૈયાર કરી શકતો હતો. તેમ જ કોઈ દરખાસ્ત મુકવાની હોય, કે નહાનું સરખું બાપણુ કરવાનું હોય, ને તેને માટે જો આગળથી તૈયારી કરી રાખવાનો વખત મળ્યો હોય તો, એ શેઠ કરી શકતો હતો. હમણાં હમણાં ધુમાડા મંડળી સંબંધે એના જાણવામાં ઘણા ઘણા સંસ્કૃત શબ્દો આવ્યા હતા. તેનો તે બહુ છુટથી ઉપયોગ કરતો કે પોતાની વિદ્વત્તાની પણ લોકને ખબર પડે.

એણે પોતાનો તમામ કારભાર અને જનમંડળમાં ઉપયોગી રીતભાત સુધરેલા અંગ્રેજ ધોરણને અનુકરણ કરતી રાખી હતી. જે કે દેશ અને દેશીઓનું કલ્યાણ કરવામાં પંડે અગ્રેસર હતો છતાં, કોઈને મળતાં કરતાં એ શેઠ જેગોપાળ નહિ પણ સલામ કરતો કે લેતો. પરસ્પર મળતાં હાથ હલાવતો. ઘરમાં નહાના મહોટા તમામ માણસ આકરેને તમે તમે કહી બોલાવતો. કોઈ જણને હુકમ આપતો નહિ કે આ કામ કર, પણ આ કામ કરશો કે કરી આવો. ગમે તેવા માણસની જોડે સમ્મતાથી વર્તતો. કોઈનો પત્ર આવ્યો હોય, કે કંઈ પુછાવતું કહેવડાવતું હોય, તેનો જવાબ બનતી ત્વરાથી આપતો. ટુંકમાં ઘરમાં કે બહાર, ઘેરાં છોકરાંમાં કે સગાં વહાલાંમાં, જનમંડળમાં કે મિત્ર સમાજમાં, તમામ ઠેકાણે એ શેઠ રીતસર, વખતસર અને માન મરતબાસર કામ લેતો અને ચલાવતો.

વાલકેશ્વરમાં દરીઆ કીનારે આવેલા ખુશ હવા નામના મહોટા અને સણગારેલા બંગલામાં એ શેઠનું રહેણાક હતું. શેઠેરમાં એના રહેણાકનાં જંગી મકાનો હતાં. પરંતુ શેઠેરની હવા એ શેઠને શરીરે માફક ન લાગવાથી વર્ષના બારે માસ એણે વાલકેશ્વરના પોતાના બંગલામાં રહેણાણ કીધું હતું. ત્યાંથી દરરોજ બપોરના એક થે વાગે, કામકાજને પ્રસંગે, કોટની પોતાની આરીસમાં બે ધોડાની ગાડી દોડાવતો એ ભલકાબંધ રીતે જતો; ને સાંજના છ સાત વાગે દેશ કલ્યાણની અનેક સલાઓના કામકાજથી પરવારી, બ્યાબામને માટે થોડું ધણું ચાલી, પાછા બે ધોડાની ગાડી દોડાવતો ખુશ હવાના બંગલામાં આવતો.

બંગલાનું ફરનીયર છેલ્લી રેટાઇલનું વસાવેલું હતું. મદનપાલશેઠ બહારના આડંબરને નામ મેળવવાના પુરુષાર્થનું મુખ્ય સાધન માનતો. જાતે જો કે વાણીઓ હતો, તથાપિ પ્રખ્યાતિ પામેલી વાણીઆની કંજુસાઈ એનામાં રતી માત્ર હતી નહિ. સાચું બહુ જ દુલાદીલથી, જેટલી આવક તેટલો ખરચ ભલકાને સાર, લોકની ને અધિકારીની જાણમાં આવવાને સાર, એ શેઠે રાખ્યો હતો. તેથી કરીને બંગલાની અંદર પુષ્કળ માળીઓ, હમાલો અને નોકરો ઝાડપાન ને ફરનીયર, ઉડીને આંખે વળગે એવું સાફ સુદ અને શોભીતું રાખતાં. એ ભલકાને સાર સુધરેલી રીત પ્રમાણે, દર ત્રણ ત્રણ વર્ષે મદનપાલશેઠ જુના ફરનીયરનું લીલામ કરાવી નવી ઢબજબમાં બનેલો સરસામાન વસાવતો. તેને નવી રીત પ્રમાણે જેમ શોભે તેમ ઝોઢાવતો. ઠેકાણે ઠેકાણે બારીઓ અને બારણાં આગળ, બંગલાની પાંખ જેવા પડાઓ, ઉપરથી ઝુલ પડતા વાળી દીધા હતા. ઠેકાણે ઠેકાણે ચકચકતા આરસાઓ, અને રેશમ જેવા સુંદર ગલીયાઓ, અને જાત જાતની તરેહવાર ઉંચી નીચી બેઠકો શરીરને અને મનને ટહોકે આપે એવી રીતે નજરે પડતી હતી.

મદનપાલશેઠ, એવી રીતે ભલકામાં રહેવાની બાબતમાં, અનંગપાલશેઠ કે ધનપાલશેઠથી જુદો પડતો હતો. ધનપાલશેઠ પૈસાને રળી જાણતો ને પૈસાનો ગુલામ જેવો હતો. તે શેઠ સારી રીતે રહેતો તે દીલના ઉમળકાથી નહિ, પણ લોકલાજને ખાતર. અનંગપાલશેઠ તો પૈસાની ઝાઝી દરકાર કરનાર નહોતો. પણ સાઈ સાઈ ખાવા પીવા સિવાય પુરુષાર્થનો બીજો કાંઈ પણ વિષય પોતાને દૃષ્ટિગેચર થયો નહોતો તેથી, એ શેઠ ભલકા બપકામાં કંઈ સમજતો નહોતો. તેની જે શાલા અને રીતભાત હતી તે વાણીઆ મીસાલેની હતી. જે થોડી ધણી ટાપટીપ દેખાતી તે તેની પત્ની મહામતિની કેળવણીનું પરિણામ હતું. ઘરમાં કરતી કારવતી એ શેઠાણીજ હતી. અનંગપાલશેઠે તમામ ગૃહકાર્યભાર એને સોંપી દીધો હતો, તેથી એ શેઠનો વૈભવ, જે કે બીજા લોક કરતાં ઘણો વધારે હતો તોપણ, તે વૈભવ મદનપાલશેઠની આગળ ઝાંખ મારી જાય એવો હતો.

એ શેઠ રોજ સવારના છ વાગે ઉઠી, દાંતણ પાણી કરી, સાડાસાત વાગ્યા સુધી બંગલામાં હવા ખાવાને ફરતો. તે પછી દશ વાગ્યા સુધી છાપાંઓ વાંચતો. પોતે જે સભામાં હાજર થયો હોય કે ભાગ લીધો હોય, તેમાં પોતાનું નામ આવતું રહી ગયું હોય, કે પોતાના રીપોર્ટમાં, કે દરખાસ્તમાં, કે કંઈ આંકડામાં, કાંઈ પણ ઠેકાણે જરીક જેટલી ચુક છપાઈ ગઈ હોય, તો તરત તેની નોટ એ શેઠ, એક તે કારણ માટે ખાસ રાખેલી ચોપડીમાં બહુ હરખભેર લખ લેતો હતો. હરખ થવાનું કારણ કે એ મસે છાપામાં પોતાનું નામ બીજાવાર આવવાનું કારણ દૈવયોગે પેદા થતું હતું! એ પ્રમાણે બહુ લક્ષ્યથી છાપાંઓ વાંચવાથી પરવારી, દશેક વાગે ન્હાઈ ધોઈ જમીને, હુક્કો ગગડાવતો અગ્યાર વાગ્યાની વાટ જોતો એ બેસતો; કારણ કે બરાબર વખતસર કામ લેવું એમાં એ શેઠ ગૃહસ્થાઈનું ચિહ્ન સમજતો. અગીઆરનો છેલ્લો ટકારો પડી રહ્યો કે એ શેઠ દેશકલ્યાણની અનેક સભાઓના કામકાજમાં પડતો. સેક્રેટરી તરીકે, કે મેનેજર તરીકે કાંઈ જોડે પત્રબ્યવહાર ચલાવવો હોય તે ચલાવતો. કાંઈના પત્ર આવ્યો હોય તેને જે ઘટારત લાગે તેવો જવાબ લખતો. વળી મેનેજીંગ કમીટીમાં કંઈ દરખાસ્ત મુકવાની હોય, કે સૂચના કરવાની હોય, તેના વિચાર એ શેઠ અગીઆર વાગ્યા પછી બહુ લક્ષ્યપૂર્વક અને ચતુરાઈથી કરતો. પ્રેસીડન્ટ તરીકે કંઈ ભાષણ આપવાનું હોય ને તેને માટે આગળથી તૈયાર રહેવું જોઈએ, તો તે તૈયારી પણ એજ વખતમાં કરી રાખતો. ટુંકમાં, દેશકલ્યાણની સભાઓમાં પોતાના અનેક જાતના અધિકારને લીધે, જે અનેક જાતની ફરજો આવી પડી હોય, તે સંપૂર્ણ રીતે પાર પાડવાને સાર, અગીઆરથી એક બે વાગ્યા સુધી એ શેઠ પોતાનું તમામ ધકધ્યાન તે તે કામોમાં રોકતો. પૈસો રળવામાં જેટલી ચતુરાઈ

ને હોંશીઆરી જોઈએ છઈએ, તેના કરતાં નામ બહાર પાડવાને માટે કંઈ ઓછાની જરૂર પડતી નથી. નામ બહાર પાડવામાં વળી ખટપટમાં મગ્યા રહેવાની જરૂર હતી. અમુક જોડે આમ વાત કરવી, અમુકને આમ રાજી રાખવે, અમુક માણસ કે યોજના આ પેચને ગાંઠે એમ નથી તો તેને આમ તદ્દખીરથી સીસામાં ઉતારવી, વગેરે વગેરે અનેક પ્રકારની રાજખટપટ જેવી આ પણ ખટપટ જેવી તેવી નહોતી. મદનપાલશેઠને એવી ખટપટ થોડા વખતમાં સ્વાભાવિક થઈ પડી, કારણ કે જન્મથીજ એ શેઠ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો હતો. એ વાગ્યાથી પાંચ છ વાગ્યા સુધી મેનેજિંગ કમીટીની મીટીંગમાં, મેમ્બરો જોડે સલાહ કરવામાં, કે જનરલ મીટીંગ વગેરેમાં હાજર થવામાં, અને અધિકારીઓ જોડે કામસર વાતચીત કરવામાં એનો વખત જતો. રાતના સાત વાગે પાછા ખુશ હુવાના બંગલામાં આવી ચાલેલું કામકાજ કે વાતચીત એ શેઠ આઠ વાગ્યા સુધી પોતાના મનમાં ઘટાવતો, ને તત્સંબંધે બીજી ઘટતી તદ્દખીરો ખોળી કહાડતો. રાતના આઠ વાગે વાળુ કરી સાડાઆઠ વાગે એ શેઠ અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચતો, કે જેથી કરીને પોતાનું બાષાજ્ઞાન વધવાની સાથે વિચારો પણ સુધરે. એ પ્રમાણે મદનપાલશેઠ પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરતો.

સાધારણ રીતે પોતાનો વખત એ પ્રમાણે વ્યતીત કરતો એ ખરું; તથાપિ તેમાં કોઈ કોઈ વાર ભંગાણુ પડતું. એ ભંગાણુ જ્યારે મુંબઈમાં કોઈ રાજા રજવાડાનું કે બીજા કોઈ માનવન્તા અધિકારીનું આવવું થતું ત્યારે પડતું. એવા શખસને લેવા જવું, કે મુંબઈમાંથી સીધાવી જાય ત્યારે તેને વિદાય કરવા જવું, એ મુંબઈના શેઠીઆની ફરજ છે. એ ફરજ મદનપાલશેઠના નામ બહાર પાડવાના આશયને સહાયકારક હતી. જે માનવંત શખસને લેવા મુકવા મથા હોઈએ તે તો કંઈ ન્યાલ કરતો નથી. માણુમાણુ ચેકહેન્ડ કરે તો બહુ! પણ વળતે દિવસે અમુકે અમુક બેઝબેઝો ફલાણુને લેવાને કે વિદાય કરવાને હાજર હતા એવી હકીકત વર્તમાનપત્રોમાં આવે એ કંઈ જેવી તેવી ગણાય નહિ. સખખ મદનપાલશેઠ એવે પ્રસંગે હાજર થવાનું ખસુસ કરીને ચુકતો નહિ. એવા પ્રસંગે આવી પડતા (અને તેમ વારંવાર બનતું) ત્યારે પોતાને સારૂ બાંધી રાખેલા વખતના ધોરણમાં ફેરફાર પડતો; તથાપિ તેવાં કામોમાં મદનપાલશેઠ બહુ ઉલટબેર અને હોંશીથી બહાર પડતો, કારણ કે એ મસે છાપાંમાં નામ આવવાથી દેશનું કલ્યાણ થતું!

જો કે પોતે ધણી ધણી મંડળીઓમાં જાતજાતનો ભાગ લેતો ને અધિકારો ભોગવતો, તથાપિ એ શેઠને એવો વિચાર આવ્યો કે એકાદ એવી સમાજ

કહાડવી જોઈએ કે જેની યોજના અને સ્થાપનક્રિયા પોતાને હાથેજ થયેલી હોય, અને તે મંડળી કે સમાજ સાથે પોતાનું નામ એવી રીતે જોડાયેલું હોય, કે એકનો વિચાર કરતાં બીજનો વિચાર સહજ થઈ આવે. મદનપાલશેઠને લાગ્યું કે જ્યાંસુધી એવી મંડળીની હિલચાલ અને સ્થાપના પોતાને હાથે નહિ થાય, ત્યાંસુધી જે કીર્તિના અને ખીતાબોના ટેકરા પોતે દૂરથી જોયા કરતો હતો તેને પામવાનો નથી. પોતાની ટુંક અને તે પણ નવીસવી કારકીર્દીમાં એણે કંઈ ઓછી પ્રખ્યાતિ મેળવેલી નહોતી. તથાપિ જે નામના મેળવેલી હતી તે, હજી જે મળવાની આશાઓ હતી તેની આગળ, કુછ ખીસાતમાં નહોતી. હજી તો યુનીવર્સિટીના ફેલો થવાનું હતું. મુંબઈના શેરીફનો ઓલો મેળવવો હતો. પોતાના નામને યોનરેબલના ઉપનામથી દીપાવવાનું હતું. તેની પહેલાં રાવબહાદુરના ખીતાબનું પોટકું મળે તો ગાંઠે બાંધી લેવું હતું. છેવટે વાઇસરાયની કાઉન્સિલના મેમ્બર થઈને, હિંદુસ્થાનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે પોતાનું નામ ધરગતુ શબ્દ જેવું કરવાનું હતું. એ સર્વ અથાગ ઉદ્યોગના ફળરૂપ નાઇટના મહાતેજસ્વી એલકાબથી, મદનપાલશેઠને સ્વર્ગતુલ્ય સુખ અને વૈભવ, આ મૃત્યુલોકમાંજ ભોગવવાનો ઉમળકો હતો! તેજ સારૂ એ પોતાને અવતરેલો માનતો! તેજ સારૂ એ ખાઈ પીને મચ્છો રહેતો! મહોટા મહોટા અધિકારીઓને અને છાપાવાળાઓને ભારોભાર માખણ તોળી આપતો તે પણ તેજ સારૂ! બાકી ખુશામતની એ શેઠને જબરી છીટ હતી! પણ દેશકલ્યાણની ને ખીતાબની વાત આવે, ત્યાં લાચારીથી એ શેઠને પોતાની છીટ દૂર કરીને, ધારેલા અર્થને પાર પાડવાને મથન કરવું પડતું હતું! એવી રીતે બનતો પ્રયત્ન કરવા છતાં, મદનપાલશેઠને લાગ્યું કે આજકાલનો જમાનો બહુ ફેરવાઈ ગયો છે. ઠેકાણે ઠેકાણે કેળવણીના પ્રચારને લીધે બુદ્ધિબળ અનેક રૂપો અને રંગોમાં દેખાવ દેતું જાય છે. તેવા અરસામાં કેવળ ખુશામતથી કે છાપામાં નામ આવવાથી, સંતોષ પકડીને બેસી રહેવાથી કંઈ કામ સરે તેમ નથી. પોતાની યોગ્યતા દર્શાવવાને માટે સ્વબુદ્ધિબળનો મહિમા અધિકારીઓ આગળ ખડો કરી દેવો જોઈએ. તે ઉપરથી એ શેઠ, દેશનું મહા મહા કલ્યાણ કરી નાંખે એવો ઉદ્દેશ પોતાનો ને પોતાનાજ ધરનો હોયની, તેની શોધમાં લાગ્યો! બે એક વર્ષને છેડે એના જાણવામાં આવ્યું કે કાંઈ મંડળી સ્થાપવી, પણ તેના હેતુ રાજદ્વારી હકો માગવાનો તો સ્વપ્ને ન જ હોવો જોઈએ, નહિ તો વળી ચોરીમાં રંડાયા જેવું થઈ જાય! ઘણી ઘણી માથાકુટ કરતાં એને એક દહાડો વિચાર આવ્યો કે અંગ્રેજો દેશીઓ પર સરસાર્ધ ભોમવે છે તેનું કારણ શારીરિક બળ છે. એ બળ દેશીઓમાંથી કેમ કમી થયું તેનું જો એકાદું અપૂર્વ કારણ જડે તો દેશનું

કલ્યાણ જોતજોતાંમાં થઇ જાય ! એક દહાડો એનો કાંઈ ઓળખીતો શખસ માંદો પડ્યો. ડાકટરે તેને એવી સલાહ આપી હતી કે ધુમાડો ખાવો નહીં; છતાં તેનાથી ધુમાડો ખવાયો અને આંખો વધારે દુખી; તે વાત મદનપાલશેઠના જાણવામાં આવતાં એણે એવો સિદ્ધાંત બાંધી લીધો કે દેશીઓમાં રોગ અને નિર્બળતા, ખીજા કાંઈ કારણથી નહિ પણ માત્ર ધુમાડો ખાવાથી જન્મ પામી છે. એકવાર એવો નિશ્ચય પોતાના મન સાથે થયો કે તેના પુરાવાના દાખલા અનેક અનેક કેકાણીથી એ શેઠને મળવા લાગ્યા. ઘેર ઘેર રસોડાની પાસે લોકના સુવાના અને બેસવાના ઓરડાઓ જોઇને, એ શેઠ પોતાના મનમાં નક્કી કરી પોતાના મંડળી પોતાને ક્યારેના સ્થાપવા ઇચ્છતો હતો તેને ધુમાડો જોડે જોડી દેવી ! તે સંબંધે લોકોના વિચાર કેળવવા સાર, અને પોતાની એ શોધને વિદ્વદ્વર્ગ હસી ન કહાડે તે સાર, કેટલાક તત્ત્વ તત્ત્વ શાસ્ત્ર કુશલજ્ઞોના મત અને વિચાર એકઠા કરવાની જરૂર એ શેઠે જોઇ. મુંબઇમાં એવા કુશલજ્ઞોનો કંઈ ટોટો નહોતો. મદનપાલશેઠે બહુ પૈસા વાવરીને તેઓના મતો એકઠા કર્યા. જાત જાતની અક્કલો દોડાવી, આંકડાઓની શાહદતો એકઠી કરી. તે સર્વેને એકાદ મહોદું પુસ્તક છપાવી, “વીમની મારફત ધૂમ ગૃહાદ બહિર્નિકાશક દ્વારા દેશીઓની ઉદ્ધારક મંડલી” સ્થાપવાની આવશ્યકતા, અને તેનાથી થનારા અગણિત લાભો, દીવાની જ્યોતની પેઠે બતાવી આપ્યા. એમ કરી સર્વ લોકને અને મહોટા મહોટા અધિકારીઓને મદનપાલશેઠે બતાવી આપ્યું કે એની શુદ્ધિ અને ખંતીપણું, શ્રીમાન છતાં, અને યુનીવર્સિટીની કેળવણી લીધેલી નહિ છતાં, ખીજા કેળવાયલાઓ કરતાં કાંઈ પણ રીતે ઉતરતાં નહોતાં.

પ્રકરણ ૩૩ મું

મદનપાલશેઠની કામ કરવાની પદ્ધતિ

પાતાલાજ વિમોક્ષિતો વત વલી મીલો ન મૃત્યુઃ જયમ્ ।

નો મૃદં શસિર્લાંછનં ચ મલિનં નોન્મૂલિતા વ્યાધયઃ ॥

શેષસ્યાપિ ધરાં વિધૃત્ય ન કૃતો મારાવતારઃ જાળમ્ ।

ચેતઃ સત્પુરુષામિમાન્મનનાં મિધ્વાવહન્ ળજસે ॥

(મર્ત્યુરિ)

લોકમાં અને વિદ્વજ્ઞોમાં આ વાત નિઃસંશય સ્થાપિત થઇ કે રસોડાનો ધુમાડો ખાવા પીવામાં આવવાથી દેશની દુર્દશા થઈ છે, અને તે દુર્દશા ટાળવાને એકાદ મંડળી સ્થપાય તો બહુ સાર, એમ જ્યારે મદનપાલશેઠના જાણવામાં

આવું, ત્યારે ધુમાડા મંડળી સ્થાપવાની હીલચાલ એ વધારે ઉલટથી અને જોમથી લેવા લાગ્યો; પણ આ સધળું કામકાજ કરવામાં મદનપાલશેઠને ઘડીકની પુરસદ રહી નહિ. પોતાથી બીજી મંડળીઓના કારભારમાં જોઇતું ધ્યાન આપી શકાતું નથી, એમ એને માલમ પડ્યું કે પછી તરત, એણે એક ફારસ્પોન્ડીંગ સેક્રેટરી રાખવો ધાર્યો. એમ સેક્રેટરી રાખવાથી પોતાની શાલા એર વધશે એવો કંઈ આભાસ પણ મદનપાલશેઠના મનમાં ખરો ! કેળવણીની હીમાયત કરનાર પોતે છે એમ દર્શાવવાને સાર એણે એકાદ બી. એ. થયલાને રાખવો ધાર્યો. મદન-પાલશેઠ દેશી તરીકે પારસી, મુસલમાન વગેરે બધી જાતને સમાન ગણતો હતો, તથાપિ જોઇતો સેક્રેટરી કોઈ ગુજર્ વર્ગનો હોય તોજ પોતાને ઠીક પડશે એમ એને લાગ્યું. પોતાને થોડાક સંસ્કૃત શબ્દો બોલવાની ટેવ પડવાથી, એનો વિચાર સંસ્કૃતભાષાને માટે ધણી ઉત્તમ પ્રતિનો અંધાધ ગયો હતો. પોતાને તે ભાષાના ખેરખાંમાં ગણાવવામાં એ માન ગણતો હતો. તેથી એ શેઠે ઠરાવ કીધો કે ગુજરાતી એન્જ્યુ-એટ રાખવો એટલું જ નહિ, પણ તેની બીજી ભાષા સંસ્કૃત હોય તો વધારે સારું. ચાલુ સુધરેલી રીતિ પ્રમાણે તેને સાર, એણે બંને અંગ્રેજી શત્રોમાં ટુંકી જાહેરખબરોનાં મથાળા હેઠે, અઠવાડિયા સુધી એક જાહેરખબર છપાવી. એક અઠવાડિયું પુરું નહિ થયું તેટલામાં તો એવી સો એક અરજીનેા ઢગલો મદનપાલશેઠની આગળ એકઠો થઇ ગયો ! કોઈ બીજો જેવો તેવો માણસ હોત તો તે એવડો મહોટો ઢગલો જોઇને ગભરાઈ જાત. પરંતુ મદનપાલશેઠ જરા ગભરાયો નહિ. જેમ જેમ અરજીઓ આવતી ગઈ, તેમ તેમ તેઓ પર રાતી પેન્સીલથી અનુક્રમે નંબર ચહાવી, તારીખ નાંખતો ગયો. જાહેર ખબરની મુદત પુરી ન થાય ત્યાં સુધી તેમાંની એક વાંચવી નહિ એમ એણે નક્કી કીધું. તે મુદત પછીની ગમે તે અરજી હોય તે પર ધ્યાન નહિ આપવું એવો નિશ્ચય કરીને, એક દિવસ બપોરના બાર વાગે, દેશ કલ્યાણની મીટીંગનું થોડું મળું કામકાજ હતું તે કરી લઇ, મદનપાલશેઠ રાત્રી દોરીથી બાંધેલો અરજીઓના ઢગલો કહાઓ ને તે વાંચવાની શરૂઆત કરવા લાગ્યો.

આગળ જણાવ્યું છે કે મદનપાલશેઠ બહુ ભલકામાં રહેતો. એ ભલકા સાહેબ લોકના કરતાં સહેજ ઉતરતો હતો, કારણ કે તેની પાછળ ચાલનારો હતો. સિવાય એમની રહેવાની રીતભાત અને ઢબજબ, ગમે તે દેશીને તાબુબીમાં નાંખી દે એવી હતી.

એમનો અંગલો બહુ ઉંચાણમાં અને દરીઆકીનારે પડતો આવેલો હતો. અંગલામાં જવા સારૂ પગથીયાં ચહડીને, બહારનો ઓટલો કે ચાલ મુકી કે

એક મળનું રાણકદાર, સણગારેલું ને લંબચોરસ દીવાનખાનું આવતું. દીવાનખાનાની ઉત્તમ ઉત્તમ સણગારની વસ્તુઓમાં મદનપાલશેઠની લાઇફ સાઇઝની, ઉત્તમ કારીગરીના નમુનાની, એક છબી વધારે ધ્યાન ખેંચતી. સૌથી વધારે ધ્યાન તો છબી નીચેની ઉંચી તખતી પર જતું. તેમાં સોનેરી મહોટા અક્ષરોમાં મદનપાલશેઠ, જે જે દેશકલ્યાણની મંડળીઓના અધિકાર ભોગવતો હતો તે તે, ઉત્તમ રીતે વેલી અને પુલોની લહેરીઓમાં ગોડવી દીધા હતા. એ મહોટી છબી અને તખતી પરથી પડાવેલી અનેક નહાની મહોટી છબીઓ ઠેકાણે ઠેકાણે ગોડવી દીધી હતી. દીવાનખાનાની પડખે એક મહોટો સરખો ચોરડો મદનપાલશેઠનો રીડીંગ-અરૂમ હતો. તેમાં સારાં અને સારી બાંધણીનાં ત્રણ મહોટાં ટેબલો, વચ્ચેવચ્ચ પુષ્કળ જગો રાખીને મુકી દીધાં હતાં. ટેબલની આસપાસ તરેહ તરેહવાર રીતિએ, વાંચવાનું સુગમ પડે એવાં આસનોવાળી પુરશીઓ ગોડવી દીધી હતી. પહેલા ટેબલ પર માસિક ચોપાનિયાં હારદોર ગોડવી દીધાં હતાં. બીજા ટેબલ પર મુખ્ય-ધનાં તમામ અને બીજા દેશોનાં પ્રખ્યાત અંગ્રેજી ગુજરાતી છાપાંઓ સુંદર લારણો નીચે દાખીને રાખેલાં હતાં. ત્રીજા ટેબલ પર જાતજાતની ચપ્પસની પેટીઓ ગોડવેલી હતી. તે પેટીઓ પર દેશકલ્યાણ કરનારી મંડળીઓનાં નામો પડાવેલાં હતાં. ચોરડામાં બીંત સરસાં સુંદર કબાટોમાં અંગ્રેજી પુસ્તકોનો બંડાર ભરેલો હતો. એક પડખે એક નહાનું ટેબલ દરીઆની સન્મુખ મુકેલું હતું. એ ટેબલ પર પોતાનું આઈરિસ બ્લેકસ, ખડીઆઓ, પેન્સીલો, બારણો અને તરતની વસાવેલી નમુનાની અને નવાઈની ચીજો પડેલી હતી. પાસે એક પુરશી હતી તેપર બેસી મદનપાલશેઠ કામ કરતો. પુરશીની પડખે એક મહોટો ચારસો હતો. મદનપાલશેઠ જ્યારે પુશી થતો, અથવા કોઈ તદખીર સુજી આવતી ત્યારે, ચારસીમાં પોતાનો સુંદર ચહેરો મલકાવતો અને વધારે પુશ થતો. તે વખતે પાસે પડેલા હાથીની સુંદર જોવા લુક્કામાંથી, રૂપાની ટોડીવાળા છેડાથી, થોડીવાર સુધી નહાના મહોટા દમ લેતો અને જડી બાવેલી તદખીરને મનમાં સજ્જડ ઠસાવી દઈ પાછો પોતાને કામે વળગતો! એ પ્રમાણે ચારસામાં મહોડું જોવાની અને લુક્કાના દમ લેવાની એ શેઠને આદત પડી ગઈ હતી.

મદનપાલશેઠની કામકાજ કરવાની રીતભાત સુધરેલી હતી, તે એટલા ઉપરથી જણાશે કે દરેક ઠેકાણે, જ્યાં પોતાને બેસીને વાંચવાનો સંભવ હોય ત્યાં, નહાના મહોટા અવાજ કરતી બે ઘંટડીઓ રાખવામાં આવી હતી. કામ કરતાં કરતાં કંઈ યાદ આવ્યું, કે કોઈ ચાકર માણસને કંઈ કહેવાનું હોય, કે કંઈ વરદી આપવી હોય, તો તે બે ઘંટડીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. મહોટો ઘડો

પાડીને ચાકર માણસને કહેવું કે ફલાણાને આમ કહે, કે આ લાવે, એ કંઈ ફીક દેખાય નહિ. તેમ તે સારૂ ચાકર માણસને પાસે બોલાવીને વરદી આપવી તે પણ મદનપાલશેઠને ફીક લાગ્યું નહિ. સખખ રોજના સાધારણ કામકાજ સંબંધી વરદી આપવા સારૂ એણે એ ઘંટડીઓ વસાવી હતી. ઓરડાની પાસે કાયમ ઉભા રહેતા એક હમાલને હેરફેર અવાજની ઘંટડી વગાડીને પોતાના મનનો અભિપ્રાય મદનપાલશેઠ જાહેર કરતો. જેવી રીતે તાર આશ્રિસમાં બે અવાજના હેરફેર ઉપરથી, ગમે તેવા વિચારો બહાર દેશાવર મોકલાય છે, તેવી રીતે અને તેવા ધોરણ પર, દરરોજ ઉપયોગમાં આવે એવા કામકાજની વરદીની મદનપાલશેઠ બાંધણી બાંધી રાખી હતી. જેમ કે મહોટા અવાજવાળી ઘંટડીનો એક ટકારો કરે તો સમજવું કે શેઠને હુક્કાની અલેમ ભરાવવી છે. નહાની ઘંટડીના એક ટકારાથી પાણી લઈ આવવું. બે ટકારાથી પાણી અને પાનની રકબી લઈ આવવી. એક નહાનો અને બીજો મહોટો ટકારો થાય તો ગાડીની વરદી આપવી. હમાલ શેઠનો હુકમ બરોબર સમજ્યો છે એમ પોતાની પાસે રાખેલી ઘંટડીના બે મહોટા ટકારા કરીને જણાવતો. હુકમ બજાવવા જાઉં છું તેને સારૂ ત્રણ નહાના ટકારા કરતો. કામ કરીને પાછો આવ્યો છું તે એક મોહોટા અને એક નહાના ટકારાથી વિદિત કરતો. અલગત એ કામને માટે મદનપાલશેઠ સૌથી હોશીઆર હમાલને રાખ્યો હતો છતાં, ધણીવાર હસવા જેવી ભુલો થતી. જેમ કે મદનપાલશેઠ હુક્કો ભરવાનું કહેતો અને હમાલ ગાડીની વરદી આપી આવતો, અથવા શેઠ પાણી પીવા માગતો અને હમાલ શેઠાણીને બોલાવી લાવતો ! થયલી ભુલ સુધારવાને મ્હોડેથી વધારે બોલવું પડતું; પણ ઘંટડીથી હુકમ આપવાની રીત સુધરેલી ગણાય એવો મદનપાલશેઠને ખ્યાલ હોવાથી તે રીત ચાલુ જ રાખી !

રાત્રી દોરીથી બાંધેલી અરજીઓનું બંડલ આશ્રિસ આકસમાંથી કહાડી ટેબલ-પર મુકતાં મદનપાલશેઠ મલકાયો. કારણ કે ઉમેદવારોની અરજીઓ વાંચવી એ કામ શેઠના સ્વભાવને બહુ રુચિકર હતું. મલકાવાની સાથે પાસેના આરસામાં એણે પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું. એક હાથે બંડલની દોરી છોડતાં છોડતાં, બીજો હાથે પાસે પડેલા હુક્કાની રૂપાની ટોટીથી નહાના મ્હોટા દમ લઈ, ધુમાડાના ગોટાને એ આમ-તેમ રમાડવા અને નચાવવા લાગ્યો. જે દેશકલ્યાણનું કામ પોતે આદરેલું હતું તે આજે નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થયું હોયની, તેમ એ શેઠ આત્માને કૃતકૃત્ય માનીને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો. ખુશ્ખાલી વધવા લાગી, એટલામાં એ શેઠને વિચાર આવ્યો કે જો કોઈના આવવાની વરદી થઈ તો પોતાના ખુસ વિચારમાં ખલલ પડશે, માટે ઘંટડીના જોષ્ઠતા ટકારા કરીને હમાલને જણાવ્યું કે કોઈ પણ કારણસર કોઈને અંદર

આવવા દેવા નહિ; તેમ જ બહાર જરાક જેટલો પણ ગોંધાટ ન થાય તેપર ધ્યાન આપવું. પછી મદનપાલશેઠ હુક્કાની નળી મ્હોંમાં રાખી એક પછી એક અરજીઓ કહાડી વાંચવા લાગ્યો. તમામ અરજીઓ પહેાંચ્યાની તારીખ પ્રમાણે અનુક્રમ નંબર વાર ગોઠવેલી હતી. એટલે અમુક અરજી પહેલાં વાંચવી કે અમુક, એ લપસાણ મદનપાલશેઠને નહું નહિ.

પહેલી ત્રણ અરજીઓ દમ વગરની મદનપાલશેઠને લાગી; મનમાં તેઓને નાપાસ કરવાનો ઠરાવ કીધો, પણ એટલામાં એ શેઠને સુજી આવ્યું કે દરેક પર અભિપ્રાયના શેરા કરતા જવાથી, અરજીઓ વાંચવાનું કામ સુખમ થઇ પડશે. પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ દોડાવી એણે તમામ અરજીઓને એ-બી-સી એવા ત્રણ વિભાગમાં વેચી નાંખવી ધારી. એ એટલે પાસ કરેલી. બી એટલે વિચાર કરવા સારૂ, કે કોઇને કાંઇ પુછવા સારૂ, બાકી રાખેલી. સી. એટલે નાપાસ કરેલી. એ પ્રમાણે મંડળીઓના જુદા જુદા અધિકાર ભોગવવાથી પોતાને કામકાજ કરવાની જે હથોટી પડી ગઇ હતી તે પ્રમાણે વાંચેલી ત્રણ અરજીઓપર મદનપાલશેઠ ચીનો શેરા કીધો. તે નીચે તે દહાડાની તારીખ નાંખી પોતાના નામના આઘ અક્ષરો બહુ ફક્કડ રીતે લખ્યા. એક અરજી કોઈ મરાઠી મુહરથે મોકલેલી મદનપાલશેઠના વાંચવામાં આવી. તેણે ગુજરાતી સ્વભાષાપેઠે આવડવાનું પોતાની અરજીમાં જણાવ્યું હતું, પણ મદનપાલશેઠે તેને પક્કા નિશ્ચય સાથે નામંજુર કીધી. કારણ કે એ શેઠને તમામ કામકાજ, કામકાજની રીત પ્રમાણે લેતાં આવડતું હતું. એને લાગ્યું કે જે અરજીઓ જાહેર ખબરની સરત બહાર જાય તેના પર તુલના કરવી, તે કામકાજના કાનુની ઉલટું ગણાય. એક પારસીની અરજી બહુ સારા અક્ષરથી, સફાઇ ભરેલી રીતે, સારી ભાષામાં લખેલી હતી; તેને પણ ઉપલાજી કારણથી એ શેઠે નામંજુર કીધી. એક પારસણુ ઐન્યુએટ, જેની ખીજી ભાષા વળી સંસ્કૃત હતી તેની અરજી વાંચતાં વાંચતાં મદનપાલશેઠને વિચાર આવ્યો કે—

“અહો. બહુ સાફ થયું” (આરસીમાં મ્હોં જોઇ હુકકો ગગડાવતાં) “કે આ અરજી આપનાર કોઈ પારસણુ છે. ગુજરાતી ઐન્યુએટ એવું લખાણુ તો મારી જાહેરખબરમાં મેં સહેજ લખાવ્યું હતું. તેને બદલે ન કરે નારાયણુ, ને મારાથી એવી ખબર અપાઈ હોત, કે ગુજરાતી જાણનાર ઐન્યુએટ જોઇએ છઇએ તો આ પારસીઓ અને મરાઠી ભાઈ સાહેબો અને જરૂર કવરાવી નાંખત! તેમાં પારસણુની અરજી તો અને કદાચને મુશીબતમાંએ નાંખત. ધારે, કે એવી અરજી પાસ કરવાને હું કાયદા પ્રમાણે બંધાઈ ગયો હોઉં, તો નકામી

લેવાનીદેવામાં હું સળંગ આવી પડત હોં! ધારે, કે તે બાઈ મારા ઉપર દીવળની દાવો કરે ને કોરટ અને ફરજ પાડે કે એ બાઈને મારા કોરસ્પોન્ડિંગ સેક્રેટરી તરીકે રાખવીજ પડશે તો પછી હું શું કરત? થોડાક દહાડા તો છાપામાં નામ આવત ને લોકની જાણમાં હું વધારે આવી જત એ ખરું. પણ હુમાડા નિષ્કાશક મંડળીને જરૂર સુવાડી દેવી પડત! એવી બાઈઓ પાસે તે કોરસ્પોન્ડિંગ સેક્રેટરીનું કામ કેમ લેવાત? વળી એ તો લણીગણીને પાવરધી થયલી તે પોતાનું કામ રાખમાં ને રાખમાં રાખે, તે મને કેમ પાલવત! સાઈ થયું કે ગુજરાતી એન્જ્યુએટ એમ મેં જાહેર ખબર છપાવી. નહિ તો આ અરજી મારા બારજ વગાડત. ખેર, પણ જો આ સો અરજીમાં એકાદ અરજી કોઈ ગુજરાતી એન્જ્યુએટ બાઈની હશે તો વળી હું પંચાતીમાં આવીશ. જરૂર આ કાયદાનો સવાલ છે, અને કોઈ ઓળખીતા મેનેજિંગ કલાર્કને પુછીને એ બાબતનું સમાધાન કરવું જોઈએ, કે મારી જાહેરખબરથી હું શું કોઈ બાઈ એન્જ્યુએટને રાખવાને બંધાયેલો છું?” એમ કહી મદનપાલશેઠે તે બાબતનો ખુલાસો લેવા સાઈ પોતાની રોજનિશિમાં ટાંચણ કાઢ્યું. વળી એ શેઠ પોતાના મનમાં વિચાર કરતો બોલ્યો—“એટલું તો ખરું કે ગુજરાતી એન્જ્યુએટ કોઈ બાઈ હોય, તો તે બીજી કોઈ કામની બાઈ જેટલો રોજ મારે નહિ, કારણ કે આખરે જાત તો બાળખાઉની કેની! પણ એ વિષે આટલો બધો વિચાર કરવાની કંઈ જરૂરજ નથી. મારી જાણ પ્રમાણે હજી સુધી કોઈ ગુજરાતી બાઈ એન્જ્યુએટ થઈજ નથી. કદાચને કોઈ વટગેલ બાઈ થઈ હશે તો તેને ગુજરાતીમાં ગણવી કે કેમ, એ એક જાતનો સવાલ ઉઠશે. શું આજકાલનો જમાનો ફેરવાઈ ગયો છે કે લગાર વધતું ઓછું બોલાયું, કે કંઈ કાળું જુસી આપ્યું કે ફસાયાજ છંદ્યો! આવી આવી બારીકીઓ આપણા બાપદાદા શું જાણતા હશે?” મદનપાલશેઠ શીલસુરી કરતો બોલ્યો—“પણ તેઓ નહિ જાણતા હોય તોએ શું! સવાલ એટલોજ છે કે વધારે સુખી કાણ હતું અથવા છે! વળી એવા તકરારી વિષયમાં હું હમણું કયાં પડું છું. હજી તો બહુ અરજીઓ વાંચવી છે. પણ એવા મઝાના કામમાં આ બાઈની આસુરીરૂપી અરજી આવી અને તત્સંબંધી વિચારથી માઈ મન ચકડોળે ચહડ્યું.”

“પણ અરે, ‘હું અકિળવણીની દીલસોજી ધરનાર. એસોશિએશનનો મુરબ્બી અને ફાઉન્ડર’—‘આર્યભીઓની મહત્તાવર્ધક ઈન્સ્ટીટ્યુશનનો કોરસ્પોન્ડિંગ સેક્રેટરી’—પારસી, મુસલમાન, કીરસ્તાન વગેરે કોઈ પણ જાતમાં કે દેશીમાં બેદ નહિ ગણનાર—તેને આ પારસીબાઈની અરજી નામંજુર કરવી ઘટે છે?”

જરૂર આ વાત છાપામાં જશે તો મારે વિષે લોકમાં ખોટા વસવસો થશે કે એ શેઠના ખાવાના અને જોવાના ઠાંત જુદા છે. વળી પારસી પત્રો મને તોખા તોખા બોલાવશે? મારે વિષે હવે પછી કોઈ સારો બોલ કે વખાણુ લખશે નહિ! માંડે બોલેલું બાપણુ કાપકુપ અને હેરફેર કરી હાલહવાલ કરી નાંખશે! એ બધી ખંચાતી માથે આવી પડે છે ખરી, પણ સો વાતની એક વાત, કે મારે કોઈ બાધ માણસને કારસ્પોન્ડીંગ સેક્રેટરી તરીકે રાખવીજ નથી. આપણે દેશને એવા સેક્રેટરી સાથે મેળ આવેજ નહિ. અંગ્રેજો તેમ રાખે છે એમ મારા જાણુ-વામાં છે. પણ આ કામમાં હું તેઓથી જુદો પડું છું.”

એમ બોલી મદનપાલશેઠ બીજી અરજીઓ વાંચવા લાગ્યો. ઘણીક અરજીઓ જે કે ગુજરાતી વર્ગની હતી, તથાપિ તેઓ એન્યુએટ નહિ થયલા, પણ મેટ્રીક થઈને કે પી. ઇ. થઈને અટકેલા એવાની હતી. ઘણા ખરા તો સંસ્કૃત જાણુતા નહોતા. તેવા દરેક જણે મદનપાલશેઠના માયાળુ દીલ પર, કેળવણીની હીમાયત પર અને કોઈ પણ પ્રકારે દેશકલ્યાણ કરવાની જે અગ્રેસરતા દેખાડી હતી તેના પર આધાર રાખીને અરજીઓ મોકલી હતી. પરન્તુ મદનપાલશેઠે તે દરેક અરજી કરી રાખેલા ઠરાવ પ્રમાણે નામંજુર કીધી. પણ એ શેઠને વિચાર આવ્યો કે આ ગુજરાતીઓ આટલું બણ્યા, તોપણું કંઈ સ્વતંત્ર ધંધા કે કીસમ બોળી કહાડવાને બદલે, આમ અરજીઓ મોકલી કાલાવાલા કરે છે એ જરૂર શોચનીય છે. કાંતો તેઓની તાલીમમાં કસર હોવી જોઈએ, કે કાંતો દેશની દશા મારી અથાગ મહેનત છતાં સુધરવાને બદલે બગડતી હોવી જોઈએ.

તમામ અરજીઓ વાંચી લેતાં બે વાગ્યા. ઘણી ખરી સી વર્ગમાં આવી ગઈ, થોડીએક બી વિભાગમાં અને જુજ એ વર્ગમાં. બી વર્ગમાં સૌથી ઉપર કેશવલાલની અરજી હતી. કેશવલાલ વિમલદાસ, એ નામ વાંચતાં મદનપાલશેઠને યાદ આવ્યું કે હા એને હું ઝોળખું છું. વનમાલીદાસનો ભત્રિજો. એના કાકા સાથે શેઠીઆ પાર્ટીઓમાં ઘણીવાર જમવા આવે છે, ત્યાં મેં એને જોયો છે. હોંશીઆર ખરો પણ કંઈ પોતીઆદાસ જેવો છે. બાકી એણે ખંત રાખીને અબ્યાસ કીધો એ વાત ખરી. વળી હાલમાં તો એ એના કાકાથી જુદો છે છતાં એ બી. એ. થયો, એટલા માટે એને શાખાશી અને ઉત્તેજન આપવું ઘટે છે. પણ હજી એ તો ચાલુ મહીનામાં પાસ થયો છે. એને હજી ડીગ્રી મળી નથી. તે પહેલાં એ બી. એ. મળ્યાય કે નહિ એ એક સવાલ છે. તેની તો કંઈ શીકર નહિ, પણ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે નથુશેઠને બગાડી મુક-

વામાં, મારવાડીઓનું અને બીજા શેડીઆઓનું તેને દેવું કરાવવામાં મમતારામ અને કેશવલાલ બંને મળી ગયા છે. મને તો એકલો મમતારામ મળવા આવ્યો હતો; પણ કેાણુ જાણે, તેમ હશે તો મારે એની અરજી નામંજુર કરવી પડશે. મને યાદ આવે છે કે અનંગપાલશેડે સહેજ રીતે એકાદ બે વાર એનાં વખાણુ મારી આગળ કીધાં હતાં. વળી ધનપાલશેડે હમણાંજ નથુશેડેને રૂપીઆ ધીર્યા છે. (મને પણ સાથે ધસ્યો છે. પણ મેં ધનપાલશેડેને ખંચ વાળી આવ્યો છો.) માટે કેશવલાલ બાપત હું તે શેડેને પુછી જોછશ ને ખાતરી કરીશ. દરમ્યાન કેશવલાલની અરજી બી. વર્ગમાંજ રાખવી ઠીક છે.

એટલામાં બહાર જ્યાં હમાલ બેઠો હતો ત્યાં ગોંધાટ થતો શેડેને કાને પડ્યો.

“સાહેબ, શેડની વરદી છે માટે ગોંધાટ નહિ કરો.”

“અરે બેસ બેસ, તારા શેડેને મેં નહિ જોયા હોય તો કેની? મદનપાલશેડેના હું ખાસ ભાષબંધ, તેની જોડે ખાનાર પીનાર, અને ફરનાર, તેને તું બે પૈસાને હમાલ રોકે એ શું? તારા શેડે મારે માટે તો ખાસ ના નહિ પાડી હોય જોછએ તો પુછી આવ.”

“પણુ સાહેબ, તમે મને ઠપકો શું કામ આપો છો? હું તો ચીકીતો ચાકર છું.”

એ પ્રમાણે અનંગપાલશેડેને હમાલ સાથે હોંસાતોસી કરતો મદનપાલશેડે સાંભળ્યો. અનંગપાલની રીતભાત એને ખીલકુલ પસંદ આવી નહિ; તથાપિ હશે પોતે અરજીઓ વાંચવાનું કામ આટોપી રહેવા આવ્યો હતો તેથી, અને અનંગપાલ-શેડના રોગમાં હમાલને અંજન જતો જોઈ, એણે ટકારી મારી હમાલને સૂચવ્યું કે અનંગપાલશેડેને રોકે નહિ.

“જાઓ સાહેબ”—હમાલ બોલ્યો—“શેડ તમને અંદર બોલાવે છે.” એટલે અનંગપાલશેડે રોગમાં અને રોગમાં અંદર દાખલ થયો.

પ્રકરણુ ૩૪ મું

પાઘડી વેચીને ઘી ખાવું કે છાપામાં નામ કહાડવું !

નાથંસ્ય ધર્મેકાંતસ્ય કામો લાભાય દિ સ્મૃતઃ

કામસ્ય નેન્દ્રિયપ્રીતિર્લાભો જીવેત યાવતા

જીવસ્ય તત્ત્વજિજ્ઞાસા નાથો યથેદ કર્મભિઃ (શ્રીમદ્ભગવત.)

દેશદાનને દિલે ધરીને, નવી નવી રચના રચને;
દેશોદ્ધાર સખા સ્થાપીને, જીવનનું સાર્થક કરને.

જીવનનું સાર્થક શું એમાં ? સત્ય વચન મારે કહેવું;

ખાણું પીણું પેટ પંખાળી, હા-સ-કરી સુખમાં રહેવું. (નવીન કવિતા.)

પોતાનું મોહું મલકાવતો, પણ મદનપાલ જેવા પોતાના મિત્રની પાસે જવા
સાફ હમાલ જેવા હલકા નોકર જોડે આટલી રકઝક કરવી પડે તે દેખાડવાને,
અનંગપાલશેઠ આંખનાં ભવાં કંઈક ચહાડાવતો બોલ્યો—

“અરે ભાઈ, અરે મદનપાલશેઠ, આ તમારી અંગ્રેજી રીતભાતથી તો પરમેશ્વર
તોળ્યા ! આ તે મને અપમાન મળ્યું સમજવું, કે હમાલ જેવો હલકો નોકર મને
અંદર આવતાં વારે, ને તમે તમારે કાને સાંભળ્યા કરો, પણ બહાર આવવાની
તસ્દી લઈ તેને કંઈ ઠપકો પણ નહિ દો ?”

“એમાં હમાલનો કંઈ વાંક હતોજ નહિ”—મદનપાલશેઠ ધીમે ધીમે
બોલ્યો—“તે તો ખિચારો મારી વરદી પ્રમાણે ચાલતો હતો. તમારે જોઈએ તો
મારી એવી વરદી સાફ ભલે મને ઠપકો આપો—જેમ કે તમે હમણાં કરો છો.
પણ મારે કહેવું જોઈએ કે તમારી હમાલ જોડેની હુજત ખીલકુલ વાજખી નહોતી.”

“ત્યારે શું, હું એવા ચાકરના કહેવાથી બહારો બહાર ચાલ્યો જાઉં એમ
મારે કરવું જોઈએ કેમ ? વાઃ સાહેબ, શું તમારી વિલાયતી સલાહ અને વિચાર !!
હું તે શું કાંઈ લિલ્લુક બામણુ ભામણુ હતો કે શેઠ ના કહી કે જતો રહું ! અને
હું ચાલ્યો ગયો હોત તો તમને માલમ કેમ પડત કે હું સાહેબને મળવા
ચાલ્યો હતો !”

“તમારો કાર્ડ મુકી જવો હતો.”

“શું—શું—મુકી જવું હતું”—અનંગપાલશેઠ કાર્ડનો અર્થ નહિ સમજતો હોય
એમ બોલ્યો—“હ—હ—મારા નામનો કાટ ! તે તો ઠીક, પણ શેઠજી, મને કહેવા
દેશો કે આવી રીત તે દોસ્તદાર અને દોસ્તદાર વચ્ચે નીમે કે ? ભલભલો અંગ્રેજ
અધિકારી હોય, તે પણ ગમે તેવા દેશી જોડે સારી રીતે વરતે છે; પણ તમે તો
તેઓને પણ કારણે મુકી દો છો એ તે શું ?”

મદનપાલશેઠ હસી પડ્યો. અનંગપાલ એનો દોસ્તદાર ખરો. વળી એને લાગ્યું
કે પોતાના મિત્રના કહેવામાં કંઈ સચ્ચાઈ પણ હતી, તેથી વાત ઉડાવતો એ
હસીને બોલ્યો—

“ઠીક છે—ઠીક છે—તમારે સાફ હુ હમાલને ખાસ સચ્ચા આપી મુકીશ,

પછી કંઈ? પણ તમે આજે આવ્યા તે બહુ સાઈ થયું.” પોતાના મનમાં મદનપાલશેઠ કેશવલાલની અરજી પર નજર નાંખતો બોલ્યો—“મારે કંઈ તમને”—

“આવ્યો તે સાઈ થયું કેમ?” અનંગપાલશેઠ હસીને વચમાં બોલી ઉઠ્યો—“પણ ભલા સાહેબ, જરાક વિચાર તો કરો? ધડીકપર તમે કહેતા હતા કે હમાલ જોડે મારે લઠવું જોઈતું ન હતું, અને કાટ આપીને જતા રહેવું હતું. જો તમારી સલાહ પ્રમાણે ચાલ્યો હોત તો પછી હું આવ્યો તે સાઈ કેમ થાત?”

એમ બોલતો બોલતો અનંગપાલશેઠ મદનપાલશેઠની પાસે એક ખુરશી પર બેઠો.

અનંગપાલ મદનપાલશેઠની જોડે બહુ છુટથી વર્તતો હતો. મદનપાલશેઠને એવી છુટ હમણાં હમણાં પસંદ પડતી નહોતી. પોતાની જોડે નહાનપણુનો સહવાસ હોવાથી અનંગપાલ તેના રોબ અને આડંબરથી દુખી જતો નહોતો. અને એક સ્કૂલમાં સાથે ભણેલા હતા. દરમ્યાન મદનપાલશેઠનો રોબ અને લાહેરી વધતાંજ ગયાં હતાં. અનંગપાલશેઠની નજર આમળ એ અધો ખેલ થયેલા હોવાથી, એના મનથી તો મદનપાલ એનો સ્કૂલનો ગોડીઓ અને ગોડીઓજ રહ્યો. વળી મદનપાલશેઠના તેજમાં એ ન અંગળો તેનું કારણ કે સ્કૂલમાં અને પહેલા નંબરના ભમરડા મણાતા. ધણીવાર જ્યારે અને જણ્યુ લેસન ન કરવાને લીધે માસ્ટર સાહેબના ભોગ થઈ પડતા, ત્યારે તેમાંથી સટકવાને તેઓ તરેહ તરેહવારની યુક્તિઓ ભેગા મળીને રચતા હતા. મદનપાલશેઠને હમણાં હમણાં એમ લાગ્યું કે પોતે સુધારામાં અને દેશોન્નતિના કામમાં બહુ આગળ પડી ચુક્યો છે, એટલે અનંગપાલ કરતાં, ન સુકાળેલા ચાપ એટલે સુધરી ગયો છે; માટે અનંગપાલ જો બોલ્યા છુટ લે તો બહુ સારું. તેને ઉદ્દેશીને એણે અનંગપાલશેઠને ધણીવાર મોઢમ રીતે, ને એકાદ બેવાર સ્પષ્ટ રીતે પણ જણાવ્યું હતું, કે બાળ-પણની મમે તેવી દોરદારી હોય, છતાં મહોટા થઈને કામ ધંધે લાગ્યા પછી, કે, માણસાઈમાં આવ્યા પછી, મિત્રોએ મિત્ર સાથે પણ સલુકાઈથી અને રીતસર વર્તવું જોઈએ; તોજ તેઓનો સંબંધ લાંબો કાળ નીભી શકે. પણ અનંગપાલશેઠ કંઈ સમજ્યો નહિ. પોતે બોચક કે બોળો હતો તેથી કરીને, તે તો કાણ જાણે. સામો એ તો વધારે છુટ લેવા લાગ્યો. મદનપાલશેઠની ટકોર કરતો હોય તેમ કાંઈવાર, એકલા મદનપાલ, અને વચમાં વચમાં, શેઠજી, સાહેબજી વગેરે શબ્દ મુકીને, એ વધારે છુટ લેવા લાગ્યો. મદનપાલશેઠને એ રીત બીલકુલ પસંદ આવી નહિ, પણ હજી સુધી અનંગપાલને એવી રીતથી વારવામાં તે ફતેહ પામ્યો નહોતો.

ખુરશી પર બેસીને અનંગપાલે મદનપાલના હુકમની નળી પોતાના હાથમાં લીધી અને એક બે દમ માર્યા પણ ધુમાડો નીકળ્યો નહિ. ચલેમ તરફ નજર

કીધી તો તેમાં દેવતા જણાયો નહિ. મદનપાલશેઠ તરફ ફરીને એ દમામમાંજ બોલ્યો-“માફ કરજો સાહેબ, પણ હમાલને બોલાવવા સાફ હું ઘાંટો પાડું, કે આપ સાહેબ ઘંટડીના ટકોરા કરશો ?”

આ પ્રમાણે શબ્દોમાં સભ્યતા પણ રીતભાતમાં અસભ્યતાનો સંયોગ જોઈને મદનપાલશેઠને હસવું આવી ગયું. ધડીઆળ સામું જોયું તો બે વાગી ગયા હતા, માટે કોટમાં આશીસમાં જવાની તૈયારી કરવા સાફ અને ચલેમ ભરવા સાફ ટકોરા મારી, હમાલને હુકમ આપ્યો. પછી અનંગપાલને એ કહેવા લાગ્યો.

“મારા મિત્ર, આ દુનીઆમાં તમારી ચીજો કાળે કરીને રૂપાંતરેને પામતી જાય છે. સ્કૂલનો જે મદનપાલ તમામ જોડે લેસન ન કરવાની તદ્દખીરો રચ્યો તે મદનપાલ આજે નથી હોં! આજે તો સ્વદેશ પ્રત્યે કર્તવ્યતાના બારમાં કુખી ગયલા બીજા મદનપાલને તમારી સન્મુખ જીવો છો. પણ ખુબી એ છે કે આસપાસના તમામ માણસો અને વસ્તુ રૂપ રૂપાંતરેને પામતી જાય છે, ત્યારે તમે તો સ્કૂલના અનંગપાલના અનંગપાલજ રહ્યા છો. તમને શું આવો વિચાર કોઈ વાર આવતો નથી કે આપણે જન્મ્યાનું સાર્થક કરવું જોઈએ. પણ તમે એમ બુલાવો ખાશો નહિ કે હું પોતાને કૃતકૃત્ય થયેલો માનું છું. હજી તો મારે ઘણું ઘણું કરવાનું અને મેળવવાનું બાકી રહે છે.”

અનંગપાલશેઠ આવું લાંબું લાંબું બોલવું બરાબર સમજ્યો નહિ, તથાપિ મદનપાલશેઠના બોલવામાં પોતાને માટે જે ઇસારા હતા તેને બાજુએ રાખી એણે કહ્યું-

“સાહેબ, આપણા જન્મ્યાનું સાર્થક કરવું જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત તો મેં અને મારી સ્ત્રીએ ક્યારનોએ કરી મુક્યો છે; પણ સાર્થક કેને સમજવું તે બાબત તમારી અને મારી વચ્ચે મતફેર છે.”

“કેમ વાફ?”-મદનપાલશેઠ બોલ્યો-“દેશની દશા સુધારીએ નહિ તો પછી સાર્થક કર્યું કેમ કહેવાય? આ બાબતસર બે મત હોવા જોઈએ નહિ અને હોયજ નહિ.”

“એ તો બધી તમારી લાંબી લાંબી વાતો. મને સમજ પડે નહિ. ધુમાડો ભરતી બહાર જાય તો શરીર સુધરે અને દેશની સારી દશા થાય, એવી વેદાન્તની વાતો તમે કરો છો, તે ખરી હોય કે ખોટી હોય તે હું જાણતો નથી. પણ મારી તો વાણીઆ બુદ્ધિ એવી દોડે છે કે સાફ સાફ મિષ્ટાન્ન હાંસીનીસીને ખાધું હોય તો, પછી પેટમાં ધુમાડોજ શાનો જાય? તેની સાથે દેશની દશાએ સુધરે ને વળી આપણું શરીર સુધરે! પણ તમે કહો છો તેમ ધુમાડો નહિ જવાના કારણથી નહિ, પણ મિષ્ટાન્નના પ્રતાપથી.”

“બાઈ, તમારી વાતનું આદિ અને અંત બધું ખાવામાં અને ખાવામાં.”

“અને મારા મહેરબાન ભાઈ, આપ સાહેબની વાતનું આદિ અને અંત ધુમાડામાં જ! પણ તમે જાણો છો ને શીખી પણ ગયા છો કે “ધુમાડાના બાયકા, ભરવે શું રંધાય.”

મદનપાલશેઠ ખડખડ હસી પડ્યો. એ કંઈ બોલવા જતો હતો પણ એટલામાં અનંગપાલશેઠને, પોતાની સ્ત્રીએ, આગલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, મંડળી કહાડવાની જે વાત શીખવી રાખી હતી તે યાદ આવી. પોતાને મળેલી સલાહ પ્રમાણે એ વાત ઉચકી લેવાનો આવો સારો પ્રસંગ આવ્યો તેથી હરખાઈ જઈને, મદનપાલશેઠને વારતો એ બોલી ઉઠ્યો—

“માટે શેઠ, આપના સેવકની વાત સ્વીકારો તો, તમે જાલે ધુમાડો રસોડા બહાર કહાડવાની મંડળીને માટે મચ્યા રહો, તમે એ મંડળી ઉભી કરવાને જેટલી મહેનત લ્યો છો તેથી દશ ગણી લ્યો, સોગણી લ્યો. (મહામતિએ એ વાક્ય ખાસ કરીને બોલવાનું શીખાવી રાખ્યું હતું) પણ જ્યાં સુધી—(ઉભા રહો, મને વિચાર કરવા દો. હું જે કહેવા ધારું છું તે બધું ભુલી જઈશ.” એમ બોલતાં અનંગપાલશેઠ મહામતિનું ગોખવેલું યાદ કરવા લાગ્યો. બધું યાદ આવતાં એ બોલ્યો—) “પણ જ્યાં સુધી તમારી ધુમાડા મંડળીની જોડે એક બીજી મંડળી સ્થાપશો નહિ, અને ધુમાડો નહિ ખાવાથી કેટલી આરોગ્યતા વધે છે તે પ્રત્યક્ષ બતાવી આપશો નહિ, ત્યાં સુધી તમારી ધુમાડા મંડળી ફતેહમંદ નીવડી નથી એમ નક્કી જાણજો.”

“આ વળી તમે બીજી મંડળીની વાત ક્યાંથી કહાડી! અને આ શું સરવે તમારા વિચાર છે? પણ તમે શું કહો છો તે હું હજી બરાબર સમજ્યો નથી.”

“લ્યોની, હું તમને બધી સમજાવું પાડું”—અનંગપાલ મહામતિનું શીખવેલું યાદ કરતો બોલ્યો—“જુઓની, તમારી મંડળીનો ઉદ્દેશ ધુમાડો નહિ ખાવાથી કે ગળવાથી શરીર સુધરે અને દેશ સુધરે એ બતાવી આપવાનો છે, કેમ?” મદનપાલશેઠે હા કહી. “વાર ત્યારે, એ પ્રમાણે ધુમાડો નહિ ખાધો અને તેની સાથે કે તેને બદલે, આપણે મિષ્ટાન્ન ખાધાં ને તેથી આપણું શરીર સુધર્યું એમ બતાવી આપે એવી એકાદ બીજી મંડળીની જરૂર આપ સાહેબની નજરમાં નથી ઉતરતી કે કેમ?”

“શું”—મદનપાલશેઠ વિચાર કરતો બોલ્યો—“ધુમાડા મંડળીની જોડે એક બીજી મંડળી સ્થાપવી, અને ધુમાડો ન ખાવાના મહાનિયમાનુસાર રસોઈ પાણી કરાવી ખાવાથી, આપણી આરોગ્યતા વધે છે તે દર્શક, એક સ્વતંત્ર મંડળી ઉભી કરવી એમ તમે કહેવા માગો છો?”

“આખાદ, માઈ બોલવું તમે બરોબર સમજ્યા છો. પણ રહો?”—ફરી મહા-મતિનું શિક્ષણ થાદ કરી એ બોલ્યો—“હું જે મંડળી કહું છું તેને સ્વતંત્ર બનાવવાની જરૂર નથી. તમારી ધુમાડા મંડળીની પેટામંડળી કે શાખા મંડળી તરીકે એની જરૂર છે.”

“કે જેથી મારી મંડળીનો ઉદ્દેશ લોકમાં પ્રત્યક્ષ બતાવી શકાય. ઠીક છે, તમારો વિચાર અતિ ઉત્તમ છે એમ મને કહ્યા વગર ચાલવું નથી. મને નવાઈ લાગે છે કે એવી મંડળીનો વિચાર મને કેમ નહિ સુજ્યો. મેં તો મારા ચાકર માણસોને, ધુમાડો ન ખાવાના લાભો દેખાડી આપવાના હેતુથી, નવાં મકાનો બંધાવી આપ્યાં છે. પણ આપણા પોતા પર તો એવી અજમાએશ કરવાનો વિચાર મને સુજ્યો નહિ.” મદનપાલશેઠ દલગીર થતો બોલ્યો.

“તમને નહિ સુજ્યો ને મને સુજ્યો તેમાં ફેર શું પડી ગય છે કે તમે આટલા બધા દલગીર થાઓ છો ? મને સુજ્યો તો પણ હું વાત તો તમને કહું છું કેની ?”

“તે તો ઠીક છે, આપણે ક્યાં જુદા જીંદગી, પણ સાહેબ, આ ધુમાડા મંડળી લોકમાં પ્રસિદ્ધિમાં લાવતાં, મને અચાગ મહેનત પડી છે, તે તમે કે બીજા કોઈને વીતી નથી એટલે જાણી શકવાના નથી. હજી પણ એ મંડળી બહાર પડી નથી. તેવામાં બીજી મંડળી ઉભી કરવાની લક્ષ્યમાં હું પડું તો મને ખાવાનોએ પુરો વારો આવે નહિ ! તો પણ તમારી વાત તો જરૂર પસંદ કરવા જેવી છે એમ કહેવાની હું જરૂર ધાઈ છું. વાર?”—મદનપાલશેઠ ટકાર કરતો બોલ્યો—“આ સંબંધ તમારી મતિનું ફળ છે કે કોઈ બીજાની ?”

“અરે, આવી બાબતમાં મારી મતિ ન દોડે તો હું અનંતપાલશેઠ શાનો ? તમારું ધકધ્યાન બહાર પડવામાં—અરે જુલ્યો—દેશ સુધારવામાં ગુંચાઈ ગયું છે; અને માઈ ધકધ્યાન, દહાડો અને રાત, સાઈ સાઈ ખાવાની મુક્તિઓ રચવામાં ગુંચાયું છે, એટલે આ બાબત મને જડી આવે એમાં નવાઈ જેવું શું છે ?”

“ના, કંઈ નહિ, પણ હાલ તમારી મંડળીની વાત એક કોરે મુકવી પડશે. મારી મંડળી જામે પછી હું જરૂર વિચાર કરીશ.”

“અરે સાહેબ, મારી મંડળીની પ્રથમ જરૂર છે અને એમાં જરૂર મહેનત નથી. આપણે જેમ આગળ ઉભાણી કરતા હતા તેમ ઉભાણી કર્યાં જશી. તમે કહેશો તેમ આપણે થોડા કે ઘણા, જેમ તમને પાસવે તેમ, ઉભાણી કરશું. તમે કહેશો ત્યાં નીકળી પડશું. ઉભાણીનું તમામ કામકાજ મારે માથે ! તમારે તો ફક્ત ત્યાં આવવું અને તમારી ધુમાડા મંડળીના રીપોર્ટમાં આટલુંજ લખાણ કરાવવાનું તમારે રહેશે, કે ધુમાડા મંડળીની જરૂરીઆત દર્શાવવાને અમે એક

પેટામંડળી કહાડી છે. તેનું પરિણામ, ધુમાડો પેટમાં ન ગળવાના ઉદ્દેશને અનુસરવાથી, બહુ સંતોષકારક આવ્યું છે. એટલુંજ ! એમાં તમને શું વધારે મહેનત પડે છે કે તમે વળી આ વાત વિચાર કરવા પર રાખો છો ?”

“ભાઈ સાહેબ, વિચાર તો કરવોજ જોઈએ. એક મંડળી કહાડવી એ તે કંઈ નહાનીસુની વાત છે ? મંડળીને નામ આપવું એમાંજ પ્રથમ કેટલી પંચાતી નડે છે ? તમને તો તેનો સ્વપ્નેએ વિચાર નહિ હોય. તમારી શાખા મંડળીને શું ઓળખ આપવી ?”

“અરે જાઓ મારા સાહેબ, તમે તો મારો એકડોજ કહાડી નાંખો છો ! પણ રહો ! આવા ખાવાપીવાના કામમાં મુજ સમાન કોઈની બુદ્ધિ ચાલતી નથી એમ તમે નિશ્ચે જાણુજો ! મેં બધો વિચાર અગાઉથી ગોઠવી રાખ્યો છે. મારી મંડળીને શાખામંડળી કહેવા કરતાં પેટામંડળી કહેવી મને તો વધારે સારી લાગે છે. જો કે શાખા શબ્દ શાકની યાદ દેવાડે છે, તોપણ પેટામંડળી એટલા માટે વધારે જાણતું નામ છે કે મંડળીનો હેતુ આપણું પેટ ભરી રાજ થવાનો છે ! એનું નામ પણ હું પાડી ચુક્યો છું. “ઉજ્જણી ખાઈ ખવાડી, તન મન ખીલાવી, આર્યદેશની ઉન્નતિ કરનારી પેટામંડળી !” “બોલો આ નામમાં કંઈ કસર છે ?” — અનંગપાલ હરખાતો હરખાતો બોલ્યો—“જ્યાં આવું મજાનું નામ છે, જ્યાં તમે એને બહાર પાડવાને રીપોર્ટો લખવામાં રહેશો, જ્યાં મંડળીની ઉજ્જણીમાં સાઈ સાઈ ખાવાની ગોઠવણ રાખવાનું હું મારે માથે હોઈ છું, ત્યાં એ મંડળી ફતેહમંદ નહિ નીવડશે એવી શંકા રાખવાનું તલભાર પણ કારણ રહે છે ?”

આટલા બધા જોસથી અને સામાને અસર થાય એવી રીતે અનંગપાલને બોલતો જોઈ મદનપાલશેઠ તો સડકજ થઈ ગયો. સાઈ સાઈ ખાવુંપીવું એ બાબતમાં અનંગપાલ મોજીલો હતો, તેથી શું પોતાની લાગણીને અનુસાર એના વિચારો અને વાક્યો બહાર પડતાં હતાં ! અથવા શું મહામતિએ સર્વ ખેલ પોતાના મનમાં ખડો કરીને, અનંગપાલને પુરેપુરો વેપ લજવવાની પાકી તાલીમ આપી હતી ! જો એમ હોય તો મહામતિની બુદ્ધિ થોડા ધન્યવાદને પાત્ર નથી ! મદનપાલશેઠ તો સડક થઈને અનંગપાલ સામું જોઈજ રહ્યો, એટલે વળી અનંગપાલશેઠે કહ્યું—

“તમે સાહેબજ કહોની, ગઈ વખત આપણે ઉજ્જણીએ ગયા તેમાં બધી જુએદારી, મારી આદત પ્રમાણે, મેં મારે ખાંધે ચહાડવી હતી, તો શું તે ઉજ્જણીમાં કંઈ ઓછી મજા આવી હતી ?”

“તમને મજા પડી હોય કે નહિ તે તો હું જાણતો નથી” — મદનપાલશેઠ તરડાઈને બોલ્યો—“પણ મારો તો તે દહાડે બધો તાલ ચુગાઈ ગયો.”

“હા, હા, એક વાતે જરા કસર પડી ખરી. મેં તો સાળા બટને સાફ કહી રાખ્યું હતું, કે જોજે ભજીઆનાં ધાણુની ઉતાવળ કરતો નહિ. અમે દુધપાક પુરી ખાવા શરૂ કરીએ પછી તેનો ધાણુ ઉતારજે. પણ એ હરામખોરે બેદરકારી કીધી ને બેવકુફે ટહાડો ને ટહાડો ધાણુ પીરસ્યો, તેથી ખાવાનો તાલ જોષ્ટ્રએ તેવો આવ્યો નહિ ! એ વાત હજી પણ મને સાલ્યા કરે છે. પેલા ભડીઆરાને મેં હમેશને માટે બરતરફ કરાવ્યો છે.”

“મેં કહ્યું નહિ” —મદનપાલશેઠ હસીને બોલ્યો—“કે આપ સાહેબની વાતનું આદિ અંત બધું ખાવામાં અને ખાવામાં ! તે દહાડે દુધપાક પુરી હતાં કે કંઈ બીજું, અથવા તે દહાડે ભજીઆનો ધાણુ ઉન્હો કે ટહાડો પીરસાયો તેનું મને તો ભાને નહોતું, ને હજીએ નથી. મને તો તેવી બાબત યાદ પણ રહે નહિ. હું તો એમ કહેવા જતો હતો કે તમારું મ્હોડું નહિ ઝંડાય માટે માણુમાણુ હું ઉંળણીમાં આવ્યો. પણ તેથી કરીને મારાથી પંખળના કાંઈ રાવબહાદુરને સ્ટેશનપર લેવાને જવાયું નહિ. બીજે દહાડે છાપામાં જોયું તો સ્ટેશનપર લેવા ગયલાનાં નામો લખેલાં હતાં ! મને જો એવી ખબર અગાડીથી હોત તો જરૂર હું તમારી ઉંળણીમાં આવત નહિ. આ તો મારા મનમાં કે એવા ઘણુએ રાવબહાદુરો છે. એવાને લેવા જનારનાં નામ તે ક્યાં છાપામાં આવનાર છે. તેથી કરીને તમારો અતિથય આમ્રહ જોષ્ટ્રને હું ઉંળણીમાં આવ્યો ને પરિણામે મારું નામ છાપામાં આવ્યું નહિ. એટલે તમે સાહેબ કહો છો તેમ મારો તો દુધપાક પુરી અને ભજીઆનો ધાણુ અવળો નીકળ્યો !”

“છાપામાં નામ નહિ આવ્યું તો તમારી કીર્તિ શું ઓછી થઈ, કે તમે આટલા બધા નાખુશ હજી પણ થાઓ છો. સાહેબ જરા વિચાર કરો, દુધપાક પુરી ખાધાં તે તો પેટમાં પડ્યાં. છાપામાં નામ આવત તેથી કંઈ પેટમાં પડત કે ? વળી જુઓ, આપણામાં કહેવત છે કે “પાઘડી વેચીને પણ ઘી ખાવું” કોઈને તમે એમ કહેતાં સાંભળ્યો છે કે પાઘડી વેચીને છાપામાં નામ કહાડવું ?”

“કારણ કે અસલના વારામાં છાપાં નહોતાં” —મદનપાલશેઠે કહ્યું—“જો છાપાંઓ હોત તો તમારી કહેવત ક્યારનીએ સુષ્ટ મઠ હોત, અને તેને બદલે જરૂર એવી કહેવત નિકળત, કે પાઘડી વેચીને પણ છાપામાં નામ કહાડવું. પણ આ બાબતસર આપણે ઘણીવાર તકરાર કરી ચુક્યા છીએ અને કોઈ વાર એક મત થયા નથી, એટલે હું રકઝક કરતો નથી. મારે કોટમાં જવાનો વખત પણ ક્યારનો થઈ ચુક્યો છે, ને હજી મારે તમને આ ધુમાડા મંડળીને અંગે એક બાબતસર પુછવાનું બાકી છે.”

પ્રકરણ ૩૫ મું

ધુમાડો, ઉઝાણી અને ડીવીડન્ડ ભેગાં થાય છે

આ સઘળો વખત મદનપાલશેઠ કોટમાં જવાની તૈયારી કર્યા કરતો હતો. હુકમ પ્રમાણે હમાલે આવી નવી ચલેમ ભરી હુક્કાપર મેલી; તેમાંથી અનંગપાલ-શેઠ સુરૂર-સુરૂર-હુક્કાના દમ માર્યા કરતો હતો. વચમાં વચમાં વાતનો તાલ આવ-વાથી હુક્કો પડતો મેલી, ખુરશીપરથી ખેઠો થઈ, હાવ-ભાવ કરતો, પોતાના વિચાર મદનપાલશેઠ આગળ દર્શાવતો હતો. હમાલ શેઠને લુગડાં પહેરાવતો હતો. શેઠનું ધ્યાન અનંગપાલશેઠના કહેવાપર કોઈ કોઈ વાર એટલું તો લાગી જતું, કે લુગડાં પહેરવાનાં છે એ વાત એક કોરે પડી જતી. અને હમાલને હાથમાં મોળાં, કે બંધ, કે વાસકુટ લઈને પુતળાની માફક શેઠ સામે ખડું થઈ રહેતું પડતું! અનંગપાલની વાત સાંભળી એ તો દંગ થઈ ગયો. એને દલગીરી લાગી કે આવી સહેલી યુક્તિ પોતાને કેમ નહિ સુજ પડી. માણુમાણુ હમાલ શેઠને લુગડાં પહેરાવી રહ્યો અને મદનપાલશેઠ કેશવલાલ સંબંધે અનંગપાલને પુછવા માંડ્યું.—

“વારૂ અનંગપાલ, તમે કેશવલાલને ઓળખો છો? તમારે ને એને દોસ્દારી છે.”

“હા—હા—કેશવલાલને હું સારી પેઠે ઓળખું છું, પણ મારે ને એને દોસ્દારી છે નહિ; જો કે એક લેખે મારે ને એને દોસ્દાર કરતાં પણ ગાઢો સંબંધ છે એમ કહીએ તો ચાલે. તમારે પુછવાનું શું કારણ?”

“તે હું તમને પછી કહીશ. પણ જ્યારે તમારે ને એને ગાઢો સંબંધ છે તો મને કહો કે કેશવલાલની ચાલચલણુ લોકમાં કેવી અંકાય છે?”

“પહેલા નંબરની, મારા સાહેબ, પહેલા નંબરની.” અનંગપાલ ખુરશી પરથી ઉભો થતો બોલ્યો—“ખાસ કાપી (નકલ) કરવા જેવી! અહો, કેશવલાલનાં વખાણુ હું તમારી આગળ કેમ, કેવી રીતે અને કેટલાં કરું.” એમ બોલતાં અનંગપાલ પાછો ખીલ્યો—“ભાઈ, કેશવલાલ તે કેશવલાલ છે. તેની જોડી સો કે હજારમાં જડે એવી નથી. લાખમાં જડે તો જડે. માણુસ બધી વાતે હોંશીઆર, ચંચળ અને ઉઘમી છે. તેની સાથે વળી તે અતિશે મીલનસાર છે. તેના સારા ગુણોની ખાતરીમાં એટલું કહેતું બસ થશે કે તેની અને મારી ઘેરીને બહેન કરતાં પણ વધારે બહેનપણું છે. તમે મારા ઘરની રીતભાત, સ્વચ્છતા અને મોભાનાં ઘણીએ વાર મારી આગળ વખાણુ કીધાં છે. તમારે ત્યાં પણ અંદર-ઘરમાં—એટલો સુધારો નથી. પણ ભાઈસાહેબ, તમે જાણો છો કે મારી સ્ત્રી એટલી બધી પાવરધી કેમ થઈ? શુદ્ધાત્મને અને એને બહેનપણું છે; કારણ કે બંને એક

મામતાં છે. મારી સ્ત્રી ભણી ગણી તે શુભાખની ખંતને લીધે. એ શુભાખને મ્હેડેથી, મારી સ્ત્રીએ પ્રસંગાનુસાર કેશવલાલ સંબંધે કહેલું, તે મારા સાંભળવામાં ઘણીવાર આવ્યું છે. કેશવલાલની હકીકત ખીજી રીતે પણ લોકના કહેવાથી મારા જાણવામાં આવી છે. સર્વ રીતે તેની વર્તણૂકનાં જોટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં સમજવાં. શું તેનું ખંતીપણું! પરણ્યો તે પછી એક વરસે મેટ્રીક્યુલેશનમાં જવાનો હતો, પણ તેનો કાફા પોતાની સ્ત્રી અને દીકરા દુલારામના કહેવાથી દુલી ગયો. તેને પોતાના ઘરમાંથી કહડાવી મુક્યો. એક પુટી બદામે આપી નહિ! ખીયારા કેશવલાલને માથે બહુ વિપત્તિ આવી પડી, પણ પોતે સમજી ને ઉઘમી અને શુભાખ ભલી સ્ત્રી, કે તેઓ જેમ તેમ કરી ધરનું ગાડું ચલાવવા લાગ્યાં. ખીજે વરસે તે મેટ્રીક્યુલેશનમાં પાસ થયો. કાલેજમાં જવાને પૈસા નહિ તેથી એક વરસ ભણે ને એક વરસ ભણાવે, એમ કરતાં કરતાં આજ વરસે પહેલે નંબરે તે બી. એ. થયો ને ઇનામે મેળવ્યાં. આપણા વાણીઆ ભાઈમાં કોઈ ખીજાએ એવું ખંતીપણું બતાવ્યું છે? તેની સાથે તેનામાં અલંકાર કે ગર્વ નથી. બધાની જોડે હળી જાય છે. આપણા વાણીઆદાસો થોડું થોડું ભણી, કેટલા ચક્રમ થઈ ગયા છે તે વાત તમારી જાણ બહાર નહિ હોય. વધારે તો શું, તે જ કેશવલાલના કાકાનો દીકરો નવલશા, જીઓની વાંદરા જેવી નકલ કરતાં શીખ્યો છે, બાકી આવડત તો એક અડધીનીએ નથી. વળી ખુખીની વાત કે કેશવલાલને તેના કાકાએ કહાડી મુક્યો અને તેની કાકી ગૌરી, ખીયારી શુભાખને સાસુનો ઓરીઓ વીતાડતી ને પુરું ખાવાએ દેતી નહિ, છતાં તે બેમાંથી કોઈને ચંદ્રદાસના ધરનું વાંકું બોલતાં અમે સાંભળ્યાં નથી. તમે નયુશેઠને તો ઓળખો છો. જો કેશવલાલના હાથ નીચે એ થોડાં વરસ વધારે રહ્યો હોત તો જરૂર સુધરી જાત. પણ મમતારામ કરીને કોઈ નયુશેઠને ત્યાં ધુર્યો છે. નયુશેઠ હાલ દેવાદાર થઈ ગયા છે, અને હા-મૈં સાંભળ્યું છે કે તમે અને ધનપાલશેઠે મળી, એને પચાસ હજાર ધીયાં છે. નયુશેઠને ત્યાં હજી તે રોજ જાય આવે તો તેને પગાર મળે એમ છે, પણ એને મમતારામની ભંભેરણીથી વંદી ગયલો જોઈ કેશવલાલે પોતાના પગારની દરકાર ન કરતાં, નયુશેઠને ત્યાં જવું આવવું લગભગ બંધ કીધું છે. કોઈ ખીજે હોય તો એવો પગાર મુકી દે? પણ ના, કેશવલાલની લાયકાત તો જુદી જ છે!"

“ત્યારે લોકમાં તો એમ કહેવાય છે કે નયુશેઠ બગડી ગયો અને મારવાડી-ઓનો દેવાદાર થઈ ગયો, તેમાં મમતારામ અને કેશવલાલની એક સંતલસ છે તેનું કેમ?” મદનપાલશેઠે પુછ્યું.

“એ વાત ખોટી છે”—અનંગપાલ કેશવલાલની બાંધ ધરતો બોલી ઉઠ્યો—

“એ બધાં કારસ્તાન પેલા સાળા મમતારામનાં છે. એ વાત તો બહુ લાંબી છે, પણ એનો હું તમને ટુંકામાં રદીઓ આપું છું. તમે ને ધનપાલશેઠે નથુશેઠને રૂપીઆ ધીર્યા, તે કામ કોની મારફતે થયું, તેનો જ વિચાર કરોની ? એ બાબતસર કેશવલાલનું નામ તમારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું ?”

“ના, મને તો મારી આશીસમાં મમતારામ એક વાર મળી ગયો. મને કહે કે મારી ધુમાડા મંડળીમાં નથુશેઠ પાંચસો રૂપીઆ ભરે છે માટે નથુશેઠનું નામ મેનેજિંગ કમીટીમાં દાખલ કરો. એટલે નથુશેઠને રૂપીઆ ધીરવાને મારી ખુશી મેં મમતારામને દેખાડી. વળી મેં તે પછી ધનપાલશેઠ પાસથી મારી ધુમાડા મંડળીમાં કંઈ ભરાવવાની જીદ છોડી દીધી, પણ વસ્તુતઃ એ રૂપીઆ ધીરવાનું કામ ધનપાલશેઠ મારફતે બહારોબહાર થયું છે. મને તો ઝાઝી ખબર નથી. મેં તો મારી ધુમાડા મંડળીનું હિત વિચાર્યું છે.”

“એમ કે”-અનંગપાલે કહ્યું-“આ તો સખ સખકી સમાલીઓ, એવી વાત થઈ જણાય છે. નથુશેઠ પાસે ઘણી ઘણી મીસોના શેરો છે માટે એનો વોટ કામનો થઈ પડશે, અને વળી બે ટકાનું વ્યાજ અને કમીશન મળે છે માટે ધનપાલશેઠ લોભાયા જણાય છે. આપ સાહેબ તો ધુમાડા મંડળીમાં પાંચસો રૂપીઆ ભરાયા તેથી લોભાયા જણાઓ છો. બાકી મને પણ વિચાર તો આવ્યો ખરો કે મદનપાલશેઠને વળી વ્યાજનો લોભ ક્યાંથી થયો !”

“વ્યાજ બ્યાજની વાત આપણે ઝાઝી જાણીએ નહિ. એ તો ધનપાલશેઠને સોંપ્યું. પણ ત્યારે હું એને કેશવલાલ સંબંધે પુછી જોઈશ.”

“હા પુછજેની, પણ તમે મને કહો તો ખરા કે તમારે કેશવલાલ સંબંધે પુછવાની શું જરૂર પડી છે ?”

“હું ઘણી ઘણી મંડળીઓમાં જોડાયેલો હોવાથી”-મદનપાલશેઠ ભારમાં અને દમામમાં બોલવા લાગ્યો-“અને ધુમાડા મંડળીને આગળ પાડવાનું કામ, મારા ધારવા કરતાં વધારે મહેનત ભરેલું જણાયાથી, મારે એક સેક્રેટરી રાખવાની જરૂર છે, તે સાડ મેં જાહેરખબરે છપાવી ઉમેદવારોની અરજીઓ માગી હતી, તેમાં કેશવલાલની પણ અરજી આવેલી છે માટે પુછું છું.”

“હા, હા. જો તમારે સેક્રેટરી જોઈતો હોય તો તમે જરૂર તેનેજ રાખો. તમને બધી વાતે તે કામનો થઈ પડશે. વળી તેને કવિતા જોડતાં આવડે છે એટલે નવા નવા ખુદાઓ અને તદખીરો તેને આખાદ જડી આવશે, ને તમારી ધુમાડા મંડળીનું કામ ધમધોકાર ચાલશે અને રહેા, આપણી ઉગ્મણીની મંડળીમાં પણ તે કામનો થઈ પડશે; કારણ કે કેટલાક દોરદારો પંદર વીસ દિવસે બાલકેશ્વર ઉગ્મ-

છીએ ઉતરી પડે છે તેની દેખરેખ કેશવલાલજી રાખે છે. એમ તેને એ વાતનો પણ અનુભવ છે.”

એટલામાં અંગલામાં કાઠની ગાડી આવતી સંભળાઇ. થોડીક વાર થઇ અને ધનપાલશેઠ ચાલતો ચાલતો, ત્યાં અને શેઠીઆઓ બેઠા હતા ત્યાં આવ્યો.

“કેમ શેઠ, શું કરેા છો?”—ધનપાલશેઠે ઓરડામાં પગ મુકતાં અને મદનપાલશેઠને સલામ કરતાં પુછ્યું. એટલામાં અનંગપાલશેઠને એણે જોયો ને કહ્યું—“અને અનંગપાલશેઠ, તમે પણ અહીં આગળ છો કે? કેમ ખુશ તો ખરા? બહુ સાફ થયું કે તમે પણ મને મળ્યા. મને એક ફેરા બચ્યો.”

એમ બોલતો બોલતો ધનપાલશેઠ અને શેઠીઆઓની પાસે આવી શેઠે-ડ કરતો એક ખુરશી પર બેઠો. એનું બોલવું નહિ ગણકારતાં અનંગપાલશેઠે મદનપાલશેઠને કહ્યું કે આ તો મીઆ મહાદેવનો જોગ છે, માટે તમે કેશવલાલ સંબંધે જે પુછવું હોય તે પુછી લ્યો. મદનપાલશેઠે તેમ કીધું ને ધનપાલશેઠે જણાવ્યું કે મેં પણ લોકમાં એવો જુમાટો સાંભળ્યો હતો કે નથુશેઠને કેશવલાલે બગાડી મુક્યો છે. પરંતુ ન્યારથી મમતારામને જોયો, અને નથુશેઠને રૂપીઆ આપવાનું કામ-કાજ કરવાને મારી પાસે તે ઘણીવાર આવતો ત્યારથી મારી તો ખાત્રી થઇ છે, કે મમતારામજી જખરા હરામખોર છે. લોકમાં કેશવલાલ સાફ જે ખોટો વિચાર ચાલ્યો છે તે પણ મમતારામજી ઉડાવ્યો છે. નથુશેઠ સાવ મમતારામનો કઠાગરો થઇ ગયો છે. મારો અંગ્રેજી કલાર્ક વિહારીલાલ તે બધાને ઓળખે છે. મને તે એક દહાડો કહેતો હતો કે કેશવલાલને પોતાને ઘેર આવતો બંધ કરવાને નથુશેઠ તો તક્ષપી રહ્યો છે. પણ મમતારામ પોતે એકલોજ નથુશેઠને ત્યાં જતો આવતો હોય, તો મોડો વહેલો વધારે ઉઘાડો પડી જાય, માટે કેશવલાલનો પગ પુરો બંધ કરાવવામાં પોતાનું હિત નથી એમ માનીને નથુશેઠને વારી રાખે છે. અને લોકમાં અને નથુશેઠને ત્યાં, એક તરફથી જસ મેળવતો જાય છે કે જુઓ, પોતે કેવો ભલો છે; ને બીજી તરફથી એમ ધારતો જાય છે કે કેશવલાલ હશે તો ઠીક છે. એને માથે ટોપલો હોરવો સહેલો થઇ પડશે. થોડોવાર વિચાર કરી ધનપાલશેઠ પાછો બોલ્યો—“સાળા લોકો અંગ્રેજી ભણી ભણીને પહોંચેલા થઇ ગયા છે! અથવા આપણા શાસ્ત્રમાં કહે છે તેમ, એ શું કલજુગનો મહિમા હશે કે આપ દીકરાને ચોર બનાવશે!!” પણ આજે તમે કેશવલાલ માટે શા સાફ પુછો છો? મમતારામ કહેતો હતો કે હજી નથુશેઠને બીજી રૂપીઆ પચાસ હજાર જોઇએ છઇએ. મારે હમણાં એના હાથ નીચે કેટલુંક કામ લેવાનું છે તેથી મેં તો ગોળે મંકાડો વળગાડી રાખ્યો છે, પણ—“મદનપાલશેઠ તરફ ફરીને એ બોલ્યો—તમારે મમતા-

રામને ફરીથી મળવું હોય તો, તમે કહેા ત્યારે તમારી પાસે એને મોકલું અને તમે તરત બધી વાત જાણી જશો.”

મદનપાલશેઠને રૂપીઆ ધીરવાની કડાકુટમાં પાછું ઉતરવું ગમતું નહોતું. ધુમાડા મંડળીને ખીલાવવા સાફ જ એને પ્રથમ રૂપીઆ ધીર્યા હતા. તો પણ આજે એને ધનપાલશેઠ આગળ મમતારામને ફરી મળવાની ખાએશ દેખાડી. એટલે ધનપાલશેઠ એનો બીજોજ અર્થ કરવા લાગ્યો ને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે મદનપાલશેઠને વ્યાજનો લોભ લાગ્યો દેખાય છે. પોતે વિચાર કરવા લાગ્યો કે નથુશેઠને બે લાખ સુધી ધીર્યા હોય તો પણ કંઈ જોખમ નથી. વળી વ્યાજ અને વટાવ જોવા જોવેા મળે છે, માટે બીજી વાર પણ, બંને જણા લાગમાં રૂપીઆ ધીરે તો કેવું સાર !

ધનપાલશેઠ અને અનંગપાલશેઠના કહેવાથી, કેશવલાલને માટે મદનપાલશેઠને સારો વિચાર બેઠો. એની અરજી જડા કાગળ ઉપર દરેલ અક્ષરે બહુ સફાઈથી લખેલી હતી, એટલે મદનપાલશેઠે ધાર્યું કે કામકાજમાં એ બહુ ખબરદાર હોવો જોઈએ, એકંદર વિચાર કરીને કેશવલાલને પણ બોલાવવાનો એણે વિચાર કીધો. તે પછી એને રાખવો કે નહિ તે વિષે નક્કી વિચાર કરવો વાજબી થઈ પડશે, એવા હેતુથી મદનપાલશેઠે કેશવલાલની અરજી પાછી કહાડી ને તેમાં કેશવલાલને પોતાને બંગલે બોલાવવા સંબંધીના શેરો કીધો.

આજે કોટમાં જતાં રોજના કરતાં બહુ મોડું થઈ ગયું હતું, તેથી મદનપાલશેઠ હવે તૈયારી ને દોડધામ કરવા લાગ્યો; પણ ધનપાલશેઠ એને વારીને કહેવા લાગ્યો—

“સાહેબ, જરા થોભો. હું આજે ખાસ કારણસર આપને મળવા આવ્યો છું.”

“હા, પણ”—મદનપાલશેઠ ગર્વ કરતો બોલ્યો—“મારો કોટમાં જવાનો વખત ક્યારનોએ થઈ ચુક્યો છે. તમે જાણો છો કે હું નિત્યના વખત પ્રમાણે બહુ કામકાજ કરું છું. ચાલોની, તમે મારી ગાડીમાં બેસજો ને આપણે સાથે વાત કરતા જઈશું.”

“નારે ભાઈ, તે તો માફ કરો. તમારી જોડે ગાડીમાં બેસવું હોય તો જીવ ધેર મુકીને આવવું જોઈએ. વાલકેશ્વરનો રસ્તો અને ઢોળાવ ખીકટ હોવા છતાં તમે તો બે ઘોડાની ગાડી આંખ મીચીને હાંક્યા જાઓ છો. હું જેટલીવાર તમારી સાથે ગાડીમાં બેઠો છું, તેટલીવાર મારા તો હોંસકોસ ઉડી ગયા હશે કે ઓ દબાયા, ઓ કોઈને કચડી નાંખ્યો, કે ઓ ગાડી લાંગી ગઈ !”

“અરે મારા સાહેબ”—મદનપાલશેઠ હસીને બોલ્યો—“તમે એટલા બધા શેના ડરી જાઓ છો ! બે ઘોડાની ગાડી આંખ મીચીને આપણે હાથે હાંક્યા જવી, એ

તો આપણા જેવા શેઠીઆઓનો મુંબઈ શહેરમાં ખાસ હક છે. ખીજાઓ દંડથી ડરીને, ખીજી ખીજીને ગાડી હાંકે છે! જાણે કે તેઓ કોચમીન હોયની! પણ એમ ખીજાવાનું કારણ શું? કોષ્ટવાર કોષ્ટના હાથ પગ કચડાયો, કે કોષ્ટની ગાડી ભાંગી નાંખી, તો તરત તેને થોડા ઘણા રૂપીઆ આપી તેનું મન મનાવવું; પછી ખીજાવાનું શું કારણ?”

“તે તો સાહેબ તમે જાણો!”—અનંગપાલશેઠે કહ્યું—“પણ કાદવમાં હાથ બોળીને ધોવા, તેના કરતાં બોળવાજ નહિ તે હું તો વધારે પસંદ કરું છું.”

“અને એમ રૂપીઆ નકામા ઉડાડી દેવા, તેના કરતાં ધીમે ધીમે ગાડી હાંકવી એ વધારે સારું”—ધનપાલશેઠે કહ્યું—“પણ સો વાતની એક વાત, કે આપણે હાથે ગાડી હાંકવાનું કામ શું? કોચમીન ખેસી રહે ને આપણે હાથે ગાડી હાંકીએ તે કંઈ ઠીક દેખાય?”

“આપણે શેઠીઆ રહ્યા તે હાથે ગાડી નહિ દોડાવીએ, તો લોકો કેમ જાણે કે આપણે શેઠીઆ છષ્ટએ. પણ ચાલો, ચાલો, આજે હું કડકીન ધીમે ધીમે હાંકીશ, કે તમારી વાત મારાથી નીરાંતે સંભળાય—પછી કંઈ છે?”

“ના સાહેબ, ના”—ધનપાલશેઠે જવાબ આપ્યો—“એ તો એક વાર તમારા હાથમાં લગામ અને ચાલુક આપ્યાં કે તમે કોષ્ટના હાથમાં રહેતા નથી, અને થોડાને તમે તમારા હાથમાં રહેવા દેતા નથી, માટે માફ કરજો. વળી જે વાત મારે તમને જણાવવી છે તેજ વાત અનંગપાલશેઠેને પણ જણાવવી છે. હવે આટલું મોડું થયું તો આટલું વધારે. હું તમને વધારે વાર નહિ રોકું.”

પ્રકરણ ૩૬ મું

અલ્લખેલી નગરીની અજબ ખુબી

વર મરો કે કન્યા મરો, પણ ગોરનું તરબાણું મરો. (જુની કહેવત).

તમે વાત મારી નથી માનતા તો,
નથી માનતો હું તમારીજ વાલોડ;
ચહો હેમ તો તો મરો સંપ સારો,
સુધારો થયો, મિત્રતામાં વધારો. (નવીન કવિતા)

ધનપાલશેઠે સુમારે પંદરેક વર્ષ ઉપર, ધી ડીવીડન્ડ પેઈંગ ચીલ કંપની લીમીટેડ, એવા નામની એક નવી મીલ કહાડી હતી. તે વખતમાં મુંબઈમાં

હાલના જેટલી મીલો નહોતી, તેથી કરીને શેરો ખરીદનારા અહીં અજબ હતા. આર્ટિકલ્સ એન્ડ એસોશીએશનમાં નવી મીલ કહાડનારા પોતાના લાભની જે જે સરતો નાંખતા તે બધી સરતો સાથે, પૈસાદાર લોકો કંઈપણ યુઝપરચ કર્યા વગર, કે આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વગર, આંખો મીચીને શેરો ખરીદતા હતા. ધનપાલશેઠની મીલના સંબંધમાં પણ તેમ જ બન્યું હતું. એ શેઠ તેનો સેક્રેટરી, ટ્રેઝરર અને મેનેજર તરીકે બહાર પડ્યો હતો. મીલો કહાડવામાં એની વિખ્યાતિ લોકમાં વિસ્તરેલી હોવાથી એને ઝાઝો શ્રમ પડ્યો નહોતો. તેમ પોતે ઘડાઈ ઘડાઈને એવા કામમાં પાવરધો થયેલો હોવાથી, અબ્બરમાં ખોટા સોદાઓ કરી કરાવીને, જોતજોતાંમાં એ મીલના શેરોનો ભાવ રૂપીઆ બસો એણે વધારે બોલાવ્યો. એટલે સદાખેરો ગાડરીઆ પ્રવાહની પેઠે, આંખ મીચીને શેરો ખરીદવા લાગ્યા. તેઓએ જોયું નહિ કે આર્ટિકલ્સમાં કેવી કપરી સરતો છે ! તમામ નફામાં, નફા વગર પણ, સેક્રેટરી, ટ્રેઝરર અને મેનેજર તરીકે ધનપાલશેઠનો ગણેશ ભાગ તો તેઓને કપાળે ચોંટી ચુક્યો હતો !!! વિલાયતથી મીલનું સાંચાકામ પોતાના આડતીઆ મારફત મગાવ્યું, તેમાં ચાળીશ ટકાનું જે કમીસન મળ્યું, તેના ખાસા એ લાખ રૂપીઆ ધનપાલશેઠ પોતે જ ઓઢીઆં કરી ગયો ! પહેલ આગળ પોતે જે જમીન આર પાછાં વારના ભાવે ખરીદ કરી હતી તે, આર્ટિકલ્સમાં આર આનાને ભાવે કંપનીને વેચાણ આપી; તેમાં પોતાને ચોખ્ખો પોણો લાખનો નફો મળ્યો. વળી હજી બધા શેરો ભરાઈ ચુક્યા નહોતા એટલામાં જ, પોતાના નામને લીધે, અને ભાવ વધારવાને એણે જે ખોટા સોદા અને તરકોટો કીધાં તેને લીધે, અસલ કીંમત કરતાં શેરનો ભાવ રૂપીઆ બસો વધારે બોલાયો. એટલે જે હજાર શેરો વગર ભરાયલા હજી તો પડેલા હતા તે, ધનપાલશેઠ પોતાને નામે ચહકાવી લીધા ને અબ્બરમાં બસે રૂપીઆને નફે પાછા વેચ્યા. તેમાં પણ એ શેઠને ઠીક હાથ પડ્યો ! બીજી પરચુરણ ધાપ પણ એ શેઠે લાખેક રૂપીઆની મારી ! એમ હજી મીલનું શ્રીગણેશાય નમઃ તો થયું નથી, એટલામાં જ ધનપાલશેઠને તો ગણપતિના થયા. શેરહોલ્ડરો તો સાંચાકામ બાવે, મીલ બંધાય, અને મીલનું કામ વાસ્તવિક રીતે શરૂ થાય, તે પછી એકાદ બે વર્ષને આખરે કંઈક રીવીઝન્ડ મેળવે તો તેઓનું નસીબ ! પરંતુ ધનપાલશેઠ તો મીલના કાડા હોવાથી, અને ધનની છુટ હોવાથી, હજી તો બધી વાત કેરે કાગળીએ ચાલતી હતી એટલામાં જ, પાંચથી છ લાખનો નફો ચોખ્ખો કરીને બેઠો ! શેરહોલ્ડરો તો કમાય ત્યારની વાત ત્યારે !

એ વખતના આસતા આવેલા રીવાજ પ્રમાણે આર્ટિકલ્સમાં એક એવી સરત નાંખી હતી, કે નવી મીલ કાપડ બનાવવા સાર જેટલું સુતર કહાડે, તે ઉપર રતલે

એ પાછ પ્રમાણે ધનપાલશેઠને, સેક્રેટરી, ટ્રેઝરર અને મેનેજર તરીકે, કમીશન અથવા હકસાઈ આપવી. પોતાનું નાણું રોકાય તેના બાર આના બાજ, અને વટાવ મળવા વગેરેની સર્વે સરતો એવી એવી ગોઠવી દીધી હતી કે ધનપાલશેઠને તો રોજનાં વી કેળાં થવા લાગ્યાં. એ સધળું શેરહોલ્ડરોએ તરત જોયું નહિ. તેથી પરિણામ એ આવ્યું કે એક વર્ષ અર્થ, એ વર્ષ ગયાં, પણ ડીવીડન્ડનું તો નામ તેઓને મળ્યું નહિ. દર વર્ષ લાખો રતલ સુતર અને કાપડ નીસરે, વળી સાંચાકામ પણ છેલ્લા સુધારા ને વધારા સાથે દાખલ થયલું, એટલે કંપનીને લાખ દહોડ લાખનો નફો થાય ખરો; પણ ધનપાલશેઠને રતલે એ પાઈ હકસાઈ આપવામાં, આડંરું બાજ અને વટાવ આપવામાં બધું સ્વાહા થઈ ગયું! થોડું ઘણું ફાજલ રહે તે, રીઝર્વ ખાતે અને શેરહોલ્ડરોને બાજ ન આપે એવાં અનેક ખાતે ધસડી જવામાં આવે! તેઓ સમજે કે આ વર્ષે નહિ તો આવતે વર્ષે જરૂર બાજ મળશે. એમ આશાએ અને આશાએ દહાડા જવા લાગ્યા; અને પાંચ વર્ષ સાત વર્ષ મીલ સ્થપાયને થયા છતાં, બાજની એક પુટી બદામે તેઓએ નજરે દીધી નહિ. તેઓ ગભરાયા અને કેટલાકેએ કંપનીની એક અસાધારણ સલા બોલાવી. ધનપાલશેઠ તેઓની છાતીએ હાથ મુકી ટહાડા પાડ્યા! મીલ બાજ આપે એવી વ્યવસ્થા કરવા સાર એક સખ કમીટી નીમાઈ. તેણે તપાસ કરી અભિપ્રાય આપ્યો કે કેટલુંક નવું સાંચાકામ દાખલ થાય તો મીલની પેદાસ વધે. કમીટીની એવી એવી ભલામણો, શેરહોલ્ડરની મીટિંગ, ડીવીડન્ડની લહાયમાં બહાલ રાખી! વળી શેરોનાં બચ્ચાં કહાઝાં. વિલાયતથી થોડું વધારે સાંચાકામ ધનપાલશેઠ મારફતે ખરીદ કરાવ્યું! અને કંપનીને સાર થોડી વધારે જમીન, એ શેઠની પાસથી મહોં માગી કીંમત આપી ખરીદ કીધી! ધનપાલશેઠને તો પાછી શુકની દશા બેઠી! આગળના કરતાં જો કે ઓછા પ્રમાણમાં, તોપણ ચોતરફથી એ જ મીલને હીસાબે, એ શેઠને પાછો હાથ પડવા લાગ્યો! મીલને નફો વધ્યો પણ કમીશન વગેરેમાં બધું સ્વાહા!!! શેરહોલ્ડરોને થોડાવાર કંઈક ધીરજ આવી. એ ચાર વર્ષ પાછાં ગયાં ને બાજ સાર તો તેઓ મહોં વકાસી બેસી જ રહ્યા! હવે શેરનો ભાવ બજારમાં દિન પ્રતિદિન ગળવા લાગ્યો. ધનપાલશેઠ જોયું કે એ મીલ કોઈ દિવસ બાજ આપવાની જ નથી. રતલે એ પાછ પ્રમાણે પોતાને મીલનું કમીશન અને બીજી બાબતો તો શેરહોલ્ડરોને કપાળે ચાંટી ચુકી છે. એટલે એણે લામ જોઈ, માત્ર નામને ખાતર સો શેરો રાખી, પોતાના તમામ શેરો વેચી નાંખ્યા! શેરોના ભાવ પુરા રામસરણ થઈ ગયા! લોકમાં એ મીલની આસ્થા જ ઉઠી ગઈ. માણુમાણુ ધનપાલશેઠ એ વર્ષ કહાઝાં. મીલને આજે પંદરમું વર્ષ ચાલતું હતું અને શેરહોલ્ડરો હવે છેક પાછી

ગયા હતા. પંદર વર્ષનાં વહાણાં વાયાં, પણ વ્યાજની એક અડધી પણ તેઓના હાથમાં આવી નહિ. તેઓ છેક કાયર થઇ ગયા. આસપાસ નજર કરી, તો તેઓને જણાયું કે ચોખ્ખે નફે કમીશન અપાય લેવાય છે અને એમ કરવું એક લેખે વાજખીએ ગણાય પરન્તુ આ તો નફો હોય કે નહિ, છતાં રતલે બે પાઇ હક-સાઇની આપવી એ તો દેખીતું જ ખોટું હતું. તેમાંથી બચે શું કે તેઓ પામે ! માટે તેઓએ બહુ લાચારીએ એક સંપ થઇને એવો ઠરાવ કીધો, કે કાં તો મીલને લીકવીડેશનમાં લઇ જવી, કે કાં તો આર્ટીકલ્સમાં એવો ફેરફાર કરાવવો, કે સેકે-ટરી, ટ્રેઝરર અને મેનેજરને માત્ર ચોખ્ખા નફા પર એક રતલે એક પાઇ કમીશન મળે.

પ્રથમ તેઓએ ધનપાલશેઠને નરમાસથી સમજાવવાને બહુ મહેનત કરી. પણ એ શેઠે જરકે કાઢું આપ્યું નહિ, ત્યારે તેઓ દમ ભરાવવા લાગ્યા કે અમે મીલને ખાખાવીખી કરી નાંખશું, ને ધનપાલશેઠને જે હકસાઇ મળે છે તે ધુળધાણી કરી નાંખશું; પણ ધનપાલશેઠ એવા સુક્ષ્મ દમથી શેઠ ખાય એવો નહોતો. એ સારી પેટે જાણતો હતો કે આર્ટીકલ્સમાં ખીલાડું તાણી આપવાથી શેરહોલ્ડરોની ચોટલી એના હાથમાં આવી ગઇ હતી. એજ મીલની કમ્પાણીના ઘણા જુજ બાગમાંથી હર પ્રકારે શામ, દામ ને ભેદ કરી શેરહોલ્ડરોને હંકાવવાનું એનામાં સામર્થ્ય હતું. શેરહોલ્ડરોમાં મૂળથી જ ઝાઝો સંપ નહોતો. પંદર વર્ષ સુધી વગર વ્યાજ ખાવે પડી રહીને તેઓમાં ચેતન નહોતું રહ્યું કે કારટની દેવડીએ લડીને, અને ગાંઠના પૈસા વાવરીને, તેઓ ધનપાલશેઠની સામા થાય. એ તો ખરાબ પૈસા પાછળ સારા પૈસા વાવરી દેવા જેવું હતું. વળી ધનપાલશેઠને ધનની જખરી હુંફ હતી. એ કારણથી વ્યાજ સુધી તેઓ ખીચારા ફફડી ચફડીને બેસી રહ્યા હતા. પરન્તુ હવે તેઓ છેક મર-ણીઆ થઇ ગયા, અને કાં તો આપણે વ્યાજ મળે, કે કાં તો ધનપાલશેઠની હક-સાઇ લઇ લેવી એજ નિશ્ચય લઇને બેઠા; અને ઉપર પ્રમાણે, કાં તો મીલને લીકવી-ડેશનમાં લઇ જવી, કે કાં તો ચોખ્ખે નફે ધનપાલશેઠને હકસાઇ મળે, એવો ઠરાવ પસાર કરાવવાને સાર, મીલની એક અસાધારણ જાહેર સભા બોલાવવાનું વિચા-નપત્ર (રેપવીઝીશન) ધનપાલશેઠ ઉપર તેઓએ મોકલ્યું.

ધનપાલશેઠે જોયું કે સામી તરફ ગમે એટલા વધારે મતો થાય, તો પણ પોતાની મરજી વિરુદ્ધ ચોખ્ખા નફા પર હકસાઇની લડતમાં શેરહોલ્ડરો ખીલકુલ ફાવી શકવાના નથી. પણ આટલાં આટલાં વર્ષો થયાં કંપની ખીલકુલ રીવીન્ડ આપતી નથી તે કારણથી, શેરહોલ્ડરો કંપનીને લીકવીડેશનમાં લઇ જવાની માંગણીમાં ફાવી જાય ખરા. એ પ્રપંચની સામે હવે ધનપાલશેઠ પોતાનું બુદ્ધિબળ અને પૈસાનું બળ અજમાવવા લાગ્યો. શેરહોલ્ડરોની માગણી બે પ્રકારની હતી, એટલે ચતુર ધનપા-

લશેઠ પામી ગયો કે પોતાનું હિત શું કરવામાં રહ્યું છે તે ખીના શેરહોલ્ડરો નિશ્ચિત રીતિએ જાણતા નહોતા. એટલે એણે તેઓની એ દ્વિધા બુદ્ધિમાં વધારે બેદ પડાવવાને સારુ અનેક અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિ રચી. પરિણામ એ આવ્યું કે મીટીંગ મળવાનો સમય પાસે આવતો ગયો, પણ શેરહોલ્ડરોએ નક્કીપણે જાણ્યું નહિ, કે આપણે તો અમુક વાતને જ વળગી રહેવું. જેઓની પાસે મહોટી સંખ્યામાં તે શેરો હતા, તેમાંના કેટલાકને હાઈકોર્ટના અનહદ ખરચની જખરી ધમકી ધનપાલશેઠે આપી. કેટલાકને ખીજી અનેક રીતે હેરાન કરવાનું પોતાનું સામર્થ્ય ખતાવીને ગભરાવી દીધા. થોડાકને મહોટી મહોટી લાલચો આપી પોતાના પક્ષના કરી લીધા. એ પ્રમાણે બાજી માંડવા છતાંએ ધનપાલશેઠના મનમાં વસવસો રહ્યો કે રખેને પોતે નહિ ફાળ્યો તો, વગર મહેનતે કંપનીને નામે લાખ પોણા લાખ રૂપિયા જે મળે છે તે જતા રહેશે; તેથી સાવચેતીના ઉપાય તરીકે થોડી થોડી સંખ્યાના શેરહોલ્ડરોને પણ, અનેક રીતિએ પોતાના પક્ષમાં લેવાનો ઉદ્દેશ્ય એણે આદર્યો. કટાકટીનો વખત આવ્યો જાણી, કેટલાક શેરહોલ્ડરોના સગાને, પૈસાની દરકાર નહિ કરતાં, સારે સારે પગારે એણે નોકરીએ રાખી લીધા. જેઓ ખીજે ટુંકાણે નોકરીએ હતા, તેઓનો પગાર ભરબલામણથી અને વગસગથી વધરાવી આપ્યો. એમ સર્વને, જેમ જેથી દબાય તેમ તેથી દબાવીને, એક આખું સૈન્ય એણે પ્રતિ-પક્ષીની સામે ખડું કરી દીધું!

જેમ જેમ મીટીંગ મળવાનો દહાડો પાસે આવતો ગયો, તેમ તેમ ધનપાલશેઠ અને તેના માણસો ગામમાં બીજા માગતા ફરવા લાગ્યા, કે ફલાણે દહાડે સભામાં જરૂર આવજો અને અમારી તરફ હાથ ઉઠ્યા કરજો. નયુશેઠ તો એની તરફ મત આપે એમ હતુંજ. તે શેઠને મીટીંગમાં લઈ આવવાનું ધનપાલશેઠે મમતારામને ખાસ કરીને કહી રાખ્યું હતું. મમતારામે તે ઉપરથી નયુશેઠને હાથ ઉઠ્યા કરવાની તાલીમ આપી દીધી હતી. અનંગપાલશેઠ અને મદનપાલશેઠ તો એના મિત્રજ હતા, એટલે એ બંને તો એની તરફમાં રહે તેમજ હતું. તથાપિ ચીટી લખીને પોતાનો ધરદો જણાવવા કરતાં તેઓને જાતે મળવાનું ધનપાલશેઠે યોગ્ય ધાર્યું. મદનપાલશેઠને એ પ્રથમ મળવા આવ્યો. અનંગપાલશેઠને ત્યાં બેઠેલો જોઈને એ હરખાયો કે ચાલો, એક પંથ ને દો કાજ થયાં.

મદનપાલશેઠ અને અનંગપાલશેઠ જાણતા હતા કે શેરહોલ્ડરોએ એકસંપ કરીને વિજ્ઞાપનપત્ર ધનપાલશેઠ ઉપર મોકલ્યું હતું. વળી તેઓની જાણમાં હતું કે એ વિજ્ઞાપનપત્રથી જે મીટીંગ મળવાની હતી, તેમાં શેરહોલ્ડરો ફાવે નહિ તેટલા માટે, કેટલોક વખત થયો ધનપાલશેઠ આણીને તફખીરો રચ્યો જતો હતો. હવે વાત

કેટલી મીઠાન ઉપર આવી છે તે સઘળી બાતમી આપીને, ધનપાલશેઠે તેઓને ચેતવણી આપી કે ચોથે દહાડે ત્રણ વાગે પોતાની આશીસમાં જે જનરલ મીટીંગ મળવાની હતી તેમાં જરૂર આવવું.

“જુઓની સાહેબ” — ધનપાલશેઠ બોલ્યો — “એ મીલનું મને ધણું સાઈ કમીશન મળે છે, અને બીજી રીતે પણ એ મીલને લીધે મારે હાથ ઠીક પડે છે. તે કેટલાક અદેખાઓને ગમતું નથી. પણ તેમાં મારી કસુર શું કે હવે તેઓ મારું કમીશન બંધ કરે? અમે અને શેરહોલ્ડરોએ નફો મેળવવાને આંખારૂપી વૃક્ષ વાવ્યાં. મારાં ફળો મીઠાં નીવડ્યાં ને તેઓના આંખા ખાટા રહ્યા છે તેમાં હું શું કરું? પોતાને પાલવતી વાત નહોતી, તો આર્ટિકલ્સમાં સહી શું કામ કીધી? હું કંઈ થોડો તેઓને ઘેર ચોખા સુકવા ગયો હતો.

“હા હા, ધનપાલશેઠ” — અનંગપાલશેઠ બોલ્યો — “એ તો આપનું કહેવું વાજબી છે; પણ તે દહાડે, આજે જેમ તમારી તરફ મત એકઠા કરવાને ઘેર ઘેર ભીખ માગે છે, તેમજ તમે અને તમારા માણસો પણ, શેરો ખરીદવાને લલચાવવા સાઈ ભટક્યા કરતા હતા.”

“તેમ તો કરવું જ જોઈએ, તે પાખી નવી મીલ કેમ ઉભી થાય? પણ અમે કંઈ થોડાક તેઓને મારી કુટીને મુસલમાન કીધા હતા? શેરો ખરીદવા કે નહિ, એ તો રાજખુશીનો સોદો હતો કેની?”

“રાજખુશીનો તો સોદો ખરો” — મદનપાલશેઠ બોલ્યો — “પણ એ બીયારા શેરહોલ્ડરોને પંદર વર્ષ થયાં કંઈ ડીવીડન્ડનું નામ મળતું નથી, માટે હવે થોડાંક વર્ષ કમીશન નહોતું મળ્યું એમ માની, તમે માહોમાંહે સમજાવતી કરો તો કેવું સાઈ? હું કંઈ તમારી વિરૂદ્ધ પક્ષનો નથી; પણ આ તો અંદરખાનેથી તમને કહું છું. બાકી મીટીંગમાં હું તમારાજ પક્ષમાં રહીશ.”

“હા શેઠ” — ધનપાલશેઠ બોલ્યો — “આપનું કહેવું વાજબી છે. પણ તમે જાણો છો, એ તો સખ સખકી સમાલીઓ એવી વાત છે. આર્ટિકલ્સમાં તેઓ બંધાઈ ગયા છે, તો હવે હાલના જમાનામાં એવું કોણ ધર્મનું ઢીંગલું હોય કે આવી મહોટી રકમનું કમીશન વગર લેવેદેવે છોડી દે? લક્ષ્મી આંહો કરવા આવી છે તો મ્હોં ધોવા કોણ જાય?”

“અરે હા,” — અનંગપાલ બોલ્યો — “સખ સખકી સમાલીઓ, એવોજ આ જમાનો આવ્યો છે. વધારે તો શું, આપણો જ દાખલો લ્યોની? આ મદનપાલશેઠ ખીતાબો મેળવવાને માટે અને દેશ કલ્યાણને માટે ધુમાડા મંડળી, વગેરે અનેક મંડળીઓમાં મથ્યા રહે છે. તમે ધનપાલશેઠ, ખરેખર તો કમીશન ઓહીઆં

કરવાને માટે, મીલના લાભોની મહોટી મહોટી વાતો કરો છો. ત્યારે હવે મારા વિચાર કંઈ વ્યાજ કમાવવાનો કે કીર્તિ મેળવવાનો નથી. માત્ર સાફ સાફ ખાઈ પીને એ ઘડી આનંદમાં કહાડવાનો છે. માટે હવે સખ સખકી સમાલીઓ એમ છે તો, ત્યાંસુધી તમે એવી ઉગ્મણી મંડળી નહિ કહાડો, અને આવતે રવિવારે ઉગ્મણીમાં નહિ આવો, ત્યાંસુધી આ તમારી ધુમાડા મંડળીમાં પણ હું ભાગ લેવાનો નથી; તેમજ” — ધનપાલશેઠ તરફ ફરીને — “તમારી મીટીંગમાં પણ હાજર થવાનો નથી.”

“આ બુઓની” — ધનપાલશેઠ મદનપાલશેઠને કહેવા લાગ્યો — “આપણા કામકાજમાં તો ઘડીકની પુરસદ નથી ને આ શેઠ ઉગ્મણીની વાત કહાડે છે !”

“એ તો સાહેબ” — અનંગપાલ બોલી ઉઠ્યો — “સખ સખકી સમાલીઓ.”

“અને હજી ઉગ્મણી મંડળી” — મદનપાલશેઠે કહ્યું — “બની છેજ ક્યાં કે ઉગ્મણીએ જવાય.”

“અરે મારા સાહેબ” — અનંગપાલે જવાબ આપ્યો — “એમાં બનવાનું છેજ શું? એ તો ‘બની બનાઈ બન રહી, અબ ક્યા બનનેકી.’ આપણે આ રવિવારે ઉગ્મણીએ ઉતરી પડો કે મંડળી એની મેળેજ બની જાયજો !”

“ભાઈ, પણ અમને પુરસદ નથી.” બંને બોલી ઉઠ્યા.

“ત્યારે સાહેબ, આપણે રામ રામ” — અનંગપાલશેઠ જોરસામાં બોલ્યો — “તમે અમારી વાત નથી સ્વીકારતા તો અમે તમારી વાત નથી સ્વીકારવાના ! બસ, પછી કંઈ છે?” એમ કહી અનંગપાલશેઠ બોણું માથે મુકતો હોય એમ ચાળા કરવા લાગ્યો.

ધનપાલશેઠને ફાળ પડી ! તે અનંગપાલને હાથેથી બેસાડીને કહેવા લાગ્યો — “અરે સાહેબ, આપણે ઉગ્મણીની વાત પછી કરીશું. તમે મારી મીટીંગમાં તો આવજો.”

“નહિ ધનપાલશેઠ” — અનંગપાલ બારમાં અને બારમાં બોલ્યો — “હું હવે કાઈની વાત સાંભળવાનો નથી. આજે મારી પુરેપુરી આંખ ઉઘડી છે ! સાણું ઉગ્મણીએ જવું ને સાફ સાફ ખાણું પીવું તેમાં તે આટલા બધા કાલાવાલા ને ખુશામત શેની જોઈએ ? માલ મલીદા તો તમારા પેટમાં પડશે, ને તેમ છતાં તમે આટલું બધું માન શેના ખાઓ છો ? જાઓ, મારા સાહેબ, તમારે તો ના પાડતાં શરમાવું જોઈયું હતું !”

“બેસો બેસો, અનંગપાલશેઠ” — મદનપાલશેઠ તેને ધીરે પાડતો બોલ્યો, “જરાક ટહાડા પડો, તમે શું કહો છો ?”

“સાહેબ, હું એમ કહું છું કે તમે આવતે રવિવારે, અને હવે પછી દર રવિવારે ઉઝણીએ નહિ આવો તો, જે માઈ નામ તમે પેલી ધુમાડાની કમીટીમાં નાંખ્યું હોય તો કહાડી નાંખજો. નહિ નાંખ્યું હોય, તો નાંખવાની તસ્દી બેતા નહિ. અને તમે સાહેબ” — ધનપાલશેઠ તરફ ફરીને — “આપની ધાંધલીઆ મીટીંગમાં મારા હાજર થવાની જરૂર ધારતા હો, તો આપણી હવેથી થનારી દર રવિવારની ઉઝણીમાં, તમારે આવવું એટલુંજ નહિ, પણ આ મદનપાલશેઠને પણ લઈ આવવા એવો તમે ફાલ આપો. જે કે કોળીઆ ભરવાના તો તમને આવશે.”

અહો મહામતિ ! તારી બુદ્ધિને ધન્ય છે ! મદનપાલશેઠને ધુમાડા મંડળી સ્થાપવામાં કેટલી કેટલી મહેનત અને ખર્ચ થયો હતો ! ધનપાલશેઠને મીલ જમાવવામાં કેટલી મહેનત ખર્ચવી પડી હતી ! પણ રંગ છે અનંગપાલશેઠની ઉઝણી મંડળીને, અથવા રંગ છે તારી બુદ્ધિને, કે જેને અનુસરીને ચાલવાથી, અનંગપાલશેઠની ‘ઉઝણી ખાઈ ખવાડી, તન મન ખીલાવી આર્થદેશની ઉન્નતિ કરનારી પેટા મંડળી,’ જોતજોતામાં હસ્તીમાં આવી ગઈ ! આવતા રવિવારથી એનું કામ ધમધાકાર ચાલુ પણ થઈ ચુકશે !!! જ્યારે મદનપાલશેઠની ધુમાડા મંડળી હજી તો કાગળપર ચીતરાયા કરતી હતી !

અનંગપાલશેઠ મહામતિની આપેલી શીખામણ પ્રમાણે બોલેબોલ ચાલ્યો. મહામતિએ બહુ સૂક્ષ્મ દષ્ટિ દોડાવી, ધનપાલશેઠ અને મદનપાલશેઠનાં બખતરોમાં કયો કયો ભાગ નાંખ્યું હતો તે, અનંગપાલશેઠને બહુ સારી રીતે સમજાવી બતાવ્યો હતો. અને આવા સંજોગો આવે તો આમ હઠ પકડવી, કે આમ ઢીલી દોરી ચુકવી એ બધી તાલીમ એને મળી ચુકી હતી. ઉઝણીની — સાઈ સાઈ ખાવાની — વાત હોવાથી એ સઘળી તાલીમ મહામતિ પાસથી અનંગપાલશેઠે બહુ હોંસથી અને ધ્યાન દઈને લીધી. મહામતિ પોતે પણ આશા ન રાખે એવી સારી રીતે એણે પોતાનો ભાગ ભજવી દેખાડ્યો ! દૈવ અનુકૂળ હોવાથી ધનપાલશેઠની તોફાની મીટીંગ એને જખડું સાધનરૂપ થઈ પડી !

ધનપાલશેઠ ખરા ધર્મસંકટમાં આવી પડ્યો ! અનંગપાલશેઠ જેવો મહોટી સંખ્યામાં શેરો રાખનારની જેરહાજરીને લીધે, કદાચને મીટીંગમાં પોતે ન ફાવે તેની એને ફાળ પડી. પ્રતિપક્ષીઓ તેને પોતાના પક્ષનો કરી લે તો કમખખતીજ બજાવી ! માટે સો વસા અનંગપાલશેઠને રાજી રાખવો તેમાંજ પોતાનું હિત છે, એવો નિશ્ચય એના મનમાં ઝટ બેસી ગયો. તેની માગણી કચ્છલ કરતાં અને તેને રાજી રાખતાં એ બોલ્યો —

“શાબાશ, અનંગપાલશેઠ શાબાશ, બાઈ તમે ખુબ ભજવી, હો ! મારી

પાસથી તમે કાલ લો તો તે એક લેખે વાળખી ગણાય, અને તે આપવાને હું જરૂર ના પાડતો નથી. પણ આ મદનપાલશેઠને સમજાવવાનું જોખમ તમે મારે માથે ક્યાં હોરી છો છો? એ તે કંઈ વાળખી કહેવાય?”

“વાળખી વાળખીની વાત હું સમજું નહિ” — ધનપાલશેઠને પોતાની તરફ વળતો જોઈ એ શાંત થતો બોલ્યો — “એ તો ભાઈ, દાવે સોગટી મરાય. સો દહાડા સાસુના તે એક દહાડો વહુનોએ હોય. તમને આજે મારી ગરજ છે તો તમે આટલું કામ કરી આપો.”

“પણ આ મદનપાલશેઠને તમે સમજાવજો. હું તો મારે માટે કચુલ થાઉં છું. પછી કંઈ છે! જાઓ એ શેઠ આવે કે નહિ આવે, પણ મારે તો દર રવિવારે તમારી ઉજાણી — આપણી ઉજાણી મંડળીની ઉજાણીમાં જરૂર આવવું, લ્યો આ કાલ!”

“તમારો મહેટેટો આભાર થયો” — અનંગપાલશેઠ હરખાતો અને પ્રહાતો બોલ્યો — “પણ આ શેઠને પણ તમેજ સમજાવો ને હા પડાવો, પછી ખીજ વાત. તમારી વ્યાજ મંડળી, આ શેઠની ધુમાડા મંડળી અને મારી ઉજાણી મંડળી એ ત્રણમાં, આપણે એક ખીજને તન મન અને ધનથી મદદ કરવી, એવો એક ખીજને આજે કાલ આપીને આપણે ઉડવું. તમારી મીલોમાં કાલ ભરવા કરતાં, અને ધુમાડાનાં વાચકાં ભરવા કરતાં, આ કાલ તો લાખો દરજ્જે સારો છે.”

ધનપાલશેઠ જોયું કે અનંગપાલશેઠ ઉજાણીની બાબતમાં જડસુ જેવો હોવાથી કાંઈ પણ વાતે ડગતાર નથી. પોતાને પુરેપુરી ગરજ હતી, તેથી એ મદનપાલશેઠને સમજાવવા લાગ્યો. દર રવિવારે ઉજાણીએ જાય તો મદનપાલશેઠને ઘણી ઘણી રીતે અનેક કામોમાં અડચણ પડે. વળી એક મંડળી કહાડવા પહેલાં ખીજ મંડળીની ભાંજગડમાં પડવું એ શેઠને જોખમ ભરેલું લાગ્યું તેથી, પહેલે વિચારે તો એણે ના કહેવી ધારી. અનંગપાલશેઠ ધુમાડા મંડળીમાં નહિ જોડાય તેની એને ઝાઝી દરકાર નહોતી. પણ અનંગપાલશેઠ એવી સારી યુક્તિ વાપરી કે ધનપાલશેઠને જોતજોતાંમાં પોતાના પક્ષનો કરી લીધો. એ બંનેને નાખુશ કરવા મદનપાલશેઠને પાલવે એમ નહોતું. બંનેમાંથી કાંઈ ધુમાડા મંડળીની મેનેજિંગ કમીટીમાં નહિ હોય તે પણ વિચારવા જેવું થઈ પડે. વળી જાહેર ઉધરાણામાં મદનપાલશેઠનું મહોડું ન જંડાય માટે ધનપાલશેઠ વખત બે વખત ઠીક રકમો ભરતો. તેને નાખુશ તે કેમ કરાય? મદનપાલશેઠ જોયું કે પોતાને પણ ધનપાલશેઠના સમજાવ્યાથી સમજાવુંજ પડશે. અનંગપાલશેઠ એને સમજાવું પાડી હતી કે ધુમાડા મંડળીના લાખો પ્રત્યક્ષ બતાવી આપવા સાફ ઉજાણી મંડળી બહુ કામની થઈ પડશે. એ વાત એને હવે ગોઠવા લાગી. ધનપાલશેઠ પાસે થોડી

ઘણી ખેંચતાણુ કરાવી, તેના પર આભાર કરતો હોય એમ ભાર મુકી, એણે પણ હા પાડી. તથાપિ એણે એટલી સરત કરાવી લીધી, કે કાંઈ કાંઈ વાર ઉબાણીમાં એની ગેરહાજરી થાય તો તે બંને મિત્રોએ ચલાવી લેવી. અનંગપાલશેઠે બીલકુલ આનાકાની વગર તે વાત સ્વીકારી.

“તમે કાંઈ કાંઈ વાર આવો કે નહિ આવો તેની સામે અને વાંધો ઉઠાવીશું નહિ, પણ આટલું નક્કી કે તમારું નામ મેખર તરીકે અને કમીટીમાં પણ દાખલ કરાવવું પડશે. તેમાં તમારે ના હા કરવી નહિ.”

એ પ્રમાણે સઘળી વાતનો સર્વને મનપસંદ આવે એવો છંડો આવ્યો. આમનસામન ફેટલોક ખુલાસો થયો તે એક બીજાએ કબુલ રાખ્યો. ઉબાણીના કામની દેખરેખ રાખવાનું બીડું અનંગપાલશેઠે ખુશીથી ઝડપ્યું. પોતાની નેમ આમ અનાયાસે પાર પડી તેથી એના હરખનો પાર રહ્યો નહિ, હરખમાં અને હરખમાં એ બોલી ઉઠ્યો—

“આ બધી વાત જાઓ, મને કબુલ છે. તમે બે જણા મને કાલ આપો. હ્યો, આ મારો હાથ, અને તમને જરૂર જણાય તેટલા મારી પાસથી કાલ હ્યો ! હું આપવા તૈયાર છું. અને બોલો, આપણી ઉબાણી મંડળીની જે તમારી ધુમાડા મંડળીની પણ જે ! અને ધનપાલશેઠની વ્યાજ મંડળીની પણ જે ! પણ રંગ તો મારી ઉબાણી મંડળીને છે કે જેનો હું મુરખ છું ! તેની રક્ષા કરનારી દેવી કાણ છે તે તો તમે જાણી શકવાના નથી. પણ તેની મેનેજિંગ કમીટીમાં મુંબઈના બે પહેલા નંબરના શેઠીઆઓ છે ! માટે ફરી આપણી ઉબાણી મંડળીની બોલો જે ! અને આવતે રવિવારે દુધપાક પુરી અને લજ્યાં દે, દે, દે—જે ! જે ! જે !!!

એક નહાનો નિશાળીઓ નિશાળેથી છુટતાં જેટલો હરખાય, અને આવતી કાલથી થોડા દહાડાની રજા છે એ વિચારથી એના હરખમાં જેટલો વધારો થાય, અને તેથી તે જેમ નાચે અને કુદે, તેટલા હરખમાં આવી જઈને અનંગપાલશેઠે આરડામાં આમ તેમ કુદવા ને નાચવા લાગ્યો, અને વારા ફરતી ધુમાડા મંડળીની, વ્યાજ મંડળીની અને ઉબાણી મંડળીની ઘાંટો પાડી પાડી જે બોલવા લાગ્યો. દુધપાકપુરીનું નામ લેતાં તો એ ગાંડા જેવો બની ગયો અને બકરાની પેંઠે આરડતો એ વધારે કુદવા લાગ્યો !

એના આવા ચાળા અને ચેષ્ટા મહનપાલશેઠને બીલકુલ ગમ્યા નહિ. એક તો એ પ્રમાણે હરખ જાહેર કરવો એ સભ્યતાના કાનુનોની બહાર હતું. વળી હમાલ તો હજી આરડામાંજ હતો. તેના દેખતાં આવા ચાળા કરવા, તેમાં તો અનંગપાલશેઠનેજ નહિ પણ એના મિત્ર તરીકે પોતાને પણ, તે બીના નીચું

લગાડનારી હતી. તેથી એ શેઠ ચઢીઠાઈ ગયો અને અનંગપાલને અંગ્રેજીમાં બોલી વારવા લાગ્યો. ધનપાલશેઠને પણ અનંગપાલશેઠના હરખાવાનું કારણ ધણું નવાઈ જેવું લાગ્યું તોપણ એ તો ખુશ થતો થતો અનંગપાલ જે તમાશો કરી બતાવતો હતો તે જોયા કરતો હતો.

મદનપાલશેઠ બહુ વાર્યો ત્યારે એ કુદતો અને ધાંટા પાડતો બંધ થયો, અને ખુરશી પર બેઠાં બેઠાં, વગર બોલે ચાલે, હરખના આવેશમાં પોતાનું ખોખું ઉછાળતોજ રહ્યો.

“ભાઈ સાહેબો, તમે બંને ચોથે દહાડે મારી મીટીંગમાં જરૂર આવજો હો.”

“અને આવતે રવિવારે મારી ઉત્ખણી મંડળીમાં પણ જરૂર પધારજો હો.”
અનંગપાલશેઠ તેના ચાળા પાડતો બોલ્યો.

“ધનપાલશેઠ, મેં તમને એક દહાડો કાગળ લખી ધુમાડા મંડળીની એક ઉપર ટપકાની મીટીંગમાં આવવાની ફરમાસ કીધી હતી. પણ તમે આવ્યા નહિ ને ધણું કારણોને લીધે એ ઉપર ટપકાની મીટીંગ સુધી પડી. અકસ્માત રીતે આજે આપણે એકઠા મળ્યા છીએ. પણ આપણે ત્રણેએ સંપીને ચાલવાનો પાયો આજે ગોડો નાંખ્યો છે. એટલે એવી ઉપર ટપકાની મીટીંગ કરતાં પણ આજે આપણે વધારે કામ કીધું છે એમ કહું તો ચાલે. માટે હવે એવી મીટીંગ બોલાવવાનો વિચાર હું માંડી વાળું છું; તેને બદલે હવે મારી ધુમાડા મંડળીને અસ્તિત્વમાં લાવવાને એક જાહેર સભા મારે જરૂર બોલાવવી પડશે. માટે ત્યાં પણ તમારે બધાએ આવવું. નક્કી તારીખ તો હું તમને હવે પછી જણાવીશ. પણ ચાલો, હવે ફેટમાં. આજે તો બહુજ મોડું થઈ ગયું છે. ધનપાલશેઠ, ચોથે દહાડે તો તમારી મીટીંગ છે, પણ તમારાથી બને તો, મમતારામને મારી પાસે પરમ દહાડે મોકલજો. રહો. હું એને મળવાની ખાએશ રાખું છું એમ એને જણાવતા નહિ.”

“સાહેબ.”—ધનપાલશેઠ અધીરા પડીને પુછ્યું—“તમારો વિચાર નથુશેઠને ખીજ પચાસ હજાર ધીરવાનો થાય છે કે શું? આપનો વિચાર હોય તો, પહેલાંની પેઠે આ રકમ પણ આપણે લાગમાં ધીરીએ, આજે આપણે સંપીને કામ લીધું છે તો આ કામ પણ આપણે બે પાછું સહીઆઈ રાખીએ તો કેમ?”

“રૂપીઆ ધીરવા સારૂ મમતારામને મારી પાસે બોલાવવા હું માગતો નથી. મારો વિચાર સો વસા કેશવલાલને મારા સેક્રેટરી તરીકે રાખવાનો છે. અલબત્ત નક્કી વાત તો એને જોયા પછીજ. પણ દરમ્યાન કેશવલાલ અને એમાં કેવી તરફ હતો અને કેવી રીતે ફેર છે તે જોવાને માફ મન થયું છે. માટે જો બને તો, તમે

મમતારામને સહેજ ઇસારો કરજો કે મને મળવા આવે. જો આવતી કાલે નવથી દશ સુધીમાં આવે તો બહુ સારું પણ હું એને મળવાની ખાએશ રાખું છું એમ તો એને જણાવતા નહિ.

એમ બોલતાં બોલતાં ત્રણે શેઠીઆઓ ઓરડામાંથી બહાર નીકળ્યા. મદનપાલ-શેઠની ગાડીમાં હમાલે તેનું આશીસ બાકસ મુક્યું. શેઠે બંને મિત્રો જોડે શેઠકહેનડ કરી. ચોથે દહાડે આપણે પાછા મીટીંગમાં મળશું એમ ધનપાલશેઠ બોલ્યો. મદનપાલ-શેઠના હાથમાં કાચમીને લગામ આપી. પાસેનો ચાલુક ડાબા હાથમાં લઈ, લગામ-વાળા હાથે સલામ કરતાં એણે ઘોડા દોડાવ્યા. પાછળ ધનપાલશેઠ અને અનંગ-પાલશેઠ પોતપોતાની બે ઘોડાની ગાડીમાં બેસી સલામ કરતાં છુટા પડ્યા.

પ્રકરણ ૩૭ મું

મુંબઈના લાવિકો—રાતી અને રવિમર્દન

અલકમાં ખોટા ગુરૂ થઈ ફરે, અવિશ્વા સેવકની ક્ષમ હરે;
તન મન ધન સેવકના હરવા, કપટ નિરંતર કરે. અલકમાં (છાંદમ)

માપતશામ કરે તે ગુરૂ, બીજા ગુરૂ તે લાગ્યા વર;

ધન હરે ઘોઠો નવ હરે, સંબંધ સંસારી સાચો કરે. (અખો.)

આપણે આગળ વાંચી ગયા છાંદમે કે કીકીને કડાંને નિમિત્તે કાલ રાત્રિના જેવી વીટંબણામાં નાખવાને દુલારામની સ્ત્રી રાતીએ કેટલી ખબરદારી બતાવી હતી ! ધનકારડોસીએ કીકી પર કેવો ફેર વરતાવ્યો હતો ! કૂળીદાસનું પુણ્ય કે બાપડી કીકી જીવી ! જો કે રાતી હોંશીઆર ખરી, તોપણ આટલી બધી વાત વીકરી જશે તે એની ગણત્રીમાં આવ્યું નહોતું. એની ધારણા કીકીને દુઃખ પડે તેના કરતાં ગૌરીને સતાવવાની વધારે હતી. પણ જેમ એક છોડેલા બાણને વેગ કાઢી શકાતો નથી, તેમ રાતીએ લડાઈ સળગાવી અને બાજુ એના હાથમાં રહી નહિ. ચંદ્રદાસે તેજ રાતના રોષમાં આવી જઈ, દુલારામને અને રાતીને પોતાના ધરમાંથી જતાં રહેવાનું કહ્યું, તેથી રાતીને ખરેખર ડર પેઠો. દુલારામ પણ તેને કાળ જેવી દેખવા લાગ્યો, કારણ કે બાપ દીકરા વચ્ચે જબરી આંટી પડી મઠ ને એક બીજાનું મન ઉચું થઈ ગયું. જો નવલશાનાં લમનું બહાનું નહિ હોત, તો દુલારામને પોતાના બાપના ધરમાં ઊભા રહેવાનું ઠેકાણું નહોતું. એ બધા શીસાનું મૂળ કારણ પોતાની સ્ત્રી છે એવા વિચારથી,

તેના મનમાં પણ આંટી ભરાઈ ને ન્યારે ત્યારે રાત્રીને તુછકારવામાં અને ગાળે દેવામાં તેણે ક્યાસ રાખી નહિ. ઘરનાં બધાં માણસો પણ રાત્રીનો વાંક કહાડી ગૌરીનો પક્ષ કરવા લાગ્યાં. રાત્રીને ઘરમાં કાઠની જોડે અસલથીજ બનતું નહોતું. કાઠની જોડે એણે ભલમનસાઈ રાખીજ નહોતી. બધાંને એક બીજાં જોડે લડાવવાને એ સદા આગળ પડતી, ને બોલી બોલીને બધાંને બાળી નાંખતી. વળી તેઓને કીકી પર હેત હતું. ચંદ્રદાસે પણ આજે ગૌરીનો પક્ષ તાણ્યો હતો. એ સર્વે કારણથી રાત્રીના મળતાલિપેકમાં કાઠ રહ્યું નહિ. ભર્યા ઘરમાં એ તો એકલી પડી ગઈ. ન્યારે ત્યારે સૌ ગૌરી પાસે જઈને, અને જેમ ફાવે તેમ રાત્રીનું ઘસાતું બોલીને, પોતપોતાનો પેટનો ઉભરો કહાડવા લાગ્યાં.

એ પ્રમાણે રાત્રી એકલી પડી ગઈ ને ઘરમાં પોતાનો ભાર વઘાર ગુમાવી બેઠી. થોડા દિવસ સુધી તો પોતાના મદમાં અને હુંપદમાં એ બેસી રહી. આખું ઘર એની સામે થયું છતાં, જાણે કે કંઈ નહિ થયું હોય તેવું ડાળ એ રાખવા લાગી. મનમાં તો પસ્તાવો થયો પણ કેને કહે? બધાં હિતેસરી રહ્યાં, એટલે તેઓ તો રાત્રીનો બળાપો જાણે તો રાજ થાય! પણ આખરે અબજાની જાત તે હારી, અને મનમાં ઇચ્છવા લાગી કે હવે કીકીનાં કડાંની વાત વિસારે પડે તો કળ વળે! એ મતલબથી એણે ગૌરી જોડે સલાહ કરવાનો આરંભ આદર્યો. પણ ગૌરીને તો રાત્રી કાલરાત્રિ જેવી વસમીજ દેખાવા લાગી. એક બે વાર રાત્રી તેની પાસે ઘરનું કંઈ મસ કરીને આવી ને હસતું મ્હોં રાખી બોલવાની પહેલ કીધી. ગૌરી તરત ત્યાંથી અબોલી ઉઠી ગઈ. સાસુનો આવો રંગ જોવા છતાં પણ રાત્રીએ તેની પાસે વગર બોલે ચાલે બેસી રહેવાનું ધાર્યું; પણ રાત્રી એક ઓરડામાં આવતી કે ગૌરી બીજા ઓરડામાં લાગી જતી! રાત્રીને બહુએ બળાપો થયો પણ લાચાર! તેથી એણે ગૌરીને હાલ તરત પડતી મેલી અને બાલા જોડે સલાહ કરવાની વેતરણ કીધી. બાલાના મનમાં રાત્રી તરફ ઓછો રોષ નહોતો. પોતાને અને પોતાના ઘણીને તે દહાડે, ન ઘટે એવાં વેણુ ગૌરીને મ્હોડેથી સાંભળવાં પડ્યાં, તેનું મૂળ કારણ રાત્રી છે એમ એ જાણતી હતી. તેથી અકલ દોડાવી બાલાએ થોડા વખતમાં ગૌરી જોડે હસવું બોલવું શરૂ કીધું. ગૌરી અને એની વચ્ચે જો કે હેત ઉભરાઈ જતું નહોતું, અને ગૌરીનાં ફર વચ્ચે જો કે એના દીલમાં હજી સુધી સાક્ષતાં હતાં, તથાપિ બંનેનો રાત્રી તરફ એક સરખો ઉભરો હતો, તેથી રાત્રીની અજાણ્ય વચ્ચે એ સાસુવહુ તો એક થઈ ગયાં અને રાત્રી વિરૂદ્ધ ધુસ પુસ કરવા લાગ્યાં!

રાત્રી અને બાલા એકઠાં થતાં—અને ઘરનાં કામકાજને પ્રસંગે તેમ ઘણી-

વાર થતું—ત્યારે રાતી આમ આવતી તો બાલા તેમ ચાલી જતી. લોકની જોડે રીત વહેવાર સાચવવા સાડે બંનેને ઘણીવાર બહાર બેળાં જતું પડતું; ત્યારે એક આમ ચાલતી તો ખીજી તેમ ચાલતી. ગાડીમાં સાથે બેસતું પડતું તો એક ઉત્તર તરફ ને ખીજી દક્ષિણ તરફ મ્હોં ફેરવીને બેસતી. રાતીએ બહુ બહુ રીતે બાલા જોડે બોલવાની પહેલ કહાડી, પણ બાલાએ તેની ખીલકુલ પત કીધી નહિ. ગૌરી જોડે સલાહ થવાની જ્યારે રાતીએ હાલ તરત તો આશા છોડી, ત્યારે બાલા જોડે એક થઇ જવાને એ વધારે મથી. જેઠાણીપણું છોડી દઇ બાલાનું દાસીપણું કરવા લાગી. જેમ ખવાડનારની આગળ ખાનારનું જોર ચાલતું નથી તેમ આખરે બાલા હારી. એક તો સ્વભાવે એ રાતી જેવી બળતી અને દેશામેલી નહોતી. રાતી રોજ રોજ એના કાલાવાલા કરતી અને પગે પડતી હોય તેવી રીતે વર્તતી તેથી બાલાને દયા આવી. પહેલાં હા-ના-માં જવાબ આપતી હતી તે થોડીવારમાં વધારે બોલી જવાબ આપવા લાગી. રાતીને તેથી હામ આવી ને પરિણામે થોડા દિવસને અંતે, દેરાણી જેઠાણી, જો કે મનમાં તો આંડી હતી તોપણ, બહારથી તો એક ખીન્ન જોડે સલુકાઈથી વરતવા લાગ્યાં.

એ પ્રમાણે બાલા જોડે બોલચાલ કરવામાં રાતીની એક ખીજી નેમ હતી. પરણીને સાસરે આવે આસરે પચ્ચીસ વર્ષ થયાં છતાં રાતીને સીમંત આવ્યું નહોતું. હિંદુ ઐરાંઓને છોકરાંઓનું ગાંડું લાગેલું હોય છે પરણ્યાં ને ધરસંસાર માંજો, ને જો થોડાં વરસમાં દહાડા નથી રહેતા, તો તેઓના દીલમાં એક જાતની ફાળ પડે છે કે એ આપરે, રહી ગયાં જો! રખેને વાંઝીઆં કહેવાઈએ! તેઓની એવી શીકર દિન પ્રતિદિન વધતી જ જાય છે. ઘેર અને બહાર, આપણા ઐરાંમંડળનું અંધારણુ એવું આડું હોય છે કે અભણ સ્ત્રીઓની તેવી ફાળ અને વગર લેવાદેવાની ખીક જરાકે શમાતી નથી; ઓર વૃદ્ધિને પામે છે. આડોશી અને પાડોશી અને ધરનાં માણસો મસે મસે મેણાં ઓઠાં દીધાં કરે છે. કંઇને કંઇ નહિ તો, પેલી સ્ત્રીને દહાડા નથી રહ્યા એવી વાતને તતારી આપવાને તેઓ એકે અવસર જવા દેતાં નથી; તેમાં જો સાસુ વહુને અને દેરાણી જેઠાણીને નાતો હોય તો તો પછી થઇ જ રહ્યું! ખીયારી ન અધરણી આવેલ સ્ત્રીની તેના હીસાએ તો કમખખતી જ જાણવી! કેઈ ગામનું કે બહારગામનું ઐરંમાણસ મળવા આવ્યું કે એ વાત નીકળી જ છે! આવેલું માણસ પુછે કે કેમ સારાં છો? હૈયાં છોકરાં શું કરે છે? કેટલાંક તો પાંધર પુછશે કે કેમ વહુને આશા છે? અધરણી આવી ગયું છે? એટલે પછી એ વાત ચાલી સમજવી. સાસુને તે વખતે એક જાતનો ખરેખરો લહાવો લેવાનો વારો આવે છે! ગમે તેવી બલી સાસુ હોય તોએ, કેઈ દેવાદારે દેવું નહિ પતાવ્યું

હોય તેવું મ્હોં કરી કહેશે કે નારે બાઈ, હજી એ દહાડા ક્યાં છે! આ વહુને જીએને, પરણીને આવે આટલાં વર્ષ થયાં પણ હજી કંઈ નથી. શું કરીએ ઈશ્વર જ્યારે આ દહાડા દેખાડે ત્યારે ખરું. વારૂ, અમે જીવતાં ઢંકાઈએ અને મરતી વખતે અમારી આંખ ટહાડી રહે! પણ તમે જાણો છો, આજકાલની વહુવારૂઓ, હૈયાની મેલી અને કલજીગની ભરેલી તે કેમ દહાડા રહે! વગેરે વગેરે અનેક વાતો કરી વહુને બાળી મુકે. મળવા આવનાર ને ધરનાં બીજાંઓ ટાપસી પુર્યાં કરે એટલે સમજી સ્ત્રી હોય તો તે પણ ફાળમાં અને ચિંતામાં રહ્યાં કરે તેમાં નવાઈ શેની? તે બીચારી તો એમજ સમજે કે દહાડા રહ્યા નથી તેમાં તેનાજ વાંક છે! સાસ-રીઆં ને પીએરીઆં બધાં મનાવે પણ તેમજ! એ પ્રમાણે જ્યારે રાત અને દહાડો, ઘેર અને બહાર, સર્વ કાંઈ એકસરખી રીતે, દહાડા ન રહેલી સ્ત્રીને ટોક્યાં કરે, તેની નજર આગળ તેની તે વાત ખડી કર્યાં કરે, ને કંઈ નહિ ફાવે ત્યારે તેની તે વાત તતારી આપીને તેને નીચું લગાડ્યાં કરે, ત્યારે શું નવાઈ કે બીચારી અલજી અબળા મનમાં અને મનમાં સીજ્યાં કરે અને રાત અને દહાડો પરમેશ્વરની આગળ હાથ જોડી દીકરા માગ્યાં કરે!

એજ કારણથી કાચી સમજની કેટલીક સ્ત્રીઓ આડે માર્ગે જાય છે. કેટલીક સમજી હોય છે તે પણ બહાવરી પડી જાય છે. બાએગે કાંઈકજ પરમેશ્વર ઉપર દહાડા આધાર રાખી બેસી રહે છે, કે છોકરાં થવાં એ કંઈ માણસના હાથનો ખેલ નથી. પરમેશ્વરની માયા છે. માગ્યાથી મળે છે અને નહિ માગ્યાથી નથી મળતાં એમ કંઈ નથી.

ધણી સ્ત્રીઓ બહાવરી બની જઈ અનેક અટપટાં વ્રતો આદરે છે અને દેવ દેવીઓને પૂજે છે. જતી અને જીવા બોલાવનારા લોકની પાસથી દોરા, ચીઢી અને માંદળીઆઓ લાવી બાંધે છે અને જાતજાતની માનતા અને બાધા રાખે છે. જેમ જેમ વરસો એક પછી એક ચાલ્યાં જાય છે તેમ તેમ તેઓ અનેક ધંતર મંતર કરાવે છે. જેને મ્હોડેથી જેમ સાંભળ્યું તેમ દેવ દેવીની ઉપાસના લઈ બેસે છે.

રાત્રીની પણ એવીજ દશા થઈ. આજે તે ત્રીસ બત્રીસ વર્ષની સ્ત્રી થઈ પણ એરીઓ આવ્યો નહિ. બધી વાતે તે ગૌરી સામે બાથ બીડવામાં ફાવતી, પણ જ્યારે આ વાત નીકળતી ત્યારે એ બીચારીનો હાથ નીચો પડતો. અંદર ખાનેથી બહુએ સમજતી કે માણસનાં આખ્યાં છોકરાં મળતાં નથી. પરંતુ સ્ત્રીની કુદિ પાનીએ હોય છે, તેથી સમજ્યા છતાં પણ એણે એ બાબતસર ખતાજ ખાયાં કીધી. જાતજાતની બાધા આખડીઓ રાખી. દેવદેવીની ઉપાસના કીધી. જીવા જતી. અને બાવા લોકની સેવા કરી સૌની પાસે આંધળો આંખ માગે તેમ, આશ્વા રહે

તે સારૂ પ્રાર્થના કીધી. પણ ઈશ્વરના ધરનો ખેલ તે કંઈ વલ્યું નહિ. હજીએ વાંઝણી ને વાંઝણી જ રહી. ગૌરીના હાથમાં એ વાત સદાનું હથીઆર થઇ પડ્યું.

કડાના કલેશ પછી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે રાતી ધરમાં એકલી પડી ગઇ. ધરમાં એને ઝાંઝું ગોઠવા લાગ્યું નહિ. તેથી સવાર સાંઝ એ તો દેવદર્શન કર્યા કરે અને સાધુસંતને સેવ્યાં કરે. એક દહાડો એના સાંભળવામાં આવ્યું કે ભુલેશ્વરમાં કોઇ બાવો ઉતર્યો છે તેને ગણપતિ હાજરાહજુર છે. આ કલબુગમાં ન કરવાના ખેલો તે કરે છે. ગણપતિ તેના કાનમાં આવીને કહી જાય છે તે પ્રમાણે તે ખેલે છે, એટલે તેવું થાય છે. હજી તો બાવાને આવે ભાએગે પંદર દિવસ થયા હશે, પણ લોકને મહોડેથી વાત સાંભળો તો, જાણે ગામમાં કેટલીએ વાંઝણીએ હતી તેઓને દહાડાએ રજા ને છોકરાં આવ્યાં, ને તે મહોટાં થઇને રળતાં ખપત્યાંએ થઇ ચુક્યાં! કેટલાકને ધન આપ્યું! કેટલાકને ઘેરી આપી! કેટલાકના ધણીને વશ કરી આપ્યા! આવી આવી અનેક વાતો સાંભળી રાતી પોતાની સુધસાન લુલી ગઇ. એક દહાડો ભુલેશ્વરનાં દર્શન કરી જે ઠેકાણે મહારાજે આસન કીધું હતું ત્યાં દર્શન કરવા ગઇ.

મહારાજ સાંઝના ચાર વાગે મહોટા આસન પર બેસી, સામે ગણેશ પુરાણનું પુસ્તક મુકી, થોડાંક પાનાં હાથમાં રાખી પુરાણ વાંચતો. પુરાણ તો શું વાંચતો, પણ પુરાણનાં થોડાંક પાનાં હાથમાં ધરી રાખી તેવો આદર કરતો. પુરાણનાં પુસ્તકને લાંબા લાંબા નમસ્કાર કરી, હાથમાં લીધેલાં પાનાંને ધણીવાર માથા ઉપર ચઢાવી પ્રણામ કરતો. ધણીવાર હૃદય સાથે ચાંપતો. ધણીવાર પાનાંને પુસ્તકપર મુકી, તેની સામે બે હાથ જોડતો. એ પ્રમાણે નમનક્રિયા પુરી કરીને, પુરાણ વાંચવાના આરંભમાં મહોડે કરી રાખેલા થોડાક શ્લોકો મોટેથી લલકારીને ગાતો અને દરમ્યાન, શ્રોતાજનોને નિર્ધારીને જોતો કે કોણ કોણ આવ્યું છે અને નવા આવેલા લોક કોણ ને ક્યાં બેઠા છે. પછી પાઠ કરેલા શ્લોકોને અર્થ, મહારાજ શીખી રાખ્યા પ્રમાણે લોકોને કરી દેખાડતો. એમ કરતાં અડધો કલાક નીકળી જતો. પછી મહારાજ પુરાણનાં પાનાંને હાથમાં ધરી રાખેલાંજ રાખીને શ્રીગણપતિના માહાત્મ્યની પોતે સાંભળેલી અને ગોઠવી રાખેલી કથાઓ અને ગપ્પાટ્ટકો કહેતો. બીયારા દરદી અને ભાવિક શ્રોતાજનો મહારાજની એ બધી વાણી ખોલેખોલ ખરી માનતા. દુનીઆ ઝુકતી હે ઝુકાનેવાલા ચાહીએ, તેમ બેગી મળેલી બેલસેલ મંડળી એવી નહોતી કે મહારાજની વિદ્વતાનો પાર પામી શકે. તેઓ તો મહારાજનો અદ્ભુત વેષ, ચાળા અને આડંબર જોઇને, લાંબાં લાંબાં અને ચોડાં ચોડાં પાયલાગણ્યાં કરતા, અને પોતાને કૃતાર્થ માની, જે

મહારાજ, જે મહારાજનો ઘોષ કરી મુકતા. એ પ્રમાણે ભેગી મળેલી મંડળીમાં એક જાતનું જોમ વ્યાપતું જોઈને, મહારાજ ગણપતિના મહિમાની વાતો એક કોરે મુકી દેતો ને પોતાના પ્રતાપની અને ચમત્કારની વાત બહુ સીક્તથી આગળ પાડતો. કેટલાક ભાવિકજનો પાસ ટાપસી પુરાવતો, અને કેટલાક વધારે ભાવિલા લોક પોતાની નજરો નજર મહારાજે કરી બતાવેલા ચમત્કારની કથાઓ શ્રોતાજનને કહેતા. આવો આવો આડંબર જોઈને રાત્રી જેવી અભણ સ્ત્રી ગાંડી બની જાય અને મહારાજને સાક્ષાત્ ધધિર માનીને તેના પર શ્રદ્ધા રાખે તેમાં નવાઈ શી !

મહારાજે બહારનો આડંબર અને દેખાવ પણ, લોકની શ્રદ્ધામાં વધારો કરે એવો રાખ્યો હતો. એનું નામ રવિમર્દન હતું. એની ઉંમર ચાળીસેક વર્ષની હતી. કદે એ ખેડી બાંધણીનો પણ મજબુત દડીનો હતો. રંગે ઘઉંવર્ણુથી પણ કાળો હતો. માથે મહોટી જટા અને દહાડું વધારેલાં હતાં તેથી એની ગંભીરતામાં ઓર વધારો થતો. કેટલાંક માદળીઆં, દોરા ને ચીઠ્ઠીઓ એના બંને હાથના પોંચા અને દંડ પર બાંધી દીધેલાં હતાં. ગળામાં સૂર્યકાંતમણિની માળા અને ઝીંણી ઝીંણી ઉજ્જવળ કોડીઓની માળા ધારી દીધી હતી. કંપાળે કોરા સીંદુરની આડ મહારાજના ભલકામાં અને શ્રદ્ધાળુની ભીતિમાં વધારો કરીને મહારાજની તામસી પ્રકૃતિ દેખાડી આપતી.

રાત્રી પહેલીવાર ત્યાં આવી અને એની શ્રદ્ધા મહારાજપર સચોટ ખેસી ગઈ ! શ્રોતાની કઠની વચ્ચે મહારાજને આડંબર સહિત ખેડેલા જોઈને એની ભાવના વધી. મહારાજને ગણપતિ કેવી રીતે પ્રસન્ન છે તે વિષે ભાવિક જનોનાં ગપ્પાંઓ સાંભળીને એ તો ગાંડીજ બની ગઈ ! પોતાનું વાંઝીઆપણું હવે જરૂર ટળી જશે એવા વિચારથી એના આત્માને કળ વળી. સાંઝના છ વાગ્યા સુધી મહારાજની કથામાં ખેસી રહી; પછી ન્યારે મંડળી વિખરાવા લાગી, ત્યારે પોતે પહેલી વારજ ત્યાં આવેલી હતી એમ ધારી, મહારાજને પગે લાગી જતી રહી. રવિમર્દને એને આવતી જોઈ હતી. એની રીતભાત, લુગડાં અને દાગીના પરથી એને તરત લાગ્યું કે એ કોઈ સારા ઘરની સ્ત્રી છે. પોતાની હમ્મેશની રીત પ્રમાણે રાત્રી જોડે એ કંઈ બોલ્યો નહિ. વાતની પહેલ ક્યારે કરવી તે રાત્રીની મુનસરી પર રાખ્યું. એમ એક, બે, ત્રણ દિવસ રાત્રી આવી. પોતે જે જે જોયું ને સાંભળ્યું તેથી એના જીવને ટહોડેક વળી ખરી, પણ સાંઝના છ વાગ્યા સુધીએ ખેસતાં વાત કહાડવાનો વારો આવ્યો નહિ, કારણ કે ન્યારે જુઓ ત્યારે, મહારાજની પાસે થોડાં ઘણાં ભાવિલાં ખેડેલાં ને ખેડેલાં. એક બે દહાડા તો સાંઝના છ વાગે મોડી ઘેર ગઈ તેનું તો કંઈ નહિ, પણ એમ રોજ કરે ને ગૌરીની જાણમાં એ વાત આવે, તો વળી એનાં વધારે ચીથરાં ફાડે એમ રાત્રીને વિચાર થયો; એટલે એણે બાલાને પણ પોતાની

સાથે ત્યાં ઘસડી જવી ધારી. કે પછી ગૌરીને બોલવાનું ઝાલું કારણ રહે નહિ. એજ કારણથી રાતીએ તુરતા તુરત કીડીનાં કડાંના ક્લેશની પતાવત કરી દીધી હતી અને અને પોતાનું જેઠાણીપણું છોડી દઇ બાલાની જેઠે ઉપર પ્રમાણે મેલાપ કરી દીધો હતો. એથે દહાડે ભુલેશ્વરનાં દર્શન કરીને દેરાણી જેઠાણી પાછાં વળતાં હતાં એટલે રાતીએ સહેજ રીતે કહ્યું—“ચાલોની, પાસે ગણપતિના પૂજક કોઈ મહારાજુ છે તેનાં પણ દર્શન કરતાં જઈએ. બાલા કંઈ બોલી કરી નહિ ને બંને જણી, જે ઠેકાણે રવિમર્દન ગણપતિ પુરાણ વાંચતો બેઠો હતો ત્યાં ગયાં. મહારાજની પાસે બાજુ પર પડેલા પુરાણને પગે લાગી, અક્કે દોડિયું ધરી તેઓ બૈરાંમંડળમાં જગે કરી બેઠાં. રાતી અને બાલા મહારાજની પોથીને પગે લાગવા સાડ આબ્યાં તે વખતે મમતારામ ત્યાં તરતનો આવેલો હતો. મહારાજને પગે લાગી પાસે પુરૂષ-મંડળમાં એ બેસવા જતો હતો, એવામાં દેરાણી જેઠાણી બંનેને આવતાં એણે લાલ્યાં. એણે તો માત્ર તેઓને ઓળખ્યાં કે ચંદ્રદાસના ધરનાં એ બૈરાંઓ છે. પરંતુ બાલા અને રાતી તો એને ઓળખીને કંઈક ચમક્યાં. અલબત્ત આ બધો ખેલ એક મીનીટ અરધી મીનીટમાં બન્યો, પણ તે રવિમર્દનના લક્ષ બહાર ગયો નહિ. એણે તો તરત પરીક્ષા કરી લીધી કે મમતારામ એ બૈરાંઓને ઓળખે છે. આજે મંડળી વિખરાય ત્યારે તે સંબંધ મમતારામને પુછવાનું મહારાજે ધાર્યું, કારણ કે આજ ચાર દહાડા થયાં રાતી એની કથામાં શ્રદ્ધાપૂર્વક આવીને બેસતી. માટે હવે જે પોતાની તરફથી એના આવવાને ઉત્તેજન નહિ મળે તો, રખેને આવા સારા ધરનું બૈંડ આવવું કરવું બંધ કરે! પોતાનું એક પણ ગ્રાહક ઓછું થયલું જોવાને રવિમર્દન રાજ નહોતો. વળી રાતીની જેઠે આજે એક તેના જેવી બીજી સ્ત્રી આવી હતી તે કાણ છે અને બંને જણી શું અપેક્ષાએ આવે છે તેની ખાતમી મેળવવાની પણ જરૂર હતી.

મમતારામ રવિમર્દન પાસે આજે પહેલીવાર આવ્યો હતો. જ્યારથી સુધારાનો દંડ મમતારામે છોડી દીધો અને મુંબઈ આવી સનાતન આર્યરીતિને અનુસરીને એ ચાલવા લાગ્યો, ત્યારથી દરરોજ સવાર, સાંજ, કે મોડી રાતે પણ, એકવાર ભુલેશ્વરમાં દર્શન કરવા જવાનો એણે નિયમ રાખ્યો હતો. આજે સાંજના ભુલેશ્વરમાં દર્શન કરવા જતાં અનાયાસે મહારાજ બેઠો હતા ત્યાં એ આવી ચહાજો. મહારાજને જોતાં જ એ બાવાને પ્રથમ ક્યાં અને કેવા પ્રસંગો વચ્ચે એણે જોયો હતો તે વાતનું મમતારામને સ્મરણ થઈ આવ્યું. બાવાજી જે કે મમતારામની પંક્તિનો ધુતારો હતો, તથાપિ તે પ્રશ્નોત્તરીના કામમાં એકો હતો એ સિદ્ધાંત મમતારામના દીલમાં દૃઢ બેસી ગયો હતો. પોતાને પ્રશ્ન મુકાવેલા કરાવેલા હોય

તો, તે ઉપલોગી થઈ પડે એવી ધારણાથી મમતારામ જઈને મહારાજને પગે લાગ્યો. તે પછી તરત જ ત્યાં રાત્રી ને આંધા આવીને બેઠાં.

કથાપુરાણ વાંચવાનું કામ બંધ થયું ને બધું મંડળ વિખરાવા લાગ્યું. સ્વિ-મર્દને મમતારામને પોતાની પાસે બોલાવી હસતે મહોડે કુશળ સમાચાર પુછ્યા. મમતારામના પુછવા પરથી મહારાજે જણાવ્યું કે આગળ મને હનુમાનની ઉપાસના હતી, પણ હાલમાં તો હું ગણપતિને ઉપાસક થયો છું, અને તદ્દનુસાર નામ અને આશ્રમ પણ ફેરવી નાખ્યાં છે. મારી સાથે કોઈ શિષ્ય લાવ્યો નથી. મુંબઈમાં દશ વર્ષે હું સહેજ આવ્યો છું. મારો વિચાર તો માત્ર પાંચ દિવસ જ રહેવાનો હતો, પણ ભાવિક લોકોનો પ્રેમ અને ગરજ લોકોની આજીજી જોઈને મુંબઈમાં માંડે પ્રયાણ લંબાયું છે. હાલની પેઠે જો લોકો ઉભરાય તો કાયમ મુંબઈમાં જ નિવાસ કરવાનો મારો ધરાદો છે.

પોતાના સમાચાર કહેતાં મમતારામે મહારાજને જણાવ્યું કે મેં પણ મારી આગલી રીતભાત તજ દીધી છે. હાલમાં ગૃહસ્થાશ્રમને અનુસરીને સર્વ સાથે હળી મળીને હું રહેતાં શીખ્યો છું. પછી પોતે અને બાવાજીને મુંબઈમાં કેવી રીતે અને ક્યાં બેઠો થયો હતો, ને બાવાજી મુંબઈમાંથી કેમ જતા રહ્યો ને આજ દિન સુધી જણાયો નહિ તે પ્રસંગ નીકળ્યો.

આગળ મમતારામ સંબંધીના પ્રકરણમાં એવી કથા આવી ગઈ છે, કે મમતારામ તે વેળાના કહેવાતા સુધારાનો મધ્યસ્તંભ હતો. દેશાનુભૂતિ કરવાના હેતુથી દેશીઓને વિલાયતી સામાન પુરો પાડવાની એણે એક એજન્સી સ્થાપી હતી. પરંતુ તેમાં એ ફાવ્યો નહિ, કારણ કે સચોટ વેપાર ધંધામાં લાગ્યા રહેવાનું એનામાં સામર્થ્ય નહોતું, ને વળી સુધારાની પહેલ તે કાળમાં નવી હોવાથી, દેશાદારનાં અનેક અનેક કૃત્યો એણે આદર્યાં હતાં. પરિણામે એને દહાડો લેવી પડી હતી. તે પછી મમતારામની દશા દિન પ્રતિદિન બહુ દોહલડી થતી ચાલી. એવો વખત આવ્યો કે મામ્ મામ્ને સાક્રએ વાંધા પડવા લાગ્યા. હવે તે વખતે મમતારામ, જે કે સુધારાનાં અને દેશાનુભૂતિનાં લાખણો કરી શહેરને ગળવી મુકતો હતો, છતાં પોતે કોઈ પણ જાતનાં દુર્વ્યસનથી મુક્ત નહોતો. તે વખતે એને ઝાંઝે અને તમાકુ પુંકવાનું પણ વ્યસન પશું હતું. બાલકેશ્વરના કોઈ દેવાલયની પાસેની એક ઓરડીમાં વિશ્વનાથ નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. ત્યાં જઈને મમતારામ ઘણીવાર ચલેમે પુંકતો અને ગપ્પાં સપ્પાં મારતો. એજ વિશ્વનાથ આજે પોતાને સ્વિમર્દનના નામથી ઓળખાવતો હતો. એક દહાડો વિશ્વનાથની ઓરડીમાં તેના ઓળખીતા કોઈ બીજા બ્રાહ્મણને મમતારામે જોયો. તે બીયારો બહારગામથી તરતનો આવેલો હતો.

મુંબઈમાં ધન હગલે પીટાય છે તેથી કમાવાની લાલચે તે અહીં આવ્યો હતો. તેનામાં ઝાઝી પહોંચ નહોતી. એના જેવા અસંખ્યાત માણસો, મુંબઈ જેવા શહેરમાં પલની અંદર ખુવાર થઈ જાય છે. મમતારામની આગળ એ બોળાભાટ જેવા બ્રાહ્મણે પોતાની હકીકત કહી. દેશમાં માણુમાણુ એકઠા કરેલા એક હજાર રૂપીઆ લાવ્યો હતો તે હકીકત પણ, એણે મમતારામને નિવેદન કીધી. મમતારામની દાદ ડળકી. એણે તરત એક એવું ચોકડું રચ્યું કે પેલો ગરીબ બ્રાહ્મણ આવ્યો તેને ત્રિજે દિવસે પોતાનું સર્વસ્વ જુગારની અંદર હારી ગયો. મમતારામનો હાથ તરત તો મોકળો થયો. પણ બ્રાહ્મણને તો ધનરૂપી જીવન જતું રહ્યું તેથી હારીને આવ્યો ત્યારથી, જખરી હેખક લાગી ગઈ અને મનની દુર્બળ અવસ્થામાં એણે પ્રાણુષાત કીધા. જુગારના ફંડમાં નવા આવેલા બ્રાહ્મણને ફસાવવાને મમતારામ ચોકડું માંડી બેઠો હતો, ત્યારે એક દહાડો એણે વિશ્વનાથને સહેજ પુછ્યું કે પ્રશ્ન માંડો. વિશ્વનાથે પ્રશ્ન મુકીને જણાવ્યું કે મમતારામ પોતાના ધારેલા કામમાં ફાવશે. એટલે પેલા નવા આવનાર બ્રાહ્મણે પણ પુછ્યું. તેને વિશ્વનાથે કહ્યું કે બાઈ, તારો તો જીવ જવાનો જવાબ આવે છે, પછી ખરૂં ખોટું તો કાણ જાણે. ત્યારે બંને જણે હસીને વિશ્વનાથને પોતાને માટે પુછ્યું. ત્યારે એણે જણાવ્યું કે નિરપરાધી છતાં મારે મુંબઈ છોડી ભાગી જતું પડશે. ખરેખર બન્યું પણ તેમ જ ! જુગારમાં પેલા બ્રાહ્મણે જીવનની જડી ખોઈ દીધી એ હાથ હાથ કરતાં જીવ આપ્યો; તથાપિ તે બીચારાના તો કળવામાં જ આવ્યું નહિ કે ખાડામાં ઉતારનાર તો મમતારામ હતો ! મમતારામ ફાવ્યો એ પ્રશ્ન પણ વિશ્વનાથનો સાચો પગો. હવે જો કે વિશ્વનાથને તો માલમે નહોતી કે પેલા બ્રાહ્મણના હજારે હજાર રૂપીઆ મમતારામ જુગારમાં સ્વાહા કરી ગયો છે, તોપણ જ્યારે બ્રાહ્મણનો આપઘાત થયો, ને પોલીસ અને કારોનર તરફથી તપાસ થઈ, ને તેમાં વિશ્વનાથની જુબાની લેવાઈ, એટલે એ તો થરથરી જ ગયો કે રખેને એનાપર તવાઈ આવે ! મમતારામે એને બહુએ સમજાવ્યો કે તમને કેઈ વાતે ખૂંદીવાનું નથી, પણ વિશ્વનાથનો જીવ રહ્યો જ નહિ. કારોનરની તપાસ પુરી થઈ તેમાં શું અભિપ્રાય આવ્યો છે તેની દરકાર કીધા વગર, એ તો ગાંસડાં પોટલાં બાંધીને જીવ લઈને નાઠો. એના પર કંઈ શક જેવું હતું જ નહિ, એટલે પોલીસે એને રોક્યો નહોતો, તોપણ વિશ્વનાથ તો એમ જ સમજાવ્યો કે પોતે નાઠો તેથી જ બચી ગયો !

તે દિવસથી મમતારામની તો ખાતરી થઈ હતી કે બાવા પાસે પ્રશ્ન મુકવાની વિદ્યા તો સાચી છે. હાલમાં એને પ્રશ્ન મુકાવવાની જરૂર પડે તો મહારાજ કામના થઈ પડે એવી ધારણાથી એ તેની પાસે આવીને બેઠો; અને ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે

તે અને મમતારામ વાત કરવા લાગ્યા. ઘણાંક વર્ષો બહાર ગામોમાં કહાડીને ધૂર્તવિદ્યામાં રવિમર્દન કુશળ થઈને આવ્યો હતો. મુંબઈમાંથી પોતે બ્હીને ભાગી ગયો હતો તે વાતને જો કે દશ વર્ષ થયાં હતાં. છતાં, પોતાને રખેને પોલીસ પકડે એવો ભય તો એના મનમાં હજી સચેતજ હતો. મમતારામે સર્વ વાતે રવિમર્દનનું સમાધાન કીધું કે એ બાબત રતી માત્ર બ્હીવા જેવું નહોતું ને નથી; ને બાવાજીને કંઈક કળ વળી.

બંને જણા સુખથી વાત કરતા બેઠા. બાવાએ પ્રસંગ કહાડી રાતી અને બાલા સંબંધે કેટલીક હકીકત જાણી લીધી. બંને જણે એવી અટકળ કરી કે રાતી પ્રજાને અર્થે આવતી હોવી જોઈએ. પણ બાલા શું કામ આવતી હશે તે બંને માંથી કોઈ કળી શક્યું નહિ.

પ્રકરણ ૩૮ મું

મમતારામ લાકડે માંકડાં વળગાડે છે!

સા સા સા સા જગતિ સકલે કોડ્યમદ્વૈતવાદઃ

મુઠી લાગી રહી તેરી આઠ પહર,

તનમનકી નહી મોઢે આજ ખબર; (જુની કવિતા.)

આપણે આગળ જણાવી ગયા છઈએ કે પ્રાચીન ગુજ્જર કાવ્યોનાં હસ્ત-લિખિત બે પુસ્તકો લઈને મમતારામ એક વાર સાંઝના કેશવલાલને મળવા ગયો હતો. ત્યાં એણે નવલશાને પણ જોયો. તે દહાડે નવલશાની રીતભાત અને મુખ્યત્વે કરીને, નવલશા, કેશવલાલ અને નિર્મલદાસ વચ્ચે જે વાત ચાલતી હતી તે, ઘણીજ આશ્ચર્યકારક લાગી! 'પાવડીની સિદ્ધિ મળ્યા પહેલાં આ પાવડીઓ પહેરાય કે નહિ' એ વાક્ય મમતારામના કાનમાં હજી પણ ભણકારા કર્યો કરતું હતું. રસ્તે ચાલતાં નવલશાએ મમતારામને જે હકીકત કહી, અથવા જે હકીકત કહેવાને નવલશાએ પોતાની અશક્યતા દેખાડી, ત્યારથી એ બેઢને પાર પામવાને મમતારામને ઝોર ને ઝોર ચટપટી થવા લાગી. તે પછી પોતે નવલશાને એક બે વાર ખામુખા મળ્યો. પણ મમતારામને ઝાઝો ખુલાસો મળ્યો નહિ. નવલશા હવે જ્યારે જુઓ ત્યારે, પગમાં પાવડી પહેરીને ઘરમાં ઠપ્ ઠપ્ ચાલતો અને પાવડીને સાફસુફ અને ચળકતી અહર્નિશ રાખ્યા કરતો. સિદ્ધિ મળવા પહેલાં પાવડી પહેરાય કે નહિ. એ વિષે એના મનમાં ધ્યુપધ્યુ હતું. તેજ કારણ સર એ કેશવલાલને ત્યાં, મહા-

રાજ આવી છે એમ સાંભળી ગયો હતો. મહારાજ ન મળ્યા ને પહેલાં તો નવલશાને સુઝ્યું નહિ કે પાવડી પહેરાય કે નહિ. તો પણ પાવડી પહેરવાની હોંસમાં, પોતાના મનને એણે એવી રીતે વાળ્યું કે જ્યાંસુધી મહારાજ કે ખીજે કોઈ જાણીતો આદમી નિષેધ કરે નહિ ત્યાંસુધી, પાવડી પહેરવામાં એને બાધ આવવાનો નથી. તોપણ તત્સંબંધે એનું મન તો ડામાડોળ થયા કરતું અને ધડીકમાં પહેરી શકાય, ધડીકમાં ન પહેરી શકાય એવી ભ્રમણતા એને થયાંજ કરતી. કોને પુછી એ વાત નક્કી કરવી તે વિષે નવલશાને બહુ વિચાર થતો. દર-મ્યાન પાવડી તો પહેરવી એણે શરૂ કીધી અને જારી રાખી.

મમતારામ બહુ બહુ યુક્તિ લગાડી એને કંઈ પુછતો, ત્યારે વખતે નવલશાથી પાંધરો જવાબ દેવાઈ જતો. પણ ઘણીવાર તો નવલશા એવું ગાંડું છેલું અને અસં-બદ્ધ બોલતો કે એમાં ખરૂં શું ને બોલું શું તેના તોલ મમતારામથી થઈ શક્યો નહિ. એક બે વાર મમતારામ નવલશાને નયુશેઠ પાસે લઈ ગયો. નયુશેઠ તેને બહુ માન અકરામથી બોલાવ્યો. મમતારામની શીખવણી પ્રમાણે તેને પોતાની ખરોખરીઓ ગણી, તેની જોડે બહુ છુટથી અને હેતથી નયુશેઠ વર્તવા લાગ્યો. નવ-લશાને રાજી રાખવા નયુશેઠ સારાં સારાં શુઝ પહેરવાનો પોતાને શીખ વધ્યો હોય એમ દેખાતું, અને નવલશાના કહેવા પરથી જાતજાતની સો જોડીઓ એણે એકદમ ખરીદ કીધી. નયુશેઠ પણ પોતાને ઘેર પાવડી પહેરવા લાગ્યો. વિલાયતી જોડા ખરીદ કરવા કારવવાને લીધે, અને તે સંબંધે નયુશેઠને માહેતી આપવાના કામને લીધે, મમતારામ ધારતો હતો તેમ, બંનેનું ઘણીવાર ભેગું મળવું થયું ખરૂં; પરન્તુ જે ભેદ જાણવાને મમતારામ અધીરાર્થ રાખતો હતો, તે ભેદને પાર પામી શક્યો નહિ.

આનંદશંકર નવલશાનો ખાસ મિત્ર છે એમ ધારી, મમતારામે આનંદશંકર જોડે સલુકાઈ વધારી. પોતાના કોઈ જાળખીતાને ત્યાં ટયુશન (ખાનગી શિક્ષણ) સારૂ માણસ ભેઠતું હતું, ત્યાં એણે લલામણુ કરી આનંદશંકરને વીસ રૂપીઆને મહીને ગોઠવી દીધો. ખીજું ટેકાણે આનંદશંકરને સારૂ લલામણુ કરવાની એણે લાલચ દેખાડી. એમ આનંદશંકર અને મમતારામ વચ્ચે એખલાસ વધ્યો. મમ-તારામ એની તરફ હેત દેખાડવા લાગ્યો એટલે એ રોજ રોજ મમતારામને મળવા કરવા જવા લાગ્યો. મમતારામની શીખવણીથી નવલશાને પણ એ ધણું કરીને રોજ મળતો. નવલશાને પાવડીનું છેલું લાગેલું જોઈ એને અચંબો થયો. મમતા-રામની પેઠે એને પણ તેના ભેદ જડ્યો નહિ. જ્યારે વાત મીઠાન ઉપર આવતી અને આનંદશંકરને લાગતું કે નવલશા હમણાં બહુ જાખી દેશે, ત્યારે કોણ જાણે

શાએ કારણથી, નવલશા લવારો કરતો એકદમ બંધ થઈ જતો ને આનંદશંકરને પગે લાગીને કહેતો—“ભાઈ હું તો ભોળો છું. મારાથી જો એ વાત કહેવાઈ જશે તો મારી કમબખ્તી આવશે, માટે માંડે હિત વિચારતા હો તો, મારાથી જો કંઈ કહેવાઈ જાય તો તમે તમારા કાન બંધ કરી દેજો.” આનંદશંકર હસીને કહેતો, કે વેદના મંત્ર દિવ સિવાય બીજાને કાને ન પડે તે સાર, છતર વણું વેદના મંત્રની ધુની સાંભળતાં જ કાન બંધ કરી દેવા, તેની વાત નવલશા કરે છે! પણ નવલશા એને વિનવતો કે જો મારાથી બુલે ચુકે વાત થઈ ગઈ તો તેમાં મારો જન્મારો ધુળ મળશે! નવલશાને એ પ્રમાણે આગ્રહ પૂર્વક બોલતાં વારંવાર સાંભળીને આનંદશંકરને લાગ્યું નવલશા કોઈ પણ રીતે વાત નહિ કરવાને બંધાઈ ગયેલો છે ને ખરો ભેદ એનાથી મળવો મુશ્કેલ છે.

એક દહાડો આનંદશંકર મમતારામને મળવા ગયો. મમતારામને પુછ્યું—“કેમ તમારા નવલશા શું કરે છે?”

“શું કરે છે શું”—આનંદશંકર હસીને બોલ્યો—“એ તો કરતા હોય સો કીજીએ તાદ્દશી વાત છે. નિત્ય પાઠુકાને આમલીથી દિત્રિ ટાઇમ્સ (વાર) ધસીને ચકચકીત રાખે છે, અને ચરણમાં ધારીને આપ્રભાત આમથી તેમ અને તેમથી આમ બ્રમણ કર્યાં કરે છે. આગળ તો એને વિલાયતી શુઝની સેવના હતી. સંપ્રતિ એક સેવના વધી છે. જ્યાં ત્યાં પાઠુકા ને પાઠુકાની જ બોલબોલા બોલ્યાં કરે છે.”

એમ તો તમે મારી આગળ હજાર વાર બોલી ગયા હશે. પણ કંઈ નવી વાત—અથવા એમ કરવાનું કારણ શું તે કંઈ જણાયું?

“ના ભાઈ, તાદ્દશી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. તમે મને વદો છો કે આપણે વૃત્તાન્ત જાણીએ તો નવલશાને ઉપયોગી થઈ પડીએ. માટે એના હિતાર્થે એ કથા જાણી લેવી આવશ્યક છે. પરંતુ જ્યારે એ મેઢર ઓપન કરવાનો (વાત કહેવાનો) પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે નવલશા ચરણનતિ કરે છે ને વિદિત કરે છે, કે જો વાતો કહેવાઈ ગઈ તો એનો જન્મારો સ્પષ્ટ (ધુળ) થશે. ત્યાં મારા હસ્ત બદ્ધ થઈ જાય છે. અને તો એમ ભાસે છે કે આ વિષયને ઉદ્દેશીને, નવલશા કોઈ મહાન ધર્મસંકટમાં પહોં દેવાય છે. વારંવાર એને પોતાને એમ ભાસી આવે છે કે કોઈ ઇશ્વરના આજ્ઞા (સલાહ) લેવાય તો કેવું સાઈ? પરંતુ ન જાણે, બોલવાનો સમય આવ્યો કે એના મુખે તાળું દેવાય છે! એ કહે છે કે ના, જો હું બોલ્યો તો બાજી હારી જવાનો! અધુના આ વિષય પરત્વે નવલશાને આગ્રહ કરતાં માંડે હલ્લ તો દ્યાર્દ થાય છે, કારણ કે હું એનો કેન્ડ (મિત્ર) છું. એનું અણહિત થાય તેમાં મારો આત્મા પ્રસન્ન નથી, કેમકે સર્વ રીતે એ બીચારો નિષ્કપટી છે. અણપિ

જો કે છોકરમત કંઈક અધિક છે—ચાઈલીડીશ—તથાપિ સ્વહસ્ત વાત હોય તો, મારાથી પટાન્તર રાખે એવો એ નથી. આ તો ક્રીમિસનોવત્ એના હસ્ત પાદ કાષ્ઠએ કંઠ (કાપી) કે બાંધી લીધા હોયની તેમ છે. તત્ર કિં કર્તવ્યમ્?”

“ના, ના”—મમતારામ ઉથાપતો બોલ્યો—“તમારા મિત્રને હાનિ પહોંચે એવું આપણે કાઈ કાળે કરવું નહિ, હું તો સહેજ પુછતો હતો.”

“તમારી ઈચ્છા હોય તો”—આનંદશંકરે હસીને કહ્યું—“પાદુકાને ઉદ્દેશી એની વિકળ એટા તમારી આગળ વર્ણવીને બજવી દેખાડું. તમને તે નિઃસંશય હાસ્ય કરાવે એવી મનહર છે. તમારા કર્ણગોચર આ કથા થઈ હશે, કે શક પ્રવર્તક મહારાજધિરાજ શાલિવાહન ‘બૃહત્ કથાસરિત સોત સાગર’નું પુસ્તક, અને સીકંદર પાદશાહ ‘ઇલીઅડ’ ની યુદ્ધ મસ્તક નીચે મેલીને સુતા. અસ્માકીય નવલશા પણ, પાદુકાને ઉપધાન તળે રાખીનેજ સુએ છે! પ્રાતઃકાળમાં ઉડતાં વારને પાદુકાને પ્રણામ કરે છે! એક દિવસ મધ્યાહ્ને એ સુતો હતો ને હું ત્યાં જઈ ચહડ્યો તો હીઝ લોર્ડશીપ (તત્રબવાન)ના મસ્તક આગળ એક પાદુકાની જોડી! એક પાદુકા હસ્તમાં ને દ્વિતીય હૃદય બેપર! તૃતીય જોડી કર આગળ પડેલી! તમે બીલીવ કરશે (માનશે) એને સ્વપ્નાં પણ પાદુકાને ઉદ્દેશીનેજ આવે છે! નિદ્રામાં મેં એને લવતાં સાંભળ્યો—“જઓ, કબુલ છે કબુલ! મને પાવડીની સિદ્ધિ આપો ને બીજી તમારે જોઈએ, તે લઈ લ્યો; મારે તેનું કામ નથી, બસ. મને તો પાવડીજ આપો! પછી જુવો મારો બહાર અને રાખ!!!” એટલામાં મેં ત્યાં નોંઘઝ અને કોલાહલ કીધો ને એ જગૃત થયો, મારી સમક્ષ એ તો પાદુકાને દંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગ્યો! મને કહે—“ભાઈ, પાવડી—કંટક લંબન પોથી—એ શું વસ્તુ છે અને એનો શો મહિમા છે તેની કોઈને ખબરજ નથી! અમે પાંચ સિવાય તે વાત બાએમે બીજું કાઈ જાણતું હોય!” વળી તે દિવસે ધનકારડોસી કરીને કાઈ ત્યાં આવ્યું હતું. તેણે નવલશાને પાદુકાને પગે લાગતો જોયો, એટલે એ વૃદ્ધ સ્ત્રી બોલી—“કેમ ભાઈ નવલ, તમે તમારી કુળાચારની રીત પ્રમાણે પાવડીને અને સાધુને સેવો છો કે કેમ?” નવલશા વિસ્મય પામ્યો, ત્યારે તે વૃદ્ધ સ્ત્રી બોલી—“તમારા કુળની દંતકથા મેં મારી બહેન આગળ બધી વાર સાંભળી છે. સાધુદાસ ઉપર આગળ કાઈ મહાત્મા કેમ પ્રસન્ન થયા તે હકીકત બીજા બધાના કરતાં હું સારી રીતે જાણું છું.” નવલશા વિચારમાં પડ્યો, ને તેના ગયા પછી એના મનમાં કંઈ સંકલ્પ આવ્યો, એટલે એણે મને કહ્યું—“આનંદ-શંકર જુવોની, કેસવલાલ, દુલારામ, કે નિર્મલદાસ, જો કે મારા પિતરાઈ છે

છતાં, આ કામમાં અમે એકબીજાના સ્પર્ધી જીએ. એટલે જે લોકની આગળ મારાથી વાત થાય તે તો મને નકામા જેવા છે. વળી એજ કામમાં મને કેશવલાલ અને નિર્મલદાસે ઢગો દીધો હતો, ને તેમાં તેઓ ફાવ્યા તેનો ડાઘ તો હજી મારી છાતીએ તાળે છે. માટે એ લોકને પુછવું તો નકામું છે. પણ આ ધનકારડોસી કંઈ વાત જાણતાં જણાય છે; માટે કાલે હું એને મળીશ ને પુછવા જેવું હશે તો પુછીશ.”

“આ વાત તો તમે મારી આગળ કાંઈ દિવસ બોલ્યા નહોતા” — મમતારામે કહ્યું — “એ તો નવી છે.”

“એવી તે એ શું ચેટર (વાત) હતી કે હું તમને સ્પેશીઅલી (ખાસ કરીને) કહું” આનંદસંકરે કહ્યું — “મને સ્મરણ નહિ રહ્યું હોય તેથી કહેવી જુલો મથો હોયશ.”

“તમારી જુલ છે. ધનકારડોસી નવલજ્ઞાના કુટુંબની દંતકથા જાણે છે એ એક આપણને નવી ખાતમી મળેલી જાણવી. ધનકારડોસી એ વાત જાણતી હોય એમ સંભવે છે, કારણ કે એની બહેન કેશવલાલની મા થાય, એટલે એ જાણતી હોવી જોઈએ, હું તો વનમાલીદાસને એ કથા જાણવા સારૂ એ વાર મળ્યો, પણ કાણ જાણે નવલજ્ઞાની પેઠે એ તો કશું બોલતો નથી. એ તો વાણીઆની પેઠે હસી હસીને વાત ઉડાવી દે છે, તેથી મેં જાણ્યું કે અહીં આગળ આપણે કંઈ વળનાર નથી. ચંદ્રદાસને ઝાઝી ખબર નથી. મારા મનમાં હું એ ખાતમતો જેમ જેમ વધારે વિચાર કરું છું, તેમ તેમ મારી અજાણ્યતાની સીમા રહેતી નથી. ગમે તેમ કરીને એ બેઠને હસ્તગત કરવો જોઈએ.”

“તમે આ વિષયમાં ખાંધ પીને મંજા છો તેમાં મને આશ્ચર્ય લાગે છે. હું તો એમ ધારું છું કે છેલ્લે સરવાળે તમે કાંઈ વહેમની સ્ટોરી (વાત) સાંભળશો. તદુપરાંત અધિક તાત્પર્ય પ્રાપ્ત થવાનું નથી.”

“ના, ના, એમ તો નહિ” — મમતારામ વિચાર કરતો બોલ્યો — “વહેમની વાર્તા હોય તો, આ પ્રમાણે મારી નજર આગળ સજીવન ચાત જ નહિ. તમને ખબર છે, બાલકેશ્વરની ઉજાણીમાં તમે તો પાસે નહોતા, પણ પેલા સંન્યાસીને નવલજ્ઞાએ કેવી રીતે હડધુત કરીધો, તે મ મારી નજરોનજર જાણ્યું હતું! એજ નવલજ્ઞા — જડસુ સુધારાવાળો — સંન્યાસીને પાછો મળે, તેની પાસે માફ માગે અને પોતાથી મહારાજની અવગણના થઈ ગઈ તે માટે હલગીરી ખતાવે, એમાં વહેમ કરતાં ચત્કાર વધારે સમાવલો હશે ને હોવો જોઈએ! વળી જુવો, નવલજ્ઞા દેશી ચીજ કે રીવાજને હડધુત કરનારો તે પાવડીને પૂજે! કેશવલાલ અને નિર્મલદાસ આગળ પાવડી અને કિલ્લિની વાત કરતો મને જોઈને અટકી જાય!

નિદ્રામાં પણ પાવડીની જંખના ક્યાં કરે ! એ બધું શું ? વહેમ તો નહિજ. એમાં તો કોણ જાણે કેટલોએ મર્મ સમાયલો હશે. નવલશા તમારી આગળ, કે મારી આગળ વાત કરી શકતો નથી એ પણ શું દાખવે છે ? જ્યારે આપણે થીઓ-સોફીસ્ટોની વાતો સાંભળીએ છીએ, ત્યારે એમ કેમ નહિ હોય કે આ કંઈ તેવીજ વાત છે ! માટે એનો ભેદ જરૂર પામવો જોઈએ.”

“રીયલી (ખર) તમે કહો છો તેમ આ સર્વ મનન કરવા જેવું છે”—આનંદશંકરે કહ્યું—“પાછી ક્યાં રાજ ભોજ અને ક્યાં ગાંગો તેલી, તેમ વાલક-શ્વરની ઉજાણીનો નવલશા આજે નથી. યદ્યપિ એ વધારે મેક થયો છે અને વિકળ પ્રેષ્ટા કરે છે, પરંતુ મુદ્દે કોઈ વાત એના હૃદયમાં સચોટ સિદ્ધાન્ત કરી બેઠેલી છે !”

“માટે જ આપણે જાણશું તો એમાં સર્વને લાભ છે.”

“તે તો હું જાણતો નથી”—આનંદશંકરે જવાબ આપ્યો—“તમે ધનમાલી-દાસ આદિ પાસેથી વિશેષ સાર ગ્રહણ કરી શક્યા નહિ. અને નવલશા પાસેથી હવે હું અધિક જાણી શકું એ આશા વંધ્યા પુત્રવત્ છે.

“પણ આજેજ તમે મને કહ્યું કે ધનકારડોસી તે વાત જાણે છે. તો હવે એ ડોસી શું જાણે છે તેનો ભેદ પામવાને મારે તદખીર કરવી જોઈએ. ઘણી ખરી વાર જે કામ ભાયડા આગળ સરવું નથી, તે કામ યૈરાં આગળ સહેજમાં સરી જાય છે. હજી તો ક્યાં ! મેં દુલારામને ધુણાવ્યો નથી, નિર્મલદાસ અને કેશવ-લાલ હજી પાછીમાં છે, અને નવલશા તો આપણા હાથમાં છે. એ તો ભાષ હીમતે ખોદા મદદ. ઠીક છે, હવે તમારે જવું હોય તો જાઓ. પણ વાર, એ ધનકારડોસીનો દીકરો ફૂળીદાસ કેની ? જેનો કોઈ કાપડના ભાટીઆ વેપારી જોડે ભાગ છે તેજ કેની ?”

આનંદશંકરે હા કહી અને મમતારામ ફરી બોલ્યો—“જુઓ તમે નવલશા જોડે હળીમળીને ચાલજો, અને લાગ આવે તો એના ધરનાં બધાં માણસો જોડે એખલાસ વધારજો. કદાચને કોઈ ટુંકારો કે ટચકો કરે તો તેની દરકાર કરતા નહિ. તમે જાણો છો કેની અવમાન પ્રસ્થાવના માંમે કૃત્વા ચ દુષ્ટતઃ સ્વાર્થ સહચરેત્ પ્રાપ્તઃ વગેરે.”

“અને તમે”—આનંદશંકરે હસીને કહ્યું—“तदस्यः स्वानयान् वदन्ति च शीर्षं च यजति.”

“ના ના, તમે ને આપણે ક્યાં જુદા છીએ. બધા એકના એક છીએ.”

“હા, હા, એ તો યથાર્થ છે. ર્વં વયં વયં ર્વમિત્યાલીન્માતરવોઃ । નવલશા અને આપણને અબુના બીજાં ચરણ લાગુ પડે છે. ફિ જાતંમહુના વૈન ર્વં ર્વં વયં વયમ.”

“વાઃ કેવા લાગુ પડતા શ્લોક તમે બોલો છો. ઠીક છે વળી મળજો.”

આનંદશંકરના ગયા પછી મમતારામ વળી એક બીજી તદ્દખીર રચવામાં રોકાયો. ધનકારડોસીને કેમ મળવું ને પેલી વાતનો પાર કેમ પામવો ! ડોસીના વહાલા થવાની જરૂર હતી. મમતારામ ડોસીની ઘણી ખરી હકીકત જાણતો હતો ખરો કે છીકરીને ડોસી કેવી સાખ પડાવે છે ને તેને લીધે માદીકરાનાં મન ઉચાં થયાં છે. ડોસી કેવી લોભી હતી એટલે તે દ્વારાએ તેના વહાલા થવાની મમતારામે યુક્તિ રચી. એના જાણુવા પ્રમાણે કાંઈ ભાડીઆ જોડે કાપડનો વેપાર ફૂળી-દાસને ભાગમાં હતો. પણ તે કેવા કાપડનો વેપાર, અને તે કેવી રીતે ચાલતો તેની એને ખબર નહોતી. મમતારામમાં આ એક ખાસ ગુણ હતો કે જે વાત હેયે ધરતો તેનો કેડો છોડતો નહિ. એક પછી એક નવી સંકલના અને યુક્તિઓ ખડી કર્યાજ કરતો. તપાસ કરતાં એને જાણાયું કે ફૂળીદાસને કારા કાપડનો વેપાર હતો. છુટક માલ તેની દુકાને વેચાતો નહિ, પણ પેટીઓની પેટીઓ વેચાતી. અંબાછની ધરાડી કરતાં બહાર ગામની લેવાની ઉપર એની દુકાનનો આધાર હતો. અલબત્ત જો ફૂળીદાસને છુટક કાપડની દુકાન હોત તો મમતારામને, ફૂળીદાસને પોતાના હાથ કરી લેવામાં, ઝાઝી અડચણ નડત નહિ. નથુશેઠને ત્યાં વરસ દહાડે પાંચથી દશ હજારનું કાપડ જોઈતું હતું તે બધું ફૂળીદાસને ત્યાંથી લેવડાવાનું કરી, મમતારામ પોતાની નેમમાં ફાવી જત. પણ નથુશેઠના ધરનો કોઈ માલ ફૂળીદાસની દુકાને વેચાતો નહોતો. એટલે મમતારામને થોડી વધારે મહેનત પડી. એક દહાડો મમતારામ ફૂળીદાસને મળ્યો ને કહ્યું કે અમારા નથુશેઠને ત્યાં હવે કાપડ તમે પુરું પાડજો. બીજા અતરાપુ નથુશેઠને ત્યાંથી દર વરસે હજાર બે હજાર કમાય, તેના કરતાં તમે કમાઓ તો વાર, મારે પાણી પીવાનું ઠેકાણું છે. ફૂળીદાસે ના પાડી કે અમે છુટક માલ વેચતા નથી. મમતારામે તેને સમજાવ્યો કે ભલા માણસ તમે બજારમાંથી માલ લઈને નથુશેઠના આરડર પ્રમાણે કાપડ મોકલ્યાં કરજો. તમારે જોઈએ તો કમીશનનાં દશ પંદર ટકા ભાવમાં વધારજોની? હું છું ત્યાં સુધી નથુશેઠને ત્યાં તમને કોઈ પુછતું કરતું નથી. વળી બ્યાજ છે, વટાવ છે, વેપારીઓ જોડે તમારે ઓળખાણ રહી, એટલે ભાવની કરકશીરથી, નાંખી દેતાં તમને દશ હજારમાં બે હજાર છુટશે જ છુટશે.” કોઈ બીજો માણસ હોત તો મમતારામને પગે પડત. પણ ફૂળીદાસ બહુ અસરાઈ હતો. તેણે એ પ્રમાણે ધાપ મારી નાહું રળવાની ના પાડી. અને મમતારામને કહ્યું—“અમારો શૈઠ કહે છે કે ખરો પરસેવો ઉતારી રૂપીએ એક દોડીયું રળશું તો આપણા દીકરાના દીકરા આપણું ધન ભોગ-

વશે. ધાપ મારીને રૂપીએ આના બે આના લેવા જતાં તો ખોટ આવે ને વખતે ગાંઠની મુડીએ જતી રહે!” કૂળીદાસને બહુએ સમજાવવા છતાં એણે માન્યું નહિ; એટલે લાગ જોઇને, કૂળીદાસ ઘરમાં હોય તેવે વખતે, મમતારામે ધનકારડોસીને મળવાનું ધાર્યું.

પ્રકરણ ૩૬ મું

ધનકારડોસીને મમતારામ મળવા જાય છે

ઉત્તર દિશાએ જોજણી છે, હું જઈ તો દુખ પામું;

પૂર્વ દિશાએ સંચરે તો, ચંદ્રમાનું ઘર સામું. (પ્રેમાનંદ)

જે દિવસે ત્રણે શેડીઆઓએ સ્વ સ્વ કાર્ય સાધવાને છતરીસમા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સખ્ય કીધું, તેને વળતે દિવસે સવારના દશ અગીઆર વાગે મમતારામ કૂળીદાસને ઘેર ગયો. કૂળીદાસ તરતનો આવી હીંચકે બેસી આશાએસ લેતો હતો. સામે રસ્તા ઉપર પડતી બારી આગળ એક ગાદી પર ડોસી બેઠી હતી. ગાદીની પાસે એક મહોટો પેટારો હતો. તેમાં ડોસી પોતાનું સર્વસ્વ રાખતી અને તેને જીવની પેઠે રાત દિવસ સાચવતી. ગાદી પર ધનકારડોસીથી થોડે છેટે એક પાનપડો ને વાંસની સોટા જેવી લાકડી પડેલી હતી. પોતે હવે ઘરડી થઈ છે તે બતાવવાને પોતાની પાસે લાકડી અને તુલસીની માળા એ કાયમ રાખી મુકતી. કાઈ આવતું કરતું ત્યારે થાદ આવતાં; હાથમાં માળા લઈને ફેરવવા મંડી જતી. અલબત્ત વાત કરવામાં ડોસી જ્યારે ત્યારે માળા ફેરવવી ભુલી જતી. ધણીખરી વાર તો રસાકસી ઉપર વાત આવતી તો ભુલમાં માળા ફોગવી દેતી!

અંદર આવતાં મમતારામ બોલ્યો—“કેમ કૂળીદાસ, ખુશ તો ખરા. બહુ સાડું થયું કે તમે મને મળ્યા. મારા મનમાં કે તમે જમી કરી દુકાને ચાલ્યા ગયા હશે.” એમ બોલતો બોલતો મમતારામ કૂળીદાસની પાસે હીંચકા આગળ આવ્યો. કૂળીદાસે થોડા દૂર ખસીને એને બેસવાની જગો કરી આપી. ડોસીને સન્મુખ મહોડું કરી બેસતાં અને માથા ઉપરની પાઘડીને હાથમાં લેતાં મમતારામ હસીને બોલ્યો—“માજી, તમે મને ઓળખો છો કે? હું મમતારામ, ધણે વખતે જુઓ છો એટલે તમે મને નહિ ઓળખતાં હો.” ધનકારડોસીએ ના પાડી એટલે મમતારામે કહ્યું—“હું તો રળીઆતનો દીકરો થાઉં, મારી માની જોડે હું નહાનો હતો ત્યારે તમારે ત્યાં ધણીવાર આવેલો. તમે મને ખુબ લાડ લડાવતાં. તમારે અને મારી માને જખરાં બહેનપણ્યાં હતાં.”

“હૈ—બાઈ, તું રળીઆતને દીકરો કે?” ધનકારડોસી પાછલા કાળનું આંખે સ્મરણ કરતી બોલી—“જીવતો રહે, બાઈ, તને જોઈને મારી આંખ ઠરી છે. હવે હું તને ધારી ધારીને જોવું છું એટલે મને રળીઆત ડોસી સાંભરી આવે છે. તારૂં મ્હોડું તેના જેવું છે, પણ તને નહાનપણમાં જોયલો તેથી જીલ કાઢી.”

“જીયા”—શૂળીદાસ બોલી ગયો—“તું એને આમ તું તાં શું કરે છે? તે દહાડે તો એ નહાનો છોકરો હશે એટલે બધું ઠીક હતું, પણ હવે તો મમતારામ મહોટા બાયડા થયા છે; તેને આમ તું તાંથી બોલાવતાં લાજતી નથી?”

“અરે જાઓ મારા સાહેબ”—મમતારામ શૂળીદાસને હસી કહાડતો બોલ્યો—“જેવા તમે તેવો હું! ધનકાર માણ મને તું તાંથી બોલાવે છે એટલે મારો આત્મા રાજ થાય છે. જાણે મારી માની સાથે વાત કરતો હોઈતો!”

એ પ્રમાણે મમતારામ તરફથી ટેકા મળ્યો એટલે ડોસી બોલી—

“દીકરા, એ બધી મહોટાઈની વાત આજકાલનાં તમે કલજીગનાં ભરેલાં છોકરાં અને વહુવારોને સોંપી. અમે તો ખરૂં બોલનારાં. રલીઆતને દીકરો તે મારો પણ દીકરો કેની? માટે હું તો એને તું તાંથી બોલાવીશ.”

“હા માણ એમ જ રાખો. ઉલટો હું તો રાજ થાઉં છું.”

“પણ જોની, આજ કાલનો આ શૂળીઆ! નહાને મ્હોડે મને શીખામણ આપવા નીકળ્યો છે! સૂરજ ક્યાં ઉગે છે ને આથમે છે તેની તો એને ખબર નથી!”

“ના માણ”—મમતારામ શૂળીદાસની વહાર કરતો બોલ્યો—“એ તો તમારો દીકરો થાય તે તમને એમ લાગે. બાઈ તમારા દીકરાએ કંઈ જેવું તેવું નામ મુંબઈમાં કહાડ્યું નથી. હું તો કારણ નહિ એટલે મળવા કરવા નહોતો આવતો, પણ એને વેપાર ધંધે લાગેલો જોઈને મારી આંખ ઠરીને ઠરી રહેતી.”

“અરે બાઈ,”—ડોસી નિસાસો નાંખતી બોલી—“એ શૂળીઆને નહાનાથી મહોટો કરતાં મને શું શું વીટંબણા પડી છે તે! માથે ઝાડ ડિખાંતાં—ફુખનાં ઝાડો! એને બજાવી ગણાવી મેં આજળ પાઓ ત્યારે વાર એ રજતો ખપતો થયો છે.”

“માણ એ છાંડે તો તમારા રોજ રોજ દુધે પગ ધોય તોએ ઓહું છે. પણ એ શૂળીદાસબાઈ જરાક રાંક છે અને પોતાના પંડછાયાથી ડરે છે. તમે જાણો છો, આજકાલનો વખત કવો છે તે? માગ્યા વગર માએ પીરસતી નથી. આજે તો સૌ સૌને પોતપોતાનું સંભાળવાનું છે.”

“વળી તમે પેલી વાત કહાડવા આવ્યા છો કે શું?” શૂળીદાસ નાખુશ થતો બોલ્યો.

“હાજ તો”—મમતારામે કહ્યું—“હું તમને તમારા દિલની વાત કહું છું તે

તમે માનતા નથી ત્યાં હું શું કરું? આપણે માણને હાથે ધનસાફ લેવો ને એ કહે તે જાઓ, તમારે ને મારે બંનેને કબુલ!”

“પણ એવી બાબતમાં જૈરાં આદમી શું સમજે?” ડૂળીદાસે અધીરા પડીને કહ્યું.

ધનકારડોસી અધીરી પડી ગઇ. હાથમાં માળા લીધી હતી તે દૂર ફેંકી દીધી અને રાય કરી ડૂળીદાસને તરછોડી એ બોલી—

“જા, જા, મુવા ડૂળીઆ! મારા પી-મને બધું સાંભળવા તો દે? વચમાં નકામી શેની ટાપસી પુર્યા કરે છે?”

“માણ, એ તો અમે સહેજ હસીએ છઇએ”-મમતારામે કહ્યું-“તમારો ડૂળીદાસ તો એક રતન છે. હું તો એના સારાને માટે એક વાત એને કહ્યાં કરું છું તે એને ગોઠતી નથી. જીવોની, મારે તમારાથી જીદાર્થ નથી. મુખ્યમાં નથુરોડ કરીને એક મહોટો ધનવાન બાટીઓ છે. તેને ત્યાં માફ જવું આવવું થાય છે. એ શેઠને ત્યાં વરસ દહાડે દશ હજારનું કાપડ ધર સાફ જોઇએ છઇએ. એક દહાડો શાએ કારણથી એણે મને કહ્યું કે તમે કોઈ કાપડના વેપારી સાથે મારે સાફ બંદોબસ્ત કરો કે આપણે જોઇતું કાપડ એને ત્યાંથી લઇએ, વિચાર કરતાં મને ડૂળીદાસ યાદ આવ્યા કે વાર, એ મને એ બાઈ વરસ દહાડે હજાર બે હજાર કમાશે. કોઈ બીજો કમાય તે કરતાં તો સાફ કેની? મારે પાણી પીવાનું તો ઠેકાણું છે! હું ડૂળીદાસ-બાઈને મળ્યો ને એને ઘણુંએ સમજાવ્યો પણ એ તો એ વાતની ના પાડે છે, કે અમારે એ બરનો વેપાર નથી અને એવી ધાપ મારવાની વાત અમને પાલવતી નથી.”

વરસે હજાર બે હજારના નફાની વાત સાંભળી, ડોસી તો લાંબા લાંબા કાન કરી મમતારામની કથા સાંભળવા લાગી. ડૂળીદાસની તરફ આંખો ફાડી ફાડીને ડોળા બહાર કહાડતી એ બોલી—

“કેમ મુવા ડૂળીઆ! આ વળી તારી શી મ્હો-મારા રાય, તું તો એવો ને એવો જ રજો! મુવાને લક્ષ્મી ચાલ્લો કરવા આવે છે તો મુવો મ્હોં ધોવા જાય છે—મુવા પાઘડી બ— તારા કરતાં મારે પેટે પથ્થર કેમ નહિ પડ્યો!”

માને મ્હોડેથી એ પ્રમાણે માળોનો વરસાદ વરસતો જોઇ ડૂળીદાસ જરકે કાંધે બરાબો નહિ. નીચું મ્હોં કરી બધું સાંભળ્યા કીધું. ડોસી માળો દેતી બંધ પડી એટલે એણે કહ્યું—

“જા, તું કંઈ સમજતી નથી ને મને નકામી જાડે છે. હજાર બે હજાર રૂપીઆ ખર્ચ પરસેવાના કમાવાની આ કંઈ વાત નથી. એ તો નથુરોડ પાસેથી છુટી લેવાની વાત છે.”

“પણ મુવા, મારા રાયા, તું તે કે દહાડાનો સતો થાય છે ! મારા પી—ને રૂપીઆ કમાવા ગમતા નથી કે આ તો ખરો પરસેવો, ને આ તો ધુતી ખાવા જેવું એવી તાગડધીન્ના કરે છે ! મુવા અભાગીઆ, ખરો પરસેવો ઉતારી તને મહોટો કાઢેા તે આ દહાડા જેવાને માટે કે ! જે પી—કંઈ સમજે છે ! જા મુવા મામા દેવીમાં જઈને ખોડકાઓનાં માથાં ખોડ ! ઘરમાં ચૂડી પહેરીને ખેસ—ચૂડી !”

ડોસી આ પ્રમાણે શ્રીધાસનું પૂજન કરતી હતી તે જોઈને મમતારામ ચમક્યો. જે કે એની મતલબ ડોસીને લોભ દાખવી એના વહાલા થવાની હતી ખરી, તો પણ શ્રીધાસને ડોસી ગાળો દે તેએ એને ઠીક લાગ્યું નહિ. શ્રીધાસ સાથે દુરમની બાંધવાને એ કંઈ આવ્યો નહોતો; એટલે કંઈક તપીને એ બોલ્યો.—

“માજી, હું તમને હાથ જોડીને કહું છું કે જે આ પ્રમાણે તમે તમારા ભલા દીકરાને ગાળો દેશો, તો હું તમારે ત્યાં હવેથી કોઈ દિવસ આવીશ નહિ; હું તો એને રાજી કરવાને અને ખટાવવાને આવ્યો છું—કંઈ ગાળો ખવડાવવાને નહિ.”

“અરે ભાઈ મમતારામ”—ડોસી ધીરી પડતી અને હાથમાં પાછી માળા લેતી બોલી—“હું તો એને ક્યાં ગાળો દઉં છું. એ મુવાનાં લક્ષણજ એવાં છે કે એ તો ગાળો ખાવાને સરજેલો છે. આ તો હું એને બે શીખામણની વાતો કહું છું. વખત તો આવેો આવતો જાય છે અને એ પી—ને, અરે જુલી, બે હજાર રણવાની વાત ગમતી નથી.”

“પણ જીયા, તું આ બાબતમાં કશું સમજવાની નથી. મમતારામ તો લોકમાં એવું એવું જોતા હશે એટલે એ તો મારા સારાને માટે જોમ કહે; પણ તને ખબર તો છે કે દહાડા લોહીને સુકો રાટલો સારો. એવી ખોટી ધાપ મારીએ તો આપણો પરમેશ્વર રાજી થાય નહિ.” ડોસી પાછી માળા ફેંકી હાથમાં લાકડી ધરવા જતી હતી, એટલી બધી એને શ્રીધાસ પર રીસ ચઢી; પણ મમતારામ ત્યાં છે એમ વિચાર આવતાં ડોસીએ લાકડી પડી મુકી ને માળા ફેરવવા લાગી. શ્રીધાસે કહ્યું—“પણ તને માફ કહેવું કોઈ કાળે ગોઠ્યું હતું કે આજે ગોઠશે ? હું તો આ જમવાને ચાલ્યો, મને દુકાને જતાં મોડું થઈ જાય.”

શ્રીધાસ પાસેના ઓરડામાં જમવાને ગયો. મમતારામ ડોસી જોડે વધારે એખલાસથી વાત કરવા લાગ્યો. નયુરીએ ત્યાંથી કાપડમાંથી હજાર બે હજાર રૂપીઆ કેવી રીતે કુટી કહાડાય તેની એણે ડોસીને સમજાવ્યું પાડી. ડોસીને તે બધું સુધું સમું દેખાયું. પરંતુ આવી બાબતમાં શ્રીધાસ હઠ લેતો અને ડોસીને માંડતો નહિ તેથી એ તો વિમાસણમાં પડી કે હાય, હાય, આવી ઘેર બેઠાં બેઠા આવે છે ને આ

મુવો જૂનીઓ સમજતો નથી! હવે શું કરું! સાથે લાગી એ મમતારામનાં વખાણ કરી તેનાં એવારણાં લેવા લાગી. જાણે જૂનીદાસ એના કહેવાથી ન્યાલ થયો હોયતી!

મમતારામ ડોસીને ધીરજ આપવા લાગ્યો કે તમે જરાક શાંત થાઓ. જૂનીદાસ હવે કંઈ નહાનું છોકરું નથી કે એમ ગાળો દેવાથી કામ સરે. એ તો એને પટાવી ફેસલાવી કામ લેવું ઠીક છે. ડોસીનું ચાલત તો જૂનીઆનો ભોરકુટો કરી એ કામની હા બાણાવત! પણ મમતારામનું એવું વલણ જોઈને એ બોલતી બંધ થઈ.

“માણ, તમે શીકર નહિ કરો”—મમતારામ બોલ્યો—“હું અહીં આગળ વખત એ વખત આવીશ. આપણે જૂનીદાસભાઈને રોજ સમજાવીશું પટાવીશું તો આખરે એ હારી જશે.”

“તે તો ખરું, પણ”—ડોસી અધીરી પડતી બોલી—“એટલામાં તમારો નથુશેઠ કોઈ બીજાને એ કામ આપી દે તો?”

“તે વાતની તમારે જરાકે શીકર રાખવી નહિ. એ બાણુ તો મારા હાથમાં છે. પણ હું તમને હાથ જોડીને કહું છું કે તમારા સાધુદાસ જેવા એકના એક દીકરાને ગાળ દેતાં નહિ. એ તો બીચારો ભલો આદમી છે.”

“પણ તમે સાધુદાસનું નામ કેમ લીધું? હમણાં જ મને થોડા દહાડા થયા સાધુદાસનું નામ અને વાત યાદ આવ્યાં કરે છે.”

“માણ, મેં તો સાધુદાસ સહેજ કણો હતો, પણ શું વાત છે તે તો મને કહો?”

“અરે ભાઈ, આ તો એ ઘડી હસવાની વાત છે, એમાં દમ તો કંઈ નથી. મઈ કાલેજ મને ધનમાલીદાસનો દીકરો નવલશ મળવાને આવ્યો અને સાધુદાસની વાત મારે મ્હોડેથી સાંભળી લીધી. જો કે એ પણ કંઈ જાણતો જણાય છે ખરો. તમે એ વાત જાણો છો?”

“નારે, ધનકારમા, હું તો કંઈ જાણતો નથી; મને કહોતી?”

એટલે ધનકારમા, સાધુદાસની વાત, પોતાની બહેન અને કેશવલાલની માને મ્હોડું જેમ સાંભળી હતી તેમ, કહી સંભળાવીને કહ્યું—“કોઈ બાવાએ સાધુદાસના વંશમાંથી કોઈને પૈસા ટકા આપી ન્યાલ કરવાનું વરદાન આપ્યું છે. મને મઈ કાલે નવલશ આવીને પુછવા લાગ્યો કે તમે જાણો છો, પેલા બાવાએ કેવી રીતે ન્યાલ કરવાનું કહ્યું હતું તે? મેં તો ના કહીને એમ કહ્યું કે વળી કેવી રીતે શું? પૈસા ટકા આપીને ન્યાલ કરશે—કંઈ સિદ્ધિ બિદ્ધિ તો આ કલજુગમાં કોઈ કોઈને થોડી આપવાનો છે?”

“પછી પછી”—મમતારામે અધીરા પડીને પુછ્યું.

“પછી શું. હું તો એ પ્રમાણે બોલી તે ઉપરથી નવલશ મને દલગીર

ચતો જણ્યો, એની સાથે રમાલમાં વીંટાળીને એ કંઈ લાવ્યો હતો તે હાથમાં લઈને એ નિસાસો નાંખતો જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. એટલે મેં એને કહ્યું કે ભાઈ, તું આમ નિસાસો કેમ નાંખે છે અને આ રમાલમાં તું શું લાવ્યો છે કે તારા જીવની પેઠે સાચવે છે? નવલશ કહે કે મારો હમણાં દિનમાનજ ચાલતો નથી. જેની જાસ લેવા જઈ છું તેની ભેંસ મરી જાય છે! હશે. નસીબની વાત! તે દહાડે કેશવલાલને ત્યાં પુછવા ગયો તો મહારાજ ચાલ્યા ગયા હતા; આજે અહીં આવ્યો પણ કંઈ સુકરવાર વળ્યો નહિ. નવલશને આમ બોલતો સાંભળી હું તો વિચારમાં પડી ગઈ, કે ગાંડીઆ જેવો આ નવલ કેવી ડાહ્યો ડાહ્યો વાતો કરે છે! મેં કહ્યું ભાઈ, મને જરા સમજણ તો પાડ? તું આ શું બોલે છે. પેલો સાધુદાસવાળો આવો આ તને કંઈ આપી ગયો છે કે શું? ને આ તારા રમાલમાં શું વીંટાળેલું છે તે મને તો દેખાડ? નવલશ કહે હું તમને પુછવાનેજ આવ્યો હતો. પણ તમે કંઈ જણતાં નથી ને એવી વાત માનતાં જણતાં નથી. માટે જો પુછીશ તો મારો સવારથ અગડશે. મેં બહુ આશરો કીધો ત્યારે એણે રમાલમાંથી પાવડી કઢાડીને બતાવી. પાવડીએ બહુ અકચકતી અને સારી દેખાતી હતી. નવલશનું મોં ઉતરી ગયું જોઈને મેં હસતાં હસતાં કહ્યું—“આ પાવડી શું તને પેલા સાધુદાસવાળા મહારાજે આપી છે? પણ એ કંઈ બોલ્યો નહિ અને પાવડીને જતનથી રમાલમાં વીંટી એ જતો રહ્યો. હું તો કંઈ સમજી નહિ. વાડ તમે કંઈ સમજો છો?”

આટલી બધી વાત થઈ પણ મમતારામના જણવામાં કશું નવું આવ્યું નહિ.

“માણ, બ્યારે નવલશએ પુછ્યું, ત્યારે તમે એમ કેમ કહ્યું કે સાધુદાસના વંશજને પૈસાથી ન્યાલ કરશે?”

“વળી કેમ શું, પૈસા સિવાય બીજી કેવી રીતે ન્યાલ કરે?”

“પણ પૈસા સિવાય બીજી કાઈ રીતે ન્યાલ નહિ કરે એમ તમે પાકું સાંભળ્યું હતું?”

“ના ભાઈ, તેમ તો નહિ! પણ આપણે અક્કલથી ખોદા પીછાનીએ કેની? આવો ધકધકતો કલબુગ ચાલે છે, છોકરાં અને વડુઓ આ અને સાસુને માથે જાણ્યાં થાપે છે, એવા કાળમાં શું કાઈની સિદ્ધિ બિદ્ધિ મળવાની હતી! મને તો કલબુગ શેનો?”

ધનકારમાં, એ તમારી બુલ છે. આપણું હૈયું સાફ હોય તો આ કલબુગજ સતબુદ થઈને બેસે છે. જેનું હૈયું મેલું છે તેને કસિ છે. નહિ તેને નહિ.”

“પણ ત્યારે આ કલબુગમાં હૈયાં મેલાં ન હોય, તો પછી કસિબુગ શેનો?”

“હશે માણ, આપણે એ બાબત તકરાર કરવાની જરૂર નથી, પણ મને તમે પુછો છો તે બધા વિચાર કરતાં મને એમ લાગે છે, કે તમે નવલશા આગળ પૈસા આપી ન્યાલ કરશે એમ બોલ્યાં, તેથી નવલશા તમને જે પુછવાને આવ્યો હતો તે વગર કંઈ ચાલ્યો ગયો.”

“મને એ શું પુછવાને આવ્યો હશે? મને તો જે લાગ્યું તે મેં કહ્યું.”

“હા, ધનકારમા, એ તો બરાબર છે, પણ મને યાદ છે કે એક દહાડો હું કેશવલાલને ત્યાં ગયો ત્યારે તમે કહો છો તેજ પ્રમાણે, રૂમાલમાં બહુ જતનથી વીટાળીને નવલશા કંઈ લાવ્યો હતો. હું ત્યાં જઈ પહોંચ્યો એટલે એ બોલતો ચુપ થઈ ગયો; તોપણ એ કાંઈ સિદ્ધિની વાતો કરતો હતો એમ મેં સાંભળ્યું ખરું.”

“ભાઈ, તારી વાત સાંભળીને મને અચંબો થાય છે. હવે મને વિચાર કરતાં સાંભરે છે કે પૈસાથી ન્યાલ કરશે એમ મારી બહેને મને કહ્યું નહોતું, એતો મારી અટકળ છે. પણ ભાઈ નવલશાએ મારી આગળ એકાએક વાત કહાડી તેથી હું તો ગાભરી પડી ગઈ.”

“હશે માણ, એ તો જે થવાનું હતું તે થયું પણ જો તમે વિચાર કરીને બોલ્યાં હોત, તો નવલશા તમારી પાસે શા સારૂ આવ્યો હતો તે આપણે જાણત; કારણ કે તમને કંઈ પુછવાને એ આવ્યો હતો, પણ તમે વગર વિચાર્યું બોલ્યાં ને એ નાખુશ થઈને જતો રહ્યો.”

“હા ભાઈ, આ બાબતમાં મારાથી વગર સમજણે ભુલ થઈ ખરી, બાકી ક્યાં નવલશા ને ક્યાં હું!”

“જુઓ માણ, હું તો સહેજ કહું છું, પણ આ વિષે તમે ફરી ફરીને વિચાર કરજો. તમારી બહેને જેટલી જેટલી વાર સાધુદાસની વાત કહી હોય તે બધા પ્રસંગો તમારા મનમાં તાજ કરજો? જુઓ વાર, એમ કરવાથી તમને કંઈ નવું યાદ આવે છે?”

“મારી બહેન તો મારી આગળ ધણીએ વાર સાધુદાસે સાધુની કરેલી સેવા ચાકરીની વાત કરતી, પણ હું તો એને જ્યારે ત્યારે હસી કહાડતી કે તને તો સાધુની સેવા કરવાનું ચાંડું લાગ્યું છે, તેથી લવારો ક્યાં કરે છે. એની હકીકત ધ્યાન દઈને હું તો પુરી સાંભળતીએ નહિ. મને શું મારામ કે આગળ ઉપર એ વાતનું કામ પડશે?”

“ધનકારમા, તમે એ સધળા પ્રસંગો યાદ કરશો તો તમને એ બધું સાંભરી આવશે.” એટલામાં કૃષ્ણદાસને બહાર આવતો જોઈ એ બોલ્યો—
“આપણે પાછાં મળશું ત્યારે આ વાતનો ફરી વિચાર કરશું. મેં તમને કહ્યું છે તેમ કરી જોજો. જુઓ કંઈ યાદ આવે છે?” અને પછી વાત ફેરવતો એ

બોલ્યો—“અને માણ, તમારા દીકરાને તમે ગાળો બાળો ભાંડતાં નહિ હોં કે. આપણે બે જણાં મળીને એને સમજાવી દઈશું.”

કૃષ્ણદાસ બહાર આવ્યો. પોતાની મા અને મમતારામને હંડે પેટે મસલત કરતાં જોઈને એને લાગ્યું કે પેલી વાત પાછી નીકળશે, તેથી માના પાનપડામાંથી પાન ખાધું ન ખાધું કે એ તો લાગલો લુગડાં પહેરવા લાગ્યો. મમતારામે પણ ઉઠવાની તૈયારી કરી અને ધનકારડોસીની રજા લીધી. પછી કૃષ્ણદાસની સાથે એ પણ ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો.

કૃષ્ણમાંથી નીકળતાં બંને જણને અલંગા સામી મળી. તેને મમતારામ ઓળખતો હતો ખરો. એનું ઉઠાવ શરીર, મહોડું મહોડું, લવ્ય કપાળ, લાંબી આંખો અને કપાળમાં દમડી જેવડો મહોટો ચાંલો જોઈને મમતારામ તો દંગ થઈ ગયો. થોડી વાર એના સામું નિર્ધારીને જોયા પછી પોતે હસીને કંઈ કહેવા જતો હતો. પણ એટલામાં અલંગા ચંડીની પેટે કાપ કરતી એની સામું એઠ દાખીને મહોટી આંખો કરીને જોવા લાગી. જાણે એનાં નેત્રો અગ્નિ મમતારામથી સહન ન થતો હોયતી, તેમ અનિચ્છાએ મમતારામની આંખો નીચી ઢળી પડી અને કંઈ બોલી શકાયું નહિ. એની નજર આગળથી ચાલી જતાં, મહા મુશીબતે પોતાના એઠો દાખી રાખી, અલંગા મનમાં ફફડવા લાગી—“મુવા, મારી જોડે હસીને કંઈ બોલવા જતો હતો કેમ? પેલો દિવસ જવા દે; પછી જોઈએ કાણુ હસે છે, તું કે હું?”

રસ્તે થોડું ચાલ્યા, અને કૃષ્ણદાસ અને મમતારામ જુદા પડ્યા. ઘેર જતાં મમતારામના મનમાં બહુ નાખુશ વિચારો ઉભરાવા લાગ્યા.

આનંદશંકરે એને જે વાત કરી તે ઉપરથી ધનકારડોસી દ્વારા સિદ્ધિને ભરમ જાણવાની એણે પુષ્કળ આશા રાખી હતી. તે સાર એણે પુષ્કળ શ્રમ વેડી એવી તો મુક્તિ રચી કે ધનકારડોસીનો એ જોતજોતામાં માનીતો થઈ ગયો, પણ તે પછી વાત ઝાઝી મીઠાને ચહડી નહિ. નવલશાને ડોસીએ જોઈતો ઉત્તર આપ્યો નહિ એટલે તે તો નાસીપાસ થઈને, કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર ત્યાંથી જતો રહ્યો. હવે નવલશા ડોસીની આગળ એ કથા ફરી ઉચ્ચારે તેનો સંભવ મમતારામને નહિ જેવો જણાયો. એ કારણથી મમતારામને આ વખતે ખરેખરી નાખુશી લાગી, તથાપિ એણે પોતાના મનને ટેક મુક્યો નહિ. ધારેલું કામ છોડી દેવાનો એને વિચાર સુદ્ધાંએ આવ્યો નહિ, કોઈ બાબતમાં જ્યારે એને એકે બાઈ જણાતું નહિ, ત્યારે એની રજેગુણવાળી મૃદુલિતે લીધે, એની સુદ્ધિ અને ખંત, ધારેલું કામ સ્વયં કરવાને વધારે ને વધારે મથન કરતાં. એ નાસીપાસી જ એના હૃદયમાં ઝાઝો વાર રહી નહિ. તેની તેજ વાતનો વિચાર કરતાં મમતારામને બાન થઈ

આવ્યું કે વસ્તુતઃ ડાસી જોડે ઝાળખાણ કરવાથી પોતાને એક ખાતમી વધારે મળી છે. મમતારામ પોતાના મનમાં બોલ્યો—“કંઈ નહિ, કંઈ નહિ, તોપણ આટલું તો ખર્ચ કેની, કે નવલક્ષ્યા પાસે સિદ્ધિને કંઈ ભેદ રહેલો છે. તેમાં એ ગમે તે કારણથી સુઝાયા કરે છે અને તેથી જ એ ધનકારડાસી પાસે કેટલોક ખુલાસો લેવા ગયો હતો. એ બધું શું થોડા મુદ્દાનું છે? પણ ત્યારે એનો પાર કેમ પામવો? ધનકારડાસી પાસથી તો કંઈ સુક્કરવાર વળ્યો નહિ. પણ તેથી તો મારી અટકળને એક વધારે ટેકા મળે છે. જોઈએ વાર, એ ડાસીને પાછલી વાતનું રટણ કરતાં કંઈ સાંભરી આવે છે? બાપી અંદરખાનેથી તો એ ડાસી કોઈ ચાલુ સુધારાવાળા જેવી નાસ્તિક બુદ્ધિની જણાય છે, એટલે કંઈ વળે એવા સંભવો તો ઝોઝા છે. પણ મમતારામ, તું નાસીપાસ થતો નહિ. તારે તો ઉલટી નવી ચોજનાઓ શોધી કહાડવી જોઈએ; અને મેં શોધવામાં શું ક્યાસ રાખી છે, અથવા રાખું છું? આજેજ મને એક નવી તદખીર સુઝે છે. તે દહાડે કેશવલાલને ત્યાંથી પાછા ફરતાં, રસ્તામાં નવલક્ષ્યા મને કહેતો હતો, કે દુલારામ અને એ સર્વેનું એ કામમાં એક બીજા વિરુદ્ધ હિત છે. જે કે દુલારામ આગળથી કંઈ સાર નીકળે એમ નથી, પણ દુલારામ આખરે વાણીઆભાઈ છે. સાધારણ રીતે ઘેરી આગળ બધું લખી દે એવો નથી ખરો, પણ આખરે વાણીઆઈ જ કેની! કોઈ દહાડો કુરબાન થઈને ઘેરી આગળ બધું કહ્યું હોય, અથવા હવે પછી કહી દેશે એ શું સંભાવ્ય નથી? ત્યારે જે રાતીના જાણવામાં એ ભેદ આવે, તો તે દ્વારા મારા પણ જાણવામાં આવે, એવી એકાદી તદખીર કરી રાખવી જોઈએ. રાતી પેલા રવિમર્દન બાવા પાછળ ગાંડી ઘેલી થયલી દેખાય છે, માટે જે એ મહારાજના કાનમાં ડુંક મારી હોય તો કામ સરે ખર્ચ! રવિમર્દન મારા હાથમાં છે. હીક થયું કે તે દહાડે જીલ્લેશ્વરમાં દર્શન કરવા જતાં, મહારાજ બેઠા હતા ત્યાં જવાને માફ મન દોઝું, એ મહારાજ પ્રશ્ન જોવામાં એકેકા છે એટલે કોઈને કોઈ દહાડો એ કામનો છે.”

વળી પોતાના મનને સંતોષ આપતો અને ખુશ થતો મમતારામ બોલ્યો—“હાસ, કાલનો અને પરમ દહાડાનો દિવસ મારે કેટલાં બધાં કામ છે. પણ પેલો દિવસ તો મારા જીવનચરિત્રમાં સોનાના અક્ષરે લખી રાખવા જેવો છે. રાં—પેલી કાળી, રાં—ને મેં બહુ બહુ સમજવી, પટાવી, ફોસલાવી પણ રાં—એકની બે થતી નહોતી. જે રાં—નું, એમાં એના બાપનું શું જવાનું હતું? પણ બંદો કંઈ તેથી ડરી ગયો કે! રાં—ને જરાક નરસિંહ સ્વરૂપ દેખાડ્યું તે લાગલી કેવી કેકાણે આવી મઠી પોતાને પીએર છાનો દાગીનો મોકલાવ્યો હતો, તે ભરમ કાકા

આગળ ઉઘાડવાની મેં એ રાં—ને ધમકી આપી, ત્યારે પ્રથમ તો એ રાં—પોતાનો જીવ આપવાને તૈયાર થઈ! હું પણ જરાક એના આળા જોઈને બીધો કે કોણ જાણે, આખરે ઐક માણસ રહ્યું ને વળી સાડીત્રણ પાંસળી રહી! પણ જરાક બહારથી મક્કમ રહ્યો એટલે એ રાં—કેવી નરમ માખણ જેવી થઈ ગઈ! મારે પગે પડીને કહે કે ભાઈ મમતારામ, તમે જેમ કહો તેમ ચાલવાને હું ખુશી છું! મેં બાજુ તો ઠીક રચી છે. રાંડની પાસથી કપરી સરતો કરાવી રાખી છે. બંદોબસ્ત પણ બહુ કીધો છે અને જુદી દોડે તેટલી ચોકસી રાખી છે. તોપણ એ કામ જીવ સટાસટનું છે! કંઈ નહાની સુની વાત નથી! કારણ કે પેહું ત્રીજું માણસ, મારા બાપ! જીવ જતાંએ મ્હોડેથી હા લાણવાની નથી. એ તો લાચારીનો સોદો કરવાનો છે! પેલી રાં—કાળીએ મારી પાસથી એક બે વાતની બોલી કરી લીધી છે. મારી જોડે એ દુગ્ગો તો નહિ રમતો હોય? આટલી બધી મારી સામી થતી હતી, તે એકદમ નરમ થેંસ જેવી થઈ ગઈ તેથી મને તો વિચાર થાય છે. પણ એ રાં—શં—માં એટલી બધી જુદી ક્યાં છે. મારી પાસથી દાખડી લઈ મને શેઠ ખવડાવી તે તો પેલીનું કારસ્તાન હતું. પણ સાળાં ઐરાં મળે તો ગળખ કરી નાંખે એટલાં સાહસિક ખરાં! મારે મમતારામ બચ્ચા, ચેતીને ચાલજે હોં! એ તો ‘લીંછુ લહેકાવતાં રાજ લેવું’ છે. વાર, પેલા રવિમર્દન આગળ એ બાબતનો પ્રશ્ન મુકાવું? કોણ જાણે, પ્રશ્નમાં ઘોડો છુટ્યો કે ઘોડી! મન નકામું ખાટું થઈ જાય—ને તે દહાડે તો ઉમંગ અને હોંસથી કામ લેવાનું છે. પણ છટ, મમતારામ, તું વળી આટલો વહેમી ક્યારથી થયો? વળી આવા કામમાં તે પ્રશ્ન કેવાં! એ તો જેવા કેવ તેવી પૂજા—જેવી વેળા તેવી રક્ષા! પેલે દહાડે સૌ સારાં વાનાં થશે.”

“પણ તે દહાડાની વાત તે દિવસે. હમણાં તો બે ત્રણ દિવસનો જ વિચાર કરની? પરમ દહાડે ધનપાલશેઠની મીટીંગમાં જવું છે. એ પણ જીવીને એક જોવાનું છે, કે ધનપાલશેઠ એવી તોફાની મીટીંગમાં કેવી રીતે ફાવે છે. પણ એ ફાવશે ખરો, કારણ કે અપાર મહેનત લે છે. આવો લક્ષાધિપતિ ચાલ્યો ચાલ્યો આજે સવારે મારે ઘેર આવ્યો કે નયુશેઠને લઈને ત્યાં આવવાનું હું વિસરી જઈ નહિ! હાલનો જમાનો જ એવો છે કે જે જાગે તે પાવે—શુભે તે ખતા ખાય. જેછાએ શું થાય છે, એ કંઈ દારકા કેમ પહોંચે છે! પણ ધનપાલશેઠ મને કહેતા ગયા કે મદનપાલશેઠને બંગલે કાલે નવ વાગે, મારે અને તો મળવા જવું. મદનપાલશેઠ મને વાર સા સાડી બોલાવતા હશે? ધનપાલશેઠ પેલી તોફાની મીટીંગની લઘાયમાં ઝાઝો ખુલાસોએ આપ્યો નહિ, અને અમારા નયુશેઠને તો બીજા પચાસ

હજાર જોઈએ છોઈએ ! જોઈએ છે શું ? જોઈતાજ હતા ! પહેલા પચાસ હજાર લીધા ત્યારના અને તે પહેલાંના જોઈતા હતા ! ધનપાલશેઠ આગળ જ્યારે બીજા પચાસ હજારની વાત કહાડી, ત્યારે પ્રથમ તો એણે ધસીને ના પાડી હતી. પણ કોણ જાણે, હમણાં હમણાં ઠીક છે, ઠીક છે કરી, ગોળે મંકાડો વળગાડી રાખ્યો છે. આજે પણ મેં તો વાત છેડી હતી. પણ વાણીએ હસીને ઠીક છે, ઠીક છે કરવા લાગ્યો. મને કહે કે મદનપાલશેઠને મળજે તો ખરા, પછી થઈ રહેશે. કાલે સવારના નવ વાગે મુંબઈના એ અગ્રેસર શેઠીઆને મળવું તો ખરૂં. એ પણ જીવ્યાનો એક લહાવો છે. જોઈએ તો ખરા, લોકો કહે છે તેમ એ શેઠના બંગલાનો લલકો અને આડંબર કેવો છે ! મારે એને મળવું તો હતું જ. ઠીક થયું કે ધનપાલશેઠ મને ત્યાં જવાનું કહ્યું. નથુશેઠને તો હવે રૂપીઆ પાખી ચાલે એમ નથી. રૂપીઆ પચાસ હજાર તો પંદર વીસ દિવસમાં ભાર થઈ ગયા ! અને હજી તો ક્યાં લાયક ઉમર થતા સુધીમાં તો કોણ જાણે છે કે પાંચ દશ લાખને માથે પાણી નહિ ફેરવે ! પણ એમ ન થાય. તો મારા જેવાનું ધર કેમ ભરાય ? એ તો ભરતી ઓટ એમ જ થાય. એ તો ભાઈ, ‘કરતા હોય સો કરીએ ને જાસની દોહણી ભરીએ.’ પણ મમતારામ, એ બધા મનસુબા રહેવા દે ને કામે લાગ, કામે ! લાવની, નથુશેઠને ત્યાં જવા પહેલાં, પેલા રવિમર્દનને મળતો જાઉં અને પેલી વાત સમજાવી રાખું. હમણાં જઈશ તો એકાંતમાં વાત થશે. સાંઝના તો વાર જઈને તમારો જોવાનો છે. શું લોકની ગીરદી ! સાળા મુંબઈના લોકો ગાંડા જ છે ! ગાડરીઆ પ્રવાહની પેઠે જ્યાં વળ્યા ત્યાં વળ્યા ! પુછતા નથી, ગાછતા નથી કે બાવો કોણ છે, કોણ નહિ ને તેની પાછળ લાગ્યા છે ! હશે, લોકનાં નસીબ ! હું તો જઈને મારા કામની બાજુ રચી રાખું. મહારાજે રહેવાની ઓરડી પાસેની પાસે અને એકાંતમાં ઠીક શોધી કહાડી છે.” એમ બોલતો બોલતો મમતારામ પાછડી લુગડાં પહેરી પાછો બહાર જવા નીકળ્યો. રવિમર્દનને અને એને બન્નેની રાસ આગળથી હતી. બંને સરખી પંકિતના ધુતારા છતાં એક બીજાને વળગી રહ્યા હતા. રવિમર્દનના મનમાં એમ હતું કે મમતારામ મુંબઈ શહેરનો ભોમીઓ છે એટલે ઘણી ઘણી વાતની બાતમી એનાથી મળશે. મમતારામના મનમાં કે ઠીક છે. બલા ભાઈની પ્રીત છે. મહારાજનો મહિમા હમણાં લોકમાં વધતો જાય છે. મહારાજ કોઈ દહાડોએ કામના છે.

રવિમર્દન ખાઈ પીને એક ખાટલા પર પોઠી જવાની તૈયારી કરતો હતો. એણે કોઈ શિખ રાખ્યો નહોતો. રાખવાનો વિચાર નહોતો. સાચા ગુરુ હોય તેને શિખ હોય, પણ સાપને ઘેર સાપ પડેણો જઈને શું કરે ? રવિમર્દનને અનુભવ

મળ્યો હતો, કે સારા શિષ્યો હોય તો થોડા વખતમાં ગુરુજનની ધૂર્ત વિદ્યાથી કંટાળીને ચાલ્યા જાય છે; ખરાબ હોય છે તે, ગુરુજનની વિદ્યા શીખી ગુરુમાંજ ભાગ પડાવે એવા શઠ બની જાય છે ! તેથી એણે એકે શિષ્ય રાખ્યો નહતો. ધણી જણાએ ગુરુજીની ચાકરી કરી પોતાનું પરલોક સુધારવાની ઈચ્છા બતાવી હતી; પણ રવિમર્દન સર્વને કહેતો કે મારે ગણપતિની આરાધના રહી, મારી જોડે એ દેવ પ્રત્યક્ષ વાતો કરે છે, તે ત્રિજ્ઞે માણસ હોય તો વાત બંધ પડી જાય !

મમતારામે ત્યાં જઈ થોડાં આડાં તેડાં ગપ્પાં મારી રાત્રીના સમાચાર પુછ્યા. રવિમર્દને હસતાં હસતાં મમતારામને કહ્યું કે આપણી અટકળ ખરી પડી છે, અને રાત્રી દીકરાને સારૂ મારી પાસે આવે છે—“મને તો આવા કામમાં એવો અનુભવ મળ્યો છે કે હું બેરાંને જોઈને તેઓનાં પગલાંપરથી તરત અટકળ કડું છું કે તે શું કામ આવે છે. પચ્ચીસ વર્ષ કે તે ઉપરની સ્ત્રી હોય, અને સાથે કોઈ છોકરું હોયું નહિ હોય, તો આંખ મીચીને કહી દેવું કે એને છોડું જોઈએ છઈએ. એવી કોઈ કદરૂપી કે વાંદરી જેવી હોય કે હૈયાની મેલી હોય, તો જાણવું કે ધણીને વશ કરવા આવે છે. સાસુને વશ કરવાને કોઈને કાળજી હોતી નથી ! ધણીજ થોડી સ્ત્રીઓ મારણ સારૂ આવે છે ! પારકાને કામણ કરવાને તો કોઈજ આવતું નથી ! પુરૂષ હોય તો પારખ તેનાથી પણ સહેલી છે બધાને પૈસો જોઈએ ! કોઈ સ્ત્રીને વશ કરવાને કે બદરૂલી કરવાને આવતુંજ નથી ! માટે જો ઉમર પોશાતી હોય ને સારી અવસ્થામાંથી ખરાબ અવસ્થામાં આવ્યો હોય—અથવા પૈસે ટકે ધંધામાં સુખી છતાં આવતો હોય—તો જાણવું કે એને પૈસા જોઈએ છઈએ ! નોકરીમાં હોય તો વધારે પગાર મળવા, કે શેઠના માનીતા થવાને આવે છે ! થોડાક અભાગીઆઓ પરણવા સારૂ આવે છે અને જુજ બેવકુફો વિદ્યા સારૂ આવે છે ! પણ ગમે તેવી બેરી, કે ગમે તેવો પુરૂષ, પોતાનું કલ્યાણ કરવાને આવતાંજ નથી એમ નક્કી જાણવું !”

“વા : !! મહારાજ વા. તમે પણ ઠીક સિદ્ધાન્તો એકઠા કીધા છે. પણ રાત્રીને તમે શું કહ્યું ?”

“કેમ વાર” —રવિમર્દન હસીને બોલ્યો—“તમે શું મને બોયડ બોયડ જાણો છો કે શું કહ્યું પુછો છો ? વળી શું તે શું ? ભરમમાં જણાવ્યું કે તમને શી કામના છે. છાતીએ પથ્થર મુક્યો કે તમે રોજ આવ્યાં કરશો અને કથા પુરાણ સાંભળ્યાં કરશો તો ગણપતિ પ્રસન્ન થશે. એ તો ભાઈ, અમારા ધંધામાં ઉતાવળ ચાલેજ નહિ. બધાને કહેવું કે મહોટાં થાઓ પરણાવીશું, તોજ ગાડું ચાલે. ધણીખરી વાર સેંકડે પચાસ સાઠ ટકા, કાગનું બેસવું ને તાડનું પડવું

થાય છે. અને તેથીજ અમે ફાવીએ છઈએ! કાઈકની કામના કેવી રીતે ફળે છે તે તો કોણ જાણે, શાયે કારણથી થતું હશે, પણ શ્રદ્ધાળુ રહીએ, એટલે પરતાપ મહારાજનો માને!”

“વા! મહારાજ, રંગ છે, પણ તમે સિદ્ધિને માનો છો? આ કલિજીગમાં કાઈને સિદ્ધિઓ મળે ખરી?”

ભાઈ, મેં મુંબઈ છોડ્યા પછી દશ વરસમાં બહુ જોયું ને સાંભળ્યું છે. એક વરસ હું ધવલગિરિમાં ફર્યો, ત્યાં એક સંન્યાસીએ મને જે કહ્યું, ત્યારથી તો હું માનું છું, પણ તમારે પુછવાનું શું કારણ?”

“મહારાજ, તેણે તમને શું કહ્યું?”

“ભાઈ, કહ્યું તો કંઈ નહિ. પણ એની રીત ભાત અને ચમત્કાર પરથી હું તો સિદ્ધિને માનવા લાગ્યો. હા, એક દહાડો સહેજ એ બોલ્યો હતો ખરો, હવે મને માદ આવે છે, કે આ કલિજીગમાં પણ માણસને સિદ્ધિ મળી શકે છે. કેવળ યોગથી મળે એમાં તો નવાઈજ નથી, પણ પૂર્વજનાં પુણ્યથી પણ મળે છે! એમણે મને કહ્યું હતું કે મુંબઈમાંથી કાઈને તેવું કંઈ મળવાનો યોગ છે.”

“હૉ! તમે આ શું કહો છો? એ મહારાજનું નામ શું હતું ને એ કેવા દેખાતા?”

“કેવા શું? એની ઉંમર એંસી કે તેવું વરસની કે વધારે હશે. પણ યોગ-બળે કાઈ વધારે લેખે નહિ, એવું એનું શરીર નિરોગી અને કપાળ બ્રહ્મતેજવડે લસલસતું હતું. એનું નામ હું જીલ્લો નહિ હોઉં તો આનંદગિરિ હતું.”

મમતારામના વિસ્મયનો પાર રહ્યો નહિ.

“જીવે મહારાજ, આજે તમારી વાત અને મારી વાત કાકતાલીય ન્યાયે બંધ ખેસતી આવી છે! પણ હું તમને આપણા બેના હિત માટે કહું છું કે એજ આનંદગિરિ સંન્યાસી અહીં કાઈને જરૂર સિદ્ધિ આપવાને આવ્યા હતા. એ વાત રાત્રીનો ધણી જાણુતો હોવો જોઈએ. માટે આપણે રાત્રી જોડે યુક્તિ-પુરઃસર વર્તવું આવશ્યક છે તમે વિચારીને કામ લેશો તો બધું સુલભ છે. રાત્રીનો ધણી એને બધું કહે એવો નથી તે ખરું, પણ આપણે કાંઈ એવી તદ્દખીર રચવી કે રાત્રી બધું જાણે અને આપણને કહે!”

રવિમર્દન કંઈ બોલ્યો નહિ. વિચાર કરતો બેસી રહ્યો. એ કામમાં એ આગળ પશ્ચો નહોતો તેથી શું કરવું તેની એને સૂઝ પડી નહિ. મમતારામે એને સમજાવ્યું પાડી-“તમે રાત્રીના કાન એવી રીતે લંબેરજો કે એનો ધણી એનાથી પડદો રાખે છે તેથી એને દહાડા રહેતા નથી. તો પણ ગણપતિ તો કલેશ હરનાર

છે, માટે જો તારે પોતાના કામમાં ફાવવું હોય તો ધણીની હરકોઇ રીતે, જુખ સહીને, ઉઘ વેઠીને, કષ્ટ કરીને પણ, સેવા ચાકરી કરી તેને રાજી રાખવો. એમ કરતાં જો દુહારામ તુષ્ટમાન થઇને કોઈ દહાડો બધું સ્ત્રીની આગળ બાપી દે, તો રાત્રી તમને સઘળું જરૂર કહી દેશે! એમ થાય તો આપણું કામ થઈ જાય!”

“આપણે એ બાબતનો પ્રશ્ન મુકીએ.”

“ના ના,”—મમતારામે કહ્યું—“એ બાબત પ્રશ્ન મુકવાનું કંઈ કામ નથી. હું કહું તે પ્રશ્ન મુકા. જુવો, શું આવે છે. પ્રશ્ન મુકાવવા જેવી તો બાબત નથી, તથાપિ જુવો તો ખરા, બે ધડી ગમત છે. હું નહિ મુકાવું તોએ ચાલે એમ છે.”

“ભાઈ મમતારામ, એ પ્રમાણે ધન્યુપન્યુ મને કોઈ દહાડો પ્રશ્ન મુકાવવો નહિ. એથી ફળ સાફ આવવાના સંભવ ઓછા થાય છે.”

મમતારામને મમત ચઢડ્યો. મહારાજને પ્રશ્ન મુકાવવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યો. મહારાજે વખત જોઇ, લમ માંડી, પ્રશ્નની કુંળી તૈયાર કાઢી અને થોડો વાર વિચાર કરી મમતારામની સામું જોઇજ રહ્યો!

“કેમ મહારાજ, કેમ બોલતા નથી?”

“ભાઈ, જવાબ જણવાથી તમને કંઈ હાંસલ નથી, માટે એ વાત છોડી દો.” પણ મમતારામે હઠ લીધી એટલે લાચાર થઇને રવિમર્દને કહ્યું—“જો ભાઈ, તમે મારા પર રોષ કરતા નહિ. મને તો ગુરૂએ જે વિદ્યા શીખવી છે તે પ્રમાણે હું કહું છું. પછી ખરું ખોટું તો પરમેશ્વર જાણે. પણ તમારા પ્રશ્નમાં આઠમા ધરમાં બહુ નેષ્ટ થોગો આવે છે તે ઉપરથી હું એમ અનુમાન કરું છું કે આ પ્રશ્ન મુકાવનારનું મ્હોટું કાળું થશે.”

“અરે મહારાજ, તમે તો ગાંડા થયા છો ગાંડા!” પણ કોણ જાણે, મમતારામને રવિમર્દનનો જવાબ સાંભળી એટલી તો નાપુશી લાગી કે વધારે બોલ્યા ચાલ્યા વગર, તરત એ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૪૦ મું

મદનપાલશેઠનો સેક્રેટરી

(રિલાયત)

હરે નિયમસર કામ, મુગમતા જનમાં આવે,
હરે રીતસર કામ, હથેલી હાથ સેઠાવે;
હરે વખતસર કામ, કહી નહીં ગુંચવણ બાધે,
એ ત્રણ સર સર હરે, મુખે સર પડવી સાધે. (નવીન કવિતા.)

જતરીસમા પ્રકરણમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ધનપાલશેઠની આગળ મદનપાલશેઠે મમતારામને મળવાની ઇચ્છા દેખાડી, તે ઉપરથી ન્યારે બીજે દિવસે પોતાના કામસર ધનપાલશેઠે મમતારામને મળવા ગયો, ત્યારે તે શેઠે એને સૂચવ્યું કે તમે મદનપાલશેઠને આવતી કાલે મળો. પછી હશે તો નથુશેઠને બીજા પચાસ હજાર ધીરવા સંબંધે હું તમારી આગળ વાત કહાડીશ. તે ઉપરથી મમતારામે મદનપાલશેઠની મુલાકાત લેવાનું નક્કી કર્યું.

વળતે દિવસે સવારના મદનપાલશેઠ, વાડીમાં આમ તેમ ફરવાનો વ્યાયામ લઈ, પોતાના રીડીંગમશીનમાં હમેશના રાખેતા પ્રમાણે પેપરો વાંચવાને ગયો. ન્યાં અંગ્રેજી છાપાંઓ પડ્યાં હતાં તે ઠેકાણે સુખાસનવાળી નવી તરેહની એક ચેર ખસેડી, શેઠે છાપાં વાંચવાનો આદર કરીધો. પાસે પડેલી ઘંટડીના અમુક ટકોરા કરીધા, કે હમાલે આવી શેઠની પુરશી આગળ હુકમો ગોઠવ્યો. વળી બીજી ટકોરી-ઓનો અમલ કરતાં હમાલે શેઠની રોજનિશિની ચોપડી આપીસ ટેબલપરથી લાવી શેઠના હાથમાં ધરી. શેઠે ધડીઆળ પર નજર કરી તો સાડાસાત વાગ્યા હતા. પછી પુરશી પર બેસી રોજનિશિમાંથી તે દહાડાની તારીખ કહાડી. તેમાં પ્રથમ બે લીટીઓ આ પ્રમાણે લખી હતી:—

“કેશવલાલ, આઠ વાગે મળવા આવશે—સેક્રેટરી સંબંધે મારા કહેવાથી.”

“મમતારામ, નવ વાગે મળવા આવે તો આવે—ધનપાલશેઠને મેં કહી રાખ્યું છે તેથી.”

અલખત આ સઘળી હકીકત મદનપાલશેઠ પોતાના મનમાં સારી રીતે જાણતો હતો, કે પોતાના જણાવવાથી આજે આઠ વાગે કેશવલાલ એને મળવાને આવવાનો હતો, અને પોતે ધનપાલશેઠને કહ્યું હતું તેથી મમતારામ નવેક વાગે આવે તો આવે. તોપણ એ પ્રમાણે રોજનિશિમાં લખાણ કર્યાં કરવું અને જાણતા હોઈએ તોપણ, તેમાં જોઈને અમલ કરવામાં ગૃહસ્થને જાજતી રીતભાત અને સંલુકાર્થ સમાયલી છે એવો એ શેઠનો ખ્યાલ હોવાથી, આજે પણ એણે તેમજ કર્યું. શેઠે તે પછી છાપું વાંચવા ધાર્યું, પણ આજે કેશવલાલ મળવા આવવાનો હતો તેનો વિચાર કરતાં કરતાં શેઠને પેતાની ધુમાડા મંડળીનું કાર્ય બાદ આવ્યું.

“હવે તો હું એકાદી જાહેરસભા જેમ બને તેમ જલદી બોલાવું તો બહુ સારું થાય. હવે એ મંડળીની આવશ્યકતા સ્વીકારવા જેટલી ફગવણી લોકમાં જરૂર આવેલી હોવી જોઈએ, તોપણ જેમ ધનપાલશેઠ પોતાની પેલી તોફાની મીડીંગમાં ફાવવાને અનેક તદબીરો રચે છે તેવું મારે કંઈ કરવું જરૂરનું છે. કંઈ નહિ તો મારી એ જાહેર સભામાં, બહારના આવેલા લોકમાંથી બે ત્રણ જણા,

મારી ધુમાડા મંડળીની યોજનાનાં વખાણ કરે અને મારા અધ્યાગ શ્રમની ઘટતી પ્રશંસા કરે એટલું તો થવું જ નોંધ્યો. આજે મમતારામ મને મળવાને આવે ત્યારે તેને હું એ બાબતસર સાધી રાખું, કે એ ત્રણ ભાડુતી ભાષણ કરતીઓને એકઠા કરે, અને મને ને મારી ધુમાડા મંડળીને સાતમે આસમાને ચઢાવે! હાલનો જમાનો એવો છે કે પોતાનાં બાંકાં ટુંક્યા પાખી ચાલતું નથી. બાકી મને પોતાને તો એવા કામ તરફ જોવો તેવો અભાવ નથી. પણ એ પ્રમાણે મહોટા મહોટા અંગ્રેજ રાજ્યાધિકારીઓ પણ કરતા આવેલા છે, તો તેમાં મારા જેવાને કશો બાધ નથી. ખીજે દિવસે એ જાહેર સભાનો હેવાલ લલકાર્યાં રીતે છાપાંમાં આવે તે બાબતનો બંદોબસ્ત કરવો તો મારા હાથમાં છે. તેમ કરવું પણ જરૂરનું છે. કારણ કે સુધરેલી ઓગણીસમી સદીમાં છાપું એ એક અદ્ભુત સામર્થ્ય ધરાવે છે. આજકાલ લોકના વિચાર બાંધવાને અને ફેરવવાને એના જેવી બીજી કોઈ શક્તિ જાગતી નથી. વિશેષ કરીને મારા જેવા શેઠીઆઓને આગળ પાડવાને છાપાં જેવું બીજું કોઈ સાધન નથી. માટે એ બે બાબતનો બંદોબસ્ત તો અગાડીથી જ રાખવો. એટલામાં બહારથી હમાલે ટકોરી કરી શેઠને ખબર આપી કે કોઈ શખસ મળવાની ખાએશ રાખે છે. મદનપાલશેઠે તેને અંદર આવવાની ટકોરી ડીધી અને કેશવલાલ રીડીંગરૂમમાં દાખલ થયો.

મદનપાલશેઠ સંબંધે જે થોડી ઘણી હકીકત કેશવલાલ જાણતો હતો, તે પરથી અને પોતાના અનુમાન પરથી, એણે એવી અટકળ ડીધી હતી કે મદનપાલશેઠ બહુ લલકાર્યાં રહેતો હોવો નોંધ્યો. એની તે અટકળ ખરી હતી. તોપણ તેના બંગલામાં પગ મુક્યો, તો ત્યાં જે શાન્તિજનક સ્વચ્છતા જેવામાં આવી, તેથી શેઠની મહત્તા એના મનમાં વધી. બંગલામાં દાખલ થતાં, જ્યાં નજર પડતી ત્યાં દરેક ઠેકાણે અવનવું ફરનીચર, ઝુંબરો અને આરસાઓ નોંધને એની આંખ છક થઈ ગઈ! માણસ ચાકરો એવાં હળવાં પગલાંમાંથી ચાલતાં અને એટલાં તો ઝીણા સાદમાં બોલતાં, કે ત્યાં કોઈ માંદું આદમી હોય એવું જાન થતું. જે હમાલ કેશવલાલ સાથે આવ્યો હતો તેણે ધંટડીના ટકોરાથી શેઠની વરદી લઈ, કેશવલાલને રીડીંગરૂમના બારણા સુધી મુકી આવ્યો. કેશવલાલને આવા ઠાઠમાઠથી સ્વાભાવિક તાણુબી લાગી. ખેંહીતો ખેંહીતો અને તપાસી તપાસીને પગલાં ભરતો એ અંદર દાખલ થયો, પરંતુ રીડીંગરૂમનો લલકો નોંધને એ તો ઘડી વાર છક જ થઈ ગયો! આખા બંગલામાં એ ચોરડો શિરોમણિ જેવો હતો. ત્યાં મુકેલા ફરનીચરની બનાવટ અને ગોઠવણી શેઠનું માન અને મરતબો વધારવાને એક બીજા જોડે હરીફાઈ કરતાં હતાં! સર્વથી વધારે ખ્યાન તો મદનપાલશેઠની

નહાની મહોટી જીખીઓ ખેંચતી; જેની નીચેની તખતીમાં સુંદર ટાઇપોમાં, મદન-પાલશેઠ જે જે એલકાઓ ધરાવતો તે મનહર રીતે દર્શાવેલા હતા.

ધીમે ધીમે ચાલી કેશવલાલ, જ્યાં મદનપાલશેઠ જાણે વાંચતો બેઠો હતો ત્યાં ગયો. મદનપાલશેઠ ફલાટીનનું ઝુલતું કુડતું પહેરેલું હતું. તેને માથે ટોપી અને પગમાં મોજાં અને સપાટ હતી. એક હાથે તે હુકો પીતો હતો અને બીજા હાથમાં જાણે ધરી રાખી સુખાસનવાળી એક ખુરશીપર તે અડધો અટેલીને બેઠો હતો. કેશવલાલને અંદર આવતો જોઈને આંખના ઇસારાથી એને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. પાસે આવી કેશવલાલે સલામ કીધી અને અદખસર ઉભો રહ્યો. મદનપાલશેઠે સહેજ માથું નમાવી સલામ વાળી અને ચૈકહેન્ડ કરવા સારૂ હાથ લાંબો ધર્યો. એની જોડે ચૈકહેન્ડ કરતાં શેઠ પોતાની પાસે એક ખુરશી હતી તેપર બેસવાનું આંખના ઇસારાથી સમજાવ્યું. કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર શેઠની સામે એક નજરે જોઈ રહેતાં કેશવલાલ ખુરશીપર બેઠો. બહારથી તરતનો આવેલો તેથી એનો જીવ થર પડે એવા હેતુથી પાંચેક મીનીટ સુધી મદનપાલશેઠ કંઈ બોલ્યો નહિ. પછી જાપાને ટેબલ પર મુકતાં હસીને એણે કેશવલાલને પુછ્યું—

“તમારું નામ કેશવલાલ કે? હું તમને સારી પેઠે ઓળખું છું. બહુ સારૂ થયું કે તમે મને મળવા આવ્યા. હું તમારી વાટ જોઈને જ બેઠો હતો. તમે ખુશીમાં તો છો?” એમ બોલતાં બોલતાં, પાસેના ટેબલ ઉપર પોતાનું જે આફ્રીસ બાક્સ પડ્યું હતું તેમાંથી આગળ કહાડી રાખેલી કેશવલાલની અરજી શેઠ બહાર કહાડી. તે નીચે પોતે કરેલો શેરા ફરી વાંચી જોયો. વળી કેશવલાલના મ્હોં સામું ફરી ફરી જોવા લાગ્યો, કે એ સખસ રાખવા લાયક છે કે નહિ. કેશવલાલની મુખમુદ્રા બહુ શાંત અને બુદ્ધિસૂચક હતી, તેથી મદનપાલશેઠના મનમાં એને પોતાના સેક્રેટરી તરીકે રાખવાની સ્ફુરણા થઈ એટલે એણે કહ્યું—

“આ અરજી તમારા હાથની લખેલી છે કેની? એના અક્ષર મને બહુ સારા લાગે છે. સેક્રેટરી તરીકે તમારા ઓફિસને જાણે એવા છે. તમે આજ વરસ બી. એ. માં પાસ થયા કે? મને અનંગપાલશેઠ કહેતા હતા કે કેશવલાલ જેવા બાણુવામાં શ્રમ લેનારા થોડાકજ હશે. તમારે તો રળવું અને બાણુવું એ બે કામ કરવાનાં હતાં, એટલે તમારા શ્રમની તેણે કરેલી પ્રશંસા યોગ્ય હતી. વાડ મેં જાપામાં તમારા નામપર કેટલાંક ઇનામો જોયાં હતાં. તમને કેટલાં ઇનામો મળ્યાં?”

“સાહેબ, પાંચ મળ્યાં છે”—જણે કે વધારે સંખ્યામાંથી પાંચ મળ્યાં હોયની એવી રીતે કેશવલાલ બોલ્યો.

“અહો, પાંચ ઇનામ તે શું કંઈ ઓછાં છે? બી. એ. માં કેટલાં ઇનામો હોય છે?”

“સાહેબ, કાએમ ચાર છે, પણ એક ફરતું ફરતું વારે આવતાં આવ્યું એટલે પાંચ થયાં.”

“વાઃ ! ત્યારે તમે તો બહુ બુદ્ધિશાળી કે એ પાંચે તમે મેળવ્યાં ને તે માટે તમને શાખાશી ઘટે છે.”

“મને વધારે માર્ક્સ મળી તેથી મળી ગયાં”—પોતાનો અનાદર બતાવતો કેશવલાલ બોલ્યો—

“જાણે કે વધારે માર્ક્સ મેળવવામાં કંઈ મહેનત નહિ પડતી હોયતી તેમ તમે બોલો છો. પણ તેથી તમારી નમ્રતા જણાઈ આવે છે તેથી હું બહુ ખુશી થાઉં છું. તમારે માટે અનંગપાલશેઠ મારી આગળ બે બોલ સારા બોલ્યા હતા અને મને તે વાજબી લાગે છે. તમારી બીજી ભાષા તો સંસ્કૃત છે કેની? એ તો બહુજ સાફ. મેં પણ હવણાં હવણાં સંસ્કૃત શબ્દો બોલવાનો મહાવરો વધાર્યો છે. આપણી ખરી ભાષા એજ છે અને તેની શૃદ્ધિ કરવી એ દરેક દેશીની ફરજ છે. અથવા સંસ્કૃત રીતિએ બોલતાં પ્રત્યેક આર્યજનનો ધર્મ છે.”

એ પ્રમાણે ધણા ખુશ મીઠજમાં વાતની શરૂઆત થઈ. મદનપાલશેઠ કેશવલાલને જણાવ્યું કે તમને મારા સેક્રેટરી તરીકે રાખવામાં આવશે. તેના કારણમાં એણે જણાવ્યું કે હું એટલી બધી સમાજમાં જાહેર ઓઢાઓ ભોગવું છું, કે દરેકમાં જેટલું ધ્યાન પહોંચાડવું જોઈએ ને દેખરેખ રાખવી જોઈએ તેટલી રખાતી નથી. દેશ સુધારણાનાં ઉત્તમ સાધનો પુરાં પાડનારી એવી એવી અનેક મંડળીમાં જે મહોટા મહોટા અને માનવંતા અધિકારો મને મળ્યા છે, તે મારા દેશ કલ્યાણ વધારવાના ઉત્સાહને લીધેજ. પરંતુ હમણાં હમણાં એવા અધિકારોની સંખ્યા અને કામો દિન પ્રતિદિન એટલાં વધી ગયાં છે કે મારાથી એકલા એ સર્વ બાબતો પર લક્ષ આપી શકાતું નથી. એટલે મારે સેક્રેટરી શોધવાની જરૂર પડી. તે સાફ વર્તમાનપત્રોમાં જે જાહેર ખબર છપાવી. વિશેષમાં મેં હાલમાં ચીમની મારફત ધૂમ બહિર્નિષ્કાશક દ્વારા દેશોન્નતિ કરનારી મંડળીની યોજના હાથમાં ધરી છે, ત્યારથી તો મારા હાથ નીચે કોઈને કામ કરવાને સાફ રાખવાની પુરેપુરી જરૂર મારા જોવામાં આવી છે. અલબત્ત સર્વ મહોટી મહોટી યોજનાઓ અને સંકલનાઓ ઉપર પ્રથમની પેઠે મારેજ ધ્યાન આપવું પડશે. પણ પરચુરણ બાબતો, જેવી કે વર્તમાન પત્રોમાં, કે જાહેરમાં બીજા લોકો જોડે પત્રવ્યવહાર ચલાવવો, મંડળીના રીપોર્ટો તૈયાર કરવા, અથવા કોઈ સભામાં હાજર થવાનું હોય ત્યાં મને બોલવું પડે, કે દરખાસ્તો મુકવી પડે ત્યારે, મારા ભાષણ કે દરખાસ્તોને પૂર્વાપરથી બાધ ન આવે તે ઉપર સુરત રાખીને, તેવા રૂપમાં તૈયાર કરી રાખવાનું કામ, મારો

સેક્રેટરી કરે, તો મારા મનમાં અહર્નિશ જે બોલે રહ્યા કરે છે તે ધણે દરજ્જે ઓછો થાય. પરિણામે દેશ સુધારણાનાં કામોમાં મારાથી ધણો મંજબુત અને આગળ પડતો ભાગ લઈ શકાય.

“મારે તમને કહેવું જોઈએ”—મદનપાલશેઠ કેશવલાલને સમજણ પાડતો બોલ્યો—“કે ધૂમનિકાશક મંડળી એ મારી માનીતી અને વહાલામાં વહાલી મંડળી છે. બીજી બધી મંડળીઓ ધુળ મળે કે જ—માં જાય તેની હું ઝાઝી પરવા કરું એમ નથી. કારણ કે મારા પોતાના મનથી ખાતરી છે કે એ ધુમાડા મંડળી દ્વારા દેશનો અબ્યુદય ખરેખરો થવાનો છે. માટે મને પ્રસન્ન રાખવાને ખરો માર્ગ તો એ છે કે એ મંડળીના કામકાજમાં તમારે તન અને મનથી ભાગ લેવો. જુઓ આ ટેબલ પર એ પુસ્તકો પડ્યાં છે. તે એ મંડળીના પ્રોસ્પેક્ટસ જેવાં છે. એનું મનન કરવાથી તમારી ખાતરી નહિ થઈ હોય તો થશે કે એ મંડળીને ઉભી કરવાની કેટલી આવશ્યકતા છે.”

જાણે કેશવલાલને એવાં કામોમાં હવે મન લગાડવું પડશે, તે એને બારે નહિ પડે તે સારૂ, એને હીમત આપતાં મદનપાલશેઠ બોલ્યો—“થોડા દહાડા તો તમને નવું કામ છે અને તમે પહેલી વાર હાથમાં ધરો છો તેથી, ગુંચવાડો લાગશે ખરો. પણ તમને કાંઈ જગોએ જરા પણ ડગડગો રહે તો મને બેલાશક પુછજો. પરન્તુ મારી ખાતરી છે કે જુજ વખતમાં તમે આ તમામ કામ હાથની રમત જેવું કરી નાંખશો. વાર તમે બી. એ. તો થયા. હવે તમારો વિચાર શું કરવાનો છે?”

“મારો વિચાર એલ. એલ. બીનો અભ્યાસ કરવાનો છે.”

“હું પણ એમ જ ધારતો હતો. અને તમારા અભ્યાસમાં અડચણ ન આવે તે સારૂ તમારે મારી પાસે દરરોજ સવારના સાડાસાત વાગ્યાથી સાડાનવ વાગ્યા સુધી હાજર રહેવું પડશે. બાકીનું કામ તમારી ખુશી પડે તેવી રીતે ઘેર કરજો. હું ધારું છું કે દરરોજ ત્રણ કલાક તમારે ઘેર કામ કરશો તો પહોંચી વળાશે. અલબત્ત હું તો દશ કલાક કામ કરતો હતો ને હજીએ કરીશ. પણ મારી વાત તો જુદી રહી. તમે પાંચ કલાક કામ કરશો તો મારો પગાર વસુલ કરો છો એમ હું માનીશ. વાલકેશ્વર તમે ગાડીમાં આવો તો તેનું બાકું તમારે સિર રહેશે. પણ તમારા કામથી મને સંતોષ આપશો તો મારી ગાડી તમને તેડવા મુકવાને હું મોકલીશ. સારાંશ કે તમે મને બીજા વાણીઆ જેવો સુખ ધારશો નહિ. માણસની અને કામની કદર મને સારી રીતે આવડે છે.”

પોતાની મહોટાઈનાં બાંકાંજ કેશવલાલની આગળ પુંકાઈ રહ્યાં હતાં. તેમાં છેલ્લું વાક્ય બોલતાં, તેની તો સીમા આવી રહી હોયની એમ વિચારતાં મદનપા-

લશેઠ થોડીવાર બોલતો બંધ થયો. પાસે પડેલા આરસામાં મ્હોં જોતો એ હુક્કાના દમો ખેંચવા લાગ્યો. અત્યાર સુધી કેશવલાલ ડોકું હલાવીને, હસતું મ્હોંડું કરીને, કે હાજી હા કરીને જવાબ આપ્યા કરતો હતો. એણે વિચાર્યું કે એક વાત શેઠને કહી દેવાનો ઠીક લાગ આવ્યો છે એટલે એ બોલ્યો—

“સાહેબ, મારા અબ્યાસમાં અડચણ ન આવે તે સારૂ મને જે જોગવાઈ આપ કરી આપો છો તે માટે આપનો ઉપકાર માનું છું. પગાર કે કામની સરત સંબંધે મારે બીલકુલ વાંધો નથી. પણ મારા કાકા જનમાલીદાસના દીકરાનાં લમ પાસે આવે છે તેમાં મારે ગયા પાખી ચાલે એમ નથી. માટે તેનું કેમ કરવું? આપને અનુકૂળ આવતું હોય તો લમથી આવ્યા પછી હું આપની સેવામાં હાજર થાઉં કે કેમ?”

“હા”—મદનપાલશેઠ વિચાર કરતો બોલ્યો—“નવલશાનાં લગનમાં જવાની કંઠાતરીનો પત્ર મારા પર આવી ગયો છે ખરો. તમારે જવું જોઈએ એમાં તો શક નથી. તમે ત્યાં કેટલા દિવસ ખોટી થશો અને ક્યારે જવું થશે?”

“સાહેબ, જાન તો દશ બાર દિવસમાં જશે, પણ તમે કહેશો તો હું પાંચ સાત દિવસ મોડો જઈશ અને પંદરેક દિવસમાં પાછો આવતો રહીશ.”

“ઠીક છે ત્યારે, મને લાગે છે કે”—મદનપાલશેઠ વિચાર કરતો બોલ્યો—

“તમે આવતી કાલથી મારી નોકરીમાં રહો. તમારો પગાર આવતી કાલથી ચઢકશે. હજી તમે વીસેક દહાડા અહીં છો એટલામાં તો તમે મારા કામથી જાણીતા થઈ જશો. તમારે કેટલાક આગલા રીપોર્ટો, કામકાજની તપસીલ અને આ ધુમાડા મંડળીનાં પુસ્તકો વગેરે વાંચવાં અને વિચારવાં પડશે; તે તમે પુરસદે વાંચજો. પંદરેક દહાડાની તમારી ગેરહાજરીને લીધે મને ખાડું મોળું કંઈ થઈ જવાનું નથી.”

“તમારો ઉપકાર થયો સાહેબ.”

“વારૂ, ત્યારે તમે કાલે સવારથી આવજો. સવારના પહોરમાં આવીને માઈ આફીશીઅલ કોર્પોરેશન્સ હોય તે તમારે બોલવું. તે બાબત શું કામ કરવું છે તેનું ટાંચણ કરી મારી પસંદગી માટે મારી આગળ મુકજો. હું પસાર કઈ તે પ્રમાણે તમારે પત્રવ્યવહાર ચલાવવો. તેની સાથે મારે જે જે સલામાં જવાનું હોય, ત્યાં કંઈ બોલવા કરવાનું હોય; લાપણ, દરખાસ્ત વગેરે, તે તમારે આગળથી તૈયાર કરી, કામમાં આવવાનાં હોય તે દહાડે, મને ખતાવવાં અને મારી આગળ સારી મઝાની રીતે લખી મુકી જવાં.”

“જેવો તમારો હુકમ.”

“હા, પણ એક વાત—અને તે પણ મુદ્દાની—હું તમને કહેવી જુલો જાઉં છું. આ ધૂમ નિષ્કાશક મંડળીથી જ દેશનું શ્રેષ્ઠ થવાનું છે તે સ્પષ્ટ દર્શાવી દેવાને સારૂ,

મેં મારી બુદ્ધિથી કેટલીક યોજનાઓ ધડી કહાડી છે. એક યોજના એવી છે કે મારા માણસ ચાકરો ધુમાડો ન ખાય તો કેટલા હુટપુટ બને છે તે દેખાડી આપવાની છે. તે સારૂ મેં તેઓને મારા બંગલામાં રહેણાકનાં મકાનો બંધાવી આપ્યાં છે. અલબત્ત તેમાં રસોડાની સોઈ એવી રીતે કરી છે કે તમામ ધુમાડો ચીમની મારફત બહારો બહાર નીકળી જાય. હવે એવાં મકાનમાં રહેવાથી મારા માણસ ચાકરોની આરોગ્યતા રોજ કેટલી વધતી જાય છે, તેઓ રોજ કેટલો ખોરાક લઈ શકે છે, તે જાણવાને સારૂ મેં પત્રકો તૈયાર કરાવેલાં છે. મારા માણસોએ તે પત્રકોમાં ફરમાવ્યા પ્રમાણે ફક્ત આંકડાઓ પુરવાના છે; પણ એ તમામ લોક એવા બેવકુફ છે કે કોઈ હજી પત્રક પુરવામાં સમજતું નથી. માટે દરરોજ તમારે એ દરેકને મકાને જઈને પત્રકો પુરવાં પડશે.”

એ સંબંધી મદનપાલશૈઠ કંઈ વધારે બોલવા જતો હતો. પણ એવામાં હમાલે ઝીણી ટકારી કીધી અને શેઠે તેવી જ ટકારી કરી જવાબ આપ્યો, એટલે હમાલે અંદર આવી એક વીઝીટીંગ કાર્ડ શેઠના હાથમાં મુક્યો. નામ વાંચીને ધડીઆળમાં કેટલા વાગ્યા છે તે જોતાં શેઠ બોલ્યો—“હા બરાબર છે, એને આવવાનો વખત થયો છે. અંદર બોલાવો.” પછી કેશવલાલ તરફ ફરીને એણે કહ્યું—“તમે તમારે નીરાંતે બેસી રહેજો. હું તમને જવાની રજા આપું ત્યારે જ જજો.”

ધનપાલશૈઠને કહી રાખ્યા પ્રમાણે મમતારામ મદનપાલશૈઠને મળવા આવ્યો હતો. બંગલાનો અને માણસોનો લબકો જોઈને એ પણ કેશવલાલની પેઠે હક થઈ ગયો. મમતારામે એવો લબકો અને એવી સમૃદ્ધિ ઘણી જોઈ હતી! પણ મદનપાલશૈઠની રહેણી કહેણી સર્વને વિસરાવે એવી હતી. મમતારામને આગળ કેઈવાર એ બંગલામાં શેઠની મુલાકાત લેવાનો પ્રસંગ પડ્યો નહોતો, નવું સવું બધું જોવાથી એને પણ નવાઈ લાગી. પોતાની ઉધરતી વયમાં, સુધારાની જોમમાં, જે જહોજલાલી અને સમૃદ્ધિની લહેરોમાં પોતે મહાલવાનું ચિત્ર મનમાં જોયું હતું, તે દેખાવ, જાણે પ્રત્યક્ષ પોતાની આગળ આજે ખડો થયો હોયતી તેમ, એના મનમાં સ્ફુરણ થવા લાગ્યું. હમાલને કાર્ડ આપી તે સંબંધે વિચાર કરતો એ ઉભો હતો, એટલામાં હમાલે આવીને કહ્યું કે ચાલો, તમને શેઠ અંદર બોલાવે છે. કેશવલાલની પેઠે પોતાનાં પગલાંના અવાજથી ડરતો ડરતો એ પણ રીડીંગરૂમમાં ગયો. સર્વ કીમતી સામાનની ભરપુરતામાં શેઠની નહાની મહોટી છબીઓ, અને તે નીચેની સુંદર તખ્તીઓ એનું ધ્યાન વધારે ખેંચવા લાગી. નિદ્રામાં જાણે કંઈ સ્વપ્ન જોતો હોય તેમ એને ભાસ થયો. તથાપિ મનના વિકારોને બહાર ન દર્શાવતાં, ધીમે ધીમે ચાલી એ મદનપાલશૈઠની પાસે ગયો અને કંઈક નીચી ડોકી કરી એણે સલામ કીધી.

પ્રકરણ ૪૧ મું

મદનપાલશેઠ અને મમતારામ

“આવો આવો, મમતારામ”-મદનપાલશેઠ પોતાના ચહેરાને હસતો અને શેકહેન્ડ કરવાને હાથ આપતો બોલ્યો-“બેસો આ ખુશી પર, ખુશી તો ખરા. શેકહેન્ડ કરતાં મમતારામે નજર કરી જોયું તો શેઠની પાસે કેશવલાલ બેઠેલો જણાયો; એટલે એ જરાક ચમક્યો. બહારના ચહેરા પર તે ચમક મમતારામે દેખાડી નહિ, પણ શેઠની જોડે તે વખતે શેકહેન્ડ થતી હતી તેથી એ ચમકનું જ્ઞાન મદનપાલશેઠને થઇ ગયું.

“આ કેશવલાલ બેઠા છે તેને તમે જણો છો?”

“શું કામ નહિ સાહેબ, ઘણી સારી પેટે. એ ભાઇ મારા પરમ મિત્ર છે.”

“ત્યારે તો તમે જણીને ખુશી થશો કે એને મેં મારા સેક્રેટરી તરીકે હવેથી રાખ્યા છે. કારણ કે હાલમાં માફ કામ એટલું બધું વધી ગયું છે કે મને સેક્રેટરી રાખવાની પુરેપુરી જરૂર હતી.”

“ખરેખર સાહેબ, હું ખુશી થાઉં એમાં નવાઇ નથી”-મમતારામ પોતાના મ્હોડાને હાસ્યના આમળા દેતો બોલ્યો-“પણ ખરી રીતે તો મારે આપસાહેબનો ઉપકાર માનવો જોઇએ કે આવા લાયક ગૃહસ્થને અને મારા પરમ મિત્રને આપે યોગ્ય કામ પર રાખી લીધા.” કેશવલાલને ધન્યવાદ આપતો એ બોલ્યો-“બહુ સારી વાત થઇ. કહેવત છે કે ભલા કર ભલા હોગા. તેનો દાખલો આપાદ મળે છે.”

છતરીસમા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણે શેઠીઆઓ વચ્ચે જે એકસંપ થયો હતો તેને એક ઉપર ટપકાની મીટીંગનું રૂપ આપી ‘ધુમાડા મંડળીની હીલચાલની શરૂઆત’ એવા મથાળા નીચે પોતાનાં અને મંડળીનાં બાંકાં પુંકવાને રીપોર્ટ મદનપાલશેઠે બીજે દિવસે છાપાંમાં પ્રગટ કરાવ્યો હતો. તે મંડળીથી થનારા લાભોથી દોરવાઇને નયુશેઠે ધુમાડા મંડળીમાં રૂપીઆ પાંચસે ભયાં હતા અને પોતાની ખુશીથી તેનો પેટન થયો હતો, તે વિષે નયુશેઠનાં તે રીપોર્ટમાં ઘણાં વખાણ કાંધાં હતાં. વળી અનંમપાલશેઠે ધુમાડા મંડળીની પેટા મંડળી તરીકે, ઉઝણી મંડળીની સ્થાપના કાંધી હતી અને તેમાં તે શેઠે જે તન, મન ને ધનથી ભાગ લીધો હતો અને લીધા કરે છે, તે માટે તેની યોગ્ય સ્તુતિ તેમાં છપાવી હતી. તે રીપોર્ટ ઉપર મમતારામનું ધ્યાન ખેંચીને મદનપાલશેઠે કહ્યું-“વાર, અમારી ધુમાડા મંડળીની ઉપર ટપકાની મીટીંગનો જે રીપોર્ટ બે ત્રણ દિવસ ઉપર છાપાંમાં આવ્યો હતો તે તમે વાંચ્યો હતો કે?”

“હા સાહેબ, મેં તે સારી પેઠે વાંચ્યો હતો ને મનન કીધો હતો. અનંગ-પાલશેઠે ઉજાણી મંડળીની કલ્પના પોતાના મનમાં ખડી કીધી તે સાર તેનાં વખાણુ બોલે બોલ વાજખી છે.”

“તમારૂં કહેવું ખરૂં છે.” મદનપાલશેઠ વિચાર કરતો બોલ્યો—“પણ અનંગ-પાલશેઠમાં આટલું બધું પાણી હશે એમ મારા સ્વપ્નામાંએ નહોતું. હમણાં હમણાં એક બે કામ એણે બહુ સીકતથી કીધાં છે, જો કે એ ઉજાણી મંડળી, મારી ધુમાડા મંડળીની પેટા મંડળી છે, તો પણ કોઈ કોઈ વાર મને એમ થાય છે કે તે મંડળીની યુક્તિ સુજી આવી હોત તો બહુજ સારૂં થાત! મારાં વખાણુ છાપામાં કેટલાં બધાં આવત. મમતારામ, તમે મારી વાત માનશો, પણ મારા પોતાના મનથી તો ખાતરી છે કે મુંબઈ શહેરમાં છાપામાં નામ આવવું અને બે ઘોડાની ગાડી આંખ મીચીને હાંક્યાં જવી, એ મુંબઈના શેઠીઆઓનો ખાસ હક છે અને મૃત્યુ લોકમાં સ્વર્ગનું સુખ લેવા જેવું છે!”

“સાહેબ”—મમતારામ હાજી હા કરતો બોલ્યો—“આપના વિચાર સ્તુતિપાત્ર છે અને આપ જેવા ગર્લશ્રીમન્નને જાજે એવા છે; કારણ કે એ બંને સાધનો અમારા જેવા મધ્યમ વર્ગના લોક, જેને અંગ્રેજીમાં મીડલ ક્લાસ કહે છે તેની ગુંગસ બહારના છે.”

“તેમાંનું એક સાધન એવું છે ખરૂં”—મદનપાલશેઠ પોતાના વિચાર બહાર પાડતો બોલ્યો—“અંગ્રેજ રાજ્યમાં વિદ્યાનું માન કંઈ એણું નથી. એ દ્વારા સરકારમાં માન અકરમ મળે અને છાપામાં નામ પ્રસિદ્ધ થાય એ બની શકે છે. પણ બે ઘોડાની ગાડી હાંક્યાં જવી એ કામ તો ધનવાન શેઠીઆઓની શેઠાઈનું મહોદું ફળ છે. તમારા નથુશેઠનાં પણ છાપામાં ઠીક વખાણુ આવ્યાં હતાં.”

“સાહેબ, નથુશેઠે તાલીમ કેળવી આગલ લીધી હતી તે આપને ખબર છે? નહાનપણમાં જેવાં ખીજ વાવ્યાં હોય તે મહોટપણમાં ઊગી નીકળે એમાં નવાઈ છે? મારા મિત્ર કેશવલાલના હાથ નીચે એ શેઠ પાવરધા થયા છે એટલે એ વખાણુ તો કેશવલાલને ઘટે છે.”

“ના સાહેબ, નથુશેઠ હાલ મારા હાથમાં ખીલકુલ છે નહિ”—કેશવલાલ અધીરે પડીને બોલી ઉઠ્યો—“અને હતોએ નહિ. મેં એને અંગ્રેજી બે ચોપડી માણુ-માણુ લણાવી, પણ તે દહાડાથી એ શેઠ મારાથી એટલા કંટાળી ગયા કે ધણે વખત થયો હું તેને ત્યાં નામનો જાઉં આવું છું. હવે એ શેઠ મહોટા થયા છે તે પોતાની ઇચ્છાને આધીન વરતે છે.”

“અથવા કે મમતારામના કહેવા પ્રમાણે વરતે છે એમ તમારૂં કહેવું છે કેમ?” મદનપાલશેઠ બંને જણોના તાલ જોતો બોલ્યો.

“તે તો મારાથી કેમ કહેવાય”—કેશવલાલે કહ્યું—“એ તો સાહેબ, જેને જે અનુભવ હોય તે ખરો.”

“તમે શું મને એમ કહેવા માગો છો કે”—મદનપાલશેઠ બોલ્યો—“હમણાં નથુશેઠે પચાસ હજાર રૂપિયા લીધા છે તે વાત તમારી જાણ બહાર છે.”

“જાણ બહાર છે એમ તો મારાથી કહી શકાતું નથી, પણ એ બાબત મારે ને નથુશેઠને આજ દિન સુધી વાત થઈ જ નથી.”

“સાહેબ”—મમતારામ બોલી ઉઠ્યો—“કેશવલાલે રૂપિયા નથી અપાવ્યા એટલે મારી સલાહથી નથુશેઠે તેમ કીધું હશે, એવો વિચાર જે આપ ધરાવતા હો તો તે ભુલ છે, એમ મારે કહેવું જોઈએ. માલિક અપને મુલકકે મુખત્યાર હે, એ પ્રમાણે નથુશેઠ છે. મેં તો તેમને બહુએ વાર્યા કે એમ નહિ કરો, શીખામણ આપી કે કેશવલાલ જેવાની સલાહ લઈને પછી ડગલું ભરો. એ રૂપિયાનું તેણે શું કીધું અને શા સાડાં જોઈતા હતા તે પણ હું તો જાણતો નથી. માફ તે શેઠને ત્યાં જવું આવવું થાય છે તેથી, બીજાને જેમ વાત કહેલી તેમ, તેણે મને પણ કહી રાખ્યું હતું કે મારે રૂપિયાનો ખપ છે, તેથી જોગવાઈ બને તો કરજો. મારા જાણવામાં સહેજ રીતે આવ્યું કે ધનપાલશેઠ રૂપિયા ધીરવાને ખુશી છે, તેથી એ સોદો અનાયાસે મારી મારફત પાર પડ્યો. પણ મારી ઉશ્કેરણીથી, કે મારી સલાહથી નથુશેઠે તેમ કીધું છે એમ જો કોઈ કહેતું હોય તો તેની ભુલ છે.”

“હું તો આ બધી વાત સહેજ રીતે પુછતો હતો”—મદનપાલશેઠ મમતારામને બાર દૃષ્ટને બોલતો સાંભળી કહેવા લાગ્યો—“તમારી, કે પછી કેશવલાલની, કે બીજા કોઈની સલાહથી નથુશેઠે રૂપિયા લીધા તેની સાથે મારે કંઈ લેવા દેવા નથી. તમે જાણે તમારો બચાવ કરતા હો તેવી રીતે બોલ્યા, તેથી મને આશ્ચર્ય જેવું લાગે છે. મેં તમને આજે જે કારણસર બોલાવ્યા તે વાત હવે આપણે કરીએ. મને ધનપાલશેઠ કહેતા હતા કે નથુશેઠને બીજા પચાસ હજાર રૂપિયા જોઈએ છઈએ તે વાત ખરી છે કે ખોટી?”

એમ બોલી મમતારામના તાલ જોવાને માટે મદનપાલશેઠ તેના મ્હોં સામું ખાસ કરીને જોવા લાગ્યો. કેશવલાલ પણ ચમકીને મમતારામ સામું જોઈ રહ્યો. મમતારામ મનમાં કચવાટ કરતો બોલ્યો—

“આપણે કોઈ બીજે પ્રસંગે એ વાત કરીશું સાહેબ.”

“કેમ વાડ”—મદનપાલશેઠે ટકોર કરતાં પુછ્યું—“આ કેશવલાલ બેઠા છે તેથી તમને સંકોચ થાય છે?”

“ના ના, સાહેબ !”—મમતારામે ઉતાવળે જવાબ આપ્યો.—“કેશવલાલ બેઠા

છે તેથી શું? નથુશેઠને રૂપીઆ જોઈએ છઈએ એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે. હું તો સહેજ કહેતો હતો, બાકી કેશવલાલ દેખતાંએ એ વાત કરવાને મને અડચણ નથી.”

“મને ધનપાલશેઠ કહેતા હતા કે”—મદનપાલશેઠ મમતારામને સતાવતો હોય એમ બોલ્યો—“આ મમતારામ બીજા પચાસ હજાર માગે છે તેનું શું કરવું છે?”

મમતારામે જોયું કે કેશવલાલ દેખતાં મદનપાલશેઠ એ વાત ખાસ કરીને કહાડવા માગે છે, એટલે કંઈ ઢાંક પીછોડો કરે વળવાનું નથી તેથી છેડો કુલાપર નાંખી દેતો હોય તેમ એ બોલ્યો—

“એ વાત ખરી છે સાહેબ. ધનપાલશેઠ પહેલાં તો મને આપવાની ના કહી હતી. પણ હમણાં હમણાં મને કંઈ લાગે છે કે એણે પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો છે, હજી નક્કી હા કે ના કહેતા નથી, પણ આપસાહેબની જોડે વાત કરી ખુલાસો કરીશ એમ મને કલાં કરે છે.”

“જુઓ મમતારામ, મને બાજ રળવા કરવાની પરવા જ નથી. પહેલીવાર રૂપીઆ ધીરવામાં મેં ધનપાલશેઠ જોડે લાગ રાખ્યો તેના વિચાર કરતાં હું પોતે વિરમય પામું છું. ધનપાલશેઠની પેટે એ કે બસો ટકાના બાજથી મારી દાઢ ડળકે એમ નથી. પણ તમે કહો તો હું ધનપાલશેઠને સમજાવું. મને તો એમ લાગે છે કે નથુશેઠ અને ધનપાલશેઠ મારી ધુમાડા મંડળીમાં દાખલ થયા, અને નથુશેઠ પેટૂન તરીકે રૂપીઆ પાંચસે ભર્યા છે, તે બાબતસર હું એમનો આભારી છું. અથવા મારા જાણુવામાં જે વાત આવી છે તે જોતાં, હું તમારો આભારી છું. માટે ફક્ત તમને રાજી કરવાને માટે તમે કહો તો હું હા પાડું અને હું હા પાડીશ તો જ ધનપાલશેઠ હા પાડશે.”

“હા સાહેબ, તે હું સારી પેટે જાણું છું. બાકી ધનપાલશેઠના હાથમાંથી એક પાઈ સરે એમ નથી, મને તે પહેલેથી જ કહેતા હતા કે પચાસ હજાર ઉપર હું એક પાઈ ધીરીશ નહિ.”

મમતારામને હજી પણ સતાવતાં મદનપાલશેઠે પુછ્યું—“તે તો ઠીક છે. પણ તમે મને કહો છો શું? હું ધનપાલશેઠને હા પાડું કે ના.”

“હું સાહેબ, નથુશેઠનો આપના મનમાં તમે આભાર માનો છો, તો અલબત્ત તેનું તેટલું કામ કરી આપવું જોઈએ.”

“પણ ના”—મદનપાલશેઠ હસીને વાતનો પીછો ન છોડતાં કહ્યું—“મારે કંઈ નથુશેઠને રાજી રાખવા નથી. મારે તો તમને રાજી રાખવા છે, માટે બોલો તમે શું કહો છો?”

“અરે મારા મહેરબાન સાહેબ, તમારી આટલી હોંશીઆરી તો મેં આજે જ બાળી !

ઠીક છે સાહેબ, તમારી એવી મરજી છે તો મને રાજી રાખવાને એ કામની હા પાડજો.”

પોતાની ધારેલી વાતની મમતારામ પાસે ખંત રાખી હા કહેવડાવી તેથી હરખાઈને મદનપાલશેઠ કેશવલાલને પુછ્યું—“કેમ કેશવલાલ, તમે પણ તેમાં રાજી છો કેની?”

“મારા રાજીપાનો સવાલજ એમાં સાહેબ રહેતો નથી.”

“વાર ત્યારે મમતારામ, હું ધનપાલશેઠને સમજાવીશ અને સો વીસા તમારું એ કામ પાર પડું સમજજો. તમે મને ફરમાસ કરો છો તો આ વખત એ કામમાં હું પડું છું, પણ તમારી આમળઆબાખતસરજ વાત કરવાને મેં તમને બોલાવ્યા નથી.”

“મારી ધુમાડા મંડળીના ઉદ્દેશથી અને લાભોથી લોકો હવે વાકિફ થઈ ચુક્યા છે. અત્યારસુધી મેં જે જે કીધું છે તે, લોકોના તે સંબંધી વિચાર કેળવવાને માટે જ કીધું હતું. હવે તેઓ કેળવાઈ ચુક્યા છે એવી મારી ખાતરી થાય છે, માટે હવે મારી ધુમાડા મંડળીને અસ્તિત્વમાં લાવવાને અને તેની સ્થાપના કરવાને સર્વ વર્ગના લોકોની એક જાહેર સભા ધણા થોડા વખતમાં, એટલે કે ધણા જ થોડા દહાડામાં, બોલાવવાને મેં ઘટતી ગોઠવણો કરી રાખી છે અને હજીએ ક્યો જાઉં છું. એ જાહેર સભા મારા ખુશ હુવાના બંગલામાં બોલાવું તો ચાલે ખરૂં. પણ સર્વ વર્ગના લોકોને આવવાને છેડું પડે અને અમારા શેઠીઆઓની કાઈ ખાનગી મંડળી છે એવો ભાસ થઈ જાય માટે, મારો વિચાર એ જાહેરસભા હાલાઈ ભાડીઆ મહાજનવાડીમાં બોલાવવાનો છે. સભાને દિવસે તે જગોને ખવળ, પતાકા અને તોરણોથી, તેમ જ ખીજી રીતે સજીયારીને શોભાતી કરવાને હું જાતે ગોઠવણ કરીશ. પણ લોકોનાં મન રંજન કરવાને અને મારી ધુમાડા મંડળીમાં મેચ્છર થઈ પોતાના ઘરમાં ચીમની મુકી ધુમાડો બહાર બહાર હવામાં કહાડે તે સારૂ, મારા મેલાપી ન દેખાય એવા બે ચાર માણસોએ સભામાં, ધુમાડા મંડળીથી થનારા લાભો વિષે લાંબાં લાંબાં ભાષણો કરવાં જરૂરનાં છે. કારણ કે એવો થોડોધણો દાવપેચ રચ્યા વગર, આજકાલ કાઈ સભાનું કામ હાર પડતું નથી. એવા બે ત્રણ માણસોને તાલીમ આપવાનું ધણું જોખમભરેલું કામ હું તમને સોંપું છું. વળી જો તેઓ, જાણે ઘેરથી વિચાર બાંધ્યા વગર આવ્યા હોય, અને ત્યાં આવીને તેઓ જે સાંભળે તેથી જ કરીને તેઓ ધુમાડા મંડળીની તરફેણમાં થઈ જાય, એવી ઢબમાં અસરકારક અને વિદ્વાત ભરેલા શબ્દોથી ભરપુર ભાષણ આપે, તો તે પછી કંઈ મણાજ રહે નહિ !”

“અરે સાહેબ, એવું કામ તો મને બહુ જ મનમમતું થઈ પડશે”—મમતારામે કહ્યું—“મેં મારા મનમાં અત્યારથી જ એક શખસ ધારી રાખ્યો છે. તેનું નામ આનંદસંકર છે. હું અને તે એવું અટપટું અને સંસ્કૃત શબ્દોથી ભરપુર ભાષણ,

ધાણી પુટે એવી છટાથી આપીશું, કે ધુમાડા મંડળીના લાભો જોતજોતામાં પ્રતિ-
પાદન કરી દઈશું! લોકો તો સમજશે જ નહિ કે અમે સંસ્કૃતમાં કે આરબીમાં
બાપણુ આપ્યું! પછી કંઈ છે?!!”

“હા, એમ થાય તો તો બહુ જ રંગ જામે—”મદનપાલશેઠ હાસ કરતો નીચે
થાસ લઈને બોલ્યો—“મેં તો એવો સિદ્ધાન્ત ગ્રહણ કર્યો છે કે સાધારણ લોકો
જે વાત સમજતા નથી તે વાતનેજ સ્વીકારે છે! જે વાત તેઓ સમજે છે તે
સર્વથા સ્વીકારતા નથી! વળી તેઓની સમક્ષ મહોટા મહોટા વિદ્વાતા ભરેલા શબ્દો,
ન્યાયના પ્રમાણોની ગરજ સારે છે, માટે તેમ જ થવું જોઈએ. એમાં આપણે કંઈ
દોષિત થતા નથી, કારણ કે લાકડાના દેવને તો ખાસડાની પૂજા જોઈએ.”

“નહિ સાહેબ, એમાં દોષિત શેના”—મમતારામે કહ્યું—“સામા એ લોકના
જોવામાં ધુમાડા મંડળીના લાભો આવશે ને તેથી દેશનું જે કલ્યાણ થશે, તેથી
એવું કામ તો પુણ્યનું ગણાય.”

“વળી ધુમાડા મંડળીના ખરચ સાડ પચ્ચીસ હજારની પ્રામીસરી નોટનું મેં
એક ટ્રસ્ટીડીઝ તૈયાર કરાવ્યું છે, તેમાં હું તે જ સભામાં સહી કરીશ. લોકો
સભામાં દાખલ થવાને લલચાય માટે મારા સોલીસીટરને પચ્ચીસ હજાર રૂપીઆ
હું ત્યાંના ત્યાં જ સૌના દેખનાં આપીશ. કેમ હીક કેની?”

“અરે સાહેબ, એ યુક્તિ તો આપે પહેલા નંબરની શોધી કહાડી! સાધારણ
લોક તે સાધારણ લોક. જાણે એ રૂપીઆમાં ભાગ પડાવવાનો હોયની, તેવી રીતે
રૂપીઆ જોઈને તેઓ આપસાહેબની ધુમાડા મંડળીમાં દાખલ થવાને તુટી પડશે!
આપની આવી કાર્ય સાધવાની દક્ષતા જોઈને મારો આત્મા ખરેખર પ્રસન્ન થાય છે.”

હું પણ ખુશી થાઉં છું કે એ સર્વ બાબતોમાં તમે અને હું એક મત થઈએ
છઈએ. પણ હજી એક બાબત તમને જણાવવાની રહે છે. એ ટ્રસ્ટીડીઝમાં ચાક્ર
ટ્રસ્ટીઓનાં નામના ખાડા મેં રખાવ્યા છે, તે પણ તેજ સભામાં પુરવામાં આવશે.
એક ટ્રસ્ટી તો હું થઈશ ખીજા બેનાં નામ હજી મેં મારા મનમાં નક્કી કરી રાખ્યાં
નથી અને જે ધુમાડા મંડળીથી થનારા અસંખ્યાત લાભોથી દોરવાઈને, તે સભામાં
તમારા બાપણમાં તમે પણ એક ટ્રસ્ટી થવાની તત્પરતા દેખાડો, તો તો પુરેપુરો
તાલ આવે!”

મમતારામે ઘણી ખુશીથી ટ્રસ્ટી થવાની હા પાડી. મદનપાલશેઠની અને મમતારા-
મની વિક્રમની વીસમી સદીની સુધરેલા ગતો જોઈને કેશવલાલ તો દંગળ થઈ ગયો!!!

પછી મમતારામે મદનપાલશેઠ પાસથી જવાની રજા લીધી. કેશવલાલ તો
ત્યાં જ બેસી રહ્યો એટલે એ એકલો જ, મદનપાલશેઠ આજે જે જે વાત કહાડી

હતી તેનું મનન કરતો, બંગલાની બહાર નીકળ્યો, પોતાના મનમાં એ કહેવા લાગ્યો—“આ તે કેવો દૈવયોગ છે કે જ્યાં જ્યાં હું મારો પગપેસારો કરું છું, ત્યાં ત્યાં એક શત્રુ પણ તરતનો દાખલ થયેલો હોય છે. ધનપાલશેઠ પાસથી નયુશેઠને સારૂ પ્રથમ રૂપિયા પચાસ હજાર કહડાવ્યા, ત્યારે જોગાનજોગે તે જ સમયમાં કેશવલાલનો હિતચિતક વિહારીલાલ, વીલીઅન્સ અને વીલીઅન્સન સોલીસીટરોની આશીસમાં નોકરી રહ્યો. નયુશેઠનું ખત ધડવાનું કામ ધનપાલશેઠે તેને જ સોંપ્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે જેનું મહો જોવાને હું રાજી નહોતો તેની જ ખુશામત કરવાનો મને વારો આવ્યો. હું જ્યારે તેને રાજી રાખવા બસો રૂપિયા આપવા ગયો, ત્યારે તેણે મારી જોડે જે તુંદમીજગથી વાત કીધી હતી અને રૂપિયા રાખવાની ના પાડી હતી, તેનું સ્મરણ તો મારા મનમાં હજીએ ખટક્યા કરે છે ! વળી હમણાં મારા મુરખી જેવા નયુશેઠને સારૂ રૂપિયા પચાસ હજારની ખીજ જોગવાઈ કરું છું, અને એ કામ મદનપાલશેઠ દ્વારા અનાયાસે પાર પાડવાની અણી ઉપર આવ્યું છે, ત્યારે બરાબર તે જ વખતે કેશવલાલ મદનપાલશેઠને ત્યાં સેક્રેટરી તરીકે રહે એ કેવો સંજોગ ! શું એ પ્રમાણે કરીને માફ દૈવ મારી મળક કરે છે, અથવા મને બબરુદાર રહેવાની ચેતવણી આપે છે ! તે તો ગમે તેમ હો, પણ મમતારામ તું ચેતતો રહેજે. નયુશેઠ પાસે તારી ધરાડી વધારવા તે એ શેઠને ધનપાલશેઠ અને મદનપાલશેઠ જેવાં ધરાડો મેળવી આપ્યાં ખરાં, પણ તારાં ધરાડો આ વિહારીલાલ અને કેશવલાલ ઉભા થયા છે તે તું જો ? અને નભરવસ નહિ થા ? બાકી તારૂં ગાડું અત્યાર સુધી તો ઠીક ગયું છે. પણ હવે રખેને તું છપ્પી જાય અને ઓર્ચીતું વાઢળ ઘેરાઈ જાય !”

“વિહારીલાલ વીલીઅન્સ સાહેબને ત્યાં રહ્યો તેથી વસ્તુતઃ કાંઈ ફેર પડ્યો નહોતો, કેમકે ધનપાલશેઠનો મેલાપ કરાવી આપનાર તેજ શખસ હતો. પણ આ કેશવલાલ પેલી ધુમાડા મંડળીના આગેવાન શેઠીઆનો સેક્રેટરી થયો એ વિચારવા જેવું છે, કારણ કે કેશવલાલ મને સારી પેટે ઓળખે છે અને હજી એ વધારે સારી પેટે ઓળખશે. વળી કેશવલાલનું નયુશેઠની માબહેન આગળ હજીએ જખડું ચલણ છે. હજીએ લાંબું લાંબું પણ ભર્યું છે. તેઓના કાન જો કેશવલાલ લંબેરે તો બચ્યા મમતારામ, નયુશેઠના ધરને તારે રામરામે કરવા થડે ! નયુશેઠ જો કે મારી પાછળ ઘેલો ગાંડો થઈ ગયો છે, પણ હજી એની ઉંમર કાચી છે. વળી આખરે ખુબઈના શેઠીઆ, એટલે બાલકની પેટે એક રમકડું ગયું તો ખીજું લઈ રાજી થાય. પણ ત્યારે શું કેશવલાલ, પહેલીવાર રૂપિયા લીધા તે બધું જાણતો હતો ? જાણતો હોવાજ જોઈએ. એના ખોલવા

પરથી તો એમ જણાય છે. વિહારીલાલ સિવાય બીજું એને કાણુ કહે? તો એ હજી સુધી ગુપચુપ બેસી રહે અને નયુશેઠની માબહેનને કાને એ અણસારોએ ન નાંખે એનો શો અર્થ? પણ કેશવલાલ કંઈ ઉંડા પાણીમાં તો નથી રમતો? અથવા નયુશેઠની માબહેન, મારો અને નયુશેઠનો તાલ જોવાને હાલ તરત ખામોશ રાખીને બેસી તો નથી રહ્યાં? મારા મનમાં ઘણીએ વાર થઈ આં-વતું કે કેશવલાલનો નયુશેઠ આગળ ધરો લાડવો કરી નાખું, પણ અત્યાર સુધી મેં ખામોશ રાખી કે જરાક ચોભવું. પવન કેમતો વાય છે તે જોયાં કરતું, પછી જોઈએ તો સહડો છોડી મેલવાં. ખરે હવે તેજ વખત પાસે આવ્યો છે. મારે એવી યુક્તિ પુરઃસર કામ લેવું જોઈએ કે નયુશેઠને કેશવલાલ જોડે ખામોશ ચંદ્રમા થાય એટલુંજ નહિ, પણ નયુશેઠની માબહેન આગળ કેશવલાલ ઝાઝી ધર-પચ કરે તથાપિ એનું કંઈ વળે નહિ. આવી સીકત (મમ્મતારામ પોતાને ધન્યવાદ આપતો બોલ્યો) બીજાને તો ભારે થઈ પડે હોં! પણ બંદાને તો, નયુશેઠ નામના એક ભુલોંકના દેવ હાજરાહજુર છે! બંદાને એવી એવી તદખીર કાઢની પાસે શીખવા જવું પડે એમ નથી! નયુશેઠની કુંચી તો એવી ફેરવીશ કે બસ, એની ને કેશવલાલની આંખે આંખ લડે, અને આપણે તો જાણે ‘નરેવા કુંજરો વા.’ કાઠ વાતનો જાણે કરો ભાર ઉઘાર હોય નહિની તેમ!”

લાલકેશરથી પોતાને ઘેર જતાં આવા આવા વિચારો કરતો મમ્મતારામ હર-ખાવા લાગ્યો. મદનપાલશેઠનો વિચાર આવતાં એણે કહ્યું—“એનો રાખ અને જા-હોજલાલી તો કાઈ રાજાને ત્યાં નહિ હોય. વળી એ શેઠ હું ધારતો હતો તેમ બેવ-કુદ નથી. એક ઇન્દ્રિય જ્ઞાન ખરું, પણ તે પહેલા નંબરનું. વળી સાથે બહુ ઉત્સાહી અને આગ્રહપૂર્વક કામ કરનાર જણાય છે. મારી પાસે હા જાણવી ત્યારેજ એને નીરાંત વળી, પણ મને રાજી રાખવાને એ શેઠ મદનપાલશેઠને સમજાવે એ વાત મારા ખ્યાનમાં જરાક ઉતરતી નથી હોં! મને રાજી રાખવામાં એની શું મતલબ હશે? મારી પાસે એની ધુમાડા મંડળીમાં લાપણુ કરાવવાની અને ટ્રસ્ટીડીમાં ટ્રસ્ટી બના-વવાની તો નહિ હોય! તે તો ગમે તેમ હો, પણ નયુશેઠને બીજા પચાસ હજાર હવે મળ્યા જાણવા, અને મમ્મતારામ, તું જાણે છે કેની કે દસ તારા ધારે તો પાંચ મારા પણ ધારજે. માટે એ—ને તારે તો આનંદ લહેર કર્યા કરવાની છે.”

મમ્મતારામના જવા પછી મદનપાલશેઠ કેશવલાલને કહ્યું.

“આજે મારી અને તમારી પ્રથમ મુલાકાત છે. મમ્મતારામની સાથે હું જે દબથી અને હડ લઈને કામ લેતો હતો તેથી, મારે માટે તમારા મનમાં રખેને ખોટો વિચાર પ્રથમમાંજ બેસી નહિ જાય તે સારું મને બહુ કાળજી રહે છે. બાજ ખાવાનું

કે નયુશેઠને, કે મમતારામને રાજી રાખવાનું, મને ખીલકુલ પ્રયોજન નથી, જો કે બહારથી તો મેં મમતારામને રાજી રાખવાનો વેપ લજવી બતાવ્યો હતો.”

મદનપાલશેઠ કેશવલાલ સામું જોઈ રહ્યો. કેશવલાલને લાગ્યું કે કંઈ બોલવું જોઈએ, તેથી મનમાં જે પ્રથમ વિચાર આવ્યો તે એણે કહ્યો—“સાહેબ, તમારી જાહેર સલામાં ભાષણ કરાવવાને અને ટૂંકી બનાવવાને તમે એને રાજી રાખતા હશો.”

“એને એવી રીતે ઉપયોગમાં લઈ લેવો એ વાત તો મને પાછળથી સુજી હતી. પણ હ્યોની, હું તમને ખરી વાત કહી દઉં. તમારી અરજી વાંચ્યા પછી મને એમ લાગ્યું કે તમે સેક્રેટરીનું કામ ચલાવવાને યોગ્ય નીવડશો. પણ નયુશેઠ દેવાદાર અને ઉડાવ તમારી શીખવણીથી થયો હોય એવો મને શક ગયો. નીતિબહાર વર્તનારાને ખુંબઈ શેહેરના અમારા જેવા અગ્રેસરોથી આસરો કેમ અપાય ? જો કે તમારે માટે ધનપાલશેઠ અને અનંગપાલશેઠ મારી આગળ સાફ બોલ્યા; તથાપિ મારી પોતાની ખાતરી કરવાને માટે, મેં તમને બંનેને એક વખતે હાજર રાખવાની ગોઠવણ કરી, કે જોઈએ વાતચીત ઉપરથી નયુશેઠને બગાડનાર કોને ગણવો. હવે મારી પણ ખાતરી થઈ છે કે તમે નિર્દોષ છો, પણ મારી પેઠે બીજાઓ પણ તેવી શંકા કરે એ સ્વાભાવિક છે, માટે મારી સલાહ માનો તો તમારે એવી તજવીજ કરવી જોઈએ, કે તમારું નામ વગર લેવે દેવે મમતારામની સાથે કે એકલા, ખરડાય નહિ.”

“સાહેબ, એમાં હું શું કરું ? જે સત્ય હશે તે તરી આવશે.”

“એ તો ખરું, પણ મારે બદલે કોઈ બીજા શખસે ઉડતી વાત જ સાચી માની, મારી પેઠે તપાસ ન કરી હોત, તો તે તમને સેક્રેટરી તરીકે રાખત ?” કેશવલાલે ના કહી અને મદનપાલશેઠ પાછો બોલ્યો—“સત્ય તરી આવશે એ વાત ખરી. પણ એવો કંઈ નિયમ છે કે સત્ય તરત જ તરી આવશે ? તેમાં વિલંબ થાય અને દરમ્યાન આપણને નુકસાન લાગે તો ? માટે એ બાબત તમારે કંઈ કરવું જોઈએ એવો મારો તો વિચાર છે.”

કેશવલાલને મદનપાલશેઠનું કહેવું ખરું લાગ્યું. પણ શું કરવું ને કોની સલાહ લેવી તેનો એને વિચાર પડ્યો. થોડી વારમાં મદનપાલશેઠે એને રજા આપતાં કહ્યું—

“ડીક છે ત્યારે, હવે તમે આવતી કાલથી વખતસર નોકરી પર હાજર રહેજો, અને નિયમસર અને રીતસર સર્વ કામ તમે બજાવજો. નિયમસર કામ કરવાથી આપણા મનમાં એક જાતની સુગમતા આવે છે. રીતસર કામ ચલાવવાથી મુશ્કેલીઓ એની મેળે દૂર થઈ જાય છે અને વખતસર કામ લેવાથી કોઈ દહાડો ગુંચવણ પડતી નથી. માટે હું નિયમ, રીત અને વખતને અનુસરીને ચાલું છું અને મારા હાથ નીચેના માણસો પાસથી પણ, તેવીજ રીતે કામ લેવા ઇચ્છું છું. પણ

તમે બી. એ.માં પાસ થયા છો એટલે એ બાબત તમને શિક્ષણ આપવું પડે એવી જરૂર હું જોતો નથી. માત્ર તમને કહી રાખવું જ બસ છે.”

પછી કેશવલાલ ત્યાંથી ગયો. બંગલા બહાર થોડુંક ચાલ્યો હશે અને વિહારીલાલ એને સામે મળ્યો. એને ત્યાં જોઈને વિહારીલાલને તો નવાઈ લાગી. કારણ પુછતાં કેશવલાલે જણાવ્યું કે મદનપાલશેઠે મને સેક્રેટરી તરીકે સોંપીઆના પગારથી રાખ્યો છે. વિહારીલાલ બહુ ખુશી થયો. કેશવલાલે તેને ઘેર કાઢી કારણસર મળવાની ઇચ્છા જણાવી અને બંને છુટા પડ્યા.

વિહારીલાલની સલાહ પ્રમાણે ચાલી વિહારીલાલ મદનપાલશેઠ પાછળ મન્મોહ રહ્યો હતો. જાતજાતનાં કામો કહાડી એ મદનપાલશેઠ પાસે જવા આવવા લાગ્યો. તેને રાજી રાખી એવી રીતે એ કામ લેતો કે મદનપાલશેઠ પોતાનું ધણું ખર્ચ કામ એની મારફતે એના સોલીસીટરને સોંપવા લાગ્યો. ધનપાલશેઠ તો તેઓના જીના અસીલો હતા. નથુશેઠ પણ મમતારામની શીખવણીથી, વિહારીલાલને રાજી રાખવા પોતાનું કામકાજ એની મારફતે કરાવવા લાગ્યો. વિહારીલાલને લીધે સારા સારા કુલોમાં વધારો થયો છે, એમ કેશીઅરે જણાવી એની ભલામણ કાઢી તેથી વિહારીલાલનો પગાર પોણોસો હતો તે વીલીઅન્સ સાહેબે વધારીને સવાસોનો કાઢ્યો.

અંદરખાનેથી એ હોશીઆર હતો તેથી કામકાજમાં હવે એને ઝાઝો મુઝારો પડતો નહોતો. રહેતે રહેતે એની પણ ખાતરી થવા આવી હતી કે મેનેજીંગ કલાર્કને કાયાદાના જ્ઞાનની આવશ્યકતા નથી. એ તો રામને નામે પથ્થર તથા કરે! મેનેજીંગ કલાર્કનું કામ તો અસીલોને રાજી રાખીને અને તેઓના પગ વરતી, જે જે બાબતોએ તેઓનું સુકાન ફરતું હોય તે બાબતોએ રહીને, વાત કરવી એટલુંજ છે. એ તાલીમ વિહારીલાલ પહેંચેલો હોવાથી ઝટ શીખી ગયો, અને અસીલોમાં અને સીતોરની આગળ, એક ચાલાક મેનેજીંગ કલાર્ક તરીકે એનાં વખાણુ થવા લાગ્યાં.

ટ્રસ્ટીડમાં ટ્રસ્ટીઓનાં નામ લેવાને મસે વિહારીલાલ મદનપાલશેઠ પાસે આવ્યો હતો. આજે શેઠ પાસે નામની ઉધરાણી પાછી કરતાં મદનપાલશેઠે જણાવ્યું કે હાલ તો નામના ખાડા રાખવા. પણ ચાર ટ્રસ્ટીઓમાં એક પોતે અને બીજો મમતારામ થશે. બીજાં બે નામ, ધનપાલશેઠ કે અનંગપાલશેઠ કે એવાંજ બીજાં નામ મદનપાલશેઠ આપવા ચહાત તો આપી શકત; પરંતુ હુમાડા મંડળીએ લોકમાં ઠીક જડ ધાલી છે એમ દર્શાવવા સાર, તેમાં બેલસેલ રીતે નામ આવે તો ઠીક દેખાય એવા હેતુથી, મદનપાલશેઠને શેઠીઆઓનાં નામો તેમાં દાખલ કરાવવાં નહોતાં. એણે વિહારીલાલને કહ્યું કે એક નામ તમે જોને પસંદ કરો તેનું નાંખવામાં આવશે. અને બીજાં નામ પસંદ કરવાનું હું કેશવલાલને કહીશ. પણ

પસંદ કરવા પહેલાં તેઓને ધુમાડા મંડળીને ઉદ્દેશ અને હેતુ કહી સંભળાવવા, અને તેઓની રળમંદી લઈ રાખવી ઠીક છે.

“તમને કેઈ એકાદ એવા શખસનું નામ યાદ હોય તો કહો?” મદનપાલ-શેઠે પુછ્યું.

“સાહેબ, મારે એક મિત્ર લીખારીલાલ કરીને છે. તે આપની મંડળીને ઉદ્દેશ બહુ સારી રીતે જાણે છે એટલું જ નહિ, પણ દ્રુતરી તરીકે કામ બજાવવાની તેનામાં યોગ્યતા છે.”

“કયો લીખારીલાલ?”—મદનપાલશેઠે પુછ્યું—“જેની સામે એના આપના મુનીમે દાવો આંધ્યો છે, અને જેનું કામ માસ્તર સાહેબ આગળ હીસાબ સારૂ કેટલાં વર્ષો થયાં આભ્યાં કરે છે તેજ કે?” વિહારીલાલે હા પાડી અને મદનપાલશેઠે બોલ્યો—“ઠીક છે. એ નામ સામે મારે કંઈ વાંધો નથી. વળી તે તમારો મિત્ર છે તે પણ ઠીક જ છે. તેના આપને હું ઓળખતો હતો ખરો, પણ તેનું નામ મને યાદ રહેવાનું કારણ કે, તેના મુનીમના કામનો એક સમન્સ મારાપર થયો છે અને મારે માસ્તર સાહેબની આગળ, અમુક સાલના ચોપડા લઈને હાજર થવાનું છે. જો કે હું શી બાબત જાણું છું તે હું જ જાણતો નથી!”

“સાહેબ, આપની પેઠે ધનપાલશેઠ પર પણ સમન્સ થયો છે અને એ શેઠ પણ પોતાની અબજબી બતાવતા હતા, કે પોતે કાંઈ જાણતા નથી અને સમન્સ થયો છે.”

મદનપાલશેઠ વધારે જાણવા માગતો હોય એમ વિહારીલાલ તરફ જોવા લાગ્યો એટલે એણે કહ્યું—“લીખારીલાલનો એ કેસ હોવાથી મારા જાણવામાં એ કેસની તમામ હકીકત છે. આગળ લીખારીલાલના બાપે રૂપીઆ વીસ હજારનું અવેરાત વેચ્યું હતું, તે વખતે મુનીમે ઠીક ધાપ મારી હતી. અને તે છુપાવવાને તેણે રૂપીઆ ત્રીસ ધનપાલશેઠના ગુમાસ્તાને તે વખતે આપ્યા હતા. અલબત્ત તે બાબતનું નામું ધનપાલશેઠના ચોપડામાં શેનું હોય? પણ મુનીમજીની મતલબ માસ્તરસાહેબ આગળ કામ લંબાવવાની છે. તેથી જલતા જલતા પર સમન્સ કહડાવ્યા કરે છે.

“ધનપાલશેઠને બોલાવ્યો છે તે તો જાણે સમન્સ કે એના ગુમાસ્તાને રૂપીઆ ત્રીસ આપ્યા હતા, પણ મને શું કામ બોલાવતો હશે?”

“વસ્તુતઃ તો કંઈ કારણ નથી, પણ તમે જાણો છોની સાહેબ, મુનીમજીની બાજી તો કામ લંબાવવાની રહી, એટલે થોડાક તમને સવાલ પુછાવશે, થોડાક ધનપાલશેઠને, અને તમે બધા ના ના કહેશો તોપણ તે દહાડો તો પુરો થશે, એટલે એક મહીનો તે કામ પાછું ટાલે ચકડશે.”

“હુનીઆમાં કેવો પ્રપંચ વધી ગયો છે ! હું તો સમજતો હતો કે મુનીમ બહુ અસરાર દેખાય છે તે વાજખી રીતે કેસ લડતો હશે.”

“સાહેબ, આપને ધુરસદ નથી, બાકી એ મુનીમનું ખરેખરું ચિત્ર હું કે લીખારીલાલ તમારી આગળ દર્શાવીએ તો આપ સાહેબ તો આંગળાં કરડો !”

“તમારી વાત ખરી હશે— અને મારી જુબાની લેવાશે ત્યારે બધું જણાઈ જશે—તો ખચીત મુનીમ સામે અમારી નાપસંદગી બતાવવાને હું ને ધનપાલશેઠ અને બીજા શેઠીઆઓ, શેઠીઆપારદીમાં તેને નોતડું દબાવે છે તે બંધ કરશું, એટલું જ નહિ પણ અમને એ મળશે કરશે તો એને કંટ (ઓળખાણ નહિ હોય તેમ) કરશું.”

પ્રકરણ ૪૨ મું

અનંગપાલશેઠે રાખેલો રંગ

પાનસોની ચોટી ને જસો રોકડા,

તોએ જ્યાંનું મ્હોં નજરે ન ડોકું. (જુની કવિતા.)

‘દેદાન છુટે ગીરાન,’ એ પ્રમાણે મીટીંગ મળવાના દહાડાના ખેડાટવાની સાથે, ધનપાલશેઠ અને તેના માણસો જમવાનું નોતડું કરે તેમ, ઘેરઘેર બીજા માગવા લાગ્યા કે આજે મીટીંગમાં જરૂર આવવું અને શેઠની તરફ હાથ ઊંચા કરવાને બુલવું નહિ. જેમ જેમ ધનપાલશેઠ વધારે ડોકાણે ધુમતો ગયો તેમ તેમ એના જાણવામાં આવતું ગયું કે વિજ્ઞાપનપત્ર મોકલનારા શેરહોલ્ડરો (રેકમીટીશનીસ્ટો)માં એક સંપ, કે એક મત બીલકુલ રહ્યો નહોતો; તેમ આજે મીટીંગમાં જઈને એક મતે શું ઠરાવ પસાર કરાવવો તે પણ નક્કી નહોતું. થણાક તો માત્ર એમ સમજતા હતા કે પંદર વર્ષ સુધી ડીવીડન્ડનું મ્હોં જોયું નહોતું, માટે ત્યાં જઈને પોતા-પોતાનાં પેટનાં બળતરા જેટલાં કહડાય તેટલાં કહડાવવા સિવાય, મીટીંગ મેળવવાનું બીજું કારણ નહોતું. આવી આવી બાતબીઓ જેમ જેમ મળતી ગઈ, તેમ તેમ ધનપાલશેઠ વધારે હરખમાં આવતો ગયો, અને તેનામાં વધારે ને વધારે જેમ ભરાતું ગયું. ખાવાપીવાનું પણ ભાન રહ્યું નહિ. અપેાર સુધીમાં તો પોતાના વગીલા ખસો જણાને ત્યાં ધુમી આવ્યો !

કંપનીની હેડ આફીસનું ડોકાણું ધનપાલશેઠની આસીસ હતી. એ વાગ્યા અને શેરહોલ્ડરોની ત્યાં ધમાલ થવા લાગી. એક મહોટા દીવાનખાના જેવા ઓરડામાં, એક છેડે ટેબલ મુકી ત્યાં પાંચ સાત પુરશીઓ ગોઠવી દેવામાં આવી હતી. તેની બંને બાજુએ બીજી તેવી જ પુરશીઓની ચાર ચાર હારો કરી દીધી હતી. એ

પ્રમાણે ત્યાં પાંચસે માણસોને ખેસવાની ગોઠવણ રાખી હતી. પ્રમુખના ટેબલની બંને બાજુએ બે નહાનાં ટેબલ અને થોડીક ખુરશીઓ મુકી હતી. એક બાજુએ કંપનીનો સોલીસીટર અને બીજી બાજુએ રીપોર્ટરને ખેસવાની સોઈ કરી આપી હતી.

મીટીંગનું કામકાજ બરાબર ચાર વાગે શરૂ થવાનું હતું છતાં, ત્રણ વાગ્યા નહિ ને મીટીંગનું દીવાનખાનું ચીકાર ભરાઈ ગયું. હજીએ લોકની અને શેર-હોલ્ડરોની ધમાલ તો એટલી ને એટલી ચાલુ જ રહી. આવેલામાંના કેટલાક તો શેરહોલ્ડરો નહિ છતાં તમાશો જોવાને ભેગા થયા હતા. તેઓને ખેસવાને સાડા ખુરશીની હારો પાછલ બાંકો મુકવાની જરૂર પડી. ધનપાલશેઠે ભાડું ખરચીને કેટલાક તમાશગીરોને ત્યાં હાજર રાખ્યા હતા. તેઓનું કામ ધનપાલશેઠની વિરૂદ્ધમાં કોઈ બોલવા ઉઠે તેને **હીસ હીસ** કરવાનું અને ધનપાલશેઠની તરફમાં શાખાશીના પોકાર કરી પગ ઠોકવાનું હતું. જે કે ધનપાલશેઠના મનમાં ખાતરી હતી કે **વિજ્ઞાપનપત્ર** મોકલનારા ફાવવાના નથી, તથાપિ સાવચેતીના આખેરના ઉપાય તરીકે, એણે એવા ભાકુતી માણસોને પણ એકઠા કીધા હતા. તેઓને શીખવી રાખવામાં આવ્યું હતું કે ધનપાલશેઠની બાજુ હાથમાંથી છેક જતી જણાય તો, તેઓએ ત્યાં એટલો ગોંધાટ અને ધાંધલ કરી મેલવી કે સભાનું કામ બીજા કુલ ચાલે જ નહિ, અને કંઈપણ ઠરોવપર આવ્યા વગર મીટીંગને એની મેળે બર-ખાસ્ત થવાની જરૂર પડે! જે કે આવા પ્રકારની યુક્તિ ધનપાલશેઠ પોતે, નીતિને ધોરણે ઝાઝી પસંદ કરતો નહોતો, તોપણ એણે અંગ્રેજ કહેવત પ્રમાણે એવો સિદ્ધાંત કીધો હતો, કે શત્રુ સામે જેમ ફાવે તેમ શસ્ત્ર અત્રો વાપરવાં વાગ્યાં છે. એવી એવી યુક્તિઓ વાપરી વાપરીને એ શેઠ અનેક મીટીંગોમાં ફાવી ગયો હતો. આવી આવી બાબતોપર એ મીટીંગને અંગે ધનપાલશેઠે નગર દોડાવી રાખી હતી, એટલે **વિજ્ઞાપનપત્ર** મોકલનારા કરતાં એને જય મળવાનો વધારે સંભવ હતો.

તમાશગીરોને બનતાં સુધી નોખા ખેસાડવામાં આવતા હતા. શેરહોલ્ડરોને અને પ્રોક્સીથી મત આપનારાઓને ખાસ કરીને ખુરશીપર ખેસાડવામાં આવતા હતા. એ બધા શેરહોલ્ડરોમાં **વિજ્ઞાપનપત્ર** મોકલનારા શેરહોલ્ડરો, અથવા ધનપાલશેઠના પ્રતિપક્ષીઓ સહજમાં ઓળખાઈ આવતા હતા. તેઓના ચહેરા ઉદાસ અને શીઠા પડી ગયા હતા. જાણે કે મીટીંગમાં પોતે ફાવવાના નથી તે સ્વચ્છ ચિન્હ જ તેઓએ ધારણ કીધું હોયની! તેઓ બીચારા લોહી ઉડી ગયલા જેવા દેખાતા તેમાં નવાઈ નહોતી, કારણ કે તેઓમાં પહેલેથી ફાટકુટ પડી મઈ હતી, અને ધનપાલશેઠ પોતાના લામવગ અને પૈસાના જોરથી, તેમાં વધારો કીધો હતો. તેને સાંધી દેવાને તેમાંનાં કેટલાંક સમજી માણસોએ બહુ પ્રમથન કીધું, પણ દૈવ

પ્રતિકૂળ હોવાથી તેઓ ફાવ્યા નહિ એટલું જ નહિ, પણ જોતજોતાંમાં તે શેરહોલ્ડરોમાં જાતજાતનાં તડ અને તેની શાખા પ્રશાખા વધતી જ ચાલી !

ત્રણ વાગ્યાથી શેરહોલ્ડરો નહાનાં નહાનાં ટોળાં મળી માંહોમાંંહે ધુસપુસ કરતા દેખાતા હતા. ધનપાલશેઠની ગત પારખી જનારા કેટલાક ચતુર શેરહોલ્ડરો ખીજાઓને વિનવીને કહેતા હતા કે ભાઈઓ, હજી પણ આપણે સમજી જાઓ. જો આપણે એક સંપ થઈ એક વાતને વળગીને નહિ લડશું, તો આપણો સુકરવાર વળવાનો નથી. જો કે લીક્વીડેશનમાં જવાથી આપણા પૈસા ફુલશે, અને તે પંદર વર્ષ થયાં હુખી તો ગયા જ છે, પણ ધનપાલશેઠની વરસની લાખેક રૂપિયાની કમાણી ધુણ મળશે એ જ આપણને મહોટો લાભ ! એ તો ‘મુવો વર ને બળી જાન’ એમ કરશું તો જ ધનપાલશેઠની આંખ ઉઘડશે ! ત્યારે કેટલાક ડાહ્યા થઈને કહેવા લાગ્યા કે નારે ભાઈ, એમ નાક કાપીને અપશુકન ફાણ કરે ? લીક્વીડેશનના ખરચમાં આપણે તણાઈ જઈએ. શેરમાં ભરેલી મુડીએ જતી રહે અને ગાંઠનું ગોપીચંદન થાય ! માટે આપણે તો નફાપર કમીશન આપવાની દરખાસ્તને જ વળગી રહેવું. ચોખ્ખા નફાપર ભલે એ શેઠ કમીશન લેની ! આપણે પણ કમાઈશું અને એ શેઠ પણ કમાશે. ધનપાલશેઠ પોતે કયાં સમજતા નથી કે કંપની લીક્વીડેશનમાં જશે તો એને ખોટ નહિ આવે ! માટે સમજશે. પણ લીક્વીડેશનની વાત નહિ કરો તો. કેટલાક કહે કે આપણે એ બળીઆ જોડે બાથ બીડવામાં કોઈ કાળે ફાવવાના નથી. માટે આ બધી લડત મુઠ્ઠી ઘો અને એ શેઠની મુનસ-શીપર તમામ વાત સોંપો, તો જ આપણો દહાડો વળે. એ તો ભાઈ આર્ટીફિસિયલમાં ખીલાડું તાણ્યું તે વખતે આપણે વિચાર કીધો નહિ, ત્યારે આજે આપણને ખતા ખાવી પડે છે. માટે ગાંડ તજે હાથ આવ્યો છે તે કળે કરીને દહાડવો. આપણે કરગરશું તો એ શેઠને જરૂર દયા આવશે ! ખીજા કહે ના એ દયાની વાત જ ખોટી ! તમે ધનપાલશેઠને પીછાનતા નથી. પુરેપુરો વાણીઓ છે, તે આહાર અને વહેવારમાં શરમ શેની રાખશે ? કોઈ કહે જોજો, માંડે કહેવું યાદ કરજો, ધનપાલશેઠ ‘મા મને કોડીમાંથી કહાડ’ એવું ક્યાં વગર રહે તો મને કહેજો ! એ તો ભાઈ કમીશન ખાઈ ખાઈને ગળ્યર થયો છે તે એને જાતજાતની તદ્દખીરો સુજી આવે છે. આપણી આજની ખોડ ભુલાવશે ત્યારે જ એ વાણીઆને જંપ વળશે. માટે મુંગા મુંગા કંઈ પણ કીધા વગર ઘેર ચાલ્યા જાઓ, નહિ તો ‘ધરમ કરતાં કરમ નડશે.’

જ્યાં બધા ડાહ્યા થાય અને ડાહી ડમરી વાતો કરી શુરાતન દેખાડે ત્યાં કામતેસી રીતે પારપડે ! ખીયારા સમજી શેરહોલ્ડરો થાકીને બેસી ગયા કે હવે જે થાય તે ખરી.

એ મીટીંગમાં ધનપાલશેઠના મિત્રોમાં, આપણા ઓળખીતા મદનપાલશેઠ, અનંગપાલશેઠ, દુલારામ અને વનમાલીદાસની વતી નવલશા આવ્યા હતા. ‘અમતારામ નથુશેઠની મા અને બેનનો પ્રોક્રસી થઈને નથુશેઠની સાથે ત્યાં આવ્યો હતો. એ સર્વે, જાણે કે ત્યાં હાથોહાથની લડાઈ ચાલવાની હોય અને તેમાં ધનપાલશેઠનું રક્ષણ કરવાનું હોયની, તેમ તેની આસપાસ વીંટળાઈ ગયા !

આર વાગ્યા અને સભાનું કામકાજ શરૂ થયું. પ્રમુખસ્થાને મુંબઈનો એક શેઠીઓ બેઠો. પછી સભા મેળવવાને જે વિજ્ઞાપનપત્ર શેરહોલ્ડરોએ મોકલ્યું હતું તે સેક્રેટરી તરીકે ધનપાલશેઠે વાંચી સંભળાવ્યું. જે કે આજની મીટીંગના કામકાજ પર ધનપાલશેઠનું લાખેક રૂપિયાનું કમીશન લટકતું હતું, છતાં વિજ્ઞાપનપત્ર વાંચતાં વાંચતાં એની છાતી જરૂરે ડગી નહિ. ડીવીડન્ડ આપવાનો વાર્ષિક રીપોર્ટ, જેવા ભાર અને દરજ્જાથી વાંચે તેવી રીતે, વિજ્ઞાપનપત્ર વાંચ્યું અને પોતાની ખુરશીપર છેક નભરવસ હોય તેમ બેઠો. એટલે પ્રમુખે ઉભા થઈને જણાવ્યું—“આજની મીટીંગમાં બહુ ધાંધલ થવાનાં ચિન્હો અત્યારથી મારા જેવામાં આવે છે. માટે જે કે સર્વને બોલવાની છુટ છે ખરી, તથાપિ જે કોઈ પણ સુધરેલી રીતિની બહાર જઈને આડી વર્તણૂક ચલાવતો જણાયો છે તો, અથવા સભ્યતાથી પોતાની દરખાસ્ત કે દલીલ રજુ નહિ કરે તો—પ્રમુખ તરીકે મને મળેલા અધિકાર પ્રમાણે મારે તેવા શખસને બહાર કહડાવવાની ફરજનો અમલ કરવો પડશે. માટે જેને, રીતસર વાત કરીને અને કોઈપણ કંઈ અંગત બોલ્યું છે, તો મારી સત્તાની રૂએ, ભલે ધનપાલશા ગોડી હશે તો તેને પણ હું બેસાડી દઈશ !”

સભાનું કામકાજ હવે આગળ ચાલ્યું.

વિજ્ઞાપનપત્રમાં સહી કરનાર એક ઉશ્કેરાઈ ગયેલો શેરહોલ્ડર ઉઠીને બોલ્યો—“સાહેબો, આજે આપણી કંપની સ્થપાયારે પંદર વર્ષ થયાં, પણ બાજનું નામ શું તે આપણે જાણતા નથી! એજ ધનપાલશેઠ મીલ કહડાવવા સારૂ આપણે ત્યાં આવી આપણા કાલાવાલા કરી શેરો ખરીદ કરાવવાને આપણને વિનવતો હતો અને ડીવીડન્ડના ગાંસડા અને ટોપલા આપણને હથેલીમાં દેખાડતો હતો! પણ હવે તે વખત બદલાઈ ગયો છે. હવે તો ‘કેદી યજમાન તે હાજી, પરાણો છે થયો કાજી’ એમ થઈ ગયું છે. કમીશનમાં લાખો રૂપિયા વરસો વરસ ખવાયા જાય છે, ત્યારે અમે શેરહોલ્ડરોએ શું ગંધેડી પકડી છે કે અમને કંઈ નહિ મળે! અમે કંઈ કોઈની બેઠે લડવા આવ્યા નથી. કોઈને ગાળો દેવાનું અમારું કામ નથી. અમને તો ડીવીડન્ડ જોઈએ જઈએ, તે આપો એટલે અમે તો ગંગા ન્હાયા!” (એટલે એક જણ બેઠો બેઠો બોલ્યો—“આર્ટિકલ્સમાં સહી કરીથી ત્યારેજ ગંગા

નહાયા હતા, આજે નહાવાનું શેનું!” પેલા શેરહોલ્ડરે બોલવું શરૂ રાખ્યું—
“ખરેખર તેમજ થયું છે. પણ હું વધારે બોલું તે પહેલાં, આપણા માનવતા સેક્રેટરી
સાહેબને શું કહેવું છે તે જાણવું જરૂરનું છે કે પછી અમારે શું કરવું તે સુજ પડે.”

ધનપાલશેઠ ચડપ લઇને ઉભો થયો ને હર્ષના ગર્જના વચ્ચે બોલ્યો—
“ધણે સાહે થયું કે સભામાં દરખાસ્તો મુકાય તેની પહેલાં મારા વિચાર જાણ-
વાની કેટલાક વિજ્ઞાપનપત્ર મોકલનારા માગણી કરે છે. મને તો એ વિજ્ઞા-
પનપત્ર વાંચી એક તરફથી હસવું આવે છે. તેમાં સહી કરનારાઓએ કોઈ
ધારાશાસ્ત્રીની સલાહ લીધી નહોતી કે શું?” (એક જણ બોલ્યો—“ડીવીડન્ડ
મળે નહિ તે ક્યાંથી સલાહ લઇએ.”) “કે પોતાની અક્લ ઘેર મુકાને સહી કીધી
હતી!” (કેટલાક બોલ્યા—“અક્લ પાસે હોત તો આર્ટીકલ્સમાં સહી શું કામ
કરત!” એટલે પ્રમુખે કહ્યું જો આ પ્રમાણે બોલતો કોઈ મારી નજરે પડ્યો છે
તો હું તેને બહાર કહાડીશ! વધારે ગોંધાટ અને હુરીઓ) જાણે કે કંઈ નહિ
અન્યું હોય એમ ધનપાલશેઠે બોલવું જારી રાખ્યું—“મીલ્સનું જે બંધારણ આર્ટી-
કલ્સથી બંધાયું છે તેમાં, જેમણે તો તમે બધા શેરહોલ્ડરો એક તરફ થઈ
જાઓ તોપણ મારી મરજી વિરૂદ્ધ શું તમે દાવવાના હતા? આપણી કંપનીનો
સોલીસીટર તમને કહેશે કે મારી બહાલી વગર, મારા લાભની એક પણ સરતમાં
તમને ફેરફાર કરવા કારવવાનો અખત્યાર નથી. એ કંપનીને ઉભી કરવાને, તેને
સારા પાયાપર લાવવાને, અને તેને માથે દેવું નહિ થાય તે સાડ, આજ વર્ષોનાં
વર્ષો થયાં મને જે કષ્ટ વેડીને મહેનત કરવી પડે છે ને રાત અને દહાડો ઉંઘ
પણ આવતી નથી, તેનો કંઈ તમને ખ્યાલ છે? તેના બદલામાં મને જે કમીશન
મળે છે, તે જો કે ખીલકુલ પુરતું નથી છતાં, આજ પંદર વરસ થયાં હું તો કંઈ
બોલતો કે ફરીઆદ કરતો નથી! શું કરીએ, માથા સાથે કાન જડયા તે કોને
કહીએ! પણ મને લાગે છે કે મારી સુપ્રકીદોનો તમે આજ દિન સુધી ખોટો
અર્થ કર્યા કરો છો, ને તમે બધા આજે મને ખાલી પજવવાને બહાર પડ્યા છો
તો હું તમને સો વાતની એક વાત કહી દઉં છું, કે ચોખ્ખે નફે કમીશનની સરતને
હું ખીલકુલ સ્વીકારવાનો નથી! જો કે હું ધચ્છું છું એટલું કમીશન મને મળતું નથી,
તોપણ તમે જો એવો દરાવ પસાર કરશો, તો મારા ગાંઠના પૈસા ખરચીને હું
હાઇકોર્ટ સુધી, પ્રીવી કાઉન્સીલ સુધી અને કોંઠના કોંઠ સુધી લડીશ! તેની
જોખમદારી તમે તમારે શિર હોરવાને તૈયાર છો? તેનો પુરેપુરો વિચાર કરીને
તમે દરખાસ્તમાં મત આપજો.” એ પ્રમાણે ઠંડે પેટે બોલી ધનપાલશેઠ બેસી ગયો.
એટલે એક બીજો શેરહોલ્ડર ઉઠીને બોલ્યો—“લાઇઓ, તમે જોયું ધનપાલ-

શેઠ શું કહે છે તે? ચોખ્ખે નફે કમીશન આપવાની એ શેઠ ઘસીને ના પાડે છે ! ત્યારે હું એવી દરખાસ્ત મુકું છું કે આપણી કંપનીને લીકવીડેશનમાં લઈ જવી. બાઈઓ, માઈ પેટ આજે બળી જાય છે. ને હું કહું છું કે આપણી કંપનીને કમીશનનું ભૂત વળગ્યું હતું, તેમાં તેનો ડીવીડન્ડરૂપી જીવ શોષાઈ ગયો! આજે તે શય જેવી થઈ પડી છે! ધનપાલશેઠે પ્રાણપોક મુકાવી છે! અહીં આગળ આપણાથી રડાય કુટાય તેટલું રડો કુટો અને હવે ડાહ્યો થઈને એ કંપનીને લીકવીડેશનના સ્મશાનમાં લઈ ચાલો ને તેના નામ પર ભડકો મુકો! ધનપાલશેઠના કમીશનનો ઘટસ્ફોટ કરો! તેનું પારમું અને તેરમું લીકવીડેરેને ખાવા દો! જો આપણે તેના પારમા તેરમામાં જમવા બોલાવશે તો હીક છે. આપણે જે ટુકડો રોટલો નાંખશે તે ખાઈને સંતોષ થરીશું. પણ વગર ડીવીડન્ડવાળી કંપનીને નામે આપણે એકવાર સ્નાન કરી લેવું એજ હીક છે. લીકવીડેશનમાં જવાથી કદાચને આપણી રોટલી થાપણુ પણ જતી રહેશે ને લીકવીડેરે કરશે પણ તેમજ! તોપણુ જ્યારે આપણે કુબુથું ત્યારે ધનપાલશેઠનું કમીશન પણ કુબુથે એજ આપણને લાભ!!! માટે આપણી કંપનીને લીકવીડેશનમાં લઈ જવાની દરખાસ્ત શેરહોલ્ડરો આગળ હું મુકું છું.”

“ઉભા રહો”—ધનપાલશેઠ પાછો ઉભો થઈને બોલ્યો—“એ લીકવીડેશનની દરખાસ્ત સામે મારે બે બોલ બોલવા જરૂરના છે. પછી તમારે જોઈએ તે તરફ મત આપજો.”

કેટલાંક ગોંધાટ કરવા લાગ્યા કે ધનપાલશેઠ આરડરની બહાર છે. પણ પેહેલીવાર એ શેઠ બોલ્યો તે ફક્ત માગેલો ખુલાસો હતો એમ જણાવી પ્રમુખે દેરવ્યું કે ધનપાલશેઠ આરડરમાં છે એટલે એ બોલ્યો—

બાઈઓ, તમે લીકવીડેશનમાં જઈને શું કાંદો કહાડવાના છો? જો કે કેટલાંક વર્ષો થયાં તમને ડીવીડન્ડ મળતું નથી એ વાત ખરી છે, અને તેથી કરીને હજાર રૂપિયાના શેરનો ભાવ આજે બજારમાં પાંચસેનો બોલાય છે, તોપણુ તમે જો લીકવીડેશનમાં જશો તો એટલેએ ભાવ રહેવાનો નથી. તમે જાણતા નથી કે મુંબઈ શહેરમાં લેવા જતાં લેવાઈએ અને વેચવા જતાં વેચાઈએ! તમારી અલીજહાં જેવી મીલ વેચવા જતાં તમે વેચાઈ જશો ને એક પુટી બદામનુંએ મ્હોડું તમે જોવાના નથી! અને એટલેથી પતે તો તમે પોતાને ભાગ્યશાળી માનજો. લીકવીડેશનની સામે હું ઠેઠના ઠેઠ પરમેશ્વરની દરખાસ્ત સુધી લઈશ. તમે નકામા ખર્ચમાં ઉતરશો ને દેવાદાર થઈ જશો. આ તો હીક છે કે તમારી મીલ કમાય છે તેમાંથી તમે મને આજ દિન સુધી કમીશન આપ્યાં છો. લીકવીડેરેને તમે

કમીશન ક્યાંથી આપશે તેના કંઈ તમને ખ્યાલ છે? માટે મારી સલાહ માનતા હો તો એ **લીકવીડેશન**ની વાત તમે એક કારે મુકો. તે લડતમાં તમે ખીલકુલ કાયવાના નથી.”

એક શેરહોલ્ડર બોલ્યો—“પણ સાહેબ, તમે અમને જણાવશો કે અમારે કરવું શું? તમે ચોખ્ખે નફે કમીશન લેવાની ના પાડો છો અને અમે **લીકવીડેશન**ની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે તમે અમને હાઈકાર્ટનો અને લખણુટ ખરચનો ડર બતાવો છો. ત્યારે હવે અમારે તે કરવું શું?”

કોઈનો અવાજ સંભળાયો કે કંપનીના નામની પોક મુકીને રહ્યું, એટલે પેલો શેરહોલ્ડર બોલ્યો—“તે તો આપણે કરીએ જ છીએ! આજે એજ સાર આપણે ભેગા મળ્યા છીએ!”

એટલામાં ત્યાં અતિશે ઝોંઘાટ અને ધાંધલ થઈ રહી. કોઈ કોઈનું બોલવું સંભળાયું નહિ. કોઈ—ઓ કંપનીરે—ઓ કમીશનરે—ઓ **લીકવીડેશન**રે—ઓ **લીકવીડેશન**ના લાડવા રે—એમ કહેવા લાગ્યા. કોઈ આરડર, આરડર, બોલ્યા. કોઈ હીસ હીસ કરવા લાગ્યા અને કોઈ શાખાશ, શાખાશ, કહેવા લાગ્યા. કેટલાક ડાઘા થઈને—એસી જાઓ—સાંભજો—સાંભજો—એમ કહેવા લાગ્યા. માણુ-માણુ પ્રમુખે ઉભા થઈને, એક પછી એક તમામને એસી જવાની ધમકી સાથે ફરજ પાડી, અને થોડી ઘણી શાંતિ પથરાઈ.

હવે મદનપાલશેઠ બોલવાને ઉભો થયો. કેટલાકે હર્ષની ગર્જના કીધી તે એ બોલ્યો—“સાહેબ, **લીકવીડેશન**માં જવાની દરખાસ્તની સામે પ્રમુખ માટે કંઈ કહેવું છે. આ શેરહોલ્ડરોના લાભના માટે હું કહું છું કે જો તેઓ **લીકવીડેશન**માં જશે તો નિમ્મે તેઓ ધુળ મળી જશે! હું મુંબઈના શેડીઓ છું. આપણા સેક્રેટરી સાહેબ પણ મુંબઈના અગ્રેસર શેડીઆ છે, એટલે હું એ સાહેબને સારી પેઠે ઓળખું છું.” (કેટલાક બોલી ઉઠ્યા—“અમે પણ ઓળખ્યા!”) માટે તમે સમજો. નહિ તો એ શેઠ તમારી પાછળ લાગશે તો તમને ખાખાવીખી કરી નાખશે એ તમે સત્ય જાણો છો!”

એ વખતે ત્યાં એટલી યધી હોહા થઈ રહી કે મદનપાલશેઠને ખીજું બોલવાનો વારો આવ્યો નહિ. થોડું નહિ સંભળાય એવું બોલી એ એસી ગયો. થોડાક જણ હવે **લીકવીડેશન**માં જવાની તરફમાં અને સામે, એક સાથે બોલવા લાગ્યા. કેટલાક તો મરણીઆ જેવા થઈને ધનપાલશેઠની વિરુદ્ધ અંગત વાતો કરવા લાગ્યા. અનંતપાલશેઠનો પિત્તો ઉઠ્યો. પણ એ ખામોશ રાખીને એસી રહ્યો. મદનપાલશેઠ પાછો કંઈ કહેવા ઉઠ્યો. કેટલાકે આરડર, આરડર એવી જુમ પાડી મુકી.

એક બે જણે પ્રમુખનું તે સંબંધે મત માગ્યું. સાધારણ રીતે દરેક સભાનો એવો નિયમ છે કે એકની એક દરખાસ્તપર એકજણથી બે વાર બોલાય નહિ. હવે પ્રમુખ સાહેબ જો કે મદનપાલશેઠના પક્ષનો હતો તોપણ એ શેઠ આરડરમાં છે એમ તેનાથી કહેવાઈ શકાયું નહિ. સામા થનારાને તે પરથી જોર આવ્યું અને મદન-પાલશેઠને ખેસાડી દેવાનો તેઓ આગ્રહ કરવા લાગ્યા. મદનપાલશેઠે કહ્યું—“પણ તમે સાંભળો તો ખરા હું શું કહેવા માયું છું તે?” બધા એકદમ બોલી ઉઠ્યા—“બેસી જાઓ, બેસી જાઓ, શેઠીઆ બેસી જાઓ.” પણ એ તો બેઠો નહિ. એટલે કેટલાકે લાજ શરમ છોડી દધને કહ્યું—“અરે શેઠ કાણ અને વાત કાણ, બેસી જાય છે કે નહિ!”

મદનપાલશેઠ ભુટો પડી ગયો ને દયામાયું મ્હોં કરીને બેઠો. એવામાં અનંગ-પાલશેઠની એનાપર નજર પડી. તેના મ્હોંનો ચહેરો ઉતરેલો જોઈને અનંગપાલ-શેઠનો મીનજી હવે હાથમાં રહ્યો નહિ. અત્યાર સુધી માણુમાણુ ખામેશ રાખી હતી તે હવે જતી રહી ને એ ઉભો થઈ બાંધ ચઢાવતો બોલ્યો—

“અરે બેસરે બેસ, તું બેસ કહેનારો કાણ! એક ત્રણ કોડીનું માણસ તે આ મદનપાલશેઠને બેસ બેસ કહે ને તે હું સાંખી રહું! એ શેઠ પોતાનો જન્મારો દેશકલ્યાણના કામમાં અર્પણ કરેલો છે. તેના તો તમારે પગ ધોઈને પૂજવા જોઈએ, ને તેનું લાગ્યશાળી નામ સવારના ઉડીને લેવું જોઈએ, તેને આમ તુચ્છકારતાં તેમને શરમ આવતી નથી?” (કેટલાકે આરડર, આરડર અને બેસી જાઓ એમ કહ્યું.) “પણ એમ તમારા કહેવાથી હું ડરવાનો નથી. એ તો મદનપાલશેઠ ખીચારા ભલા છે કે બેસી ગયા, પણ આવી જાઓ જોઈ, કોની માએ શેર સુંઢ ખાધી છે કે મને બેસી જવાનું કહે છે!” એમ કહી અનંગપાલશેઠે પાછડી ઉતારી ખુરશીપર મુકી અને ધોતીઆનો કાછોટો વાળી મલ્લયુદ્ધની એ તૈયારી કરવા લાગ્યો! ને ફરી બાંધ ચઢાવતો એ બોલ્યો—“આવી જાઓ જોઈ, કોઈ માઈનો પુત છે કે મારી સાથે લડો! પ્રમુખને અને રીતભાતને એક કારે મુકો! આ જગોએ આ સઘળા શેરહો-લ્હરો દેખતાં જેને જોઈએ તે મારી સાથે લડો, ને જોઈએ કાણ જીતે છે! તમે જીતો તો તમારી વાત અમારે કબુલ અને અમે જીતીએ તો અમારી વાત તમારે કબુલ! પછી કંઈ છે? બાયલાની માફક મ્હોડે બોલ્યા કરવાથી શું વળ્યું. ખરી હોંશી-આરી તો ક્યારે, કે મારી સામા થાઓ ને મને હરાવો તો! કેમ કોઈ વિરલો નિકળશે?”

તમામ ઠંકાણે શાંતિ ફેલાઈ ગઈ. એક લડવૈયા મલ્લના જેવો અનંગપાલશેઠનો દેખાવ જોઈને કંપનીનું કામકાજ અને હીકવીડેશનની વાત તો એક કારેજ રહી ગઈ! બધા, જણે કે કોઈ સરકસમાં જોવાને ગયા હોય, કે કોઈ અખાડામાં ધના-

મનો મેલાવડો જોવાને આવ્યા હોય તેમ, સ્તબ્ધ થઈ આંખો ફાડી ફાડી અનંગ-પાલશેઠને જોવા લાગ્યા. નથુશેઠને તેથી યર ઘૂટ્યું અને મમતારામે બણે વારવા છતાં એ બાંધ ચઢાવી બોલી ઉઠ્યો—“નારંગ, નારંગ, તમારી વાત મને એક લાખ રૂપિયાની લાગે છે. આવી જાઓ, એક તરફ આપણે ધનપાલશેઠ તરફ અને એક તરફ આ બધા સામા થનારા; જોઈએ કાણુ છો છે !”

અનંગપાલશેઠને આમ ટેકા મળતો જોઈ એ વધારે ખીલ્યો. માથેથી ટોપી ફેંકી દીધી. ડગલો ઉતારી નાંખી વાસકુટની બાંધ કાણીપર ચઢાવી દીધી. એક હાથે ધડીકમાં ખીન્ન હાથના દંડને ઠોકતો અને ધડીકમાં જંગ ઠોકતો, સામસામી પુરશીઓની વચ્ચે જે ખુલ્લું મેદાન જેવું હતું ત્યાં આવી એ ખડો થયો. વિજ્ઞા-પનપત્ર મોકલનારા ખીધા! તેઓ તો પોતાનાં પેટનાં બળતરાં કહાડવાને આવ્યા હતા—વાફ્રદાર કરવાને આવ્યા—હતા દંડનીતિ ચલાવવાને નહિ! તેથી તેઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયા! તેઓને લાગ્યું કે જો ત્યાં ખરેખરી મારામારી થઈ તો ધનપાલશેઠના પક્ષવાળાનું ત્યાં પરિણામ હતું. વાત વધી પડે તો હાડકાં પાંસલાં થેર સલામત જશે કે નહિ તેની તેઓને શંકા પેડી.

અનંગપાલશેઠનું લારે શરીર અને રાતી ચોળ જેવી આંખો જોઈને જોનારાઓ તો એના તેજમાં અંજાઈ ગયા. જો તે વખતે કોઈએ જરાકે ચેં કે ચું કીધી હોત તો અનંગપાલશેઠ તેનો કુટો કરી નાંખત! વિરૂદ્ધ શેરહોલ્ડરોને નકામા તોફાન કરતા જોઈને, અને પોતાના મિત્ર મદનપાલશેઠને દબાવતા જોઈને, તેઓ તરફ એ એટલો બધો ખીજવાઈ ગયો હતો! બધા શેહ ખાઈ ગયા. કોઈ કંઈ બોલી શક્યું નહિ. પ્રમુખ પણ સડક થઈ ગયો. ને તેણે ખીટીતાં ખીટીતાં કહ્યું—“અનંગ-પાલશેઠ, બેસી જાઓ.”

“ખબરદાર જો તમે કોઈ બોલ્યા છો તો! તમે મારા દોરદાર થાઓ છો, પણ જો તમે બેસવાનું કહ્યું છે તો આજે હું તમારો કે કોઈને અનંગપાલ નથી! આ પુરશી સાથે તમને બારીએથી ફેંકી દઇશ! મારે જેને બોલવું હોય તે ત્રિચારીને બોલજો. આ તે કંઈ સાળી રીત છે! તમે સરવે તમારા મનમાં સમજો છો શું? ધનપાલશેઠને શું તમે વાણીઓ બાણીઓ ધારો છો! તેની કુમકે રહેનાર શું અમે હાથમાં ચુડીઓ પહેરીને બેઠા છઈએ, કે આજે તમે ધોળામસ્તી કરી એ બીચારા અસરાઈ માણસને નાહક સતાવવા મંડ્યા છો. વગર કમીશને એ કંઈ તમારો શું નોકર બોકર છે કે કામ કર્યા કરશે? ચોખ્ખે નફે કમીશનની વાત કહેતાં તમે લાજતા નથી? તમને નફો નહિ મળે તો બોગ તમારા, પણ ધનપાલશેઠે શું તમને ગુલામીખત કરી આપ્યું છે, કે વગર કમીશને તમારું કામકાજ કરે!! જાઓ મારા

સાહેબ, જરા વિચાર તો કરો? જો એની જગ્યાએ કાંઈ બીજો સેક્રેટરી હોત, તો તમારી કંપની કચારનીએ દેવાદાર થઈને સુધ ગઈ હોત! તેને બદલે આ બીચારો સાહુ ધનપાલશેઠ, માત્ર એક શેઠીઆ તરીકે પોતાના નોકરને સાર, વખતે કમીશન મળે છે, વખતે નહિએ મળતું હોય, તો પણ આજ પંદર વરસ થયાં, વગર લેવે દેવે તમારું રાત અને દહાડો કામકાજ કરે છે ને પેટ ભરીને પુરું ખાતોએ નથી, ત્યારે તમને આજે આવી આવી બાકરખંધી સુળે છે કેમ? એ બધા શેઠના તો તમે પગ ધોઈને પીઓ તોએ ઓછું છે, તેને બદલે આ મસ્તી ને તોફાન થું લઈ બેઠા છો! તમે જરા વિચાર તો કરો કે કમીશન બાધા પછી કંઈ વધે તો તમને આપે કે તેની પહેલાં?”

“તમારા બોલને હું બોલે બોલ ટેકા આપું છું”—નયુશેઠ બેઠો બેઠો બોલ્યો.

પ્રમુખે ધનપાલશેઠ અને મદનપાલશેઠ જોડે કંઈ ખાનગી મસલત કીધી, ને તેઓ ત્રણે ઉઠીને કંઈક ખીંતા ખીંતા, જ્યાં અનંગપાલશેઠ ખુરશીની હારો વચમાં ઉભો હતો ત્યાં ગયા, ને એને સમજાવવા લાગ્યા કે તમે પાંચડી લુગડાં પહેરી ખુરશીપર બેસી જાઓ. આ તો સલા છે, કંઈ અખાડો નથી કે મલ્લયુદ્ધ થાય. પણ અનંગપાલશેઠ જરા કે ડગ્યો નહિ, બધાને તુછકારી કહાડીને એણે કહ્યું—
“બસ તમે બેસી જાઓ. આ શેરહોલ્ડરોની આજે મેં આંખ ઉઘાડી છે! તેઓ મારી સામા થવાની હામ બીડતા નથી, તો હવે ધનપાલશેઠના લાલની જે જે દરખાસ્તો મોકલવી હોય તે મોકલો. ત્યાર પછી જ હું આ સલાને અરખાસ્ત થવા દઈશ. ખચરદાર જો, કાંઈ ઉઠ્યું છે તો! મારી નજરે પડ્યો તો તેના ભોગજ ફરી વળશે! અને ખચરદાર જો, અમે દરખાસ્તો મુકીએ તેની સામાં કાંઈ થયું છે તો! સામા થવું હોય તો આવી જાઓ, હું ઉભો છું; તમને જેવી રીતે ફાવે તેવી રીતે તમારી સાથે લડવાને હું તૈયાર છું.”

“બસ, તમે સરવે બેસી જાઓ અને હું જે જે દરખાસ્તો મુકું તેની કંપનીના દફતરમાં રીતસર નોંધ કરી લ્યો.”

“પહેલી દરખાસ્ત—‘વિજ્ઞાપનપત્ર’ મોકલનારા શેરહોલ્ડરોની આંખ અનંગપાલશેઠે ઉઘાડી છે.” એવું વિજ્ઞાપનપત્ર તેઓએ મોકલ્યું તે સાર તેઓ ખરેખર દલગીર છે. યાવત્ ચંદ્રદિવાકરો ધનપાલશેઠ, ગમે તેટલું કમીશન ખાય તેની આડે તેઓ આવ્યા નથી, આવતા નથી અને આવશે એ નહિ.”

એમ બોલી અનંગપાલશેઠે બધા શેરહોલ્ડરો તરફ ફરીને કહ્યું—“કેમ તમે કાંઈ આ દરખાસ્તની સામા થાઓ છો? સામા થવું હોય તો આવી જાઓ, હું લડવાને તૈયાર છું.”

કાઈ સાચું થયું નહિ, એટલે એણે નયુરોઠને કહ્યું—“શેઠ, તમે ઉભા થઈને મરી દરખાસ્તને ટેકા આપો.” નયુરોઠે ખુશીથી તેમ કહ્યું. અનંગપાલશેઠે તે દરખાસ્ત કમ્પનીના દફતરમાં લખી લેવાની પ્રમુખને ફરજ પાડી ને પછી બોલી ઉઠ્યો—“પહેલી દરખાસ્ત પસાર.”

બીજી દરખાસ્ત અનંગપાલશેઠે એક શેરહોલ્ડરને જોરજુલમથી ઉઠાડી મુકાવી કે—

“પંદર વર્ષ સુધી કંપનીનું કામકાજ ધનપાલશેઠે ધમાનદારી અને હોશીઆરીથી ચલાવ્યું તે સારૂ વિજ્ઞાપનપત્ર મોકલનારા શેરહોલ્ડરો તેનો અંતઃકરણથી આભાર માને છે.”

તે દરખાસ્ત પણ બીજા શેરહોલ્ડર પાસે એણે ફરજિયાત ટેકા અપાવી પસાર કરાવી. છેલ્લી દરખાસ્ત એણે એવી પસાર કરાવી કે, પ્રમુખ સાહેબે સભાનું કામકાજ ચાલાકીથી ચલાવ્યું માટે, આ સભા તેનો ઉપકાર માને છે. એટલે નયુરોઠે અનંગપાલશેઠ પર તુષમાન થઈને પોતાની બુદ્ધિથી એવી દરખાસ્ત મુકી, કે સભાનું કામકાજ સુલેહશાંતિથી ચલાવવા સારૂ અનંગપાલશેઠે જે હીમત દેખાડી છે, તેને માટે હાજર રહેલા તમામ લોકો તેનો મહોટો આભાર માને છે.

“જાઓ, હવે આ સભા બંધ થઈ ગઈ છે. પણ હવેથી મુંબઈના શેઠીઆની સામા થવા પહેલાં પાકો વિચાર કરજો!” એમ બોલી અનંગપાલશેઠ પોતાની ખુરશીપર જઈને બેઠો; અને કંઈ નહિ બન્યું હોય તેમ, ધીરે ધીરે વાસકુટ, ડગલો અને ખોખું પહેરવા લાગ્યો.

તરતજ ત્યાં એટલો ગોંધાટ અને શોરબકાર થઈ રહ્યો કે કાંઈનું બોલવું સાંભળી શકાયું નહિ. એટલે શેરહોલ્ડરો અને તમાશગીરો અનંગપાલશેઠની એક મગની બે ફાડની રીતિને વખાણતા છુટા થયા કે કેમ, તે કંઈ જાણી શકાયું જ નહિ!!!

બીજે દિવસે મુંબઈમાં પ્રસિદ્ધ યતાં જાપાંઓમાં એ સભાનો હવાલો નીચે પ્રમાણે આવ્યો.

એક તોફાની મીટીંગનું સુલેહ બર્ણું પરિણામ

“ગઈ કાલે ધી ડીવીડન્ડ પેઈઝ મીલ કંપનીની એક અસાધારણ જનરલ મીટીંગ, કંપનીની રેજીસ્ટર્ડ આફીસ, જે કાંટમાં ધનપાલશેઠની આશીસમાં આવેલી છે ત્યાં મળી હતી. કેટલાક તોફાની શેરહોલ્ડરોએ એવું રેકવીઝીશન (વિજ્ઞાપનપત્ર) મોકલ્યું હતું કે કંપનીનો તમામ નફો સેક્રેટરી અને મેનેજર, કમીશનમાં અને કમીશનમાં ખર્ચ જાય છે; માટે કાં તો કંપનીને લીકવીડરશનમાં લઈ જવી, કે કાં તો સેક્રેટરી અને મેનેજર ચોખ્ખે નફે કમીશન લે એવો બંદોબસ્ત કરવો. એવા વિજ્ઞાપનપત્રને આધારે ધનપાલશેઠે એ મીટીંગ પોતાની આ-

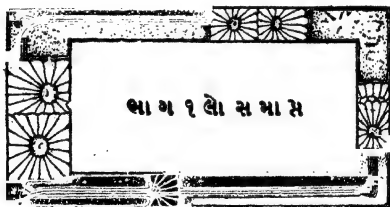
શ્રીસભાં બોલાવી હતી. સભાનું કામ બરોબર ચાર વાગતે શરૂ થયું. પણ તે પહેલાં બહો વખત અગાઉથી જ આખું દીવાનખાનું શેરહોલ્ડરો અને પ્રાક્ટીસીથી ચીકાર ભરાઈ ગયું હતું એટલું જ નહિ, પણ તોફાની શેરહોલ્ડરોએ, કેટલાક બાહુતી તમાશગીરોને ત્યાં એકઠા કીધા હતા. તેમ કરવામાં તેઓની મતલબ એવી હતી, કે જે પોતાના ધારેલા ઠરાવો પસાર કરાવવામાં તેઓ નહિ ફાવે તો, પેલા બાહુતી તમાશગીરો મારફતે ત્યાં હુસ હુસ અને હુસ હુસના પોકારો કરાવીને અને ખુબ રમખાણ મચાવીને સભાના રીતસરના કામમાં અડચણ કરવી. પ્રમુખસ્થાને આપણા શેહેરના અગ્રેસર શેઠીઆ-બિરાબ્યા હતા. તેઓ સાહેબે સભા મેળવવાનાં કારણો સેક્રેટરી પાસે વાંચી સંભળાવ્યાં કે તરત ત્યાં પેલા તોફાની શેરહોલ્ડરોએ મથલ મથલ કરવી શરૂ કીધી. ધનપાલશેઠે અને મદનપાલશેઠે, કંપનીની વ્યવસ્થા કેવા સંગીન પાયા ઉપર ચાલે છે, અને ધનપાલશેઠની દેખરેખ નહિ હોત તો કંપની કેવી પાયમાલ થઈ ખાડામાં પડી થઈ હોત તે બધું, આંધળાને પણ દેખાય એવી રીતે આબેહુબ દેખાડી આપ્યું ! તેઓના બોલવાની અસર સભા ઉપર એવી તો સારી રીતે થઈ કે થોડો વાર સુધી ત્યાં શાંતિ શાંતિ થઈ રહી. પણ જ્યારે તોફાની શેરહોલ્ડરોએ જોયું, કે તેઓ પોતાની આગળથી કરી રાખેલી ધારણામાં ફાવવાના નથી, અને સભાના ઠરાવો તેઓની વિરુદ્ધ જશે ત્યારે, તેઓએ ત્યાં પાછો ગોંધાટ અને મસ્તી તોફાન શરૂ કીધાં; અને બાહુતી તમાશગીરોએ તેમાં એટલો બધો તો વધારો કીધો કે કંપનીના ખરા ખેરખાંઓ પણ નાસીપાસ થઈ ગયા. તેઓને (ખેરખાંઓને) મીટીંગમાં હુલ્લડ કે જળ્યરી મારામારી ચાલવાનો ભય લાગ્યો, અને છેક લાઇલાજ થઈ, સભા બરખાસ્ત કરવાની તેઓ ખાનગી મસલત કરવા લાગ્યા. એટલામાં, આપણી ખુંબખના એક માનવંતા શેઠ, નામે મીંઠ અનંગપાલ, જેઓએ થોડાક દિવસ ઉપર એક ઉજ્જણી મંડળી સ્થાપી છે, અને જે દ્વારા દેશનું અને દેશીઓનું ફલદર શીટાડવાની તેઓ મજબુત કારણોથી આશા અને ઉમેદ રાખે છે, તેઓ સાહેબે, એક સિંહની પેઠે ગર્જના કરી બોલવાને કંમર કસી ! પોતાના બોલવાનો ધાક પડે એવું તેમનું ઉઠાઉ અને હટપુટ શરીર જોષને આપી સભા શેઠ ખાઈ ગઈ ! મીંઠ ધનપાલશેઠને કમીશન ખાવા દેવાથી, શેરહોલ્ડરોને શા શા લાભો થયા હતા અને થયા કરશે તે બાબતસર મીંઠ અનંગપાલશેઠે પોતાની દલીલો ટુંકમાં, પણ એવી તો અસર કરે તેવી રીતે, સભા આગળ ધરી દીધી કે તરત ત્યાં બધું ચુપચાપ થઈ ગયું ! તોફાની શેરહોલ્ડરો જેઓ પોતાની સુધસાન ઘેર મુકી આવ્યા હતા તે તરત ઠેકાણે આવી ગયા ! બાહુતી તમાશગીરો મીંઠ અનંગપાલશેઠની દલીલ રજુ કરવાની છટા પર કુરબાન થઈ

મયા ! અને તેઓ મીઠા અનંતપાલશેઠના દાખલા દલીલોને હર્ષના પોકારો અને ખુશાલીની તાળીઓથી વધાવી લેવા લાગ્યા ! એ પ્રમાણે જે સભામાં પ્રથમ ધીંગામસ્તી થવાનો સંભવ હતો તે સભા, બીજી સભાઓને દાખલો આપે એવી સુધરેલી રીતે, પોતાનું કામ આગળ ચલાવવા લાગી ! ખરેખર જો મીઠા અનંતપાલશેઠ ઉપલી સભામાં હાજર નહિ રહ્યા હોત, તો અમે નથી ધારતા કે સભાનું કામકાજ ચાલ્યું હોત ! અને આવો, સારો રીપોર્ટ આપવાને બદલે, સુધરેલી તાજામ તવાજોને એળ લગાડે એવો, કેવોએ ખરાબ રીપોર્ટ આપવાની અમને ફરજ પડી હોત ! મીઠા અનંતપાલશેઠ બહુ થોડું પણ આખાદ મુદ્દાસર બોલનારા છે ! બોલતી વખતની તેઓ સાહેબની રીતભાત, હાવભાવ અને ચાળા એટલા સભાને આંજી નાંખે તેવાં છે ! વયમાં વયમાં જ્યારે પોતાના બોલવાની પુષ્ટિમાં તેઓ સાહેબ હાથ ઠોકતા, ત્યારે આખી સભા થરથરી જતી હતી, એટલું બધું તેમનું બોલવું વજનદાર હતું ! ! મીઠા અનંતપાલશેઠની વક્તૃત્વ શક્તિનો ખરો ખ્યાલ તો જોઓ તે સભામાં હાજર હતા તેઓ જ ફક્ત લેવાને ભાગ્યશાળી થયા હતા. ઇશિરે આપેલી તેમની એ શક્તિનાં અમે તો જોટલાં વખાણુ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે. મીઠા અનંતપાલશેઠના ભાષણ પછી આખી સભાએ નીચેના ઠરાવો એકમતથી આપુશીથી પસાર કીધા હતા.”

“પહેલો ઠરાવ કે, ધનપાલશેઠનું વાજબી કમીશન ખાઇ જવાને જે ચિતા-પનપત્ર તોફાની શેરહોલ્ડરોએ મોકલ્યું હતું, તે માટે તેઓ અને બધા શેરહોલ્ડરો અને મીટીંગ દલગીર છે. બીજી દરખાસ્ત મીઠા ધનપાલશેઠ ઇમાનદારીથી કંપનીનો વહીવટ ચલાવતા હતા તે સાર તેઓ સાહેબનો અંતઃકરણથી ઉપકાર માનવાની હતી. ત્યારપછી પ્રચુખની ચાલાકી માટે તેનો ઉપકાર માનવાનો ઠરાવ પસાર કરી સભા વિસર્જન થતી હતી તેવામાં, આપણી મુંબઈ નગરીના ધનાઢ્ય શેઠીઆ મીઠા નથુ-શેઠ એક દરખાસ્ત મુકી હતી. તેઓ સાહેબ હમણાં જ ભણીગણીને લોકમંડળમાં આગળ પડતો ભાગ લેવા લાગ્યા છે, અને પોતાની વિદ્વત્તાથી અને સભ્યતાથી આ શેહેરના એક પ્રકાશતા તારા થવાનો પુરેપુરો સંભવ છે. અમારા વાંચનારાઓને યાદ દેવાડવવાની જરૂર નથી, કે થોડા જ દિવસ ઉપર તેઓ સાહેબે પોતાની હમે-શની ઉદારતા પ્રમાણે, મીઠા મદનપાલશેઠની ધુમાડા મંડળીમાં રૂપીઆ પાંચસે ભરી તે મંડળીના એક પૈદ્રન થવાની પોતાની ખુશી દેખાડી છે. આપણા તે ઉદરતા બુવાન શેઠ મીઠા અનંતપાલશેઠનો ઉપકાર માનવાનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કરા-વ્યો. તે ઠરાવ બંને શેઠીઆઓને પરસ્પર શોભા આપનારો હતો.”

“ઉપલી સભાના હેવાલ ઉપરથી આપણને એક ધડા મળે છે કે, આપણા

ને વાજખી હકો હોય તે કાઈ કાળે કુખી જતા નથી. તોફાની સેરહોલ્લશ કે તેના જેવા ખીળ હલકા લોકો, જાણે સારીરિક સામર્થ્યને સર્વ હક સંપાદન કરનારૂં મણે, પણ એવું સારીરિક સામર્થ્ય મનોબળ આગળ કુછ ખીસાતમાં નથી. જે એમ નહિ હોય તેા તોફાન કરવાને ખાસ એકઠા કરેલા તમાશગીરો, તોફાની સેરહોલ્લશનો પક્ષ છોડી દઈ, મીઠા અનંગપાલસોડની દલીલને આધીન થાત નહિ. ઉપલી નક્ષી-અત કંઈ અને આપણે પહેલીવાર શીખ્યા નથી, પણ ઇતિહાસોમાં અને ખીજે ઠેકાણે, તેના જેવા જે અનેક દાખલાઓ નોંધાયા છે તેમાં, ઉપલી સભાનો હેવાલ પણ એક ઉત્તમ દાખલો મળ્યારો.”

વિકાસ અને પરિણતિ

Full many a flower is born to blush unseen,
And waste its sweetness on the desert air.

Thomas Gray.

વિક્રમની વીસમી સદી

૧૮૭૫-૧૯૭૫

ભાગ ૨ બે

પ્રકરણ ૪૩ મું

મુંબઈના માસ્ટર સાહેબ અને રજતું ગજ

પીસ પીસને પાછું પીછે;

મસ્તરામ કહું લાજ ન દીસે.

મુંબઈની હાઈ કોર્ટમાં તે વખતે જે ટેક્સીંગ માસ્ટર હતો તે પ્રથમ સીવીલ સરવંટ હતો. તે અરસામાં તેણે જુજરાતમાં બે ત્રણ ઠેકાણે કલેક્ટરના ઓફિસ ભોગવ્યા હતા. પાછળથી વિલાયતમાં તેનો કાર્ક નજદીકનો સગો ગુજરી જવાથી તેની પુષ્કળ દોલત આ કલેક્ટર સાહેબને મળી; એટલે તેણે સીવીલ સરવીસનું રાજીનામું આપી દીધું ને પોતાને દેશ ચાલ્યો ગયો. પરંતુ ત્યાં ઘોડઠોડની સરતમાં વારસામાં મળેલી બધી દોલત તેણે ગુમાવી દીધી એટલે હિંદુસ્થાન તરફ તેની પાછી નજર દોડી. વિલાયતમાં બારિસ્ટરની પરીક્ષા આપવામાં આ દેશ જેટલી મુશીબતો નડતી નથી. અહીંની યુનિવર્સિટીના પથરા ત્યાંથી હીરા થઈને આવે છે. માસ્ટર સાહેબે બારિસ્ટર બની પાછા આવી મુંબઈની હાઈ કોર્ટમાં બારિસ્ટરનો ધંધો શરૂ કર્યો. દરમ્યાન કાર્ક સારી નોકરીને સાફ તે ભરલલામણુ ચલાવવા લાગ્યો. ઇંગ્લંડમાં તેનો વસીલો જળરો હોવાથી, મુંબઈ આવ્યા પછી થોડીવારમાં, ટેક્સીંગ માસ્ટરનો ઓફિસ ખાલી પડ્યો તે તેને સોંપવામાં આવ્યો. એ નોકરીપર હાલ તેને દસ વર્ષ થયાં હતાં.

ટેક્સીંગ માસ્ટર સાહેબ સીવીલ સ્કવર્ન્ટ થયો-દોલતવાન થયો-અધું ગુમાવી મેઠા-ખારિસ્ટર થયો ને પાછો સારે ઓઢે લાગ્યો-પણ સ્વભાવે અતિશે અસરાફ રહ્યો. કોઈ ગૃહસ્થને પણ શોભા આપે તેવા તમામ સારા ગુણો એનામાં હતા. નાતનો કે ચામડીનો તફાવત રાખ્યા બમર સર્વની જોડે એ એકસરખી સમ્યક્તા અને સહુકાંઈથી વર્તતો હતો. હાથ નીચેના કલાકોં કે ખીજને ટુંકારો કરવો, કે કોઈની સામે આંખ ફેરવીને બોલવું, એ સાહેબ જાણતો જ નહોતો. પરંતુ જન્મથી જ એ રક્ષક પક્ષના વિચારવાળાઓનો જળરો હીમાયતી હતો. દસ વર્ષ સુધી ટેક્સીંગ માસ્ટરના ઓઢાનું કામ કરવાથી એની બુદ્ધિ અને વિચાર સમયની સાથે આગળ ચાલવાને બદલે, એકની એક જ સ્થિતિમાં ઠરી ઠામ રહ્યા. કોઈ પણ કામ કરવાનું હોય, તો તે કામની રીતિની ઝીણી ઝીણી પારીક તપસીલોમાં એનું મન સદા ગુંથાયલું રહેતું. રખેને તેમાં, કે અસલથી ચાલી આવેલી કોઈ પણ રીતિ કે શૈલીમાં ફેરફાર પડે, તેની એને હૃદયહારની કાળજી રહેતી. કોઈ શુરોપત્ય રાજાનો માસ્ટર આદ્ર સેરીમનીસ (ખાસગી કામદાર) દરબારની આગળ કેવી તાલુમ તવાજો રાખવી જોઈએ, તેને સારૂ જોટલી કાળજી રાખે, તેના કરતાં શતગણી કાળજી આપણે ટેક્સીંગ માસ્ટર હાઈ કોર્ટનો દરજ્જો સાચવવાને રાખતો હતો. એના દીલમાં સદા એક ભય જાગત રહેતો કે, રખેને નજીવી ખાખતોમાં પણ, દીર્ઘ કાલથી સર્વેએ અનુમોદિત કરેલી રીતિ અને શૈલીમાં ફેરફાર પડ્યો તો, લોકમાં હાઈ કોર્ટ પ્રત્યે માન જળવાશે નહિ; ને હાઈ કોર્ટનો મરતખો એકાદ અંશે પણ ઓછો થયો તો, અંગ્રેજ રાજ્યનો પ્રભાવ નિઃસંશય કમી થઈ જશે ! આ કારણથી ટેક્સીંગ માસ્ટર સ્વભાવે બહુ ભલો અને માયાળુ છતાં, પોતાના હાથ નીચેના માણસોને, સોલીસીટરોને અને મુખ્યત્વે કરીને તેઓના મેનેજીંગ કલાકોંને આંખના પાટા જેવો વસમો લાગતો હતો. જો કોઈ પણ અરજીમાં જરાક ચેરચુંથ કે, દાંધો જણાયો, જો તે સારા અક્ષરોએ ઉત્તમ જડા કાગળ ઉપર નહિ લખાઈ હોય, તો સાહેબ તેના સામું આડી નજરે પણ જોવાની ના પાડતો ! જો કાગળના ચોથા ભાગથી કર્ષ સહેજ ઓછી મારજીન રખાઈ હોય તો હાથમાં કાગળ લેતાં સાહેબને કંપારી છુટતી ! અમુક કાગળોને તો આમ લાંબા કે અમુક રીતિએ વાળીને આપવા જોઈએ, તેને દોરીથી બાંધવા જોઈએ કે આસપીન મારવી જોઈએ, બહુ કાગળો હોય તો રાત્રી દોરી બાંધવી કે ચુલાખી, ને મથાળે આ ઠેકાણે તો કેપીટલ અક્ષર જોઈએ કે જરમન ફેરફારના અક્ષર જોઈએ, એવી એવી બાબતો પર બધી અરજીઓ બરબાદ જતી. એવી એવી કુશલી અને તપાસણી સંબંધે સાહેબને અત્યામહ જોઈને મેનેજીંગ કલાકોં એના નામથી તોખા તોખા બોલતા. બધી

ખરી વાર સોલીસીટરો એનાથી કંટાળીને ચીફ જસ્ટીસ સાહેબ આગળ ફરીબાદ કરતા; પણ જ્યારે જુઓ ત્યારે, જુની શાહદતો અને ચાલી આવેલી રીતિના અર્થાનુસાર દાખલાઓ માસ્ટર સાહેબ બતાવી શકતો, એટલે ઉપરી સાહેબને પણ લાચારીએ એના આગ્રહને માન આપીને હુકમ કરવો પડતો. તેથી સર્વે સોલીસીટરો એનાથી હારી ચાક્યા હતા ને માસ્ટર સાહેબ જેમ ફરમાવે તેવી રીતે વરતવા લાગ્યા હતા.

આપણા જીખારીલાલનો કેસ એ માસ્ટર સાહેબ આગળ હીસાબ સાર આવ્યો હતો. ત્યાં મુનીમજી સાથે કેસ લડતાં અને રકમે રકમે પુષ્કળ સાહેલીઓ લેતાં, 'ત્રીન કલાકમે આધા ગાઉ' જેવું કામ ચલાવવાની રીત હોવાથી, ઘણાં વર્ષ થયાં છતાં, જીખારીલાલ અને તેના મુનીમ વચ્ચેનો કેસ હજી ત્યાં જ સમાપ્ત કરતો હતો. કેસ લંબાવવામાં જ મુનીમનું કિત રહેલું હોવાથી તેનો વકીલ અને મેનેજીંગ કલાર્ક જાતજાતની યુક્તિઓ રચતા. હાથ કોરટનું તત્સંબંધે બંધારણ, માસ્ટર સાહેબની શેલી અને સ્વભાવ અનાયાસે જીખારીલાલના મુનીમને સહાયકારી યર્થ પમાડતાં. મુનીમજી તરફથી તેનો સંપૂર્ણ લાલ લેવામાં આવતો.

જીખારીલાલનું જ્ઞાતાં લખતાં, પાછલા પ્રકરણમાં એમ જણાવેલું છે કે તેના બાપને વેપાર ધંધાની લ્હાવમાં બહાર દેશાવરમાં લાગલાગટ બે વર્ષ સુધી એક વાર રહેલું પણ હતું. તે અરસામાં મુનીમની જ્યાં ત્યાંથી ધાપ મારવાની રીતથી અને જાણી જોઈને કરેલી ગેરવ્યવસ્થાથી, એક વાર રોકડની એટલી તાણ પડી કે જીખારીલાલના બાપની આંટ જોખમમાં આવી પડી. પોતાને માથે આવેલું સંકટ દૂર કરવાને સાર જીખારીલાલના બાપે પોતાનું કીમતી ઝવેરાત અને દર-દાગીનો વેચવાની મુનીમને વરદી આપી. જો કે મુનીમજીએ વીસ હજારનો દાગીનો વેચ્યો, પણ ચોપડામાં તો માત્ર દશ હજારનો જ દાખલો જણાતો. તે વાત તો હાલ એક કોરે રહી હતી. પણ એમાંનો ઘણો ખરો દાગીનો મુખપાલકાકાની મારફતે વેચાયો હતો. એ દાગીનાનો સોદો મદનપાલશેઠ અને ધનપાલશેઠને ત્યાં મુખપાલકાકાએ ઉતાર્યો હતો. ધનપાલશેઠને ત્યાં એ સોદો પાર ઉતારવાને તેના એક ગુમાસ્તાને ત્રીસ રૂપિયા આપવા પડ્યા હતા ને તે રૂપિયા મુખપાલકાકા હસ્તે મુનીમજીએ આપ્યા હતા. એ રૂપિયા કંઈ જીખારીલાલના બાપનો દાગીનો વેચાવવા સાર નહિ, પણ મુનીમજીએ જે આગળ પાછળ ધાપ મારી હતી તે વાત બહાર ન પડે તે સાર, ધનપાલશેઠના માણસને આપવા પડ્યા હતા. એટલે તે રૂપિયા આપ્યા છતાં, ઉધાર્યો નામું મુનીમે જાણી જોઈને જીખારીલાલના બાપના ચોપડામાં લખાવ્યું નહોતું. એ ચોરીની ખીના તો એક કોરે રહી ને તેના બદલામાં

મુનીમજી આજે એટલો સતો અને સરજોર થયો હતો કે એ રકમ જીલ્લા ઉધારવી રહી ગઇ હતી માટે સરચાર્જ કરવાની (મુજર લેવાની) રજા મેળવવાને એ દાખ્યાં થયો હતો. એ રૂપિયા ત્રીસ અપાયાનો દાખલો કોઇ પણ ઠેકાણે હોવાનો સંભવ નહોતો. માત્ર સુખપાલકાકા રૂપિયા અપાયાની વાત જાણતો હતો. મુનીમ પણ મનમાં તેમજ જાણતો હતો છતાં, એણે તો કામ લંબાવવાને સાફ એ ત્રણ જણને તેઓના ચોપડા સાથે માર્ટર સાહેબની કારટમાં હાજર રહેવાના સમન્સ કહડાવ્યા હતા.

સુખપાલકાકાને લીખારીલાલની દાઝ હતી, કારણ કે તેના બાપની જોડે એને મિત્રાઇ હતી. લીખારીલાલને પુછવાથી સુખપાલકાકાના જાણવામાં આવ્યું હતું કે શી બાબતની જીબાની આપવાને સાફ પોતાને બોલાવવામાં આવ્યો છે. સુખપાલકાકા સ્વભાવનો બહુ ખરો હતો ને વળી ઝવેરી હતો. એણે મુનીમને હજારોવાર સમજાવેલો ને સતાવેલો કે તારા શેઠના દીકરા સામે તું સતો થઇને લડે છે તેમાં તારો પરમેશ્વર રાજ નથી. પરંતુ મુનીમજી તો લાંબી લાંબી વાતો કરતો ને લાંબા લાંબા આંકડાઓ ટાંકીને કહેતો, કે લીખારીલાલના બાપની પાછળ, પોતે ખાનગી વેપાર કરીને જે થોડું ધણું કમાયો હતો તે પણ, સ્વાહા થઇ ગયું હતું! સુખપાલકાકા પોતાના મનમાં જાણતો હતો કે મુનીમજી એમ કહીને માંડીવાળની વાત ઉડાવે છે, તેથી એને ને તેને ધણીવાર હોંસાતોસી થતી.

વિહારીલાલના કહેવાથી ધનપાલશૈઠ પણ જાણતો થયો હતો કે પોતાની જીબાની મુનીમ શા સાફ લેવડાવવાનો છે. એ પહોંચેલો હતો તેથી તરત જાણી ગયો કે રૂપિયા ત્રીસનો દાખલો એના ચોપડામાંથી મળવાનો નથી. તથાપિ હાઇ કોર્ટનું તેડું આવ્યું તે ગયા પાખી ચાલે તેમ નહોતું; તેથી ખરોખર ખાર નહિ વાગ્યા હોય ને હાઇ કોર્ટને ચોથે અને સૌથી ઉપરને માળે સુખપાલકાકા, ધનપાલશૈઠ અને મહનપાલશૈઠ, માણસ અને ચાકરો પાસે ચોપડાના ચોડા ઉચકાવી હાજર થવા લાગ્યા.

મુનીમજી ત્યાં ખાર વાગ્યાની પહેલાંનો હાજર થયો હતો. હજી એનો મેનેજિંગ કલાર્ક કે સોલીસિટર આવ્યા નહોતા. તેઓને આશીસમાં મળી કરી, મુનમજી તો સૌથી પહેલાં, ચાર માળ ચહડી માર્ટર સાહેબના ઓરડાની બહાર, એક ચોપડાથી બરેલા પેટારા પર અડંગા વાળી નીરાંતે પાનસોપારી આવતો બેઠો હતો. એનું વર્ણન આમળ કોઇવાર આવ્યું નથી, જો કે એના સ્વભાવનું વર્ણન તો આમળ પ્રસંગોપાત આવે મળે છે.

મુનીમજીનું નામ ભાદ્રતથા હતું એની ઉંમર પીસતાલીસની અંદર હતી. શરીરે

એ બેઠી બાંધણીનો, ટુંક ગરદનીઓ ને આંખે ચુંચલો હતો. લીખારીલાલના બાપને સારી રીતે નીચોવીને એ ગપ્પર થયો હતો ત્યારથી એનો રોગ અને તુમાખી બહુ વધી ગયાં હતાં. પહેલાં દેશમાંથી આવેલો ત્યારે પાણી વગરનો અને મ્હોડે માખ ન હોંડે એવો રાંક દેખાતો હતો, પણ લીખારીલાલના બાપને ત્યાંથી ઘાપ મારવાથી, અને એ બીજે વેપાર કરવા લાગ્યો તેમાં પણ ઠીક પ્રાપ્તિ થવાથી, દેશમાંથી તરત આવેલો બાપતથા લીખારીલાલની સામે માસ્ટર સાહેબ આગળ કેસ લડનાર બાપતથામાં ગાડેગાડાં ચાલ્યાં જતાં. હાલમાં તો એ બુટ મેળનું પહેરતો. નાકે ચશ્મા ચહડાવતો ને ગાડી વગર બહાર નીકળતો નહિ. જમાનો એવો ફેરવાઈ ગયો હતો કે જોણે લીખારીલાલને સલામ કરવી જોઈએ, તેને બીચારો લીખારીલાલ મળતો કરતો તો સામી સલામ કરતો!

મુંબઈની હાઈકોર્ટમાં કેસ લડનારાની એક ખુબી હોય છે તે બહાર મામોમાં જણાતી નથી. બહાર દેશવરોમાં પ્રતિપક્ષીઓ વચ્ચે અંગત વેર એટલું તો વધી પડે છે કે જણે એક બીજાના બાપ માયો હોયની! તેઓના ઓળખીતા પાળખીતા પણ તેમ વરતે છે એટલું જ નહિ, પણ તેઓના વડાલો પણ વખતે એવી ઈર્ષ્યા રાખે છે કે તેથી ધણીવાર કેસ ચાલતાંને દરમ્યાન, તેઓ માંહોમાંહે હોંસાતોસી અને તેરીમેરી પર આવી જાય છે! પણ મુંબઈની બલિહારી તો જુદી જ છે! એક બીજા સામે આરિસ્તરો વાગ્મહાર કરે છે તે આંખે આંખ મેળવીને નહિ પણ ખુંક બતાવીને (ન્યાયની અધિકત્રી દેવી અંધળી છે તેથી?) પક્ષકારો પણ તેનું અનુકરણ કરતા હોયની તેથી કરીને, કે હાઈકોર્ટમાં લડવામાં વર્ષોનાં વર્ષ નીકળી જાય છે અને એમ અંગત ઈર્ષ્યા ઠાલી કર્યો કરે, તો ધન અને મન પરના ધસારા સાથે તન પર પણ નકામો ધસારો પડે, ને થોડાંક વર્ષ આવરદામાંથી ઓછાં થાય, અને કેસનો અંત તો પોતે નહિ પણ પોતાના વારસો જુએ, તે કારણથી માંહોમાંહે બાળકની પેઠે હોંસાતોસી કરવાને બદલે મિત્રભાવનો દેખાવ કરે છે. ધણી પક્ષકારો એક બીજાની સામે સદાના હોવા છતાં, મળતાં કરતાં, હસીને વાત કરતા ઉભા રહેશે ને સલામ શેકહેન્ડ કરીને જુદા પડશે. આપણા મુનીમજીએ પણ તેવી જ રીત રાખેલી હતી. એની આશા તો હજી ધણાં વર્ષો કેસ લંબાવવાની હતી, એટલે એ તો બીજાના કરતાં પણ લીખારીલાલ પ્રત્યે વિશેષ હેતુભાવ દેખાડતો. લીખારીલાલની અને એની નજર એક થતી તો તરત ગાડી ઉભી રખાવતો. પોતાની ગાડીમાં તેને બેસાડવાનો આગ્રહ કરતો ને ધણીવાર મામમાં કે કોટમાં કે કોઈ બીજે ઠેકાણે લીખારીલાલને લઈ જતો. ગાડીમાં એને પોતાની પાસે બેસાડતો ને ખેર આશીર્વાત પ્રુછતો. બીજાં આડાં તેડાં પણ ગપ્પાં

હસીને મારતો, જાણે એના બાપનો મુનીમ અને વિશ્વાસુ માણસ હજી પણ હોયની ! તેમ જીભારીલાલને એ બોલ શીખામણના કહેતો, માત્ર ચાલુ કેસ સંબંધે એ જણ વાત ઉડતા નહિ; પણ તે સિવાય સર્વ રીતે લાખ્યારો દેખાડવામાં મુનીમજી કયાસ રાખતો નહિ !

લાખતથા પાન ચાવતો એક પેટી પર બેઠો હતો, એટલામાં મુખપાલકાકા ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એના હાથમાં ચારેક ચોપડા હતા તેથી, અને ચાર જમ જેવી સીડીઓ ખરે બપોરે ચઢીને આવવાથી, અને વૃદ્ધ અવસ્થા હોવાથી, ઉપર ચઢતાં ચઢતાં એ તો પરસેવામાં ગરકાવ થઇ ગયો ને પુરો શ્વાસ લેવાયો નહિ, મુનીમે સલામ કરી તે નહિ ગણકારતાં અને તેની તરફ રાતી અને પીળી આંખો કરતાં, ઢગલો થઇ ગયો હોય તેમ એ તો મુનીમની પાસે ઢબ લઇને બેસી ગયો. થોડીવારે હાઇકોર્ટનો પવન ખાઇને એ જ્ઞાતો થયો; તથાપિ મુનીમ ઉપરનો એનો રોષ હજી નરમ પડ્યો નહોતો.

“લાખતથા, આજે તો મારે તમારો પાડ માનવો જોઇએ” — પોતાના પેટમાં પળરતો અમિ બહાર નીકળતો હોયની એમ મુખપાલકાકાએ કહ્યું — “મારાં કર્મોને સાથે લઇને, જાણે હું સ્વર્ગમાં હાજરી આપવા આવ્યો હોઈની, તેમ આગલી લેણદેણની ચોપડી લઇને હાઇકોર્ટમાં આવતાં મને લાગ્યું ! પણ બાપરે, સાળું જોળને જોળ ચઢાવી કરીએ, પણ માસ્ટર સાહેબની આરીસ તો હજી ઉપર ને ઉપર ! તડકામાંથી તરતનો ચાલીને આવેલો તેથી મારી જીલ તરત બાંગી કે આવતો ! હાઇકોર્ટની દેવડી નથી, પણ સ્વર્ગનો દેવડો છે ! હું મરીશ તો તો નરકે નહિએ જાઉં, પણ તમે તો મને જીવતાં જીવત નીસરણી ચઢાવીને સ્વર્ગ કેવું છે તે દેખાડી આપ્યું, માટે તમારો પાડ !”

લાખતથા હસ્યો. એણે જોયું કે કાકાનો મીઠામીટ ગયો છે માટે વધારે બોલવામાં માલ નથી. વળી તેની જીભાની હજી લેવડાવવાની હતી તેથી બનતાં સુધી હોંસાતોસી કરી તેને નાખુશ નહિ કરવો એવો મુનીમજીનો વિચાર હતો.

મુખપાલકાકાનો શ્વાસ હેઠે બેસતો ગયો તેમ એ તપીને કહેવા લાગ્યો — “તમારી જોડે દલાલીનું એકવાર કામ પડ્યું તો મારે જીવતાં આ દલાડો બેવાનો આવ્યો. તે તો જાણે ખેર, પણ તમને કંઈ વિચાર થાય છે કે હવે પછી તમારા કેવા હાલ થશે !”

“કાકા, તમે તો એમજ જાણતા હશો કે હું ખોટો લડુ છું. પણ મારા પચાસ હજાર રૂપિયા એમાં ધલાઇ ગયા છે ! તે તો જાણે છુજ નાખી, પણ આ કેસને લીધે માસથી મારા વેપાર ધંધામાં ખ્યાન અપાવું નથી તે કંઈ તમે જાણો છો, નહીં”

“નારે ભાઈ, હું તે શું જાણું? તમે તો આ કેસમાં આખા ને આખા બંધાઈ ગયા છો! તમારા ગામમાંથી તમે ડેલીની ડેલીઓ બાંધીને લાવ્યા હતા તે હું ક્યાંથી જાણું! એ તો અધું ભીખારીલાલનો બાપ ખાઈ ગયો, ત્યારે જુઓની, આજે તમારે પગે ચાલીને, ઉઘાડે પગે કોર્ટમાં આવવું પડે છે! બાકી તમારા દેશમાં તો એ—ને તમે સુખપાલમાં બેસીને ચમન કરતા હતા! એ અધું હું ક્યાંથી જાણું! બધી ગંગા મારા પગ નીચે કંઈ ચોટી ખેંદાયલી છે!”

“કાકા, તમે આજે થાકી ગયા છો તેથી વધતું ઓછું બોલી મને નાખુશ કરવા માગો છો; પણ તમે કહી રહ્યા, તમે ગમે તે કહેશો પણ આજે હું તમને એક સુખન કહેવાનો નથી. હાઈકોર્ટમાં લડવું ને એમ નકામે કળઓ કરીએ તો આજે મારા ક્યારનાએ રામ બોલો થઈ ગયા હોત!”

“ભાઈ, એ તો થવાના હશે ત્યારે થશે. તમે તો જાણે હાઈકોર્ટનો સમન્સ મોકલ્યો, પણ ત્યાંથી કંઈ નોટીસ આવવાની નથી! અમારા જેવાને તો નોટીસ નહિ આવી તોએ ચાલશે, પણ તમને બારે પડશે હોં! આ ઘરડાનું કહેવું વાદ કરજો! હજીએ સમજીને અધું ભીખારીલાલને સોંપી દો ને એને પગે લાગો કે પરમેશ્વર તમારી વહારે ધારો. મને તો એના બાપ જોડે મિત્રાઈ હતી, તેથી માઈ પેટ તો ખીચારા ભીખારીલાલને જોઈને બળી જાય છે કે સાળી આવીએ ચોરી ને સરજેરી હશે! એ તો પરમેશ્વરે સાઈ કીધું કે ડોકરો ખબરદાર નીકલ્યો. તે મોડો વહેલોએ તમારી છાતીપર ચઢી બધો હિસાબ માગશે. બાકી કાંઈ બીજો હોત તો તમે તો આખું કાળું દાળમાંજ સ્વાદા કરી જાત! પણ ધધિર કાંઈનો કંઈ ગયો છે!”

કાકાનું બોલવું મુનીમજીને મર્મસ્થળોમાં બેદવા લાગ્યું. જ્યારે ભીખારીલાલના બાપે હાઈકોર્ટમાં એનાપર દાવો કીધો, ત્યારે ભાઈતથાના જીવમાંએ જીવ નહોતો. પરન્તુ બધા ચોપડા અને નામું મુનીમજીની ગાંડ તળે હતું. એટલે એને નીરાંત હતી કે એનો શેઠ જોઈએ એટલા બખારા મારશે, પણ હાલ તરત તો તેનાથી કંઈ થવાનું નથી. થયું પણ તેમજ! ભીખારીલાલના બાપનો કેસ બે વર્ષ સુધી વકીલોની આપીસમાં કુટાયા કીધો. એવામાં દેવચોગે ભીખારીલાલનો બાપ દેવલોક થયો ને મુનીમજીનો કાંદો ખીલ્યો! એને તો ગણપતિનાજ થયા માની લીધા! જાણે ભીખારીલાલના બાપનો વારસો એનેજ મલ્યો હોયની! અરેખર પ્રથમ દર્શને ભીખારીલાલની દશા બહુ શોચનીય થઈ પડી. ઘરમાં શ્રીમાન પેટે લાડમાં ઉધરેલો અને મેટ્રીક થઈને કાલેજમાં તરતનોજ દાખલ થયેલો! દુનીઆના સપાટા કેવા હોય છે તેનું એને સ્વપ્ને જ્ઞાન નહિ! તેવી વેળા જેમ બહુ ઘેરાયલું વાદળ

એકદમ ધો ધો કરતું તુટી પડે, તેમ ચોમેરથી ભીખારીલાલપર સંકટો આવવા લાગ્યાં. આપના દહાડા પાણીથી હજીએ પુરે પરવાયો નહોતો, એટલામાં મુનીમ-જીની ઉરફેરણીથી, અને વધીઆતોને અને લેણુદારોને ખાતમી મળવાથી, ભીખારીલાલ સામે ધુમ દાવાઓ બંધાવા લાગ્યા. અધુરામાં પુરું મુનીમજીએ પોતે લાખે રૂપીઆનું લહેણું કહાડી તેનાપર મહોટો દાવો બાંધ્યો. ખીચારા ભીખારીલાલનો હાથ છેક હેઠો પડ્યો. તેની પાસે ન કંઈ પુરાવો, કે ન તેનામાં નામાંની આવડત. આમળના માણસો ને ગુમાસ્તા બધા મુનીમને આંદે ચાંદ કરે એવા નીકળ્યા. મુનીમના મનમાં એમ હતું કે એ પ્રમાણે ભીખારીલાલને માથે અનેક વીટબણ પડશે, એટલે તે નાદાન હોવાથી આપો આપ કાંઈ જઈને માંડીવાળું કહેણ મોકલશે. ભીખારીલાલ ઉપર એક પછી એક હુકમનામાં ખરાં અને ખોટાં થતાં જ ચાલ્યાં. ધીમે ધીમે સ્થાવર મીલકત, દરદાગીનો અને રાચરચીકું પણ એને વેચવું પડ્યું ને નામના લાવ પ્રમાણે ભીખારીલાલ તો ભીખારી જ થઈ ગયો. પાસે એક પુટી બદામે રહી નહિ ને ખાવાનાએ સાંસાં પડવા લાગ્યાં. એના મુનીમે તો એની એવી દશા થાય તેમાં જ પોતાનું શ્રેય ધાર્યું હતું, પરંતુ ભીખારીલાલ હેયાનો એવો મક્કમ રશો કે મુનીમે એને ડગાવાનું બન્યું તેટલું કીધું, પણ પોતે જરૂરે ચસ્યો નહિ. અનેક કષ્ટ વેઠીને, બીજા બધા કેસો ધુળ મળી ગયા તેની દરકાર નહિ કરીને, પોતાનું ખર્ચ નીકળતું લેહેણું મુદત બહાર જતું તે પણ જવા દઈને, મુનીમના એ કેસને એ તો ચામ જીની પેઠે વળગી રશો. રહેતાં રહેતાં કેસોનું ખર્ચ સ્વરૂપ, નામાંની ગલી કુંચીઓ, કાયદાની અને હાઈકોર્ટમાં કેવી રીતે લડવું તે સંબંધીની એની આવડત વધતી જ ચાલી, ને દિન પર દિન બાહતથા ઉપર એ વધારે ને વધારે સરજેર થતો ચાલ્યો. માસ્ટર સાહેબની આમળ પણ મુનીમજીનાં કારસ્તાન રકમે રકમે ઉઘાડાં થતાં ચાલ્યાં. મુનીમના મનમાં તો ખાતરી થઈ કે કેસને લંબાવ્યા સિવાય બીજી કોઈ રીતે પોતાનું શ્રેય થવાનું નથી; તેથી યુગતો આદમી તણખડું સાહે, તેમ હર બહાને હર ઉપાયે એ તો તેમ કરવા લાગ્યો. આજેજ તેને વિચાર આવ્યો હતો કે હવે એનું ભોપાળું ઝાઝો વખત ચાલવાનું નથી. જેટલાં વર્ષ કેસને ગયાં હતાં તેટલાં તો હવે જવાનાં નથી જ ! એવા તરંગોથી એનું મન નાપુશ્ત તો હતું, એટલામાં ધુખપાલકાકાએ ભીખારીલાલની હોશીઆરીની તારીફ કીધી ને બાહ-તથાનાં મર્મસ્થળો વીંધાવા લાગ્યાં. કાકાની જેડે રસાકસી વધી પડત. પરંતુ એટલામાં મહનપાલશૈક, હનપાલશૈક અને વડીલોના ક્ષાકોં અને છેવટ મુનીમનો સોલીસીટર આવી પહોંચ્યા અને ધુખપાલકાકાની અને મુનીમની હોંસાતોસી ત્યાં જ અટકી.

બાર વાગી ગયા હતા. માસ્ટર સાહેબ મુનીમના સોલીસીટરની વાટ જોતો

બેસી રહી હતો, તે જોવા સોલીસીટર આવ્યો કે કામ શરૂ કરીશું. પ્રથમ સુખપાલકાકાની જુથાની લેવાઈ. વકીલના સવાલમાં પોતે કશુંક કહીશું કે ભાષિતથાએ તેની મારફતે રૂપિયા ત્રીસ ધનપાલશેઠના ગુમાસ્તાને પહોંચાડ્યા હતા. પોતાના નામામાં તેનો દાખલો નીકળવાનો સંભવ નહોતો તેનું કારણ કહેવાને એણે જિજ્ઞાસા બતાવી, પણ સોલીસીટરે કારણ સંભળવાની ના પાડી. પરંતુ હવે બીજારીલાલને કિલટ તપાસ કરવાનો વારો આવ્યો. સુખપાલકાકાએ જણાવ્યું કે એ રૂપિયા બીજારીલાલના બાપની વતી નહિ, પણ મુનીમની ધાપ અને લાવમાં હેરફેર છુપાવવાને ધનપાલશેઠના માણસને આપવામાં આવ્યા હતા. મુનીમે પોતાની ધાપ છુપાવવાને એ રૂપિયા આપ્યા હતા તેનો સરસ પુરાવો તો એ હતો, કે તેને જાણી જોઈને એ રૂપિયા ઉધાર્યા નહોતા. એમ એક પછી એક રૂપિયા વીસ હજારનું જે ઝવેરાત વેચાયું તેમાં મુનીમજીએ કેમ, કેવી રીતે, અને કેટલી ધાપ મારી હતી તે હકીકત બીજારીલાલની કિલટ તપાસમાં નીકળતી ચાલી. ભાષિતથા આકુળ વ્યાકુળ થવા લાગ્યો. એનો સોલીસીટર સવાલે સવાલે વાંધો લેવા લાગ્યો કે, તે વગર જરૂરીના અને મુદ્દા બહારના છે; તો પણ બીજારીલાલને બધા ખરા સવાલો પુછવા દેવામાં આવ્યા અને ભાષિતથાના કુડકપટનું એક પ્રકરણ હાઈકોર્ટના દફતરમાં દાખલ થયું.

બીજી સાહેદી ધનપાલશેઠની લેવાઈ. એ શેઠે હાઈકોર્ટમાં અનેક વાર જુથાની આપી હતી, તેથી એને તો માસ્ટર સાહેબની કોર્ટ લેખામાં જ આવી નહિ. વળી માસ્ટર સાહેબની કોર્ટમાં બેઠા બેઠા જુથાની અપાય છે તેથી એ તો રાજ્ય મારતો ખુરસી પર બેસી અંગ્રેજીમાં જ જુથાની આપવા લાગ્યો. ભાષિતથાના સોલીસીટરે અમુક વર્ષના અમુક તારીખના મેળમાંથી રૂપિયા ત્રીસની રકમ બતાવવાનું એને કહ્યું. પણ બિહારીલાલના કહેવાથી ધનપાલશેઠ જાણ્યો હતો કે એ રકમનું નામું એના ચોપડામાંથી નીકળવાનો સંભવ નહોતો. તેથી ફરમાવ્યા પ્રમાણે એ રકમ ચોપડામાં શોધવાને બદલે, એણે મ્હોડેથી જવાબ આપ્યો કે એ રકમ મારા ચોપડામાં નથી. એનું કહેવું તો ખરું હતું, પણ વકીલના કઠા પ્રમાણે એણે પોતાનો ચોપડો જોયો નહિ તેથી, માસ્ટર સાહેબે એને તાકીદ આપી કે સાહેદનું કામ કોર્ટમાં તકરાર કરવાનું નથી, પણ વકીલ જે પુછે કે કહે તેનો ઉત્તર આપવો કે તેમ કરવું. એ સાક્ષીનો ધર્મ છે.

“પણ સાહેબ”-ધનપાલશેઠ માસ્ટર સાહેબ તરફ મ્હોડું કરીને બોલ્યો-
 “એ રકમ મારા ચોપડામાં છેજ નહિ, તો પછી જોવાથી શું બન્યું?”
 માસ્ટર સાહેબ આગળ ગુજરાતમાં કલેક્ટર હતો તેથી થોડું બધું ગુજરાતી

એને યાદ હતું, એટલે દુભાસીઆથી તેના અર્થ બળવા વગર એણે ફરીને ધનપાલશેઠને તાકીદ આપી કે હવે જે તમે પાધરા જવાબ નહિ આપશો તો તમને દંડ કરીશ.

“બહુ સારૂ સાહેબ.” પણ એ વાક્ય ધનપાલશેઠ એવી ઢબથી બોલ્યો કે બહુ માસ્ટરવા તેવા દુકમની પોતે પરવા નહિ કરતો હોયની!

એક છેડાવલા કેસરીની પેટી બહુનજીલ છંછેડાઈ પડ્યો. તેના મ્હોડા ઉપર બંને કાનોના પડદા સુધી ધમધમ કરતું લોહી આમથી તેમ અને તેમથી આમ દોડવા લાગ્યું, નજીવી બાબતમાં પણ, હવે બહાર કાળજી રાખવાની તેની આદત હોવાથી, ધનપાલશેઠનું તુચ્છકાર જેવી ઢબનું બોલવું તે સાંપી રહે એમ નહોતું. તો પણ પોતે અસરાર મૂઠસ્ય હોવાથી પોતાનો ઝસો તદન દાબી દીધા કારટને મેળો જળવાય એવી શાંત રીતથી, પણ જોસમાં તેણે અંગ્રેજીમાં ધનપાલશેઠને બહુબળું કે તમને એકથી વધારે વાર તાકીદ આપવા છતાં, પાધરા જવાબ આપવાને બદલે અને કહેણું કરવાને બદલે, કારટ તરફ કમ માનની નજરથી જુઓ છો. પણ હુઝકારટનો દરબજો સાચવેલો રાખવાની દરેક આપ્તીસરની ફરજ છે. માટે ઘણી દલગીરી સાથે તમને ધનપાલશેઠને, તમે જરૂરીસ આપ્તી પીસ છો તો પણ, રૂપીઆ પચાસનો દંડ કંઈ છું અને આજ્ઞા રાખું છું કે હવે તમે પાધરા જવાબ આપશો.

માસ્ટર સાહેબે તે વિષેની નોંધ સવિસ્તર લખ લીધી. હજી પણ ધનપાલશેઠ સમજ્યો નહિ અને નહાતા છોકરાનો ખેલ હોય તેમ, હસવા અને આમ તેમ માથું હલાવવા લાગ્યો. માસ્ટર સાહેબ નાખુશ થયો. ધનપાલશેઠ માટે તેના મનમાં બહુ હલકો વિચાર આવી ગયો. તથાપિ એને પુરતી સજા થઈ છે એમ ધારી તેણે અખાડા કીધા. બાઈતથાના સોલીસીટરે સવાલ પુછવા માંડ્યા.

“તમારે ત્યાં અમરતલાલ કરીને કાઈ ગુમારતો હતો?”

“હા સાહેબ.”

“તે શું કામ કરતો હતો?”

“ચોપડામાં નામું લખતો.”

“એ તમને જે તારીખ કહી તે અરસામાં તે જ નામું લખતો હતો કેની?”

“હા સાહેબ.”

“તે મહીનામાં જુઓ, તમારા મેળમાં એના જ હાથનું નામું લખેણું છે કેની?”

ધનપાલશેઠ કહેલા મહીનાનાં થોડાં પાનાં ફેરવીને હા કહી.

“ત્યારે જુઓ, એના હાથની એક રૂપીઆ તીસની રકમ જીપ્પારીલાલના આપને ખાતે તમારા ચોપડામાં છે?”

“ના સાહેબ, નથી. પણ હોય જ શેની? મને સાહેબ”—માસ્ટર સાહેબ તરફ ફરીને એ બોલ્યો—“એક બે બોલ બોલવા દેશો?”

માસ્ટર સાહેબે ફરી એને સૂચના આપી કે આડીતેડી વાત કરવાને બદલે ચોપડામાં જોઈને જવાબ આપો.

“પણ તમે ચોપડામાં જોઈને કેમ કહેતા નથી.”—ભાઈતથાના સોલીસીટરે દાખીને કહ્યું—“તમારું મોંમાં મારે કંઈ સાંભળવું નથી. તમને એકવાર માસ્ટર સાહેબે પચાસ રૂપિયા દંડ કીધો તોપણ હજી તમે સુધરતા નથી?”

“હ્યો સાહેબ, હ્યો. આ ચોપડાનાં પાનાં ફેરવ્યાં.” એમ કહી ધનપાલશેઠ એક પછી એક ચોપડાનાં પાનાં ફરફર-ફરફર ફેરવવા લાગ્યો. થોડાંક પાનાં ફેરવી ચોપડો ટેબલ પર અક્ષાળતો એ બોલ્યો—

“એમાં શું મારું કપાલ હોય કે એ રકમ હું તમને ખતાવું.”

ધનપાલશેઠની આવી તોછડાઈ જોઈને માસ્ટર સાહેબનો પાછો પિત્તો ઉઠ્યો. સુખપાલકાકાની જીભાની પછી માસ્ટર સાહેબ પણ પોતાના મનમાં માનતો હતો કે એ રકમનો દાખલો ધનપાલશેઠના ચોપડામાં નહિ નીકળે. તોપણ સાહેબ તરફે તો એની ફરજ હતી કે ચોપડો બરોબર જોઈને જવાબ આપવો હતો. ધનપાલશેઠ તેમ નહિ કીધું એટલુંજ નહિ, પણ સામાં કોઈ ગૃહસ્થને ન જાણે એવા ચાળા અને તોછડાઈ કીધી. તેમાં ધનપાલશેઠ ચોપડાનાં પાનાં ફરફર-ફરફર ફેરવ્યાં ને ચોપડો ટેબલ પર અક્ષાળ્યો એટલે માસ્ટર સાહેબને તો જાણે, હાઈ કોર્ટનો બાપ ધનપાલશેઠે માર્યો હોયની એવી હાડોહાડ લાગી ગઈ! અધુરામાં પુરું “એમાં શું મારું કપાળ હોય કે એ રકમ તમને ખતાવું” એમ ધનપાલશેઠ બોલ્યો. હવે માસ્ટર સાહેબ જો કે ગુજરાતી ઘણે ભાગે બુલી ગયો હતો તોપણ, તારું કપાળ-તારા કપાલમાં-એવાં એવાં વાક્યોમાં, કપાલ શબ્દ સામા તરફ તિરસ્કાર સૂચવે છે, એવું એને કંઈક લાન રહ્યું હતું. ધનપાલશેઠના વાક્યનો અર્થ એને બરોબર સ્પષ્ટ નહિ અને વિવાહનું વરસી કરે તેમ ઉધોજ અર્થ કીધો કે, સાહેબ કોર્ટના કપાલમાં હામ દેખાડે છે. કોઈ બીજો માસ્ટર હોત તો તે ખામોશ ખાઈ જાત પણ આ માસ્ટર તો અતિશે ભલો ગૃહસ્થ હતો. એની સાથે તમામ કામ પુરતી અદ્ય સર ચલાવવાની એનામાં ખેડ હતી, તે કંઈ ધનપાલશેઠનું બોલવું મુંગે મોડે સાંખી રહે એવો નહોતો. જો સાહેબો આ પ્રમાણે કોર્ટને જડે ચોક અપમાન આપે ને તે વિષે દાખલો નહિ બેસાડવામાં આવે તો, હાઈ કોર્ટનો ભરતબો કુખી જશે અને તેમ થયું તો હાઈ કોર્ટ પાખી અંગ્રેજી રાજ્ય કેમ ચાલી શકશે એમ વિચાર કરવાની એની હમેશની આદત હોવાથી એને મનસુબો આવ્યો કે આ સાહેબને શું કરવું.

એકવાર દંડ થયો તોપણ એણે પોતાની ચાલ સુધારી નહિ કે પાધરો જવાળ આપ્યો નહિ. હવે એને કોરટના કુટેમ્પ માટે કંઈક શિક્ષા કરવી જોઈએ. સોલી-સીટર બીજા સવાલો પુછવા જતો હતો તેને વારીને, ધનપાલશેઠ કેવા સંજોગે વચ્ચે, અને ગૃહસ્થને ન છાજે એવા ચાળા કરીને, ‘કુપાળમાં’ એ શબ્દ કોરટને લાગુ પડે એમ બોલ્યો હતો તેની નોંધ એણે લખાણથી લીધી. પણ પોતાને ગુજરાતી માર્ફુ આવડતું હોવાથી, ધનપાલશેઠ જે વાક્ય બોલ્યો હતો તે લખવા ધાર્યું ત્યારે તે વાક્ય કે તેનો લાવાર્થ એને યાદ આવ્યો નહિ. માત્ર એ વાક્યનો એકજ શબ્દ કુપાળ એને યાદ રહ્યો હતો. ગુજરાતીમાં કુપાળ એટલે ડહામ એવો અર્થ થાય છે, માટે ધનપાલશેઠે કોરટ તરફ ડહામ જેટલો તિરસ્કાર બતાવવાને એ શબ્દ વાપર્યો હતો. તેમ કરી એણે કોરટનો તિરસ્કાર કીધો છે એમ માસ્તર સાહેબે સાબીત ગણ્યું. પછી ધનપાલશેઠની પાસે કુપાળ શબ્દ વાપર્યો તે વિષે, કાયદાની રીતિ પ્રમાણે તેણે ખુલાસો માગ્યો. ધનપાલશેઠ એમ સમજ્યો નહિ કે માસ્તર સાહેબ એને કુટેમ્પ માટે અપરાધી ગણે છે. ચોપડીમાં રકમ નથી તે સંબંધે એણે કુપાળ શબ્દ વાપર્યો હતો એમ સમજી, એણે તે શબ્દ વાપર્યાની હા પાડી. માસ્તર સાહેબે નોંધ કીધી કે પોતે કુપાળ શબ્દનો જે અર્થ કહે છે, તેજ અર્થમાં તે શબ્દ વાપર્યાનું સાહેબ કબુલ કરે છે. તે પછી તેણે હુકમ આપ્યો કે, કોરટનો બીજો હુકમ થતાં સુધી કોરટના કુટેમ્પ માટે ધનપાલશેઠને સીવીલ સાઇડમાં કેદ રાખવો.

પ્રકરણ ૪૪ મું ભીખારીલાલનો દહાડો ફરે છે

મું જેર ખુબી મું હાય હા;

દુનીયા દોરંગી મકારે સરા. (જુની કવિતા)

તરત ત્યાં હોહાકાર થઈ રહ્યો. માસ્તર સાહેબ અધખોખળું ગુજરાતી બોલ્યોતો હોવાથી વિવાહનું બારમું કરી નાંખ્યું. ધનપાલશેઠ તો સમજ્યો પણ નહી કે પોતે કોરટનો શો અપરાધ કીધો છે. પણ ભીખારીલાલ અને દુભાશીઓ સમજ્યા કે કુપાળનો અર્થ માસ્તર સાહેબે કેવો ખોટો કીધો છે. દુભાશીઆ જોડે થોડી વાત કરી ભીખારીલાલે માસ્તર સાહેબને ખુલાસો કીધો કે કોર્ટ સમજે છે તેવા અર્થમાં ધનપાલશેઠે કુપાળ શબ્દ વાપર્યો નહોતો, અને દુભાશીઓ પણ તેમ અર્થ નથી સમજ્યો એમ પોતાના બોલવાના ટેકામાં એણે જણાવ્યું. પરંતુ માસ્તર સાહેબ અંધ કામ જે રીતે થયું જોઈએ તે રીતે લેનારો હતા. તેને પણ શંકા તો

થઈ કે કપાળ શબ્દનો અર્થ પોતે ખોટો કીધો હોય; વિશેષમાં બપોરે જે વાક્યમાં એ શબ્દ વાપર્યો હતો તે યાદ નહોતું રહ્યું ત્યારે. તોપણ બુલ સુધારવાને પણ અથથી તે ઇતિ સુધી રીતસર કામ ચલાવવું જોઈએ. એમ ધારી એણે બીખારી-લાલને બેલાતાં વાર્યો કે તમે કંઈ ધનપાલશેઠના વકીલ કે બારીસ્ટર નથી.

માસ્ટર સાહેબે એક ઓપીશીઅલ કાગળ શેરીફ પર લખ્યો, કે કોઈ સાહે-દને ચાલતે કામે કોર્ટના કંટેમ્પ માટે મેં કેદની શિક્ષા ફરમાવેલી છે, માટે તે શખસને પોતાના હવાલામાં લેવાને સારૂ શેરીફ થોડાક પટાવાળાઓને મારી આપીસમાં મોકલવા, અને કોર્ટના હુકમ અમલમાં આણવાને માટે શેરીફ ઘટતો બંદોબસ્ત કરવો. આવો ફાળો આગળ પોતાની આપીસમાં કદી બનેલો નથી એમ લખી માસ્ટર સાહેબે જણાવ્યું કે એ શખસને પોતાના હવાલામાં લઈને શેરીફ કેવી રીતે વર્તવું તે વિષે હું તમને ખુલાસો આપી શકું એમ નથી.

બીજા હાથ ઉપર, જે બીના બની હતી અને ધનપાલશેઠ કપાળ શબ્દ. કેવા સંજોગો વચ્ચે કેવા અર્થમાં વાપર્યો હતો તે સંબંધે, એક એપીડેવીટ, તમામ હકીકત પોતાના મનમાં તાણ છે તેજ અરસામાં લખેલી વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે એમ ધારી, બીખારીલાલ લખવા બેઠો. એણે દુલાશીઆને સમગ્ગવ્યો કે માસ્ટર સાહેબ બોરનું દોર વાડી નાખે ને તેના બદલામાં મુંબઈનો ધનપાલશેઠ જેવો મહોટો શેડીઓ પંચાતીમાં આવી પડે માટે જે બીના બની છે તેની નોંધ કરી લ્યો, કે કદાચને તમને એપીડેવીટ કરવી પડે તો કામ લાગે. ધનપાલશેઠ કોઈ દહાડો કામના છે એમ સમજી, અને બીખારીલાલના કલા પ્રમાણે બનેલી વાતની પોતાની નોટબુકમાં નોંધ કરવાથી, પોતાની નોકરી જોખમમાં નહિ આવી પડે એમ હોવાથી, તે પણ નોંધ લેવા લાગ્યો.

અંદર એટલામાં અતિશે ગોંધાટ થતો જોઈને મદનપાલશેઠ ત્યાં દોડી આવ્યો. પોતાનો ખાસ મિત્ર અને મુંબઈનો અગ્રેસર શેડીઓ આવી ફેજે વગર લેવેદેવે પહોંચે એ બીના બીખારીલાલ પાસથી જેમ તેમ સાંભળી મદનપાલશેઠ તો બહેબાકજો થઈ ગયો. બીખારીલાલે એને સલાહ આપી કે તમે વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સનમાંથી એકને પણ બોલાવા મોકલો. માસ્ટર સાહેબની આગળ તે બંનેના સારો મરતબો છે. વળી તેઓ ધનપાલશેઠના સોલીસીટર છે એટલે જીવ નાંખતા આવશે. ધનપાલશેઠ બહાર જઈ આમ તેમ દોડ્યો, પણ કોઈ ઓળખીતો એને જણાયો નહિ કે જેની મારફતે વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સનને ખબર પહોંચાડાય. પોતાના મિત્રને એવી વખતે સહાય કરવા સારૂ પોતેજ સોલીસીટરને ખબર કહેવા દોડતો દોડતો હેઠે ઉતર્યો.

મુનીમજી પોતાના મનમાં હરખાવા લાગ્યો કે કામ વળી ખોરંખે પડ્યું. લીખારીલાલે એને બહુએ સમજાવ્યો કે કપાળ શબ્દ ધનપાલશેઠે કેવા અર્થમાં વાપર્યો હતો તે વિષે ટાંચણ કરી લ્યો. ધનપાલશેઠ એની વિરૂદ્ધ પક્ષનો સાહેદ હોય એમ ખોલતો હતો, માટે તેમ કરવાની ભાર્ષત્યિકાએ ચોખ્ખી ના પાડી. લીખારીલાલે એના સોલીસીટરને સમજાવ્યો. એની આડે પણ મુનીમ તો થવા લાગ્યો ને જણાવ્યું કે ધનપાલશેઠનું લાગ્યું પોતે ભોગવી લેશે. પણ સોલીસીટર અંગ્રેજ બન્યો હતો, એટલે ખોટી રીતે લાભ લેવા ધમ્મજો નહોતો. તેથી લીખારીલાલે બધી હકીકત નિવેદન કીધી ત્યારે, એને પણ લાગ્યું કે કપાળ શબ્દનો અર્થ માસ્ટર સાહેબે ખોટો કીધો હોય. પોતાના અસીલ ભાર્ષત્યિકાએ વારવા છતાં, એણે પણ પોતાની નોટબુકમાં ટાંચણ કરવા માંડ્યું.

પોતાને સાહેદીમાં ખોલાવનાર એ મુનિમ ખરી વખતે ધનપાલશેઠની આડે આવ્યો ને તેના સોલીસીટરને પણ વારવા લાગ્યો, તેથી ધનપાલશેઠને મુનીમ પર ન પુછો એટલો ક્રોધ ચહડ્યો. એટલામાં એક તરફથી ધનપાલશેઠને પકડવા શેરીફના સીપાઇઓ આવ્યા ને બીજી તરફથી મદનપાલશેઠ વીલીઅમ્સ સાહેબને લઈને ત્યાં આવી ચહાજો. મદનપાલશેઠે એને ભાંગી ટુટી તો સમજણ પાડી હતી. લીખારીલાલે એને સઘળું વૃત્તાંત ટુંકમાં કહી સંભળાવ્યું, સોલીસીટરે ધનપાલશેઠને પોતાનો અસીલ જણાવી તેની તરફથી બચાવ કરવાની રજા માંગી, પણ માસ્ટર સાહેબે તેનું ખોલતું સાંભળવાને પ્રથમ તો ના પાડી; બહુ શાહુદત બતાવી ત્યારે સાંભળવાને કમ્મલ થયો. પણ પોતે રીતસર કામ ચલાવનારો હોવાથી એમ કહ્યું કે ધનપાલશેઠને શેરીફના માણસ લઈ જાય પછી હું સાંભળીશ, કારણ કે જ્યાંસુધી કાર્ટે કરેલો હુકમ ફેરવાયો નથી ત્યાંસુધી તેનો અમલ ચલાવવો જોઈએ. વીલીઅમ્સ સાહેબે તેને સમજાવ્યો પણ માસ્ટર સાહેબ એકનો એ થયો નહી. તેથી લાચારીએ તેની રજા લઈ વીલીઅમ્સ સાહેબ અંદર-શેરીફને મળ્યો કે આ ધનપાલશેઠ કુળવાન અને શ્રીમાન છે અને માસ્ટર સાહેબે કંટેમ્પ્ટને માટે કેદનો હુકમ કીધો છે, પણ તે હું હમણાં ને હમણાં ફેરવાવી લાવું છું, ત્યાંસુધી તમે એને તમારી પાસે ને પાસેજ રાખજો. અંદર શેરીફ બેલો હતો, તેણે તમામ હકીકત સાંભળી લઈ તેમ કરવા કમ્મલ કીધું. એમ એક ઠેકાણે કામ હાર પાડી સોલીસીટર માસ્ટર સાહેબ પાસે આવ્યો ને તરત ને તરત એક વિદ્વત્તા ભરેલું લાંબું ભાષણ આપ્યું. ધનપાલશેઠ નિરપરાધી છે, તેણે કપાળ શબ્દ માસ્ટર સાહેબ સમજે છે તેવા અર્થમાં વાપર્યો નથી, તે સંબંધે લીખારીલાલ, દુભાશીઆ અને મુનીમના સોલીસીટરની એપ્રીડિવેટો રજુ કરવાની કમ્મલાત આપી. માસ્ટર સાહેબે

પોતાની નોંધમાં કમુલ કીધું હતું કે ધનપાલશેઠ જે આખું વાક્ય બોલ્યો હતો તે અને તેનો ભાવાર્થ પોતે જુલો ગયો હતો, પણ તેમાંનો કપાળ શબ્દજ તેને યાદ રહ્યો હતો. નોંધના તે પેરા ઉપર વીલીઅમ્સ સાહેબે બહુ ભાર મેલ્યો. આખરે માસ્ટર સાહેબે કમુલ કીધું કે પોતે વાક્ય સમજવામાં ભુલ્યો પણ હોય, અને તે સંબંધે તેણે અઘટતી ઝડપ કરીને ઘટતી તપાસ પણ ન કીધી હોય એમ જણાય. એ પ્રમાણે માસ્ટર સાહેબને પોતાની તરફ ઢળતો જોઈને સોલીસીટરે બીજી તરફથી એક ટોપનો ગોળો ફેંક્યો કે તેના અસીલને નોટીસ આપ્યા વગર કે બચાવનાં સાધનો સાર જોગવાઈ કરી આપ્યા વગર, માસ્ટર સાહેબે તેને ગુન્હેગાર મણ્યો છે તે વાજબી નથી. વળી કેટના કંટેમ્પ્ટ સાર ધનપાલશેઠને ગુન્હેગાર ગણવામાં માસ્ટર સાહેબે એક પારિભાષિક ભુલ કરી છે; કારણ કે કંટેમ્પ્ટની આખત કેટ પોતાના મોશનથી (માંગણીથી) સાંભળી શકતી નથી. પણ કોઈ પક્ષકારે તેવી માંગણી કરવી જોઈએ એટલુંજ નહીં, પણ એવા કામમાં પ્રથમ રૂલ કહાડવું જોઈએ; માસ્ટર સાહેબે તેમ કીધું નથી માટે ધનપાલશેઠને છોડી મુકવો જોઈએ.

છેવટે માસ્ટર સાહેબે કમુલ કીધું કે પોતે ખોટી રીતે ચાલ્યોએ હોય. તેના પરિણામમાં ધનપાલશેઠ છુટવો જોઈએ એવો પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો. પરંતુ રીતભાત અને ચાલતા રવૈયાની આખતમાં પોતે એક પુતલા જેવો હોવાથી, હવે પોતાના હાથમાં કંઈ સત્તા રહી હોય તે વિષે શક બતાવ્યો. વીલીઅમ્સ સાહેબે એને બહુએ રીતે સમજાવ્યો પણ એ સમજ્યો નહિ. આખરે સોલીસીટરનો બહુ આગ્રહ જોઈ એણે સોલીસીટરને જણાવ્યું કે હું ચીફ જસ્ટીસ સાહેબને મળીને આ કામમાં કેમ વર્તવું તે વિષે સલાહ લેવાને જાઉં છું.

ચીફ જસ્ટીસ સાહેબ ત્રણ વાગવા આવેલા હોવાથી પોતાના ઓરડામાંથી બહાર નીકળવાની તૈયારી કરતો હતો. તેટલામાં ધણા જરૂરીના કામ આખત માસ્ટર સાહેબે તેને મળવાની ખાએશ દેખાડવાથી એ પાછો સ્વસ્થ થઈને બેઠો. માસ્ટર સાહેબે તમામ હકીકત નિવેદન કીધી. પોતે એ કામમાં કેવી ભુલ કીધી હતી તે સાર પોતાની દલગીરી પણ બતાવી, અને હવે કેમ કરવું તે વિષે સલાહ માંગી. વીલીઅમ્સ સાહેબે જે જે દલીલો અને પદ્ધતિ બતાવી હતી તે પણ યથાસ્થિત વર્ણવી દેખાડી. પોતાના મનમાં ચીફ જસ્ટીસ સાહેબ બહુ હસ્યો કે આ માસ્ટર રીતનો અમલ કરનાર નહિ પણ તેનો જડસુ દાસાનુદાસ છે, તથાપિ તેને ખોટું ન લાગે માટે, ધીરે સાંસ્તે એણે સમજણ પાડી કે આવા કામમાં જો કે કંઈ દાખલો મળવો મુશ્કેલ છે, તોપણ કરેલો હુકમ જે અધિકારીએ કર્યો હોય તે વાજબી લાગતાં, તે અધિકારી ફેરવી શકે છે એજ સિદ્ધાન્ત ન્યાયપુરઃસર છે.

માસ્ટર સાહેબે પાછાં આવી, પોતે જે ભુલ કીધી હતી તે વીલીઅમ્સ સાહેબને બતાવી આપી અને તેના મત જોડે થીફ જસ્ટીસ સાહેબ મળતા થયા છે એમ જણાવ્યું. પરંતુ જે એપ્રીડેવીટો પર વીલીઅમ્સ સાહેબ આધાર રાખે છે તે તૈયાર થઈ કામમાં રજુ થાય, તોજ પોતે ધનપાલશેઠને છોડવાનો હુકમ આપશે એમ એ બોલ્યો. બહુએ ઝડપ રાખતાં ત્રણ એપ્રીડેવીટો, ભીખારીલાલ, દુલાશીઆ અને મુનીમના સોલીસીટરની તૈયારી થતાં સાડા પાંચ વાગ્યા. તે લક્ષપૂર્વક વાંચી બરોબર છે એવી પોતાની ખાતરી કીધા પછી, માસ્ટર સાહેબે શેરીફની આશીસ-માંથી ધનપાલશેઠને તેડાવી મંગાવ્યો. એપ્રીડેવીટો કામમાં રજુ રાખી એણે ધનપાલશેઠને છોડવાનો હુકમ કીધો. પોતાના અભિપ્રાયમાં એણે જણાવ્યું કે ભીખારીલાલની એપ્રીડેવીટ તે વધારે વજનદાર ગણે છે, કારણ કે તમામ હકીકત નાજેતર હતી તે વખતે એનો ડરાફ્ટ (ખરડો) થયો હતો. વખત ભરાઈ જવાથી મદનપાલશેઠની બુબાની બીજી મુદત ઠરે ત્યાંસુધી એણે બાકી રાખી.

માસ્ટર સાહેબની આશીસમાંથી ન્યારે સર્વ નીકળ્યા ત્યારે લગભગ છ વાગવા આવ્યા હતા. ભાઈતથા જાણી જોઈને તેઓની સાથે બહાર નીકળ્યો નહિ, કેમકે ધનપાલશેઠને છોડવાનો હુકમ થયો તેથી એનું મ્હોડું વીલું પડી ગયું હતું. વિશેષમાં ન્યારે પોતાના સોલીસીટરને કંઈ પણ એપ્રીડેવીટ ન કરવાની એણે ભલામણ કીધી, તેથી એને તો હવે ધનપાલશેઠની સામે જોતું ભારે થઈ પડ્યું. તે શેઠનો પોતાની તરફ કોઈ બ્યાપેલો જોઈને ભાઈતથા મનમાં બીલા લાગ્યો કે આવા શેડીઆ જોડે નકામું વેર ન બંધાયું હોત તો બહુ સાઈ થાત.

હાઈ કોર્ટનો દાદરો ઉતરતાં ઉતરતાં વીલીઅમ્સ સાહેબે ભીખારીલાલનાં બહુ વખાણ કીધાં ને શાખાશી આપી કે એપ્રીડેવીટનો ડરાફ્ટ તૈયાર કરી રાખવાની સમયસૂચકતા એણે ન વાપરી હોત તો, પાછળથી ગમે તેમ થાત, પણ તરત વેળા તો ધનપાલશેઠ ફસાઈ પડત. એ એપ્રીડેવીટ ઘણી સારી ઢબમાં અને મુદ્દાસર લખાઈ હતી તે સંબંધે પણ, એણે ભીખારીલાલનાં વખાણ કીધાં. બંને શેડીઆઓને ભલામણ કીધી કે તેઓ એનો જેટલો પાડ માને તેટલો ઓછો છે. મદનપાલશેઠ હરખમાં આવી જઈ ભીખારીલાલ જોડે શેકહેન્ડ કીધી. ધનપાલશેઠને ભાઈતથા ઉપર એટલો તો કાળ છુટ્યો કે ભીખારીલાલના કેસની થોડી ઘણી હકીકત જાણી લઈને એણે ચકલું—

“આજે હું તમારો જેટલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો છે. આજથી તમારો કેસ તમારો પોતાનો નથી પણ મારો પોતાનો છે એમ જાણજો. તમારામાં આટલી હોંશીઆરી ને સમયસૂચકતા છે તો બસ, એ કેસ તમે જરૂર જીતશો.

પણ તમે જીતો કે હારો, તોપણ તમારી વતી પૈસા ભરીને, વકીલ ખારિસ્ટરો રોકીને એ કેસ હું લડીશ. એક વરસ એકાદી મીલનું કમીશન જાણે મેં નહોતું ખાધું! પણ એ ભાઈતથાનો તો હું પુરેપુરો નાદરો ઉતારીશ. મને એણે સાહેદ તરીકે બોલાવ્યો ને ખરી વાતે પણ મારો પક્ષ ખેંચવાની એણે ના પાડી એટલું જ નહિ, પણ સામેો સતો થઈને એના સોલીસીટરને પણ વારવા લાગ્યો! એના મનમાં એ સમજે છે શું? પણ કંઈ શીકર નહિ, એક ઉંધે કયાં વહાણું વાથ છે. એની મતલબ અમારા જેવાને કોર્ટની દેવડીએ નાહક બોલાવી તમારું કામ લંબાવવાની છે, તો હવે હું ખાઈ પીને એની પાછળ લાગીશ ને એ કામ જોત-જોતાંમાં માર્ટર સાહેબ પાસેથી પાછું હાથ કોર્ટમાં લાવીશ, ત્યારેજ માઈ નામ ધનપાલશે! આવતી કાલે તમારે ખાતે ઉધરાવી રૂપીઆ એક હજાર હું આ સાહેબને મોકલાવીશ. તમે જોઈએ તેટલો ખરચ કરજો અને ખારિસ્ટરો રોકજો. તમને હું બધી છુટ આપું છું.

જતાં જતાં ધનપાલશેઠે વીલીઅમ્સ સાહેબને ભલામણ કરી કે હવેથી એ બીખારીલાલનો કેસ મારો અંગતનો સમજવો અને તેમાં જોઈતું ધ્યાન અને કાળજી રાખવી.

બંને શેડીઆઓ મદનપાલશેઠની ગાડીમાં બેસી ચાલ્યા ગયા. વીલીઅમ્સ સાહેબ પાલખીમાં બેસી પોતાની આશીસમાં ગયો. બીખારીલાલે જોયું કે જ વાગી ગયા છે ને વિહારીલાલ હવે આશીસમાં નહિ મળે; તેથી આજે બનેલી ખીનાનું મનન કરતો કરતો અને ખુશ થતો દ્રામમાં બેસી એ ઘેર આવ્યો. સાંજના જેમ તેમ વાળુ કરી પરવારી એ વિહારીલાલને ત્યાં જવા નીકળ્યો.

રંગરાવનો કેસ વિહારીલાલ અને બીખારીલાલે ભાગમાં ઉપાડી લીધો હતો ત્યારથી, એ કેસનું કામ બીખારીલાલની સલાહ પ્રમાણે વિહારીલાલ ધમધોકાર આગળ ચલાવતો હતો; તેથી રંગરાવ હવે બીખારીલાલને ત્યાં નહિ, પણ વિહારીલાલને ત્યાં રાજ વખત બે વખત આંટા ખાતો હતો. આજે પણ બીખારીલાલ ત્યાં ગયો ત્યારે રંગરાવ ત્યાં બેઠેલો હતો. રંગરાવનું કામ જોસબંધ આગળ ચાલતું હતું તેથી એની કાકીએ ખીજવાઈ જઈને પુણાના કેસમાં થયેલું હુકમનામું મુંબઈની હાઈ કોર્ટ મારફતે બળવવાને આપ્યું હતું. વિહારીલાલને આ સાંજના ખાતમી મળી હતી કે હાઈ કોર્ટમાંથી રંગરાવને દીવની કેદમાં મોકલવાનું વોરંટ નીકળી ચુક્યું હતું.

સપ્તમા ધારીને જ બેઠા હતા કે મોડા વહેલા રંગરાવની કાકી એજ પ્રમાણે કરશે, તેથી કોઈને અચંબો તો લાગ્યો નહિ. પણ રંગરાવ નકામે કેદમાં પડે એ

દેખીતી રીતે દીક નહોતું. બંને મિત્રે તે બાબત સર આગળથી નક્કી વિચાર કરી રાખ્યો હતો તેથી તે પ્રમાણે, આજે રાતના વિહારીલાલે રંગરાવને સલાહ આપી કે, હવે હાર્થ કોરટમાં દાવો દાખલ થઈ ચુક્યો છે અને સોલ્ડીસીટર મારફતે કેસ લડાય છે, એટલે તરત તો રંગરાવનું કોરટમાં બીલકુલ કામ પડવાનું નથી. માટે મા દીકરાએ કાંતો હવે વાંદરે કે અંદેરી કે હાર્થ કોરટની અસલ હકુમત બહારની બીજી એવીજ પાસેની જગામાં રહેવું. કાગળપત્ર લખી કામની જરૂરની હકીકત હું તમને જણાવીશ. કદાચ ને કોઈ વાર તમારી એરીડેવીટ કરાવવાની જરૂર પડી તો તમારાથી છાનામાનાં મુંબઈ આવી શકાય તેનો હું બંદોબસ્ત કરીશ.

રંગરાવ તે પ્રમાણે ચાલવાને કબુલ થયો. વિહારીલાલની સલાહ ઉપરથી મા દીકરાએ વાંદરે રહેવાનો બંદોબસ્ત અગાડીથી કરી રાખેલો હતો. મુંબઈમાં તેઓને ખા-ધખોરાકમાં ગુંગસ ઉપરાંત ખરચ થઈ જતો. વિહારીલાલ તેઓને આપતો કરતો તે ઉપરજ તેઓનો નિર્વાહ ચાલતો. વાંદરે રહેતાં થોડો ઘણો ઉગાળો થશે તેથી બંને જણાં ત્યાં જવાને રાજી હતાં. વિહારીલાલે રંગરાવના હાથમાં રૂપિયા પચાસની નોટ મુકી અને વાંદરાનું એનું ઠેકાણું લખી મોકલવાની સૂચના કરી જવાની રજા આપી.

એના ગયા કેડે લીખારીલાલે માસ્ટર સાહેબની આશીસમાં આજે જે બેલ લખવી બતાવાયો હતો તેનું યથાર્થ વર્ણન કીધું. વિહારીલાલ તો સાંભળીને દંગ થઈ ગયો! માસ્ટર સાહેબે કપાળનો ખોટો અર્થ કીધો તેથી પોતાનો મુરખાઈ બનપાલશેઠ આવી ફેરે પહોંચ્યો એમ સાંભળી વિહારીલાલ એક તરફથી નાખુશ થયો, પણ તેની બેઆબરૂ થતી લીખારીલાલની સમયસૂચકતાથી સહેજમાં બચી તેથી એ બીજી તરફથી હરખાવા લાગ્યો. અમૃતબજાર પત્રિકા વાંચી વાંચીને અને આવી આવી બાબતોનું બહુ મનન કરવાથી, અંગ્રેજી રાજ્યના કેટલાંક દૂબણો એને પ્રત્યક્ષ થઈ ગયાં હતાં તેથી તે બાબત પોતાના વિચાર દર્શાવતો એ બોલ્યો—

“એ તો એમજ હોય, જ્યાં રાજ્ય કર્તા પરદેશી છે, પ્રજાની અને તેની ભાષા જુદી જુદી છે ત્યાં, એથી ઉલટા પરિણામની આશા રાખવીજ ફાગટ છે. વિશેષમાં જ્યારે પ્રજાની ભાષા અને રીતભાત નહિ જાણનારા સાહેબલોકને જોખમ ભરેલા ઓઢાઓ આપવામાં આવે છે ત્યારે. એજ કારણસર દેશના ખરા હિતચિંતકો અને આપણી કૌન્સિલ એવી લડત ચલાવે છે, કે દેશના મહોટા મહોટા ઓઢાઓ દેશી-ઓને ખુલા કરી આપવાથી જો અનેક લાભો થશે તેમાંનો આ પણ એક છે કે, દેશી અધિકારી એવે ઠેકાણે ‘આદાની સુંઠ નહિ વાડી નાંખે, કે બારસું નહિ કરે.’ વિહારીલાલ હજી પણ ચાલતા વિષયમાં વધારે મશગુલ થઈને વધારે બોલવા જતો હતો પણ લીખારીલાલે એને વાચો.

“ભાઈ, તારા તત્સંબંધે વિચાર હું સારી પઠેમ જાણું છું. હું કંઈ કૈન્ગ્રેસનો પ્રતિપક્ષી નથી, તથાપિ તે બાબત બાળે મારે તારી આગળ ચર્ચાવવી નથી. હું તો તને એમ કહેવાને આવ્યો છું કે ધનપાલશેઠની આજે બેઆબરૂ થતી અટકી, તેથી એ શેઠ મારા પર એટલા તુષ્ટમાન થઈ ગયા છે અને મુનીમજી પર એટલા રોષે ભરાયા છે, કે હવેથી માઈ કામ વકીલ બારિસ્ટર દ્વારા ચલાવતાં જે ખર્ચ થાય, તે પોતાના પદરમાંથી આપવાને એ શેઠ કમુલ થઈ ચુક્યા છે, એમ જાણી તું પણ રાજી રાજી થશે.”

વિહારીલાલના હરખનો પાર રહ્યો નહિ. થોડીવારે બધો વિચાર કરી એ બોલ્યો—

“અંગ્રેજમાં એક કહેવત છે કે ‘જાઈને પણ લાભ કરતા ન થઈ પડે તેજ ખરાબ પવન જાણવો.’ એ ધનપાલશેઠને લીધે આજે ચાલો, તમને લાભ થયો એજ આપણે તો પાડ માનવાનો છે. પરમેશ્વરની શું લીલા છે કે આ ભાઈની પાંધડી આ ભાઈની માથે મુકીને તે જગતનો વ્યવહાર ચલાવે છે. એકને હસવું કરે છે ને બીજાને રડવું કરે છે. દુનીઆ દોરંગી.....”

“વળી તું તારા બીજા લવારા પર ચહડ્યો જણાય છે. અત્યાર સુધી તું કૈન્ગ્રેસનો હીમાયતી અને રાજદ્વારી ખટપટ કરનારો હતો, તે ધડીકમાં મમતારામની પેઠે મહોટો વેદાંતી અને શીલસુક થઈ જાય છે. મારી સલાહ માને તો તારે તો પેલા કેશવલાલની પેઠે મૌન ધરતાં શીખવું જોઈએ.”

“કેશવલાલ સંબંધે હું એક તમને ખુશ ખબર કહું.” વિહારીલાલ બોલ્યો—

“આજે આપણે એક બીજા આગળ ખુશ ખબરનાં પોટલાં ઉઘાડવાને બેઠા છઈએ. મદનપાલશેઠ એને પોતાના સેક્રેટરી તરીકે સો રૂપીઆના પગારથી રાખ્યો છે. પણ અરે હા—” એમ બોલતાં વિહારીલાલને કંઈ વાત યાદ આવી હોય એમ એણે કહ્યું—“એણે મને કહ્યું હતું કે મારી જોડે કંઈ ખાનગી વાત કરવાને મને મળવાને આવવાનો હતો, ને વચમાં આટલા બધા દહાડા થઈ ગયા ને એ કંઈ મળવાને આવ્યો નહિ ! મને પણ કામકાજમાં એ વાતનું જ્ઞાન રહ્યું નહિ. એ નહિ મળ્યો, પણ મારે તો એને મળવું જોઈતું હતું. રખેને એને ખોટું લાગે કે હું ડુલાર્ઈ ગયો છું.”

“નહિ, કેશવલાલ ખોટું લગાડે એવા નથી. આજે તો મોડું થઈ જાય. માટે કાલે રાતના આપણે એને જરૂર મળશું; એટલે સઘળો ખુલાસો થશે.”

એટલામાં ત્યાં સુખપાલકાકા અને કેશવલાલ આવી પહોંચ્યા.

પ્રકરણ ૪૫ મું

મમતારામની સામે બાજી રચાય છે

આડે લાડે આડો વહે.

(ગુજરાતી કહેવત.)

સુખપાલકાકાએ બનરમાં એવો ગળગોળો સાંભળ્યો હતો, કે ધનપાલશેઠ ટેક્સીંગ માસ્તરની સામે બોલ્યો તેથી તેને કેદમાં મોકલવાનો હુકમ થયો, ને તે પ્રમાણે તેને કેદમાં પણ લઈ જવામાં આવ્યો. એના વકીલ આરિસ્ટરોએ બહુએ માથાકોડ કીધી પણ માસ્તર સાહેબ એકનો બે થયો નહિ. હવે આજેજ સુખ-પાલકાકા બીખારીલાલના કામમાં માસ્તર સાહેબ આગળ જુબાની આપી આવ્યો હતો. તે વખતે ત્યાં બધું સુલેહ સંપ જેવું હતું. પરંતુ પોતાની જુબાની બધાસ થઈ અને ધનપાલશેઠની જુબાની લેવા સાઈ નામ બોલાયું ને કાકા ત્યાંથી મદનપા-લશેઠને સલામ કરતો ચાલી નીકળ્યો હતો. પોતાના ગયા પછી તેમ બન્યું હોય એમ ધારી, એને ખરી બીના જાણવાની ચટપટી થઈ હતી. એ બાબત બીખારીલાલથી ખરી ખાતમી મળશે તેથી એ બીખારીલાલને મળવા ગયો પણ ત્યાંથી એને ખબર મળી કે તે તો વિહારીલાલને ત્યાં ગયો છે, એટલે ખરો પત્તો મેળવવાને એ અહીં આવ્યો હતો. રસ્તામાં એને કેશવલાલ મળ્યો. એ, પણ વિહારીલાલને ત્યાં કંઈ વાત પુછવાને નીકળ્યો હતો. રસ્તામાં કાકાનો બેટો થતાં—“ચાલો, બહુ સારૂ થયું”—કેશવલાલે સુખપાલકાકાને કહ્યું—“મારે પણ વિહારીલાલ આગળ કંઈ વાત કરવી હતી. તમે ત્યાં હશે તો તમે પણ મને સારી સલાહ આપશો. આપણામાં કહેવત છે કે ‘ધરડા વગર ગાડું ચાલે નહિ.’ માટે તમે ત્યાં આવો છો તેમાં મને પણ લાભ જ છે.”

“ભાઈ”—કાકા ઠેકઠી કરતો બોલ્યો—“એ તો અસલના વારામાં એમ હતું. આજકાલ તો જમાનો ફેરવાઈ ગયો છે. ભણી ભણીને આજ કાલના જુવાની-આઓ એટલા તો ખબરદાર થયા છે કે અમારા જેવા ધરડાઓનો તો કેઈ ભાવે પુછતું નથી !”

“પણ કાકા, તેમાં જ તેઓ ખતા ખાય છે તે આપણે ક્યાં નથી જોતા.”

એમ વાત કરતા તેઓ વિહારીલાલને ત્યાં આવી પહોંચ્યા. વિહારીલાલે બંનેને હેતથી બોલાવ્યા. સુખપાલકાકાએ કંમરે પીછોડી બાંધી દીધી હતી ને હાથમાં લાકડી રાખી હતી. એ લાકડી પર પોતાના શરીરનો ભાર નાંખીને બેઠાં બેઠાં એણે બીખારીલાલને પુછ્યું—“ભાઈ, આજે બનરમાં એવો ગપાટકો ગોળો છુટ્યો

છે કે ધનપાલશેઠ માસ્ટર સાહેબની સામે બોલ્યા તેથી તેને કેદમાં લઈ ગયા તે શું ખરું છે? તે જાણવાને માટે હું અહીં આવતો હતો એવામાં રસ્તામાં દેશવલાલ મારી બેળા થયા. એવું તે ધનપાલશેઠે શું કીધું? હું હતો ત્યાં સુધી તો બધું કીકા-કીક હતું ને મારા ગયા પછી એ બધું શું થઈ ગયું?”

“શું થઈ ગયું શું” — વિહારીલાલે હસીને કહ્યું — “એ તો કાકા, પારકા પરદેશીનું રાજ છે તે ધડીકમાં રંગમાં ભંગ થાય તેમાં નવાઈ શી! આપણી લાગણી ને રીતભાતને એ લોક કાંઈ કાળે સમજવાના નથી. તેમાં હમણાં હમણાં તેઓ નભરવસ થઈ જઈને અતિશે દાવ્ય મારતા થઈ ગયા છે.”

“ત્યારે શું બળરમાં જે ગપ ઉડી છે તે ખરી છે?” સુખપાલકાકાએ ફાલ નાખતાં પુછ્યું.

“નારે કાકા” — બીખારીલાલે કહ્યું — “એ તો વિહારીલાલને એમ બોલવાની ટેવ પડી ગઈ છે, તે જ્યારે ને ત્યારે અંગ્રેજ સત્તાધિકારીઓ સામે ઝડાકા લેવાનું એના મનમાં ભૂત ભરાઈ આવે છે. બાકી તમે કહો છો તે ગોળો થોડો ખરો હતો ખરો. ધનપાલશેઠને માથે આજે તવાઈ આવવામાં બાકી રહી નહોતી. શેરી-ફના સીપાઈઓ સુદ્ધાં એને પકડવાને આવી પહોંચ્યા હતા; પણ સાઈ થયું કે પર-મેથરે સૌની લાજ રાખી. મદનપાલશેઠ વીલીઅમ્સ સાહેબને બોલાવી લાવ્યો ને માસ્ટર સાહેબે ધનપાલશેઠને છોડવાનો હુકમ કીધો.”

તે પછી બીખારીલાલે તમામ હકીકત સુખપાલકાકાને સમજાવું પડે તેમ કહી સંભળાવી. ધનપાલશેઠે કેવી રીતે કપાળ શપ્દ વાપર્યો ને માસ્ટર સાહેબે પોતાની પૂર્વાવસ્થામાં શીખેલી ગુજરાતી ભાષાને આધારે કપાળનો કેવો અર્થ કીધો, તે સાંભળીને કાકાની તાબુખીનો પાર રહ્યો નહિ. સવળી ખીના સાંભળીને એ હસતો હસતો બોલ્યો —

“કપાળનો અર્થ માસ્ટર સાહેબ એવું કપાળ સમજ્યો હશે, તેથી વિવાહનું વરસી કરી નાંખ્યું! આટલો બધો રોષ અંગ્રેજે શું કામ રાખતા હશે, કે જરાક વાતમાં અને ધડીક વારમાં તેઓ ઇંછેડાઈ પડે છે. આગલા જમાનામાં આવું અંધેર નહોતું ચાલતું.”

“હું બીખારીલાલને એજ કહ્યાં કરું છું કે અંગ્રેજે પાસથી આપણે અહીં ઇન-શાફ માગવો છેક નિરર્થક છે. અહીં આગળ તો સત્તાનો સ્વાદ એ લોકો ચાખે છે તેથી મદવાળા થઈ ગયા છે. માટે હવે તો આપણે નહાની મહોટી ફરીઆદ ઠેઠ પાર્લામેન્ટમાં ધસડી જવી તોજ સુક્કરવાર વળશે. અમૃતબળર પત્રિકા પણ આજ વરસો થયાં એવું એજ કહ્યાં કરે છે.”

“લાઇ, તમારી આવી રાજદુવારી વાતો હું પાધરી સમજતોએ નથી. પણ મને તો લાગે છે કે ત્યાંના અંગ્રેજોમાં અને અહીંના અંગ્રેજોમાં શું ફેર હશે? બધા આખરે એકજ માના પુત્ર કેની? એકજ લોહી કેની? માટે મારી સમજ પ્રમાણે એ લોક તો ત્યાં અને અહીં એક જાતનો તાલ રમે છે, જ્યારે વાત બહુ વિફરી જાય ત્યારે ઢાંકપીછોડો કરતા હશે, બીજું શું?”

લીખારીલાલે હા કહી, પણ વિહારીલાલે કહ્યું—“ત્યાંના અને અહીંના અંગ્રેજોમાં બહુ ફેર છે, તેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો લોર્ડ રીપન સાહેબ છે. કેવી અમીરી! કેવી દૈવી પ્રકૃતિનો એ નરવીર! ત્યાંના હવાપાણી બહુ સ્વતંત્ર છે. લોકનું રાજ્ય-અંધારણ અને જનમંડળ સત્તાના તુમાખ વગર, રીતસરની સ્વતંત્રતામાં વરતે છે; તેથી ધનશાહ ત્યાંજ મળવાનો છે. અહીં તો બધું હીકાક અને ટાપટીપ છે.”

“ધનશાહ ત્યાંજ મળવાનો છે એમ નહિ, પણ”—કેશવલાલે કહ્યું—“મને તો ત્યાં મળે. એટલું ખરું કે તમે કહો છો તે કારણથી ત્યાં મળવાના સંભવ વધારે છે. પણ એટ ઓટનની બહાર કેઇ લીખરલ કે કો-ઝરવેટીવ નથી. પણ સર્વે જાન યુલની માલ મીલકતમાં વૃદ્ધિ કરનારા જાન યુલના ભાગ્યશાળી પુત્રો છે; પણ આ વાત બહુ આડી નીકળી છે. ધનપાલશેઠ છુટ્યો એજ બહુ થઇ.

“એને છોડવવામાં”—વિહારીલાલે કહ્યું—“લીખારીલાલે બહુ સમયસુચકતા વાપરી હતી. અનેલી વાતનો એશીડેવીટના આકારમાં એક ખરડો એણે તરત ને તરત તૈયાર કરી રાખ્યો હતો અને મારટર સાહેબે છોડતી વખતે એજ એશીડેવીટપર વિશેષ વજન આપ્યું હતું. તે વાત તો તમને લીખારીલાલે કહી નથી.

“એ તો હીક થયું”—લીખારીલાલ વાત ફેરવતો બોલ્યો—“મારાથી આજે ધનપાલશેઠ એટલા તો ખુશ થઇ ગયા, કે મુનીમજ સામે વજીલ બારિસ્ટરો રોકી કેસ લડવાને સાફ, મને જેટલા રૂપિયા જોઇયે તેટલા આપવાને એ શેઠ આજે કયુલ થયા છે. એટલે ખરું પુછો તો, આજે, મહોટો લાભ તો મનેજ થયો છે. કારણ કે હવે કામ ધણું ચાલે તો વરસ બે વરસમાં સમાપ્ત થશે. કેસની કુંચી હું જાણું છું ને હવે વજીલ મારફતે હું જે જે કહીશ તેનાપર વજન પડશે. પંડે લડવામાં મારી ચૌદ આના વાત તો હવામાં અધર ઉડી જતી હતી, પણ હવે જોઇ લ્યો, એજ મુનીમજ મારે પગે પડતો આવે છે કે નહિ!”

“લાઇ તમારા જ્ઞોમાં સાકર”—મુખપાલકાકા હરખમાં આવી જઈ લીખારીલાલના ઓવારણાં લેતો બોલ્યો—“તમે કેસ જીતશો ત્યારે જ તમારા બાપનો જીવ સ્વર્ગમાં ઠરીને બેસશે! પેલા સાલા ભ્રાહ્મણને જોઇને મારો તો આત્મા કપાઇ જાય છે. સાલો ગામડે ગામથી પાંચસે રૂપરૂડીને પગારે આવેલો, તે આજે

ગાડી ઘોડે ફરે છે, છુટ મોનં પહેરે છે, ચરમા લંટકાવે છે, અને બે લાખનો આસામી ગણાય છે! આજે બાઈતથા, ધનપાલશા ગોડીની પેટે, કારટમાં એક પેટી પર બેસી ડુંડે પેટે પાન ચાવતો હતો, તેને જોઈને મને તો એવી ચ્હીડ ચ્હીડી કે સાળાને ઉંચકીને સામા દરીઆમાં જ ફેંકી દઉં! પણ હું શું કરું, એકતો હવે અવસ્થા થઈ ને તેમાં હાઈ કારટની સ્વર્ગની નીસરણી જેવી સીડી ચ્હીડીને મારા તો રામ બોલો બાઈ રામ થઈ રહ્યા. આજે પણ મ એને હામ દેવામાં કંઈ કચાસ રાખી નથી. એ તો સાંભરશે ત્યારે મુનીમ મને યાદ કરશે!”

“કાકા, આજે પણ તમે શું મુનીમની ઝાડકણી લઈ બેઠા હતા?” ભીખારીલાલે પુછ્યું.

વાત તો એવા જ મીઠન ઉપર હું લાવતો હતો, પણ બાઈતથા પહોંચેલો તે આજે એક બોલ બોલ્યો નહિ! એવામાં એક પછી એક તમે બધા આવતા ગયા ને વાત અટકી.

“તો પણ તમે એને તમારી જુવાનીમાં ઠીક સપડાવ્યો!”

“સપડાવે નહિ! એ તો સાળો અંગ્રેજ ધનશાહ આંધળો છે. ખરી વાતનું તોલ તો આમ એક ચપટીમાં થઈ જાય છે. ચોખ્ખો તો એક દાણો દાખ્યો તો બસ છે. કોઈ પુછે છે કે એ બાઈતથા પાસે પાંચસેના પગારમાંથી તે બે લાખનો જીવ કેમ થયો! આપણા જાણીતા કેસોમાં આપણે જે ઘેરઘેર ધનશાહ આપીએ છીએ તેજ ખરો ધનશાહ છે. બલેની વઝીલ બારિસ્ટરો લાંબા લાંબા પોથાં કહાડે ને લાંબી લાંબી વાતો કરે! ખરી ખીનાને જોઈએ તેટલાં અસ્તર કરોની, પણ ખરૂં તે ખરૂં જ! સોનાને શ્યામતા કોઈ દહાડો લાગે જ નહિ! મુનીમે સારી ધાપ મારી છે એમ આપણું છોકરું પણ આંખ મીચીને કહે, પણ આ અંગ્રેજ રાજ્યનો ધનશાહ ખરી વાતને સોધી કહાડવા, આડી આડી વાતોની આમથી તેમ અદ્રાજીક કર્યા કરે છે અને બાઈતથા જેવા હરામખોરો તાગડખીન્ના કરે છે!”

ભીખારીલાલે કેશવલાલને આવવાનું કારણ પુછ્યું. કેશવલાલ બોલવા જતાં વિચાર કરતો બેસી રહ્યો ને સુખપાલકાકાએ પુછ્યું—

“બાઈ, એવું તે શું છે કે તમે વિચારમાં પડી જાઓ છો. રસ્તામાં પણ તમે મારા જેવાની સલાહ લેવાની વાત કરતા હતા; પણ તમે કયાં ઓછા સમજી છો કે મારા જેવાની તમને જરૂર પડે.”

“કાકા, તમે સાંભળો”—કેશવલાલે કહ્યું—“તમે જાણતા હશે કે નયુશેઠને હું આગળ શીખવવા જતો હતો. તે વખતે એ શેઠની ઉંમર નહાની હતી. મારા હાથ નીચે એ શેઠ માણુમાણુ અંગ્રેજ બે ચોપડી શીખ્યો ને પછી લણવાનું છોડી દીધું; પણ મારે માટે એ શેઠની મા બહેનને સારો વિચાર હતો. તેઓના મનમાં કે નયુશેઠને

મારો સહવાસ હશે તો માણસની હારમાં આવશે. તેથી તેઓના કબ્બા પ્રમાણે એણે લાણવાનું છોડી દીધા પછી પણ હું ત્યાં જતો આવતો. નથુશેઠને મારો ધાક હતો ને માઈ કહેવું લાવે કે કલાવે એ માન્ય રાખતો. નથુશેઠ ઉડાઉ હતો એમ તો તે વખતે પણ મારા જાણવામાં હતું ને મા જહેન સાથે ઘણી વાર કજીઆ કરતો તેનું સમાધાન પણ હું કરતો. એવામાં ત્યાં મમતારામ દાખલ થયો ને જોતજોતામાં શેઠનો માનીતો થઈ પડ્યો. મારી ખાતરી થઈ કે મમતારામ શેઠને બગાડે છે ને નથુશેઠની મા જહેનને મેં તે પ્રમાણે કહ્યું. પણ દેવયોગથી કે મમતારામ એવી તદખીર રમ્યો તેથી, તેઓ મારા કહેવાનો અર્થ ઉપાજ સમજ્યા કે હું મમતારામની ઠાલી અદેખાઈ કંઈ છું. તે કારણથી નથુશેઠને ત્યાં જવું આવવું મેં ઓછું કરી દીધું. એક દહાડો વિહારીલાલે મને વાત કીધી કે ધનપાલશેઠ પાસથી રૂપીઆ પચાસ હજાર મમતારામ મારફત નથુશેઠ લીધા છે, ને ખીજ પચાસ હજાર કે વધારે લેવાની વેતરણ ચાલે છે. વળી મેં ખીજે ટેકાણેથી પણ સાંભળ્યું કે નથુશેઠ લાખો રૂપીઆની ચીઠ્ઠી મારવાડીને આપી છે. હું તો વિચારમાં પડ્યો કે મારે શું કરવું. નથુશેઠની મા જહેન મારા સમજાવ્યાં સમજવાનાં નથી, કારણ કે હું મમતારામની અદેખાઈ કંઈ છું એવા વિચારે તેઓના દીલમાં જડ ઘાલી હતી, ને મેં ત્યાં જવાનું ઓછું કીધું તે બાબત પણ તેઓએ ઝાઝી પરવા કીધી નહોતી. એવામાં મદનપાલશેઠ મને સેક્રેટરી તરીકે રાખ્યો. એના મનમાં પણ મારે વિષે પ્રથમ એવો શક ગયો કે નથુશેઠને આડે રસ્તે દોરવનાર હું છું. પરંતુ એ શેઠ ખબરદાર હતો ને અનંગપાલશેઠ, અને વિહારીલાલના કહેવાથી ધનપાલશેઠ, મારે માટે બે ખોલ સારા કબ્બા, તેથી એ શેઠ મને અને મમતારામને પોતાને બંગલે એક વખતે બોલાવી તોલ કરી લીધા, કે નથુશેઠને આડે રસ્તે લઈ જનાર હું નહિ પણ મમતારામ છે. તથાપિ એ શેઠ મને સલાહ આપી કે લોકમાં મમતારામને લીધે માઈ નામ નકામું વગોવાય છે, માટે તે બાબત મારે ચેતતા રહેવું સાઈ છે. હું વિચાર કંઈ છું કે મારે શું કરવું.

“હા હા”—વિહારીલાલ બોલી ઉઠ્યો—“હવે મને યાદ આવે છે. આપણે તે દહાડે મદનપાલશેઠના બંગલામાં એકઠા થયા તેની થોડો વાર અગાઉ, મમતારામને બાલકેશ્વરમાંથી એક વિક્ટોરીઆમાં બેસીને મેં જતો જોયો હતો. તમારી બેની જોડે એ શેઠ તેજ દહાડે વાતચીત કરી કેમ ?

“હા, તેજ દહાડે”—કેશવલાલે કહ્યું—“ને તેજ વખતે મારા જાણવામાં આવ્યું કે ધનપાલશેઠ અને મદનપાલશેઠ એજ મમતારામની મારફતે ખીજ રૂપીઆ પચાસ હજાર ખીરવાનું કરે છે.”

“તે સાઈ એક બીજું ખત આગળના જેવું તૈયાર કરવાનું ઘનપાલશેઠે મને હમણાંજ કહ્યું છે.”

“હવે લોકા મારે માટે વગર સમજે ખોટા વિચાર બાંધે તેઓને હું શું કરું? કંઈ જગતને મોડે ઢાંકણું છે?”—કેશવલાલે કહ્યું—“પણ હું એક બીજા ધર્મ-સંકટમાં આવી પડ્યો છું. નથુશેઠનું મેં લુણ ખાધું છે માટે એની મા બહેનને એતાવવાં એ મારો એક લેખે ધર્મ છે. પણ હાલમાં તો નથુશેઠની આગળ મમતા-રામનું ચલણ ને એ એવો પહોંચેલો છે કે એણે પાણી પહેલાં પાળ બાંધી રાખી હશે. કાણુ જાણે છે કે નથુશેઠની મા બહેનને એ વાતની ખબર નથી? અને ધારે કે મમતારામની શીખવણીથી, કે બીજા કાંઈ રીતે એ લોકને એવાજ વહેમ ગયો કે નથુશેઠને મેંજ અગાડી મુક્યો છે તો? તેથી મને વિચાર થાય છે કે હું ત્યાં જઈને ગમે એટલું સમજાવીશ, તથાપિ એ લોકની ખાતરી થશે નહિ.”

“ભાઈ, મને પણ”—સુખપાલકાકા બોલ્યો—“મમતારામ માટે સારો વિચાર હતો, મારે ત્યાં, ઘરમાં એને પીએરની ઓળખાણ હોવાથી મમતારામ ધણી વાર આવે છે, અને ઘરમાંથી પીએર કંઈ મોકલવાનું હોય તો એની મારફતે જાય છે. હમણાં થોડા દહાડા ઉપર નથુશેઠના ઘરનું કેટલુંક જર અવેરાત જે મારી મારફતેજ નથુશેઠના બાપે ખરીદ કરેલું હતું, તેની બજારમાં માગણી થતી હતી. મારા જોવામાં તે આવ્યું. હું તો વિચારમાંજ પડી ગયો કે નથુશેઠનું અવેરાત અહીં ક્યાંથી! તપાસ કરતાં જણાયું કે મમતારામની મારફતે એ અવેરાત બજારમાં વેચાતું હતું. ત્યારથી મારી તો ખાતરી થઈ છે કે નથુશેઠને એજ મમતારામ ખાખાવીખી કરી નાંખશે. મારે ત્યાંથી એનો પગ કેમ બંધ કરવો ને એને ખોદું ન લાગે તેના વિચારમાંજ હું છું.”

બધા જણા વિચાર કરતા બેસી રહ્યા. સુખપાલકાકાના મનમાં એક વાતનો બુદ્ધો બેસી ગયો હોય એમ એ થોડી વાર રહીને બોલ્યો—

“હું તમને એક વાત કહું તે તમારી બધાની બ્યાનમાં ઉતરે છે? આ કામ બહુ બાંકું છે ને તમારાથી કે વિહારીલાલ કે બીખારીલાલથી કંઈ થઈ શકે એમ નથી. પણ નથુશેઠની મા બહેન પાસે હું જાવું તો કેમ? જો કે તેઓની પાસે ધણાં વરસો થયાં હું ગયો નથી, તો પણ તેઓ મને સારી પેઠેમ ઓળખે છે. કારણ કે નથુશેઠના બાપના વખતમાં મારી મારફતે ધણું અવેરાત લેવાતું હતું. બધા દલાસોમાં એના બાપને માઈ બોલવું બહુ ગમતું. હમણાં નથુશેઠનું જે અવેરાત વેચાયું તેમાંનું થોડું લઈને હું તેમની પાસે જઈ, અને આગલી ઓળખાણ કહાડી તે અવેરાત બહુ સાઈ ને રાખવા જેવું છે એમ કહી, જાણે વેચવા આવ્યો હોઉં એમ તેઓને બતાવું! અલબત્ત તેઓ પોતાનું અવેરાત છે એમ પારખી કહાડશે, નહિ પારખી કહાડે તો

હું તેઓની આગળ સીફતથી વાત કહાડીશ, કે આવું ઝવેરાત તેઓ પાસે છે અને રાખશે તો તેઓને ઘેર શોભીતી બે જોડ થશે. ગમે તેમ કરીને એ લોકોની ખાતરી કરી આપીશ કે એ ઝવેરાત તેઓનું છે અને તે બજારમાં વેચાય છે. એટલે તેઓને તરત વહેમ જશે કે નથુશેઠ વેચાવતો હશે. પણ કોની મારફતે વેચાતું હશે. તે જાણવાને તેઓ અધીરાં થશે. રંગ રાગ જોઈને બધી વાત હું એવી સીફતથી કરતો જઈશ કે તેઓ મને પોતાનો મેલાપી જાણી, કોની મારફતે તે વેચાય છે તેની ખાતરી મેળવવાનું કહેશે. એકવાર તેઓનો મારા ઉપર વિશ્વાસ આવ્યો કે પછી હું કેશવલાલને સાંગોપાંગ બચાવી લઈશ, ને એ બધાં કારસ્તાન મમતારામનાં છે એ વાત, કાંઈએ તેઓના દીલમાં મેખ મારી હોય એમ, ઠસાવી દઈશ. એકવાર વાત મીઝન ઉપર ચઢવી જોઈએ. પછી જોઈ લ્યો” —કાકા પોતાની ખરી કુલાસ મારતો બોલ્યો—“અમે ઝવેરી બચ્ચા જીવે ને દલાલ તે દોને લાલ રાખીને કામ કહાડી લઈએ.”

“પણ સુખપાલકાકા, એ ઝવેરાત તો વેચાઈએ ગયું હશે તે હવે તમારે હાથ ક્યાંથી આવશે” —વિહારીલાલે પુછ્યું.

“વેચાઈ ગયું, પણ કંઈ નાબુદ તો નથી થયું, અમે ઝવેરી તો નહિ વેચવાનો માલ પણ એક બીજા પાસથી લઈ બજારમાં દેખડાવીએ કરીએ. એમાં કંઈ મહેટી વાત નથી.”

“કાકાની યુક્તિ મને પસંદ પડે છે” —ભીખારીલાલ બોલ્યો. “આપણે ત્રણ જણા તો નકામા જેવા જીવે. નથુશેઠની મા બહેન આગળ કાંઈ નિસ્પૃહી માણસ વાત કરે તોજ કારજ સરે એમ છે.”

“વળી એથી આપણને બીજાને પણ લાલ છે” —વિહારીલાલ ભીખારીલાલની વાતને પુષ્ટિ આપતો બોલ્યો—“હજી લાઈશ્રી પાંચનો પગ ચાલુ છે તે દરમ્યાન નથુશેઠની માબહેન આગળ કેશવલાલનું હિતચિંતક કાંઈ હોય તો, મમતારામ ડાળે ડાળે, તો આપણે પાંદડે પાંદડે, એમ બની શકશે.”

“નથુશેઠ સુધરે કે નહિ તે તો કાણ જાણે” —સુખપાલકાકા પાછો વિચાર કરતો બોલ્યો—“પણ મમતારામનો તો એના ઘરમાંથી પગ કહડાવીશ; પછી કાણ જાણે નથુશેઠ આડો થઈને બેઠો તો. કારણ કે હવે એ ઉંમરમાં આવતો જાય છે ને મા બહેનને શેનો ગાંઠતો હશે? ગમે તેમ હો, હું તો રંગપરથી રાગ પારખીને વરતીશ, ને એટલું તો હું કરી શકીશ કે એની મા બહેન મમતારામથી ચેતતાં રહેશે. તેઓના કાનમાં એવો ગુસ્મંતર મુકીશ કે એક કોડીનું પણ ઝવેરાત તેઓ નથુશેઠને ધીરશે નહિ.”

“કાકા”—કેશવલાલ પોતાની સંમતિ આપતો બોલ્યો—“તમારી યુક્તિ તો આખાદ છે, પણ તમારે બહુ હાંસીઆરીથી ઘડી ઘડીના રંગ જોઈ તે પ્રમાણે ચાલવું જોઈશે.”

“ભાઈ, આ આખો જન્મારો ઝવેરની દલાલીમાં પુરો થવા આવ્યો છે, ને એટલી ગત અમને નહિ આવડતી હોય? બલબલાની આંખમાં ધુળ નાંખી આવ્યો છું તો એની મા બેહન-આખરે ઐરાંઓને પહોંચી વળવામાં તે શું મહેટી વાત છે?”

“મને એક વાતની શીકર રહે છે”—બીખારીલાલ વિચાર કરતો બોલ્યો—“નથુશેઠની મા બહેન પાસે તમે જશો આવશો એ વાત નથુશેઠ દ્વારા, અથવા પોતાની મેળે મમતારામના જાણવામાં આવશેજ આવશે. એટલે એને જરૂર વહેમ પડશે ને એની બાળ બીજી રીતે જોઈવી દેશે તો?”

“તમારૂં કહેવું ખરૂં છે”—મુખપાલકાકાએ વિચારીને જવાબ આપ્યો—“આપણે કંઈ મમતારામના હાથ પગ થોડા બાંધી રાખ્યા છે. એ એતે તો એતવા હો, એમાં શું? સખ સખડી સમાલીઓ. ઝવેરની દલાલીમાં અમે દલાલો ધણીવાર એક બીજાની આડા આવીએ છઈએ, તેમાં જેનો તાલ વધારે ફાળ્યો તે ખરો. તે કરતાં તો આમાં કંઈ વધારે થવાનું નથી?”

“ના પણ”—કેશવલાલે કહ્યું—“તમે મા બહેનને એક વાટે લઈ જશો, તો મમતારામ નથુશેઠને બીજો વાટે લઈ જશે, ને તેમ થતાં તેઓ વચ્ચે કળ્ત્રાઓ વધી પડ્યો તો?”

“તેમ કરવા દેવું કે નહિ એ વાત મારા હાથમાં છે કેની? એટલી બધી ખંચતાણુ કે મમત હું રાખીશ નહિ, ને એની મા બહેન રાખતાં જણાશે તો હુંજ સામો તે લોકને વારીશ. મૂલ મુદ્દે તો એટલીજ વાત છે કેની કે કેશવલાલને નથુશેઠનાં ધરવાળાં બદનામ કરે નહિ, અને જે એનાજ ધરવાળાં તેને બદલે મમતારામને હડધુત કરે તો પછી બીજાઓ પણ દેખા દેખીએ તેમજ કરશે.”

“કાકા, તમારી વાત સત્તર આના ને ત્રણ પાછ છે”—બીખારીલાલે કહ્યું—“ત્યારે હવે જોઈએ, તમે આ કામ કેવી રીતે સાંગોપાંગ ઉતારો છો.”

“ભાઈ”—મુખપાલકાકા બોલ્યો—“એ કામ તો તમારે હવે થયુંજ જાણવું. જુઓની, આજે અગાઉથીજ સારા સુકન થયા, નહિ તો મારૂં ને કેશવલાલનું મળવું થાતજ નહિ, તમારાથી એ કામ સળ પડતજ નહિ.

“હા કાકા”—કેશવલાલ બોલ્યો—“મેં આજેજ તમને રસ્તામાં નહોતું કહ્યું કે ઘરડા વગર ગારું ચાલે નહિ.”

“મને એક ખીજી તદખીર મુજી આવે છે”—કાકાએ વિચારીને કહ્યું—“તમે જાણતા હશે કે મદનપાલશેઠની કુમ્મડા મંડલીમાં એક દૂસ્તરીમાં માઈ નામ દાખલ કરાવવાને એ શેઠની ફરમાસથી કેશવલાલે મને આમ્રહ કયો ને દાખલ કરાવ્યો. બાકી મારા મનથી એ લઈએ મને ખીલકુલ ગમતું નહોતું. પણ ઈશ્વર જે કરે છે તે સાઈજ કરે છે. અમતારામ પણ એક દૂસ્તરી છે. એટલે એ મસે માઈ ને અમતારામનું મળવું થશે. નથુશેઠની મા બહેનને ત્યાં હું જાઉં આવું છું તેની એને ખબર પડી છે કે નહિ, અથવા પડી છે તો, એ મારી જેડે કેવી રીતે વરતવા ધારે છે, એ બધી બાતમી એની સુરત પરથી હું વાંચીશ ને તે પ્રમાણે ચાલીશ. તમે જુઓ તો ખરા, એ અમતારામના તે આપણી આગળ શા બાર છે. વિહારીલાલે કહ્યું તેમ એ કાલે કાલે તો આપણે પાંદડે પાંદડે રમશું. પણ હવે બહુ મોડું થવા આવ્યું છે માટે કેશવલાલ, ચાલો આપણે જઈએ.”

પ્રકરણ ૪૬ મું

વણિક વર્ગની અધમ દશા

(હરિગીત)

જેથી કરીને વાનમાં નરનાર આવે જે સમે,
વર્તે ન તે માણસ રીતે પણ પક્ષીની પેઠે રમે.

* * * * *

નિજ ઊઠસ ને ઊઠરી પરણાવવાને કહાડતો,

* * * * *

કપાડી કરને દામને પછી સામમાં રહે ઝરતો.

પરિણામ એ સૌ સાચ લેતાં દેશની આબો દસા;

જેથી કરી અજ્ઞાન આજસ મોહ ને વળી દુર્દાસ.

(નવીન કવિતા.)

આ સંસારના મહાવેગમાં અનંત કાળના તણાતા તણાતા બે દેહધારીઓ, જેઓ કર્મના સંજોગોને લીધે ચિરંકાલથી જુદા પડ્યા હતા, તેઓનું પુનઃ અગ્નિ દેવતાની સમક્ષ સંમીલન થવું, કે જેથી કરીને કાલના અદ્ભુત ચક્રમાં અટવાતા અટવાતા તેઓ એક ખીજીને (મુખ્યત્વે કરીને પુરુષ જીને) ઉપકારી થઈ પડે, એ કારણથી સૂક્ષ્મ જીવિએ જોતાં, લક્ષના અવસરે આનંદની શેર વહે એ વાસ્તવિક છે. પરંતુ આધુનિક રીતે, ઈશ્વરની પ્રેરણાથી કે કર્મની ગતિથી વણુટા પડેલા બે

જીવો પાછા એકઠા થાય છે તેથી કરીને આનંદ થતો નથી. અર્વાચીન આનંદ તો કંઈ એવો પ્રકારનો છે. તે કૃત્રિમ રીતે કૃત્રિમ પાયા પર ઉભો કરેલો છે. લમ્બનો અર્થ તો જે હોય તે ખરો, પણ હાલમાં તો લમ્બનું નામ મહાલવું છે. સારાં સારાં, નવાં અને તરતનાં ખાસ સીવડાવેલાં કપડાં લુગડાં પહેરીને દોડધામ કરી મુકવી એનું નામ તે મહાલવું છે. એ મહાલવાનો આનંદ પુરુષ વર્ગ કરતાં સ્ત્રી વર્ગને વધારે પડે છે. તેઓની શુદ્ધિને તે વધારે અનુકૂળ થઈ પડતો છે. જે છુટ આર્થ સ્ત્રીઓને સારા જન્મારામાં નથી મળતી તે છુટ લમ્બને ટાંકણે તેઓનો હક થઈ પડે છે. ગાવાની છુટ, બોલવાની છુટ, ચાલવાની છુટ, જેની લાજ કે સંકાય હોય તેની લાજ અને સંકાય મુકવાની વગેરે બધી બધી વાતની છુટ. એ કારણથી લમ્બનું ટાંકણું તો સ્ત્રીના મનથી આ સંસારમાં જીવતાં જીવત સ્વર્ગનું સુખ ભોગવવા જેવું છે. વરરાજા લમ્બનું મધ્યગિદ્ધ હરો, પણ લમ્બનો વર્ણુલ તો સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રીઓ જ છે. કોઈ લમ્બમાં પુરુષ ભાગ નહિ લીધો હોય એમ બન્યું હરો; પણ કોઈ સ્ત્રી વગર ભાગ્યે એકાદુંએ લમ્બ થયું હોય. આપણામાં કહેવત છે કે બ્રાહ્મણ ઘેરી ને બ્રાહ્મણ; એ ત્રણનો વિવાહ બ્રાહ્મણ; ને બેલ બીલી ને બાળ; એ ત્રણને વિવાહ કાળ; મતલબ કે બ્રાહ્મણને—ગેરમહારાજને—ડાયાં બાપામાં ઠીક હાથ પડે છે; ઘેરીને મહાલવા કરવાની ઠીક મઝા પડે છે; ને બ્રાહ્મણને મિષ્ટાન્નની ઠીક પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી ઉલટી રીતે બેલ, બીલી ને બાલનો લમ્બમાં કાલ નીકળી જાય છે. કોઈને કંઈ બોલાવવા કરવા જવું હોય, (લમ્બમાં તો એમ ધડીએ ધડીએ બને છે,) ને ઘરમાં ગાડી બેલ હોય તો જોડ ગાડીબેલ, એટલે બીચારા બલદનો આટોકુટો થઈ જાય છે. બીલી તો અપસુકનમાં ગણાય છે તે રખેને આડી ઉતરે માટે તેને તો સૌ લાત અને પાટુ મારી દૂરની દૂર કરે છે. બીચારું ધાવતું બાળક હોય, તે જુખ્યું થઈને રડે કકલે ને હેરાન થાય, પણ તેની મા તો લમ્બમાં મહાલવા કરવામાં રોકાઈ હોય તે પોતાના બાળકને ધવાડે જ નહિ, અથવા ધવાડે તો પુરૂં પેટ ભરીને ધાવવા દે જ નહિ. એટલે એ ત્રણને તો વિવાહ કાલ જેવા થઈ પડે છે. સ્ત્રીને તો મહાલવાનો અને ગાવાનો આનંદ રહે છે અને તેઓ આકંઠ તૃપ્તિ થાય કે ધાંટો બેસી જાય ત્યાંસુધી માયાં જ કરે છે. પણ તે ગાવાનું કેવું? બધું જુદું અને અતિશયોક્તિવાળું; તેના અર્થમાંથી સ્ત્રીવર્ગ સિવાય બીજા કોઈ વર્ગને ભાગ્યે આનંદ પડતો હોય. ગમે તે જાતનો ગરીબમાં ગરીબ માણસનો છોકરો, તેને થોડા દિવસને સારૂ રાજા કદપવામાં આવે છે. તેનાં માબાપ તે જાણે મોટા રાણી ને રાજા. બીજા બાધ બાધબહેનો, તે તો જાણે કુંવર અને કુંવરીઓ. તેના જન્મેથી તે તો જાણે વરરાજાની ફતેહની ફાજ. વરના સસરાનું ગામ અને ઘર, તે તો જાણે એક મોટો

ગઢ હોયતી. અને તેને તોડી પાડી કન્યાનું હરણ કરવાનું મહાભારત કામ વરરાજનું હોયતી, તેવો આશય ધારણ કરીને સ્ત્રીઓ લક્ષમાં ગીત ગાય છે. વાળં વાળુત્રો નાણે સર્વમાં શુરાતન અને જોમ જગડતાં હોયતી ! આસપાસનો દેખાવ અને ઠાઠ પણ તેને અનુસરતો હોય છે. એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ જુદું ગાય છે અને લક્ષમાં મહાલીને પોતાના ઇચ્છાનું સાર્થક માની લે છે.

વસ્તુતઃ મનના ઉદ્ધાસ સિવાય લક્ષમાં કંઈ પણ આનંદ આપે તેવું નથી. કોઈ લક્ષ એવું નહિ થયું હોય, કે જેમાં કોઈના દાગીના કે લુગડાં નહિ ચોરાયાં હોય, માંદોમાંદો કે વહેવાઈની જોડે વઢવાડ નહિ થઈ હોય, કે કોઈ માંદું નહિ પડ્યું હોય. આપણામાં કહેણી છે કે લાડીનાં લગન અને સોળસો વધન; મતલબ કે લક્ષ આરંભ્યું કે તેમાં અનેક તરફથી અનેક રીતે વિઘ્ન આવે છે. પણ લક્ષના ઉદ્ધાસની એક ખુબી છે કે એ સર્વ વિઘ્નને નહિ મણકારીને મન તેમાં મહાલે છે. સાઈં સાઈં ખાઈને ખાવા પીવાપર એક જાતનો અભાવો થાય છે. જે મળે છે તે પણ નિયમિત વખતે તો નહિ જ. જુખનો સમય તો ક્યારનો વીતી ગયો હોય છે સુખે બેસવાનું કે સુવાનું તો મળતું જ નથી. રાતના કે એકાંતમાં બેસવા પર તો મીઠું જ વળે છે. ઉઘવાનું પણ હરિનું નામ. ડુંકામાં લક્ષમાં કોઈ પણ રીતે દાતણપાણી કરવાનું, નહાવાધોવાનું, ખાવાપીવાનું કે આપણી રાજની રીતિ પ્રમાણે ચાલવાનું ઠેકાણું કે અવકાશ રહેતો નથી. શરીરને એવી બધી અસ્તવ્યસ્ત વ્યવસ્થાના ભોગ થતું પડે છે, છતાં મન તો આનંદ માની લે છે.

નવલક્ષનાં લક્ષમાં ઉપલી અડચણો ઘણે થોડે અંશે હતી. વનમાલીદાસ મુંબઈનો શેડીઓ હતો અને જનૈયાની સુખશાંતિ માટે બનતી જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. પણ સઘળી ધામધુમને માથે લક્ષની છાપ પડેલી, તે ધરના નિત્યના ધારણ પ્રમાણે રીતસર કામ ક્યાંથી હોય ? તેથી કરીને કેશવલાલ તો થોડા જ દિવસમાં કંટાળી ગયો. એને વિચાર આવ્યો કે આ લક્ષને ટાંકણે શરીર સુધારવાને હું આવ્યો છું, પણ તેને બદલે હતું તેવું જ રહે તો લાભ સમજવો. બહુ વિચાર કરી લક્ષને માથે ચોટેલી અવ્યવસ્થાના ઉતાર તરીકે એણે એક ઉલ્લમ શોધી કહાઓ.

ન્યારથી કેશવલાલ સમજણો થયો હતો, ત્યારથી એણે આર્થ પ્રજ્ઞની અને સુખ્યત્વે કરીને વણિકવર્ગની પડતી દસા શાંતી કરીને થઈ છે તેનાં કારણો શોધવાની ખંત રાખી હતી. એ બાબતસર એના વિચાર હાલમાં બંધાઈને સુદઢ થઈ ગયા હતા.

બીજી બધી કામોની વાત એક બાબતે રાખતાં, વણિકવર્ગને માટે એટલું તો કહી શકાય કે છેલ્લાં બસો ચારસો વર્ષની પૂર્વે તેઓની દસા અને સ્થિતિ હાલ જેટલી શોચનીય અને રામબોલો ભાઈ રામ જેવી થઈ ગઈ છે તેવી નક્કી ન હતી.

પ્રાચીન પુસ્તકોમાં અને પ્રાચીન કાળની વાતોમાં, વણિકવર્ગની સર્વથા પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. તેઓની શુદ્ધિ, સમૃદ્ધિ, આવડત, ચોખવટ, કરકસરપણું, નામાંકમાંની કાબેલીઅત, ખરચ ખુટણુ રાખવાની પદ્ધતિ, એ સર્વેએ ભલભલા વિદ્વાનોને હેરત કરી નાંખ્યા છે. છેક અર્વાચીન કાળમાં મુસલમાનોનું પ્રાબલ્ય હિંદુસ્તાનમાં વધી જવા પછી, જ્યારે દેશની બહોળજાલી અને શુરાતનનો અંત આવ્યો હતો, ને જ્યારે ચોતરફથી દેશમાં પરાધીનપણું અને નામરદાર્ધ વધી પડી હતી, તેવા વખતમાં પણ, વણિકવર્ગે પોતાનું નામ રાખ્યું હતું. રાજ્ય મુસલમાનનું ચાલતું ને હાક તેના નામની વામતી, પણ રાજ્યના મહોટા મહોટા ઓદ્ધાઓ, જેમાં દીર્ઘદષ્ટિપણું, કાબેલીઅત અને મહોટું પેટ રાખવાની જરૂર હતી તે સર્વે ઓદ્ધાઓને તો વણિકવર્ગથી જ શોભા મળતી. રાજ્ય મુસલમાન કે હિંદુ હોય, પણ તેના દીવાન કે ખજાનચી વગેરે તો વાણીઓ હોય તો જ રાજ્યનું ગાર્દુ નીલી શકતું. વાણીઓએ ઘેલીના ડાઘા ગણ્યાતા તે યથાર્થ હતું. કવિ શ્યામજીભટ્ટને, વાણીઓને માટે એક વર્ગ તરીકે એવો સારો અભિપ્રાય અંધાયલો હતો કે પોતાની કવિતામાં તેણે ઠેકાણે ઠેકાણે વણિકવર્ગનાં એક સરખી રીતે ઉત્તમ પ્રકારે વખાણુ કર્યાં છે. “વાસ નહિ જ્યાં વણિક, રાત વાસો નહિ રહેવું” — “વાસ નહિ જ્યાં વણિક, નગર તે ઉજ્જય કહેવું.” વાણીઓ ન હોય તો રાજ ચાલે નહિ, વેપાર ચાલે નહિ, ન્યાયવટ અને શાહવટ પણ વાણીઓની; વાણીઓ હોત તો રાવણનું રાજ ભાત નહિ.”

“સાહેબ મારો વાણીઓ, વણજ કરે વ્યાપાર;”

“બીન તોલે બીન ફાંડીઓ, તોલે સખ સંસાર.”

શ્યામજીભટ્ટે તેના પ્રમાણિકપણાના, આવડતના, હાજર જવાખીના અને પહેં-ચેલપણાના ચિતારો, પોતાની વાર્તાઓમાં ઘણા સારા આપેલા છે. આપણામાં કેટલીક કહેણી, કહેવતો, વારતા અને દુષ્કાઓ પણ વાણીઓનું ડહાપણુ અને ચતુરાર્ધ દર્શવનારાં, હજી પણ પ્રસંગે લોકમાં હોંસથી કહેવાય સંભળાય છે.

આજે એ વણિકવર્ગની કેવી અવદશા બેઠી છે. કાળ ક્રમને લીધે સર્વેની જે અવદશા બેઠી છે અને જે અનિવાર્ય છે તેને એક કારે મુકતાં પણ, આજે બીજી કોમ કરતાં પણ વણિકવર્ગ વધારે ભારે અવદશામાં આવી પડ્યો છે. આજે મહાજન, શાહજન કે વાણીઓના નામનો શો મોભો છે? બીજી વર્ણોમાં આજે તો વાણીઓનું નામ વાયકું પડી ગયું છે. વાણીઓભાઈ, પોતીઓ પારેખ, પોત્યકાદાસ, ભાજીખાઈ તે કંઈ ગણતીમાં જ નથી. વાણીઓ ભાઈ એટલે માંગાતલ્લુ થઈ ગયો—કંઈ દમ જ નહિ—એ પ્રમાણે વાણીઓ શબ્દ વાપરતાં લોકના મનમાં કિસ્કારનો—તુચ્છકારનો અને હલકાપણુનો ભાસ થઈ આવે છે.

અરે રે, જે પ્રાચીન વર્ગની વિદ્વાનોએ સ્તુતિ કરી છે, જે વર્ગ ઉપર શામળ-લટ શીઠ હતો, જેની સલાહ અને સંતલસની મદદાટા મદદાટા પાદશાહોને પણ જરૂર પડતી, જેના વેપાર વણજથી રોઢેનસાહોની આંટ જળવાતી, તે વણિક-વર્ગ સમુદાયરૂપે અને એકરૂપે આજે આવી દશાને રોને લીધે પામ્યો હશે વાર ? જો દેવ કોપેલો છે, કાળની ગતિ એવીજ છે, તેના મહાયકનો વેગ કાષ્ઠથી રોઢી અકાય એમ નથી, તો કારણો જાણીને પણ શું દલદર રીટવાનું હતું ? પરંતુ છેક તેમ નથી. દેવ કોપેલોજ રહેશે એમ જાણવાને આપણી પાસે સાધન નથી. ઉત્તરોત્તર અધમ દશા પ્રાપ્ત થયાને ઘણો કાળ વીતી ગયો છે. કાળનો વેગ એકજ બાજુએ સદા કાળ સરખો પડતો નથી. કાળના નિયમ પ્રમાણે અવસ્થા બેદ થવેજ જોઈએ. માટે કારણો જાણવાની અપેક્ષા રહે છે. જાણવાની અપેક્ષા છે એટલુંજ નહિ, પણ તે તે કારણો શોધી તેને નિર્મૂળ કરવાની પણ જરૂર છે, કે વણિકવર્ગ અને તેનું અનુકરણ કરનારા ખીજ વર્ગ અને કોમો પણ, પોતાની પૂર્વની-પૂર્વજની મહત્તા-સમૃદ્ધિ-અને માન પ્રતિજ્ઞાને પામે.

એનાં કારણો ખોળતાં ખોળતાં તો કેશવલાલની નજરે ઘણાં પજાં, પરંતુ તે સર્વે કારણોને એક બાજુએ રાખીને, એણે તો એક મુખ્ય લાગેલા કારણ પર પોતાનું ધક બાન ચોંટાડ્યું.

આજ કાલ બધા વર્ણોમાં અનેક શાખા, પ્રશાખા, છેક વધી વધીને પાંદડાંની ટેચ સુધી પડી ગઈ છે. એક મહાજન અને તેના અનેક શાહજન. એક નાત અને તેનાં અગણિત તડો. આ તો વીસા અને દશા અને આ તો દશા અને પાંચાને અઢીઆ, ને આ તો સવાયા; પણ વાત એટલેથીજ અટકી નથી. આ તો એકડા-વાળા અને આ તો મીંડાવાળા. આ તો બાર આના અને આ તો સોલ આના ને વીસ આના. આ તો કુલપ અને આ તો કુલપ નહિ; વગેરે વગેરે અનેક તડ પડી પડી, ફાટકુટ પડી પડી, અને બહારથી અને અંદરથી હાડમાર થઈને, કુછ કામના નહિ, ક્રીસ મણતીમેં નહિ, એવી અવદસાગ્રસ્ત એ વર્ગ થઈ ગયો છે.

કોઈ એવી નાત કે એવું તડ હશે કે જેમાં માંહોમાંહે કલેશ, કજીઓ કે ટોટા શીસાદ નહિ હોય ? આગળ નાતનું બંધારણ દેશે કરીને, બ્યાપારે કરીને અને રહેણી કહેણીએ કરીને, એક સરખા વિચારવાળા અને સંપે ચાલનારાનું હતું. હવે તો તેથી ઉલટુંજ. એક પક્ષે પોતાને પાલવતી કંઈ નજીવી વાત કીધી કે ચોડાક જણુ સામા થયા જ હશે ! હાનો અને નાનો મેળ નહિ આવ્યો કે તડ પડ્યુંજ છે ! તડ પડ્યું કે પછી તડમાં એક સંપ થયો ધારવો નહિ હો ! એ તો પાછો, રાંડ તારો રોટલો ને ઘડતાં ભાંગ્યો ! ઘણી ખુખીની વાત એ છે કે આ વાત

છેક હદ સુધી આવતી નથી. કાં તો બધા એકજ થઇ જાય તો સારું, કે કાં તો બાર લેયા ને તેર ચોકા પેટ, આપ દીકરાને પણ તડ પડે તો સારું, કે યદુકુલની પેટે માહોમાંહેજ લડીને સર્વેની સમાપ્તિ થાય, અને કોઈને કંઈ કહેવાનું કે કોઈને કંઈ શોધ કરવાનું રહે નહિ. આ તો ત્રિશંકુની પેટે અધવચે જ લટક્યા છે ને તેથી કરીને હાલમાં તો એવી અધમ દશાથી ચનારી હેરાન ગતિની પરિસીમા આવી છે.

એ પ્રમાણે નાતમાં અનેક અનેક વિભાગ પડવાથી, દરેક નાત અને તડ અને શાહજન, વિદ્યાથી, પૈસાથી, વેપાર વણજથી અને વહેવારથી, અને કલા કસબથી હાડમાર થઇ ગયું છે. ધરમાં ક્લેશ અને હાય અફસોસ. ધરમાં પણ નીરાંતે બેસવાનું મળે નહિ. આસપાસના સંજોગો તમામ રીતે પ્રતિકૂલ પડતા થઇ પડ્યા છે, ત્યારે વણિક વર્ગ પોતાના નામનો ટેક રાખીને મોટાઇ અને જાહોજલાલી તે ક્યાંથી બોગવી શકે? પશુની પેટે કુટુંબ નિર્વાહાર્યે વૈતર્ક કરી કરીને ઘેર આવવું, ને ધરમાં પણ સુકકો રાટલો નીરાંતે ખાવાનો વારો આવે નહિ, ને નાતના કુસંપને લીધે, અને નહાની નહાની નાતો હોવાથી પડતાં દુઃખોને લીધે, હેયામાં રાજની હાય પજરણુ હોય તો પછી ચતુરાઇ ને ડહાપણુ તે જીતીને કેમ પામે?

નહાની નહાની નાતો હોવાથી આખો વર્ગ કેવી દુર્દશામાં આવે છે તે બધા પોતાના મનમાં સમજે છે. તેનાં માઠાં પરિણામો બધા પોતાની નજરે જુએ છે. સરખે સરખા કુલમાં તો કન્યા અપાતી લેવાતી નથી. ગરીબને ત્યાંથી તવંગરને ત્યાં ને તવંગરને ત્યાંથી ગરીબને ત્યાં. હવે હાલમાં રાજ્યનું અંધારણુ એવા પ્રકારનું છે કે મધ્યમ વર્ગ વધારે બલવાન થાય તો જ કંઈએ ગણતરીમાં આવે. અને તવંગરે તવંગર કુલમાં પરણે તો, તેઓની પ્રજા તેમના કરતાં બમણી તવંગર થાય, ને એમ શ્રીમંતાઇ વધતી જ ચાલે; તેવી જ રીતે વિદ્યા અને માનપ્રતિષ્ઠા પણ વધે. પરંતુ હાલમાં તો એક શ્રીમંત અને બીજો ગરીબ, એટલે સોનું અને પિત્તળ બેજું થાય તેમ, સોનાની ઉત્તમતા પિત્તળમાં આવે નહિ, પણ પિત્તળની અધમતા સોનામાં આવે. એટલે પૈસે ટકે ગમે તેટલો શ્રીમાન હોય, તો પણ આગળ જતાં તેની શ્રીમંતાઇ ધણે અંશે ધટી જાય, કારણ કે નાતની બહાર તો કન્યા અપાય નહિ, ને થોડાકમાંથી વર પસંદ કરવાનો રજો, તે બધી વાતે ક્યાંથી પસંદ પડતો આવે. સારા કુલનો જાતવાળો, ખોડખાપણુ કે દુર્બંધન વનાનો, લાયક ઉમરનો, ભણતો ગણતો ને રણતો ખપતો કે પૈસાવાલો, એવા એવા અનેક ગુણો તે એક ઠેકાણે ક્યાંથી હોય? એટલે સારે સરવાળે આ ઠેકાણે કન્યા આપવી ઠીક છે, એવો અડસટો ને ગણતરી થાય છે. ધરડા વરને કન્યા આપવી તે તો ધરના સુખ પર મીઠું જ! તેની પ્રજા વીર્યવાળી થવાની આશા શી? નહાનો

વર ને મહોટી કન્યા હોય તો, ગૃહસ્થ સપ્તેમ અને સુખાળ નીવડવાના સંભવો મૂળમાંથી વટાવની પેઠે કાપી લીધેલા જાણવા. તેવાં ધણી ધણીઆણીનો જન્મારો ધુળ મળીને વાતપર મીઠું વળતું હોય તો ધુળ નાંખી, પણ એવાં કળ્લેડાંથી થનારી પ્રજા પણ વીર્ય વગરની, ઉત્સાહ વગરની, નિર્માણી અને કપાળમાંજ દરિદ્રતાના આંકવાળી થાય છે. નહાનો વર અને મહોટી કન્યા એનું નામજ કળ્લેડું નથી. પણ કુલથી, જાતથી, વિદ્યાથી, ધનથી, ઉમરથી વગેરે અનેક રીતે કળ્લેડાં થાય છે. તેવાથી થનારી પ્રજા, કલેશ કળ્લઆમાં વીર્યધારણ કરેલી, કલેશ કળ્લઆમાં ઉછરેલી ને મહોટી થયેલી, અધિક પ્રમાણમાં તેવી ને તેવીજ નીવડે છે. સારાંશ કે એવાં એવાં કારણોથી સ્ત્રી, પુરૂષની અર્ધાંગનાને બદલે, ધરની શુભામી અને દાસીની દશાને પામી છે; અને પુરૂષ ધરનું નાક હોવું જોઈએ તેને બદલે, ધરના કુત્તાની દશાને પામ્યો છે. અધિક વીર્યવાળી પ્રજા તે આવા જોડામાં કોઈ કાળે સંભવતી નથી. એ પ્રમાણે ચોગરદમથી વણિક્વર્ણપર લાતપાટુ પડ્યા કરે અને દેવ હાડમાર કર્યા કરે તો પછી વર્ગની ઉન્નતિ ક્યાંથી થાય ?

ઉન્નતિ થવાની વાત તો એક કારે રહી, પણ એ પ્રમાણે જો બીજાં સો વર્ષ ચાલ્યું છે, તો પછી વણિક્વર્ણમાં આવી બન્યું સમજવું ! તેઓ છેક નિસ્તેજ અને હતા નહતા તેવા ધર્મજશ ! હજીએ ચેતવાનો સમય છે. આગળા સમય કરતાં હાલનો સમય સર્વ રીતે અનુકૂલ છે. પ્રતાપી રાજ્યવાળાનું રાજ્ય છે. દેશમાં સુલેહ શાંતિ છે. વિદ્યાની વૃદ્ધિ અને તેનું માન છે. સારાસારનો વિચાર કરવાની શક્તિ વધારે જાગૃત છે. ખોટી વાતે લોકોનો દુરાગ્રહ ઝાઝોવાર ટકી શકે એમ નથી.

આ બાબતમાં સુધારો થવો જોઈએ તે કેવો થવો જોઈએ ? અસલની પેઠે ચાર વર્ણજ કરી નાંખવા ? તેમ બનવું હાલ તો અશક્ય છે. ધર્મને લીધે, આચાર વિચારને લીધે, અમુક દેશ કે રીત રીવાજના સહવાસને લીધે, એક વર્ગની અંદર પણ અનેક વિભાગો પડેલા છે, તે હાલમાં તો પુરાવાના નથી. તેમ કરવા જતાં શ્રમ બર્થ જાય એવો છે. દાખલા તરીકે વાણીઆ, ભાટીઆ અને ધણા લુવાણા કંડીબંધ હોય છે. તેઓ એકજ સંપ્રદાયના ધર્મનું આચરણ કરનારા છે, પણ તેઓને એક કરી દેવા હાલ તો અશક્ય છે. તેમજ વાણીઆ અને શ્રાવક (અથવા મેસરી અને વાણીઆ) એક સરખી પદવી અને વિચારના છે. પણ તેઓનો ધર્મ અને રીત આચરણ એક બીજાથી જુદાં પડતાં છે. તેઓ પણ હાલ દુરત તો એકઠા થઈ શકે એમ નથી. એવો મહાઉચ્ચ કરવા જતાં તો કંઈ પણ સાધ્ય થઈ શકે નહિ. બબ્બતા ધરનાં લોકો જે ખેતી કહામાં તેજ બહુ સમજવાં, ને તેનાથી સંતેજ માની લેવો, કે આગળ ઉપરને માટે મેદાન ખુલ્લું રહે; એજ સુખ અનુભવસિદ્ધ

અને સરલ રસ્તો છે એમ કેશવલાલને લાગ્યું. કેશવલાલે એવા સુધારાનું ખીડું ઝડપું કે આવક, ભાટીઆ અને લુવાણાને કારે મુકતાં, જે વશ્તુક શાંતિ એક સરખા ધર્મવાળી-આચરણવાળી ને રીત રીવાજવાળી છે તેને એકઠી કરવાને પ્રયત્ન કરવો. તેઓને ધર્મનો કોઈ પણ રીતે પ્રતિબંધ નથી. જો હોય તો એક ખીજ સાથે રોટી વહેવાર કેમ હોય ? ઉપરના મધ્યમસરના સુધારાનું કામ, લગ્નની અવ્યવસ્થાના ઉતાર તરીકે અને મનને મશગુલ રાખવાને માટે કેશવલાલે આદર્યું.

ધણા થોડા વખતમાં નવલશાની જનમાં આવેલાં માણસો કેશવલાલના વિચારની જોડે એક મત થઈ ગયા. નવલશા વગેરે કેટલાક જુવાનીઆ તો તેથી આગળ પડતા વિચાર દર્શાવવા લાગ્યા. તેઓને કેશવલાલ એવો જવાબ દેતો કે આખું ખાવા જતાં અંધુએ રહેશે નહિ. માટે થોડાકને ખાજવું એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે. આગળના સુધારાવાળા બધી વાતનો બધો લુભજો સાથે લેવા ગયા હતા, પણ તેમાં તેઓ હાલહવાલ થયા; ને આગળ પડવાને બદલે, ખરા સુધારાને કેટલાક દાહેકા પાછો હઠાવ્યો; માટે આપણે તેઓના અનુભવપરથી ધડો લઈને રીત-સરનો અને મધ્યમસરનો માર્ગ ધરવો કે ઈંઈ હાંસલ રહે.

રજતપુરના લોકો ચાલુ વ્યવહારમાં કુશલ હતા. અંબાળના વાસીઓ એકજ રાજ્યના તાબામાં હોવાથી ઝાઝા પ્રપંચી હોતા નથી. પણ રજતપુર દેશી રાજ્ય હોવાથી તેનાપર અંગ્રેજ સત્તા સર્વોપરી હતી. તે કારણથી ત્યાંની પ્રજા અંબાસ્થ પ્રજા કરતાં વધારે પ્રપંચી ને હેયાની મેલી હતી. પરંતુ કેશવલાલ પોતાનું તન મન આ કામમાં મશગુલ રાખી સારે સારે ઠેકાણે ને સારા સારા લોકમાં ધ્રુમતો જ રહ્યો. કેટલાક નાતના બેઠાઓ અને તોફાનીઓને રાજી રાખવા અને હાથ કરવાને એણે બનતો પ્રયત્ન કર્યો. કેટલાક સમજી તો કેશવલાલને સહાય આપવા લાગ્યા. જ્યોતે એથી દેખીતો તરતનો ગેરલાભ હતો તેઓ છોડ્યો કેશવલાલની સામા થવા લાગ્યા ને તરેહ તરેહના પથરા મારવા લાગ્યા. પણ મહોટો ભાગ મનમાં અંધું સમજવા છતાં, બહારથી સંમતિ આપવાને આંચકો ખાતો હતો. કેટલાકને તો એવી બાબતમાં પહેલ કેવી રીતે થઈ શકે, ને આવું મહાભારત કામ તે વાતની વલોટમાં કેવી રીતે આવે, તે વિષે શંકા થતી. તેઓ પીછાડીમાં પાંચેરે ભારતા, કેમકે પહેલ કરવામાં સાધારણ માણસ સહજ રીતે આંચકો ખાય છે. આર્થ પ્રજાની આ એક જગરી ખોડ છે કે દરેક કામમાં તેઓને આગેવાન જોઈએ. કેશવલાલે જોયું કે તરત તો કોઈ પહેલ કરવાનું નથી, ને તેવી પહેલ તરત વેળા કરાવવાથી ઝાઝો લાભ નહોતો. માટે તેણે પોતાના મધ્યમસરના સુધારાનો મધ્યમ-સરનો એવો તોડ કઢાવ્યો, કે જ્યારે જ્યારે કોઈ માણસ તેવી પહેલ કરે, અને

પોતાની નાતની બહાર જઈને પણ, રોટી વહેવારવાળા કંઠીબંધ વૈષ્ણવ મહાજન-
વાળામાંથી કાઢીને પોતાના ત્યાંની કન્યા આપે કે તેવા કાઢીની છે અને જો તે
નાતમાંના અડધ ભાગે કેશવલાલના એકડામાં સહી આપી હોય તો, તેવી પહેલ
કરનારને નાત બહાર મુકવાની વેતરણ ચાલે તો, એકડા કરનારે તેની સામા થવું
ને નાત બહાર મુકવામાં એકડો આપવો નહિ; એટલું જ નહિ પણ તેમ કરવા
જતાં, કદાચને એ તડ પડે તો પડવા દેવાં. આમ કરવાથી અલ્પત તરત ને તરત
તો ફાયદો નહિ જણાય; ઈમારત ઉભી થયલી તરત નહિ દેખાશે, પણ પોતાની
ચોજનાનો પાથો બહુ મજબુત રોપાશે, અને આગળ ઉપર જેમ જેમ દરેક નાત-
માંથી એકડાની સંખ્યા વધતી જશે, તેમ તેમ લાંબે સરવાળે લાભ અને લાભ જ થશે.

પ્રકરણ ૪૭ મું

વણિક મહાજનની ટીકરી પોતાના આપતું કુળ ઉકાળે છે

Save me from my friends and I will take care of my enemies.

पंखितोऽपि बरं शत्रुर्न मूर्खो हितकारकः ॥

એ પ્રમાણે કેશવલાલે યુક્તિથી તોડજોડ કહાડયો. ધણી ધણી નાતની સારી
સંખ્યાએ એ પ્રમાણે એકડો આપવાને પોતાની ખુશી દેખાડી. બનમાલીદાસને ત્યાં
એક દહાડો કંઠીબંધ મહાજન જમાડવાનો વરો હતો, તે દહાડો એકડા લેવાને
સાર કેશવલાલે પસંદ કીધો. જ્યારે મહાજનના લોક ચારેક વાગે જમવા આવે,
ને જ્યારે મહાજનના શેઠીઆ અને પટેલીઆઓ પાટે બેસવાને આવ્યા હોય
ત્યારે, આવેલા મહાજન આગળ ઉપલી બાબત, સભા મળી હોય અને દરખાસ્ત
મુકાતી હોય એવી રીતે રજુ કરવી, એમ કેશવલાલે અને તેની જોડે સંતલસ
કરનારાઓએ નક્કી કીધું. પણ હજી એ વરો થવાને એ દિવસની વાર હતી. દરમ્યાન
એક દહાડો સાંઝની વખતે કેશવલાલ ગામની બહાર પોતાને બ્યાયામ મળે એવા
હેતુથી એકલો ફરવા નીકળ્યો. ચાલ્યો ચાલ્યો ગામ બહાર નીકળી પડ્યો, કારણ
કે શેઠેરમાં મુઘડતાનો બહુ આડંબર છતાં, પાણીના નીકાલની વ્યવસ્થા રાજને
વધારનારી અને મનને ત્રાસ આપનારી હતી. ગામથી ગાઉએક છેટે એક વિશાળ
તળાવ હતું તે તરફ જવાનો કેશવલાલે રસ્તો લીધો. એ તળાવે પહોંચતાં, એક
જંગલ તો નહિ પણ જંગલ સદૃશ કંઈ આવતું હતું. તેનાં મહોટાં ઝાડોની ઘટામાં
કેશવલાલ થઈએ રીતે બેઠક ચાલ્યો જતો હતો, એટલામાં પોતાથી થોડે દુર

એક પીપળાના ઝાડની આગળ એક અવનવો દેખાવ તેના જોવામાં આવ્યો. એક જણ જે મજૂર જેવો દીસતો નહોતો, પણ જેના દેખાવપરથી, અને પહેરણ અને બદીઆન પહેરેલાં હતાં અને અંગરખો અને પાઘડી તેની પાસે ભોંયપર પથ્થાં હતાં તેપરથી, વાણીઆ બ્રાહ્મણ જેવો જણાતો હતો, તે હાથમાં કાદાળી નહિ પણ લાકડાનો મહોટો કટકો લઈને, પીપળાની પાસે એક ખાડો ખોદતો હતો. તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નહોતું, સિવાય કે તે માણસ ખાડો ખોદતાં ખોદતાં, વારે વારે આસપાસ નજર કરીને ચોરની પેઠે જોયા કરતો હતો. કેશવલાલ એક ઝાડના થડ આગળ હતો તેથી પેલા માણસની એનાપર નજર પડી નહિ. તેના આવા ચોરની પેઠેના ચાળા જોઈને કેશવલાલ ઝાડના થડ આગળ જ ઉભો રહ્યો. પેલા માણસે હાથેક ઉંડો ખાડો ખોદી પોતાની કંમરે બહુ જતનથી વીંટાળેલું એક નહાતું બોચડું કહાડ્યું ને સાચવીને ખાડામાં ગોઠવી ખાડો પુરી દીધો. આસપાસના જમીન જેવી જમીન થઈ ન થઈ, કે અંગરખો પહેરી પાઘડી માથે મુકી સામી બાજુએ પલાયન કરી ગયો. કેશવલાલે તેને બહુ ધારી ધારીને જોવાની વેતરણ કીધી, પણ તેનો ચહેરો જોવાને એને લાગ જ આવ્યો નહિ, તથાપિ તેના ઘાટપરથી એને એમ લાગ્યું કે તેની ઉંમર પચીસ તીસથી વધારે ન હોવી જોઈએ.

પેલા માણસના જવા પછી કેશવલાલ પીપળા પાસે આવ્યો ને ખોદેલો ખાડો બહુ લક્ષ્યપૂર્વક જોવા લાગ્યો. એ ખાડામાં પેલાએ શું મુક્યું હશે તે જાણવાની એને ચટપટી થઈ. પરંતુ હવે સાંજ પડવા આવી હતી અને લાકડાનો કટકો તે માણસ પોતાની સાથે લઈને જ લાગી ગયો હતો. આસપાસ જોતાં ખાડો ખોદવાને અનુકૂલ થઈ પડે તેવું કંઈ સાધન કેશવલાલને જણાયું નહિ. તેથી આવતી કાલે આવીને તપાસ કરવાનું ધારી કેશવલાલ ત્યાંથી નીકળ્યો. ફરીથી તે જગ્યા ઓળખી શકાય એવા આશયથી, થોડીકવાર ત્યાં આમ તેમ ફરી, તેના દેખાવ પોતાના મનમાં ઠસાવવા લાગ્યો. પોતે જે માણસને જોયો હતો તે કેવો દેખાતો હતો, અને ફરીથી તેને જુવે તો ઓળખી શકે કે નહિ તેનો વિચાર કરતો કેશવલાલ તળાવ તરફ ચાલ્યો ને ત્યાં થોડું ફરી ફરી ગામમાં આવતો રહ્યો.

બીજે દહાડે ધારેલી ખોળ કરવાની લમને લીધે કેશવલાલને ફોમ જ રહી નહિ. એક દહાડો થયો, બે થયા ને ઉપલી વાત એના મનથી છેક વિસારે પડી ગઈ.

એવામાં જે દિવસે વનમાલીદાસને ત્યાં વરો હતો તે દિવસ આવીને ઉભો રહ્યો. મહાજનના સારા સારા ગૃહસ્થો આગળ કેશવલાલે પોતાના મધ્યમસરના મધ્યમ સુધારાની પહેલ કહાડી. કંઠીબંધ મહાજનમાં અસંખ્યાત નહાની નહાની નાતો હોવાથી અને તેમાં પણ અનેક તડો હોવાથી, આખી કામની કેવી દુર્દશા

થઈ છે અને હજીએ થશે, તે કેશવલાલે કુંકમાં ચીતરી દેખાડી. શામળબે વાણીઆનાં વખાણ કીધાં હતાં તેવી થોડીક કવિતા એણે ગાઈ સંભળાવી કે મહા-જનમાં કંઈ જોમ આવે. એક દુચકો પણ એણે કહી સંભળાવ્યો કે કોઈ મોટા શહેરના એક કુલીન અને સંપત્તિવાન શેડીઆને ત્યાં એક કન્યા હતી. પરંતુ પોતાના ગામમાં કોઈ કુલપ વર ન મળવાથી, તેના બાપે કન્યાને વેશવાળ એક નહાના ગામના ગરીબ પણ કુલીન વર જોડે કીધો. વરવાળા બહુ ગરીબ હતા ને ખેતરમાં મજૂરી કરીને પોતાનો નિર્વાહ માણુમાણુ કરતા. તેઓ એટલા તો નિર્ધન હતા કે તેઓ પાંસે રાંધવાનાં પુરાં વાસણોએ નહોતાં. પેલી બાઈ પરણીને સાસરે રહેવા આવી તે પછી એક દહાડો, જ્યારે તેનો ધણી અને બીજા સગા-વહાલા ખેતરમાં મજૂરી કરવાને ગયા હતા તે વેળા, પેલી બાઈના પીએરના ગામના કેટલાક માણસો તેને મળવાને આવ્યા. તે વખતે પેલી બાઈ બાવાને સાડ રાખડી જેવું કંઈ ઉકાળતી હતી. માટીનું ઠામ ચુલાપર મુકેલું હતું ને કડછી જેવી પણ ચીજ સાસરે ન હોવાથી, પેલી બાઈ એક લાકડાનો કટકો લઈ રાખડીને હલાવ હલાવ કરતી હતી. પેલા માણસો બાઈ જે ઓરડામાં બેઠી હતી ત્યાં આવી પહોંચ્યા ને ખબર અંતર પુછતાં બાઈને શું કરે છે એમ પુછ્યું. ત્યારે પેલી બાઈ જેનો અવતાર પોતાના શ્રીમંત બાપે એક કુલપ ધણી શોધવામાં ધુળ મેળવ્યો હતો તેણે જવાબ આપ્યો કે મારા બાપનું કુલ ઉકાળું છે.

“હવે આપણે”—કેશવલાલે કહ્યું—“નાની નાની નાતોમાં વેચાઈ જઈને મહા-જનનું કુલ ઉકાળીએ છઈએ. આપણી અસહની માન પ્રતિષ્ઠા કન્યા જેને આપણે દુરાગ્રહ રાખીને નાની નાની નાતો કરી ક્યાંની ક્યાં વરાવી દીધી છે, તે બીચારીનો અવતાર એજે જાય છે ને આપણે પણ તેનો શોય ને શોય રહે છે.”

એક અગ્રેસરદાસ જેના વિચાર બહુ આગળ પડતા હતા તેણે કહ્યું—“કેશવ-લાલની યોજના તરફ મારી પૂર્ણ દીલસોળ છે. પણ આપણી અધમાવસ્થા થવાનું કારણ કેવળ નહાની નહાની નાતો નથી. અથવા બીજી રીતે બોલતાં, નહાની નહાની નાતોના વિભાગ તોડી એક ચર્ષ જવાથી, આપણી ગમલી માન પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થવાની નથી. હાલના જમાનાને અનુસરીને સુધારાનાં બીજાં કેટલાંક પગલાં ભરવાની પણ આવશ્યકતા છે. આપણે યાદોમ કરીને પડખું તો જ આગળ ફેરવે છે. આપણે વિભાયત જવામાં શો બાધ છે? તમે લોકધર્મનો બાધ બતાવશો; પણ હું તો કહું છું કે ધર્મ તો ઘેરાંઓનો અને બ્રાહ્મણનો દોગ છે. આપણો દેશ દિન પ્રતિદિન દલદરતાને પામતો જાય છે ને હવે આપણા બહેલાઓને પણ કંઈ ચોંધો ઉદ્ધમ જડતો નથી. મોટે વિભાયત જઈ તે લોકની કલા, કીસમ અને

હોંશીઆરી આપણે સંપાદન કરશું, તો જ આપણે દહાડો વળશે! બાકી કેશવલાલ કહે છે તેવો, નહિ જેવો સુધારો થવાથી સુકરવાર વળવાનો નથી! મારે હવે બ્યારે આજે એકડા લેવાની વાત ચાલે છે તો સાથે લાગ્યા, વિલાયત જવાની અને પુનર્લક્ષ્મીની બાબતનો પણ એકડો લઈ લ્યો કે બસ, આપણે આપણી ખોયલી માન પ્રતિષ્ઠા મેળવવામાં ફતેહમંદ નીવડીએજ!

એક બીજો શખસ બોલ્યો—

“ભાઈઓ, આપણા શા બહાર હતા ને આજે આપણા પડીને શા બેઠાલ થયા છે, તેનો વિચાર કરતાં તો મારું પેટ બળી જાય છે! અરે હાય હાય, બહુ ચીચરવાટો પડે છે. અરે અરે, જે વાણીઓ મહોટા મહોટા દીક્ષીના પાદશાહોનો પણ શાહ હતો, જે શાહનો પણ શાહ હતો, જેને શામળભટ્ટે વખાણ્યો છે, તે વાણીઓ આજે ધરનો ગુલામ, ધરના કુતરાની અધમ દશાને પામ્યો છે. પણ આપણા મિત્ર કેશવલાલ ધારે છે તેમ, કેવળ નહાની નહાની નાતોમાં મહાજન વેચાઈ જવાથી નહિ, વા મહાજનમાં રોટી વહેવાર રાખી બેટી વહેવાર બંધ કરવાથી જ નહિ. તેની જોડે બીજાં પણ ધણાં કારણો છે. આજે આપણામાંથી સંપ સમૂળો ગયો છે ને કુસંપ પેઠા છે. તેથી આપણે અધમાવસ્થાત્રસ્ત થયા છઈએ. મારી પહેલાના બોલનારા ગૃહસ્થે વિલાયત જવાના અને પુનર્લક્ષ્મીના સુધારામાં પણ એકડો લેવાને પોતાનો વિચાર પ્રદર્શિત કીધો છે, પરંતુ આજે આપણે ધર્મની બહાર જઈને કોઈ બાબતનો એકડો લેવો નથી. એ કારણસર આજે મહાજન મળ્યું નથી. તે સુધારો સારો હોય કે ખોટો, તે બાબત વિચાર દર્શાવીને, આજના પ્રકૃત વિષયને ખુલ્લે નાંખવાને હું ઇચ્છતો નથી. પણ હું એક બીજો સુધારો કહું છું જેમાં ધર્મનો બીલકુલ બાધ નથી. તેમાં આજે એકડો લઈ લ્યો, તો જ આપણે ધનવાન-દોલતવાનું સંપત્તિવાનું—અને માન પ્રતિષ્ઠાવાનું બનશું. આપણે એવો સંપ કરો કે આજથી પરદેશી કોઈ સામાન કે વસ્તુ પહેરવી, ઓઢવી કે વાપરવી નહિ. તેમ કરશું તો જ આપણા દેશના હજારો હજાર પડી ગયલાં કલા, કીસબ અને હુન્નરોનો પુનઃ ઉદ્ધાર થશે, ને ત્યારે જ, હું ફરી કહું છું, કે આપણે ધનવાન-દોલતવાનું-સંપત્તિવાનું અને માન પ્રતિષ્ઠાવાનું થઈશું. મારે એ એકડો પણ તમે સર્વ ભાઈઓ આપશો એવી મારી નમ્ર વિનંતિ છે.”

એ બેનું બોલવું સાંભળી કેશવલાલ પોતાના મનમાં બહુ નાખુશ થયો. વંશિતોઽપિ વરં શત્રુર્ન મૂર્ખોં હિતકારકઃ। કાન્તેજ હતો રાજા મિત્રચોરેજ રક્ષિતઃ ૬૭ તો માત્રમાં પેસવાનાં સાંસાં છે ને પટેલને ઘેર ઉઠ્યાં પાણી! તેની પેઠે એ બે જણે બકબકારો કીધો ને આરંભેલા કામમાં તેઓએ શત્રુવત્ ભંગાણુ પાડ્યું. આવેલા

સર્વ લોક કેશવલાલની સામું જોઈ રહ્યા, કે એ બે જ બોલ્યા તે સંબંધે પોતે શું અભિપ્રાય દર્શાવે છે. કેશવલાલ ઉભો થયો ને બોલવાની શરૂઆત કીધી. વાનરમિત્ર અને શત્રુ ચોરની કથા આદરી એ વધારે કહેવા જતો હતો. પણ એટલામાં ઉભો ઉભો અને બોલતો બોલતો, સર્વની અજાણી વચ્ચે, એ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. ચક્રિત થયેલી આંખોએ એણે આમ જોયું, તેમ જોયું ને પોતાની પાછળ જોયું! વળી પાછો પુતળાની પેઠે એ ઉભો થઈ રહ્યો. વળી આંખો ફાડી ફાડીને એ આમ તેમ જોવા લાગ્યો. પછી કાણ જાણે, એના મનમાં શું આવ્યું કે મહાજનની બે બાજુની હારોની વચ્ચેમાંથી, જીવ લઈને ભાગતો હોયની, તેમ અતિશે ઝડપથી અને બહેબાકલાની પેઠે લાંથી દોઢો! જોતજોતાંમાં એ તો ક્યાંને ક્યાં જતો રહ્યો તેનું પણ કાંઈને ભાન રહ્યું નહિ, તેના અપૂર્વ અને અવનવા ચાળા જોઈને જોનારા લોકો એટલા તો હેરત થઈ ગયા કે કાંઈએ એને વાંચો નહિ, કાંઈએ પુછ્યુંએ નહિ, કે કાંઈએ એની પુંઠ પકડી નહિ!

જે જે લોક એના સંસર્જમાં આવ્યા હતા તે સર્વેમાં એની હરેલ ભુદ્ધિ, શાંત-પ્રકૃતિ અને મીલનસારપણાના જાળજળ વખાણુ થતાં હતાં. આટલો બધો શ્રમ લઈ પોતાના મધ્યમસરના સુધારાને સાર આજે માણુમાણુ એણે પોતાનું ગાર્હુ સરાણુ પર આણું હતું. આજનો વખત એને સર્વ વાતે અનુકૂલ હતો. પ્રથમ પોતાની યોજના સંબંધે એણે જે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તેથી મહાજન ઉપર તેની ફિક અસર થઈ હતી. પણ વચમાં એક સુધારાદાસે અને એક અર્થશાસ્ત્રીદાસે આડ કથા કીધી. તેનો રદીઓ આપવા કેશવલાલ ઉઠ્યો. લોકને હસાવીને પોતાના પક્ષના કરવાને પંચતંત્રના એક ટુંચકાથી એણે શરૂઆત કીધી, પણ તેટલામાં જ-હજી તો એના બોલની છાપ લોકના દીલપર પડતી હતી-હજી તો એના મીઠા સ્વરે કર્ણને આનંદ આપતા હતા તેટલામાં જ-કેશવલાલે આ શું કીધું? બહાવરાની પેઠે આમ તેમ શું જોવા લાગ્યો? કેટલાક સમજ્યા કે ભાષણ આપતાં પોતાના બોલની અસર કેવી થાય છે તે જોવા સાર એ એમ કરતો હશે. પણ એમ તો એણે બે વાર કીધું ને એની આંખના ડોળા ફાટી ગયા. જે કેશવલાલની તરફ તેઓ માનની નજરથી જોતા હતા તે કેશવલાલ જોતજોતાંમાં ફેરવાઈ ગયો. પુતળાની પેઠે, દિગ્મૂઢની પેઠે એણે આમ તેમ જોયું, ને પછી જાણે વિકલ થઈ ગયો હોયની તેમ, પાછળ ભૂત લાગ્યું હોયની તેમ, જીવ લઈને ભાગ્યો! ભાગ્યો તો ભાગ્યો, પણ સર્વની ભુદ્ધિ શું થેલી થઈ ગઈ હતી કે કાંઈએ એને વાંચો નહિ, પુછ્યું નહિ કે એની પાછળ પણ ગયું નહિ! એને શોધવાને હવે ક્યાં જવું? એણે આદરેલા સુધારામાં જે એકડા આજે લેવાના હતા તેનું હવે કેમ કરવું? એ વાત પર હાલ

તરત તો મીઠું વળ્યું. એના સુધારાની વાત પાછી કાઠ દિવસ સળ પડશે કે વણિક મહાજનની રાંક કન્યાઓ બેઠી બેઠી પાછી આપનું કુલ ઉકાળશે!!

જેઓને પાલવતી વાત હતી તેઓ હસવા લાગ્યા ને માહોમાંહે એની ઠેકઠી કરવા લાગ્યા. નવલક્ષા જેવા અર્ધદગ્ધદાસો, એક મહેટેા ગઢ છતી લીધેા હોય તેમ પુલાસ મારતા કહેવા લાગ્યા, કે વિલાયત જવાના અને પુનર્લેખના ખરા સુધારાનો રદીઓ કેશવલાલથી આપી શકાયો નહિ તેથી લાજ અને શરમનો માર્યો ત્યાંથી પોભારા કરી ગયો. એવામાં મહાજનના ઘેરાં જમી જમીને ઉઠવા લાગ્યાં, ને હવે પુરૂષોની પંચત બેસવાનો વારો આવ્યો. એટલે એકડા લેવાનું કામ સમાપ્તિને પામ્યું. પણ તેનો ખંચ વાળવાને, અને મહાજન નામરદું કે ચુડી પહેરીને બેઠું નથી તેની લોકમાં ખાતરી આપવાને, થોડીવારમાં ત્યાં—લાડવા તમારે—જલેખી તમારે—થેભર તમારે—એવા એવા અનેક સ્વરો તાન અને આલાપોથી અને રણજૂમિમાં શુરાતન જમાડનારી રાગ રામણીઓથી મહાજનનો વંડો એકદમ સચેત થઇ ગયો. જ્યાં લાડવા અને જલેખીના પાંચડા પડવા લાગ્યા, ત્યાં સુધારાના એકડાનો તે શું ભાર, શું મુજબો, શી ગણતી!!

પણ કેશવલાલને શું ગાંડું વળગ્યું કે ત્યાંથી છવ લઇને નાઠો? શું સુધારાદાસ કે અર્ધશાસ્ત્રીદાસને રદીઓ આપી શકે એટલી એનામાં પહોંચ કે બુદ્ધિ નહોતી? વટાણા વાવી ગયો તે શું ગભરાઇ જઇને? ના ના, એવા એવા ફાંટાદાસ અને દેશકલ્યાણદાસને ક્યાં ક્યાં વેચી આવે એટલું એનામાં સામર્થ્ય હતું. પણ દેવ જોગે જે વખતે એણે મહાજનને રાજ રાખવા અને પોતાના ઉદ્દેશની વિરૂદ્ધ બોલનારની રમુજ સાથે હાંસી કરવા, રાજ અને તેના મિત્ર શત્રુ વાનર ચોરની વારતા પુરી કાઢી તે વખતે, એના કાનમાં—ફવાટાં ઉભાં થાય એવો એક અવનવો અવાજ સંભળાયો! “બચ્ચા કેશવલાલ!” એ અવાજ સાંભળતાંની સાથે કેશવલાલ સડકજ થઇ ગયો! શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજનો એ અવાજ હતો. પહેલાં તો એને એમ લાગ્યું, કે અમે તે રીતે મહાજનની સભામાં મહારાજ પધાર્યા છે, તે એને ઉત્તેજન આપવાને એમ બોલ્યા હશે. આમ તેમ નજર કરી જોયું પણ સંન્યાસી તો નજરે પડ્યા નહિ. ફરીથી પાછું એ જ વાક્ય એ જ ઢબમાં નીકળ્યું. “બચ્ચા કેશવલાલ!” કેશવલાલે આગળ પાછળ બધે ફરી જોયું પણ મહારાજ તો જણાયા જ નહિ જો કે એને પણ સાનંદારથ્ય લાગ્યું ખરું કે આનંદગિરિ મહારાજ આ શું કરે છે. ચકિત થયા છતાં પણ અંદરથી એનું કાળજી એટલું ઠેકાણે હતું કે વિલાયત જવામાં અને પુનર્લેખના કામમાં ધર્મના બાધ આવે છે એમ ચેતાવવાને માટે, મહારાજ અદશ્ય રહીને અમત્કારિક રીતે એવી

વાણી કહાડી એને ચેતાવતા હોય, એમ કેશવલાલને વિચાર થયો તેથી મનમાં હરપાછને એ તો આરંભેલા બાપણનું કામ આગળ ચલાવતો હતો, એટલામાં તો ત્રીજીવાર આનંદગિરિના સાદમાં એ જ વાક્ય પાછું નીકળ્યું કે “બચ્ચા કેશવલાલ!” પણ આ વખતે એ સાદ દૂર જતો જતો કેશવલાલને પણ પોતાની પાછળ દોરી જવાને સૂચવતો હોયની, એવી રીતે એના કાન પર પડ્યો. એના મનમાં પણ એવી જ સ્ફુરણા થઈ. પોતે શું કરે છે, ક્યાં જાય છે, લોકો શું ધારશે તેનું એને બાનજ રહ્યું નહિ. માત્ર ચક્રિત થતો થતો એ તો એ સાદની પાછળ દોડવા લાગ્યો. આગળ અવાજ અને તેની પાછળ કેશવલાલ. જેમ જેમ એ પાછળ દોડતો ગયો, તેમ તેમ અવાજ દૂર દૂરથી નીકળ્યા કરીને એને પોતાની પાછળ તેડી જતો ગયો. શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજના એ અવાજની પાછળ દોડવામાં જ પોતાનું સાર્થક છે, તે સિવાય બીજી કશી વાતનું કેશવલાલને આ વખતે ફોમ હતું નહિ. ગામના આડા અવળા રસ્તા એક પછી એક વટાવતો ગુરૂ મહારાજના સાદની પુઠે પુઠે દોડતો કેશવલાલ ક્યાંનો ક્યાં નીકળી ગયો. એમ અડધો એક કલાક દોડ્યા પછી, ગામના જ બહુ દૂરના લાગમાં, એક અળણ્યા અને નહાના સરખા રસ્તામાં ખડકી પડતી હતી ત્યાં, કેશવલાલ આવી ચહડ્યો. ત્યાં આવ્યા પછી પેલો સાદ બંધ પડી ગયો.

ખડકી આગળ લોકની ગીરદી થઈ હતી, એટલે કેશવલાલ એની મેળે દોડતો બંધ પડી ગયો. હવે શું કરવું તેનો એ વિચાર કરવા લાગ્યો. થોડી વારમાં લોકની ગીરદીમાંથી દરેક માણસનું ટોણું બહાર નીકળતું એને જણાયું. આગળ શેહેરનો ફાજદાર રાજમાં અને રાજમાં ચાલતો હતો. તેની જોડે એક જણ ફાજદારની જોડે વાત કરતો ચાલતો હતો. એ શખસ બહુ શીકરમંદ અને ઉદાસ દેખાતો હતો. તેની પાછળ પચીસેક વર્ષની એક બાઈ જે વર્ણ કુંભાર કે માળી જેવી જણાતી હતી તે, છાતી ફાડી નાંખે એવી રીતે કારમી ચીસ નાંખતી ને આંખમાંથી ચોધાર આંસુ પાડતી, અને છેક દીન દશાને પામી હોય એમ ચાલતી ચાલતી, આમથી તેમ લથડીઆં ખાતી આવતી હતી. બાઈના હાથમાં દશ બાર મહીનાનું એક છોકરું હતું. તે બીચારું પણ પોતાની માના રડવામાં ભાગ લેતું હોયની તેમ ત્રીજો ઘાંટો કહાડી કંકળાટ કરતું હતું. એ બાઈની પાછળ તેનીજ કામનો અને તેના જેટલી ઉંમરનો તેના ધણી પણ હાથ અફસોસ કરતો ચાલતો હતો. તેની જોડે પાંચ અને સાત વર્ષના બે છોકરા, પોતાને માથે અને પોતાના મા બાપને માથે શું એ મળળ ગુજ્યો હોય, એમ રડતા અને કલાપીટ કરતા ચાલતા હતા. એક બીજો શખસ પેલા માણસને દમ બીકાવતો હોય અને રાજ મારતો હોય તેવી રીતે બાઈના ધણીની સાથે સાથે ચાલતો હતો. સૌની પાછળ ચોલીસના બે ત્રણ સીપાઈઓ ધુસધુસ કરતા ચાલતા હતા.

પેલી બાઇનું હૈયાફાટ આફંદ સાંભળીને ફાજદાર અને તેની જોડેના શખસ અને લોકની ગીરદી પણ દીલગીર થતી હોયની, અને તેની દયા ખાતી હોયની, એવી દેખાતી હતી. કેશવલાલનું હૈયું પણ તેના આર્ત સ્વરના રુદનથી પીગળી ગયું.

એટલામાં ભોગ જોગે અતિશે આફંદ કરવાથી કે બાઇને ચકરી આવવાથી લઠડિયું આવ્યું ને ધબ લેતી કે તે જમીન ઉપર ફસકાઇ પડી. હાથમાંનું બાલક પણ ક્યાંનું ક્યાં ઉછળી પડ્યું. એટલે પેલા બે નહાના છોકરા વધારે રડવા લાગ્યા ને ત્યાંના દેખાવ વધારે કરુણાજનક થઈ પડ્યો. પેલો શખસ જે બહુ રોય મારતો હતો અને બાઇના ધણીને દમ ભીડાવતો ચાલતો હતો તે બાઇની ઝાઝી દરકાર કીધા વગર, આંખો ફેરવીને તેને ગાળો દધને ઉડવાનો હુકમ કરવા લાગ્યો. ફાજદાર અને ફરીઆદ કરનાર પાછા ફરીને બાઇના ઉડવાની વાટ જોતા ઉભા રહ્યા, એવામાં કેશવલાલ ત્યાં જઈ ચહ્યો અને શું હકીકત છે તે જાણવાની ખાએશ દેખાડી.

ફાજદારે કહ્યું—“ભાઈ, હવે વખત બહુ બારીક આવ્યો છે. આ બાઇની હાયપીટ જોઇને આપણે બધાને દયા આવે છે પણ તે દયા ખાવા લાયક નથી. આ શેઠને ત્યાંથી તેણે કેટલોક દાગીનો ચોર્યો છે તેમાં કશો શક નથી. આ બાઇને એણે હમણાંજ પોતાને ત્યાં પરચુરણ કામ કરવાને દયાને ખાતર રાખી છે. મેડીમાં એ શેઠની ધણીઆણી કે આ બાઈ સિવાય બીજા કાઇનો પગ નથી. એને ત્યાં એ બાઈ રોજ સવારસાંજ કામકાજ કરવાને જાય છે. હજી તો તેને રાખે પાંચજ દિવસ થયા છે, પણ આજે આ શેઠ પોતાની પેટી ઉઘાડી ને જોયું તો પાંચસે રૂપીઆનો સોનાનો દાગીનો જણાયો નહિ. એની પેટી કાઢ્યે ફેડી કે ભાંગી નથી. કુંચીનો ઝુમખો પણ પાસેને પાસેજ રાખે છે. છતાં, દાગીનો પોખાર થઈ ગયો છે. માનવાને કારણ મળે છે કે તે બાઇની સાથે ચોરી કરવામાં કે પાછળથી કાઢની-ધણું કરીને એના ધણીની-મસલત હોવી જોઈએ. કારણ કે એવડી મહોટી કીમતનો દાગીનો તે બાઈ એકલી છુરવી શકે નહિ.

“બાઈએ શું ચોરી કીધાનું કણુલ કીધું છે?” કેશવલાલે પુછ્યું.

“અરે વળી એ રાંડ તે કણુલ કરવાની હતી!” પેલો રોય મારનાર અને દમ ભીડાવનાર શખસ ખોલી ઉઠ્યો—“જે રાંડ આવા આવા ટોંચ કરે છે ને લોકને દેખાડવાને નકામી રડે છે, તેને તો જ્યારે પંદરમું રતન ફાજદાર સાહેબ દેખાડશે, ત્યારેજ પાધરી દોર જેવી થશે.”

કેશવલાલને તે શખસની મુખાકૃતિ, બોલવું ચાલવું ને રીતભાત બહુ કઠોર અને દીલમાં તાપ કરનાર લાગી. તેના સામું જોઇને એ વિચાર કરવા લાગ્યો કે

એને મેં કાઢવાર જોયો હોય એમ મને કેમ લાગે છે. વળી એણે પેલા શંકને પુછ્યું કે દાગીનાનો પત્તો લાગ્યો છે.

“નારે ભાઈ”—શેઠે કહ્યું—“દાગીનાનો પત્તો લાગ્યો હોત તો પછી જોઈતું તું શું? એ સાર તો અમે બાઈને ત્યાં જઈએ છઈએ કે જોઈએ કંઈ પત્તો લાગે છે.”

“પણ આ રાંડ ડાકણ, ઘરમાંથી નીકળતાંજ લડીઆં ખાય છે”—પેલો દમ બીડાવનાર શખસ બોલી ઉઠ્યો—“જર ફાજદાર સાહેબ, તમે એને ઘેર હમણાંને હમણાં બંદાબસ્ત નહિ કરાવશો તો, ત્યાંથી પણ આ રાંડનો ચાર તે દાગીનો ક્યાંનો ક્યાં મેલી દેશે, ને તેને સારજ આ બાઈ અત્યારથી ઢોંગ કરે છે.” એમ કહી પેલો શખસ બાઈને ગાળો દઈને ઉઠાડવા લાગ્યો.

પણ પછી એ બાઈને હમણાંજ કળ વળી હતી ને રડતી રડતી એ પોતાના બાલકને ધવાડવાનું કરતી હતી. પણ તેના પેટમાં ફાળ પડેલી હોવાથી પાનો ચહડતો નહોતો, તેથી ધાવણા બાલકને દુધ નહિ મળવાથી વધારે રડતો હતો, એટલામાં પેલા રોબ મારનાર શખસે ધાવતા બાલકની દરકાર નહિ કરીને બાઈને જોરજુલમથી ઉઠાડી.

કેશવલાલ આ તમાશો જોઈજ રહ્યો. એને તો બાઈનો દેખાવ નિર્દોષ જેવો જણાયો. એને લાગ્યું કે તેનું રડવું કૃત્રિમ હોય તો આવું હૃદયવેધક થાયજ નહિ. વળી પેલો દમ બીડાવનાર જણે સતો હોયની અને દયાનો અંશ તેના દીલમાં ન વસતો હોયની, એમ આચરણ કરવા લાગ્યો. ધારી ધારીને કેશવલાલ તેના સામું જોઈ રહ્યો કે મેં એને અગાડી દીઠો હોય એવું ભાન મને કેમ થાય છે.”

મહાજનની વંડામાંથી શ્રીઆનંદગિરિના સાદ સાંભળીને એ ત્યાં અનાયાસે આવી ચહડ્યો હતો, એવું ભાન કેશવલાલને હમણાં પાછું થયું. એવામાં પેલો માણસ જે પુંઠ ફેરવીને બાઈને ઉઠાડવા જતો હતો, તેના પર કેશવલાલની નજર પડી. વીજળીના ચમકારા પેઠે એને સ્પુરણ થઈ આવી કે પોતે બે દિવસ ઉપર તળાવ આગળની ઝાડીમાં એક માણસને ખાડો ખોદતાં જોયો હતો તે એજ હોવો જોઈએ. હવે એને સમજણ પડી કે ગુર મહારાજનો સાદ આ ડેકાણે આવીનેજ કેમ વિરામ પામ્યો.

ફરીઆદ કરનાર ન સાંભળે એમ એણે ફાજદારને પુછ્યું કે તે દમ બીડાવનાર શખસ કોણ છે. ફાજદારે કહ્યું કે એ તો ફરીઆદીનો મિત્ર છે. એનાપર શંકા નાંખવાનું કંઈ કારણ નથી. જે કે એ શખસ પણ શંકને ત્યાં રાજ જાય આવે છે.

કેશવલાલે ફાજદારને જણાવ્યું કે એના જેવાજ એક શખસને એણે બે દિવસ ઉપર તળાવ પાસે ઝાડીમાં એક ખાડો ખોદતાં અને તેમાં કંઈ મુકતાં જોયો.

હતો. એ દિવસમાં ત્યાંથી દાગીનો પસાર નહિ થયો હોય તો જરૂર ત્યાંથી તેનો પત્તો લાગશે. કેશવલાલે પેલી બાઈને દીવાસો આપ્યો, કે તું જો સાચી છે તો મલરા મા, પણ અમારી સાથે ચાલ અને ઈશ્વર કરશે તો તારે માથેથી ચોરીનું આળ નીકળી જશે. પેલો રોબ મારનાર શખસ તો બાઈને ત્યાં તપાસ કરવાને ફાજદારને સમજાવવા લાગ્યો. ફાજદારને હવે એના ચાળા શક પડતા જણાવા લાગ્યા. શેઠને એ ત્રણ પ્રશ્નો પુછી, પેલી બાઈને ત્યાં એક સીપાઈનો પહોરો રખાવી, કેશવલાલની સાથે તળાવ આગળ પ્રથમ શોધ કરવાની એણે ખુશી દેખાડી. થોડીવારમાં કેશવલાલની સાથે બધું સરખસ તળાવ પાસેની ઝાડી આગળ આવી પહોંચ્યું. કેશવલાલે આમ તેમ ફરી પેલું પીપળાનું ઝાડ શોધી કહાડ્યું. ખાડાવાળી જગા બહુ બારીક નજરે જોતાં જણાઈ આવે તેવી હતી તે શોધી કહાડી કેશવલાલે ફાજદારને બતાવી. થોડીક ખોદી કે માંહેથી એક કટકામાં વીંટાળેલું બોચકું જશું. તેમાં શેઠને તમામ દાગીનો અકબંધ પડેલો હતો. અધા રાજ થયા. શેઠને દાગીનો પાછો મળ્યો એટલે એ કાંઈને સતાવવા માગતો નહોતો. ફાજદાર જો કે રાજ થયો, પણ બાઈના પર નાહકનો શક લઈ ગયો ને પેલો શખસ સતો થઈને રોબ મારતો હતો, તેથી એણે તેનું કાંડું પકડ્યું. એ શખસ તો જ્યારથી ઝાડીમાં આવ્યા ત્યારથી લુટો પડી ગયો હતો તે હવે રડવા જેવો થઈ ગયો, ને કેશવલાલને પગે પડીને પોતાને બચાવવાનું કહેવા લાગ્યો. કેશવલાલે થોડોક વાર વિચાર કરીને ફાજદારને સમજાવ્યો, કે જો કે મારા મનમાં તો ખાતરી છે કે પેલા રોબ મારનાર શખસનેજ ખાડો ખોદતાં મેં જોયો હતો, તોપણ ઇનસાફની કાર્ટમાં પ્રતિષ્ઠા ઉપર મારાથી નક્કી તો એમ નહિ જ કહી શકાય, કે તે રોબ મારનાર શખસેજ ખાડો ખોદ્યો હતો. માટે આ વાત એટલેથી જ બંધ રાખવી સારી છે.

કેશવલાલનું કહેવું ખરું હતું એમ લાગવાથી, અને તેને રાજ રાખવા પેલાને ચેતવણી આપી ફાજદારે જતો મેલ્યો. સૌ રાજ થઈને ગામમાં આવ્યાં.

પેલી બાઈ અને તેનો ધણી તો લાંબાં પડી કેશવલાલને પગે લાગે, ને નવે અવતારે આવ્યા હોય તેમ નવનવ કટકે તેનાં વખાણુ કરે, ને વળી પોતે પગે લાગે અને ત્રણ દીકરાઓને પણ લગડાવે.

મકરણ ૪૮ મું

કાળીની પાળી

કાળા મુખવાળા વસે, કાળાં કૃત્ય કરનાર;
તે કાચુ કાળાશયી, બદ્ધ હીસે ભયંકાર. (દલપતરામ.)
મારી મીઠી વું રહેજે રે જાની,
તારી રક્ષા કરે છે ભવાની. (પ્રેમાનંદ.)

એક દહાડો કાળી સવારના પહોરમાં પાંચ વાગ્યાની પહેલાં જાગૃત થઈ. રાજ એ સાડા છ વાગે માણુમાણુ ઉઠતી, પણ આજે એને સુઈ રહેવું કળ પશું નહિ. સારી રાત એણે વિચારમાં અને વિચારમાં કહાડી હતી. પુરી ઉંઘે આવી નહોતી. એક બે વાર ઉંઘના ઝોંકાં આવ્યાં ખરાં પણ તેમાં સ્વપ્નમાં એવાં ઢંગ-ધડા વગરનાં અને ચોંકાવનારાં આવ્યાં, કે એના જીવને આરામ પશો નહિ. આ પાસાથી તે પાસું બદલતાં, મનમાં અનેક વિચારોની ભ્રમણતામાં એને રાત કહાડી હતી. એનું ચાલત તો એ ક્યારનીએ ઉઠી હોત, પણ પોતાનો ધણી જાગી ઉઠે એ બહીકે એ ખાટલામાં પડી રહી હતી. પોતે એક અપૂર્વ કર્મ આદર્યું હતું અને તેના વિચારમાં ને વિચારમાં થોડોવાર એ હરખાતી, પણ વળી વિચારનો ફટિટા આવતાં એનો આત્મા થરથર કાંપતો; વળી મનને ધીરજ આપતાં બધી વાતનો પાછો તોલ કરી જોતી. રાતના સુનકાર વખતમાં પોતાના ધારેલા કામમાં એને તરેહવાર વિઘ્નો દેખાવા લાગ્યાં, ને એ અનાથ અબળા ગભરાતી. લાંબા લાંબા નિસાસા મુકતી એક બે વાર તો ખાટલામાંથી ઉઠીને બેઠી થઈ. એક બે ડચકીમાં પણ આવી ગયાં. પણ જો પોતાની એ ધાંધલમાં મુખપાલ જાગી ઉઠશે તો એણે રચેલો તાલ પળમાં ધુળ મળી જશે એ બહીકે પાછી સુઈ રહી. આખરે પાંચનો ટકારો થયો ને હવે એનો જીવ વશ રહ્યો નહિ. જાણે એક રણસ્તમ્ભ તોડી પાડવો હોય, એમ દમ લેતી ઉઠીને ઉભી થઈ, અને જાણે કે સારી રાત દુઃખ અને વિમાસણમાં કહાડી તેનું મૂળ કારણ એ ખાટલો અને તળાઈ હોયની, તેમ તેને લાત મારતી અને ઓસીકું અને ઓઢવાનું તિરસ્કારથી દુર ફેંકી દેતી, ખાટલાપરથી નીચે એણે પગ મુક્યો. હવે એનો જીવ સહેજ થર પશો ખરો.

દેવથોગે એના મનમાં તે વખતે સારા વિચારો ઉભરાવા લાગ્યા, ને તેથી કરીને એના મનમાં એક જાતનો જોમ કે આવેશ આવ્યો હોયની તેમ, એણે હરખાતાં હરખાતાં ધીમે ધીમે ચાલી તળાઈમાંથી કુંચી લીધી ને પોતાનું કપાટ ઉઘાડ્યું. કપાટના આગલા ભાગમાંથી એક ખાસી મળની મહોટી પાળી ચક-

યકતી કાળીએ કહાડી, અને જાણે કે એ પાળી કાંઈ દેવી કે શક્તિ હોય તેમ તેને પગે લાગવા લાગી. પોતે જાણે વિકલ બની ગઈ હોય તેમ, પાળીને માથે ચઢાવવા લાગી, છાતી સરસી દાખવા લાગી ને તે પ્રત્યે અનેક રીતિએ પોતાની ત્રીબુદ્ધિ પ્રમાણે વહાલ કરતી એ બોલી—

“ઓ મારી પાળી, મારી બહેનડી, તું મારી માની જણી દીકરી છે અને આજે મને જીવતદાન આપવાનું તારા હાથમાં છે. મારી ખાતરી છે કે તારી મદદથી હું આજે લંકા ગઢ છૂટી આવીશ. પણ જો જો હોં બહેની, મને દગો દેતી રાખે. નહિ તો તારેજ હાથે આ પાળીથી મારો પ્રાણ જશે ને લોકમાં તને કાળી ટીલી લાગશે. હું તો મોઝી તો એ સરખું છે. માંડે તો કંઈ જવાનું નથી હોં? થોડાંક જણાં થોડું ઘણું રડી કરીને મને વિસારી મેલશે. પણ બહેની, પછી તું લોકમાં મ્હોડું શું દેખાડીશ! પણ ના તારી અધીરાઈ હું શું કામ કરું! તું મારી બહેન, આપણે એક ઉદરમાં મોટા થયેલાં, તે આવી અડી વખતે મને સહાય કર્યા પાખી રહેવાની હતી? બહેની, તું જો મારી બહેની નહિ હોત તો તારું અને માંડે નામ સરખું હોત જ નહિ. તું પાળી છે ને હું કાળી છું—પણ આખરે એક માની દીકરી હોં! મારાથી તું મ્હોટી છે. વળી તારામાં જોર પણ વધારે રહ્યું, માટે હું તને પગે લાગું તેમાં ખોટું શેનું? મારી મા જણી પાળી! મારાથી આજે માંડું થેલું બોલાય તો તું તારા મનમાં ખોટું લગાડતી નહિ હોં! હું તો જનમથીજ એવી દાધાબળી છું. માટે હું તને પગે લાગું છું. આજે મને વિસરતી નહિ. નહિ તો જો તારી કાળી મરશે તેમાં તો શું, પણ મને ને તને જીવ આપનાર, મારી આંખ ઉઘાડનાર, લાજ રાખનાર, મારી મા કરતાં એ વધારે, ગુલાબનું શું થશે? અને અરે અરે, જો એનો વાંકો વાળ થયો તો કેશવલાલને હું શું મ્હોડું દેખાડીશ. અરે અરે, ગુલાબને કંઈ થયું તો માંડે ને અલંગાનું એક વાર નહિ પણ હજાર વાર મોત થશે. પણ તું બધું જાણે છે. મેં તને બધું વારે વારે કહ્યું છે. માટે જોજો હોં. એમ કહી પાળીને કાળી છાતી સાથે આંપવા લાગી.

એ પાળી કાળીને અલંગાએ દશેક દિવસ ઉપર આપી હતી. અલંગાએ એને કેટલી તાલીમ આપી, પણ કાળી અલંગાની વાત સાંભળીને હેબકી ગઈ હતી. અલંગાએ એને બહુ રીતે સમજાવી પણ કાળીને જીવ થર પડ્યો નહિ. અલંગા પણ વિમાસણમાં પડી કે કાળીને શું કરવું. બધો વેષ તો એને જાળવવાનો છે. મારે તો માત્ર દોરી હલાવ્યા કરવાની છે. એ તો યૌરા પેડે પોતી થઈ જાય છે ને વાત કરતાં એને તો આંકડી આવે છે ત્યારે હવે શું કરવું. અલંગા બહુ પહોંચેલી અને બાબડી સી હતી. કાળીની માંડી થેલી રીત જોઈ એને વિચાર તો થયો ખરો,

પણુ વિચાર કરી એણે બજારમાંથી એક પાળી લીધી ને તે કાળીને આપતાં કહ્યું— તું તો મારી વાત સાંભળતાં શેહ ખાઈ જાય છે, પણુ આ પાળી તારી મહોટી બહેન છે; કેમકે તારૂં ને એનું નામ મળતું આવે છે. માટે પાંચ દશ દહાડા હું એની સેવા ચાકરી કરજે; જો, એ પણુ તને મારી પેઠે સલાહ આપે છે કે નહિ, પછી તારે જોઈએ તેમ કરજે. પણુ જો તને આ પાળી જોઈને હીંમત આવે, તો તું નક્કી ધારજે કે મારી વાતને એ ટેકા આપે છે. માટે તને હીંમત આવે તો મારા કલા પ્રમાણે ચાલજે. નહિ તો તું ને હું હવે પેલે ભવ મળશું.

જોગાન જોગ તો એવો જ બન્યો કે જ્યારથી અલંગાએ કાળીને પાળી આપી, ત્યારથી એના દીલમાં એક જાતની હીંમત આવી. આખરે ઘેરાંની જાત અને બોળી, એટલે અલંગાનું કહેવું એને ખરૂં જ લાગ્યું કે પાળી તો મારી મહોટી બહેન છે ને તે મને મદદ આપવાને જ્યારે છેક ચાલી ચાલી મારી પાસે આવી છે તો, હવે મને કોઈ વાતનો ભો નથી; માટે લાવ એની સેવા ચાકરી કરૂં. મારી મહોટી બહેન છે. મારે એનું કામ છે. જોઈએ મને એ શું કહે છે. પાળીને કાળી રોજ રોજ સાફ કરે, ધોય, લ્હોય, ચકચકતી રાખે, તેના હાથાને પણુ ખુબ ઘસે. વીજળીની માફક પાળીને ચકચકતી જોઈને કાળી હરખાય ને વળી તેને સાફસુફ કરતી જાય ને અલંગાની ખોલી મનમાં ગોઠવતી જાય—પાળી આખા પછી અલંગા બીજે દહાડે કાળીને મળવા ગઈ, ત્યારે કાળીમાં બીજું દેવત આવ્યું હોયતી, એમ એ અલંગા જોડેવાત અને મસલન કરવા લાગી. પોતાને જે જે અડચણો આવતી ગઈ તે અલંગાને પુછવા લાગી. અલંગાએ જે જે ખુલાસા કીધા, રસ્તાઓ બતાવ્યા, તે એ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા અને વિચારવા લાગી. એ પ્રમાણે કાળીને હેંશીઆરીથી કામમાં માર્યું મારતી જોઈને અલંગાના હરખની સીમા રહી નહિ. અલંગાની તરફથી ઉત્તેજન અને હામ આવતી જોઈને કાળીમાં વધારે જાગૃતિ અને જોમ આવ્યું ને કામ આગળ પડ્યું. બંને જણીઓએ તમામ પ્રપંચ સાંગોપાંગ ખડો કરી દીધો ને કાળીએ કેમ ચાલતું, શું કરતું, તે બધું એક-વાર નહિ પણુ અનેકવાર કહેવાયું ને લજવી બતાવાયું.

આજે એ બધો વેપ લજવી બતાવાનો હતો. આજે બપોરના એક વાગે, આગળથી કરી રાખેલા સંકેત પ્રમાણે મમતારામ કાળીને મળવાને નહિ પણુ, કાળીને ત્યાં, આવવાનો હતો.

વાત બધી જીવ સ્ટોસટની હતી. એક જગ્યાએથી તાર દુટયો તો કાળીના મનથી નકી હતું કે પોતાનો પ્રાણ એ પાળીથી જ આપવો પડશે. પ્રાણ આપે હીસાબ રહેશે કે કેમ, એ વિષે કાળીને સંશય હતો. આવા સંજોગોમાં ભલભલો સુરવીર પણુ થયરી જાય એમ હતું, તો અનાથ અબળા જાતિની બીચારી કાળી

મનને હામ આપ્યા છતાં ચમક્યાં કરે તેમાં નવાઈ શી ? સારી રાત બેચેનીમાં અને હાથ ઝોય કરતાં કહાડે તેમાં નવાઈ શી ? આજે સવારના ઉઠતાં વારને પાળીનાં દર્શન કીધાં. તેને પગે લાગી અને જાણે પાળીએ કાળીની ચિન્તા ટાળી હોયની, એમ કાળીનો આત્મા ઉપલા લવલવારા પછી ઠામ પડ્યો. બહેની, તું હમણું કપાટમાં બેસી રહે. હું ન્હાઈ કરીને પરવારી તારી પાસે આ આવી. એમ કહી કાળી પોતાના રોજના કામે લાગી. દાતણ કરી ન્હાઈ ઘોઈ કાળીએ ન્હાઈ તૈયાર કીધી ને એક વાડકા સુખપાલની આગળ જઈને મુક્યો. આગળ તો સુખપાળને ન્હાઈને વાડકા આપવા જતાં, કાળી તેની આગળ જ રોતી બેસતી ને જાતજાતની વાતો કરતી. હમણું થોડા દહાડા થયા કાળી સુખપાળ આગળ ઝાંઝું બેલતી જ નહિ. મુંગી મુંગી કામ કરતી ને પોતાનો ધણી કંઈ પુછતો કરતો તો હા કે ના કહી ટુંકમાં જવાબ આપતી. સુખપાલકાકા બહાર ગામથી કાઈ રાજના આવેલા ઝવેરાતના એક મહોટા સોદામાં રોકાયેલો હતો. જે સોદો પાર પડે તો લાખોની કમાણી હતી, તેથી એનું ધક ધ્યાન સોદાની દલાલીમાં મરગુલ હતું. હમણું તો એને બપોરના સુવાનો વારોએ આવતો નહિ. સવારના દશ અગીઆર વાગે જમી કરી, થોડો ધણો લુકો પીને એ બહાર નીકળી જતો. તે માણસાણ સાંજના ઘેર આવતો. પોતાનું ધક ધ્યાન એ પ્રમાણે સોદામાં લાગેલું હોવાથી, જે કે કાળીની રીતભાતમાં બહુ ફેર પડ્યો હતો તોપણ, સુખપાલ કાકાને તે દેખાયો નહિ. પોતાના ધણીની આગળ ન્હાઈને વાડકા મુકતીકને કાળી રસોડામાં ગઈ ને પોતે ન્હાઈ પીધી ન પીધી કે લાગલી રસોઈની તૈયારી કરવા લાગી. દશ વાગ્યા ને કાળીએ જમવાની હાક મારી. સુખપાલકાકા હીંચકાપર બેઠા લુકો ગગડાવતા, ઝવેરાતના સોદાની તદબીરો ગોઠવતો હતો તે ઉડીને રસોડામાં ગયો. અંદર અંધાં બહુ હતું, ને રસોડાના ઉમરા આગળ એક હાથ ઉંડો ખાડો પડ્યો હતો, તેને સાચવીને અંદર જઈ પાટલા ઉપર બેસતા, સુખપાલે કહ્યું—

“આ ખાડો તો હવે જરૂર પુરાવવો જોઈએ. કાઠનો ભોગભોગ લેશે તો થઈ રહ્યું. હું જાણુવા છતાં મારો પગ અંદર પડતો સહેજમાં બચ્યો, માટે તું હવે કહે તો કાઈ કડીઆ મળુરને આજે ચોકલી દઉં.”

“તમને વળી આજે એ ખાડાની પંચાતી શું નહી ?”—કાળી રીસ કરતા બોલી—“છો રહ્યો રહેવાઘોને—તમારે તો ગણી ગાંઠીવાર જ ત્યાં થઈને આવવાનું છે કેની. જે એમાં પડીશ તો હું પડીશ ને મારો હાથ ટાંટીઓ લાંગશે તેમાં તમે આટલી કાળજી શેના રાખો છો ?”

“ના પણ, હવે તો એ પુરાવો પડશે. કોઈ અતરાપું સહેજ આવે ને તેને કંઈ વાગે કરે તો આપણે ખોડું દેખાય.”

“ના, તમે જો એ ખાડો પુરાવ્યો છે તો હું મારો જીવ આપીશ. હવે સમજ્યાની?” કાળી રોષ કરતી ઘાંટો પાડીને બોલી. તરત જ એને લાગ્યું કે પોતાથી ધારવા કરતાં વધારે બોલાઈ જવાયું, તેથી ધીરી પડી ધીરે સાદે એ બોલી—“તમને ખબર છે, આપણા ગરીબ ઘરમાં તો એવા ખાડા ખખોચીઆં ને ગાખડાં ગુખડાં હોય તે સારાં. કોઈ દહાડો કોઈની નજર લાગે નહિ?”

સુખપાલ હસીને બોલ્યો—“હું તો સહેજ કહું છું કે હવે ખાડો પુરાવીએ તો સાફ, પણ તું તો હવે ગાંડી થઈ છે. વળી ખાડો હોય તેથી નજર નહિ લાગે એ તો તારી સ્ત્રીબુદ્ધિ છે.”

“હશે, મારી સ્ત્રીબુદ્ધિ છે તો મારી પાસે રહેવા ઘો, પણ એ ખાડો તો આપણા ઘરમાં મુકન છે. મને એનો વહેમ છે માટે હાલ નહિ પુરાવો. હશે તો ક્યાં દુર વાત છે. આગળ ઉપર થઈ રહેશે.”

“પણ થોડા દહાડા ઉપર તું જ એને પુરાવવાનું મને રોજને રોજ કહ્યાં કરતી હતી. તે દહાડે મારી આંખ ઉઘડી નહિ.”

“તે દહાડે કહેતી હતી તે કંઈ આજે હું કહું છું? માટે હવે રહેવા ઘો એ વાત.”

“ઠીક છે ત્યારે તારી મરજી, પણ તારો હાથ પગ લાંબે તો હું જવાબદાર નથી હો.”

એમ કહી સુખપાલકાકા જમવા બેઠો, જમી ઉઠી હુકાં પી એ બહાર નીકળી પડ્યો. જતાં જતાં કાળીને કહેતો ગયો કે હું આજે મોડો વહેસો આવું તો મારી શીકર કરવી નહિ. કાળીને એટલું જ જોઈતું હતું. પણ હજી ઘરમાં ઘાટી હતો તેને પણ જલદી વીદાએ કરી દેવાની પુરેપુરી જરૂર હતી, તેથી તેને તરત જમાડ્યો ને તેની જોડે પોતે વાસણો ઉભેચવા લાગી. પછી ઘાટીને કહ્યું કે આજે મારો જીવ ફરે છે માટે હું સુઈ જાઉં છું. તું બહારથી બારણું અમથું આડું કરીને જાણે. થોડીવારમાં ઘાટી ગયો ને કાળી જીવ નાંખતી ઉઠીને તરત રસોડાના ઓરડામાં ગઈ. રસોડામાં ફક્ત એક જ બારી હતી. તે પાસેની ગલીમાં પડતી હતી. તેને ઉઘાડી બહાર બારી આગળ જગા ઉપર એક પીઢીઆમાં ગઈ. કાલે જ કાળી અને અલંગાએ એક કપી નાખી હતી તેમાં, એક જાડું દોરડું નાંખવાને કાળી બારી ઉપર ચઢી. દોરડાને એક છેડો ગલીમાં લપાડતો રાખ્યો. બીજો છેડો કર્પીમાં પોરવેલો બારીના સલીઆ જોડે મજબુત બાંધી દીધો. તે

એવી રીતે કે તે તરફનું બારીનું બારણું બંધ કરવાને અડચણ આવે નહિ. બારીએ નામની ઉઘાડી રાખી, જે ઓરડામાં થઇને રસોડામાં જવાનું ત્યાં કાળી આવી. તે ઓરડાને પણ ગલીમાં પડતી એક બારી હતી, તેના બારણાની સાંકળને કાળીએ ઠાવકી રીતે તાણું મારી બંધ કરી હતી. કારણ કે, આજે જે ખેલ ત્યાં થવાનો હતો, તે ખરે બપોરે એક વાગ્યા પછી થવાનો હતો પણ, રાતની પેઠે એ ખેલ અંધારામાં જ ભજવી બતાવવાનો હતો. બારી બંધ કરવાથી રસોડામાં અને ઓરડામાં અંધકાર થઈ ગયો, તેથી દીવો સળગાવી કાળી કામે મંડી. ખાડાની પાસેની જમીન ખોદીને નાના મોટા ખાડા પાડી અડચણ કરી નાંખી. એક મોટા પીપમાં દીવેલ અને મેસ એકઠા કરી રાખ્યાં હતાં તે વડે, રસોડાના બારણાં ઉતારી, જે બાજુ ઓરડા તરફ પડતી તેને દીવેલ અને મેસથી તરબોળ કરી બારણાં ચઢાવી દીધાં. બાકીનું દીવેલ ખાડામાં રેડી દીધું, ઉમરાની અને તેની આગળ પાછળ રસોડા અને ઓરડા તરફ ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર હાથ સુધી ચોગરદમ બધી તરફ ખુબ તેલ ઢોળીને તમામ જગ્યા ચીકણી લ્હાય જેવી કરી દીધી. ઉમરા ઉપર અને આગળ પાછળ ચોગરદમ ગોખડું વટાણા અને ચણા પાથરી દીધાં. વળી એક બીજા પીપમાંથી મેસ મેળવેલું દીવેલ કઢાડી, તેની પાંચ સાત નાની નાની અડધી ભાંગી ગયેલી માટલીઓ ભરી, તે બધાને રસોડાના બારણા આગળના ભાગમાં એવી રીતે ઝુલતી ગોઠવી દીધી કે બારણાંને સહેજ જોરમાં બંધ કરતાં કે ભીંતની જોડે સહેજ અક્ષાલતાં, તેઓ તુટી પડે ને બધે કાળા તેલનો વરસાદ વરસી રહે ! એક કાચનું ફાનસ જેમાં બધી મેસ જ ભરી રાખી હતી તેને પણ તેવી રીતે લટકાવી દીધું. રસોડાનું બારણું ઓરડા તરફ દેખાતું. એ ઓરડા અને રસોડાની વચ્ચે એક બારી હતી તે હવે કાળીએ ઉઘાડી. એ બારીએ થઇને રસોડામાં જવું સહેલ થઈ પડે તે સાર, કાળીએ એક ખુરશી રસોડામાં ને બીજી ઓરડામાં ગોઠવીને મુકી. રસોડામાં પોતાના હાથ પગ ધોઈ શરીર સાફ કરી એક સાર સરખું જાએલ પહેરી, ડાહી ડમરી થતી એ બહારના દીવાનખાતામાં આવી. કપાટ ઉઘાડી પાળી કઢાડી હસતી હસતી તેને પોતાની જાતીમાં ખોસતાં એ બોલી—“બહેન પાળી, જગતી રહેજે હોં કે ?” વળી પોતાના મનને ખાતરી ન થવાથી બધું સંકેત પ્રમાણે થયું છે કે નહિ, તે ફરી ફરીને કાળજી રાખીને જોઈ આવી. પોતાના જીવને ટહાડેક આપતાં પાંચેક મીનીટ સુધી બેસી રહી. ધડીઆળમાં જોયું તો સવાબાર થયા હતા એટલે એ ગુલાબની પાસે ઉપર ગઈ.

કેશવલાલ જમી કરીને પોતાના રાખેતા પ્રમાણે લાયબ્રેરીમાં વાંચવા નીકળી

ગયો હતો. બપોરના ઘરમાં વગર કામકાજે આજસ આવે માટે બનતા સુધી બપોરના કોઈ દહાડો એ ઘરમાં રહેતો જ નહિ. એમ કાળી પણ જાણતી હતી. ગુલાબવલ્લુ પરવારી કરીને તરતની જ દીવાનખાનામાં આવીને પાનપડામાંથી પાનની ખીડી બનાવી ખાધને, કંઈ વાંચવાનો આદર કરતી હતી, તેટલામાં કાળી ત્યાં આવી ને ગુલાબવલ્લુની પાસે ગાદીપર જાડને બેસી. ગુલાબવલ્લુ તેની જોડે હસીને આડી તેડી વાત કરવા લાગી, પણ કાળી તેનો જવાબ ન આપતાં એકદમ બોલી ઉઠી—“ગુલાબ, જો કે તું મને કાકીજી કહે છે ને, હું તને તું તું કરી બોલાવું છું, પણ તું તો મને મારી માના કરતાંએ વધારે છે.”

“કેમ વાર, આજે તમારે શું કહેવું છે.”

“હું જો બધી વાતે તારી શીખામણુ પ્રમાણે ન ચાલી હોત તો આજે મારા શાએ હાલ થયા હોત! વિચાર કરતાં મારા જીવમાં લપલપ થઈ જાય છે માટે તારો ગુણ તો હું જીવતાં જુલું એમ નથી.”

“પણ કાકીજી છે શું તે તો મને કહેા.”

વળી શું હોય, કંઈ નહિ. પણ હું તને એક વાત પુછું છું. તેનો તું ખરેખરો જવાબ આપજે. તારો એક વાળ વાંકો થાય તો મારો આત્મા પણ પણ કપાય કેની? ગુલાબવલ્લુએ હા કહી એટલે કાળી બોલી—“સાર ત્યારે, તારા મનમાં એમ તો ખાતરી છે કેની કે તારો જીવ બચાવવાને હું મારો જીવ પણ આપું. વખત આવે આપવાને ચુકુંએ નહિ. એ તું સત કરીને જાણજે.”

ગુલાબવલ્લુ તો વિચારમાં પડી કે આ કાળી દંમધડા વગરની શી વાત કર્યા કરે છે. એક મહીનો થયો ગુલાબવલ્લુ જોતી હતી કે કાળી વિકળ જેવા ચાળા કરે છે. તેની વાત જાણવાને ગુલાબવલ્લુએ બે ત્રણવાર પ્રયત્ન કરેલો, પણ કાળી કંઈ ઝાઝું બોલી નહિ ને ગુલાબવલ્લુએ હઠ છોડી દીધી. છેલ્લા પંદર દહાડા થયા તો કાળી અને એ ઘણીવાર મળતાં કરતાં, પણ કાળી નીચું જોઈને ચાલી જતી, કંઈ બોલતી જ નહિ. આજે તેને એકાએક ઉપર આવતી અને ઉપર પ્રમાણે અસંખ્ય વાત કરતી સાંભળીને ગુલાબવલ્લુને તો એમ જ લાગ્યું કે કાળીને વધારે વાયલપણું લાગ્યું છે કે શું!

“બહેન, મારી નાની બહેન, તું મારી મા છે. તું મારી બહેન છે”—કાળી એકદમ બોલવા લાગી. “હું તો તને આજે મારી બહેન કહીને બોલાવવાની. તારે માથેથી હજારો બલા ઉતરીને મારે શિર આવી પડજો, પણ આજે તારે માંડે એક કામ કરવું પડશે. તું મને હા કહે ને વચન આપે તો જ મારો જીવ ઘર પડે.”

“પણ મને કહેા તો ખરાં કે શું છે”—ગુલાબવલ્લુએ હસીને પુછ્યું.

“છે તો કંઈ નહિ. તું મારી જોડે નીચે આવ, એટલું જ હું તારી પાસે હાથ જોડીને માગું છું.”

“મને આવવાને કંઈ અડચણ નથી”—ગુલાબવહુએ કહ્યું—“પણ કાકીજી મને કહો તો ખરાં કે મારું કામ શું છે. તમારે કંઈ કહેવું કરવું હોય તો અહીં જ કહોની?”

“તે તો આજે તને બધું સાંઝ સુધીમાં આપોઆપ જણાશે. પણ તારે નીચે તો આવવું પડશે. હું હમણાં કંઈ કહેવાની નથી.”

“એમ ધારો કે હું ના કહું છું તો પછી”—

“હાય—હાય તો પછી થઈ જ રહું કેની!” ના—ના—પણ તું ના નહિ પાડે.

એમ બોલતાં કાળીએ પોતાની છાતીમાંથી પાળી કહાડી ને ગુલાબવહુને બતાવતી બોલી—

“નોઈ આ મારી મહોટી બહેન! એ કેવી જાગતી જોત છે ને એનામાં કેટલી શક્તિ છે. તું વિચાર કરી જો. હવે તારે કંઈ ખહીવાનું કારણ છે? માટે ચાલ તું નીચે ચાલ.”

ગુલાબવહુએ વિચાર કીધો. પણ કાળીની અકળ વિકલ જેવી વાણી અને ચાળા જોઈને, અને ખાસી મજની અણીદાર પાળી જોઈને, ગુલાબવહુ તો ભડકી! કાળીની સાથે નીચે જવું એમાં કંઈ મોટી વાત નહોતી. સાધારણ રીતે કાળીએ કહ્યું હોત તો સહેજમાં નીચે ગઈ હોત. પણ કાળીના આવા ચેષ્ટા જોઈને શું ધારવું ને શું કરવું તે એને સુજ પડી નહિ. મુંગી મુંગી કાળી અને તેની પાળીની સામે જોયાં કીધું.

“કેમ બહેન હવે કંઈ તને ખહીવાનું કારણ છે? માટે તું નીચે ચાલ.”

“કાકીજી, મારું શું કામ છે તે મને કહો. હું જરૂર આવીશ.”

“તે તો હર બ્રહ્માંડ ફરે તોએ હું હમણાં કહેવાની નથી. તને બધું પાછળથી માલમ પડશે. ને જો તું ના કહેશે તો આજ પાળીથી મારો જીવ હું આપીશ. હું તો મરીશ તે કંઈ ગણતીમાં નથી. પણ તને એ સારૂ લાગશે? માટે ચાલ.”

ગુલાબવહુ હવે ખરેખર ભડકી. કાળી મુજથી જ દાધાબળી તો હતી, તેમાં હમણાં હમણાં તેના ચાળા ચેષ્ટા વિકલ જેવા હતા; આજે તેની સીમા આવતી ગુલાબવહુને જણાઈ. એના મનમાં કેઈ વાતનો દૃઢ નિશ્ચય રમ્યા કરતો હતો એમ ગુલાબવહુને જણાયું. તેની આડે પોતાને આવતી જોઈને કાળી દેહ પાડે ખરી. કારણ કે મનના આવેશોના હાથમાં કાળી એક રમકડા જેવી હતી એમ ગુલાબવહુ સારી પેઠે જાણતી હતી. તેથી સમય વિચારી એને કહ્યું કે ચલો, હું આવું છું. પણ પાળીને ફેંકી દો. આ ગાંડાવેડા શું કરો છો.”

તરત કાળીએ પાળી પાછી પોતાની છાતીમાં ખોસી દીધી ને હરખાતી એ કહેવા લાગી—“હું જાણતી હતી કે આખરે તું માફ કરજી માનશે. ચલ બહેન, નીચે ચાલ. એક કલાક સુધી તારે મને કંઈ પુછવું નહિ. હું જેમ કહું તેમ ચાલજે. પછી આખા જન્મારા સુધી હું તારી દાસીની દાસી બની રહીશ.”

ગુલાબવહુ નીસાસો નાંખતાં લાચારીએ ઉભી થઈને એક બે બારણાં દેવા લાગી. કાળીએ કહ્યું ના બારણાં દેવાનું કંઈ કામ નથી. હમણું પાછી તું ઉપર આવીશ. બહાર નીકળતાં દીવાનખાનાનું બારણું ગુલાબવહુ બંધ કરવા લાગી. પણ પાછી કાળીએ એને વારી.

“ના બહેન, આ બારણું પણ હું તને બંધ નહિ કરવા દઉં. તું કંઈ જાણતી નથી. હું છું કેની, ઉપર કોઈ આવે કરે તેનું જોખમ મારે શિર છે. તું થું કામ બહીએ છે.”

“કાકીજી”—ગુલાબવહુ બહુ નાખુશ થતી બોલી—“આજે તો તમારી રીત-ભાત કંઈ સારી નથી. મને બહીવડાવીને મારી પાસે તમારી ધારેલી વાત કરાવે છે. મને કંઈ કહો તો મારો જીવ થર પડે. મેં તમને કોઈ દહાડો ખોટી સલાહ આપી છે ?”

“તેમ કંઈ માફ કરેલું નથી. પણ આ વાત તો જુદી છે. તમે એક કલાક સુધી મારા કલ્પા પ્રમાણે ચાલજો. પછી તમારે જોઈએ તેમ કરજોની.”

બંને જણી દાદરો ઉતરી દીવાનખાનામાં આવ્યાં. કાળી કહે ના, આજે આ ઝોરડામાં બેસવાનું કંઈ કામ નથી. રસોડામાં ચાલો; પણ ઉભી રહે, મને આગળ ચાલવા દે. હું તને કહું તેમ તું મારી પાછળ પાછળ ચાલી આવ.

રસોડાની પાસેના ઝોરડામાં અંધકાર જેવું હતું, એટલે ગુલાબવહુ ચમકીને ઉભી રહી. કાળીએ ગુલાબવહુને હાથ આપીને કહ્યું કે મારી પાછળ પાછળ ચાલી આવ. પણ આજે આપણે બારણામાં થઈને અંદર જવું નથી. પાસે નહાની બારી આગળ એક ખુરશી છે. ત્યાં થઈને અંદર જઈશું. ગુલાબવહુ ગભરાઈ, તથાપિ કાળીની પેઠે એ પણ ખુરશી ઉપર ચઢી બારીમાં થઈને રસોડામાં આવી. કાળીએ કહ્યું બહેન, આ ખુરશી છે તે હવે અહીં કંઈ કામની નથી. માટે તું તેના ઉપર બેસી રહેજે. તારે બહુવાર ખોટી થવું નહિ પડે. અડધો કલાક તો બહુમાં બહુ જાણવો.

રસોડામાં બધે અંધકાર હતો. માત્ર એક બારી ગલીમાં પડતી ત્યાંથી કંઈક અજવાળું અંદર પડતું, પણ તેને લીધે રસોડું વધારે ભય ઉત્પન્ન કરનારું થઈ પડ્યું ! ગુલાબવહુની છાતી ધક ધક થવા લાગી ને બહુ આજીજી કરતાં કાળીને

એણે પુછ્યું “મને તમે કંઈ પણ નહિ કહો કે આ બધું શું છે ? હું તમારે પગે પડું છું. મારા જીવને આજે તમારી રીતભાતપરથી અને રસોડાનો દેખાવ જોઈને કળ પડતી નથી. મને કહોની કે આ બધું શું છે ? મને કહોની ? હવે હું અહીંથી ક્યાં જવાની હતી ?”

ના બહેન, કંઈ જતી નહિ. ને આમ જો, તારો પ્રાણ સંકટમાં આવી પડે તો પણ રસોડાના બારણા આગળ થઈને બહાર નીકળવાનો વિચાર તું કરતીજમાં. વળી હું તને પગે લાગીને કહું છું કે આ ગલીમાં પડતી બારી ઉઘાડીશ નહિ. આમાં કંઈ છે તો નહિ, પણ બારીથી તારી વહાર કરનાર, જરૂર જણાશે તો, કાઢને કાઢી આવશે. માટે તું તારા દીલમાં કાંઈ વાતે બંધ રાખીશ નહિ. મારી પાસે પાળી છે ને હું તારી પાસે જ છું, એમ સત જણાવું. તારો વાળ વાંકો થવાનો નથી. એક કલાક પછી તું પણ મારી જોડે હસશે, ને તને સમજાણ પડશે. પણ અડધા કલાક સુધી કે વધારે, તું ત્યારે અહીં નીરાંતે બેસી રહે. જો મારા કલાક પ્રમાણે તું નથી ચાલી, તો આજે રાતના તું કાળીને જીવતી બાળીશ નહિ. આ પાળી જ મારા પેટમાં મારીશ. પણ હવે મને મોડું થાય છે. માટે તું નીરાંત રાખી બેસ, હું આ આવી.”

એમ બોલી કાળી ત્યાંથી નહાની બારી પર પગ મુકી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૪૯ મું

આ તે શું થઈ ગયું !

સુકન જોઈને સંચરજોરે,

જાવાર વહેલા વહેલા વળજોરે. (જુની કવિતા.)

બખર નહિ પડે એક પક્ષી,

રામ સમર લે, સુકત કર લે કો બને કલ્પી. (કબીર.)

ગુલાબવહુની જોડે કાળી જાણે કંઈ બહીવાનું હોય નહિ, અને સમજાણ પોતાના ધારવા પ્રમાણે સાંગોપાંગ ઉતરવાનું હોયની, એમ વાત કરતી હતી; તથાપિ એના દીલમાં આજે થોડો અજંપો નહોતો. અલંગાના બોલ વિચારી વિચારી એ પોતાના દીલમાં હામ ધરતી ને વારે વારે જાતીમાં પાળી છે એમ જોયાં કરતી. રસોડામાં ગુલાબને લઈ ગયા પછી એ બહુ બહેબાકળી થઈ ગઈ. તેમાં ગુલાબની આજીજી જોતાં એનો જીવ વશ રહ્યો નહિ. એક વાર તો બધું કહી દેવાની અણીપર હતી. પરંતુ અલંગાએ એને ટોકી ટોકીને કહ્યું હતું કે ગુલાબના

જાણવામાં કંઈ પણ ભેદ આવ્યો છે તો રસોડામાંથી પણ એ જીવ નાંખી જતી રહેવાની અને બધી બાજુ સુંઘાર્થ જવાની; એટલું જ નહિ પણ કદાચને ગુલામ બારણે થઈને લાગવા જાય તો એનો હાથ પગ લાંગી જાય. માટે ગમે તે થાય તો પણ ગુલામને કંઈ કહેવું નહિ. એ ખીના યાદ આવતાં કાળી લવલવારો કરતી બંધ થઈ ગઈ. માત્ર ગુલામને શું કરવું શું નહિ કરવું, એવી શીખામણ આખાં કીધી. રસોડું છોડતાં ગુલામ સામું કાળીએ જોયું તો એ રડવા જેવી થઈ ગઈ હતી, ને એની છાતીના ધપકારા કાળીને કાને પડવા લાગ્યા. એટલે કાળીની હાથ રહી નહિ. “મારા કલ્પા પ્રમાણે તું નથી ચાલી તો કાળીને જીવતી બાળીશ નહી. આ પાળીજ મારા પેટમાં મારીશ. માટે હવે તું બેસ.” એમ બોલતી બોલતી કાળી ત્યાંથી જીવ લઈને નાડી ને નહાની બારી ઓળંગી દીવાનખાનામાં આવી !

ગુલામનું રડવા જેવું દયામણું મ્હોં જોઈ દીવાનખાનામાં આવતાં કાળીને જીવ વશ રહ્યો નહિ, ને કુસકે કુસકે રડવા લાગી. રાંક ગાયની પેઠે ગુલામને દોરવીને રસોડામાં લઈ જવાને એ ફતેહ પામી ખરી, તોપણ અંદરખાનેથી તો એની ગભરામણ વધતી જ ચાલી !

“હાય હાય, આજે શું થશે, પેલી અલંગા નીચે નહિ આવી હોય તો હું શું કરીશ? હું તો જીવ થઈને પણ ગલીમાં આજે આવીશ ને લાગ આવતાં ઉપર ચઢીશ, એમ મને એ કહેતી હતી ખરી, પણ જો કંઈ પણ કારણથી અલંગાને મોડું થયું તો મારી શી વળે થશે? હું રાંડ મરીશ તેની તો કંઈ શીકર નથી. પણ મારી કેટલી બદલામી થશે? ને ગુલામનું ને કેશવલાલનું શું થશે? પણ હવે વાત મારા હાથમાં રહી નથી. હવે તો જે થાય તે ખરું. એમાંથી છુટવાને આમ કે આમ બારી નથી.” એમ વિચારી વળી કાળી ધીરજ રાખવા લાગી. વળી કંઈ જીવદા વિચાર આવતાં હસી. ઘડીઆળમાં જોયું તો પોણો વાગ્યો હતો. પા કઝાકની વાર છે માટે લાવ, પાસેના ઘરમાં જઈને જોઈ આવું, અલંગા આવી છે. એમ બોલતી કાળી નીચે ઉતરી. રસ્તામાં બધે સુનકાર જેવું હતું. એ માણસો જાણે ત્યાં સહેજ ફરતા હોય એવા દેખાયા. આ મુવાઓ પેલા પીટયાના જાસુસ છે કે શું? મને એ કહેતા હતા ખરો કે હું મીનીટે મીનીટની બાતમી રાખીશ! ને મુવાએ તેમ કીધું પણ હશે! પણ હું પાસેના ઘરમાં જઈશ તેમાં એ મુવા શું જાણી જશે. અલંગાએ તો ના કહી હતી કે તું આવીશમા, પણ એ આવી હોય તો મારો જીવ થર પડશે. માટે ચાલ, લગરીક ડોઝીયું મારી આવું, એમ બોલતાં કાળી પાસેના ઘરમાં ધીમે ધીમે ચાલીને ગઈ. એ ઘરમાં નીચેના ઓરડામાં

અલંગાની બહેનપણી રહેતી હતી. અલંગા ને કાળીના એવો સંકેત હતો કે મમતારામ આવ્યો છે, એવું અલંગાના જોવામાં આવે, કે તરત તેને નીચેના ઝોરડાની એક બારી, જે ગલીમાં પડતી હતી તેમાં ઉતરવું; અને થોડા વખતે કાળીએ કપીમાંથી નાંખેલી દોરીને આધારે ઉપર ચઢી સુખપાલકાકાના ઘરના રસોડામાં આવી ગુલાબની મદદે જવું.

કાળીની જોડે મસલત કરી અલંગાએ મમતારામને ફસાવવા જે યોગદાન તૈયાર કર્યું હતું, તે સાંગોપાંગ પાર ઉતારવામાં કેટલી કેટલી અડચણો ને જોખમ છે, એ અલંગા પોતાના મનમાં ધણી સારી રીતે સમજતી હતી. પરંતુ સ્વભાવે એ હીમતવાળી હોવાથી એ સર્વે અડચણોથી એ ડરી ગઈ નહિ, પણ ઝોર પોતાનું કાળજી પોતાના હાથમાં રાખ્યું. પોતાથી બની એટલી અકલ દોડાવી કાળીને પાવરથી કરી રાખી. આગળના સંકેત પ્રમાણે બાર વાગ્યાની પહેલાં, પાસેના ઘરના ઝોરડામાં આવીને મમતારામની વાટ જોતી એ નીરાંતે બેઠી. અલખત એના મનમાંએ નક્કી ન હોતું કે કંઈ પણ ખુલાસો જાણ્યા વગર, ગુલાબવડુ કાળીના રસોડામાં અડધો કલાક બેસી રહે; અને જો ગુલામે ના કહી તો બધી તદખીર એકઠા વગરના મીઠા જેવી હતી. મમતારામે કાળી પાસે એવી સરત કરાવી લીધી હતી, કે પોતે એક વાગે આવે, ત્યારે ગુલાબવડુ કાળીના ઘરમાં આવેલી છે તેની ખાતરી કરવા સાડ, તે કેશવલાલના ઘરમાં જાતે તપાસ કરશે. એટલું જ નહિ પણ ગુલાબવડુ જોડે કાળી સંતવ્રસ કરે ને ગુલાબવડુ કોઈ બીજે ઠેકાણે જતી રહી હોય તો તેની ખબર પડવા સાડ, મમતારામે કાળીને ખાસ કરીને કહ્યું હતું કે મારા બે જાસુસો આગલી રાતથી કાળીના ઘરની આસપાસ ફર્યા કરશે, ને ગુલાબવડુ જતી રહી છે એવી ખબર મમતારામને પડી છે તો કાળીનું આવી બન્યું સમજવું! મમતારામની આ સરત બહુ કપરી હતી. તેને અનુસરીને યોગદાન માંડવામાં અલંગાને કંઈ થોડી અડચણ પડી નહોતી. એનો વિચાર તો મમતારામને દમવા સાડ ગુલાબનો વેષ પોતે ધારણ કરવાનો હતો, પણ મમતારામની આવી સચોટ સરત જોઈને અલંગાએ નિશ્ચય કર્યો કે ગુલાબવડુને રસોડામાં લાવ્યા વગર બધી બાજુ ધુળ મળવાની! માટે એને કાળીને સમજાવી રાખ્યું હતું કે તેમ કરવા સાડ પાળીથી પોતાનો જીવ આપવાની દહેસત ગુલાબને આપવી, એટલે ગુલાબ સમજી જશે. બન્યું પણ તેમ જ !

કાળીને પોતાની તરફ વેવશીની પેઠે આવતાં જોઈને અલંગાના ક્રોધની સીમા રહી નહિ. આવી જીવ સટોસટની વાત હતી ને તે પણ આવા મીઠાન ઉપર આવી હતી તેવી વેળાએ, અને આગળથી સમજણ પાડેલી છતાં, કાળી તેની જોડે વાત

કરવાને આવે તે અલંગાને જરા કે ગોઠ્યું નહિ. તેથી એકદમ આંખના ડોળા ફાડતી એને કાળીને તરછોડી કહાડીને હાથનો ઇસારો કરતાં એણે કાળીને સ્વયંબું કે પાછી પોતાને કામે લાગે.

બસ જા—“અલંગા અતિ કાપાયમાન થતી બોલી”—એ તને ના કહીતી ને તું અહીં કેમ આવી? તને ખબર છે કે હમણું કેવો કટાકટીનો વખત છે?

“પણ હું તો સહેજ કહેવા આવી કે અત્યાર સુધી બધું પાધરે પાધરું છે.”

“તું જાણ છે કે નહિ”—અલંગાએ છેક અધીરા પડીને કાળીને કહ્યું—“જા તારે કામે લાગ”—એમ બોલતાં કાળીને હડસેલો મારી અલંગાએ તેને ઓરડાની બહાર કહાડી મુકી.

પોતાની જુલ થઈ છે તેથી અલંગા કોધે ભરાઈ છે, એમ સમજી કાળી નીચી મુડી કરી છાનામાનાં પોતાના દીવાનખાનામાં આવી. ખરેખર આ વખતે તો એને દીવાનખાનામાં જ રહેવાની વેળા હતી. હજી એકમાં દશ મીનીટ ઓછી હતી એટલામાં કોઈ ભાઈડાનો દાદરે ચઢવાનો અવાજ કાળીને કાને પડ્યો. એ ભાઈડો તે મમતારામ જ-હોવો જોઈએ એમ કાળીને લાગ્યું. અલંગાએ એની જોડે વાત ન કરતાં એકદમ પાછી મોકલી દીધી, તેમાં તેણે કેટલું ડહાપણ વાપર્યું હતું તે વાતનું કાળીને હવે જ્ઞાન થયું, તેથી અલંગાનાં મનમાં વખાણ કરતી અને પાડ માનતી દાદરા આગળના બારણા પાસે તરત આવી; ડાહી ડમરી થઈને કાળી ઉભી રહી.

મમતારામ ધીમે ધીમે વિચાર કરતો સીડીના પગથીઆં એક પછી એક ચઢતો હતો. આજે એના મનમાં એક જાતનો કંઈ ઓર આનંદ અને ઉમંગ વ્યાપી રહ્યો હતો. સવારના પોહોરમાંથી એના મનમાં તમામ વિચારો, ખુશ મીનજના તરંગોની પેઠે, ઉછળવા લાગ્યા. પોતાને કોઈ પણ રીતે કશું જોખમ હોય એમ એને જણાયું નહિ, અને તે સાફ તે પોતાની જુદીને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો. કાળી જેવી ગાંડી સ્ત્રી પોતે જે વાત કહે તે બ્હીકની મારી કબુલ રાખે, પોતાના ક્ષેમાર્થે જે જે કપરી સરતો કરે તે પ્રમાણે ચાલવાને કાળી કોણ આપે, એ સઘળું ખરેખર અતિશે વિરમય પમાડનારું હતું ને તેથી મમતારામને લાગ્યું કે પોતે ઠાલી પુલાતો નથી, પણ પોતાની જુદીને વાસ્તવિક ધન્યવાદ આપતો હતો.

સવારના ઉઠ્યો ત્યારથી, તે કાળીને ત્યાં જવા નીકળ્યો ત્યાં સુધીનો તમામ વખત મમતારામે પોતાના શરીરને ટાપટીપ કરી શણગારવામાં અને સજવામાં કહાડી નાખ્યો! બહુ સફાઈથી હજમત કરાવી પોતાના શરીરને સુગંધી સાબુથી ખુબ ધસી ધસીને ધોયું. માથાની ચોટલી પણ સાફ કીધી. ન્હાઈ ઘોઈ જતનથી

શરીર હોઠને ચોટલી સુકાવી તેમાં સુગંધીદાર તેલ ચોળ્યું, અને ભેમાલમ રીતે અત્તરનો હાથ પોતાને કપાળે, ગાલે, નાકે અને હડપચીપર કાઢે. મુછના વાળને પણ થોડું બાંધું તેલ ચોળી સુશોભિત કાઢે. કાનમાં અત્તરના પુમડાં મુક્યાં. પછી દશેક વાગે ઠંડે પેટે જમી લીધું. પછી બંગાળી ઉંચા કુમાસનું ધોતિયું પહેરી તેની પાટલી ટાપી ટીપીને વાળી. કપાળે બહુત લગાવી આડું ટીકું સુશોભિત રીતે કાઢું. ગુલતું પહેરણું પહેરી તે ઉપર રંગીત છોટનું વાસકુટ પહેર્યું ને તે પર ઉંચી જગ-જાધીનો દબણી ફેસનનો અંગરખો ચહડાવ્યો. એકેક વસ્ત્ર પહેરવા પહેલાં તેપર સુગંધીદાર વિલાયતી સીસીઓમાંથી પુષ્કળ પાણી છાંટ્યું. મળનો રમાલ અને બંગાળી મલમલની પીઝોડીને પણ સુગંધી પાણીમાં તરબોળ કાઢી. પાણી સુવ એવી કસુંબાની બારે તોરાદાર ચકરી પાધડી તરતની નવી બંધાવેલી માથે મુકી, અને જાણે વરરાજ બનીને પોખાવા જતો હોય, એમ આરસીમાં પોતાનો ચહેરો જોઈ જોઈ હરખાવા લાગ્યો ને મુછને આંકડા દેવા લાગ્યો! બડીઆળમાં જોયું તો બાર વાગ્યા હતા. હજી તો અડધા કલાક જવાને બાકી હતો. તેથી પોતાના લુગડાં નહીં ચોળાઈ જાય એવી રીતે બેસીને મમતારામ શ્રમ ન પડે તેવી રીતે પંખાથી વાયરો ખાવા લાગ્યો!

ખીચારી દુખીઆરી કાળીને રાત પુરી ન થઈ હતી તેમ આ સુખીઆર મમતારામને એમ જ લાગ્યું કે અરધો કલાક પુરો થવાનો જ નથી! અડધા કલાકમાં દશેકવાર પોતાના ખીસામાંથી સોનાનું સોહામણું બડીઆળ કહાડી એણે વખત જોયો, પણ બ્યારે જુવે ત્યારે પોતાના ધારવા કરતાં વખત તો પાંચ સાત મીનીટ ઓછો જણાય! સાડા બારમાં પાંચેક મીનીટ ઓછી રહી ને એનો જીવ વસ રહ્યો નહિ. આમ બેસી રહેવાથી રખેને મનમાં નાખુશ વિચારો આવે માટે, મમતારામ, હજી ત્યાં એક વાગ્યાની દસ બાર મીનીટ પહેલાં જઈ પહોંચશે તેની દરકાર નહિ કરતાં, હરજોખમે બધી રીતે સજ્જ થઈ ગયો. એક સુંદર ખીલીઆનની વીંટી ડાબા હાથની નાની આંગળીએ લટકાવી. પગમાં દબણી લગના જોડા પહેરી અને હાથમાં ઢાંતના હાથાની રેશમી છતરી ધરી, જતાં જતાં પોતાના દીદાર આરસીમાં એક છેલ્લીવાર જોયા—આત્માને તેથી પરમ સંતોષ આપતો એ નીચે ઉતર્યો, ને એક વિકટોરીઆ જતી હતી તેમાં બહુ આડંબરથી અંગરખો અને ધોતીઆની પાટલી સાચવતો બેઠો. સુખપાલકાકાના ઘરની થોડે છેટે મમતારામ ગાડી ઉભી રખાવીને નીચે ઉતર્યો ને રોપબંધ છતરી ઉઘાડી ઉજમબેર સુખપાલકાકાના ઘર તરફ ડગલાં ભરવા લાગ્યો. એના રાખેલા એક છુપા જસુસે મમતારામની પાસે આવી તેની જોડે સહેજ વાત કરતો હોય, એમ સાથે ચાલતાં કહ્યું—“સાહેબ,

હમણું એ ચાર મીનીટ ઉપર કાળી ડરતી ડરતી પડખેના ઘરમાં જતી હતી. પણ પાછી એક મીનીટમાં બહાર આવી અને બહીતી બહીતી પાછી એના ઘરમાં જતી રહી. તે સિવાય બીજું કંઈ ગયું કે આવ્યું છે નહિ. બધું બરાબર છે.”

પણ અમતારામને વિચાર થઈ આવ્યો કે બધું બરાબર નહોતું. બધા દહાડામાં આવે, અને તે પણ પોતાના આવવાની પાંચ મીનીટ અગાઉ, કાળી પડખેના ઘરમાં જાય તેમાં કંઈને કંઈ પણ કારણ હોતું જોઈએ, એમ વિચાર આવતાં જ એને ચટપટી થઈ રહી. કાળી ત્યાં શું કામ ગઈ ને કાને મળી, એ જાણવું જરૂરનું હતું તેથી જનસુસ પાસેથી તેનો ખુલાસો માગ્યો. “સાહેબ, અમે તપાસ કરવાની વેતરણ કરતા હતા”-જનસુસે જવાબ દીધો-“એટલામાં તમને વિકટોરીઆમાંથી ઉતરતા જોયા. આપનો શો હુકમ છે?”

હવે શું કરવું. કાળીએ પડોશના ઘરના ઝોરડામાં જઈને શું કાંઈ અથવા કાને મળી આવી એ જાણવું પુરેપુરું જરૂરનું હતું. પણ રાત થોડી અને વેપ ધણી એટલે અમતારામને વિચાર થયો. પડખેના ઝોરડાનો બેઠ મેળવતાં વખતે વધારે સમય નીકળી જાય અને તેટલી વાર સુધી કંઈ અમતારામથી રસ્તામાં ભોંકા જાય એમ ઊભા રહેવાય નહિ. હવે તો હાથીના દાંત બહાર પડ્યા તે પડ્યા. ભવસાગરની સેત્રંજની રમતમાં જે મ્હોડું ચાલ્યા તે ચાલ્યા. એ તો હીંમતે ખોદા મદદ છે એમ વિચારી, અમતારામને માહોમ આગળ ધસવાનો વિચાર કીધો. પેલા જનસુસે ફરી પુછ્યું:-

“સાહેબ, અમને શું હુકમ છે? અમે અહીંયા હજી ચોક્કસી રાખીએ? ના, જાઓ હવે તમારું કંઈ કામ નથી. તમારા સૈફને પુરસદે મારે ત્યાં મોકલજો.” જનસુસથી છુટા પડી અમતારામ આગળ ચાલ્યો ને મુખપાલકાકાના ઘરની સીડીના પગથીઆં ધીમે ધીમે ચઢવા લાગ્યો.

કાળી પડખેના ઘરમાં હમણું જ જઈ આવી તેમાં બેઠ હોવો જોઈએ, એવો વિચાર આવતાં અમતારામને અત્યાર સુધી જે ઉમંગ હતો તે એકદમ ઉડી ગયો. એની ચાલ પણ ધીમી પડી ગઈ. એ કારણથી એ ધીમે ધીમે દાદરો ચઢવા લાગ્યો. રખેને કાળીએ કંઈ કાવતરું રચ્યું હોય! પણ અમતારામ પોતાનાં મનને હીંમત આપવા લાગ્યો કે કાળીમાં એટલી પહોંચ નહોતી. તેની સાથે આવી બાબતમાં એક સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીની ભાગ્યે સલાહ લે છે. એમ મન વાળતો અમતારામ દીવાનખાનાના બારણા આગળ આવી પહોંચ્યો. કાંઈના આવવાનો ખડખડાટ સાંભળી કાળી પણ ત્યાંજ આવીને નીચી મુડી કરી ઊભી રહી હતી. તેને જોઈને અમતારામ ધીમે સાદે પુછ્યું-“કેમ બધું બરાબર છે!” કાળીએ માથું હલાવી ‘હા’ કહી ને તીચું જ એઈ રહી. હું ઉપર જઈને જોઈ આવું? અમતારામ પૂછ્યું:-

“જેવી તમારી મરજી.” કાળીએ જવાબ આપ્યો.

“હા-પણ તું શું કહે છે.”—મમતારામ નસુસની વાત યાદ કરતાં બોલ્યો—
કે જેમણે કાળીના બોલવા ચાલવા પરથી કંઈ પત્તો લાગે છે.

“મારે શું કહેવાનું હતું. તમારે જેમણે તેટલી ખાતરી કરી લ્યોની.”

“હીક છે. હું હમણાં ઉપર તપાસ કરીને આવું છું.” એમ કહી મમતારામ કેશવલાલના ઘરની સીડી ચઢવા લાગ્યો, ઉપર જઈને ઓરડે ઓરડે ચો તરફ ધારી ધારીને જોયું, પણ ત્યાં કંઈ જણાયું નહિ, એટલે એને સહેજ હીમત આવી પાછો નીચે આવ્યો. એટલે ચાળા કરતી કાળી બારણા આગળ ઉભી ઉભી હાથ જોડી ધીરે સાહે મમતારામના કાલાવાલા કરતી બોલી—

“જુવો, હું તમને પગે લાગીને વિનવું છું. હજી પણ આ વાત જવા દો, એમાં તમારી ને મારી બંનેની લાજ રહેશે.”

મમતારામને વધારે હીમત આવી ને કાળીને તરછોડતો દીવાનખાનામાં દાખલ થયો.

“મમતારામભાઈ, હું તમને વિનવું છું. માટે હજીએ તમે માફ કહ્યું માનો. પણ મમતારામ એકનો બે થયો નહિ. તેમ થાય એવો એનો સ્વભાવજ નહોતો. એટલે એ ગુસ્સે થતો કાળીને કહેવા લાગ્યો કે હવે તારો લવારો બંધ કર.

“હીક છે ત્યારે, તમારું લાગ્યું તમે જાણો; પણ આપણી સરત પ્રમાણે હું દીવાનખાનામાં બેસી રહીશ. તમારે એક બારણું બંધ કરવું નહિ. જો તેમ કીધું છે તો હું શૌર બકાર કરી મુકીશ એ નક્કી જાણજો.”

મમતારામ કાળીનું બોલવું કાને પડ્યું સાંભળ્યા વગર દીવાનખાનાની પાસેના ઓરડામાં ચાલ્યો.

અગ્યારમા અને સત્તાવીસમા પ્રકરણમાં મુખપાલકાકાના ઘરની બાંધણીનો આકાર વર્ણવેલો છે. આ ટેકાણે એટલું જ કહેવું બસ છે કે દીવાનખાના અને રસોડાના ઓરડાઓ વચ્ચે સરખી દબ્બના બીજા બે ઓરડા હતા, જેને ઓળંગીને રસોડામાં જવાનું. દીવાનખાનાની જોડનો ઓરડો કાળીનો ખાનગી ઓરડો કહેવાતો ત્યાં મમતારામ ગયો. કાળી પણ તેની પાછળ પાછળ ચાલી. મમતારામે કાળીને પાછું ફરવાનું કહ્યું, પણ કાળીએ ધણજા ધીરે સાહે કહ્યું કે ના, તમે બારણું બંધ કરી દો તો હું શું કહું. માટે તમે પાસેના બીજા ઓરડામાં નહિ જાઓ, ત્યાં સુધી હું તમારી સાથે ને સાથે આવીશ.

મમતારામનો મીઠાજ તો બહુ ગયો. પણ વખત વિચારી એણે કાળી જોડે આ વખત તકરાર કરવી દુરસ્ત ધારી નહિ. તેઓત્રી બેની રક્ષકનો અવાજ

રસોડાના ઓરડામાં પડે તે ઠીક નહિ. એમ વિચારી એણે કાળીને પોતાની સાથે આવવા દીધી.

કાળીના ખાનગી ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં જવાના બારણા આગળ આવતાં અમતારામે કાળીને હાથનો ઇસારો કરીને પાછા ફરવાનું કહ્યું, પણ કાળી કહે કે તમે આ બારણું બંધ કરી દો તો. માટે તમે અંદર જાઓ પછી હું ખસીશ.

“ફાડ તારું માથું, લે ત્યારે ઉભી રહેજે!” એમ કહી અમતારામે કાળીને ખાનગી ઓરડા અને રસોડાની વચ્ચે જે ઓરડો હતો તેમાં પગ મુક્યો.

એટલે પોતાને કંઈ એકાએક યાદ આવ્યું હોયની, એમ યાળા કરતી કાળી અમતારામનો હાથ પકડી ધીમેથી પણ ગભરાતી જેવી કહેવા લાગી—

“અરે ઉભા રહો! ઉભા રહો! હું તમને એક વાત કહેવી જુદી જાઉં છું. તમારા સારાને માટે કહું છું, જરાક સાંભળો તો ખરા.”

“મારે હવે તારી વાત નથી સાંભળવી તું હવે અહીંથી જા.”

“પણ તમે સાંભળો તો ખરા. તમેજ મને પાછળથી ડપકો આપશો કે મને કેમ કહ્યું નહિ.”

અમતારામ બહુજ ચીકણાઈ મયો. કાળીને હડસેલો મારી બહાર કઢાડતાં બહુ ધીરેથી પણ બાર દૃષ્ટને એ જોયો.

“રાંડ—નીકળ, મારે તારી વાત નથી સાંભળવી.”

“જો જો હોં અમતારામભાઈ! મારી વાત સાંભળો નહિ તો તમે દુઃખી થશો. આ તો હું તમને જુદી જ વાત કહું છું.”

પરંતુ અમતારામ કાળીની દરકાર નહિ કરતાં આગળ વધ્યો. બીજા હાથ ઉપર કાળી પણ, જાણે અમતારામ સાંભળતો નથી અને તેથી હારી ગઈ હોય એમ દેખાવ કરતી ઉભી રહી. અમતારામના મનમાં કે કાળી પાછા એના કાલાવાલા કરી એને સમજાવવા માગતી હતી, તેથી એણે કાળીને તરછોડી કહાડી. કાળીએ કહ્યું કે હું તો તમને બીજી વાત કહું છું, અને તે તમારા સારા માટે છે. પણ અમતારામને તો એમજ લાગ્યું કે આવે વખતે વળી બીજી વાત થી હોય. એ તો એમ જોહી, કાળી વળી એને એ કામમાંથી વારવાને કરે છે. એટલે અમતારામે કાળીની પત કીધી નહિ અને આગળ ધર્યો.

અમતારામ હીંમતવાળો હતો. તથાપિ આ ઓરડામાં આવ્યા પછી અને કાળીને હડસેલીને બહાર કઢાડ્યા પછી, એની છાતી અંદરખાનેથી ધબધબ થતા લાગી જસુસની વાત યાદ આવી ને કાળી એની જોડે દગો તો નથી રમતી એવો એને વિચાર આવ્યો. હવે કંઈ પાછું કહાય એમ હતુંજ નહિ. માટે હવે

તો હીમત રાખવી નેહએ. હીમતે ખોદા મદદ છે એમ વિચાર કરતો, તે ઝોરાડામાં ઉભો રહી, મમતારામ પોતાના જીવને સ્વસ્થ કરવા લાગ્યો.

દીવાનખાના કરતાં કાળીના ઝોરાડામાં, અને તેના કરતાં પણ આ ઝોરાડામાં વધારે અંધારું હતું. પણ એ અંધકાર મમતારામને દેખાયો સ્વપ્ને નહી. પોતે જે કામે આવ્યો હતો તેને એવો અંધકાર અનુકૂલ હતો. બહુ અંધકારને લીધે ધીમે ધીમે ડમલાં ભરવા પડતાં હતાં. પણ એને એમ ન લાગ્યું કે એમાં કંઈ વિચારવા જેવું હોય. જે સુખની ઈચ્છાએ એણે આ બાજુ રચી હતી તે સુખની પ્રાપ્તિ આટલી પાસે આવવા છતાં આ વખતે એના મનમાં બીલકુલ હર્ષ કે ક્રોધ નહોતો. તેને બદલે હવે એનું ચિત્ત ચિંતાગ્રસ્ત થઈ ગયું હતું. કાળીને હાસેલીને બહાર કઢાડવા પછી એ વધારે બહાવરો થયો—ઝોરીનું કે એવું જ બીજું કાળું કર્મ કરતો હોય અને તેથી પોતાના હૃદયમાં એટલો અંતઃક્રાંતિ એનાથી નારાજ થયો હોય, એમ એના એહેરા પર આભાસ પડવા લાગ્યો. પરંતુ મમતારામ પોતાના મનની ચેતવણીની દરકાર કર્યા વગર કે અંધકારથી નાખુશ વિચારો ઉત્પન્ન થતા હતા તેનો ખ્યાલ કર્યા વગર, એ પોતાના જીવને પરબુદ્ધિ અનુસાર ધીરજ આપવા લાગ્યો. મ્હોડે પરસેવો પરસેવો થઈ ગયો હતો, તેથી રૂઆલ કઢાડી એણે મ્હોં લુછ્યું. આટલો બધો તે હું મ્મારે દીકરો હતો ને આમાં બીવા જેવું શું છે કે હમણાં હું ચોરની પેઠે આ અંધકારને પસંદ કરતો અહીં ઉભો છું! છટ મમતારામ, બચ્ચા હીમત રાખ, તારા મનમાં હોંસ થર, એ તો પહેલે વિચારે એમ લાગે—પણ “વા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આજે.”

તરત મમતારામ સ્વસ્થ થયો. પરસેવો લ્હોઈ રૂઆલ ખીસામાં સુકી એક ખોખારો કરી, જાણે પોતે ત્યાં તરત આવ્યો હોયની, એમ ધીમે રહીને એ બોલ્યો, કાળી તું ક્યાં છે? તું કેમ દેખાતી નથી? અને જાણે એ ઝોરાડામાં કાળી નથી, એટલે કદાચને રસોડામાં હોય તેમ, તેને બોલાવતો એ રસોડા તરફ ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યો. કાળી તું ક્યાં છે, તું કેમ બોલતી નથી?

બીચારી શુભાબવહુ ! કાળીએ એને પાળી દેખાડી ત્યારથીજ એ તો મમકી મઈ હતી. લાચારીએ નીચે આવી હતી. દીવાનખાનામાં ન એસાડાં કાળી એને રસોડામાં લઈ મઈ અને તે પણ એક નહાની બારીમાંથી, ખુરશી ઓળંગાવીને, એ સર્વ એકમને, અને અંધકારયુક્ત રસોડું ભેળને શુભાબવહુને મલારામણ થાય એમાં આશ્ચર્યકારક કંઈજ નહોતું. કાળીની વાણી અને માળા પણ એની શીકરમાં વધારો કરવા લાગ્યા. કાળી પાસે હતી ત્યાં સુધી તો બહું દીકરીક હતું પણ

કાળી તો જીવ નાંખતી એક બે વાતની શીખામણ દેતી ત્યાંથી ભાગી ગઈ. હવે શુભાષવહુના મનમાં ગભરાટની અને શીકરની સીમા રહી નહિ !

માણસ જે ભય જાણી જાય છે તેથી ભય પામતો નથી, પણ અજાણ્યાથી અને અંધકારથી ભયભીત થઈ જાય છે. એકવાર દીલમાં ભયે વાસ કીધો કે આસપાસના અને આગળ પાછળના તમામ સંજોગો અને દેખાવો ભીતિમાં વધારો કર્યા જાય છે. શુભાષવહુની ખીચારીની હમણાં એવી જ દશા થઈ હતી. પુતળાની માફક કાળીએ એને ખુરશી પર બેસાડી ને એ બેસી રહી. ત્યાં પોતાને ક્યાં સુધી બેસવું પડશે તે નક્કી નહોતું. કાળીએ છેલ્લાં છેલ્લાં કહ્યું હતું કે હું આવું ત્યાં સુધી બેસી રહેજે. જતાં જતાં કાળીએ કહ્યું હતું કે પ્રાણુ જાય પણ રસોડાના પારણાં આગળ જતી નહિ. ને ગલીમાં પડતી પારી ઉઠાડતી નહિ, કારણ કે સંકટ હશે તો ત્યાંથી વહાર આવશે. એ બોલોનું મનન કરતાં શુભાષવહુની ગભરામણની સીમા રહી નહિ. આજે કાળી શું કરવાનું ધારતી હશે એનો જરા પણ આભાસ શુભાષવહુને પડ્યો નહિ. જો કે એના ચાળા ચેષ્ટા ગાંડા જેવા હતા. તથાપિ આજે કાળી ગાંડી બની નહોતી, પણ એનું દીલ એના હાથમાં હતું એમ શુભાષવહુને કણસ કરવું પડ્યું. સંકટ હશે તો પારીથી વહાર આવશે ? ત્યારે શું કાળીના આજના બેતમાં ખીજાઓની સલાહ ને મદદ હતી ? એવું તે શું હોય કે તેની વાત કાળી અને કરે નહિ પણ ખીજાને કરે ? શુભાષવહુએ બહુએ વિચાર કીધો. આગળ પાછળના બનાવો યાદ કરવા લાગી કે જોઈએ કોઈમાંથી આજના બનાવનો સંબંધ જણાઈ આવે છે. વિચાર કરતાં પા કસાક નીકળી ગયો, પણ એને કશી સમજણ પડી નહિ. એટલે બહાર બે જણને ધીમે ધીમે વાત કરતાં શુભાષવહુએ સાંભળ્યાં, અને જણે શુભાષવહુ વાત સાંભળવા જતી હોયની, તેમ તરત અવાજ બંધ પડી ગયો. પાંચેક મીનીટ નહિ ગઈ હશે ને શુભાષવહુને લાગ્યું કે દીવાનખાનામાં, કે તેની પાસેના ઓરડામાં, બે જણ ધુસપુસ કરે છે. તેમાંના એક જણનો સાદ તો શુભાષવહુએ પારખી કહાડ્યો કે એ તો કાળીનો છે, અને તે કાલાવાલા અને લાચારી કરતી બોલે છે. ખીજું કોણ હતું તે શુભાષવહુ સાદ પરથી પારખી શકી નહિ. તોપણ એને લાગ્યું કે એ કોઈ ભાગડાનો અવાજ છે અને એવો વિચાર આવવાની સાથે શુભાષવહુના તો હોંસકોસ ઉડી ગયા. હાય હાય, આ બધું શું થાય છે ? ને મારી શી વલે થશે ! પણ આ ભાગડાનો સાદ તો મારો જાણીતો છે. સુખપાલકાકા તો નથી જ. ત્યારે એ કોણ હશે ? હું એકલી અહીંમાં શું કરીશ ? એ હરિ ! અનાથના બેલી ! તું મારી વહારે

ધાળે! કાળી તો પાળી દેખાડી મને જીવડાવતી હતી!! પણ મારે તો મારો જીવ આપવો પડશે કે શું! હું શું કરું ને ક્યાં જઈ!

“હરિ હારિકાનાથ મોવિંદ ગોપીરમણ નંદનંદન દ્રુપદન પુત્રારે;”

કાક ભોરવન આનસપતિ હંસકા, મહિન કર મેં મહિનતા ખીચારે.

ખીચારી ગુલાબની પણ આ સમયે એવી જ દશા થઈ હતી. મ્હોડેથી હરિતું સ્મરણ કરવા લાગી. પણ ભયને પોતાની વધારે નજદીક આવતું જોઈને એનું ચિત્ત વશ રહ્યું નહિ. માથે ચકરી આવવા લાગી ને રાતના ઉંઘમાંથી ભડકી ઉઠી હોયની, તેમ એ આકુળ બાકુળ બની ગઈ.

કાળીનો અને પેલા ખીજ શખસનો સાદ ખીજ ઓરડામાંથી નીકળતો ગુલાબવડુને કાને પહોં. એ કેણું? અમતારામ તો ન હોય? એવો વિચાર ગુલાબવડુના મનમાં એકાએક થયો. હાય, હાય, આ કાળીએ આજે શું ધાર્યું છે? હવે હું સમજી. મને એ શું કામ વાત નહોતી કરતી તે. પણ અરે રામ, માફ તો આજે આવીજ બન્યું સમજવું. ભયના મુખમાં જાણે પોતે અસ્ત થઈ હોયની, તેમ ગુલાબવડુના તકો અને તુરંગો ક્યાંના ક્યાં ઉડી ગયા, ને જીવતા કરતાં મુલેલાની પેઠે ખુરશી પર એનાથી બેસી શકાયું નહિ ને જમીનપર પણ પગ ટપી શક્યો નહિ.

પાસેના ઓરડામાં થોડીવારમાં બધું શાંત થઈ ગયું. પણ એ શાન્તિ તોફાન અને વીજળીના કડાકા પહેલાં જોવી હોય છે તેવી ગુલાબવડુને દેખાઈ.

“કાળી તું ક્યાં છે? તું કેમ બોલતી નથી?” એમ અમતારામને બોલતાં ફરી ગુલાબવડુએ સાંભળ્યો ને રસોડામાં આવતો હોય એમ એને લાગ્યું. પાછો અમતારામ બોલ્યો—“કાળી તું ક્યાં છે ને કેમ બોલતી નથી.” આ વખત અમતારામનો અવાજ વધારે પાસેથી નીકળતો ગુલાબવડુને લાગ્યો. પોતે મુડદા જેવી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ! ન એનાથી બોલાયું, કે ચીસ પડાઈ, કે શ્વાસ લેવાયો. એના હાથપગ ને ખીજ ઈંદ્રિયો પણ સુનકાર મારી ગયાં ને પોતપોતાના આપાર કરતાં બંધ પડી ગયાં. એટલામાં અમતારામ રસોડાના બારણા પાસે આવતાં ફરી બોલ્યો—“કાળી તું અહીં છે કે? કેમ બોલતી નથી?” જો કે પોતાને ભાન ખીલકુલ રહ્યું નહોતું તોપણ, પાછો એ સાદ કાને પડતાં ગુલાબવડુનું ચેતન ઉડી ગયું હોયની, તેમ ધબલેતાં ખુરશી જેડે અથડાતાં નીચે ફસડી પડી. એનો આત્મા અંદરથી એટલો રુંધાઈ ગયો હતો, કે ન એનાથી ચીસ પડાય કે ન એનાથી દમ લેવાયો.

એના પડવાનો અવાજ અમતારામને કાને પડતાં એને પણ ચમક લાગી. અત્યાર સુધી એ ધીમે ધીમે ડગલાં ભરી રસોડા તરફ આવતો હતો; પણ પડવાનો અવાજ થતાં, એ એકદમ ધસારો કરી રસોડામાં દાખલ થવા લાગ્યો. બારણાનો

ઉમરો મમતારામ ધારતો હતો તેના કરતાં કંઈક નીચો હતો તેથી, માણુમાણુ ઉમરો પર એ એક પગ મુકવા ગયો કે એને એક આંચકો લાગ્યો. તેની સાથે, ઉમરો ચીકણો હોવાથી, અને મોખર અને વટાણાપર એનો પગ પડવાથી, ઉમરોપર એક પગે સમતોલપણું એ જાળવી શક્યો નહિ. યુગતો આદમી જેમ તણખડું સહાવા બાથ, તેમ મમતારામનો એક હાથ બારણાનો સહાયો લેવાને આગળ ધર્યો. જેવો બીજો પગ ઉપાડી એ અંદર મુકવા ગયો કે ઉમરોપરથી એનો પગ સરી ગયો. સાથે લાગ્યો જે પગ એ રસોડામાં ધરવા જતો હતો તેને કંઈ આધાર મળ્યો નહિ. જે હાથે બારણું સહાવા જતો હતો તે બારણું એટલું ચીકણું હાથ જેવું હતું કે મમતારામ પોતાનો હાથ ત્યાં થોભાવી શક્યો નહિ. જેમ જેમ બારણું બીત તરફ વળવા લાગ્યું તેમ તેમ મમતારામ તેની જોડે લાંબો થવા લાગ્યો. બીજો હાથે બીજું બારણું પકકવાને એણે બહુ વેતરણ કાઢી પણ તે હાથમાં આબું જ નહિ. અને ધબ લેતા કે મમતારામ જમીનપર ધભાય નમઃ થઈ ગયો. ધભાય નમઃ થવાની સાથે જે બારણું એના હાથમાંથી ચર્ચું હતું તે પડખેના કરા જોડે જોસથી અથડાયું, ને તે તરફ જે ચાકરે માટલીઓ અને કાજળ ભરેલું ફાનસ કાળીએ અધુકડાં ભટકાઓં હતાં તે ક-ડ-ડ-ડ કરતાં તુટી પડ્યાં, ને મેસ અને દીવેલનો મમતારામના શરીર ઉપર વરસાદ વરસી રહ્યો!!!

બીચારાનો એક પગ ખાડામાં બહુ જોસથી પડ્યો ને તેમાંથી મોગરદમ એના શરીરપર તેલ તેલ અને મેસ મેસ થઈ રહી !

આ બધું વર્ણવી દેખાડતાં જો કે વખત લાગ્યો છે તથાપિ “કાળી તું કેમ બોલતી નથી” ત્યાંથી, તે મમતારામ ધભાયનમઃ થઈ ગયો. તેને, અડધી મીનીટ પણ ભાગ્યે થઈ હશે! આણી તરફ ગુલાબવડુ ખુરશી આગળ ફસડી પડી અને આણી તરફ મમતારામ જોતજોતાંમાં જમીન ભેજો લાંબો થઈ પડ્યો !

તરત જ પાસેની બારી આગળ ખડખડાટ થવા લાગ્યો, ને થોડીવારમાં ખેલાડીની માફક બહુ હીંમત અને સીફતથી, કપ્પીમાં બેરવેલા દોરડાની મારફતે અલંગા ઉપર ચઢવા લાગી. બારી ઉપાડી, ઠેકડો મારી અલંગા અંદર આવી. મમતારામ પડ્યો હતો તેની એણે દરકાર કાઢી નહિ, કે તે તરફ પોતાની નજર સુદાં ફેંકી નહિ. બારીએથી કુદકો મારી રસોડામાં પગ મુકતાંની સાથે અલંગા કોઈ આકાશી દેવીની પેઠે ગુલાબવડુની બહારે ધાઈ. બીજા હાથ ઉપર મમતારામના પડવાનો અવાજ સંભળાઈ કે કાળી પણ રસોડા અને મોરડાની બારી કુદાવી ગુલાબવડુ પાસે આવી ઉભી.

પ્રકરણ ૫૦ મું

પાછલી વાતનું અનુસંધાન

શંક મારી રાખાને, ફો એણે દીધા રે; (ફાશમ.)

સાલકેશ્વરની ઉગલણને દિવસે મમતારામ એકાદ વાગે કાળીને મળવા ગયેા. હતો એમ આગલા પ્રકરણમાં આવી ગયું છે. તે વખતે શુભાવલુએ આકલ વાપરી તેથી પોતાને પીએર મોકલવા ધારેલી એક મોતીની કંડી અને ચાર ફીરાની વીંટીની દાખડી, મમતારામ પાસેથી કાળી પાછી લેવામાં ફતેહ પામી હતી. તે દિવસથી કાળી મમતારામને તેના ખરા સ્વરૂપમાં જોવા લાગી. પેલી કીમતી દાખડી વધારે કીમતવાળી મોતીની કંડી લેવાના લોકમાં મમતારામે ખોઈ. કાળી જેવી ભોલકાંત્રી એને શેઠ ખવડાવે એ વિચાર મમતારામને જોડ્યો નહિ. નથુશેઠને ત્યાં હવે એના પગ પેસારો સારો જામી ગયો હતો ને પૈસાની પણ ઠીક પ્રાપ્તિ હતી. એટલે આવી કાળી જેવીની મતા ચોરની પેઠે લેવાની મમતારામને એક લેખે કથી પરવા નહોતી. તથાપિ એના સ્વભાવ જ એવો રહ્યો તેથી પોતાની એકવાર શેઠ થવા છતાં પણ, એને કાળીને ત્યાં અવાર નવાર જવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. મમતારામ હવે કાળીને ત્યાં કેવળ લોભે દોરવાઈને જતો હતો નહિ. એના મનમાં એક જાતની ચટપટી થઈ કે દાખડી ખોઈ તેમાં કંઈ કારસ્તાન હતું કે કેમ એ વાત તો નક્કી કરવી જોઈએ. કાળીને ત્યાં એ ધણીવાર જતો ને કંઈ નહિ બન્યું હોય એમ આડી તેડી વાત કરી પાછો આવતો; પણ તે દરમ્યાન કાળી જે મોતીની કંડી પીએર મોકલવા કરતી હતી, અને જેના લોકમાં મમતારામે દાખડી પાછી આપી દીધી હતી, તે કંડીની વાત એણે ખાસ કરીને કાળીની આગળ કહાડી નહિ. કાળી પણ તે સંમંધે કશું બોલી નહિ.

રહેતાં રહેતાં મમતારામની ખાતરી થઈ કે દાખડી ખોઈ તેમાં કાળીનું કારસ્તાન નહોતું. એક દહાડે મમતારામની જોડે લવલવારો કરતાં, કાળીથી લખી દેવાયું કે શુભાવલુની સલાહ પ્રમાણે હું આલી તો દાખડી પાછી આવી. એ પ્રમાણે પોતાથી બોલાઈ જવાયું તેથી કાળી મનમાં તો બહુ પરતાઈ, પણ એક બહાર વેણ નીકળી ચુક્યાં તે શું કરે? મમતારામ બહુ વિચારમાં પડી ગયો તોપણ કાળી સાથે તે દહાડે કશુંબો કીધો નહિ. બીજે દહાડે ત્યાં ગયે ત્યારે કાળીને કશું કે મને શુભાવલુપર બહુ રોષ મહડ્યો છે. તારી અને મારી વાતમાં એને વચ્ચે આવવાને કશું કારણ નહોતું. તે તો વાત એક કોરે રહી, પણ હું તારે પીએર દાખડી નહિ મોકલું એવી લંબેરણી કાળીને કરવામાં શુભાવલુએ મારી આગર

વિષે હલકા વિચાર બાંધ્યો હતો, તેથી શુભાબલકુને પોતાના સપાટામાં લેવાનો એના મનમાં વિચાર હતો. કાળીએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. હવે મમતારામ જ્યારે જ્યારે કાળી આગળ જાય. ત્યારે એની એજ વાત કહાડ્યા કરે, કે એકવાર શુભાબલકુનો અને મારો મીલાપ થાય તો શુભાબલકુની ખાતરી કરી આપું કે પોતે ધારતી હતી તેવો હું અપ્રામાણિક કે લુચ્ચો નથી. કાળીને કહે કે તું કંઈ એવી તદ્દખીર રચ કે મારે તેની જેડે નીરાંતે વાત કરવાનો પ્રસંગ આવે. કાળીએ સાફ ના કહી કે પોતાથી તેમ બનવું અશક્ય છે. જે કે બહારથી માત્ર વાત કરવાનો ધરદો મમતારામ જણાવતો હતો, પણ અંદરખાનેથી એનો આશય ખોટો છે એમ કાળી તરત સમજી ગઈ; તેથી એને મહારામણુ પણ લાગી, તથાપિ મમતારામ જેડે ટક્કર લેવામાં પોતે ફાવશે નહિ, એ બહીક કાળીએ મનની વાત મનમાં રાખી મુકી.

મમતારામ ધારતોજ હતો કે કાળી બલમનસાધથી એની વાત કશુંજ રાખવાની નહોતી. તેથી થોડાક દહાડા વચમાં જવા દઈને, હવે એણે કાળીને બચ દેખાડવાનો આદર ડીધો. જણાવવા છતાં એણે કાળીને એકવાર પુછ્યું કે આ સધળો સામાન અને દાગીના કાળીએ તેની મારફત પીએર મોકલાવ્યા તે હકીકત સુખપાલકાકા જાણે છે કે કેમ. કાળીએ વગર વિચારે ના બખી દીધી, ને મમતારામનો કાંદો ખીલ્યો. પોતે જાણે કેવાએ સતો હોય, ને કાળીએ અજણતાં તેની પાસે કેવુએ ખોટું કામ કહાડી લીધું હોય, એવો ડાળ કરતો એ કાળીને અસંખ્યાત ગાળો દેવા લાગ્યો, કે તારે પાપે અજણતામાં મારી અમૂલ્ય કીર્તિ મેં સુખપાલકાકા આગળ ગુમાવી દીધી. સુખપાલકાકાના જણાવ્યામાં એ બધું આવે તો મારે કાંઈ ઠેકાણે ઊભા રહેવાનો ઠામ રહે નહિ ! જે કે પોતાની જુલ તો થઈ હતી, પણ સરસ માર્ગ તો એજ હતો કે સધળી હકીકત સુખપાલકાકાને કહી દેવી ને કાળીથી પોતાના હાથ ધોષ નાંખવા.

મમતારામને આમ બોલતાં સાંભળી કાળી હજકી ગઈ. મમતારામ પણ તેમ જ ધારતો હતો. પોતાનો ધણી બધી હકીકત જાણે તો અલબત્ત કાળીને નીચું જેવા જેવું થાય. ઈશ્વરે ઝાઝી પૌંચ કે આવડત ન આપેલી હોવાથી, મમતારામનો તાલ એ કળી રાકી નહિ. મમતારામને પણ પડીને એ કહેવા લાગી કે સુખપાલકાકાને એ વાત કહેવી નહિ. નહિ તો કાળીને મરવા જેવું થશે. પણ સુખપાલકાકાની આગળ પોતાની આખર સાચવવાની ખંત રાખનાર મમતારામ એકનો એ થયો નહિ. કાકાને બધું નિવેદન કરવું પડશે એમ બોલ્યાજ કીધું. કાળી બહુએ રડી, કંકળી, કરગરવા લાગી, જીવ આપવાની દહેસત આપી પણ મમતારામ તો મક્કમ જ રહ્યો. એ પ્રમાણે કાળીને બચ દેખાડવા પછી

થોડા દહાડા રહીને મમતારામને, જાણે કાળીના કરગરવાથી દયા આવી હોયની, તેમ એક દહાડો કાળીને એણે કશું કે ગુલાબવહુની સાથે એકાંતમાં એનાથી મળાય એવો જોગ કાળી કરી આપે, તોજ મમતારામ સુખપાલકાકાને એ ખીના જણાવશે નહિ. નિકર લાચારીએ સ્વધળી વાત મારે તારા ધણીને જણાવવી પડશે. કાળી ખીચારી બહુ ગભરાઈ ને શું કરવું તે એને સુજ પડી નહિ. મમતારામે જોયું કે કાળીને ખરેખરી દહેસત લાગી છે, એટલે એને બોલવા ચાલવામાં જે થોડી ધણી લાજ અને પડેલા રાખ્યો હતો તે છોડી દીધો. ગુલાબવહુને મળવામાં એનો શો આશ્ચય હતો તે છુપાવવાની એણે પરવા રાખી નહિ. કાળીને સતો થતો એ દમ બીડાવવા લાગ્યો.

પશુ જેવી રાંક કાળી બહુ સંકટમાં આવી પડી. એક હાથ ઉપર પોતાના ધણીને મમતારામ તમામ વૃતાન્ત જણાવી દે અને તેથી રખેને ધણીની આગળ પોતે હલકી પડે એવા ભયથી, અને ખીજા હાથ ઉપર ગુલાબવહુને ફસાવવાની અને વાધના મ્હોડા આગળ બકરી મુકવાની પંચાતીના ભયથી, કાળી તો સ્હોરાઈ ગઈ. તોપણ એક વાત તો એને પોતાના મનમાં નક્કી કરી કે પોતાનો ધણી બહુ જાણે, પણ ગુલાબને ફસાવવી તો નહિ. દિન પ્રતિદિન મમતારામનો દમ અને ધમકી કાળી પ્રત્યે વધતાંજ ચાલ્યાં. કાળીને તો એમજ લાગ્યું કે મમતારામના પંજમાંથી બચવાને પોતાનો જીવ આપવો પડશે. એ અવસરમાં મહામતિ ગુલાબવહુને મળવાને આવી. તે દહાડે કાળી લગભગ ગાંડી જેવી બની ગઈ હતી, ગુલાબને જોઈને તો એ કેસરપપ્પુ જેવી થઈ જતી. અલંબાએ એનો ભેદ જાણવાને બહુ મથન કીધું, પણ કાળી ન તેની આગળ, કે ગુલાબ કે મહામતિ આગળ કશું બોલી. તેજ દહાડે કાળીને ત્યાં પાન ખાવા જતાં, રસોડાના ઉમરા આગળ મહામતિ પડતાં સહેજમાં બચી ગઈ એ કથા આગળ આવી ગઈ છે. તે વખતે મહામતિ બોલી હતી કે આ ઉમરા આગળનો ખાડો તો કોઈ ગુન્હેગારને શિક્ષા કરવાને થોડા ટેકાણું છે. મહામતિ જો કે એમ સહેજ બોલી હતી પણ કાળીને વીજળીની પેઠે એક સ્ફુરણા થઈ આવી, કે મમતારામ ફસાઈને એ ખાડામાં પડે એવી કોઈ તદખીર રચી હોય તો કેવું સાર થાય ! એવી સ્ફુરણા થતાંજ કાળી પાછી દરખની મારી ગાંડી બની ગઈ ને માંડા જેવા ચેષ્ટા કરવા લાગી, એ ખીના પણ વર્ણવાઈ ગઈ છે. કાળીએ એક બે દહાડા પોતાના મન સાથે વિચાર કરી જોયો. પણ મમતારામને કેવી રીતે ફસાવવો તેની તદખીર પોતે કરી શકી નહિ.

અલંબા અને એને ઠીક ઓળખાણ હતી. ધણી અલંબાએ એની વાત જાણવાને કાળજી દેખાડી હતી. આવા કામમાં ગુલાબવહુને કેમ પુછાય એમ સહેજ

રીતે કાળીને લાગ્યું. તેથી અલંગાની આગળ જઈને કાળીએ ખરી હડીકત તમામ જણાવી દીધી. વાત જાંભળી અલંગા તો અમતારામ ત્રત્યે રાતી પીળી થઈ ગઈ. પણ કાળીને ખ્યાલવી ને અમતારામની પુરી ફગેતી કરવી એ બંને એક સાથે બંને તોજ અલંગાની હેાશીઆરી જણાય, એવા વિચારથી એ સ્વરસ પડી.

રહેતે રહેતે વાતની ગોઠવણી કરતાં કરતાં, અલંગાએ એક કાવતરું રચી કહાણું. બંને જણીએને એમ લાગ્યું કે એમાં જોખમ જેવું કશું નથી. ગુલાબને બદલે રસોડામાં અલંગાએ બેસી રહેવું. અમતારામને છેટેથી કોઈ બેઠું જણાય તો તે એમ માને કે એ ગુલાબવડુ હશે. પછી ઉમરો આળંગતાં પડી જાય એકલે થયું. કદાચને તે પછી પણ અમતારામ સામે થાય તો અલંગા તેના જીવ લે એવી ખબરદાર હતી.

અમતારામની આગળ કાળી, બાણે સુખપાલકાકાની દહેસતને લીધે હા પાડતી હોયની, એમ વેષ જાળવવા લાગી. પણ અમતારામ પહોંચેલો તેથી, તે પાછા મોકસી રાખવાના ધરાહાથી, એણે કાળીને જણાવ્યું કે ઠેરવેલા દિવસની બધી રાત પહેલાંથી, રાત દિવસ કાળીના ધરની આસપાસ એના જાનસો ફર્યા કરશે એટલું જ નહિ, પણ પોતે પણ કેશવલાલને ઘેર જઈ ખાતરી કરી આવશે કે ગુલાબવડુને કેથે સંતાડી કે મોકલી તો નથી દીધી.

અમતારામની આ સરત કાળીને બંને અલંગાને ભારે પડી. ગુલાબવડુને અલમ રાખી અમતારામને ફસાવવાની અનેક યુક્તિઓ એક પછી એક તપાસી. પણ દરેકમાં કંઈને કંઈ અડચણ નડતી તેઓને દેખાઈ. ગુલાબવડુને સમગ્ર વૃત્તાંત નિવેદન કરી લેની સહાય માગવી નિરર્થક હતી. અમતારામની આગળ એકવાર હા બધીને કાળી છદ્દની જાય તેમાં કાળીને જોખમ પણ હતું. બીજા હાથ ઉપર અમતારામને ફસાવી વેર લેવાને બંને જણીઓ એટલી તત્પર થઈ રહી હતી કે ન પુછો વાત. ત્યારે હવે કરવું શું? ગુલાબવડુને ઠેરવેલે દહાડે હરબહાને રસોડામાં લાવવી તો ખરી. એમ અલંગાએ કાળીને જણાવ્યું ને કાળી તો હેબડી ગઈ! અલંગાએ કાળીને હીમત આપવાને યુક્તિ બતાવી કે ગુલાબવડુને સહાય કરવાને પોતે પડખેની ગલીમાંથી એક દોરડું નાંખી ઉપર આવવાને તત્પર રહેશે. પણ કાળીને કળવણી નહિ. લાચારીએ એક છેલ્લા ઉપાય તરીકે કાળીને પાળી આપી. દેવથોએ કાળીમાં હીમત આવી. તે દહાડાથી બંને જણી સંપીને હીમતથી ચોગડું રચવા લાગ્યાં ને બધી વાતની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. પોતાને સુજી આવી તેટલી વાતને બહાનુસ્ત કરવા છતાં, પણ બંને જણીઓ બચતી હતી કે વાત બહુ જોખમ કારણે છે. જો ગુલાબવડુ નીચે આવવાની ના પાડે તો બંનેની બાજી મુંઝાઈ જાય

એમ હતું. કદાચને આવીને પણ, જુલે ચુકે એણે રસોડાના બારણાથી વખત પહેલાં બહાર નીકળવાનું કાઢ્યું તોપણ, ધાણુ કથળી જાય એમ હતું. લોકમાં વાત જણાય તો પોતાની અને ગુલાબની ફજેતી માય એમ પણ ખરું. તે દહાડે બંને જણીએ ધારતી હતી તેમ ન ફસાય તો મમતારામ કાળીને ધડીકે મુઝે બેસવા દે એમ નહોતું. બીજા હાથ ઉપર પોતાની ધારેલી નેમમાં ફાવે ને મમતારામ ફસાય તો કાળીના ભવની ભાવટ ભાગે એમ હતું. મમતારામ ભલે ને પછી મુખપાલ-કાકાની પાસે ખરી ખોટી જોઈએ તેટલી વાત કહે, પણ ધાર્યું બને તો કાળીને કહેવાને બની શકે કે મમતારામ તો અદેખાધનો માયો એમ બોલે છે, ને તે વાત ખરી પણ લાગે એ બધું ખરું. જોખમ કંઈ જેવું તેવું નહોતું. દરરોજ મમતારામનો પ્રયત્ન જોઈને તેઓ પણ લાચારીએ પ્રતિયત્ન કરવા લાગ્યાં. એમાં તેઓ કેવી રીતે ફાવ્યાં તે આપણે પાછલા પ્રકરણમાં જોઈએ છીએ.

ધનપાલશોઠની ધાંધલીઆ મીટીંગને બીજે દહાડે કાળીને ત્યાં આવવાનો મમતારામનો સંકેત હતો. પણ એકવાર કાળીનો અને એકવાર ગુલાબનો હાથ ચોખ્ખો ન હોવાથી વાત લંબાઈ હતી. એવામાં ગુલાબવહુને નવલક્ષ્મણનાં લગન ઉપર રજતપુર જવાનું થયું, તેથી મમતારામ બહુ હાથ પગ અફાળવા લાગ્યો. પણ આખરે હારીને નવલક્ષ્મણના લગન સુધી વાત મુલતવી રાખવી પડી. લગનથી આવ્યા પછી મમતારામ કાળીને પાછો દમ બીડાવવા લાગ્યો ને બંને જણીએ મમતારામને આવકાર દેવાને ઉપર પ્રમાણે ગોઠવણ કીધી.

પ્રકરણ ૫૧ મું

મમતારામને ગાડી મળશે કે ?

Go call a coach, and let a coach be called,
And let the man who calleth be the caller;
And in his calling let him nothing call,
But Coach ! Coach ! Coach ! O for a coach, ye gods.

(Sir Walter Scot.)

લાવણી-જલદી જલદી જાઓ, બહા ! ગાડીને બિલાવ,
પુલાવનારે જઈને કહેવું ગાડી, ગાડી આવ;
ગાડી, ગાડી બિલ્લી માત્ર ચાલ્યા બીડણી પ્રાણ,
ગાઢિ, ગાઢિ માડી માડી ! ગાડી જો ભગવાન.

અમંગા બારીએથી કુદકો મારી રસોડામાં આવી ગુલાબવહુની સારવાર કરવા

હોડી. જાનને જોય છે તો હોયકના માર્યા ગુલાબવડુની સુખસાન ઉડી મઘ હતી. માત્ર એની છાતીમાં વખત બે વખત અનિયમિત રીતે ધબકારા થયા કરતા હતા. પણ એનાથી પુરો દમ લેવાતો નહિ. ને તેથી એ અકળાતી હોયની એમ એના મ્હોડાપરથી જણાતું હતું. શરીરમાંથી તમામ લોહી અને ચેતન ઉડી ગયું હોયની, તેમ ધોળી પુણી જેવી પડી મઘ હતી. એના શરીર પર અલંગાએ હાથ ફેરવ્યો તો ગુલાબવડુ થંડી યોળ જેવી જણાઇ. અલંગાએ હાંમત રાખી. ગુલાબવડુને વાયરો નાંખવો શરૂ કર્યો. એવામાં કાળી ત્યાં આવી લાગી. પાણી મંગાવી થોડુંક ગુલાબવડુના મ્હોંપર છાંટ્યું. કાળીને વાયરો નાંખવાનું કહી પોતે ગુલાબવડુના હાથ પગ મસળવા લાગી. કાળી તો આ દેખાવ જોઇને બહાવરી પડી મઘ. એના મનમાં તો એ એમ ધારતી હતી કે ગુલાબવડુ થોડી બહીશે કરશે, પણ ધાર્યા પ્રમાણે જ્યારે મમતારામના હાલ હવાલ થશે, ત્યારે સૌ ભેળી એ પણ હસવા લાગશે. તેને બદલે ગુલાબને મુઝદા પેઠે ત્યાં પડેલી જોઇ એટલે એના હોંસકોસ ઉડી ગયા. સાફ થયું કે જોઇતી રીતે સારવાર કરવાને અલંગા ત્યાં ઉભેલી હતી. બાકી ગુલાબની આવી દશા જોઇને કાળીથી તો સેકયો. પાપડ બાંમત નહિ. થોડો ધણો વાયરો આવવાથી ગુલાબવડુનો શ્વાસ બહુ લાંબે અંતરાયો. પણ, એક સરખી રીતે નીકળવા લાગ્યો, એટલે અલંગાને હામ આવી ને વધારે ઉજમથી ગુલાબવડુને સચેત કરવાને મથી. એના કાનમાં અભયસૂચક અને વિશ્વાસજનક વચન ઉચ્ચારવા લાગી. ગુલાબવડુને જાણે ચેતન પાછું આવતું હોયની તેમ, એણે થોડીવાર રહીને આંખો ઉઘાડી, પરન્તુ પાછી પોતે થોડો વખત અગાઉ જે સંકટમાં હતી તેનું જ્ઞાન પણ એને થયું હોયની તેમ, એકાએક એક ચીસ પાડતાં એને પાછી મૂર્છા વળી મઘ. આખું શરીર આંકડી આવી હોય તેમ ધુજવા લાગ્યું !

આ બધો વખત આપણે મમતારામને જે સ્થિતિમાં પહોં હતો તેવી જ સ્થિતિમાં રાખી મુક્યો છે. પણ હવે એની ખબર લેવી જોઇએ. પાછલા પ્રકરણમાં આપણે જોયું છે કે ઉમરા પર પગ મુકતાં ઉમરા નીચો હોવાથી એના પગને એક આંચકા લાગ્યો અને પોતાના શરીરનું સમતોલપણું ન જળવાય એવી રીતે એનો પગ ઉમરા પર પડ્યો. એ ઉમરા બહુ ચીકણો થઇ ગયેલો હોવાથી અને તેપર પડેલા જોખમ અને વટાણાના ગળડવાથી, મમતારામનો પગ ઉમરા પર ફરવા પામ્યો જ નહિ. પોતાના શરીરને ટેકા આપવા એણે બારણું સ્થાપાનો આદર કર્યો. બારણું પણ ચીકણું હોવાથી એનો હાથ ત્યાં ઠપ્પો નહિ. પોતાનો બીજો પગ ઉઘો કરેલો હતો તેને રસોડામાં મુકવા જતાં એકદમ ખાડામાં પડી ગયો; ને તેની સાથે પોતે પણ રસોડાની જમીન પર ધબાચનમઃ થઈ પડ્યો.

અધે તેલ અને મેસ દોળાયલાં હતાં તેને લીધે, એવાં લુગડાં અને મ્હોડું અને શરીર કાળું થઈ ગયું. ખાડામાં પગ પડવાથી તેમાં જે તેલ અને મેસ પડેલાં હતાં તે ચોગરદમ ઉઘાં, અને મમતારામને તેલ અને મેસમાં મરકાવ કરી નાંખ્યો ! અધુરામાં પુરું, નાણે આટલું તેલ અને મેસ તેનું શરીર સાલીજીત જેવું બનાવવાને પુરતું નહિ હોયની તેમ, બારણા ઉપર લટકાવેલી માટલીઓ અને મેસનું ફાનસ ટુટી પડ્યું. એ પ્રમાણે ઉપરથી, નીચેથી અને પાછળથી મેસવાળા તેલનો એનાપર વરસાદ વરસી રહ્યો ! પડવાની જેડે એણે સ્વાભાવિક રીતે ઉડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અધે ઠંડાણે ચીકણું હોવાથી અને ગોખર અને વટાણા પાથરી દીધેલા હોવાથી, એનું શરીર જમીન જેડે થોડુંક ધસાયું. હાથ, પગ અને મ્હોંએ ગોખરના કાંટાઓ ન્યાં ત્યાં લોકાઈ ગયા ! થોડીકવારે માથુમાથુ ઉભો થયો. હવે મલીની બારી ઉઘાડી હોવાથી ત્યાં જેઠતો પ્રકાશ પડતો. હતો, તેથી ઉભા રહી એણે જોયું તો પોતાનું મ્હોંડું, હાથ, પગ, શરીર અને તમામ લુગડાં મેસવાળાં તેલમાં ખરડાઈ ગયેલાં દીડાં ! આ બધું શું થયું તે એના કળવામાં હવે આવ્યું. માથુમાથુ ઉભો થઈ પોતાના મ્હોડાપર ગોખર લોંચાઈ ગયાં હતા તે એ કહાડવા લાગ્યો. તેમ તેમ એનું મ્હોડું તેલે ખરડાયેલા હાથથી વધારે કાળું બનતું ગયું, ગોખર કહાડવાની સ્હાયમાં આમ તેમ ઉંચો નીચો થવા જતાં ખીજ ગોખર ન્યાં ત્યાં એને પગે લોકાવા લાગ્યા. તેથી ખાડા આગળથી થોડે દૂર જઈને એ ઉભો. ખીસામાંથી રમાલ કહાડી તે વડે પોતાનું મ્હોં સ્હોવા લાગ્યો, પણ મ્હોડું તો જેઠએ એટલું સાફ ન થયું ને રમાલ જાવ કાઢો અને તેલવાળો થઈ ગયો. પોતાની પાંધડીપર નજર ફીધી તો એક ઠંડાણે પડી પડીએ મેસવાળા તેલમાં તરબોળ થતી હતીને ઉપરની એક લાંગેલી માટલીમાંથી તે પર તેલ ટપક ટપક થતું હતું. વરત પાંધડીને લઈને પીછોડીથી સ્હોવા મંગ્યો. પણ પીછોડી ને ધોતિયું પણ તેલથી બચવા પામ્યાં નહોતાં. તે જ વખતે ગુલાબવહુએ એક ચીસ પાડી ને એને પાછી મૂર્છા આવી મઈ. હજી તો અલંગા એની સારવાર કરે છે, ને કાળી પણ આમ તેમ દોડતી ગુલાબને વાથે નાંખતી હતી, એટલામાં મમતારામ અને કાળીની નજર એક થઈ અને કાળી ખડખડ હસી પડી ! પાંધડીને તેલથી બચાવવા જતાં થોડા વધારે ગોખર એના પગમાં લોકાયા તેથી, અને પાંધડીને થોડી ધણીએ ઠીક ઠીક કરવાને, પીછોડી ધોતીઆને છેડા કે રમાલ જોયા, પણ તે બધા તેલમાં તરબોળ હતા, તેથી કાળીની અને એની નજર એક થતાં, એનો મીજળજ હવે હાથમાં રહ્યો નહિ. એક હાથમાં પાંધડી ધરી બીજે હાથ ઉંચે કરતો, કાળા કોપની માફક ફર કરતો, મમતારામ કાળીને મારવા તેના તરફ ધસ્યો, એ વખતની મમતારામની સીકલ જેઠને કાળીને વધારે હસતું આવ્યું.

ખરેખર આ વખતની અમતારામની સુરત જીતને ભડકાવે એવી બની ગઈ હતી. તેના એક બાજુના ગાલ, કપાળ અને નાક પર મેસના મહોટા મહોટા ધાખાએ પડ્યા હતા. બીજી તરફ અનાયાસે હાથ અને રૂસાલ ફેરવાયેલાં તેથી, તે તે ભાગે પશુ ચીકણુ અને કાળા ચર્ચ ગયા હતા. તેથી મહોટાના એક ભાગ બીજા ભાગથી સાવ જુદાજ દેખાવ આપતા; જાણે કે આમથી જોતાં એક માણસ, અને તેમથી જોતાં કોઈ બીજોજ માણસ હોયની એમ લાગતું. કેટલેક ભાગ તેલ અને મેસથી બચી ગયે હતા, પરંતુ તેથી કરીને ખરડાયેલા ભાગ વધારે કાળા અને એજ લગડામણો દેખાતા. શરીર છોલાયું હતું તેથી જ્યાં ત્યાં જોખર વાગવાથી એને પીડા થતી હતી. મનના દુઃખને આવેશ પશુ શારીરિક દુઃખ કરતાં કંઈ ઓછા નહોતા. પોતે આજે કેવી આશ્વાથી હિમેદબેર આવ્યો હતો! પોતાનું શરીર ટાપટીપ કરવાને અને શય્યાગારવાને એણે કેટલી કાળજી રાખી હતી! બહુ બહુ વિચાર કરી પોતે રચેલું ચોરસું છેક છેલી બડીએ આમ ફસકાઈ પડે એ કંઈ થોડું અજીબરૂપ નહોતું! તેની સાથે પોતાની ધારેલી નેમ પાર પાડવાની અણી વખતે, પોતે કાળી જેવી જડ અને બોથડ ઘેરીને હાથે છેતરાય, એ કંઈ જેવી તેવી મહાત નહોતી! છેતરાયો તો છેતરાયો પશુ સાથે લાગ્યા પોતાનું મ્હો, શરીર અને જીવડાં કાળીના કાવતરાને લીધે કાળાં મેસ બની ગયાં, તેના વિચાર કરતાં તો અમતારામના મનમાં એવો રોષ આવ્યો, કે જાણે કાળીને હમણાં પોતે જીવતી ને જીવતી ખાઈ જશે. એજ વખતે અમતારામ અને કાળીની નજર એક થઈ. કાળી ખડખડ હસી અને અમતારામ વધારે કાપ્યો. જો કે અમતારામના મ્હોં ઉપર આંખમાંથી અને હીલમાંથી કોપનો વજ્રિ વરસતો હતો, પશુ તેનું મ્હોડું મેસથી વિચિત્ર રીતે કાળું પડેલું હોવાથી, બહારથી તો એનું મ્હોડું, જાણે કોઈ કડવી ચીજ ખાધાથી કટાણું થયું હોયની, એવું કિતરી ગયેલું દેખાતું. તેથી પોતા તરફ કોંઈ ધરાતો અમતારામને આવતો જોઈને કાળી જરાએ ડરી નહિ, પશુ સામી અમતારામની, તાલુતમાં મેષ લેનાર સાહીજીત જેવી સુરત જોઈને એનું હસતું માયું નહિ. અમતારામ વધારે ચીડાયો અને કાંત કમકમાવતો બોલ્યો—

“રંક, આ શું કીધું! આ બધા કાળા કરમની કરનારી તુંજ છે!”

“તમારું મ્હોડું તપ્પસીને બોલ્યો—” કાળીએ હૈં પેટ જવાબ વાલ્યો—“તમે આ ઓરડામાં આપતા હતા ત્યારે ખાડો પડેલો છે એમ મને યાદ આવવાથી મેં તો તમને બહુએ વાર્તા કે અમતારામભાઈ મારી વાત સાંભળી. તે તો હું તમને ખાડામાં પગ ન મોકે માટે કહેતી હતી. પશુ તમે તમારી ધુનમાં મારી વાત જ સાંભળવા ન પાડી ત્યાં હું શું કહું.”

“પણ રાંડ”-મમતારામ ચ્હીડાધને બોલ્યો-“આ બધું શું એની મેળે જ બન્યું કે! આ બધું તેલ અને મેસ ક્યાંથી આવ્યાં!” એમ કહી પોતાનું શરીર બેતાં મમતારામ પાછો ફાળ્યો.

“તે તો ઉપર સીકે હતાં ને પડી ગયાં તેમાં હું શું કરું! બાકી મેં તો તમને ખાડો છે તેનાથી ચેતવાનું કહેવાને બહુએ કાપું. પણ માઈ રાંડનું તમે સાંભળતાતા જ ક્યાં?” મમતારામને આમાંનું કંઈ ખરું લાગ્યું નહિ. એક તો કાળીએ એને છેતર્યો ને વળી સામા કાલી ઢોંચ કરી એની ઠેકડી કરતી હતી. તેથી એનેા પિત્તો પાછો ઉછળ્યો. કાળી જોડે વાત કરતાં એ ઉભો રહ્યો હતો, તે પાછો કાળીને મારવા જતાં એ બોલ્યો-“રાંડ, તું આ બધું ખોટું ખોટું કોને સમજાવે છે?” પરન્તુ હવે મમતારામના શુસ્સાના બોલથી કાળી ખીધી નહિ. આજે એના બવની બાવટ બાંગી હતી. પોતે ધારતી હતી તે પ્રમાણે મમતારામને ફસાવવામાં તે ફાવી હતી. હવે કોઈ દહાડો એનાથી કાળી આગળ, કે ન સુખપાલકાકા આગળ, ઉચું મ્હોટું લઈને વાત કરાશે. એટલે હવે કાળી મમતારામથી ડગી જાય નહિ એ સ્વાભાવિક હતું. તેથી જેવો મમતારામ એને મારવાને ધસ્યો કે કાળીએ મ્હોટો ઘોટો પાડ્યો. લાજ શરમ મુકી, તું તાં અને ગાળો દેતી એ બોલી-

“ખબરદાર જો એક ડગલું પણ મારી પાસે આવ્યો છે તો!” મમતારામ તેની દરકાર કર્યા વગર હજી પણ કાળી તરફ ધસવા લાગ્યો, એટલે પોતાની છાતીમાંથી પાળી કહાડી મમતારામની તરફ ઉગમતી એ બોલી-

“મુવા, હું કંઈ ખુંબઈની ડાસલી બાઈ જેવી નથી કે તારાથી ડરી જવાની હતી. તારા જેવાના તો દશના જીવ લઈ એવી હું જોરાવર છું, ને આ પાળી જોઈ? જો હવે પાસે આવ્યો છે તો તારી વાત તું જાણે. તારાં નાક કાન તો, તાઈ મ્હોટું આજે કાળું થયું ત્યારનાં કપાઈ ગયાં છે, તોપણ મારી પાસે આવ્યો છે તો આ પાળીથી તાઈ નાક જ કાપી નાખીશ.”

મમતારામ પાછી શેઠ ખાઈ ગયો, ને આગળ ધસતાં એકદમ અટકી પડ્યો. ખુંબઈ શેઠેરની ડાસલીબાઈ શેઠાણીએ કરતાં કાળીનું શરીર બહુ જોરાવર અને બારે હતું અને મારામારીમાં તે મમતારામથી હારી જાય એમ નહોતું. તેની સાથે અલંગા પણ કંઈ કમી નહોતી. એ જો આજે મેગી મળીને બાર મમતારામને બારે પડે એવાં શરીરે સમર્થ હતાં. તેમાં વળી કાળીએ પાળી કહાડી અને પોતાની તરફ તે ચકચક ચત્તી નીહાળી એને તો સાચી એમ જ દહેસત લાગી, “કે જો રખેને કાળીએ માઈ નાક કાપું તો?” હું પાછળથી બધાએ પુરો પડીશ, ને કાળીને જીવતી

મુકીશ નહિ. પણ એકવાર માફ નાક કપાયું તે પાછું સંધાવવાનું હતું? માટે થોડાં ધણાં લુગડાં બગડ્યાં ને મ્હોં કાળું થયું એટલેથી જ પોતે બચ્ચો એ બહુ થયું, એમ સમજી એ આગળ ધસ્યો નહિ. તથાપિ કાળી સામે રોષ કરતો એ બોલ્યો—

“કંઈ શીકર નહિ, રાંડ કાળી! હું તારો હવે જીવ જ લઇશ. તું મારા સપાટામાંથી હજી ક્યાં બચી જવાની હતી!”

“જા, મુલા પીટ્યા. તારાથી થાય તેટલા માડાં છોડી મુકજે. તું જ્યાં સુધી જીવતો છે ત્યાં સુધી આ પાળી મારી સાથે ને સાથે રાખીશ ને ફરીશ, ને મારા રખા, જે મારી સામે થયો છે તો આ વખત તો માત્ર તારું મ્હોં કાળું થાય છે, પણ હવેથી નાક કપાતાંએ બચવાનો નથી!”

“પણ રાંડ, હું બધું સુખપાલકાકાને કહીને તારી વલે કરાવીશ.”

“કરી દેજેની, મુલા પીટ્યા! હું કંઈ તેથી હવે ડરવાની નથી. તારા કાકા અહીં હમણાં આવે ને તારી ડરામણી સુરત જોય તો તો બહુ સાફ.”

એ પ્રમાણે કાળીને મમતારામ વઢવાડ કરતાં હતાં તે દરમ્યાન અલંગા તો ગુલાબવહુની સારવાર કરતી હતી. એ તો વચમાં કંઈ બોલી નહિ. એનું ધક્કા પાન તો ગુલાબવહુને પાછી હોંશીઆરીમાં લાવવામાં રોકાયેલું હતું. એકવાર હોંશીઆરીમાં આવતાં ગુલાબવહુને પાછી મૂર્છા વળી હતી. અલંગાએ હવે જોયું કે ગુલાબવહુ હોંશીઆરીમાં આવવાનાં ચિન્હો દેખાડે છે, તે રખેને મમતારામને અને કાળીને વઢતાં જોઈને પાછી બેશુદ્ધ બની જાય, તેથી કાળીને એણે વારી ને મમતારામ ગુલાબની નજરે ન પડે એમ આડી ઉભી રહી.

કાળીને પણ ગુલાબવહુની સ્થિતિ જોઈ હેબક તો લાગી હતી. પરંતુ મમતારામ તેના પર ધસ્યો એટલે કાળીના બોલવાની સીમા રહી નહિ. મમતારામ જોડે ટપાટપી કરવામાં એ તો ગુલાબની સ્થિતિનું જ્ઞાન જુલો ગર્ભ. હજીએ એ તો મમતારામને વધારે પળવવા જતી હતી, પણ અલંગાએ એને વારી ને એ બોલતી અટકી; તોપણ ગુલાબને વાયરો નાંખતાં પાછી એ મમતારામની ટેકડી કરતાં ઠહેવા લાગી કે તમે બહારના દિવાનખાનામાં જાઓ. તમને આરસી આપું. તેમાં તમારી સીકલ જોઈ જોઈને ખુબ ધસો. આમ ને આમ ઘેર જશો તો ફળીઆનાં છોકરાં બડકશે!

મમતારામ શું કરે? આજે કાળી દાવ લડવામાં ફાવી હતી. બોલાચાલીમાં કે બાધમબાધ કરવામાં પોતે ફાવશે નહિ, તેથી વખત વિચારી એ દિવાનખાનામાં સાયવીને ઉમરો ઝોળંગતો ચાલ્યો ગયો. થોડીવારમાં ગુલાબવહુ હોંશીઆરીમાં આવી, પણ પોતાને માથે આજે વીતેલી દહેસત ને ફાળને લીધે એનું શરીર ધુજળું હતું ને કંઈ બોલી શકાતું નહોતું. અલંગા એને ધીરજ આપવા લાગી કે હવે તમે કરો

છો શું કામ. એ તો વાચે વાદળ વીખરાઈ ગયું છે. બધે ખેલ ધાયો હોતો તેમ પાર ઉતર્યો છે, ને તમારી વાર કરવાને આ કાળી ને હું અહીંઆ ઉભાં છઠ્ઠાં. માટે હવે જરાક ખરાં થાઓ ને હીંમત રાખો. હવે લેશ માત્ર ડરવાનું નથી.

ગુલાબવહુએ આંખ ઉઘાડી. ચોતરફ નજર ફેંકી. ઓરડામાં હવે બધે અજ-વાળું અજવાળું હતું. કાળી અને અલંગાને પોતાની સારવાર કરતાં એણે જોયાં. તેથી એને સહેજ કળ પડી. પણ ઉમરા તરફ નજર કરીને મમતારામની વાત યાદ આવવાથી વળી એનું શરીર વધારે ધુજવા લાગ્યું. અલંગા પાછી ધીરજ આપવા લાગી. પણ ગુલાબવહુનો ધુજારો બંધ પડ્યો નહિ. અલંગાએ ધાયું કે ગુલાબવહુ પોતાને ઠેકાણે થોડીકવાર નીરાંત રાખીને સુઈ જશે તો તરત હોંશીઆર થઈ જશે.

“બહેન ગુલાબ, તમે હવે નકામાં શાનાં ડરો છો. તમારો જીવ લગાર ખરો કરો એટલે બસ. આ જીઓની, અમે બે વાદળ જેવી તમારી પાસે છઠ્ઠાં કેની.”

“આ બધું કેાણે કીધું ? મને આગળથી કેમ નહિ જણાવ્યું ?” ગુલાબે પુછ્યું.

“તમારું બધું શરીર ધુજી ગય છે”—અલંગા બોલી—“માટે તમે લગાર સ્વસ્થ થાઓ; અમે તમને બધું કહીશું. પણ આ વખતે તમે હીંમત નહિ રાખો તો અમારું વહાણ સાગર તરી ખાખોડીઆમાં ખુબા જેવું થશે. તમારી રક્ષા કરવાને માટે હું આ ગલીમાં ઉભી હતી ને તરત આ કપીથી ઉપર ચઢી અહીં આવી છું. તમારો વાળ વાંકો થવા દેત નહિ.” એમ બોલતી અલંગા ગલી તરફની બારી આગળ જઈ ગુલાબને દોરડી અને કપી દેખાડવા લાગી. ગુલાબ વહુએ હીંમત રાખવા ગઈ પણ તમામ વાતનો વિચાર કરતાં, અને પોતાને માથેથી આજે જે સંકટ વીતી ગયું હતું તેનો ખ્યાલ આવતાં, એનો જીવ વશ રહ્યો નહિ, ને બધું શરીર આંકડી આવી હોય તેમ ધુજવા લાગ્યું. “હવે તો લેશ માત્રએ ખઠીવા જેવું નથી. માટે તમારા જીવને ધીરો પાડો. પણ તમને અહીં રહ્યાં કળ વળવાની નથી. માટે લાવો, તમારો હાથ મને આપો ને ધીમે ધીમે ચાલો, આપણે તમારા ઓરડામાં જઈએ.” ગુલાબવહુએ ખુરશી સ્થાપને ઉઠવાનું બહુએ કીધું પણ ધુજ-રીને લીધે ખુરશીને બરોબર ઝાલી સડી નહિ. અલંગા અને કાળીએ એને માણુ-માણુ ઉભી કીધી. બે જણી પડખેથી એના હાથ ઝાલી માણુમાણુ એને દીવાન-ખાનામાં લઈ આવી. મમતારામ દીવાનખાનાના હીંચકાપર બેઠો બેઠો પોતાનું મ્હોડું લુછતો હતો, કે થોડું ધણુંએ સાફસુફ દેખાય તો પોતે સ્વંડા માપી ગય. એક આરસી લઈ પોતાનું મ્હો, પોતીઆનો જે ભાગ બગડ્યો નહોતો તેનાથી એ ખુબ હોતો હતો. એટલામાં અલંગા ને કાળીને એણે ગુલાબને લઈ આવતાં જોયાં. બે કે એના મનમાં એવો તો ખ્યાલ આવ્યો નહિ, કે પોતાને પાપે આ

અનાથ અબળા નિશ્ચેતન જેવી બની ગઈ હતી, ને મરતાં મરતાં સહેજમાં બચી હતી, તથાપિ ગુલાબવહુની આવી દશા જોઈ એ શરમાઈ ગયો. અને પોતાના મ્હોં સામી એણે આરસી ધરી રાખી. પોતાનું મ્હોં લુછ્યાજ નહિ. ગુલાબવહુને પોતાનું મ્હોં ટેપાડી શક્યો નહિ. કાળીને તો અમતારામને જોઈને પાછું હસવું આવ્યું. પણ એટલામાં અમતારામ દીવાનખાનામાં છે એમ જોવામાં આવતાં ગુલાબવહુની આંકડીઓ વધવા લાગી. ચાલવાને પોતે બહુએ પછાડા માર્યા પણ એનો પગ ઉપડ્યો નહિ. જો અલંગા અને કાળીએ એને નહિ ઝાલી રાખી હોત તો એ ત્યાં પડી ગઈ હોત. અલંગાએ જોયું કે દીવાનખાનામાં ગુલાબનો જીવ થર પડશે નહિ. પાછી રસોડામાં લઈ જવી કંઈ ઠીક નહોતું તેથી એણે કાળીને કહ્યું કે તારે હસવું બંધ કર અને આપણે બે એને ટાંગા ટોળી કરીને ઉપર લઈ જઈએ. જો એ અહીં રહેશે તો એને વધારે આંકડી આવશે. ગુલાબને કહ્યું કે તું બહીતી કરતી નહિ. એમ બોલી બંને જણીઓ ટાંગા ટોળી કરે તેમ ગુલાબને પંખીની પેઠે અલગ ઉપાડી લીધી ને દીવાનખાનાની બહાર લઈ જઈ ઉપલી સીડી ચઢાડવા લાગ્યાં. થોડીવારમાં ગુલાબવહુને તેના દીવાનખાનાની ગાદીપર, જરા પણ આલ અવલ પહોંચ્યા વગર સુવાડી. હજી ગુલાબવહુની પુનરૂત્થાન બંધ પડી નહોતી. અલંગાએ આમ તેમ કુલાંચ વાટરવી સીસી જોઈ પણ કંઈ જડી નહિ. કંઈ કરાવું તો જોઈએ તેથી એણે કાળીને કહ્યું કે આ ગુલાબની આંકડી બંધ પડતી નથી. મારે તું જઈને સુંક અને મરી નાંખી મ્હાઈ સારી પેઠે ઉકાળીને જલદી લાવ. ઉન્ડી ઉન્ડી મ્હાઈ પીશે તો એનો પુનરૂત્થાન બંધ પડશે. ગુલાબવહુના રસોડામાં પોતાને જોઈને હાથ આવશે નહિ, એમ વિચારી કાળી પોતાના રસોડામાં મ્હાઈ કરવાને હોડી.

અમતારામ દીવાનખાનામાંથી તરત જ ઉતરતો હતો. આરસીમાં જોઈ જોઈને એને બહુ મ્હોં લુછ્યું ને સાથસાથ કરવાનું ધાર્યું પણ કંઈ કારણ લાગી નહિ. મ્હોંડું ઠેકાણે ઠેકાણે કાળી મેસના થર ઓટી ગયા હતા, ને જેમ જેમ એ વધારે લ્હોવા ગયો તેમ તેમ, મેસ અને તેલથી એનું મ્હોં વધારે કાળું પડતું ગયું; તેથી થોડીવાર મ્હોંને એ કંટાળી ગયો કે આમાં કંઈ સુકરવાર વળવાનો નથી. સામું મ્હોંડું વધારે ચીતરાતું જાય છે. તેથી એણે ધાર્યું કે હવે તો મારે શેર જઈ મ્હાઈથ ત્યારેજ આ બધા છુટશે. રસ્તામાં કેઈ જોય તો ફોરેતી ચાલ ખરી, મારે કેમ માઠી મળી જાય તો બહુ સાર કે જેમ તેમ મ્હોં છુપાવતો હું શેર જતો રહું. દીવાનખાનામાંથી થોડી વાર કેઈ વિકટોરીઆની વાહ એતો એ ઊભો. પણ કેઈ વિકટોરીઆનો ખડખડ એને કાને પડ્યો નહિ. હવે એને અટપટી લાગી કે જો મુખપાલકાકા કે કેઈ બીજું માણસ કાળીને ત્યાં આવ્યું તો એને શરમાવા

જેવું થઈ પડશે, તેથી હર જેખમે મમતારામે સુખપાલકાકાના દીવાનખાનામાંથી ૭ પાંચ કરી જવા દુરસ્ત ધાર્યાં. મનમાં તો એવી ઉમેદ હતી કે દાદરો ઉતરતાં એકાદ બગીચા આવી લાગશે. માથે પાધડી મુકી તે ઉપર જેમ તેમ પીછાડી નાંખી દીધી કે કાગો લાગ ઝાઝો દેખાય નહિ. મ્હોડું પણ પીછાડીથી એવી રીતે ઢાંકી દીધું કે માત્ર બે આંખ અને જીજ્ઞ ભાગજ બહાર પડતો દેખાય. એક ચોરની માફક છુપાતો, અને એ કોઈ જોશે કે એ કોઈ કહેશે, એમ બહીતા બહીતા પગ મુકતો એ દીવાનખાનામાંથી નીકળ્યો ને ધીમે ધીમે સીડીનાં પગથીયાં ઉતરવા લાગ્યો.

મમતારામ જ્યારે કાળીને ઘેર એક વાગે જવા નીકળ્યો હતો ત્યારે પણ, જાસુસે એને ખબર આપી હતી તેના વિચારમાં, સીડીપર એ ધીમે ધીમે ચઢતો હતો. હમણા પણ એ સીડી પરથી ધીમે ધીમે ઉતરતો હતો. પણ તે વખતના મમતારામ અને આ વખતના મમતારામમાં આસમાન જમીન જેટલો ફરક પડી ગયો હતો. જ્યારે ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારે એના મનમાં કેવી કેવી ઉમેદ અને સુખમાં મહાલવાની આશ્ના હતી, તેના બદલે હાલમાં તો એના મનમાં એક મોટા ડપકા પડ્યો હોયતી તેમ, એનું દીલ ખાડું અને નાપુશ્ચ થઈ ગયું હતું. નીકળતી વખતે પોતાની સુસ્ત આરસીમાં ધારી ધારીને જોઈ હતી. હમણાં તો પોતાનું મ્હોડું પણ આરસીમાં જેવું એને કડવું ઝેર જેવું લાગતું હતું. વિદ્વાયતી સાચુ ને સુમધીદાર તેલથી એને પોતાના શરીરને સ્વચ્છ ને લીધું જણાવવાને કેટલું મથન કીધું હતું! હમણાં તો એજ શરીર તેલ અને મેસથી તેલીઆ રાજા જેવું ચીકણું ચીકણું થઈ જઈ વાસ મારતું હતું. ચાલતા ચાલતા અંગેઅંગ ધસાતાં, ચીકાસને સ્પર્શ થવાથી મમતારામને કંપારો છુટવા લાગ્યો! કાળીને ત્યાં જવાને સાર એને કેવી રાતી કસુંબાની તરતની વસાવેલી અને ખાસ બંધાવી રાખેલી પાધડી કેટલા આનંદથી પોતાને જિર મુકી હતી, ને તેના સુશોભિત તોરાથી અને માથે બરોબર બેસતી આવવાથી એનો મ્હોરો કેવો મનહર દેખાતો હતો, એમ વિચારતાં આરસીમાં જોઈને કેટલો હરખાયો હતો. પણ અરે, અરે, દેવની ગતિ કેવી ન્યારી છે. કે તેજ પાધડીને હમણાં ઠેકાણે ઠેકાણે મેસના મોટા મોટા ડાઘાઓ લાગ્યા હતા. જે ભાગે મેસમાંથી બચવા પામ્યા હતા તેજ ભાગે હમણાં તેલમાં તરબોળ થઈને કાળાશ્વ મારી ગયા હતા. જાણે કસુંબાની રતાસ પીછ જઈને તેલે ત્યાં કાળાશ્વનું વમન કીધું હોયતી! અને તેથી એવી પાધડી હમણાં માથે મુકતાં મમતારામને પણ લાગ્યું, કે પોતાના દીદાર બદસુરત થયલા છતાં પાધડીને લીધે વધારે બદસુરત થશે? જે મલમલના અંગરખામાંથી કુડતાની છીટના છુટા સુશોભિત દેખાતા હતા,

તેને બદલે અંગરખાને જ ભતભતના આકારના કાળા ડાઘાઓ લાગી ગયા હતા !
જો કે છતરી અને જોડા અનામત બચી ગયાં હતાં તોપણ, જાણે જોડા અને છતરી
અને તેના દાંતનો હાથો સાંગોપાંગ બચી જમને, એના શરીરનું વિડંબન કરતા
હોયની એમ મમતારામને લાગ્યું. ઉઘાડીને પોતાને માથે ધરવા જતાં એ છતરી
એને કાળ જેવી દેખાઈ.

સુખપાલકાકાના ધરના ઓટલા ઉપર બગીચી વાટ જોતાં ઉભા રહેતાં મમ-
તારામને શોય થવા લાગ્યો. નાખુશ વિચારોથી એનું મન શરીરની પેઠે કાળાશ
મારી ગયું. “રાંડ કાળીને આવી તે બુદ્ધિ કેમ સુજ પડી ! એ રાંડ મારી સામી
થઈ હોત, અથવા મને કંઈ બીજી રીતે ફસાવ્યો હોત કે લોકની ભેળો કીધો હોત,
તો ખરેખર મારી આટલી ફજેતી થાત નહિ. થોડોક ત્યાં જ બવાડો થાત. પણ
આમ રસ્તામાં ચોરની પેઠે માઈ કાળું મહો છુપાવતાં ચાલવાની મને ફરજ પડત
નહિ. ખરેખર એ રાંડના દીલમાં કોઈ સેતાન કે ભુત બરાયલું હોવું જોઈએ. નહિ
તો મને જન્મારા સુધી નીચું જોવાનું થાય એવું છટકું એ ડાકણીને સુજેજ કેમ ?
રાંડે મારા જેવા પહોંચેલાને, જાણે હાથ તાળી આપી છેતર્યો હોયની ! ને રાંડ
શંખણી, મારી આગળ કેવી સતી થઈને કહેતી હતી કે મેં તો તમને બહુએ વાપ્યો
કે ખાડામાં પગ પડશે. પણ એ વંતરીની વાત મેં સાંભળી નહિ ! તેથી મારી આવી
દશા થઈ ! તેમાં એ કરકશા શું કરે ? જાણે કે એ સઘળું ઓચીંતુ ને અણધાર્યું
બની ગયું હોયની ? પણ એ જીવતી ડાકણી હું હવે એમ ભોળવાવાનો હતો ?
એ રાંડનું લોહી હું જ્યારે ચુસી ચુસીને પીઈશ ત્યારે જ હાસ-મારા જીવને ટહાડેક
વળશે. એ રાંડ બો—માઈ નાક કાપવાની મને દહેસત આપે છે, પણ કંઈ શીકર
નહિ. રાંડ, હું મરીશ તોએ તને તો ભુત થઈને પણ ઊડવાનો નથી એ નક્કી
જાણજે. હું પડી ગયો. મારા હાથ પગ ને મ્હોડું છોભાઈ ગયું છે પણ તેની મને
ઝાઝી દરકાર નથી. પણ આ બધો સાહીભુત જેવો કાળો ચહેરો લઈ હું રસ્તામાંથી
કેમ ચાલીશ ? મારે ગાલે અને નાકે હાથ ફેરવું છું પણ હજી તો મેસ ખુટાડી
ખુટતી જ નથી ! જાણે કે મારા ચહેરા પર આજે મેસ ને તેલનું ખેતર વાવી દીધું
હોયની ! એ બધાં કાળાં કરમ પેલી કાળાં કરમની કરનારી કાળીનાં છે. એ બો—નું
નામ જ કાળી કેની ? એ શંખણીને હાથે તે કંઈ ઉજળું કરમ થાય ! મને શું માલમ
કે મારા આવા હાલ થશે ને માઈ મ્હોં કાળું થશે ? નહિ તો હું સો ગળણે ગળીને
પાણી પીવું એવો છું, પણ રાંડ બો—ભોળી ભોયડ જેવી, તેનામાં આટલી પહોંચ
હશે, ને મને આમ હથેલીમાં ચાંદ દેખાડશે, એ મેં આજે જ જાણ્યું ! પણ હાથ,
હાથ, હું આ ઓટલા પર ઉભો ઉભો એ રાંડનાપર નિરર્થક રોષ કહાડું છું ! પણ

હજી કાઠ વિક્ટોરિઆ તો નજરે પડતી નથી! સાળી રોજ જ્યારે જોઈએ ત્યારે આવતી ને જતી હોય, ને આજે જ, આ વખતે જ, એની હડતાળ પડી કે શું! આમ ઓટલાપર ઉભા રહેતાં મારી નામોશી થાય છે. જતા આવતા બધા મારી સામું ટગર ટગર જોય છે! હવે કંઈ વધારે વખત ઉભા રહેવાય એમ નથી! માટે ચાલ, ધીમે ધીમે છુપાતો ચાલું. આ તો સાંકડો રસ્તો છે પણ નાકાપર જરૂર વિક્ટોરિઆ મળશે ખરી.”

પ્રકરણ પર મું મમતારામની કબ્જેતી

શેઝાવુત-આતે યા વુંજ હાલ, સુરત સોનાની સુરત!

પડી થયા બેહાલ, સુરત વુંજ રહતી સુરત! (નર્મકવિતા)

સીંચ બહલ ગઈ તોરી, તોણી મેં વુંજ પેઠાનું. (લેલી અને મજનુ)

મમતારામ ઓટલાપરથી હેઠે ઉતર્યો. છતરી ઉઘાડી એક હાથે પોતાનું મ્હો અને પાધડી ઢાંકી. બીજે હાથે પાધડી અને મ્હોડાપર પીછોડીના આંટા આમ તેમ નાંખી, પોતાનો ચહેરો છુપાવતો અને નીચી મુડી કરતો મમતારામ આગળ ચાલ્યો. ચાલતાં ચાલતાં પીછોડીનો છેડો એક તરફ ખસી જતો. વળી કેટલોક ઢાંકેલો ભાગ ખુલ્લો થઈને મમતારામના શરીરનો બેહાલ થયેલો દેખાવ લોકની નજરે પડતો. એમ એક ભાગ ઢાંકવા જતાં બીજે ભાગ ખુલ્લો થઈ જતો તેથી થોડુંક ચાલ્યો નહિ ચાલ્યો ને એવો ઢાંકપીછોડો કરતાં કરતાં મમતારામ કાયર થઈ ગયો! માત્ર આંખનો ભાગજ દેખાય એવી રીતે પીછોડીને આમતેમ લપેટેલી એક હાથે ધરી રાખીને, પોતાનું મ્હો છુપાવતો એ ચાલતો હતો. પીછોડીને ઠીક-ઠીક કરતો, મનમાં હજારો ને હજારો કફુવા દેતો, ને કાળીપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવતો એ ચાલવા લાગ્યો. જે લોક એને જોય તે એના સામું આંખો ફાડી ફાડીને જોયા કરે! કેટલાક તો એમ સમજ્યા કે તાણુતનો વખત પાસે આવ્યો હશે, તેમાં એને સાહીશુતનો વેષ લીધો હશે! કેટલાક તો રખે પોતાના કપડાં મમતારામના સ્પર્શથી બગડે એ બ્હીકે, તેને રસ્તો મોકલો કરી આપવા લાગ્યા! કેટલાક તો એની બદસીકલ થયેલી સુરત જોઈને ખડખડ હસવા લાગ્યા! એ બધાની વચમાં થઈને મમતારામને જવું ભારે થઈ પડ્યું! પણ શું કરે, બીજે છલાજ નહોતો. તેથી લાચારીએ એ રસ્તો કાપવા લાગ્યો. જાણે કે પોતાનાં આજનાં વેષમાં કશું અવનવું હોય નહિની એમ નીચી મુડી કરી એ ચાલ્યો જતો હતો. કાઈ ખાલી

માડી આવે તો આ બધી પંચાતી મટી જાય એમ ધારી આમતેમ બાડી નજરે ગાડીને જંખ્યા કરતો હતો. બહુએ ડાળા ફાડી ફાડીને જોયું ને બહુએ કાન લાંબા લાંબા કરીને આવતી જતી ગાડીઓને ખડખડાટ એણે સાંભળ્યો. પણ તેમાં હજી સુધી એને એકે બાડુતી ખાલી ગાડી બાળી નહિ. જે જે પસાર થઈ તે તમામ કાં તો ધણીઆતી કે બરેલી હતી. સરીઆમ રસ્તો પણ અડધો વટાવ્યો, પણ ગાડીનું નામ કે નિશાન ન મળે! જેમ ચાતક વરસાદની રાહ જુવે તેમ એ ગાડી, ગાડી, એમ મનમાં જંખના કરવા લાગ્યો! પણ કોઈ ઠેકાણેથી ગાડીનો બચકારો પણ એને કાને પડ્યો નહિ! “આજે શું મારાપર દેવ રુઝ્યો છે, કે શું મારી બધી બાજુ અવળી રમાય છે! ગાડીનાં નામપર તો મીંકું વળું. પણ આવા ધોરી રસ્તામાં મને કોઈ ઓળખીતું મળ્યું કશું તો મારી ફજેતીનો પાર રહેવાનો નથી! ઓ બાપરે, હવે હું શું કરું! ઓ-પેલા-જણ-જણા કોણ આવે છે! બચ્ચા મમતારામ, જોઈ લે ત્યારે ફજેતી, અરે ફજેતો! ! !”

જ્યારે માણસ કોઈ યીજની અતિશે જંખના કરે છે, અથવા જેની અતિશે ખ્હીક રાખે છે ત્યારે, જણે કુદરત તેની અતિશે જંખના અને અતિશે ખ્હીકને નાપસંદ કરતી હોયની, તેમ તે અતિશે જંખવાનાળી વસ્તુ દૂરની દૂર બાએ છે, ને જેની અતિશે ખ્હીક હોય તે સન્મુખ આવી પડે છે. આજે મમતારામના સંબંધમાં પણ તેમજ બન્યું. આંધળો આંખને સાર રડે તેમ એને ગાડીને સાર રડ્યાં કાઢું. ગાડી મળવાની વાત તો એક કારે રહી, પણ એના મનમાં તો ખ્હીક પેડી કે મને કોઈ ઓળખીતો મળ્યો તો? ને એટલામાંજ એણે મુખપાલકાકા, કેશવલાલ અને ભીખારીલાલને હસતા હસતા વાતો કરતા પોતાની તરફ આવતા જોયા. પોતાના કોઈ સહેજ ઓળખાણવાળાને પણ આવે વખતે જોવાને મમતારામ ખીલકુલ ખુશી નહોતો. તેમાં મુખપાલકાકા અને કેશવલાલને જોઈને તો મમતારામને કપાળે મોતીઆં બાઝી પડ્યાં. આમતેમ બહુએ નજર દોડાવી કે કંઈ ગલી બલી હોય, કે કોઈ ખુણા ખટકા કે થાંભલો કે ઓથો દેખાય, તો તેઓ પસાર થઈ જાય ત્યાં સુધી સંતાઈને મમતારામ ઉભો રહે. પણ ના, આજે એના દુભાંગે દેવ એને ચારી આપતો નહોતો. તેથી સંતાઈ જવાય એવો કશો લાગ મમતારામની નજરે પડ્યો નહિ. ત્રણે જણા જે બાબુએ થઈને મમતારામ ચાલ્યો જતો હતો, તેજ બાબુએ થઈને, તેનાથી પચીસેક કદમ છેટથી સામા આવવા લાગ્યા. મમતારામને તો ભોંય ભારે થઈ પડી! સાચી બાબુએ એકદમ ધસારો કરી પોખારા મણી જવાનો એને ખ્યાલ આવ્યો, ને તરતજ જીવ લેતો કે એણે સાચી બાબુએ દોડવાને પોતાનું સુકાન ફેરવ્યું. દેવેએ એક માડી ત્યાંથી જોણમાંથી પસાર થતી

હતી, તેથી મમતારામને લાચારીએ એકદમ ધસંતા અટકવું પડ્યું. તેનું તો કંઈ નહિ, પરંતુ પોતે એકદમ ધસારો કરી સામી બાબુએ ધસવાનું કરતો હતો તેથી સુખપાલકાકાનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચાયું, ને નજર કરી જુવે છે તો મમતારામ જેવો કોઈ દેખાયો! પણ એના સાહીશુત જેવા વેપ જોઈને સુખપાલકાકા ચમક્યા કે મમતારામના ઉપર રસ્તામાં કંઈ આકૃત ગુજરી છે કે શું, તેથી કેશવલાલ અને લીખારીલાલની આગળ “ઓ પેલો મમતારામ છે કે કોઈ બીજો!” એટલું બોલતાંજ કે કાકા જીવ લઈને મમતારામની બહાર કરવાના બલા ધરાદાથી, એની પાસે દોડી ગયા. આની તરફ પેલી જોસમાં ચાલી જતી માડી પસાર થઈ ગઈ કે મમતારામ, જીવ લેતો કે સામી બાબુએ દોડી ગયો! અરે મમતારામ, બાઈ મમતારામ, જરા ઉભા રહો, એ તો હું છું, એમ સુખપાલકાકાના શબ્દો મમતારામને કાને પડ્યા ખરા, પરંતુ મમતારામ બંદો તો, સુખપાલકાકાએ એ શબ્દો નહિ પણ બાબુ છોડ્યાં હોયની, અને તેથી એના મર્મના ભાગો વહેરાઈ ગયા હોયની, એમ ઉભી પુંછડીએ સામી તરફ નાટો! સુખપાલકાકાને મમતારામની રીતભાત બહુ નવાઈ જેવી લાગી. તોપણ મમતારામને સહાય કરવાના બલા ધરાદાથી સુખપાલકાકા પણ એની પાછળ દોડવા લાગ્યા. જો કે કાકાએ કંઈ પીછાડી મળજીત બાંધી દીધી હતી ને એક હાથમાં લાકડી હતી, તેથી કાકા પણ મમતારામની પાછળ પુરજોસથી દોડ્યા, પણ મમતારામ અને એની વચમાં અંતર વધતું ગયું એટલે સુખપાલકાકા મમતારામને વધારે મહોટા ઘોટા પાડી પાડીને, અને એનું નામ બોલાવી બોલાવીને, એને વિનવી વિનવીને ઉભા રહેવાને આજીજી કરવા લાગ્યા. મમતારામને તો આ ધડીએ કાકાના નરમાસનાં વેલો કાળો ફર કરનારાં થઈ પડ્યાં. પણ દોડવામાંજ પોતાની સલામતી સમાવણી છે એમ ધારી, સામી બાબુએ જઈ આગળ જવાને બદલે પાછા ફરી, એણે દોડવા માંજું કે કેશવલાલ અને લીખારીલાલની એનાપર નજર પડે નહિ. કાકા પણ એની પાછળ દમ બાંધીને દોડવા લાગ્યા ને વધારે મહોટા મહોટા ઘાંટા પાડી એને વિનવવા લાગ્યા. અરેબીઅન નાઈટસમાં હજમના ચોથા બાઈ પેઠે મમતારામ આગળ, અને હજમની પેઠે સુખપાલકાકા પાછળ પાછળ દોડે! ને જુમો પાડે. મમતારામ એક હાથ પાછળ કરી કરીને કાકાને બહુએ વારવા લાગ્યો કે તમે પાછા વળો, પણ સુખપાલકાકા તો જુમ બરાડા પાડતા એની પાછળ દોડ્યા. કાકા થાડી ગયા ને મમતારામ ફાવી જાત, પણ એટલામાં કાકાના પંજમાંથી સટકવાની વ્હાલમાં મમતારામના ચહેરાપરથી પીછાડીનો છોડો ખસી ગયો. એટલે એની કાળી અને મેસ અને ચરસેવાથી બદ્દસીકલ સુરત રાહદારીઓના જેવામાં આવી. તેને આવા દીદારમાં

દોડતો જોઇને અને સુખપાલકાકાને તેની પાછળ હવે હાંફતાં હાંફતાં દોડતા જોઇને એક બે જણુ તો ચોરનું દોર સમજ્યા! આદાની સુંઠ વારી નાંખે, કે વિવાહની વરસી કરે તેમ બીન સમજમાં તેઓ “ચોર ચોર” એમ અમતારામની તરફ શોર બોલાર મચાવતા એની પાછળ દોડવા મંડી પડ્યા. થોડીકવારમાં તો ત્યાં પચીસેક લોકનું ટોળું અમતારામની પાછળ ચોર—ચોર—સીપાઈ—પકડો—પકડો—એવી બુમો પાડતું એને પજવવા લાગ્યું. અમતારામની પુરી કમખાલી આવી! જો આગળ દોડે છે તો જતો આવતો રાહદારી કે સીપાઈ એને પકડી પાડે, તોપણ ફળેતી તો ખરી! ને પાછળ દોડે છે તો સુખપાલકાકા, કેશવલાલ અને લીપારીલાલને મ્હોં દેખાડતું પડે તેની પણ ફળેતી ખરી! તોપણ હવે આગળ દોડવામાં સલામતી નથી, સુખપાલકાકા સામા મળે તો તેમાં કંઈ જોખમ નથી એમ વિચારી એ સામે દોડતો બંધ પડ્યો. પાછો ફરી એ સુખપાલકાકાની તરફ હવે દોડવા લાગ્યો. ગાડરીઆ પ્રવાહની પેઠે લોકનું ટોળું એને પાછા સુખપાલકાકાની સન્મુખ દોડતો જોઇને પાછું હટી ગયું ને જવાનો એને માગ કરી આપ્યો. ટોળાએ જાણ્યું કે ચોર ચોર કહીને બુમ પાડવામાં તેઓ ખોટા હતા. પણ એવા ટોળાને ખોટા કે ખરા વિષે ઝાઝી દરકાર હોતી નથી. તેથી કેટલાક ટુરીઓ ટુરીઓ કરવા લાગ્યા, કેટલાક મ્હોડામાં આંગળી બાલી ગત ગતની સીસોડી વગાડવા લાગ્યા ને કેટલાક સાહીબુત—વાઘ—વાઘ એમ અમતારામના કાળા દીદાર જોઇને કહેવા લાગ્યા. પણ હવે તેઓ એની વાંસે દોડવાને બદલે દૂર ઊભા રહીને જ એની ઠેકડી કરવા લાગ્યા.

અમતારામની અવદશા હવે પુરેપુરી બેઠી હતી. સુખપાલકાકાને ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારથી, પીછોડીથી અને છતરીથી મ્હોડું ઢાંક્યું રાખવાને એ થોડે ઘણું અંશે ક્ષતેહમંદ નીવડ્યો હતો. પણ આ કાકા પાછળ દોડ્યા, લોકના ટોળાએ એની પુઠ પકડી, ને પીછોડીને છેડો, પાઘડી અને મ્હોંપરથી ખભાપર ન્યાં ત્યાં ખસી ગયો. એનો ચહેરો મેસ મેસથી કાળો થઈ ગયલો ને તેલ અને પરસેવાથી ચકચકતો, સાં કાંઈની નજરે પડતો હતો. હજી અત્યાર લગણુ સુખપાલકાકાએ એની સુરત બરોબર જાણી નહોતી. અમતારામનો આવો વેશ જોઇને એ પ્રથમ તો ચમક્યો. પણ વધારે ધારી ધારીને જોતાં અને અમતારામનો ટોળાએ કરેલો રક્ષાસ જોઇને કાકાનું હસવું માથું નહિ. આટલું બધું અમતારામની પાછળ દોડવું પડ્યું હતું તેથી એને દમ ચઢી ગયો હતો. તેથી અમતારામને જોઇને, ન એનાથી પુરૂં હસાવું કે ન એનાથી પુરો દમ લેવાતો; પણ એ બેની વચમાં એક હાથે લાકડી ભોંયપર ટેકવી, તે ઉપર પોતાના શરીરનો બધો ભાર નાંખી, ઘડીકમાં એ પેટ દાબી દાબીને હસતો, ને ઘડીકમાં શ્વાસ ન લેવાથી અકળાતો હોયની, તેમ હસવું બંધ કરવાને માટે પેટ

દાખવું છોડી દઈ તેજ દ્વાથે મ્હોડું દાખી રાખતો. જેમ જેમ મમતારામ વધારે પાસે આવતો ગયો ને એની મુખારક સુરત કાકાની નજરે વધારે સારી રીતે પ્રકાશતી ગઈ, તેમ તેમ કાકા તો એને જોઈને ગાંડા બની ગયા હોયની, અથવા હાંફરેા ચહડવાથી હમણાં એનો જીવ જતો રહેતો હોયની, તેમ ગાંડા ઘેલા ચાળા કરતા ઉભા રહ્યા. મમતારામ પાસે આવ્યો ને આ ભા-ઈ-એટલું માણુમાણુ બોલતાં કાકાનું હસવું પાછું મારું નહિ. મમતારામ બહુજ ચ્હીડાઈને દાંત પીસતો અને ટોળા કહાડતો કાકાને કહે—

“કાકા તમે આજે મારી પાછળ શું કામ લાગ્યા? તમે તમારે રસ્તે ચાલ્યા જાઓની? હું કંઈ આજે થોડુંક તમારું નામ લઉં છું. તમારે પાપે તો જીવેા, આ લોકના ટોળામાં મારે ચોરની પેઠે ભાગવું પડ્યું ને ફજેતી થઈ. કોઈને કોઈ દહાડો નહિ, ને આજે જ તમે ક્યાં મ્હારી પુંઠ પકડી! મારું આજે નામ લેતા નહિ! મને જવા ઘો.” માણુમાણુ પોતાનું હસવું દાખી મુખપાલકાકા બોલ્યા—“અરે ભાઈ મમતારામ, આ તમારા શા હવાલ થયા. હું તો તમારા સારાને માટે કહું છું.” વળી મમતારામની સુરત યદ આવવાથી મુખપાલકાકાને હસવું આવ્યું ને એનાથી વધારે બોલાયું નહિ.

“પણુ તેમાં મારી ફજેતી થઈતે તમે નથી જોતા?” મમતારામ બહુ ચ્હીડાઈને બોલ્યો—“હું તમને સાફ કહું છું કે આજે તમે મારું નામ લેતા નહિ; મને મારે જવા ઘો?”

એટલામાં ત્યાં કેશવલાલ ને ભીખારીલાલ આવી પહોંચ્યા, તેઓ પણ આ રકાસ જોઈને છક થઈ ગયા હતા. મમતારામની આવી એબ લગડામણી સુરત જોઈને તેઓ પણ પોતાનું હસવું દાખી શક્યા નહિ. મમતારામે તેઓને હસતા જોયા એટલે કાકાને કહ્યું કે મને મારે જવા ઘો, ને લાગલો ત્યાંથી સટકતો, જીવ લઈને આગળ ચાલ્યો.

“અરે ભાઈ, તમે આમ ચ્હીડાઓ છો શું કામ? કાકાએ ઠંડા પડીને એને ઉભો રાખી કહ્યું.” આમ જીવેા—“આ બધું તમારું મ્હોડું મેસ મેસવાળું થઈ ગયું છે. પાલકી અને લુગડાં પણ તેવાં જ મેસ અને તેલમાં ખરડાઈ ગયાં છે. માટે મારે ઘેર ચાલો, તમારું ઘર છેટે છે. ન્હાઈ ધોઈ બીજાં લુગડાં પહેરીને પછી જાઓ. આ તો બધા લોક તમને હસશે”—ને કાકા પાછા હસવા લાગ્યા. મમતારામે કાકાનું બોલવું સાંભળ્યું નહિ સાંભળ્યું, ને ત્યાંથી જીવ લઈને ભાગ્યો! કેશવલાલ અને ભીખારીલાલ પણ એને એવી જ સલાહ આપવા જતા હતા. પણ મમતારામને તો કાકાને ઘેર જવાની વાત સાંભળતાં, કાળ વ્યાપી ગયો તે કોઈનાં થોભ્યો થોભાયો નહિ.

ત્રણે જણા મમતારામની પાછળ ખુબ હસવા લાગ્યા. તેમાં મુખપાલકાકા

તેા ગાંડો બન્યો હોય એમ પેટ દાખે ને હમ લેવાને સાર હસતું બંધ કરવાના છંદાથી મ્હોં દાખી રાખે. બધાને મમતારામનો દેખાવ હાસ્યકારક લાગે એમાં નવાઈ નહોતી, પણ તેની ચાલ ચલણ અને યોલી ચાલી તો એાર વિલક્ષણ લાગી. સુખપાલકાકાએ એને પોતાને ઘેર આવી ઠીકઠીક થવાનું કહ્યું તે ઠીક જ કહેલું હતું. પણ મમતારામ તે વાત સાંભળે નહિ, ને સાહીશુત જેવે વેષે જ જવાનું પસંદ કરે એ વિરમય પમાડનાઈ હતું. આજે મમતારામને શું થયું છે, તે બાબતનો ખ્યાલ કરતા કરતા, ને તેની બદસુરત યાદ કરી કરીને હસતા હસતા, ત્રણે જણા સુખ-પાલકાકાના ઘર તરફ વળ્યા.

સુખપાલકાકા પાસથી મુઠી વાળતો મમતારામ બાગ્યો. લોકનું ટોળું એની પાછળ હવે દોડતું નહોતું. એ પણ દોડતો નહોતો, પણ દોડવા જેવી ઝડપથી આમળ વધેા જતો હતો. હજી પણ વિકટોરીઆનું નામ નિશ્ચાન એની નજરે પડતું નહિ! આ શું? આજે મારા શા હાલ હવાલ અને શું ફળેતી? આ એક રાજમાર્ગ તો પુરો થયો ને વળી આ બીજે બાગ્યો, પણ સાળી ગાડી તો જણાતી નથી! આટલીએ ફળેતી થવા છતાં હજીએ કોઈ ઝોળખીતો નહિ મળે તો રાંડ કાળીને પાડ! એમ બોલતા બોલતા પોતાનું શરીર જેમ તેમ ઢાંકતા મમતારામ રસ્તો કાપવા લાગ્યો. બીજે ધોરી રસ્તે એ થોડુંક ચાલ્યો કે દૂરથી નથુશેઠની બે ઘોડાની ગાડી એને પોતાની સામે આવતી બેઈ! કાઈની નહિ અને નથુશેઠની જ ગાડી! અરે, અરે, બે એની નજર મારા પર પડી છે તો મારાથી એને મ્હોડું જ કેમ દેખાવાશે? મમતારામ હવે બહુ બહેબાકલો બની ગયો. પોતે શું કહે છે ને કેમ દોડે છે તેનું એને જ્ઞાન રહ્યું નહિ. પોતાની આજે આટલી બધી ફળેતી થઈ હતી તેનો વિચાર એ જીલી ગયો. આ ધડીએ તો નથુશેઠની એના પર નજર ન પડે માટે શું કરવું એજ વિષયમાં એનું ધક ખ્યાન રોકાયું. કંઈ પણ વિચાર કયાં વગર, કે જરૂર બેયા વગર, સામી બાજુએ ધસી જવામાં પોતાની આબરૂ બચશે એમ ધારી, બહેબાકલો થઈ, જેવી નથુશેઠની બે ઘોડાની ગાડી દોડી આવતી હતી કે એ તેની આડો ધસ્યો! એક પછી એક આજે અનેક થાપ ખાવાથી એને સુખ જ્ઞાન રહી નહોતી, તેથી સામેથી એક બીજી ગાડી સપાટાબંધ આવતી હતી તે એની નજરે પડી જ નહિ! પણ નથુશેઠની મઠી પુરી ન વટાવી કે પેલી બીજી ગાડી પોતાની ઉપર ધસી આવતી ને છુંદી નાંખતી એની નજરે પડી! એક તરફ પેલી બીજી મઠી અને એક તરફ નથુશેઠની ગાડી, એ બેની વચમાં મમતારામ આવી પડ્યો! ફળેતીની વાત તો કોરે રહી. પણ આ તો જીવ જવાનું સાડું હતું. પેલા બંને કાલશીનેની જેવી નજર પડી કે કોઈ શખસ તેઓની ગાડીના સપાટામાં આગ્યો છે,

અને આવતો હોય તેમ, અભારાઈ જઈને ધડીકમાં આમ અને ધડીકમાં આમ દોડે છે કે તેઓએ છુમ પાડી. નયુશેઠ અને બીજા ગાડીવાળાએ એકદમ લગામ ખુબ જોરથી પાછી ખેંચી ! તરત ત્યાં શોરબકાર થઈ રહ્યો ને મમતારામની આસપાસ લોકનું ટોળું વીંટળાઈ વળ્યું. એ ટોળામાંથી એકાએક છટકી જવાય એમ નહોતું ! નયુશેઠ પોતાને હાથે કડકડાત હાંકતો હતો, પાસે ધનપાલશેઠ બેઠો હતો. કોઈ ચીટીંગમાં નયુશેઠના વોટની ધનપાલશેઠને જરૂર હતી, તેથી આજે કોઠમાં જવાનો સંકેત ધનપાલશેઠે નયુશેઠ જોડે કરી રાખ્યો હતો. તે પ્રમાણે કોઠમાં જવા પહેલાં ધનપાલશેઠ નયુશેઠને ત્યાં ગયો, ને બંને જણા નયુશેઠની ગાડીમાં બેસી કોઠમાં જવા નીકળ્યા. નયુશેઠને તો એ પ્રમાણે વોટ આપવા સાર જ્યારે ત્યારે ધનપાલશેઠના કહેવાથી ધસડાવું પડતું હતું તે ગોઠવું નહોતું. પરન્તુ હજી બીજા પચાસ હજાર રૂપિયા ધનપાલશેઠની પાસેથી લેવા હતા, એટલે એને ના કહેવી પાલવે એમ ન હતું. બંને જણા ગાડીમાં બેસી આડી તેડી વાતો કરતા હતા, એવામાં કોચમીનની છુમ સાંભળી નયુશેઠે લગામ જોરથી પાછી ખેંચી. થોડાંઓ જે જોસમાં આગળ જતા હતા તેઓ પાછા હઠ્યા ને ગાડીમાં બેઠેલા શેઠીઆઓને જબરો આંચકો લાગ્યો. બંને શેઠીઆઓએ જોયું તો કોઈ માથુસ પોતાની અને સામી ગાડીની વચમાં ચગદાઈ જતાં સહજમાં બચી જતો જણાયો. તેનો વેપ અને દેખાવ બહુ વિચિત્ર હતાં તેથી નયુશેઠ તેને ધારી ધારીને જોવા ગયો, એટલામાં તો એણે મમતારામને જોળખ્યો. મેસથી એનું મ્હોં અને લુગડાં કાળાં થવાથી એનું સ્વરૂપ નયુશેઠને બહુ વિચિત્ર જણાયું. બે ગાડીના સપાટામાંથી બચવા જતાં, આમથી તેમ અને તેમથી આમ દોડતો મમતારામ નયુશેઠની નજર આગળ સારો દેખાવ કરતો ન હતો. તોપણ જેવી નયુશેઠની ખાતરી થઈકે એ તો મમતારામ છે તેવો “અરે, આ તો મમતારામ છે” એમ બોલતો અને લગામ ફેંકી દેતો લાગ્યો. એ ગાડીમાંથી ઉતર્યો ને મમતારામની તરફ દોડ્યો. ધનપાલશેઠ પણ ઉતરી નયુશેઠની પાછળ ચાલવા લાગ્યો. જેમ જેમ નયુશેઠ મમતારામની વધારે પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ એની સુરત બહુ હસવા જેવી રીતે મેસથી કાળી થયલી નયુશેઠને જણાઈ ને એ દમ બાંધીને હસવા લાગ્યો.

“અરે ઓ મમતારામ” — નયુશેઠે હસતાં જતાં કહ્યું — “આ થું! આ તમારા શા હાલ હવાલ.”

મમતારામને તો બોમ્બ ખારે પડી ! હજી તો હમણાં જ સુખપાલકાકાના પંખામાંથી સ્ક્રાફ્યો હતો ને તરત જ નયુશેઠ આવીને કાળવી પેઠે એને આચુક બાળ્યો. એના મનથી તો તે સુખાચાર્યી હોવામાં જવા જેવું થયું. તેથી સરમનો માર્ગે પોતાનું મ્હોડું છુપાવતો એ બોલ્યો — “શેઠ, તમે બાળ્યો. આજે મને બોલાવો.”

નહિ.” “અરે પણુ”—માણુમાણુ હસવું દબાવતાં નયુશેઠ બોલ્યો—“આ તમારા શા હાલ હવાલ, મને કહો તો ખરા કે આ બધું કેમ થયું!”

“શેઠ, હું તમને પાછળથી બધું કહીશ. પણુ જો તમે મારા ખેરખાં હો તો મને ચાલ્યા જવા દો.”

“અરે પણુ બાઈ મમતારામ”—જનપાલશેઠ પણુ નયુશેઠની બેળા મમતારામને નીહાણીને હસતા હસતા બોલ્યો. “તમને આવા સાહીશુત જેવા જોઈને લોકો હસે છે; માટે ચાલો, આપણી ગાડીમાં બેસો. અમે તમને ઘેર મુકીને પછી કોટમાં જઈશું.”

“હા હા”—નયુશેઠે કહ્યું—“ચાલો ચાલો, નહિ તો આ બધા લોક મળ્યા છે તે તમારો હુરીઓ કરશે.”

પણુ મમતારામને આ વખતે નયુશેઠની ગાડીમાં બેસવું પાલવે એમ હતું જ નહિ. તેથી કેમ હા પાડે. ગાડીમાં બેસીને પોતાના રડતા દીદારનાં શા રડણાં રડવાં! તે એને હજી સૂળ્યાં ન હતાં તેથી ત્યાંથી પણુ જેમ તેમ કરી વટાણા વાવી જવામાં પોતાનું ક્ષેમ છે એમ માની એણે કહ્યું. શેઠજી, હું આ વખતે કાઢનેા મમતારામ નથી. માટે હવે મારો કેડો મુકો. આ લોકો બેગા મળે છે તેમાં, નહિ તો વળી મારી ફજેતી થશે. બંને શેઠીઆઓ તો ખૂબ વકાસી મમતારામ સામું જોઈ જ રહ્યા. એટલું કહી મમતારામ પાછો ત્યાંથી છટક્યો. લોકનું ટાળું હુરીઓ, હુરીઓ, એની પાછળ કરતું હતું. પરન્તુ મમતારામને માથે આજે જાત જાતના સંસ્કારો થવામાં કંઈ બાકી રહી નહોતી. તેથી હવે હુરીઆથી એને ઝાઝો અફસોસ થયો નહિ. નીચી મુડી કરતો ને ખૂબ ઢાંકતો એ તો ત્યાંથી પલાયનમઃ કરી ગયો. એક લેખે મમતારામ હમણાં મરણીઆ જેવા થઈ ગયો હતો. હાથ, હાથ, આજે મારે માથે કેટલાં વનેખાં પડ્યાં. મારી ઉમેદ તો સ્વમાના લાડવા પેટે ક્યાંની ક્યાં જતી રહી! તેના બદલામાં આજે મારા કેવા હાલ હવાલ થયા છે! મુખપાલકાકા ને કેશવલાલ જેનાથી હું બહુ ડરતો હતો તેજ મને સામા મળ્યા ને મારી દયા ખાવા લાગ્યા! રહી સહી નયુશેઠ ને જનપાલશેઠે પણુ મારી ફજેતી જોઈ! આજે મારા ઉપર આભ ફાટયું છે ત્યાં હું ક્યાં યીગડું દઉં! હવે મારી વધારે આબરૂ તે કેવી રીતે જવાની બાકી રહી છે! એમ અફસોસ કરતો ને ઉડો ઉડો શ્વાસ લેતો મમતારામ રડતો વટાવવા લાગ્યો.

મુખપાલકાકા, કેશવલાલ અને લીખારીલાલ મમતારામને માદ કરતા ને તેને વિષે હજારો ખ્યાલ કરતા કરતા મર બણી વળ્યા. મારુદર સાહેબ પાસે સાહેદી પુરી આવ્યા પછી મુખપાલકાકા અને લીખારીલાલ વારે વારે મળતા હતા. કાકા આજે પોતાના સોદામાં ફાળ્યા હતા. કેટલાક દલાલો એક સંપ થઈને

કાકાના પક્ષવાળાને ફાવવા દેતા નહોતા. પણ આજે તેઓની જોડે પતાવત થઈ જતાં બધા એક તરફ થઈ ગયા એટલે સોદા પાર ઉતારવામાં હવે કંઈ આડચ નહોતી. પતાવત ધારવા કરતાં જલદી થઈ ગઈ તેથી કાકા ખુશી થતા પોતાને ઘેર જલદી જતા હતા, એવામાં લીખારીલાલ રસ્તામાં મળ્યો. તેથી ખુશ મીળ-જથી વાત કરતો એ લીખારીલાલને પોતાને ઘેર લઈ આવતો હતો. તેટલામાં ભુલેશ્વર લાખજેરીમાંથી કેશવલાલ ઉતર્યો ને ત્રણે જણા સાથે ચાલવા લાગ્યા. તેઓને મમતારામ મળ્યો ને શું થયું તે આગળ વર્ણવ્યું છે.

કેશવલાલ પોતાને ઘેર બીજે માળે ગયો ને સુખપાલકાકા લીખારીલાલને પહેલે માળે દીવાનખાનામાં લઈ ગયા. પાંધરી લુગડાં ઠેકાણાસર મુકી એ હીંચકા પર બેસવા જતો હતો. એવામાં કાળીને રસોડામાં અફાળગ્રીક કરતાં જોઈને એ અંદર ગયો કે શું છે તે જઈને જોઈ આવું.

હજી પણ કાકાને મમતારામની સીકલ યાદ આવ્યા કરતી હતી અને તેથી રહી રહીને એ હસતો હતો. વળી પોતાના સોદામાં આજે એક મોટી આપકા દૂર થઈ હતી તેથી પણ એનો મીઠજ ખુશ હતો. ખુશ મીઠજથી રસોડાના પાસેના ઓરડામાં પગ મુકતાંજ એણે જીમ પાડી કાળીને કહ્યું—“કેમ વાઈ, આ બધી શેની ધમાચકડી મચાવી મુકી છે?” અલંગાના કહેવાથી રસોડામાં આવી કાળી ગુલાબને સાઈ ચુલાપર તપેલી મુકી ચ્હાઈ કરતી હતી, અલંગાએ જલદી ચ્હાઈ કરી લાવવાનું કહ્યું હતું તેથી, અને પોતાના મનમાં પણ એવો વિચાર હોવાથી, કે ચ્હાઈ પીશે તો ગુલાબને સાઈ થઈ જશે તેથી કાળી તો અધીરી પડી ચ્હાઈ કરવા લાગી. પોતાની અધીરાઈ બતલાવતી જાણે કેટલા માણસોની રસોઈ કરવાની હોયની તેમ એણે ચુલામાં મ્હોટો લડકો કીધો. કાળી જે જે કામ કરતી તે આમથી તેમ દોડીને અને કુદાકુદ કરીને કરતી. પોતાના મનના વેગની બરાબર તપેલીમાં પાણી ઉત્ક થવા લાગ્યું નહિ. એટલે એ ચુલામાં વધારે લાકડાં ખોસવા લાગી, ને જે ચીજ આવતાં જતાં એને હાથ આવતી તેને આમથી તેમ અને તેમથી આમ ફેંકવા લાગી. પણ એટલામાં પાસેના ઓરડામાંથી સુખપાલકાકાએ ઘાંટો પાડી પુછ્યું કે આ બધી ધમાચકડી શેની માંડી છે, ને કાળીને એકદમ કંઈ યાદ આવ્યું, તેથી જીવ લેતી એ રસોડાના ઉમરાથી થોડે દૂર ઉભી રહીને કાકાને વારવા લાગી—

“અરે ઉભા રહો, ઉભા રહો”—કાળી કાકા તરફ જીજીકા કરતાં અને મમ-તારામના જે હાલ થયા હતા તેનું સ્મરણ કરતાં હસતી હસતી બોલી—“જેજે જીજે ચુકે ઉમરા આગળ આવ્યા છો તો! નહિ તો તમારા પણ મમતારામના

જેવાજ હાલ થશે! એમ બોલી કાળી મમતારામને યાદ કરી ફરી હસવા લાગી. કાકાને પણ મમતારામની સુરત યાદ આવી ને બંને જણાં ઉમરાની બંને બાજુએ ઉભાં રહી, મમતારામની સીકલ યાદ કરતાં, દમ બાંધીને હસવા લાગ્યાં. થોડો ધણો ઉમરાની પાસે આવી કાકાએ જોયું તો ત્યાં અજબ તરેહનો દેખાવ તેની નજરે પડ્યો! તેલ-મેસ-ભાગેલા માટલીના અને ફાનસના કાચના કટકા જ્યાં ત્યાં તેની નજરે પડ્યા! એ તો સડક થઈ ગયો! ચુલા આગળ નજર કીધી તો નહાની સરખી તપેલી ઉંઢી કરવાને કાળીએ મોટો ભડકો કરેલો એને દેખાયો. મમતારામના જેવા પોતાના હાલ થશે એમ કાળી બોલી તેથી સુખપાલકાકા તો દમ બાંધીને હસે. માથુમાથુ કાળીને હકીકત પુછી શક્યો. પાણી ઉઠું થવા આવ્યું હતું તેથી કાળી ઝાઘ કરવાને મંડી પડી. ઉભા રહો તમે જરાક થોભો. મને ઝાઘ કરી લેવા છો. બધુંએ સાઈ થયું, પણ ઉપર બુલાવને ખીચારીને આંકડી આવે છે તેથી મારો જીવ પલે પલે કપાઈ જાય છે!

“પણ આ તેલ તેલ ને આ બધું શું છે?” કાકાએ પુછ્યું.

“અરે શું”—કાળી મમતારામના હાલ થયલા જોઈને પાછી હસીને બોલી—“એ તો મમતારામ ઓરડામાં પાણી પીવા આવતો હતો, તે એનો પગ આ ખાડામાં પડ્યો ને પડી ગયો. તેની સાથે બારણું ભીંત સાથે અફળાયું ને ઉપરથી એક માટલીમાં દીવેલ હતું તે અને મેસવાળું ફાનસ તેના ઉપર પડ્યું ને બધી મેસ અને તેલ એને લાગ્યું!”

“હું કહેતો નહોતો કે આ ખાડો કાઢના ભોગ લેશે? તે લે જો, માફ કહેવું જ આગળ આવ્યું કેની? હું ને કેશવલાલ આવતા હતા ને હમણાંજ મમતારામ અમને સામે મળ્યા. મેં તો એને ધણુંએ સમજાવ્યો કે ભાઈ, મારે ત્યાં આવી ઝાઘ કરી લુગડાં બદલી પછી તમારે ઘેર જાઓ. પણ મને અને કેશવલાલને જોઈને એ તો કેસરપપુની પેઠે નાસવા લાગ્યો. તે એને કંઈ કશું નહિ?”

મેં તો બહુએ કહ્યું. પણ એની સુરત જોઈને માફ હસવું માયું નહિ, તેથી એને તો એમજ વહેમ ગયો છે કે “મેં એને જાણી જોઈને ખાડામાં નાંખ્યો ને એનું મ્હોં કાળું કાળું!”

“હવે હું સમજ્યો”—સુખપાલકાકા ડાહ્યો થઈ ડોકું હલાવતો બોલ્યો—“કે અમને જોઈને એ કેમ નાસતો હતો.”

“અરે”—કાળી ગરીબડી થતી ને નિર્દોષ પેટે પટુડા વેડા કરતી બોલી—“મને તો એ માલે માળ દેવા લાગ્યો, ને કહે કે તમારી આગળ કંઈનું કંઈ સમ-

જાવી મારા હાથ હવાલ કરાવીશ ! તેથી મારે ને એને બહુ કહ્યો મર્યાદા ! પણ હાય, હાય, ઉપર ગુલાબને આંકડી આવે છે ને હું તો તમારી જોડે નકામી વાતો કરી કરું છું !”

એમ બોલતાં ચ્હાપનો વાડકો બધાં કાળી સત્ત્વવાને રસોડામાંથી બહાર નીકળી ને ગુલાબને ચ્હાઈ પાવા દોડી. જતાં જતાં પોતાના ધણીને કહેતી મધકે “હવે તો આ ખાડો પુરાવો તો બહુ સાર, નહિ તો મરિ પચ લાંગસો; માટે કાલને બોલાવી આ બધું ઠીક ઠીક કરાવો. ગુલાબની ચાકરી કરવાને કાલ નથી મારે હું તો ઉપર જાઉં છું.”

ગુલાબવડુની ધુળરી નરમ પડી હતી. પણ એને ટકાડીઓ તાવ હવે આવ્યો. કેશવલાલે આવીને ગુલાબવડુને પુછ્યું, પણ એણે તો એટલું જ કહ્યું કે મને તાવ આવે છે. એટલામાં કાળી ચ્હાઈ લાવી. અજંબાનો અને કાળીનો બહુ આધારો જોઈને એણે થોડીએક ચ્હાઈ પીધી, ને પાછી ચોરી કરી ગુંચળું વળીને એ તો સુઈ જ રહી !

અકરણ પૃષ્ઠ

યોગસૂત્ર ઉપર વિડંબના નામની ટીકાનો મહિમા

જાગૃત્યને એકલા આનંદમાં રહેવું,

અજાણ્ય પરિણામે પીચું મંઈ ન રહેવું,

સમહૃદિ સમજાને મહી આપ બોલું. (જુની મવિતા.)

કાળીના કાળા કરમથી મમતારામની મુરતપર જે જે ચોરીઆવ્યો વીત્યા હતા, તે બે દિવસ સુધી બહુ જતનથી બળ્લેવાર ચ્હાતા અને સાફસફ કરતાં અંતે અદરશ થયા. એ બે દિવસ મમતારામને પોતાને ઘેર જ બેઠાઈ રહેવાની ફરજ પડી. જેનો પગ, વગર કામે થડીક ધરમાં ઠરતો નહિ, તેને એ બે દહાડા તો એ ભવ જેવા થઈ પડ્યા ! તેમાં લાવ્યારીએ કોઈને બળાતું નહિ. ધણા ધણા મળવાને આવતા તે બધાને એમ જ કહેવડાવતો, કે મારે સરીરે સાફ નથી મારે બે દહાડા પછી આવજો. જેમ વામ પાંજરામાં પડ્યો પડ્યો, આમથી તેમ અને તેમથી આમ ફર્યા કરે ને ધુરંક્યા કરે, તેમ એણે ઘેર બેઠા બેઠા કાળીનું તરફ તરફનું અનિષ્ટ મનમાં જાણ્યું. કાળીપર કેમ વેર વાળ્યું તેના એણે અસંખ્યાત મનસુખા કીધા. પણ હાલ મુરત તો એકે લાગ એને હાય લાગ્યો નહિ. તેથી લાઇલાએ એને હાલ આમોઝા ધરવી મડી. તે તો જાણે રહ્યું. પણ મસુરોડે એણે ફોજતી જોઈ એનું

સ્મરણ કરતાં મમતારામને જીવ તલપાપડ થઈ ગયો. જેને ત્યાં પોતાનો પગ પેસારો થવાથી આટલી જમાવટ થઈ હતી, તેને હવે શું મહો દેખડાવવું ને શું તદબીર વાપરવી કે નથુશેઠને એને માટે હલકો વિચાર આવે નહિ. આખરે મમતારામને તે સારૂ એક તાલ બંધ બેસતો લાગ્યો, અને એનો આત્મા હવે કંઈક થર પડ્યો. પણ બે દહાડા સુધી નથુશેઠને ન મળવાથી એની અધીરાર્થ અપાર વધી ગઈ, કારણ કે શેઠીઆ અને વેશીઆનો વિશ્વાસ શો? એ તો જેને જીવે તેને પૂજે. રખેને શેઠનું મન એનાપરથી ઉતરી જાય, અને હરમ્યાન કેશવલાલ કે કાઈ બીજો શેઠનો માનીતો થઈ પડે, એ શીકર મમતારામને સૌથી વધારે સાલવા લાગી. પણ મ્હોડાની સીકલ કાળી બેસ થયલી તે પાછી બરાબર ઉજળી થયા પાખી નથુશેઠ પાસે જવાય કેમ, માટે ભાવે કે કભાવે એને તો ઘર ખુલ્લો પાળવા જેવું થયું. ત્રિજે દહાડે સવારના ન્હાઈ ધોઈ મમતારામે આરસીમાં મહોં જોયું તો એને લાગ્યું કે પોતે હવે માણસની હારમાં આવ્યો છે, તેથી એ હરખાયો ને કાળીને હજારો કદુવા દેવા લાગ્યો.

બપોરના બારેક વાગે જમી કરી પરવારી સજ્જ થઈ નથુશેઠને ત્યાં એ જવા નીકળ્યો. આ વખત એને ઝાઝો ભલકો કીધો નહિ. તોપણ આજથી ત્રણ દહાડા-પર પોતે કેવો બનીઠીની નીકળ્યો હતો એમ સ્મરણ થતાં, એના પેટમાં ચીચરવાટો પડ્યો. “થયું તે ન થયું કદાપિ થશે.” એટલે ઇલાજ શો? કંઈ શીકર નહિ, જીવતો છું તો બધું કરીશ. “જીવતો નર ભદ્રા પામશે.” એમ વિચારતો અને મનમાં તરેહ તરેહવારની યુક્તિઓ રચતો એ નથુશેઠના દીવાનખાનામાં આવી પહોંચ્યો.

નથુશેઠ તરતનો જમી કરીને દીવાનખાનામાં આવીને બેઠો હતો. હજી તો બાર વાગ્યા હતા. બારથી ચાર સુધી વખત કેમ જશે તેની શીકરમાં એ બેઠો હતો. મમતારામ એની પાસે રોજ બપોરના આવતો, ને જાત જાતના તડાકા મારી નથુશેઠને એવી રીતે રાજી રાખતો, કે મમતારામ પાસે હોય ત્યારે નથુશેઠનો મીનજી ખુશ રહેતો, એટલુંજ નહિ, પણ વખત જવો પણ ભારે પડતો નહિ. મમતારામ નથુશેઠની મુછનો વાળ થઈ પડ્યો હતો, તેથી બે દહાડા સુધી મમતારામની ફરજિયાત ગેરહાજરીમાં નથુશેઠને જરાકે ગમ્યું નહિ. રોજ સવાર સાંજ એ માણસ મોકલી મમતારામની ખબર પૂછાવતો. પણ હજી એને શરીરે સાર નથી, ને એ કોઈને મળતો નથી, એવા સમાચાર સાંભળી નથુશેઠ નાખુશ ને નાખુશ રહેતો. આજે પણ મમતારામ આવશે એવી એને આશાથી ખબર નહોતી, તેથી ખુરશીપર લાંબો સુતા સુતા હમણું શું કરવું તેનું વિમાસણ એ કરતો હતો. એવામાં દીવાનખાનામાં એણે મમતારામને આવતો જોયો ને એકદમ સુતો હતો તે બેઠો થઈ મમતારામની સાથે

દોઝો ! મમતારામ પોતાનું મ્હોડું હમેશાં હસતું ને ગુલાબી રાખીને ફરતો કે, લોક જાણે કે એને કાઈ વાતની શીકર ચિંતા જ નથી. આજે નયુશેઠની આગળ એને પોતાનો ચહેરો ખાસ કરીને વધારે ગુલાબી અને હસતો ધારણ કરી રાખવાને વિશેષ ખત રાખી હતી. પણ કાણ જાણે, નયુશેઠને પાછલા વૃત્તાન્ત પછી, એ પ્રથમ દર્શન આપતો હતો તેથી એનું મ્હોડું કરમાવા લાગ્યું. ખીજા હાથ ઉપર, જે કે મમતારામના આવવાથી બહુ હરખબેર ઊઠીને નયુશેઠ એની સામે તેટલા જ હર્ષથી દોઝો ખરે, પણ ચાલતાં ચાલતાં નયુશેઠ ત્રિજા દહાડાપર મમતારામની જે સુરત જોઈ હતી તે વધારે ને વધારે યાદ આવતી ગઈ. એ ત્રણ ડગલાં ચાલીને એ તો મમતારામની સામે ખી, ખી, ખી કરીને હસવા લાગ્યો. છેક પાસે આવ્યો ને નયુશેઠનું હસવું દાખ્યું દખ્યું નહિ. તેથી ભોંયપર બેસી પોતાનું પેટ દાખવા લાગ્યો ને આમથી તેમ અને તેમથી આમ વિકલની પેઠે આઘાટવા લાગ્યો !

મમતારામ તો નયુશેઠના આવા ચાળા જોઈને જીઠો પડી ગયો. આમ પોતાની રમ્મર પોતાની ફજેતીને લીધે હસતો જોઈને મમતારામને રોષ તો ચઝ્યો, પરન્તુ નયુશેઠ સામે રોષ કરવો પાલવે એમ નહોતું. એવામાં નયુશેઠ હસતો હસતો ભોંયપર તુટી પડ્યો. મમતારામે પાછી હસતી સુરત ધારણ કીધી ને પોતે પણ નયુશેઠની જોડે હસતા હસતા બોલ્યો—

“કેમ શેઠ, મારી પરમ દહાડાની સુરત જોઈને હસો છો કે ?”

“અરે એ” — નયુશેઠ ઉભો થઈને આંખમાંથી પાણી લુછતો ને પેટ દાખી સાસ લેતો બોલ્યો— “તમે તો ગળ્ગળ કીધો ! એ માડીરે, એ બાપરે, માફ તો હસવું હજીએ માતું નથી ! તમે તે દહાડે માંડા બની ગયા હતા કે તાજુતમાં કંઈ વેષ લીધો હતો ! કાઠને વાત કહીએ તો તે માને નહિ. જાણે સ્વપ્ન હોયની કે એ મમતારામ નહિ ! પણ એ બધું શું હતું તે તો હવે કહો ?” મમતારામ ટેબલ પાસે એક ખુરશીપર બેઠો હતો તેને નયુશેઠે આવી અદૃશાસ કરતાં પુછ્યું—

“શેઠ, હમાફ હસવું બંધ થશે, ત્યારે હું તમને બધો ખુલાસો આપીશ” — મમતારામ જાણે કશું નવાઈ જેવું નહિ બન્યું હોયની એમ ઠંડે પેટ બોલ્યો— નયુશેઠ ખડખડ હસ્યો— “પણ હવે તમે એકવાર—અનેકવાર સારી પેઠે હસી શ્યો. મને પણ તે દહાડે મેં જે વેષ ધારણ કર્યો હતો તેથી હસવું આવે છે. પણ હું તો હવે હસી હસીને ધરાયો છું. એટલે હવે તમારા હસવામાં હું ભાગ લઈ શકતો નથી.”

“ત્યારે શું મમતારામ, તમે તે દહાડે કાઈ વેષ ધારણ કીધો હતો ! પણ હમણાં તો તાજુતના દહાડા નથી ને આપણા ખાણજીથી તે તાજુતની માનતા લેવાય ?”

“નારૈં ના” —રોહિણી આ તો જુદી વાત છે. પણ તમે હંડ પડે તો હું તમને કહું કેની ? તમેજ મને કહેસો કે ના—અમતારામ, તમે ઠીક રંચ રાખ્યો ?

નયુરોઠે અમતારામની સામે એક પુરશ્ની પર બેઠો. હજી એને હસવું તે આવતું હતું ખરું, તેપણ જેમ તેમ મ્હોરું ઠીક રાખી કબ્બ લેતો કે એ પુરશ્ની પર બેઠો.

“એમો અમતારામ, તમે કહો. જુઓ, હવે હું કંઈ હજું છું. મને તમારી વાત સાંભળવાને બહુ ખંત થાય છે. પછી જાણે અમતારામની વાત બહુ ખ્યાનથી સાંભળવામાં હોય એમ એની તરફ જોવા લાગ્યો ને પાછું હસવું આવવાથી એ પેટ દાખવા લાગ્યો.”

“તમે જાણો છો તો ખરા” —અમતારામ કંઈ નવાઈ જેવું નહિ કહેતો હોય એવું ડાળ રાખી બોલ્યો—“કે હું ઝવેરાતની દલાલી કરું છું પણ બ્રહ્માજીની છું.” નયુરોઠે માથું હલાવ્યું. “હવે જે બ્રહ્માજીની થયો હોય” —અમતારામે બોલવું શરૂ કર્યું—“તેને અહંકાર હોતો નથી ને રાખવોએ જોઈએ નહિ. તેને સાડ કેટલાક રાજયોગમાં કહેલી રીતિએ આચરણ રાખે છે, ને કેટલાક હરિયોગની રીતિ રાખે છે. બ્રહ્માજીનીઓ પોતાના અહંકારને કૃત હજમ બાદની ટોપમીની પેટ સાથે રાખીને ફરે છે. એમ મેં તમને જાગળ પણ એકવાર જણાવ્યું છે.”

“હા પણ” —નયુરોઠે અધીરા પડી પુછ્યું—“તમે તે દહાડે સાહીજીત કેમ બન્યા હતા તે તો કહો ?”

“તમે સાંભળો તો ખરા, બાજતું ગાજતું બહું માંડવે આવશે. મારા વિચાર પ્રમાણે રાજયોગની સાથે કેટલીક હરિયોગની રીતિ પણ અનુકૂળ હોય ત્યારે અહજ કરવી ઠીક લાગે છે; કારણ કે અનેક અનેક જન્મોમાં કરેલાં અસંખ્યાત કર્મોના સંસર્ગે કરીને આપણું જન બહુ મસિન થઈ ગયલું હોય છે.

“પછી—પછી” —નયુરોઠે પુછ્યું.

“હવે જે બ્રહ્માજીની થયો હોય તેણે અહંકારને સદા દાખતો રાખવો જોઈએ ને મનને પણ વશ રાખવું જોઈએ. તે સાડ આપણાં શસ્ત્રોમાં અનેક પ્રયોગો કહેલા છે, એટલું જ નહિ પણ આ સંસાર તરફ તેના વૈરાગ્ય કાયમ વધતો રહે તે સાડ, શાસ્ત્રાનું, અને જેમાં વૈરાગ્યનું ખરું સ્વરૂપ વર્ણવેલું હોય એવા ગ્રંથોનું અવલોકન સદા કરતાં રહીને, તેણે મનને પોતાના કામમાં રાખવું જોઈએ. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે—અજ્ઞાસેન તુ કૌતેજ કૈલસેન વ વૃક્ષેતે.

નયુરોઠે હજી સુધી કંઈ સમજ્યો નહિ; એ તો અમતારામ સાચું કહતો હસતો ટગર ટગર, જોઈજ રહ્યો. અમતારામે પોતાનું બોલવું આગળ ચલાવ્યું—

“હવે એ રાજ્યોગ અને હઠયોગનો મૂળ આધાર આપણા ધર્મમાં ચોક્કસ યોગસૂત્ર ઉપર છે, તેની અચાલી વેદ છે અરા. પણ એ સૂત્રો વેદમાંથી તારવી કહાડેલાં છે. એટલે વેદ બરાબરીમાં છે અને તેટલા માટે આર્યજનોને તે સર્વમાન્ય છે.

“હાલમાં હું સૂત્રોનો અભ્યાસ કરું છું એટલે મારામાં કેટલીક ખોડ અને દોષો છે તેનું નિવારણ કરવાને, તેમાં કેવી કેવી રીતિઓ વર્ણવેલી છે તે હું શોધું છું, અને તેપર નેટલી મળે તેટલી ટીકાઓ મેળવી હું અવલોકન કરું છું કે મારા દોષો એવા શામ!”

“પણ તમારામાં તો કંઈ ખોડ કે દોષ નથી. માત્ર તે દહાડે તમે સાહી-જુત બન્યા એજ ખોટું કીધું! જુલોની, તમારો તે દહાડો દેખાતો જોતાં હજીએ મારું હસતું રહેલું નથી.”

“સાહેબ, એ તો આપ શુદ્ધ બનવા હો તે આપને મારામાં કંઈ ખોડ કે દોષ દેખાતા નહિ હોય, પણ દરેક માણસમાં દોષ તો હોય જ. મારામાં કેટલા છે તે હું સારી પેઠે જાણું છું.” વળી પોતાની કથા શરૂ રાખતો મમતરામ બોલ્યો—

એ યોગસૂત્રમાં એક એવો સૂત્ર છે કે

“કૌચાસ્વાંગજુગુપ્સા પૈરક્લ્મ્વાઃ

એનો અર્થ એવો છે કે શૈથિય રાખવાથી આપણા શરીર તરફ આપણને તિરસ્કાર છુટે છે ને પારકાના શરીર સાથે સંગ થવો નથી.”

એ યોગસૂત્રની જિંડબના નામની એક ટીકાનું પુસ્તક હમણાજ મારે હાથ લાગ્યું છે, તેમાં એ સૂત્રપર ટીકા કરતાં ટીકાકાર કહે છે કે—

“શૈથિય એ એક સાધન છે, અને શરીર તરફ તિરસ્કાર એ સાધ્ય છે; અને આપણા શરીર પ્રત્યે આપણો તિરસ્કાર વધે તે સારું, કેવળ શૈથિય રાખવાને કાળજી રાખવી, ને ખીજા ઉપાયો સુગમ હોય તો નહિ આદરવા, એવો આ સૂત્રનો અર્થ નથી. કારણ કે સૂત્રમાં શૈથિય તો-ઉપલક્ષણાર્થે-દાખલા તરીકે આપેલો છે માટે પોતાના શરીર પ્રત્યે અભાવો થાય તે સારું દરેક બ્રહ્મજ્ઞાનીને પોતાને સુજે એવી અને અનુકૂલ રીતિએ આચરણ કરવાની, એ ટીકાકારે એજ સૂત્રને આધારે છુટ આપી છે. તેણે પોતેજ કેટલાક ઉપાયો તેમ કરવાના બતાવ્યા છે. તે વાંચી હું તો દમગ થઈ ગયો! એમાં લખેલું છે કે આપણા શરીર પ્રત્યે આપણો અણુગમે દેખાડવા માટે, આપણે એવાં કર્મો કરવાં જોઈએ કે જેથી કરીને, જેની આગળ આપણે માન અકરામ ધરાવતા હોઈએ, અથવા જેને આપણે વિષે સારો વિચાર હોય તેવાં લોક પણ, આપણી સુરત બોધી હસે! એવી રીતે આપણી સુરતને અનેક રીતે બદલુરત કરવી, એ પણ એક યોગનો પ્રકાર છે! પણ

એવી રીતે, આપણા મુરખીઓ ઇષ્ટ મિત્ર અને ઇતર લોક આપણી સુરત જોઈને હસે, એ કામ સમર્થ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓએજ આદરવું જોઈએ. અપકવ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ જે એ પ્રમાણે આચરણ કરશે તો તેઓને ઈળ પ્રાપ્ત થવાનું નથી. માત્ર લોકમાં હાંસી થશે. પણ જેની ઇન્દ્રિયો વશ છે, જેનો અહંકાર બ્રહ્મજ્ઞાનથી જતો રહ્યો છે, જેનું મન પોતાને સ્વાધીન છે, તેને પોતાના શરીર પ્રત્યે તિરસ્કાર સચોટ લાગેલો છે તેનું પારખું કરવાને, પોતાના શરીરને સાહીથી, મેસથી, તેલથી અને એવા બીજા અનેક પદાર્થથી, ખરે ખરો મલિન કરી નાંખવું; અને એવા વેષમાં ધોરી રસ્તે ફરવા નીકળી પડવું. લોકો હસે કરે તે છતાં આપણું મન અંદરથી સ્વચ્છ રહે, તો જાણવું કે બ્રહ્મજ્ઞાનનો આપણને હવે પાસ લાગ્યો છે. તેની વધારે ખાત્રી કરવા સારૂ પોતાના મુરખી અને ઇષ્ટ મિત્રો જે જે રસ્તે જવાના હોય તે તે રસ્તે ખાસ કરીને ફરવું, ને તેવાઓની નજર આપણાપર પડે તે સારૂ જીવ જોખમમાં પણ નાંખીને, તેઓની નજર પડે એમ કરવું!!!”

“અરે રામ, રામ, તમારી વાત તો મને સડકજ કરી નાંખે છે”—નયુશેઠ મમતારામની હકીકત સાંભળી, એ ખરી બીના નથી કહેતો કે શું, એમ આશંકા રાખતા ને હસતા બોલ્યો—“તમે શું તે દહાડે તમારૂં શરીર જાણી જોઈને કાળું કીધું હતું?”

“ત્યારે શું સાહેબ, તમને એ વિષે શક લાગે છે?”

“ના ના, શક તો નહિ; પણ તમે તે દહાડે બહુ નાખુશ થયલા દેખાતા હતા. જાણી જોઈને તમે એમ કીધું હોય એવો તમારો દેખાવ નહોતો.”

“સાહેબ, એ તો હું ફક્ત બહારથી નાખુશ થયો હોઉં એવો ડોળ રાખતો હતો. બાકી અંદરખાનેથી તો મારા શરીરે ચંદન લગાડું હોયની, એવી શીતળતા પથરાઈ રહી હતી, કારણ કે યોગશાસ્ત્રમાં કહેલો કઠિણમાં કઠિણ પ્રયોગ મેં આદર્શો હતો, અને તેથી પણ જ્યારે મારૂં મન જરાકે ગ્લાનિ પામ્યું નહિ, ત્યારે મારા આનંદનો અને સુખનો કંઈ પાર રહ્યો નહિ. પણ એ તો જે અનુભવી હોય તે જાણે; બીજાને સમજાવવું કઠણ છે.”

“નારે બાઈ એવો અનુભવ અમારે કાઈ જ-મારે જોઈતો નથી”—નયુશેઠ અધીરા પડીને કહ્યું—“આજની તમારી વાત સાંભળીને મને તો એમ લાગે છે કે મારાથી બ્રહ્મજ્ઞાની કાઈ કાળે થવાવાનું જ નથી!” પણ નયુશેઠ શંકા નાખતાં પુછ્યું—“તમે જાણી જોઈને એમ કીધું હતું તો તમે અમને આગળથી કેમ કંઈ કહ્યું નહોતું!”

“સાહેબ, એમ આગળથી કહીએ તો પછી એમાં ફળ રહે નહિ. એ તો આચિન્તુ મનમાં ધુન આવી કે તરત એવું કામ કરવું, તોજ તે ઉત્તમ ફળ આપે.”

“પણ ત્યારે અમે તમને જોયા ને તમે અમારી જોડે ગાડીમાં આવીને બધું કહ્યું હોત તો પછી કંઈ બાધ નહોતો.”

“અધાના દેખતાં તે એમ કહેવાય, કે હું જાણી જોઈને કાળો મેસ થઈ ગયો હતો? એમ કીધું હોત તો લોકો અને દીવાનો ગણી અને કાલાબે લઈ ગય તો? માટેજ હું બહારથી નાખુશ દેખાતો હતો. તમે ગાડીમાં બેસવાનું કહ્યું તે ના પાડવાનું કારણ કે મારી તે વખતની દશા પરમહંસ સંન્યાસીના જેવી હતી, ને સંન્યાસીને ગાડીમાં બેસવાની મનાઈ છે.”

નયુશેઠને મમતારામના બોલવાથી હજીએ ખાતરી નહિ થઈ હોયની, એમ એના ચહેરા પરથી સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. પોતાને ધર્મ ઉપર આંધળી આસ્થા છતાં, ધર્મને સાફ કોઈ માણસ પોતાની આમ હાંસી કરાવે એ બીના એને ગળે ઉતરતી નહોતી. તેથી પાછી શંકા ધરતાં એણે એક સવાલ પુછ્યો—“વારૂ, પણ તમે ગાડી વચ્ચે આવી જતા હતા અને તેથી તમે સાવ ગભરાઈ ગયલા દેખાતા હતા, ને અમને જોઈને તો તમે જીવ લઈને લાગવા લાગ્યા તેનું કેમ?”

મમતારામે આવા સવાલનો જવાબ પોતાના મનમાં અશબ્દ ગોઠવી રાખેલો હતો, તેથી ડંડા મીજળથી એણે કહ્યું—“સાહેબ, હું એમ ગભરાયેલો ને ચમકેલો દેખાતો હતો એ વાત ખરી, પણ એ બધો મારો બહારનો ઠાલી ડોળ હતો. જુઓ હમણાં હું તમારી ખાતરી કરી આપું છું. મેંજ તમને આવીને નહોતું કહ્યું કે આવતી કાલે ધનપાલશેઠ તમારી પાસે એક બે વાગે આવશે, ને પછી તમે સાથે કોટમાં જજો; એટલે કે, હું જાણતો હતો કે બે વાગે તમે કોટમાં જવા સાથે સાથે નીકળવાના છો. માટેજ હું ખાસ કરીને તે દહાડે તમારી વાટ જોતો ત્યાં ઉભો હતો; નહિ તો મારે તે રસ્તે થઈને એવી રીતે જવાનું બીજું શું કારણ હોય? તે તો જાણે રહ્યું. એમ ધારો કે આપણે તે રસ્તે આર્યોતા બેગા થયા હતા, તોપણ હું જે જગ્યાએ ઉભો હતો ત્યાં ઉભોજ રહ્યો હોત, તો તમારી ગાડી મારી આગળથી સપાટાબંધ ચાલી જત, ને તમારી નજર મારાપર પડત કે નહિએ પડત. પણ તે દહાડે તો હું ખાસ તમારી વાટ જોતો ઉભો હતો. તમે અને ધનપાલશેઠ એક ગાડીમાં બેસી મારી પાસેથી પવનના વેગની પેઠે પસાર થઈ જતા હતા. મને લાગ્યું કે રખેને તમારી નજર મારાપર નહિ પડે તો? એટલે મેં લાગલા બે ગાડીની વચમાં યા હોમ કરીને ઝોકાવી દીધું!”

નયુશેઠને મનમાં હવે એમ લાગવા માંડ્યું કે મમતારામ કહે છે તેમ એણે જાણી જોઈને પણ તેમ કીધું હોય; કારણ કે ધનપાલશેઠને અને પોતાને આથે કેટલાં જવું એવો સંકેત ધનપાલશેઠ પાસથી મમતારામે જ લાવીને એને કહ્યો હતો. એટલે ખાસ કરીને નહિ મળવું હોત તો બે વાગે મમતારામ તે રસ્તા તરફ આવત જ નહિ. વળી એને બે ગાડી વચ્ચે ઝોકાવી દીધું એ વાત પણ મમતારામની હકીકતને પ્રુષ્ટિ આપતી નયુશેઠને જણાઈ. મમતારામ નયુશેઠના મનના વિચાર વાંચ્યા કરતો તે એમ જોઈને હરખાયો.

“તમે તે દહાડે બચ્યા એ બહુ થઈ ગઈ હોં! મને તો હજી તમને બહેબાકળા જોઈને ચીતરી આવે છે.” વળી નયુશેઠને મમતારામની સુરત યાદ આવી ને પાછો એ ખુબ હસવા લાગ્યો.

“શેઠજી અમને બ્રહ્મજ્ઞાનીને કંઈ આલ અવલ પહોંચે જ નહિ! જ્ઞાપનાથો મગવાનું સ તુ ક્ષણસાગર; ને એમ કરતાં હું ચગદાઈ ગયો હોત તો અહો! મારા બાગ્યમાં અને સુખમાં કંઈ મળ્યા રહેત નહિ! એમ કહી પોતાની વાત નયુશેઠના મનમાં દબ બેસાડવાને માટે, મમતારામ આંખના ડોળા બ્રહ્મડે ચઢાવી, જાણે સ્વર્ગનું સુખ ભોગવતો હોયતી, એમ દેખાડવા લાગ્યો. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે:—સુખિનઃ સત્ત્વિયાઃ પાર્થ ભ્રમંતે યુદ્ધવીદ્ધમ્. પણ હજી માફ પ્રારબ્ધ છુટ્યું નથી એટલે અરે રામ. હું બચવા પામ્યો.”

“મારી સલાહ માનો તો” — નયુશેઠની જો કે ખાતરી થવા આવી હતી તો પણ હસીને એણે કહ્યું—“હવે એવો વેધ લ્યો તો રાતના લેજો કે ઝાઝા લોક જુવે નહિ ને હાંસી ઓછી થાય.”

“રાતના એમ કરીએ તો પછી જાણે કેાણ? અને ત્યારે એનું ફળ શું? માટે યોગની વિડંબના ટીકાનો ટીકાકાર લખે છે કે ઉત્તમ પક્ષ તો એજ છે કે એ પ્રમાણે હાથસી જેવું મ્હોં કરી ખરે બપોરે અને ધોરી રસ્તે આપના ઇષ્ટ, મિત્રો ને મુરખીઓની સન્મુખ થવું! રાતના એમ નીકળવું કે કોઈને ઘેર જવું એ મધ્યમ પક્ષ છે. પણ પોતાને ઘેર બેસી રહેવું, એ કનિષ્ઠ પક્ષ છે અને તેનું ઝાડું ફળ નથી.”

“તમે આવી જ્ઞાનની વાત કરો છો એટલે શું ધારવું તેની મને તો ગમ પડતી નથી. મેં તો મારા મનમાં એમ નક્કી કીધું છે કે હવેથી ત્યારે મને ન ગમે, તો મારા કોઈ માણસ ચાકરને એ પ્રમાણે સીદી લાઈ જેવો બનાવી, બજારમાંથી કંઈ સોદો લેવા મોકલીશ, એટલે આપોઆપ ગમત મળી આવશે. મને તમારા તે દહાડાના હાલ યાદ આવશે ને ખુબ હસવું આવશે. પણ હું એમ કઈ તેથી તમને ખોટું તો નહિ લાગે કે?” નયુશેઠ પાછો હસવા લાગ્યો.

“નારે શેઠ, એમાં મને શું ખોટું લાગવાનું હતું. સામે હું તો રાજી મંદ્રા. એ વિડંબના દીકાકારે લખે છે, કે એ પ્રમાણે હબસી જેવા થવાથી આપણે અહંકાર ગળી જાય, ને આપણને આનંદ આનંદ થાય એટલું જ નહિ, પણ બીજા-એને પણ આપણે જોઈને આનંદની હજારો છુટશે. તેનો તમે પ્રત્યક્ષ દાખલો છો.” જો કે મમતારામ બહારથી એમ બતાવતો હતો, કે નયુરોઠ આણુચ ચાકરને હબસી બનાવી મળ મેળવે, તેમાં એને કોઈ વાતનો બાધ ન હોતો, તથાપિ અંદરખાનેથી નયુરોઠ તેમ કરે તે એને અત્યારથી સાલવા લાગ્યું, તો પણ વખત વિચારી એણે ઉલટો જ જવાબ આપ્યો. હજી પણ બ્યારે નયુરોઠની આરાંકા નિઃશેષ દૂર નહિ થઈ હોયની, એમ એણે મમતારામને કહ્યું—

“વાર મમતારામ, તમે જાણી જોઈને એમ કીધું હતું, તો પછી બે દહાડા સુધી કોઈને મળ્યા કર્યા કેમ નહિ વાર?”

“અરે મારા સાહેબ, હજી તમારી ખાતરી થયેલી જણાતી નથી. મારો અહંકાર સાવ ગળી ગયો હતો, તેથી મને અપાર સુખ થતું હતું. તેનો અનુભવ આનંદ-સાગરમાં ડુબીને લેવાને સારું હું ધેર રહ્યો હતો. બે દહાડા ધેર રહીને સાણુથી વારે વારે શરીર ધસતાં, અને ખુબ ધસી ધસીને લુછતાં, મમતારામનું શરીર ઓલાઈ ગયું હતું ને પોંગોઠા રહી ગયા હતા તે યાદ આવતાં, એનું મ્હોટું અનાયાસે કટાણું થઈ ગયું. તથાપિ બહારથી હામ ધરી એ બોલ્યો—જુવો સાહેબ, મારામાં તે વખતે અહંકાર નહોતો રહ્યો, તેનો હું તમને દાખલો આપું. તમને યાદ છે કે તમે અને ધનપાલશેઠે મને ગાડીમાં બેસવાનો આધારો કીધો, ત્યારે મેં કહ્યું કે આ વખતે હું મમતારામ કોઈનો નથી. તેનો બીજો અરથ? મારામાં અહંકાર હોય તોજ હું મમતારામ કહેવાઈ કેની? અને અહંકાર જતો રહેતાં કેવળ શુદ્ધ ધન સમિચદાનંદ સ્વરૂપ આત્મા રહ્યો, એટલે એ કંઈ કોઈનો કહેવાય કે? માટેજ તમારું ધ્યાન રહે તે સારું હું ખાસ કરીને બોલ્યો હતો, કે આ વખતે હું મમતારામ કોઈનો નથી!”

હા, તમે એવું કંઈ બોલ્યા હતા ખરા; પણ અમે તો તેનો અર્થ એવો સમજ્યા કે તમારો મીઠાજ જતો રહ્યો છે, ને અમે જો તમને વધારે સતાવીશું તો તમે અમારી સામે વઢવા આવશો, તેથી અમે તમને વધારે આધારો કીધો નહોતો.”

“નારે શેઠીઆ—એનો અરથ તો હું કંઈ છું તેમ થાય છે. હવે તમારી ખાતરી થાય છે કેની કે મેં જાણી જોઈને સાહીજીતનો વેપ લીધો હતો?”

“તમે આવા ઝાતી છો અને સાચું કહો છો, તો મારે તમારી વાત માનવી જ જોઈએ, નહિ તો મને પાપ લાગે. ઠીક, તમને તો આનંદ પડ્યો તેથી બે દહાડા

તમે તમારે ઘેર એકલા પડી રહ્યા. પણ મને તો એ દહાડા દુશ્મન જેવા ભારે લાગ્યા. બપોરના કોઈ આવે કે જાય નહિ. માત્ર પરમ દહાડે ચાર વાગ્યા પછી નવલસા આવ્યો હતો ને આજે પણ આવવાનો છે. પણ મને એક વાત કહો. એ પણ તમારી પેઠે બ્રહ્મચારી તો નથી બન્યો?" મમતારામે ઉંડા શ્વાસ લીધો કે હવે પોતાની વાત બંધ પડી ને બીજી વાત નીકળી, એટલે હવે બહુ મેદાન હાથ આવ્યું.

"કેમ વાઝ, તમારે કેમ પુછું પશું? તમને એનાથી કંટાળો તો નથી આવતો?"

પ્રકરણ ૫૪ મું

મમતારામની સીકૃતનો એક બીજો નમુનો.

तदस्थः स्वानयान् चटयति च मौनं च घण्टते. (मर्कटि.)

"નારે ના, કંટાળો શેનો. મને તો પરમ દહાડે એને જોધને એટલી મજા પડી કે ન પુછો વાત!" નયુશેઠે હસતાં હસતાં કહ્યું; પરંતુ હવે એ મમતારામને નહિ, પણ નવલસાની કથા યાદ કરી હસતો હતો. મમતારામે આટલી આટલી વાત કરી તથાપિ એની ખાતરી તો થઈ નહિ. પણ મમતારામનું કહેવું માન્ય રાખવું સાઈ છે એમ એને લાગ્યું. એટલામાં નવલસાની વાત સહેજ નીકળી ને નયુશેઠને પાછો આનંદ છુટ્યો. "એને લાઠકા અને રૂંસ, માથે પાધરી મુકવાની ને કહાડવાની રીતિ, ને એની સ્ટ્રીક જોધને હું તો પુતળા જેવો થઈ ગયો! તમે તો અહંકારને ગાળવાને માટે જાતજાતના વેષ ધરો છો, પણ આ નવલસાને સિદ્ધિનું અને સિદ્ધિનું તાંત લાગ્યું જણાય છે! મને પરમ દહાડે એ મળવા આવ્યો ત્યારે પ્રથમ તો મેં સો જોડી એના કહેવાથી ખરીદી છે તેની વાત નીકળી. બધી જોડોનો એણે મારી આગળ એક મોટો ઢગલો કરાવ્યો. મને કહે કે તમે એક પછી એક પહેરી જુવો. તમે મને કહ્યું હતું કે એને રાજી રાખજો, તેથી થોડી જોડી તો મેં પહેરી ને એ તો એકે એક જોડીનાં બેસુમાર વખાણુ કરવા લાગ્યો. ગમે તો સો રૂપિયાના કે હજાર રૂપિયાના હોય, તોપણ જોડા તે જોડા! સાળી જીતીના તે એટલાં બધાં વખાણુ કોઈ કરી શકે, એ વાત તો મેં તે દહાડેજ જાણી, પણ આ નવલસા તો થાક્યોજ નહિ. તેની જાતજાતની ખુબી બતાવે, ને આમાં આમ ફાયદો છે ને આ તો આમ પેરવી ને આમ ચાલવું, એ બધું સાંભળીને હું તો છક થઈ ગયો. થોડીક જોડી પહેરીને હું તો થાક્યો, પણ એનો લવલવારો બંધ થયો નહિ.

એટલામાં એણેજ પાવડીની વાત કહાડી ને કહે કે આ કળિયુગમાં પણ, જાત-જાતના ચમત્કાર બને છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં પગમાં વિષ્ણુ દેવતાનો વાસ છે એમ કહેલું છે, કેમકે વિષ્ણુ ન હોય તો આપણાથી હલાય ચલાય નહિ. અને તેજ કારણથી પગનું ઢાંકણ અને કંટકભંજન પોથી તો લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ છે, એટલે કે એક સિદ્ધિ છે! પણ આગળ સતયુગમાં ચામડાના જોડા નહિ, પણ લાકડાની પાવડીઓ પહેરાતી માટે પાવડીને સિદ્ધિમાં ગણી છે. હું તો જીજ્ઞાસુ થઈ ગયો ને પુરૂં પાધરૂં સમજ્યોએ નહિ. જેમ તમે અહંકાર ગાળવાનો લવારો કર્યા કરો છો, તેમ એ નવલક્ષ્યા પાવડીનો અને સિદ્ધિનો, ને રજાો સજાો વિલાયતી જુટનો લવ-લવારો કર્યા કરે છે, માટે તમને પુછું છું કે નવલક્ષ્યા બ્રહ્મજ્ઞાની તો નથી થયો.”

મમતારામ પણ હવે નયુશોઈની ભેળો નવલક્ષ્યાની વાત સાંભળી હસવા લાગ્યો અને બોલ્યો—“નારે, હજી એને બ્રહ્મજ્ઞાની થતાં તો વાર છે. પણ આગળ ઉપર કાણ જાણે થાએ ખરે. પુરૂંપનાં નસીબ આગળ પાંદડું છે. તમારી આગળ જેમ વાત કહી, તેમ એના દોરદાર આગળ અને એકવાર મારી આગળ પણ, એણે પાવડીના અને સિદ્ધિના પટપટારા કીધા હતા, પણ કાંઈને ભેદ કહેતો નથી. તે તો જાણે હશે, પણ આપની આગળ ધણા ધણા માણસો આવીને બેસે છે, તે બધાં કરતાં એ સાવ નિષ્કપટી છે ને ઝાઝી પૌંચ નથી. વળી શેઠીઆનો છોકરો છે, એટલે તમારામાં ભળવા લાયક છે. માટે આપણે એને રાજપુત્રી રાખીને કામ લેવું.”

“તેટલા માટેજ તો એના કહેવાથી મેં સો જોડ જુટની ખરીદ કીધી. હું તો વળી પચ્ચીસ તીસ લેવાનો હતો, પણ એ કહે કે પચ્ચીસ તીસ જોડી તો સાધારણ રીતે હું પોતે રાખું છું માટે મારે સો ખરીદવી પડી.”

“એમાં શું—આપ એના કરતાં સો દરજ્જે મોટા શેઠીઆ છો, માટે તમારા જેવાને સો કંઈ વધારે નથી.”

“ખરીદ કીધી તેનું તો કંઈ નહિ. તમે કે નવલક્ષ્યા કહો તો લ્યોની, હજી બીજી સો બસો જોડી ખરીદ કરૂં, પણ મને જુટનો ઝાઝો શોખ નથી. સારા સારા ઘોડા અને ગાડી લેવી, ફરનીચર લેવું, ને વાડી બંગલે ઉભણી કરવી, કે રાંડોનો નાચ કરાવવો એમાં તો જાણે શોધાઈ છે એમ તો બધા સમજે. પણ સાળા વિલાયતી જોડામાં તે શોધાઈ ગણાય!”

“એ પણ શોધાઈનું એક અંગજ ગણાય. પછી નવલક્ષ્યાએ તમને શું કહ્યું.”

“અરે ભાઈ, એની વાતથી તો મને બહુજ ગમત પડી, તેમાં વળી તમે હતા નહિ ને મારે વખત જતો નહોતો. આજે પોતાને સારૂ ખાસ બનાવેલી પાવડીઓ મને દેખાડવાને એ લઈ આવવાનો છે, કે હું પણ એના જેવી કરાવું ને ઘરમાં

પેહેરીને આમ તેમ ખદખદ કરતો ચાલું! એવો કહે કે પાવડી પહેરવાથી આપણામાં એક જાતનું ચિખ્ખું દેવત આવે છે, ને કોઈ વાર મહાત્મા પ્રસન્ન થાય તો સિદ્ધિએ મળે, પણ એકંદરે એ માણસનો સ્વભાવ મને ગમે છે. મેં તો એને તમારા કહેવા પ્રમાણે વાલકેશ્વર લઈ જવાને બહુએ સમજાવ્યો, કે એની મરણ હોય તો આપણે પાનાં રમશું, સોગટાં રમશું, જુમાર રમશું, ને નાચે કરાવીશું. પણ એ કાણ જાણે સાચે કારણથી ના ના કહ્યા કરે છે.”

“આપણે તો એને વખત બે વખત આવવાનું કહ્યા કરવું એટલે વારે જડીએ ના કહેવી જારી નથી લાગતી એમ માનીને એ જરૂર આવશે. મને મળશે તો વાલકેશ્વરની આપણી ચક્ષુનું કું એને એવું પ્યાન આપીશ કે એ જરૂર જાણ્યાશે.”

“પણ વાલકેશ્વરની ઉબાણીમાં તમેજ મને ખાનગી રીતે કહેતા હતા કે નવ-લક્ષા સાવ નમાશે છે. આજે તમે એને રાજ રાખવાને ગયો છો એ શું!”

“હું એને તે વખતે બરોબર પીછાની શક્યો નહોતો, મટે એમ ખોલ્યો હોઈશ. પણ હમણાં મારા જોવામાં આવ્યું છે કે એ તમારી સોખતમાં બને એવો છે. વળી જાતજાતના માણસોના સહવાસમાં આવવાથી આપની ભુદ્ધિ પણ વધારે ખીલશે. એ તો કેષાટનં પંચિતમિત્રતા ચ મેઝ્યાંબ્ધે રાખ્યમામ્રમેજાઃ ॥

“તમે એ શ્લોક મારી આજળ ધણીવાર બોલ્યા છો. એક દહાડો આ શ્લોક બોલતાં કણીને ત્યાં જવાનું તમે મને કહ્યું હતું, એમ મને સારી પેઠે યાદ આવે છે.”

“હા શેઠજી, તમે ત્યાં વખત બે વખત સાંઝના ગયા ને હજીએ જાઓ છો, તેમાં ખોટું શું છે? તમારામાં આગળના કરતાં હાલ કેટલી હોંશીઆરી આવી ગઈ છે. જુઓની પેલી ધનપાલશેઠની ધાંધળીઆ મીટીંગને ખીજે દહાડે આપનાં વખાણુ છાપામાં કેટલાં આવ્યાં હતાં?”

“હા, હા”—નયુશેઠ હરખાઈતો બોલ્યો—“મારાં વખાણુ છાપામાં જોઇને હું પણ હેરત થઈ ગયો. ખરેખર મારામાં એટલી બધી હોંશીઆરી આવી છે એ મેં તે દહાડે જ જાણ્યું.”

“શેઠજી, આપના કેસમાં તો સોનું અને સુગંધ બંને બેગાં મળ્યાં છે, પણ એ સઘળી હોંશીઆરી કણીને ત્યાં જતા થયા તો આવી. ધનપાલશેઠ છે, મદનપાલશેઠ કે અનંગપાલ વગેરે બહુએ શેઠો છે, પણ આપની આગળ તેઓ પાણી ભરે છે! વળી એ લોકો તો પુનેથના માંદ જેવા છે ને આપ તો હજી ખીજના માંદ છો.”

“ખરેખર, અમતારામ હું વિચાર કઈ છું તો કણીને ત્યાં જવામાં મારો જે ખરચ વધી ગયો છે તે જોતાં, મારામાં હોંશીઆરી આવવીજ જોઈએ. એને એક ઘર બંધાવી આપવામાં પચીસ હજારનો ખરચ થશે, એમ હું ધારતો હતો. પણ

પચીસ હજાર તો ક્યાંએ ભેર થઈ ગયા! ને હજી તો કણીના ધરને એક મજલો મહાએ નથી.”

“હવે શું ઝાઝો ખરચ લાગવાનો હતો. દશ પંદર હજાર વધારે થાય તો થાય તેજ” — મમતારાએ ધીરેથી પેટનું પાણી ન હાલે એમ કહ્યું.

“એ તો જેટલા થાય તેટલા, હવે કંઈ આપણાથી પાછો સુખન ઉચ્ચારાય? એ તો હાથીના દાંત નીકળ્યા તે નીકળ્યા. પશુ કણીનું ગાણું અને રૂપ આમળ મારા જેવા સો નયુરોઈ પશુ કુરખાન છે.”

“હા રોઈ, એના રાગની સ્વર્ગની અપ્સરાઓ પશુ ઈર્ષ્યા કરતી હશે. જુઓની, આ હું મમતારામ, જાતે બ્રહ્માની ને હજારો ઠેકાણે રાગતાન સાંભળેલા, તે હું તેનો તે હહાડે રાગનો આલપ સાંભળીને એટલો રાજી થયો કે મારા મળાની ચારસો રૂપીઆની હીરાકંઠી મેં એનાપર વારી નાંખી!”

“કેમ વાર, તમે કંઠી આપી તેથી નાખુશ થાઓ છો શું? નહિ તો હું તમને એના રૂપીઆ મુજરે આપું.”

“નારે રોઈ, હું તો એમાં જરાએ નાખુશ નથી. મને તે વખતે અનંદ મળ્યો તેની આમળ કંઠી કુચ ખીસાતમાં નહોતી.”

એમ રૂપીઆની વાત નીકળતાં નયુરોઈને યાદ આવ્યું કે ધનપાલશેઠની પાસેથી પ્રથમ જે પચાસ હજાર રૂપીઆ કહડાવ્યા હતા, અને જેમાંથી એની પાસે તો ચાળીસ હજાર આવ્યા હતા તે બધા, કણીને ઘર બંધાવી આપવામાં, અને પેતાની વર્ષ માંડપર સરપાવ આપવામાં સ્નાહા થઈ ગયા હતા, ને એનો હાથ પાછો તાણુમાં આવ્યો હતો. એ કારણથી બીજા રૂપીઆ પચાસ હજાર કે લાખ કરજે લેવાનું એણે મમતારામને કહ્યું હતું. એના મનમાં કે જો કેઈ હવે લાખ રૂપીઆ સામટા ધીરે તો કાસળ મટે. વર્ષ નીકળી જાય અને એટલામાં એ લાયક ઉમરનો થાય એટલે સાત પાદશાહી ઉભી કરી શકે! તે ઉપરથી મમતારામે ધનપાલશેઠને પાછો ચક્ષાવી જોયો. એ રોઈ પ્રથમ તો ના કહી હતી, એમ આપણે આગળ વાંચી ગયા છઇએ. તેમ એણે મદનપાલશેઠની મુલાકાત બીધી ને મમતારામની ખાતરી થઈ કે રૂપીઆ પચાસ હજારનું બીજું યોગદું સળ પડશે ખરું. પશુ જો કે ધનપાલશેઠના કહેવા પ્રમાણે બિહારીભાસે ખત તૈયાર કીધું હતું, તથાપિ કંઇક ધનપાલશેઠની દીલથી, અને પાછળથી મમતારામ બીજા કામોમાં પડવાથી, બીજા પથારસ હજાર રૂપીઆ હજી નયુરોઈને મળ્યા નહોતા. કેસવલાલનો પગ નયુરોઈને ત્યાંથી પુરો કહાડવામા હેતુથી મમતારામ એ દીલનો ટોપસો કેસવલાલને માથે માંખવાના હેતુથી બોલ્યો—“આ વખતે રૂપીઆને માથે મેં અનેક ઠેકાણે સજવીજ કીધી, પણ બજારમાં

રૂપીઆની એટલી તાણ છે કે કોઈ બે ટકાના બ્યાળે અને દસ ટકાના વટાવે, નથુશેઠ જેવાને પણ રૂપીઆ ધીરવાની ના પાડે છે. નથુશેઠ ગભરાયો. અમતારામે ધીરજ આપતાં કહ્યું:—

“સાહેબ, તમે ગભરાઓ નહિ. ધનપાલશેઠની ચોટલી હજી મારા હાથમાં છે. એના કહેવાથી હું મદનપાલશેઠને એકવાર મળી આવ્યો હતો, એમ તો મેં તમને આગળ કહ્યું હતું ને મદનપાલશેઠે પણ રૂપીઆ ધીરવાને ખુશી દેખાડી અને ખત પણ વિહારીલાલે તૈયાર કર્યું. છતાં આમ ઢીલ થઈ અને મહીનો એક નીકળી ગયો, તેથી હું પાછો મદનપાલશેઠને મળ્યો કે શેઠીઆ થઈને રૂપીઆ આપવા કચુલ થઈને કેમ ફરી જાઓ છો! તે વખતે મારા જાણવામાં એક નવાઈની વાત આવી. જેમ વિહારીલાલ ધનપાલશેઠનું પુંછડું છે, ને ગઈ વખત આપણે એને કટકા રોટલો નાંખવો પડ્યો હતો, તેમ આ વખત પણ કરવું પડશે. પણ આ વખતનો કુતરો તો મહોડું શીકારી જનવર છે! તમે તો એનું નામ સાંભળીને માફ કહ્યું માનશો નહિ. એનું નામ તમને કહેવાને હું પણ ઘણાં કારણોથી નાખુશ છું, માટે મને માફ કરજો.”

“અલખત અમતારામને નામ તો કહેવું હતું, પણ આમ ભાર ખાવાનું કારણ કે નથુશેઠને લાચારીએ નામ કહે તો તે અધીરાઈ દેખાડાવે ને પોતાની હોંશીઆરી જણાય.”

“ના ના, પણ મને કહેવું જ પડશે.” નથુશેઠે અધીરા પડીને પુછ્યું—“મારા કામમાં કોઈને રૂપીઆ આપવા પડે ને તેનું નામ હું નહિ જાણું એ કેમ ખમાય? તમે તો અમતારામ, હું જાણું છું કે કોઈનું જરાકે વાંકું બોલતા નથી કે મરતાને મેર કહેતા નથી. પણ આ નામ તો મને કહેવું જ પડશે.”

“શેઠ, મને માફ કરો!” અમતારામે ખેંચપકડ મેરેકું જોર આપતા હે એમ કહ્યું—“હું આપને હાથ જોડીને કહું છું. આપને તો ગોળ ખાધો જોડે કામ છે કેની? માટલી ફોંખાનું થું કામ છે?”

“ભાઈ, તમે આમ બોલો છો ને મને તો કંઈના કંઈ વિચાર થાય છે, માટે મને કહો કે મદનપાલશેઠનો કુતરો કોણ છે.”

“અરે સાહેબ”—અમતારામ ફરજ પડવાથી લાચારીએ કહેતો હોય, તેમ બહુ ધીરથી નથુશેઠની તરફ પોતાની ખુરશી ખસેડતા બોલ્યો—“આ દુનીઆમાં આટલો કલજુમ પેઠો છે, તે હું જ્યારે મદનપાલશેઠને હમણાં ખીજવાર મળવા ગયો હતો ત્યારેજ મેં જાણ્યું! અમારા જેવા અલ્લાનીએને તો બસ, હવે ભગવાં પહેરવાં બાકી રહ્યાં છે! નહિ તો રખેને કંઈ ફસાઈ પડીશું!” એમ બોલતાં, જાણે સંસારથી કંટાળ્યો હોયની એમ અમતારામ આમ તેમ માથું હલાવવા લાગ્યો.

નથુશેઠ વધારે અધીરો પડ્યો ને મમતારામ બોલ્યો—“સાહેબ, હમણાં મદનપાલશેઠને સેક્રેટરી ફોલ્ડ છે તે આપ જાણો છો?” નથુશેઠ ના કહી. એટલે એણે કહ્યું—“સાહેબ, આપના અંગ્રેજ અધ્યાપક અને ગુરૂ કેશવલાલ થોડુંક થયું ત્યાં દાખલ થયો છે. તે જોતજોતામાં શેઠનો માનીતો થઈ ગયો છે. તે મદનપાલશેઠને જેટલું પાણી પાય છે તેટલું પીએ છે. તમે તો એને ગુરૂ જાણીને હજીએ માન આપ્યો છો. પણ મેં તો એનાં કરતુક તે દહાડેજ જાણ્યાં.” એમ બોલી પોતાના એ હાથ જોડતા મમતારામ બોલ્યો—“પરમેશ્વર તોઆ! આપણે તો એવો દહાડો ઈશ્વર નહિ બતાવે તો ગંગા નહાયા!” નથુશેઠ સડક થઈ ગયો! પોતાને મદનપાલશેઠ પાસથી રૂપીઆ જોઈએ, તેમાં કોઈ નહિ ને કેશવલાલજી દલાલી માગે, એ તો મમતારામ કહેતો હતો તેમ કલજુગનોજ વખત આવ્યો જાણવો. કેશવલાલ કેવો સતવાદી રાંક અને બોધક્ષા જેવો છે, એમ વિચારતાં નથુશેઠ, એ બીના માનવી કે નહિ તેનું, વિમાસણ કરવા લાગ્યો.

“મેં કહ્યું નહોતું સાહેબ, કે આપ આ ખબર સાંભળીને નાખુશ થશો.”

“ના ના, હું નાખુશ તો નથી થયો, પણ કેશવલાલ આવો પાખંડી હશે એમ તો હું નહોતો ધારતો. મારી આગળ તો એ હવે કોઈ કોઈ વાર આવે છે, તોપણ મારા મનમાં તો એને વિષે હજીએ માન હતું. વળી જ્યારે આવે ત્યારે સતો થઈને નીતિની અને મારે પૈસા ઉડાવવા નહિ એવી વાતો કરે ને આ શું?”

“એ તો એમજ હોય સાહેબ—આપે હજી દુનીઆનો સપાટો જોયો નથી, પણ એના જેવા બગલા ભગતો, જેટલા અંદરથી વધારે મેલા, તેટલા બહારથી વધારે ડોળલાલુ હોય છે. હું તમને શું કહું. એની બેશરમાઈની વાત કરતાં હું લાજ મરું છું! તે દહાડે મદનપાલશેઠ પાસે રૂપીઆ સંબંધી વાત કરવાને હું આવ્યો છું, એવી કેશવલાલને ફોલ્ડ જાણે ક્યાંથીએ બાતમી મળી હતી. તેથી મદનપાલશેઠની કંઈ પણ દરકાર કીધા વગર, એ તો મને એક ખુણામાં ધસારો કરીને લઈ ગયો ને કહે કે તમે નથુશેઠને સારૂ રૂપીઆ લેવા આવ્યા છો તે હું સારી પેઠે જાણું છું. મદનપાલશેઠ તમને હા તો કહી છે. પણ તમે મારું કંઈ ધાર્યું નહિ, તેથી મેં આટલી ઠીલ કરાવી છે ને હજીએ મદનપાલશેઠ હું જેમ નચાવીશ તેમ નાચશે! માટે મને પાંચ હજાર રૂપીઆ નહિ આલો, તો હું એવી કુંચી ફેરવીશ, કે મદનપાલશેઠ તમને જરાકે મચક નહિ આપે! હું તો સાહેબ, આંખ યોગવા લાગ્યો કે હું જાગતો છું કે ઉઘું છું! મેં પ્રથમ તો રૂપમાંજ વાત કીધી કે નથુશેઠને ત્યાં રૂપીઆની કંઈ તાણ નથી, ને તે કરતાં મદનપાલશેઠ નહિ આપે તો અંબામાં ધણાએ શેઠીઆ

છે. કેશવલાલ ઘોડીકવાર સુધી તો ટગર ટગર નેઈ રહ્યો, પણ પછી ઝૂંબો છોડે માંડે ઠાંકતો હોય, તેમ એ સાવ બેશરમો થઈને બેસ્યો, કે હું હમણાં બી. એ.માં પાસ થયો છું, ને મારે રૂપીઆની બહુ તાણ છે, કારણ કે મારે મોલ્ટીપ્લીટર થવું છે, માટે પાંચ હજાર રૂપીઆ તો ગમે તેમ કરીને મારે જોઈએ છે. જો નથુરોડ સમજીને નહિ આપે તો, મને ક્યારની બજાર તો છે, પણ બાજુ પેં હમણાંજ સાંજળી હોયની, એમ નથુરોડને મારવાડીનું અને ધનપાલરોડનું કેટલું દેવું છે તે સઘળી હકીકત એમની મા અને બહેનને કહી દઇશ!

“કહી દેની” — નથુરોડ કેશવલાલ હિપર રાતો અમે પીગા થતો બોલ્યો. —

“તારી કાણુ દરકાર કરે છે. મારી માબહેન બાણુશે તો શું? મને કંઈ બાંધીને તો નહિ મારે? વળી ધરીક કહ્યોયો ચરી એજ કેમી?”

“મારે રોડ, તમને હજી ઉમરમાં આવતાં એકાદ વરસ જોઈએ, ત્યાંસુધી તો તમારી માબહેનની સાથે હળીમળીને ચાલવું જોઈએ. હજી તો એમની પાસે બહુ ઝવેરાત છે, તે તમને મળશે તો તમે મારવાડીનું અને ખીન્નું દેવું પતાવશો કેની? માટે તમારાં માબહેન જોડે તો એક વરસ સુધી ખુબ હોંશીઆરીથી ચાલવું જોઈએ. તમને ઝવેરાત નહિ સાંપે તો તમે શું કરશો?”

“હું હુઈ કેારટમાં લરીશ.”

“મારા સાહેબ, એમ લડવામાં તો બે ચાર વરસ નીકળી જાય ને આપને માથે જે દેવું છે તેનું વીઆજ બેવડું વધી જાય. તમે ધીરા પડો. હું તમને એક ધણી સરસ યુક્તિ બતાવીશ. તે રીતે તમે ધરમાં ચાલજો. પણ મને એ કેશવલાલની વાત પુરી કરી લેવા હો કે એ પાપમાંથી હું છુટું!” નથુરોડ ખુરશીપર લાંબો મંદિને હળી પડ્યો ને ધમતારામે કહ્યું —

“કેશવલાલની જોડે એકદમ તોડી નાંખવી મને ઠીક લાગી નહિ, કેમકે આપણે રૂપીઆની તો પુરેપુરી જરૂર છે — તેમ તમારી માબહેનને એ સઘળો ભરમ કહી દે તે પણ મને વિચાર કરતાં ગોઠયું નહિ. તેથી હું તેને ધીરે સારતે સમજાવવા લાગ્યો કે બાઈ, નથુરોડનાં તમે જીવતા સુધી બાંધારી છો. તેની આવી લુણુ-હરામી ને બદગોઈ કરશે એમાં તમારા હાથમાં શું આવશે. એક ધર તો ડાઢણે મુકે ને તમે આ શું કરો છો? પણ એમ લાજ સરમ હોય તો એ સમજો કેની? મેં કહ્યું કે બાઈ, તમને રૂપીઆની તાણ હોય તો અમારા નથુરોડ આગળ માંગોની. તમે પાંચ હજાર માંગો તો એ રોડ તમને દસ હજાર આપે એવા દીલના એવીઆ છે; ને તે કરતાં તમને સરમ લાગતી હોય તો લાંબાની, તમારી વતી હું કંઈ, પછી કંઈ છે!”

“હા મમતારામ, તમે બરાબર વાત કરી. મારી આગળ કહે તો હું જે માને તે આપું.”

“અરે શેઠ, પણ મેં એવી વાત કહાડી ને એ તો મને દમ ભીડાવવા લાગ્યો, કે નયુશેઠની આગળ મારું નામ જીલે ચુકે લીધું છે તો મને એ હેરાન હેરાન કરશે; એટલુંજ નહિ પણ મુબઈમાં રહેવું બારે કરી મુકશે! તેથી શેઠ, હું તો ગભરાયો અને આખરે પાંચ હજાર રૂપીઆ આપવાની એને હા છીધી કે જા, તારું નામ નયુશેઠ આગળ હું લખીશ નહિ. એ શેઠીઆને હું ગમે તેમ આડું અવળું સમજાવીશ. પછી તું જાણે ને તારો પરમેશ્વર જાણે! તને પાપ લાગશે તેના અમે સરીગત નથી એમ નક્કી જાણીએ. પણ એને કંઈ શરમ છે? નાગે કુલે ફતેહખાન, તેમ એ તો કહે કે જલ જાઓ બલ જાઓ પણ બંદેકુ ધર જાઓ. માટે હવે રૂપીઆ તો થોડા દહાડામાં મળશે. પણ તમે બહુ નામુશ થયલા દેખાઓ છો.

“બાઈ હું નામુશ નહિ થાઉં? કેશવલાલને હું મારા મહોટા બાઈ જેટલું માન આપતો. તે મને આમ દબાવે? ને એ કેવો હલકો હોવો. જોઈએ કે મારી આગળ તો હજી સતો ને સતો રહેવાની જ વેતરણ કરે છે! પણ એને એટલો વિચાર નહિ ગયો. હશે, કે તમે જેટલા મારા થશો તેટલા એના થવાના નથી.”

“તમારા એ બોલવામાં બહુ નાદાની સમાયલી છે, તોપણ એટલું તો ખરું કે દરદી ને ગરજને પોતાની વાતનો વિચાર હોતો નથી. પણ હવે હું તમને એક બે બોલ શીખામણના કહું તે સાંભળી લ્યો. આ બીજીવાર તમારે સારૂ રૂપીઆની જોગવાઈ કરતાં ધણીને મ્હોડે એ વાત ચરચાઈ છે, ને મોડે વહેલે, આપની માને અને બહેનને હવે ખબર પડ્યા વગર રહેવાની નથી; માટે હવે તેઓ તમને પુછે કરે તો તમે ના કહેશો નહિ.”

“આગળ તો તમે મને એમ કહ્યું હતું કે તેઓને આ વાત જણાવવી નહિ.”

“હા સાહેબ, તે વખતે તેવો રંગ હતો. પણ હવે જુદો રંગ છે. માટે સુકાન ફેરવવું જોઈશે. મારી સલાહ માનો તો એ લોકો પુછે તો તમારે હા કહેવી. અંલખત એ લોકો નામુશ થશે, તમારી જોડે કજીઓ કરશે ને ધરમાં વઢવાડ પણ લઈ બેસશે. તથાપિ તમે સમજી છો એટલે એવી વેળાએ ખામોશ રાખી બેસજો. તમને એમ કહેવાનું કારણ કે તમે દીલના ખરા છો ને એ લોક એક કહેશે તો તમે બે કહેવા જશો.”

“પણ ધરનો ધણી હું, પૈસા ટકા બધા મારા, ને મને કાંઈ સતાવે, તોપણ મારે કંઈ બોલવું નહિ, એ તમે શું કહો છો!”

“શેઠજી, હું બરોબર વિચાર કરીને કહું છું. તમારી મા ને બહેન પાસે હજી બહુ ઝવેરાત છે ને તમે સામા થશો, તો હાથ એ તમારા હાથમાં નહિ આવે. તેઓના જાણવામાં જો એમ આવ્યું કે તમે સઘળું ઉડાવી દો છો, તો સહેજ રીતે તેઓ તમને આપવાને આનાકાની કરે. તેમાં તમે વળી નવનું તેર વેતરી સામા થાઓ, તો લાંબે સરવાળે તમને નુકસાન થાય; માટે તમને પુછે તો તમે હવે હા લખજો. મારવાડીનું દેવું છે તે પણ પુછે તો કચ્છ કરજો. પણ નક્કી આંકડો કાઢીને કહેતા નહિ કે મને આટલા લાખનું દેવું છે.”

“તે તો હું પણ નથી જાણતો, તો પછી કહેવાનો ક્યાંથી હતો !”

“હા, એ વાત ખરી. હવે સાહેબ, હું તમને એક ખીજ વાત કહું તે સાંભળો. તમારી મા અને બહેનને એમ વહેમ આવશે કે હું તમારી પાસે વધારે જાઉં આવું છું, તેથી મારી શીખવણીથી તમને દેવું થયું હશે. પણ તમે સાહેબ જાણો છો કે હું તો તમને કેટલી કેટલી કર કસર કરવાનું બ્યારે ત્યારે કલા કરું છું.”

“ના, ના, રૂપીઆ તો હું મારી મોજમાં આવે તેમ ઉડાવું છું. તમે તો મને ધણીએ વાર વારો છો. માટે જો એ લોકોએ તમારું નામ લીધું છે તો હું સામે થઈશ. તમે શું કામ ગભરાઓ છો ?”

“સાહેબ, મારી વતી આપ લડવા ઉડશો તો બાજી આર વિફરી જશે, ને તેજ સાફ હું તમને કહી રાખું છું, કે તમારે જરાક હોંશીઆરી વાપરવી. તમારી મા બહેન તમને ઠપકા આપે તો તમે બહુ દલગીરી બતાવજો ને હવેથી સુધરવાને વચન આપજો. એટલે તેઓ રાજી રાજી થઈ જશે. મારી એ લોકો તમારી આગળ બદગોઈ કરે તો, તમે જાણે સુધરી ગયા હો એમ કહેજો કે, એની એકલાની શીખવણીથી હું બગઝો નથી. પણ પેલા કેશવલાલે તમને ઉડાઉપણું શીખવ્યું છે.”

“કેશવલાલ આપણી જેડે દગો રમે છે માટે એની તો એ જ વલે થવી જોઈએ”-નથુશેઠ કહ્યું-“પણ તમારું નામ નાહક લેવાને હું રાજી નથી.”

“હા એ વાત ખરી, પણ તમારું કામ સરે તે સાફ તમારી મા અને બહેન આગળ મારે થોડાક હલકા થવું પડે તો તેમાં શું મહોટી વાત છે. શું કરવું સાહેબ, મને તો આ સઘળી કડાકુટ કડવી ઝેર જેવી લાગે છે; પણ તમે મને હેતથી બોલાવો છો, ને આવી અડી વખતે કેશવલાલની પેઠે હું પણ તમને દગો દઉં તો હું મમતારામ શાનો ! માટે થોડી ધણી મારીએ બદગોઈ કરજો. પણ એવી સીધ-તથી વાત કરજો ને વરતજો કે બધો ટોપલો કેશવલાલને માથે આવી પડે.”

“હવે હું સમજ્યો”-નથુશેઠ કહ્યું-“એકલા કેશવલાલનું નામ લઈ તો મને કાઈ માને નહિ, ને એકલું તમારું નામ લેવું ઠીક નહિ. માટે નામ તો બેનાં

ખરડવાં. પણ મુદ્દે એવી વાત લાવી મુકવી કે ઉતરતી બધા કેશવલાલને શિર જમ પડે. આજે તમે મને જે વાત કહી તે જોતાં મારે કેશવલાલની લેશ દયા ખાવી જોઈતી નથી. એનો તો જેમ ઘડો લાડવો થાય તેમ કરવો. પણ મમતારામ, તમારો ઉપકાર હું જીવતાં સુધી ભુલવાનો નથી. તમે મને બગાડવામાં બીલકુલ નથી, તોપણ મારા બલને ખાતર, મારી માબહેન અને બીજાં સગાંવહાલાં આગળ, વગર લેવે દેવે હલકા પડવાનું હાથે કરીને તમે માથે હારી લ્યો છો એ તમને રંગ છે. મિત્ર તે એનું નામ કે અડી ઓપટી વખતે કામ લાગે! શું કંઈ મારી પાસે શેકડની તાણુ છે, નહિ તો તમને પણ એક ઘર બંધાવી આપતે.”

“અરે સાહેબ, તમારી અમી દૃષ્ટિ છે એજ મને હજારો ધર છે. આપની કૃપાથી મને જવેરાતમાં ઠીક પ્રાપ્તિ છે; પણ સાહેબ, હું કંઈ કેશવલાલની પેઠે રોટલાનો ભુખ્યો નથી, હેતનો ભુખ્યો છું. તમારા જેવા કદરદાન શેડીઆ મારે માથે ખીરાજે છે તો મને એક રીતે નહિ તો બીજી રીતે ન્યાલ કરશેજ કરશે.”

એટલામાં ત્યાં નવલશા આવ્યો ને એ વાત એટલેથી જ અટકી પડી.

નવલશાના રોપ ને બલકાનું વર્ણન આગળ ઘણીવાર આવી ગયું છે, આજે પણ નવલશાએ સબળ થવામાં કંઈ કચાસ રાખી નહોતી. પોતાની સર્વ શેઠાઈનાં ચિન્હો ઘેર રાખવાથી ચોરાઈ જવાની બહીકે એ સાથે લઇનેજ ફરતો હતો. પાઘડી અંદરની ટોપી કાલર-કફ ને મુખ્યત્વે શુક એમાંજ એ શેઠાઈનું, શરીરનું અને જીવતરનું સાર્થક માનતો હતો. રૂમાલમાં વીંટાળીને પાવડીઓ નથુશેઠને બતાવવા સાડે એ લાવ્યો હતો. ઉમરા આગળથી જે હાથમાં રટીક હતી તેજ હાથે પાઘડી ઉતારતો ને નથુશેઠને સલામ કરતો એ દાખલ થયો. મમતારામને જોઈને એણે હસીને કહ્યું—“અહો, તમે પણ છો કે, ચલો બહુ સાડે થયું, પણ હું તમને પરમ દહાડે મળવા આવ્યો ત્યારે તમે ઘરમાં છતાં પણ મને મળ્યા કેમ નહિ?”

મમતારામની હબસીની સુરત નથુશેઠને નવલશાના આમ બોલવાથી યાદ આવી ને એને તો પાછું હસવું છુટ્યું. મમતારામને પાછી સળવળ થવા લાગી કે નથુશેઠ નવલશાની આગળ વળી પોતાની આબરૂ ઉઘાડી પાડશે.

“કેમ સાહેબ, હું મમતારામને સહેજ બીના પુછું છું, તેમાં તમે આટલા બધા હસો છો કેમ.”

નથુશેઠ વધારે હસવા લાગ્યો ને હસવાની લહાયમાં નવલશાથી ખડું ન સમજાય એમ એ બોલ્યો—“કેમ વાર, તમને કંઈજ માલમ નથી. મમતારામે ત્રિજ દહાડા ઉપર હબસી પેઠે પોતાની સુરત કાળી મેસ જેવી કરી, ખરે બપોરે પોતાના દોરદારોને સરીઆમ રસ્તે દર્શન આપવાની માનતા લીધી હતી!”

“ના ના, આ તે તમે શું બોલો છો?”

“તમે તો માફ માનતા નથી”—નયુશેઠ માણુમાણુ હસવું દાખતો બોલ્યો—
“મને આમ હસતા જોઈને તમે નહિ માનો એમાં નવાઈ નથી. પણ હું મારા સોમન લઈને કહું છું કે હું ખરી વાત કહું છું. કેમ મમતારામ, હું ખરું કહું છું કેની.”

“પણ વળી હબસી જેવું કાળું મ્હોં કરી દોરદારોને ખરે બપોરે રસ્તામાં મળવું એવી તે માનતા હોય! હમણાં હમણાં હું જે આગળ નહોતો માનતો તે માનવા લાગ્યો છું. પણ જાણી જોઈને મેંસ લગાડી સાહીભૂત બનવાની માનતા આપણા ધરમમાં નથી, તાબુતમાં એ તો સાળા હલકા લોક ઢોંગ કરે છે.”

“પણ આ માનતા તો શાસ્ત્રમાં લખેલી છે. જે બ્રહ્મજ્ઞાની હોય તેણે પોતાનો અહંકાર ગળી ગયો છે તેનું પારખું લેવાને એમ કરવું એમ શાસ્ત્રમાં લખેલું છે. મમતારામ તમે મને એમજ કહેતા હતાની? પણ તમે અમને બધાને મળ્યા તો આ નવલશાને કેમ દર્શન નહિ આપ્યાં.”

“શેઠજી, મેં તો નવલશાની રસ્તામાં કલાકના કલાક સુધી વાટ જોઈ, પણ એતો એના ધરમાંથી બહાર નીકળ્યો નહિ ત્યાં હું શું કરું. એક પ્રહર થયો ને મને મારે ઘેર જવુંજ જોઈએ, એટલે હું પાછો વળ્યો.”

નવલશા આ બધી વાત ઉભા ઉભા સાંભળતો હતો તે હવે એક ખુરશી નયુશેઠની પાસે તાણીને બેઠો. નયુશેઠે હસતાં હસતાં જાત જાતના ચાળા અને ચેષ્ટા કરીને, મમતારામને પોતાને અને ધનપાલશેઠને કેવી રીતનાં અને કેવી સ્થિતિમાં દર્શન આપ્યાં હતાં તે બીના, અથથી તે ઇતિ સુધી કહી સંભળાવી. નયુશેઠ ધારતો હતો કે નવલશા એની પેઠે વાત સાંભળીને ગાંઠો થઈ જશે. અલબત્ત નવલશાનું હસવું પ્રથમ તો માયું નહિ. પણ તરતજ એને કંઈ વિચાર આવ્યો ને નયુશેઠ અને મમતારામની અજાણ્યતા વચ્ચે એ બોલી ઉઠ્યો—

“આમ શાસ્ત્રમાં કદ્રૂપી સીકલ કરવી એ પણ યોગની માનતા છે એમ મેં આજેજ જાણ્યું. મને આનંદગિરિ મહારાજ પાછા મળશે તો હું પુછી જોઈશ. શાસ્ત્રમાં હશે તો એમ હોવુંજ જોઈએ, પણ બાઈ મમતારામ! તમે બહુ કપરી માનતા લીધી હતી. તમે પાર ઉતર્યા એ કંઈ થોડી ડાઘી નહિ. બાકી એવી માનતાને આપણે તો દૂરથી જ નમસ્કાર કરીએ છીએ. છટ, હું તો કાઈ કાંઈ મારે શરીરે મેંસ લગાડી બહાર ફરવા નીકળું નહિ. બાલે આ પાવડી જેવી સો કે હજારો સિદ્ધિ મળવાની હોયની!”

એમ કહી નવલશાએ આજુલી પાવડાનો પ્રસંગ કહાઓ ને નયુશેઠ પાછો હરખાયો, કે હજી એને ગમત મળવાનાં સાધનો એક પછી એક નીકળતાં જાય

છે. નવલશાને પુછ્યું કે રૂમાલમાં શું આપ્યું છે? નવલશાએ અતિશય દમામ અને હરખથી રૂમાલને ધીરે ધીરે ઉઠેલી સુંદર અને ચક્રચક્રતી પાવડીઓ દેખાડી.

પાવડીનો ઘાટ બહુ નાજુક અને શૌભાયમાન હતો. નવલશાએ એ પાવડી-ઓને રાજની પેઠે ચક્રચક્રતી રાખવામાં કંઈ કયાસ રાખી નહોતી, તેથી જોતા વારને બંને જણા ખુશ થઈ ગયા. નથુશેઠને પાવડીનાં વખાણ કરતા સાંભળી નવલશાએ કહ્યું કે તમે પણ આવી થોડીક પાવડીઓ વસાવો, ને ઘરમાં પહેરવાની ટેવ રાખો, કે તમને કોઈ દહાડો આવ્યોતું કંઈ ફળ મળશેજ મળશે.

“તમે શું આ પાવડીને રાજ ઘરમાં પહેરીને ફેરો છો?” નથુશેઠે પુછ્યું.

“અરે ભાઈ, હું તો રાજ શું રાતનાએ પહેરીને સુવું ને હું પહેરું છુંએ ખરો, પણ પહેરતાં પહેરતાં મને કોઈવાર એમ શંકા થાય છે કે મારાથી સિદ્ધિ મળ્યા પહેલાં પાવડી પહેરાય કે નહિ? પણ મારાથી તમને પેટ ખોલીને ખુલાસો આપી શકતો નથી. પણ અરે, અરે, મેં તમને જીવમાં એક ન કહેવાની હકીકત કહી દીધી. પણ હશે, અજાણતાનો દોષ નથી. એ શંકાને માટે મેં બહુ બહુ તપાસ કરી પણ હજી કંઈ પત્તો લાગતો નથી. હાલ તો હું રાતના એક પાવડી મારી છાતીપર રાખી મુકું છું, ને બીજી માથા નીચે મુકાને સુઉં છું, કે જોઈએ આનંદ-ગિરિ મહારાજ કંઈ સ્વપ્નામાં ખુલાસો કરે છે.”

મમતારામ તો બધું સાંભળી રહ્યો, પણ નથુશેઠને તો એમજ લાગ્યું કે નવલશા વાયલ થઈ ગયો છે. નવલશાનું બોલવું એ તો પુરૂં પાધરૂં સમજ્યોએ નહિ. પણ એટલામાં આનંદગિરિ મહારાજનું નામ નવલશાએ બે વાર લીધું ને એણે પુછ્યું-

“ક્યા આનંદગિરિ મહારાજ, આપણે તે દહાડે ઉજાણીમાં મળ્યા હતા તેજ કે? પણ તમે તો તે દહાડે એની ઠેકડી કરતા હતા, કે એવા બાવા અને ધુતા-રાઓએ દેશને ખરાબ ખરાબ કરી મેલ્યો છે?”

“અરે સાહેબ, તમે એમ બોલો નહિ, દોષમાં પડશો, એ તો કોઈ મહાત્મા છે, મહાત્મા. હું એનો તે દહાડે પ્રતાપ નહોતો જાણતો તેથી મારાથી ખોટું ખોટું લવાઈ ગયું હતું. પણ મહારાજની મેં માફ માગી છે ને એણે મને મારી આપી છે.”

આ પ્રમાણે મમતારામ રૂપરૂ એજ કથા બે વાર અનાયાસે નીકળી, પણ તે બંને વાર નવલશાના બોલવામાં જરાકે ભિન્નભાવ મમતારામને જણાયો નહિ. એની ખાતરી તો હતી, પણ હવે તે વધારે સંપૂર્ણ થઈ, કે પાવડી અને સિદ્ધિ સંબંધે નવલશા પાસે જખરો ભેદ છે. નવલશા પાધરૂં પુછે જવાબ દે એમ નહોતું તેથી નવલશાનો ભેદ થોડો ઘણો વધારે જાણવાને સાર, તેના વડીલ સાધુદાસની જે દંતકથા નવલશા અને ધનકારડોસીને મ્હોડેથી એણે સાંભળી હતી, તે નથુશેઠને

કહી સંભળાવી. નથુશેઠને પણ તાબુખી લાગી. નવલશાને બહુએ પુછ્યું, પણ એ તો એટલુંજ બોલ્યો કે આનંદગિરિ મહારાજે સાદુ ના કહી છે કે કોઈ બહારનાને કંઈ કહેવું નહિ, નહિ તો સિદ્ધિ મળશે નહિ; માટે મારાથી કોઈને વધારે કહેવાય એમ નથી.

સાંઝના નથુશેઠ નવલશાને આધરો કરીને દરીએ કીનારે ફરવા લઈ ગયો. નથુશેઠ બહુ સમજાવ્યો. પણ વાલકેશ્વરના યંગલામાં જવાની નવલશાએ હાલ તુરત તો ના પાડી. મમતારામ તો નથુશેઠને ઘેરથીજ છુટો પાડ્યો હતો.

પ્રકરણ ૫૫ મું

ઠરજો અને ઠારજો

(દ્રુતવિલંબિત)

ધરમ નીતિ સભેસુજસો સભે,

અનુભવી સભે સ્તીર્ધી મભે;

દૃઢચક્ર સદા વધર્થ જભે,

વરવધુ ઠરજો સહુ ઠારજો. (નવીન કવિતા.)

પરણી ઉઠીને વરવહુ ધરડાં વરડાંને, ડોસી ડચરાંને અને મહોટરાંને પગે લાગે છે, ત્યારે સર્વે આશિષ આપે છે કે ઠરજો અને ઠારજો. વરવહુનું શુભ ઇચ્છનારાં આથી વધારે સારા અને સ્પષ્ટ આશીર્વાદ શું આપે? ઠરજો અને ઠારજો એમાં આ જીવનનું તમામ સાર્થક આવી જાય છે. શાંતરસ એ સર્વ રસમાં ઉત્તમ છે. સંસારના સુખનો એક સરખો રસ એક પ્રવાહમાં વહ્યો જાય તોજ હૈયું શાંત અને ઠરેલું રહે, ને પોતે ફરેલો રહે તો બીજાને તે સુખનો અનુભવ ચખાડી શકે, અર્થાત્ ઠારી રહેવામાં અને ઠારેલા રાખવામાંજ આ સંસારના સુખની પરિસીમા છે. માટેજ વરવહુનું કલ્યાણ ઇચ્છનારા એ આશીર્વાદ આપે છે. ઠરજો અને ઠારજો એ અનુભવસિદ્ધ, રસથી ભરેલો, મીઠો અને મનમાં યરોયર છાપ પડે એવો સરલ અને ગહન આશીર્વાદ છે. કેટલીક સાસુઓ વહુને ઠરજો અને ઠારજો કહેવાને બદલે, ઠારશો તેવાં ઠારશો એવો આશીર્વાદ આપે છે. એટલે કે જેટલું સુખ નવી આવેલી વહુ સાસુને આપશે, તેટલું સુખ વહુની આવનારી વહુ તેને આપશે; માટે વહુએ સાસુને સુખ આપવું કે તેની આવનારી વહુ પણ તેને સુખ આપે. આ તો જાણે સાસુ વહુનો મેળ બધો રોઝ ખાતે ચાલતો હોયની તેવો દેખાય છે. એક લેખે પરણીને તરત આવેલી વહુને જોતાં, સાસુને એક

જાતની અદેખાઈ આવે એ સ્વાભાવિક છે. જે દીકરાને મહાકષ્ટ વેડી નહાનાથી મહોટો કીધો હતો, જેનો અત્યાર સુધી એક સરખો પ્રેમ માની તરફ ઢલ્યો જતો હતો, તે દીકરાનો પ્રેમ પોતાની તરફ ખેંચવાને એક નવું સાલ ધરમાં દાખલ થાય છે, તેથી સાસુને ધાસ્તી લાગે, કે વીસ નખરાંવાળી નવી વહુથી મોહ પામીને મારા દીકરાનું હેત મારા પરથી ઉતરી તો નહિ જાય! તે કારણથી નવી આવેલી વહુ સાસુને એક કંટકરૂપ થઈ પડતી દેખાય છે, અને તેથી જાણે વહુને ચેતાવતી હોયની તેમ કહે છે કે જોજે, તું આજકાલની નવી આવેલી છે અને મારો દીકરો, જેને પાળીપોષી મહોટો કરવામાં મારે માથે દુઃખનાં ઝાડો ઉગ્યાં છે તે દીકરો, હવે દેવસંભોગે તારો કલાગરો અને વશ થઈ જશે. પણ તારે એને એવે રસ્તે પાડવો નહિ, કે મારા પરથી એનું હેત જે માફ ધરડીનું જીવન છે તે છેક જતું રહે; નહિ તો જો કે મને તું દુઃખ આપી શકીશ, પણ તારી પણ એવીજ વલે થશે.. “અમ વીતી તમ વીતશે. ધીરે બાપુ ધીરા” “જેવું કરીશ તેવું ભરીશ.” માટે નવી આવેલી વહુ! તને ચેતાવું છું કે તને દીકરો થશે તેની વહુ પણ, તું જેવી રીતે મારી જોડે વરતીશ તેવી રીતે, તારી જોડે ત્યારે વરતશે ને તારો નાદરો ઉતારશે. માટે સાસુ વહુને એવો આશીર્વાદ આપે છે કે ઠારશો તેવાં ઠારશો. ગમે તેમ હો, પણ ગુર્જરભાષાની પ્રૌઢતા, ગાંભીર્યતા અને સરલતા દેખાડનારા એ બે શબ્દો છે તેમાં તો કશો શક નથી.

વરવહુ પગે લાગ્યાં ને ઉપર પ્રમાણે આશીર્વાદ પામ્યાં, પણ રહો, વરવહુ એ શબ્દજ બહુ વિચિત્ર છે! લમમાં માલ કંઈ નથી. સાર કંઈ નથી, એમ એ વર વહુ શબ્દ ધ્વનિત કરતો નથી? પ્રથમ વરરાજા પછી વરઘોડો અને પછી વર વહુ એ ત્રણ શબ્દોમાં લમનો અથથી તે છતિ સુધીનો સાર આવી જાય છે કે શું! પહેલાં તો વર રાજ ગણાય છે. માણસમાં સર્વોપરી હોય, વિશેષ માનને પાત્ર હોય, અને હજી તે પરણ્યો નથી માટે રાજનું ઉપનામ આપવામાં આવે છે; પણ પછુવા જવાને વર ઘોડાપર બેસે છે તે વખતે, વરરાજ માણસ ટળીને જનવર બન્યો હોયની, માટે વરઘોડો એમ કહેવાય છે. મતલબ કે હજી તો પરણ્યો નથી, પણ પછુવા જતાંજ પશુ બની જાય છે તો પરણીને તેની શી દશા થશે! ખરેખર બને છે પણ તેમજ. ઘોડો તો સારો કે તેનામાં પાણી હોય છે, પણ પરણી રહ્યા કે ધન લેતાં કે બધી સમાપ્તિ. રાજ તો ગયો, ઘોડો હતો તે પણ ગયો, ને હવે તો વર વહુ થયો! ઉત્તરોત્તર વધારે હાસ્યાસ્પદ કરાવનારૂં બીજું શું પદ વરને પ્રાપ્ત થવાનું હતું વાર?

પરણીને મુંબઈ આવ્યા પછી નવલશાને પોતાને પોતાના મનથી-કંઈ અટ-

પટું ને નવું નવું લાગવા માંડ્યું. પોતે તો તેના તે હતો, ધર પણ તેનું તે હતું. ચાકર માણસો, સગાંવહાલાં બધાં તેનાં તે હતાં. પણ પોતામાંજ-પોતાના મનમાંજ અવસ્થા અને સમજણમાં ફેર પડ્યો હોયની, એમ એને ખાતાં પીતાં, હરતાં ફરતાં, ધરમાં અને બહાર લાગવા માંડ્યું. નવલશાના વિચાર બહુ સુધરેલા હતા તથાપિ ધરમાં આમ તેમ ફરતાં, કાઠની જોડે સહેજ બોલતાં ચાલતાં, એને વીજળીને જોઈને, અથવા પોતાને વીજળી જોય છે કે સાંભળે છે એવો વિચાર આવતાં, થોડા દિવસ તો એને પણ અટપટું લાગ્યું. વધારે સહવાસ થતાં ધીમે ધીમે એવો ભાસ દૂર થતો ગયો. વળી એને લાગવા માંડ્યું કે એક રાંક અણસમજી અબલાનું સૌભાગ્ય, સુખ દુઃખ, મરણ પછી પણ ન છુટે એવી રીતે તેના સુખ દુઃખની જોડે સંલગ્ન થઈ ગયું હતું. આ ભવાટવી ખેડવાને માટે તેઓને એવી મડાગાંડ વાળી એક ધોસરીએ જેસરી દીધાં હતાં કે એકના સુખમાં બીજાનું સુખ અને દુઃખમાં દુઃખ આવી રહેલું હતું. નવલશાને જ્ઞાન થયું કે પરણી આવ્યા પછી તે માણસની હારમાં અને વલોટમાં આવ્યો છે. એના બોલવા ચાલવામાં અને રીતભાતમાં પણ થોડો વખત તો ગૌરવતા રહી.

નવલશાના વિચાર આપણે આગળ જણાવી ગયા હતાં કે સુધારાવાળા એને આગળ પડતા હતા. શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજે યોગદર્શન કરાવ્યું તે પછી તે કંઈ રૂપાન્તરને પામ્યા હતા, છતાં પણ એના વિચાર તો સુધરેલા ખરા કે લગ્નની એકે એક રીત અને ચાલ એને તો ખાયલા જેવી લાગી. ભૈરાઓમાં બેસી રહેવાથી, તેઓનું જુદું જુદું ગાવું કાને સાંભળ્યા કરવાથી, માણસ ખાયલા જેવો થઈ જાય છે ને વર-વહુની ઉપમાને યથાર્થ પામે છે એમ નવલશાને લાગ્યું. તમામ રીત અને ચાલને એણે જંગલી ગણીને વખોડી કઢાડી. પીડી ચોળાવવી, પોખાવા જવું, હાથેવાળો મળવો, કંસાર ખાવો, મંગલફેરા ફરવા, તે સર્વેમાં એને તો કશું સારવાળું જણાયું નહિ. બધો ભૈરાંનો ઢોંગજ લાગ્યો. પણ એ સઘળી રીત રીવાજોમાં એક વાતે નવલશાના દીલપર બહુ છાપ મારી દીધી, અને પોતાના વિચારને તે આબાદ મળતી આવવાથી, એના હરખની સીમા રહી નહિ. લગ્નમાં વરને સાડ બીજાં વસ્ત્રો ભેળાં વેવાઈ તરફથી જોડા પણ જાળમાં મુકીને આપવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે જોડાને એવું માન મળતું નથી, તોપણ જાળમાં મુકવામાં કાઠની કશું વાંધા જેવું લાગતું નથી. બીજી બધી ચીજો તો હોય કે ન હોય, પણ કંટક લાંબા-ચોથી તો જોઈએ જ જોઈએ. વરને નહાતી વખતે ઉપયોગમાં આવે તે સાડ પાવડીઓ પણ આપવામાં આવે છે. એટલે તમામ જંગલી ચાલોમાં નવલશાને એ ભે રીત બહુ પસંદ પડતી લાગી. વળી લગ્નમાં જોડા સાથે માહેરામાં બેસવાની, અને પણતી

વખતે પણ, પગમાં જોડા રાખવાની છુટ હોય છે. જોડા પહેરીને પલુવામાં કશો બાધ આવતો નથી. જોડાનું આવું માહાત્મ્ય લમ જેવા પવિત્ર પ્રસંગે પણ, અનેક અનેક જંગલી રીતો છતાં, કણુલ રાખવામાં આવે તેથી નવલશાને એક લેખે તાબુબી લાગી. એના પોતાના મનમાં જોડાને માટે, અને યોગદર્શન પછી જોડા અને પાવડીને માટે, જે માન અને મરતબો હતાં તે હવે વધારે દૃઢ થઈ ગયાં.

પરણી આવીને મુંબઈ આવે બે ત્રણ દિવસ નહિ થયા હશે, ને એક દહાડો એક વાગે આનંદશંકર અને કરણાદાસ નવલશાને મળવા આવ્યા. પાવડી અને જોડાની સેવા તો આગળની પેઠે નવલશા હજી પણ કરતો હતો. જમીને ઉઠ્યા પછી નવલશાએ પાવડીઓ તરફ નજર કીધી, પણ તે જોઈએ તેવી ચકચકતી ન દેખાયાથી આમલી લઈને તેને સાફસુફ કીધી. થોડીક વિલાયતી જોડાની જોડીઓ પણ સાફસુફ કરી એણે પાછી ઠીકઠીક મુકી. જો કે એ પાવડી પહેરતો હતો ખરો, તથાપિ સિદ્ધિ મળ્યા પહેલાં પાવડી પહેરાય કે નહિ, તે બાબત એના મનથી હજી શંકા તો હતીજ! થોડીવાર પાવડી અને સપાટ પહેરી ઓરડામાં આમ તેમ ચાલી નવલશા એક કોચપર લાંબો થઈને પડ્યો. હવે હું પરપચો, મોહોટો થયો, માણસની વલોટમાં આવ્યો, સારો દહાડો રોજ ને રોજ કંઈ ઘેર બેસી રહીએ તે ઠીક લાગે નહિ, માટે હવે મારે શું કરવું તેનો નવલશા વિચાર કરવા લાગ્યો. મેટ્રીક્યુલેશનમાં જવાની એને હવે અરચિ થઈ હતી. બે ચાર મહીના માણુમાણુ થોડું ઘણું મ્હોડે ભરડીને જવા માગે તો જઈ શકાય. પણ તેમાં કેવું પરિણામ આવે તે અનિશ્ચિત હતું. સરકારી કાર્ષ ખાતામાં નોકરી કરવામાં પણ નવલશાને સાર જણાયો નહિ. ઠામેઠામ જગ્યા થોડી ને ઉમેદવારો ઝાઝા. મેટ્રીક્યુલેટ થયલા પણ પંદર વીસની નોકરીને સાફ ટળવળે, તે કારણથી નવલશાને વધારે પ્રાપ્ત થવાની આશા જણાઈ નહિ. અંગ્રેજી શાળામાં અંગ્રેજી રીતિ પ્રમાણે કેળવણી લીધેલી, તેથી દેશી નામાં-ઠામાંની એને માહીતી નહોતી. ગુજરાતી અક્ષર પણ સ્ટીલપેનથી મીડીઆ મીડીઆ જેવા આવે. ગુજરાતી કલમ તો એને હાથમાં ઝાલતાં આવડતી નહોતી. ત્રાંસી કલમ એના હાથમાં ઠરતીજ નહિ. એક બે અક્ષર લખે કે ઝટ આડી થઈ જાય. એટલે કાર્ષ વેપારીને ત્યાં તો એનો ભાવ જ પુછાય નહિ. વળી વેપારીને ત્યાં નોકરી કરવી નવલશાના સુધરેલા વિચારને ઠીક લાગી નહિ. તેમ પંડમાં ઝાઝી આવડત કે ખંત પણ નહોતી કે કંઈ ધંધો ઉભમ ચલાવી શકે. તેથી પડ્યો પડ્યો, હવે શું કરવું, તેનો નવલશા વિચાર કરતો હતો. લમમાં ધુળ પથ્થર લેવામાં અને ફેટો પકાવવામાં નવલશાને રૂપીઆ ચારસેનું દેવું થઈ ગયું હતું. લમ પહેલાં તો બધાને એવા વાચદા થતા હતા કે લમ પછી આવજો. પણ હવે તેઓને શું જવાબ દેવો

તેનો નવલશાને વિચાર પડ્યો. ચારસોની જોગવાઈ કરવાનું એક બાઈ એને દેખાયું નહિ તેથી નવલશાને શીકર લાગવા માંડી. એવામાં આનંદશંકર અને કંરણાદાસ ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

નવલશાના હાથમાં તે વખતે પાવડી હતી, તે એણે કાચપર મુકી અને ઉઠીને ઉભા થઈ શેકહેન્ડ કરી, કાચની પાસે જો ખુરશીઓ હતી, તેપર બંને જણને બેસવાનું કહ્યું. કંરણાદાસ ખોખું ઉતારી ખુરશીપર મેલી નવલશાની સામે બેઠો. આનંદશંકરે પોતાની ચકરી પાછડી ટેબલપર મેલીને પીછાડીથી મ્હોડું લુછતો ખુરશીપર બેઠો, અને હસીને નવલશાને પુછ્યું—

“પ્રિય બ્રાતર, તમે પ્રસન્ન તો છો. પાણિમહણ કરેલા મનુષ્યને અંગ્રેજમાં હુપીમેન (સુખી માણસ) કહે છે, હું તમને તેવી રીતે એ ધન્યવાદ આપું?”

“અંગ્રેજો એમ કહે તે બધું બરાબર છે, કારણ કે એ લોકોની રીતભાત બહુ પસંદ કરવા જેવી છે”—નવલશા બહુ તિરસ્કાર કરતો બોલ્યો—“આપણામાં તો બધી રીત બાયલા જેવી, ઘેરાંઓ તેઓના બાપના બાપના વારાનું ગાય અને આપણે તેની વચમાં બેસી રહીને બાયલા જેવું બનવાનું! વળી સાળી પીડી ચોળાવવી તેથી માણસ વાલ જેવો બની જાય છે, એટલે વરને તો એક અવતારમાં અનેક વતેખાં પડે છે!”

“માટે જ પહેલાં વર—રાજા, પછી વર—ધોડો અને પછી વર—વહુ એમ કહેવાતું હશે કેમ?” કંરણાદાસે પુછ્યું.

“અને તે બોલે બોલ ખરું છે. જેણે એ સોધી કહાણું તેને શાબાશી ઘટે છે.” નવલશાએ કહ્યું.

“અસ્મદીય સર્વોત્તમ આર્ય નીતિ અને રીતિ, રહેણી અને કહેણી પ્રત્યે તમારું હેત ઢળકાઈ જતું નથી, તેમાં વળી લમને મિથે અધિક બખારવાનું કારણ પ્રાપ્ત થયું જણાય છે. તથાપિ પ્રાચીન ઋષિઓએ અનુમોદન કરેલી સર્વ રીતિ અને આચરણો શિરોવંદનીય છે.”

“હું તો બધું એમાં જંગલી અને જંગલીપણું જોઉં છું”—નવલશાએ જવાબ આપ્યો—“હું પુછું કે પીડી ચોળાવવાથી શું થાય? કપાળે ગાજર પડાવવાનું શું કારણ? પોંખાવતું એ શું? કંસાર ખાવો, મંગળફેરા ફરવા એ બધા ઢોંગને ઢોંગ! સાળાં ઘેરાંઓ અને બ્રાહ્મણે લાકડું વળગાડી દીધું છે.”

“તમે જ્યારે આપણી સર્વમાન્ય રીતિનીતિની અવગણના કરો છો”—આનંદશંકરે કંઈક તપીને બોલ્યો—“તો તમારામાં દેશાભિમાનના ખરા આવેશનો અભિવ્યક્ત થવાનો નથી એ નિશ્ચિત વાત છે. જો દેશાભિમાન નથી તો તમે કાઈ દિવસ

ભાષણ કરવા સજ્જ થશે તો, તેમાં અવિચ્છિન્ન રસ અને પરચિત્તાકર્ષકપણું આવવાનું નથી. કેમ કર્ણાદાસ, તમારે શું અભીષિત છે ?”

“હા, એમ તો ખરૂં, આપણો પિતો ઉછળે નહિ, ત્યાંસુધી ભાષણમાં ઝમક આવે નહિ”—કર્ણાદાસે જવાબ આપ્યો.

“તમે ભાષણમાં જોસ્સો આવવાનું એ કારણ બતાવો છો ?” નવલશાએ આનંદશંકરને પુછ્યું—“પણ તે ખોટું છે. તેનો તમને મારાં લક્ષમાં બનેલો એક પ્રત્યક્ષ દાખલો બતાવું. તમે કેશવલાલને તો સ્વદેશાભિમાની ગણો છો કેની ?” બંને જણે હા કહી અને નવલશાએ બોલવું શરૂ રાખ્યું—“ત્યારે એના ભાષણમાં તમારા કહેવા પ્રમાણે જોસ્સો આવવો જોઈએ, કેમ ? અરે, પણ તમારા એજ કેશવલાલે અંગ્રેજી બોલવાનું નામ રજતપુરમાં લજવાવી માર્યું !”

“કેમ વાર, એવું તે એણે શું કીધું ને શું હતું ? અમને કહો તો ખરા ?” બંને જણે અધીરા પડીને પુછ્યું.

નવલશાએ તે પછી કેશવલાલે લમ ઉપર કેવા દમ વગરના અને નામના સુધારાનું ખીડું ઝડપ્યું હતું તે કથા કહી. તે સારે એકડા લેવાને એકવાર જ્યારે મહાજન મળ્યું હતું, ત્યારે એક બે જણાએ ખરા સુધારાનાં પગલાં ભરવાની દરખાસ્તો મુકી, તેનો રદીઓ કેશવલાલથી આપી શકાયો નહિ; બોલવા ઉઠ્યો, પણ કંઈ બોલાયું નહિ ને શરમતો માર્યો ત્યાંથી જીવ લઈને નાઠો ! મહાજન મહાજનને ઠેકાણે અને એકડા એકડાને ઠેકાણે રહી ગયા !”

“અરે, એમ સર્વથા નહિ હોય”—આનંદશંકર બોલી ઉઠ્યો—“તમારી એ બ્રમણા કે બુદ્ધિ અગોચર કંઈ અનુસંધાન હશે. બાકી કેશવલાલ ખરૂં ખોટું બખાર્યો જવામાં પોતાની પીઠ દેખાડે એમ નથી.”

“હું જાણું છું”—નવલશા એઠા પીસીને બોલ્યો—“કે તમે એના એડમાયરર છો. તેમાં એ બી. એ. માં પહેલે નંબરે પાસ થયો ત્યારથી તો તમને ખીજું કંઈ જણાતું નથી. પણ આ બધી ગંગા મારા પગ નીચે ખોદાઈ છે. મારી નજરે દીઠેલી વાત હું તમને કહું છું.”

“આંખે દીઠું પણ ખોટું પડે, એવી આપણામાં કહેવત છે.” કર્ણાદાસે કહ્યું.

“પણ આ તો મેં મારી નજરે નજર જોયું છે ને શું ?” નવલશાએ ઉત્તર આપ્યો—“પણ તમે બધું સાંભળો તો ખરા, એણે તો એક ઢંગધડા વગરના સુધારામાં એકડા લેવાને મહાજન એકઠું કીધું, તેમાં એક અંગ્રેસરદારે વિલાયત જવાની અને પુનર્લંમની કેટલી જરૂર છે તે બતાવી, તેમાં એકડા લેવાની દરખાસ્ત મુકી. એક જણે તો બધો દેશી સામાન વાપરવાની દરખાસ્ત મુકી. તેની સામે

વિચાર દર્શાવવાને કેશવલાલ ઉભો થયો પણ ઝાઝું બોલી શકાયું નહિ ને પોતાની કંજેતી થાય છે એમ ધારી ત્યાંથી નહાસી ગયો !”

“નહિ, નહિ.”

“નહિ નહિ શું, ખરી વાત !” નવલશાએ કહ્યું—“નહાસી ગયો તો ગયો, પણ રાતના આઠ વાગે પાછું મ્હોડું દેખાડ્યું ! એના પક્ષના અને વિરુદ્ધ પક્ષવાળાએ ખુલાસો માગ્યો ત્યારે એ ગાંગા તદ્દલું થઈ ગયો ને કહેવા લાગ્યો કે એક બાઈ ઉપર ચોરીનું ખોટું આળ આવતું હતું, માટે હું ત્યાંથી જતો રહ્યો હતો. કાંઈ બાઈને છોડાવી એ વાત ખરી, પણ તે તો અમયું બહાનું સમજવું. એ નહાસી ગયો ત્યારે એને કંઈ થોડી ખબર હતી કે હું એક બાઈને છોડવવા જઈ છું !”

બંને મિત્ર બરોબર સમજ્યા ન હોય એમ નવલશા સામું જોવા લાગ્યા. મહાજનની સભામાંથી જતા રહેવા પછી, કેશવલાલે પોતે શું કીધું તે વિષે એણે જે ખુલાસો આપ્યો હતો તે નવલશાએ કહી સંભળાવ્યો. અલખત કેશવલાલથી કાંઈને એમ તો કહેવાયું નહિ કે શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજ મને સાદ કરીને ધસડી ગયા હતા. તે કારણથી સર્વને કેશવલાલનો ખુલાસો સંતોષકારક લાગ્યો નહિ. કેશવલાલે એક બાઈને માથેથી ચોરીનું આળ ખસેડ્યું તે બીના તો તપાસ કરતાં ખરી જણાઈ, પણ ખાસ તેનેજ સાદ કેશવલાલ કેમ જઈ શકે ? બાપણ કરતાં કરતાં તે બાઈને છોડવવાનું એને કેમ સુઝ આવે ? ખુલાસો માગતાં તે બાઈત કેશવલાલથી વધારે કહેવાઈ શકાયું નહિ, તેથી એના પક્ષવાળાઓએ પણ એવોજ નિશ્ચય કીધો કે બાઈને છોડાવી તેનું એ ખોટું બહાનું ધરે છે.

“એજ કામના એકડા લેવાને કેશવલાલ પાછળથી બહુ મથ્યો.”—નવલશાએ કહ્યું—“પણ એનાજ પક્ષવાળા કહેવા લાગ્યા કે એ ગમે તેટલો સમજી પણ આખરે જીવાનીઓ રહ્યો, એટલે એ તો વાંદરાને લઈને હોડીમાં બેસવા જેવું થાય, અને થયું પણ તેમજ; તેથી એકડાની વાત હજી સુતી છે ને મહાજનની કન્યા બાપનું કુળ જીકાળે છે. પણ એ કેશવલાલને લીધે બહુલાનો ભાર વધારે ઓછો થયો અને રજતપુરના લોકો એને બહુલો પણ કંઈક વાયલ ગણીને હસે છે.”

“તમે કહો છો તેમ એણે કીધું હોય તો તેમજ ગણાય.”—કરજીદાસે ટેકા આપ્યો.

“હું એવો એકંસ પાર્ટી (એક તરફી) અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરવાનો નથી.”—આનંદશંકરે કહ્યું—“કેશવલાલનો પક્ષ સાંભળ્યા વગર વાતનું તોલન થઈ શકે નહિ.”

“પણ એણે તો.”—નવલશાએ કહ્યું—“કાંઈ ખુલાસો આપ્યો નહિ ત્યાં શું કરવું ?”

“પણ તમારે એને પૃષ્ઠવ્ય હતું” —આનંદશંકરે કહ્યું—“કે ભાષણની મધ્યમાં એને ક્યાંથી પ્રવૃત્તિ મળી કે કોઈ સ્ત્રી ઉપર ચોરીનું આરોપ છે. શું એને કંઈ દિવ્ય ચક્ષુ તો નહિ થયાં હોય?”

“અરે ભાઈ, અમે તો બે દહાડા સુધી કેશવલાલને જંપવા દીધો નહિ, પણ એણે પાંધરો જવાબ જ આપ્યો નહિ! અમને તો એમ લાગે છે કે ખુલાસો હોય તો આપે કેની? માટે હવે તમારી ખાતરી થશે કે વિલાયત જવાનો અને પુનર્લભ કરવાનો ખરો સુધારો કેશવલાલે પસંદ કર્યો નહિ, તો એના એવા હાલ થયા; માટે દેશભિમાન હોય તોજ ભાષણમાં જોસ્સો આવે છે એમ કંઈ નથી.”

બંને જણા કંઈ બોલી શક્યા નહિ. થોડી આડી તેડી વાત નીકળી ને પછી નવલશાએ આનંદશંકરને પુછ્યું—

“તમારે ટ્યુશન આપવાનાં વધ્યાં છે કે કેમ?”

“ના ના, વધ્યાં તો કંઈ નથી, બે ત્રણ છે તે છે, પણ એ ટ્યુશનો કંઈ જન્મારા સુધી રહેવાનાં હતાં?”

“સાળો મને પણ વિચાર થાય છે” —નવલશા બોલ્યો—“કે હવે મારે શું કરવું? આ કર્ણાદાસને તો એના બાપની દુકાન છે એટલે એને તો ઠીક છે.”

“કેમ વાર” —કર્ણાદાસ બોલ્યો—“તમે આ વરસે મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં જવાના નથી?”

“મैं વિચાર તો છોડી દીધો નથી. પણ શું કરીએ, મહેનત કરી કરીને ભણીએ ને પાસ નહિ થઈએ તેથી નાઉમેદી આવે છે. કંઈ એવો ધંધો ઉદ્યમ જડે તો બહુ સારું.”

એટલે આનંદશંકર બોલ્યો—

“નવલશા, મੈ પૂર્વે તમારી સમક્ષ બહુશ: કથન કરેલું હતું, પણ તત સમયમાં તમે લગ્નનો નિમિષ બતાવ્યા કરતા હતા કે પછી થઈ રહેશે. જો મારો ઉપદેશ ગ્રહણ કરો તો આપણે એક વિક્લી પેપર (સાત દહાડાનું પત્ર) આરંભીએ. એટલે આપણે પ્રાક્ટીકે (કમાણીએ) થશે ને બીજનેજમાં (કામમાં) પણ ગણાઈશું.”

“અઠવાડીઆનાં પત્રો તો બહુ છે, પણ આપણા ગુજર્ વર્ગને હાથે નીકળતું એક રોજનું પત્ર નથી, માટે તેવું કંઈ કહાડો તો સાઈ” —કર્ણાદાસ બોલ્યો.

“નારે ભાઈ” —આનંદશંકરે જવાબ આપ્યો—“ડેલી પેપર કહાડવા જેટલો મહોટો સ્થાન (ખાતું) આપણે ક્યાંથી લાવીએ? વળી એમાં તો સાઈ નાણું પ્રથમ ઇન્વેસ્ટ (રોકવું) કરવું જોઈએ. માટે એવું મહાભારત કામ મારા જેવાનું નહિ! વિક્લી પેપર કે કોઈ માસિક ચોપાનિયું સાઈ.”

“એવાં અઠવાડીયાનાં પત્રો તો ધણાં નીકળે છે ને ધણાંખરાં હાલહવાલ હોય છે” —કરુણાદાસે કહ્યું—“માટે રોજુંદું નહિ તો એકાદ માસિક ચોપાનિયું ઠીક પડશે.”

“મારો વિચાર” —આનંદશંકર બહુ મનન કરતો અને પકવ કરી રાખેલા વિચાર બહાર પાડતો હોય તેવી ઢબથી બોલ્યો. વિક્લી પેપર અને માસિક ચોપાની-આની વચ્ચે સરપેન્સમાં (ધયુપયુ) રહે છે. વિક્લી કહાડવાને થોડું ધણુંએ દ્રવ્ય જોઈએ. બહારગામ આડતીઆઓ જોઈએ. વાચકવર્ગને કેવી રીતિનું લખાણ પસંદ (પુશ) કરશે તેનો અને છાપાં સંબંધીનો પણ કંઈક અનુભવ જોઈએ. માસિકમાં એમાંની કોઈ પણ બાબતનો મુઝારો ઘડવાનાં કારણો સ્વરૂપ છે. જોન ધી અધર હેન્ડ (બીજા હાથ ઉપર) માસિકમાં એક વર્ષ પર્યંત પ્રાક્ટીટની હોપ (નફાની આશા) રાખવી નહિ એ પણ સત્ય સમજવું. જોન ધી હોલ (એકંદરે) મારા વિચાર તરતને માટે માસિક તરફ ઢળે છે. એકવાર એકાદ માસિક ઝામ્યું ને પછી વિક્લી પત્રનું કામ આરંભીએ તો સક્સેસ (જય) સંભાવ્ય છે.”

“અરે, એવા અઠવાડીયાના પત્રમાં” —નવલશ પોતાના મનમાં તરતના આવેલા વિચાર બહાર પાડતો બોલ્યો—“બહુજ કડાકુટ પડે, સાતે દહાડે અને સાતે દહાડે ખરી અને નવી નવી બાબતો તે ક્યાંથી જડે ?”

“તેની તો કંઈ શીકર નહિ” —આનંદશંકરે જવાબ વાળ્યો—“એવાં કામમાં પલોટાઈએ અને બહુ વાંચવામાં આવે, એટલે એની મેળે અઠવાડીએ અઠવાડીએ તો શું પણ ડેલી નવું નવું લખવું હોય તથાપિ ડીફીકલ્ટી (મુશ્કેલી) પડે નહિ, પરંતુ વસ્તુતઃ આપણે એક માર્કેટના (વિચારના) છછએ માટે વિક્લી પડતું મુકા ને માસિક પરત્વે બોલો.”

“માસિક કહાડવાનું કામ સહેલું તો ખરું” —કરુણાદાસે કહ્યું—“વચમાં એક મહીનાનું મેદાન રહ્યું તેથી લખવાનું અને વિચાર કરવાનું ધણું જડે.”

“એમાં તો વાર્તાઓ લખાય, નાટકે લખાય, કવિતા પણ આવે” —નવલશ હરખાઈને બોલ્યો—“અંગ્રેજીમાંથી કંઈ તરજુમો કરીને મુદ્રાએ તોએ ચાલે.”

“અરે, માસિકમાં તો એવું એવું લખવાનું પાર વિનાનું જડે” —આનંદશંકર હસીને બોલ્યો—“સપીઝ (ધારો) કે કંઈ જડ્યું નહિ ને વાત નોકપર આવી તો થોડાક સંસ્કૃત શ્લોકો ને તેનું ભાષાંતર મુક્યું કે ભયો ભયો થઈ જાય! પાંચ પચ્ચીસ પાનાં તો એમ ભરડવાં હોય તો ભરડાય. વળી હસવા જેવા દુચકાઓ, ઝીણી ઝીણી ખબરો, સમશ્યા, કોરડા વગેરેથી કહો તેટલાં પાનાંની પૂર્તિ થાય.”

“હા હા, આપણે માસિકનો વિચાર રાખશું તેમાંજ ઠીક પડશે” —નવલશએ હરખાઈને કહ્યું—“મારો વિચાર તો પહેલે સપાટે આપણાં લખમાં ચાલતી

જંગલી રીતો સળંગ વખોડી કહાડવાનો છે, હું એ બાબત જે બોલીશ તે પ્રમાણુ પૂર્વક ગણાશે.”

“આનંદશંકર હસ્યો, પણ નવલશાનો જેસ્સો નરમ નહિ પડે માટે કશું નહિ બોલતાં એણે કહ્યું”—

“હા, પણ માસિકમાં તો શીઘ્ર લાભ નહિ થાય. કદાચને એક વર્ષ વર્ષત માંડકી ખીચી ઓર મેમાન અમારા, એમ પણ થાય, અને આ નવલશા જેવા ધૈર્ય ઝીવ અપ કરે (ત્યજ દે) તો”—

“એમાં હીમત હારવા જેવું શું છે”—કરુણાદાસ નવલશાને ટેકા આપતો બોલ્યો—“નવલશા જાણે એમ સમજશે કે એક વરસ મેટ્રીક્યુલેશનનો અભ્યાસ ડાઘો ને ફેલ થયો તેમાં શું?”

“એમ સમજે તો તો અત્યુત્તમ”—આનંદશંકરે જવાબ દીધો—“પરીક્ષા કરતાં આમાં અધિક અનુભવ સંપાદનીય છે. ચોપડીઓમાં વારંવાર લખાણ કરવાથી આપણે બધાને કવિતા જોડવાની, બાષાંતર કરવાની અને ઉત્તમ સ્ટાઇલમાં (શૈલીમાં) લખવાની પ્રેક્ટીસ (મહાવરો) પડશે; જે અતઃપરં દૈવાતપ્રાપ્ત કામ ધંધામાં આપણે સરવીસેબલ (સહાયકારી) થઈ પડશે.”

“ઠીક છે ત્યારે”—નવલશાએ વિચાર કરી કહ્યું—“આપણે એક માસિક ચોપાનિયું બહાર પાડવું. એક વરસ નફો નહિ થાય તો કંઈ શીકર નહિ. પણ એમાં પહેલાં શું ખરચ થશે.”

“હું ધાઈ છું કે”—આનંદશંકરે કહ્યું—“આપણે વર્ષ સુધીમાં એટલી ઓસ્ટ (લણામાં લણા) તો બસો અઢીસો રૂપીઆ ઈનવેસ્ટ કરવા (રોકવા) પડશે. આપણે પ્રત્યેક પોણોસો પોણોસો રૂપીઆ કહાડશું તો બહુ થશે. પછી તો એની મેળે એક તરફથી ગ્રાહકોનાં સબસ્ક્રીપ્શન (લવાજમ) આવતાં જશે ને એક તરફથી છપામણીનાં ખીલો ચુકવાતાં જશે પરન્તુ આરંભમાં અઢીસો ને વખતે ત્રણસો રૂપીઆ જોઈશે ખરા.”

“કેમ વાડ, તમે કેવી રીતે હીસાબ ગણો છો.”—કરુણાદાસે પુછ્યું—“હું તો સમજતો હતો કે આઠસો નવસો રૂપીઆ જોઈશે.”

“અરે ના, આ વિષય પરવે મેં કંઈ અનુભવ સંપાદન કરેલો છે. આપણે પ્રથમ તો માત્ર અતરીસ પૃષ્ઠનું અને ચાર ફારમનું ચોપાનિયું કહાડવું. ચાર ફાર-મની હજાર નકલની છપામણીના રૂપીઆ નવ કે દશ લેખે તો બહુ થયા. પણ આપણે રૂપીઆ ચાળીસ ગણીએ તો વર્ષાન્તે પાંચસેથી અધિક તો નહિજ થાય. નાઉ (હવે) હજાર નકલ છપાવીએ તો તેમાંથી વર્ષમાં આપણે બસોથી ત્રણસો

રૂપીઆ લવાજમના નહિ આવે? એટલે હવે તમે તમારી મેજે એસ્ટીમેટ (અડસટો) કરી લ્યો કે બસો ત્રણસોથી અધિક બચ થવાનો નથી.”

“આપણે લવાજમ શું રાખશું”—નવલશાએ પુછ્યું.

“મુદ્રા દ્વયથી વધારે રાખીએ તો આપણું ચોપાનિયું ગ્રાહક વર્ગમાં પોષાય નહિ; એક રાખીએ તો આપણને પોષાય નહિ, માટે દ્વય મુદ્રાજ રાખવી. પણ હવે હું રળ લઉં છું. મારે એક ઠેકાણે ટ્યુશન આપવા જવું છે. ચોપાનીઆનું શું નામ રાખવું, તેમાં શું શું વિષયો અને કયા ધોરણને અવલંબીને લખવા, અને આપણે ત્રણે જણે તત્સંબંધે કયી રીતિએ ડીવીઝન ઓફ લેખર (કામની વાટણી) કરી લેવી તે હું પરમ દિવસે નિશ્ચય કરીને કહીશ. પરંતુ આટલું સ્વીકારવું કે આપણે દરજીની વેતરણ રાખવી, મોચીની નહિ. એમ ધારો કે વર્ષ પર્યન્ત સબસ્ક્રીપ્શન આવ્યું નહિ તો પંચશત મુદ્રાની બચ્ચા કરવી જોઈએ. તાત્પર્ય કે આપણે ત્રણ જણુ તેટલો બચ કરવાને શક્તિમાન છઈએ કે કેમ, તેનો પ્રથમ વિચાર કરીને કાર્ય પ્રારંભવું. આપણે હવે પરમ દહડે અગીઆર વાગે અહીં મળશું ને આ વિષય ચર્ચાવીશું.”

“ભાઈ”—કંજીયાદાસે કહ્યું—“કટકે કટકે કરીને હું રૂપીઆ દોઢસોથી બસો સુધી આપી શકીશ. પણ ભાષાંતર, કે કવિતા, કે મનમાં ઉભું કરેલું લખાણ મને કરતાં આવડતું નથી, માટે મારી તરફથી તેવી આશા રાખો નહિ તોજ મારી હા છે.”

“અંરે લખાણના કામને તો હું એકલો પહોંચી વળીશ.”—આનંદશંકરે કહ્યું—
“પણ ચોપાનીઆનાં પરચુરણ કામમાં તો મને સહાય કરશો કેની?”

“આપણે સંસ્કૃત આવડતું નથી”—નવલશાએ કહ્યું—“એટલે ભાષાંતર કે કવિતા મારાથી થવાની નથી. તે સિવાય બધી રીતે હું તન અને મનથી મદદ કરીશ.”

“ઠીક છે”—આનંદશંકરે કહ્યું—“આપણે હવે પરમ દહાડે મળશું. ત્યાં સુધી આ વિષય પરત્વે સર્વેએ વિચાર દોડાવવા અને જે જે શંકા થાય, વિચાર સુજે, વિષયો જડે, તે સર્વે નોટ કરી લેવા. (નોંધી રાખવા.) પછી જોઈએ છઈએ. પણ મને મોડું થાય છે માટે પરમ દિવસના અગીઆર સુધી ગુડબાય (સલામ.”

કંજીયાદાસ પણ આનંદશંકરની સાથે ઉઠ્યો ને બંને જણુ ચોપાનીઆ સંબંધે વાતો કરતા નવલશાની રળ લઇને ગયા.

મકરણ પદ મું

કંટક લંબન પોથીના ચાર પાઠ

આધવણ છે અળગીરે, વાત એક પ્રેમતાણી;

કાઠ અનુભવી જાણેરે, ખીજથી ન જાય જની. (દયારામ.)

પરણીને પહેલીવાર સાસરે રહેવા આવેલી નવી વહુની સ્થિતિ બહુ ધ્યાન પુગાડવા જેવી છે.

સાધારણ રીતે તે વખતે વહુની ઉંમર બાર ચૌદથી વધારે હોતી નથી. તેની બુદ્ધિ કાચી અને સમજણ અને આવડત થોડી હોય છે. મન અને સ્વભાવ પણ તેવી વયને અનુસરીને કંધક રમતીઆળ હોય છે. પીએરમાં હલેતી રીતે ઉછરેલી ને પોતાનો ભાર વચ્ચે માળાપને ત્યાંજ વધ્યો નથી—વધવાનું અભિમાન પણ દીલમાં જગ્યું નથી—એટલી વયમાં સ્ત્રીને પરણ્યા પછી સાસરે પ્રથમ જવું પડે છે. સાસરી-આંચો તેના સ્વભાવને અને ઉંમરને ન ધટે તેવી ગૌરવતાની તેની પાસેથી અપેક્ષા રાખે છે. પરાયા ધરનાં નવાં રીતરીવાજવાળાં અને નવા સ્વભાવવાળાં સ્ત્રી પુરુષોના સંસર્ગમાં નવી વહુ આવી પડે છે. એને તો હસકે તસકે અને રહી રહીને પીએરજ યાદ આવ્યા કરે છે. નવું નવું દેખે ને સાંભળે તેમાં એને તો પીએરનું ભાન થયા કરે છે. સાસરામાં કાઠી ઓળખીતું મળે નહિ. વળી વહુવાર ગણાય, એટલે કાઠની જોડે ઝાઝું હસાય કરાય કે મન મુટીને બોલાય ચલાય નહિ. જો કે નવી આવેલી વહુ તરફ સાસુ સસરા ને ખીજ લોક લાડથી વરતે છે, તેને ધરધંધાના વૈતરામાં તરત ધાસરતાં નથી, તોપણ આખરે સાસરું તે સાસરું. ધરમાં દીએર, જેઠ અને ખીજ માણસોની જોડે નવા સહવાસમાં આવવાથી સ્ત્રીજાતીને, અને તેમાં આવી નહાની ઉંમરે, વધારે સંકેાય થાય અને લાજ આવે એ સ્વાભાવિક છે. ઘેરાંઓમાંજ લાજ આવ્યા કરે તો ભાવડાઓમાં તો પુછવુંજ શું! જે ધણીની જોડે એનો સંબંધ જોડાયલો હોય તેની સામું તો આડી નજરે સૌના દેખતાં જોવાય જ નહિ. તેની ઉંમર નહાની હોય કે પુખ્ત હોય, તથાપિ આવતાં જતાં તેને જોધને, તેને કાઠની જોડે બોલતાં જોધને એને તો વધારે લાજ અને સંકેાય થાય. જેની જોડે પોતાના ભાગ્યની આડી અવળી ગાંઠ પડી ગઈ છે, જેના સુખમાં પોતાને સુખી રહેવાનું છે, જેનો સ્વભાવ, લાગણી અને ટેવો જાણવાની પુરેપુરી જરૂર છે, તે ધણીની જોડે તો બધાંના દેખતાં, જાણે કશો સંબંધ કે લેવાદેવા નથી એવી રીતે નવી વહુને વરતવું પડે છે. પહેલાં તો ખીજ પુરુષો કરતાં ધણીની લાજ સ્ત્રીને વધારે હોય છે.

નવલશાને પણ પ્રથમ કંઈ સંક્રાંત્ય લાગવા માંઓ. વાલકેશ્વરની ઉમ્મણીમાં એણે પોતાના મિત્ર આગળ રોળ માર્યો હતો, કે હું તો પરણ્યા પહેલાં વીજળીની સાથે એકલો ફરવા જમ્મશ ને તેને કોર્ટ કરીશ. પણ તેમાંનું એ કશું કરી શક્યો નહિ. કરી શકશે એમ એનું ધારવું એનું નાદાનપણ દેખાડતું હતું. વીજળી સાથે એકલા ફરવાનું અને કોર્ટ કરવાનું તો રહ્યું, પણ લમ પહેલાં અને કેટલાક દહાડા સુધી તો, વીજળીનું મ્હોં જોવાનો પણ એને લાગ આવ્યો નહિ: તો પછી બોલવાની તો આશાજ શી? વીજળી તો એને જોઈને લાજ કહાડે, મ્હોડું ઢાંકી દે, આમ તેમ ક્યાંની ક્યાં ચાલી જાય. પોતાના વિચાર સુધરેલા છતાં પણ નવલશાને પ્રથમ સંક્રાંત્ય થવા લાગ્યો. વીજળીને જતાં આવતાં જોઈને એને પણ નવું નવું ને અટપટું ભાસવા લાગ્યું. નવલશાને પોતાને જ તાબુખી લાગવા માંડી કે વીજળીને જોઈને એને કેમ શરમ આવે છે. ધણીએ વાર એણે નક્કી કીધું કે એમ લજવાઈ જવું એ તો જંગલોનું કામ, અને ધણીએવાર લાજ શરમ મુકીને, પરણ્યા પછી સૌના દેખતાં, વીજળી જોડે બોલવાનો એણે નિશ્ચય કીધો. પરંતુ જ્યારે ને જ્યારે એ પ્રમાણે બોલવાનો લાગ આવે, ત્યારે ત્યારે વીજળી એને જોઈને શરમાઈ જતી અને નવલશાને પણ શરમ આવી જતી. મ્હોડે તાળું દીધું હોય એમ એક બોલ પણ વીજળીને કહેવાને એની જીભ ઉપડી નહિ. પરણીને મુંબઈ આવ્યા પછી પણ નવલશાને સંક્રાંત્ય દૂર થયો નહિ. રહેતે રહેતે ઘરમાં એક ખાસ સંબંધ ધરાવનારું નવું માણસ વધ્યું છે, એ જાન નવલશાને ઓહું થતું ગયું. નવલશાએ પણ એવો ખાચો જેવો સંક્રાંત્ય કહાડી નાંખવાને મથન કીધું; પણ ઘરમાં માણસ ચાકર કે મા બહેન દેખતાં વીજળીને બોલાવવાની એની જીભ ઉપડી નહિ. જાણે પોતાને જીનો સંબંધ હોય એમ દેખાડવાને નવલશા બહુએ કરતો. કોઈ માણસ ચાકર ન હોય ને નવલશા બોલવા જતો, પણ વીજળી એનું બોલવું જ સાંભળે નહિ ત્યાં નવલશા શું કરે. નવલશા એને બોલાવે એવો લાગ જ એ ધણું કરીને આવવા દેતી નહિ, ને જોગાન જોગે આવ્યો તો જાણે એનું બોલવું સાંભળવાને વીજળીના કાન બહેરા હોયની તેમ વરતતી. નવલશા તેથી મનમાં બહુ રૂઝીડાવા લાગ્યો કે આવા જંગલી માણસ જોડે એનો સંસાર કેમ નીભશે!

રહેતે રહેતે લમમાં ભેગા મળેલા લોકની આવવા જવાની ધમાલ ઓછી થતી ગઈ, અને અસલની સ્થિતિ અને રીત રીવાજ ઉપર ધરનો મામલો આવતો ગયો. નવલશાને વીજળીની જોડે એકલા બોલવા ચાલવાના વધારે પ્રસંગો આવતા ગયા. ઘરનાં માણસો પણ ધણી ધણીઆણીને એક બીજાને સહવાસ પડે એવા હેતુથી, નવલશાના ઓરડામાં જઈને કરવાનું કામ વીજળીને સોંપવા લાગ્યાં. દાતણ પાણી

કે ચ્હાઈ નવલશાને આપવી હોય તો સૌ વીજળીને આગળ કરતાં. એ ખીચારી મનમાં તો બહુ શરમાય ને એની હાંસી કરવાને એમ કહે છે એમ માની ના હા કરતી. રહેતાં રહેતાં, ચ્હાઈનો વાડકો કે પાનસોપારી કે પીવાનુંંપાણી વીજળી નવલશાને સારૂ લઈ જવા લાગી. પણ એરડામાં વીજળી ખીલી ખીલી આવે, નીચેથી ઉંચી નજર તો કરે જ નહિ, અને ચ્હાઈનો વાડકો વગેરે મુક્યું ન મુક્યું કે ત્યાંથી જીવ લઈને લાગી જાય ! નવલશાને વીજળીની આવી રીતથી પહેલે દહાડે બહુ તાલુખી લાગી. ખીજી વખત વીજળી આવી, ત્યારે એણે ચ્હાઈને રંકેખીમાં નાંખીને પોતાને આપવાનું કહ્યું. ધ્યુપ્યુ હાથે, ને જાણે કે શું એ ચોરી કરતી હોય એમ વીજળીએ વાડકો રંકેખીમાંથી ઉપાઝો, પણ એટલામાં એરડા પાસેથી જતાં આવતાં કાંઈ માણસનાં પગલાં એણે સાંભળ્યાં ને વીજળી ત્યાંથી જીવ લઈને લાગી ! નવલશા મનમાં બહુજ ચ્હીડાયો પણ કશું કરી શક્યો નહિ. એકવાર પાછી વીજળી આવી ને નવલશાએ બહુ ઝીણે ઘાંટે કંઈ કામ કરવાનું એને કહ્યું. એનો વિચાર તો વીજળી જોડે તમે તમારું એવી રીતે માનથી વર્તવાનો હતો. પણ વીજળી આગળ એનાથી તુંતાંજ થઈ જતું. તમે તમારું કહીને બોલાવવાને એની જીભ ઉપડી નહિ.

જેમ જેમ પોતાનો સંકોચ દૂર થતો ગયો, તેમ તેમ વીજળીનો સંકોચ દૂર થાય તેને સારૂ, નવલશા વેતરણુ કરવા લાગ્યો. નવલશા વાત કરવાને એને કંઈ પુછતો કરતો, પણ નવલશા જોડે એળખાણુ જ ન હોય તેમ, વીજળી એને કંઈ જવાબ આપે નહિ. ધણું થાય તો નવલશા કંઈ લાવવાનું કે સુકવાનું કહે તેમ એ કરે. પણ એવું કામ તરત કીધું ને એ તો ત્યાંથી લાગી જાય. વાત કરવાનું તો નામ જ નહિ ! પોતાના એરડામાં વીજળી વધારે વાર રહે ને વાતચીત કરવાની પણ ભેગવાઈ મળે એવી એક તદખીર નવલશાને સોધતાં સોધતાં જડી. પોતાને વિલાયતી જોડાનો અપૂર્વ શોખ હતો. હમણાં હમણાં પાવડીઓ પ્રતિ પણ એનું માન વધ્યું હતું, તેથી નવલશાએ ધાર્યું કે મારા વિલાયતી જોડા સાફસુફ કરાવવાનું અને પાવડીઓ રોજ આમલીથી ધસવાનું કામ વીજળીને સોંપું, કે એ મને એને એરડામાં ઝાઝો વાર રહેવું પડે અને જોડા અને પાવડીઓ કેમ સાફસુફ કરવાં એ બતાવતાં કરતાં, વીજળી જોડે વાતચીત કરવાનું પણ બની શકે.

એક દહાડો એરડાની આભુઆભુએ કાંઈ માણસ નહોતું, ત્યારે નવલશાએ ઉપલી વાતની પહેલ કહાડવાને વીજળીને પુછ્યું, કે નિશાળમાં તું સાત ચોપડી શીખી છે તો ગાતાં કરતાં પણ તને આવડતું હશે. તેનો જવાબ નવલશાને મળ્યો નહિ છતાં એ બોલ્યો—

“કવિ દલપતરામની પેલી ગરબી તને યાદ છે—આ મંત્ર કરો ઉચ્ચાર, વશ ભરથાર થશે—આપણામાં કહેવત છે કે કામ કીધું તેણે કામણ કીધું, ને સ્ત્રીનો ધર્મ છે કે ધણીની સેવા ચાકરી કરી તેનો હુકમ ઉપાડવો.”

વીજળી કંઈ બોલી નહિ, તેને જતી રહેવાનું કરતી હોય એમ જોઈને નવલશા બોલ્યો—

“મને આ વિલાયતી જોડાની જોડો સાસપ્રાણુ જેવી વહાલી છે. માટે મને રાજી રાખવાને આ બધી જોડો એક પછી એક લુગડાના કટકાથી અને ઘ્રાશથી દહોઈને સાફ કરજે, અને સરખે સરખી જોડ હું તને બતાવું તેવી રીતે ગોઠવજે. આ પાવડીઓ પણ રોજ આમલીથી ઘોઈને અને લુછી કરીને જેમ ચકચકતી રાખીશ તેમ હું રાજી થઈશ, માટે તારે રોજ એ કામ કરવું.”

વીજળીએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ, નવલશાનું બોલવું નહિ સાંભળ્યું હોય, એમ એ તો થાંભલા પેઠે મુગીજ ઉભી રહી. નવલશાએ કહ્યું કે પેલી જોડ લાવ ને હું તને જોડા કેમ સાફ થાય તે શીખવું. બીચારી ખ્હીતી ખ્હીતી જોડાની જોડ લેવા ગઈ, પણ ગભરાઈ જઈને, કે પોતાને એવા કામની આવડત ન હોવાથી, નવલશાની જોડ પડી હતી તેમાંથી બતાવેલી જોડ ઉપાડવા જતાં, એ જુદી જુદી જાતના જોડા એણે લીધા. નવલશા હસતો હસતો જ્યાં જોડાની જોડ પડી હતી, ત્યાં વીજળી પાસે ગયો ને ખુશ મીનજથી વીજળીને સમજણ પાડી કે એ બંને જોડા જુદી જુદી જાતના છે, માટે બેનો દેખાવ અને ઘાટ સરખો લાગે તેવી જોડો લેવી. વીજળીને સમજણ પડે તે સાફ એણે કહ્યું કે એક પગમાં એક જાતનો અને બીજા પગમાં બીજા જાતનો જોડો પહેરાય નહિ, માટે હવેથી સરખી જોડ ઉપાડવાનું ધ્યાનમાં રાખવું.

એમ કહી નવલશા વીજળીને જોડા કેમ અને કેવી રીતે સાફ કરવા તે દેખાડવા લાગ્યો. “ડાખા હાથમાં સાફ કરવાનો જોડો ધરવો, કારણ કે જમણે હાથે લુગડા વતી સાફસુક કરવાનું સહેલ થઈ પડે; જમણા હાથમાં ધરીએ તો ડાખે હાથે સાફ કરવું ફાવે નહિ. ડાખા હાથમાં આ જોડાને હું કેમ ચઢાવું છું તે તું જો” એમ કહી નવલશાએ જોડામાં હાથ ધાલ્યો. “પછી, જમણા હાથમાં એક કટકો લઈને પ્રથમ જોડાનાં તળીયાંને ખુબ ઝાટકવાં કે પહેરતાં કરતાં તળીયાંને ધુળધુળ લાગી હોય તો ઉડી જાય. પહેલાં જોડાનાં તળીયાં જ સાફ કરવાં, કારણ કે પહેલાં ચામડું સાફ કરીને પછી તળીયાં સાફ કરવા જઈએ, તો તળીયાંની ધુળ પાછી ચામડાને લાગે. એ પ્રમાણે તળીયાંથી ધુળ ઝાટક્યા પછી કટકો મુકી દઈ ઘ્રાશ

લેવું ને આગળની પેઠે જ જોડાને ધરી રાખી, જ્યાં તળિયું ને ચામડું સીવી લીધેલું છે તે ભાગ, ઋશના વાળ અંદર જાય તેવી રીતે, ખુબ ધસવો કે ધુળી એકે રજ-કણ નજરે પડે નહિ. પછી પાછાં તળીયાંને કટકાથી ઝાટકવાં, એ પ્રમાણે તળીયાં આપણને મન પસંદ પડે એવી રીતે સાફ અને ધુળ વગરનાં થાય, ત્યારે એક બીજા સ્વચ્છ કટકાથી ચામડું ધસી ધસીને દહોવું. પાણીનો કે કાદવનો છાંટો ચામડાને વળગ્યો હોય તે ધસી ધસીને ન દેખાય એવો કરવો. જ્યાં કરચલી પડતી હોય તે ભાગ કે ઉપસેલ ભાગની કારો ખાસ ધ્યાન રાખીને સાફ કરવી. અંદરના ભાગમાં પણ કંઈ ધુળ લાગેલી જણાય તો તે કહાડી નાંખવી. જોડામાં જ્યાં રખરનો કટકો નાંખેલો છે તે ભાગને, અને જ્યાં ચામડાને ડેકાણે થોડાક ભાગમાં કપડું હોય તે ભાગને, લુગડાથી નહિ પણ ઋશથી સાફ કરવો. છેલ્લે સર્વ ભાગને કપડાથી ખુબ ઝાટકવા, એ પ્રમાણે કરીએ ત્યારે એક જોડો સાફ થયો ગણાય. મતલબ કે જોડાને જરાકે ધુળ કે કાદવનો દાઢ ન રહે એ પ્રમાણે મેં તને બતાવ્યું તેમ ઋશથી અને કટકાથી સાફ અને ચકચકતા કરવા. સોનાને અને રૂપાને જેમ ઓપ ચઢાવીએ તેમ વધારે ચકચકે, તેજ પ્રમાણે જેમ જેમ-જોડાને વધારે ધરીએ અને ઝાટકીએ, તેમ તે પણ વધારે શોભા આપે, ને જુના છે એમ કોઈ દહાડો જણાય જ નહિ। વળી એમ રોજની ખેવના રાખવાથી જે જોડો જ મહીના ચાલે તે બે વરસ સુધી પહેરી શકાય એવી રહે છે, ને જ્યારે જુઓ ત્યારે નવી ને નવી જ દેખાયા કરે. એ રીતે જોડાને રોજ સાફસુદ રાખવાથી આપણા ખરચમાં ઊગારો થાય છે ને એક જાતનું કરકસરપણું પણ એની મેળે આપણને આવડી જાય છે. વળી સાફ કરેલા અને ચકચકતા જોડો પહેરીએ તો આપણા પગ પણ સારા અને શોભીતા લાગે. લોકોને પણ આપણા સારા જોડો જોઈને આનંદ થાય ને આપણા મનમાં પણ ઉદ્ધાસ આવે છે। તું તો થોડું ધણું ભણેલી છે એટલે તને કહેવું પડે એમ નથી કે હાલમાં સુધરેલા અને કેળવાયેલા માણસની પરીક્ષા તો, તેના જોડાની સફાઈપરથી અને તેને કેટલી ઓછી ધુળ લાગેલી છે તેપરથી, સમજી લોક કરી લે છે. તે વાયુમાપક યંત્ર જેને અંગ્રેજીમાં બેરોમીટર કહે છે તેનું નામ તો સાંભળ્યું હશે. જેમ એ યંત્રથી વાયુનું માપ થાય છે તેવી રીતે, આપણા જોડાની સ્વચ્છતા ઉપરથી આપણી બુદ્ધિ, કેળવણી અને સુધરેલા વિચારનું માપ થાય છે. તને જોડાનું બીજું અને ખરામાં ખરું નામ તો યાદ હશે. એને કંટક લંબન પોથી કહે છે. કેટલાક અનાડી લોક એમ કહે છે કે કંટક લંબન પોથી એટલે ધર્મનું એકાદ પુસ્તક કે ચોપડી, કે જેથી કરીને આ સંસારરૂપ કંટકને ભાંગવાને આપણે શક્તિમાન થઈએ છીએ. પણ કંટક લંબન પોથીનો ખરો અર્થ તો મેં તને કહ્યું તેમ જોડો અને

જોડા જ છે. કારણ કે એ જોડા પહેરીને આપણે બહાર જઈએ છઈએ, કામકાજ કરીએ છઈએ, રળીએ કરીએ છઈએ, અને બે ઘડી આનંદમાં કહાડીએ છઈએ. માટે આ સંસારની અંદર આપણી કંટકરૂપ મુશ્કેલીઓ ભંજન કરવાને જે પોથી રૂપ વસ્તુ તે જોડા નહિ તો ખીજું શું ?”

નવલશાએ ખુબ કરી નાંખી હોં ! જોડા કેવી રીતે સાફ થાય તે વીજળીને ખતાવવા જતાં, એક પછી એક વાત એના મનમાં ઉભરાવા લાગી, ને જાણે કોઈ સમર્થ પંડિત વિદ્વાતાના કોઈ ગહન વિષયપર વ્યાખ્યાન આપે, ને બોલતાં બોલતાં હાથ ધરેલા વિષયની સાથે પોતાનું મન એકાકાર થઈ જાય, તેમ તેમ પોતાના વિચારોની પુષ્ટિમાં અનેક દાખલા દલીલો તેની નજર આગળ રમ્યા કરે, તેમ નવલશાને બન્યું. બોલતાં બોલતાં એણે પણ વીજળીને સ્પષ્ટ રીતે ખતાવી આપ્યું કે જોડાને સાફ અને ચક્રચક્રતા રાખવાથી અર્થશાસ્ત્રના કાનુન પ્રમાણે ને ખીજાં શાસ્ત્રો પ્રમાણે પણ કેટલા લાભો થાય છે. અલખત એનો વિચાર કંઈ ભાષણ આપવાનો નહોતો. પણ એકવાર જોડાના લાભો ખતાવવાને એની વાણીને છુટ મળી, એટલે એ વિષય પોતાને મનગમતો હોવાથી, સ્વાભાવિક રીતે અને વગર પ્રયત્ન, એનું મન જોડાના વિષયમાં તક્લીન થઈ ગયું, ને તેમ વાણીનો, દાખલા દલીલોનો, અને કથનનાનો પ્રવાહ, એક ખીજાની મર્યાદા ઉલંઘતો આગળ વધતો ગયો ! જે આગળથી વિચાર કરી રાખ્યો હોત તો આટલી છુટ અને સરલતાથી એનાથી બોલાત નહિ. એનું બોલવું પાછળથી ભાષણ રૂપ થઈ પડ્યું હતું, તેથી સાસ લેવાને માટે અને પોતાથી સાફ, અસરકારક રીતે બોલાયું હતું તેથી હરખાઇને, વીજળીના મનપર તેની કેવી અસર થઈ છે તે જોવાને માટે એ અટક્યો.

ખીચારી વીજળી ! જુદી જુદી જોડાની જોડ એણે હાથમાં લીધી ને નવલશાએ હસતાં હસતાં એની ભુલ ખતાવી, ત્યારથી પોતાના ધણીને પોતાની છેક પાસે આવતો જોઈને, એને તો લાજ અને શરમને લીધે એક જાતની કંપારી આવવા લાગી ! નવલશાએ જોડા સાફ કરવાની રીતિ વીજળીને ખતાવી તે વખતે એનું શરીર ધુજળું હતું, કે એ કોઈ આવશે, અને અમને આવી રીતે જોશે તો ! એની નજર તો ભોંય સાથે ચોંટલી જ રહી ! દૂરના કોઈ પર્વતપરથી પાણીનો ધોધ વહ્યો જતો હોય અને તેનો જે ભણકારો થાય, તેના જેવો જ ભણકારો એના કાન આગળથી વહ્યો જતો હોય એમ એને લાગ્યું. નવલશાનું બોલવું તો એ સમજી શકી જ નહિ. નવલશા વધારે ખીલતો ગયો ને એ તો ગાભરી પડતી ગઈ. રખેને કોઈ જોશે તો, એવી ખ્હીક લાગવાથી એ તો ત્યાંથી ભાગી જવાનું કરવા લાગી. એટલામાં

નવલક્ષા અટક્યો ને વીજળીની સાથું જોઇ રહ્યો. એને ખીટી અને ધુજતી અને લાજની મારી નીચી મુડી કરીને ઉભેલી જોઇને નવલક્ષાએ હસીને કહ્યું—

“પણ તું આટલી બધી ખીટીએ છે ને ધુજે છે શું કામ? હું તો તને જોડા કેમ સાફ કરવા તે બતાવતો હતો. એટલામાં સહેજ રીતે જોડાને સાફ રાખવાના લાભો કહેવા જતાં માફ મન ખીટ્યું, ને એક નહાનું સરખું બાષણ મારાથી અપાઇ ગયું. મારે મ્હોડેથી જોડાની અને પાવડીની મહત્તાની બધી વાત તું સાંભળીશ, ત્યારે તારા વિચાર પણ મારા જેવા થશે તેમાં કંઇ શક નથી! કારણ કે સ્ત્રીને પુરુષની અર્ધાંમના કહી છે, એટલે એકના વિચાર તે બીજાના વિચાર હોય જ. પણ તું આમ નહાસવાનું કરે છે ને હજી તો મારે તને જોડા સાફ કરવા સંબંધે ઘણું કહેવાનું છે.”

ખીચારી વીજળી હવે છેક ગભરાઇ ગઇ! નવલક્ષાના બોલવાથી કે એણે આવા અપૂર્વ વિચાર દર્શાવ્યા તેથી કંઇ તે ગભરાઇ ગઇ નહોતી. તે બાબતસર તો એના મનમાં હજી કંઇ વિચાર જ આવ્યો નહોતો, પણ આમ ધણીધણીઆણી ઓરડામાં એકલાં ઉભાં છે અને વાતો કરે છે, તે કોઇ જતું આવતું જોય તો કેવું શરમાવા જેવું થઇ પડે એમ વિચારી લજવાઇ જઇ ત્યાંથી એણે હરબહાને જતું રહેવાનું ધાર્યું. એ ત્યાંથી જીવ લઇને નહાસી જવાનું કરતી હતી તેને નવલક્ષા વારીને કહેવા લાગ્યો—

“આ તો મેં તને જોડા કેમ સાફ કરવા તે શીખવ્યું. એ તારે પહેલો પાઠ સમજવો. પણ હજી તો તારે બહુ બહુ શીખવાનું છે. જોડાની ધુજા ઝાટકી નાંખીને તેને સાફસુફ કીધા એટલે પતી ગયું એમ કંઈ નથી. તેને ચક્રચક્રતા કરવાને માટે તો બીજી ધણી ધણી રીતો છે, તે પણ મારે તને કહેવી જોઇએ. જોડાના ચામડાની જાત પ્રમાણે તેને ચક્રચક્રતા કરવાની જુદી જુદી રીતો છે. તને હજી જોડાનું ચામડું પારખવાની સમજણ પડી નથી, એટલે એ બાબત તને ઝાઝો ગમ પડશે નહિ. તોપણ હું તને ટુંકમાં કહી જાઉં છું, કે કેટલાક જોડા, જેવા કે કીડ લેધરના હોય તેને બ્લેકીંગ લગાડીને ધસીએ તો તે આરસી જેવા ચક્રચક્રતા થાય છે. વારનીશના કે ડાયમન્ડ લેધરના હોય તો તેને બ્લેકીંગ લગાડાય નહિ; તેને તો સેલેડ આઇલથી કે એવા બીજા તેલથી સાફ કરીએ તોજ તેનું રૂપ નીખરે. ઘોળા કે બદામી રંગના ચામડાના જોડાને જો તેલ લગાડીએ, તો છેક કાલાશ મારી જાય ને જોડી નકામી થઇ જાય. તેને સાફ કીઓલ નામનું વીલાયતી તેલ આવે છે. પણ તેના કરતાંએ તેવા ઘોળા ચામડાને ચક્રચક્રતા રાખવાનો ઇલાજ છે ને તે મેં પોતે ધણીવાર અજમાવ્યો છે. સાચું અને દુધ એકઠું કડી ખુબ શીજી-

શીણવાળું કરી તે જો ઘોળા ચામડાને લગાડ્યું હોય તો ચામડું મખમલ જેવું સુંવાળું થાય છે ને તેનો રંગ પ્રકાશી નીકળે છે. જોડાને ચક્રચક્તા કરવાની હજી પણ એક ચોથી રીત છે અને તે કંતાનના જોડાને લાગુ પડે છે. એવા જોડાને બ્લેડીંગ, તેલ, કે દુધ, અને સાણુ નકામો જેવો છે. નકામો છે એટલુંજ નહિ, પણ તેથી તેવા જોડા કોડીના થઈ જાય. કંતાનના કપડાના જોડાને તો ચાકનું પ્લોસ્ટર કે અસ્તર કરીએ તોજ શોભી નીકળે. ચાકને જેમ મેદા જેવો કરેલો હોય, તેમ તેનો બહાર વધારે આવતો જાય. જો જાડો કગરા જેવો ચાક હોય તો, બરાબર અસ્તર થાય નહિ ને ચાલતાં ચાલતાં ખરી જાય એટલે ઠીક લાગે નહિ. ”

“કંટક લંબન પાથીના આ બીજો પાઠ છે અને તે પહેલા કરતાં ઘણો અધરો છે. ચુકલીડના પાંચમા પાઠની પેઠે એ પાઠને તરી જવું જરાક કઠણ છે. પણ તું બણેલી કરેલી છે, એટલે તને ઝાઝી અડચણ પડશે નહિ. થોડા વખતમાં ક્યા ચામડાને તેલ જોઈએ, કે બ્લેડીંગ જોઈએ, કે સાણુ ને દુધ જોઈએ. કે ચાક જોઈએ તે તને આપોઆપ માલમ પડી આવશે !”

“કંટક લંબન પાથીના ત્રિજો પાઠ બહુ બારે નથી.”

“જોડાની ચામડાની જાત ઉપરથી અને તેની તરેહ ઉપરથી તેને જુદા જુદા નામથી અને રીતથી ઝોળખવામાં આવે છે. ચામડાની જાત, જેવી કે ડાયમન્ડ લેધર, ક્રીડ લેધર, કે વારનીશ વગેરે; આકાર અને ઘાટ પરથી નામ, જેમ કે, હોલબુટ એટલે આખા જોડા જે ઘુંટીની ઉપર સુધી પહેરાય છે તે. અડધા જોડાને શુઝ કહે છે જેમાં પગની ઘુંટી નહીં સરખી દંકાય છે. તેથી અડધાને સ્લીપર્સ કહે છે. સ્લીપર્સના બીજો અર્થ સપાટ પણ થાય છે. પણ સ્લીપર્સ અને સપાટમાં એક લેખે ફેર હોય છે. એ તો જાણે જોડાના આકારની અને ઘાટની વાત થઈ. હવે એક જ ચામડાના અને એક જ ઘાટના જોડા હોય, પણ તેની તરેહપરથી તેનાં જુદાં જુદાં નામ હોય છે. જેમ કે કંટ કરેલા, એટલે જે જોડાના પંજના ભાગમાં સીધી અને જાડી પાતલી લીટીઓ ઉપસેલી હોય તેને કંટ કહે છે, ને એવા જોડાને કંટવાળા કંટ કરેલા કહેવાય છે. બટન હોય તો બટનવાળા, કંટ અને બટન બંને હોય તો કંટ બટનવાળા એમ કહેવાય છે. ચેક એટલે જે ચામડાને નહાની નહાની ચોકડીઓ પાહેલી હોય છે તે ચેકની જોડા કહેવાય છે. ચેકના ચામડાને કંટ બટન હોય તે ચેકના કંટ બટનવાળા એમ ઝોળખાય છે. તેવી જ રીતે ડાયમન્ડ લેધરના, ક્રીડ લેધરના અને વારનીશના આખા કે અડધા જોડા હોય, ને કંટ કે બટન કે બંને હોય, તો તે તે પ્રમાણે ઝોળખાય છે. નીચેનું તળિયું, એકવડું હોય તો તે સ્કીંગલ સોલના અને બેવડું

હોય તો ડબલ સોલના, એવી એવી એક જોડામાં અનેક ઘાટ અને તરેહ આવવાથી તે પ્રમાણે અનેક નામો રાખવામાં આવેલાં છે. વળી જોડાને દોરીથી બાંધવાની પણ ભુદી ભુદી રીત અને ફેશન હોય છે. પણ એવી પરચુરણ બાબતો તને આજે કહેવાનું કાંઈ કામ નથી. પણ તું જરી થોભ તો ખરી. નકામી લાજતી હોય એમ જવાનું શું કામ કરે છે. એવી ખોટી અને જંગલી લાજ રાખવી એ કંઈ તારા જેવી ભણેલી યૈરીનું કામ નહિ.”

નવલશાનું છેલ્લું ખોલવું સાંભળ્યું નહિ સાંભળ્યું ને વીજળી ત્યાંથી ઉભી પુંછડીએ બહાર નીકળી. પોતે જોડાની બાબતમાં સપ્રમાણ અને અસરકારક રીતે બોલ્યો હતો એવા વિચારથી નવલશા પોતાના મનથી પ્રસન્ન થયો હતો. એક દહાડાના ઉપદેશમાં, ધણીની સેવા બજાવવાના કામમાં વીજળીને સારી રીતે પાવરથી કાપી તેથી એણે વીજળીને જતી અટકાવી નહિ. પરંતુ એ બીચારી પાંચ સાત ડગલાં નહિ ચાલી હોય, ને નવલશાને પાવડીની વાત યાદ આવી કે તે સંબંધે તો વીજળીને એણે કશુંએ કહ્યું નહિ. તેથી ઘાટો પાડીને એણે કહ્યું— “અરે ઉભી રહે, ઉભી રહે, એક ખરી વાત તો તને કહેવી રહી જાય છે. વીજળી તો ઉભી રહેવાને બદલે દોડતી હોય તેમ ડગલાં ભરવા લાગી; એટલે નવલશા એની પાછળ દોડ્યો ને એનો હાથ પકડી કહેવા લાગ્યો—

“તારા ધણીનું કહેવું તું આજ પ્રમાણે માનીશ કે, અને તેની આજ્ઞા તું આજ પ્રમાણે ઉપાડીશ કે! હું તને ઉભી રહેવાનું કહેતો હતો ને તું તો ભાગી જતી હતી! તને એટલો વિચાર નહિ આવ્યો કે મારે ખરા મુદ્દાસર વાત કરવી હશે માટેજ તને બોલાવતો હોઈશ. હવે તારે મારી શરમ મુકી દેતાં અને માફ કહ્યું માનતાં શીખવું જોઈએ. હું તને એમ કહેવા જતો હતો કે કંટક ભંજન પોથીના એક ચોથો પાઠ છે. પણ તે તો હું તને કહીશ ને તરત આવડી જશે. વળી જોડાની વાત કરું ને પાવડીનાં વખાણ ન કરું, તો કોઈ દહાડો તારા મનમાં એવો વિચાર આવી જાય કે જોડા કરતાં પાવડીનો મહિમા ઓછો હશે! જો, આ પાવડીઓ છે, એનો ઘાટ અને આકાર ઉડીને આંખે વળગે એવો છે. એને સાફ કરતાં તો તને ઝટ આવડી જશે. જેમ વાસણને આમલીથી ઉભળીએ, તેમ પાવડીઓને પણ આમલીથી ધસીને ખુબ ધોવી ને પછી કેરા કટકાથી ખુબ દ્હોવી, એટલે પાવડી ઓપ ચઢાડાવ્યો હોય એવી ચકચકતી થશે. આમલીથી પાવડીઓ જો કે ચકચકતી થાય છે ખરી, ને થોડીક વાર સુધી તો બહુ સારી દેખાય છે, પણ પાછળથી આમલીને લીધે એક જાતની ઝાંખ મારી જાય છે. માટે આમલીથી પાવડીઓને ધસીને દ્હોઈ નાંખ્યા પછી, તે છેક સુકાઈ જાય ત્યારે, એક જાતની વિલાયતી

માટીનો લુકા આવે છે તેનેથી ખુબ ધસી હોય, તો એનો ચળકાટ ન્યારે જુઓ ત્યારે જાંખ મારવાને બદલે એક સરખો ને એક સરખો રહે છે. માટે પાવડીને સાફ કરવાને આમલીનો અને વિલાયતી રેતીનો ઉપયોગ કરવો. કંટક લાંબા પોથીનો એ ચોથો અને સૌથી સહેલો પાઠ તો ખલાસ થયો. પણ તું જ અને આ પાવડીને આમલીથી ખુબ ધસીને દ્હોઈ કરીને લઈ આવ, પછી તેનાપર રેતી કેમ ધસવી તે હું તને બતાવું. પાવડીનો મહિમા મારા જેવા થોડાક લોક જાણે છે કે એમાં શું શું ચમત્કારો ભરેલા છે. આગળ જતાં તને બધો ખુલાસો કરીશ ત્યારે તારી પણ ખાતરી થશે કે પાવડીને સિદ્ધિ ગણેલી છે તે બરોબર ખરૂં છે, પણ આ બાબત મહારાજે અમને વધારે બોલવાની ના પાડી છે, માટે હું વધારે કહી શકતો નથી. તથાપિ એટલું તો ખરૂં કે અસલના વારામાં અને હાલના જમાનામાં વેરાગી લોક પાવડીઓ પહેરે છે, ને આપણે સુધરેલા લોક જોડા, વિલાયતી બુટ શુઝ વગેરે પહેરીએ છઈએ, પણ તેથી કરીને તો ઉલટું એમ સિદ્ધ થાય છે કે પાવડી અને વિલાયતી જોડા સમાન પદવીના અને સરખી મહત્તાવાળા છે.”

હવે તો વીજળી છેક અધીરી પડી ગઈ હતી. નવલશા ઝોરડાની અધવચમાં એને ઉભી રાખીને, અને પોતે એની પાસે હાથમાં પાવડી સાથે ઉભો રહીને, ઉપર પ્રમાણે બોલતો હતો. વીજળીએ હવે લાજ શરમ છેક મુકી ને ધણીનું બોલવું માન્ય ન કરતાં, સાંભળવાનું છોડી દઈ, લાગ આવ્યો ને એકદમ ઝોરડાની બહાર મુઠી વાળી દોડી ગઈ. નવલશા તો—“ પાવડી અને વિલાયતી જોડા સમાન પદવીના અને સરખી મહત્તાવાળા છે”—એટલું બોલતો બોલતો, વીજળી ત્યાંથી પલકારાની પેઠે પલાયન કરી ગઈ તેનો વિચાર કરતો જ ઉભો રહ્યો!

પ્રકરણ ૫૭ મું

વિક્રદ વિનાદ ચોપાનિયું

(ચોપાઈ) ત્રિશ્વર નામ ધણીના સાર, દેવો બાઈ ઉપાટે બાર,
હીરો મોલી કવેરદાસ, દામ મળે નહિ ખોટો પાસ.
નામે હોયે મુશળ જસુ, તે આંખે નહિ દેખે કશું;
નામ મહિમા રાખે કાય, એવો તો જન વિરલો હોય. (રામજીભટ.)

ત્રિજો દહાડે બરોબર ઠેરવેલે વખતે આનંદચંકર નવલશાને ઘેર જવા નીકળ્યો. એકાદ ચોપાનિયું—છાપું—પુસ્તક કહાડીને ગ્રંથકર્તા તરીકે બહાર પડવાની એના મનમાં નહાનપણથી જ ઉમેદ હતી. પણ તેવા કામમાં પૈસાની જોગવાઈ જોઈએ, તેથી એની

મનકામનાઓ આજ દિન સુધી મનમાં અને મનમાંજ વિરામ પામતી હતી. એણે પૂર્વે નવલશાને ઘણીવાર સમજાવ્યો હતો કે ગ્રંથકર્તા અને કવિતરીકે કેવી સહેલી રીતે કીર્તિ અને પ્રસિદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય છે, અને આગળ ઉપર દ્રવ્ય પણ હીક સંપાદન થાય છે. પરંતુ તેવા કામની ખટપટનો નવલશા કાયર હોવાથી અત્યાર સુધી એણે હા પાડી નહોતી, આનંદશંકરને ના કહી નાખુશ કરવાને બદલે હીક છે, હીક છે એમ કહી, વાણીઆલાઈની પેઠે એ હાથતાળી આપ્યા કરતો હતો. પરંતુ પરણીને મુંબઈ આવ્યા પછી પૈસા સંબંધે પોતાનો હાથ બહુ સંકોચમાં આવી પડેલા નવલશાએ જોયો. તેની સાથે હવે એ પરણ્યો ક્યો એટલે માણસની વલોટમાં આવ્યો, માટે કંઈ ધંધો ઉલ્લમ પણ કરવો જોઈએ એમ એને લાગ્યું. પરીક્ષાથી તો એ હવે છેક કંટાળી ગયો હતો તેથી શું કરવું તેના વિચાર એના મનમાં સાલ્યા કરતો હતો. તેટલામાં આનંદશંકરે ચોપાનિયું પ્રગટ કરવાની વાત કહાડી. તેના બોલવા પરથી નવલશાને લાગ્યું, કે ચોપાનીઆથી તરત તો નહિ, પણ આગળ ઉપર ખીસાખરચી જેટલું નીકળી રહેશે. એ મસે ઠાલી બેઠો બેઠો કંઈ કરતો નથી, એવા લોકના અપવાદમાંથી પોતે મુક્ત થશે. પરીક્ષા આપવા નહિ જવાનું પણ તે એક કારણ થઈ પડશે, તેથી ચોપાનિયું કહાડવાની વાત આ વખતે એના મનમાં તરત ગોઠી ગઈ ને તે કામ ઉપાડવાનું એણે નક્કી કાઢ્યું. આનંદશંકરને તો એટલું જ જોઈતું હતું, એટલે એના આનંદનો તો પાર રહ્યો નહિ. એ દહાડા સુધી ચોપાનીઆ સંબંધે એણે પોતાના મનમાં અનેક વિચારો ચલાવ્યા કીધા. જે જે યાદ આવતું ગયું ને શંકાઓ થતી ગઈ તેની એક કોરી ચોપડીમાં નોંધ લેવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે તૈયાર થઈને ત્રિજે દહાડે બરાબર અગીઆરના ટકારા સાથે એ નવલશાને ઘેર આવી પહોંચ્યો. આજે એના મ્હોની છપ્પી હરખથી છવાઈ ગઈ હતી. એક હાથમાં છતરી ને એક હાથમાં ગુજરાતી ભાષામાં નીકળતાં અનેક ચોપાનીઆંનો જથ્થો અને પોતાની નોટ છુક સાથે, વિચારમાં છેક નિમગ્ન થઈને નીચી મુડીએ એ ચાલ્યો આવતો હતો. ખુશ મીઠજથી છતરીને ફેરવતો ફેરવતો એ નવલશાના ઓરડામાં દાખલ થયો. નવલશા જમીને તરત જ ઓરડામાં બેઠો હતો અને વિચાર કરતો હતો કે હજી વીજળી એની જોડે લાજ મુકીને બોલતાં શીખી નહોતી. વળી વિલાયતી જોડા સાફ કરવાનું એણે વીજળીને બતાવ્યું હતું, તે પ્રમાણે પણ હજી, તે કરતી નહોતી. તેના વિચાર કરતો નવલશા કાચ ઉપર બેઠો હતો, એટલામાં આનંદ-શંકર ત્યાં આવ્યો. એણે ચોપાનીઆંનો જથ્થો બહુ જતનથી ટેબલપર મુક્યો ને મ્હોડું મલકાવતાં નવલશાને પુછ્યું.

“વોટ (કેમ) કરાણાદાસે અઘાપિ આગમન કીધું નથી? મેં એને એક્સ-ટલી (બરાબર) અગીઆર વાગ્યાનું એપાઇન્ટમેન્ટ (મળવાનું) કીધું હતું ને શું થયું? બધા દિવસમાં ટુડે (આજે) તો એણે વિશેષે કરીને ટાઇમસર આવવું જોઈતું હતું.”

“એ તમારી વાટ જોતો દુકાને તો બેસી નહિ રહ્યો હોય.”

નોન્સેન્સ (નહિ) મેં એના લક્ષમાં રહે એમ કહ્યું હતું કે આપણે અહીં જ બેઠા થઈશું.”

“કંઈ શીકર નહિ, એ હમણાં આવી પહોંચ્યો.”—નવલક્ષાએ કહ્યું—“આપણે આપણા ચોપાનીઆની વાત ચલાવો, આ તમે આટલાં બધાં ચોપાનીઆં શું કામ લઈ આવ્યા છો?”

“ના, એના વગર વાત આરંભીએ તો બધી અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય”—આનંદ-શંકરે કહ્યું “ને એ આવે ત્યારે વળી પાછું બધું આવાહન કરવું પડે. વળી આપણે ત્રણ જણા સાથે મળી આ કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થયા છઈએ, માટે પ્રથમ આરંભ તો ત્રણે જણા હોઈએ ત્યારે જ કરવો. તમે કંઈ ચોપાનીઆ સંબંધે વિચાર કરી નોટબોટ કરી રાખી છે કે નહિ?”

“ના, પણ મેં વિચાર તો કરી રાખ્યો છે કે પહેલા જ અંકમાં એક વિષય પાવડી અને સિદ્ધિ સંબંધે ને બીજો લમના કુચાલ વિષે હું લખીશ, પણ તેની નોટબોટ તો કંઈ કીધી નથી.”

“નેવર માર્ડન્ટ” (કંઈ શીકર નહિ)—“આનંદશંકરે કહ્યું”—મેં સર્વમુખથી એ વિષય મારા મનમાં આનિશ્ચયાન્ત ધારી રાખ્યો છે. ઈશ્વર કરશે તો આપણે કોઈ વાતે અંતરાય નહિ આવે, બટ નાઉ (પણ હવે) કરાણાદાસ આવે તો બહુ સાર થાય. કારણ કે આપણે જે જે વાત કરશું તેમાં ચોપાનીઆનો વિષય જ પ્રાદુર્ભાવને પામશે, એટલું બધું આપણું મન એમાં વ્યાપ્ત થઈ ગયું છે. પણ રહો, મને એક વાત યાદ આવે છે, તમે તે દહાડે કેશવલાલે રજતપુરમાં પુલસુંધણું ચોપાની જે વાત કીધી, તે કથા મેં મમતારામને એક દહાડો સહેજ ગયો હતો ત્યારે કરી. મમસદૃશ એણે પણ એવું જ અનુમાન બાંધ્યું, કે તમે ધારો છો તેમ, એ કંઈ વિલાયત જવાના અને પુનર્લમના સુધારાનો પ્રત્યુત્તર ન આપી શક્યો, તેથી પલા-યન કરી ગયો ન હોવો જોઈએ. પણ તદ્વિષયમાં કંઈ ગૂઢતમ બેદ સમાયલો છે.”

“તમે લોક વાતનું વતેસર કરો ત્યાં લાઇલાજ”—નવલક્ષા ઓઠ દાખીને તિરસ્કાર કરતો બોલ્યો—“પણ એમાં હેરમ કે બરમ માનવાનું રતીમાત્રએ કારણ નથી. વગર કારણે એ ત્યાંથી નહાતી શું કામ ગયો?”

“જરૂર સો. (એમજ.) કાઈ બાઈને માથેથી એણે ચોરીના આરોપ નિવાર્યો કેની? હવે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે, ગામના છટ્ટા ખુલ્લામાં, નગરના માર્ગોથી અજાત હોઈને, કેશવલાલ ત્યાં કેવી રીતે જઈ શકે? એન્ડ એટ ધી રાઇટ મોમેન્ટ (તે ખરી એનની વખતે) બાઈની વહારે ધાય, માટે તેમાં કંઈ અવશ્ય બેદ છે એમ અમારું ધારવું છે.”

“પણ એમ હોત તો કેશવલાલ પોતેજ તેમ ન કહેત?”

“કેશવલાલ એમ કહેતા નથી તેથી તો અમારા કનકદ્યુઝનને (નિશ્ચયને) અધિક પુષ્ટિ મળે છે કે એમાં કંઈ મીસ્ટરી (બેદ) છે. પણ મમતારામ તમને એક બે દિવસમાં મળવા આવનાર છે, તેની વાત સાંભળશે ત્યારે તમારી શંકા નિવારણ થશે.”

એટલામાં ત્યાં કંઈજાદાસ આવ્યો ને કેશવલાલની વાત અટકી. આનંદ-શંકરે અધીરા પડીને મોઢું આવવાનું કારણ પુછ્યું. કંઈજાદાસે ખુલાસો કરીને કે એક અડીએલ જેવો ધરાક આવ્યો હતો તેની મરજી સાચવતાં દીલ થઈ. “ભાઈ અમારે તો ધરાક રાજી રાખવાના રહ્યા, એટલે પરાધીન તો ખરા.”

“હા.”—આનંદશંકરે કહ્યું—“વિદ્યા સિવાયના સકલ વ્યાપાર અને ઉદ્યમમાં પરાધીનતા છે. દુકાન માંડવી કે વ્યાપાર કરવો તેમાં પણ નોકરીના જેવી જ પરતંત્રતા છે પરંતુ આપણું ચોપાનિયું, અબ્યુદયને પામ્યું અને તેમ થવાના ઘણા ઘણા સંભવો છે, તો આપણે નિઃશંક સ્વતંત્ર થઈશું. ચાલો, હવે પ્રસ્તુત વિષય ચર્ચા-વીએ.” એમ કહી આનંદશંકરે પૂર્ણ ઉદ્ધાસ અને ઉત્સાહથી આણેલાં ચોપાનીઆં ટેબલપર છુટાં કરી દીધાં અને પોતાની નોટબુક ઉઘાડતાં એ બોલ્યો—

“મેં તમને તે દહાડે એમ કહ્યું હતું કે આપણે બતરીસ પૃષ્ઠનું ચોપાનિયું કહાડવું. તેના વ્યયાર્થે રૂપીઆ પાંચસો બેઘશે. સબરેકીપસનના રૂપીઆ બસો આવશે, એટલે આપણે પોણાસો એંસી રૂપીઆ કહાડશું તો ચાલશે. પણ એના પુંઠાની પાછળ આપણે વરસ દહાડે રૂપીઆ પચ્ચીસ તીસનો વ્યય થશે. કેમકે સાઈ મળનું મુખપૃષ્ઠ નહિ હોય તો ચોપાનિયું પોષાય નહિ. વળી કાગળ અને છપા-મણી સારાં હોય તે સારાં જ, એટલે તમામ રીતે ચાર ફારમના ચોપાનીઆનો આપણે જસો મુદ્રાનો વ્યય ધારવો. પરંતુ તેમાં મુખપૃષ્ઠ પણ આવી જશે. પણ મુખપૃષ્ઠનો વ્યય આપણે અન્ય રીતિએ વાળી લઈશું. પુંઠાની ત્રણે બાજુએ આપણે એડવર્ટાઇઝમેન્ટસ (જાહેર ખબર) છાપવા દઈશું તો આપણે ચતકિચિત પણ લાભ જ થશે.”

“હા. હા એ યુક્તિ તમે ઠીક બતાવી!”—અંને જણા બોલી ઉઠ્યા.

“અરે, તમે સાંભળો તો ખરા” —આનંદશંકર હરખાધને બોલ્યો—“એવી જાહેર ખબર જાપવા દેવી તે ઉપરથી મને એક નવીન તરંગનું સ્ફુરણ થયું કે આપણે વધારે એડવર્ટાઇઝમેન્ટસ (જાહેર ખબર) જાપાવવાની મળે, અને તેનાં વધારે પાનાં આપણે બહાર પાડીએ, તો જાહેર ખબરની જાપામણી ખાતે જ આપણને સારો લાભ થાય. પરંતુ ચોપાનીઆનાં પાનાં વધારવાં પડે તેથી બચ જસો મુદ્દાની બહાર જાય. માટે બોલો, એ બાબતમાં આપણે શું કરવું?”

નવલજ્ઞાનો વિચાર વધારે ખરચ થાય તો તે કરવાનો હતો. કચ્છાદાસ કહે કે પહેલાં તો ખરચતો અંદાજો રાખવો તેજ ઠીક છે. પહેલાથી જ પહેળો પથારો પાથરીને બેસીએ તો, કાલુ જાણે, આગળ ઉપર બારે પડે. આનંદશંકરે પણ એવાજ વિચાર આપ્યા, તેથી આખરે એમ ઠ્યું કે હાલ તરત તો પુંઠાની ત્રણ બાજુપર જ જાહેર ખબરો જાપવી.

“હવે” —આનંદશંકર જાણે કેરી સુસતાં મ્હોં મલકાઈ જતું હોય તેવી રીતે પુર આનંદથી અને પોતાનો ધાટો કંઈક ધીરો કરતો બોલ્યો—“આપણે મુખ્ય મુદ્દાના વિષય પર આવીએ, કે જેના ઉપર આપણા ચોપાનીઆનું ભાગ્ય ડીપેન્ટ થાય છે (આધાર રાખે છે.) માટે એ વિષય પરત્વે આપણે પરિપક્વ વિચાર કરીને કામ કરવું.”

બંને જણા આનંદશંકરનું આવું લાંબું મંગલાચરણ જોઈને તેના સામું એક ટગરે અધીરા પડતા બેઠી રહ્યા.

“કેમ વાર, આ વિષયને ઉદ્દેશીને તમે સંકલ્પની પરંપરા નથી ઉઠાવી વાર?” આનંદશંકર રોજ મારતો અને હરખાતો બોલ્યો—“ચોપાનીઆનો સૌથી ઇમ્પોર્ટન્ટ (અગત્યનો) વિષય શો? ચોપાનીઆને શું અભિધાન આપવું તે; કે જેના ઉપર તેના વિસ્તારનો, કીર્તિનો અને આપણી પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન અવલંબન કરે છે. જેવું નામ તેવી શોભા. ચારુ અને મનહર અભિધાન હોય તો હરકોઈ ચોપાનિયું સારા સુકનમાં બહાર પડે છે, એમ માઈ તો ધારવું છે. શામળબટ કહે છે કે “નામ મહિમા રાખે કાય, એવા તો જન વિરલા હોય.” માટે આપણે તો આપણા ચોપાનીઆના નામનો મહિમા રહે એમ કરીએ, તોજ આપણે વિરલા ખરા!

“મैं તો તમને પ્રથમથી જ કહ્યું હતું કેની” —કચ્છાદાસ છુટી પડતો હોય એમ બોલ્યો—“કે મને તો આવી કડાકુટ જેવી બાબતમાં નવા નવા વિચાર જડવાના નથી. આપણે તો તમે કહેશો તો નકલ કરવા જેવું, જેમાં અશ્લેષ ન જાપરવી પડે તેવું, કામ કરીશું.”

“સાજો, મને તો એના વિચારજ સુખ્યો નહિ” —નવલજ્ઞાએ કહ્યું.

“અરે, મને તો એને શું નામ આપવું તેના વિચારમાં અને વિચારમાં”—
આનંદશંકર બોલ્યો—“એક રાત તો નિદ્રા ન આવી! નામ આપવામાંજ આપણી
બુદ્ધિ અને ચોગ્યતાની પરીક્ષા થઈ જાય છે। મેં તો સંખ્યાબંધ અભિધાનો સોધી
અને જોડી કહાયાં છે, અને હવે આપણે ત્રણે એકમત થઈને એકાદું નામ સ્વીકાર
કરવાનું છે”—એમ કહી આનંદશંકર પોતાની નોટબુકમાંથી નામો વાંચવા લાગ્યો—

“આર્યનીતિદર્શક, આર્યવિદ્યાસાગર, આર્યોત્કર્ષવર્ધક, આર્યબુદ્ધિ,
પ્રભાકર, આર્યસુધાકર, આર્યતત્ત્વ, આર્યવાતસદય.”

“તમે બધાં નામ સોધ્યાં છે તેમાં બધે પ્રથમ આર્યજ આવે છે કે શું?”
નવલક્ષ્યા અધીરો પડીને બોલ્યો—“પણ મને તો એ આર્ય નામ સાંભળીનેજ
કંટાળો આવે છે! આપણાં બધાં ખરાં ચોપાનીઆમાં જ્યાં ત્યાં એજ નામ હોય છે.”

“એ નામ મારા મનથી પણ વાયડું પડી ગયું છે”—કરુણાદાસ નવલક્ષ્યાને
ટેકો આપતો બોલ્યો—“આર્યસમુદય, આર્યજ્ઞાનવર્ધક, આર્યમિત્ર, આર્યબંધુ-
આર્યસિંહ અને આર્યપુરુષાર્થ વગેરે વગેરે આર્યોનાં નામનાં ચોપાનીઆંની તો
હવે સીમા રહી નથી! માટે હવે એ શબ્દ દૂર મુકીને આપણે વાત કરવી.”

“હા”—નવલક્ષ્યાને ટેકો મળ્યો એટલે એ હરખાઈને બોલ્યો—“જો આપણે
પણ આર્ય શબ્દથી શરૂ થવું નામ આપણા ચોપાનીઆનું રાખશું, તો બીજા
રેડીઆળ ચોપાનીઆં સાથે આપણાં ચોપાનીઆંની પણ કદર પીણાનાશે નહિ.”

“તમે જેમ કથો છો તેવો વિચાર કંઈક મને પણ ઉઠ્યો હતો ખરો”—
આનંદશંકરે જવાબ આપ્યો—“કે જુની રીત પ્રમાણે અભિધાન પાડવામાં ઝાઝો
લાલ નથી. કોઈ અપૂર્વ નામ અપૂર્વ શોધા આપે એવું રાખવું જોઈએ. વળી આપણે
વિચાર કરવાનો છે કે ચોપાનીઆંનો નામપરથી તેની નીતિ અને રીતિ બંધાઈ જશે.
જો આપણે આર્ય નામ રાખીએ, તો પછી ગમે તે વિષય લખશું, તથાપિ આપણને
એવો આશય રાખવો પડશે કે આર્ય નીતિરીતિ અને વિચાર સર્વોત્કર્ષ હતા અને
છે. જો કોઈ બીજું એવું નામ હોય તો, પછી યુરોપસ્થ રીતિના કે વિદ્વાના કોઈ
કોઈવાર વખાણુ કરીએ તો ચાલશે. પરંતુ એકવાર આર્ય નામ આપ્યું કે બસ
પછી થઈ રહ્યું! યુરોપસ્થને નામે આપણે તિરસ્કાર બતાવવો પડશે ને શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ
આપણું આર્યત્વ છે, એવી પૌલીસી (રીતિ) આપણને ગ્રહણ કરવી પડશે।

“ના ભાઈ,”—નવલક્ષ્યા અધીરો પડીને બોલ્યો—“એવી પૌલીસી મને
તો પાલવવાની જ નથી. સુધરેલા દેશનાં બધાં રીતરીવાજો આપણામાં દાખલ થવાની
જરૂર છે, અને તેવી બાબતો આપણા ચોપાનીઆમાં ચરમાવવી જોઈશે. ત્યારેજ

આપણા દેશને લાભ થશે. જે આર્ય નામ રાખી એક જાતનું બંધન આપણે હેારી લઇએ તો કેમ પાલવે ? જે કે હું કંઈ તમામ આર્ય રીતિને વખોડતો નથી.”

“ના ના, આપણે તો જેમ ખુલ્લું મેદાન રહે તેમ કરવું એજ સાચું છે”—કરુણાદાસે ટેકા આપ્યો—“ધારો કે આપણે એકાદવાર કોઈ વિષય જાઓ નહિ, તેવી વખતે એકાદ અંગ્રેજી સારા પુસ્તકમાંથી થોડું બાષાંતર મુકી દઇએ તો આપણું ગાડું ચાલે. પણ તેમ કરવામાં તમારા કહેવા પ્રમાણે આર્ય નામ રાખવાથી એક જાતની અડચણ આવે તેમ છે, માટે બનતા સુધી આર્ય નામ ન અપાય તો સારું, નહિ તો પછી—

“અરે પણ”—નવલશાને નવું સુજી આબું હોય એમ એ બોલ્યો—“અંગ્રેજીમાંથી બાષાંતર નહિ કરીએ તો પછી મારે શું કરવું ? મને સંસ્કૃત તો આવડતું નથી.”

“તમારા વિચાર જેડે એક રીતિએ હું એકમત થઇ શકતો નથી”—આનંદશંકર બોલ્યો—“તમારા મનમાં ભીતરથી હજી નિશ્ચય નથી કે આપણી કે યુરોપ-સ્થલોકની નીતિરીતિ સારી છે. એન્ડ એન અકાઉન્ટ ઓફ ઘેટ (અને તે કારણથી) તમે આવી રીતે કથન કરો છો. પણ હું કહું છું કે”—આનંદશંકર પોતાનો હાથ ટેબલ પર ઠોકતો બોલ્યો—“આપણી આર્ય વિદ્યા, આર્ય નીતિરીતિને ગમે તે ખરાબમાં ખરાબ પણ આર્યની સાથે, પાશ્ચાત્ય કોઈ પણ વિદ્યા નીતિરીતિએ બરોબરી કીધી નથી, કરતી નથી ને કરવાનીએ નથી, એ તમે સત્ય જાણજો ! તથાપિ એટલું ખરું કે આપણામાં સોમાં તેવું ચોપાનીઆં આર્ય નામથી શરૂ થાય છે એટલે એ નામ લોકમાં કંઈક વાયડું પડ્યું છે; માટેજ—નહિ કે તમારા ઉપર કહેલા વિચારો પરથી—આપણું ચોપાનિયું આર્ય નામથી બોગીન (શરૂ) ન કરવું એ વાત હું એકસેપ્ટ કરું છું.”

“ત્યારે હવે શું નામ આપવું”—કરુણાદાસે પુછ્યું—“એકાદ દારસી નામ નૂરે એલમ, ગુલ અફશાન, કુરસદ, અવચવ જેવું આખું હોય તો કેવું સાચું ?” નવલશાએ પુછ્યું—“આપણે બ્રાહ્મણી નામ આપીશું તો આપણા ચોપાનીઆના પારસી મુસલમાનો ગ્રાહક થશે નહિ.”

“ઓછા ધરાક થાય તેમાં આપણને ટોટો છે, માટે આ પણ એક વિચારવા જેવી બાબત છે”—કરુણાદાસે ટેકા આપ્યો.

“તેમજ સંસ્કૃત નામ નહિ આપીશું તો”—આનંદશંકર બોલ્યો—“ગુજર્જર વર્ગમાંથી ઘણા થોડા આપણું ચોપાનિયું ખરીદશે, માટે એ તો આમ ગણો કે આમ, પણ હીસાબ સરખો છે; વળી મને એવાં એવાં નામોને માટે અત્યંત અરુચિ

અને ડીસ્ટ્રેસ્ટ (છીટ) છે. આપણી પૂજ્ય દેવવાણીમાં એવા એવા મનહર શબ્દોની ક્યાં ન્યૂનતા છે કે પારકાની આપણે આશા ધરવી! એ તો ચોરીમાંથી દાંત દેખાડવા જેવું થાય છે.”

“એવા એવા અને મનહર શબ્દોની જ્યારે ન્યૂનતા નથી”—નવલક્ષ્યાએ હસીને કહ્યું—“ત્યારે તમે વાક્યે વાક્યે એક બે અંગ્રેજી શબ્દ થું કામ બોલો છો ?”

“મને એ ખરાબ હુબીટ (ટવ) પડી ગઈ છે. અંગ્રેજી જ્ઞાનામાં પારસી મારટર અને પારસી વિદ્યાર્થીઓના સંસર્ગમાં આવવાથી મને એ કલંક લાગ્યું છે. પરંતુ મને પણ ધણી વાર વિચાર થતો હતો કે મારા આર્ય અભિમાનની જોડે એ હુબીટ તિરસ્કરણીય છે. અધુના તમે મને ઠપકો આપો છો તો જાઓ, આજથી ગુજરાતી બોલતાં અંગ્રેજી એક શબ્દ નહિ વાપરવાને આઈ વીલ કુ માર્ષ ખેસ્ટ (મારાથી બનતું કરીશ.) તમને થેન્ક્સ આપું છું અરે ભુલ્યો—તમારો ઉપકૃત છું.”

“પણ ત્યારે આપણે ચોપાનીઆને નામ થું આપવું”—કરુણાદાસે પુછ્યું.

“તમે સાંભળો તો ખરા, હજી મારા નામનું કેટલોગ ક્યાં પુરું કીધું છે. આર્યનામ પડતાં મુકતાં પણ ખીન્ન ધણાં નામો છે. મને જે જે જડેલાં તે આ રહ્યાં.” એમ કહી આનંદશંકર પોતાની નોટ બુકમાંથી ફરી નામો વાંચવા લાગ્યો—

“સંસારસુધા, સંસારાર્ણવનોંકા, સંસારતારિણી, સંસારાદર્શી, સંસાર-દર્પણ, સંસારનિમજ્જન, સંસારમૃગજલ, સંસારસોપાન વગેરે ધણાંક નામો છે. પરંતુ સંસાર શબ્દ આપણે સ્વીકાર્યું તો સંસાર મિથ્યા અને ખોટો છે એ નીતિને અનુસરીને આપણે લખાણો કરવાં પડશે.”

“આવાં આવાં”—નવલક્ષ્યા ગભરાઈને બોલ્યો—“સંસારસુધા ને સોપાન ને નિમજ્જન જેવાં ન સમજણ પડે તેવાં અટપટાં નામો તો કંઈ કામનાં નહિ.”

“બહુ લાંબાં નામો એક લેખે સારાં તો નહિ”—કરુણાદાસે કહ્યું. વળી આનંદશંકરને ખોટું ન લાગે તેથી એ બોલ્યો—“તમે આ નામો શોધવા પાછળ તો બહુ શ્રમ લીધેલો જણાય છે.”

“મેં તો અષ્ટોત્તશત નામ શોધી કહાયાં છે. હું જોઈ છું તો ખરા કે તમે કેટલાં નામો સામે વાંધો લેશો. પરંતુ એ કરતાં અધિક શબ્દ હોય એવાં વામો મને પણ રુચિકર નથી. જુઓ, નામનો ત્રિજો ઝુમખો વિદ્યા નામથી શરૂ થતો મેં શોધી કહાઓ છે.”

વિદ્યાવિનોદ, વિદ્વદ્વંજન, વિદ્યાવિલાસ, વિદ્યાવાદિકા, વિદ્યાર્ણવ, વિદ્યા-સુધા, વિદ્યા સંસાર કેસરી, વિદ્યામલાવ, વિદ્વદ્ અનુભવ વગેરે ધણાં નામો

છે. વિદ્યા કે વિદ્વાન એ નામ સ્વીકારવાથી આપણને કાષ્ઠ વાતે બંધન આવશે નહિ ગમે તે વિષયપર લખી શકાશે. જુઓ. વિદ્યામુધા એવું નામ આવ્યું તો ચુરોપસ્થ વિદ્યાર્થી કેટલા લાભો થાય છે તે પણ એક હાથપર આપણે બતાવી શકીશું; ને ખીજા હાથ ઉપર, આપણા ઋષિઓએ આર્યસમુદ્ર રૂપી વિદ્યાનું મથન કરીને ચૌદ રત્નો કહાડ્યાં હતાં તેનું પણ વર્ણન કરી શકીશું, માટે આમાંથી એકાદ અભિધાન ગ્રહણ કરવું મને તો યુક્ત લાગે છે.”

“વિદ્યા જો કે સંસ્કૃત શબ્દ છે”—કરુણાદાસે કહ્યું—“તોપણ તેનો અર્થ બધા સમજશે; એટલે પરકામના ધરાકને પણ વાંધો નહિ આવે. પાંચ છ અક્ષરનું એકાદ નામ આપણે પસંદ કરવું.”

નવલક્ષ્યાએ પણ વિદ્યા શબ્દની સામે વાંધો લીધો નહિ. એણે વિદ્યાસિદ્ધિ એવું નામ બતાવ્યું. ત્રણે જણા પાછા એક પછી એક વિદ્યાર્થી શરૂ થતાં નામો તપાસી ગયા, અને હવે વિદ્યાવિનોદ, વિદ્યામુધા અને વિદ્યાવાટિકા તેમાંથી કયું નામ પસંદ કરવું, તેની તકરાર કરવા લાગ્યા. કરુણાદાસે કહ્યું કે, ઉપલાં ત્રણ નામમાંથી એક નામ પસંદ કરવાનું આપણે આનંદશંકરને આપવું, કારણ કે એ બાબત ખરો શ્રમ તો એણે લીધો છે. નવલક્ષ્યાએ તેમ કહ્યુંલ કીધું. આનંદશંકરે કહ્યું કે કાષ્ઠ અપૂર્વ નામ આપવું જોઈએ ને વિદ્યા નામથી પણ શરૂ થતાં હાલમાં અનેક ચોપાનીઆં છે, માટે વિદ્યાવિનોદ, એ જો કે સર્વને પસંદ પડેલું નામ છે તો તેમાંનો વિનોદ શબ્દ કાયમ રાખી વિદ્યા બદલે મારો પસંદ કરેલો વિદ્વદ્ શબ્દ મુકવો અને ચોપાનિયાનું અભિધાન વિદ્યાવિનોદ નહિ પણ વિદ્વદ્ વિનોદ રાખવું.”

“વિદ્યાવિનોદ નામમાં મધુરતા છે ખરી, પણ જો ઝમક અને રસ વિદ્વદ્ વિનોદ શબ્દ બોલવામાં આપણને છુટે છે તેવી ઝમક પહેલા નામમાં શતાંશે પણ નથી. વિ-દ્વ-દ્-વિ-નો-દ! કેવું મધુરું નામ! વિદ્યા શબ્દમાં ચારે લીધે કંઈક કઠિણતા આવે છે પણ વિદ્વદ્-વિનોદમાં બધા અક્ષર દંતી અને ઔષ્ઠ્ય છે; તેથી કરીને તેઓનો સ્વરોચ્ચાર કોમલ અને કર્ણપ્રિય છે. માટે મારો અભિપ્રાય સ્વીકારો તો વિદ્વદ્વિનોદ નામ અંગીકાર કરો. વળી વિ શબ્દ શ્રી અને સિદ્ધિસૂચક છે, એટલે આપણા ચોપાનીઆમાં શ્રી, સંપત્તિ, સિદ્ધિ, સમૃદ્ધિ, સૌભાગ્ય બધાનો સમાવેશ થાય છે એમ સમજો.”

કરુણાદાસે એ નામ પસંદ પડતું જણાવ્યું. વિદ્વદ્ શબ્દ છેક બ્રાહ્મણી જેવો હતો, તોપણ વિ અક્ષર સિદ્ધિસૂચક છે એમ આનંદશંકરે કહ્યું તે કારણથી, અને તે મજાનો શબ્દ સાધારણ હોવાથી, નવલક્ષ્યાને પણ વાંધો લેવાનું કારણ રહ્યું નહિ.

તેથી આખરે સર્વાનુમતે વિદ્વદ્ વિનોદ એવું ચોપાનીઆનું નામ નક્કી કર્યું. આનંદશંકરના હર્ષનો હવે પાર રહ્યો નહિ.

બહુ ખુશ થઇને એ બોલ્યો—“ચાલો, ત્યારે હવે આપણે આપણા વિદ્વદ્ વિનોદના કામનો પ્રારંભ કરીએ. પરંતુ તે પહેલાં આપણા વિદ્વદ્ વિનોદ ચોપાનીઆનો ત્રણ વાર જથ્થો બોલાવો.”

“એમ કહોની કે આપણા ચોપાનીઆને ત્રણ ચીઝર્સ આપો, અથવા ત્રણ વાર હુરરે હુરરે પોકાર કરો”—નવલશએ કહ્યું.

“ચીઝર્સ આપવી કે હુરરે પોકારવી તેના કરતાં”—આનંદશંકરે તિરસ્કાર પૂર્વક કહ્યું—“જગદ્ વંદનીય આપણી આર્યનીતિ પ્રમાણે જથ્થો જથ્થો બોલાવવી સર્વથા ઉત્તમ છે. ચીઝર્સ આપવી તેનો કંઈ અર્થજ નથી અને હુરરે પોકારવી એ તો તેનો હુરીઆ કર્યા સમાનજ છે.”

“ત્યારે તમેજ કહોની કે જથ્થો બોલાવવાનો શો અર્થ છે”—નવલશએ ઝીઝામને પુછ્યું.

હા, તેનો હું તમને સેડીસફ્ટરીલી, અરે ભુલ્યો, સંતોષકારક રીતે પ્રત્યુત્તર આપી શકીશ—“આનંદશંકરે ઠાવકા રહીને જવાબ આપ્યો—“શાસ્ત્રમાં જ્યતિ એટલે સર્વોત્ક્રેષ્ઠ વર્તે એમ અર્થ કરેલો છે. એટલે જથ્થો શબ્દ શુભસૂચક અને આશીર્વાદરૂપ છે. જેનાથી આપણું કલ્યાણ કે શ્રેય થવાનું હોય તેનો જથ્થો થાઓ એમ કહેવાનો શિષ્ટ સંપ્રદાય છે. ફાર-એકઝામ્પલ (ઉદાહરણ તરીકે,) આપણે વિષ્ણુ કે શિવના ભક્ત હોઇએ, કે આપનો જે ઇષ્ટદેવ હોય, તેને આપણે કહી શકીએ કે હે વિષ્ણુ, હે શિવ, હે ઇષ્ટદેવ, તારો જથ્થો થાઓ. સારાંશ કે આપણું જેનાથી શ્રેય છે તે પ્રત્યે જથ્થો શબ્દ વાપરી શકાય છે. માટેજ મેં તમને કહ્યું કે આપણા વિદ્વદ્ વિનોદ ચોપાનીઆનો ત્રણ વાર જથ્થો બોલાવો. હવે સમજ્યા ? તમારા ચીઝર્સ અને હુરીઆ હુરીઆનો તો કંઈ અર્થજ નથી, પણ હોળીના ફાગ જેવું છે!”

“રંમ છે, રંમ છે આનંદશંકર”—કરુણાદાસે કહ્યું.

“સાથો જથ્થો અર્થ આવો થતો હશે એ મેં આજેજ જાણ્યું. આપણી આર્ય નીતિરીતિ છેક વખોડવા જેવી નથી, એમ તો મારે કલુલ કરવું પડશે.”

“છેક વખોડવા જેવી નથી એવી નેગેટીવ (નિષેધાર્થક) પ્રશંસા શું કામ કરો છો”—આનંદશંકરે હાથ ઠાકીને કહ્યું—“હું તો પોઝીટીવલી (સ્પષ્ટ) કહું છું કે આપણી આર્ય નીતિરીતિ સમાન ખીજુ કંઈ નહિ, થયુંએ નથી ને થવાનુંએ નથી.

તમે આર્થ નીતિરીતિ માટે” — નવલક્ષ્યા તરફ ફરીને એણે કહ્યું — “હલકા વિચાર જણાવો છો ને મારો પિત્તો ઉછળી આવે છે. આપણી આર્થજનની એજ કારણથી દુર્દશા થઇ છે. પરન્તુ આવા આવા વિષયપર તકરાર કર્યા કરશું તો હજી ચોપાનીઆ સંબંધે બધી પોઇન્ટસ સેટલ (ખાખતો નક્કી) કરવાની છે — આનિશ્ચયાન્ત લઇ જવાની છે તે રહી જશે હોં !”

“કેમ હવે શું બાકી છે? બધી વાતનો ખુલાસો તો થઇ ચુક્યો એમ હું તો સમજું છું” — કર્ણાદાસે કહ્યું.

“તમે પ્રકૃત વિષયને ઉદ્દેશીને વિચાર ચલાવ્યા નથી તેથી એમ સમજે, પણ હજી તો પાસેરામાં પહેલી પુણી છે. વિદ્રુ વિનોદનો જ્ય તો બોલાવ્યો, પણ હવે તે સંબંધે આપણે દરેક જણે શું શું કામ કરવું ને ક્યા ક્યા ઓદ્ધા લેવા તેનો વિચાર કરવાનો છે. તમે તો (કર્ણાદાસને) ચોપાનીઆમાં વિષયો લખવા કરવાની ના કહો છો, માટે આ પ્રમાણે વિદ્રુ વિનોદના ઓદ્ધાની અને કામની બ્યવસ્થા કરવી મને તો ઠીક લાગે છે” —

મંત્રી આનંદશંકર, તંત્રી નવલક્ષ્યા ને ખજાનચી કર્ણાદાસ.

“હા હા, એ ઠીક છે” — નવલક્ષ્યાએ હરખાઈને કહ્યું — “કર્ણાદાસને ચોકસીની દુકાન છે, માટે પૈસા સંબંધીનું કામ તો એને જ સોંપવું; પણ મંત્રી અને તંત્રીમાં ફેર શો તેની મને ખરાબર સમજણ નથી.”

“એક સેક્રેટરી જેવો ને એક એડીટર જેવો છે” — આનંદશંકરે ઉત્તર આપ્યો — “હવે આપણે દરેકે શું શું કામ કરવું તેની નોંધ લઇએ. કર્ણાદાસે તમામ ગ્રાહકના નામની ચોપડી રાખવી. નવા નવા ગ્રાહકોનાં નામ દાખલ કરવાં, તેઓ તરફથી લવાજમ આવે તે જમે કરવું. ચોપાનીઆં છપાઈને તૈયાર થાય ત્યારે, ગ્રાહકના નામની ટીપ પ્રમાણે, તેઓને પોસ્ટ કરવાં કે ગામમાં પહોંચાડવાં, ને તેની સાથે યુરો તપાસવાં; એટલું કામ કર્ણાદાસે કરવું.”

“પણ મને યુરો તપાસતાં નથી આવડતાં તેનું કેમ ?”

“તે તો તમારે સર્વને શીખવું પડશે” — આનંદશંકરે કહ્યું — “નવલક્ષ્યાને પણ નહિ આવડતું હોય, તથાપિ એને પણ શીખવું પડશે. તેમાં કંઈ મહોદું કામ નથી. એક બે દિવસમાં હથેલી આવી જશે. અડી ઓપટી વખતે આપણને યુરો તપાસતાં આવડે તો કામનું છે.”

“ઠીક છે ત્યારે” — કર્ણાદાસ કાયર થતા બોલ્યો — “તમે કહો છો તો એ વિદ્યા પણ શીખીશું.”

“ભાઈ મુદ્ તપાસવાં તે કંઈ વિદ્યા ગણાય નહિ. ધણામાં ધણું તો તે એકે કલા કહેવાય. પણ જોયું, આપણે આપણા ચોપાનીઆનું નામ વિદ્વદ્ વિનોદ રાખ્યું તેથી આપણે શા શા લાભ થશે તે અત્યારથીજ જણાય છે. આપણે હજી ચોપાનીઆમાં કયા કયા વિષયો લખવા તે નક્કી કરવાનું છે. પરંતુ વિદ્યા અને કલા એ શબ્દો હમણાં વાપરતાં મને એક વિષય માદ આવ્યો છે જે આપણા વિદ્વદ્ વિનોદના પ્રથમ અંકમાં દાખલ કરશું. આપણા પ્રાચીન વિદ્વાનોએ ચૌદ વિદ્યા અને ચોસઠ કલાનો નિર્ણય કરેલો છે. તેઓનાં નામ વિષય અને તત્સંબંધે પારચાત્ય, વિદ્યા કલાનું તારતમ્ય દર્શાવીને પ્રાચીન વિદ્યા કલાનું શ્રેષ્ઠત્વ હું પ્રતિપાદન કરીશ. પરંતુ પહેલો વિષય તો વિદ્વદ્ વિનોદ એવા મથાળા નીચે, વિદ્વાનો પોતાનો કાળ કેવા વિનોદમાં કહાડે છે અને તેવા વિનોદના રમુજી પણ સાર મહણુ કરવા જેવા દુયકાઓ દાખલ કરશું. બીજા વિષયનું મથાળું અમે પોતે એમ કરવું પડશે. તેમાં આપણે વિદ્વદ્ વિનોદ ચોપાનીઆની વર્તમાનકાળમાં આવશ્યકતા અને તેથી થનારા અનેક લાભો સારી રીતે દર્શાવીશું. એટલે ત્રણ વિષયો તો થયા. હવે બોલો નવલશા તમે કયા કયા વિષય લેશો ?”

“હું તો પાવડી અને સિદ્ધિપર એક વિષય લખીશ. બીજો વિષય તો લમના કુચાલનો મેં પસંદ કરેલો છે. વળી તમે કહેશો તો કોઈ સારા અંગ્રેજી પુસ્તકમાંથી સામાન્ય વિષય જેમ કે મિત્રતાઈ, કરોધ, વેર, ઉપકાર વગેરેનો તરજુમો કરીશ.”

“હા, પણ તમને ગુજરાતી લિપિ લખતાં બરોબર આવડતી નથી, માટે તમારા વિષયોના શબ્દોની જોડણી મારે શુદ્ધ કરવી પડશે, તમે જ્યાં ત્યાં અડધા સંસ્કૃત અને અડધા અપભ્રંશ શબ્દોનો ઉપયોગ કરો છો, જેમ કે કોધ અને વેરને બદલે કરોધ અને વેર બોલો છો અને વળી હજી તમારી ગુજરાતી શૈલી જામી નથી માટે મારે સુધારો કરવો પડશે. એ પ્રમાણે મને તો જેવડું કામ આવી પડશે. વળી કવિતા કરવાનું કામ અને સંસ્કૃત ભાષાંતર પણ મારેજ કરવું પડશે.”

“અમે હજી આવી બાબતમાં કાચા છીએ માટે તમારો અનુભવ અમને કામનો થઈ પડશે”—કરુણાદાસે કહ્યું.

“અને આગળ જતાં આપણે એક સરખી રીતે ઉપયોગી થઈશું”—નવલશા બોલ્યો.

એ પ્રમાણે વિદ્વદ્ વિનોદ ચોપાનીઆની સંકલના અને વિષયો નક્કી કરી આનંદશંકર અને કરુણાદાસે રજા લીધી. જતાં જતાં આનંદશંકરે કહ્યું—“નવલશા, તમે તમારા વિષય બનતી ત્વરાથી તૈયાર કરજો હોં કે! મારો વિચાર પહેલો અંક

થોડાજ વખતમાં બહાર પાડવાનો છે; ને વાર નવલશા, તમે પાવડી અને સિદ્ધિ સંબંધે લખો તો તેમાં યોગવિદ્યાનું થોડું વર્ણન કરવું પડશે, કારણ કે સિદ્ધિઓ યોગનું અંગ છે.”

“હું તો યોગ બોગમાં કંઈ સમજતો નથી. આ તો પાવડી અને સિદ્ધિ સંબંધે મને અનુભવ થયો છે તેથી હું થોડું ઘણું લખી શકીશ.”

“કંઈ ફીકર નહિ, તમે તમારો વિષય લખીને તૈયાર રાખજો, હું પાછળથી યોગવિદ્યા સંબંધે ઉમેરો કરીશ. આપણે વળી બે ત્રણ દહાડામાં મળશું. પણ જોયું કરાણાદાસ, વિદ્વદ શબ્દ આપણા ચોપાનીઆના નામમાં રાખવાથી કેટલા લાભ છે તે! યોગનો વિષય પણ આપણા ચોપાનીઆનો વિષય થઈ પડશે કારણ કે યોગ એ એક વિદ્યા છે.

પ્રકરણ ૫૮ મું

રવિમર્દનનો ચમત્કાર!

એમ અખખા સધળો સંસાર;

આમર જાળ કરે વ્યાપાર.—(અખખો.)

પાવડી અને સિદ્ધિ એ બે શબ્દોમાં શું નવાઈ જેવું સમાયેલું હતું કે નવલશા તે અને તે શબ્દોનો હરતાં ફરતાં ને સુતાં કે જગતાં ઉપયોગ કરતો હતો! મમતારામની રૂબરૂ કેશવલાલને ત્યાં નવલશાએ એ શબ્દો પ્રથમ વાપર્યા હતા. પણ ત્યાર પછી જ્યારે જ્યારે પણ પ્રસંગો આવ્યા, ત્યારે ત્યારે મમતારામની જાણુ પ્રમાણે તો, નવલશાએ પાવડી અને સિદ્ધિ એ વિષયને અનુસરતી વાણી અને આચરણ રાખ્યાં હતાં. મમતારામના મનથી તો પાવડી, સિદ્ધિ અને નવલશાએ ત્રણે શબ્દો પટમાં તંતુની પેઠે એકમેકમાં ગુંથાઈ ગયા હતા. હજી સુધી તે બાબતનો ભરમ જાણુવાને એ શક્તિમાન થયો નહોતો. સામા જે જે પ્રસંગો જન્યા હતા તેપરથી તો મમતારામને વધારે મજબુત રીતે માનવાને કારણ મળતું હતું કે એ શબ્દોમાં કંઈ ચમત્કાર—કંઈ બેદ સમાયેલો છે. એના પત્તો મેળવવાને મમતારામની જિજ્ઞાસા બીલકુલ કુંઠિત થઈ નહોતી. યોર, હથીઆર જેમ સાણુ-શીએ ચહડાવવાથી વધારે તીક્ષ્ણ અને ચળકાટ મારતાં થાય, તેમ મમતારામની અધીરતા તે વિષયની શોધ કરવાને વધારે તીક્ષ્ણ અને આરંધ થતી ગઈ. નવલશાએ આનંદસંકરને કહ્યું કે કેશવલાલ રજતપુરમાં વિલાપત જવાના અને પુનર્લમ કરવાના સુધારા સામે ઘાલી ન શક્યો, તેથી બાપણુ કરતાં કરતાં બાગી ગયો. એ

વૃત્તાંત આનંદશંકરે મમતારામને કહ્યું. પણ કેશવલાલે ભાગી જઇને એક સ્ત્રીને માથેથી ચોરીનું આળ ઉતાર્યું. એ ખીના જ્યારે મમતારામે આનંદશંકરને મ્હોડેથી સાંભળી, ત્યારે એને તો તેમાં પણ ભરમ કે ભેદ હોય એમ લાગ્યું. કેશવલાલ રદીઓ આપવામાં પાછી પાની કરે એવો વિચાર તો મમતારામને ગમે પણવાર પણ ઉતર્યો નહિ, ગામના અળસ્યા રસ્તામાં કેશવલાલ રદીઓ ન આપી શકવાથી ભાગી જાય નહિ, અને વળી છેક અળસ્યા રસ્તા ખુંદતો બાઈનું આળ ઉતારવાને તાકડે જઈ પહોંચે, અને તે પણ પોતાનું ભાષણ અડધું મુકીને જતો રહે, તેમાં મમતારામને તો, ભુખ્યાને ભોજનનાજ ભાન પેટે, ભરમ જણાયો. તેમાં વળી એ બાબતસર કેશવલાલે રજતપુરના લોકને કંઈ ખુલાસો આપ્યો નહિ, ને પોતાની આખર હલકી થઈ તે થવા દીધી, એ વિચારથી તો મમતારામના મનમાં ભેદની ખીનાને ટેકા મળ્યો. એ હકીકતને નવલશાની પાવડી અને સિદ્ધિ સાથે સંબંધ હોય એ સંભવિત છે એમ મમતારામને લાગ્યું. માટે જોછએ, એ બાબતસર નવલશાને રૂબરૂમાં મળતાં તે શું ખુલાસો કરે છે, તેની તપાસ કરવાનું મમતારામે ધાર્યું.

આનંદશંકરે વિદ્વદ્ વિનોદ ચોપાનિયું કહાડવાની ખીના મમતારામને જણાવી હતી. એ ચોપાનીઆનું કેવું ભવિષ્ય આવશે એ મમતારામ પોતાના મનમાં જણી ગયો હતો, પણ નવલશાનું હાલ એ બાબત ધક બ્યાન લાગ્યું છે એમ આનંદશંકરે તેને કહ્યું; એ ચોપાનીઆ દ્વારા નવલશાને રાજ રાખવાનું, તેની પાસે જવા આવવાનું, અને તેના વહાલા થવાનું મમતારામને બની શકે. અને તેવી રીતે પોતાને ટળવળાવતો પત્તો પામી જવાય, એવા આશયથી વિદ્વદ્ વિનોદ કહાડવાની વાત પ્રત્યે મમતારામે આનંદશંકર આગળ હર્ષ દેખાવ્યો. કેટલીક સારી સલાહ પોતાના અનુભવમાં આવેલી આનંદશંકરને આપી. તેથી આનંદશંકર રાજ થયો ને દરેક વખતે ચોપાનીઆની અને ચોપાનીઆની એ મમતારામ આગળ વાત કરવા લાગ્યો. એક દહાડો આવીને આનંદશંકરે મમતારામને જણાવ્યું કે વિદ્વદ્વિનોદ ચોપાનીઆમાં નવલશા પાવડી અને સિદ્ધિ સંબંધે એક વિષય લખવાનો છે, અને મમતારામના હર્ષની સીમા રહી નહિ. નવલશા એ ચોપાનીઆના કામમાં મળ્યો રહે માટે, અને ચોપાનિયું જામે તે માટે, કેવા કેવા ઉપાયો ચોજવા જોછએ તે સંબંધે, એણે આનંદશંકરને કીમતી સમજુતી આપી, અને ખીજે દહાડે ખાસ કરીને નવલશાને મળવાનો વિચાર જણાવ્યો.

નવલશા ફરીથી ધનકારડોસીને મળ્યો નહિ. તેથી ધનકારડોસી મારફતે કંઈ પત્તો મળવાની મમતારામે હવે આશા છોડી દીધી હતી. બે ત્રણ વાર

ડોસીને મળી આવ્યો ને પુત્રવત્ આચરણ ધારી મમતારામે ડોસીને બહુ બહુ મુશ્કેલી. પણ પોતાની બહેને સાધુદાસના વંશજને પૈસા સિવાય બીજી રીતે ન્યાય કરવાની વાત કરી હોય એમ ધનકેરડોસીને યાદ આવ્યું નહિ. એટલે મમતારામે ડોસી પાસે જવા પર મીંકું વાળ્યું. તથાપિ એ હીમત હારી ગયો નહોતો. હજી તો રાત્રી દ્વારા રવિમર્દન મહારાજ કંઈ ખુલાસો આપે તો આપે એમ હતું. તેટલામાં નવલશાને પોતાનો કરી લેવાને વિદ્વં વિનોદને નામે ધણો સારો એમ મમતારામને મળ્યો ને એ રાજી થવા લાગ્યો.

એક દહાડો સવારના આઠ વાગે મમતારામ પોતાના ઓરડામાં ટેબલ પાસે ખુરશી પર બેઠો બેઠો અંગ્રેજી છાપું વાંચતો હતો. એને જે કાંઈ મળવા કરવા આવવાનું હોય તે સવારના જ આવતા. રાતના તો એ કોઠાને મળતો જ નહિ. કાંતો નયુશૈલે અંગલે હોય અને કાંતો ઘેર હોય તો વેદાન્તનાં પુસ્તકો વાંચવામાં રોકાયેલો રહે છે, એમ સર્વને જણાવતો. જમ્યા પછી તો એ ધરમાં રહેતો જ નહિ, તેથી બધા જણ જણી જણીને એને મળવા કરવાને સવારના જ આવતા. છાપું વાંચતાં વાંચતાં મમતારામ મનમાં મગન થવા લાગ્યો. આજે નવલશાને લાં જમીને કેશવલાલ કેમ અને કેવી રીતે ભાગી ગયો. તે બાબતનો, અને સિદ્ધિ અને પાવડી વિષે નવલશા શું લખે છે તે જણવાનું હતું; ને કેને માલમ છે કે 'પાવેગા તો પાવેગા ને અંધા જોર લાવેગા' એવામાં લાં દુલારામ આવી લાગ્યો.

દુલારામનો દેખાવ સાવ સુરતી ભાષા જેવો હતો. માથે સુરતી પાખડી વાંકી મુઠી દીધી હતી. કપાળે મ્હોટું દીધું તાણેલું હતું, મ્હોડામાં પાનનો કુચો ભરેલો હતો તેને એ બચ બચ ચાવતો હતો, અને પાનની પીચકારીઓ મારતો એ આવતો હતો. ઝિના ઝોઠ અને હડપચી રાતાં થઈ ગયાં હતાં. એક મેલું કુડતું અને તે ઉપર મેલો કાળો ડગલો એણે પહેરેલો હતો. બંનેની કસ બાંધેલી નહોતી તેથી ગળામાં તુળસીની માળા અને સોનાની હીરાકંઠીની શેરો વીંટળાઈ ગયેલા દેખાતી હતી. ધાતિયું કુટી નીચે પહેરેલું હતું ને તેનો જેમ તેમ ગોળ પીંડાળો કરી કમ્મરે ઝાસી દીધું હતું. એ ધાતીઆનો છેડો એવી તો હાથ હવાલ રીતે એણે કમ્મરે ચઢાવી દીધો હતો કે કાછડીના ભાગનો છેડો એક પગ આગળ ભાંધ-પર લખડતો હતો ને પાટલી તરફનો બીજો ભાગ ઠીંચણ સુધી ઉંચે ચઢી ગયો હતો. પોતાને માટે બહુ સારો વિચાર ધરાવતો હોય તેમ ડોસીને કંઈક વાંકી રાખી હતી. લહેરજી ભાષની માફક બંને હાથે હલ્દેસા મારતો હોય એમ હલાવતો, ડગલાને ફરફર કરતો, અને ધડીકમાં ધાતીઆનો બે છેડા સરખા કરવા જતો હસતો

મ્હેડે એ ધીમે ધીમે ચાલતો મમતારામની પાસે આવ્યો ને “કેમ બાઈ જંગો-પાળ” એમ કહેતાં ધબ લેતો કે એક ખુરશી પર બેઠો.

“આવો, આવો, દુલારામ, તમે ક્યાંથી ?”

અરે હું તો સહેજ ચાલતો ચાલતો આવ્યો. મને કંઈ કામ તો ઝાઝું નહોતું. પણ આમથી જતો હતો ને તમે આ વખતે ઘરમાં હશે, તેથી વિચાર આવ્યો કે લાવની, સાથે લાઝું પેલું પણ મમતારામને પુછતો જાઉં. એમ કહી દુલારામ મમતારામની સામું જોઈને હસવા લાગ્યો. મમતારામને વિચાર થયો કે દુલારામને એવું શું કામ હશે, તો પણ એ તો દુલારામના બોલવાની વાટ જોતો ઠાવકો યેસી રહ્યો. એટલે થોડીવાર રહીને દુલારામ બોલ્યો—

“તમે પેલા રવિમર્દન મહારાજને તો ઓળખો છો કેની ? મને કાણુ કેતું હતું કે તમારે મહારાજ જોડે સારી પીછાન છે.”

“પીછાન તો શું”—મમતારામે કહ્યું—“હું એમનાં દર્શન કરવાને ધણીવાર જાઉં છું ને મહારાજ મારાપર ઠીક બાવ દેખાડે છે.”

“હા હા—એજ તો; હું પણ એમજ કહું છું. પેલા લોકો કહે છે કે એ મહારાજ બહુ ચમત્કારી છે એ વાત ખરી કે ? કહે છે કે એને ગણપતિ હાજરાહજુર છે.”

“એને ગણપતિની ઉપાસના છે ખરી અને મહારાજ ચમત્કારી પણ ખરો; મમતારામ હરખાઈને બોલ્યો. એને લાગ્યું કે આ દુલારામને પણ રવિમર્દનનો ચલો મુંડ્યો હોય તો નવલક્ષ્મીની પાવડી અને સિદ્ધિનો કંઈ ભેદ જડે ખરો. નવલક્ષ્મીએ કહ્યું હતું કે તે ભેદની વાત પોતે કેશવલાલ, દુલારામ અને નિર્મલ-દાસ જાણે છે, એમ મમતારામને હજી યાદ હતું. પણ દુલારામ વાણીઆ બાઈ, મુંજનો મુંજ, તે પુછવા જઈયું તો ભેદ નહિ આપે, એમ સમજી મમતારામે દુલારામના નામપર મોંડું વાળ્યું હતું. પણ આ તો ઘેર બેઠાં ગંગા આવી ને તે પણ પાવન કરતી આવી, કે રવિમર્દન દ્વારા દુલારામ સાણસામાં આવે તો આવે, એટલે મમતારામ હરખાઈ ગયો.”

“કહે છે કે”—દુલારામ બોલ્યો:—“ગણપતિ મહારાજ એના કાનમાં સાક્ષાત્ વાત કરી જાય છે ને લોકોને તે અમરત જેવી ફળદાયી ચર્ષ પડે છે.”

રવિમર્દને મમતારામને પોતાની સિદ્ધિનો પ્રતાપ દેખાજો હતો અને તે હજી પણ મમતારામને સાત્થા કરતો હતો. એની વાણી તો રામબાણુ ખરી, પણ તે અમૃત જેવી ફળદાયીને બદલે તો, મમતારામના અનુભવમાં કંઠી ઝેર

જેવી અને કાળો ફેર કરનારી ધર્મ હતી. એનું સ્મરણ થતાં મમતારામનો પિત્તો કાળી પ્રત્યે ઉછળી આવ્યો. મનમાં કાળીને થોડી પુષ્પાંજળી દીધી, તથાપિ બહારથી ઠાવકું મહોં રાખી એણે એટલુંજ કહ્યું કે હા એવું છે ખરું. દુલારામ મમતારામના મનના વિચાર કળી શક્યો નહિ, ને એણે બોલવું શરૂ કર્યું—

“અરે, લોકો કહે છે કે ગણપતિએ એને પરસન થઇને દર્શન દીધાં ને વાલકેશ્વરને કીનારે પોતે ક્યાં છે તે જગા મહારાજને દેખાડી. તે પ્રમાણે મહારાજ પોતાના સેવકો સાથે લાં ગયા તો ગણપતિની મુરતી નીકળી. તેને બડી ધામધુમથી પધરાવીને મહારાજ પોતાને આસને લઈ આવ્યા! લાંની લાં ટીપ ફેરવી તો હજારો રૂપિયા ભરાયા ને હજી ભરાતાજ નય છે!!”

“એ તો તમે જાણો છો કેની” —મમતારામે હસીને કહ્યું—“મુંબઈ જેટલું પાપ કોઈ પણ દેકાણે થતું નથી, તેમ લાં ધર્મના અને ધુતારાના પણ હજારો માર્ગ ખુલા છે.”

“મહારાજના ભગતો કહે છે કે એ રૂપિયામાંથી ગણપતિનું એક મહોડું મંદિર વાલકેશ્વરમાં બંધાવવું ને મહારાજના નામનું એક સદાવરત ચાલુ કરવું. અલારથીજ હજારો માનતાઓ ગણપતિની સેવાય છે, ને જેને જે જોઈએ છે તે ગણપતિ બાવા આંખ મીચીને આસ્યા નય છે.”

આંખ મીચીને આસ્યા નય છે એમ દુલારામનું બોલવું સાંભળી મમતારામને હસવું આવ્યું; તોપણ એ એટલું બોલ્યો કે હા, ગણપતિની ધમધોકાર માનતા ચાલી રહી છે.

“એને કંઈ ખોટ છે” —દુલારામ નીસાસો નાંખતા બોલ્યો—“ગણપતિ તો સાક્ષાત્ પરમેશ્વર છે. એને ત્યાં તો અષ્ટમા સિદ્ધિ અને નવેનિધિ અને કુળેર ભંડારીને ભંડાર ભરેલો છે” —દુલારામે મમતારામને તાળી આપીને કહ્યું—“કેમ ખરું કેની.”

“હાજ તો બાઈ, પરમેશ્વરને ત્યાં શેની કમી છે. એ તો જેનું બાગ્ય હોય તેને મળે.”

“અરે, કહે છે કે મહારાજ તો કરમની રેખપર પણ મેખ મારે એવા સમરથ છે. તમે જાણો છો કેની લોકો તો એકની હજાર વાત કરે છે. તેથી મને વિચાર થયો કે લાવની, હું પણ દરજન કરતો જાઉં. એ તો સાધુસંતને તો સેવ્યાજ સારા છે.”

“હાજ તો—તમે તો સાધુદાસની પ્રભા છો” —મમતારામે કહ્યું—“એટલે સેવા તેમાં તેમાં નવાઈ થી. તમને તો એ કાઈ દહાડો ને કાઈ દહાડો રૂળ આપશેજ.”

“કેમ વાર” —દુલારામે વાણીઆ બાઈ પેઠે મહોડું ફાડી હસતાં હસતાં કહ્યું—“તમે પણ જામરી વાત જાણો છો કે ?”

“ના ના—હું કાઠવાર ધનકારડોસીને ત્યાં જઈ છું. તેની બહેન તે કેશવ-લાલની મા અને તમારી કાકા થાય કેની? તેને મ્હોડેથી ધનકારડોસીએ સ્થાપુદાસની વાત સાંભળી હતી. તે મને એક દહાડો કહેતી હતી તેથી હું કંઈક જાણું છું.”

“ભાઈ, એ તો બધી વાત કાઠને કહીએ તો નહિ માને એવી છે”—દુલારામ વાત ફેરવતો બોલ્યો—“માટે એ તો નહિ બોલ્યામાં નવ ગુણ; એ તમે નક્કી જાણજો. પણ હું તો તમને એમ કહેતો હતો કે મહારાજને ત્યાં ન પુછો એટલી ગીરદી થાય છે, માટે તમારી સાથે મને એકવાર દરજન કરાવો તો બહુ સાર.”

“અરે, એમાં શું મોટી વાત છે”—મમતારામે જવાબ આપ્યો—“તમે મારી જોડે આવજોની. તમારી જોડે મહારાજ નીરાંતે વાત કરશે. સવારના અને રાતના તો એ એની સેવા પુજમાં અને સમાધિમાં શકાયલા હોય છે; ને ચાર વાગે તો ગણપતિ પુરાણ વાંચે છે. એકાદ વાગે મારા તમારા જેવા જોડે કાઠ વાર એકાંત કરે છે. માટે તમે પુરસદે આવજો, આપણે સાથે જઈશું.”

“તમે કહો તો કાલે, પરમ દહાડે, તમે કહો ત્યારે આવું.” દુલારામ તો આજે કહો તો આજે જઈએ એમ કહેવા જતો હતો. પણ ઝાઝી અધીરાઈ બતાવવી એને ઠીક લાગી નહિ; માટે તમે કહો ત્યારે આવું એમ બોલ્યો. “ભાઈ, હું પણ દુખીઓ ને જંજળી છું; ને એ તણુ વાત મને બહુ ખૂટકયાં કરે છે. વાર એવા મહાત્માનો આસીસ મળે તો આપણું બહું થશે.”

“ઠીક છે, ત્યારે તમે કાલે આવજો આપણે બેળા જઈશું.” એવામાં ત્યાં ધનકારડોસી આવી. દુલારામ ઉઠીને જવાનું કરતો હતો, પણ ધનકારડોસીને જોઈને એ ખાસ કરીને પાછો બેસી ગયો. નવલક્ષ્મી ધનકારડોસી પાસે ફરીથી ગયો નહિ એમ મમતારામે જાણ્યું, ને ડોસી પાસથી ભરમ મળવાનો નથી એમ એની ખાતરી થઈ ત્યારથી, ધનકારડોસીને ત્યાં જવાનું એણે મીઠું વાળ્યું હતું. પણ ડોસીને મમતારામની ગરજ હતી. એક તો કૃણીદાસ હજાર બે હજાર રૂપિયા વરસે કમાય એવો રસ્તો મમતારામે બતાવ્યો હતો. કૃણીદાસે એ બાબતસર મમતારામને ઝાઝું કોડું આપ્યું નહોતું. પણ વરસ દહાડે હજાર બે હજારનો લુભખો જોઈને ડોસીની દાદ ડગળી હતી. આવો સારો લાભ, શેર બેઠાં ગંભા, કૃણીદાસની આડાઈને લીધે છોડી દેવો પડે એ ડોસીને કાઠપણુ પેરે ગોઠતું નહોતું, તેથી એણે હજી મમતારામનો કોડો છોડ્યો નહોતો. મમતારામને આવી ગયે પંદર દહાડા થયા, વીસ દહાડા થયા, અઢીનો થયો, પણ મમતારામ આવ્યો નહિ,

તેથી ધનકારડોસીને અધીરાઈ લાગી. વચમાં થોડા દહાડા જવા દધને માણસ મોકલી મમતારામને મળવાની ઇચ્છા જણાવી. પરંતુ મમતારામને હવે ગરબ જેવું નહોતું તેથી લાં જવાની એણે ઝાઝી દરકાર કીધી નહિ. એવામાં કૃષ્ણદાસે જીકું ઘર માંડવાની તૈયારી કીધી, એટલે ધનકારડોસી વધારે ગભરાઈ અને લાચારીએ પોતે મમતારામને મળવા આવી. અસલની રીત પ્રમાણે ધનકારડોસીએ આવી મમતારામનાં ઓવારણાં લીધાં ને તેની અઘ્ઘાઅઘ્ઘા દુર કીધી. દુલારામ તો આ બધું આંખ ફાડીને જોઈ રહ્યો. એવા જીના જમાનાનું માણસ ખુરશી ઉપર બેસશે નહિ તેથી મમતારામને તેને ગાદી ઉપર બેસવાનું કહ્યું, પણ ડોસી ગલીચા ઉપરજ બેઠી. દુલારામે પુછ્યું.—

“ધનકાર વેવાણુ, તમે અહીં ક્યાંથી ?”

જણે દુલારામને તરતજ લાં જ્યો હોય તેમ તેની સામે ધારી ધારીને જોઈને ધનકારડોસી બોલી—“કાણુ દુલારામ કે, હું તો આ મમતારામ મારા દીકરા જેવો છે, કારણ કે એની મા અને હું બહેનપણી થતી, તેથી એ મારે ત્યાં આવે છે ને હું પણ અહીં ધણીવાર આવું છું. પણ તમે અહીં ક્યાંથી ?”

“વેવાણુ, હું તો અહીંથી ચાલ્યો જતો હતો તે સહેજ મમતારામને મળવા આવ્યો છું.”

“હું પણ એજ સાર આવી છું.” પછી મમતારામ તરફ લાડ કરતાં અને ઠપકા આપતાં ડોસી બોલી—“દીકરા, આ તે કંઈ સાર કહેવાય કે તું મને આજે મહિના મહિના અને બપોળે મહીનાનાં વહાણાં વાયાં, ને તારૂં મ્હોડુંએ દેખાડતો નથી. મેં તને કેટલીવાર કહાવ્યું કે તને દીઠા વચર મારો જીવ તારામાં પસે પસે ખેંચાયા કરે છે, તોપણ તું મળવા આવ્યો નહિ.”

“માજી, તમે શું કામ શ્રમ લીધો. હું તમને આજ કાલમાં જરૂર મળવાનો હતો. હમણાં મને જરાક વધારે કામ હતું તેથી મળવા અવાયું નહિ તે માફ કરજો.”

“હા, બાઈ હા, તમે આજ કાલના દીકરાઓ અમારા જેવા મરવા સુતેલાને કંઈ મજાકરો! મારો કૃષ્ણદાસ પણ હવે તો છેક આડો થઈને બેઠો છે.” પણ દુલારામ ત્યાં બેઠેલો છે એમ યાદ આવતાં ડોસી વાત ફેરવીને બોલી—“આજ તો મારો જીવ રહ્યો નહિ, તેથી મેં કહ્યું કે લાવની, મમતારામને હું જ મળી આવું, કે વાર એ ખુશી ખેમ હોય તો મારો જીવ ઠરે.”

“માજી, તમારી મીઠી નજરથી હું તો ખુશીમાં છું.” કૃષ્ણદાસબાઈ શું કરે છે.

“શું કરે છે તે વળી શું. હવે તો કશિયુમ ધકધકતો આવ્યો છે બાઈ!

તે છાકરાઓ કંઈ માને ગાંઠે ? જોની, તું મને કંઈ મળવા કરવા આવ્યો, તે વળી ફળીઓ તે શેનો ગાંઠે ? તું ને એ બધા એકના એકજ છા કેની ?”

“ધનકારમા, વળી ફળીઓએ કંઈ રાઠ મચાવી છે કે શું ? એ તો તમારો બહુ કલામરો છે.”

“એ તો બાઈ, જે વેઠ તે જાણે. તને જ ક્યાં ખબર નથી. એ પી—એ હજી સુધી તારૂં કશું માન્યું છે ? પણ ના, મારા ફળીઓએ કંઈ રાઠ મચાવી નથી.” એમ કહી ડાસી દુલારામ સાથું જોવા લાગી. જાણે કે એની હાજરીને લીધે ડાસીથી વધારે બોલાતું નહિ હોયની !

“કાંઈનું ધર બળે ને કાંઈને તાપવાનું મળે, તેમ ફળીદાસ અને ધનકાર લડે એમાં તો કીકાના પીએરીઆંને હરખાવાનુંજ કારણ હોય, તેથી દુલારામ તો મનમાં હરખાઈ ગયો. પણ એણે જોયું કે પોતાને લીધે ડાસી ખુલાસાથી વાત કરવાની નથી ને એ વાર બોલતાં બોલતાં અચકા ગઈ, તેથી એણે મમતારામની રજા લીધી. જતાં જતાં રવિમર્દનને આવતી કાલે બપોરના મળવાની યાદ આપતાં એ બોલ્યો—

“હ્યો ત્યારે, હું હવે જેગોપાળ કઈ છું. પણ પેલી વાત તો નક્કી કેની ? હું પેલે વખતે અહીં આવું કેની ?” મમતારામે હા કહી કે આવજો. “વેવાણુ હવે હું જાઉં છું હોં. તમે માદીકરા નીરાંતે વાત કરો.”

દુલારામના ગયા પછી મમતારામનું પોતા તરફ જાલ વધારવાના હેતુથી ધનકારડાસી બોલી—“બાઈ મમતારામ, તું આ દુલારામથી ચેતતો રહેજો. એ જેટલો બહાર છે તેટલો અંદર છે. અમારા માદીકરા વચ્ચે વધારે પડાવવાનું કારસ્તાન બધું એનુંજ છે.”

“ધનકારમા, તમે બોલો છો તે વાતની મને તો કંઈ ખબર નથી.”

“અરે દીકરા, તે સારૂં તો હું આજે તારી પાસે આવી છું. મારો પી—ફળીઓ, આજ એ ત્રણ મહીના થયા એવીજ હઠ લઈને બેઠો છે કે બસ, વહુને લઈને જુદો રહેવાનું કરે છે ! નવલસાનાં વચમાં લમ આવ્યાં એટલે વાત ધીમી પડી હતી. હું રાંડ સમજી કે વચમાં આટલો વખત ગયો છે એટલે વાત વિસારે પડી હશે, પણ ના, વળી પાછી ફળીઓએ વાત છીપાડી છે. હું તો એને સમજાવી સમજાવીને ચાકી. પણ એ પી—પાછડી બ—એની ધરડી માને પણ હવે બદતો નથી.”

“માજી, તમને મેં આગળ પણ કશું હતું કે તમારા રજાતા બપોર દીકરાને આમ લોકના દેખતાં ગાળો છો તે કંઈ ઠીક નહિ; તેથીજ એ જુદો નીકળે તો કંઈ ખોટું મણાય નહિ. પણ એ ત્રણ મહીના પર શું બન્યું કે ફળીદાસ જુદું રહેવાનું કરે છે ?”

“અરે ભાઈ, એ વાત કરવામાં કંઈ સાર નથી”—ધનકોરડોસી નિસાસો નાખતાં બોલી—“એટલામાં તું બધું સમજજે, હું તે માંડે દુઃખ કેની આગળ જઈને રહું. જ્યાં આલ ફાટયું છે ત્યાંથી થીમડું ક્યાં દેવું.” એમ કહી ડોસી આંખમાં આંસુ લાવી ગળગળી થઈ ગઈ.

મમતારામ સમજી ગયો કે ડોસી પાધરો જવાબ આપવાને બદલે આમ ધીનોળવેડા કરે છે. “માજી, તમારો ફૂળીદાસ આવો અસરાર છે, તે વિના કારણે જુદો નીકળે એ મારા ખ્યાનમાં ઉતરતું નથી.”

“માંડે આજે પેટ પાકયું છે”—ધનકોરડોસી આંખનાં આંસુ અને નાક લુછતાં બોલી—“એ પી—અરે જુલી, ફૂળીઆમાં કંઈ જાન નથી. તેને આ તારા દુલારામે બહેકાવી મુક્યો છે ને કેશવલાલ અને અલંગા એને ચહડાવ્યા કરે છે. તેથી વાતનું વતેસર કરી મુક્યું છે. જોની દીકરા, મને કંઈ તારો આંતરો છે? એક દહાડો મને આંકડી આવતી હતી અને મને પેલી સામળી મળવાને આવી હતી, તેણે વહુને કહ્યું કે મને શીરો કરી આપે. મને માલમ નહિ કે છીડીના શરીરને સાર નહોતું તેથી શીરો કરતાં કરતાં એ પડી ગઈ. તે અલંગાએ જોયું ને આખું ફૂળીઉંજ મળવી મુક્યું! તે દહાડે મારે માથે ન પુછો એવા વનેખા પડ્યા કે હું ને સામળી તો વહુને જીવ લેવાને બેઠાં હતાં!”

“ધનકોરમા, એમાં તે ફૂળીદાસ જુદો રહે?”

“અરે હા, તું સમજતો નથી. ચંદ્રદાસને કાષ્ટએ એવો બંબયો કે એની ઘેરીએજ આ બધો કજીઓ કરાવ્યો, તેથી એણે દુલારામને તેની ઘેરી સાથે જુદો રહેવાનું કહ્યું. તેથી પોતાને ચંદ્રદાસને ઘેરથી નીકળતું ન પડે માટે, દુલારામ ફૂળીઆને આડું તેડું સમજાવે છે. હવે એ સાત આઠ દહાડામાં જુદું ધર માંડવાનું કરે છે. તું કંઈ એને સમજાવ.”

“માજી, તમારો ફૂળીદાસ માંડે કહ્યું માને એવો નથી. એ તમે ક્યાં નથી જાણતાં? આજકાલના છોકરાઓ મહોટા થઈને જો કરે તે કરવા દેવું. જુદો રહ્યો તો તેમાં શું? આખરે દીકરો તો તમારો છે કેની? કંઈ ઉંદે પાણીએ ધર તો દાઝવાનું નથી?”

“એ તો ખરું, પણ હું રાંડ હવે ધણું જીવી તો વરસ છ મહીના માણુમાણુ કહાડીશ. તેમાં હવે ફૂળીઓ જુદો રહે તો મારા બવમાં વનેખા પડે કેની?”

“અરે માજી, હજી તો તમારો ફૂળીદાસ નહાનો છે ને આમ મરવાની શું વાત કરો છો? એને દીકરો આવે તેને મહોટો કરો, ને પરણાવો પસ્તાવો પછી એવી વાત કરો, હજી તો ક્યાં!”

“નારે બાઈ ના, હું તો હવે થોડા દહાડાની પરોણી છું. માઈ મોત આવવાનું છે તે મને આજથીજ ચેતા આપે છે તો. નહિ તો મારે માથે આવા વનેખા પડત ? તુંજ વિચાર કરની ? પણ તું કૃણીદાસને સમજાવે તો બહુ સાર. જુદો રહેશે તો બેવડો ખરચ થશે, ને કીકીમાં અડધીની આવડત નથી તે ઘડીકમાં પાચમાલ કરી મુકશે.”

“મારો સમજાવ્યો કૃણીદાસ સમજવાનો નથી. તેમાં કેશવલાલ અને દુલારામે એના કાનમાં ગુરૂંમંતર મુક્યો છે તો પછી શું બાકી રાખી હશે ?”

“હાથ હાથ, તારે હું માઈ દુઃખ કોની આગળ જઈને રડું. તું નહિ સમજાવે તો તું મારા પેટના દીકરા જેવો દીકરો શા કામનો ?”

“ધનકારમા, તમે કહો છો તો હું કૃણીદાસને કહીશ, પણ એમાં મને તો કંઈ સાર જણાતો નથી.”

“તું સમજાવજે તો ખરો, પછી વાત; હા—ને સાથે લાગ્યા તારા નથુ-શેઠને ત્યાં માલ મોકલવાને પણ એને સમજાવજે, કે આમ બધી વાતે શું ગાંડાઈ કરે છે, કંઈ સમજ તો રાખ ?”

મમતારામને ડોસીના લોભ જોઈને હસવું આવ્યું. થોડીવારમાં ડોસી મમતારામનાં વખાણ કરતી ને એવારણ્યાં લેતી જતી રહી.

પ્રકરણ પદ મું

શ્રીરામગણપતિ રવિમર્દનને ત્યાં પધારે છે

એ પૂર્વે પ્રગટયા જેમ, ૩૫ ધરીનેજ;

હરિ પ્રગટ નિજ જન કાજ, તેમ ફરીનેજ. (ભારત માર્તંડ શ્રીગદ્ગાલાલ.)

ઘેરાંઓ અને બાળકના કણઆ સરખા હોય છે. અથવા ઘેરાંઓના અને બાળકના કણઆમાં આટલો ફેર હોય છે, કે બાળકો તો કણઓ કરીને તે વાત જુલી જાય છે ને પાછાં એક બીજાની જોડે હળી મળી જાય છે. ઘેરાંઓના કણઆમાં તો તેઓ એક બીજા જોડે હળી મળી જાય છે ખરા, પણ થયલા કણઆની આંટી મનમાં અને મનમાં રાખે છે; અને ચિત્રગુપ્તના ચોપડાની પેઠ, આંટી પર આંટી ચઢાવ્યા કરે છે. લાગ આવે આંટી ઝાળી પાછો કણઓ કરે છે ને દરમીઆન એક થવું હોય તો એક પણ ઘર્ષ જાય છે. સમય સાદશ્યતા પ્રમાણે વર્તવાને ઓઓનું નિર્માણ જગતકર્તાએ એવી રીતે કરેલું હશે! આપણે જોઈ

મયા છઠ્ઠાએ કે રાત્રીને લીધે બાલકાને ન સંખ્યા એવાં વેણા ગૌરીને મ્હોડેથી તે દહાડે સાંભળવા પડ્યાં હતાં, છતાં રવિમર્દન ઉપર બંનેની આસ્થા એકી ને થોડી-વારમાં દેરાણી જેઠાણી, મનની માંઠ મનમાં જ વધારે ગાંઠીને, બહારથી તો એક થઈ ગયાં. એક બીજા જેડે રવિમર્દન મહારાજના પ્રતાપ સંબંધે હુસપુસ કરવા લાગ્યાં. ધણું ખરું દરરોજ ત્યાં સાથે જવા લાગ્યાં. આજે એ મહારાજના પ્રતાપની વાતો સાંભળી ગૌરી પણ ગાંડી થઈ ગઈ, અને સાસુ વહુ જોતજોતાંમાં એક બીજાના કાન કરડવા લાગ્યાં. મહારાજે એક દહાડો પ્રસન્ન થઈને રાત્રીને આશીર્વાદ આપ્યો કે તારી મનકામના સિદ્ધ થશે, પણ તારા ધણીની પરમેશ્વર જાણીને એક ભાવથી સેવા ચાકરી કર્યાં કરશે, ને એને કેઈ વાતે છોડું પડવા નહિ દે તોજ. રાત્રીને રવિમર્દનપર પૂર્ણ આસ્થા ચોંટી હતી તેથી મહારાજનું કહેવું એણે સ્વીકાર્યું. દુલારામે એને ધણીવાર તુછકારી અને હડધુત કાઢી, તથાપિ રાત્રી તો તન મનથી તેની સેવા ચાકરી કરવા લાગી અને થોડીવારમાં ધણી ધણીઆણી વચ્ચે કીકારને લીધે જે આંટી પડી હતી તે નીકળી ગઈ. ધણી ધણીઆણીનું હેત એક બીજા-પર વધારે પ્રદીપ્ત થયું અને રાત્રીની તો ઓર આસ્થા વધી. એને તો એમજ લાગ્યું કે મહારાજના વરદાનથી દુલારામનો ભાવ એના પર નવો આવ્યો. વળી એક દહાડો ગણપતિ પુરાણ વાંચતાં મહારાજને સમાધિ આવી ને સમાધિ યોગીતો તેના હાથમાંથી એક કાગળ નીકળ્યો. તે કાગળ પ્રમાણે વાલકેશ્વરને કીનારે સોધ કાઢી તો રાત્રીની અને માટીની બનેલી ગણપતિની એક અદ્ભુત મૂર્તિ મહારાજને જડી. તે દહાડાથી મહારાજના બાવી ભક્તોમાં એની જમાવટમાં હદ બહારનો વધારો થઈ ગયો ! ગણપતિની હજારો માનતાઓ લેવાવા લાગી ને દીપમાં પણ હુમ નાણું ભરાતું ગયું. એ સર્વ રાત્રી રોજ રોજ પોતાની નજરે જોતી હતી. તેથી એના મનથી તો ખાતરીજ થઈ કે આ રવિમર્દન તો કલ-જુગમાં પરમેશ્વરનો અવતાર છે ! રાત્રીની પંઠે બાલકાની આસ્થા જડ બાલીને એકી નહોતી. જે કે એ પણ પોતાની જેઠાણી જેડે મહારાજનાં દર્શન કરવાને જતી આવતી. એનું કારણ ઉઘાડું હતું. ધડાઈ ધડાઈને યૌરંએના સ્વભાવ પારખવામાં રવિમર્દન એકો થયો હતો. રાત્રી જેડે સહેજ વાતચીત કરી એ તરત જાણી ગયો કે રાત્રીના પેટમાં શું દુઃખે છે. પણ બાલકા એની પાસે શું મરજે આવતી હતી તે એનાથી જાણી શકાયું નહિ. એ ત્રણવાર રવિમર્દન બાલકાને બહુ યુક્તિપૂર્વક પોતાનું દુઃખ બખવાનું કહ્યું. પણ બાલકાથી કંઈ બોલી શકાયું નહિ. રવિમર્દનને તેનો મળ જણવાને કેઈ રીતે ખાતમી મળી નહિ. વગર ખાતમીએ બાલકાને એ

શું આશીષ આપે? આ કારણથી બાલાની આસ્થા મહારાજપર જોઈએ તેવી ન હોતી. એવામાં ગણપતિ નીકળ્યા, ને મહારાજનો કારભાર તો એવા વિસ્તારને પામી ગયો, કે હવે તો એને કોઈની જોડે બોલવા કરવાની પણ પુરસદ રહેતી ન હોતી! રાત્રી મહારાજનું ઉપરણું તાણીને બાલાને રોજ ઠપકા આપતી, કે તું તારું દુઃખ મહારાજ આગળ કેમ રડતી નથી? તને આટલું આટલું પુછે છે તોપણ તું પાધરો જવાબ દેતી નથી? લાવની. મને કેહેતો હું તારી વતી કહું? પણ તારી શ્રદ્ધા બોલી છે. તેથીજ કરીને મહારાજ તને કૃણીભૂત થતા નથી. બાલા કહે કે મહારાજ ચમત્કારી છે તો મારી ઇચ્છા કેમ જાણી જતા નથી? રાત્રી કહે કે વગર લાવે મહારાજ ચમત્કાર કેમ બતાવે?

એક હાથ ઉપર બાલા આમ ખસતી જતી હતી, એવામાં જોગાન જોગે ગૌરીમાં રાત્રીને એક સજ્જડ બીલ્લુ હાથ આવ્યો. રાત્રી તો ધણા દહાડાથી ગૌરી જોડે પતાવત કરવા ચઢાતી હતી, પણ અત્યાર સુધી તેવો મીઠાન આવતો નહોતો. એટલામાં ગણપતિ નીકળવાથી મહારાજનો મહિમા વિસ્તારને પામ્યો. ગૌરીના જાણવામાં એ ખીના આવી. તેની સાથે, રાત્રી મહારાજ પાસે બહુ વખતથી જાય છે ને મહારાજે એને વરદાન આપ્યું છે, એમ જાણ્યું. ગૌરીને પણ મહારાજનાં દર્શન કરવાની અધીરાર્થ લાગી તેથી સાસુ વડુ જોતજોતાંમાં એક થઈ ગયાં. એક દહાડો બપોરના જમી કરીને રાત્રી, બાલા અને ગૌરી એક ઠોકાણે બેઠાં હતાં, એટલે લાગ જોઈને ગૌરીએ રાત્રી આગળ રવિમર્દનની વાત કહાડી અને સહેજ પુછ્યું કે તમે એની પાસે જાઓ છો કે શું. હા કહેતી રાત્રી બોલી—

“સાસુજી, એ મહારાજ તો કોઈ અવતારી પુરુષ છે. હું તમને શું વાત કહું. મેં ધણા સાધુ સંત જોયા છે પણ આને તો હદ વાળી નાંખી છે!”

“મને વાત તો કર તે શું જોયું!” ગૌરીએ અધીરા પડીને પુછ્યું.

“હું ને બાલા કોઈ કોઈ વાર ત્યાં જઈએ છઈએ”—રાત્રીએ પોતાના બચાવની પાળ બાંધતાં જવાબ આપ્યો—“મહારાજ સાંજના ગણપતિ પુરાણ વાંચે છે ને ધણાં યૌરંઓ કથા સાંભળવા જાય છે. એક દહાડો કથા વાંચતાં વાંચતાં મહારાજને એકાએક સહજ સમાધિ લાગી ગઈ! અમે તો બધાં જભરાયાં કે મહારાજને આ શું થયું. પણ એટલામાં સમાધિમાં અને સમાધિમાંજ એ બોલ્યા—“મને આ વખતે ને આ વખતે લઈ આવ ને માઈ મંદિર બંધાવ.” અમે તો કંઈ સમજ્યા નહિ. પછી મહારાજની સમાધિ ઉતરી તો જે હાથમાં ગણપતિ પુરાણનાં પાનાં રાખેલાં હતાં તે હાથમાંથી એક કાગળ નીકળ્યો! મહારાજે

તે કાગળ કાંઈ મમતારામ કરીને એનો સેવક, પાસે બેઠેલા હતા તેને વાંચવાને આપ્યો. તો કાગળમાં ચંદનને હરફે એમ લખેલું હતું કે શ્રીરામચંદ્રજી જ્યારે વાલકેશ્વર આગળથી લંકા ગયા હતા, ત્યારે ત્યાં શિવજીની સ્થાપના કરી હતી તેની સાથે આ ગણપતિની મૂર્તિ પણ સ્થાપી હતી. પણ તે ત્યાંથી આજદિન સુધી અંતઃખાન થઈ હતી, તે ગણપતિએ પ્રસન્ન થઈને મહારાજને પોતે ક્યાં છે તે સમાધિમાં બતાવી દીધું અને આજા કીધી કે મને હમણાંને હમણાં લઈ આવીને માફ મંદિર બંધાવ!!”

“પછી પછી, મહારાજે શું કીધું?” ગૌરીએ વધારે અધીરા પડીને પુછ્યું.

“જેવો કાગળ વંચાઈ રહ્યો કે મહારાજે તે લઈને પોતાને માથે મુક્યો”— રાતી બોલી—“ને બધાને મહારાજે કહ્યું કે—“હા, જુઓ છો શું? હમણાં ને હમણાં ચાલો, આપણે ગણપતિ મહારાજને પધરાવી લઈ આવીએ.” પણ જો, એ મૂર્તિ નથી નીકળી તો આજે રાતમાંજ મારે મારા દેહનો ત્યાગ કરવો પડશે! માટે ચાલો, વિલંબ નહિ કરો.” પછી પોતાને માથે કાગળ ધરી રાખી, આગળ મહારાજ અને પાછળ બધા ભાઈડાઓ અને કેટલાંક બેરાંઓ પણ ગયાં.

“તમે કેમ નહિ ગયાં?” ગૌરીએ પુછ્યું.

“તે વખતે પાંચ તો વાગ્યા હતા ને વાલકેશ્વર જય ને આવે તેમાં મોડું થઈ જય તેથી અમે તો ત્યાંના ત્યાં બેસી રહ્યાં. સાત વાગ્યા સુધી બેઠાં, પણ મહારાજ પાછા પધાર્યા નહિ, તેથી હું ને બાલો તો થાડી થાડીને ઘેર આવ્યાં. બીજે દહાડે ત્યાં ગયાં તો પુછતુંજ શું! એક રૂપાના બાજુ પર ગણપતિની આણેલી મુરતી પધરાવી હતી, ને મહારાજ તેની સેવા કરતા હસતે મહોડે બેઠા હતા! જે જે લોક દર્શન કરવા આવતા તે બેટ મુકતા તેથી ગણપતિ આગળ પુલ ફળ અને રૂપાનાણાંને અનકૂટ જેવો હજલો થયો હતો. બીડ તો એટલી હતી કે માણુમાણુ ધક્કા મુક્કી ખાતાં અમને દર્શન પણ પુરાં થયાં નહિ! કહે છે કે ટીપમાં તો હળદરો રૂપીઆ ભરાઈ ગયા છે ને હજીએ ભરાતા જાય છે! વાલકેશ્વરમાં એક મહોડું મંદિર બંધાવી મહારાજના નામનું સદાવરત ચાલું કરવાનું બધા બોલતા હતા.”

“તમે મને કાંઈએ કહ્યું જ નહિ! નહિ તો હું પણ દર્શન કરવાને તો આવત.”

“અમારા મનમાં કે તમે ના પાડો ને ખીજીએ તેમાં બાધા નહિ”—રાતીએ માફ માગતો જવાબ આપ્યો—“પણ હજી ક્યાં ગયું છે. પણ હવે તો જુલેશ્વરમાં એટલી બીડ થાય છે કે મહારાજનાં તો દર્શન થતાં નથી, તેથી એક બે દહાડામાં હવે એ વાલકેશ્વર ગણપતિને લઈને પધારી જવાનું કહેતા હતા.”

“ત્યારે હવે આપણે ક્યારે જવું”—ગૌરીએ પુછ્યું.

“હું ધાંડે હું કે સાસુજી, આપણે મહારાજ વાલકેશ્વર વધારી જય પછી જઈએ તો ઠીક, કે નીરાંતે વાત થાય. તમે જાણો છો કેની, મુંબઈના લોક, ઓ મા, જેની પાછળ મંજા તેની પાછળ મંજાજી છે! ત્યાં તો હવે કાંઈ કાને પડી વાત સંભળાતી નથી! માણુમાણુ ગણપતિનાં દર્શન થાય તો બહુ થયું; માટે જેવી તમારી મરજી.

ગૌરીને તો પ્રાણ કંઈ વળગ્યો હતો. તેને તો એ ત્રણ દહાડા વચમાં નકામા જય તે કાળ રાત્રી જેવા દીસવા લાગ્યા. તેથી એણે કહ્યું—“આપણે આજે ગણપતિનાં દર્શન તો કરી આવીએ, પછી એ ત્રણ દહાડે મહારાજને નીરાંતે મળશું. મહારાજ તને ઓળખે છે?”

“હા, મને એક દહાડો કહે, તું તારા ધણીની સેવા ચાકરી કરશે તોજ તારું કલ્યાણ થશે. સ્ત્રીઓને તો પતિજ પરમેશ્વર છે!”

“એમ કે”—ગૌરી વધારે હરખાઈને બોલી—“હું તો જાણતીતી કે મહારાજ કાઠને કામણુ ટુમણુ શીખવતા હશે.”

“નારે ના”—રાત્રી રવિમર્દનનો બચાવ કરતાં બોલી—“એ તો જે વાત કહે છે તે ધર્મ શાસ્તરના પરમાણુની વાત કહે છે. તમે માનશો. એ—પણુ મમતા-રામને લઈને ગઈ કાલે દર્શન કરવા ગયા હતા. મમતારામે મહારાજને બહુ વિનવ્યા તેથી મહારાજે એમને પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે જા, તારું કામ સાત દહાડે પાર પડશે ને તારે માથેથી એક મહોડું વિદ્ય વીત્યું એમ જાણજે.”

“એમ કે, એ વાત શું હતી તે મને કહેની?” ગૌરીએ પુછ્યું.

“હું તમને કહું, પણ તમે મારાપર વળી રીસે ભરાશો. ગૌરીએ ના પાડી ને વાત સાંભળવાને વધારે તલપાપડ થઈ ગઈ, એટલે રાત્રી નીચી સુડી કરી બોલી—“અમે તે વખતે ત્યાં હતાં. તેથી ઘેર આવીને મેં પુછ્યું કે તમે શું ધારીને ગયા હતા—સારે એ—કહે કે નાની બહેન જુદું ઘર ક્યારે માંડશે તે ધારીને હું ગયો હતો. માથેથી વિદ્ય વીત્યું. તેના અર્થ એટલે કે હવે અમારે જુદું રહેવું નહી પડે એમ. ગઈ કાલે સાંજનાજ નાની બહેને આવીને આપણને કહ્યું કે આજથી સ્વ-તમે દહાડે નવા ઘરમાં જવાનું મુરત છે!”

“હા” ગૌરીને વધારે આસ્થા બેઠી હોય એમ એણે કહ્યું—“એ વાત મળતી આવી ખરી. મહારાજને ગણપતિ એટલા બધા પ્રસન્ન છે?!”

“અરે એના કાનમાં આવીને વાત કરી જય છે! ને થાય છે પણ તેમજ!” રાત્રી મહારાજના ચમત્કારથી વિસ્મય પામતાં બોલી—“તમે માનશો, ગણપતિ આવ્યા

પછી એક દહાડો મહારાજે કહ્યું, કે એ ગણપતિ એને રાજ સપનામાં આવીને કહેતા હતા, કે તું મને વાલકેશ્વરને કીનારેથી લઇ આવ ને મારું મંદિર બંધાવ. પણ મહારાજે ના કહી, કે ના, એમ કહું તો આજ કાલના સુધરેલા ને વહી ગયલા લોક ઢોંગ છે એમ કહે ને મારી કળેલી થાય. માટે તમારે પધારવું હોય તો લોકને બીલકુલ વહેમ રહે નહિ તેવા કંઇ ચમત્કાર કરો. તે ઉપરથી એ રામ-ગણપતિએ સૌ લોકના દેખતાં, મહારાજને સમાધિમાં નાંખી દીધા ને એટલામાં એના હાથમાં કાગળ સુકી દીધો! મુંબઈના લોકો તો સાસુજી” ડહાપણ કરતાં ને હાથે હાથની તાળી લેતાં રાત્રી બોલી “બુલ્લમ કરે છે. રામગણપતિની માનતા માને છે તો માને છે, પણ પેલા કાગળની પણ માનતા ચાલી રહી છે.”

“એ ગણપતિનું નામ, શું રામગણપતિ છે?” ગૌરીએ પુછ્યું.

“હા” રાત્રીએ હસીને કહ્યું—“રામાવતારના ગણપતિ છે, માટે લોકો એને રામગણપતિના નામથી લઇ ચાલ્યા છે!”

“ઠીક છે, સારે આજે આપણે ત્રણેક વાગે જઇશું. મોડાં જઇશું તેમ વધારે બીડ થશે, માટે ચાલોની જે ન્હાયાં તે પુન.”

રાત્રીએ તેમ જવાની ખુશી દેખાડી ને ગૌરી સાંથી ઉઠી ગઇ. એના ગયા પછી રાત્રી બાલા તરફ નાખુશ થતી બોલી કે “ગૌરી આગળ તું તો કંઈ બોલીજ નહિ.”

“ભાભીજી,” હું શું બોલું—“તમે બધું બરોબર કહેતાં હતાં તે હું સાંભળ્યા કરતી હતી.”

“કંઈ હા ના તો કરવી તી. આ તો જાણે કે મને એકલાનેજ મહારાજ પ્રસન્ન થયા હોયની એમ લાગતું હતું. તું બોલી હોત તો વાર સાસુજીને સાર લાગત.”

“મને તો તમારી વાત કંઈ ગોઠતી નહોતી. બ્યારથી ગણપતિ નીકળ્યા છે, સારથી મહારાજ તો જે વૈભવ લઇને બેઠા છે તેથી મારી તો આસ્થા હવે જતી રહેવા આવી છે! મારા મનમાં જે હતું તે એણે કેમ પારખ્યું નહિ? સામું મને પુછવા લાગ્યા, માટે છો તમે ને સાસુજી જાણે, હું તો નહિ આવું.”

“તું તો છેજ એવી. ગુલાબના જેવાજ તારા વિચાર છે. પણ પુછ્યા વગર તો પર-મેશ્વર પણ આવે નહિ. તુંજ વિચાર કરની. આટલા બધા લોકો મહારાજ મહારાજ કરે છે તે બધા ખોટા, ને તુંજ એકલી સાચી! ચમત્કાર નહિ હોય તો કાંઈ નમસ્કાર કરે!”

“પણ તારે મહારાજે મને ચમત્કાર કેમ દેખાડ્યો નહિ?”

“તારા મનમાં પાપ તેમાં મહારાજ શું કરે”—રાત્રી છણકો કરતાં બોલી—“મારા જેવા બોળા દીલથી ગઇ હોત તો તને પણ પરતો મળત.”

“હશે, મને નહિ મળ્યો તો માફ શું જતું રહ્યું છે. તમને ને સાસુજીને મળશે તોપણ આપણું ધરજ છે કેની”-બાલા મરોડમાં બોલી.

મહારાજની અવજા કરતી ને પોતા તરફ એમ મરોડ કરતી બાલાનો બોલ સાંભળીને રાતીનો પિત્તો ઉઠ્યો. પણ માણુમાણુ ગૌરી જોડે અણુબાલાં છુટ્યાં હતાં ને તે વખતમાં બાલાની સોળત હતી તો રાતીથી મહારાજ પાસે જવાતું કરતું હતું. આજેજ ‘ગરજ સરી ને વેદ વેરી’ જેવું કરવું ઠીક નહિં એમ વિચારી, અને જો બોલીશ તો વધારે બોલાઇ જશે તેથી, રોષનો છુંટડો પી જઇ રાતી ત્યાંથી બોલ્યા વગર ઉઠી ગઇ.

રાતીને અને દુલારામને રવિમર્દન તરફ ખાસ શ્રદ્ધા થેસે એમાં નવાઇ નહોતી. જ્યારથી રાતીએ ધરમાં રાઢ જમાવી હતી, ત્યારથી ચંદ્રદાસે દુલારામ સાથે બોલવું ચાલવું બંધ કરીધું હતું. પાછળથી એક ધરમાં રહેવાનું રહ્યું તેથી, ને આપ દીકરાનો નાતો રહ્યો તેથી, લોકલાજે અને માણસ ચાકરોમાં ખરાબ ન લાગે માટે, તેઓ મુદાસર થોડી વાત કરતા; પણ મન મુકીને નહિ. તેથી દુલારામ એના પેટમાં રોજ બળી જતો હતો. જુદા રહેવાનું એને કાળ જેવું વસમું લાગતું હતું. એક વાર જુદો રહ્યો ને ચંદ્રદાસની નજર આગળથી ખસ્યો તો પછી કાણ જાણે શુંએ ન થાય. એ કાળ દુલારામને રોજ ને રોજ સાલ્યા કરતી હતી. કેળીદાસ જુદું ધર માંડે તે સારૂ એણે જાતજાતની તદબીરો રચી. પણ વચમાં નવલથાનાં લમ આબ્યાં ને તે વાત વિસારે પડી. તેનું તો કંઇ નહિ. પણ આમ ચંદ્રદાસ મન મુકીને બોલતો નહોતો તેથી દુલારામને રોજ ને રોજ કાળ પડતી કે રખેને ચંદ્રદાસ મોડા વહેલાં એને જુદો કહાડે. પોતાનો રોષ એ રાતી પર ઉતારવા લાગ્યો; ને રાતીને ન ધટે તેવી ગાળો દબન અને વાંકું ચુંકું બોલીને એ રોજ પજવવા લાગ્યો. તેથી કીકીની રાઢ તો રાતીને નીમાજ પઢતા મસીદ કેટે વળગ્યા જેવી થઇ ગઈ હતી. એવામાં રાતી રવિમર્દન પાસે જવા લાગી, ને મહારાજે મમતારામના કહેવાથી, ધણીની સેવા કરવાની રાતીને શીખા-મણુ આપી. તે પ્રમાણે રાતી ખરા ભાવથી ચાલી. દુલારામનું બોલવું ચાલવું એને બીલકુલ ગણકાર્યું નહિ, પણ પરમેશ્વર જાણીને દુલારામને સેવવા લાગી. તેથી આખરે દુલારામનું મન રાતી તરફ ખંચાયું એટલે રાતીનો મહારાજ તરફ ભાવ વધ્યો. હમણાં જાણે મહારાજની કરેલી સેવા ચાકરી ક્ષીણૂત થતી હોયની, તેમ એક પછી એક બનાવો પણ એવા બનતા ગયા, કે રાતીને હવે કાંઇ વાતનું સાલ રહ્યું નહિ.

મમતારામના વિનવવાથી મહારાજે દુલારામને આશીર્વાદ આપ્યો કે તારી મન કામના સાત દહાડામાં પાર પડશે, ને તેજ દહાડે સાંઝના કીકીએ આવીને કહ્યું કે સાતમે દહાડે નવા ધરમાં જવાનું મુહૂર્ત છે. બીજા હાથ ઉપર કીકી હવે નક્કી બીજા ધરમાં રહેવા જશે, એમ ચંદ્રદાસના સાંભળવામાં આવ્યું તે પરથી, કે અત્યાર સુધી દુલારામની જોડે નાહકની આંટી રાખી બેઠો હતો, ને પોતાના ઘડપણમાં વગર વાંકે એને જુદો કરવો એમાં પોતાની હાંસી થાય એવા વિચારથી, કે મમે તે કારણથી, ચંદ્રદાસના વિચાર પણ જોગાન જોગે ફેરવાઈ ગયા! રાત્રીની કસુરને લીધે આટલા બધા દિવસ દુલારામ જોડે એ મન મુકીને બોલ્યો નહિ, તે સાફ એને પરતાવો થયો. આટલું બધું થયા છતાં દુલારામ સામો થયો નહિ, તેથી એના મનમાં દુલારામ વિષે સામો સારો વિચાર આવ્યો. કીકીએ વાત કરી તેને બીજો દહાડો, એટલે આજે સવારના, કાંઈ કામની વાત નીકળતાં ચંદ્રદાસ એની જોડે મન મુકીને નીખાલસં દીલથી બોલવા લાગ્યો, એટલે દુલારામની તો ખાતરીજ થઈ કે મહારાજે જેમ કહ્યું હતું, તેમ એને માથેથી એક મહોડું વિઘ્ન વીતી ગયું!

એ બધી વાતનો વિચાર કરતો, ને આ શું હતું ને શું થઈ ગયું એનો મનસુખે કરતો, આજે રાતના દસ વાગે દુલારામ પોતાના ઓરડામાં બહુ પુશ મીઠાજમાં બેઠો હતો. એટલે વાણીઆભાઈ પેઠે બેરી પર પણ તુપમાન થઈ ગયો હતો! પોતાને શું શું લાભ થયા તે એક પછી એક એ ગણવા લાગ્યો. કીકીને એની સાસુની સાલ મટી એ લાભ સવાયા! ચંદ્રદાસ બોલ્યો એ બીજો લાભ! હવે ધરમાંથી જુદા પડવાનું પત્યું એ ત્રિજો લાભ! ગૌરીને અને રાત્રીને અત્યાર સુધી અબોલાં હતાં તે છૂટયાં એ ચોથો લાભ! વળી રાત્રી જે સ્વભાવની હાઈન હતી તે મહારાજની પાસે જતાં આવતાં પાધરી દોર જેવી થઈ ગઈ, ને પોતાની સેવા ચાકરી તનમનથી કરવા લાગી એ પાંચમો લાભ કંઈ જેવો તેવો નહોતો!

દુલારામ પોતાના ઓરડામાં તકીઆને અઢેલીને એક ગાદીપર લાંબા પગ કરી બેઠો હતો. હાથમાં હુક્કાની નળી રહી ગઈ હતી. રાત્રી તેના પગ આગળ બેઠી બેઠી પગ ચાંપવાની તૈયારી કરતી હતી, એટલામાં દુલારામે ખાવાને પટ્ટી માંગી. પાનપડામાંથી પાન કહાડી રાત્રી બીડી કરવા લાગી. હુક્કાના ધુમાડા કહાડતા દુલારામ પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો—

“અહો, હો, હું એક દહાડો મહારાજનાં દરશન કરવા ગયો ને મને એક પછી એક આટલા બધા લાભો થયા, ને આજ એ મહિને મારો જીવ હેઠો બેઠો,

તો એ મહારાજ પરસન થાય તો પછી કંઈ બાકી રહે કે! આનંદગિરિ મહારાજ પણ ચમત્કારી ખરા, પણ આ મહારાજે તો હદ કરી નાખી! પેલા મહારાજ તો સિદ્ધિ આપે ત્યારે ખરા, પણ આણે તો તરત દાન અને મહા પુણ્ય, એક મગની બે ફાડ! આ તો આમ કરશે તો આમ થશે, ને ધરમની વહારે ધાશે તો પામશે, એવી ઉધાર ખાતાની તો વાતજ નથી તો! અહીં તો રોકડોજ હીસાબ છે. એનું નામજ સિદ્ધિ! પણ બચ્ચા દુલારામ, પેલી વાતનો આમ કંઈ વળ ઉતરે ખરો કે? નહિ તો પેલા હરામખોર કેશવલાલે નિર્મલદાસને તો હાથ કરી લીધો છે ને નવલશામાં કંઈ દમ નથી, તેથી કેશવલાલ મહારાજના પટ્ટાવેડા કરીને ફાવી જાય એવો ઝાઝો ભય રહે છે. માટે આ કામમાં આ મહારાજ જેવા બેદુની સલાહ લેવાની પુરેપુરી જરૂર છે.”

એમ બહુ વિચાર કરતો દુલારામ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. રાત્રીએ પાનની પટ્ટી તૈયાર કરી દુલારામને આપવાને માટે હાથ લાંબો કરીધો. દુલારામ ઓસીકાને અઢેલી બેઠો હતો તે રાત્રીના હાથની બીડી લેવાને પોતાનું શરીર ઉચું કરવા લાગ્યો. પણ એટલામાં એને એવો વિચાર આવ્યો કે મહારાજની સિદ્ધિ સંબંધે સલાહ લીધી હોય તો કેમ, તેથી હુક્કાનો દમ લેવો પણ બાજુએ રહ્યો, ને બીજે હાથે રાત્રીના હાથમાંથી બીડી લેવા જતો હતો તે હાથ પણ ત્યાંના ત્યાંજ અધર રહ્યો. આનંદગિરિ મહારાજે કોઈની આગળ એ વાત કહેવાની ના કહી છે પણ બેદુ વગર લંકા કેમ જવાય. કંઈ જેવા તેવાને વાત નહિ કરવી એ તો જાણે ઠીક છે, પણ આવા સાધુ સંતને પુછવામાં શો બાધ આવવાનો હતો?

“કેમ વાર, આજે તમે બહુજ વિચારમાં પડી ગયા છો”—રાત્રીએ હસતે મ્હોડે પુછ્યું—“તમારા કહેવાથી બીડી કરી ક્યારની ધરી રહી છું તે પણ લેવાનું તમને લાન રહ્યું નથી, તે એવો તે શો વિચાર કરો છો?”

“હું તો આ મહારાજના ચમત્કારનો વિચાર કર્યો કરું છું કે હું એમના એકવાર દરશન કરી આવ્યો તો મારાપર કેટલા તુષમાન થયા.”

“એમનો પરતો તો ખરેખરો જાગતો છે—” રાત્રીએ કહ્યું—“તમે તો એકવાર જઈ આવ્યા પણ હું તો આજ મહિનો થયા જાઉં છું તેથી હું તો જે જોઉં છું ને સાંભળું છું, તેથી મારા તો હવે કળવામાં કંઈ આવતું નથી કે આવા કલજુગમાં તે આવું આવું બને?”

“એ તો તારી જુલ છે”—દુલારામ પોતાના અનુભવની વાત કહેતો હોય એમ બોલ્યો—“સતજુગમાં વધી બનતું તેટલું કલજુગમાં બને છે. જોની, તે આપણા

ધરની દંતકથા સાંભળી છેની. કે અમારા કોઈ દાદાના દાદા સાધુદાસે કોઈ સાધુની સેવા ચાકરી કરી તેથી એણે કહ્યું, કે તારા વંશમાંથી કોઈને હું અમુલ્ય સિદ્ધિઓ આપી જઈશ. જેની, હજી પણ આપણા ધરડા વરડા સાધુ સંતની સેવા કરવાનું કહે છે, ને કોઈ સાધુને આપણે પાછો વાળતા નથી તે એટલા માટે કેની?”

“તે તો હું બધું જાણું છું”—રાતી બોલી—“પણ એવી સિદ્ધિ કોઈએ કોઈને અત્યાર સુધી આપી છે? એ તો વારૂ, એ કહી ગયા હતા ને આપણે સાંભળ્યા કરીએ છઈએ.”

“અત્યાર સુધી નહિ આપી માટે હવે પછી પણ નહિજ આપે એમ કંઈ કહેવાય?” દુલારામ બહુ વિચાર કરીને બોલ્યો.

“એનું નામ એજ”—રાતી પોતાનો બોલ ખરો કરતી બોલી.

“એ તો તારી ભુલ છે. તારા જાણવામાં નહિ હોય તેથી એ સિદ્ધિની વાત કંઈ ખોટી ઠરી કહેવાય?”

“પણ એવું એવું આ કલજીગમાં બનેજ નહિ.”

“વળી તું ભુલ કરે છે”—દુલારામે જવાબ આપ્યો—“એવું એવું નહિ બનતું હોત તો રવિમર્દન મહારાજ ચમત્કાર કરતજ નહિ.”

“એ વાતની હું ક્યાં ના પાડું છું”—રાતીએ કહ્યું—“પણ તમેજ મને કહોની, સાધુદાસના વંશમાંથી તમે કહો છો કે કોઈને સિદ્ધિ મળશે તો તે શું સિદ્ધિ મળશે, ને સિદ્ધિ એટલે શું.”

“સિદ્ધિ એટલે એક જાતની શક્તિ. જેમ આપણી પાસે એક રૂપીઆ હોય અને રૂપીઆની જે જે ચીજ આવે તે લેવાની આપણામાં શક્તિ આવે છે, તેમ એ સિદ્ધિ પણ એવુંજ કામ કરે છે. તે અપેષાતર અને ઉડણુ પાવડીની વાત સાંભળી છે કેની? જેની પાસે અપેષાતર હોય તે ગમે તે બોજન જોત બેતામાં લાવીને ઉભું કરે, કે એવી પાવડી હોય તો ગમે ત્યાં ઉડી જાય!!!”

“એવી એવી તે વારતા કહેવાય; કંઈ ખરું એમ થોડું બને છે.”

“અરે, ખરું બને છે ખરું. તું કંઈ સમજતી નથી. તારા મહારાજને પુછી જોજે કે આ સિદ્ધિની વાત ખરી છે કે નહિ.”

“મહારાજને એવી વગર કામની વાત પુછવાનો વખત ક્યાં છે?”

દુલારામે થોડીવાર વિચાર કરી કહ્યું—“આ વાત વગર કામની નથી. મારાથી તને વધારે કહેવાય એમ નથી. પણ સિદ્ધિની વાત ખરી છે. મેં એ સિદ્ધિઓ મારી નજરે જોઈ છે, ને તેની જોડે સોના મોતીનો અને ઝવેરાતનો તો કંઈ સુમાર નથી.”

“તમે આ શું બોલો છો ? હું તો કંઈ સમજતી નથી. કંઈ ગાંડા તો નથી થયા કે !”

દુલારામે વળી થોડો વિચાર કરી કહ્યું—“જે હું તને મારાથી કહેવાય એટલું કહું છું; પણ તું મને વધારે પુછીશ નહિ, ને આ વાત કોઈની આગળ કહીશ નહિ. આપણા સાધુદાસની વાત ખરી છે. એ સિદ્ધિઓ અને જવેરાત ઘણા થોડા વખતમાં અમારા ચારમાંથી કોઈને મળશે. અમે ચાર એટલે હું, નિર્મલદાસ, નવલશા ને કેશવલાલ. પણ મહારાજે કેટલી સરત કરી છે તે પ્રમાણે ચાલીએ તોજ; ને કોઈની આગળ વાત કરવી નહિ, નહિ તો સિદ્ધિ અલોપ થઈ જશે.”

રાતી તો સડકજ થઈ ગઈ. રખેને વધારે કહેવાઈ જવાય એ બીકે દુલારામ અચકાઈ અચકાઈને એટલું તો ભાગ્યું ટુટ્યું બોલ્યો કે રાતી બરાબર સમજી નહિ. તેમાં મહારાજનું નામ સાંભળી એને એક અચંબો થયો.

“તમે તો કહેતા હતા કે મહારાજનાં મેં પહેલી વાર દરશન કીધાં”—રાતીએ પુછ્યું—“ને આ તો તમે એને આગળથી મળ્યા કયાં હતા એમ જણાય છે, કંઈ નવી બોળખાણ નથી.”

“અરે એ મહારાજ તો બીજા. એનું નામ તો આનંદગિરિ ને એ તો સંન્યાસી છે. બાકી આ મહારાજને તો હું હમણાં મળ્યો તેજ.”

“પણ ત્યારે, તમે મારી આગળ તો કંઈજ બોલ્યા નહિ.”

“એ મહારાજે ના કહી હતી. આ તો તને આટલુંએ કહ્યું, તેનું કારણ કે તું મહારાજને સિદ્ધિની વાત પુછજે તો ખરી. જોઈએ એ શું જવાબ આપે છે. કંઈ સાર જેવું હોય તો હું વાત કરું કે સિદ્ધિ મળવાનો કંઈ રસ્તો હાથ આવે છે.”

“તારે શું એ સિદ્ધિ તમને મળવાની નથી. તમે કહેતાતા કે મને મળશેને.”

“મને એ ખરી ને નહિએ મને. એ તો સરત એવી કપરી છે કે ન પુછો વાત! અમે ચારમાંથી જે કોઈ સરત પ્રમાણે ચાલેશું તેને પેલા મહારાજ સિદ્ધિ આપશે. તારા મહારાજ સરત પાળવાનો સહેલો ઉપાય કંઈ બતાવે છે?”

“પણ તમે બધો એની પાસે ખુશાસો કરશો નહિ તો એ શું બતાવશે?”

“તું પેહલાં એને પુછી તો જા. એનું હશે તો પછી હું વિચાર કરીશ કે આ મહારાજને શું કહેવું.”

“શું શું સિદ્ધિઓ છે તે તો મને કહો.”

દુલારામે આ સવાલનો જવાબ આપવામાં કંઈ બાધ જોયો નહિ. રહી રહીને અચકાતાં અચકાતાં, આનંદગિરિ મહારાજે કરાવેલા યોગદર્શનની ઘણી ખરી બીના એણે તુણમાન થઈને કહી દીધી!

પ્રકરણ ૬૦ મું

અમત્કાર કરે તો નમસ્કાર પામે !

માયામૃગં દયિતયેષિષ્ઠતમન્વધાવદ્

વન્દે મહાપુરુષ તે ચરણરવિન્દમ્ ॥

(શ્રીમદ્ભાગવત.)

રવિમર્દન પ્રશ્ન મુકવામાં બહુ એક્કો હતો. તેની ખાતરી બીજા સર્વ કરતાં મમતારામના અનુભવમાં બહુ સારી રીતે આવી હતી. આગળ ઓગણચાળીસમા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મમતારામે ધન્યુધન્ય મનથી મહારાજની આગળ પ્રશ્ન મુકાવ્યો, ને મહારાજે જે ઉત્તર કહ્યો તેથી નાખુશ થઇને મમતારામ ત્યાંથી રોષમાં અને રોષમાં ઉઠી ગયો. મનમાં ખટકો તો આપાદ પેઠો. પણ કાળીને ત્યાં ગોઠવણ કરી રાખ્યા પ્રમાણે ગુલાબવહુને મળવાની હેંસમાં અને અધીરાઇમાં રવિમર્દનની વાણી વિસારે પડી ગઇ. જ્યારે તેનું પરિણામ મહારાજના કહેવા પ્રમાણે આવ્યું, ને વટાવમાં નથુશેઠ, ધનપાલશેઠ અને સુખપાલકાકા આગળ રસ્તામાં બેઠા ફળેતી અને હુરીઓ થયો, ને તેનો હાથ અફસોસ કરતાં મમતારામને લાગ-લાગટ બે દિવસ સુધી પોતાના ઘરમાં ગુન્હેગારની માફક ગોંધાઇ રહેવાનો વારો આવ્યો, ત્યારે રવિમર્દન મહારાજની ભવિષ્યવાણીનું એને પાછું સ્મરણ થઇ આવ્યું. તે વખતે સહજો બનાવ ધણો તાજેતરનો બનેલો હોવાથી, મમતારામનો કાળી પ્રત્યે નિઃસીમ ક્રોધાગ્નિ પ્રબલિત થયો હતો, અને તેથી તેની રોજની વિચાર-શક્તિ પણ બહાર મારી ગઇ હતી, તેથી કાળી બેગા રવિમર્દન પર પણ એને અતિશે રોષ આવ્યો. કે એ મહારાજે એવી કાળ જેવી વાણી કહાડી તો પરિણામ કાળુંજ આવ્યું ! કાળી બેગા મહારાજને પણ મનમાં એ ગાળો દેવા લાગ્યો. મમતારામે તો એમજ ધાર્યું કે મહારાજને વાણીની સિદ્ધિ નથી પણ તે કાળજીબીયો છે, તેથી એની સારી વાણી તો ખરી નહિ પડતી હોય, પણ અશુભ વાણી ખરી પડે છે. એવા કાળજીબીયા મહારાજનો સંગ છોડી દેવાનો મમતારામે દૃઢ નિશ્ચય કીધો. રોષમાં અને રોષમાં એક મહિના સુધી મહારાજની પાસે ગયો નહિ. પરંતુ જેમ જેમ વખત ચાલતો ગયો, ને રોજ રોજ કાળીના કરગ્રહની વાત વિસારે પડતી ગઇ, તેમ તેમ મમતારામનો મહારાજ તરફનો રોષ કમી થતો ચાલ્યો. નવલસાની પાવડી અને સિદ્ધિનો ભેદ જાણવાની એને પુરેપુરી લલુતા હતી તેથી, અને એવા કામમાં મહારાજ ઉપયોગી થઇ પડે તો પડે એમ હતું તેથી, આખરે મમતારામે રવિમર્દન ઉપરનો પોતાનો અભાવ

સમાવી દીધો. એક મહિના પછી એક દહાડો મહારાજની પાસે એ ગયો. મહારાજના મનમાં તો મમતારામ વિષે પાપયુક્તિ હતીજ નહિ. બંને એક બીજાને પહેલા નંબરના ધૂત ગણતા હતા ને સ્વારથને લીધેજ એક બીજાને મળતા કરતા હતા, તેથી કોઈ કાંઈને દગો દે એમ તો હતુંજ નહિ. રવિમર્દનને જો કે મમતારામ ન આવવાથી વિચાર તો પડ્યો ખરો, પણ એક લેખે એને ફાયદોજ થયો. એક દહાડો મમતારામનો પ્રશ્ન બાંધ્યો તે પહેલાં એણે મમતારામ આગળ સહેજ વાત છેડી હતી, કે આવું મુંબઈ જેવું શહેર, જ્યાં હજારો હજાર ભાવી લોકો પોતાના ભાવમાં અને ધેલપણમાં લાખો રૂપિયા ઉડાવી દે છે, અને મહારાજ જેવાને કંઈ તડાકો ન પડે તો તેમાં દેવનો દોષ નહિ પણ પોતાની અક્ષલનીજ ખામી સમજવી ! પણ ચમત્કાર વગર કોઈ નમસ્કાર કરતું નથી, માટે મહારાજે મમતારામને કહ્યું કે મુંબઈના લોકને ચમત્કારને લાકડે ચઢાવીએ તોજ સારો હાથ પડે! મમતારામે મહારાજને સમજાવતી આપી કે આજ કાલ મુંબઈ શહેર સુધરી ગયું છે. જો કે ભાવિકોનો અને આંખ મીચીને પૈસાને ધુળમાં નાંખનારા લોકોનો ટોટો નથી, તથાપિ એવા ચમત્કારનો ઢોંગ પકડાઈ જવાનો વધારે સંભવ છે, ને તેમ થયું તો વળી મુંબઈ છોડી દેવું પડશે અને થોડું ઘણું જ મળે છે તે જતું રહેશે, માટે એવા ઠાલી ચમત્કારને દૂરથીજ નમસ્કાર કરવા. એ અરસામાં મમતારામનું મહારાજ પાસે આવવું એક મહિનો બંધ રહ્યું. જોગાનજોગે તેજ અરસામાં મહારાજના જેવાજ મુંબઈને માથે પડેલા એક મહાપુરુષે મહારાજ દ્વારા પોતાનું કામ થશે એમ ધારી, એક અદ્ભુત ચમત્કાર કરવાની કળા રૂપિયા પાચસો સાર મહારાજને વેચવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી. સાપને ઘેર સાપ પરાણો આવે તે મુખ ચાટીનેજ જાય કેની, તેમ મહારાજ પાસે પાંચસો રૂપિયા કંઈ રોકડા પડેલા નહોતા, જોકે એને તો ઘણા દહાડા થયા કંઈ ચમત્કાર બતાવવાનો વિચાર ધારી રાખ્યો હતો. માત્ર શું ચમત્કાર બતાવવો ને તેમાં શું કળા વાપરવી તે એને હજીસુધી જડયું નહોતું. એવા અરસામાં પેલો મહાપુરુષ અને રવિમર્દન ભેગા થયા હતા. બંને જણ સરખે સરખા હોવાથી એવો તોડ કહાડ્યો કે પેલો મહાપુરુષ ચમત્કારની કળા બતાવે, અને તે પ્રમાણે મહારાજ ચાલે તેથી જ પ્રાપ્તિ થાય, તેમાંથી રૂપિયા પાંચસો નહિ પણ એક હજાર રૂપિયા અને જે કમાણી થાય તેમાંથી ચોથો ભાગ પેલા મહાપુરુષને આપવો. તેના બહાલામાં એ ચમત્કાર સાંગોપાંગ પાર ઉતારવાને મહાપુરુષે રવિમર્દનને પુરેપુરી મદદ કરવી. બહાર લોકમાં કોઈને વસવસો ન થાય માટે, મહાપુરુષે એક શ્રોતાજન તરીકે મહારાજની પાસે આવતા

જતા રહેવું; પણ ગણપતિ પધાર્યા પછી મહારાજની ઘાનત ન ફરે માટે તેને પોતાનો શિષ્ય થઇને રહેવા દેવા.

મમતારામ એક મહિના પછી મહારાજને મળવા ગયો, ત્યારે આ બધું હાર પડી ગયું હતું, ને હવે થોડા દહાડામાં લોકને ચમત્કાર દેખાડવો એમ નક્કી થઇ ચુક્યું હતું. એણે તો મહારાજને ઘણા વાર્યા પણ વાત એટલી બધી આગળ વધી હતી ને પેલા માણસની યુક્તિ એવી આખાદ હતી, કે મહારાજને એમાં જોખમ કરતાં લાલ વધારે દેખાયો, તેથી મમતારામની સલાહ એણે માની નહિ. મહારાજનું એ ખાખત ધક્કધ્યાન લાગેલું જોઇ, મમતારામે તેની જોડે બગાડ નહિ કરવો એમ ધારી, તેની સામે બોલવું બંધ કીધું.

એ ચમત્કારની કળા જેનું પેટંટ (પરવાનો) પેલા મહાપુરૂષે રવિમર્દનને વેચ્યું હતું તે એક લેખે બહુ સહેલ હતી. એમાં રવિમર્દનને તો ઝાઝું કરવાનું નહોતું, તેને તો એક દહાડો ઠેરવેલે વખતે એકદમ સમાધિસ્થ થઇ જવાનું હતું, અને એ સમાધિ ખરા જેવી જણાય, માટે પોતાનો દમ ચાલતો બીજાને ન જણાય એટલીજ હોંશીઆરી મહારાજને રાખવાની હતી. પેલા મહાપુરૂષે આંકડી આવ્યા પછી જેમ તટસ્થ થઇ જવાય છે, તેમ તટસ્થ થઇ જવાની રીતિ મહારાજને શીખવી, ને રોજ રોજના પ્રયોગથી રવિમર્દન તેમાં પ્રવીણ થયો. અલખત કથા વાંચતાં મહારાજને એકાએક સમાધિ ચહાડી આવે અને તેથી લાવિક લોકો ત્યાં શોરબકાર કરી મુકે અને ખેરાંઓ ગભરાઇ જાય એ સ્વાભાવિક હતું. તેવા અરસામાં મહારાજની પાસે ઉભા રહી તેની માવજત બરદાસ મહાપુરૂષ કરે, બીજા લોકને ન ગભરાય તો ગભરાવીને મહારાજની પાસે જતાં વારે, અને એવા સંજોગમાં લાગ જોઇ મહારાજના હાથમાં ચંદનથી લખેલો એક નાનો સરખો પત્ર મુકી દે, એ કામ ઝાઝું મુશ્કેલી ભરેલું નહોતું. તે પછી તો વાલકેશ્વર જઇ નિર્માણ કરેલે ઠંકાણેથી ગણપતિની મૂર્તિ કહાડી લાવી, ઢોળ તાંસાં વગાડતાં અને ફતેહનો ગઢ છતતાં ગામમાં આવવું એ તો નહાના બાલકના ખેલ જેવું હતું.

મહારાજ અમુક દહાડે ચમત્કાર કરવાના છે, એમ મમતારામના જણવામાં એક બે દિવસ અગાઉથી હતું. પણ તે કેવી રીતે અને શું ચમત્કાર કરવાના છે તે તો રવિમર્દન અને મહાપુરૂષ સિવાય બીજું કોઇ જણતું નહોતું. મહારાજની હોંસ અને ઉમળકો જોઇને મમતારામ ખાસ કરીને ચમત્કારને દહાડે મહારાજની આગળ જઇને બેઠો. થોડીવારમાં કથા વાંચતાં વાંચતાં મહારાજને સમાધિ આવી ગઇ ને હાથમાંથી પાનાં બાનાં પડી ગયાં. શ્રોતાઓ ગભરાયા ને ખેરાંઓએ કાપકચ કરી મેલી. બે ત્રણ જણા હીમત ધરી મહારાજની સારવાર કરવાને તેની આગળ ધસ્યા. પણ પેલા મહાપુરૂષે તે સર્વને વાર્યા, કે ખબરદાર, આ

કંઈ સંસારનો તમારો નથી પણ આ તો સમાધિ છે. માટે યોગવિદ્યા ન જાણતો હોય તેવો કોઈ મહારાજને સ્પર્શ કરશે તો તેનું અનહિત થશે! એટલે બધા દંગ થઈને ત્યાંજ ઉભા રહ્યા. પછી રવિમર્દને આકાશવાણીની પેઠે પેટમાંથી અવાજ કહાણો, કે અને જલદી લઈ આવ ને માંડું મંદિર બંધાવ. પેલા મહાપુરુષે ભોળા શ્રોતાઓને જણાવ્યું કે મહારાજ હવે બોલ્યા, એટલે તરત સમાધિ નહિ ઉતરે તો પછી એ સમાધિમાંથી કોઈ દિવસ નીકળશે નહિ; એમ કહી પોતાને સમાધિ ઉતારવાનો પ્રયોગ આવડે છે એવું જણાવી તે મહારાજની પાસે ગયો, ને કાનમાં ડુંકે મારી મહારાજનો દક્ષિણ હાથ ઉઘો કરી તે તરફનું પાશું ઘસવા લાગ્યો કે મહારાજની સમાધિ ઉતરી ગઈ! પણ પોતાનો હાથ ઉઘાડી જોયું તો તેમાં ઘણા અચંપા વચ્ચે એક કાગળનો કટકો જણાયો! વધારે અચંપો કરતાં મહારાજે કાગળને સૌ જુએ એમ, હાથમાં આમળાની પેઠે ધરી રાખી, આંખો ફાડી ઉપર સીલીંગ તરફ નજર ફોધી! જાણે કે આકાશમાંથી કે ક્યાંથી પડ્યો તેની ગણતરી બાંધી વિચાર કરતા હોયની!

હવે મમતારામના સમજવામાં આવ્યું કે મહારાજ કેવી રીતે ચમત્કાર કરી બતાવવાના હતા, કારણકે કે પેલા મહાપુરુષને અને મહારાજને એણે ઘણીવાર હુસપુસ કરતા જોયા હતા.

મહારાજે મમતારામને કાગળ વાંચવા આપ્યો. પછી વાલકેશ્વરને કીનારે પથ્થરોમાં બે ત્રણ ઠેકાણે મહારાજના કહેવાથી ખોદવા માંડ્યું તો જે જગ્યાએ પેલો મહાપુરુષ ને ખીજ બે ત્રણ જણા ખોદતા હતા ત્યાં દહાડો આથમી જવાથી કંઈ બરોબર દીસતું નહોતું તે અરસામાં, રેતી અને માટીની એક નહાનીસી ગણપતિની મૂર્તિ નીકળી. પોતાને માથે ચઢાવી. તે મૂર્તિને રામગણપતિનું નામ મહારાજે આપ્યું અને તેનો જ્ય જ્ય બોલાવતાં વાજતે ગાજતે તેઓ ગામમાં આવ્યા.

પેલા મહાપુરુષને મહારાજનો આવો અદ્ભુત પરતો જોઈને સંસારપર એટલો વૈરાગ્ય આવી ગયો, કે બીજે દહાડે હજારો શ્રોતાઓની સમક્ષ, એક લુગડાનું બોચકું અને બે ત્રણ ઠામ વાસણો મળી પોતાનું સર્વસ્વ જે કંઈ હતું તે રવિમર્દનના ચરણ કમલમાં મુકી, જન્મ સુધી તેના દાસાનુદાસ થઈ રહેવાની આજ્ઞા માગી!

ભાવિક શ્રોતાઓએ મહારાજને બહુ બહુ વિનવ્યા કે એ મહાપુરુષપર ગણપતિ પ્રસન્ન છે, કારણ કે જે જગ્યાએ વાલકેશ્વરમાં એ ખોદાણુ કરતો હતો ત્યાંથીજ રામગણપતિ નીકળ્યા હતા. વળી જ્યારે મહારાજને સમાધિ આવી હતી ત્યારે એણેજ, સમાધિનો ઉતાર આવડતો હોવાથી, મહારાજની સારવાર ફોધી હતી; માટે મહારાજે એનાપર અનુગ્રહ કરવો જોઈએ. રવિમર્દને પહેલાં

તો આનાકાની કીધી, પણ શ્રેતાઓએ ઉપર પ્રમાણે મહારાજની આજીજી કીધી તેથી એણે મહાપુરુષને પોતાનો શિષ્ય થવા દીધો !

લોકમાં હાલ તો રવિમર્દનનો, રામગણપતિનો, અને આકાશમાંથી મહારાજના હાથમાં આવેલી ચીકીનો મહિમા અને પરતો ધણો વધી પડ્યો હતો ! એ ત્રણમાં કોણ ચહીડીઆતું છે તે માટે ભાવિકજનો, ઈશ્વરની જગતની લીલાની પેઠે, માહોમાંહે હોંસાતોસી અને વાદવિવાદ કરતા હતા. પણ હજી તત્સંબંધે એક નિશ્ચયપર આવ્યા નહોતા. હાલ તો મહારાજના ભક્તજનોમાં ત્રણ શાખા પડેલી હતી, ને કેટલાક રામગણપતિને, કેટલાક મહારાજને, અને કેટલાક ચીકીને શ્રેષ્ઠતા આપતા હતા ! સૌ જન પોત પોતાને મળેલા પરતાની, અને બાધા આપડી રાખેલી અને કામનાઓ પાર પાડેલી તેની, અનેક અનેક વાતો દર્શાવી પોતે ઇષ્ટ માનેલાની મહત્તા વધારતા હતા. એ પ્રમાણે મહારાજના પ્રેમી જનોમાં ત્રણ ભેદ પડવાથી, રવિમર્દનને ધારવા કરતાં પણ વધારે લાભ થયો. એને તો 'પડી તો કે સદાવડી' તેવો ખેલ થઇ પડ્યો ! ત્રણ મતો પડવાથી મહારાજની રાજની આવકમાં તો દશગણો વધારો થઇ પડ્યો. એટલે મહારાજ અને મહાપુરુષ એ ત્રણે મતને વારા ફરતી પુષ્ટિ આપવા લાગ્યા !

એ પ્રમાણે અલખેલી મુંબાપુરીમાં મહારાજની અને તેના અદ્ભુત પરતાની વાખવાખી પથરાઇ રહી હતી. રાજ રાજ મહારાજની પાસે રોકડા રૂપીઆની, ચવલી પાવલીઓની, અને વસ્ત્રાભૂષણ અને વાસણોની ટંકશાળ પડતી હતી. થોડા વખતમાં બુલેશ્વરમાં તો એટલી ગીરદી અને ધમાલ થવા લાગી કે ભાવીજનોને મહારાજનાં કે ગણપતિનાં દર્શન દોલલાં થઇ પડ્યાં. ગણપતિપુરાણ વાચવું પણ બંધ પડ્યું હતું. તેથી સર્વની સંમતિથી એવું નક્કી કર્યું કે મહારાજે ગણપતિને વાલકેશ્વર પધરાવી જવા; કે બનતી તાકીદે રામગણપતિનું મંદિર બંધાવવાનું કામ પણ હાર પડે. મંદિર અને સદાવરતની ટીપમાં રૂપીઆ ત્રીસ હજાર ભરાઇ ગયા હતા અને હજી તો હજારો હજાર ભરાવાની વડી હતી !

એ પ્રમાણે મહારાજનો મહિમા, કોઇ શ્રીમાન વેપારીની હુડીની પેઠે, જ્યાં ત્યાં સ્વીકારતો હતો. પોતાના આત્માને અભિનંદન આપતાં અત્યંત સંતુષ્ટ થઇને મહારાજ પોતાની એકાંત બેઠકમાં બપોરના બેઠા હતા, તે વખતે મમતારામ મહારાજને મળવા આવ્યો.

મમતારામ મહારાજનો ખાસ હજુરી જેવો હોવાથી, એને તો મહારાજની પાસે ગમે ત્યારે જવા આવવાની છુટ હતી. છતર લોકને તો ફક્ત સવારના,

અને બપોરના ત્રણથી તે સાત વાગ્યા સુધીજ, મહારાજનાં દર્શનનો લાભ મળતો. મહારાજનો મહિમા આટલો બધો વધી જશે એમ મમતારામના કળવામાંજ નહોતું, તેથી એ પણ આ બધો ચમત્કાર જોઈને, અને મુંબઈવાસીઓનો લાભ અને આસ્થા જોઈને, દંઙ થઈ ગયો હતો. એક લેખે મમતારામ ખુશ થવા લાગ્યો કે મહારાજનો મહિમા વધ્યો તો પોતાને તો લાભજ છે; કારણ કે તેવા અર-સામાંજ રાત્રીના જાણવા કરવામાં નવલશાની સિદ્ધિની વાત આવે તો, મહારાજને કહી દેવાનો વધારે સંભવ હતો. અધુરામાં પુરું એક દહાડો દુલારામ મમતારામને ચલાઈ ચલાવીને મળવા ગયો, કે પોતાપર મહારાજનું હેત હવું તો તેને પણ મહારાજની જોડે એકાંતમાં સુખ દુઃખની વાત કરવાનો લાગ મળે. તેજ દહાડે મમતારામને ધનકારડોસી મળવા આવી હતી. કૃષ્ણદાસ પાંચ સાત દિવસમાં જીવું ધર માંડવાનું કરતો હતો, તેને તેમ કરતો વારવાને માટે ડોસી મમતારામની મદદ માગવા આવી હતી. તેપરથી દુલારામનું એક દુઃખ તો મહારાજની પાસે જવા પહેલાં મમતારામ પાછ ગયો હતો. બીજે દહાડે દુલારામને મહારાજનાં દર્શન કરવાને લઈ જતાં, મમતારામે વાતે વાતમાં તે બાબતસર વધારે ખાતરી કરી લીધી. દુલારામની ઓળખાણ અને વખાણ કર્યા પછી, મમતારામે એવી સીફ-તથી ભાર મુકીને મહારાજને જણાવ્યું, કે આ બીચારો વાણીઓ ભલા દીલનો અને ભોળો છે. માટે તમે હમણાં ને હમણાં એને એવો આશીર્વાદ આપો કે એની એક કામના સાત દહાડામાં પાર પડે અને એને માથેથી એક વિઘ્ન ટળી જાય ! મહારાજ પોતાના ધંધામાં કુશળ હતો, તે કાંઈ તરત ખોટાર જણાઈ આવે એવો આશીર્વાદ કે વાણી કાંઈ દહાડો કહાડતોજ નહિ. એ તો ગાજરની પીપુડી વગાડવી હોય તો વગાડાય ને ખાવી હોય તો ખાઈ જવાય, એમ બંને કારથી છટકવાની બારી રાખીને વરતતો હતો. તથાપિ મમતારામને આ પ્રમાણે આજીજ સાથે પોતાને વિનવતો જોઈને એને લાગ્યું કે માગેલો આશીર્વાદ આપવામાં કંઈ ખોટું નથી. તેથી તથાસ્તુ કહ્યું. તેજ સાંઝના કીકીએ પોતાને પીએર જઈને સાતમે દહાડે જીદા ધરમાં જવાનું મુહૂર્ત છે એવી હકીકત જણાવી. વળી તેજ દહાડે ગૌરી અને રાત્રી એક બીજા જોડે ધણે મહિને બોલતાં થયાં, તેથી દુલારામની તો ખાતરીજ થઈ કે એ બધો મહારાજની વાણીનો પરતાપ હતો. રાતના પોતાના ઓરડામાં બેઠો હતો ત્યારે રાત્રી સાથે વાત કરતાં એ તુપમાન થઈ ગયો ને સિદ્ધિની ધણી ખરી વાત રાત્રીને લખી દીધી. એટલે રાત્રી તો બાહ્યને લઈને સવારનાજ મહારાજને મળવા ગઈ. મમતારામની શીખવણી પ્રમાણે બીજી સ્ત્રીઓ કરતાં રવિમર્દન રક્તી અને બાલા જોડે ધણી છુટથી અને હેતથી વાત કરતો હતો. તેથી લાગ

જેમ જોડાણીએ મહારાજની આગળ એકાંતમાં કંઈ વાત કરવાની ઇચ્છા જણાવી અને સિદ્ધિ સંબંધે મહારાજને પ્રશ્ન પુછવા લાગી, તથા પોતાના સાસરામાં ચાલતી દંતકથા કહી સંભળાવી. મહારાજે મમતારામની શીખવણી પ્રમાણે રાત્રીની છાતીએ પથ્થર મુકતાં સિદ્ધિની વાત ખરી છે, ને આવા કલજુગમાં પણ, પૂર્વના પોતાનાં પુણ્યથી અનેક અનેક સિદ્ધિઓ મળે તો તેમાં કંઈ વિસ્મય થવા જેવું નથી, એવો પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો. પોતે પ્રત્યક્ષ જોયેલી કેટલીક સિદ્ધિની વાત પણ કહી દેખાડી, તેથી રાત્રી પોતાના ધણીને સિદ્ધિ મળશે એવા વિચારથી, હરખાતી હરખાતી ઘેર આવી. રાત્રીની આવી વાત સાંભળી બાલકા જે એની સાથે હતી તે તો છક થઈ ગઈ. ઘેર આવતાં એણે રાત્રીને ખુલાસો પુછ્યો ને જોડાણીએ બધો ભરમ દેરાણીને કહી દીધો ! એજ બપોરના મમતારામ મહારાજને મળવા ગયો. મહારાજે એને બહુ ખુશ મીઠાજથી બોલાવીને પોતાની પાસે બેસાડ્યો ને હરખાતાં હરખાતાં પુછ્યું—

“કેમ, અમે ધારતા હતા તેમજ બધું કામ પાર ઉતર્યું કેની ?”

“હા, મહારાજ”—મમતારામે જવાબ આપ્યો—“આ કામમાં તો તમે ખરી હોશીઆરી ને અટકળ બાંધી. ખરૂં પુછો તો મને પોતાને ભય રહેતો હતો કે તમે ફાવશે નહિ. આપના શિષ્ય મહાપુરુષનાં પણ હું જેટલાં વખાણુ કરું તેટલાં ઓછાં છે. ખરેખર એ તો મહાપુરુષજ છે ! વન્દે મહાપુરુષ તે ચરણરવિન્દમ્.”

“ભાઈ, એમાં એક લેખે અમારી ઝાઝી પ્રશંસા કરવાની નથી. એ તો મુંબઈ શહેરજ એવું છે. આ કલિજુગમાં તો એ શહેર સાક્ષાત્ કુબેર નગરી અલકાપુરી જેવું છે. જે ક્યાંઈ નહિ પોષાય તે મુંબઈમાં પોષાય !”

“હા, મહારાજ, મહોટા મહોટા રાય અને રંક, સાહુકાર અને દેવાળીઆ, સાધુઓ અને ધુતારા, વાઘ અને બકરી, સર્વે મુંબઈમાં એક ઓવારે પાણી પીએ છે ! અને મુંબઈનું પેટ એવડું મહોટું છે કે સર્વને એકસરખી રીતે નીલાવે છે. પછી ‘કાડીને કણુ અને હાથીને મચ્છુ.’ જે કાંઈ મુંબઈમાં ન ફાવે તો એમ સમજવું કે હવે એનો દહાડો ઉઠ્યો છે !”

“અરે, તે તો પુરો અભાગીઓ જાણવો ! તેને માણસ નહિ પણ પશુજ લેખવો ! તે મર્મલોકે મુવિ મારમૂતા પણ એ વાત રહેવા લો. તમે પેલા દુલારામને આશીર્વાદ આપવાને ગઈ કાલે મને બહુજ આમ્રહ કીધો એ શું ? મેં તો મારા જનમમાં એવો આશીર્વાદ કાંઈને આપ્યો નથી. આપણે તો મીઆબાઈની દહાડીની દહાડી ને વળી બુતારો, એવી વાત રાખીએ તોજ ફાવીએ. તમારા કહેવાથી મેં એજ કીધું ખરૂં, પણ મને હજીએ તે ખટકે છે.”

“ અરે મહારાજ, તમે જહીઓ છો શું કામ? મેં કંઈ કાચે પાચે તો એમ આશીર્વાદ આપવાનું નહિ કહ્યું હોય. એનું દુઃખ અને ઉતાર મારા કળવામાં આવી ગયો હતો ત્યારેજ મેં તમને તેમ કહ્યું. તમે એ દુહારામને ઓળખો છો? આપની પાસે રાતી કરીને જે સ્ત્રી આવે છે તેનો એ ધણી થાય.”

“એમ કે?”—મહારાજે કહ્યું—“પણ રહો, હું તમને એક ખરા મુદ્દાની વાત કહેતા તો રહી જાઉં છું. બહુ સાઈં થયું કે તમે આજે આવ્યા. મને તો હવે આ મુંબઈના લોકો એક બડી પણ નીરાતે ઝંપવા દેતા નથી! બધાજ દરદી અને બધાજ મરજી! મારો તો આ રોજની આવક ગણવામાં અને વાસણ લુગડાં વેચવા કરવાની કડાકુટમાં બધો વખત ભોર થઈ જાય છે. કયા પુરાણપી હમણાં તો વાચ્યું બંધ પડ્યું છે. એ તો સાઈં છે કે લોકો રામગણપતિનાં દર્શનથીજ અને પેલી આકાશની ચીઢીની” —મહારાજે હસીને કહ્યું—“માનતા માની રાજ રાજ રહે છે; બાકી નહિ તો મારે ત્રિજે દહાડે મુંબઈથી લાગી જવું પડે!”

“હા, પણ મહારાજ, તમે મને શું વાત કહેવા જતા હતા.”

“આજે મને પેલી રાતી ખાસ કરીને એકાંતમાં એની દેરાણી દેખાઈ પુછવા લાગી કે સિદ્ધિની વાત ખરી છે, ને તે કલિજીગમાં મળે ખરી કે?”

“પછી—પછી—તમે શું જવાબ આપ્યો?”—મમતારામે અતિશય અધિરાઈ દેખાડતાં પુછ્યું.

“માઈ મન તો એ બાબતમાં પ્રથમથીજ લાગતું નહોતું. માત્ર તમારા કહેવાથીજ આ કામમાં હું પડ્યો હતો, એટલે રાત્રીને તમારા કહેવા પ્રમાણે શીખામણ આપી હતી કે ધણીને પરમેશ્વર જાણીને પૂજવો ને રાજ રાખવો.”

“હા, પણ તમે વાત શું કરી તે તો કહો” —મમતારામે પાછા અધીરા પડી પુછ્યું.

“ભાઈ, તમે આટલા ઉતાવળા શું કામ થાઓ છો. હું બધું કહું છું તમે મને શીખવી રાખ્યું હતું તેથી મેં તો કહ્યું કે હા, સિદ્ધિની વાત ખરી છે ને કલિજીગમાં પણ તે મળે છે! તેના દાખલા દલીલમાં મારાપર રામગણપતિ તુષમાન થયા તે પણ એક સિદ્ધિનોજ દાખલો છે એમ બતાવ્યું, ને પેલી આકાશી ચીઢીની લોકો માનતા માને છે ને ફળે છે એ પણ સિદ્ધિનો દાખલો છે એમ જણાવ્યું!”

“પછી પછી” —મમતારામે પુછ્યું.

“મને એ કહેવા લાગી કે સિદ્ધિ કેવી હોય અને કેમ મળે? મેં કહ્યું કે સિદ્ધિ ધણી રીતે મળે છે. આપણા કે આપણા વડીલના પુણ્યથી, કોઈ મહાત્માની કૃપાથી, તેમ યોગથી પણ મળે છે. અને તે વસ્તુમાં કોઈ મહાત્મા ગમે તેવી શક્તિ

મુકે તે વસ્તુ તે સિદ્ધિ મળ્યાય. ત્યારે એણે મને પુછ્યું કે પાવડી વગેરેમાં સિદ્ધિ-
ઓ આવે ખરી કે? મેં હા કહી ને ત્યાર પછી એના સસરાની દંતકથા
એણે મને કહી!”

“એમ કે”—મમતારામ હરખાઇને બોલ્યો—“આપણી તે દહાડે ઠીક અઠ્ઠલ
દોડી કે ગાયને વશ કરવી હોય તો વાછરડાને ઉંચડી લેવું. મને લાગે છે કે દુલા-
રામે રાત્રીપર તુષમાન થઇ આ બધું બખી દીધું હશે, કેમકે આખરે વાણીઆ-
બાઇ ને તમારાપર આસ્થા બેઠી હશે તોજ એણે કહેલું હોવું જોઇએ!”

“એમાં તો કંઇજ શક નથી”—રવિમર્દન બોલ્યો—“કારણ કે મને કંઇ
કહેવા જતાં રાત્રીથી એમ કહેવાઇ ગયું કે ‘એ એમ કહેતા હતા’ એ મેં બરા-
બર ખ્યાન રાખીને સાંભળ્યું છે.”

“જેવું મહારાજ”—મમતારામ પુલાઇને બોલ્યો—“નવલસાની પાવડી અને
સિદ્ધિની વાત ખરી છે, અને તે સંબંધે મારી અટકળ અને બાંધણી પણ હજી
મુધી તો આખાદ મળતી આવી છે, પણ હજી આપણે બહુજ હોંશીયારીથી
કામ લેવાનું છે. કારણ કે હજી આપણે વસ્તુતઃ કંઇજ જાણતા નથી. માત્ર એટ-
લીજ ખાતરી થઇ છે કે એ વાતમાં કંઇ મુદ્દો છે. રાત્રી આ બધું પાછું દુલા-
રામને કહેશે, ને દુલારામ ધણું કરી એ બાબતમાં તમારી સલાહ માગવા આવશે.
તમારે બધી હા હા કહ્યા કરવી ને તમે જાણે, ચાહો તો એ કામમાં દુલારામને
મદદ કરી શકો. એવું ડોળ દેખાડજો. દુલારામ તમને આવી વાત મારા દેખતાં
નહિ કરે, માટે તમારે આ કામમાં ચોક્કસીથી વરતવું પડશે. જો તમે જરાકે
ઉતાવળ કરી એના બોલવા પહેલાં વેણ ઉચાર્યો છે, અથવા હરકાઇ રીતે એને
શક પડ્યો તો, બાજી હાથથી જતી રહેશે! વાણીઆબાઈ ગાંડતળે રેલો આવ્યો
ને આંખ ઉઘડી ગઇ એમ હાથ તાળી આપશે.”

“બાઇ તમે કંઇ શીકર નહિ કરો. હું રંગપરથી રાગ પારખી કહાડીશ.”

“હું પણ મને દુલારામ મળશે તો એવી કુંચી ફેરવતો જઇશ, કે તમારી
પાછળ એ ઘેલો થઇ જાય ને તમને અને તમનેજ દેખે. પણ મારે તો હજી પેલા
નવલસાને વશ કરીને કામ કહાડી લેવાનું છે. કાણ જાણે, એમાં કંઇ એવી આંદી
પડી ગઇ છે કે નવલસાથી કંઇ બોલાતું નથી. જાણે કેાઇએ એની જીભે તાણું
માર્ચ્યું હોયતી! મારો વિચાર એકાદ દહાડો લાગ જોઇને એ નવલસાને તમારી
પાસે લઇ આવવાનો છે. તમે એનાં વખાણ કરજો ને એના બાબમાં નિઃસીમ
સુખ લખજું છે એમ એની મુખમુદ્રા જોઇને કહેજો. પણ રહો, મુખપરથી નહિ,

એનો પમ જોઈને કહેજો કે એ તમારે વશ થઈ ગયો જાયવો ! બીજું તો, હું એની સાથે હોષ્ટક, એટલે મારા બોલવા પરથી તોલ કરી એની સાથે વાત કરજો. એવામાં ત્યાં કંઈ ખડખડાટ થયો ને મમતારામે મહારાજને પુછ્યું—

“તમે આ ખડખડાટ સાંભળ્યો ? જાણે કે આપણી વાત કોઈ છુપો રહીને સાંભળતું હોયની. કોઈ સાંભળે એમ તો નથી કની ?”

“એ તો બીલાડીનોએ ખડખડાટ હોય, પણ વખતે મારા શિષ્ય મહા-પુરૂષે હોય. જ્યારથી એ આવ્યો છે ત્યારથી હું તો પરતંત્ર જોવો થયો છું. હું તો સરત પ્રમાણે કમાણીમાંથી એને ચોથો ભાગ આપવાને બંધાયેલો છું. તે વિષે મારા મનમાં હજી સુધી કંઈ પાપ નથી, કારણ કે પુષ્કળ મળે છે; તો પણ એના દીલમાં તો પાપ વસેલું છે, તે જ્યારે ત્યારે હું એકાંત કઈ છું કે આપણી વાત સાંભળે છે, એવો મને હમણાં હમણાં વહેમ જાય છે.”

“મહારાજ”—મમતારામે કહ્યું—“તમારે એનાથી ચેતીને ચાલવું.”

“ભાઈ”—રવિમર્દને જવાબ આપ્યો—“હું ચોકસી તો બહુ રાખું છું, પણ તમે જાણો છો કેની ‘ચેતનારની ચાર ને જોનારની બે.’”

અકરણ ૬૧ મું

કંટક લંજન પોથીના ચાર પાઠનું પરિણામ

જનન કર રે, જનન કર રે.

તું આમડાની પુતળી, જનન કર રે. (કબીર.)

નવલક્ષ્મી આજે બપોરના બે વાગે પોતાના ઝોરડામાં બહુ ઉદાસ થઈને દલગીરી કરતો બેઠો હતો. લગ્નને નિમિત્તે ફોટોગ્રાફો પડાવવામાં, પોતાના ઝોરડાને સજ્જારવામાં, અને વિલાયતી કોડીના માલની; પણ મહોટી કીમતની ધુળ પથ્થર ચીજો લેવામાં, લુગડાં કરાવવામાં, વિલાયતી જોડાની જોડીઓ ધુમ ખરીદવામાં, પોતાના બાપે આપેલા સાતસો રૂપીઆ, તથા ચાલ્હેન પાસે સીકતથી કહડાવેલા સો રૂપીઆ ઉપરાંત, એને માથે સાતસો આઠસો સુધીનું દેવું થઈ ગયું હતું. જ્યાં સુધી લગ્ન હતાં ત્યાંસુધી તો એક જાતનો ઉમંગ હતો, એટલે ખરચ તો આંખ બીચીને થઈ ગયો. વળી હજી તો લગ્નમાં જવાનું હતું એટલે કોઈ ઉધરાણી પાધરાણીએ આવે તેને પણ પાધરા જવાબ દેવાનો હતો કે લગ્ન પછી આવજો. પરંતુ હવે લગ્નથી તો પરવાર્યા ને એક પછી એક હમ બાંધીને ઉધરાણી ચલા લાગી. રૂપીઆની જોડવાઈ કેમ કરવી તેની જાણી પીકર હવે નવલક્ષ્મીને

પેઠી. દુકાનમાંથી કે બાપની પાસે માગતાં એની જીભ ઉપડી નહિ. કમલા કે ગંગાને ધુણાવવાથી પણ કંઈ વળે એમ નવલશાને લાગ્યું નહિ. એવામાં આનંદશંકરે એકાદ ચોપાનિયું કહાડવાની વાત છેડી. નવલશાએ એ વાત ઉપાડી લીધી ખરી, પરંતુ એના મનમાં તો ધાસ્તી પેઠી કે પોણેસો સોની જોગવાઈ કેમ કરવી ! લાજના માર્યા દોસ્તારને ખંરી વાત એનાથી કહી શકાય નહિ. એ ધાસ્તી નવલશાને થોડાક દહાડા જ રહી. ચોપાનિયું કહાડવાનો, અને પોતાનો હાથ તાણુમાં આવ્યો હતો તેનો વિચાર કરતાં નવલશાને એક યુક્તિ જડી કે એ રૂપીઆ દુકાનમાંથી માગ્યા પાખી ચાલવાનું નથી. રહેતે રહેતે એને વિચાર આવ્યો કે જ્યારે દુકાનમાંથી જ માગવા પડશે, તો લાવની સો પોણેસો શું કામ માણું ? બસો જ માણું ની કે હાલ થોડી પરચુરણ ઉધરાણીની તો કાશળ પતે ! એક દહાડો લાગ જોઈને ચોપાનિયું કહાડવાની બીના નવલશાએ પોતાના બાપને કહી, કે એ મસે વાઈ એની વિદ્યાનીએ વૃદ્ધિ થશે; ને હવે બણુવા ઉપર નહિ, પણ પરીક્ષા આપવા જવાપરથી એનું મન ઉઠી ગયું છે તો, પોતાને કંઈ કામ ધંધો પણ રહેશે. વળી એમાં સારાં ગ્રાહકો ચવાતાં હતાં એટલે પોતે રળતો ખપતો થશે એ કંઈ જોવો તેવો લાભ નહોતો. પણ હાલ રૂપીઆ બસો રોકવા જોઈએ. એનો બાપ અસલના જમાનાનું અને જોળા દીલનું માણસ હતું. તેને નવલશાની વાત પસંદ પડી કે ચલો, છોકરો પરણી પસ્તી મોટો થયો તો હવે એને રળવા કરવાની શીકર પેઠી. તેથી એણે દુકાનમાંથી બસો રૂપીઆ સુધી ઉપાડવાની રજા આપી. નવલશાના હરખનો પાર રહ્યો નહિ. તે જ દહાડે એણે તો રૂપીઆ બસોએ બસો ઉપાડી લીધા. થોડું ધણું પરચુરણ દેવું પત્યું ખરૂં, પણ હજીએ ધણું દેવું હતું ને ચોપાનીઆમાં ખરચ આપવો પડશે તેની તો શીકર હતી. નવલશાએ વળી બીજી તદ્દખીરે શોધવા માંડી પણ આ વખતે એની બુદ્ધિએ ચારી આપી નહિ. ઉધરાણીવાળા ચાંપતી ઉધરાણી કરવા લાગ્યા. નવલશા તેઓને વાવદા કરી કરીને હવે છેક કંટાળી ગયો. એ કારણથી આજે એ ઉદાસ થતો બેઠો હતો. એવામાં જોગાન જોગે વીજળીને લીધે એને વધારે ઉદાસી લાગી.

નવલશાએ બહુ ઉજમથી કંટક લંજન પોશીના પહેલા ચાર પાઠો વીજળીને શીખવ્યા હતા. એના મનથી તો ખાતરી જ હતી કે એ પાઠો પોતે વીજળીને શીખવ્યા છે એટલે હવે, જોડા સાફ કરતાં, તેઓને ખસેડીએ વગેરે લગાડતાં અને પારખતાં વીજળીને જરૂર આવડી ગયું હશે ! પોતે એવી આશા રાખતો હતો કે બીજે દહાડેથી એના જોડાને સાફસફ રાખીને વીજળી એની સેવાચાકરી કરી એને પ્રસન્ન રાખશે. પણ વીજળીને એ પાઠો ખરોખર આપ્યા નહિ તેથી,

કે લાજ અને શરમને લીધે, ખીજે દહાડે વીજળીએ એના જોડા સાફ કીધા નહિ. નવલશાની અચરતીને પાર રહ્યો નહિ. એને તો તરેહતરેહતાં વિચાર થયા. લાજ જોઇ વીજળીને પોતાની પાસે બેલાવી એણે ખુલાસો માંગ્યો. જવાબમાં વીજળી તો થરથર ધુજવા લાગી ! નવલશાએ મોટું દીલ વાપરી વીજળીને ફરીથી તાલીમ આપી કંટક લંબન પોથીના ચાર પાઠો બહુ ધીરજથી ફરી શીખવ્યા. એક દહાડો ગયો, બે દહાડા ગયા, પણ વીજળીને જોડા અરાબર સાફ કરતાં આવ-આ જ નહિ. અસરકારક રીતે અને આંધળાને પણ સમજ પડે એવી રીતે નવલશા પાઠ શીખવતો હતો. વીજળીની આવી જડબુદ્ધિ જોઇને એ નાખુશ થયો, તોપણ હીમત રાખી, રોજ રોજ જુદી જુદી રીતે, જોડા સાફ કરવાની કળાઓ વીજળીને એ બતાવતો ગયો. નવલશાના મનથી તો ખાતરી થઇ હતી કે વીજળી હવે પાવરધી થઇ ગઇ હશે. તેથી આજે બપોરના વીજળી એના ચોરડામાં આવી, ત્યારે વિલાયતી જોડાને બેકેટીંગ લગાડવાનું એણે વીજળીને ફરમાવ્યું. ન છુટકે તે ખીચારી જોડાને બેકેટીંગ લગાડવા બેઠી, પોતાની અર્ધાંગના તે કામ બહુ સંતોષકારક રીતે બજાવશે એવા વિચારથી નવલશા ખીજું કામ કરવા રોકાયો. વિક્લ્લચિત્તે એપાનીઆમાં બે વિષયો ગાંઠના મુકવાનું અને એકનું બાષાંતર કરવાનું એણે માથે લીધું હતું. આનંદશંકર ખીજે દહાડેથી જ ઉધરાણી કરવા લાગ્યો. પરંતુ પોતે એવું કામ કોઇ વાર કરેલું નહિ તેથી હાથમાં હોલર લેતાં જ, જાણે સ્કુલનો પાઠ કરતો હોયની તેવો એને કંટાળો આવ્યો. આનંદશંકર ઉધરાણી કરતો ત્યારે હા-લખીશ-મારા મનમાં પોઇન્ટ્સ (મુદ્દાની બાબતો) ગોઠવું છું—એમ બે ત્રણ વાર ઉડાવ્યો. આનંદશંકરનો અતિશે આગ્રહ જોઇ એણે નક્કી કીધું કે આજે તો ગમે તે રીતે થોડું ધણું લખવું કે આનંદશંકરને બતાવવા કામ લાગે. સવારના ઉઠીને લખવા ધાર્યું, પણ પાછો કંટાળો આવ્યો. બપોરના જમી કરીને વિષયો લખવા એમ પોતાના મન સાથે એણે ઠેરવ્યું. હમણાં વીજળીને પોતાની વહાલામાં વહાલી સેવાનું કામ સોંપી, એના મનમાં હોંસ આવી. સિદ્ધિ અને પાવડી સંબંધે લખાણ કરવા નવલશા ટેમલ પાસે બેઠો. એક કાગળ ઉપર બહુ છેકછાક કરતાં નવલશાએ સિદ્ધિ અને પાવડી વિષે પોતાના અનુભવનાં ચારેક વાક્યો લખ્યાં હશે, કે નવલશાને જ્યાં વીજળી બેઠી બેઠી જોડા સાફ કરતી ત્યાં નજર કરવાનું યાદ આવ્યું. નજર કરી નવલશાએ જોયું તો એની દૃષ્ટિએ જે દેખાવ પડ્યો તેથી એનાં મર્મસ્થલો વીધાઈ ગયાં હોયની, તેવી રીતે ફાળ નાંખતો અને ક્રુમ મારતો નવલશા હોલરને કપાનું કપાં ફેંકી દેતો કે એકદમ ઉઠીને ઉભો થયો !

નવલક્ષ્યાએ એવું તે શું જોયું કે એને આમ ચમકે ચર્ધ આવી !

વીજળીના દીલમાં નવલક્ષ્યાની આપેલી તાલીમ બરોબર ઠસી નહોતી. વીજળી એનાથી અતિશે લજવાતી તેથી એનું બોલવું કર્ણુદાર પોતાના હેવામાં ઉતર્યુંજ નહોતું. નવલક્ષ્યા પોતાની પાઠ આપવાની સીફતથી હરખાઇને, અને જોડા જેવો વિષય પોતાનો ઇષ્ટ માની લીધેલો હોવાથી, એમજ માની ખેટા કે વીજળી બહુ સમજી ગઈ છે. પોતે નિશ્ચિન્ત મનથી પાવડી અને સિદ્ધિનો વિષય લખવા લાગ્યો. ને ન છુટકે વીજળી જોડાને કાળા કરવા લાગી. એના મનથી તો કાળા અને ઘોળા ચામડામાં કંઈ ફેર નહોતો. તેથી એણે તો બ્લેકીંગની દાબડી હાથમાં આવી તે ઉઘાડી. પોતાની પાસે ઘોળા ચામડાના શુઝની જોડ પડી હતી તેમાંનો એક લપ્પ એ તો ઘોળા ચામડાને કાળું બ્લેકીંગ ધસવા લાગી. ધસતાં ધસતાં પણ એને એવો તો વિચાર જ ન આવ્યો કે ઘોળા ચામડાને કાળું બ્લેકીંગ કેમ હોય ? એટલામાં નવલક્ષ્યાએ જેવાં તેવાં ચાર પાંચ વાક્યો લખીને વીજળી તરફ નજર ફાંપી તો, પોતાના ધણી માનીતા ઘોળા ચામડાનાં વિલાયતી શુઝમાંનો એક જોડો, રૂપાન્તરને પામવાથી રડતો હોયની, તેવો એને દેખાયો. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એ તો કકળાટ કરતો, જોસમાં અને જોસમાં ટેબલને ધુળવતો અને ખુરશીને બોંય સાથે સુવાડતો વીજળી પાસે ગયો. ગરીબ ગાયને કાઈ કસાઇના હાથમાંથી છોડવે, તેમ તે જોડો એણે શોર બકાર કરી વીજળીના હાથમાંથી ઝટકાવી લીધો. જોય છે તો પંજના એટલે દર્જનીક ધણીખરા ભાગમાં તો બ્લેકીંગ લાગી ગયું હતું ! નવલક્ષ્યા પોતાનાં ધોતીઆથી એ બ્લેકીંગને બહુએ લુછવા લાગ્યો, પણ એની તરત ખાતરી ચર્ધ કે હવે તે કાઈ કાળે જવાનું નથી. તેથી હાથ અફસોસ કરતો અને કોષથી મ્હોટો ઘાંટો પાડતો એ બોલ્યો—“અરે અરે આ તે શું ફાધું ? જંગલી હેવાન, કંઈ તારામાં અક્કલ બક્કલ બળી છે કે નહિ ! ! ! આ તે તે શું ફાધું ? તારી આંખ ફાડીને જો ! આ મારા વહાલા દશ રૂપીઆના વિલાયતી શુઝ, જેને હું મારા જીવની માફક સાચવતો હતો, તેના તે શ્વા હાલ કરી નાખ્યા ! પશુ ! હેવાન ! જંગલી ! તું માણસ નથી પણ જનવર છે.” નવલક્ષ્યા જોડાને જોઇને પાછો પિત્તો ઉછળતાં દાંત દાખીને બોલ્યો—“તું માણસ નથી પણ હેવાન છે. આંધળી છે આંધળી ! ! તારી આંખો કુટી કેમ નહિ, કે તને આવા રૂપા જેવા ઉજળા જોડાને બ્લેકીંગ લગાડવાનું જ કું ! તને આટલી આટલી શીખમણ આપી, તારી જોડે રાજ હું માથાકુટ કર્યો કંઈ કું ને હજી તારા સમજવામાં આવ્યું નથી કે ઘોળા જોડાને બ્લેકીંગ તે કેમ લગાડાય ? તારૂં હેયું ક્યાં બળી ગયું હતું કે મારી આ લાખ રૂપીઆની જોડી તે

ધુળ મેળવી ! ધુળ પડી તારા લથ્થુતરપર ! ને ધુળ પડી મારા અવતારપર કે તારા જેવી જંગલી સ્ત્રી જોડે માઈ પાનું પશું !”

ખીચારી વીજળી તો હેબકી જ ખાઈ ગઈ. પોતાના ધણીને આવા નરસીમ સ્વરૂપમાં પ્રથમ જોઈને એને તો એમ જ લાગ્યું કે માઈ મોત જ આવ્યું છે. ચરચર ધુળવા લાગી. પરસેવો પરસેવો થઈ ગઈ. છાતી પથ્થુ ધબકવા લાગી. આખરે સ્ત્રીની જાત અને બાળક, તે આવો તાપ ન સહવાવાથી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડવા લાગી.

નવલસાને પોતાની સ્ત્રીને રડતી જોઈ ઠીક તો લાગ્યું નહિ, પણ એ શું કરે. હમણાં જ—લગ્નમાં જ તરતની આણેલી—રૂપીઆ દહની જોડી, જે એણે જીવની પેઠે સાચવી માત્ર એ વાર જ પહેરી હતી તેની, કાળીએ મમતારામની કરી નાંખેલી સુરત જેવી સુરત જોઈ એનો મીઠાજ છેક હાથથી ગયો હતો.

“ચલ—નીકળ મારા ઓરડામાંથી, મને તાઈ મ્હોં જોવું ગમતું નથી. ખબર-દાર જો, મારા ઓરડામાં પગ મુક્યો છે તો. જા તાઈ મ્હોં કાળું કર. હવેથી જો કોઈ દહાડો મારા જોડાને હાથ અડકાઓ છે, સામી નજર કરીને જોયું છે, તો તારા ભોગ જ ફરી વલ્મા જાણજે ! સાળા આવા આવા જંગલી ઠોર જોડે તે મારા ક્યાં ભોગ લાગ્યા કે ગાંઠ પડી ! મારાં નસીમ ! હું સમજું કે ખીચારી નવી આવેલી છે, તે એને શીખવીશ કરીશ, તો વાર મારી સેવા ચાકરી કરશે ને હું રાજ થઇશ. બાકી અત્યાર સુધી તું નહોતી ત્યારે આ જોડાની જોડ કાશુ સાફ કરતું હતું ? હું તો એના સારાને માટે આવું જીવ જેવું કામ એને સોંપતો હતો. પણ આ જોયું તાઈ અજવાળું ! ચલ નીકળ, મારે તાઈ હવે કોઈ દહાડો કામ નથી. માઈ નામ લેતી નહિ નામ ! નવલસાએ પાછો જોડો જોયો ને પાછો તપીને બોલ્યો—“ચલ, અહીંથી બહાર જાય છે કે નહિ ! હેવાન, જંગલી, ઠોર, બેવકુફ, અક્કલ વગરની, નીકળ—નીકળ—શું જોય છે !”

ખીચારી વીજળી ! વગર લેવેદેવે ધણીનો પોતા ઉપર આવો કોષ પ્રદર્શિત થયેલો જોઈ ત્યાંથી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડતી જતી રહી !

વીજળીના જવા પછી અડધો પોણો કલાક ગયો પણ નવલસા સાતો થયો નહિ. રાતો પીગા થતો, હાથમાં બગડેલી જોડાની જોડી લઈને જોડાને આમતેમ ફેરવતો ફેરવતો, વિકલની પેઠે ઓરડામાં આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. એનો પિત્તો એકલી ઉછળ્યો હતો કે હાથમાં કે પગમાં જે આવતું તેને એ અદ્વાજીક કરી ફેંકી દેતો. મનમાં બહુએ વિચાર કાઢ્યો પણ બગડેલી જોડી સ્વ સ્વરૂપને પાછી પામ-

વાની એને આશા જણાય નહિ, તેમ તેમ વીજળી પર એને બેસતમ કાળ છુટવા લાગ્યો. બસ, હવેથી એને કંઈ કામ સોંપવું નહિ ! એનું નામ લેવું નહિ ! એના સાચું બેવું જ નહિ ! મારી આવી લાખ રૂપીઆની જોડી બગાડી તે એને કંઈ વિચાર જ આબોયો નહિ ! કંઈ અક્કલ દોડી નહિ ! એનું હૈયું કુટી ગયું હતું કે શું ? બસ, હવે હું એનું કોઈ દહાડો નામ લેવાનો નથી ! જેવા મારા જોડા કાળા ક્યાં છે તેની પેઠે એનું મ્હોં મારા મનથી કાળું કડવું ઝેર જેવું છે !

બારણે એકનો ટકોરો થયો ને નવલશાને લાગ્યું કે હવે પોતે શાંત પડે તો બહુ સારું. જોડા બગડ્યા તે ન બગડ્યા થવાના નથી. પણ જોડાને જોઈને એના મનમાં હોળી સળગતી ને હૈયામાં ચીચરવાટો પડતો. વીજળીપર પોતાનો કોષ સદા પ્રત્નલિત રહે તે સારૂ એ જોડાને કાયમ પોતાની પાસે રાખી મુકવાનો એણે નિશ્ચય કીધો. પણ તેને જોઈ જોઈને એનું હૈયું સીઝવા લાગ્યું. તેથી હાલ તુરત તો એ જોડ પોતાની નજરે ન પડે એમ દૂર મુકી દીધી. હવે પોતાના મનથી એ સંબંધે થયલા નાખુશ વિચારો દૂર કરવાને નવલશા પાછો ટેબલ પર બેસી લખવા લાગ્યો. હાથમાં હોલ્ડર લઈ લખવાનો આદર કીધો પણ નવલશાની નજરે આગળ પોતાની પ્રિય જોડીપર વીતેલા સંસ્કારો ખડા થવા લાગ્યા. તેથી કરીને બહુવાર હાથમાં હોલ્ડર ઝાલી રાખ્યા છતાં પણ, સિદ્ધિ અને પાવડી સંબંધે એક વિચાર કે વાક્ય એના મનમાં સ્પર્કી નહિ. એના મનમાં એ બહુ જ ચ્હીડાવવા લાગ્યો કે લખવા કરવાનું કામ મને પાલવવાનું નથી. પરંતુ ચોપાનીઆની વાત એટલી આગળ વધી હતી કે તેને છોડી દેવામાં કંઈ સિદ્ધિ નહોતી, તેથી શું કરવું તેનો વિચાર કરતો, આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, નવલશા બેઠો હતો. દુઃખે રામ સાંભરે તેમ નવલશાને એક નાખુશ વિચાર પરથી અનેક નાખુશ વિચારો આવવા લાગ્યા. ઉદ્ધરાણીવાળા એને કાયર કરતા હતા. એ વિચાર નવલશાને સાલવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે નાખુશ વિચારોમાં પોતાનું મન ખિન થયું હોવાથી હોલ્ડર તો એના હાથમાં ક્યારનું ધરી રાખ્યું હતું, પણ લખેલાં પાંચ વાક્યો ઉપરાંત છઠ્ઠા વાક્યનો એક શબ્દ પણ લખવાને એનું હોલ્ડર અને મન ના પાડતાં હતાં. એવામાં ત્યાં બંની ઠની અને સન્ન થઈને, એક હાથમાં રૈશમી છતરી ઝાલીને, હસતે મ્હોડે મમતારામ નવલશાના ઓરડામાં દાખલ થયો. કાળીએ મમતારામની જે મહાત કીધી હતી ત્યારથી મમતારામ ઓસંગિ પડી ગયો હતો. ચંદેરાપર તો તેમ નહિ દેખાડવાની એ વેતરણ કરતો, પણ દીલમાં તો ધારકો પૂર્વે હોયની તેમ, કોઈને મળતાં કરતાં એ ભૂટો પડી જતો. પરંતુ બ્યારથી રાત્રીએ સિદ્ધિની વાત રવિમર્દનને કહી, ને તે દ્વારા મમતારામના સાંભળવામાં આવી,

ત્યારથી પોતાની અટકળ ખરી પડેલી જોઇને એની બુદ્ધિ અને મીઠાઈ પાછાં અસલ લોકપર આવી ગયાં ને કાંદો ખીલી નીકળ્યો, એટલે કાળીની લગ્નમણી બીના પેલા લવમાં બની હોયની તેમ, એની ટાપટીપ અને બહાર પડતો સ્વભાવ પાછાં આગળ પડ્યાં. એટલે પોતાનો પહેરવાસ અને મ્હોનો ચહેરો, જાણે સારા જનમમાં તડકો શીલો એણે જોયોજ નહિ હોય એવો રાખીને એ સંસારમાં પાછો મહાલવા લાગ્યો. આજે નવલશા પાસે એ ખાસ કરીને આવ્યો હતો. નવલશાને વધારે ને વધારે રાજી રાખવાને એને મજબૂત કારણો મળતાં ગયાં હતાં. રવિ-મર્દને રાત્રીની સિદ્ધિની બીના મમતારામને કહી, ત્યારથી તો એને ખાસ લાગ્યું કે હર બહાને નવલશાને વધારે વશ કરી લેવો. એનાથી વધારે વાર દૂર રહેવાથી, રખેને નવલશાના મનથી એ વિસારે પડી જાય એમ એને ચિંતા રહેવા લાગી.

બધું દહાડે મળવાથી નવલશાની જોડે શેકહેન્ડ કરતાં, જાણે તેની આગળ હેતનો કંટકો ધરતો હોયની એવી ઢબથી કરતાં, અને નવલશાને જોઇને જાણે એનો આત્મા પરમાનંદને પામ્યો હોયની તેમ એણે મ્હોડું મલકાવ્યું. વાણીરૂપી અમૃત ઓઠમાંથી ઉભરાઈ ઉભરાઈને બહાર આવતું હોયની તેમ મમતારામ બોલ્યો—

“કેમ લાઈ, ખુશ તો ખરા. લગ્ન પછી તમારે ઘેર આવીને ખાસ મળવાને માંડે મન તો રોજ તલપાપડ થઈ જતું. પણ સાળું જ્યારે જ્યારે મળવાનું કંઈ ત્યારે કંઈ ને કંઈ લઈને લાગેલુંજ હોય. વળી આપણે હમણાંજ નથુશેરને ત્યાં મળ્યા હતા, એટલે એમ કે એક બે દિવસ મોડું જવાશે તો કંઈ શીકર નહિ. પણ ગઈ રાતના તો મેં મારા મનથી નક્કી કીધું કે આજે તો સોએ સો ટકાની હાંસલ હોય તો તે પડતી સુકીને પણ નવલશાને તો મળવુંજ.”

નવલશા વિચારમાં, શીકરમાં અને પાવડી અને સિદ્ધિ સંબંધે કંઈ લખવાનું નહિ સુજવાથી દયામણું મ્હોં કરી બેઠો હતો, તે મમતારામને જોઇને એકદમ જાગૃત થયો. ઉઠાસી દૂર રૂંકી હસતે મ્હોડે મમતારામ જોડે શેકહેન્ડ કીધી.

“લગ્ન તો બહુ રૂઢી રીતથી કીધાં, અને બધે રજતપુરમાં અને અહીં વાખ-વાખી બોલાઈ એ સાંભળી મારા દીલમાં તહાડેક વળી છે. હું ધાંડું છું કે હવે તમે લમના કામથી તમામ રીતે પરવાર્ધો હશો.”

“અરે ક્યાં, હજી તો થોડા બહુ રૂપીઆ વરામાં અને એક શેડીઆ પાર-ટીમાં ખરચવાના હતા, પણ અમને કંઈ સોગ નહો તોથી એ પાપ પત્યું”— નવલશાએ કહ્યું.

“જાણે એ ખરચ તમને પસંદ નહિ પડતો હોયની એવી રીતે તમે બોલો છો.”

“અલબત્ત, એમાં કંઈ શક છે? સાળા વરા કરવા અને શેડીઆ પારટી કરવી

એ ઢોંગ કેવા! કાષ્ટ સારા લોકોપયોગી કામમાં પૈસા વાવવા હોય તો એક લેખે મળાય. તેને બદલે આતો વરામાં કંડીબંધ વાણીઆઓ, હડહડતા વૈષ્ણવ થંધને, બલ્લે ઢંડવાડામાં જમવા બેઠા હોયની, અને મારવાડનાં મઉ હોયની, કે બાપ જન્મારે સાઈ ખાધું પીધું ન હોયની, તેમ કાષ્ટકય કરી મુકે છે! નથી એકાને મળતા, નથી જુઠાને મળતા, કંઈ સુખ પણ આવતી નથી! જ્યાં પગ મુકવો મને નહિ ત્યાં ખાસાં મળનાં અખોડીઆં પહેરીને ચપેટવા બેસી જાય છે, ને ખાવા કરતાં દક્ષગણો બગાડ કરે છે તે કંઈ થોડું શરમાવ જેવું છે. મુંબઈની મટર સુધરી પણ હજી વાણીઆ મહાજન સુધર્યું નથી.”

“રંગ છે નવલક્ષા, તમને રંગ છે!” મમતારામે હસીને કહ્યું—“મારી ખાતરી છે કે આગળ ઉપર બંગાળી બાણુ પેઠે તમે સમર્થ વક્તા નીવડશો.”

નવલક્ષા વધારે ખીચીને બોલ્યો—“ને શેઠીઆ પારડી! શેઠીઆ પારડી શું! એ પણ કેવો ઢોંગ. અલબત્ત એમાં એઠવાડો કે બટાચાર હોતો નથી. પણ વળી શેઠીઆ પારડી શેની? સાળો ઢોંગ તો જુઓ, લગનમાંએ શેઠીઆ પારડી! વરસ-ગાંઠનીએ શેઠીઆ પારડી ને મુવા પાછળએ શેઠીઆ પારડી!”

“ભાઈ, તમારું બોલકું હું પસંદ કરું છું. પણ તમને ખબર છે? આપણો સંસારી સુધારો મહોટો હિમાલય પર્વત ઉચ્છાદને એક ઠંકાણેથી ખીજે ઠંકાણે બેસાડવાનો છે. તે રહેતે રહેતે, ધીમે ધીમે બધું થશે. એ તો ભાઈ, ‘ધીરે—ધીરે—રાવળો’ જેવું છે. પણ મારા આવવાથી તમને કંઈ અડચણ તો નથી પડતી કેની?” મમતારામે વાત ફેરવતાં પુછ્યું.

“ના ખીલકુલ નહિ”—નવલક્ષાએ હસીને કહ્યું—“તમે આવ્યા તેથી હું બહુ રાજી છું. મને હમણાં બરોબર ગોઠતું નહોતું ને હું વિચાર કરતો હતો કે હું શું કરું; એવામાં તમે આવ્યા તે સાઈજ થયું.”

“તમે માનશો”—મમતારામ મ્હોં મલકાવતા બોલ્યો—“નયુશેઠને તમારી એવી મોહિની લાગી છે કે એ મને જ્યારે ને ત્યારે પુછ્યા કરતા હતા કે નવલક્ષા લમથી પરવાયો છતાં, હવે મને રોજ રોજ મળવા કેમ આવતા નથી? મઠ રાતનાજ મને કહે કે ધણી દહાડા થયા ને નવલક્ષા મને મળવા કરવા કેમ આવતા નથી?”

નયુશેઠ પોતાને માટે આટલી કાળજી રાખે છે તે સાંભળતાં, નવલક્ષાને અસહનો પ્રુચ્છ મીળજી ઝટ ઠંકાણે આવી ગયો. એટલે મમતારામ બોલ્યો—

“એ કહ્યું કે સાહેબ, એ પણ તમારી પેઠે મુંબઈના શેઠીઆ છે, ને મુંબઈ તરત આવેલા છે. હજી રીત વરાથી પરવારતાં વાર લાગશે. માટે થોડા દહાડા

રહીને પછી રાજ રાજ આવશે. એટલે એ શેઠ તો બસ, જીવ લઈને બેઠા કે નહિ, બસ, કાલે ને કાલે જઈને તમે નવલક્ષ્મીને કહેજો કે હું તમારી વાટ જોઈને બેઠા છું. માટે ભાઈ, પુરસ્કૃત મળે તો ત્યાં બપોર સપોરના જળેની? આપણે સરખે સરખામાં ફરીએ ફરીએ તો મનનો ખુલાસો રહે છે.”

“હા હા, હું જરૂર આવીશ. નયુશેઠને મારા સલામ કહેજો કે એક બે દિવસમાં આવીશ. પણ એ શેઠ મને વાલકેશ્વર લઈ જવાને બહુ આધરશ કરે છે, ને મેં સાંભળ્યું છે કે ત્યાં કોઈ દહાડો જુગાર પણ રમે છે, ને હજારો રૂપિયાની ઉથલ પાથલ થાય છે, એટલે માફ મન કહ્યું કરતું નથી. એ શેઠને તો કોઈને પુછવાનું કરવાનું નથી, પણ મારે તો મારા બાપ આપે તેમાંથી ખર્ચ કરવાનો રજો તે મને કેમ પાલવે? વળી લગ્નમાં થોડો પરચુરણ ખર્ચ મને ધારવા કરતાં વધારે થઈ ગયો છે.”

એ છેલ્લું વાક્ય બોલતાં બોલાઈ ગયું, ને નવલક્ષ્મી વધારે બોલાઈ ગયું એમ સમજી અચકી ગયો. મમતારામ તરત જાણી ગયો કે વાલકેશ્વર આવવામાં નવલક્ષ્મીના પેટમાં કેમ દુઃખે છે. વળી એનો હાથ હાથ તાણમાં છે, એટલે એ દારાપણુ એને રાજ રાખવાની એક વધારે કળા મમતારામને હાથ આવી.

“નયુશેઠ કોઈ કોઈ દહાડો એવો તોર આવે છે તો જુગાર રમે છે, પણ એને તમે જુગાર તો સમજતા નહિ. એ મસે વાર, એ એમ સમજે છે કે મારા દોસ્તદાર ભાઈબંધાને ખીસા ખરચી મળે છે, ને પોતાની બે ધડી આનંદમાં જાય છે. તમને તો જુગાર નહિ રમતાં આવડતો હોય પણ હું કોઈ થોડું ઘણું જાણુવા લાગ્યો છું. એટલે હું તમને મારા અનુભવથી કહું છું કે જુગારમાં પણ આપણી સરસી નરસીપરથી, ચુકણીપરથી, ને બીજી ધણી ધણી રીતે, બહુ બહુ શીખવાનું ને જાણવાનું છે. આપણી હારજીતમાં ધીરજ રાખવી, પુલાઈ નહિ જવું, એ બધું આ સંસારમાં શીખતાં વરસોનાં વરસો નીકળી જાય છે. પણ જુગારમાં તો એ અનુભવ સચોટ ધડી બે ધડીમાં શીખી જવાય છે, માટે મારો તો એવો વિચાર ખરો કે જુગારની હારજીતનો અનુભવ તો દરેક માણસે મેળવવો જોઈએ.”

નવલક્ષ્મીને લલચાતો હોય એવો રંગ જોઈને મમતારામ પાછો રુકું ફેરવતો બોલ્યો—

“તમને હજી રમતાં આવડતું નહિ હોય. માટે તમે કહેશો તો આપણે ભાગમાં રમીશું. તમે કહેશો તો નયુશેઠ તમને હજારો રૂપિયા ધીરશે. મારી પાસે છે તે તો તમારું પોતાનું જાણુજો. તમને રમવા કરવાને હું ધીરીશ તેમાં મને બીજુલ

ટોટો જવાનો નથી. કારણ કે જુગારની ઇષ્ટ દેવી નવા આવનાર પર ને જુવાન માણસ પર સદા તુષમાન રહે છે. એ કહેણી તો તમે પણ જાણતા હશે, માટે નયુશેઠ તમને વાલકેશ્વર લઈ જવાની જાહેર કરે તો ના હા કરતા નહિ.”

“પણ એમાં હાર્યા તો મારે ક્યાંથી આપવા” — નવલશાએ કહ્યું.

“તમારી પાસે માગે છે કેાણ, હું તમને હજાર રૂપીઆ આપીશ ને તમે ખુશા દીલથી પાસા નાંખજો. જો તમે કમાઓ તો પાછા આપજો, હારો તો મારે અડધી તમારી પાસથી લેવી નહિ; જ્યો આ માફ વચન.”

નવલશા બહુ હરખાયો. મમતારામે જુગાર રમવાની કળા એને તરત આવડી જશે એમ જણાવ્યું.

આ હું તમને જુગાર રમતા શીખો એમ જોવાને ઇચ્છું છું, તે નહિ કે તમે તેમાં કમાઓ તે સાર. પણ એમાં બહુ બહુ અનુભવ મેળવવાનો છે, ને તેમાં તમને આગળ ઉપર લાલ થશે એવી મારી ખાતરી છે, માટેજ હું આટલી ખંચતાણુ કરું છું. બાકી તમે નહિ હો કે હો એમાં વસ્તુતઃ મને કંઈ લાભ કે હાનિ નથી.

નવલશાને મમતારામની નિઃસ્વાર્થ વાત સાચી લાગી ને પોતે નયુશેઠને એક બે દહાડામાં મળવાની અને વાલકેશ્વર લઈ જાય તો આવવાની ખુશી દેખાડી. એ ઉપરથી મમતારામે નવલશાના મીલનસાર સ્વભાવના જાળજી વખાણુ કીધાં. સહેજ રીતે એણે જણાવ્યું કે નવલશાને જુગાર સિવાય બીજા કામમાં પણ થોડા ધણા રૂપીઆ જોષ્ટતા હોય તો, ધર જાણી માગવાને આંચકો ખાવો નહિ. મિત્રો એક બીજાને મદદ કરે એમાં કંઈ ભાર ઉધાર કે કોષ્ટનું સંપાદું ચહડતું નથી. નવલશાને રૂપીઆ સો બસો માગવાનું બહુએ મન થયું, પણ કેાણ જણે જીભ ઉપડી નહિ

“ના ના મને હાલ જરૂર નથી. જોષ્ટતા હશે તો તમે ક્યાં દૂર છો. હું જરૂર માગીશ.”

“તમે માગશો ત્યારે જ મારી ખાતરી થશે કે તમે મારાથી જુદાઈ રાખતા નથી, બાકી—”

“હું માગીશ, માગી લઉંશ, મને જરાક કામ પડવા જો ને તમારીજ ખાતરી કરી આપીશ કે હું તમારાથી કોષ્ટ વાતે પડદો રાખતો નથી, પછી કંઈ છે? જ્યો આ માફ વચન.”

મમતારામ બહુ હરખાતો દેખાયો. એણે હવે બીજી વાત છેડી.

પ્રકરણ ૬૨ સું

વિદ્વદ્ વિનોદ સંબંધે મમતારામની સલાહ

રાગ અનુરાગ પાશે રે-ખાંધું ના શકે નાસી. (દયારામ.)

મને આનંદશંકર કહેતો હતો કે તમે વિદ્વદ્ વિનોદ નામનું એક માસિક ચોપાનિયું બહાર કઢાડવાનો આરંભ આદર્યો છે. તે માટે હું તમને જોટલો ધન્યવાદ આપું તેટલો ઓછો છે. કારણ કે પોતાની વિદ્વતાનો ને અનુભવનો લાભ લોકને આપવો એ દરેક વિદ્વાનની ફરજ છે. આ કામમાં મને વધારે ખુશાલી તો એમ લાગે છે કે તમે હવે પરણી પત્નીને મહોટા થયા છો, એટલે અલખત તમારે કંઈ ધંધે ઉલ્લમે લાગીને લોકને સારો દાખલો દેખાડવાની પણ જરૂર છે. વળી આમાં તમારો અનુભવ પણ ખીલશે એ પણ કંઈ જેવો તેવો લાભ નથી.

નવલશાને પાવડી અને સિદ્ધિ સંબંધે પુરા પાંચ વાક્ય લખતાં જે છંકાછંક કરવી પડી હતી તે મુશ્કેલીઓ નહીં હતી તે યાદ આવતાં, પોતાનું મ્હોં કંઈક કડવું કરતો એ બોલ્યો—

“તમારું કહેવું ખરું છે. એ ચોપાનીઆથી અમારી વિદ્વતા ખીલશે ખરી, પણ હજી શરૂઆત છે. એટલે મને તો લખવા કરવામાં એટલી એટલી અડચણો આવે છે, કે હું તો અત્યારથીજ કંટાળી ગયો છું!”

“ના ના એ પ્રમાણે તમે કાયર થઈ જશો નહિ. રસ બરું લખવું એ કળા તો રહેતે રહેતે સંપાદન થાય છે. મને સારી પેઠે યાદ છે કે જ્યારે અમે સુધારાના જોમમાં અને જોમમાં બાપણો કરવા અને નિબંધો લખવા શરૂ કર્યાં ત્યારે, મને પોતાને પણ તમે કહો છો તેવી મુશ્કેલીઓ નહીં હતી. ચોગ્ય શબ્દો સ્ફુરે નહિ. વર્ણવિન્યાસ પણ ખોટો આવે. વિચારોની સંકલના પણ અસંબદ્ધ થઈ જાય, વિગેરે વિગેરે અનેક બાબતો અમને ધડીબર જખરી પંચાતીમાં મેલતી. પરંતુ મનમાં હોંસ અને ખંતીપણું હતું તો અમે પાર પડ્યા, ને લોકના દીલમાં છાપ પડે એવાં બાપણો અમે લખતા અને બોલતા શીખ્યા, માટે બાઈ, તમે કાયર થશો નહિ. યા હોમ કરીને મચ્યા રહેવું એજ આપણો ધર્મ છે.”

“હા પણ લખવા કરવા કે વિચારો દર્શાવવાને માટે મને તો ગુજરાતી બાપા છેક રસ વગરની અને ખડબચડી જેવી જણાય છે. સાળી-શું શાની તે કીમત-શું.”

“શું શાની કીમત હિંદ વાસીઓએ એક આનો આંકી છે”—મમતારામે હસતાં હસતાં કહ્યું. ‘અબે તમેકા એક રૂપિયા, અઠે-કઠે આના બાર, ઇકકું તીક-કું આંક આના ને શું આના પૈસા ચાર.’ પણ આ તો હું હસવાને માટે કહું છું.

બાકી તમે આમ આપણી મરવી ગુજરી માતને વખોડો છો તેથી એક લેખે મારા પેટમાં બળી જાય છે ! પણ તમારું કહેવું તકરારની ખાતર સ્વીકારીએ, તો શું આપણા વિદ્વાનોના ધર્મ નથી કે આપણી માતૃભાષાને ખીલવવી ? અરે, જેમાં મહાસમર્થ નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનંદ, શામળ અને બાંકો દ્વારામભાઈ થયા છે, તે ભાષાની પ્રૌઢતા અને રસમાં ક્યાસ હોયજ નહિ ! તમે કવિ પ્રેમાનંદ સુત વલ્લભનાં કાવ્યો વાંચ્યાં છે ? પણ હજી તમારે અંગ્રેજી પેઠે ગુજરાતી ખેડવાની છે તેથી એમ કહો છો.”

“વળી એમાં ખેડ કરવાનું છેજ શું ? મને તો એ ભાષાના એક જુના કે નવા ગ્રંથમાં રસ પડતો નથી.”

મમતારામ હજી વધારે ખોલવા જાત, પણ આ બાબત આવા જડસુ જેવા જોડે વધારે તકરાર કરવી દુરસ્ત ધારી નહિ, તેથી વાત ફેરવતા એ બોલ્યો—
“તમને ગુજરાતી લખવા કરવામાં મુશ્કેલી આવતી હોય, તો હું તમને એક રસ્તો બતાવું. તમારા આ ચોપાનીઆ સંબંધના ઉલ્લમને મારે યથાશક્તિ મદદ આપવી જોઈએ. હજી તમારી ગુજરાતી શૈલી બરાબર જમી નથી, ત્યાંસુધી તમે માત્ર તમારા વિષયોનું ટાંચણ કરી મને આપશો, તો હું તેને યથાર્થ રીતે ભાષામાં મુકીશ, એટલે કે વિચારો અને વિષય તમારા ને સ્પષ્ટો મારા. તમારા ચોપાનીઆના આરંભમાં એમ કરવાની જરૂર છે, કારણ કે નહિ તો રસ વગરનું જાણી કાઢી તેના પોશીદો થશે નહિ.

નવલક્ષ્મીને આ વાત આબાદ પસંદ પડી. પાવડી ને સિદ્ધિ વિષે પાંચ વાક્યો લખીને જ એ તો કંટાળી ગયો હતો, તેથી મમતારામનો આભાર માનતાં એણે કહ્યું—

“મને એવી મદદની ખરેખરી જરૂર છે. મને ગુજરાતી લખવાનો જ મૂળમાં કંટાળો છે. જો કે મારાથી અશુદ્ધ લખાય છે એમ જાણવા છતાં પણ શુદ્ધ લખાવું નથી. માટે જો તમે થોડા મહિના મને એ પ્રમાણે મદદ કરશો તો મારી ગુજરાતી શૈલી સુધરશે ખરી.”

“હજી ખુશીની સાથે”—મમતારામે કહ્યું—“તમારા જેવા જુવાન માણસોને હાર પાડવા એ મારી ખાસ ફરજ છે; તમારે માટે તો તમે કહેશો તેટલી મદદ આપીશ. તમે હમણાં પાંવડી અને સિદ્ધિ સંબંધે લખો છો કેની, તો વાર એ બાબતસર તમે શું શું કહેવા માગો છો, તે અનુક્રમવાર ગોઠવીને મને આપશો તો હું એક નિબંધ લખી આપીશ.”

“જુઓની”—નવલક્ષ્મી બિચાર કરતો બોલ્યો—“પાવડી અને સિદ્ધિ માટે મારા જોગમાં એવો અચત્કાર આવ્યો છે, કે જો કંઈને હું વાત કહું તો મને

દીવાનામાં કહાડે. પણ મેં જે જોયું તે ખરૂં છે, અને જો આનંદગિરિ મહારાજે અમને મનાઈ નહિ કાઢી હોત તો હું તમને બધું જરૂર કહેતો. એટલી મને એ વિષય લખતાં લખતાં વિચાર થયો કે આ બાબત લખું કે નહિ લખું, તોપણ મેં આટલું તો લખ્યું છે.” એમ કહી જે કાગળપર નવલશાસ્ત્રે એક કલાક સુધી છેકાછેક કરી પાંચ વાક્યો લખ્યાં હતાં તે મમતારામને દેખાયાં. નવલશાસ્ત્રના અક્ષરજ્ઞ કાચા અને ભુંડના કાન જેવા હતા. કાગળમાં એટલી તો છેકાછેક અને એનચુરા હતી કે જાણે, નવલશાસ્ત્રે ખાસ શ્રમ લઈને, પોતાના શબ્દો અને વાક્યો છેકાછેકના કુમરાઓમાં સંતાડી દીધાં હોયની! માણુમાણુ કાગળપરનું લખાણ નવલશાસ્ત્રની સહાયતાથી વાંચીને, થોડીવાર વિચાર કરીને, નવલશાસ્ત્ર રાજી રહે એમ એ બોલ્યો—

“તમારા વિચારો ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે. તમારા ચોપાનીઆમાં જ્યારે પાવડી અને સિદ્ધિની અપૂર્વ વાત વાચકવર્ગના વાંચવામાં આવશે ત્યારે તેઓ આંખ ફાડીને કહેશે, કે હવે તો કલિયુગમાં પણ થીઓસોફીસ્ટોના મહાત્માના પધારવાથી જમાનો બદલાઈ ગયો છે. પણ લાઈ”—મમતારામ બહુ જ ધીમેથી નવલશાસ્ત્રને ફાસલાવતો હોય એમ બોલ્યો—“આપણા ખરા અનુભવની વાત જ્યાં સુધી લખીએ નહિ ત્યાં સુધી લોકને રસ પડે નહિ, ને તે વગરનું ચોપાનિયું ખીલે નહિ; માટે બાધ ન આવે એવો તમારો દીઠેલો અનુભવ, કંઈ નહિ તો થોડો ધણો મોઢમ લખશો, તોજ તાલ આવશે. પણ આ બાબત હું વધારે કહીશ તો તમને વહેમ આવશે, કે હું તમારી વાત જાણુવા માગું છું, એટલે હું બોલતો અટકી જઈ છું.”

“તમારે માટે મને એવો ખોટો વિચાર છે જ નહિ”—નવલશાસ્ત્ર મમતારામને સાફ મનાવતો બોલ્યો—“પણ અમને મહારાજે એવી મનાઈ કરી છે કે કાંઈને કંઈ કહેવાઈ શકાતું નથી. વિચાર કરીને મારાથી જેટલું જણાવી શકાશે તેનું ટાંચણ કરીને હું તમને આપીશ.”

“આ બાબતસર મને એમ લાગે છે કે તમે કોઈ સાધુ પુરૂષની સલાહ લ્યો તો કેવું સાફ? મારા જેવા આગળ તમારાથી વાત નથી થતી તે એક લેખે વાજબી ગણાય. પણ જો કોઈ સંસાર છોડી દીધેલો અને પરમાત્મામાં મમ થયલા સાધુ પુરૂષની આગળ તમે ખુલાસો કરો તો શું બાધ આવવાનો છે? આનંદગિરિ મહારાજની મનાઈ તો સંસારી લોકને હિંદીને હસે, વળી તમારા મનમાં એ વિષે કેટલીક ભ્રમણતા ને વસવસો છે, તેના ખુલાસો તમને મળે તો તે તમને જરૂર લાભકારી થઈ પડે.”

નવલશા મમતારામનું કહેવું બહુ ક્ષાંત રીતે સાંભળી રહ્યો. પાવડીની સિદ્ધિ મળ્યા પહેલાં, પોતાથી પાવડી પહેરાય કે નહિ એ બાબત જાણવાની એને ખત લાગી હતી. તે જાણવા એણે ધણીક ઉલ્લસ આદર્યો હતા, પણ દેવયોગે તે ફળી-જૂત થયા નહોતા. મમતારામનું કહેવું એને વાજબી લાગ્યું કે સાધારણ લોકની આગળ વાત કરવાની મહારાજે મના કરેલી હોવી જોઈએ. કોઈ સાધુ પુરૂષની આગળ પોતાની શંકા નિવારણ થાય તે સારૂ, હડીકત જણાવવામાં કંઈ ખોટું થતું હોય એમ એને લાગ્યું નહિ; તેથી એણે કહ્યું—

“એવા સાધુઓ કંઈ શોધ્યા મળે છે, તેમાં મુંબઈમાં તો હોયજ ક્યાંથી ?”

“તમારી આજ્ઞા લુલ્લ છે”—મમતારામે બાર સુકીને કહ્યું—“બધા લોક આવી બાબતમાં જ્યારે ત્યારે મુંબઈનો એકડો કહાડી નાંખે છે. પણ હું અનુભવ-સિદ્ધ વાત કહું છું કે મુંબઈમાં જેટલા ધર્માત્માઓ મળી આવશે, તેટલા આર્યા-વર્તમાં બીજે કોઈ ઠેકાણે મળવાના નથી. તથાપિ એટલું તો ખરું કે જેમ ધર્માત્માઓ છે તેમ દુષ્ટાત્માની પણ અત્રે ખોટ નથી.”

“ત્યારે મનેજ કહેતી, આ બાબતમાં મને કોઈ સલાહ આપે એવો કોઈ સાધુ તમારી જાણમાં છે.”

“અરે, એવો સાધુ પુરૂષ સારા જાગ્યે હાલ મુંબઈમાં બીરાજે છે. એનો પ્રતાપ તો આજ કાલ મુંબઈમાં જ્યાં ત્યાં ગાજી રહ્યો છે. તમે શું એવી વાત સાંભળી નથી કે કોઈ રવિમર્દન નામના મહારાજપર ગણપતિએ પ્રસન્ન થઈને, પોતે વાલકેશ્વરમાં કયે ઠેકાણે બીરાજે છે તે બતાવી આપ્યું ? ને તે પ્રમાણે રામાવતારના રામગણપતિ પણ પધારી ચુક્યા છે !”

“મં એવું કંઈ વાંચ્યું હતું ખરું, પણ હું તો કશું માનતો નહોતો.”

“તમે એવી વાત ન માની એમાં કંઈ નવાઈ નહોતી. પણ ગણપતિ પધારવાની ખબર, અચાનક રીતે મહારાજના હાથમાં આકાશમાંથી એક ચીઠ્ઠી પડવાથી મહારાજને મળી. તે વખતે અમે બધા પાસે હતા ને ગણપતિને પધરાવી લાવ્યા ત્યાંસુધી હું મહારાજની પાસે ને પાસે હતો.”

“એમ કે, મહારાજ શું તમને જોળખે છે.”

“એવા મહાત્મા મારી જોળખ રાખે એમ તો કહેવાય નહિ. પણ બીજાઓ બેળા હું પણ એમનો દાસાનુદાસ છું. મારા પૂર્વનાં પુરૂષ કે મહારાજ સમદર્શી છે, છતાં મારાપર કંઈ કૃપાકટાક્ષ નાંખે છે.”

“હા, એવા કોઈથી મને કેટલોક ખુલાસો મળે તો કંઈ જંપ લેજે ખરું.”

“તમે આવો, આપણે એકવાર તેમનાં દર્શન કરીએ. તમે જોશો તો તમારી ખાતરજમા થશે કે આનંદગિરિ મહારાજ કરતાં એ કંઈ ઓછા ચમત્કારી નથી. હું તો તેમનાં દર્શનાર્થે ધણીવાર જઈ છું, ત્યાં મારા જોવામાં અને સાંભળવામાં એવી એવી લીલાઓ આવે છે કે બસ, મને તો એમ થાય છે કે આ બધી જંગળ છોડી મહારાજની સેવાચાકરીજ કરું!”

“હું—એ મહારાજ એટલા બધા પ્રતાપી છે એ વાત તો હું તમારે મ્હોડેથી સાંભળું છું.”

“તમે એક વાર આવો તો તમારીએ ખાતરી થશે. તમે નયુશોને બંગલે આવવાને તો કબુલ થઈ ચુક્યા છો, એટલે કાંઈ દહાડો સવારના બંગલામાંથી આપણે પરભારી ત્યાં જઈશું. હાલમાં મહારાજ વાલકેશ્વરમાં રામગણપતિનું મંદિર બંધાવવા માંડ્યું છે, તેથી પોતે ત્યાંજ રહે છે, ને મંદિર સાડે લાખો રૂપિયા ભરાયા ને હજીએ ભરાતા જાય છે!”

એટલામાં ત્યાં આનંદશંકર આવી પહોંચ્યો. આનંદશંકરનો ચહેરો ચોપાનીઆ સંબંધે વિચારો કરી કરીને બહાવરો બની ગયેલો દેખાતો હતો, તથાપિ તે ઉલ્લસમાં પોતાના જન્મારાતું સાર્થક માનતો હોવાથી, એની મુદ્રા કંઈક પ્રસન્ન પણ જણાતી. એના હાથમાં ચોપાનીઆનો ભારો ને નોટલુક હતી. સલામ કરતાં કરતાં તે બંનેને ટેબલપર સુકતાં એ બોલ્યો—

“હવે તો આપણા વિદ્વદ્ વિનોદ ચોપાનીઆનો પ્રથમ અંક બહાર પડે તો બહુજ સાડે થાય, કારણ કે એના એજ વિષયના વિચાર કરવાથી મારા મનપર એટલું તો પ્રેશર (દબાણ) વધી ગયું છે કે નહિ તો હું મેટ થઈ જઈશ.”

આનંદશંકર ચોપાનીઆની દહાયમાં વિકલ જોવો દેખાતો હતો. તેનું આત્મ બોલવું સાંભળી ભમતારામને હસવું આવ્યું—

“હા, પણ મેં તમને એ ચોપાનીઆનાં હૃડખીલો કહાડવાની સૂચના આપી હતી તે પ્રમાણે તમે તેનો ખરડો તૈયાર કીધો”—ભમતારામે પુછ્યું ને નવલશાને ખુલાસો કરતાં કહ્યું—“તમે પ્રથમ અંક બહાર પાડીને લોકમાં વેંચો તે પહેલાં, જનમંડળમાં તમારા વિદ્વદ્વિનોદ ચોપાનીઆની ઉત્કંઠા વધારવી જરૂરી છે. તેથી કરીને તમારા ગ્રાહકો પણ વધશે ને મારા જોવાને એવાં હૃડખીલો હોય તો, ગ્રાહકોનાં નામ ભરાવવાં સુગમ થઈ પડશે, માટે મેં આનંદશંકરને હૃડખીલનો ખરડો તૈયાર કરવાનું કહ્યું હતું.”

નવલશાને એ યુક્તિ પસંદ પડી, તેથી ભમતારામનાં વખાણ કરવા લાગ્યો એટલે ભમતારામે કહ્યું—

“મેં તમને પહેલાથી નહોતું કહ્યું કે તમે છો, આનંદશંકર છે, તેઓ ઉત્સાહ પૂર્વક આવું સાઈ કામ આદરે, તેમાં મને મળેલા અનુભવ પ્રમાણે મદદ આપી તમને હાર પાડવા એ મારી ખાસ ફરજ છે. તમે ચોપાનીઆના ગ્રાહક ઓછા થશે એવી વાસ્તવી તો રાખતા નહિજ! ઓછામાં ઓછાં બસો ગ્રાહક તો હું તમને મેળવી આપીશ, પછી કંઈ છે? અમારા નયુરોને કહીશ ને તમારું નામ લઈશ તો પચાસ નકલ તો એ ખુશીથી લેશે. વળી હમણાં મારે મદનપાલશેઠ ધનપાલશેઠ વગેરે બે-ત્રણે જોડે ઓળખાણ થઈ છે, તો બસો ગ્રાહક ભેગા કરવા કંઈ ભારે નથી. પણ તમે પેલો ખરડો તૈયાર કીધો”—મમતારામે આનંદશંકરને પુછ્યું.

આનંદશંકરે ખુશ મીનજથી એક ચોપાનીઆમાંથી ઘણી સારી રીતે લખેલો કામળ કહાડી, પોતે તે ખરડો લખવામાં બહુ શ્રમ લીધો હતો તેથી તેની તરફ માનની નજરથી જોતાં, મમતારામને આખો. મમતારામે તે વાંચીને પસંદ કીધો ને કહ્યું કે જેવું જોઈએ તેવું લખાણ થયું છે; માટે હવે એને જેમ બને તેમ જલદી છપાવી લોકમાં વેચો. એટલે આનંદશંકરે હરખાધને કહ્યું—

“ભાઈ, તમે મને હૅંડબીલ છપાવવાની વાત કીધી, તે મને તો એવી ટુ ધી થોઈન્ટ (આખાદ) લાગી કે રાતના બે વાગ્યા સુધી ઉંઘ અને ઉગરે વેડીને મેં આ ખરડાનો ડરાફ્ટ તૈયાર કીધો. સવારના ફેર લખી હું તમને બતાવવાને લાગ્યો. દેવચોએ લાગલાગટ બે દહાડા સુધી તમારી મુલાકાત મને થઈ નહિ. અધીરાધને લીધે મારો જીવ વશ રહ્યો નહિ તેથી એ હૅંડબીલોની બે હજાર નકલ છપાવવાનો ટુકડા આપીને હું હમણાંજ આવું છું. તમે એને પસંદ કીધો, એટલે મારે જોખમે મેં એને છપાવવા મોકલ્યો તે સાઈ હું તમારી પારડન (માફ) માગું છું.” મમતારામ આનંદશંકરના ઉત્સાહનાં જળજળ વખાણ કરવા લાગ્યો, એટલે આનંદશંકર નવલશા તરફ ફરીને, ભાષણ કરતો હોય તેવી હાલથી બોલ્યો—

“ભાઈ, આપણા વિદ્વદ્વિનોદ ચોપાનીઆનું મહદ્દ લાગ્ય! વસ્તુતઃ આપણું જણ્યું અહો લાગ્ય, કે આપણા જેવા કાચા, બીન અનુભવી માણસને એડવાઇસ (સલાહ) આપવાને દૈવે આપણી તરફ મમતારામને પાઠવી દીધા છે. હું તમને સું કહું, તમારી જોડે આપણા ચોપાનીઆનું નામ આપવા સંબંધેના કામથી ખરવામાં પછી, મારા મનમાં એવું ગુમાન આવી ગયું કે બસ, હું અસ્પષ્ટ આનંદશંકર છું તોજ આ ચોપાનીઆનું કામ હરોલમાં આવતું જાય છે, પણ એવા દિશ્વિયા ચર્વને જળરી થાપટ આપવાનો જગનિયંતા પ્રભુનો સ્વભાવ છે, તેણે માઈ એવું અભિમાન એક ચપટીમાં હરી લીધું. મમતારામની આગળ એ ચોપાનીઆની

વાત કીધી ને નામ આપવામાં મેં જે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો તેની કુલાસ મારી. પણ ત્યાર પછી મમતારામે ચોપાનીઆ સંબંધે, હજી આપણે કેટલાં કેટલાં કર્તવ્યો બાકી છે તે એક પછી એક બતાવી, મને જે અનેક અનેક કીમતી અને અનુભવ સિદ્ધ સલાહ આપી છે, તેથી મારી આંખ એકદમ ઉઘડી કે બચ્ચા આનંદશંકર! શેરને માથે સવાશેર છે. તું તારા મનથી શકટ નીચે શ્વાનની પેઠે ભારમાં અને ભારમાં કુટાઈ મરે છે. પણ આ મમતારામની કીમતી સૂચના વગર તારું ચોપાનિયું એક ધડીભર ટકી શકત કે? અરે, બ્યારે એમણે હેડખીલોની 'વાત કીધી ત્યારે મને આશ્ચર્ય તો એમ લાગ્યું કે હું છપાવવાના કામકાજમાં આટલો આટલો પાવરધો, તેને આવી સાધારણ વાત સુજી નહિ! વળી આપણા ચોપાની-આનાં બસો ગ્રાહકો જેઓ દેવદત્ત (મફતીઆ) ચર્ધ પડવાના નથી, તે મેળવી આપવાને એમણે જે ઉત્સાહ બતાવ્યો છે તેનું ઓખડીગેશન (આભાર) તો આપણાથી કોઈ કાળે જીલાવાનું નથી. જે એટલાજ ગ્રાહકો થશે તો આપણું વહાલું વિદ્ધવિનોદ ઘણાં વર્ષો સુધી ટકી શકશે. જે કે આપણે તો હજી ખીજ ઘણા ગ્રાહકોની આશા રાખીએ છઈએ, ને વર્ષોવર્ષ આપણાં ગ્રાહકો તો વખા કરશે, તથાપિ આપણા વિદ્ધવિનોદને મજબુત પાયાપર મેલવાને આપણે મમતારામના જેવા તેવા ઓસીંગણ નથી."

"મને પણ એ ચોપાનીઆ સંબંધે જે મદદ આપવાનું મમતારામે કબુલ કીધું છે, તેથી હું પણ એમનો આભારી છું. બાકી પાવડી એ વિષયપર લખતાં આજે હું એટલો કંટાળી ગયો હતો કે લખવાનું કામ મારાથી નહિ બને એમ તમને કહેવાનું સુદાં મેં નક્કી કીધું હતું. પણ હવે તો મારા વિચારોને મમતારામ પોતાના શબ્દોમાં ગોઠવશે એટલે મારે માથેથી તો ખરી કાશળ પતી છે."

"તમે મારાં આટલાં બધાં વખાણ કરો છો તેને હું લાયક નથી. હું તો મારી ફરજ સમજીને તમારા કામમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લઉં છું. હું જે ચત્કિચિત્ત કરું છું તે સારું, હું રાજ થાઉં તેનું તમે બોલ્યા છો તેજ પુરતો બદલો છે, ને હજીએ તમે આવા ગુણગ્રાહી છો તો રાતના કે દિવસના, સુતાં કે જાગતાં, તમારા વિદ્ધવિનોદ ચોપાનીઆનું ભણું કરવાને હું, તન, મન, અને ધનથી મથન કર્યોજ કરીશ."

એ પ્રમાણે બાપણો ચાલે તેવી ઢબથી, એક પછી એક આમન સામન અને માંહોમાંહે બારોબાર માખણ લગાડવા લાગ્યા. બાપણ કરવાની તો આનંદશંકરની ખાશીઅત હતી, ને એકવાર જરાક જેવું બાપણ એ કરતો કે એનો કાંદો ખીલી

નીકળતો; તેથી હવે એને વધારે સુર છુટ્યું ને હર્ષનો માર્યો ઉમો થઈ પોતાના બંને હાથ ટેબલપર ટેકવીને નવલશા તરફ ફરીને એ બોલ્યો—

મમતારામભાઈએ આટલું આટલું આપણા વિદ્વદ્વિનોદાર્ય કીધું છે છતાં, પોતે કંઈ નથી કીધું એમ જણાવે છે તે એમની મોડેસ્ટી (નમ્રતા) દાખવે છે. હજી તો એમના ઉપકારનું ખાતું આપણે સમાપ્ત કીધું નથી. ખીજી નહાની નહાની અને છુટી છવાઈ સલાહો, જે કે તે કારણથી ઓછી કીમતી નથી તેને બાબુએ મુકીએ તોપણ, સૌથી અગત્યની જે એક અતિ ઉત્તમ સૂચના આપણે મળી છે તે હજી તમને કહેતાં હું વિસરી જઈ છું. એપરથી એ ભાઈ પરમાર્થ વિષયમાં કુશલ છે, તેની સાથે સંસાર વ્યવહારમાં પણ કેવા કુશલ છે તે જણાઈ આવે છે. આપણા થનારા ગ્રાહકો ગુણગ્રાહીજ નીકળશે એ વિષે મને કશોએ શક નથી. તથાપિ એટલું તો ખરું કે જ્યાં સાકર હોય ત્યાં માખી બહુબધા કરે. જન-મંડળના એ સ્વભાવને આપણા કાર્યને વશવર્તિ કરવાને મમતારામભાઈએ જે યુક્તિ બતાવી છે તે સર્વમાન્ય છે. સર્વ તે પ્રમાણે આચરણ કરે છે છતાં આપણે તો સુજીજ નહોતી !”

“એવું તે મેં શું સૂચવ્યું છે કે તેનાં તમે આટલાં બધાં વખાણ કરો છો”— મમતારામે પુછ્યું.

નવલશાએ અધીરા પડીને કહ્યું—“આનંદચંકર એકવાર ભાપણની ધુનમાં ચહાઓ કે બસ, લાંબું લાંબું બોલ્યા કરી બધાને ટટળાવ્યા જ કરશે, ને એક પગલું ચાલવું હશે તો એક ગાંઠની ફાંસ મારશે ! બહા માણસ, કહી છોની કે મમતારામે આ સલાહ આપી કે મારા જીવને જંપ વળે. આમ લાંબું લાંબું શું પીંજ્યા કરો છો ?”

“તમે ધીરા પડો”—આનંદચંકરે બહુ જ શાંત રહીને હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો—“વાજતું બાજતું સૌ માંડવે આવશે. મમતારામભાઈનો ઉપકાર માન્યા વગર હું કંઈ બોલું તો હું અનચેટકુલ (કૃતમ્) ગણાઈ માટે થોડું મંગલાચરણ કરવાની નેસેસીટી (જરૂર) મને જણાઈ હતી. પણ હવે તમને વધારે ટટળાવવા હું વાજખી ધારતો નથી, તેથી મમતારામની અતિ ઉત્તમ યુક્તિ હું તમારી આગળ ખુલ્લી કરી દઉં છું. એમ કહી નવલશાને વધારે ટટળાવવા થોડીકવાર એ તેની અને મમતારામની સામે વારાફરતી જોઈ રહ્યો. નવલશા છેક ચીડાઈ જશે એવું લાગ્યું ત્યારે જ એ બોલ્યો—

“તમે તો તમારી ખાનગી વાતો તમારા પેટમાં જ ભરી રાખો છો. ઇષ્ટ મિત્રથી પણ બુદ્ધિશીલો છો, પણ ઉદારચરિતામાં તુ મહુવૈવ કુટુંબકમ. પણ ભ્યો, હવે એમણે બતાવેલી યુક્તિ હું કહું છું.”

“આપણા ચોપાનીઆમાં એક વિષય ઇનામનો રાખવો. એટલે કે એક વર્ષની આખેરીમાં આપણા વિદ્ધવિનોદ ચોપાનીઆમાં જે ગ્રાહક ઉત્તમ વિષય લખી મોકલે તેને પંદર રૂપીઆ ઇનામના આપવા. કવિતાના લખનારને દશ રૂપીઆ આપવા, રમુજ દુયકાઓ કહાણીઓ વર્ષ આખરે જેણે લખ્યામાં લખી મોકલી હોય તેને પાંચ રૂપીઆ, ને ફારસીઓ સમસ્યા પૂર્તિ વગેરે જે મોકલે તેને પણ પાંચ રૂપીઆ આપવા. તેથી આપણે જે ફાયદા થશે. આપણા ચોપાનીઆના ગ્રાહકો પણ ઇનામની લાલચે અસંખ્યાત વધ્યા જશે ને સાથે આપણા ચોપાનીઆનું ભરતિયું પણ ઠીક થશે!”

“ખરી વાત”—નવલશા બોલ્યો—“આ યુક્તિ તો આપણે નહિજ સુછ.”

“નહિ સુછ તે”—આનંદચંકરે કહ્યું—“એક લેખે આપણી ગરૂરી આણું કરનારું છે, પરન્તુ હજીએ આપણે આ ગૃહસ્થે સવેળા બતાવી એ એક ધન્યવાદની વાત છે.”

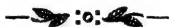
“એ સંબંધી કેટલુંક ફરી ફરી રટણ કરતાં અને એમ લાગે છે કે”—મમતારામે હસીને કહ્યું—“તમારા અથવા આપણા વિદ્ધવિનોદ ચોપાનીઆના મુખ્યારક નામ સાથે, રોકડા રૂપીઆને બદલે કોઈ રૂપાનો સારી કારીગરીવાળો ખાલો રકાખી અને ઉત્તમ સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી શૈલીમાં પુસ્તકો આપશું તો ઠીક પડશે. વળી એથી કરીને આપણે દેશી કારીગરીને પણ થોડું ધણું ઉત્તેજન આપ્યું ગણાયો. માટે સારો વિષય લખનારને દેશી ઉત્તમ કારીગરીનો ખાલો, કવિતા લખનારને તેવીજ રકાખી, દુયકાવાળાને પાંચ રૂપીઆનાં અંગ્રેજી પુસ્તકો અને ફારસીવાળાને સંસ્કૃત પુસ્તકો આપવાં ઠીક પડશે.”

આનંદચંકર ને નવલશા તો દંગજ થઈ ગયા! કેવી આખાદ યુક્તિ!! તેમાં એક પંથ ને દો કાજ—ચોપાનિયું પણ પ્રસિદ્ધિમાં આવે, ગ્રાહકો પણ વધે, ને દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવાનો પણ ફોકો રખાય! આનંદચંકર તો મમતારામને પગે પડવા જટલો પોતાને ઓશીઆળો માનવા લાગ્યો. ધડીકમાં વળી, ચોપાનીઆ સાથે પોતાને આવે નિકટનો સંબંધ છતાં આમાંનું કંઈ સુન્નું નહિ તેનો પરિતાપ કરવા લાગ્યો, ધડીકમાં ચોપાનીઆના ગ્રાહકો વધશે તેથી હરખાયો ને ધડીકમાં મમતારામનો પાડ માનવા લાગ્યો.

થોડી વારે બંને જણા શાંત પડ્યા ને આનંદચંકરે વિદ્ધવિનોદ ચોપાનીઆના પ્રથમ અંકમાં છાપવા સાર એક કવિતા જોડી હતી તે મમતારામને પસંદ પડે છે કે નહિ તે સાર ગાઇ સંભળાવી.

લાવણી—જુઓ કરી વિચાર તમે સહુ—દેશ અવસ્થા બહુ બગડી;
 સુધારવાને કરો પ્રયત્નો—દેશ રટણ કરી ધડી ધડી.
 છાંડો નિજ ધરખાર બની સજ—ઘણ પ્રવાસીને સંચરે;
 દેશ વિદેશે ખૂબ કરો—કંઠ દેશ ફાગને દીલે ધરો.
 સારાં હુજાર કલા જુઓ બધ—શીખો કરામત કંઠ સારી;
 દેશ વિષે બહુ પસારી દેવા—જણાય જે તે ગુણકારી.
 કાંઈક રહો મશ્વર ખેતીમાં—કાંઈક ચંત્રની શોધ કરો;
 સ્વરૂપ વખતમાં કામ વધારે—તેવાં દેશી પાસ ધરો.
 નીકા વિલા હાલ સમયમાં—સરસ ગણાયે છે માનો;
 (માટે) પ્રવીણ થઇને ફરીઓ ખેડો—દેશી વહાણ કપટાન બનો.
 જાત જાતની બનીજ સોધી—દેશ ખીલવવાને માંડો;
 અવલોકન કરી બહુ જગાયે—કરામતો સોધી કહાડો.
 કામ આવતાં કલા કસબને—શીખવવા શાળા સ્થાપો;
 નિત્ય કામ કંઠ બને સહેલથી—તેવી કેલવણી આપો.
 દેશદાઢ નરનાર ધરો સૌ—ખેતી કરી પડશે આગે;
 આર્યાવર્ત સજીવન થાતાં—કહો વાર પછી શું લાગે ?

મમતારામે વળી કેટલીક વધારે સારી સલાહ અને કીમતી સૂચના આપી.
 આમ તેમ વાત કરી એ જવા નીકળ્યો. જતાં જતાં નયુશેઠ પાસે આવવાની
 ફરી નવંલક્ષ્મીને બલામણુ કીધી. પાવડી ને સિદ્ધિ માટેનું થોડુંક ટાંચણ આજે
 ને આજે મોકલી આપવાનું સૂચવ્યું, કે તે પછી પોતાથી તે વિષયપર લખાણ
 કરવાને બને.

પ્રકરણ ૬૩ મું

સુખપાલકાકા પાંદડે પાંદડે નાચવાનું કરે છે

વરેડ્યસ્મિન્ દ્વેષઃ પિતરિ વિચિકિત્સા ચ જનિતા

પુરાવૃત્તોદ્ગરૈરપિ ચ કથિતા કાર્યપદવી

સ્તુતં તન્માહાત્મ્યં યદમિજનતો યચ્ચ ગુણતઃ

પ્રસંગાદ્ વત્સસ્યેત્યથ સ્તુત્વિધેયઃ પરિચયઃ (મવમૂર્તિ)

વિહારીલાલને ત્યાં કરી રાખેલી સંતલસ પ્રમાણે બીજે દહાડે, સુખપાલકાકા
 નયુશેઠની માને મલવા ગયો. નયુશેઠ પોતાની માબહેનથી છુપી રીતે જે કેટલુંક
 ઝવેરાત મમતારામ મારફતે વેચ્યું હતું, તેમાંનું કેટલુંક કાકા પોતાની સાથે લેતો

ગયો. કાકાનો બહારનો આડંબર કંઈ જોવો તેવો નહોતો, તેથી આટલાપર બેઠેલા લેવાએ સુખપાલકાકા કંઈ કામ સાડ મળવા માગે છે, તેની વરદી નથુશેઠની માને આપી. પ્રખ્યાત થઈ ગયતી રાજ્યકર્ત્રી મરાઠી રાણીઓની પેઠે મુંબઈના ધનાઢ્ય શેઠીઆઓની કોઈ કોઈ વિધવા સ્ત્રીને વેપાર ધંધામાં ધકધ્યાન રાખવાને, અને તે સંબંધે બધા લોકને મળવા કરવાને મહાવરો હોય છે. નથુશેઠની માએ સાચે કારણસર કોઈ મળવા આવ્યું છે એમ સમજી, સુખપાલકાકાને પોતાની પાસે આવવાની રજા આપી. કાકાએ આવી પ્રથમ તો પોતાની જુની ઓળખ આજવી શરૂ કરી. નથુશેઠના આપની પાસે તે ઝવેરાતના સોદા સાડ ધણીવાર આવતો તેથી થોડીક વાતચીત થતાં નથુશેઠની માએ તેને ઓળખ્યો. એ પ્રમાણે એક જાતનો વિશ્વાસ બેસાડવાની પહેલ કરી. આટલાં બધાં વરસો વીતી જવા છતાં, પોતે કોઈવાર સલામ ભરવાને આવ્યો નહિ તેનો ખુલાસો કરતો હોય એમ, કાકાએ જણાવ્યું કે લાયક માણસની આગલ લાયક ઝવેરાત વગર ઠાલી આવવાનું મને ગમતું નહોતું. પણ હમણાં બજારમાં બહુ કીમતી ઝવેરાત આવેલું મારા જેવામાં આવ્યું, ને તરતજ મારા મનમાં ખાતરી થઈ કે આવું ઉત્તમ ઝવેરાત તો નથુશેઠના આપને ત્યાં શોભશે, તેથી નથુશેઠની માને બતાવવા સાડ તેમનું થોડુંક ઝવેરાત હું લાવ્યો છું ને જો રજા હોય તો બતાવું.

ઉત્તમ દાગીનો જોવાની સૌ કોઈને ઇચ્છા હોય છે. સુખપાલકાકાએ સારી ઢબમાં દાગીનાનાં વખાણ કર્યાં અને પોતાના ઝવેરીરોકા બદીઆનના મહોટા ખીસામાંથી સુંદર બાફસમાં ગોઠવેલો એક ખીલીઆનનો કંડો અને શીરપેચ કહાડવા લાગ્યો, તેની સામે નથુશેઠની માએ નાખુશી દેખાડી નહિ. પરંતુ બાફસ જોતાં નથુશેઠની મા સડક થઈ ગઈ, ને દાગીનો જોતાં એના મનમાં ખરી રીકર પડી હોયતી, તેમ એણે નિસાસો મુક્યો. નથુશેઠની માના આ બધા ચાળા સુખપાલકાકા દાગીનો બતાવતાં બાડી આંખે જોવા કરતો હતો. પોતાના ધારવા પ્રમાણેના રંગ આવેલો જોઈને એણે કહ્યું, કે આના જેવો એક દાગીનો નથુશેઠના આપે પ્રથમ મારીજ મારફતે ખરીદ કરી હોતો, તેથી તમારે ત્યાં એવા દાગીનાની જોડી બનશે એવા આશયથી એ દાગીનો હું બતાવવા લાવ્યો છું. તમારી દેવતા સદસની શ્રીમંતાઈ જોતાં એવા એવા હજાર દાગીના લેવા કંઈ ભાર પડે એમ નથી, મારે ઘેર બેઠાં આવેલો આવો સારો લાગ નહિ જવા દેશો એમ કહી કાકાએ દાગીનો ખરીદવાને આગ્રહ કર્યો. નથુશેઠની માએ થોડોવાર વિચાર કરી, સહજ પુછતી હોય તેમ એ દાગીનો સુખપાલકાકા ક્યાંથી લાવ્યો છે તે પુછ્યું. કાકાએ નિર્દોષ રીતે જણાવ્યું કે મારા એક દોસ્તદાર પાસે એ દાગીનો મેં જોયો, તેથી તમને બતાવવા

સાર લાવવાનું મને મન થયું. જે તમારી મરજી એ દાગીનો ખરીદ કરવાની હશે, તો મારી મારફતે એ સોદો પાર પાડવામાં કંઈ અડચણ તો નહિ જ આવે એટલું જ નહિ, પણ સામે નયુશેઠના ઘરમાં જેમ ફાપદો થશે તેમ કરવાને હું ચુકીશ નહિ. એમ જણાવી સુખપાલકાકાએ વળી નયુશેઠના આપનાં વખાણ ક્રીધાં ને પોતાપર તેની કેટલી મહેરબાની હતી તે બીના દાખલા દલીલો સાથે કહેવા લાગ્યો. વાતને એ પ્રમાણે મીઠન આપવામાં કાકાની એવી મતલબ હતી કે નયુશેઠની માને એનાપર વિશ્વાસ ચોટે, દૈવયોગે બન્યું પણ તેમજ.

પોતાના ઘરનો એ દાગીનો છે એમ તરત પારખી કહાડી, નયુશેઠની મા સડક થઈ ગઈ. નયુશેઠે અચાડી ધણાક દહાડા સુધી, રોજનો રોજ કળઓ કરી, ઘરમાંથી નહાસી જવાની, વેરાગી થઈ જવાની ને છેવટે આપઘાત કરવાની ધમકી આપી, માબહેનની છાતીપર ચઢી, દાગીનાવાળી તીજેરીની કુંચી પોતાને કબજે કરી લીધી હતી. તે દિવસથી એ તો એમ જ માનતો હતો કે ઘરની અંદર તેણે પોતાનો ધાક બેસાડી દીધો છે! બીચારાં માબહેન, બાઈના ઉપર બેશુભ મહેત ને તેમાં નયુશેઠ એકનો એક, તેથી આખરે હારીને, બાઈને વશ થયાં ને એવી આશા રાખીને મન વાળ્યું કે નયુશેઠ એટલો બધો વંદી નહિ જાય કે આવો આવો સારો દાગીનો વેચી નાંખશે; જે કે તેઓના મનમાં એવી કંઈક ફાળ હતી ખરી. કાકાએ દાગીનો બતાવ્યો ને નયુશેઠની માને લાગ્યું કે જે ધારતી તે રાખતી હતી તે આખરે ખરી પડી. હવે શું કરવું, નયુશેઠની જોડે પાછો કળઓ લઈ બેસવો, કે પટાવી ફાસલાવીને કામ લેવું, કે આંખ મીચામણી કરવી? પણ આંખ મીચામણી કરી કેમ પાસવે? કાણ જણે નયુશેઠે કેટલોએ દાગીનો ખરખાદ ક્રીધો હશે? કદાચને હાલ બધો નહિ ક્રીધો હોય, તોએ હવે પછી નહિ કરશે તેની શું ખાતરી? માટે શું કરવું એ બાબતની નયુશેઠની માને જખરી ફાળ પડી. એટલામાં સુખપાલકાકા—રંગ ઉપરથી રાગ પારખતો હોય તેમ—પોતે નયુશેઠના આપનો કેટલો માનીતો હતો, એનાપર તેની કેટલી કેટલી મહેરબાની અને છતબાર હતો તેનું કથન સહજ રીતે કરવા લાગ્યો. નયુશેઠની માને એનાપર આગલી ઓળખાણને લીધે જે થોડો ધણો વિશ્વાસ ચોટેયો હતો તે દઢ થતો ગયો. સુખપાલકાકાને હાલ તરત તો પોતાના થોડા ધણા વિશ્વાસમાં લેવામાં કંઈ ખોટું નથી એવો નિશ્ચય કરી, નયુશેઠની મા કંઈક મોઢમ રીતે બોલી—

“આવો દાગીનો અમારે ત્યાં ધણા વખતથી છે. બંને એટલા મળતા આવે છે કે એકના એક લાગે છે. પણ તીજેરીની કુંચી બાઈ રાખે છે ને એને કંઈ પુછવા કરવા જઈએ, તો વળી એને ખોટો વસવસો આવે ને ઘરમાં કળઓ કરે.

બાઇ બધી વાતે સમજી છે ને એવો ઉડાઉ તો નથી, તોપણ કોણ જાણે, હમણાં જમાનો હેરફેર થઈ ગયો છે, માટે એ દાગીનો કાને ત્યાંથી વેચાયો તેનો કંઈ પત્તો મળે તો પછી લેવો હશે તો લઈશું.”

સોદો પાર, ઉતારવાની વ્હાણમાં જાણે પોતે કશું સમજતો નથી એમ સુખ-પાલકાકા બોલ્યો—“મેં એ દાગીનો જ્યો ને મારી તરત ખાતરી થઈ કે એની જોડી તમારેજ ત્યાં છે. તેથી હું અહીં આવ્યો કે ચાલો, તમારું ઘર શોભે એવી એ જોડી થશે. બાઇને પૈસા ટકાની શું કમી છે કે દાગીનો વેચે? સારા સારા માણસોમાં હરે ફરે છે; કાંઈ જાતનું દુર્વ્યસન નથી ને હજી તો એમની ઉંમર બહુ નહાની છે; માટે તમને જે ડગડગો થાય છે, તે બાઇપર અતિશય હેત હોવાથી થાય છે; બીજું કંઈ કારણ નથી.

જેમ જેમ સુખપાલકાકા નયુશોઠનાં વખાણ કરવા લાગ્યો, તેમ તેમ એની માના પેટમાં ફાળ પડવા લાગી. વર્ણવેલાં લક્ષણથી બાઇનાં લક્ષણ બધાં ઉલટાં છે એમ એની જાણમાં સારી પેઠે હતું, તેથી એને તો એમજ લાગ્યું કે નયુશોઠજ એ દાગીનો વેચ્યો છે. તે બાજતની બાતમી મેળવવાને એને વધારે ઉત્કંઠા થઈ. તથાપિ પોતાના મનનો બધો આશય સુખપાલકાકાને ન આપતાં, એને બાઇનો બાર રહે એવા હેતુથી એ બોલી—

“તમે કહો છો તે બધું ખરેખર છે. બાઇ સમજી છે ખરા, પણ હજી નાદાન કહેવાય. તોપણ આ દાગીનો કોણે વેચવા કહાણો છે, એમ આપણે એક-વાર પક્કે પાયે જાણશું તો તેમાં શું ખોટું છે? તમારાપર નયુશોઠના બાપનો વિશ્વાસ હતો એમ તમેજ કહો છો, તો મને પણ તમારાપર વિશ્વાસ છે. હું તમને આજે કંઈ નવી ઓળખતી નથી; માટે હું તમને પેટ બોલીને કહું છું કે એ બાજતનો પત્તો મળે તો સાફ.”

નયુશોઠની માને પોતાના દીકરાપર કંઈક વહેમ જાય છે તેથી સુખપાલકાકા અચંબો પામતો હોય એવું ડાળ ધાલવા લાગ્યો; તથાપિ એ દાગીનો કોણે વેચ્યો છે તેની બાતમી વળતેજ દિવસે મેળવી લાવવાનું બીડું ઝડપ્યું. એક દહાડાને માટે પોતે ઠીક પગપેસારો કાઢ્યો છે એમ જાણી, એણે તે વાત વધારે છેડી નહિ. બીજે દહાડે પાછો જઈ, પોતે શોધમાં છે ને હવે જરૂર બાતમી મળી સમજવી એવો પથરો મુકી, થોડીવારમાં એ આવતો રહ્યો. પછી એ ત્રણ દહાડા લાગલામટ એ નયુશોઠની માની પાસે ગયોજ નહિ. એમ ધારીને કે તેમ કરવાથી નયુશોઠની માની અધીરાઇ વધે ને તે દ્વારા પોતા પર વિશ્વાસ પણ વધે. એ પ્રમાણે સુખપાલકાકા તાલ રમવા લાગ્યો. વખતે રોજ રોજ, વખતે બે ત્રણ દહાડાનો આંતરો નાંખીને

એ નયુશેઠની માની પાસે જાય ને કહેલા કામની બાતમી મેળવવાને પોતાને કટલો શ્રમ પડે છે તેની લાંબી લાંબી વાતો કર્યા કરે! પોતે બહુ બહુ મહેનત કરે છે પણ કંઈ પત્તો મળતો નથી એમ જણાવે, પણ વળી બાજુ હાથમાં રાખવાને, જાણે પોતાને સુર છુટતું હોય તેમ, વધારે હોંસ અને ઉમંગથી કહે કે--હવે તો પત્તો જરૂર મળશે. હું આમ કરીશ ને તેમ કરીશ; પણ જેણે એ દાગીનો વેચવા કહાણ્યો છે તેણે પાણી પહેલાં પાળ બાંધી રાખેલી જણાય છે. નહિ તો મારા જેવા ચતુર ઝવેરીને આટલી આટલી મહેનત કરવા છતાં કંઈજ પત્તો નથી મળતો એ નવાઈની વાત છે. આ તો માફ નાક જવાની વાત જેવું થાય છે. તમારા ધરનો હું આટલો આટલો ઓસીઆળો ને તમે મને ચાલી ચલાવીને આવું નજીવું કામ સોંપો, ને હજી સુધી મને પત્તો મળે નહિ! બસ, મારો બીજો કામ ધંધો છોડી દ્રષ્ટ ને ખરી વાત તમને મેળવી આપીશ ત્યારેજ માફ મ્હોડું હસતું થશે. પણ તમને કંઈ કોઈનાપર વહેમ નથી જતો? જાણની આગળ કોણ કોણ આવે છે, કોણ કોણ જાય છે, કોની જોડે ધુસધુસ કરે છે, ને કોનું કલા માનતા જણાય છે, તે બધું તમારી જાણમાં તો હોવું જોઈએ. તમે કંઈ ખુલાસો કરો તો પત્તો મેળવતાં મને ઝાઝી અડચણ નહિ પડે!

સુખપાલકાકા સારી પઠેમ જાણતો હતો કે જે વખતે એણે પત્તો મેળવી આપ્યો, તેજ વખતથી નયુશેઠની માનો એનાપર વિશ્વાસ વધવાની વાતપર મીંકું વળશે. તેજ કારણથી ભમતારામની મારફતે એ દાગીનો વેચાયો છે એમ એની જાણમાં સારી રીતે હોવા છતાં તેનું નામ એ ઉચ્ચારતો નહોતો, પણ હજી પોતે ખોળમાં છે એમ જણાવ્યા કરતો હતો. એની મતલબ નયુશેઠની માની આગળ પાંચડે પાંચડા પાડવા કરતાં બધો ખેલ ખડો કરી દેવાનો હતો. એની માને અર્થાત્ સમજણ પડે તેવી રીતે, ભમતારામનું નામ બોલ્યા ચાલ્યા વગર આગળ ધરવાનું હતું. જાણે પોતે તો કશુંજ કીધું નથી, પણ નયુશેઠની માનેજ ભમતારામપર વહેમ જાય, એ પ્રમાણે વર્તવાનો એણે વિચાર રાખ્યો હતો. તેથી કરીને પોતે બહુ મહેનત કરે છે, પણ વેચનાર શખસ ચેતીને ચાલેલો છે તેથી હજી સુધી કંઈ બાતમી મળતી નથી એમ જણાવી, એ તો વખત બે વખત નયુશેઠની માની પાસે જઈ, સાફ સાફ બોલી, પોતાપર તેનો વિશ્વાસ વધે એવી રીતે રાખતો. નયુશેઠની માનો વિશ્વાસ એના ઉપર દિન પ્રતિદિન વધતોજ ગયો. આજે દીક લાગ છે એમ ધારી નયુશેઠની માના દીકનો ગળ લેવાને સુખપાલકાકાએ તેના વિશ્વાસ માણસની પેઠે પુછ્યું, કે નયુશેઠની પાસે બેસતા ઉઠતા માણસોમાંથી તમને કોના પર વહેમ આવે છે.

“જાણે કે તે વાતનું પોતાને પ્રથમ સ્પુરણ થતું હોયતી, અને હજી સુધી કાંઈના પર વહેમ નહિ હોયતી,” એવી રીતે નયુશેઠની મા બોલી—“ભાઈની આગળ તો ધણા ધણા આવે જાય છે, ને એમ લોકો ન આવે જાય તો એને ગમે કેમ. તોપણ એના દોસ્તાદોમાં તો કેશવલાલ, મમતારામ અને નવલશા છે. જો કાંઈની શીખવણી હોય તો એ ત્રણમાંથી કાંઈની હોવી જોઈએ.”

વળી થોડોવાર વિચાર કરી સુખપાલકાકાનું પારખું લેવાને અને મમતારામ ઉપર પોતાનો વહેમ હટાવે છતાં તે નહિ દર્શાવવાને એ બોલી—

“કેશવલાલ આગળ ભાઈને ભણવવા આવતો ને એની સોજતના છાંટા ભાઈને લાગ્યા હોય તો હોય. હું તો એને સારો માણસ જાણતી હતી ને તેથી ભાઈએ એની પાસે ભણવાનું છોડી દીધું તે પછી પણ, મારા કહેવાથી એ બહુ-વાર ભાઈની પાસે આવતો ને હજીએ આવતો જતો હશે, તોપણ આગળ જેટલું નહિ. પણ હવે જમાનો બદલાઈ ગયો છે ને અંદરખાનેથી એની શીખામણુ અમાણે ભાઈ ચાલતો હોય તો કંઈ કહેવાય નહિ. નયુશેઠ મારી આગળ એનું બ્યારે લારે ધસાતું બોલે છે તેથી આજે વિચાર કરતાં મને એનાપર વધારે વહેમ જાય છે.”

“હા હા, એ તો કેશવલાલ હોવો જોઈએ, બીજો કાણુ? પણ કેશવલાલ હશે તો મને તેનો પત્તો જરૂર મળશે; કારણ કે મારા ઘરમાંજ એ ઉપલે માગે રહે છે. વળી એનામાં ઝાઝી પહોંચ નથી તેથી એ હશે તો તેનો પત્તો મને મળ્યો સમજવો!”

નયુશેઠની મા વળી વિચાર કરી બોલી—

“હું કંઈ એમ નથી કહેતી કે મને કેશવલાલ ઉપરજ વહેમ છે. માંડે કહેતું તો એમ છે કે એ પણ હોય તો હોય. મમતારામ ભાઈની આગળ આવે છે ને હમણાં હમણાં એનો પગપેસારો ભાઈની આગળ બહુ વધી ગયો છે. વળી નવલશા છે, પણ એના ઉપર તો મને ઝાઝો વહેમ નથી.”

“ના ના, નવલશા તો શેઠીઆનો દીકરો છે”—સુખપાલકાકા નયુશેઠની માની રક્તિ જોઈને બોલ્યો—“ને વળી હજી છેક છોકરવાદ છે, માટે એ તો નહિજ. એ તો બ્યાં છે ત્યાં કેશવલાલ કે મમતારામ બેમાંથી એક હોવો જોઈએ. મને તો લાગે છે કે આ કામમાં મમતારામ તો નજ હોવો જોઈએ, કારણ કે એ તો ઝવેરની દલાલી કરે છે તે ભાઈ આગળ ઝવેરાત લેવડાવે, વેચાવે તો નહિ. પછી તો કાણુ જાણે”—સુખપાલકાકાએ પેટનું પાણી ન હાલે તેમ કહ્યું.

“જેની મારફતે લેવાય તેની મારફતે વેચાય પણ ખરું કેની? તમે એમ કેમ જુલ કરો છો.”

“હા, એ પણ વાત ખરી”—સુખપાલકાકા તકરારમાં હારી ગયો હોય એમ બોલ્યો—“ને તમે કહો છો ત્યારે હવે આજે મને યાદ આવે છે, કે ચારેક મહિના ઉપર મમતારામની મારફતે વીસ પચ્ચીસ હજારનો સારો દાગીનો વેચાયો હતો. પણ વખતે તે કાંઈ ખીજનો પણ હોય. મને તો તે વખતે કંઈ ખબર નહિ તેથી મેં કંઈ તપાસ રાખી નહિ.”

નયુશેઠની માને, ચારેક મહિના ઉપર વીસ પચ્ચીસ હજારનો દાગીનો વેચાયો હતો તે ખીના, સુખપાલકાકાને મોડે આજે પ્રથમજા જાણી, પાછી ફાળ પડી. જેમ જેમ એ વિચાર કરવા લાગી તેમ તેમ એને જણાવા લાગ્યું, કે જ્યારથી મમતારામ આવવા લાગ્યો ત્યારથી એનો દીકરો બહુ વંડી ગયો હતો. તેમાં વરસ છ મહિના થયા તો, નયુશેઠનું ઉડાઉપણું અતિશે વધી પજું હતું. માટે રખેને મમતારામ હોય તો ! એક તરફથી તેનાપર એનો વહેમ વધતો ગયો ને બીજી તરફથી કેશવલાલપર ઘટતો ગયો.

સુખપાલકાકાએ વળી લાગ જોઈને કહ્યું—

“મને લાગે છે કે મમતારામ તો નહિ હોય, કેમકે બાઈની આગળ એતો હમણાંજ આવતો જતો થયો છે.”

“હમણાં હમણાં કરતાં વરસ દોઝ વરસ થયું હશે, પણ છેલ્લા છ મહિના થયા તો બસ, એના વગર બાઈને ચાલતું નથી. રોજ સાથે ફરવા જવું, વાડી બંગલે જવું, ઉજાણી કરવી, —” એટલું બોલી નયુશેઠની મા વચમાં કંઈ બોલવું ખાઈ જતી હોય એમ અચકાઈને બોલી—“હાલ તો બધી વાતે એના વગર બાઈને એક ડગલું પણ ચાલતું નથી. મને તો એમાં કંઈ સમજણ પડતી નથી. વાર, તમે નયુશેઠના બાપના બહુ ગુણ ગાઓ છો, તો તમે મને કંઈ સલાહ તો આપો. હું તમને ખરું કહું છું કે બાઈ તો મારા હાથમાં બીલકુલ નથી, ને હું જો કંઈ ઉતાવળું કામ કરીશ, તો મારી જે થોડી ધણી આમન્યા છે તે પણ જતી રહેશે.”

“તમારા ઘરનો તો હું જનમનો ઓસીઆજો છું”—કાકા નયુશેઠની માને ધીરજ અને હોંમત આપતા બોલ્યો—“તમારા ઘરને સાર તો હું અડધી રાતના કુવામાં ઉતરું તોપણ ઓછું છે. બાઈ આવા સમજુ છે, ને તમે મને આમ કહો છો તેથી નવાઈ લાગે છે. એ તો સંગતિ દોષજ હશે. પણ મમતારામ કે કેશવલાલ, જે હશે તેનો પતો તમે આજે મારી આગળ ખુલાસે વાત કરો છો તો જરૂર મળશે.”

“હા પણ, હું તો તમને એમ પુછું છું કે મારે હવે શું કરવું ? મને તો

આમે દુઃખ છે ને આમે દુઃખ છે. જે બાઈને કહીશ તો એ મને ઘોળા પીશે ને નથી કહેતી તો બાઈ દાગીનો ઉડાવી દેશે.”

“મારી સલાહ માનો તો તમે એમાંનું કંઈ કરતાં નહિ, કારણ કે હવે બાઈ લાયક ઉંમરના થવા આવ્યા છે. એટલે નરમ ગરમ દોરી રાખશો તોજ ફાવશે. ખરે વખત તો તમારે આજ તપાસવાનો છે, કેમકે બહુ ખેંચતાણુ ને કળઓ કરશે તો નયુશેઠ તમારા હાથમાંથી છેક જશે.”

“પણુ ત્યારે નથી કહેતી તો એ બધું વેચી નાખશે.”

“તેમાં તમે શું કરશો?”—કાકાએ દીલાસો આપતાં કહ્યું—“લાચારીએ પણ ખામોશ રાખવી સારી છે. હું તો એમ જાણું છું કે બાઈએ જે દાગીનો પોતાને કબજે કરી લીધા, તે ઉપરાંત બીજા દાગીનો પણ તમારી પાસે ધણો હોવો જોઈએ. તેને તમે જીવ જતાં પણ સાચવી રાખજો. મોડે વહેલે બધાનો માલીક નયુશેઠ છે અને થશે, તમારી પાસે હજી બીજા દાગીનો છે એમ બાઈ નહિ જાણતો હોય તો તો જાણે કાશલ પતી”—એની મા, જાણતો હોય એમ ડોકું હલાવવા લાગી, એટલે કાકાએ કહ્યું—“પણુ જાણતા હોય તોપણુ હવે એ દાગીનો એને સોંપતાં નહિ.”

“પણુ એ તો કળઓ લઈ બેસે છે ને મુખે ખાતો કે ખાવા દેતો નથી તેનું કેમ?”

“ગમે તે કરે, પણુ તમારા હાથ નીચે જે હોય તે દાખી રાખવું. એ તો હાથે તે સાથે. તમે જાણો છો કે ની, કે તમારા હાથ નીચેના દાગીનો તમે નહિ સાચવો, ને બાઈએ પોતાનો દાગીનો ઉડાવી તો નહિ દીધો હોય પણુ ધારે કે ઉડાવી દીધો છે, તો પછી તમારે કંઈ ઉભા રહેવાની બારી છે? માટે જે હોય તેને જીવ જતાં પણુ નહિ આપવો. તમે કહો છો કે તમારી પાસે દાગીનો છે તે વાત બાઈ જાણે છે તો તમે તે સંતાડી દો, ને માગે કરે તો તમે સાફ કહેજો કે મને પૈસાની તાણુ પડવાથી બધો વેચી નાંખ્યો. વળી હું તમને કહું છું કે દાગીનો નહિ આપવો એટલું જ તમારે કરવું; પણુ જુલેયુકે બાઈની જોડે કળઓ કરતાં નહિ.”

“પણુ એ કળઓ ક્યાં વગર કેમ રહેશે?”

“એ બહેની કળઓ કરે, પણુ તમે તો બોલ્યું અબોલ્યું કરી બાઈની સાથે પટાવી ફાસલાવી કામ લેજો. હા, મને એક યુક્તિ જડે છે, તમે જ પાછી પહેલાં પાળ બાંધી રાખોની? તમે જ સામા બાઈની પાસે દાગીનો માગોની; કે મને પૈસાની બહુ તાણુ છે માટે થોડો દાગીનો આપ; મારી પાસે હતા તે ક્યારેનાએ વેચાઈ ગયો છે!”

“હા, એમ કરવું હીક છે. પણ ભાઈની પાસે માંગતાં મારી તો જાતી જ બેસી જશે?”

“એમ કરવાથી તમને એક બીજો ફાયદો થશે કે ભાઈની પાસે હવે ફટલો દાગીનો છે તે પણ જણાઈ જશે; એટલું જ નહિ, પણ જો ભાઈ તમને આપે તો એટલો દાગીનો ભાઈના પંજમાંથી બચે સમજવો. મારે તમે છો, નથુશેઠની બહેન છે, તો ભાઈને પટાવી ફેસલાવી જેટલો દાગીનો એમ ખેંચી લેવાય તેટલો ખેંચી લેજો, ને ઉપર ઉપરથી તો એને રાજી રાખવો. એનો પશો બોલ ઝીલી લેજો, પણ મુદ્દે વાત તો મેં કહી છે તેમ જ રાખવી. તમારે તો દીકું અણુદીકું ને બોલ્યું અબોલ્યું કરીને જ ભાઈની સાથે કામ લેવું.”

એની માને સુખપાલકાકાની શીખામણુ તમામ રીતે પસંદ પડી, પણ ભાઈની પાસે દાગીનો માગવાની હામ કેમ ચાલશે તેની શીકર પેડી. કાકાએ સમજાવી આપી કે એટલી હોંમત તો કટાકટીનો વખત છે એમ માની, રાખ્યા પાખી ચાલશે નહિ. મમતારામ કેકેશવલાલ એ બેમાંથી જે હોય તેનો પત્તો મેળવી આપવાનું કહી, નથુશેઠની માને પોતાની બોલવાની સીકતથી રાજ કરી એણે રજા લીધી.

હવે એની માને સુખપાલકાકા ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો ને તેવો રંગ હતો એમ પારખીને જ કાકાએ પોતાના પેટનો મળ ચારેક આના આપ્યો હતો. હજી પણ એની માનો વિશ્વાસ કાયમ રહે એવા આશયથી પોતે નિઃસ્વાર્થી હોય એવી ખરી સલાહ એણે આપી હતી. એ સલાહ સર્વ રીતે પોતાને લાભકારી છે એમ એની માની ખાતરી થઈ અને તદ્દનુસાર ચાલવાનો મન સાથે નિશ્ચય કીધો. પણ નથુશેઠનો તુમાખ અને ઉછાછળાપણું જોઈને, પોતાના મનથી એ બીચારી એક લેખે શેઠ ખાઈ ગઈ હતી, તેથી કેવી રીતે ભાઈની આગળ વાત છેડવી તેનો એને જબરો વિચાર થઈ પડ્યો. માદીકરીએ બહુ બહુ મસલત કરીને પ્રથમ તો ભાઈને રાજી રાખવા ને મીકું મીકું બોલવાથી વાતની પહેલ કીધી.

બીજા હાથ ઉપર નથુશેઠને પણ મમતારામે પુરતી તાલીમ આપી મુકી હતી. સુખપાલકાકા નથુશેઠની માની પાસે જવા લાગ્યો તેની ખાતમી મમતારામને તરત મળી, જેમ કાઈ શીકારી જાનવર સહેજ અવાજ આવતાં કાન ઉઘાડે ને નાકના ટુંકાંટા મારી આમ તેમ જમીન સુંધે, તેમ નથુશેઠને મ્હોડેથી સુખપાલકાકા મા પાસે આવે છે તે વાત સાંભળી, મમતારામ આમ તેમ વિચાર કરવા લાગ્યો. તેના આવવાનું ખૂં કારણુ તો એ કળી લક્યો નહિ, પણ પોતે પાપનો ભરલો તે રખેને તેમાં કંઈ કાવતરું હોય એવી એને ધારણી પેડી, ને તેને અવલંબીને નથુશેઠને એણે તાલીમ આપી મેલી.

પરિણામ એ આવ્યું કે માદીકરા જાતજાતના હથીઆરો ધારીને અને દાર-ગોળો ભરી રાખીને, લડવાને સજ્જ થાય તેવી રીતે, એક બીજાને મળ્યાં; પરંતુ મમતારામ અને સુખપાલકાકાએ, પોતપોતાની મતલબ સાચવવાને એક બીજા જોડે કલેશ કરી વધારે બગાડ ન કરવાની બંનેને સલાહ આપી હતી, તેથી કરીને જો કંઈ કજીઓ તો થયો નહિ, પણ નયુશેઠની માના કળવામાં સારી પંદેમ આવ્યું કે કાકાની સલાહ વાળખી હતી. બાઈ વંડી ગયો છે તો કળે કળે કામ લેવું જ સાઈ છે.

એક દહાડો બાઈને પોતાની બોલી ચાલીથી અતિશે ખુશ કરી, એની મા બાઈની આગળ પોતાનાં દુઃખનાં રડણાં રડવા લાગી, કે જ્યારથી બાઈએ તીજે-રીની કુંચી પોતાને હાથ કરી લીધી, ત્યારથી તે બીચારીને પૈસા ટકાની બહુ તાણુ પડતી હતી. પોતાની પાસે જે થોડો ધણો દાગીનો હતો તે તો આમ તેમ અટ-વાઈ ગયો ને પૈસાની તાણુ તો ખડીની ખડી જ રહી. વળી પોતે જ્યારથી સાસરે રહેવા આવેલી ત્યારથી બહુ છુટે હાથે પૈસો ઉડાવેલો, ને હવે ધરડી થઈ છે એટલે થોડાં જ વરસ કહાડવાં બાકી છે તેમાં, કંઈ તેનાથી કરકસર કરતાં આવડવાની નથી, માટે જો બાઈ પચીસેક હજારનો દાગીનો આપે તો જીવતા સુધી પોતાને કંઈ અડચણ પડશે નહિ, ને સારો દીકરો હતો તો વાર માનું ધડપણુ સાચવ્યું કહેવાશે.

નયુશેઠની પાસે તેટલી કીંમતનો દાગીનો રહ્યો જ નહોતો. એની માનું આવું ગરીબકું બોલતું સાંભળી એને દયા તો આવી. મમતારામની શીખવણી ન હોત તોપણ એ વગર કજીઓ કરે તેટલો કે વધારે દાગીનો જરૂર આપતો. પણ પોતે જે બે લાખનો દાગીનો બચાવી પગો હતો તે તો ક્યારનોએ ભોર થઈ ગયો હતો, તેનો પરતાવો કરતો ને દલગીરી બતાવતો બોલ્યો કે દાગીનો કંઈ રહ્યો નથી. એની માએ બહુ તાણુખી દેખાડી તે વાત માનવાની ના કહી, એટલે નયુશેઠે આગ્રહ કરીને માને તીજેરી પાસે લઈ ગયો ને ખાતરી કરી આપી કે ઝીણો ઝીણો પરચુરણ દાગીના સિવાય બીજું કંઈ રહ્યું નહોતું. બીચારીનું કાળજી તો બહુ બળી ગયું, પણ કાકાની શીખામણુ યાદ રાખી બાઈને મીઠાં મીઠાં વેણુ બોલતાં એ બધા દાગીનાનું શું કીધું તે પુછ્યું. મરીબડા જેવો થઈને બહીતો બહીતો નયુશેઠે બોલ્યો કે મારા દોસ્તદોસ્તોએ એવી સલાહ આપી કે જુના દાગી-નાનો ઘાટ આજકાલ લોકમાં ઠીક દેખાય નહિ, માટે તે વેચી સાડી તેના પૈસામાંથી નવા ઘાટના દાગીના ખરીદ કરવા. તેમ કરવા જતાં એણે જુના દાગીના વેચી નાંખ્યા હતા. માએ પુછ્યું કે રૂપીઆનું શું કીધું, તો બાઈએ રડવા જેવો ઢોંગ કરી જવાબ આપ્યો, કે મારો વિચાર તો બધા રૂપીઆ મુંબઈ બેંકમાં બનામત

રાખવાનો હતો. પણ મારા દોસ્તદારોએ જાણ્યું કે મારો હાથ તર છે, એટલે કોઈએ કંઈ વેપાર કરવાનું કહ્યું ને કોઈએ કંઈ કહ્યું; તે પ્રમાણે ચાલવાથી, અને દોસ્તદારો પાસે બ્યાજ કમાવવાની દ્રષ્ટિમાં, ઉછીના રૂપીઆ ધીરવાથી હાલ તો બધું ભોર થઈ ગયું હતું. પરંતુ વેપારમાં નફો થશે કે બ્યાજ અને મુડી પાછાં આવશે, ત્યારે જેટલો દાગીનો ગયો છે તેથી એવડો તેવડો કે ચોવડો દાગીનો હું તીજેરીમાં મુકીશ ને ત્યારેજ મારા જીવને કળ વળશે, ને ત્યારેજ માફ મ્હોડું હસતું થશે! એવી એવી વાતો કરી પોતે જે ઉડાઉપણું રાખ્યું હતું, ને માની સલાહ વગર અત્યાર સુધી ચાલ્યો હતો તે સાર નથુશેઠ માને પગે પડ્યો ને માફ માગી.

પ્રકરણ ૬૪ મું

ચતુર ઝવેરી પાંદડે પાંદડે નાચ્યો હોં!

અરે મન સમજ, સમજ ડગ ભરીએ.

આ સંસારે કો નહિ અપનું, પડછાયાથી ડરીએ. અરે મન (જુની કવિતા)

દોરી સર્વની એના હાથમાં, બશબ્દું ડગલું બરે,

જેવો જંત્ર વગાડે જંત્રી, તેવો સૂર નીસરે. (દયારામ)

માની આગળ વધારે ખુલાસો કરતાં નથુશેઠે પ્રથમ પોતાના બધા દોસ્તદારોને વગોવ્યા. કેટલીક આનાકાની કરી કેશવલાલ અને મમતારામનાં નામ આપ્યાં, ને પછી રહેતે રહેતે એવી રીતે વાત કીધી, કે જાણે બધો દાગીનો એકલા કેશવલાલના કહેવાથી ઉડાવી દીધો હોયની! વખતે મમતારામને પણ વચમાં ભેલવી દે; પણ પાછો તરત, એણે સારી સારી સલાહ આપી ને તેથી પચીસ હજાર આમ બચ્યા ને પચાસ હજારની આમ ખોટ જતી અટકી એવાં એવાં ગપ્પાં મારી બધો ટોપલો કેશવલાલને શિર ઝોળાવે!

નથુશેઠની માને સુખપાલકાકાથી ચેતવણી ન મળી હોત તો નથુશેઠનું આવું ગળીઆ બેલ જેવું ગળગળું બોલતું સાંભળી તે જરૂર થાપ ખાઈ જત! પણ કાકાએ પુરતી સાવચેતી રાખી બધું વૃતાન્ત નથુશેઠની માની આગળ એવું તો ખડું કરી દીધું હતું, કે કાકાની પેઠે તે પણ બધી વાતનો તોલ કરવા લાગી, ને નથુશેઠને બગાડવામાં કેશવલાલ કરતાં મમતારામ હોવાનો વધારે સંભવ છે, એમ એને પણ ભાસવા લાગ્યું.

સુખપાલકાકા હવે તો નથુશેઠની માની પાસે રોજરોજ આવતો. દાગીના વેચવા લેવાની વાત તો એક કારે રહી ગઈ હતી, હમણાં તો જાણે જુની ઝોળખાણુ હોવાથી તેના ધરનો છટ મિત્ર હોય, ને નથુશેઠની મા પર જખડું સંકેત આવેલું છે તેથી તેને ધીરજ

અને સલાહ આપવાની પોતાની ખાસ ફરજ હોય, તે કારણસર આવવા જવાનું સુખ-પાલકાકા ડોળ ધાલતો. ભાઈએ ગર્ભ ગુજરી માટે દલગીરી ખતાવી ને હવે પોતાની ચાલ સુધારવાનો કાલ આપ્યો, એ ખીના જ્યારે કાકાએ નથુશેઠની માને મ્હોડેથી સાંભળી ત્યારે એ પણ ડુંકાડા મારી કાન ઉઘા કરવા લાગ્યો. એને પણ તરત વહેંચ ગયો કે સામી તરફથી પણ વિચારીને ડગલાં ભરવામાં આવે છે. હવે એ મમતારામનું નામ વધારે હીંમતથી અને છુટથી લેવા લાગ્યો. રહેતે રહેતે એણે નથુશેઠની માની ખાતરી કરી આપી, કે જો ભાઈને અગાડવામાં કાંઈ પણ હોય તો તે મમતારામજી હોવો જોઈએ. જો કાકાએ ખરી સલાહ ન આપી હોત તે પોતે ભોળવાઈ જતે, ને પોતાના હાથ નીચેનો દાગીનો મોડો વહેલો નથુશેઠ ખેંચી લેત, એ કારણથી એ ખીયારી કાકાને વિશ્વાસુ માણસ ગણી તેની સલાહ પ્રમાણે પોતાનું વર્તન રાખી બેઠી.

કાકાના જણવામાં હતું કે મમતારામની સંગતિમાં નથુશેઠને મારવાડીઓનું પણ લાખો રૂપીઆનું દેવું થઈ ગયું છે. એક દહાડો લાગ જોઈને એક મારવાડીના દેવાની વિધિ કરતો હોય તેવી રીતે, તે મારવાડીને નથુશેઠની માની આગળ લઈ ગયો. તેને મ્હોડેથી વાત બેગી વાત કહાડવી, ભાઈને કેટલું દેવું છે ને તે કોની મારફતે થયું છે તે વૃતાન્ત નથુશેઠની માની આગળ રજુ કરી દીધું. ઉવટે પોતે બહુ મહેનત કરી તેથી દાગીનો કોની મારફતે વેચાયો હતો, તે વાતની પણ ખાતરી એણે મેળવી આપી; ને મમતારામે પોતાનું નામ બહાર ન આવે તે સાફ કેવી કેવી તદબીરો રચી હતી તે પણ ખતાવી આપ્યું.

ભાઈને મારવાડીનું આટલું બધું દેવું છે, બધો દાગીનો સ્વાહા થઈ ગયો છે, ને હજીએ લખલુટ ખરચ તો કયો જાય છે, એ ખીના સાંભળીને એની માનો જીવ તો એટલો ખાટો થઈ ગયો કે બસ, એક દહાડો સગાંવહાલા ભેગાં કરી, મમતારામને ઉધાડો પાડી, નથુશેઠની જોડે વહવાડ કરી, પોતાની પાસે જે થોડું ધણું રહ્યું હોય તે લઈને શ્રીજીદારમાં જઈને આવરદા પુરૂં કરવાનું એણે ધાર્યું ! પરંતુ કાકાએ એને તહાડી પાડી સમજાવી આપી કે તેમ કરવાથી તો નથુશેઠ પુરો વંદી જશે ને ધરની આમન્યા ને શોભા બરબાદ થઈ જશે !

“પણ ત્યારે આ બધો એણે કેર કરવા માંજો છે તે મારાથી તો જોવાતો નથી.”

“તમારાથી જોવાય કે નહિ જોવાય, પણ જો તમે કાયર થઈ જશો તો પછી તમારા ધરનો મલાજો તુટ્યો સમજજો. તમારાથી આ બધું નહિ જોવાતું હશે એ ખરૂં, પણ તેમાં કંઈ તમારું ચલણ છે ? એ તો આપણે ચેતતા રહેવું ને જે માય તે સંમન્યા છતાં, નહિ સમજતાં હોઈએ એમ જોયાં કરવું. હવે ભાઈની

પાસે વધારે દાગીનો નથી કે તે ઉડાવી દેશે, ને મારવાડીઓ પણ વધારે ધીરે એમ નથી, માટે સરસ રસ્તો વો એ છે કે તમે જુઓ, કે બાઈ શું શું કરે છે. બાઈની પાસે તમારાં જે સગાંવહાલાં જતાં હોય તેને એતાવી રાખો કે બાઈ તો મમતારામના કઠાગરા થઈ ગયા છે.”

“હા, પણ જ્યાં સુધી મમતારામ છે ત્યાં સુધી તો બાઈ કોઈ કાળે સુધ-રવાના નથી.”

“એ બધું ખરૂં, પણ તમે નયુશેઠની સામા થઈને બેને જુદા પાડવા જશો તો બંને વધારે ને વધારે એક થઈ જશે. માટે આ તો ગાંડ તળે હાથ આવ્યો છે તે કળે કળે કહાડી લેવાનો છે. હજી આ બધી ધાત તાજે તાજી તમારી જાણમાં આવી છે તેથી તમારો પિત્તો ઉછળ્યો છે. પણ વરસ છ મહીના સુધી હજી બાઈના રંગ જુઓ, ને એમ કરતાં લાગ આવ્યો તો આપણે એવી તદખીર રચશું કે બાઈ ને મમતારામ આપો આપ છુટા પડી જાય !”

“હા, એમ થાય તો તમારા પગ હું દુધે ધોઈને પીઉં. બાકી આ મમતારામે તો બાઈને ખાખાવીખી કરી મુક્યો છે ને હજીએ કરી મુકશે. હવે તો આપણે આપણા પડછાયાથી પણ ડરીને ચાલવાનો જમાનો આવ્યો છે. મમતારામ મારી આગળ કેશવલાલનાં વખાણુ કરે, ને કેશવલાલ એનું ધસાતું બોલે, ને મારા દીલમાં તો કંઈ પાપ નહિ તેથી મમતારામ મને સારો માણસ દેખાયો; પણ તમે મારી આંખ ઉઘાડી નહિ હોત તો હું તો ભુલાવામાં જ રહી જતે !”

મમતારામે એમ કીધું ખરૂં, પણ હવે આપણે સમજ્યાં કેની? તો આખરે એની બાજી મોડી વહેલીએ ધુળ તો મળી કેની? માફ તો માનવું એમ છે કે ઝેરનો ઉતાર ઝેર છે. તમે કેશવલાલને તમારી પાસે બોલાવજો ને બાઈની પાસે જતો આવતો રહે એવી સલાહ આપજો. તમારી બોલીચાલી પરથી લોકને દેખાડી આપો કે કેશવલાલ પર તમારો પુરો વિશ્વાસ છે. મમતારામ એને ઉઘાડો પાડવાને મથે, તોપણ તમારે તો કેશવલાલને પોતાનો કરીને વરતાવવો. એમ તમે ચાલશો તો જ બધાની ખાતરી થશે કે બાઈને ખોટે રસ્તે દોરવનાર મમતારામ અને મમતારામ જ છે. વળી હું કંઈ બહાનું કહાડીને બાઈને અને મમતારામને મળતો કરતો રહીશ, ને જે વખતે જેવી જરૂર જણાશે તે વખતે તેવી રીતે ચાલશું; માટે તમે કોઈ વાતે કાયર થતાં નહિ. તમે જુઓ તો ખરાં, મમતારામ ડાળે ડાળે તો હું પાંદડે પાંદડે નાચીશ.”

નયુશેઠ અને મમતારામ શું ગત રમે છે તે જાણવાને સારૂ સુખપાલકાકા એક દહાડો મમતારામ પાસે ગયો. શેઠને પસંદ પડે એવો દાગીનો બજારમાં

વેચાય છે તે દેખાડવા સાર મળવા જવાની પોતાની ખાચેશ અંતાવી. મમતારામ શેઠની પાસે જાય આવે છે તો તેની મારફતે ત્યાં જવાને કાકા તેને વિનવવા લાગ્યો. ભોળાભાટની પેઠે કાકાએ કહ્યું કે સોદો પાર ઉતરે તો દલાલીમાં તમને અડધો અડધ ભાગ આપવાને કમુલ થાઉં છું. મમતારામે જોયું કે નયુશેઠના વખત દાગીનો ખરીદવાનો નહિ પણ વેચવાનો હતો, તેથી કાકાની જોડના પોતાના ધરોળાનું કારણ અંતાવી ભાગ લેવાની ના પાડી. પરંતુ નયુશેઠની મા આગળ સુખ-પાલકાકા જાય આવે છે ને તેની જ કંઈ તાલમાં તે નયુશેઠને મળવા માંગે છે, તેથી જો પોતે ના પાડે તો કાકાને અને નયુશેઠની માને એના પર વધારે વહેમ લઈ જવાનું કારણ મળે એમ વિચારી, મમતારામે જરાકે આનાકાની વગર કાકાને નયુશેઠની મુલાકાતે લઈ જવાનું કમુલ કીધું. દાગીનો ખરીદ કરશે કે નહિ તેના જવાબમાં મમતારામે કહ્યું કે કંઈ કહી શકાય નહિ; શેડીઆ છે, ને પસંદ પડે તો લેએ ખરા. કાકાનો વિચાર મમતારામની મારફતે જ વેચાયલો દાગીનો ત્યાં લઈજઈને અંતાવવાનો હતો, ને તે વખતે બંને જણા કેમ વર્તે છે તે જોઈ તે ઉપર તોલ કરવાનો હતો. મમતારામે બહુ તદબીરથી કાકા પાસે દાગીનો જોવા માગ્યો, પણ તેનો મત જાણી જઈને કાકાએ કહ્યું, કે હાલ મારી પાસે તે દાગીનો નથી ને વાત ઉડાવી દીધી.

સુખપાલકાકા નયુશેઠને મળવાને આવે ને દાગીનો અંતાવે ત્યારે નયુશેઠે તેની જોડે કેવી રીતે વરતવું, ને દાગીનો લેવો કે નહિ તેને માટે, અથવા આડા તેડા બીજા ગપાટા મારે તો નયુશેઠે તેને કેવી રીતે જવાબ આપવો, તે બાબતની તાલીમ આપી નયુશેઠને ચેતેલો રાખવાને માટે, મમતારામ નયુશેઠને મળવા આગ્યો. સુખપાલકાકાની મુલાકાત લેવી પડશે તે વાત સાંભળીને નયુશેઠનો મીજાજ ગયો. પોતાની માના કાલાવાલા કરવા પછા તે એને કાળ જેવું સાલતું હતું. તેમાં પોતાની શેઠાઈને અને માનને હલકું થતું એને દેખાયું. પણ મમતારામ એનો હિતેસરી હોવાથી સારી સલાહ આપતો હશે એમ ધારી, માખહેન આગળ શીખવી રાખેલો વેષ એણે બજવી અંતાવ્યો હતો, તોપણ અંદરખાનેથી એ પ્રમાણે ઢાંગ કરવા એને ગમ્યા નહોતા; એ બધું સુખપાલકાકા એની મા પાસે આવવા લાગ્યો ત્યારથી થયું, ને હમણાં કાકા તેની મા પાસે રાજ રાજ આવતો હતો તેથી, એને કાકાપર કાળ છુટ્યો હતો. મમતારામે એનું નામ લીધું ને નયુશેઠ તપી ઉઠ્યો—

“બસ મમતારામ, તમે કંઈ કામના જ નથી; તમારી હું બધી વાતો માનતો આવ્યો છું, પણ આ વાત તો હું તમારી નથી જ માનવાનો.”

“અરે સાહેબ” —મમતારામે નયુશેઠને બહુ નરમાસથી કહ્યું—“આપ જરા ધીરા પડો ને મારી વાત તો બધી સાંભળો; પછી તમારે જોઈએ તેમ કરજોની.”

“અસ, મારે તમારી એકે વાત સાંભળવી નથી” — નયુશેઠ બહુ ક્રોધ કરીને બોલ્યો— “આ તે કંઈ સાળો ભુલમ કહેવાય ! મને તમારા સુખપાલકાકાનું મ્હેકું જોવું ગમતું નથી. મારી મા બધું જાણી ગઈ તેમાં અંદરખાનેથી એનાજ કરતુક છે ! તે છતાં તમે એને મારી આગળ લઈ આવવાની હા પાડી ! જાઓ, મારા સાહેબ, તમારે તો શરમાવું જોઈએ.”

“સાહેબ, તમને તો સુખપાલકાકાનું મ્હેકું ગમતું નથી, પણ મને તો એ અને એની ઘૈરી કાળ રાત્રિ જેવી વસમી લાગે છે. પોતાના મનમાં બહુ નાપુશ્ક વિચાર આવતાં મમતારામ કડવું મ્હેકું કરી બોલ્યો.”

“પણ ત્યારે તમે એને સાફ કેમ કહી નહિ દીધું કે હું એની મુલાકાત કાઈ કાળે લેનાર નથી ? તમે ક્યાં નથી જાણતા કે આપણો વખત હાલ દાગીનો લેવાનો છે કે વેચવાનો છે ?”

“તે બધું ખરું સાહેબ” — મમતારામે ધીરેથી જવાબ આપ્યો— “આપની માફક ઉછાછળાપણું કરી, મ્હેકું જે આવ્યું તે લખલખી દેવું એ મારું કામ નહિ ! કાકાને મારાથી કેમ કહેવાય, કે બાઈની પાસે પૈસાની હાલ છુટ નથી તેથી દાગીનો નહિ લે. એમ કહું તો આપણી વાત મેં જ ઉઘાડી પાડી ગણાય કેની ?”

“પણ ત્યારે તમારે ગમે તે તજવીજ કરવી હતી, પણ મારી આગળ લઈ આવવાની હા પાડવી નહોતી.”

“તે તો સાહેબ, હું કરવા ચઢાત તો કરી શકત. પણ આપનું જેમાં હિત હોય તેમ કરવું એ મારો ધર્મ છે એમ હું સમજું છું. તેથી જ કરીને બધી વાતનો વિચાર કરી કાકાને તમારી આગળ લઈ આવવાનું મારે કબુલ કરવું પડ્યું.”

“નહિ કબુલ થયા હોત તો વાર એ શું કરત ?”

“કરત તો કંઈ નહિ, પણ એની અને આપની માની ખાતરી થાત કે આપ સાહેબ મારી શીખવણીથી ચાલો છો, ને તેમાં તમને અને મને જેને ગેરલાભજ હતો.”

“લલે, મારી મા જાણત તો જાણવા દેવું હતું, તેમાં શું થઈ જત ! હું તો બાઈ, મારી મા આગળ ખોટા ઢોંગ કરીને કંટાળી ગયો છું ! મારા આપનો— કાકાનો અને મામાનો પૈસો બધો મારો, ને મારે તે મારી માને પગે લાગવું પડે ! શું કરું, તમે મને તેમ ચાલવાને કહ્યું, બાકી નહિ તો હું તો મારી મા જોડે વઢવાડજ કરત, ને મારી સામાં થાત તો માળહેનને લાત મારી ધરમાંથી કહાડી મુકત ! મારે શું કામ કાઈની પરવા રાખવી જોઈએ ! હું મારે જોઈએ તેમ કરું તેમાં કાઈને આડે આવવાને કારણ શું !”

“શેઠ, મેં તો આપણું હિત વિચારીને ખરી સલાહ આપી છે. તમે આમ નાખુશ થાઓ છો તેથી ખરેખર હું દલગીર છું.”

“ના ના ભમતારામ, હું કંઈ તમને નાખુશ કરવા માગતો નથી. તમે તો મારા હિતની વાત કરો છો, ને જ્યારે મારી માએ મારી પાસે ખરચ સારૂ વીસ પચ્ચીસ હજારનો દાગીનો માચ્યો, ત્યારે મને એના પર એટલી દયા આવી કે જે મારી પાસે હોત તો હું જરૂર આપત ! પણ આ તો જાણે, સારા ધરમાં હું એકલોજ બધાનો ગુલામ હોઈતી, તેમ મને વરતવું પડે છે ને તેથી મને ચીડ ચડે છે.”

“સાહેબ, જે કે આપ બધી વાતે સમજી છો, પણ હજી આપનું લોહી ચહડતું છે તેથી તમને એમ લાગે છે. શ્રીમંત હોવાથી આપે મારી પંઝમ ખતાં ખાધી નથી, પણ હું ઘડાઈ ઘડાઈને કહું છું કે, કાઠને મરતાં પણ કડવો વેણ કહેવો નહિ, બધાને ગોળજ મારવા ! ”

“અને તમારા કહેવાથી મારી માબહેન જોડે હું તે પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યો છું, ત્યારે તમે વળી સુખપાલને મળવાનું લક્કું લગાડો છો ! બાકી બાક, મેં મારી માબહેન આગળ એવા ગરીબડા જેવા થઈને વાત કરી છે કે એ બીચારાં જરૂર છેતરાઈ ગયાં હશે, ને એમજ માનતાં હશે કે કેશવલાલેજ મને બગાડી મુક્યો હતો પણ હવે હું સુધરી ગયો છું ! તમે જે એ બધા વેષ જોવાને પાસે હોત તો તમારીએ ખાતરી થાત ! ”

“તે તો સાહેબ, આપ કંઈ ઓછા ચતુર છો કે મારી ખાતરી નહિ થાય. આપને એકવાર ચેતાવ્યા હોય તો આપ સોની સામા ટક્કર ઝીલો એવા છો. ”

એ પ્રમાણે ભમતારામ નયુશેઠને માખણ લગાડવા લાગ્યો, એટલે થોડી-વારમાં એનો મીઠજ પાછો ટેકાણે આવ્યો.

“ત્યારે વાર મને કહો ભમતારામ” — નયુશેઠ ધીરા પડીને હસીને પુછ્યું—
“મારે સુખપાલને મળવું પડશે ? તમે એને કાકા કહો, પણ હું તો એને કાકા નહિજ કહેવાનો. ”

“સાહેબ, મેં બધો વિચાર કરી જોયો ને કાંઈ વાતે મારી નાંખી નજર નહિ પહોંચી, ત્યારે હા પાડવી પડી છે. તમે સાહેબ, મારા પર એક બે ઘડી નાખુશ રહ્યા, પણ આગળ ઉપર તમેજ મારો પાડ માનશો. ”

“એ આવીને મને શું પુછશે ? ”

“તમારી આગળ આવીને એ કેટલોક સારો સારો દાગીનો બતાવશે. મને એમ પણ વહેમ જાય છે કે આપણેજ વેચેલા દાગીનો એ કદાચને બતાવે. પણ

તે વખતે તમારે કંઈ નવાઈ દેખાડવી નહિ, કે મારા સામું આંખનો ઇસારો કરવો નહિ; કારણ કે સુખપાલકાકા ઝવેરીનો ઝવેરી છે. લોકમાં કહેણી છે કે ચતુરમાં ચતુર ઝવેરી.”

“પણ તમે ક્યાં ઓછા ઝવેરી છો?”—નયુશેઠે હસીને કહ્યું—“માટે બાઈ, આપણે બે જણા છઠ્ઠાએ ને એ એકલો છે, તો આપણે એને હથેલીમાં રમાડ્યું.”

“હા—પણ શેઠજી, હું તમને કહી રાખું છું તેમ તમે ચાલશો તોજ; બાકી નહિ તો એ જરૂર ક્યાસ કરી જશે કે આપણે બે એકના એક છઠ્ઠાએ.”

“તમે મને કહેાની હું તે પ્રમાણે ચાલીશ. મારી માબહેનની જોડે જીએાની તમારા કહેવા પ્રમાણે ચાલવામાં મેં કંઈ ક્યાસ રાખી છે?”

“નહિ જ તો; માટે સાહેબ, આવી આવી બાબતની આપની આગળ ફેાડ પાડતાં—ખંતી શિષ્યની આગળ શિક્ષકની પેઠે, મને એક જાતની હોંસ આવે છે.”

“ઠીક છે”—નયુશેઠે રાજ થઈને કહ્યું—“આપણાજ વેચેલો દાગીનો હશે, તો પણ જાણે હું પહેલાંજ જોતો હોઉંની એમ ચાલીશ, બીજું કંઈ?”

“બીજું તો સાહેબ, હું તમને શું કહું. દાગીનો લેવાની હા પાડતા નહિ.”

“આપણે તો બહુએ લઈએ પણ”—એમ કહી નયુશેઠે આંગળીથી પૈસા ગણતો હોય એવા આળા કરવા લાગ્યો કે ક્યાં છે.

“એ તો સાહેબ, ખરી વાત; પણ સાથે લાગ્યા એકદમ ના પણ કહી દેતા નહિ. દાગીનાને સારી પેઠેમ જોઈને પસંદ કરજો. તેના દેખતાં મને બતાવવાને આપજો ને હું શું બોલું છું તે બરાબર ધ્યાન રાખીને સાંભળજો. બજારમાં તેની શું કીંમત થાય છે તે સાર થોડા દહાડા રાખવાનું કહેજો ને કીંમત પુછજો. સામાન્ય રીતે કાકા જોડે સલુકાઈથી હસીને વાત કરજો. જો એ જીની ઓળખાણ આપે, તો તમે પણ એનાં વખાણ કરજો ને કહેજો કે તમે નહાના હતા ત્યારે, એ ધણીવાર આવતો કરતો તે વાત તમને સારી પેઠેમ યાદ છે. વળી લાગ જોઈને એક એટલોજ મમરો મુકજો કે, આપની માની પાસે એ હમણાં આવે જાય છે, તેથી આપની મા પણ એનાં વખાણ કરતી હતી.”

“એમ કરવાનું શું કારણ?” નયુશેઠે પુછ્યું.

“એનાં શેઠજી, બે કારણો છે. આપની મા જોડે હાલ જે હિતશત્રુ જેવો હંગામો ચાલે છે તે એનીજ લંભેરણીથી છે કે કેમ, તે એના મ્હોં પરથી જોવાનો મને લાગ મળશે. બીજું કારણ કે, આપની પાસે એના આવવા કરવાથી આપ કોઈ પણ રીતે ઉતરાયલા નથી ને એના બધા દાવ પેચ જાણો છો એમ, ઉપલો મમરો મુકવાથી, એના જાણવામાં આવશેજ આવશે.”

“રંગ છે મમતારામ, તમને આફરીન છે; હું કહેતો નહોતો કે તમે પણ ઝવેરીના ઝવેરી છો.”

“અરે સાહેબ, મારા જેવા ઝવેરીનીએ પારખ કરનાર આપ છો કેની, તો પછી ખરી શાખાશી તો આપને ઘટે છે, હું તો નકામો લવારો કરનાર છું.”

“ભાઈ, તમારી શીખામણ પ્રમાણે વરત્યો તો અત્યાર સુધી આ સંજ્ઞ દારકા જવા પામ્યો છે. બાકી મેં તો એક મગની બે ફાડ કરી હોત અને મારી માબહેનને ધરમાંથી કહાડીએ મુક્યાં હોત !”

“સાહેબ. મને જો તમારી પાસે આવતો જતો રાખવો હોય તો એ વાત તમે સ્વખામાંએ કરતા નહિ ! પણ વળી હું તમને એક બીજી વાત કરી રાખું છું ને તે તો તમને જરૂર પસંદ પડશે, કારણ કે આપની માબહેન જોડે જરાક ગરમ થવાની તે વાત છે.”

“હા મમતારામ, તમે એવી વાત કરો તો મને જરૂર પસંદ પડે !”

“શેઠજી, તમે તો કજીઓ વહાલો હોય એ કારણથી તમારી માબહેન જોડે લડવા ધારો છો; પણ મારી મતલબ તો બુદ્ધિજ છે.” નયુશૈકે કારણ પુછ્યું ને મમતારામે જવાબ આપ્યો—

“તમારી માબહેન સુખપાલકાકાની શીખાવણીથી ચાલતાં હશે એમ આપણે વહેમ જાય છે ને તે વાતની ખરી બાતમી મેળવવી જરૂરની છે. હાલમાં તો આપની માબહેન આપની જોડે નરમાસથી વાત રાખે છે. પણ તમારા ઉપર તેઓનું ખરું હેત રહ્યું તેથી એ તેમ કરતાં હોય તો તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. વળી તમે પણ તેમજ ચાલો છો, એટલે હાલ તો બધું પાંસરે પાંસરૂં ચાલ્યું જાય છે. પણ જો તમે જરાક ગરમ થાઓ, છતાં એ લોકો આપની જોડે નરમાસથીજ વરતે, તો આપણને માનવાને ખરું કારણ મળે કે તેઓ કોઈની શીખવણીથીજ નરમાસથી વરતે છે; માટે આપે સહેજ ગરમાટો રાખવો ને લાગ જોઈને તેમ કરતાં જવું; છતાં એ લોકો હાલની પેઠે, કે વધારે નરમાસ રાખે, તો આપણાથી નક્કી માની શકાય કે તેમાં કોઈની લંબેરણી છે કે નહિ: તે કોઈની હોય તો સુખપાલકાકાની હોય એમ સંભાવ્ય છે.”

“તમે કહો છો તેમ હું બહુ ખુશીથી ચાલીશ. મારી માબહેન જેમ જેમ નરમ થતાં જશે, તેમ તેમ હું કડક થતો જઈશ ને કજીઓ કરીશ.”

“નારે સાહેબ, કજીઓ તો નજ કરવો. આ તો સાહેબ, જાણે આપણે હાથ બતાવતા હોઈએ, એમ સહેજ સાજ વધારે ઓછા કડક થતાં જવું ને રંગ

એવા કરવો. પણ એકદમ કે અંતે છેલ્લે પાટલે એસવાની તો વાતજ કરતા નહિ! મીઝન રાખીને બોલવું કે જરૂર જણાતાં ઉથાપવું હોય તો ઉથાપી શકાય. પણ આ કથા તો રોજની કડાકુટ છે, માટે હવે એ બંધ કરી આપણે કંઈ રમત ગમતની વાત કરીએ તો સારું.”

“હા બોલો, આપણે જ્યારે ત્યારે વાલકેશ્વરને બંગલે મોજમઝા કરીએ છીએ. તમે કહો તો પુણે કે મહાબલેશ્વર જઈએ.”

“ના સાહેબ, હાલ પુણે કે મહાબલેશ્વર જવાનો આપણો વખત નથી, માટે એવી ખોટી સલાહ તો હું આપતે નહિ આપું. આપણો વાલકેશ્વરનો બંગલો શું કમી છે? સ્વર્ગનું સુખ આપનારો મઝાનો બંગલો છે તો દૂર શું કામ જઈએ? હું તો તમને એમ કહેવાં જતો હતો કે નવલકથા આપની પાસે આવે, તો જાણે તેનાપર આપનું હેત વધ્યું જતું હોય તેમ ચાલજો, ને હવે તો તેને વાલકેશ્વર આપણે બંગલે જરૂર લઈ જાણે. ત્યાં આપણે કોઈ કોઈ દહાડો જુગાર રમીએ છીએ તેમાં તેને દાખલ કરજો. નની પાસે રમવા સારૂ રૂપીઆ નહિ હોય તો જેટલા જોઈએ તેટલા રૂપીઆ આપજો. સારી મુંબઈ નગરીમાં આપના લાયકનો એજ મિત્ર મને જણાય છે, તો એને રાજી રાખવાની મારી તમને લલામણુ છે.”

“એમાં તે તમે શું મહોટી વાત કીધી, તમે કહો છો તો હું એમ ચાલીશ.”

પ્રકરણ ૬૫ મું

અનંગપાલશેઠનો કાંદો ખીલે છે

શાકકા અજબ સવાદા એ, તું કયા બને લડકા બે.

(જુની કવિતા.)

જમીને અગ્યાર વાગ્યા પછી અનંગપાલશેઠ પોતાના દીવાનખાનાના હીંચકા પર બેઠો બેઠો હીંચકા ખાતો હતો. પાસે લાંબી સુંઠનો ટુકો પડેલો હતો. જમીને તરત ઉઠેલો, અને બેટ શાકબાજી બહુ સારાં બનાવ્યાં હતાં, તેથી એ શેઠનો મીઝજ બહુ પ્રશ્નમાં આવી ગયો હતો. રૂપાની ટોટી મ્હોંમાં નાંખી ટુકો ગગડાવી ધુમાડાના ગોટેગોટા એ કહાડતો હતો. હીંચકો આમ તેમ હાલતો તેની જોડે ધુમાડાના ગોટા પણ શેઠના મ્હોડા આગળ આમ તેમ નાચીને તરેહ તરેહના આકારો ધારણ કરતા, મનમાં પણ ધુમાડા પેઠે મૂળ વગરના અનેક તરંગો, કલ્પબલ્ કલ્પબલ્ કરી રહ્યા હતા. તે કારણથી એના મ્હોંપર પ્રશ્ન મીઝજ છવાઈ રહ્યો હતો.

મહામતિ, પાસે એક ટેબલ ઉપર ઘેસી પોતાનું પ્રાઇવેટ બાક્સ ઉઘાડું રાખી તેમાંથી કાગળો કઢાડી કંઈ આલેખ્યાં કરતી હતી. ઘડી ઘડી પોતાના ધણી સામું જોઈને અને તેને આનંદના તરંગોમાં નિમગ્ન થયેલો જોઈને, પોતાના મનમાં મલકાઈને, આલેખવાનું કામ એ પાછું ચાલું રાખતી. રોજના કરતાં આજે અનંગ-પાલશૈલ બહુ ખુશ મીઠામીઠામાં હતો, તેનું કારણ મહામતિ જાણતી હતી. હવે ‘ઉજાણી ખાઈ ખવાડી, તન મન ખીલાવી; દેશને આપ્યા કરનારી મંડળી’નું કામ હાર પડી ચુક્યું હતું! ને તે એટલે સુધી ધમધાકાર ચાલ્યું હતું કે તેની બે ઉજાણીઓ પણ થઈ ચુકી હતી. બંનેમાં અનંગપાલશૈલ ધારતો હતો તે કરતાં વધારે મજા અને ગમત પડી હતી. તેથી એ શૈલ આનંદસાગરમાં મગ્ન થઈ ગયો હતો! તે બાબતના વિચારો આવતાં અનંગપાલના મનથી તો મહામતિ કાઈ દેવી હોય તેવી જણાવા લાગી! હજી તો મદનપાલશૈલની ધુમાડા મંડળી ધુમાડા ખાતી હતી, તેટલામાં તો પોતાની ઉજાણી મંડળી હસ્તીમાં આવી. તેની વ્યવસ્થા પણ થઈ, બે ઉજાણીઓ અપાઈ, ને તેમાં મદનપાલશૈલ હાજર રહ્યા. એના વિચાર કરતાં અનંગપાલશૈલ પોતાની ઓને કાઈ દેવી પેઠે ગણે એમાં નવાઈ નહોતી. એના મનથી તો એણે ગાંઠ વાળી કે હવે ધરખટલાની કાઈ પણ બાબતમાં મહામતિ જે કરે તે કરવા દેઈ ને તેની જ ઇચ્છાનુસાર પોતાને વર્તવું. માત્ર શાકબાજારમાંથી શાક લઈ આવવાં અને તે કેવી રીતે તૈયાર કરાવવાં તે સિવાય, ધરની કાઈ પણ બાબતમાં હવે માથું મારવું નહિ એવો નિશ્ચય એણે કીધો. એવામાં મહામતિની અને એની નજર એક થઈ, એટલે મહામતિએ હસતાં હસતાં એને પુછ્યું—

“આજે તમારા મ્હેંપર નિત્ય કરતાં અધિક પ્રસન્નતા છવાઈ રહી છે. હું જાણું છું તો ખરી કે ભટે શાક બહુ ઉત્તમ બનાવ્યાં હતાં, પણ તેમ તો રોજ થાય છે. માટે આટલા બધા પ્રસન્ન થઈ જવાનું શું કારણ! જમી ઉડીને હું તો તમારો રંગ જોયાં કરું છું. અત્યાર સુધી હું અહીં બેઠી છું તેનું પણ તમને જ્ઞાન રહ્યું હોય એમ જણાતું નથી! પણ”—મહામતિ પોતાના ધણીની આગળ હાસ્ય કરતાં બ્યંગ બોલી—“તમારી ઉજાણી મંડળી ચાલુ થઈ એટલે તમને હવે મારી ગરજ નહિ હોય—”

“અરે અરે, એમ તે બોલાય?”—અનંગપાલશૈલ બોલી ઉઠ્યો—“એ ઉજાણી મંડળીને માટે હું તો તારા દુધે પગ ધોઈ પીઉં તોએ ઝોણું છે! હમણાં જ મારા મનમાં સારાં સારાં શાકબાજી ખાધાની વાત ચાલુ આવી હતી. તેમાં ગયા રવિ-વારની ઉજાણીમાં, ભાતની વખતે જે મોગરા પીરસાયા તેને તો હદ વાળી નાંખી! મેં ધણીએ વાર મોગરા મોગરી ખાધાં છે, પણ મઈ ઉજાણીમાં તો બસ,

કોઈ વાતે મણા રહી નહોતી ! તેનું સ્મરણ થતાં મારા ઓઠેઓઠ હજીએ કુસ્તી કરે છે ! અને વળી તને તે વિસરી જવાય ? ”

“ એ તો આપણામાં કહેવત છે કેની કે ‘ગરજ સરી ને વૈદ વરી’. ”

“ અરે, મારા મનમાં તો એ ઉજળીની વાતનું સ્મરણ થતાં તારે માટે એવો વિચાર આવ્યો, કે મેં પૂર્વ જન્મે એવું તે શું સાઈં કામ કરીને તને રાજી કરી હશે, કે તેં મને ઉજળીની આવી સારી તદબીર સુઝાડી ! આકાશની દેવીને પ્રસન્ન કરી હોય, ને તે જેમ માગેલો વર આપે તેમ, હું તારી શીખામણ પ્રમાણે ચાલ્યો તો આજે એ ઉજળી ખાઈ આવ્યો ! મારી ખાતરી છે કે એ એ ઉજળી પછી માઈં ઓઠામાં ઓઠું શેર લોહી વધ્યું હશે ! ”

“ એ તો આપણી મનપસંદ વાત થાય ત્યારે એમ લાગે ”—મહામતિએ કહ્યું—“ પણ તમે ધારો છો તેમ કેવલ મારી હોશીઆરીથી તમાઈં ધાર્યું થયું એમ નથી. દેવયોગે બધા સંભોગે સાતુકલ થઈ પડ્યા એટલે એમ થયું. ”

“ તારીજ હોંશીઆરી સિવાય હું તો એમાં કંઈ જોતો નથી. એટલું ખઈં કે બહુ સારો વખત આપણા હાથમાં આવી ગયો, ને મદનપાલશેઠ ને ધનપાલશેઠ એવા સાણસામાં આવી પડ્યા કે જરાકે ચે કે સું કરી શક્યા નહિ. તેં મને શીખવી રાખ્યો હતો તે પ્રમાણે ચાલ્યો તો બેડો પાર ! મારા મનમાં એમ નહોતું કે બહુવાથી આટલી બધી હોંશીઆરી આવે છે. હું તો ગાડરીઆ પ્રવાહની પેઠે, બહુવું સાઈં છે, સાઈં છે, એમ કહ્યા કરતો હતો. ”

“ અરે બહુવાથી તો ગધેડાનાં માણસો થાય છે. ”

“ તે બાબતની મારી ખાતરી હવે થઈ ચુકી છે. તું પરણીને આવી ત્યારે હોંશીઆર ખરી. પણ બહુવાથી, તે વખતમાં અને આ વખતમાં, તારામાં કેટલો ફેર પડ્યો છે ! મને એ નહાનપણથી એવી ખબર હોત તો હું જરૂર ખ્યાન રાખીને બહુત. પણ હવે શું ? કંઈ વધ ગયા પછી વાન આવે છે ? તુંજ બણી ગણીને પાવરંધી થઈ છે, એટલે આપણે હવે કંઈ વધારે અડચણ પડનાર નથી. બધા બણેલા હોય તે શા કામના ? ઘરમાં એકાદ બણેલું હોય તો બધાને કામ લાગે. ”

“ આવું આવું ગાંડુ ”—મહામતિએ હસીને કહ્યું—“ મારી આગળ બોલો છો તેનું તો કંઈ નહિ પણ બીજા આગળ બોલશો તો હસી કહાડશે. ધનપાલશેઠની મીટીંગમાં પણ તમે આવીજ ગાંડાઈ કીધી હતી. ”

“ પણ એ તાઈં બોલવું મારા મનમાં બીલકુલ ઉતરતું નથી. મેં શું ગાંડાઈ કીધી તે હું હજી સુધી સમજતો નથી. સાળા હરામી શેરહોદ્દરો બીચારા ધનપાલશેઠને નકામા સતાવી તેનું કમીશન ખાઈ જતા હતા, તેથી મારો પિત્તો

ઉછાલ્યો; ને મેં પાલડી અંગરખો ઉતારીને કહ્યું, કે એમ બાપલાની પેટે મ્હોડેથી બકબકારો કરવામાં શું વલ્યું? હીંમત હોય તો મારી જોડે કુસ્તી કરો ને હું હારું તો ધનપાલશેઠનું કમીશન તમે ખાજો, ભાજો!”

“એનું નામ તે ગાંડાઈ નહિ તો શું ગાંડાઈનો બાપ કે દાદો!”

“પણ મેં તેમાં શું ખોટું કીધું કે બોલ્યો, કે તું મને ફરીથી તેમ નહિ કરવાની શીખામણ આપે છે. એ તો હું હતો તો ધનપાલશેઠનું લાખેકનું કમીશન બચ્યું! ને જોની, બીજો દહાડે છાપાંઓમાં મારાં થોડાં વખાણ આવ્યાં હતાં?”

“છાપાંમાં તો કાશીનું કરવત આવતાંએ વહેરે ને જતાંએ વહેરે તેમ હોય છે. મને તો એમાં તમારાં વખાણ નહિ પણ દાંડાઈ જણાઈ. હવેનો જમાનો ફેરવાઈ ગયો છે, તે મધ્યયુદ્ધ કરીને રણભૂમિ જીતવાની નથી, પણ વાકપ્રહાર કરીને રંગભૂમિ હાથ કરી લેવાની છે. હવે સમજ્યા?”

“હશે, તું કહે છે, ને તું ખરેખરી પાવરધી છે તો હવે એવી મ્હોડાની વાતમાં હું કુસ્તી કરવાનું બીકું નહિ ઝડપીશ. પણ મારાં વખાણ તો એ બંને શેઠીઆઓ કરતા હતા કે તે દહાડે તો મેંજ રંગ રાખ્યો! પણ એ શેઠીઆઓને મારી ઉગળીમાં દર રવિવારે ગોંધાઈ રહેવાનું જરાકે ગમતું નથી. અત્યારથીજ બડબડ કરવા લાગ્યા છે કે દર રવિવારે તો બારે પડે છે. સાળું આવું આવું સાંઝે ખાવાનું મળે છે, આટલી આટલી મળ પડે છે તે એ શેઠીઆઓનાં તો કંઈ લેખાંમાંજ નથી! પણ પૂર્વ જન્મે કાંઈને પેટ ભરીને ખવાડ્યું હોય તો આ જન્મારે ખાય કેની.”

“મારી સલાહ માનો તો એ શેઠીઆઓ કાંઈ કાંઈ રવિવારે નહિ આવે, કે મોડા વેહેલા આવે, તો તમે ખેંચ પકડ કરશો નહિ; નહિ તો વળી તમારી ઉગળી મંડળી સુધે જશે.”

“પણ મને હાથો હાથ વચન આપી ચુક્યા છે કે અમે દર રવિવારે આવીશું, ને હવે એટલામાંજ પોતાના બોલથી ફરી બેસે તે હું કેમ બેસવા દઉંશ. કાન પકડીને ઉગળીમાં ધસડી લાવીશ.”

“તમને ઉગળીમાં આનંદ મળે છે તેવો એ શેઠીઆઓને મળતો નથી. એમના આનંદનો ઓધ ખીજ તરફ ચાલે છે. માટે એ તો થોડી ઘણી નરમ ગરમ દોરી રાખવી એમાં સાર છે.”

“પણ ત્યારે શું એ શેઠીઆઓ ઘેર ખાતા પીતા નથી? સાળું નહાનું છોકરું પણ ખાવામાં કે ધાવવામાં આનંદ માને છે તે એ શેઠીઆ વળી નકામો શેનો ઢોંગ કરતા હશે? ઉગળીની બધી તૈયારી તો હુંજ કરું છું. એમને તો આછતાપર

આવી એસવાનું છે! આવી આવી સ્વર્ગના જેવી સારી રસોઈ થાય છે, પણ તેઓની તો કશી ગણતીમાં નથી! મેં કહ્યું કે આ મોગરા બહુ સારા થયા છે તે ફરીથી લ્યો. તે નહિ લીધા એટલુંજ નહિ, પણ બાણામાં હતા તે પણ બધા ખાઈ ગયા નહિ. તેથી મારો પિત્તો ઉછળ્યો. તેં મને શાકની બે ત્રણ કડીઓ કહી સંભળાવી હતી તે મને યાદ આવી, તેથી હું બોલ્યો—

શાકનો અજબ સવાદ એ, તું ક્યા જાને લડકા બે.

બીજા બધા હસી પડ્યા. પણ એ શેડીઆઓ તો મ્હોનો દાથરો ચઢાવીને બેસી રહ્યા. તેથી તેમને વધારે ચીડવવાને હું પેલી બે કડી બોલ્યો—

કરેલું મ્હે હું કડવું મીઠું, મારે માથે ચોટલી;

મારો સવાદ માખવો હોય તો, ખા રસ ને રોટલી.

દુધી મ્હે હું લાંબી લીસી, મારા ઉપર છાલ;

મારો સવાદ માખવો હોય તો, ખા ચણાની દાળ.

“બધા ખડખડ હસી પડ્યા ને એ શેડીઆ પણ પાછળથી હસવા લાગ્યા એટલે મારો મીઠજા ઠંડો પડ્યો. બાકી હું જરૂર તે દહાડે તેઓની જોડે વઢત! પણ તને એવી એવી બીજી કડીઓ યાદ નથી? ગુવાર—ચોળી—ભીંડા—કે મોગરાપર? મોગરાની કડી બોલ્યો હોત તો કંઈ મજા રહેત નહિ. તને ન યાદ હોય તો તને જોડતાં ક્યાં નથી આવડતી? એવી બનાવી આપની?”

“ઠીક છે, હું પુરસદે બનાવી આપીશ”—મહામતિએ કહ્યું—“પણ અન્ન-દેવની એક લાવણી મેં કાઈ ઠેકાણે સાંભળેલી હતી તે તમારે સાર લખી રાખી છે. તમારે એ જરૂર મ્હોડે કરવા જેવી છે.”

“અનંગપાલશેઠે સાંભળવાની ખુશી દેખાડી. એટલે મહામતિએ પોતાના પ્રાઇવેટ બોક્સમાંથી એક કાગળીઓ કઢાડી સુસ્વરે તે લાવણી ગાઈ સંભળાવી—

અન્નદેવની લાવણી

અન્નદેવ મ્હે સુનો બે ચારો, બડા નીસાવર પાનીકા;

જવાર બીના કોઈ દ્વાર ન આવે, જગમે ન્યાતા જવારીકા—ટેક

ધડું મ્હે તુમ સુનો બે ચારો, મેરી કલા તુમ નહિ જાની;

ઘેબર બનતે લાડુ બનતે, ડોર બનતે સવાઈ.

મગન ગાંડીઆ સેવ સુંવાળી, માલપુવા પંચત ન્યારી;

વહી બનતે જલેબી સાટા, ખુરમાકી બહુ ચતુરાઈ.

તરેહ તરેહકી ચીન બનતી, બડી મલ એક શીરકી—જવારો ૧

ચણુ મ્હે તુમ સુનોરે ધડુંજ, મેરી કલા તુમ નહિ જાની;

સખસે લંબા નાકે અમારા, મેરા કામ બડા સેલાની.

ઘોડા ખાતે રણમે લડતે, પહેલવાન અગવે ભની;
 ધમ ટોકળીઆં દમ દાળીઆં, સુકરવારકી નીસાની.
 તરેહ તરેહકી ચીભ બનતી, બડી મળ એક કદીકી—જવાર ૨
 ચાવલ કહે તુમ સુનો ચણાજી, મેરી કલા તુમ નહિ ભની;
 છૂટી છ માસી હમકું ધુરે, ક્યા ભને રાભ રાણી.
 મહાદેવકું ચાવલ ચઢતે, બ્રહ્મચોળન બ્રાહ્મણાની;
 વિવાહ બીરંભે મેરો કામ એક, તીલાપરમે અમવાની.
 તરેહ તરેહકી ચીભ બનતી, મેરા રૂપ હે મોતીકા—જવાર ૩
 તુવર કહે તુમ સુનો ચાવલજી, ક્યા કુસ્યા અપને મનમે;
 જરી ભે દાલમે કસર પડે, તુમ મરે રહેા પતરાવલમે.
 છ મહીનાકા માંદા માણસ, ભે દેવે ઉનકે મુખમે;
 મગ મેથી હો બેન અમારી, સમજી સ્યો અપને મનમે.
 તરેહ તરેહકી ચીભ બનતી, મેરા રૂપ હે કેસરકા—જવાર ૪
 અડહ કહે તુમ સુનો તુવરજી, ક્યા ફરતી અકકડ મકકડ;
 ભે હમકું દુરમન ધર રાખે, સવા હાથ ધરકું ભકકડ.
 મહાકાળી તો હમકું ચાહે, હતુમાન ચાહે કુકકડ;
 જંત્ર મંત્રમે મેરો કામ, દુરમનકું ધર દઈ છકકડ.
 નહિ રંગ નહિ રૂપ હમારા, બડા કામ એક ભદુકા—જવાર ૫
 પેટ રામને બુરા દીધા હે, ખાનેકું માને રોટી;
 શેર બાજરી પડે પેટમે, તબ ખાતા સુને મોટી.
 જવારી માતા જવારી પિતા, બાજરકો સખજમઘાતા;
 જનકે ધરમે શેર જવારી, વોહી બડા નર કહેવાતા.
 તુકનગીર હસ્તાદ હમારે, જવારીસે રખતા નાતા—જવાર ૬

જેમ જેમ મહામતિએ ગાવા માંજું તેમ તેમ અનંગપાલશેઠને બહુ મળ
 પડી. એક બે કડી સાંભળીને એ તો હુકો હાથમાં લઇને ઉભો થયો ને આંખ
 અને કાન ફાડીને સાંભળવા લાગ્યો. તુવેરની વાત સાંભળી એ તો પેટ દાખીને
 હસવા લાગ્યો. હાથમાંની નળી ફેંકી દીધી ને ચાલતો ચાલતો મહામતિની પાસે
 આવી છેક છેલ્લી કડી સુધી બધું હસી હસીને સાંભળ્યું.

“વા: વા: શું મળની કવિતા છે ! મને તો—

ભોજન આજ જમ્યા ને અમો, તેતું વર્ણન સુણને તમે;
 ફહી બાંબીને કાંધી કદી, માંહે નાંખીતી સુંદર વડી.

એ અને—

રૂપાલી પોળી પોળીઆં—મણાં ધીમાં કબીલીએક
 ધી ખાંડ દુધપાકમાં, સવાઈ ખુબ સાકમાં.

એ બેજ આવડતી હતી. પણ તે આ તારી લાવણી આગળ કુછ ગણતીમાં નથી. મને તું એ જરૂર ઉતારી આપ હું મ્હોડે કરીશ.

“હ્યો. આ કાગળ તમે રાખજો”—મહામતિએ કાગળ આપતાં કહ્યું—
“મને હવે કંઈ કામનો નથી. તમે એનો રોજ રોજ લવારો કરશો એટલે મારે મ્હોડે થઈ જશે.”

અનંગપાલ કાગળ લઈને પાછો હીંચકાપર બેસી, હુક્કાનો દમ મારતાં, યથા-રુચિ રાગે લાવણી ગાવા લાગ્યો. પણ કંઈ યાદ આવવાથી મહામતિ તરફ ફરીને બોલ્યો—“તું હમણાં હમણાં મને બધી વાતે બહુ રાજી રાખે છે તો હું તને એક હસવા જેવી વાત કહું તે સાંભળ. તને પણ હસવું આવ્યા પાખી રહેશે નહિ. એમ કહી મમતારામ કેવા એબલીસ જેવા વેષમાં ધનપાલશેઠ અને નથુશેઠને મળ્યો હતો, તે વખતે તેની શું ફજેતી થઈ, અને તેનો જીવ જવો કેવી રીતે સહેજમાં બચી ગયો, એ બીના ઉજળીમાં ધનપાલશેઠને મ્હોડે સાંભળ્યા પ્રમાણે, જાતજાતના ચાળા કરીને કહી સંભળાવી. મમતારામની દુર્દશા ને ભુંડા વેષ કેવી રીતે અને શા કારણથી થયા હતા તે મહામતિ જાણતી હતી. વળી એની દુર્દશામાં સુખપાલકાકા, કેશવલાલ અને લીખારીલાલ તો રસ્તામાં સહસા મળ્યા ત્યારે મમતારામનો કેવો ફેસતો થયો હતો, તે બીના પણ એની જાણ બહાર નહોતી. પણ રહ્યું સહ્યું ધનપાલશેઠ અને નથુશેઠને પણ તેની વિચિત્ર સીકલનાં દર્શન તે દહાડે તેજ અરસામાં થયાં એમ મહામતિએ હમણાંજ જણ્યું. એ કારણથી મહામતિ બહુ હરખાઈ. સઘળી બીના અનંગપાલશેઠને મ્હોડેથી એણે ફરી સાંભળી લીધી. મમતારામના ઉપહાસનું કથન સાંભળતાં ગુલાબવડુ કેવી સ્થિતિમાં આવી પડી હતી તેનું સ્મરણ થયું. ને મહામતિ દલગીર થઈ ગઈ. અનંગપાલશેઠે મહામતિને પુછ્યું—

“મમતારામ આવો લઠુ જેવો જણાય છે તેના એવા હાલ કેમ થયા હશે ? પોતાની બેળે તો એમ કરે નહિ ?”

મહામતિ જાણતી હતી પણ એનાથી કંઈ જવાબ અપાય એમ નહોતું. એટલામાં સાંઝના રસોઈની અને શાક ભાજીની વરદી લેવાને બટ આવ્યો ને ધણી-ધણીઆણીની કથા ત્યાંથી અટકી.

મહામતિએ ધડીઆળમાં જોયું તો સવાબાર થયા હતા. હજી પોતાને પરવારીને સજ્જ થતાં કલાકેક લાગશે ને ગુલાબવડુને જોવાને એક વાગે તો જવું જોઈએ, એમ ધારી રાત્રા ધાટીને ગાડી લેવાને મોકલી, પોતે જવાની તૈયારી કરવા લાગી. ગુલાબવડુને બે દહાડા થયા તાવ આવતો નહોતો, પણ તે બીચારી હજી

ખાટલાવસુ હતી. શરીરમાં નાકોવતી બહુ વધી ગઈ હતી. ઔષધોપચાર હજી ચાલુ રાખવા પડ્યા હતા. તેથી તેમ જ મહામતિનું ગુલાબવહુ પ્રત્યે નિઃસીમ હેત હોવાથી, એ ધણું ખર્ચ દરરોજ એને મળવા કરવા જતી. સાંજ સુધી ત્યાં બેસીને ગુલાબની સેવા ચાકરી કરી તેને રાજી રાખતી. અલંગા અને કાળી પણ ગુલાબની સેવામાં જ્યારે જુઓ ત્યારે તત્પરની તત્પર. જાણે એના મંદવાડનું મૂળ કારણ તેઓ પોતે હોયની! એ ત્રણ દહાડા સુધી તાવ અને ધુનરીએ ગુલાબનો પીછો છાઓ નહિ તેથી અલંગા ખરેખર ગભરાઈ. પોતાની ધારેલી બાજી જોઈએ તે કરતાં વધારે સારી રીતે પાર પડી, તેથી એક લેખે અલંગા કંઈ થોડી હરખાઈ નહોતી. પરંતુ ગુલાબવહુની આવી દશા થશે તે ખીના એની ગણતરીની બહાર રહી ગઈ હતી. એના મનમાં કે ધણું થશે તો ગુલાબ થોડીવાર ગભરાશે. પાછળથી ખુલાસો થતાં ખીજા બેળા એ પણ હસવા લાગશે. તેને બદલે ગુલાબને પાછળથી તાવ લાગુ પડ્યો. અલંગાએ એમ જ માન્યું કે આ તો સાગર તરી ખાભોચીઆમાં ડુબવા જેવું થાય છે. પરંતુ ‘થયું તે ન થયું ન કદાપિ થશે’ એમ વિચારી પોતાની ખિજતા એણે મનમાં જ સમાવી રાખી. કાળી પણ દલગીર તો હતી. પણ કાળી આખરે નાદાન રહી, તે ધડીકમાં મમતારામની ફજેતીનું સ્મરણ કરીને પાર વિનાનું હસતી. વળી ધડીકમાં ગુલાબનો મંદવાડ જોઈને પાછી ગાભરી પડી જતી. સવારથી તે રાતના દશ વાગ્યા સુધી બન્ને ગુલાબની પાસે ને પાસે રહીને તેને જોઈતું કરતું આપતાં. પોતાની માની જણી બહેન હોય તેમ તેની અરદાસ કરતાં. એટલામાં દેવથોએ ગુલાબવહુના તાવે મચક મારી ને હવે અલંગાનો જીવ હેઠો બેઠો. એક દહાડો થયો, બે દહાડો થયા ને તાવનો વખત વીતવા છતાં પણ આવ્યો નહિ, એટલે અલંગાને તો લાગ્યું કે ગંગા ન્હાયાં.

આજે તાવ ઉતરે ત્રણ દહાડા થયા હતા. બપોરનો એક વાગી ગયો હતો. ગુલાબવહુ તળાઈમાં એક તકીઆને અટેલીને ખાટલામાં બેઠી હતી. અલંગા ને કાળી પાસે બેસી તેની સારવાર કરતાં હતાં, એટલામાં નીચે કોઈની ગાડી ઉભી રહેવાનો ખડખડાટ સંભળાયો. થોડીવારમાં મહામતિ પોતાની હમેશની રીત પ્રમાણે, બહુ સારા લેબાસમાં, કાનમાં એર્રોંગ, ગળામાં મોતીની માળા, પગમાં સપાટ, અને હાથમાંના રૂમાલથી પાન ચાવીને રાતા થયેલા ઓઠ લુછતી, ત્યાં આવી લાગી. રામો ધાટી તેનું ખાનગી બાફસ લઈને પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવતો હતો. રામાએ ખાનગી બાફસ પાસેના ટેબલ પર મુક્યું ને ચાલ્યો ગયો. મહામતિ ગુલાબવહુની પાસે આવી, હસતે મ્હોડે રૂમાલને કમરે ખોસી, તેની ચિકિત્સા કરવા લાગી. નાઠ જોઈ, પાસું તપાસ્યું, માથા પર હાથ ફેરવ્યો, પગનાં તળીઆં ચાંપ્યાં.

જીભ બહાર કઢાવીને આંખો જોઇ. સર્વ રીતે એની ખાતરી થઈ કે ગુલાબવડુને તાવ ખીલકુલ નથી એટલે એનો જીવ પણ થર પડ્યો. એક લાંબો શ્વાસ લઈ ગુલાબની પાસે તળાઈમાં એડી. પોતાનું પાનગી બાફસ સામે ખુરશીપર મેલી, તેમાંથી પાનપડો કઢાડી, ઠંડે પેટે ને હસતે મુખે એ પાનની ખીડી બનાવવા લાગી. અલંગા ને કાળી પણ ગુલાબવડુનો તાવ ઉતરી જવાથી નીરાંત વાળી બેઠાં હતાં. મહામતિએ પ્રસન્ન ચિત્તે એક ખીડી ગુલાબવડુને ખવાડી. પછી જાણે કંઈ હસવા જેવી કથા કહેતી હોય એવું મ્હોં કરી, ગુલાબવડુ સાંભળે તેમ અલંગા ને કાળીની આગળ, પોતાના ધણીને મ્હોડેથી મમતારામની ફજેતીનો જે છેલ્લો અંક સાંભળ્યો હતો તે, હાવભાવ સાથે યથાર્થિત વર્ણવી બજવ્યો ! તેમાં બે ગાડીના સપાટામાંથી સહેજમાં બચી જવાથી, આકુળ વ્યાકુળ થઇને મમતારામ આમથી તેમ અને તેમથી આમ ભાગતો હતો; અને તે વખતે નથુશેઠે એને ઓળખ્યો ને ગાડીમાંથી ઉતરી ધસ્યો ધસ્યો એની સામા દોડ્યો, ને માથુમાથુ હસવું દાખતાં મમતારામને ગાડીમાં બેસાડી ઘેર લઈ જવાને એ વિનવવા લાગ્યો; પણ મમતારામ તો બન્ને શેડીઆની તાજીબી વચ્ચે ત્યાંથી ઉભી પુંછડીએ નાઠો, ને લોકો પાછળ દુરીઓ દુરીઓ કરવા લાગ્યાં; એ બ્યાન સાંભળતાં તો વિકલની પેઠે કાળી આમથી તેમ અને તેમથી આમ, નાચવા ને કુદવા લાગી ! ગુલાબવડુને પણ હસવું આવી લાગ્યું. એમ ગુલાબવડુને રાજ કરી મહામતિએ હવા ફેર સાર થોડા દહાડા તેને વાલકેશ્વર લઈ જવાની વાત છેડી. ગુલાબવડુના મ્હોંપર નકારના ચાળા જોઇને એણે કહ્યું—“તું તો ના કહેવાની છે એમ હું ધારતી જ હતી. પણ આ વખત તો હું તને જોર જીલમથી લઈ જઇશ, હવે સમજી. અલંગા ને કાળીને પણ તારી સાથે ત્યાંજ રહેવું પડશે, કારણ કે તું સાજી ન થાય ત્યાં સુધી તેઓ તારા બંધનમાં છે.”

મહામતિનો બહુ આગ્રહ જોઈ આખરે એવું નક્કી થયું કે પાંચ સાત દહાડા સુધી ગુલાબ કાળી ને અલંગાએ દરરોજ બપોરનાં બાર એક વાગ્યા પછી વાલકેશ્વર આવવું. રાતના ત્યાંજ રહેવું ને મળસકું થતાં ગામમાં આવવું.

મહામતિએ ગુલાબવડુને જણાવ્યું, કે અનંગપાલ એની સલાહ પ્રમાણે ચાલ્યો. તો ‘ઉજળી ખાઈ ખવાડી, તન મન ખીલાવી, દેશનું કલ્યાણ કરનારી મંડળીની સ્થાપનાએ થઈ ચુકી, ને તેમાં મદનપાલશેઠ અને ધનપાલશેઠને લાચારીએ મેનેજીંગ કમીટીમાંએ દાખલ થવું પડ્યું એટલું જ નહિ, પણ એ મંડળીનું કામ પણ હાર પડી ચુક્યું. તે પ્રમાણે બે ઉજળીઓ થઈ ગઈ. મદનપાલશેઠ અને ધનપાલશેઠ દર રવિવારના આ લફરાથી કંટાળી ગયા છે પણ શું કરે ? અનંગપાલશેઠના સાથુ-સામાં તેઓ એવા આવી ગયા હતા કે હવે ફરિયાદ એમ નથી !

“તેથી મારાથી તો”—મહામતિ હસતાં હસતાં બોલી—“એ એટલા રાજ રાજ થઈ ગયા છે કે મારો પડતો બોલ ઉપાડી લે છે ને મારાં સો સો જીએ વખાણુ કરે છે !”

“તે એની ઉજ્જણી મંડળી સ્થાપી અપાવી, ને તેમાં પેલા બને શેડીઆઓને મારી કુટીને દાખલ કરાવ્યા, એ કંઈ થોડી વાત થઈ ! એટલે તારી જે સ્તુતિ અનંગપાલશેઠ કરે છે તે યોગ્ય જ છે.”

“અરે, મને તો એક દહાડો બેઠાં બેઠાં એવો તોર આવ્યો ને મેં વાત છેડી. તેનું પરિણામ ટુંક સમયમાં આવું રચીકર આવશે એમ મારા સ્વપ્નામાંએ નહોતું. મને તો શીકર હતી કે એ કામના કાયર છે, તે સીફતથી વાત નહિ કરે તો બધું સુધીજશે. પણ એ મંડળીની વાતમાં તો ખરેખર દૈવ અનુકૂલ થઈ પડ્યો.”

મહામતિને હવે વાલકેશ્વરને બંગલે ગુલાબવહુને સારૂ સોઈ કરવાની ચટપટ થઈ રહી, તેથી એ જખાની ઉતાવળ કરવા લાગી. એટલામાં પોતે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરતી હતી, ને તેથી એને જે મળ પડતી હતી તેનું વર્ણન ગુલાબવહુની આગળ એ કરવા લાગી. વાલકેશ્વરના બંગલામાં એ યંત્રને લીધે સર્વનો કાળ સુખકર રીતે વ્યતીત થશે, તે વિચારથી હરખ માનતાં એણે ગુલાબવહુને કહ્યું કે પ્રથમ તો મારો વિચાર ડાડી, મંકોડો, માખી અને એવાં જ ખીજાં જીવ જંતુનો સ્વભાવ ને રીતભાતનું અવલોકન કરવાનો હતો. પણ મારી મોજને ખાતર એવા નિરપરાધી જીવજંતુને દુઃખ દેવું પડે એ વાત મારી આર્થ લાગણીને ગોઠી નહિ. જીવજંતુના અવલોકનપર મીઠું વળ્યું. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર હવા ખાતું હતું. એટલામાં મેં કાઈ ઠેકાણે કંઈ વાંચેલું હોવાથી, દરીઆ કીનારાની ધોળી રેતીના કણો યંત્રમાં મુકી જોયાં, તો જાતજાતના અને તરેહ તરેહના આકારના શંખો, કાડીઓ, ચક્રો, છીપો વગેરેની રેતી બનેલી છે એમ મારા જોવામાં આવ્યું. રેતીમાંનાં છીપલાંઓના વર્ણ, વિભાગ અને ક્રમવાર અવલોકન કરવાને માફ મન લલચાયું. મને આલેખન કરતાં ઠીક આવડતું, તેથી જે જે છીપલાંઓ જોતી તેને કાગળપર આલેખી તેઓને વર્ણ, વિભાગ અને ક્રમ અનુસાર ગોઠવતી. તેઓમાં વર્ણ, વિભાગ અને ક્રમને ઉદ્દેશીને કેવી કેવી સાદશ્યતા, વિરોધતા કે તારતમ્યતા છે તેની સવિસ્તર નોંધ લેવી કરવી ને ગોઠવવી, એમાં મને અવનવો આનંદ થતો હતો એમ ગુલાબવહુને જણાવ્યું. વળી યાદ આવ્યાથી મહામતિએ પોતાની પેટી ઉપાડી પોતે યંત્રવડે જોયલાં છીપલાંનું આલેખન શીધું હતું તે ગુલાબવહુને બતાવી તત્સંબંધે નવાઈની વાતો, અને પરમેશ્વરની અગ્રાધ અને અનંત લીલાનું બ્યાન કરવા લાગી. પણ હવે પોતાને બહુ મોઢું થાય છે એમ કહી, હસી નીસીને ગુલાબવહુને રહેવા કર-

વાની વાલકેશ્વરમાં સૌઈ કરવાને સાફ ત્યાં જવા નીકળી. જતાં જતાં અલંગા ને કાળીની ઠોકડી કરતાં એણે કહ્યું—“મમતારામ તમે ખંને પર બહુ રહેલો હોવો જોઈએ, એ તો હવે જીવપર આવેલો સમજવો. તમને જીવતાં છોડશે નહિ એ નિશ્ચે માનજો. કંઈ નહિ કંઈ નહિ તો તમારાં નાક કાન તો એ જરૂર કાપી નાંખશે, માટે ચેતજો.”

“વાર લાગે છે, વાર—” કાળી ધાટો પાડી બોલી ઉઠી—“અમે કંઈ મુંબ-ઈની ડોસલીબાઈ નથી કે એના ડરાબ્યાં ડરી જઈશું ! જો જીવ ઉપર વાત આવી છે તો હું એકલી એનો જીવ લઉં એવી છું.”

“હવે એનાથી શું થવાનું હતું” —અલંગા બોલી—“એનું પાણી ઉતરી ગયું ને તેજ હરાઈ ગયું તેથી અમારી આગળ તો એનું કશું ચાલવાનું નથી.”

“તે તો કોણ જાણે” —મહામતિ મરોડમાં બોલી—“પણ એ મમતારામ ચીકણા ઝાડની ડાળ જેવો છે. જીવોની, કાળીને દાબડી પાછી આપવામાં જીલાયે મદદ કીધી, તો એને જીલાયપર વનેખાં પાડવામાં કંઈ બાધી રાખી ! આ વખત તમે કાળીને મદદ કીધી છે તો હવે તમારો વારો આવશેજ, ને કાળી તો જાણે છે જ !”

એમ હસી બોલી મહામતિ ત્યાંથી પરભારી વાલકેશ્વર જવા નીકળી.

પ્રકરણ ૬૬ મું

હજી કુમાડા મંડળી કેમ જામતી નથી !

બોજન આજ જમ્યા જે અમે, તેનું વર્ણન સુણજો તમે;
બાતબાતનાં તળીયાં ચાક, બાસુહી પુરી દુધપાક.
કમેદનો કીધો તો બાત, દાજ તણી હતી સુંદર ભત;
હસી બાંગીને કીધી કદી, માંહી નાંખીતી સુંદર વડી.

(જીની કવિતા.)

જ્યારે કેશવલાલ વગેરે નવલશાનાં લગ્ન ઉપર રજતપુર ગયા હતા, ત્યારે એક દહાડો સારો લાગ જોઈને, મહનપાલશીએ મમતારામ જોડે જે સંતલસ એક-તાળીસમા પ્રકરણમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કીધી હતી તે પ્રમાણે, એક મીટીંગ હાલકાઈ બાટીઆ મહાજન વાડીમાં બોલાવી હતી. તેને માટે ધણા દહાડા અમાઉથી ગામની અંદર ઢોલ તાંસાં વગડાવ્યાં હતાં. ઠોકાણે ઠોકાણે મહોટાં મહોટાં પ્લેકાર્ડો ચોંટડાવ્યાં હતાં, ને ધણા વખત અમાઉથી જુદાં જુદાં જાપાંઓમાં કુમાડા મંડળી

મળવાની ખબર છપાવી હતી. તેથી મંડળી મળવાને દહાડે મદનપાલશેઠના આત્મા સંપૂર્ણ પ્રસન્ન થાય તેટલી ત્યાં ધમાલ થઈ રહી હતી. મંડળીનું તમામ કામકાજ એટલી તો સુધરેલી રીતે અને સફાઈથી ચાલ્યું હતું કે મદનપાલશેઠ પોતાને ખરેખરો કૃતકૃત્ય માન્યો. આનંદશંકરે, જાણે અંગ્રેજ અને સંસ્કૃત શબ્દો અને વાક્યો, અને શ્લોકોના થોડા સરતમાં દોડાવ્યા હોયની, તેવી બધી સર્વને હેરત કરે એવું લાપશ્ચુ આપી ધુમાડા મંડળીની આવશ્યકતા, હાથમાં કંકણ પેઠે પ્રતિપાદન કરી દીધી ! મમતારામે પણ ધુમાડાના બાચકાંમાંજ હવે તો દેશને અબ્યુદય સમાયલો છે એવી લોકને ખાતરી કરી આપી ! એટલુંજ નહિ, પણ પોતાની પણ તેજ દહાડે ખાતરી થઈ હોયની, તેવી રીતે એ મંડળીના હરકોઈ કામમાં તન મન અને ધનથી મચ્છા રહેવાની પોતાની હદ બહારની તત્પરતા દેખાડી. તેના જણાવવા પ્રમાણે તેના મન ઉપર તેણે જે જે જોયું હતું અને સાંભળ્યું હતું તેથી એટલી બધી અસર થઈ હતી ! મદનપાલશેઠે તેને ધુમાડા મંડળીના એક ટૂસ્ટી તરીકે દાખલ કરવાને પોતાની ખુશી બતાવી. જાણે શેઠે લાખો રૂપીઆનો સરપાવ આપ્યો હોય, તેમ રાજ થઈને, શેઠના જન્મારા સુધી આશી-આળો હોય એમ મમતારામે જણાવ્યું. ટૂસ્ટીડમાં મદનપાલશેઠ ભેગા મળેલા લોકની સમક્ષ સહી કાઢી, ને પચ્ચીસ હજારની પ્રામીસરી નોટો હાજર રાખેલા પોતાના સોલીસીટરને સ્વાધીન કાઢી. એ પ્રમાણે સર્વ કામ તમામ રીતે સંતોષ-કારક રીતે સમાપ્તિને પામ્યું. સેંકડો લોકોએ ત્યાં ને ત્યાંજ ધુમાડા મંડળીથી થનારા અગણિત લાભો સ્વીકારી, તેમાં મેચ્છર થવાને તત્પરતા દેખાડી. ધુમાડા મંડળીને ચીઅર્સ અને હુરરે આપતાં મદનપાલશેઠના નામનો જયઘોષ બોલાવતાં, અને તેને પુષ્પોની વૃષ્ટિથી વધાવી લેતાં, તે ઠોકાણે કરી રાખેલી રાશીનો બહાર જોતાં ભેગી મળેલી મેદની છુટી પડી !

બીજે દહાડે, ધુમાડા મંડળીનો ટુંકો હેવાલ અને તે પછીના બે દહાડામાં તેનો સંપૂર્ણ હેવાલ બધાં જાપામાં આવ્યો. જોગાન જોગે તે સંબંધે ચર્ચાપત્રોનું પ્રકરણ જાપામાં શરૂ થયું. મીટીંગમાં કેટલી સંખ્યામાં લોકો હાજર થયલા હતા, કેટલાક ન આવેલા ને આવેલા જણાવી, તેઓનાં મ્હોમાં લાંબાં લાંબાં લાપણો આપેલાં જોઈને, અને કેટલાક આવેલા એક વાત બોલ્યા હતા પણ જાપામાં બીજીજ વાત બોલતાં જણાવવાથી, ત્યાં હાજર રહેલા અને બધું પોતાની નજરે જોનારા કેટલાકે ચર્ચાપત્રો લખી તે વાત તતારી આપી. વાત હવે રસાકસી ઉપર આવી. મંડળીનો તમાશો જોવાને હાજર રહેલા દરેક માણસે મંડળીનો એવો અવનવો અને વિલક્ષણ હેવાલ આપ્યો કે વાંચક વર્ગને તો, ત્યાં મંડળી મળી

હતી કે નહિ, ને મળી હતી તો ત્યાં કેમ અને કેવી રીતે કામ ચાલ્યું હતું, તે પર દિન પર દિન વધારે ને વધારે ડગડગો થવા લાગ્યો. એડીટરોએ પંદરેક દહાડા સુધી ચર્ચાપત્રો દમ બાંધીને લીધાં; પણ જ્યારે તેઓને જણાયું કે ખરી ખીનાઓ અજવાળામાં આવવાને બદલે, વધારે ને વધારે અંધારામાં ડટાતી જાય છે, ને ચર્ચા-પત્ર લખનારા ગૃહસ્થો એક ખીજને તેરી મેરી કરીને અને સુધરેલાં ઉપનામો આપીને લખાણ કરે છે, ત્યારે તેઓએ કંટાળીને તે બાબત વધારે ચર્ચાવવાની પોતપોતાનાં છાપાંમાં જગ્યા નથી એમ જણાવી રસાકસીનો નીવેડો આપ્યો !

મદનપાલશેઠને તો એ બધો વખત સ્વર્ગનું સુખ મળ્યું. પંદર દહાડા સુધી તો કાઠી પણ ચર્ચાપત્રમાં ધુમાડા મંડળીનું નામ અને શેઠની વાખવાખી નહિ આવી હોય એમ બન્યું નહિ. જ્યારે છાપાંમાં વધારે ચર્ચાપત્રો લેવાતાં બંધ થયાં ત્યારે એ શેઠ, દરેક છાપાંમાં આવેલો હેવાલ અને ચર્ચાપત્રોનું એક સુંદર પુંઠાવાળું પુસ્તક બહાર પાડ્યું ને દેશ દેશાવરમાં તેની લહાણી કીધી. તે પુસ્તકને રાજ રાજ વાંચી વાંચીને એ શેઠ પોતાને કૃતાવશેષ માની ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો. એના મનમાં તો એમ હતું કે હવે સંખ્યાબંધ લોકો પોતાની મેળે એની ધુમાડા મંડળીમાં દાખલ થતાં જશે ને ઘેરઘેર ચીમની મુકાવતાં જશે; પણ આશાએ ને આશાએ દહાડા વહી ગયા ને આજ કાલ કરતાં એક મહિનો થયો, બે મહિના થયા, પણ મંડળીમાં તો કાઠી છુટો છવાયો દાખલ થયો તે જ !

એક દહાડો બપોરના જમી કરીને મદનપાલશેઠ પોતાના રીડીંગરૂમમાં બેસી ધુમાડા મંડળી સંબંધ જે પત્રકોપરથી કેશવલાલે સરવાયાં કહાણાં હતાં તે વાંચતો અને તપાસતો બેઠો હતો. ચીમની યુક્ત ધરોમાં રહેવાથી એના માણસ ચાકરોની આરોગ્યતા વધી હતી એમ પત્રકો અને સરવાયાંપરથી સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. મદન-પાલશેઠે તે આંકડાઓ આરીકીથી તપાસ્યા કે કેશવલાલે કાઠીઠેકાણે આંકડા માંડવામાં કે અનુમાન અને રાસ કરવામાં બુલ તો નથી કીધી. દરેક માણસે રાજ સવારના શું શું અને કેટલું ખાધું, કેટલું પાણી પીધું, મહિનાની શરૂઆતમાં તેઓનું વજન કેટલું હતું ને આખેરીએ કેટલું વધ્યું, તે બધું લક્ષપૂર્વક તપાસી જોયું. ગામમાં બુલો ખોચરે જે જે ધરોમાં લોકો ધુમાડો ખાય છે અને નથી ખાતા, વા ઓછો વધતો ખાય છે, તેથી અને તે તે પ્રમાણમાં, તેઓની આરોગ્યતામાં, શરીરના બાંધામાં અને વજનમાં ફેરફાર હોય છે, એ સંબંધીના આંકડાઓ મદનપાલશેઠે ખાસ પગારદાર માણસો રાખી એકઠા કીધા હતા, તે આંકડાઓ પણ એ શેઠે પાછા તપાસી જોયા. મદનપાલશેઠના મનમાં એવી ઉમેદ હતી, કે જ્યારે લોકની ખાતરી થશે, કે દેશની અને દેશીઓની દરિદ્રતાનું મૂલ કારણ ધુમાડો અને ધુમાડો

જ છે, સારે તેઓ પોતાનાં ધરોની રસોડાંની બાંધણી અને બેઠકમાં ઘટતો સુધારો કરશે, ને ચીમની મારફત ધુમાડો બહારોબહાર કઢાડશે; તેથી કરીને તેઓની આરોગ્યતામાં અને શરીરના વજનમાં જેમ જેમ વધારો થતો જશે, તેમ તેમ તેઓ તરફથી ઉપકારોનાં પત્રોનો, માન અકરામનો, અને ઠેકાણે ઠેકાણે જાહેર સભાઓ ભરી એડ્રેસોનો વરસાદ પોતાના માનવંતા શિર ઉપર વરસશે ! પોતાનું નામ કેવળ મુંબઈ નગરીમાં નહિ, પણ ઉત્તર હિમાલયથી તે દક્ષિણ કેપ કોમેરીન સુધી, અને પશ્ચિમે ગુજરાતને એક નાકેથી તે પૂર્વે આસામ અને બ્રહ્મદેશના બીજા નાકા સુધી, ઉજ્જવલ કીર્તિને પામશે ! તેના પરિણામમાં સરકાર તરફથી ઉંચા, ઉમદા અને ઉત્તમ ખેતાઓ પોતાને સમર્પણ કરવામાં આવશે. પોતાની રહેણી અને કહેણી, નામ, નીશાન, ચહેરો અને ચરિત્ર ઠેકઠેકાણે ધરગતુ થઈ પડશે. આવી આવી આશાઓથી દોરવાઈને ધુમાડા મંડળીનું મહાભારત કામ એણે પોતાના હાથમાં ધર્યું હતું. તે પાછળ બે વર્ષ સુધી અયાગ મહેનત કરી પુષ્કળ પૈસા વાવ્યાં, ને તમામ વર્ણની ખાતરી થાય એ રીતે પોતાનો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરી આપ્યો. પણ દૈવના દુર્ભાગ્યે કરીને, કે લોકની સમજ કાચી, કે પોતાની બુદ્ધિ સાધારણ લોકની સમજ શક્તિ કરતાં બે ત્રણ સદી આગળ વધેલી, તેથી કરીને, કે ધુમાડાનો ખરો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત થયો છતાંએ, અણુસમજુ લોક પોતાના અસલ રીવાજને વળગી રહ્યા ને રસોડામાં ચીમની ન મુકી ! જુની રીત પ્રમાણે ધુમાડો પેટમાં અને પેટમાં જ ખાવા લાગ્યા. અરે, મદનપાલશેહને તો એમ લાગ્યું કે આ વખતે તો તેઓએ રસોડામાં ચીમની મુકવી જોઈતી હતી એટલું જ નહિ, પણ ચીમની મારફત ધૂમ ગ્રહાદિ બહિર્નિક્ષાશક અને તત્કારા દેશોજ્જતિ કરનારી મંડળીની શાખા અને પ્રશાખાઓ હિંદુસ્થાનના દરેક નહાનાં મહોટાં ગામોમાં અને શહેરોમાં સ્થપાવવી જોઈતી હતી, ને જાહેર ઉધરાણું કરી ગરીબ વર્ગના લોકોનાં ઘરોમાં પ્રોપકારાર્થે ચીમનીઓ મુકી તેઓને સુખી કરવા જોઈતા હતા !

પોતાની બે વર્ષની આટલી આટલી મહેનત છતાં, પોતાના મનની હોંસ અને ઉમેદનો સીમાડો હજી એને દષ્ટિગોચર થયો નહિ, તેથી આજે વિચાર આવતાં એને એક લેખે ખરેખરી દલગીરી અને નાસીપાસી લાગી.

“શું, મેં જે પુખ્ત વિચાર કરી સિદ્ધાંત બાંધ્યો છે તે ખોટો છે, કે લોકો મારી વાત ઉપાડી સેતા નથી, અને પોતાને ઘેર ચીમની મુકતા નથી ? વા મારી મંડળીમાં જોડાતા નથી અને તેની શાખા ગામેગામ ઉઘાડતા નથી ? મારો એ સિદ્ધાન્ત ખોટો હોય એમ મારાથી તો કાઈ કાળે મનાવાનું જ નથી ! કદાચને હું ખોટો હોઉં, પણ આવા વિદ્વાન્ ડાકટરોના મતો અને અભિપ્રાયો ખોટા !

મારા માણસ ચાકરપર અજમાવેલા પ્રયોગોનાં પત્રકો પણ ઘોટાં! રસોડાનો ધુમાડો, અને આરોગ્યતા અને શરીરના વજનમાં જે અત્યુક પ્રમાણ રહ્યું છે તે પણ ઘોટું! ના ના, એમાં ઘોટું કંઈ નથી. પણ ત્યારે લોકો પોતાના રસોડામાં ચીમની કેમ મુકતા નથી? જે હું મારા મનના સ્વછંદી ઉદાગ્રથી કંઈ કામ કરવાને લોકને કહેતા હોઉં ને તેઓ મારી વાત નહિ માનતા હોય, તો તો એક જુદી વાત હતી. પણ તેઓ તો બધું જાણુવા છતાં, આંધળા ને આંધળા જ રહે છે! તેઓની સમજ શક્તિ કેટલી બધી પાછળ પડી છે! એ હિસાબે જોતાં તો મારો જન્મ બે ત્રણ સદી પછી થવો જોઈતો હતો, કે તે વખતના લોકો માફ કહેવું બરોબર સમજત ને તે પ્રમાણે ચાલત! મેં મારા મનમાં કેવડી મહોટી ઉમેદ રાખી હતી! મારો પરમેશ્વર મારી મદદે આવશે ને હજીએ આ અગ્નિ, બે ત્રણ સદી પાછળ પડેલા લોકના કાન હું ઉઘાડીશ!

કેવી અજાણ્યોની વાત કે અનંગપાલશૈઠ પોતાની ઉજ્જણી મંડળીમાં ફાવી ગયો! એની મંડળી તો સ્થપાઈ પણ ગઈ, ને તેનો ત્રિમાસિક રીપોર્ટ કહાડવાનો વખત પણ પાસે આવ્યો! એને તો મારા જેટલી કંઈ મહેનત પડી નહોતી કે પૈસા વાવરવા પડ્યા નહોતા. આ ધનપાલશૈઠ પણ મીઠા પાસથી બચાવ અને કમી-શન લેવામાં ફાવી ગયો છે જે હજીએ ફાવતો જશે! એ પ્રમાણે સૌ સૌ પોતા-પોતાનું સાર્થક માને છે તેમાં ફાળ્યા છે, પણ હુંજ એકલો દેશનું કલ્યાણ કરવાની અને માફ નામ અમર કરવાની ધારણામાં ફાળ્યો નથી. કંઈ શીકર નહિ, હું માફ ખંતીપણું ને હઠ મરતા સુધીએ છોડીશ નહિ. લોકની તો ખાતરી જ કરી આપીશ કે તમારે સુધરવું હોય, સુખી થવું હોય, આરોગ્યતા અને શરીરનું વજન વધારવું હોય તો, હજીએ સમજો ને તમારાં રસોડામાં ચીમની મુકો. તેઓને સમજાવવાને હું કોની સલાહ લઉં વાર? સાળું કોઈ માંદું હોય તો ડાક્ટરની સલાહ લેવાય; કેસબેસ હોય તો વકીલ બારિસ્ટરને પુછાય; ઇમારતી કામ હોય તો ઇજનેરને મળાય! પણ મારી બાબતમાં હું કોને પુછું? ધનપાલશૈઠ અને અનંગપાલશૈઠ મારા મિત્ર ખરા; પણ એક તો વાણીઆભાઈ પેઠે પૈસા અને બાજબી સમજ્યો છે, ને બીજો બ્રાહ્મણ ભાઈ પેઠે ખાવાનું જ સમજ્યો છે! આ કેશવલાલ હોંશીઆર જણાય છે ને મેં એને આજે આ આંકડા સંબંધે ખાસ બપોરના બોલાવ્યો છે, માટે લાવની, એને પુછીશ, એમાં માફ શું જવાનું છે?"

ઘોડીવારમાં શૈઠના હુકમ પ્રમાણે કેશવલાલ આવ્યો ને હમાલ પાસે ધંટડીના જોછતા ટકોરા કરાવી, ટકોરાથી અંદર આવવાની રણ મેળવી, મહનપાલશૈઠની પાસે જઈ માનપૂર્વક ખડો થયો.

“આવો આવો, કેશવલાલ, આ ખુરશી ઉપર બેસો.” એમ કહી શેઠ હુક્કાના દમ મારવા લાગ્યો ને સામે આરસીમાં પોતાનું મ્હોં જોવા લાગ્યો. “હું હમણાંજ આ પત્રકામાં તમે જે આંકડાઓ મુક્યા છે તે ગણતો હતો ને સરવાલાના તાલાઓ મેળવતો હતો. તમે અહુ લક્ષપૂર્વક કામ કીધું જણાય છે, તે માટે હું તમારો આભારી છું. આ રીમાર્કના આસનમાં જે અનુમાન તમે બાંધો છો, તેની જોડે હું લગભગ અથવા રૂપીએ બારઆના મળતો થાઉં છું.”

“સાહેબ”—કેશવલાલે ધીરથી કહ્યું—“પડેલીવાતોપરથી અનુમાન બાંધવાં એ તો સૌ સૌની અક્ષલની વાત છે; એટલે આપ મારાથી ભુદા હો તો તેમાં મારી કસુર નથી.”

“એમજ તો”—મદનપાલશેઠે હસીને કહ્યું—“હું કંઈ તમારી કસુર બતાવવા જતો નથી, પણ સામી તમને શાખાશી આપું છું કે અનુમાન કરવા જેવી બાબતમાં પણ તમે મારી જોડે લગભગ કે રૂપીએ બાર આના મળતા આવો છો. દાખલા તરીકે, મારા માણસ ઘોળાદાસના ધરના માણસોના ખાવાપીવાના શેજનનાં પત્રક પરથી જણાય છે, કે ઘોળાદાસની ખાવાપીવાની રાસ અને તેના શરીરનું વજન આજ કેટલાક મહિના થયા એક સરખું ઘટતુંજ જાય છે. હવે જો, ચીમની મારફત ધુમાડો બહાર જવા છતાં એ પ્રમાણે થાય તો આપણે સિદ્ધાંત ખોટો પડી જાય ; માટે તમે રીમાર્કના આસનમાં જે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે, કે ઘોળાદાસ અને તેના ધરના માણસો, ચીમની મારફતે ધુમાડો બહાર જવા છતાં વજનમાં ઘટી ગયા છે તેનું કારણ કે, આગળ એ બધા ઘોળાદાસની યૈરી અલંગાના હાથનું રાંધેલું ખાતા હતા; પણ હાલમાં ઘણી ઘણીઆણી ભુદે ભુદે ઠેકાણે રહે છે છે ને ઘણીને ભટ રાખવો પડ્યો છે, તે છતાં બધાના શરીરનું વજન અને ખાવું પીવું આટલું થોડું ઘટ્યું છે, એ ખીના તો ચીમની મારફત ધુમાડો બહાર જવાથી થતો લાભ બતાવી આપે છે ! જો ચીમની નહિ હોત, અને પારકા માણસના હાથની રસોઇ ખાવી પડત તો, તેઓ સઘળાનું વજન વધારે ઘટતે, પરંતુ ચીમની છે તો તેઓનું વજન અને ખાવું પીવું આટલુંએ ટકી રહ્યું છે ! સારાંશ કે વજન અને ખાવું પીવું ઘટવા છતાં પણ ઘોળાદાસનો દાખલો ચીમનીથી થતા લાભો દર્શાવનારો દાખલો છે એમ કહી શકાય. એ પ્રમાણે તમે રીમાર્કના આસન લખવામાં અહુ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી કામ લીધું જણાય છે. તમામ દાખલાઓ, વજન ઘટવા, કે વધવા, કે એકસરખું રહેવા છતાં પણ, ચીમનીથી થતા લાભો દર્શાવી આપે છે, એમ તમે બધાં ભાં અનુમાન બાંધો છો તે મથાર્થ છે.”

વળી થોડા હુક્કાના દમ લઈ, પોતાનો મુખારક મહેરો આરસીમાં જોઈને મદનપાલશેઠે કહ્યું—

“પણ મને એક વાતની ધણી અજાણી લાગે છે, કે હુમાડા મંડળીના સિદ્ધાન્ત અનેક અનેક રીતે પ્રતિપાદન થયેલા છતાં, મારી મંડળીમાં કાંઈ દાખલ થતું નથી. હુમાડા બહારોબહાર કહાડવાને કાંઈ ચીમની મુકાવતું નથી કે મંડળીની શાખા પ્રશાખા ઠેકાણે ઠેકાણે સ્થપાતી નથી, તેનું શું કારણ વાર?”

કેશવલાલ પોતાનાં મનમાં ખરૂં કારણ જાણતો હતો, છતાં શેઠ નાખુશ થાય માટે ચુપ બેસી રહ્યો ને મદનપાલશેઠે પુછ્યું—

“કેમ કેશવલાલ, તમે કંઈ ખોલતા નથી. તમારી જાણમાં એનું કંઈ કારણ આવે છે? ધણીખરી વાર એમ બને છે કે જે બાબત આપણી માનીતી હોય છે તેનું દ્રષણ કે ખોડ ખાપણ આપણને જણાતી નથી. આ હુમાડા મંડળી મારી ધણી માનીતી મંડળી છે. એના બહોળા પ્રચાર પરથી મારા મનમાં એવી ઉમેદ હતી કે લોકો મારા શ્રમની કદર પીજાનશે. પણ આ તો પહેલે જ પગથીએ મને અડચણ નડે છે ને કાંઈ મારી વાત ઉપાડી લેતું નથી, શું મારો સિદ્ધાન્ત ખોટો છે?”

“આપનો સિદ્ધાન્ત ખોટો કહેવાની કાંઈ કેમ હામ કરે?” કેશવલાલે કહ્યું—
“આ સંઘર્ષ પત્રકો, મતો, અભિપ્રાયો અને પુસ્તકો, વેદ જેમ ઈશ્વરને સ્થાપિત કરે તેમ, તેની તે વાત અનેક રીતે સ્થાપિત કરે છે.”

“પણ ત્યારે તેઓ ચીમની કેમ મુકાવતા નથી? શું તેઓ અનાડી છે?”

“સાહેબ, અનાડી તો કેમ કહેવાય, પણ કપાળે કપાળે જુદા મત છે. લોકો ચીમની નહિ મુકાવતા હોય તે મુદ્દાસર નહિ મુકાવતા હોય.”

“એમ કહેવાને તમારી પાસે શું કારણ છે?”

“કારણ તો શું સાહેબ, પણ હું મારી બુદ્ધિ દોડાવીને જે લાગે છે તે આપને કહું છું. બાકી એ બાબત મેં ખાસ તપાસ કીધી નથી.”

“કેવી અજાણીની વાત છે કે અનંગપાલશેઠની ઉજળી મંડળીમાં, સાધારણ અને જોષ્ટએ તે કરતાં વધારે લોકો સામેલ ન થાય તે સાર ખાસ નિયમો ધડવાની અમને ફરજ પડી હતી. ધનપાલશેઠ આખી મીલને નફો શેરહોલ્ડર પાસેથી ધુતી લે છે, છતાં લોકો આખી મીલને એની મીલમાં પડ્યા. પરંતુ હું તો કેવલ પરોપકાર બુદ્ધિથી, દેશના કલ્યાણ અર્થે, આ કામમાં મગ્યો રહું છું; છતાં મારી કદર પીજાનવાનું કે માનપત્રો આપવાની વાત તો એક દારે રહી, પણ હુમાડા મંડળીમાં હજી સારી સંખ્યામાં દાખલ થતા નથી! તમે કંઈ ખરૂં કારણ જાણતા હો એમ દેખાઓ છો; હું ખરૂં કહું છું કે મારી કંઈ જુલ દેખાડશો તો તેથી પણ હું નાખુશ થઈશ નહિ. માટે બોલો, શું કારણ છે?”

“તમે સાહેબ, નાપુશ નહિ થાઓ, એવી હું આશા રાખું છું, પણ લોકની ગાંડતળે રેલો આવે, માટે તમારી મંડળીનું કામ ધમધોકાર ચાલતું નથી.”

“કેવી રીતે ?”

“તમારો સિદ્ધાંત કયુલ કાધો છે એમ લોકો માને તો તમારી મંડળીમાં બેડાય, પણ લોકોએ તમારો સિદ્ધાંત કયુલ કાધો છે એમ ક્યારે મનાય, કે પોતાના ધરમાં ચીમની મુકે ત્યારેજ ! હવે, સાધારણ લોકનું એવું ગળુંએ નથી, ને હોય તોપણ, આવા આવા કામમાં પૈસો વાવરવાને તેઓ ખુશી હોતા નથી; માટે મારા વિચાર પ્રમાણે આપણી ધુમાડા મંડળી હજી બેઠાએ તેવી જન્મી નથી.”

“હું સમજ્યો”—મદનપાલશેઠે હસીને કહ્યું—“લોકને પૈસો ખરચવો પડે, એટલે તેઓ વાણીઆ બાધ પેઠે ગાંગાતટનું થઈ જાય છે, પણ ત્યારે ખુદ મુંબઈ શહેરમાં પરોપકાર્યે ધન વાવરનારા શેડીઆઓની કંઈ કમી નથી. તેઓ એક જંગી શંક કરે ને તમામને ઘેર ચીમની મુકાવે તો પછી ?”

“તો તો એક જખરી અડચણ દૂર થાય. પરંતુ એવા ધનવાન શેડીઆએને આપણી ધુમાડા મંડળી તરફ એટલી બધી કાળજી નથી.”

“ત્યારે કેશવલાલ, આ ધુમાડા મંડળી સંબંધે મારા બધા ઓરતાઓ મનના મનમાં જ રહેશે કે શું ?

“એ તો સાહેબ, આ મંડળીનું કામ આપ કેવી રીતે લેવા ધારો છે તે પર આધાર રાખે છે. આપનો જો એવોજ આગ્રહ છે કે આપણી મંડળીમાં બેડાનારા દરેકે આપની પેઠે પોતાને ઘેર ચીમની મુકાવવી તો ધણા જ થોડા દાખલ થયા છે, ને તેથી પણ ધણા થોડા હવે પછી દાખલ થશે.”

“ત્યારે મારી વહાલી ધુમાડા મંડળી ખીલી નીકળે ને તેમાં હજારોની સંખ્યામાં લોકો દાખલ થાય તે સારૂ મારે કેવી રીતે કામ લેવું ?”

“આપ સાહેબે એવી રીતે મથન કરવું જોઈએ, કે જો કે મંડળીના પેટ્રૂન તરીકે ને લોકને કાયદો દેખાડવાને માટે તમે તો તમારા બધાં ધરોમાં ચીમની મુકાવી છે, પરંતુ મંડળીના દરેક માણસે તેમ કરવું હાલ કંઈ આવશ્યક નથી. હાલ તો તેઓ ધુમાડો પેટમાં ન જવાથી થતો કાયદો પોતાની બોલીચાલીથી જ દેખાડશે તો બસ છે. આગળ ઉપર જેને જેમ અનુકૂલ પડે તેમ ચીમની મુકાવે કે નહિ, તેની જોડે આપણી મંડળીને કંઈ આગ્રહ નથી. સારાંશ કે ચીમની મુકવાની જોડેજ આપણી ધુમાડા મંડળીને કંઈ નીસમત નથી. પણ ચીમની મુકવાથી શું કાયદો છે તે દેખાડી આપવાનું કામ એટલેજ આપણી મંડળીને

ઉદ્દેશ છે. તેથી અધિક લોકોનું શું કર્તવ્ય છે તે તેઓની મુનસફી પર રહે છે. એ ધોરણ ઉપર કામ લેશો તોજ આપની મંડળી ખીલી નીકળશે. ”

“આજે તમે બધા મુદ્દાની વાત કહી છે; માટે મને થોડા દહાડા વિચાર કરવો પ્રકરે કે મારે હવે શું કરવું. મને શું માલમ કે લોકો પૈસા ખરચવે આટલા ચીસા છે, ને પૈસા ખરચી ચીમની મુકાવવી પડે માટે મારી મંડળીમાં જોડાતા નથી ! આ બાબતસર તમે મારી આંખ ઉઘાડી તે બહુજ સારૂ થયું. તમે ન હોત તો મારી ધુમાડા મંડળીના હાલ અનંગપાલશેઠ કહે છે તેમ ‘ધુમાડાના બાયકા, ભરવે શું રંધાય’—તેના જેવા થાત. ”

એટલામાં ત્યાં અનંગપાલશેઠ આવી પહોંચ્યો. પોતાનું નામ અને ‘ધુમાડાના બાયકા, ભરવે શું રંધાય,’ એ સાંભળીને એ હસતો હસતો અને દોડતો મદનપાલ શેઠની પાસે આવ્યો ને કહ્યું—

‘ધુમાડાના બાયકા, ભરવે શું રંધાય’ તે ખરૂં પણ—‘ઉગણી મંડલમાં જઈ, ખાધે પેટ ભરાય,’ એ મારી નવી જોડેલી કવિતા પણ તમે ગાયા જ કરજો.

આજલા પ્રકરણમાં આપેલી કથુલાત પ્રમાણે, એ પોતાની પાસે આવે કરે તો આવવા દેવો, એવી મદનપાલશેઠે હમાલને વરદી આપી રાખી હતી; તેથી કંઈ પણ ભાસ્વા ચાસ્વા વગર, હમાલની આગળથી પસાર થતાં, જાણે શું એ મહોટી ફતેહ મેળવી હોય, અને આંખના ઇસારાથી હમાલને કહેતો હોય કે કેમ, તારા શેઠને વરદી આપવી છે; જો આ હું તો વરદી વગર ચાસ્વો જઈ છું ! તારી હવે તાકાત છે કે મને રોકાવે—એવી રીતે આંખના ચાળા કરતો, બહુ ખુશ મીનજમાં અનંગપાલશેઠ આચરિતા ઓરડામાં આવ્યો. ઉપલો દોહરો બોલી મદનપાલશેઠની સામા એક મળની ખુરશીપર સુઈ જતો હોય એમ લાંબો મદને ઢળી પડ્યો. માથેથી ખોખું ઉતારી, ટેબલપર મુકી, પોતાના પગ વધારે લાંબા કરી, આંખો મીચતાં એણે કહ્યું—

“જ્યારથી મારી ઉગણી મંડળી સ્થપાઈ ત્યારથી હું તો મારા જીવ્યાનું સાર્થક માનું છું ! મને હવે કાઈ વાતની તમા કે લલુતા રહી નથી ! કાઈ ધારે, કે આજ કાલ કરતાં આપણી ઉગણી મંડળીને ત્રણ મહિના પુરા થવા આવશે. તેનો ત્રિમાસિક રીપોર્ટ કહાડવાની મદનપાલશેઠ તમે વાત કરો છો; પણ મને કાલે સાળું વાળુમાં બાજીને એવો તાલ આવી ગયો કે કંઈ મથા જ રહી નહિ ! તેથી ખુશ મીનજમાં હું હાંચકા ખાતાં ખાતાં હુકો પીતો હતો ને મને એક છુદો જડી આવ્યો કે આપણા ત્રિમાસિક રીપોર્ટમાં, આપણે કેટલી ઉગણી કમારે કમારે ને કયે કયે ઠેકાણે મળી તે તો જાણે લખવી એટલું જ નહિ, પણ દરેક ઉગ-

છીમાં આપણે શું શું મિષ્ટાન્ન ખાધાં ને શું શું શાક કીધાં હતાં અને તે કેવાં સ્વાદિષ્ટ બન્યાં હતાં તે ખીના પણ, મરી મસાલો લબરાવીને લખવી. તેમ કરવાથી જે વાંચશે તેનું વાંચીનેએ પેટ ભરાશે. દરેક ઉગ્મણીમાં આપણે શું મિષ્ટાન્ન ખાધાં, શું શું શાક કીધાં, તે બધું મને તો મ્હેડે યાદ હતું. તે તમામ આ કાગળ ઉપર લખીને લાગ્યો છું; માટે તે પણ આપણા ત્રિમાસિક રીપોર્ટમાં જરૂર દાખલ કરજો.”

“એવું એવું ઢંગધડા વગરનું ટાહેલું તે કંઈ રીપોર્ટમાં લખાય કે”—મદન-પાલશેઠે કંઈક નાપુશ થઈને ને કંઈક હસીને કહ્યું.

“અરે એવી મુદ્દાની ખીના લખ્યા વગર ચાલે! હું તમને ઠીક કહું છું. ઉગ્મણીનો રીપોર્ટ આપણે ઘેર બેઠાં વાંચશું તોપણ, જાણે ઉગ્મણીમાં જન્મતા હોઈ-એની એવો સ્વાદ આવશે ને ખીજ પણ વાંચશે તે રાજી રાજી થઈ જશે! વળી એક અજ્ઞદેવની લાવણી હું શીખ્યો છું, તે પણ રીપોર્ટમાં લખવા જેવી છે; પણ તે હું તમારી મુનસફી ઉપર સોંપું છું—પણ આપણે દરેક ઉગ્મણીમાં શું શું ખાધું તે લખો તો જ—લાવણી એવી તો ફક્ત છે કે તમે જ કહેશો કે તે તો લખવી જોઈએ!”

એમ કહી અનંગપાલશેઠે, યથારુચિ રાજે જાડો ઘાંટો કહાડી અજ્ઞદેવની લાવણી ગાવા માંડી—

અજ્ઞદેવ કહે સુનમેયારો બડા નીસાવરપાનીકા, બાઈ બડા નીસાવર પાનીકા;

જવારી વિના કોઈ દ્વાર ન આવે, જગમે ન્યાતા જવારીકા.

એ લાવણી ઠેઠ સુધી માર્ષ સંભળાવી. પછી પોતાની ખાતરી થઈ હોય તેમ પુછ્યું—“કેમ બોલો, એમાં કંઈ મણા છે? રીપોર્ટમાં શોભી નીકળે તેવી છે કેની?”

“અનંગપાલશેઠે”—મદનપાલશેઠે નાપુશ થઈને કહ્યું—“તમે તો હવે છેક ગાંડાવેડા કરવા લાગ્યા છો. એવી એવી બાબત રીપોર્ટમાં આવેજ નહિ.”

“તમારી બુલ છે સાહેબ, હું માફ માગીને કહું છું. ઉગ્મણીના રીપોર્ટમાં શું શું આવવું જોઈએ, તે બાબતસર તમારા કરતાં મારું બોલવું વધારે વજનદાર ગણાવવું જોઈએ. હું તમારી ખાતરી કરી આપવા તૈયાર છું. મને કહો કે મીલોના રીપોર્ટમાં, આટલો નફો થયો, આટલું કમીશન થયું, આટલું આટલું ડીવીડન્ડ આપવું એ ખીના આવે છે કે નહિ? તો બસ, આ પણ તેના જેવું છે, આપણી ઉગ્મણી મંડળીનાં મિષ્ટાન્ન તે આપણો નફો, સારાં સારાં શાક ખાવાની જે લહેજત તે આપણું ડીવીડન્ડ! માટે એવી એવી ખીના લખ્યા વગર તો આપણા રીપોર્ટનું મારું ચાલેજ નહિ!”

“તે વાત અને આ વાત તો બહુ જુદી રહી, પણ માઈ કહેવું તમારી નજરમાં કાંઈ કાળે ઉતરવાનું જ નથી !”

“સામું, માઈ કહેવું તમારી નજરમાં નથી ઉતરતું એમ કહોની ? પણ સારે ત્રિમાસિક રીપોર્ટ કરવાનું કામ શું ? વાર્ષિક હોય, છમાસિક હોય, પણ મંડળીનો ત્રિમાસિક રીપોર્ટ તો તમારે મ્હોડે સાંભળું છું ? મને ત્રિમાસિક રીપોર્ટ સામે બીલકુલ વાંધો નથી, તમે કહો છો કે મારી ધુમાડા મંડળીને આગળ પાડવાને એ રીપોર્ટ સાધન થઈ પડશે, તો ભલે તમે ત્રણ માસિક, માસિક કે જોઈએ તો રોજ રોજનો રીપોર્ટ કહાડોની ! હું તો સામે ખુશી થઈશ. પણ મારા મહેરબાન સાહેબ, તમે લુખા લુખા રીપોર્ટો લખશો તો કાંઈ આપણા રીપોર્ટને સુંઘીનેએ જોશે નહિ ! પણ જ્યારે આપણા રીપોર્ટમાં, આ ઉત્તરણીમાં આ મિષ્ટાન્ન હતું, ને આટલાં આટલાં શાક હતાં, ને ખાવાનો આવો આવો તાલ પડ્યો હતો એમ કાંઈ વાંચશે તો તેના મ્હોંમાંએ પાણી છુટશે. માટે સાહેબ, હું કહું છું તે બાબત તો જરૂર લખવી જોઈશેજ. તમે ના કહેશો તો મારે આપણા રીપોર્ટનો બીજો ભાગ ગાંઠના પૈસા ખરચી છપાવવો પડશે ને ગામમાં તેની લાહાણી કરવી પડશે. કારણ કે ખરી મુદ્દાની બાબત લખવાની તમે ના કહો તે હું કેમ માનું !”

“ખરેખર તમને કેવી રીતે સમજાવવા તે હું જાણતો નથી”—મદનપાલશેઠે કહ્યું.

“કેવી રીતે શું ? હું કહું છું તે રીપોર્ટમાં દાખલ કરો એટલે હું સમજ્યો જાણુવો ! મારા મુરખી સાહેબ, તમારે તો મારો ઉપકાર માનવો જોઈએ કે હું અનંગપાલશેઠ, શાકનો શોખીલો છું તો ત્રણ માસ ઉપર આપણે શું શું શાકો ખાધાં તે આજે યાદ રાખી શક્યો છું ! બાકી તમારા જેવાને તો કાલે શું શાક ખાધું તે આજે યાદ નહિ હોય !”

“વગર ઉપયોગની એવી એવી બાબતો તો યાદ નહિ રહે તેજ સાઈ. પણ તમને યાદ છે કે કયા કયા જાપામાં કંઈ કંઈ તાસીએ તમારું નામ આવ્યું હતું ? મને મારા નામની તે બધી વાતો યાદ છે !”

“શેઠજી, તમે બહુ આગ્રહ કરો છો તો જાઓ, પેલી લાવણી આ રીપોર્ટમાં નહિ છપાવતા. આગળ ઉપર થઈ રહેશે. બાકી મારી સલાહ પુછો તો આપણી ઉત્તરણી મંડળીના દરેક સભાસદે અજાણેની લાવણી મ્હોડે કરવી જોઈએ; અને ઉત્તરણીમાં આપણે બધાએ એજામાં એજી એકવાર તો એ લાવણી માંડને જમવા બેસવું જોઈએ, કે સાળી ખાવાનીએ મઝા પડે ને ઉત્તરણીમાં ગયાનો પણ બહાર

આવે ! પણ રહો, આપણે કેશવલાલને પુછીએ કે એ બાબત હાખલ થવી જોઈએ કે નહિ; ને એ કહે તે તમારે ને મારે બંનેને કશુલ, બસ, પછી કંઈ છે ?”

મદનપાલશેઠ વિચારમાં પડ્યો કે કેશવલાલને ના કહીશ તો ખોટું લાગશે, ને જો કંઈ નથી કહેતો, તો રખેને, અનંગપાલશેઠના કહેવા પ્રમાણે કેશવલાલ હા લખે તો !”

કેશવલાલ સુઠી વચ્ચે સોપારી પેટે આવી પડ્યો. હા કહેવામાં મદનપાલશેઠ નાપુશ થશે, ને ના કહેવામાં અનંગપાલશેઠ. કોઈને નાપુશ કરવાનું એને પ્રયોજન નહોતું તેથી થોડો વિચાર કરી એ બોલ્યો—

“સાહેબ, હું કંઈ તમારી ઉભણી મંડળીતો સેક્રેટરી નથી, કે સલાસદ નથી માટે મારો મત એમાં લેવાય જ નહિ. ધનપાલશેઠને પુછો ને એ કહે તેમ રીપોર્ટ છપાવવો તે જ ઉત્તમ માર્ગ છે.”

મદનપાલશેઠ રાજ થયો એટલે અનંગપાલશેઠે કહ્યું—

“વા:વા: કેશવલાલ તમે પણ ખુબ કીધી ! તમને પણ મદનપાલશેઠની ગોળીનું પાણી લાગ્યું જણાય છે ! પણ કંઈ શીકર નહિ, ધનપાલશેઠ કહે તે જાઓ મારે કશુલ છે.”

પ્રકરણ ૬૭ મું

કીકીનું નવું ઘર

वनेषु रागाः प्रभवन्ति रागिणां गृहेषु पंचेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।

अकुत्सिते धर्मणि यः प्रवर्तते निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥

આગળ ઓગણસાઠમાં પ્રકરણમાં આપણે જણાવી ગયા છઈએ, કે આનંદ-ગિરિ મહારાજની સિદ્ધિનું વૃતાન્ત કેવા પ્રસંગો વચ્ચે દુલારામે પોતાની સ્ત્રી રાતીને કહી દીધું હતું. દુલારામની સલાહથી રવિમર્દન મહારાજ આગળ બાલાના દેખતાં રાતીએ તે સંબંધે ખુલાસો માગ્યો. રવિમર્દને ધણીધણીઆણી ધારતાં હતાં તેવો ખુલાસો આપ્યો. ઘેર આવતાં બાલાએ રાતીને મ્હોડેથી બધી વાત ફરી સાંભળી. બાલાને તાબુખી લાગી એટલે રાતીએ પોતાના ટેકામાં કહ્યું કે એ ખીના નિર્મળદાસ પણ જાણે છે. બાલાને વધારે અજાણી લાગી ને ચટપટી થઈ. લાગ જોઈને પોતાના ધણી પાસેથી એણે ખુલાસો માગ્યો. નિર્મળદાસ તો છક થઈ ગયો કે એ બધું બાલાએ ક્યાંથી જાણ્યું. પોતાની સ્ત્રીને વધારે વહેમ પડશે ને ખાતરી થતી જશે તેનો વિચાર કીધા વગર, બાલાએ તે વાત ક્યાંથી

સાંભળી તે જાણવાને, એ તો સામો પ્રશ્ન કરવા લાગ્યો. હવે એના જાણવામાં આવ્યું કે કોઇ રવિમર્દન મહારાજ ઉપર દુહારામની શ્રદ્ધા બેસી ગઇ હતી. તે એ મહારાજ પોતાને સારી સલાહ આપે તે સાર, રાત્રીદ્વારા રવિમર્દન આગળ એણે સિદ્ધિની વાતની પહેલ કીધી હતી. પરંતુ આ બધું જાણવા પછી નિર્મલદાસ પોતેજ પંચાતિમાં આવી પડ્યો. પોતે સિદ્ધિની વાત જાણે છે કે નહિ, અને તે બધી વાત ખરી છે કે નહિ, તેનો ભેદ મેળવવાને બાલા જીદ કરવા લાગી. એની પાસથી આટલો બધો ખુલાસો લીધા પછી એના ધણીએ ખુલાસો કરવાને આનાકાની કીધી તેથી બાલા ધણી સાથે રાય કરીને વચકાઇ પડી. નિર્મલદાસ તેને સમજવવા અને વિનવવા લાગ્યો. એરેળીઅન નાઇટસમાંની જાનવરની ભાષા જાણનાર એક વેપારી, અને તેના બળદ અને ગધેડાની કથા બાલાને કહી સંભળાવી, કે તે વગર સમજની જીદ કરતી અટકે. પણ બાલા એકની બે થઇ નહિ. થોડાક દહાડા વઢવાડ ચાલુ રહ્યા પછી નિર્મલદાસે સ્ત્રી સાથે પતાવત કરવાને એક રસ્તો શોધી કહાડ્યો. એણે વિચાર કીધો કે મહારાજે સ્ત્રીની આગળ વાત કરવાની મનાઇ કીધી છે; એટલે કે પોતાની મેળે વગર કારણે દુહું દીલ કરી સ્ત્રીને કે કોઇને સિદ્ધિની વાત કહેવી નહિ. પણ કોઇ પુછે કરે તો તે વાત બોલી છે એમ કહેવાની મહારાજે કંઇ મના કરી નહોતી. બોલી છે એમ કહેવા જતાં, ધર્મની વહારે ધાવાની સરતનું ઉલ્લંઘન થાય તેથી એણે બાલા પાસે થોડુંક દમમાં અને થોડુંક સમજૂતીથી કામ લેતાં એવી સરત કરાવી લીધી કે પોતે હા કે ના જે કંઇ બોલે, તે પછી બાલાએ એને એક જાસ્તી સવાલ પુછવો નહિ. બાલાએ તેમ કથુબ કીધું, એટલે હા એ વાત ખરી છે, એટલુંજ બોલી નિર્મલદાસ ચુપ થઇ ગયો. બાલાએ તો તે પછી બીજું ધણીએ પુછવાનું કીધું, પણ એ તો કરાવેલી સરતને વળગી રહ્યો ને સાદ કીધું કે મને હવે કંઇ પુછતી નહિ. તારાથી જેટલો ભેદ લેવાય તેટલો રાત્રી, દુહારામ, કેશવલાલ અને નવલશ્યા પાસથી લે; તેમાં મને કંઇ વાંધો નથી, પણ હવે મારો સમડ છોડ. સરત કરેલી હોવાથી, અને પોતે મમત રાખ્યો તો ધણીને નમતું આપવું પડ્યું તેથી, બાલાએ વધારે પુછવાને આગ્રહ કીધો નહિ ને બંને જણાં પાછાં રાજની પેઠે એક થઇ ગયાં.

તેજ દહાડે બાલા કીકીએ નવું ધર માંડ્યું હતું ત્યાં તેને મળવા ગઇ. ત્યાં અલંકારની આગળ કીકી સાંભળે તેમ બાલાએ સિદ્ધિની વાત કહી સંભળાવી, પણ તે પહેલાં કીકીએ નવું ધર કેમ માંડ્યું તે જાણવવાની જરૂર છે.

કેશવલાલના દમાણથી કૃષ્ણદાસે તેને કોલ આપ્યો હતો કે પોતે બુદ્ધ ધર

થોડા વખતમાં માંડશે. એવામાં નવલશાનાં લગ્ન આડે આવ્યાં ને થોડીવાર વાત વિસારે પડી. લગ્નથી આવી કેશવલાલે તેનો તે તગાળે જીરી રાખ્યો. ફળીદાસે કંઈ આનાકાની કીધી નહિ. જો કે એની મા સહેજસાજ સુધરી હતી, તથાપિ હજી પોતાને તો નહાના છેકરાની પેરે નચાવતી; ને કાંઈ આવ્યું ગયું હોય તો તેના દેખતાંએ, સહેજ જુલસુક થતાં, બેશુભ ગાળો દેતી ને વખતે લાકડી લઈને મારવાએ ઉઠતી. રળતા ખપતા ને માણસાઈમાં આવેલા રાંક દીકરાને પણ પોતાની માનું આવું વર્તન સચિકર ન લાગે એ ઉઘાડું છે. કીકીને હમણાં સાસુ તરફથી ઝાઝું સાલ નહોતું; પણ ફળીદાસ પોતાની માનો સ્વભાવ સારી રીતે જાણતો હોવાથી, કેશવલાલની પેઠે એને પણ વહેમ ગયો, કે પોતે જુદું ઘર માંડવાનો છે એ કારણથી, રખેને એની મા કીકી જોડે બહારથી સારી વર્તણૂંક રાખતી હોય. એના મનમાં ખાતરી હતી કે કીકીને જુદા ઘર પાખી સુખ થવાનું નથી. તેથી લગ્નથી પરવાયાં પછી કેશવલાલે તગાળે કીધો, એટલે ફળીદાસે બધો વિચાર કરી જુદું ઘર માંડવાનું નક્કી કીધું.

અંદરખાનેથી માનો ધાક હવે એના પર રહ્યો નહોતો, તથાપિ બહારથી માના કજીઆથી ડરીને, ઠંઠના ઠંઠ સુધી પોતે ક્યારે જુદો પડવાનો છે તે ખીના ફળીદાસે માને જણાવી નહિ. પણ ધનકારડોસી કંઈ કાચી નહોતી. પોતાને કંઈ વહેમ જતાંજ એ તો કીકીની વહાલી થઈને બેઠી, ને ફળીદાસ ક્યારે જુદો પડવાનો છે ને કયે ઠેકાણે ઘર માંડવાનો છે તે હકીકત કહાડાવી લીધી. તે પછી અઢાવનમાં પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, ડોસી અમતારામને ચળવા ગઈ હતી. જ્યારે જુદાં નીકળવાની આગલી રાતે ફળીદાસે બહુ હીંમત ધરી, ધડકતી છાતીએ આવતી કાલથી પોતે જુદો રહેવા ધારે છે એમ જણાવ્યું, ત્યારે ધનકારડોસીએ બીલકુલ અજાણેખી બતાવી નહિ! ફળીદાસની વધારે અજાણેખી વચ્ચે તેની જોડે કે કીકી જોડે બીલકુલ ક્લેશ કીધો નહિ. ફળીદાસ તો એક મહિના અગાઉથી મનમાં એમ ઠરઠપાં કરતો હતો, કે એની મા વાત સાંભળતાં રાતના અને રાતના આખી આલ ગળવી મુકશે એટલું જ નહિ, પણ ઓછામાં ઓછો એક મહિનો સુખે રોટલો ખાશે નહિ, કે વહુદીકરાંને ખાવા દેશે નહિ!

પરંતુ ધનકારડોસી કશું બોલી નહિ. એની મા જો કે બહુ કજીઆખેરી હતી, પણ અંદરથી સમજીએ હતી. એણે જોયું કે જ્યારથી કીકીની જોડે કંઈ સંબંધે કજીઓ કીધો ત્યારથી દીકરા આગળ પોતાનું માન ગુમાવી બેઠી. અંદરખાનેથી ડોસી પણ ફળીદાસથી ડરવા લાગી; તથાપિ બહારથી તેમ ન જણાવ, કે ફળીદાસના કળવામાં તે ખીના ન આવે, માટે બીજા લોકના દેખતાં હજીએ તે ફળી-

દાસપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવતી. બીજા હાથ ઉપર ફૂળીદાસને ભુલાવામાં નાંખવાને કીકી પ્રત્યે પોતાની ચાલ ડોસીએ સહજ સુધારી. હવે જ્યારે વાત છેક મીઠાન ઉપર આવી ને ડોસીએ જોયું કે બહુ તાણવાથી તુટી જશે, અને ‘પડયા તો કે પરમેશ્વર મળ્યા’ તે પ્રમાણે વર્તવામાં ડોસીએ પોતાનું શ્રેય જોયું. વળી વહુદીકરા જોડે વહવાડ કરે તો લોકમાં પોતે હલકી પડશે એવી પણ્ય એને શીકર પેડી. માદીકરો સમજીતીથી અને રાજપુત્રીથી એક બીજાથી જુદાં પડે છે એમ જણાવશે તોજ ધરમાં અને બહાર પોતાનો મોભો રહેશે, તેથી મનમાં તો બહુ ઝાંઝ ચહડવા છતાં, ધનકારડોસી કડવો છુંટડો પી ગઈ ને ફૂળીદાસને એના જનમમાં પહેલીવારજ ઇપકો ન આપ્યો એટલું નહિ, પણ્ય સાચું તેને નવું ધર મંડાવી અપાવવામાં પોતાની તત્પરતા દેખાડવા લાગી. “સારું દીકરા, તારી ધ્યાનમાં એમ આવે તો તું એમ કર. તું ભલે જુદો રહે, પણ્ય દીકરો તો મારો જ છે કેની. તારે જે રાચરચીલું જોઈએ, લુગડાં લતાં જોઈએ, તે બધાં પુશીથી લઈ જજે. નવું ક્યાં વસાવીશ! નકામો ખરચ થશે ને આ બધું તારું જ છે કેની! તું કહેશે તો હું આવીને તને નવા ધરમાં બધું હાર પાડી આપીશ! માટે દીકરા, તું હેત પ્રીત રાખશે તો હું રાજ છું. મારો તને આશીર્વ છે કે તું સુખી થશે.” એ પ્રમાણે જુદા પડતી વખતે ધનકારડોસીએ સારી સમજ દોડાવી વહવાડ કીધી નહિ, પણ્ય હસીનીસીને જુદાં પડતાં હોય તેમ વર્તન રાખ્યું. ફૂળીદાસ તો માની આવી અપૂર્વ વર્તણૂક જોઈ ગળગળો થઈ ગયો ને પગે પડી પોતાની અત્યાર સુધીમાં થયેલી ભુલચુક કે વેણ કવેણ વિસારી દેવાને માટે કરગરવા લાગ્યો; એ પ્રમાણે માદીકરો રાજ પુશીથી જુદાં પડ્યાં.

ધનકારડોસીએ બહારથી એવો ડોળ રાખ્યો કે ફૂળીદાસ તેની સાથે હળી મળીને જુદો પડે છે. લોકને તેવું દેખાડવા સારું ધરનું બધું રાચરચીલું પોતે ચહાઈ અલાવાને ફૂળીદાસને ઘેર મોકલાવ્યું! બહુ જીદ કરીને ફૂળીદાસને નવો સામાન લેતાં એ વારવા લાગી કે એમ નકામો ખરચ કરવા કરતાં, જુના રાચરચીલાથી કામ ચલાવી, જે પૈસો બચે તેમાંથી વહુને દરદગીનો કરાવીશ, તો અડી જોપટી વખતે કામ આવશે. હવે વેષ બળવવો તો પુરોજ બળવવો એમ ધારી ડોસી રોજ રોજ ફૂળીદાસને ઘેર જવા લાગી. રસ્તામાં કાંઈ પુછતું કરતું તો ઠાવકું મ્હોં રાખી એ કહેતી કે મારે નવે ઘેર જઈ છું. ત્યાં જઈ કીકીને નવો ધરખટલો કેમ ચલાવવો તે બાબત શીખામણ આપતી. તેનું નજરે દીકું કામ હાર પાડતી ને પોતે પણ્ય કામ કરવા લાગતી. પરંતુ એ ત્રણ હહાડામાં કીકીના નવા ધરમાં અલંગાનું ચલણ વધારે થતું જોઈને ધનકારડોસી ત્યાં જતાં કંટાળી ગઈ; કારણ કે અલંગાને

લીધેજ કડાના ક્લેશમાં તેની ફેગેતી થઈ હતી, અને હજી પણ તેના મનમાં અલંગાની તે દહાડાની તદખીર સાથ્યા કરતી હતી. તેજ અલંગાને કીકીના ઘરમાં સરજેરી કરતી જોધને ડોસીને સહજ રીતે અણગમો આવ્યો. વળી ગૌરી પણ ત્યાં રાજ આવવા કરવા લાગી. જ્યારે જ્યારે તેઓ એની આંખ મળતી ત્યારે ગૌરી ધુરકાધુરકી કરી વઢવાને સજ્જ થયલી દેખાતી. ડોસીએ ધાયું કે જો કાઈ દહાડો એનો મીઝજ હાથમાંથી ગયો ને ગૌરી જોડે અથડાઈ પડી, તો અત્યાર સુધી દીકરો રાજપુશીથી જુદો પડ્યો છે, એવો વેષ ભજવી બતાવી પોતાનું માન જળવી રાખ્યું હતું તે ધડીકમાં ધુળ મળી જશે. એ કારણથી ડોસીએ ડહાપણ વાપરી, પોતાનું જવું કરવું અનાયાસે ઓછું થઈ જાય તેમ ઓછું કરી નાખ્યું. વળી ફૂળીદાસ એને એકવાર મળતો કરતો, એટલે ધનકારડોસીએ કીકીના નવા ઘરમાં જવાની, કે તે ઘરમાં કીકી શું કરે છે તેની કનવાર છોડી દીધી.

ગૃહનો કારભાર એ પણ એક જાતનો રાજ્યના જેવો કારભાર છે. વિસ્તારમાં ફેર છે, પણ બન્નેની પદ્ધતિ તો એકસરખી છે. બન્ને ચલાવવામાં એકસરખી કુશળતા ને સહનતાની જરૂર પડે છે. ગૃહ તે ગૃહરાજ કહેવાય છે. એ ગૃહરાજમાં પજ્ઞા પજ્ઞા, માણસને બહુ બહુ જાણવાનું અને ધનિદ્ર્યો દમન કરવાનું શીખવાનું છે. એવાં કારણથી ક્રીશ્નકાચાર્યે એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે વનમાં જોધને તપ કરવાથી કંઈ વિશેષ નથી; રાગદ્વેષ છોડી દધને, અનિન્દિત ધર્મોમાં ગૃહરાજમાં કોઈ પ્રવર્તેલો રહે તો તેને ગૃહ એ જ તપોવન છે. સાધારણ રીતે, ચહડતા લોહીના જ્વેમમાં અને અનુભવની ગેરહાજરીમાં બધાને એમ લાગે છે કે એક ચુલાના બે ચુલા કરવા તેમાં પૈસા સિવાય બીજા કશાની જરૂર નથી. જો કે ફૂળીદાસે પુખ્ત વિચાર કરીને જીવું ઘર માંડ્યું હતું. કંઈ ક્લેશના આવેશમાં નહિ; તથાપિ થોડા વખતમાં એની ખાતરી થઈ કે નવો ખટલો ચલાવવામાં પૈસા સિવાય ધણી તરેહની અક્ષલ અને હોશીઆરી જોધએ છધએ. એના મનથી એમ હતું કે પોતાની સ્ત્રીને જોધવું કરતું વસાવવાને પુષ્કળ રૂપીઆ આપ્યા એટલે વધારે કર્તવ્ય રહેતું નથી. પરંતુ કીકી તો ફૂળીદાસ કરતાંએ અણવાકેફગાર હતી ને જાતી સમજણ ઝાઝી નહોતી, તેથી ધણીએ આપેલા રૂપીઆ થોડા વખતમાં ભોર થઈ ગયા ને હજી તો સોળે સોળ સોમટીઓ કાચી હોય એમ એને લાગ્યું! અમુક આટલું જોધએ કે તેટલું, અમુક યીજ હાલ વસાવવી કે રહેતે રહેતે થઈ રહેશે, એવી એવી બાબતનો એ બીચારીને અતાગમ નહોતો. ફૂળીદાસ તો બે વાર જમીને દુકાને જઈ બેસતો, ને કીકી શું કરે છે ને શું કહે છે, તે જાણવાની એ તો દરકાર રાખતો નહિ. તેથી કીકી તો જેમ જે કહેવા લાગ્યું તેમ તે ખરચ કરવા

લાગી ને નવો નવો સામાન વસાવવા લાગી. એથી કરીને રહેવા ગયા ને એ ત્રણ દહાડા થયા નહિ ને ફૂળોદાસનું ઘર, જાણે વીસીખાનું, કે વખાર, કે જાત્રાગુને ઉતરવાની ધર્મશાળા હોયતી, તેવું દેખાવા લાગ્યું. બધા સામાન જ્યાં ત્યાં પડેલા ને જોઈતી વખતે કંઈ હાથ લાગે જ નહિ. જ્યારે જોઈએ ત્યારે સોધી સોધીને ચાકીને નવો મંગાવવો પડે. એ પ્રમાણે બધું જ્યાં ત્યાં અસ્તવ્યસ્ત પડેલું જોઈને કીકી તો બહુ ગભરાય, મનમાં તો બહુએ ધારે કે જરાક દુરસદ મળે તો બધું ઠીકઠીક કરૂં. પણ નવું ઘર માંડ્યું છે એમ જાણી સહેજસાજ આજખાણવાળાં પણ મળવા કરવા આવે; તેઓને મળવા કરવામાં અને હસીનીસીને વાત કરવામાં કીકીને તો કોઈ દહાડો સવારથી સાંજ સુધી પરવાર જ મળી નહિ. એક બે દહાડામાં જોઈતું કરતું મંગાવતાં કરતાં ને તેની પાછળ ઉઘેસ કરીને કીકી તો કંટાળી ગઈ. ગૌરી ત્યાં રોજ આવતી, પણ તે તો કીકી પાસે આવી ઠાલી ગપાટા મારી વખત પુરો કરતી. તેને પણ કોઈ વાતનું જાન નહોતું, ને મોટા ધરમાં રહેલી તેથી તેની વાતો પણ મોટી મોટી હતી; તેથી કીકી એક યીજ મંગાવવાનું કરતી તો પોતે બે મંગાવવાની સલાહ આપતી. ગૌરીની જોડે બાલા પણ ત્યાં રોજ રોજ આવતી. રાત્રી પણ બધું વિસારે પડ્યું છે એમ દેખાડવાને અને ગૌરીનાં વહાલાં થવાને, ધણી વાર આવતી. પરંતુ એ સર્વના આવવાથી, તેઓની જોડે વાતચીત કરવામાં રોકાવાથી, અને દરેક જણ જુદી જુદી રીતે વાતો કરે તે કારણથી, એ ત્રણેમાંથી કોઈ પણ કીકીને ખરી રીતે સહાયકારી થઈ પડી નહિ. એક દહાડો સાંજના અલંગા આવી તેની આગળ કીકી રોષ પડી, ને નવા ધરની કડાકુટ કરતાં જીનું ઘર સાંઈ હતું એમ કહ્યું. અલંગાએ જોયું કે બીચારી કીકી છેક મોઢ છે તેથી બધું નવું સવું જોઈને ગભરાય છે. એટલે બીજે દહાડેથી એણે કીકીને ત્યાંજ વાસો કીધો, ને બે ત્રણ દહાડામાં તમામ હાર પાડી દીધું, ને કીકીને બધી વાતની સમજણ પાડવા લાગી. એમ કરતાં પાંચ સાત દહાડા થયા. બધું હાર પડીને હવે નવા ધરમાં સઘળું વસીટમાં આવ્યું હતું.

નવા ધરમાં અલંગા ને બાલા રોજ રોજ આવતાં. ગૌરીને પોતાના ધરમાં કામનું દબાણ આવી પડ્યું તેથી તેનાથી બહાર નીકળાયું નહિ. રાત્રીના કરતાં બાલા જ કીકીને ઘેર જાય તે ઠીક, એમ વિચારી ગૌરી તેને રોજ રોજ ત્યાં મોકલતી. બાલા બહુ મોલકણી ને વાતો કરવે શૂરી હતી. તેને આ કામ પસંદ પડ્યું. સાંજના આવી સાસુ આગળ કીકીના ઘરનું અથથી તે ઇતિ સુધીનું જ્યાન કહી સંભળાવતી ને તેથી ગૌરીને જીવ થર પડતો.

“આવી આવી વાત તે ખરી મનાય કે ?” બાલાને મ્હોડેથી સિદ્ધિની વાત સાંભળી રહીને અલંગાએ કહ્યું.

“હું પણ ક્યાં ખરી માનતી હતી”—આલા ડાહી થતી બોલી—“પણ મારા જેઠ અને જેઠાણી બોલેબોલ ખરી માને છે. પેલા રવિમર્દન મહારાજ આગળ હું જેમ તમને કહું છું તેમ, બાબીજીએ મારા દેખતાં બધું કહ્યું ત્યારે બાઈ, મને પણ વિચાર થયો. મેં જ્યારે એમની આગળ લામ જોઈને વાત કીધી ત્યારે એ હસી પડ્યા ને મને કહે કે તું તો ગાંડી છે. પણ એમના બોલવા ચાલવા પરથી મને વધારે વહેમ ગયો ને મેં જીદ કીધી, ને અમારી વચ્ચે વાત વધી પડી કજીઆ જેવું થયું, પણ આખરે એ હાર્યા ને મને કહ્યું કે એ હા કે ના કહે તો મારે વધારે પુછવું નહિ. જ્યારે મેં તેમ કજીવ કીધું, ત્યારે એમણે મને આજે જ કહ્યું કે હા એ વાત ખરી છે. ત્યારે બોલો”—આલાએ હાથે હાથની તાળી પાડતાં પુછ્યું—“હવે તમે ખરી માનો છો કે નહિ.” અલંગા ડોકું ધુણાવવા લાગી ને કીકી તો બહુ વિસ્મે પામી અલંગા ને આલા સામું જોઈ રહી.

“એ તો એમ કરી પેલો રવિમર્દન મહારાજ રાત્રીને ધુતવાનું કરે છે”—અલંગા બહુ વિચાર કરી બોલી.

“પણ આમાં મહારાજનું ધુતવાપણું છે ક્યાં”—આલાએ તરત ઉત્તર આપ્યો—“જો મહારાજે બાબીજી આગળ એવી વાત કીધી હોય, તો તમારી વાત એક લેખે ખરી ગણાય. પણ આ તો મારા જેઠના કહેવાથી બાબીજીએ મહારાજને એ વાત પુછી, ને મહારાજે કહ્યું કે કલબુગમાં પણ સિદ્ધિઓ મળે એમ છે; તો એમાં ધુતવાપણું ક્યાં રહ્યું?”

અલંગા વિચારમાં પડી, તથાપિ આવી વાત ખરી માનવાને એનું દીલ ના પાડવા લાગ્યું.

“તમે વિચાર કરોની”—કીકી વિચાર કરી આલા બોલી—“એકને મ્હોડે એવી વાત હોય તો તે આપણે ખોટીએ માનીએ. પણ આ તો મારા જેઠ, એ, કેશવલાલ ને નવલશા દીએરજી બધા જાણે છે, ને કોઈ આનંદગિરિ મહારાજે એ સઘળું તેઓને કહ્યું હતું. એ સિદ્ધિમાંની એક સિદ્ધિ પાવડી છે, ને તેથી નવલશા દીએરજી તો પાવડી પાછળ ઘેલા અને ગાંડા થઈ ગયા છે, તે તમે ક્યાં નથી જાણતા! હા, વળી મને એક વાત યાદ આવે છે”—આલા વળી વિચાર કરીને બોલી—“એક દહાડો એ જ મહારાજ કેશવલાલ બાઈજીને ત્યાં પધાર્યા હતા ને તે દહાડે મને શુલાબ બાબીજીએ તેડવા મોકલ્યું હતું, પણ મારાં સાસુજી તો બાબીજીને લીધે બધાં ઉપર બળ્ડીકું થઈ રહ્યાં હતાં, તેથી મને હરમીજ મોકલી નહિ! નહિ તો મનેએ આનંદગિરિ મહારાજનાં દર્શન થાત! ને હા, તે દહાડે

મારા બાઇજીએ આનંદગિરિ મહારાજનું નામ સાંભળ્યું કે દોડતાં દોડતાં ત્યાં ગયા ને એ તો છેક સંજના પાછા આવ્યા !

“આનંદગિરિ મહારાજ કેશવલાક્ષને ત્યાં એક દહાડો આવ્યા હતા, ને ગુલાબ મારી આગળ કહેતાં હતાં કે મહારાજ દર્શન કરવા જેવા છે”—અલંગાએ લાચારીથી ટેકા આપ્યો.

“માટે જ હું તમને કહું છું કે આ વાત ખરી છે તેમાં જરાએ શક નથી.”

“પણ ત્યારે તમે જાણો છો, રાત્રી જાણે છે, તો ગુલાબ પણ જાણતાં હોવાં જોઈએ; માટે હવે ગુલાબ આવશે તો આપણે એને પુછીશું”—અલંગાએ કહ્યું.

“ગુલાબ બાબીજી તો નહિએ જાણતાં હોય, કારણ મને એમને બહુ આનાકાની કરીને આ વાત કહી છે. બાઇજીએ પણ બાબીજી આગળ હમણાં જ વાત કહી કે રવિમર્દન મહારાજ શું સલાહ આપે છે; માટે ગુલાબ બાબીજી નહિએ જાણે તોએ શું?”

“તો પણ ખરી ખોટી વાતનો ક્યાસ કરતાં એને વધારે આવડે છે. જાતે સમજી છે ને વળી બણેલી છે”—અલંગાએ કહ્યું.

“ત્યારે તો બણેલાને પુછવું હોય તો”—કીકી બોલી ઉઠી—“મહામતિને જ પુછાની, એ ક્યાં એણું બણેલી છે?”

“મહામતિને તો જોઈ લીધી”—આલા છણકા કરતી બોલી—“એ તો બણી બણીને મડમ જેવી થઈ ગઈ છે, તે એને કોઈ વાત પર આસ્થા છે? એ તો આપણી બાધા માનતાને હસી કહાડે છે, ને ડાલી થઈને કહે છે કે આપણે સુધર્યા નથી તેથી એવા એવા ઢોંગ ખરા માનીએ છઈએ !”

“પણ ગુલાબ તો એવાં નથી કેની?” અલંગાએ પુછ્યું.

“ના ના” આલા બોલી—“એ બાબીજી ક્યાં એને મહામતિ ક્યાં! માટે દીક છે, હવે આપણે બાબીજી આગળ એ વાત કરશું ને જોઈએ શું કહે છે.”

પ્રકરણ ૬૮ મું

જીગરની ઇષ્ટદેવી નવલશાપર કળશ ઢોળે છે.

Fortune smiles on the young and the brave.

પાછલાં પ્રકરણોના વૃત્તાન્ત પછીના રવિવારને દહાડે નયુશેઠની વાલકેશ્વરી ધર્મશાળામાં, નયુશેઠ પોતાના દોસ્તદારોની વચમાં બેઠો બેઠો પોતાની પુલાસની વાતો કરતો હતો. આવા પીવાને ભેગા મળેલા એના દોસ્તદારો, નયુશેઠની વાતથી રાજ થઈને એના બોલવાને ટેકા આપવાને અનેક યત્નો કરતા, માંહોમાંહે વહવાડ

પણ કરતા. સીધી અને આડકતરી રીતે તેઓ નથુશેઠનાં જાળમાં બેસવાલા બેલાવી રહ્યા હતા. મમતારામ અને નવલશા પણ નથુશેઠની પાસે બેઠા હતા. નથુશેઠના જાળમાં વખાણ સાંભળી નવલશા કંઈ કંટાળેલા દેખાવા લાગ્યો. એટલે મમતારામને શીકર પેઠી, કે નવલશા, રખેને પોતાની ઉદ્ધતાઈમાં વધતું ઓછું બોલી, ‘આદાની સુંઠ વાંટી’ નાંખી, નથુશેઠને ખોડું લગાડે. તેથી એણે આંખનો ઇસારો કરી નવલશાને કહ્યું કે ચાલોની સાંજનો વખત છે. બગીચાનો દેખાવ બહુ રમણીય થઈ પડ્યો છે. પવન પણ મધુરો વાય છે, માટે ચાલોની, આપણે બે ઘડી બગીચામાં ફરીએ.

ન્યારે લમથી પાછા આવ્યા પછી મમતારામને કહી રાખ્યા પ્રમાણે નવલશા નથુશેઠને મળવા ગયો, ત્યારે મમતારામની શીખવણી પ્રમાણે નથુશેઠ એની જોડે બહુ સલુકાઈ અને હેતથી ચાલવા લાગ્યો. નવલશા જે કહેતો તે એ કબુલ રાખતો ને તમામ રીતે નવલશા રાજ રહે એમ એ મથન કરતો. નવલશાને એથી કરીને નથુશેઠ પાસે જવું આવવું ઘણું ગમતું ગયું. બે ત્રણ વાર એ પ્રમાણે એ નથુશેઠ પાસે આવ્યો ગયો, કે નથુશેઠ વાલકેશ્વરને અંગલે આવવાનું નિમંત્રણ કર્યું. એક બે વાર તો નવલશાએ ના કહી પણ નથુશેઠ આશરો કર્યો, ને પોતાના અંગતના બીજા દોરદારો જોડે બોળખાણ પાડી આપવાથી નવલશાને વધારે ગમત મળશે એમ જણાવ્યું. મમતારામ પણ નવલશાને સમજવા લાગ્યો કે નથુશેઠ આટલા હેતથી કહે છે તો એમનું કહ્યું માનવું જોઈએ; તેથી નવલશાએ ત્યાં જવાની પોતાની ખુશી દેખાડી. શનિવારે સાંજે મમતારામની સાથે એ ધર્મશાળામાં ગયો. તે રાતના ત્યાં પુષ્કળ જુગાર રમાતો નવલશાએ પોતાના જન્મમાં પ્રથમ જ જોયો. અને તો એ દેખાવ માણસની સુધસાન વિસરાવનારો ને દંગ કરનારો દેખાયો ! રૂપીઆ તો ટંકશાળની પેઠે ત્યાં ઠેકાણે ઠેકાણે વરસી રહ્યા હતા ! એક દાવ પડતો ને પાંચસો સાતસો રૂપીઆની ઉચ્ચલાયક થઈ જતી ! જેની થોડી વાર સરસી ચાલતી તેની આગળ તો રૂપીઆનો, નોટોનો, અને સોરડીનો ઢગ પડતો. પરંતુ મોડી રાત સુધીમાં ઘણાની સરસી નરસી ફેરવાતી, તેથી કરીને જુગાર રમવાની રસાકસી ઠંઠના ઠંઠ સુધી એકસરખી જામી રહેતી. એક લેખે તો આ બધો અદ્ભુત દેખાવ જોઈને નવલશા શેઠ ખાઈ ગયો ! કે ત્યાં પાંચસો ને હજાર હજાર રૂપીઆની એક દાવે ઉચ્ચલાયક થાય છે, ત્યાં એના જેવો પાંચ પચીસ રૂપીઆ લઈને બેસનારનો શું થાકો લાગશે, ને રમવા કરવામાં એની છાતી કેમ ચાલશે ?

મમતારામ એના ચહેરાપરથી પાઈ ગયો કે નવલશા શેઠ ખાઈ ગયો છે. વળી નવલશાને પોતાના જન્મમાં ત્રણ પાસાથી જુગાર રમતાં આવડતો નહોતો,

તેથી મમતારામે બહુ હેતથી નવલશાને પોતાની પાસે શનિવારે રાતના બેસાડીને કહ્યું કે આજનો દહાડો તો તમે કંઈ રમતા કરતા નહિ. પણ મારી પાસે બેસી રહીને પાસા કેમ નખાય છે, વળતીઓ કેમ અપાય લેવાય છે, રૂપીઆની બીટી-ઓની કેમ ઉચલપાચલ થાય છે, તથા કોનો દાવ પડ્યો એ પાસાના દાણાપરથી કેમ નિર્ણય થાય છે, તે બધું હું તમને સમજાવુ પાડતો જઈશ તે ધ્યાનમાં રાખી મુકજો. દાવપર બેઠેલાની સરસી નરસી કેમ થાય છે, ને ચુકણી કેમ ચાલે છે, તે પર તમે ધ્યાન રાખશો, તો તમારામાં એક જાતની જુગાર રમવાની હોંશીઆરી આવશે. માટે આજનો દહાડો તો મારી પાસે બેસી રહો ને હું તમને સઘળું સમજાવતો જઈશ. તમને ન સમજાવુ પડે તો મને બેલાશક પુછજો. નવલશાને કંઈક હીંમત આવી. જુગાર કેમ રમાય છે તે શીખવાને મમતારામની પાસે જઈને ધડકતી છાતીએ એ બેઠો. પરંતુ આજનો દહાડો તો પોતાને કંઈ રમવું કરવું નથી એમ સમજી એને હીંમત આવી. થોડીવારમાં કાંકરાની પેઠે રૂપીઆની અને નોટોની ઉચલ પાચલ થતી જોઈને, રમતમાં એનો આત્મા એટલો તો તક્ષીન થઈ ગયો કે મમતારામ એને સમજાવુ પાડતો ગયો તે એના દીલમાં તરત ઉતરતી મઈ. જુગારની ગતથી, દાવ અને વળતી એટલે શું, દાણા ઉપરથી કોનો પાસો પડ્યો ગણાય તે, અને હાર જીત કેમ થાય છે તે તમામથી, એ ત્રણ કલાકના અરસામાં નવલશા પાવરધો થઈ ગયો. કેવી અજાણીની વાત છે કે સારી વિદ્વાકલા કે ગુણુ ગ્રહણ કરવાને માણસોને વર્ષોનાં વર્ષો કે આવરદા ગાળવું પડે છે, ને તે પછી પણ માણુમાણુ થોડું ધણું આવડે છે. પણ જુગાર, બદ્દેલી ને બીજાં અપલક્ષણો તો ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં, જન્મ્યા ત્યારથી જાણતા હોઈએની તેવી રીતે, સ્વભૂત થઈ જાય છે !

પોતાને ત્રણ પાસાના જુગારમાં સમજ પડી હતી તેથી રવિવારે સવારથી જ નવલશાના દીલમાં એક જાતનું જોમ અને હીંમત આવી હતી. તેવામાં નથુશેઠે એને કહ્યું કે આજે એક દાવપર તમે બેસજો અને તમારે જેટલા રૂપીઆ જોઈએ તેટલા ખુશીથી ઉપાડજો. પાછા આપવા કરવાની મનમાં શીકર રાખતા નહિ. એમ કહી મમતારામને કહ્યું કે નવલશાને રમવાને સારૂ હાલ તો પાંચસો રૂપીઆ આપજો. તેથી નવલશાને ઝોર હીંમત આવી. પરંતુ સાંજના બધા બેઠા હતા, ને બધા દોસ્તો નથુશેઠની ગુલામગીરી ખુશીથી વેઠતા હતા, તેથી નવલશાને કંટાળો ખાતા જોઈ મમતારામ એને બગીચામાં ફરવાનું બહાનું કરી બહાર લઈ ગયો. ખુશ મીઠાજની બગીચામાં ફરતાં, કેટલીક આડી તેડી વાત કરી એણે નવલશાને પુછ્યું—

“નથુશેઠ તો બધી રીતે અમીરી ખવાસના અને લાયક આદમી છે. પણ તમે એના દોસ્તદારની રીતભાતથી કંટાળેલા દેખાઓ છો.”

“હા. કંઈક એવું ખરું; મને એમ વિચાર થાય છે કે નથુશેઠ આવા સમજી છે છતાં, આવા આવા ભાતખાઉઓને પોતાની પાસે કેમ આવવા દે છે. એમના લાયકના માણસોનો ગામમાં શું ટોટો છે?”

“અરે, એમાં તો નથુશેઠનો એક ઉમદા ખવાસ વધારે પ્રકાશી નીકળે છે. એ બધા ખીચારા કામ ધંધા વગરના અને બહોળા કુટુંબવાળા છે. નથુશેઠને અને તેઓને જીની ઝોળખાણ છે, તેથી શેઠ તેઓને છોડતા નથી. શેઠની મીઠી નજરથી અને જુગારમાં હારતા જીતતા જે ફાજલ રહે તેમાંથી તેઓનો નિભાવ ચાલે છે. મારે તેઓ શેઠની આટલી આટલી ગુલામી કરે છે! નથુશેઠ સમજે છે કે વાર, એ મસે હજારો આદમીઓ એના હાથ નીચે પોપાય છે. બાકી તેઓના મસકાથી એ શેઠ જરાકે પીગળતા નથી. મને એક દહાડો કહેતા હતા કે તેઓની ખુશામત એમને બીલકુલ પસંદ નથી. પણ વાર, ખીચારા ગરીબ છે, મારે આધારે પણ છે, ને એમ કરી તેઓ રાજી રાજી રહે છે, તો ભલે તેઓને તેમ કરવા ઘો; મારું શું જાય છે.”

નથુશેઠનો આવો ઉમદા ખવાસ જાણી નવલશાએ રાજી થતાં કહ્યું—“એમ કે? એમ છે તો નથુશેઠનો કંઈ વાંક નથી પણ તેને શાખાશી થતે છે.”

“જીઓની, પ્રત્યક્ષ દાખલો તમારી વાતમાંજ બન્યો છે. કોઈ બીજો ગમે એટલો મહોટો શેઠીઓ હોય, તોપણ રૂપીઆ આપીને એમ કહે કે પાછા આવવા કરવાની શીકર રાખતા નહિ?”

“હા એ વાત પણ ખરી”—નવલશાએ કહ્યું.

તમારા ઉપર એ શેઠ આટલા આટલા પ્રસન્ન રહે છે તેથી હું બહુ ખુશી છું. કંઈક તમારા દીલમાં કપટ કે દગો બીલકુલ નથી. બાકી અમારા શેઠ જેવા તેવાને પોતાના મંડળમાં દાખલ કરતાં પહેલાં બહુ ચોક્કસી ને ખાતરી કરે છે, ને પછી લાયક જણાય તો જ દાખલ કરે છે. તમને એકદમ જુગાર સુધીના છેલ્લામાં છેલ્લા રહસ્યમાં દાખલ કીધા, એટલે તમારે વિષે એમનો વિચાર પહેલાં નંબરનો હોવો જોઈએ.”

“કેમ વાર, એમ કેમ?”—નવલશાએ પુછ્યું.

“અમારા શેઠની મંડળીમાં દાખલ થવું એ એક જાતની દીક્ષા છે એમ કહીએ તો ચાલે. એ દીક્ષાની સાત કક્ષા, અથવા પાપરી, અથવા ટપ્પા છે; અને દરેકમાં

કંઈ ને કંઈ રહસ્ય રહેલું છે. ઉત્તરોત્તર જેમ જેમ નયુશૈઠનો કોઈ મિત્ર પ્રતિ એખલાસ અને સમ્બન્ધ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તેને એકેક પાયરી ચઢાવતા જાય છે. સાધારણ ઓળખાણવાળાને નયુશૈઠ પોતાને ઘેર બોલાવે છે ને સલુકાધથી વરતે છે એટલું જ; તે પહેલી પાયરીવાળા સમજવા. તેથી વધારે ઓળખાણવાળાને એ શૈઠ પોતાની સાથે કોઈ કોઈ વાર ગાડીમાં ફેરવે છે; તે ખીજી પાયરી છે. ત્રીજી પાયરીવાળાને પોતાને બંગલે તેડે છે. ત્યાં તેઓની જોડે ચ્હાઈ પાણી પીવા એ ચોથી પાયરીનું નીસાન છે. જેઓની સાથે બંગલામાં ખાય પીએ છે ને રાતે હસીનીસીને વાત કરે છે, તેઓ પાંચમી પાયરીએ ચઢેલા સમજવા. છઠ્ઠી અને સાતમી પાયરી વધારે રહસ્ય અને એખલાસ દર્શાવનારી છે. પાંચમી પાયરીમાંથી સેંકડે પંદર કે વીસ ટકા જેટલાને જ, તેમાં માણુમાણુ ઘણે વર્ષે લાયકાત જોઈને દાખલ કરવામાં આવે છે. બંગલામાં રામજણીઓનું ગાણું થાય તે સાંભળવાનો હક છઠ્ઠી પાયરીવાળાઓનો છે. પણ સૌથી મહોટી અને છેલ્લી પાયરી જે સાતમી છે, તેમાં દાખલ થનારા જોડે અમારા નયુશૈઠ જુગાર રમે છે. અગાડી અગાડી વધનારને પાછલી પાયરીના તમામ હકો મળે છે; પણ તેથી વિપરીત રીતે નહિ. દાખલા તરીકે, છઠ્ઠી પાયરીવાળાને બંગલામાં રહેવા કરવાને પણ મળેલું છે એમ સમજવું; પણ છઠ્ઠી પાયરીવાળાથી જુગારમાં દાખલ થઈ શકાય નહિ.

“તમારે મ્હોડેથી”—નવલશાએ આંખો ફાડી બહુ અચંબો દેખાડતાં કહ્યું—
“હું આજે નવાઈની વાત સાંભળું છું. આ તો જાણે મેસનેનો મીલાવડો હોય એવી વાતો તમે કરો છો! તમારી વાત જાણે કોઈ શાસ્ત્રકારના માર્ગના નિયમો હોયની તેવી લાગે છે.”

“માટે જ હું કહું છું કેની”—મમતારામે હસીને કહ્યું—“કે અમારા શૈઠની મંડળીમાં દાખલ થવું તે એક જાતની દીક્ષા લેવા બરાબર છે. તમને એકદમ આટલી થોડા વખતની ઓળખાણમાં સાતમી પાયરીએ ચઢાવી દીધા, તેથી સર્વને બહુ તાજુબી લાગે છે. એક લેખે બધા તમારી અદેખાઈ કરે છે. તમે પોતે નથી જોતા કે શૈઠના કેટલાક મિત્રો તમારી આગળ ખાંડ પીરસે છે.”

“હું તો એમ સમજતો હતો કે નયુશૈઠનો હું માનીતો છું, તેથી તેઓ મારી ખુશામત કરી નયુશૈઠને રાજી રાખવાનું કરે છે”—નવલશાએ જવાબ આપ્યો.

“તેમ પણ કંઈક ખરું”—મમતારામે કહ્યું—“પણ ખરું કારણ તો મેં તમને કહ્યું તેમ જ છે, કે સાતમી પાયરીએ ચઢાવા સુધીની તમારી લાયકાત નયુશૈઠ એકદમ સ્વીકારી, તેથી તમારી તરફ તેઓ માનથી જુવે છે!”

“આવી આવી પાયરીઓ અને તેઓના નિયમે નક્કી કરવાનો વખત નથુશેઠને ક્યાંથી મળ્યો હશે?” નવલશાએ બહુ અળંગેથી પામતાં પુછ્યું.

“અરે, એ શેઠને આવાં આવાં આવા ધોરણુ બાંધવાં એ તો જાણે નહાના છોકરાની રમત જેવું લાગે છે. જન્મથી જ પોતે બહુ તીવ્ર બુદ્ધિના છે. આપણે જાણીએ કે નથુશેઠ આપણી જેડે હસે બેલે છે, બીજું કંઈ કરતા નથી. પણ એના મનમાં તો આવા આવા વિદ્યાવિનોદના અને એશ આરામના ચોગઠાંઓ ધડાયાં જ જાય છે! એ તો હું એમની સાથે હાલમાં ઝાઝો રહું કંઈ છું તેથી મારા જાણવામાં આવ્યું છે. બાકી ભલભલા ગોથાં ખાઈ જાય છે.”

બગીચામાં ઝાડપાનોની ધટામાં ફરતાં ફરતાં અંધારૂં થયું હતું, તેથી હવે મમતારામે અને નવલશાએ બંગલામાં જવું ધાર્યું. બંગલા તરફ ચાલતાં મમતારામે વાત ફેરવીને કહ્યું—“આજે તમે બહુ મોકલા મનથી જુગાર રમજો. અમારા નથુશેઠની શ્રીમંતાધને છાજે એવી એક ચોર ખુબી છે, કે એને લીધેલું યાદ રહે છે પણ આપેલું યાદ રહેતું નથી. એટલે તમારી પાસેથી એ કોઈ કાળે પાંચસો રૂપીઆ પાછા તો માગનાર નથી. જો કે પાંચસો રૂપીઆથી બે ત્રણ ચાર પાંચ રાત ચેનથી રમી શકાય, તોપણ, હું તમને બીજા પાંચસો રૂપીઆ આપીશ. તમે કમાઓ તો મારા અડધો અડધ ભાગ ને ખોઓ તો કંઈ લેવા દેવા નહિ; બસ, પછી કંઈ છે? માટે હવે તો તમને કોઈ વાતનો દગદગો રહેવો ન જોઈએ. આજે તમે હજી નવાસવા છો એટલે તમે જરૂર જીતશો. મને તો તેમાં કંઈ શક નથી. પણ જુગારનું કામ એવું છે, કે જો છાતીએ લગાર ફાળ પડી, કે વસવસો થયો તો હારી જવાય છે! માટે તમે નિડર રહીને મોકલા મનથી રમજો. ધણી ખુશીની વાત છે કે એક રાતમાં જ તમને દાવ માંડવાની, વળતી લેવા કરવાની, અને પાસા પારખવાની સમજણ પડી ગઈ છે. હું પણ એક દાવપર બેસીશ. મારી જેડે પણ જાણે આપણો ભાગ કે નીસબત નથી તે પ્રમાણે વળતી સળતી કર્યાં કરજો. તમે રમશો તેમાં આપણો ભાગ છે, એમ કોઈને બાલી ચાલીથી કે બીજા કોઈ રીતે જાણવા દેતા નહિ.”

મમતારામ નથુશેઠનો આટલો માનીતો, તેના આટલાં આટલાં વખાણુ કરનારો હોઈને, નથુશેઠથી પણ પડદો રાખતો હતો, એમ નવલશાને લાગવાથી એણે પુછ્યું—

“હું નથુશેઠ પણ કંઈ પુછે કરે તો કહેવું કરવું નહિ કે? બીજાને કંઈ નહિ કહેવું એ તો સમજ્યા પણ નથુશેઠને પણ નહિ!”

“નથુશેઠને કહો કરો તેમાં મને તો કંઈ લેવા દેવા નથી”—મમતારામે તુરતાતુરત બહુ યુક્તિ વાપરી કહ્યું—“પણ હું તો તમારા ફાયદાને માટે કહું છું. નથુશેઠના

જાણુવામાં આવે કે મારો ને તમારો ભાગ છે, તો એ શેઠને તમારે માટે એવો હલકો વિચાર આવશે કે નવલશા છાતીનો પોચો છે. બાકી તમને હીંમત આપવાને માટે તમારી જોડે મેં ભાગ રાખ્યો છે, એમ એ શેઠ જાણે તો મારાં વખાણુ કરે.”

“ઠીક છે, ત્યારે હું નથુશેઠને પણ નહિ જણાવીશ.”

એજ રાતના બાર ઉપર એક વાગે એક મહોટા દીવાનખાના જેવા ઓરડામાં બહુ અવનવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. ઓરડાની વચ્ચેવચ્ચ સાત આઠ હાથના બ્યાસનું એક ગોળ ટેબલ મુકેલું હતું, ને તેની આસપાસ પચીસેક જણા વીંટળાઈને જેમ ફાવ્યું તેમ બેઠા હતા. નથુશેઠ, મમતારામ, નવલશા ને એક એથો જણુ સામસામા, એકબીજાથી સરખો અંતર રાખીને બેઠા હતા. તેઓ દાવપર બેઠેલા હતા, અને રમતમાં તેઓ મુખ્ય ભાગ લેનારા છે, એમ તેઓને સારૂ ગાદી તકીઆવાળી બેઠક કરી હતી તેપરથી, તેઓની પાસે ટેબલપર બીજા પરચુરણુ રમનારા કરતાં રૂપીઆનો અને નોટોનો જે ઢગલો પડ્યો હતો તેપરથી, તેઓમાંથીજ એક જણુ પાસા નાંખતો તેપરથી, અને તેઓની બોલી ચાલીપરથી, જણાઈ આવતું હતું. બીજા પરચુરણુ ખેલાડીઓ જેમ જેને ફાવ્યું તેમ, નથુશેઠની કે બીજા દાવપર બેઠેલાની પાસે ગોઠવાઈ બેઠા હતા. ઓરડામાં ઝુંબર અને વાલસેટો પુષ્કળ બળતાં હતાં, તોપણુ ટેબલની ચારે બાજુએ મીણુખતીના લેગ્ગે મુકી દીધા હતા; તેથી કરીને આખો ઓરડો અને ટેબલ ઝગઝગી રહ્યાં હતાં. નથુશેઠના જમણા હાથ ઉપર રમનારાથી થોડે દૂર, તોપણુ ટેબલ ઉપરની બધી રમત જોઈ શકાય એવી રીતે, એક નાની સરખી ગાદી તકીઆપર એક જણુ કેશીઅર થઈને બેઠો હતો. તેની આગળ બે ત્રણ હજાર રૂપીઆની ભરેલી કેથળીઓ પડેલી હતી. ગાદી પાસે નોટનાં બંડગો અને પચીસ પચીસ રૂપીઆની ધણીક ખીટીઓ તૈયાર પડેલી હતી. તેની પાસે મીણુખતીનો એક મોટો લેમ્પ બળતો હતો. કેઈ રૂપીઆ કે નોટો માગતું તો બોલ પડતાંજ કે તે ચડપ લઈને મણી આપતો, ને પાસેની સ્લેટ ઉપર તેનું નામું રાખતો. વળી કેશીઅર સોરટી મુકતો, તેના પૈસા ઉધરાવતો, ને તેનો પણ ઇલાયદો હીસાબ રાખતો. સોરટીમાં મુકવાને સારૂ તરેહ તરેહનાં રૂપાનાં વાસણોનો ઢગ તેની પાસે પડ્યો હતો. એકાદ દાવને અંતરે એકેક વાસણુ તે ટેબલની વચ્ચેવચ્ચ મુકી સોરટી મુકી છે—એ બાબત પર દરેક દાવ પર બેસનારનું ધ્યાન ખાસ કરીને ખેંચતો. રૂપાના વાસણુની કીંમત ઉપર ધ્યાન રાખી દરેક દાવ રમનારને સોરટીનું શું આપવું પડશે તે જણાવતો. જો કે રાતનો એક વાગવા આવ્યો હતો, ને બ્યારે બધે ઠેકાણે સામાન્ય રીતે સુનકાર જેવું હતું, ત્યારે આ ઓરડો દીવાઓના તેજથી, રમનારાઓની કલબલ્થી,

રૂપીઆ અને નોટોની દરેક દાવે જે આપ લે થતી તેથી, અને હારનારા જીતનારા હર્ષનો કે ખેદનો નાદ કરતા, અથવા એક બીજાને હસતા તેથી, દિવસના જેવો જાગતો જોગ દેખાતો હતો ! પાસો પડ્યાની સાથે વળતીમાં આવેલી કે દીધેલી બીટીઓ ચડપ લઇને જીતનાર ઉપાડી જતો, અથવા એક વળતી ધણુને અપાર્થ હોય તો તેને ગણુવા મંડી જતો. વળતીઓ કરનારા પાસા પ્રમાણે પોતાની વળતીના રૂપીઆ તે હારનાર જીતનારને આપતા કે લેતા, અથવા તે રૂપીઆની ઉધરાણી કરતા, તેથી પાસા પડ્યાની સાથે, જાણે ચીનનો મેલ આવ્યો હોય તેવો, ત્યાં શોર ખડાર થઈ રહેતો. સૌ સૌને પાલવે તેમ નહાનો કે મહોટો ઘાટો પાડી, રૂપીઆની આપ લે કરી વલણુ જીકતાણુ કરી દેતા ! હારનારા કંઈક ઉદાસ દેખાતા અને જીતનારા હર્ષના આવેશમાં આવી જતા. એ પ્રમાણે બે ત્રણ મીનીટમાં લેવડ દેવડની પતાવત થતાં, વળી નવા દાવો મંડાતા. વળતીઓ અપાતી લેવાતી ને સોરટીનો વારો હોય તો તે મુકાતી; અથવા જાણે પોતાનો ધારેલો દાવ આવવાનો હોય એવા ઉજમમાં આવી જઈ હસવા બોલવાનું શરૂ કરતા. બે ત્રણ મીનીટમાં વળતી સળતી લેવાઈ ચુકતી, કે જેનો દાવ હોય તે પાસાને પાછા હાથમાં લઈ, ચીપીને કે વગર ચીપે, પોતાનો દાવ મહોડેથી બોલી અને કાઢીને ‘બહાર’ બોલવો હોય તો બહાર બોલી, એક નાકેથી બીજો નાકે પાસા જાય એવા છુટા હાથથી પાસા નાંખતો, ને પાછી ત્યાં પૂર્વની પેઠે રૂપીઆની ટંકશાળ ને આપ લે ને શોર ખડાર મચી રહેતો.

અમતારામ ધારતો હતો તેમ નવલક્ષ્મીની આજે પહેલેથી જ સરસી હતી. તોપણુ એ નવો સવો રમનાર હોવાથી પહેલા ભાગમાં તો એનાથી બહુ મોકલા મનથી રમાયું નહિ. જેમ જેમ એ જીતતો ગયો ને રૂપીઆની ઠેકડીઓ, બીટીઓ ને નોટોનાં બંડળો એની પામે વધતાં ગયાં, તેમ તેમ એનામાં વધારે હીંમત આવતી ગઈ, અને તેમ તેમ એ મહોટી મહોટી વળતીઓ આપવા અને લેવા લાગ્યો. તથાપિ બાર વાગ્યા સુધીમાં એની જીત સાધારણ હતી. બારથી એક સુધીમાં, જાણે જોગણીનું ઘર દાખીને એ બેઠો હોય, વા લાગ્યશાળી રાજના રાજ્યમાં જેમ માગ્યો મેહ વરસે તેમ, વા પાસાનું રાજ એના ધરનું જ હોય તેમ, માગ્યો પાસો અને દાવ એના બોલની સાથે પડવા લાગ્યો ! એક વાગે નવલક્ષ્મીની આગળ રૂપીઆ અને નોટો મળી ત્રણેક હજારની મુડી થઈ હતી ને તેની પાસે સોરટીમાં જીતેલાં અસંખ્યાત રૂપાનાં વાસણોનો ઢગ થયો હતો !!!

રમતના આવેશમાં અને દરેક વખતે પોતાનો ધારેલો દાવ પડવાથી નવલક્ષ્મીની મુખમુદ્રા હર્ષથી છવાઈ રહી હતી. એની સરસી ચાલવાથી અને વળી

નવો સવો રમવાર હોવાથી, બધાએ એને રાજી રાખવાને અને એની જોડે વળતી આપવા લેવાને મથામથી કરતા. જેમ સંસારમાં અબુદય પામેલાને સૌ માન આપે છે, તેની સાથે સૌ મીલનસારીથી હસીને વરતે છે, તેમ જુગારમાં પણ, જેની જીત હોય તેની જોડે સૌ તેવીજ રીતે વર્તન રાખે છે. જેમ સંસારમાં પૈસા ટકા કે અધિકાર ગુમાવેલાનું કોઈ ભાવ નથી પુછતું, તેમ અહીંયાં પણ તેમજ થાય છે. માત્ર ફરક એટલો કે સંસારની અંદર એ દેખાવનો વિસ્તાર ધણું વર્ષો કે મહિનાના અંતરમાં હોય છે. જુગારમાં તો એ બધું ઘડીકના છટા ભાગમાં બને છે. તે કારણથી કોઈ તટસ્થ જોનારને તો, સરસી નરસી લોકોપર કેવી અસર કરે છે તે જોવાને માટે, જુગાર જેવું બીજું સ્થળ નથી. દુનિઆમાં જેમ હારજીત થતાં, કેટલાક છલકાઈ જાય છે, કેટલાક મોજ શોખ અને ઉડાઉ બની જાય છે, કેટલાક ચીરડાઉને ખાઉ કરડું થઈ જાય છે, કેટલાક હરામખોરી કરે છે અને કેટલાક ફલગીર કે શાન્ત બની જાય છે, તેમ જુગારમાં પણ બને છે. પણ જુગારમાં એ બધા મનના આવેશો અને જોરસાએ જોત જોતાંમાં ઉભરાતા અને સમાતા દેખાય છે. તેથી કરીને માણસના સ્વભાવનું ખરું અવલોકન જુગાર રમાતો હોય, તે અરસામાં ધણી સારી રીતે થઈ શકે છે.

નવલક્ષાની જીત થવાથી તે રાજી રાજી દેખાતો. આસપાસના માણસો એને હુકો અને પાન સોપારી વારે વારે આપી રાજી કરતા. 'શેઠ મારો બોલ છે' એમ કહી એના હાથથી ખુશબખતીના રૂપીઆ લેવાની આશા કરતા. એ સર્વને નવલક્ષા છુટે હાથે રૂપીઆ આપવા લાગ્યો. રૂપીઆની બીટીએ કે નોટના બંડો જો રીતે એ આપતો લેતો ને ગણતો તે રીત જોતાં, આપણે તો એમજ લાગે કે રૂપીઆની અંદર એ અનેક જન્મોથી પચ્યો મચ્યો રહેલો હોવાથી, આજે તેનો સહવાસ નવલક્ષાને સ્વાભાવિક હતો. જે નવલક્ષાને સો રૂપીઆની જોગવાઈ કરવાને પોતાની માબહેનની સાથે તદખીર રચવી પડી હતી, તે નવલક્ષા આજે રૂપીઆમાં એટલો તો ગરકાવ થઈ ગયો હતો, કે રૂપીઆ તો એના મનથી કંઈ હિસાબમાંજ નહોતા! એના મનથી તો આ વખતે રૂપીઆની કંઈ કીંમતજ નહોતી! સો બસો પાંચસો રૂપીઆ એક દાવે હારતો જીતતો, તથાપિ તે કાંકરા કરતાં પણ નપાવટ હોય, એવી ઢબથી તે આપતો લેતો હતો!

એનો મ્હોં માગ્યો દાવ નથુશેઠે આપ્યો હતો. નવલક્ષાએ સાતનો દાવ પસંદ કીધો હતો. સાધારણ રીતે નથુશેઠ એક રાતને માટે પાંચસો હારતો તો ઉઠી જતો ને એક વાગે રમત બંધ પાડવામાં આવતી. પરંતુ આજે નવલક્ષાની અપૂર્વ જીત જોઈને, સર્વને એક જાતનો ચડસ લાગ્યો હોય તેમ, એક વાગ્યા પછી

પણ રમત જારી રહી. કેટલાક પોતાની પાસના તમામ રૂપીઆ ખોઈ દબને, હવે કોઈ વધારે ધીરે એમ નથી એમ જણી, રમત એતાં મ્હોડું વકાસી બેઠા હતા. વગર હારજીત કરવે પણ તેઓને ચડસ અને તક્ષીનતા જોવા જેવી હતી. જાણે સંસારમાં વિષયોએ તેઓને તણ દીધેલા હોય, તથાપિ પૂર્વના સંસ્કાર અને સ્મરણથી હજી પણ તેઓને તેની તેજ જંખના હોયની! નયુશેઠ ખીજા પાંચસો રૂપીઆ રમવા લીધા. ખીજાઓ પણ સૌ સૌની ગુંજસ ઉપરાંત રમવા લાગ્યા. માત્ર મમતારાએ કહ્યું કે હમણાં મારી મોશીન ચાલે છે માટે હવે હું નહિ રમવાનો. ખીજાઓએ આગ્રહ કરવાથી ફક્ત રૂપીઆ પચાસ લઈ, નહાની નહાની વળતીઓએ આપવા લેવા લાગ્યા. નયુશેઠ જે દશ દશ અને પંદર પંદરની વળતી આપતો લેતો હતો, તે હવે રસાકસીમાં આવી જઈ, પચીસ પચીસ અને પચાસની ખીટીઓ આપવા લેવા લાગ્યા. તથાપિ જુગારની હારજીતમાં એ પલોટાએલો હોવાથી એનો મીઠાજ કોઈ પણ રીતે નાખુશ હતો નહિ. સામે નવલશા જોડે હસીને એ વળતી આપતો લેતો. હારી જતાં વધારે ખુશ થઈને એ કહેતો કે હું જાણતો હતો, કે આજે આ નવા રમનાર આગળ કોઈનું કંઈ વળવાનું નથી, પણ કંઈ ફિકર નહિ. હું જોઉં તો ખરો, નવલશાની સરસી ક્યાં સુધી ચાલે છે!”

હમણાં નવલશાને દાવ હતો. વળતી સળતીઓ અપાતી લેવાતી હતી. નવલશા હસતે મ્હોડે જમણા હાથની મુઠીમાં પાસા રાખી હલાવતો હતો. આસ-પાસ વારા ફરતી નજર કરી જે એને વળતી આપતું, તેની વળતી, વગર બોલે ચાલે માત્ર ડોકું હલાવી, હસતે મ્હોડે ને ખુશ મીઠાજથી એ આઠને દાવે પણ લેતો હતો. નયુશેઠ પોતાના જના દાવપર રૂપીઆ પચાસ મુકતાં બોલ્યો—“બોલો નવલશા, આ ખીટી તમને ક્યાં થઈ?”

“શેઠ, તમારે જોઈએ તે દાવે આપોની”—નવલશાએ કહ્યું.

“ના, તમારે જોઈએ તે દાવે લ્યો.”

“ત્યારે સાહેબ, મને આ બધી વળતીઓ બેળી તમારી વળતી પણ આડે થઈ; નયુશેઠે કબુલ કીધું. પણ એના કેટલાક મિત્રો એને મ્હોડેથી કહેવા લાગ્યા કે નવલશાને હાથે હમણાં આઠની ચુકણી છે, માટે નયુશેઠ પોતાની ખીટી નવલશાને પાંચને દાવે આપે તો ઠીક. પણ નયુશેઠે તેમ કરવાની ના કહી ને પોતાને વધારે શર છુટ્યું હોય તેમ પોતાની ખીટીમાં થોડાક વધારે રૂપીઆ ઉમેર્યાં ને નવલશાને ફરી જણાવ્યું કે આ ખીટી થઈ છે. નવલશાએ કબુલ કરતાં અને હસતાં હસતાં કહ્યું—“હા, પણ તમે મારો દાવ તો નહિ બાંજો કેની?”

“તે તો મને જોઈશે તો હું ભાંગીશ. તેમાં તમારે શું ?”

“નહિ શેઠ, હું ભાંગવા નહિ દઉં”—એમ બોલી બહુ ખુશ મીઠજથી ‘પોતાના હાથમાંના પાસા ટેબલને બીજે નાકેથી ‘અકરે તીન’ એમ બોલી ગગડાવી દીધા. એક પાસો ખડો પડ્યો. તેથી બાજુ ખડી રહી, એટલે મમતારામને કંઈ શર છુટ્યું હોય એમ એ બોલ્યો—

“બોલો, બે પગડી ને એક એકકો એ દાવ નવલશાને હાથે છુટશે. લ્યો આ વળતી.” ધણીએ તે વળતી લીધી ને હવે રમનાર અને જોનાર, નવલશાને હાથે શું દાવ પડે છે તેની ધણી ઈતેજરીથી વાટ જોતા બેઠા. નવલશાએ પાછા લલકારીને પાસા ફેંક્યા. નવલશાનો સાતનો દાવ પડ્યો એટલુંજ નહિ, પણ મમતારામે જેમ અટકળ કાઢી હતી તેમ બે પગડી ને એક એકકોજ પડ્યો ! ચપોચપ પાંચસો સાતસો રૂપીઆ એકના હાથમાંથી ખીજના હાથમાં, ને ખીજના હાથમાંથી ત્રિજના હાથમાં ફેરવાઈ ગયા ! હજી પણ નવલશાની સરસી હતી, ને હવે તો નથુશેઠ અને એક બે જણ સિવાય તમામ હારી જઈને, ત્યાં બેઠા બેઠા નવલશાની સરસીનો તમાશો, લ્હાવો લેતા હોય તેમ આંખો ફાડી જોવા કરતા હતા, હારીહારીને સર્વે જણે સોરડીમાં જીતેલાં વાસણો પણ દાવમાં મુકી દીધાં હતાં, ને તે બધાં નવલશાને પચી પચાં હતાં. નથુશેઠની પાસે પાંચસો રૂપીઆમાંથી હવે સો પોણાસો જ બાકી રહ્યા હતા. બેનો ટકારો સાંભળી નથુશેઠે એ તમામ ઢગલો દાવપર મુકી કહ્યું—

“બોલો નવલશા, આ છેલ્લી વળતી તમને ક્યાં થાય છે ?”

“સાહેબ, મારે દાવે ને આઠે”—

“નહિ એક દાવે લ્યો.”

“સાહેબ, ત્યારે મારે દાવે થઈ.”

“થઈ”—નથુશેઠે કહ્યું—“જોઈએ તો ખરા, આ છેલ્લો દાવ ફાણુ જીતે છે.” પાસામાં સાત પચા ને નથુશેઠનો એ ઢગલો પણ નવલશાએ ખેંચી લીધો.

પ્રકરણ ૬૯ મું

મમતારામ ફાવ્યો જો !

પાવેગા તો પાવેગા—અંધા જોઈ લાવેગા—(જુની કહેવત.)

બહુ ખુશ મીઠજમાં રમત બંધ પડી. સૌ હસીને નવલશાનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. એની પાસે રૂપીઆ અને નોટના ચોડા જોઈને અને રૂપાનાં વાસ-

જોનો ઢગ જોધને, કેટલાક એના ભાગ્યની અંદર ખાનેથી ધખ્યા કરવા લાગ્યા. કેટલાક આવી જીત પોતાની થઈ હોત તો કેવી મજા પડત, એમ લાખો નીસાસો નાખી સૂચવવા લાગ્યા. માણસ ચાકરો નવલશાની આસપાસ ઉભા રહી ‘ શેઠ મારો બોલ,’ ‘મારો બોલ’ એમ કહી બક્ષીસ લેવા લાગ્યા. નથુશેઠ અને મમતારામ નવલશા શું કમાયો છે, તે ગણવા લાગ્યા. નથુશેઠ રમવા આપેલા પાંચસો રૂપીઆ બાદ કરતાં નવલશા સાડત્રીસસો રૂપીઆ કમાયો હતો. વાસજોનો કયાસ કરી રૂપીઆ ચારસોમાં મમતારામે તે કેશીઅરને ખંડી આપ્યાં. રૂપીઆનો ઢગલો ઈચ્છકો ને લઈ જવો ભારે પડશે, એમ જાણી મમતારામે રૂપીઆ બદલ નવલશા સાડ નોટો લીધી. એ સઘળું કામ ચાલતું હતું તે દરમ્યાન નવલશા બહુ મોકલા દીલથી રમ્યો, તેથી બધા તેની હીંમતનાં અને આવડતનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. સૌ હસી નીસીને થોડા વખતમાં પોતપોતાને ઠેકાણે સુવાને માટે જુદા થઈ ગયા.

એ પ્રમાણે મમતારામની વાચકા અને ગણતરી ખરી પડી. જુગારની ઈશ્ટદેવી નવાં રમનારપર ને જીવાન માણસપર સદા તુષ્ટ રહે છે, તે કહેણીમાં નવલશાને દાખલો એક વધારે ઉમેરાયો. પાંચ કલાકની રમતમાં, પેટનું પાણી હાલે એટલા પણ શ્રમ વગર, નવલશા સાડત્રીસસો કમાયો તેથી એને અપાર હર્ષ લાગે એમાં નવાઈ નહોતી. એના મનથી તો જુગારની રમત પારસમણી જેવી ન્યાલ કરનારી દેખાઈ! લમ ઉપર પોતાને થયલું દેવું પતશે, વિદ્વદ્વિનોદ ચોપાનીઆમાં પોતાનો ફાળો પણ સહેલથી અપાશે, ને સાથે લાગ્યું પુષ્કળ ફાળલ રહેશે તેથી, એ તો ખુશ મીઝાજમાં અને ખુશ તરંગોમાં ગરકાવ થઈ ગયો ! મમતારામ ઉપર આ વખતે એનું અતિશે હેત દોડતું હતું. કારણ કે એ મમતારામ એને આધરો કરી નથુશેઠને બંગલે લઈ આવ્યો હતો. એના બોલથી, શીખામણથી અને મદદથી એ હીંમત ધરી આજે રમવા બેઠો હતો. તેનું પરિણામ પણ આવું મજાનું અપૂર્વ આવ્યું હતું !

નથુશેઠ એક ઓરડામાં એકલો જ સુતો હતો. બીજા ઓરડાઓમાં સોઈ પ્રમાણે બપ્પે ત્રણ ત્રણ જણ સુતા હતા. નવલશાને નથુશેઠ અને મમતારામ સિવાય બીજાની જોડે ઝાઝી ઓળખાણ ન હોવાથી, મમતારામની બેળા એક ઓરડામાં સુતો હતા; તેમાં બીજું કોઈ નહોતું. ઓરડામાં આવી મમતારામને તેના ભાગના અરાડસો તથા ધીરેલા પાંગસે મળી તેવીસસે રૂપીઆ આપવા જતાં નવલશા તેના બહુ ઓર્સોગણ થયો હોય એમ કહેવા લાગ્યો. મમતારામે કહ્યું કે મેં કંઈ ખરે-ખરો ભાગ રાખ્યો નહોતો. પણ નવલશાને હીંમત રહે માટે હું તેમ બોલ્યો હતો. એમ કહી ભાગ લેવા ના પાડી. બહુ બહુ વિનવ્યો ત્યારે મમતારામે પોતાના

આપેલા રૂપીઆ પાંચસો પાછા લીધા, એટલે નવલશા વધારે ને વધારે રાજ થયો. મમતારામે નવલશાને શીખામણ આપી કે આવતી કાલે દોડ હજાર રૂપીઆ નથુશેઠના કેશીઅર પાસે પોતાના નામના જમે કરાવવા કે આગળ ઉપર રમવાને કામ લાગે, ને બાકીના ખીસા ખરચી સારૂ રાખવા. નવલશાએ તે વાત પસંદ કીધી.

મમતારામ નવલશાના ચહેરાનો રંગ પારખ્યો જતો હતો. એને તો એમ જ લાગ્યું કે નવલશા હવે એને સોએ સો વસા વશ થઈ ગયો છે. પોતાની ઉમેદ એમ દેવે સાનુકૂળ કરી દીધી તેથી મમતારામ પણ પ્રસન્ન જ હતો. યંને જણાવે તે ઓરડામાં એક ટેબલ પાસે બહુ પ્રસન્ન મનથી બેઠા હતા. હરખના આવેશમાં નવલશાને હજી ઉંચ આવતી નહોતી. હમણાં તેની છાતી ખુલી હોય તેમ, બહુ બકબક કર્યા કરતો હતો. તેનો આવો રંગ જોઈ મમતારામ પણ તેની પાસે વધારે વાત ચલાવવાને ખુશી હોય એવી રીતે નીરાંતે બેઠા હતા. વાતને મીઠાનપર આણતાં મમતારામ બોલ્યો—“નવલશા, તમે કહો કે ના કહો, પણ ખરેખર તમે બહુ ભાગ્યશાળી છો. આજે પહેલે સપાટે તમે કંઈ જોવી તેવી જીત મેળવી નથી. તમે જોયું કેની કે ખીજાએ પણ એમ જ કહેતા હતા, કે આવી સરસી તો તેઓએ પોતાના જનમમાં જોઈ નથી. તમારો ભાગ્યોદય નહાની ઉંમરમાં વગર મહેનતે એકદમ મહોટો થશે તેમાં મને તો જરાકે શક નથી!”

પોતાના ભાગ્યોદયની વાત સાંભળી નવલશાને આનંદગિરિ મહારાજે આપવા ધારેલી સિદ્ધિની વાત યાદ આવી. જો એ સિદ્ધિએ મળે તો એનો ભાગ્યોદય એકદમ મહોટો અને વગર મહેનતે થાય, અને મમતારામનું બોલવું ખરૂં પડે, એમ એને લાગ્યું, પણ સિદ્ધિનો પ્રસંગ નીકળતાં નવલશાને તેને લગતી એક ખીજી વાત યાદ આવી. નથુશેઠને બંગલે જુગારની બે દહાડાની ધુનમાં નવલશાનું ધ્યાન એ બાબતપર ઝાઝું ખેંચાયું નહોતું. પણ હમણાં અચાનક રીતે વાત નીકળી ને નવલશાને યાદ આવ્યું, કે કેશવલાલ તેની સ્ત્રી સાથે આનંદગિરિ મહારાજની આજ્ઞાથી ધવલકૂટગિરિ તરફ જવાને નીકળી ચુક્યો હતો. પોતાની થોડી ખુદ્દિ દોડાવતાં પણ નવલશાને લાગ્યું કે આનંદગિરિ મહારાજ કેશવલાલને ત્યાં બોલાવે, તેને ખરો અર્થ તો પોતાને સિદ્ધિ મળવાના સંભવો ઓછા છે એમ સમજવો જોઈએ. નથુશેઠને ઘેર જવામાં, અને ત્યાંથી તેને બંગલે જવાની ધમાલમાં, એ એટલો મશગુલ થઈ ગયો કે કેશવલાલની વાત અત્યાર સુધી વિસારે પડી હતી. મમતારામ ઉપર પ્રભાણે બોલ્યો તેથી પાછી તે ખડી થઈ અને નવલશાને ફાળ પડી. કંઈક પોતાના મનના તર્જાનો, અને કંઈક મમતારામને જવાબ આપતો હોય એમ વિચાર કરતાં નવલશાએ કહ્યું—

“મારા ભાગ્યનો ઉદય જલદી થાય એવા ધણા સંજોગો બહુ પાસે આવ્યા હતા ને એક લેખે હજી કંઈ બચ્યું નથી. પણ, હમણું કેશવલાલ પોતાની સ્ત્રી સાથે ધવલગિરિ તરફ આનંદગિરિ મહારાજના કહેવાથી નીકળી ચુક્યો છે, તેથી મારા મનમાં હવે દગ્ગનો થાય છે કે હવે શું કરવું.”

નવલશાને આમ બોલતો સાંભળી મમતારામ ચમક્યો. કાંઈ બીજો પ્રસંગ હોત, તો નહિ પુછતો હોય તેમ આડું અવળું બોલી, નવલશાનો ભરમ લેવાને એ મથન કરતે. પરંતુ આજનો રંગ તો જુદો હતો તેથી એણે જુદી જ ઢબથી જવાબ આપ્યો—

“એ બાબત સર તમારાથી કાંઈની આગળ કંઈ બોલાઈ જશે, તો તેમાં તમારું અણુહિત છે, એમ તમે મારી આગળ અગાઉ બોલ્યા હતા ને તે મને સારી પેટે થાદ છે. માટે વળી તમે આ વાત ક્યાંથી કહાડી ! હું તો તમારી આગળ ખાસ કરીને એ વાત કહાડવા માગતો નથી. તેથી જુઓની, આટલા બધા દહાડામાં હું ફરીથી કાંઈવાર કંઈ બોલ્યો છું !”

નવલશાએ ના કહી. પણ તે દહાડામાં અને આજમાં કેટલો તફાવત પડી ગયો હતો ! વાલકેશ્વરને બંગલે જતાં આનંદશંકર એનું ધસાતું બોલ્યો હતો, તેથી નવલશાના મનપર મમતારામ વિષે કંઈ ખોટા આભાસ પડ્યો હતો. પરંતુ આજે તો પ્રત્યક્ષ દાખલાથી નવલશાની ખાતરી થઈ હતી કે મમતારામ જેવો બીજો કાંઈ માણસ તેનો ઇષ્ટ મિત્ર કે સારી સલાહ આપનાર નથી જ ! પોતાની જોડે એ પ્રમાણે ઘાડો સંબંધ કરવામાં મમતારામનું કશું હિત નહોતું, તેમ છતાં નિઃસ્વાર્થપણે એણે નથુશેઠની આગળ પોતાનું માન અને મરતબો વધાર્યો હતો. એટલું જ નહિ પણ પોતાનો ખરેખર સુહૃદ મિત્ર હોય તેમ એણે આજે નવલશાની કમાઈમાંથી અડધો ભાગ લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી હતી. માણુમાણુ આપેલા રૂપીઆ પાંચસો પાછા લીધા હતા. એટલે નવલશાને એમ જ લાગ્યું કે મમતારામને પોતાના ગુરૂ તરીકે ગણે તો તે બીલકુલ વાજબી હતું. વળી કેશવલાલ જ્યારથી ધવલગિરિ તરફ જવા નીકળ્યો, ત્યારથી નવલશાને ઓંપ લાગી હતી કે રથને મહારાજ બધી સિદ્ધિઓ એને જ આપી દે ! નવલશાને પાવડી સિવાય બીજી સિદ્ધિઓની ઝાઝી દરકાર નહોતી. પણ પોતે વાણીઆનો દીકરો તેથી સિદ્ધિ સાથે મળનારો જરૂર ઝવેરાત અને મ્હોરોનો ઢગલો એની નજર બહાર કે ર્કીમત બહાર નહોતો; કેશવલાલને તો મહારાજે બોલાવ્યો. પણ નવલશાએ પોતે શું કરવું તે બાબત એની નાંખી નજર પહોંચી નહિ. નવલશાએ જોયું કે નિર્મલદાસ એને કાંઈ રીતે મદદ આપશે નહિ. પોતાના બાપની આગળ પેટનો પડદો બોલવાની

એની હામ નહોતી. કારણ કે મુંબઈમાં ઘેર ઘેર અને છે તેમ, એવા શ્રીમંતોને ત્યાં બાપ દીકરાનો સંબંધ રનેહ અને એબલાસવાળો તો હોતો નથી. ઘેર ઘેર બાપ દીકરાનો નાતો શેઠ ગુમાસ્તા જેવો હોય છે. એક હુકમ કરે છે ને બીજો બહારના માન સાથે તે પ્રમાણે વરતે છે. આ રૂઢિ બહુ દોષવાળી છે, પણ મુંબઈમાં શેઠીઆઓના દીકરાને એ જ દબ ઉપર ઉછેરવામાં આવે છે. તેથી બાપ પાસે પેટ ખોલી સલાહ લેવાની નવલશાની હામ ચાલી નહિ. લાચારીએ પોતે દુલારામ પાસે ગયો. પણ દુલારામ તો વાત સાંભળીને, જાણે મહારાજ પાસેથી કેશવલાલે સિદ્ધિઓ ભેર જીલમથી લુટી લીધી હોયની તેમ, એ તો હાય નિસાસા નાંખવા લાગ્યો. બાપ માર્યો હોય એમ હાથકુટ કરતો, એ ન ધટે એવું કેશવલાલનું વાંકું બેલવા લાગ્યો. દુલારામને મોડેથી નવલશાએ આજે પહેલીવાર જાણ્યું, કે ભારથી બધાએ સિદ્ધિઓ જોઈ હતી, ત્યારથી જ કેશવલાલ મહારાજના પટ્ટા-વેડા કરતો હતો, ને તે જ સાંઠે તેણે મહારાજને પોતાને ઘેર બોલાવ્યા હતા. હું તો તે જ દહાડે તરત જાણી ગયો, કે આ કેશવલાલ જે મારા ને ગૌરી કાઢીના ધપ્પા ખાઈને મોટોટો થયો હતો, તે વાણીઆગત રમવા જાય છે ! એ તો નિર્મલદાસને બહુએ સમજાવ્યો, કે જો જે હોં, આ કેશવલાલ આપણે બધાને હથેલીમાં ચાંદ બતાવી સિદ્ધિઓ પચાવી પડશે ! પણ અમારું ધર જ પાધરું નહિ ત્યાં હું શું કરું ? પેલા કહે છે કેની કે ‘ધર પુટે ધર જાય’ મહારાજે સિદ્ધિઓ બધી એને આપી દીધી હશે, ને આપણે તો વા ખાતા રહ્યા. “ઓ મારા બાપરે ! પેલી સવાલક્ષ મોરનો ઢગલો હું હવે ક્યારે જોઈશ ! ને હવે મારું શું થશે !” એમ કહી દુલારામ કંમરેથી ખસી જતું ધોતિયું તાણીને ખેંચતો, અને કાછડી જ્યાં ત્યાં ખોસતો, બોરડામાં આમ તેમ રડતો કુટતો ભમવા લાગ્યો. હુંકમાં નવલશાએ જોયું કે દુલારામ પોતે જ શીકરમાં પડ્યો છે એટલે તેની પાસથી સલાહ મળવાની એણે આશા છોડી. હમણું તો એને એમ જ લાગ્યું કે ઉપર આભ અને તળે ધરતીમાં, મમતારામ સિવાય ખરી હિતની વાત કરનાર એને બીજો કોઈ નથી. તેમાં મમતારામે એણે વાત કરતાં વારવાનું કીધું ને હવે નવલશાને તેના-પર વધારે વિશ્વાસ વધ્યો. પોતાને ચર છુટ્યું હોય તેમ એ બોલ્યો—

“નહિ નહિ મમતારામ, વાત એટલી વધી પડી છે કે હવે કાઢીને કલા પાખી છુટકો નથી. તેમાં ભારથી મેં દુલારામને જોયો ને એની રડાપીટ સાંભળી, ત્યારથી હું તો એમ માનું છું કે એ સિદ્ધિઓ હવે ગઈ જ સમજવી ! જો તમારા જેવો તરત ને તરત સારી સલાહ નહિ આપે, તો એ સિદ્ધિ અને પાવડીઓ મને પાછી મળવાની નથી એમ નક્કી બાણજો.”

“ભાઈ, તમે જરા ધીરા પડો. હું તો તમારી વાત કંઈ સમજતો નથી”—
મમતારામે તેને હંડા પાડતાં કહ્યું—“પણ તમે આમ ઉશ્કેરાઈને વગર વિચારે
બોલી દેશો, ને આગળ ઉપર તમને પસ્તાવો થયો તો મને બદનામ કરશો.”

“તો માફ નસીબ ! પણ હું તમારો વાંક કહાડીશ નહિ. મેં તો દુહારામને
જોયો, ત્યારથી હું તો ખરેખર બહુ ગભરાઈ છું.”

“તમને યાદ છે, વાલકેશ્વરમાં એક બહુ પ્રતાપી મહારાજ આવ્યા છે. તેની
મેં તમને તે દહાડે વાત કીધી હતી. માટે ચલોની, કાલે અથવા હવે સવાર તો
પડી ચુકી છે માટે આજે, આપણે એની પાસે જઈશું ને એની સલાહ લઈશું.
મારી આગળ વાત કરવાથી ફાયદો શું ! માટે સાહેબ જરા ધીરા પડો.”

“હા, એ મહારાજની વાત તો મને યાદ રહી નહિ. આપણે જરૂર જઈશું.
પણ એકને કહો કે બેને કહો તેમાં ઝાઝો ફેર પડતો નથી. વળી મહારાજને અને
મારે બોળખાણ નથી, તમે તો મારા સુખમાં સુખ માનનારા છો એમ મારી
પુરેપુરી ખાતરી થઈ છે. તમારાથી હવે મને કાંઈ વાતે પડદો હોય તો કેની ! તમે
બધું સાંભળી લ્યો, ને તમે એમ કહેશો તો આપણે મહારાજનેએ મળશું.”

મમતારામ લાચારીએ બધું સાંભળતો હોય તેમ મ્હોં કરી બેઠો. એની છાતી
કેવી ધબ્ ધબ્ થતી હતી તે તો એનું મન જાણતું હતું, એના ચહેરાપર તો કશું
દેખાતું નહોતું તેથી નવલશા છેતરાયો. વળી મમતારામે મમરો મુકતાં કહ્યું—“જો
જો નવલશા, હું તો તમે કહો છો તેથી બધું સાંભળું છું. હું તો તમને વાજબી
અને ઘટારતજ સલાહ આપીશ. પણ હું તમને એ હાથ જોડીને કહું છું કે પાછ-
ળથી તમે જ કહેશો, કે મને મમતારામે બોળવ્યો ને મેં બધું લખી દીધું.”

તમે મારો સ્વભાવ જાણતા નથી તેથી એમ કહો છો, બાકી હું તો જ્યાં
વળ્યો ત્યાં પુરો જ વળ્યો સમજવો. હું તો એમ ધાડું છું કે મહારાજે ચાડી
ખાવાની ના કહી છે; કાંઈની સલાહ લેવાની ના કહી હતી નહિ. એમ કહી
મમતારામની આગળ નવલશાએ આનંદગિરિ મહારાજ, એના બાપને કેવી રીતે
મળ્યા, ને પોતાને અને બધાને શું શું અને કેવી રીતે યોગદર્શન દેખાવું, તે તમામ
હકીકત યથાશક્તિ કહી દેખાડી. ધર્મની વહારે ધારો તો પામશો, તેની સમજૂતી
ને બીજી શીખામણ મહારાજે શી શી આપી હતી, તે નવલશાને યાદ રહી હતી
તેટલી કહી દેખાડી. શ્રીવિધાનંદ મહારાજની સન્મુખ જે પાવડી પડેલી હતી તેના
ઘાટનાં અને દેખાવનાં નવલશાએ અતિશે વખાણ કીધાં, ને તે ઉપરથી પોતે
તેના જેવીજ પાવડીઓ કરાવી એમ પણ કહ્યું.

ઘડીઆળમાં ચારનો ટકારો થયો તો પણ નવલશાનું વૃત્તાંત એટલું અદ્ભુત

અને રસીલું હતું કે મમતારામે તક્ષીન થઈને સાંભળ્યા કીધું! બંનેમાંથી કોઈને ચાર વાગ્યા છતાં પણ સુષ્ક જવાનો કે વાત બંધ કરવાનો વિચાર આવ્યો જ નહિ!

નવલક્ષ્મીએ બોલવું શરૂ રાખ્યું કે પાવડી કરાવ્યા પછી મને શંકા થઈ કે સિદ્ધિ મળવા પહેલાં મારાથી પાવડી પહેરાય કે નહિ. જે કે હમણાં હમણાં મન ન રહેવાથી ઘરમાં હું પાવડીઓ પહેરું છું, પણ એજ બાબત, આનંદગિરિ મહારાજ કેશવલાલને ત્યાં આવ્યા છે એમ મારા જાણવામાં આવ્યાથી, હું ત્યાં ખુલાસો પુછવા ગયો હતો, પણ મહારાજ તો ત્યાંથી પધારી ગયા હતા.

“કેશવલાલ અને નિર્મલદાસ આગળ તો તમે એમ બોલ્યા કે”—મમતા-રામથી વાતની રસાકસીમાં વગર વિચારે બોલાઈ જવાયું—“સિદ્ધિ મળવા પહેલાં તમારાથી પાવડી પહેરાય કે નહિ. તેનો અરથ હવે હું સમજ્યો.”

“હા, તમે એ માફ બોલવું સાંભળ્યું હતું કે શું”—નવલક્ષ્મીએ પુછ્યું.

“હું દાદરે મારા વિચારમાં ચાલ્યો આવતો હતો, ને તમે મહોટો ધાંટો પાડી બોલતા હતા, તેથી એટલું એજ વાક્ય મારે કાને પડી ગયું!”

“કંઈ શીકર નહિ. તેમાં કંઈ મહોટી વાત નહોતી. પણ બોલો ત્યારે હવે મારે શું કરવું? કેશવલાલ તો મહારાજ પાસે જવાને નીકળી ચુક્યો છે, ને તે પણ પોતાની બેરીને સાથે લઈને!”

‘બેરીને સાથે લઈને’ એ બોલ સાંભળી મમતારામના મનમાં એક નવોજ છુટો ઉભો થયો. પોતાના ઓઠ દાબતો અને વેર વાળતો હોય, તેમ એ એકદમ ખુરશી પરથી ઉભો થયો. બહુ વિચાર કરતો હોય, અથવા નવલક્ષ્મી ત્યાં હોયજ નહિ તેમ, ઓરડામાં આમતેમ જોરસામાં ચાલવા લાગ્યો. પોતાની ચેષ્ટા નવલક્ષ્મી જોય છે એવો વિચાર આવતાં એ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. મનનો આવેશ મનમાં સમાવતાં પાછો શાંત બની, કશું નહિ બન્યું હોય તેવું મ્હોં કરતો, એ ખુરશી-પર બેઠો. તેના એવા ચાળા જેઠ નવલક્ષ્મી વિરમય પામતો તેની સામું જોયા કરતો હતો, તેથી એણે હસતાં હસતાં કહ્યું—

“તમને શું સલાહ આપવી તેનો હું વિચાર કરતો હતો. હું જ્યારે બહુ ગુંચવાડામાં આવી જાઉં છું ત્યારે મારાથી એવા ચાળા થઈ જાય છે, ને જ્યારે આમ તેમ ફરું છું ત્યારેજ હું પાછો શાંત થાઉં છું”—પણ મમતારામે વાત ફેરવતાં પુછ્યું—“કેશવલાલ ધવલગિરિ તરફ જાય છે એમ તમે કેમ જાણ્યું.”

“મારા બાપની પાસે મહારાજની આજ્ઞાથી બેરી સાથે એ ધવલકૂટ જાય છે એમ એ કહેવાને આવ્યો હતો. કેશવલાલને મારા બાપની પાસે આવીને કહેવાનું શું કારણ તે તો હું જાણતો નથી. તે વખતે ભોગજોગે હું ત્યાંથી ચાલ્યો.

જતો હતો, ને આનંદગિરિ મહારાજનું નામ સાંભળી, એક ખુણે ઊભા રહીને મેં એ સમજું સાંભળી લીધું !

“મહારાજે શું મુંબઈ આવીને એને ત્યાં આવવાનું કહ્યું”—મમતારામે પુછ્યું.

“અરે ના, એ તો હું તમને કહેતાં જુલો જાઉં છું. કેશવલાલ કહેતો હતો કે એને બે વાર સ્વપ્નમાં આવીને મહારાજે આજ્ઞા કીધી, પણ એણે ઝાઝી પત કીધી નહિ. પણ જ્યારે એક દહાડો એ સવારના ઉઠીને દાતણ કરતો હતો ત્યારે, જે વખતે મહારાજનો સાદ સાંભળી રજતપુરમાં મળેલા મહાજનમાં બાપણ કરવું છોડી દઈ એ બાગી ગયો હતો તે જ સાદમાં, આનંદગિરિ મહારાજે એને ધવલગિરિ તરફ જવાનો હુકમ આપ્યો, એટલે કેશવલાલની ખાતરી થઈ !

“હું કહેતો નહોતો”—મમતારામે અધીરા પડીને કહ્યું કે—“રજતપુરમાં બાપણ કરતાં કેશવલાલ નહાસી ગયો તેમાં કંઈ ને કંઈ ભરમ હશે, ને આખરે મારી તે અટકળ ખરી પડી છે ! મને આનંદશંકરે વાત કીધી ને મને તરત વહેમ થયો કે એમાં કંઈ ભરમ છે !”

“તમારું નામ લઈને આનંદશંકર મારી આગળ એવું કંઈ કહેતો હતો ખરો”—નવલશાએ જવાબ આપ્યો—“પણ કેશવલાલ મહાજનના બાપણમાંથી નહાસી ગયો તેમાં કંઈ ભરમ હશે, એમ માનવાને તે વખતે મારી પાસે કંઈ કારણ નહોતું.”

“કારણ તો શું હોય”—મમતારામે કહ્યું—“એ તો બાઈ, અક્કલથી ખોદા પીછાનવાના છે. પણ એ વાત રહેવા દો. મહારાજે એને બીજવાર અદરશ રહીને સાદ કરી આજ્ઞા કીધી, તેપરથી તો આનંદગિરિ મહારાજનો એ માનીતો થયો છે એમ માનવાને કારણ મળે છે. પણ મને બધું કહો, કેશવલાલે બીજા શું શું વાતો કીધી ને તમારા બાપે શું જવાબ આપ્યો ?”

“મારા બાપ તો બધું સાંભળી રહ્યા ને કહ્યું કે બાઈ, આનંદગિરિ મહારાજ બહુ ચમત્કારી છે. એટલે તને બોલાવે તો તે વાત બને તેવી છે. માટે જો વને તેનો હુકમ હોય તો તું બલે, તારી સ્ત્રી જોડે જા. મમતારામ, વાર તમે કંઈ અટકળ કરી શકો છો કે મહારાજે કેશવલાલને જા સાડ બોલાવ્યો હશે ? દુહારામ તો કહે છે કે સિદ્ધિઓ આપવાને માટે જ.”

“એમ્મ હોય; તમારું જ્ઞાન એવું અલૌકિક છે કે કોઈ વાતની ના પડાય નહિ”—મમતારામે વિચાર દોડાવતાં, કંઈ ગમ નહિ પડવાથી જવાબ આપ્યો—“પણ તમે કોઈ પણ રીતે નાસીપાસ થતા નહિ. જ્યાંસુધી મહારાજે એને સિદ્ધિ આપી દીધી છે તેવી આપણી ખાતરી થાય નહિ, ત્યાંસુધી આપણે આપણું નસીબ અજમાવી જોવું, ને જુદીને કામે લગાડી હીંમત ધરી રાખવી, કારણ કે ‘હીંમતે ખોદા મદદ છે.’”

“પણ ત્યારે મમતારામ, આપણે તો અહીં બેઠા હવા ખાઇએ છઇએ ને મહારાજ એને સિદ્ધિઓ આપી દેશે તો !”

“આપી દેશે તો તેમાં તમારું કે મારું કંઈ ચલણુ છે ? પણ તમે ધીરા પડો. જો કેઈ સાધારણ સાંસારિક વિષય હોત તો હું તમને તુરત તુરત ખરી સલાહ આપવાને શક્તિમાન થતે. પણ તમારો વિષય તો એવો લોકાત્તર છે કે મારી બુદ્ધિને હાલ તુરત તો કશો ઉપાય જડતો નથી. હમણું પાંચ વાગ્યાની તૈયારી થઈ છે. જીઓની, આસપાસ પહો ફાટયું હોય એમ જણાઈ આવે છે. આપણે જીગર રમવાની જોમમાં, અને સારી રાત જાગવાથી થાકીને લેણપોણ જેવા થઈ ગયા છઇએ; માટે હવે આપણે બે ઘડી આશાએશ લેવાની ખરેખરી જરૂર છે. હજી શું જતું રહ્યું છે ? હું છું, પેલા રવિમર્દન મહારાજ છે, તે જોઇએ શું કહે છે. પછી આપણે જે કરવું ઘટારત હશે તે કરશું. માટે હમણાં તો તમે પ્રભુપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને નિશ્ચિત સુઓ. હું પણ સુષ્ણ કરીશ તો મારી બુદ્ધિ પણ તમને મદદ કરવાને તૈયાર બનશે. આજે બપોરના અહીંથી જામી કરી પરવારીને નીરાંતે મહારાજ પાસે જઇશું. માટે હવે તમે નીરાંતે એક બે ઉંઘ કહાડો.

નવલશા એક ઠેકાણે જઇને સુતો. જીગરના જોમમાં અને સારી રાતના જાગરણથી એ ખરેખર થાકી ગયો હતો, તેથી સુતો ને થોડીવારમાં એ ભર નિદ્રામાં પડ્યો. મમતારામને પણ થાક તો ચહાઓ હતો, પણ નવલશાની અપૂર્વ વાતનું સ્મરણ કરતાં, અને સારી રાતનો ઉજાગરો છતાં, ખીલકુલ ઉંઘ આવી નહિ. વિચારમાં અને વિચારમાં મમતારામની બુદ્ધિ તો એવી જડસુ થઈ ગઈ, કે એને એમ બનવું સહેલ લાગ્યું, કે જો પોતે નવલશાને લઇને ધવલકૂટગિરિ તરફ જાય, અને આનંદગિરિ મહારાજને નવલશાની વતી સમજાવે, તો તે મહારાજ કેશવલાલને બદલે નવલશાને સિદ્ધિ આપવાને ઝાઝી આનાકાની કે હક કરશે નહિ ! કારણ કે કોને આપવી તેની જોડે એ મહારાજને ઝાઝી લેવા દેવા ન હોવી જોઇએ. વળી એ પ્રમાણે જડસુ જેવા વિચાર કરવામાં મમતારામ એક ખીળ કારણથી દોરવાઈ ગયો. કેશવલાલ પોતાની ઐરી જોડે ગયો છે, તેથી મમતારામને ધાર્યું કે કદાચ તે અને કેશવલાલ ધવલગિરિ તરફ એકઠા થાય તો થાય. તેમ બને તો કેશવલાલને અટ્ટપટ્ટ સમજાવી, તેની ઐરીથી નોખો કરવો કંઈ મુશ્કેલ વાત નહોતી. તે પછી ગુલાબવહુને એવા નિર્જન સ્થાનમાં પોતાના સપાટામાં સપડાવી કેશવલાલપર એને જે જન્મો જન્મનું વેર વાધું હતું, તેનો ખંગ વાળી દેવાય તો કેવું સારું ! નવલશા મારી સાથે હશે, પણ નવલશાને તો હું જેમ નચાવીશ તેમ નાચશે. એ હશે તેથી તો મારી બુક્તિ પ્રમાણે અમલ કરવામાં વિઘ્ન કરતાં મને

સામે એક સાધનરૂપ વધારે થઈ પડશે ! પણ ધવલગિરિથી હું બીલકુલ વાંકિદ્વાર નથી. ત્યાં મારે એક તો આનંદગિરિ મહારાજને કંઈનું કંઈ સમજાવી વશ કરી લેવા છે એટલું જ નહિ, પણ કેશવલાલ ત્યાં હોય તો તેને મારે ખાસ કરીને મળવું છે. તેને અને તેની યૈરીને સપડાવવાં પણ ખરાં ! તો જ મમતારામ, તારી તે દહાડે જે ફળેલી થઈ હતી તેના ખરો બદલો વળશે ! સારે જ તારો બેડો પાર પડશે ! રાંડ કાળીપર હજી મને વેર વરસી રહ્યું છે. પણ ધવલગિરિમાં ગુલાબવહુ મારા સપાટામાં આવે તો બધાં ઉપર માફ વેર ખરેખરે વળી રહે; પણ ધવલગિરિનો કાંઈ ભોમીઓ મળે તો કેવું સાફ ! પેલો રવિમર્દન તે તરફ બહુ ભમેલો છે, ને આનંદગિરિ મહારાજ એને મળ્યા હતા ને કલગુમમાં પણ સિદ્ધિઓ મળે છે એમ તેને કહેલું હતું. એ વાત એક દહાડો રવિમર્દન મારી આગળ કરતો હતો, માટે એ સાથે આવે તો ખરો તાલ આવી જાય. એને હું સમજાવીશ ને એ મને ના તો નહિ કહે. પણ કોણ જાણે, એને જ હમણાં મુંબઈમાં સારો તડાકો પડે છે તેથી ના કહે તો ? તો શું, આટલું તો નક્કી કે મારે નવલશાને લખને ધવલગિરિ તો જવું ને ત્યાં રંગ જોઈને વરતવું. એ તો યા હોમ કરીને પચા પાખી ફતેહ મળે છે ! જે કેશવલાલ ને ગુલાબવહુને સપડાવવાનો આવો સારો લાગ હું ગુમાવી દઉં, તો ફરીથી આલું ધવલગિરિ જેવું નિર્જન સ્થાન મને ક્યાં મળવાનું હતું; માટે એ તો યા હોમ ઝંપલાવી પડવું એમાં જ સાર છે !

પ્રભુની શી લીલા છે કે માણસ જાણે છે ને ઠોકર ખાય છે ! માણસ બહુ બહુ વિચાર કરે છે, બધી વાત મનમાં ઘટાવે છે, ને પછી ગર્વ લે છે કે હું મારી અક્કલ દોડાવી બહુ ચેતીને ચાલું છું, એટલે હવે કંઈ જોખમ નથી. પણ મૂઠ જાણતો નથી કે જે ભુદ્ધિને જોરે તે કુદે છે, તે ભુદ્ધિ કાંઈ અવર્ણનીય રીતે કામ કોષાદિથી કલુષ થઈ ગયલી હોય છે ! વિચારમાં અને વિચારમાં મમતારામને પુરી ઉધે આવી નહિ. જે થોડી ધણી નિદ્રા આવી તે અસંબદ્ધ અને વિકરાલ સ્વપ્ના આવવાથી સ્પષ્ટિત થઈ ગઈ. એમ એક બે વાર ભડકીને જાગ્યા પછી, મમતારામે હવે તે દિવસને માટે સુવાની આશા છોડી અને ઝટ ઉઠીને જગૃત થયો. હજી એના થાક ઉતર્યો નહોતો; પણ સિદ્ધિનો અને ગુલાબવહુનો વિચાર કરતાં એના દીલમાં એક જાતનું જેમ આવ્યું.

દશ અગ્યાર વાગે નથુશેઠની મિત્ર મંડળી જમી કરીને વિખેરાઈ ગઈ. નથુ-શેઠ બે ઘોડાની ગાડી હાંકતો શહેરમાં પોતાને ઘેર આવ્યો. મમતારામે કહ્યું કે મને અને નવલશાને હજી થાક ઉતર્યો નથી, માટે બરાબર આશાએશ લખને અમે સાંજના ગામમાં આવશું. બપોરના નવલશાએ તો લેટી જવાનું ધાર્યું. પણ મમતા-

રામે મહારાજ પાસે બરોબર એક વાગે જવાની જરૂર જણાવી ને નાચારીએ નવલશાએ ઉઠવાનું માંડી વાળ્યું.

એક વાગે બંને જણા રવિમર્દનના એકાંત ચોરડામાં મહારાજની આગળ જઈ નમસ્કાર કરી તેની સન્મુખ બેઠા. નવલશાએ પગે લાગી માથેથી પાંદડી ઉતારી. મમતારામે નવલશાનાં વખાણુ કરી મહારાજ આગળ તેની ઓળખાણુ પાડી. મહારાજને નવલશાની વધારે ઓળખાણુ પડે એવા ધરાદાથી મમતારામે આંખને ધસારો કરી જણાવ્યું, કે તેની આગળ જે દુલારામ કરીને કાંઈ આવે છે તે અને આ નવલશા પિતરાઈ ભાઈ થાય છે. એટલે રવિમર્દન સાવધ થઈ બંને જોડે હસીને વાત કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૭૦ મું

પગની પાનીએ પણ ભાગ્ય લખેલું છે પણ પારખનાર કોણ ?

વાણીઆ વહોરા વજ્રનરા, ધોતીઈ ઢીલું ધરનારા;

અધીસા સુખમાં ને દુઃખમાં, રામને જે ગણતા સુખમાં. (નવીન કવિતા.)

“મહારાજ, આ નવલશા જે કે ઉમરે નહાતો છે પણ સર્વ વાતે કુશળ અને બુદ્ધિના મહિમાવાળો છે. આપણામાં મ્લોક છે કે તેજસાં હિ ન વયઃ પ્રતીક્ષ્યતે અને શુભાઃ પૂજાસ્થાનં શુભિષુ ન ચ ભિંગં ન ચ વયઃ તે એને આપાદ લાગુ પડે છે. હું આપને શું વાત કહું, મારો એ પરમ અને ઇષ્ટ મિત્ર છે. વળી જન્મથી સારાં કર્મોના સંચે લઈને અવતરેલો છે. એના ભાગ્યનો ઉદય બહુ જલદી થવાનો છે. પણ એને કેટલીક બાબતસર આપનો ખુલાસો પુછવો છે, તે જો આપ કૃપા કરીને કરશો તો એના ભાગ્યનો ઉદય ધારવા કરતાં પણ વધારે જલદી થશે. વાર, એને હાથે હજારો ગરીબ શુરબાઓ પોષારો. માટે આપ સશક્ત જે સલાહ ઉચિત લાગે તે આપશો.” એટલું બોલી મમતારામ શાંત થયો. ન્યારથી મમતારામ નવલશાના ગુણાનુવાદ કરતો હતો, સારથી તેના સામું આંખો ટીકી ટીકીને, તેનું ભાગ્ય વાંચતો હોય તેમ, તેના કપાળ સામું રવિમર્દને જોયાં શીલું. મમતારામનું બોલતું બંધ થયા પછી, પોતાની આંખળીના વેદ ગણવા લાગ્યો. વચમાં વચમાં નવલશાનું કપાળ ધારી ધારીને જોવા લાગ્યો. પછી જાણે બધો હીસાબ એના આંગળીના વેદપર આવી ગયો હોવાની, તેમ પ્રસન્ન થઈ એણે મમતારામને કહ્યું—

“ભાઈ મમતારામ, તમે આ ભાઈનાં વખાણુ આટલાં નહિ શીધાં હોત, તોપણ હું તો જાણી જતે કે આ માણસ કેટલો ભાગ્યશાળી છે ! એનું કપાળ જ”-

એમ બાલી રવિમર્દન પાછું એનું કપાળ જોવા લાગ્યો—“પણ રહો—હું તમને આજે એક ખરેખરો ચમત્કાર બતાવી દઉં છું. દરેક માણસનું નસીબ કંઈ તેના કપાળપર જ લખેલું હોતું નથી ! પણ તેના દરેક અવયવે અવયવે અને ચામડીમાં જેટલાં છિદ્ર છે તેમાંએ, લખેલું હોય છે. પણ કોઈ પારખનાર જોઈએ ! મુખ્યત્વે કરીને પગને તળીએ લખેલું હોય છે. માટે હું એનું કપાળ નહિ, પણ પગના તળીઆનાં ચિન્હો જોઈ એનું ભાગ્ય વાંચી શકીશ ! પગનું દેવત જોનારા કોઈ થોડાક જ હશે. મને તો શ્રીગણપતિની પ્રસાદી છે તેથી હું કંઈ થોડું ધણું જાણું છું, બહુ નહિ.”

“અરે મહારાજ” —મમતારાએ કહ્યું—“આપ તો સર્વ વાતે સમર્થ છો તે એમ લીલાને સાર બોલો છો, બાકી આપ તો એક અવતારી પુરુષ છો. કપાળે કપાળે ભાગ્ય લખ્યું છે, એમ તો મેં ધણીવાર સાંભળ્યું છે, પણ પગે પગે પણ ભાગ્ય લખેલું હોય છે, તે તો હું આજે જ સાંભળું છું !”

“ભાઈ, તમે એટલા કાચા છો, બાકી પગને તમે સમજો છો શું ! પગમાં તો વિષ્ણુ દેવતાએ ખાસ વાસ કરીધો છે, ને તમે જાણતા તો હશે કે વિષ્ણુ તો સાત્વિક દેવ હોવાથી બધા દેવોમાં ઉત્તમ છે.”

“હા, મહારાજ, એ વાત ખરી.”

“એ વિષ્ણુ દેવ સૌના પગમાં સરખી રીતે વાસો કરતા નથી, પણ સૌ સૌના ભાગ્યાનુસાર થોડે કે ઘણે અંશે વસેલા હોય છે !” એટલું કહી રવિમર્દને નવલશાનો પગ જોવાની ઇચ્છા દેખાડી. મહારાજને મ્હોડે પગનો મહિમા સાંભળીને નવલશા ખુશ થઈ ગયો હતો. તેણે રાજ ચતાં ચતાં પોતાના પગનું તળિયું મહારાજને જણાવ્યું એમ પગ લાંબો કરીધો. કહેવાની જરૂર નથી કે નવલશાના પગ તેના હમેશના રાખેતા પ્રમાણે ધોઇને અને સ્થોઇને બહુ સ્વચ્છ કરેલા હતા. નખો પણ ધસાર્ધ ધસાઇને ચકચકતા લાગતા, ને કોઈ ટેકાણે કે ખુણે, કે નખ અને ચાંમડીના સાંધાઓમાં, મેલ જેવું નહોતું. મહારાજે થોડીવાર તેના પગને નિર્ધારીને જોયા કરીયા પછી કહ્યું કે—

“આ ભાઇના કપાળપરથી જે અટકળ મેં બાંધી છે, તે તેનો પગ જોતાં મારા મનથી તો ખરી પડે છે. એના પગમાં વિષ્ણુ દેવતા પુરે અંશે વાસ કરીને વસેલા છે. તેથી કરીને હું કહી શકું છું કે નહાનપણથી એને પોતાના પગને જતનથી સ્વચ્છ રાખવાની અને તેને સજાગરવાની દેવ હોવી જોઈએ.”

“હા મહારાજ, બરાબર એમ જ છે” —નવલશાએ રાજ ચઇને કહ્યું.

“ઉભા રહો નવલશા” —મમતારાએ કહ્યું—“તમે ઉતાવળ નહિ કરો, મને જરાક શક જાય છે. મહારાજ, પગને સજાગરવા તે શું ?”

“પગને સજીગારવા એટલે કંઈ ઘેરીની પેઠે કરડા કે કડાંઓ પહેરવાથી જ સજીગારાતા નથી, પણ બીજી ઘણી રીતે પણ તેમ થઈ શકે છે. નસીબ જોવાના દરેક કામમાં કુળ, જાતિ અને દેશનો વિચાર કરીને જવાબ આપવાનો છે. પરં વિચાર્યા: કુલજાતિદેશા: એટલે હાલના સમાને અનુસરીને હું કહી શકું છું કે આ નવલજ્ઞાને પોતાના પગ સારાં સારાં મોજાંઓથી અને જોડાથી સજીગારી સુરક્ષિત રાખવાની ટેવ નહાનપણથી જ હોવી જોઈએ !”

“આખાદ મહારાજ, તમારું કહેવું આખાદ મળતું આવે છે ! સારા સારા વિલાયતી તરેહ તરેહવારના જોડા પહેરવાનો મને મારી સમજણી ઉંમર થઈ તે પહેલાંથી શોખ હતો. વિષ્ણુ દેવતા પગમાં વસે છે એ તો હું જાણતો જ હતો. ઘણે અંશે વિષ્ણુ દેવતા પગમાં વાસો કરે છે ને તેથી કરીને મને સારા સારા વિલાયતી જોડા પહેરવાનો શોખ છે, એ તો મેં આપના કહેવાથી આજે જ જાણ્યું ! પણ હમણાં હમણાં મને પાવડીઓપર પણ—અમને કાંઈ સાધુએ ચમત્કાર બતાવ્યો ત્યારથી—અતિશે શોખ વધ્યો છે !”

“બચ્ચા, એ સાધુએ તમને શા ચમત્કાર બતાવ્યો ? હમણાં હમણાં તો જ્યાં ત્યાં સત્યયુગની પાંખી કલિયુગમાં બેઠેલી જણાય છે. એટલે જ્યાં ત્યાં હું તો ચમત્કાર ને ચમત્કાર જ જોયા અને સાંભળ્યા કંઈ છું. પેલો દુલારામ પણ મારી આગળ આવીને પાંચ સિદ્ધિઓ, અને કાંઈ આનંદગિરિ મહારાજના ચમત્કારની કથા કરતો હતો. તેની અને તારી વાત એક તો નથી કે ?”

“હા મહારાજ, મેં અને એણે એક વખતે એક ઠેકાણે એક સરખો જ ચમત્કાર જોયો હતો ! પણ જોયું મમતારામ, જ્યારે દુલારામે આ મહારાજ આગળ સિદ્ધિની વાત કરી દીધી છે, તો મેં તમારી આગળ વાત કીધી તેમાં શું જોડું કીધું ? ચલો, એ તો બહુ સાફ થયું. આનંદગિરિ મહારાજ મને ઠપકા આપશે તો મારે કહેવાને ચાલશે કે મારા સંઘમાં દુલારામ પણ બળેલો છે. પણ હવે તમે બધી વાત જાણો છો તો મને કહો, કે હવે મારે એ સિદ્ધિઓ પામવાને માટે શું કરવું. હમણાં કેશવલાલને મહારાજે પોતાની પાસે બોલાવ્યો છે. દુલારામ તો એમજ માને છે કે બસ, મહારાજે એને સિદ્ધિઓ આપી દીધી ! માટે હું તમારી સલાહ પુછવા આવ્યો છું.”

મમતારામને ચટપટી થઈ કે રખેને રવિમર્દન કંધનું કંઈ બોલી નાંખે, તેથી મહારાજને સૂચના આપતો એ બોલ્યો—

“નવલજ્ઞા, તમે બધું મહારાજને સમજણ પડે એમ કહી સંભળાવો. તમે શી બાબતસર અને શી સલાહ માગો છો ? બીજા બધા આવીને મહારાજની પાસ

પ્રશ્ન મુકાવે છે તેવી કંઈ તમારી વાત નથી. આ તો કંઈ એર વાત છે, તે એકદમ મહારાજ કેમ સલાહ આપી શકે !”

“હા ભાઈ”—રવિમર્દન મમતારામને અનુસરતું બોલ્યો—“મને દુલારામે જે કહ્યું તે તો ખરેખર કંઈ અપૂર્વ છે. જો કે અમે સાધુલોક એક બીજાના કામમાં આડે આવતા નથી. વળી તમારા આનંદગિરિ મહારાજ તો એક લેખે મારા ગુરુ જેવા છે, કારણ કે એની પાસથી મને પણ થોડો ધણો ઉપદેશ મળેલો છે; તોપણ તમે બહુ ભાગ્યશાળી જણાઓ છો ને મમતારામભાઈ તમારે માટે બે બોલ સારા બોલેલા છે, ને મારે માથે રામગણપતિ બીરાજે છે. હું તેમને પુછીને ઘટતું કહીશ પણ તમારે પુછવું છે શું તે મને કહો ?”

નવલશાએ આનંદગિરિ મહારાજની સિદ્ધિની બધી વાત અથથી તે ધૃતિ સુધી પાછી કહી સંભળાવી. મહારાજે સિદ્ધિ પામવાને માટે જે ઉપદેશ ધર્મની વહારે ધાવાનો દર્શાવ્યો હતો તેનું પણ થોડુંક વર્ણન કીધું. મહારાજ કેશવલાલને સિદ્ધિ ન આપતાં પોતાને આપે તે સારૂ, અને હવે કેવી રીતે આનંદગિરિને રાજી રાખવા તે સારૂ રવિમર્દનને એ વિનવવા લાગ્યો. કોઈને વાત ન કરવાનો મહારાજનો હુકમ છતાં એણે રવિમર્દન અને મમતારામ આગળ વાત કરી, તેથી કંઈ હરકત તો નહિ થાય એમ પુછ્યું.

“હું પણ નવલશાને એમ જ કહેતો હતો કે”—મમતારામ બોલ્યો—“મહારાજનો ઉદ્દેશ સાધારણ લોકોની આગળ વાત ન કરવાનો હશે. કંઈ તમારા જેવા આગળથી સલાહ લેવામાં બાધ આવે એવો તો નજ હોવો જોઈએ. હવે મહારાજ, તમે બધું સમજ્યા હશે. માટે નીરાંતે બધો તોલ કરી અમારે શું કર્તવ્ય છે તે કહેજો. કંઈ ઉતાવળ નથી, તથાપિ કેશવલાલ જે વખત જાય છે તેમાં ધવલગિરિ તરફ પહોંચી ગયો હશે. માટે આ કામ તાકીદે કરવાનું પણ છે ખરૂં. આપ કહો તો અમે કાલે આવીએ, આપ કહો તો પરમ દહાડે.”

“તમારે જોઈએ ત્યારે આવજો, હું જવાળ આપીશ.”

“ચાલો નવલશા, આપણે હવે જઈએ, ગામમાં જવાને મોડું થઈ જશે.” મમતારામે કહ્યું—“તમારે કંઈ બીજું પુછવું કરવું છે ?”

“અરે હા”—નવલશાએ ઉઠતાં ઉઠતાં કહ્યું—“એક વાત તો ખરા મુદ્દાની પુછવાની રહી જાય છે ને ! મહારાજ તમે જાણતા તો હશે કે પાંચ સિદ્ધિઓમાં એક સિદ્ધિ તો પાવડીની છે. હવે વિદ્વાનંદ મહારાજની પાવડીઓ મેં જોઈ તેવી મારે પહેરવાને સારૂ મેં કરાવી છે, પણ મને એક શંકા થાય છે કે એ સિદ્ધિઓ મળ્યા પહેલાં મારાથી પાવડી પહેરાય કે નહિ ? હમણાં જો કે શંકાને દૂર નાંખી,

માફ મન ન રહેવાથી હું પાવડી પહેરું છું ખરો, તોપણ તેમાં કંઈ ખોટું તો નથી કરતો કેની ?”

“ના એમાં કંઈ ઝાઝીબીસાત નથી”—રવિમર્દને મોઢમ રીતે જવાબ આપ્યો.

“મારો પણ એવો જ વિચાર છે કે”—મમતારાએ ટેકા આપ્યો—“એમાં તમને કાંઈ પણ રીતે બાધ નથી. કારણ કે તમે પહેરો છો તે પાવડીમાં કંઈ સિદ્ધિ થોડી છે.”

બંને જણા મહારાજને પગે લાગી જવા નીકળ્યા. એવામાં ત્યાં દુલારામ આવી પહોંચ્યો.

આ વખતે દુલારામનું મ્હોડું, જાણે કાંઈનો ખખરો કરતો હોય અથવા લોકોને આવ્યો હોય, તેવું થઈ ગયું હતું. મૂળથી એ વાણીઆભાષિ જેવો તો હતો જ. તેમાં જ્યારથી નવલશાને મ્હોડેથી કેશવલાલ ધવલગિરિ ગયો છે એમ એણે સાંભળ્યું ત્યારથી તો જાણે એની ગાંડ તળેની મુડી કાઢી હરી ગયું હોયની, તેમ એ હામનિસાસા નાંખી પુર ખાતો કે ઉંધતો નહોતો. સિદ્ધિએનું નામ લઈ, સવા લાખ મહારના અને ઝવેરાતના ઢગલાને યાદ કરી કરી, રોતો હોયની તેવા ચાળા કર્યા કરતો હતો. ગઈ રાતના તળાઈમાં તરફડીઆં મારતાં રવિમર્દને મળવાનું એને સુણ આવ્યું તેથી આજે અહીં આવ્યો હતો.

પોતાની આગળ લાહેરી કરતો, રવિમર્દને મહારાજની ખાતમી મેળવવા જે દુલારામ આવ્યો હતો તે દુલારામ આજે કેટલો ફેરવાઈ ગયો હતો, એમ મમતારામને પણ એના હાલ હવાલ, વેષ, અને રડતી સુરત જોઈને લાગ્યું. તે વખતે લહેરકીભાઈની માફક બદીઆન અને ડગલાના ખેસ છુટા મુકીને, બંને હાથથી હસેસા મારતો હોય તેમ, ડગલાના છોડાઓને ફર ફર કરતો હસતે મ્હોડે દુલારામ ચાલ્યો આવતો હતો. આજે તો બદીઆન અને ડગલાની ખેસો દુલારામે બાંધી દીધી હતી. એટલે એના મળાની હીરાકંડી પણ જણાતી નહોતી. બંને હાથે પંખવા થયો હોય તેમ ખભા આમળથી સીધા લગડ લગડ થતા હતા. તે વખતે પાંચડી ફાંકડી રીતે માથાની એક બાજુ નમેલી હતી. આજે દુલારામે કપાળની સિદ્ધિ લીટીએ પાંચડી પહેરી હતી. આજે પણ એના મ્હોંમાં પાનનેા ડુબો હતો ખરો, ને પીચકારીઓ મારવાથી ઓઠ અને હડપચી ખરડાયલાં હતાં ખરાં; તોપણ આજે તો, એ પાનને ચોરી છુપાઈથી બચ્ચલ આવતો હતો. કંમરેથી એ સાવ ઢીલો થઈ ગયો હોય અને ટાંટીઆમાં જોર ન રહ્યું હોય તેમ, ઢગલો થઈ જઈને નીચી મુડી કરી અને ખભા ઉંચા ચઢાવી, ચાલ્યો આવતો હતો. મમતારામને અને નવલશાને જોઈને એ કંઈક અમકયો ને મમતારામ સાથે વાત

કરતો ઉભો રહ્યો. એના મનના વિચારોનો જવાબ આપતો હોય એમ મમતારામે જણાવ્યું, કે પોતે અને નવલશા નથુશેઠને બંગલે શનિવારના રહેવા ગયા હતા, તે આજે ચાલતા ચાલતા મહારાજના દર્શન કરવાને સહેજ આવ્યા હતા. રવિ-મર્દન સાંભળે એવી રીતે સહેજ આવ્યા હતા એમ જણાવી મમતારામ અને નવલશા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

માથેથી પાઘડી ઉતારી ભોંયપર લાંબા પડી મહારાજને દુલારામ પગે લાગ્યો. પાછા ઉભા થઈ પાઘડી તો ત્યાંની ત્યાં જ રાખી—“અરે મહારાજ, હું મરીય વાણીએ માર્યો ગયો ! એ મારા બાપરે ! હવે તો મહારાજ, ઉપર આભ અને તળે ધરતી ! મને તો તમારા સિવાય કોઈનો આશરો રહ્યો નથી !” એમ કહી દુલારામ મહારાજને પાછો પગે પડ્યો. પાછા ઉભા થઈ મહારાજના પગને અડે એમ પોતાની પાઘડી મુકી. રડતો હોય તેમ ગળગળા થઇને એણે કહ્યું—“અરે બાપજી, હું તો તમારે શરણે આવ્યો છું. મને તમે નહિ ઉગારશો તો મારે તો હવે ઝેર ખાઇને મરવું પડશે !” એમ બોલતાં દુલારામને સવા લાખ મોહોરોનો ઢગલો યાદ આવ્યો ને આંખોમાં પાણી આણી રડી પડ્યો. ડગલાના એક છોડાથી પોતાની આંખો અને નાક લુછતો, ઉઘાડે માથે જ એ મહારાજની સન્મુખ બેઠો ને લાંબા લાંબા નિસાસા નાખી ડોકું ધુણાવવા મંડી પડ્યો.

દુલારામની એક તરફથી દયાજનક અને બીજી તરફથી હાસ્યજનક દશા જોઇને, રવિમર્દનને ધણી તાબુબી લાગી ને પોતે એક ટસે તેના ચાળા જોઇ જ રહ્યો ! જે વાણીએ પોતાના પેટનું પાણી ન હાલે એમ હસી હસીને વાતો કરતો, તે આજે ઘીની દબડી જેવો સંકેત ધરતો, પોતાનું કંઈ દુઃખ રડવાને આવ્યો હશે તેનો એ વિચાર કરવા લાગ્યો. તેના ચાળા જોઇને પોતાનું હસવું માણુમાણુ દાખતાં રવિમર્દન પુછ્યું—

“ભાઈ દુલારામ, તું આજે વળી શો ઢોંગ કરે છે ?”

“અરે મહારાજ, એ બાપજી”—દુલારામે પાઘડીને મહારાજના પગ તરફ વધારે ખસેડી કહ્યું—“હું તો માર્યો ગયો રે, બાપલીઆ ! અમારું ઘર પુટયું ભારે આજે મારી આવી દશા થઈ ! હવે હું શું કરું ? મારા બાપ ! ત્યાં આભ ફાટયું ત્યાં ક્યાં થીગડું દઉં ! અરે મહારાજ, પેલા કેશવલાલ તો દુધ પાઇને સાપ ઉછેર્યા જેવો નીવડ્યો. તેણે પેલા મહારાજને જેમ તેમ સમજાવી પેલી સિદ્ધિએ લઈ લીધી રે મારા બાપ !” એમ કહી દુલારામ પાછો પેલા મોહોરના ઢગલાને યાદ કરી રડવા અને કંકળવા લાગ્યો. રવિમર્દન તો એમ જ સમજ્યો કે દુલારામને એવી ખબર મળી હશે, કે કેશવલાલને બધી સિદ્ધિઓ મહારાજે આપી દીધી. માણુમાણુ તેના

કકળાટ અને નિસાસામાંથી બહુ સવાલો પુછ્યા ત્યારે, અંતે રવિમર્દનના સમજવામાં આવ્યું કે કેશવલાલને આનંદગિરિએ બોલાવ્યો છે; તે ઉપરાંત વધારે કશું બન્યું નહોતું.

“અરે દુધારામ” — મહારાજે તેને શીખામણ આપતાં કહ્યું — “તું આવેા નમાલો કેમ થઈ ગયો! બાયલાની પેઠે રડે કકળે છે શેનો! હજી તો કેશવલાલને સિદ્ધિ મળી નથી, ને મળી હોય તોએ તારે તે આમ રડવું જોઈએ કે રાજી થવું જોઈએ? કોઈ અતરાપુ તો નથી લેઈ જતો? તારા કાકાનો દીકરો છે. તારામાં અને તેમાં તે ભેદ શો, કે તું આજે તેને ગાળો ભાડવા મંડી પડ્યો છે! તું વિચાર કર, ધર્મની વહારે ધાવાની સરત તો તું આવી રીતે પાળે છે, તો પછી તને સિદ્ધિ તે ક્યાંથી મળે?”

“બાપજી, મહારો દહાડો જ વાંકો છે. જેની છાસ લેવા જાઉં છું તેની ભેંસ મરી જાય છે! પણ મહારાજ, બધી સિદ્ધિ કેશવલાલ લઈ જશે તો હું શું કરીશ! મને તો લોભ કંઈ થોડો છે. મને તો પેલી મહોરો મળે તોએ હું તો રાજી થઈશ!”

“નહિ નહિ દુધારામ, તારી અક્કલ આજે કોઈ ગંધડાએ ખાધી જણાય છે કે તું લાંબી નજર દોડાવતો નથી. તું ઘેલીનો ડાલો ગણાય તે તારૂં શાણપણ આજે ક્યાં ગયું? પણ વાણીઆ ભાઈ કેની? સુખમાં કોઈનો નહિ ને દુઃખમાં પોતાનોએ નહિ. ભલા માણસ, તારા મહારાજ કેશવલાલને સિદ્ધિ આપી દેશે, તો તારૂં ચલણ શું છે કે તું આમ રડે કકળે છે?”

“અરે મહારાજ, તે તો ખરૂં, પણ આ કેશવલાલ મારી જોડે દગો ફટકો રમ્યો તે મને આજે બહુ સાલે છે! અમે એને પાળી પોષી મહોટો કીધો તે આ દહાડાને સાર! મેં નિર્મલદાસને તરત કહ્યું કે જોજો હોં! મારો બોલ યાદ કરજો! પણ કોણ જાણે, કેશવલાલે એનાપર પણ એવી અંધા પીછોડી નાંખી દીધી છે, કે હજી પણ એની આંખ ઉઘડી નથી! હવે મહારાજ હું શું કરું?”

“તું તારા બાયલાવેડા છોડી દે. જે વાતમાં ચલણ નહિ તે વાત મુંગે મહોડે જોયા કરવી એટલું જ કર.”

“મહારાજ, પણ હું કરું શું? હું તો જુઓ મહારાજ, આપ રામગણપતિનું મંદિર બંધાવેા છો, તે એવા સારા કામમાં કંઈને કંઈ આપવાનું મને તો બહુએ મન થાય છે. પણ પેલા કહે છે કેની કે, “કુવા કેરી છાયડી, કુવા માંહી સમાય.” મારું મહારાજ, હાલ મળું નથી. જો મને પેલી મહોરનો ઢગલો મળ્યો હોત તો મારા મનમાં એવો ઉમળકો હતો કે વાર, મહારાજના મંદિરના કામમાં હું પણ કુલ નહિ ને કુલની પાંખડી આપીશ, તો એટલો પૈસો વાર, સારે માર્ગે તો વપરાશે.”

રવિમર્દનને હસવું આનંદ કે આ વાણીઆનું કાળજું અંદરથી તો ટેકાણે જણાય છે. “બચ્ચા, શ્રીરામગણપતિને પોતાને ઘેર અષ્ટમા સિદ્ધિ અને નવે નિધિનો ભંડાર ભરેલો છે, તો તારી પુલ્લની પાંખડીથી કંઈ ફેર પડવાનો નથી. મંદિર બાંધવાને જોઈએ તે કરતાં એવડું તો ભરાઈ ગયું છે ને હજીએ ભરાતું જાય છે. એ તો રામગણપતિનો કંઈ જેવો તેવો મહિમા નથી, કે તારા જેવાની ઉધારની, કે ભાકુતી પૈસાની આશ્વા રાખે.”

“મહારાજ, હું થોડું ધણું તો હમણાંએ ભરવાનો છું”—દુધારામે વાત ફેરવતાં કહ્યું—“હું તો એમ કહેતો હતો કે મને ખીજું કંઈ નહિ, પણ પેલી મહોરાનો ઢગલો મળ્યો હોત તો વાર, હું મારા પેટ પુરતું ભરત ! પણ મહારાજ, આ કેશવલાલને પેલા મહારાજે સિદ્ધિ આપી દીધી હશે, તે હવે હું માફ દુઃખ કાને રડું ને કાને કહું.”

“જો ભાઈ, હજી તો માત્ર કેશવલાલને ત્યાં ખોલાવ્યો છે પણ તારા મનમાં પાપ તે તું જ્યાં ત્યાં તેવું જ દેખે છે.”

“હા પણ મહારાજ, નહિ તો એને ખોલાવવાનું કારણ શું ?”

“તે તો હું શું જાણું ? તોપણ આટલું તો ખરું કે તું આવા ગાંડાવેડા કરશે તેથી કંઈ તને એ સિદ્ધિઓ મળવાની નથી.”

“મને કંઈ મહારાજ તમે રસ્તો બતાવશો.”

“જો સિદ્ધિ આપવી મારા હાથમાં હોય, ને તું મને આમ કહેતો હોય તો તારી વાત લેખે જણાય.”

“મહારાજ, હું પણ એ જ રડ્યા કરું છું કેની, કે જેના હાથમાં સિદ્ધિઓ આલવાની છે તે તો અમને ખોલાવતા નથી; ને આપ તો આમ છુટી પડો છો. તમે મહારાજ કંઈ પ્રશ્ન મુકો તો ખરા ? જુઓ શું આવે છે ?”

“હું પ્રશ્ન મુકતો હતો, પણ જ્યારથી પ્રશ્નમાં ખરી વાત નીકળવાથી મારો એક પરમ સેવક નાખુશ થયો, ત્યારથી મેં તો હવે પ્રશ્ન મુકવાનું પાણી મુક્યું છે !”

“બાપજી, હું તો તમારા ધરનો સેવક છું, ને તમે મારો હાથ ધરશો નહિ તો મારા ભોગજ જાણવા !”

“જો ભાઈ, હું તને એક ખરી શીખામણ આપું છું. તારા મહારાજની આડે કંઈ મારાથી અવાય તેમ નથી. કારણ કે તારા કહેવા પ્રમાણે જ એ કંઈ જેવા તેવા મમતકારી નથી. માટે મારી સલાહ માને તો જે બને તે તું મુગે મ્હોડે જોયા કર, ને તારા વાણીઆ વેડા છોડી દે. કેશવલાલને સિદ્ધિ મળી તો પણ તારે રાજ થવું જોઈએ, આમ રડાકુટો કરીશ તો મહારાજ અને કેશવલાલ બંને તારાથી નાખુશ થશે !”

દુલારામે જોયું કે આજે મહારાજ શાએ કારણથી એને ગાંઠતા નથી તેથી થોડીવાર બેસી એ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

બીજે દહાડે બપોરના મમતારામ એકલો રવિમર્દનને મળવા આવ્યો.

દુલારામથી બુદ્ધા પડી મમતારામ અને નવલશા નથુશેઠને બંગલે જવા નીકળ્યા, ત્યારે રસ્તામાં વાત કરતાં, મમતારામને જણાયું કે નવલશાનો જે લાગ્યોદય તેના પગનું સુરક્ષણ કરવાની ટેવપરથી રવિમર્દને પારખી કહાઓ હતો, તેથી નવલશા મહારાજથી બહુ પ્રસન્ન થયો હતો. નવલશાનો લાભ લેતાં મમતારામે સમજણ પાડી કે રવિમર્દન તેના પર રાજી તો છે. પણ આવતી કાલે પોતે મહારાજને એકાંતમાં મળી, બધી બાતમી મેળવી લાવશે; તે પછી વળતે દહાડે બંનેએ પાછા સાથે મળવા જવું એ જ ઠીક પડશે. નવલશા તો મમતારામનો ક્રીડામૃગ જેવો થઈ પડ્યો હતો, તેથી એને તો બધી વાત પોતાને પાલવતી જણાવી. એ રીતે મમતારામ આજે એકલો મહારાજને મળવાને આવ્યો હતો.

નવલશા અને દુલારામની વાત નીકળતાં રવિમર્દને કહ્યું કે એક સાવ છોકર-વાદ છે, ને બીજે હડાપણ કરવા જતાં સાવ જડસુ જેવો બની ગયો છે. દુલારામના વિપરીત ચાળા માદ કરીને રવિમર્દન હસવા લાગ્યો. મમતારામે મહારાજને ચેતાવી રાખ્યા કે આવતી કાલે નવલશા મળવા આવે, તો કેશવલાલની પાછળ એને પણ ધવલગિરિ જવાની સલાહ આપવી. પોતે નવલશાની સાથે જવાને ખુશી દેખાડી અને રવિમર્દનને એ સમજાવવા લાગ્યો કે—

“મહારાજ, તમે દુલારામને મ્હોડેથી જે વાત સાંભળી ને મને નવલશાએ જે કહી છે તે મેળવી જોતાં ખરી રીતે મળતી આવે છે. માટે એ સિદ્ધિઓ અને આનંદગિરિના ચમત્કાર બધું ખરું છે! જે આપણે એ સિદ્ધિઓ નહિ, પણ ફક્ત મ્હોરોનો ઢગલો કે ઝવેરાત મળે તો બેડો પાર જેવું છે! માટે તમે પણ સાથે આવો. તમે ધવલગિરિના રસ્તાથી માહીતગાર છો. આનંદગિરિ મહારાજ તમને ઓળખે છે. આપણે બે હોષ્ટુ તો બસોને ભારે પડ્યું! માટે આ મંદિર બંધાવવાની કે સદાવરતની વાત હાલ બાબુએ રાખી, ધવલગિરિ ચાલો કે આપણા બેનું કામ થઈ જશે!”

“ભાઈ, તમારી વાત મને બીલકુલ ગમતી નથી. મને ગણપતિની કૃપાથી અહીં આનંદ છે. અડધો લાડવો હાથમાંથી મુકી આખાને ધાવો એ સમજી માણસનું કામ નહિ. તમને પાલવે તો તમે જાઓ શિવાસ્તે વન્યાનઃ સન્નુ પણ હું તો નથી આવવાનો. તમે વાર મારા હિતેસરી છો તો હું નવલશાને ત્યાં જવાને કહીશ. બાકી મારી ખ્યાનમાં તો એ વાત પણ શ્રેયસ્કર લાગતી નથી.

“કેમ વાર મહારાજ ?” મમતારામે નાખુશ થઇને પુછ્યું.

“જુઓ મમતારામ, હું તમને ખરી વાત કહું”—રવિમર્દને કહ્યું—“આપણી આગળ કોઇએ સિદ્ધિની અને આનંદગિરિ મહારાજના ચમત્કારની વાત કરી હોત તો આપણે ખરી માનત નહિ. પણ આપણે તે એવા સંનેગો વચ્ચે જાણી છે કે ખરી માનવી પડે છે. જે એ વાત ખરી છે તો આનંદગિરિ મહારાજ કોઈ જગ્યા યોગી હોવા જોઈએ; તો તેની આગળ તમારા કે મારા જેવાના તે શા બાર ! માટે લાઈ, માફ તો ત્યાં જવાને મન કહ્યું કરતું નથી.”

“મહારાજ, તમે આવા હૌશીઆર ને ડરી જાઓ છો”—મમતારામે ટકાર કીધી.

“એવો વખત હોય તો ડરીએ જઈએ”—રવિમર્દને કહ્યું—“તમે જ કહોની આપણે ત્યાં જઈને શું કરશું ?”

“શું કરશું એટલે”—મમતારામે કહ્યું—“હું પણ આનંદગિરિને ઓળખું છું. આપણે એને જેમ તેમ સમજાવી નવલશાને સિદ્ધિ આપે એમ કરશું.”

“એ બધી તમારી ભુલ છે”—રવિમર્દને કહ્યું—“જેણે આજે ત્રણ ચાર પેઢી થઈ સિદ્ધિઓ સાચવી રાખી છે, તે કંઈ તમારા કે મારા જેવાના કહેવાથી સિદ્ધિ આપી દેવાના નથી ! તે તો જાણે રહ્યું. પણ પ્રથમ તો એ જ કે, આપણે એ મહારાજને ત્યાં જઈને સોધવા ક્યાં ? ત્યાં તો કેટલીએ યુક્તિઓ હશે તેમાં આપણા અજાણ્યાનો શો પત્તો લાગે ?”

“માટે જ મહારાજ, હું તમારા જેવાને સાથે લઈ જવાને આધરો કરૂં છું કે તમે ત્યાંના પ્રદેશમાં ફરેલા છો.”

“ના લાઈ ના, માફ તો ત્યાં ગળુંજ નહીં એ સો વાતની એક વાત ! અહીં આગળ તો ઠીક છે કે આપણી બાંધી મુઠી છે. તમારે નયુરીક છે, મને શ્રદ્ધાલુ લોક છે તે આપણું માફ ગળે છે. પણ આપણામાં દૈવત શું કે આનંદગિરિ મહારાજ સાથે આપણે ટક્કર ઝીલીએ ! એ તો યોગી રહ્યા, પ્રતાપી રહ્યા, તે જુઓની, કેશવલાલને અદૃશ્ય રહીને આકાશવાણી કરી બોલાવી લીધો કેની ! તેઓ આપણો એવો વિચાર જાણી કોઈ કરી આપ આપે તો આપણો તો જલેજલવ છુટકો થાય નહિ. માટે લાઈ આપણે તો ઘેર બેસીને જ આનંદ કરો.”

“ના મહારાજ, હું તો ત્યાં જવાનો અને શીર જવાનો. મારે તો ત્યાં બહુ બહુ મતલબો સાધવાની છે; તે તમે મને આમ ડરાવો તેથી હું કંઈ કેસર પણ નથી કે ડરી જઈશ. તમે આવો—આપણે કહો તેટલો સિદ્ધિમાં ભાગ રાખશું—માટે આવો તો બહુ સાર. પણ મને ડરાવો છો તેમ આવતી કાલે પેલા નવલ-

શાને ડરાવતા નહિ એટલે પત્યું. એને તો ધવલગિરિ તરફ જવાનું જ કહેજો ને મારા જેવાને સાથે લઈ જવાની સલાહ આપજો.”

“મારું મન એટલુંએ કરવાની હા પાડતું નથી. પણ આપણો જીનો સ્નેહ સંભારી હું તમને નાપુશ કરવા માગતો નથી; એટલે તમે કહો છો તેમ હું વાત કરીશ. બાકી ત્યાં ગયા પછી એ પશુસદૃશ બાળકનું રક્ષણ શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજ કરે તો કરે. તમારું જ રક્ષણ તમે કરો તો બહુ છે. પણ જીઓ મમતારામ, હું તમને ફરી કહું છું કે મહારાજની વગર ઈચ્છાએ ત્યાં જવાનું માંડી વાળો તો બહુ સારું; નહિ તો હું પરમેશ્વરનો ગુન્હેગાર થઈશ.”

“નહિ, તમારે નવલશાને તો હું કહું છું તેમ કહેવું જ પડશે.”

“સારૂ બાઈ, ત્યારે જેવી તમારી મરજી”—રવિમર્દને નાપુશ ચહેરા કરી કહ્યું. મહારાજની આગળ પોતે ધારતો હતો તેવી રીતે વાતનો તાલ ન આવવાથી મમતારામ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૭૧ મું

ધનપાલશેઠને વિજ્ઞાપનપત્ર મોકલનારાનું શું થયું

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्तये मनोरथम्

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ।

असौ मया हृतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि

आढयोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मम ॥ (શ્રીમદ્ ભગવ ગીતા).

સવારના આઠ વાગે ધનપાલશેઠ સુસાકાત લેવાના દીવાનખાનામાં બહુ ખુશ મીઠાજમાં એઠેલા હતા. ધી ડીવીડન્ડ પેઈંગ મીલ કંપનીમાંથી પોતાને મળતું કમીશન બંધ કરાવવાને જે જે શેરહોલ્ડરોએ એકત્રી આપેલીની (અસાધારણ) સભા બોલાવવાનું વિજ્ઞાપનપત્ર મોકલ્યું હતું, તેઓમાંના આગેવાનોને ધનપાલશેઠ ઠાર કરી દીધા હતા એટલે કે, તેઓને જીવ લઈ લીધો નહોતો, જે કે વસ્તુતઃ તો તેઓનો જીવ લેવા કરતાં પણ ધનપાલશેઠ તેઓને વધારે લોથપોથ કરી મુક્યા હતા. તે દહાડાની તોફાની સભામાં અનંતપાલશેઠ જે અણધારેલી બાહોશી અને શુરાતન દેખાજું હતું, તેથી કરીને વિજ્ઞાપન કરનારા શેરહોલ્ડરોની જખરી મહાત થઈ હતી. તેઓમાં કુશંપે ધર ધાલેલું હોવાથી તેઓ કંઈ વધારે કરી શકે તેમ નહોતું. પરંતુ ધનપાલશેઠને તેઓ પ્રતિ નિઃસીમ ઝેર બાપી રહ્યું. એવી એવી ધણી મીલોનાં કમીશન ખાઈને અને ખાતા આવીને એ ધનવાન અને

ગળ્ખર થયો હતો. એણે વિચાર્યું કે આજે આ મીલના, તો કાલે ખીજી મીલના શેરહોલ્ડરો વિજ્ઞાપનપત્ર મોકલે, તો વારે વારે કંઈ અનંતપાલશેઠ મદદ કરી શકે નહિ, ને કાઈ નહિ ને કાઈ મીલના સંબંધમાં પોતે થાપ ખાપ, તો પોતાની તાબેરીને જખરો ગોઠો લાગે. માટે એ મીલના ધાંધલીઆ શેરહોલ્ડરોને એવી તો શેઠ અવડાવવી, કે ફરીથી કાઈ પણ મીલનો શેરહોલ્ડર કાઈ દહાડો જરાકે ચે કે ચું કરી શકે નહિ! જે જે મીલ કંપનીઓમાં એ શેરહોલ્ડરોના શેરો હતા તે કંપનીઓના શેરોના ભાવ, ધનપાલશેઠે ખોટા અને તરકટી કપાલાઓ કરી એવા ગગડાવી દીધા કે ન પુછો વાત! ખીયારા વિજ્ઞાપનપત્ર કરનારા શેરહોલ્ડરો વગર ડીવીડન્ડવાળા શેરોના થોભલા સંઘરી સંઘરીને પોચકીદાસ જેવા તો થઈ ગયા હતા. તેઓ ગલરાયા ને ગગડતા ભાવે પોતાના શેરો વેચવા ઉતરી પડ્યા! ધન-પાલશેઠે પાછા તરકટી સોદા કરી બજાર તેજ બોલાવ્યું અને તેઓ પાછા ગળામાં શેરો જોતરે એવી યુક્તિઓ માંડી. ધનપાલશેઠની આડે આવનારા શેરહોલ્ડરોના દહાડોજ વાંકા કે તેઓ પાછા, ફસાયા, ને પાછા શેરોના ભાવો યા હોમ ગગડી પડ્યા! એ ખીયારા શેરહોલ્ડરો, જેમ ઘીની સુછી ડબડીઓ અફળાય ત્રીકાય તેમ આડા અવળા અને ઉંધા ચતા કુટાઈ ગયા. પરિણામે કેટલાકોને લહુ લેવી પડી ને કેટલાક મુંબઈ શહેર છોડી નહાસી ગયા. ધનપાલશેઠે હજી પણ તેઓનો પીછો છાઓ નહિ. તેઓના લેણુદારો મારફત ઈન્સોલવન્ટ કોર્ટમાં તેઓની સામે ડગલે ડગલે લડીને, અને હુકમનામાની બળવણીમાં તેઓને કેદ કરાવીને, વા તેઓનો માલ મીલકત જપ્ત કરાવીને, ધનપાલશેઠ તેઓને ત્રાહે તોખા પોકરાવવા લાગ્યો. જેમ કાઈ શીકારી જનવર શીકારની પાછળ એક બ્યાને અને એક ટસે લાગ્યો રહે, ને શીકારને જરાકે લાગે કે વિશ્રાન્તિ લેવાનો વારો આપે નહિ; અથવા છુપી પોલીસ જેમ કાઈ ગુન્હેગારની ગામે ગામ, ઘેરે ઘેર, કે ઓરડે ઓરડે પુંક પકડે, તેમ ધનપાલશેઠે દેવ રહેલા એ શેરહોલ્ડરોનો પીછો છાઓ નહિ. તેઓને ધરખાર વગરના અને આખાવીખી કરી મુક્યા. આપડા શેરહોલ્ડરો તો પોતાની ખોડ છુલી ગયા. ધણુકાએ ધનપાલશેઠે જે કેર વરતાવ્યો હતો, તેથી ખરેખત હેખકી આધને પગે પડી માફ માગી સુલેહ કરી દીધી!

એ પ્રમાણે એક પછી એક તમામને પોતાને વશ થયલા જોઈને, અને નહિ વશ થયલાને હાડમાર થતા જોઈને, આજે ધનપાલશેઠ બહુ ખુશ મીનજમાં હતો. તેની પાસે વિહારીલાલ અદખસર ઉભો હતો.

પોતાની વાજખી રીતે પ્રલાસ કરતો હોય તેવી ઢબથી ધનપાલશેઠ બોલ્યો—
“વિજ્ઞાપનપત્રમાં સહી કરનાર આજેવાન શેરહોલ્ડરો મારા પંજમાં એક પછી

એક બધા સપડાઈ ગયા છે. હવે મારી કોઈ પણ મીલ સંબંધે એવું વિજ્ઞાપનપત્ર આવવાનું જ નથી. કારણ કે મારા નામનો ધાક અને ફર મેં કંઈ જોવો તેવો વરતાવ્યો નથી ! માત્ર એક ભાઈતથા બાકી રહ્યો છે. એનાપર મારો હાથ અજમાવવો હજી બાકી છે. પણ મેં એને એવા સપાટામાં લીધો છે કે જ્યારે એ સ્વાદ ચાખશે ત્યારે મને યાદ કરશે !”

“સાહેબ”—વિહારીલાલ જાણતો હતો તોપણ શેઠને રાજી રાખવા બોલ્યો—
“એની પાસે તો ધી ડીવીડન્ડ પેઈંગ મીલ કંપનીના જીજ શેર છે ને વિજ્ઞાપનપત્રમાં એને ઝાઝો ભાગ તો લીધો નહોતો; છતાં આપ એનાપર આટલા બધા કેમ રહેલા છો વાર ?”

“કેમ વાર, તમે એટલામાં જ જીલી ગયા કે ? તે દહાડે લીખારીલાલના કામમાં માર્ટર સાહેબ આગળ મને જે હલકું લગાડવાનું થયું, તેમાં એ ભાઈતથા મારી આડે નકામો આવ્યો હતો. મને મદદ કરવાની તો રહી, પણ સામું એના સોલીસીટરને મારે માટે આડું અવળું સમજાવવા લાગ્યો, સારનો મને એનાપર ધણો કાળ વ્યાપેલો છે. તે સારજ લીખારીલાલ અને ભાઈતથા વચ્ચેના દાવો મેં મારો પોતાનો કરી લીધો છે. હવે દાવો માર્ટર સાહેબ આગળ ધમધોકાર ચાલે છે કેની ?”

“અરે સાહેબ, એ કેસની મેનેજમેન્ટ મારાજ હાથમાં છે. કામ તો એવી ઝડપથી ચાલે છે કે જો વર્ષ બે વર્ષ એમ ચાલ્યું, તો ભાઈતથાનો એક લાખ રૂપિયા આપતાંએ છુટકો થવાનો નથી !”

“એ તો એના એવાજ હાલ થવા જોઈએ”—ધનપાલશેઠ ભાઈતથા ઉપર ડાળા ધુરકાવતો હોય એમ જવાબ આપ્યો—“એણે વિજ્ઞાપનપત્રમાં સદી કરી તેની મને એનાપર ઝાઝી દાંઝ નથી, પણ તે દહાડે મને એણેજ સાક્ષીમાં બોલાવેલો અને માર્ટર સાહેબ મને નકામા સતાવવા લાગ્યા, ત્યારે એણે મને મદદ કરવી જોઈતી હતી, તેને બદલે, મારી આડે આવ્યો. માટે એ તો એમજ ‘આડે લાકડે આડો વહે’. તમે માનશો એ વિજ્ઞાપન પત્ર મોકલનારા અને ભાઈતથાને બરાબર કરવા પાછળ, આજ દિન સુધીમાં મને ત્રીસ હજારનો ખરચ થઈ ચુક્યો છે ! છતાં લોકો એમ કહે છે કે હું શેઠીઓ ચઢી હાથનો બહુ ચીસો છું, તમેજ ક્યાં નથી જાણતા કે આજ દિન સુધીમાં લીખારીલાલને ખાતે કેટલા હજાર રૂપિયા ઉપડી ચુક્યા છે.”

“સાહેબ, એ તો હાઈ કેમટનું કામ તે ‘પૈસો હાલ અને પૈસો ચાલ’. વાર

લીજારીલાલ મારો મિત્ર છે તે આપના હકમાં દુવા કરશે”—વિહારીલાલે કંઈક ગભરાઈને જવાબ આપ્યો.

“એટલો બધો ખરચ થયો તેથી હું કંઈ કરી જતો નથી ! હજી એથી ચાર ગણો ભલેની ખરચ થાય, પણ એ ભાઈતથાની તો મારે ખેડ ભુલાવવી છે ! વળી હું લીજારીલાલને મદદ કરીનેજ બેસી રહ્યો નથી. પણ જ્યારથી મને થોડા વખતપર એવી બાતમી મળી કે એ ભાઈતથા પાસે ચંદ્રચિંત્ર મીલના શેરો સૌથી વધારે સંખ્યામાં છે, ત્યારથી એ મીલના ભાવો ગગડાવી દેવાને મેં એવું તો આખા મોકલું માંજું છે કે, તમે જુઓ તો ખરા, ભાઈતથા આપલા વગરનો થઈ જાય છે કે નહિ !”

“સાહેબ, ચંદ્રચિંત્ર મીલના શેરોની હાલ તો બજારમાં તેજ બેલાય છે”—વિહારીલાલે પુછ્યું.

“એમ કરવામાં માફ એક બીજું છટકું છે. ભાઈતથા પાસે ચંદ્રચિંત્રના પુષ્કળ શેરો છે ખરા, પણ એને એટલોજ ગોઠો લાગે તેથી મને સંતોષ વળતો નથી ! માટે એને હજી વધારે ખાડામાં ઉતારવાને, શેરના અને બીજા દલાલોને મેં આડું અવળું સમજાવી એવા તો ભુલાવામાં રાખ્યા છે, કે કાલે એના શું ભાવો બજારમાં બેલાશે તે કાંઈ કળી શકતું નથી ! તેથી એ મીલના શેરોનો હુમ સટો થાય છે.”

“તેમાં ભાઈતથાને શું લાગે વળગે છે ?”

“જીની પાસે હાલ ફાજલ નાણું બહુ છે, ને તે મીલોના શેરો ગીરો રાખવામાં એ રોકવા લાગ્યો છે. તેમાં પણ એ ફસાઈ પડશે ! મારે ત્યાં કાંઈ ગીરો મુકવા આવે છે તો હું તો એમ જ કહું છું, કે તમે ભાઈતથા પાસે જાઓ. એ મીલનો પોશ્તિદા તો એ જ છે, પણ જ્યારે શેરોના ભાવ એકદમ ગડાશે ત્યારે નેઈ દેવો મજા ! ગાંઠના શેરોના રૂપીઆ તો જાણે જશે જ, પણ ગીરોના શેરોની પણ એક પાઈ એને હાથ આવશે નહિ !”

“એમ થશે તો સાહેબ”—વિહારીલાલે રાજ થતાં કહ્યું—“લીજારીલાલના આપનું વહીવટો પરનું મહોરું દેહણું ફાડવાને એણે જે જે કાંઈ છે, લેતો ખરો બદલો પરમેશ્વરે આપ્યો ગણાશે.”

“અરે, તમે જુઓ તો ખરા”—ધનપાલશેઠ રાજ થતો બોલ્યો—“મહીના એ મહીનામાં એ ચંદ્રચિંત્ર તો એને ચંદ્રચિંત્ર જ દેખાડશે; પણ હજી ભાવને ટકાવી રાખ્યો છે, તેનું કારણ કે જેટલા વધારે શેરો એના ગળામાં ઓરવાય તેટલું વધારે સારું. હા પણ, એ ચંદ્રચિંત્રમાં અને ભાઈતથાની સ્થાયમાં,

પાપડીમાં એળની પેટે, મમતારામ પણ બ્રહ્મજી જશે ! તમારા એ મિત્ર તો નથી કે; નહિ તો—બાકી એની ઓળખાણ તો તમે મને કરાવી હતી.”

“સાહેબ, મારે ને એને કંઈ સ્નાન સુતક નથી. પણ સાહેબ, તમને એના-પર પણ કંઈ દાઝ છે કે ?”

“એનાપર મને રાખ રાખવાનું તો કંઈ કારણ નથી. પણ એ પોતાની મેળે ફસાય છે તો એને ચેતાવીને તારી લેવાની હું કંઈ જરૂર જોતો નથી. નયુશેઠને જ્યારે અમે પહેલા પચાસ હજાર રૂપિયા ધીર્યા, ત્યારે મને પાંચ ટકાનું ખાસું કમીશન મળત, ને એના બાપનું એમાં કંઈ ભત પણ નહિ, પણ એણે નકામી રકમક કરી તેથી મને નહિ જેવો વટાવ મળ્યો. માટે બલેની, અન્દ્રિયમાં એનું પણ અન્દ્રિય થાય. અમને મુંબઈના શેઠીઆને પૈસાની એટલી ખુમારી છે કે અમારી આડે આવનારને અમે કોઈ કાળે વિસરતા નથી ! ને એક જન્મારાનું વેર ખીજે જન્મારે પણ લઈએ એવા સબધા છઈએ ! નયુશેઠને મેં કેવળ બ્યાબ અને વટાવ સાડ રૂપિયા ધીર્યા હતા એમ તમારે સમજવું નહિ. પણ એનો બાપ એ ત્રણવાર કમીસેરીએટના કોન્ટ્રેક્ટમાં મારી આડે આવ્યો હતો, માટે નયુશેઠની ચોટલી મારા હાથમાં રાખવાની એ પણ કંઈક મતલબ ખરી !”

“મમતારામ તો ઝવેરાતની દલાલી કરે છે”—વિહારીલાલે પુછ્યું—“તે શેરોના લક્ષમાં ક્યાંથી પડ્યો ?”

“અરે, એ તો હમણું છપ્પન બંદરનો વેપારી બની ગયો છે. નયુશેઠ તો એને દુકતી ગાય છે. એક બે કામોમાં એને જખરો તડાકો પડ્યો છે, એટલે બ્રાહ્મણબાઈની પેટે આંખ મીચીને એ તો અન્દ્રિયના શેરો પાછળ લાગ્યો છે ! એની પાસે છુટ રહી તેથી ભતભતની બાકરખંધી સુજે છે. અન્દ્રિયના શેરો લેવાને એને કાણે સમજાવ્યો તે તો મને ખબર નથી. પણ મને ખાતમી મળ્યા પ્રમાણે, ભાઈતથાની પેટે એના ગળામાં ઠીક શેરો ભેતરાયા છે. વળી શેરો ગીરો રાખી પૈસા પણ એ ધીરે છે. એટલે સુધી, કે જો મારા ધારવા પ્રમાણે ભાવ મળ્યા, તો એ ઓછામાં ઓછા પચાસ હજારના ખાડામાં આવી પડશે. એ તો ભાઈતથાની જોડે એનો પણ બોરકુટો થઈ જશે !”

એવામાં ત્યાં મદનપાલશેઠ અને અનંગપાલશેઠ મહેટેથી વાત કરતા આવ્યા. માણસ ચાકરો ‘શેઠ આવ્યા’ ‘શેઠ આવ્યા’ એમ કહી દોડધામ કરવા લાગ્યા. ધનપાલશેઠ મદનપાલશેઠનું નામ સાંભળી સામો લેવા દોડ્યો. બહુ માન આપી શેઠને દીવાનખાનામાં તેડી લાવી, મોખરાની જગ્યાએ બેસાડી, હમાલને હુકમ કરી ભાવવાની વરદી આપી. વિહારીલાલ પોતાના ટેબલ પાસે જઈ ધનપાલશેઠની

વરદી પ્રમાણે અંગ્રેજીમાં કાગળ લખવા બેસી ગયો. પણ મદનપાલશેઠની વાતમાં એને એટલો રસ લાગ્યો કે કાગળો લખવાનું કામ એને હાથે પુરું ચાલી શક્યું નહિ. શેઠ ખુરશીપર નીરાતે બેસી ધનપાલશેઠની ખેર આફીએત પુછી ને બજારમાં શું રૂપ ચાલે છે તે જાણવાની ઇચ્છા દેખાડી.

“તમને સાહેબ કહેવા જેવી કંઈ રૂપ નથી”—ધનપાલશેઠે જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે હું તમને એક જાણુવા જેવી વાત કહું? આપણે તે દહાડે નક્કી કીધું હતું કે ભાઈતથાને આપણે જ્યાં ત્યાં પાધરા અને આડા, આસમાની અને નારકિક કંટો (અપમાન) આપવા. તે કામમાં ઇશ્વરેચ્છાથી હું ફોતેહમંદ નીવડ્યો છું!”

“ચલો બહુ સારું થયું”—ધનપાલશેઠે કહ્યું—“એ પણ ઠીક થઈ ગયું, બાકી હું તો એ વાત જુલો ગયો હતો.”

“તમે જુલો, પણ હું કેમ જુલું! તમારું એણે અપમાન કીધું તેથી મને એનાપર પુરો દ્વેષ હતો”—મદનપાલશેઠે રોષ મારતો બોલ્યો.

“એનો એકડો સદંતર કહાડી નાંખવાનો તમારો વિચાર હતો. પણ મેં તો કંઈ અક્કલ દોડાવીને કામ કીધું. મને એમ વિચાર આવ્યો કે એમ કરવાથી ઝાઝું વેર વળશે નહિ. માટે એ જ્યાં જ્યાં શેડીઆ પારડી—નાચ પારડીમાં કે પાટે બેસવા આવતો, ત્યાં હું અને આપણી સમાન પદવીના મિત્રો, શીખવી રાખ્યા પ્રમાણે, એની સલામ લેતા નહિ. શેકહેન્ડ કરવાને હાથ ધરતો તો શેકહેન્ડ કરતા નહિ. એની પાસે બેસવું પડે તો આડી નજર કરીને બેસતા. એ કંઈ પુછતો કરતો તો તેનો જવાબ આપતા નહિ; જાણે કે એનું બોલવું કેાઇ સાંભળતુંજ નથી! આ અનંગપાલશેઠ તો એની તરફ જ્યારે ભારે ગાંઠ કરીને બેસતો હતો. એક દહાડો તો એ અને આ શેઠ એવી રસાકસીપર આવી પડ્યા, કે હું નહિ હોત તો જરૂર મારામારી થતે.”

“હું, એમ કે, પણ તમે સાહેબોએ તો કેાઇએ મારી આગળ એ વાત કીધીજ નહિ”—ધનપાલશેઠે બોલ્યો.

અત્યાર સુધી અનંગપાલશેઠ જે બહુ બેપરવાઈથી ખુરશીપર લાંગો થઇ પડ્યો પડ્યો હુક્કાના દમ લેતો હતો તે ટટાર થયો, ને મદનપાલશેઠની વાત ધ્યાન દઇને હસીને સાંભળવા લાગ્યો.

“ભાઈતથા જાણુતો હતો”—મદનપાલશેઠે કહ્યું—“કે અનંગપાલશેઠ એને જ્યારે ત્યારે આખું લગાડે છે, છતાં એણે એક દહાડો એવી જુલ કરી કે અનંગપાલશેઠને એણે કંઈ પુછ્યું. આ શેઠ તરત પોતાની પુંઠ ફેરવી. તે વખતે હું એની પાસે બેઠો હતો. મને કહીને એણે ભાઈતથાને એમ સાંભળાવ્યું, કે હવે હવે તો હંસના ટોળામાં કાગડાઓ બહુ વધી ગયા છે, તેનો કંઈ ઇલાજ થાય તો બહુ

સાડ. તે ઉપરથી ભ્રાતૃતથાને રીસ ચઢી; રીસમાં અને રીસમાં પોતાની ખાસે કાંઈ બેઠો હતો, તેને કહીને એ અમને સંભળાવવા લાગ્યો, કે પાણીમાંથી દુધ બુદ્ધ કરવાની હંસની ચતુરાઈ જતી રહેલી જોઈને, કાગડા પાસથી ચતુરાઈ શીખવાને, કાગડાએને હંસોએ બોલાવ્યા ને પોતાની સાથે વસાવવા લાગ્યા. પણ કાગડા ચતુર હતા. તેથી ચતુરાઈને બદલે ફક્ત કા-કા-કરવાનું હંસોને શીખવ્યું. ઉધમાતીઆ હંસો પોતાની બુદ્ધિ બગડેલી હોવાથી ખરી વાત સમજી શકતા નથી, તેથી જ્યાં ત્યાં કા, કા, કર્યો કરે છે.” બુદ્ધિના બગડેલ, અને કા, કા, એ શબ્દો સાંભળીને—”મદનપાલશેઠે બહુ રસથી વાત શરૂ રાખી—“અનંગપાલશેઠને પિત્તો ઉછળ્યો ને એણે તો તમારી ધાંધલીઆ સભામાં કીધું હતું તેમ, ભ્રાતૃતથાની જોડે મક્કયુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. એક બે ચોપડી પણ કહાડી અને વાત બરૂર વધત. પણ મેં વિચાર કીધો કે, જો કે ભ્રાતૃતથાને અનંગપાલશેઠ હલકો કરે તેમાં કંઈ ખોટું નથી, તોપણ એમ થશે તો ભ્રાતૃતથા શેઠીઆ પારડીમાં આવવા કરવાનું માંડી વાળશે; અને પછી એને ખીજવવાનો અને સતાવવાનો લાજ આપણા હાથમાંથી સાવ જતો રહેશે !

“મારા વિચાર પ્રમાણે મદનપાલશેઠની એ ભુલ હતી”—અનંગપાલશેઠ બોલ્યો—“કેમ ધનપાલશેઠ તમે શું ધારો છો, બાકી હું તો એનો ડોકલા બોલવ કરવાની તૈયારીમાંજ હોઉં !”

“અરે”—મદનપાલશેઠે હસીને કહ્યું—“તે દહાડે અનંગપાલશેઠને ત્યાંથી ધસડી જતાં મારો તો પરસેવો ઉતર્યો. એને તો શીલાની પેઠે પોતાનો પગ રાખ્યો તે ખસેડેજ નહિ ! માણુમાણુ એને તે દહાડે માફ કહ્યું માન્યું; નહિ તો”—

“નહિ તો શું”—અનંગપાલશેઠ વાતનું સંભારણું થતાં શરૂ છુટ્યું હોય એમ ડોળા ફેરવી બોલ્યો—“ભ્રાતૃતથાને હું એવો કેસરી પાક જમાડત કે ફરીથી હુલ કોરટના દાદરા ચઢવા એ ભુલી જત !”

“સાહેબ, તમારી રીત કંઈક ઉછાછળી છે ખરી”—પણ પોતાથી વધતું બોલાઈ ગયું છે એમ જણી અનંગપાલશેઠને રાજ રાખવા ધનપાલશેઠ બોલ્યો—“તોપણ તમારી એક મગની બે ફાડની રીત કોઈ કોઈવાર રામબાણુ જેવી આબાદ લાગુ પડી જાય છે, ને તે સાડ હું તમારો કંઈ જેવો તેવો આભારી નથી !”

“રંગ છે ધનપાલશેઠ, તમને શાખાસ છે”—અનંગપાલશેઠે હરખાઈને કહ્યું—“મારી ખાતરીજ હતી કે તમે મારો વિચાર કબુલ રાખશો. પણ તમે મારા આભારી હો તો, મારે ને આ શેઠને એક બાબતનો જબરો વાંધો પડ્યો છે, તેનો ફડકો હું કહું તેમ કરી આપેલ.”

“નહિ એમ નહિ”—અનંગપાલશેઠને વારતો હોય એમ મદનપાલશેઠ બોલ્યો—
“તમને જે વાળખી લાએ તેવો કહ્યો કરજો. મારો પક્ષ કે એનો પક્ષ તાણતા નહિ. પણ એ આંખ સરખી રાખીને”—

“હો હો એવું તે શું છે”—ધનપાલશેઠ જાણે રસાકસીની વાત સાંભળતો હોય એમ બોલ્યો—“કે કથાનું મંડાણ થતાં પહેલાંજ તમે આટલી આટલી ચડસા ચડસીપર આવી ગયા છો!”

મદનપાલશેઠ પોતે બોલવા જતો હતો, પણ અનંગપાલશેઠ તેને વાર્યો કે એ વાતની પહેલ એનાથી નીકળી છે માટે એને બોલવાનો હક છે. એટલે રીતસરની વાત સાંભળી મદનપાલશેઠ અનંગપાલને બોલવા દીધું.

“જુઓની, આપણી ઉગ્મણી મંડળીનો ત્રિમાસિક રીપોર્ટ બહાર પાડવો, એવો આ સાહેબનો અંત છે. જે કે ત્રિમાસિક રીપોર્ટ તો કાર્ષ સભાનો મેં સાંભળ્યો નથી, તોપણ મને તેની સામે કંઈ વાંધો નથી. મદનપાલશેઠની ખ્યાનમાં એમ આવે તો ભલેની ત્રિમાસિક કે રોજરોજનો રીપોર્ટ કહાડો! પણ મારું એ શેઠને કહેવાનું એટલું જ છે, કે એ રીપોર્ટમાં આપણે દરેક ઉગ્મણીમાં શું શું જમ્યા ને ખાવાની કેવી મઝા પડી, તે લખાણથી લખવું જરૂરનું છે. તેથી મારો ઉપકાર માનવો તો રહ્યો, કે દરેક ઉગ્મણીમાં આપણે શું શું ખાધું છે તે મને યાદ રહ્યું છે તો લખવાને કામ આવે છે, તેને બદલે, આ શેઠ બસ આડા થઈને બેઠો છે કે નહિ, એવું એવું તે બળી રીપોર્ટમાં હોય?” વાતમાં શું એ મહોટી વીસાત હોય એવી રીતે અનંગપાલશેઠને બોલતાં સાંભળી ધનપાલશેઠને હસવું આવ્યું. હજી અનંગપાલને વધારે ખીલાવતા એ બોલ્યો—

“તમેા સાહેબો વચ્ચે કંઈ જેવી તેવી વાતનો વાંધો નથી.”

“હું એમ કહું છું કે”—અનંગપાલશેઠ બોલ્યો—“ખાવાનું શું શું હતું ને કેવી મઝા પડી, તે નહિ લખીએ તો રીપોર્ટ લુખ્ખો લાગશે. વાર ખીજા કેમ જાણે કે આપણે આવી આવી ઉગ્મણી કરીએ છઈએ, પણ આ શેઠ એકના એ થતા નથી!”

“એવું એવું તે વાર, ધનપાલશેઠ, કંઈ રીપોર્ટમાં લખાય”—મદનપાલશેઠ પુછ્યું—“તમે સાચું કહો, તમે બહુ રીપોર્ટો લખ્યા છે, પણ કોઈ દહાડો આવું લખાણ થાય એમ તમારી જાણમાં છે?”

“તમે તમારી કંપનીઓના રીપોર્ટમાં ડીવીડન્ડની વાત લખો છો કે નહિ”—અનંગપાલશેઠ કહ્યું—“તો બસ, આપણી ઉગ્મણી મંડળીમાં સાર સાર ખાવા સિવાયનો ખીજો શું ડીવીડન્ડ છે તે મને કહો?”

“અરે, આ શેઠનો વિચાર તો”—મદનપાલશેઠે કહ્યું—“પોતે અન્નદેવની એક લાવણી શીખ્યા છે તે પણ રીપોર્ટમાં નાંખવાનો છે! પણ એવા નાદાન-વેડા તે કેમ ચાલે?”

“ધનપાલશેઠ, તમે મારી લાવણી સાંભળો, પછી તોલ કરજો.” એમ કહી જડો ઘાટો પાડી અનંગપાલશેઠ અન્નદેવની લાવણી ગાવા લાગ્યો. માણુમાણુ ધનપાલશેઠે અને વિહારીલાલે પોતાનું હસવું દાખી રાખ્યું. મદનપાલશેઠને તો એ લાવણી રીપોર્ટમાં આવે તો કેવું નીચું જોવા જેવું થઈ પડે, એવા વિચારની લ્હાવમાં તેમાં હસવા જેવું કશું દેખાયું નહિ.

ધનપાલશેઠ વિચારમાં પડ્યો કે બંને શેઠીઆઓને કેમ સમજવવા. હા કે ના કહેવા જતાં કામને ખોટું લાગે એમ હતું. કારણ કે નજીવી બાબતસર બંનેએ મમત બાંધ્યો હતો. પોતે સટકી જવાને બહુએ કીધું. પણ બંને જણા એનો મત માગવાને આગ્રહ કરવા લાગ્યા, તેથી બંનેને વારતાં ને બંનેને ધીરા પાડતાં એણે કહ્યું—

“અનંગપાલશેઠ, તમે ખોટું લગાડતા નહિ, પણ રીપોર્ટમાં આ લાવણી તો નહિ જ જોઈએ; ને મદનપાલશેઠ, તમે પણ ખોટું લગાડતા નહિ, પણ જ્યારે તમારો વિચાર ત્રિમાસિક રીપોર્ટ કરવાનો ચાલે છે, તો અનંગપાલશેઠને રાજી રાખવાને, ભલે એ કહે છે તે હેવાલ આપો. મદનપાલશેઠને બહુ નાખુશ થતો જોઈને એ બોલ્યો—“પણ તમે વર્ષ આખેરીએ રીપોર્ટ આપવાનું ધારો તો તેમાં એ બાબતની જરૂર નથી.”

“ત્રિમાસિક વાર્ષિક”—મદનપાલશેઠે કહ્યું—“પણ રીપોર્ટ તે રીપોર્ટ, તેમાં આવી બાબત આવેલી મેં તો કાઈ કાળે જાણી નથી!”

“મેં તો કાઈ પણ કંપનીનો ત્રિમાસિક રીપોર્ટ જ સાંભળ્યો નથી”—અનંગપાલશેઠે કહ્યું.

“પણ આપણી ઉજણી મંડળીનો ત્રિમાસિક રીપોર્ટ કહાડવાની હું એટલા-પરથી હઠ લઉં છું, કે મારી ધુમાડા મંડળીને લોકની નજરપર લાવવાને બીજો કાંઈ રસ્તો નથી.”

“ત્યારે તો સાહેબ”—ધનપાલશેઠે કહ્યું—“અનંગપાલશેઠ કહે છે તે બાબત થોડી ઘણી લખવી. પણ પેલી લાવણી તો નહિજ.”

“પણ એ લાવણીની તો એ પહેલેથી જ ના કહેતા હતા. એમાં તમે ફર્યો શું કીધો?” મદનપાલશેઠ કંઈક ચીડાઈને બોલ્યો.

“હા, હું ના કહેતો હતો એ વાત ખરી”—અનંગપાલશેઠે જવાબ આપ્યો—

“પણ દરેક ઉગ્રણીનું ખાવાનું લખેા તોજ, નહિ તો નહિ; એ પણ ખરૂં કેની? કંઈ એકલી તો ના નોહોતો કહેતો.”

“એ બધું ખરૂં”—મદનપાલશેઠે નાખુશ થઇને કહ્યું—“તેમ છતાં પણ વાત તો તમારી જ રહી કેની? મારે શું, બ્યારે ધનપાલશેઠે અનંગપાલશેઠેના પક્ષ કરે છે, તો હવે એવી બાબત નાંખ્યા સિવાય છુટકો નથી. પણ એમાં આપણી નાદાની જણાશે એ માફ કહેવું યાદ રાખજો.”

“મારા સાહેબ”—અનંગપાલશેઠે કહ્યું—“આપને નાદાની લાગે છે, પણ ખરે ખરી તો તેમાં નાદાનીને બદલે એાર આપણી હાંશીઆરી જણાશે! એવો મારો એકલાનો નહિ પણ આ ધનપાલશેઠેના પણ મત છે”—ધનપાલશેઠે તરફ ફરીને અનંગપાલ વળી બોલ્યો—“હું પણ તમારો આભારી છું. બાકી મને તો એમ ધાસ્તી હતી કે કેશવલાલની પેઠે તમે પણ આ કામમાંથી સટકી જશો ને પાધરો જવાબ નહિ આપો.”

“એમાં શું”—મદનપાલશેઠે કેશવલાલનું ઉપરાણું તાણતા બોલ્યો—“આપણી ઉગ્રણી મંડળીમાં એ કંઈ મેંબર નથી. તેથી એણે મત આપવાની ના પાડી તે વાજબીજ હતું. પણ એ કેશવલાલ હમણાં હમણાં મને બહુ નાખુશ કરીને, કાણ જાણે ક્યાં જતો રહ્યો છો?”

“હું! તમે શું કહો છો”—અને શેડીઆ સાથે બોલી ઉઠ્યા—“કેશવલાલ મુંબઈમાં નથી?”

“વિહારીલાલ જે અલાર સુધી ત્રણે શેડીઆઓની રસાકસી ભરેલી વાત સાંભળવામાં પોતાનું કાગળો લખવાનું કામ માણુમાણુ કરતો હતો, તેને પણ કેશવલાલની વાતમાં એટલો રસ લાગ્યો, કે તેના હાથમાંથી પેન સહસા પડી ગઇ, ને હવે તે પણ એક બ્યાને મદનપાલશેઠે શું કહે છે તે સાંભળવા લાગ્યો.”

પ્રકરણ ૭૨ મું

કેશવલાલ ક્યાં ?

ગોકુલ દુંદી, બ્રંદાબન દુંદી, દુંદ ફીરી મેં ગલીઆં ગલીઆં. (જુની કવિતા.)

મદનપાલશેઠે કેશવલાલ તરફ નાખુશી દેખાડતાં, તોપણ પોતાની રીત પ્રમાણે લંબાણુથી વાત કહેવી શરૂ રાખી—“મારે કહેવું જોઇએ કે કેશવલાલની અલાર સુધીની કામકાજ કરવાની રીતથી મને પુરેપુરો સંતોષ મળ્યો હતો. તમે જાણો છો કે મારી ધુમાડા મંડળીનું બંધારણ એક વિદ્વાતભરેલા વિષયને અવલંબીને છે.

સાધારણ લોકોમાં એવી વિદ્વતાની દુર્ભાગ્યે ખામી હોવાથી, એ મંડળીના ઉત્તમ ઉદ્દેશો લોકોના દીલમાં બરોબર હોય તે સાર, તેના રીપોર્ટો ધડવાનું કામ અને પત્રકોના આંકડાઓ પરથી લાગુ પડતા નિષ્કર્ષો સોધવા કરવાનું કામ ઘણું અટકવું છે; ને ટેકાણે ટેકાણે કળા અને હોંશીઆરી વાપરવાની જરૂર છે. તેમ છતાં કેશવલાલ અને પુરેપુરો સંતોષ આપતો હતો. મારાં બીજાં બધાં કામોમાં પણ ઘણી ઘણી રીતે જમણા હાથની પેઠે એ મને ઉપયોગી થઈ પડ્યો હતો. હું તો મારા મનમાં ધનપાલશેઠ અને અનંગપાલશેઠનો આભાર માનતો હતો, કે બલામણુ કરેલા કેસોમાં જેમ ઉલટું અને છે, તેને બદલે, આ કામમાં તો તેઓની બલામણુ ખરેખરી હતી; એમ કેશવલાલપર મારો વિશ્વાસ અને પ્રીતિ વધતીજ હતી. પણ હવે મને લાગે છે કે બહુ બણીને, અને અત્યાર સુધીમાં જાતજાતના માણસોના સંસર્ગમાં નહિ આવવાથી, એ કંઈ વાગ્યેલ કે ચક્રમ છે ખરો.”

“હા પણ એણે કીધું શું તે તો કહો”—મને શેડીઆઓએ અધીરાઈથી પુછ્યું.

“તમે સાંભળો તો ખરા, વાજતું ગાજતું બધું માંજે આવશે”—મદનપાલશેઠ ઠંડે પેટે, પાસે પડેલા હુકાના દમ લેતાં કહ્યું—

“હમણાં થોડાકજ દહાડા ઉપર એક દહાડો સવારના એણે મને કહ્યું કે સાહેબ, આવતી કાલથી કેટલાંક કારણોને લીધે મારાથી નોકરી પર નહિ અવાય. હું તો વિચારમાંજ પડી ગયો કે કેશવલાલ આ બોલે છે શું? મેં ફરી પુછ્યું ને જણાવ્યું કે એ ત્રણ દિવસ નહિ આવો તો હું ચલાવી લઈશ. પણ એ તો કહે કે એને ઓર્થોતુ બહાર જવું પડશે. પણ કેટલા દિવસ ત્યાં એને થશે તે બીના એ પોતેજ જણાવતોજ નથી. મેં પુછ્યું કે ક્યાં જવાના છો, અને એકલા જવાના છો કે સાથે કોઈ બીજું આવવાનું છે, સારે એણે જવાબ આપ્યો કે મારી યૈરીને સાથે લઈ જવી પડશે. પણ ક્યાં જવાના છે તે વાત એનાથી કહી શકાય તેમ નથી. હવે તમેજ વિચાર કરો”—મદનપાલશેઠ પોતાના બે હાથ હલાવતાં બોલ્યો—“કે બ્યારે કેશવલાલ આ પ્રમાણે દંભ ધડા વગરનું બોલે સારે કાને તાજુબી નહિ લાગે વાર? અને પણ લાગી. યૈરીને સાથે લઈ જાય છે, પણ ક્યાં જવું છે તે એ કહેતો નથી; ને કેટલા દહાડા રહેવું છે તે એ જણાવતો નથી! મેં પહેલાં તો બહુ સમજાવ્યો, પછી નાખુશી પણ દેખાડી, ને છેવટે નોકરીથી અતરફ કરવાનીએ ધમકી આપી, પણ એણે તો જવાની વાત છોડીજ નહિ. તે તો જાણે રહ્યું પણ મેં માગ્યો તે ખુલાસોએ નહિ આપ્યો! મેં પુછ્યું કે જણે તેડાવ્યો છે તેનું નામ તમે જાણો છો ને તેણે શું તમને કાચળ કીધો કે તાર-કીધો કે આમ એકદમ જવું થાય છે. તો મને કહે કે હું તેનું નામ જાણું છું, પણ મારી આગળ તેનું નામ લઈ

શકાય એમ નથી. કાગળ કે તાર કીધા નથી પણ કોઈ ખીજી રીતે કહાવ્યું છે. હું સમજ્યો કે કોઈની મારફતે કહાવ્યું હશે. પણ તેની તો એણે ના કહી એટલે હું જરાક ચીડાયો. ને કહ્યું કે તમે કાગળની કે તાર આવ્યાની નાપાડો છો, કોઈની જોડે કહાવ્યું નથી એમ તો કયુલ કરો છો, ત્યારે શું કોઈએ તમને આકાશમાં રજા રજા તો કહ્યું નથી ! આખરે એને માનવું પડ્યું કે ધણું કારણેને લીધે એનાથી મારી આગળ બરોબર ખુલાસો થઈ શકતો નથી. વળી એમ કરવાથી મારા તરફ જાણે એનો અવિશ્વાસ હોય એવો જે દેખાવ થતો હતો, તેને સાર એણે મારી આગળ માફ માગી. પણ વધારે ખુલાસો આપવાને પોતે અશક્ત છે એમ કહી, થોડું ધણું કામ કરી એ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો, તે આજદિન સુધી આવ્યો નથી. મેં એને ઘેર તપાસ કરાવી તો પહેલે અને બીજે માણે તાળાં છે એવી ખબર મળી !”

તમે એને બરતરફ તો નથી કીધો—અનંગપાલશેઠે પુછ્યું.

“માણસ ચકરમ ખરો, પણ કોઈ નોકરી મળી હશે ત્યાં ગયો હશે, બીજું શું”—ધનપાલશેઠે તાપસી પુરી.

“તમે વિચાર કરો, હું એની આટલી આટલી કદર જાણતો હતો, તો મને એણે ખુલાસો કીધો હોત તો કેવું સાર લાગત ? મને પણ એમજ લાગે છે કે બીજે ઠેકાણે કોઈ સારી નોકરી મળવાની હશે તેથી ત્યાં ગયો હશે. પણ હજી કંઈ વાત નક્કી નહિ હોય તેથી મારી આગળ ખુલાસો કીધો નહિ. પણ એમ ધારવામાં એક વાતની ખામી આવે છે. જે નોકરી નક્કી મળી છે તો મારી આગળ વાત કરવામાં કંઈ બાધ નહોતો, ને જે નથી મળી તો સાથે ઘેરીને લઇને કેમ જાય ?”

“બાઈ, કેશવલાલ કંઈ ગાંડો તો નથી”—અનંગપાલશેઠે એનો બચાવ કરતાં બોલ્યો.

“પણ ત્યારે શું આ ગાંડાને માથે સીંગડા”—મદનપાલશેઠે કહ્યું.

“તમે કહો ના કહો, પણ મારી ખ્યાનમાં એ વાત આવતી નથી. એ તો બહુ ઠરેલ છે ને આમ એણે કોણ જાણે કેમ કીધું હશે ! હા પણ રહો, મને એક વાત યાદ આવે છે. તમે કહો છો કે એની ઘેરીને એ સાથે લઈ ગયો છે. તો એ ક્યાં ગયો છે ને શા સાર ગયો છે તે મારી ઘેરી જાણતી હશેજ; કારણ કે બંને જીવનન બહેનપણીઓ છે, એમ તમે સારી પેઠમ જાણુલા હશો. પણ મદનપાલશેઠે, તમે એને નોકરીથી કહાડી તો નહિ મુકો કે ?”

“મારા મનમાં બીજે દહાડે તો મેં એમજ નક્કી કીધું કે એ કેશવલાલ પાછો આવે તો બસ એને રાખવાજ નહિ ! પણ મને એ એટલો તો સહાય-

કારક થઇ પડ્યો હતો, ને એના વગર મને પાછી એટલી અડચણ પડવાને સંભવ છે, કે હવે મને વિચાર થાય છે કે એ જો થોડાક દહાડામાં પાછો આવશે તો હું ચલાવી લઉંશ.”

“શેઠ, તમે એવુંજ મહોલું દીલ રાખજો”—અનંગપાલશેઠે કહ્યું—“હું તમને બનશે તો આજે ને આજે બધા ખુલાસો મોકલાવીશ.”

“એ ક્યારે પાછો આવવાનો છે તેનીજ મને ખબર મળે તો બહુ થયું”—મદનપાલશેઠે કહ્યું—“નહિ તો વળી મને દહાડો અને રાત મારી અનેક અનેક મંડળીઓના કામમાં જોતરાવવું પડશે. આ તો એ બહુ સફાઈથી ને સારી રીતે કામ કરતો, તો સવાર સાંઝ, વખત બે વખત, મારાથી હમણાં હમણાં જ્યાં ત્યાં જવાય અવાય છે. બાકી જીઓની, આગળ હું ક્યાં નીકળતો હતો?”

“હા સાહેબ”—ધનપાલશેઠે કહ્યું—“તમે આજે આ વખતે આવ્યા તે મને પણ તાજુબી તો લાગી કે કોઈ દહાડો નહિ ને આજે તે તમને કેમ પુરસદ મળી.”

“હું તમને એની હોશીઆરીની શું વાત કહું. જવા પહેલાં આજથી પંદર દિવસ સુધીનું ઘણું ખડું કામ એ તૈયાર રાખી ગયો છે. પણ હવે મને બહુ મોઠું થાય છે માટે હું રજા લઉં છું. અનંગપાલશેઠ, તમે અહીંજ બેસશો કે હવે ઘેર જશો”—એમ કહી મદનપાલશેઠ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

“નારે સાહેબ, બારણે નવ વાગ્યા”—અનંગપાલ બોલ્યો—“તે અહીં બેસી રહેવું કેમ પાલવે? હું તો કોઈ દહાડો લાખે લાખનું હાંસલ હોય તોપણ નવ વાગે તો ઘેરજ રહું છું. કારણ કે શાક બાક મારા વગર કોણ સુધારે? પણ આજે તો ત્રિમાસિક રીપોર્ટમાં આપણે જે સારું સારું ખાધું તે લખવાનો નિર્ણય કરવાનો હતો તેથીજ આવ્યો; ને ચલો જે થયું તે સારું થયું કે ધનપાલશેઠે મારો બોલ રાખ્યો. એમ કહી અનંગપાલશેઠ પણ મદનપાલશેઠની સાથે જવાને ઉઠીને ઉભો થયો.”

અનંગપાલને જ્યારે ને ત્યારે ખાવાની અને શાકની વાતો કરતાં સાંભળી મદનપાલશેઠ નાખુશ થતો. તેમાં આજે ધનપાલશેઠે એની વિરૂદ્ધ મત આપ્યાથી એ વધારે ચ્હીડાયો. પોતાનું મહોં કડવું કરતાં અને ધનપાલશેઠ જોડે શેકહેન્ડ કરતાં એ મરોડમાં બોલ્યો—

“સારું થયું કે તમે આજે અનંગપાલશેઠની તરફમાં ઉતર્યા, નહિ તો આજે એને ખાવુંજ ભાવત નહિ!”

“શેઠ”—અનંગપાલશેઠે કહ્યું—“ધનપાલશેઠે કોઈ દહાડો તો મારી તરફમાં ઉતરે કેની; તમારો તો પક્ષ બળે એ રોજ ખેંચે છે. પણ હવે કહો, તમે રીપોર્ટ ક્યારે તૈયાર કરશો. તમે મને એક વાર બતાવજો હોં! નહિ તો મારી ખાતરી છે

કે તમે કાપકુપ કરશો, ને ખાવાનું બરાબર વર્ણન નહિ કરો. મને એક દોહરો માફ આવે છે તે એમાં નાંખો તો કેવો ફક્કડ લાગશે!”

તુરિયું કહે હું વાંઝ્યું, મારા ઉપર સળી;

મારા ખાવામાં સ્વાદ કરે તો, લે લીધું ને મરી.

મદનપાલશેઠને એટલો કંટાળો છુટ્યો કે અનંગપાલશેઠને પડતો મુકી પોતે એકદમ નીચે ચાલ્યો ગયો. તેની પાછળ થોડું રહીને અનંગપાલશેઠ અજબની લાવણી ગાતો ગાતો દાદરો ઉતરવા લાગ્યો.

માણુ માણુ વિહારીલાલે પોતાનું હસતું દાખી રાખ્યું.

તેઓના ગયા પછી ધનપાલશેઠ એની તરફ ફરીને કહ્યું—“કેમ તમને અનંગપાલશેઠની રીતભાતપર હસતું આવે છે? અમારા ખુંબધના શેડીઆની રીતભાત તમે જોઈ કેની? પણ મદનપાલશેઠ અને અનંગપાલશેઠ એ બેમાં મને તો અનંગપાલશેઠની રીત પસંદ પડે છે કે ‘એક મગની બે ફાડ.’”

“હા સાહેબ, એ ખરું”—વિહારીલાલ બોલ્યો—“એની એવી રીત હતી તો તમે તે દહાડે તોફાની સભામાં ફાવી ગયા!”

“તેથી જ કરીને”—ધનપાલશેઠે કહ્યું—“મેં આજે એની તરફ મત આપ્યો. બાકી મદનપાલશેઠ તો પોતાના મનમાં મારાથી ખચીત નાખુશ થયલા હશે! પાંચ સાત દહાડે એની મીઠાજ મારાપર ટેકાણે આવશે. પણ અમે તો એવા થઈ રહ્યા ને એક બીજાને ઓળખીએ તેથી બાધ આવતો નથી. કાઈ અજણ્યો તો થાપ ખાઈ જાય.

“હા સાહેબ, એતો શેડીઆ રહ્યા—એટલે”—એમ બોલી વિહારીલાલ અચકી પડ્યો.

“એટલે—એમ બોલીને તમે કેમ અચકાઈ ગયા”—ધનપાલશેઠે કહ્યું.

“ના સાહેબ, કંઈ નહિ હું તો સહે જ બોલવા જતો હતો,”

“ત્યારે બોલો, તમે શું બોલતાં અટકી ગયા? મને કંઈ ખોટું નહિ લાગે. લોકો મને ખુંબધના શેડીઓ કહે છે. પણ મારા મનથી તો હું મારવાડીનો મારવાડી છું. તમે શું કહેવા જતા હતા.”

“એ તો સાહેબ હું એમ કહેવા જતો હતો, કે શેડીઆ એટલે વળે તો વાન નહિ તો પથ્થરપહાણુ. મને તો એમાં ધાસ્તી રહે છે કે મદનપાલશેઠ હવે કેશવલાલને ફરીથી નોકરીએ નહિ રાખે. બાકી એ નોકરી એને સુખની હતી ને એના અભાસમાં ખલલ નહિ કરે એવી હતી.

“કેશવલાલ, તમારો મિત્ર થાય છે તો તમે તો જાણતા હશો કે એ ક્યાં ગયો છે.”

“સાહેબ, હું તો મદનપાલશેઠની વાત સાંભળીને છક થઈ ગયો કે કેશવલાલે આવા ઠરેલ થઈને શું કીધું—એવું તે ક્યાં જવું હતું કે મદનપાલશેઠને ખુલાસો પણ ન આપ્યો!”

“ત્યારે શું તમે પણ કંઈ જાણતા નથી!”

“ખીલકુલ નહિ. પણ હવે મને એવી ચટપટી થઈ રહી છે, કે હું હમણાં ને હમણાં નિર્મલદાસ અને સુખપાલકાકાને મળીશ ને બધી વાતમી લઈ આવીશ. પણ સાહેબ તમને સાંભરે છે, મદનપાલશેઠ એમ બોલ્યા હતા કે કેશવલાલને ઘેર બંને માળે તાળાં છે. કેશવલાલ અને સુખપાલકાકા બંને જણ તો કંઈ સાથે રામજી છતવાને નીકળી પડ્યા નથી! એમ કહી વિહારીલાલ લખવાના કાગળો જેમ તેમ ટેબલમાં મુકવા લાગ્યો ને દોડધામ કરતો ધનપાલશેઠની રજા લઈ જતો રહ્યો.

રાતના આઠ વાગે વિહારીલાલ જેમ તેમ વાળુ કરી લીખારીલાલને ત્યાં ગયો. લીખારીલાલની સામે ટેબલપર ચઢી બેસી એણે કહ્યું—“આજે મેં બહુ બહુ નવાઈની વાતો સારા દહાડામાં સાંભળ્યા કીધી છે. વાતનું બળેટ એટલું તો મહોલું થઈ ગયું છે કે ઓછામાં ઓછા બે ત્રણ કલાક થશે, ત્યારે બધી વાતનો નિરાંતે ખુલાસો થશે.”

લીખારીલાલ ટેબલપર એક ડરાફ્ટ કરતો હતો તેણે કામળને સમેટી દીધા ને હંડે પેટે કહ્યું—“આલો ત્યારે, તમારા બળેટનો કાચળો ખુલ્લો કરો, હું સાંભળવાને તૈયાર છું.”

“પહેલું તો એ કે, તમે બોલો નેમંએ, આજે કેશવલાલ ક્યાં છે?”

“ક્યાં તે શું, વળી ઘેર હશે. રાતના એ કોઈવાર બહાર નીકળતો નથી. વળી તું ડેકું ધુણાવી ના ના કલા કરે છે તો આજે કંઈ ગયો હશે, ખીજું શું, એ તો ‘લશ્કરકા બેદ પાયા.”

“તમે સો વર્ષ સુધી અટકળ કરશો તોપણ તમને પત્તો મળવાનો નથી. આજે મેં ધનપાલશેઠને ત્યાં સહેજ સાંભળ્યું કે કેશવલાલ મદનપાલશેઠની નોકરીની દરકાર નહિ કરીને, તેને નાખુશ કરીને, મુંબઈથી ચાલ્યો ગયો છે. ક્યાં ગયો છે તે તો કંઈ ખબર નથી. પણ ખુબીની વાત એ છે કે પોતાની જાને સાથે લઈ ગયો છે!”

“તે વનમાલીદાસ કે ચંદ્રદાસને ત્યાં ખબર નહિ કહાડી હોય તેથી તને કંઈ પત્તો મળ્યો નથી.”

“તમે સાંભળો તો ખરા, પછી કહેજો. વનમાલીદાસને ત્યાં મેં ખબર કહાડી

પણ કંઈ પત્તો મળ્યો નહિ; જો કે મને વહેમ જાય છે કે વનમાલીદાસ કંઈ જાણતા હોય, હું તેથી નિર્ભલદાસ પાસે ગયો; એને તો માલમ હતી કે કેશવલાલ ગયો છે ખરો. પણ ક્યાં ગયો છે તેનો ખુલાસો, કાણ જાણે શાએ કારણથી એણે આપ્યો નહિ. ત્યાંથી પાછા ફરતાં મેં દુલારામને જોયો. એ તો એવો રડવા જેવો ને હિદાસ જણાતો હતો કે ન પુછો વાત ! મને કહે કે એના શરીરે સાર નથી. પછી મેં બ્યારે કેશવલાલ માટે પુછ્યું ત્યારે મારા સામું થોડીવાર એ એક ટગરે જોઈ જ રહ્યો, ને જવાબ આપ્યો કે નવલશા જાણે છે માટે એને પુછશો તો પત્તો લાગશે. પાછો વનમાલીદાસને ત્યાં નવલશાને મળવા ગયો તો, એ તો બહાર ગામ જવાની તૈયારી કરતો જણાયો. એ તો જાતજાતની ટૂંકા અને જોડાની જોડા અને લુગડાંનાં બોચકાંઓ ગોઠવતો હતો ! એને તો વાત કરવાનીએ ધુરસદ નહોતી ! મેં પુછ્યું કે ક્યાં જાઓ છો તો કહે કે કંઈ કારણ સર બહારગામ જવું થાય છે. પણ ગામનું નામ તો આપ્યું નહિ. મને લાગ્યું કે એ પણ કેશવલાલનો ભાઈ જણાય છે, તેથી મેં કહ્યું કે કેશવલાલ જાય છે ત્યાં તો નથી જતા કે ? તો કાણ જાણે મારા બોલવાથી એ એવો દંગ થઈ ગયો, કે પાંચ મીનીટ સુધી લુગડાં બાંધવા મુકી મારા સામું જોઈ જ રહ્યો ! પછી બોલ્યો કે તમે જાણતા હો તો પુછવાનું કંઈ કામ નથી, ને નહિ જાણતા હો તો પુછવું નકામું છે, કારણ કે મારાથી કંઈ કહી શકાય એમ નથી. મારી તો અજાણ્યોતો પાર રહ્યો નહિ કે એ બધા લોકોએ આજે માંડ્યું છે શું ! વનમાલીદાસ, દુલારામ, નિર્ભલદાસ ને નવલશા, કેશવલાલ ક્યાં ગયો છે તે જાણવા છતાં મને કેમ કહેતા નથી. હું શું કેશવલાલને કંઈ બાંધી મારવાનો હતો ? નવલશાથી સહેજ રીતે બોલાઈ ગયું કે મમતારામ એની સાથે આવવાનો છે. મેં તો બીજું બહુએ જાણવાની વેતરણ કીધી, પણ એનાથી મમતારામનું નામ લેવાઈ ગયું તેથી એ પરતાવો કરતો જણાયો; એટલે વધારે ખબર મળવાની મેં આશા છોડી.”

“ત્યારે શું તમે આજે આશીસમાં ગયા નથી ?”

“નવલશાથી છુટો પડ્યો ત્યારે બાર વાગ્યા હતા. તેથી માણુમાણુ એક વાગે આશીસમાં પહોંચી શકાયું. પણ ત્યાં મારો જીવ લાગ્યો નહિ ને ચાર વાગે મમતારામને મળવા ગયો, કે જોઈએ ત્યાં કંઈ પત્તો લાગે છે. કોઈ દહાડે નહિ ને આજે ચાર વાગે મમતારા થેર હતો, ને ભાઈતથા તથા એ બેઠા બેઠા કંઈ મસલત કરતા હતા. પણ તે વાત પછી. મેં બ્યારે કેશવલાલને માટે પુછ્યું ત્યારે મારા સામું એ એવી રીતે જોઈ રહ્યો, કે મારી ખાતરી છે કે કેશવલાલ ક્યાં

ગયો છે તે એ જાણે છે. પણ જાણી જોઈને જે ન જવાબ આપે તેને શું કરવું? જાગતાને કેમ જગડાય. એ પોતે કંઈ બહાર ગામ જવાનો છે કે નહિ, તેના પણ મને એણે જવાબ આપ્યો નહિ.”

“મને તો લાગે છે કે”—લીખારીલાલ બોલ્યો—“પેલા જર્મન શીલસુદ્રની પેઠે કેવળ પ્રજ્ઞાચક્ષુથી તે એક ઉંટને વગર જોયે કારવે તારા મનમાં ખડું કરી દીધું છે. ને આટલું આટલું લાંબું પીજન કર્યા કરે છે. પણ લક્ષ્યા આદમી, જરાક અક્ષલ તો દોડાવવી હતી કે કેશવલાલની ખબર એને ઘેર મળે, કે અસ. જ્યાં મનમાં આવ્યું ત્યાં ભટકવાથી?”

“કેમ હમણાંજ તમે કહેતા હતાની કે ચંદ્રદાસ કે વનમાલીદાસને ત્યાંથી પત્તો મળશે ને હવે કાર મરડી કે?”

“હા પણ પહેલાં એને ઘેર તો ખબર કહાડવી હતી”—લીખારીલાલ ડાહ્યો થતો બોલ્યો—“એની ઐરી સાથે ગયો છે ને ઘેર તાળું હોય એમ તારે કહેવું થતું હોય તો નીચે સુખપાલકાકા હતા કેની?”

તમે કહો છો તે અક્ષલ તો મેં વાપરી હતી”—વિહારીલાલ મરોડમાં બોલ્યો—“મેં સુખપાલકાકાના બારણાના તાળાને નામ દઈને પુછ્યું કે કેશવલાલ ક્યાં ગયો છે તેની કંઈ તને ખબર છે. અમારા લીખારીલાલે પુછાવ્યું છે. પણ તાળાએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ તેથી મને નકામી મહેનત પડી. પણ તમે કહો તો તમારી પાસથી કંઈ ઈલાણી લઈ જઈને એ તાળાને પાછો પુછી આવું.”

“ઠીક છે, ઠીક છે”—લીખારીલાલે હસીને કહ્યું—“આજે તને લાગ આવ્યો જણાય છે તો તારે જોઈએ તેટલી મારી ઠેકડી કરી લે. પણ મને શું માલમ કે સુખપાલકાકા પણ ઐરી સાથે સુંબઈથી ગયા છે. તારે તું એમજ કહેની કે હમણાં શેહેરમાં જ્યાં ત્યાં ઐરી સાથે બહારગામ જવાનો વા વાયો દેખાય છે !”

“કેશવલાલ ગયો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. પણ મહનપાલશેઠની આવી સુખની ચાકરીની દરકાર કીધા વગર જતો રહ્યો, તેથી મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે એવું તે શું કામ હશે?”

“વારૂ તે કંઈ બીજે તપાસ કીધી?”

“હા, ધનપાલશેઠને ત્યાં આજે અનંગપાલશેઠ આવ્યો હતો. એ કહેતો હતો કે ગુલાબવડુ ને એની સ્ત્રી બહેનપણી થામ છે તેથી એને તરત ખબર મળશે. પણ અનંગપાલશેઠે કહ્યું કે એની સ્ત્રી તો કંઈ જાણતી નથી. ગુલાબવડુ કંઈ કહીને ન ગઈ તેથી એ બહુ દલગીર છે. ખરેખર મહામતિ એક ટેબલ પાસે બેઠી બેઠી લખતી હતી. પણ એના મહોના ચહેરા ઉતરી ગયો હતો !”

“જો ભાઈ”—લીખારીલાલ બોલ્યો—“જાણીતો કાચડો કાઢીના મૂલનેા છે. આજે તને કેશવલાલ માટે ધણી નવાઈ લાગે છે. તારા કહેવાથી મને પણ થોડી ધણી નવાઈ લાગે છે ખરી, પણ આજે કેશવલાલ આવીને બધા ખુલાસો કરશે ત્યારે તને જ હસવું આવશે, કે આમ ખુણે ખોચરે વિચારો દોડાવવાનું કંઈ કામ નહોતું. ભાલ, તારા બજેટના કાચળામાં બીજા શું સમાચાર છે?”

“મમતારામ અને ભાઈતથા શું મસલત કરતા હતા તેની કંઈ તમે અટકળ કરી શકો છો”—વિહારીલાલે પૂછ્યું.

“ના, પણ જનસ્વભાવ પ્રમાણે એટલું તો કહી શકાય, કે બંને જણા કાઠને ખાડામાં નાંખવાની બાજી ગોઠવતા હશે.”

“તમારી એ અટકળ પણ ખોટી છે જાઓ”—વિહારીલાલે કહ્યું—“તે દહાડે હાઈ કોરટમાં ભાઈતથાને નિમિત્તે ધનપાલશેઠને જે ખાડું લાગવા જેવું થયું, તેથી જો કે આપણે તો લાલજ થયો, પણ ધનપાલશેઠને તો એવી હાડોહાડ લાગી ગઈ છે, કે ભાઈતથાને સજ્જડ ખાડામાં ઉતારવાને એક ચોગડું આખા દરમી રાખ્યું છે. તમને ખબર છે કે ભાઈતથાના ગળામાં ચંદ્રબિંબ મીલના પુષ્કળ શેરા ભેતરાઈ ગયા છે, ને હજી પણ એ શેરાનો એ ધુમ સોદો કરે છે! હાલ તો બજારમાં એ શેરાની તેજ બેલે છે પણ થોડા દહાડામાં ધનપાલશેઠ આજે મને કહેતા હતા કે એના ભાવો એવા રામશરણે થઈ જશે, કે ચંદ્રબિંબનું ચંદ્રબિંબ ભાઈતથાને કપાળે ચોટ્યું જ જાણ્યું!

“હા પણ મમતારામ ને મુનીમજી શું મસલત કરતા હતા?”

“હું ત્યાં ગયો ત્યારે ‘પીઠ સારી છે’ ને ‘હજીએ બજાર તેજ બેલશે,’ એટલા શબ્દો મારે કાને પડ્યા, તેથી હું ધાડું છું કે ચંદ્રબિંબ મીલના શેરાનો હજીએ વધારે સોદાઓ કરવાને તેઓ મસલત કરતા હશે. મમતારામને હમણાં હમણાં બહુ તાગડધિન્ના સુગે છે. એની પાસે પણ તે શેરા છે. વગર લેવેલે ભાઈતથાની જોડે ઓછામાં ઓછા પચાસ હજારના ખાડામાં એ ઉતરશે, એમ ધનપાલશેઠ કહેતા હતા. માટે તેઓ ચંદ્રબિંબ મીલની જ વાત કરતા હોવા જોઈએ.

“હાય, તેમે હાય”—લીખારીલાલે કહ્યું—પણ ભાઈતથાએ મારી સામે એક બીજી બાજી માંડી છે તે તને ખબર છે કે? જો કે એમાં પણ એને થાપ ખાધી છે.

“તમે શું કંઈ આજે સાંભળ્યું? ને એ શું વાત છે?”

“મને તો ધણા દહાડા થયા પાકે પાયે ખબર મળી હતી. પણ તું રંગરાવ પર ચીડાઈ જાય ને ઓરનું દોર કરી મુકે, માટે હું જાણી જોઈને બોલ્યો નહિ.

“કેમ રંગરાવની શું મ્હોંકાણુ છે”—વિહારીલાલે મ્હીડાધને બોલ્યો—“એનો કેસ આપણે આટલી હોંશીઆરીથી લડીએ છીએ ને! બાકી પુણ્યાનો ફેસલો એની વિરૂદ્ધ છતાં હાઈકોર્ટે મુંબઈની દીનકરરાવની એસ્ટેટનો રીસીવર નેમ્યો, એ કંઈ જેવી તેવી વાત થઈ નથી.”

“ત્યાર પછી આ લક્ષ્મી જન્મ્યું”—લીખારીલાલે જવાબ આપ્યો.

“રીસીવર નેમાયા પછી એની કાકી ગજરાઈ ગઈ અને રંગરાવ જોડે પતાવત કરવાની વાત ઉચકી. સારી રકમ મળતી જોઈને રંગરાવ અને એની માની જ્ઞાનત બગડી. તેઓ તો પોતાનું તળિયું તાણું કરીને કાશી બાગી જવાની તૈયારીમાં હતાં, કે પછી આપણે ને રંગરાવની કાકી જોઈએ તેમ અફળાઈ મરીએ. આપણા પર વેર વાળવાને ભાષતથાએ રંગરાવની કાકીની વતી રંગરાવ સામે લડવા સારૂ, પૈસાની અને વકીલની જોગવાઈ કરવાનું ખીડું ઝડપી લીધું!”

“મને પણ હમણાં હમણાં રંગરાવની રીત વિચિત્ર લાગતી હતી ખરી. હું તો એની દયા ખાતો હતો કે એ ખીચારાને પૈસાની તાણુ છે, તેથી એવો દેખાતો હશે. પણ આખરે એણે એની જાત જણાવી.”

“એણે જોઈએ તેમ ડાહ્યું, પણ આખરે આપણે તો કંઈ નુકસાન થયું નથી ની? હવે અહમ્મ્યાબાઈ ને ભાષતથા એક થઈ ગયાં છે, તો સો ભવે એ કેસ માંડીવાળ થવાનો નથી! એ જ આપણને મહેરો લાભ.”

“વસ્તુતઃ જે કામ આપણે હિતેસરી નહિ કરી શકત તે કામ ભાષતથાએ કરી આપ્યું છે! રંગરાવ કુટ્યો તેથી શું? પણ એવા હરામખોરને નશીબત આપવી જોઈએ કે ફરીથી કોઈ એવી કૃતમ્મતા કરતા ડરે”—વિહારીલાલે કહ્યું—“મેં એની દયા ખાઈને થોડા દિવસ ઉપર રૂપીઆ પચાસ આપ્યા હતા.”

“આપણો જનમ કંઈ એવા એવા ધર્મના રક્ષણ કરવા માટે સરજેલો નથી. માટે આપણે તો મિત્રદ્વારા કે શત્રુદ્વારા જે જે લાભો મળે તેનો પરિપૂર્ણ ઉપયોગ કરી લેવો. રંગરાવને આપણે હવે પુરો ઝોળખ્યો. પણ હજી આપણે એની જોડે બહુ કામ લેવાનું છે, માટે હાલ બગાડવી તો નહિ. એનું કામ ધમધોકાર આગળ ચલાવ્યા જવું, કારણ કે આપણું તેમાં હિત રહેલું છે.”

“હા, હવે તો આપણે રંગરાવનો કેસ બેવડા જોમથી લડશું, કારણ કે એમાં પણ આપણે હવે મુનીમજીને હંફાવવાનું એક વધારે બાંં ઉધાયું છે. કહો ના કહો, પણ ભાષતથાનો પુત્રેમનો ચાંદ હવે પરવારી રહેવા આવ્યો છે.”

“એ તો બાઈદસી વીસી સૌની હોય”—લીખારીલાલે કહ્યું—“અત્યાર સુધી મને એણે હંફાવવામાં બાકી રાખી હતી? માટે એ તો અસ્તોદમની

ઘટમાળ જેમ ચાલે તેમ જોયા કરવી. ‘અસ્થિર નિત્યે પુરુષાર્થ માની—અસ્તોદ્યે દ્વંદ ન પામ શાની.’”

“તમે આજે શીલસુશીપર ચઢ્યા દેખાઓ છો, પણ કેશવલાલનો પત્તો કેમ મેળવવો તેનો ખ્યાલ મારા મનમાંથી હજી ખસતો નથી” —આજે જે જે જોયું સાંભળ્યું હતું તેનું મનન કરતો વિહારીલાલ બોલ્યો.

“મેં તો તને પહેલાંથી કહ્યું કે એમાં મને તો ઝાઝો દમ જણાતો નથી, કેશવલાલ કંઈ નાદાન નથી. વગર ખુલાસો આપવે એ ગયો હશે તેમ હોય, તોપણ એણે વિચારીને જ કામ કીધું હશે.”

“હા પણ” —વિહારીલાલ અધીરો પડીને બોલ્યો — “આ કામમાં તો એમ બન્યું છે કે જે લોકોએ કેશવલાલ સંબંધી હકીકત જાણવી જોઈએ તેઓ કંઈ જાણતા નથી. જે લોકો જાણે છે તેઓ કંઈ કહેતા નથી, તેથી મને તો ચટપટી થઈ રહી છે.”

“નિર્મલદાસ મમતારામ વગેરે જાણે છે” —લીખારીલાલે કહ્યું — “ને આપણે નથી જાણતા તેમાં શું થઈ ગયું ? જે કોઈ નહિ જાણતું હોત તો તો વિચારવા જેવું હતું. પણ આપણે નથી જાણતા તે કારણથી, મારા વિચાર પ્રમાણે, એમાં કંઈ વિચારવા જેવું નથી. પણ તેં આજે તે બાબત બહુ મથન કીધું છે ને હજી સુધી કંઈ બાળ કે પત્તો લાગ્યો નથી, તો તને રાજી રાખવા તું કહે તો હું મમતારામ પાસે ધુમાડા મેંડળના ટુસ્ટીના કામનું બહાનું કહાડીને જઈ.”

“મમતારામ એવો કાચો નથી કે એમ ભોળવાઈ જશે. તેમાં હું એને આજે ખાસ કરીને મળી આવ્યો ને તમને આવેલા જોશે, તો એ પોતાની પુરી હોશીઆરીમાં રહેશે.”

“કામ તો મુશ્કેલ છે ખરું, પણ જોઈએ, જવાથી કંઈ બગડી જતું નથી. કદાચને કંઈ પત્તો મળે તો મળે.” તે શું એમ કહ્યું કે નવલશા અને મમતારામ બંને સાથે કોઈ ગામ જાય છે ?

“હા, અને મારા મનમાં એમ પણ લાગે છે કે જ્યાં કેશવલાલ ગયો છે ત્યાં જ તેઓ જવાના છે; નહિ તો નવલશાને કેશવલાલ ક્યાં ગયો છે તે જાણવાનું કંઈ ખાસ કારણ નથી.”

“ત્યારે તો” —લીખારીલાલ વિચાર કરતો બોલ્યો — “સુખપાલકાકા પણ ત્યાં જ ગયા હશે.”

“ના, તે વાત તો મારા દીલમાં ગોઠતી નથી. કારણ કે શાએ કારણથી, મારા મનના વિચારો એવી રીતે દોઝા કરે છે કે બંને જણ સાથે નીકળ્યા નથી. માટે એક ઠેકાણે બંને જતા નથી.”

“તને એમ કેણે કહ્યું.”

“કહ્યું તો કેાઈએ નથી, પણ મારા મનના વિચારે એવું જ વલણ પકડ્યું છે.”

“ઠીક છે, ઠીક છે, હું મમતારામને જરૂર મળીશ”—લીખારીલાલે કહ્યું—

“પછી આપણે ખુલાસો કરશું. હું ધારું છું કે બનશે તો હું એને કાલેજ મળવા જઈશ. પણ કદાચને પરમ દહાડેએ જાઉં ત્યાંસુધી તું તારી ચટપટીને મનમાં જ સમાવી રાખ.”

થોડી વારમાં બંને જણા છુટા પડ્યા.

પ્રકરણ ૭૩ મું

નિશ્ચયાત્મક અને અનિશ્ચયાત્મક અથવા રખેલી શરૂ થતી વાતો

કંઈક થયા માધવ મથુરા જઈ, કાગળ ના લખ્યો કટકો રે;

લીખ લેજું સખી ઉસ નંદનસે, મેરો કાગલ બાંચત આવે અઠા;

દિન બહોત મયે દિન થોરે રહે, મે તો હૈંબી બેરાગન ખોલ ધટા.

અગીઆરેક વાગ્યાને સુમારે પોતાના હમેશના રાખેતા પ્રમાણે જમી કરીને અનંગપાલશેઠ હાંચકાપર બેસી હુક્કાના દમ લેતો હતો. એનો મીઠજ રોજની પેટ આજે પણ ખુશ હતો. આજે જમવાનો પહેલા નંબરનો તાલ પડ્યો હતો ને શકિત બહુ સ્વાદિષ્ટ બન્યાં હતાં, તેમાં બાતની સાથે પીરસેલા મુળાનું સ્મરણ કરતાં અનંગપાલશેઠના ઓઠે ઓઠ હજી પણ જાણે કુસ્તી કરતા હતા, અને એ શેઠને આનંદ વધતો જ ચાલ્યો હતો! વળી આજે ધનપાલશેઠને લાં, કરી રાખેલી કચુલાત પ્રમાણે, પોતે અને મદનપાલશેઠ ગયા હતા; લાં ઉગ્ગણી મંડળીના ત્રિમાસિક રીપોર્ટમાં અનંગપાલશેઠ જે બાબતનું વર્ણન દાખલ કરાવવા માગતો હતો, તે બાબત દાખલ કરાવવાનો ધનપાલશેઠે પોત્તનો ફેસલો આપ્યો હતો. તે વાત રહી રહીને યાદ આવતાં અનંગપાલશેઠના હર્ષની સીમા રહી નહોતી.

જે કે એ પ્રમાણે અનંગપાલશેઠ ખુશ મીઠજથી બેઠો બેઠો હુક્કાના દમ લેતો હતો, તોપણ પોતાની પાસે એક ટેબલ આગળ હાથમાં છાપું ધરી રાખીને મહામતિને અપૂર્વ ઉદાસીમાં મગ્ન થયેલી જોઈને એણે ડહાપણ વાપર્યું, ને પોતાનો ખુશ મીઠજ બનતા સુધી ઝાઝો બહાર નહિ પાડવાને બનતું કીધું. તોપણ હાંસીનીસીને પોતે જમ્યો હતો તેનો સંતોષ આવતાં એણે પોતાનું પેટ ધીરે ધીરે પંપાલ્યું ને હુક્કાના દમ લેવા લાગ્યો, કે તરત એનો ખુશ મીઠજ હવે એના કાષ્ઠમાં રહ્યો નહિ. હુક્કાના ગુડગુડ ગુડગુડ અવાજની સાથે તાલ આપીને મહા-

મતિએ એને શીખવી રાખેલી લાવણી એ ગાવા લાગ્યો. મહામતિના ધાકને લીધે થોડીક લીટીઓ એણે મનમાં જ ગાઈ. ગાતાં ગાતાં એની વૃત્તિઓ એ લાવણીમાં એટલી તો તદ્દાકાર થઈ ગઈ, કે પોતાની પાસે મહામતિ ઉદાસ બેઠેલી છે તેનું પણ એને જ્ઞાન રહ્યું નહિ! અને એ વધારે મદોદયી લાવણી ગાવા લાગ્યો. છેલ્લું ચરણ એનાથી એટલો જડો ઘાટો પાડીને ગવાઈ ગયું, કે મહામતિ જે હાથમાં છાપું ધરેલું જ રાખીને, મનમાં ક્યાંનો ક્યાં વિચાર ક્યાં કરતી તે, એકદમ ચમકી ગઈ ને જગૃત થઈ હોય તેમ પોતાના ધણી તરફ જોવા લાગી. પોતે દલગીરીમાં આટલી બધી મમ છે એમ જાણવા છતાં એ અનંગપાલશેઠ આજે રાજ દેખાતો હતો, ને જો કે પોતે એનું કહેવું પુરું સાંભળતીએ નહિ; તોપણ આજે સવારથી, અને ધનપાલશેઠને ત્યાં જઈ આવ્યા પછી પણ, અનંગપાલશેઠ ઉજણી મંડળીના ત્રિમાસિક રીપોર્ટનો લવારો ક્યાં કરતો હતો તેથી, મહામતિ એનાથી આજે ખરેખરી કંટાળી ગઈ. અનંગપાલશેઠનું બોલવું પોતે ન સાંભળતી હોય એમ વર્તન રાખી એ બેઠી હતી. જમતાં જમતાં મુળાનો તાલ પોતાને બહુ પડ્યો, તેથી ખાસ કરીને અનંગપાલશેઠે બટની પાસે મહામતિની થાળીમાં બીજાવાર મુળા મુકાવ્યા, ને ખાવાને આધરો કરવા લાગ્યો, ને મુળાને વખાણવા લાગ્યો. મહામતિએ અનંગપાલશેઠની રીત તરફ પોતાનો તિરસ્કાર બતાવવાને મુંગા મુંગા મુળા તો બટ મુકવા આવ્યો તે મુકવા દીધા. પણ બાણમાં પડેલા મુળા, જાણે કે પોતાને ન ખાવા હોય તેવી રીતે, અને અનંગપાલશેઠ જુએ તેમ દૂર ખસેડી દીધા. અનંગપાલશેઠ એને બહુ આજીજી કરીને મુળા ખાવાનું કહેવા લાગ્યો ને મહામતિ કેપાયમાન થઈ. તથાપિ પોતાનો શેઠ તુચ્છતાને પામ્યો છે એમ ન દેખાય એવા જ આશયથી, એણે પોતાનો બહાર પ્રગટ થતો કેપ માણુમાણુ સમાવ્યો. માત્ર અનંગપાલશેઠ તરફ એવી કરડી આંખ ફેરવીને જોયું કે અનંગપાલશેઠ મનમાં થરથરી ગયો, ને મુળા ખવડાવવાનું મહામતિને વિનવવાનું એકદમ સમેટી દીધું!!!

તોપણ પોતાના ખુશ મીજબની દ્વાયમાં અનંગપાલશેઠ મહામતિના રોષની વાત પાછો ભુલી ગયો, ને ઉપર જણાવ્યું તેમ તોરમાં એનાથી અજ્ઞદેવની લાવણીનું છેલ્લું ચરણ ઘાટો પાડીને ગવાઈ ગયું, ને મહામતિનું તેની તરફ ધ્યાન ખેંચાયું.

મહામતિ તે એટલા બધા શું શોક સાગરમાં ડુબી ગઈ હતી! જે દહાડે અનંગપાલશેઠ મદનપાલશેઠની સાથે ધનપાલશેઠને મળવા ગયો તેના બે દિવસ અગાઉ, મહામતિના જાણવામાં સહેજ રીતે આવ્યું કે કેશવલાલ ગુલાબની સાથે કંઈ ગયો છે. તે વખતે તો મહામતિએ એમ ધાર્યું હતું કે પોતાને સારું ગુલાબ

ખાસ પત્ર લખી રાખ્યો હશે, એટલે એ ક્યાં અને શા સાર ગઈ છે, તેનો પત્તો મળશે. કાળીને ત્યાં તે સાર એણે માણસ મોકલ્યું, પણ બંને માળે તાળાં છે એવા સમાચાર મહામતિને મળ્યા. ચંદ્રદાસને ત્યાં ગૌરીપાસથી એણે ખબર મેળવાવી, પણ ગુલાબ ક્યાં ગઈ છે તેનો કંઈ પત્તો મળ્યો નહિ. તેમ તેમ મહામતિની ચટપટી વધતીજ ગઈ. વનમાલીદાસને ત્યાં, કીકીને ત્યાં, અને રણસહુ અલંગાને ત્યાં, મહામતિએ માણસપર માણસો મોકલ્યાં; પણ બધે ઠેકાણેથી કાને હાથ મુકાવા માંડ્યા. એમ બે દહાડા નીકળી ગયા. અત્યાર સુધી મહામતિને એમ આશા હતી કે કદાચને કોઈને કહી જવાનું કોઈ કારણથી નહિ બન્યું હોય, તોપણ ગુલાબ ગમે ત્યાંથી પણ પત્ર લખી એને ખુલાસો કરશે. આજે સવારના તો, ગમે ત્યાંથી પણ ગુલાબનો પત્ર આવવો જોઈએ તેની એ એક ટસે આશા રાખી બેઠી હતી. પણ અનંગપાલશૈઠ ધનપાલશૈઠને ત્યાં જઈ આવ્યો, પોતાને હાથે શાકો સુધારી નહાયો ધોયો ને બંને સાથે જમી રહ્યાં. ટપાલ વેચવાના વખતને બે ત્રણ કલાક થઈ ગયા, તોપણ ટપાલનો સણસારો પણ મહામતિને કાને પડ્યો નહિ !

“અરે અરે”—હાથમાં છાપું ધરી રાખી મહામતિ વિચાર કરતી હતી—“આ ગુલાબે શું કીધું ! હું એની આટલી બહેનજણી જેવી બહેનપણી ને એ ક્યાં ગઈ છે તેની મને એ ખબરે સુદ્ધાં કહાવી ગઈ નહિ ! ને અહીંથી ગયે એને આટલા દહાડા થયા પણ મારા ઉપર એક કટકો કાગળે નહિ ! ગુલાબ કયે ગામ ગઈ છે તેનો ખુલાસો પુછવાને કોઈ મારે ઘેર આવે કે મારે આમ, જ્યાં નજર દોડે ત્યાં માણસ મોકલ્યા કરવા પડે ને મને કંઈ પત્તો મળે નહિ ! એ બહેનીએ તો મને આજે જબરૂં નીચું જોવા જેવું કીધું છે. હું તો એનાપર આટલું આટલું હેત રાખતી અને એનાપર મરી પડતી, તે શું એની કંઈ ગણતીમાં જ નહિ હશે કે ? નહિ તો એ જવા નીકળી ત્યારે હું એને સાંભર્યા પાખી કેમ રહી હોઉં ? પણ મને એણે સંભારેલી જ નહિ હોય. નહિ તો જરૂર કંઈ સંદેશો મને લખત કે કોઈની જોડે કહાવતો. કદાચને ઓર્યાતું જવું થયું હોય ને તેની હાથમાં મારી એ બહેની સંદેશો કહાવવો લુલી ગઈ હોય, પણ આટલા આટલા દહાડા થયા ને મારાપર પત્ર સુદ્ધાં નહિ ! શું હું એને સાંભરતી જ નથી ! અથવા શું એની તરફનો મારો પ્રેમ એક દેશી જ હતો ! ના ના, હજીએ માઈ મન તેમ માનવાને ના પાડે છે. અમે બંને જણીનું એક બીજાપર હેત સરખું દોડતું હતું. એક દેશી વહાલ તે આટલા વરસ નીજે જ નહિ. પણ ત્યારે મારે ગુલાબની ભાળ ક્યાંથી મેળવવી ? કોઈ પણ એવું ઠેકાણું નહિ હોય કે જ્યાં મેં ગુલાબના સમાચાર નહિ પુછાવ્યા હોય. કીકી, ગૌરી, વનમાલીદાસ, અલંગા બધાં કાને હાથ દબને છુટી પડ્યાં છે. ખેર, તે

વાતને પણ આજ એ ત્રણ દિવસ થઈ ગયા. જો કે દરમ્યાન મને તો કંઈ કાગળે આવ્યા નહિ. પણ તેઓમાંથી કાઢને આવ્યો હોય તો ? માટે લાવ, બધાને ત્યાં ફરી પુછાવું. પણ ના, તેમાં તો મને જોડું લાગશે કે ગુલાબની બહેનપણી થઈને ગુલાબના સમાચાર પુછાવે છે ! માટે લાવની, આજે બપોરના હું જ કીકીને ત્યાં જઈ. ત્યાં ઘણું કરીને અલંગા અને બાલા પણ હશે એટલે એક ઘેર જવાથી ત્રણ ઠેકાણેની ખબર મળશે. પણ હાય હાય, આ તો બધી ઉલટી ગંગા જોદાય છે કે મારે-ગુલાબની બહેનપણીને-કાઢને ત્યાંથી એ બહેનીના સમાચાર સારા આમ રટણ કરવું પડે છે ! મારે તે એ બહેનીના સમાચાર કહેવા જોઈએ કે આમ સાંભળવાને ત્રિજે ઠેકાણે જવું જોઈએ. માફ એવું નસીબ કે આજે ગુલાબનો મારાપર એછો પ્રેમ ઠરી ચુક્યો, ને ત્યારે જ મારે કાકા ટળીને લતરીબ થવું પડે છે.”

એ પ્રમાણે મહામતિ હાય અફસોસ કરતી હાથમાં છાપું ધરી રાખીને પોતાના દેખીતા દુર્ભાગ્યને નીંદતી હતી, ને અનંગપાલશેઠે જોડા ધાંટો કહાડી અન્નદેવની લાવણી સમાપ્ત કીધી. મહામતિના મનની કલ્પનાઓમાં એમ એકદમ ભંગાણ પડ્યું. હવે એ કોધયુક્ત થઈ અનંગપાલશેઠની ઝાટકણી કરવા લાગી—

“મને લાગે છે કે”—આંખો ફેરવી મહામતિ બોલી—“મેં તમને અન્નદેવની લાવણી નહિ જ શીખવી હોત તો બહુ સારું થાત, કારણ કે આજના મારા અપૂર્વ બેદમાં તે વધારો કરે છે.”

“હા આજે તું બહુ દલગીર દેખાય છે”—અનંગપાલશેઠે કંઈક ખીટાં ખીટાં કહ્યું—“ને એ ત્રણ દહાડા થયા તું એમ ઉદાસ રહ્યા કરે છે ખરી, પણ તું મને કંઈ કહે કરે નહિ તે મને શું માલમ પડે.”

“નહિ જ તો, હું તમને કહું નહિ તો તમને શેની માલુમ પડે”—મહામતિ મરોડમાં બોલી.

“પણ તું આમ આટલી બધી કેમ ઉદાસ થઈ ગઈ છે તે તો મને કહેવું હતું. આજે ધનપાલશેઠને ત્યાંથી આવીને હું તને જરૂર પુછવાનો હતો. પણ તે શેઠે મારા લાભમાં પોતાનો ઠરાવ આપ્યો, ને તે વાત કહેવાના હરખમાં તારા દુઃખની વાત જણવાતું મને યાદ રહ્યું નહિ !”

“તમને યાદ રહે”—મહામતિ અતિશે કોધ કરતી બોલી—“વા મારી લાગણીની તમને કાળજી હોય, તો તમે પછી મુંબઈના શેડીઆ શેના કહેવાવો ! પારકાનું દુઃખ જોવું પણ જાણવું નહિ, એજ અહીંના શેડીઆઓનું લક્ષણ છે. એટલે એ શિક્ષણ મને કંઈ આજે નવું મળતું નથી; તોપણ મારે કહેવું જોઈએ કે

આજે તમે મને અપાર કંટાળો આપો છો, ને જો એ પ્રમાણે તમે ક્યાં કરશો તો તમારી તરફ મને હવે તિરસ્કાર છુટશે.”

આ પ્રમાણે બારે બારે શબ્દોમાં મહામતિને ઠપકો આપતી જોઈને અનંગપાલ-શેઠ મનમાં થરથરી ગયો ને પતાવત કરતો બોલ્યો—“હું ખરું કહું છું કે મારો એમાં કંઈ વાંક નથી. સાળું મુળાનું શાક સાઈ થયું ને આજે એક પછી એક સારી સારી વાતો બનતી જાય છે, એટલે તારા દુઃખની વાત મને શું માલમ પડે?”

એટલું બોલીને—પોતાથી આદર્શની સુંઠ વંટાઈ ગઈ તેનો વિચાર આવતાં, અનંગપાલશેઠ એકદમ અટકી ગયો, ને કાંપી કરતાં મહેતાજીએ પકડ્યો હોય તેમ નીચું જોવા લાગ્યો.

“નહિજ તો”—મહામતિ મરોડમાં બોલી—“તમારા સુખમાં માફ ગરીબનું દુઃખ તમને શેનું સાંભરે! પણ તમારે જાણવું જોઈએ કે શાસ્ત્રમાં જીને અણુસમજી ધારીને શીખામણ આપી છે, કે તેણે પોતાના પતિનાં સુખદુઃખમાં સુખદુઃખ માની લેવું. પુરૂષને જીના સુખદુઃખમાં ભાગીઆ થવાની શીખામણ નથી આપી, તે કંઈ સુખદુઃખમાં પુરૂષ ભાગ નહિ લેવો તેટલા સાર નથી આપી, એમ તમે સમજતા નહિ. પણ પુરૂષ સમજી છે, માટે વગર કહે ભાગ લેશે, એમ સમજીને આપી નથી. પણ તમારા જેવા પુરૂષોનો સંભવ એવા ધર્મ પ્રવર્તાવનાર ત્રિકાલજ્ઞ ઋષિઓના મનમાં આવ્યો નહિ હશે; નહિ તો જીના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવાની શીખામણ પુરૂષને પણ આપવાને વિચારતે નહિ!”

અનંગપાલશેઠ તો પોતાને સારે ભાગ્યે એટલુંજ સમજ્યો, કે મહામતિ તેનાથી આજે બહુ નાખુશ થઈ ગઈ છે. લાહેરી કરીને બોલવા જતાં તો ઓરનું દોર વેતરાર્ધ જતું હતું, તેથી મહામતિની મારી માગતો એ બોલ્યો—

“હું ઘણો દલગીર છું કે મારાથી આજે તને નાખુશ થવાનું કારણ મળ્યું છે. પણ તું મને કહે કે તને શું થાય છે? સાળા બંદે આજે મુળા સારા નહિ કીધા હોત તો બહુ સાઈ થાત! કે તારા દુઃખમાં હું પણ ભાગ પડાવત પણ તું મને કહેતો ખરી!”

“તમારી આગળ માફ દુઃખ કહેતાં”—મહામતિ નિસાસો નાંખતી બોલી—“કંઈ ઓછું થાય એમ નથી, તોપણ તમે પુછો છો તો હું કહું છું કે આજ ત્રણ દહાડા થયા ગુલાબ ક્યાં ગઈ છે તેનો મને પતો મળતો નથી; ને હજી સુધી તેનો કાગળ નથી તેથી મને અપાર ખેદ થાય છે.”

“અરે હા હા, હું તને એજ બાબતસર આજે ખાસ કરીને પુછવાનો હતો. કેશવલાલ મદનપાળશેઠની નોકરીની દરકાર નહિ કરીને, કાણ જાણે ક્યાંએ ગયો છે,

તેથી મદનપાલશેઠ આજે તેનાપર બહુ નાખુશ હતા. પણ સાચું મને તો મારી ધુનમાં અભાર સુધી તને કંઈ પુછવાનું યાદ રહ્યુંજ નહિ!”

“મેં કહ્યું નહિ કે તમે મુંબઈના શેઠીઆ રહ્યા તેથી યાદ રહ્યું નહિ હોય.”

“ખરે, તું મારા ઉપર આજે વાજખી રીતે નાખુશ છે”—અનંગપાલશેઠ શરમાઈને બોલ્યો—“હું તો સમજ્યો કે તને તો બધી માલમ હોવી જોઈએ, તેથી મેં તો મદનપાલશેઠને કબુલાત આપી કે તારી પાસથી સમાચાર જણી એને ખુલાસો મોકલાવીશ.”

“હા, આજે મારો દિનમાન નથી. અથવા ગુલાબનું હેત મારાપરથી કમી થયું છે તેથી તે ક્યાં છે તે હું તમને કહી શકતી નથી. બાકી મારા જણવામાં હોતું જોઈએ એવી તમારી અટકળ ખોટી નહોતી.”

“ના ના એમ તે હોય? ગુલાબ ક્યાં છે તે વાત તું નહિ જાણે એમ બનેજ નહિ!”

“એમ નહિ બનતું જોઈએ, પણ મારું હૃતભાગ્ય કે તેમજ છે!”

“શું તને કંઈ ખબરજ નથી! ગુલાબ તને કહ્યા પાખી એમને એમ જાય! ના ના હું કંઈ તે માનું નહિ.”

મહામતિને વધારે ખેદ થવા લાગ્યો ને અનંગપાલશેઠ બોલ્યો—“મેં તો સાંભળ્યું છે કે સુખપાલકાકા અને કાળી પણ ક્યાંઈ ગયાં છે; નહિ તો એને ત્યાં પુછાવતાં જરૂર કાંઈ પત્તો મળત.”

“તે તો મારી જ્યાં જ્યાં નજર પહોંચી ત્યાં ત્યાં ખબર કહડાવી પણ કંઈ દાદ લાગતી નથી. અત્યારસુધી મારા મનમાં એમ હતું કે આજે તો ગુલાબને મમે ત્યાંથી પણ કાગળ આવશે; પણ તેમાં પણ નિરાશા થઈ છે.”

“ધનપાલશેઠ કહેતા હતા કે”—અનંગપાલશેઠ બોલ્યો—“એને કંઈ સારી નોકરી મળી હશે તેથી જતો રહ્યો હશે. પણ મદનપાલશેઠ કહે કે નોકરી મળી હોય તો વાત છુપી રાખવાનું કંઈ કારણ નહોતું, ને મળવાની વકી હોય તો સ્ત્રીને લઈને જાય નહિ. મને તો એમાં શું ધારવું તે સમજણ પડતી નથી.”

એટલામાં ત્યાં બિહારીલાલ આવ્યો. પણ અનંગપાલશેઠ તેને પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે તેમ, કંઈ ખુલાસો આપી શક્યો નહિ. તેના જવા પછી મહામતિની દલગીરી ઓર વધી. થોડીવાર મુંગી બેસી રહીને એ બોલી—

“આજ બે ત્રણ દિવસ થયા ઘેર બેસી બેસીને એકના એક વિચાર કરવાથી મારી ઉદાસી વધતી જાય છે. માટે કીકીને ત્યાં હું જવા ધારું છું કે જોઈએ ત્યાં કંઈ પત્તો મળે છે. પણ તમે મદનપાલશેઠને શું ખુલાસો મોકલશો.”

“હું શું ખુલાસો મોકલું? હુંજ કંઈ જાણતો નથી તો? હજીએ કેશવલાલ આવે તો મદનપાલશેઠ એને રાખી લે એમ છે, બાકી એ શેઠનું કામ તો બધું વિલાયતી છે તે તું ક્યાં નથી જાણતી? પણ આ તો વાર, એ શેઠ સમજે છે કે મને એના જેવો બીજો માણસ મળવાનો નથી, અને મેં આધરો કરીને કહ્યું તેમાં હજી એ ત્રણ ચાર દહાડા ચાલશે ખરું, નહિ તો કેશવલાલની નોકરી ગઈ જાણવી.”

“એવી નોકરી એને વારે વારે મળવાની નથી, પણ હવે તો હું એકવાર કીકાને ત્યાં જઈ આવું પછી બધી વાત. આમ વિચારતાં તો મને વાટે વસમી થઈ પડશે.”

એમ કહી મહામતિએ રામા ધાટીને ગાડીની વરદી આપવા મોકલ્યો ને ધીરે ધીરે પોતે સજ્જ થવા લાગી.

કીકાને ત્યાં અલંગા અને બાલા બેઠાં બેઠાં ગુલાબની જ વાત કરતાં હતાં.

“મેં તો ગુલાબ ભાભીજીને પુછ્યું”—બાલા બોલી “કે રાત્રી ભાભીજીએ રવિમર્દન આગળ સિદ્ધિની વાત કરી તે બધી ખરી છે કેની? મેં તો મારા ધણીનીએ વાત કહી. પણ એ ભાભીજી તો બધું સાંભળી જ રહ્યાં, કંઈ બોલ્યાં નહિ. મેં કહ્યું કે તમે કેશવલાલ ભાષજીને તો પુછો, ત્યારે એ કહે કે ના એમ કરીએ તે ઠીક નહિ; નહિ કહેતા હોય તો કંઈ કારણસરજ નહિ કહેતા હોય.”

“પણ તમારી વાત ગુલાબ ખરી માને છે કે નહિ તે તો પુછવું હતું”—અલંગા બોલી.

“તમે સાંભળો તો ખરાં. મેં એક પછી એક બહુ સવાલ કીધા. મેં પુછ્યું કે આવી સિદ્ધિ કલજીગમાં મળે ખરી, તો એ કહે કે નહિ મળવાનું કંઈ કારણ નથી. પછી મેં સાધુદાસની વાત કરી, પણ એણે તો તે પહેલીવારજ મારે મ્હોડેથી સાંભળી જણાવ્યું છે. પછી મેં કહ્યું કે પેલા આનંદગિરિ મહારાજ તે દહાડે તમારે ત્યાં આવ્યા, ને તમે તો મને બોલાવી પણ મારી સાસુજીએ મને મોકલી નહિ તે દહાડે, મહારાજ આગળ એ સિદ્ધિની વાત કંઈ નીકળી હતી કે નહિ. મેં યાદ આપ્યું કે તે દહાડે ભાષજી અને એ—એને તમારે ત્યાં આવ્યા હતા.”

“પછી પછી”—કીકા ને અલંગા સાથે બોલી ઉઠ્યાં.

“ગુલાબ ભાભીજી કહે કે હા, તે દહાડે દુલારામ ભાષજીએ ઉમરા આગળથી જ એમને ધમકાવવા લાગ્યા ને મહારાજ આગળ કંઈ રાવ આપી ખરી, પણ મહારાજે તો સામો ભાષજીને ઠપકો આપ્યો ને એ ચાલ્યા ગયા; ત્યાર પછી સાંઝના નવલશા આવ્યા ત્યારે પણ એવી કંઈ વાત નીકળી હતી ખરી.”

“ત્યારે તો આ બધું ગુલામ ભાભીજી જાણે છે”—કીકીએ કહ્યું.

“હા, પણ એણે એના ધણીને કંઈ પુછ્યું નહિ, કે ખાનગી વાત હોય તે આપણને કહે નહિ તો આપણે શું કામ પુછવી જોઈએ.”

“ત્યારે તો એમજ કહોની કે ગુલામ આગળથી તમને કંઈ જોઈએ તેવો પતો મળ્યો નથી”—અલંગાએ કહ્યું.

“પણ ગુલામ ભાભીજી સિદ્ધિને માને છે એટલું તો આપણા જાણવામાં આવ્યું”—કીકી બોલી.

“તેમાં શું”—અલંગા બોલી—“એના કહેવાપરથી કંઈ એમ મનાય કે આ બાલા કહે છે તે વાત ખરી છે.”

“પણ જો તે ખરી નહિ હોય તો”—બાલા બોલી—“તે દહાડે ત્યારે આનંદગિરિ મહારાજ ગુલામ ભાભીજીને ઘેર પધાર્યા ત્યારે એ બે ભાઈજીઓ વદત શું કામ ? ને નવલશા દીએરજી પણ તેજ વાત કરતા હતા કેની ! તે તો જાણે રહ્યું, પણ જો તે વાત ખરી નહિ હોત તો ગુલામ ભાભીજી ને કેશવલાલ ભાઈજી ઓચીંતા અહીંથી શું કામ જાય ! વળી આપણે જાણીએ પણ નહિ કે એ કયાં ગયા છે !”

“એમાં શું, ઓચીંતા જવાનું થયું હશે તેથી આપણે ખબર નથી”—અલંગા હજી પણ પોતાનો બોલ ખરો કરતી બોલી.

“પણ આપણે હજી સુધી કંઈ ખબર ન મોકલે તેનું કેમ”—કીકી બોલી.

“પેલા કહે છે કેની”—બાલા કંઈક તપી જઈને બોલી—“કે જગતાને કેમ જગાડાય. તમારે નહિ માનવી હોય ત્યાં શું કરવું. પણ મારા મનમાં તો એ બાબત કશો શંક રહ્યો નથી. ગુલામ ભાભીજી ગયાં છે તે આપણે નથી જાણતાં. પણ તમને ખબર છે એ—બધું જાણે છે. વળી નવલશા દીએરજી ને દુલારામ ભાઈજી પણ જાણે છે. પણ કાણ જાણે આપણને કહેતા નથી. અરે, દુલારામ ભાઈજીને જુઓ તો તમારી તરત ખાતરી થાય. જેના પેટનું પાણીએ હાલે નહિ, તે ભાઈજી આજે બૈરાંની પેડે પોતાના ઓરડામાં બેસીને, ઓ મારા બાપરે, મને મારી નાંખ્યો, એમ લખ્યા કરે છે તે બધું શું નકામું કે ? મને તો ભાઈજીના આળા જોઈને એક લેખે હસવું થાય છે, તેમાં જ્યારથી એ રવિમર્દનને મળી આવ્યા ત્યારથી તો બસ માંદા જ પડી ગયા છે. અરે મહારાજ, અરે કેશવલાલ, એમ લખ્યા કરે છે. આખા ઘરમાં બધાને માલમ પડી કે ભાઈજીને કંઈ ગાંડું લાગ્યું છે. રાત્રી ભાભીજીએ બહુએ સમજાવ્યા કે તમે આમ ગાંડા વેડા કરશો તો આખા ઘરના જાણવામાં એ બધી વાત આવી જશે. પણ આખરે એ

ભાભીજી ચાક્યાં ને એ-અધું જાણે છે તેથી ભાઇજીને સમજાવવાનું કહ્યું. પણ કંઈ વળ્યું નહિ. વનમાલીદાસ કાકાજીના જાણવામાં એ વાત આવી, ને એમણે આવી ભાઇજીને બહુ ટપકા આપ્યા કે એ એમ કરશે તો આનંદગિરિ મહારાજ તમારાપર જરૂર કાપાયમાન થશે. એમનાથી સહેજ બોલાઈ ગયું કે નવલશા દીએરજી પણ ત્યાં જવાના છે ને ભાઇજી તો પાછા વાને ઘેર ચઢ્યા છે! સસરાજી ને સાસુજી તો એમ જ સમજે છે, કે ભાઇજી તો કાણુ જાણે શાએ કારણથી ગાંડા જ થઈ ગયા છે. કાકાજી એને કહેતા હતા કે ભાઇજીને ગાંડામાં જ ખપવા દો. ને આપણે કંઈ ડહાપણ કરીને કહેવા જઇશું તો આપણે પંચાતીમાં આવી પડશું. એમ હું ત્યાંથી જતી હતી તે મેં બધું સાંભળી લીધું!”

ઉપરા સાપરી આટલી બધી દલીલો જોઇને અલંગા તો સડક થઈ ગઈ ને કીડી બોલી—

“તમને રાત્રી ભાભી શું કહે છે.”

“એ તો કહે છે કે જ્યારથી એ રવિમર્દન પાસે જઈ આવ્યા ને એ મહારાજ વચ્ચે પડવાની ના પાડી, ત્યારથી એ તો હેબક ખાઈ ગયા છે કે પેલી સિદ્ધિએ અને મહેરો હવે એને મળવાની નથી! હું તો બહુએ હીંમત આપું છું; પણ આવા દીલા તો એ કાઈ વાર થયા નહોતા.”

એટલામાં ત્યાં મહામતિ આવી પહોંચી. એણે આગળની પેઠે જ પોતાને કાઠમાઠ રાખ્યો હતો. પણ પોતાની દલગીરી દર્શાવવાને કાળા રંગનો સાલુ પહેર્યો હતો, ને પોતાનું ખાનગી બાકસ રામે લઈ આવતો હતો તેને વારીને ગાડીમાં જ મુકાવી રાખ્યું હતું.

થોડીવારમાં ત્યાં ધનકારડોસી પણ આવી લાગી ને ગુલાબ ક્યાં ગઈ છે તે વાતનું પાછું આવર્તન થવા લાગ્યું.

બૈરાંઓ વાતનાં એવાં રસીઆં હોય છે કે પાંચે જણી જાણે કે એક બીજાથી કાઈ પણ રીતે જુદાઈ નહિ રાખતાં હોયની તેમ વાતે વળગ્યાં. વાતે એવું વલણ પકડ્યું કે સિદ્ધિને માનવી કે નહિ, અને તે જ બાબતસર રસાકસી ચાલી. અલંગાએ સિદ્ધિની વાત નહિ માનવાને જીદ લીધી, ને મહામતિ પણ તેના જેવો જ અભિપ્રાય દર્શાવવાની તૈયારીમાં હતી. પણ તેટલામાં બાલા પાસેથી બધી વાત જાણી લઇને સૌની અભયથી વચ્ચે ધનકારડોસી બોલી—

“આજે બાલા જે બોલી છે તે ઉપરથી હું સિદ્ધિની વાત હવે તો ખરી માનું છું. ને કે મારી બહેન જ્યારે જ્યારે એ વાત કરતી ત્યારે હું તો તેને તુચ્છકારી કહાડતી હતી. તમે કદાચને નહિ જાણતાં હો, પણ એક કહાડો તે

સંબંધે મારાથી કંઈ બોલી જવાયું, ને તે ઉપરથી નવલક્ષ્યા મને કંઈ પુછવાને એક દહાડો આવ્યો હતો. પણ હું તો તે વાત માનતી નહોતી. તેથી મેં તો જેવો તેવો જવાબ દીધો ને નવલક્ષ્યા મારી પાસથી થોડા જ મહિના થયા નિરાશ થઈને આલ્યો. વળી તમે માનશો, એ પોતાની સાથે રૂમાલમાં બહુ જતનથી વીંટાળીને પાવડીઓ લાવ્યો હતો, ને મારો બહુ આધરો જોયો ત્યારે એણે મને તે બતાવીએ ખરી. મને લાગે છે કે પાવડી સંબંધે જ મને કંઈ પુછવાને એ આવેલો હોવો જોઈએ. હા, મને યાદ આવે છે કે એ સિદ્ધિ સંબંધે બધી વાત જાણવાને મમતારામ પણ તે જ વખતમાં મારી પાસે આવ્યો હતો ખરો.

“ત્યારે શું, આપણે જાણવા લાગ્યા તેની પહેલાંથી મમતારામ એ વાત જાણે છે? એને આવી વાત કેમ માલમ પડી?”—અલંગા બોલી.

“તે તો કાણ જાણે; પણ હા, મને હવે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે મારી આગળથી બધી વાત જાણી લેવાને સાર, એણે મને જખરી લાલચ પણ દેખાડી હતી.”

“આ તમે બધું શું બોલો છો?”—મહામતિ અતિશે અચંબો દેખાડતી બોલી—“ને આજથી શું ગામમાં સતજીવ પ્રવર્ત્યો છે કે સિદ્ધિની જ વાતનું દબિરુ થાય છે!”

“મમતારામ, તમને લલચાવે ત્યારે તો તેમાં જરૂર કાંઈ કારસ્તાન હોવું જોઈએ”—અલંગા બોલી—“પી—ની મતલબ કંઈ ઉડી જ હશે.”

“ખરે હું જ્યારે હવે બધો વિચાર કરું છું”—ધનકારડોસી ધીરે ધીરે બોલી—“ત્યારે મને પણ એમ જ લાગે છે કે મને ભોળવીને મારી પાસથી ખાતમી લેવાને જ એ આવ્યો હતો. મારી આગળ એ રૂળીઆત ડોસીની ઓળખાણ કહાડતો આવ્યો. મને લાલચ આપી કે એના કાઈ નયુરોને ત્યાંથી મારો ફૂળીઓ હજાર બે હજાર રૂપિયા, એ પોતે જો માયું હલાવે તો મળે તેમ છે, તેથી હું તો ખરેખર ભોળવાઈ ગઈ! પણ એણે જોયું કે મારાથી એનું કંઈ વળવાનું નથી એટલે ફરીથી એણે મને મોહાડું દેખાડ્યું જ નહિ, ને પેલા બે હજાર કમાવવાની વાત તો હજી હવાજ ખાયા કરે છે! અને અરે હા, તમે સાંભળો તો ખરાં, એ મુઝો કેવો ગરજ મતલબી હતો કે મારો ફૂળીઓ જુદું ઘર ન માંડે તે સાર એક દહાડો હું એને સમજાવવા ગઈ, પણ મારાથી કંઈ એનો શુકરવાર નથી વળવાનો એવી એની ખાતરી થઈ હતી, તેથી એણે મને ઝાઝી પત કીધી નહિ; ને આખરે ફૂળીઆએ જુદું ઘર તો માંડ્યું જ! પણ તે એને પી—કેમ કહ્યો, તાંડે તે એણે શું બગાડ્યું છે?”—ધનકારડોસીએ અલંગાને પુછ્યું.

“અરે એ મુઆને તો આપણે જેટલી માલો દધએ તેટલી ઝોઘી છે! અ મહામતિને, કાળીને અને તમારીજ ગુલાબને પુછોની એટલે તમારી ખાતરી થશે. એમકહી અલંગાએ ડોસી આગળ કાળી સંબંધેની મમતારામની વાત કહી સંભળાવી.” તે પછી મહામતિ બોલી—

“આ તો બધી આડકથા નીકળે છે. પણ મુદ્દાની વાત તો એટલીજ છે કે કાષ્ઠના નહિ અને મમતારામના જાણવામાં સિદ્ધિનો વિષય કેમ આવ્યો!”

“મને ગુલાબ લાભીજી કહેતાં હતાં કે”—બાલા બોલી—“જે દહાડે આનંદગિરિ મહારાજ એને ત્યાં પધાર્યા તે દહાડે સાંઝના નવલશા દીએરજી આવ્યા ને એજ વાતનું લપસાણ ચાલતું હતું, પણ એટલામાં મમતારામ આવ્યો ને બધા ચુપ થઇ ગયા!”

“ગમે તેમ”—ધનકારડોસી બોલી—“પણ મમતારામને આ વાતનો ગમે ત્યાંથી પણ કંઇ બેદ મળેલો ને તેથીજ એ આજકાલ નવલશાની પાછળ લાગ્યો છે.”

“હા, અને વળી એને પેલા રવિમર્દન મહારાજ સાથે બહુ બનતી રાસ છે”—બાલા બોલી—“કારણ કે મેં અને રાતી લાભીજીએ એને ત્યાં ધણીવાર જોયો છે. રાતી લાભીજીએ અને લાઇજીએ મહારાજથી કાષ્ઠ વાત છુપી રાખી નથી. તો રખેને મમતારામ બધું જાણતો હોય!”

“ને રખેને એ પી—મમતારામ આવેા પાખંડી છે, તો એને કંઇ મારા કેશ-વલાલ અને ગુલાબવહુને ફસાવવાને કાવતરું તો નથી રચ્યું!”

“નવલશા દીએરજી જ્યાં કેશવલાલ લાઇજી ગયા છે ત્યાં જવાની તૈયારી કરે છે એ તો નક્કીજ છે, તેથી રખેને”—

“આ તો જાણે વાતના મીઝગરા”—મહામતિ પંડિતાઇનું ડોળ ધાલતી બોલી—“એક એકમાં જોઠવાઇ જાય છે. પણ રહો, તેની પરંપરા એક પછી એક લંબાવ્યા જવાથી તેનો છેડો જ્યાં આવે છે તેનો આપણે તોલ કરીએ”—

“મમતારામ બધું જાણે છે. રાતીએ રવિમર્દનને બધું કહી દીધું છે. મમતારામને રવિમર્દન જેડે સારો મેળ છે, ને એ વાતને સારૂ જ નવલશાને એ મમતારામ હાથમાં રમાડે છે. આટલી વાત તો સિદ્ધ છે, ખરું કેની! હવે તેપરથી આપણે અનુમાનો બાંધીએ. જેમએ છેલ્લો સિદ્ધાંત શું આવે છે, પછી બીજી વાત.”

“કેશવલાલ ગુલાબની સાથે કાણુ જાણે ક્યાં ગયા છે. કાળી ને સુખપાલ પણ ક્યાંઇ ગયાં છે. બધાં જેડલાં જાય છે. નવલશા ત્યાં જવાની તૈયારી કરે છે. ત્યારે શું તે વાત મમતારામ નહિ જાણતો હોય?”

“જાણતો હોવોજ બેઠએ”—બધાં મહેતાજીએ પલાકડો પુછ્યો હોય તેનો જવાબ આપે તેમ બોલી ઉઠ્યાં.

“હું પણ એમ જ કહું છું”—મહામતિ બોલી—“કે જાણતો હોવો જ જોઈએ.”

“વાર નવલશા દીએરજીને”—આશાએ પુછ્યું—“કેશવલાલ ભાઈજીની પાછળ જવાનું શું કારણ? દુલારામ ભાઈજી જતા નથી ને એ—પણ કંઈ જવાના હોય એમ જણાતું નથી, તો નવલશા દીએરજીને જવાનું કારણ શું?”

“કારણ બારણ તો કેમ કહેવાય”—અલંગા વિચાર કરતી બોલી—“જ્યાં આપણે અડધી પડધી—માથું ત્યાં પુંછડું નહિ ને પુંછડું ત્યાં માથું નહિ—એ પ્રમાણે વાત જાણીએ છીએ ત્યાં—

“તો પણ આટલું તો નિશ્વયાત્મક તમને થાય છે કેની કે મમતારામ બધું જાણે છે”—મહામતિએ કહ્યું.

“અને રખેને એ કંઈ ઉંડા પાણીમાં રમતો હોય ને મારા કેશવલાલની પાછળ તો પાછો નથી લાગ્યો”—ધનકારડોસી બોલી.

“આપણી નિશ્વયાત્મક વાત પુરી થઈ”—મહામતિ બોલી—“હવે આપણે સંશયાત્મક વાતો તોળી જોઈએ; અથવા તમને સમજાવું પડે તેવી રીતે બોલતાં, નક્કીની વાતો પુરી થઈ. હવે બધી રખેથી શરૂ થતી વાતો તોળી જોઈએ.”

“મને તો બહુ શીકર થાય છે”—અલંગાએ કહ્યું—“ને કેશવલાલ અને ગુલાબ ક્યાં ગયાં છે તેનો કંઈ પત્તો મળે તો બહુ સારું. કેમકે જે કામમાં મમતારામ હોય તેમાં ભલી વાતની તો આશા રાખવી જ નહિ ! એ તો કોલસાની દલાલીમાં કાળો રંગ જ સમજાવે !”

“આપણે દુલારામથી કે નિર્મલદાસથી કે વનમાલીદાસ કાઢાઈથી”—મહામતિ વળી બધી વાતનું તોલ કરતી બોલી—“જો કે બધા જાણે છે, તોપણ કંઈ પત્તો મળે એમ નથી.”

“મમતારામથી મળવાની આશા પણ નકામી જ જાણવી”—અલંગા બોલી.

“સાસુજી”—કીકી જે અત્યાર સુધી મુંગી મુંગી, આંખો ફાડી ફાડી, બધું સાંભળ્યાં કરતી હતી તે એકદમ વિચાર આવ્યો હોય તેમ બોલી ઉઠી—“તમારે નવલશાભાઈ જોડે આ બાબત પહેલ થઈ ચુકી છે, તો તેનાથી તમને કંઈ પત્તો મળે એમ છે ? તમે ત્યાં જાઓ તો ખરાં.”

“રંગ છે કીકી, તને રંગ છે. તેં પણ ઠીક અફલ દોડાવી”—મહામતિ બોલી.

“નવલશા દીએરજી ભોળવાઈ જાય એવા છે ખરા”—આશા બોલી ને ધનકારડોસીને કહેવા લાગી—“વેવાણ, તમે હોંશીઆરીથી ચાલો તો એ કામ સરે ખરું—

“ત્યારે જાઓ, એ કામનું ખીકુ હું ઝડપું છું”—ધનકારડોસીએ કહ્યું.

“તમે શું મમતારામને બોઠ બોઠ સમજો છો”—અલંગાએ કહ્યું—“નવલ-શાને એ એક થઈ ગયા હશે તો એણે કુંચી નહિ ફેરવી રાખી હોય ?”

“તે તો ખરું”—ધનકારડોસી, હોંસમાં આવી જઇને કહેવા લાગી—“પણ નવલશા આખરે ગાંડીઆ જેવો છે, માટે તમે જુઓ તો ખરાં કે સિદ્ધિની વાત હવે હું બધી જાણી ગઈ છું, તો હવે વાતને એવા મીઠાનપર લાવીશ કે સો એ સો વસા એની પાસથી કંઈ નહિ ને કંઈ પણ હું જાણી શકીશ.”

“એકંદર વિચાર કરતાં મને એમ લાગે છે”—મહામતિએ કહ્યું—“કે નવલશા પાસે તમે જશો તો આપણને કંઈ ને કંઈ લાભ જ થશે. તેમાં કંઈ હાનિ તો છે નહિ એ તો નક્કી જ છે. ખીજાં દ્વારા તો સાંકળથી ને તાળાથી દેવાઈ ગયલાં છે, તો એમાં શું ખોટું છે ?”

“હું તમને આજે આ કીકી ને અલંગા દેખતાં પણ એક પાપ છુટી વાત કહી દઉં છું”—ધનકારડોસી જોમમાં આવીને બોલી—“નવલશાથી પત્તો મેળવવામાં મને એક ખીજા ઉમેદ છે. જો મમતારામ કેશવલાલને હેરાન કરવાનું ધારતો હોય ને તેમાંથી હું તેને બચાવી લઉં તો પછી, મારાથી એને ઉચું મહો કરી કહેવાય કે ભાઈ, હવે તું કૃણાઆને સમજાવીને પાછો મારે ઘેર લાવ. કારણ કે હું જીવતાં તે જુદો રહે છે તેમાં હું તો બળીને લાજ મરું છું.”

બધાં અજાણેખી પામ્યાં. મહામતિ ઉઠતાં ઉઠતાં બોલી—“અલો, હવે હું જાઉં છું, જો કે ગુલાબનો પત્તો લાગ્યો નથી ને લાગવો દુર્લભ લાગે છે, તોપણ આજે મેં જે સાંભળ્યું તે પરથી એક વાતે મારા જીવને નીરાંત વળી છે, કે એ બહેનીનું હેત મારા પરથી ઓછું થયું હોય એમ માનવાને કંઈ કારણ નથી. પણ કાલે આપણે આજ વખતે પાછાં અહીં મળવું. ધનકાર માજી શું પત્તો લાવે છે તે પર વિચાર કરશું. તમે જુઓ તો ખરાં, આપણે યૈરાંઓ પણ અસ્કલ દોડવામાં પુરૂષથી કમ નથી એવી આપણે સૌની ખાતરી કરી આપશું. માટે માજી, તમે હોંશીઆરીથી વરતજો કે આપણાં બધાંનું પાણી રહે હોં કે.”

“મારે પોતાને માટે હું તેમ કરીશ”—ધનકારડોસીએ હોંસથી જવાબ આપ્યો. તે પછી બધાં છુટા પડ્યાં.

પ્રકરણ ૭૪ મું

મારી બહેન કહેતી હતી

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।

भविव्यामि च भूतानि मां तु वेद न क्वचन ॥ (શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા)

જુગારની ઇષ્ટદેવી નવલક્ષ્મણે ઠીક રૂળી, અને પડી તો કે સદાવડી, તેમ અમતારામે નવલક્ષ્મણ પાસથી પોતાના ભાગના રૂપીઆ લેવાની ના પાડી, એટલે નવલક્ષ્મણે તો એવડો લાભ થયો. હર્ષના આવેશમાં અમતારામને સિદ્ધિની વાત કહી દીધી. અમતારામની શીખવણી પ્રમાણે નથુશેઠના જુગારના કેશીઅર પાસે નવલક્ષ્મણે દોઢ હજાર રૂપીઆ જામે કરાવ્યા ને બાવીસ સોની નોટો ખીસામાં મુકીને બીજે દિવસે રવિમર્દનને મળી કરી નવલક્ષ્મણ ગામમાં આવ્યો. નોટોની હૂંફને લીધે નવલક્ષ્મણના શરીરમાં તો નવું ચેતન આવ્યું હોયની તેમ જોમ બાપી રહ્યો. તેમાં વળી રવિમર્દન આગળ જે જે વાત અને ખુલાસા થયા તેથી નવલક્ષ્મણની પ્રસન્નતાનો પાર રહ્યો નહિ. સાધારણ સાધુ તો લોકનું ભવિષ્ય કપાલપરથી કે હાથપરથી માણુમાણુ કહે. પણ રવિમર્દન તો એવા ચમત્કારી કે નવલક્ષ્મણના પગના તળીઆપરથી તેનો ભાગ્યોદય કહી આવ્યો. બધી વાત એવી તો મળતી આવી કે નવલક્ષ્મણ તો આનંદગિરિના કરતાં પણ રવિમર્દનને વધારે ચમત્કારી માનવા લાગ્યો. નવલક્ષ્મણે પોતાના ભાગ્યનો જીદય પાસે અને નક્કી જેવો લાગ્યો. તેથી એના મનમાં તો દૃઢ ગાંઠ બંધાઈ કે ત્રિજે દિવસે મહારાજને મળવા જઈશું ત્યારે તે ધવલગિરિ જવાની એને સલાહ આપશે. અમતારામને તે વાત પાલવતી હોવાથી, મોઢમ રીતે નવલક્ષ્મણને તેવો ન તેવો જ આભાસ દેખાવા લાગ્યો. નવલક્ષ્મણ હવે વધારે વાને ઘેર ચઢ્યો. ગાડીમાં બેસીને ગામમાં આવતાં એને તો બસ મુશ્કારી સારૂં ટૂંકા, પાછોટો, જાતજાતના વિભાવતી જોડા અને બીજો સામાન ખરીદવાની જ ખુન લાગી! રખેને રવિમર્દન મહારાજ એ બધો સામાન ઠીકઠીક ખરીદ થાય અને બંધાઈ કરાય તે પહેલાં, નવલક્ષ્મણને જવાને આજ્ઞા કરી દે તેની એને અસારથી જ શીકર લાગવા માંડી! અમતારામને તો નવલક્ષ્મણ એવો છોકરવાદી જણાયો કે ન પુછો વાત; પણ હજી એની પાસથી ધણું ધણું કામ કહાડી લેવું હતું એમ સમજીને એ માણુમાણુ ખામોશ રાખી રહ્યો.

નવલક્ષ્મણે પોતાને માથે જે થોડું ધણું દેવું હતું તે જુગારમાંથી મળેલા રૂપીઆમાંથી આના પાઈ શીખે ચુકવી આપ્યું. બીજે દિવસે વિદ્વદ્વિનેદ યોપાનીઆમાં કમુલેલા વિષયો એણે લખ્યા હતા કે નહિ તે પુછવાને આનંદચંકર આવ્યો.

નવલશાએ તેની અળએથી વચ્ચે લખવા ધારેલા વિષયોના કામળ તો આપ્યા નહિ, પણ રૂપીઆ પાંચસેની પાંચ નોટો ધરી દીધી, ને કહ્યું કે મારાથી બીજા વચ્ચા અગત્યનાં કામોના રોકાણને લીધે વિદ્વદ્વિનાદના વિષયો લખવાનું બનવાનું નથી. પણ આ રૂપીઆમાંથી તમારે જોઈએ તો કોઈને રાખીને કામ ચલાવજો. હાલમાં તો હું લાંબી મુસાફરીએ જવાનો છું તેથી મુસાફરી લાયકના તરેહ તરેહના જોડાઓ અને તેવો બીજો સામાન લેવામાં હું રોકાયેલો છું.

ઠેરવેલે દહાડે મમતારામની સાથે નવલશા રવિમર્દનને મળવા ગયો. મહારાજે એને લાંબી લાંબી વાતો કરીને ધવલગિરિ જવાની સલાહ આપી. બીજે દિવસે સવારના નીકળવાનું સારૂ મુરત શોધી આપ્યું ને જણાવ્યું કે ધવલગિરિનો પ્રદેશ બહુ વિકટ છે, અને મમતારામ તમારો ઇષ્ટિમિત્ર છે, તો તેને સાથે લઈ જવો જરૂરનો છે. નવલશાને ધવલગિરિ એકલા જવાનું બાન હમણાં જ થયું. શ્રીઆનંદગિરિ સાથે મુસાફરી કરતાં એક ગુફામાં અંધારામાં થોડીવાર ચાલતું પડ્યું હતું, તે વાતનું એકાએક સ્મરણ થઈ આવતાં નવલશાની છાતી ધડકવા લાગી ને મમતારામને સાથે લઈ જવાને સંપૂર્ણ તત્પરતા દેખાડી. ઘેર આવતાં પોતાના બાપની આગળ કેવી સીફતથી મુસાફરી કરવાની વાત કરવી તે બાબતની તાલીમ મમતારામ એને આપવા લાગ્યો. પણ આટલા થોડા વખતમાં બધો સામાન કેમ ખરીદાશે ને મુસાફરીએ કેમ નીકળાશે, તેના મનસુખામાં નવલશાએ મમતારામનું કહેવું સાંભળ્યુંએ નહિ. મમતારામને વિનવવા લાગ્યો કે થોડા વખતમાં બહુ કામો ઉકેલવાં પડશે. માટે બજારમાં મારી સાથે આવો. પોતાને જ તૈયારી કરવાની છે એવું બહાનું કહાડી મમતારામને ના કહી. લાચારીએ નવલશા આનંદશંકરને લઈને સામાન ખરીદવા મંડી પડ્યો. રૂપીઆ પાંચસો ભાર કરી દીધા! સાંઝ સુધીમાં પોતાનો ઓરડો તરેહ તરેહની ટૂંકો, પાકોટો, કાશમીરી, બનાથ અને આલપાકા ટોપીઓ અને મોજાઓથી ખડકી દીધો. વિલાયતી તરેહવાર જોડાની તો એટલી બધી જોડો ખરીદ કીધી, કે કાર્ડ મારકીટની સામે એક દુકાન માંડી હોય તો તે પણ શોભી નીકળે. એમ નવલશા પોતાના મનપસંદ કામમાં મશગુલ થયો હતો. બીજા પ્રકરણમાં જણાવ્યા કરતાં પણ તે ઓરડો વધારે વિચિત્ર અને અવનવો દેખાતો હતો. મુસાફરીએ નીકળવાને આગલે દહાડે પોતાના ઓરડામાં નવલશા ટૂંકામાં આણેલો સામાન અને જોડાઓ ગોઠવતો હતો. બે ટૂંકો વિલાયતી જોડાની જોડીથી ભરી, તોપણ એના મનને તો એમ જ લાગ્યું કે હજી પણ એક ટૂંક તે સારૂ વધારે રાખું તો સારૂ! બે ટૂંકામાં ડગલા અને પાટલુન મુક્યાં. એકમાં માથાનાં બાજાઓ મુક્યાં ને એકમાં રૂમાલ અને હાથ-

પગનાં જાતજાતનાં મોજાંઓ મુક્યાં. એક ટૂંકમાં ઉબલેક કામચલાઉ બધો સામાન મુક્યો. એ પ્રમાણે પોતાના ઓરડામાં નવલશા ગથલ મથલ કરી મેલી લે મુક કરતો હતો, એટલામાં બપોરના સાડાબાર વાગે, પાછલા પ્રકરણમાં કરી રાખેલી ગોઠવણ પ્રમાણે, ધનકારડોસી એને મળવાને આવી. ગઈ રાતના સુતાં સુતાં બધી બાજી એણે મનમાં ગોઠવી રાખી હતી. વનમાલીદાસને ત્યાં બપોરના બધાં માણસો હમેશના રાખેતા પ્રમાણે પોતપોતાને ઠેકાણે સુતાં હતાં, ને તે જ કારણથી ડોસી તે વખતે ખાસ કરીને આવી. ચાલી ચાલી નવલશાના ઓરડામાં આવીને ડોસીએ પૂછ્યું—

“કેમ લાઈ નવલ, તું ખુશીમાં તો છે? મારા મનમાં કે અહીં આવતાં એક વાગશે એટલે બધાં જગ્યાં હશે. પણ હજી તો બધાં સુતેલાં જણાય છે. મારે જરા વનમાલીદાસને મળવું હતું.”

નવલશાને હવે ધનકારડોસીની થોડીક જ કનવાર હતી તેથી તોછડાઈથી બોલ્યો—

“હા બેસોની, બહાર બેસોની, બાપા હવે હમણાં જ ઉઠશે, તમે નીચે તપાસ તો કરો કે કોઈ માણસ ચાકરને પુછોની.”

“લાઈ, હું તપાસ કરતી જ ઉપર આવું છું. વનમાલીદાસને ઉઠવાને હજી વાર છે. એમ નીચે એક હમાલ મળ્યો તે કહેતો હતો”—ધનકારડોસી નવલશાનું બોલવું નહિ ગણકારતાં બોલી—“હું તો એને એમ પુછવાને આવી હતી કે મારો કેશવલાલ અમને કોઈને કહ્યા કારબા વગર ગયો છે, તે શું પેલી સિદ્ધિઆ તો લેવાને નથી ગયો કે?”

નવલશા ચમક્યો. સિદ્ધિનું નામ સાંભળતાં ટૂંકામાં સામાન મુકવો પડતો મુઠ્ઠી ધનકારડોસીની સામું એ જોવા લાગ્યો. પોતાને જે ખુલાસો જોઈતો હતો તે સાફ જ્યારે એ ડોસીને ખાસ કરીને મળવા ગયો હતો, ભારે તો એણે પાધરો જવાબ આપ્યો નહોતો; ને આજે એકદમ આવતાં વારને ડોસી સિદ્ધિની વાત કેમ કરે છે તેના નવલશાને વિચાર પડ્યો.

“કેમ, તે દહાડે તો તમે સિદ્ધિએને માનતાં નહોતાં”—એણે કહ્યું—“ને હું તે દહાડે તમારે ત્યાં આઈ ચલાવીને આવ્યો, પણ તમે મને કંઈ ખુલાસો કરી શક્યાં નહિ; ને આજે તમને સિદ્ધિની વાત કાણે કહી?”

“લાઈ”—ડોસીએ ઠંડે પેટ જવાબ આપ્યો—“મારી બહેન મને કેશવલાલના જનમ મોર એ વાત કહેલી, ને તું જાણે છે, હવે હું તો ધરડી થઈ છું, એટલે બધું માફ સાંભરે છે. તેથી કેટલાં વરસની વાત તે મને એકદમ આવીને પુછી તેથી હું તો મહારાઈ મઈ, ને તને પુરા જવાબ એ આપી શકાયો નહિ. અમારું મગજ તે તમારા ભુવાનીઆ જેવું સાખીત ક્યાંથી હોય! પણ તારા ગયા

પછી હું બધા વિચાર કરવા લાગી ને રહેતે રહેતે મને બધું સાંભરતું ગયું. એ સિદ્ધિએ મહારાજ કેવી રીતે આપશે કરશે વગેરે, તેના ખુલાસા તું જો મારી પાસે થોડા દહાડા રહીને આવ્યો હોત તો હું તને કરતે.”

“મને શું માલમ”—નવલશા વિચાર કરતો બોલ્યો—“કે તમને બધું કામ હોય ત્યારે નહિ સાંભરે ને નહિ કામ હોય ત્યારે સાંભરશે. પણ કેશવલાલ ત્યાં ગયો છે એમ તમે જ્ઞા ઉપરથી કહો છો.”

“એની બાઈ, મારો કેશવલાલ મને માને ઠેકાણે ગયો છે. એક દહાડો પણ બહાર ગામ જવું હોય તો મારી રજા લેવા આવે છે. આજે કેટલા દહાડા થયા તે ગયો છે, પણ નથી મને કહેતો ગયો, કે નથી હજી એનો મારા ઉપર કાગળ! તેમાં જ્યારથી તું મને મળી ગયો, ત્યારથી તેનો તે જ વિચાર કરતાં મારા મનમાં સિદ્ધિના ભણુકારા વાગ્યા કરે છે. ગઈ રાતના સુતાં સુતાં મને વિચાર થયો કે કેશવલાલ એની વહુને લખેને ગયો છે, અમને કાઢેને કહ્યું કારણું નથી, તો મારી બહેન કહેતી હતી તેમ, સિદ્ધિ આપવા સાર તો મહારાજે એને નહિ બોલાવ્યો હોય.”

નવલશાને અચંબો તો લાગ્યો, તથાપિ પોતાના મનની એક શંકાનું નિવારણ કરવાને વારતે એણે પુછ્યું—

“એની બૈરીને લેખેને ગયો તેમાં તમને એમ જ વિચાર કેમ આવે?”

“કારણ કે”—ધનકોરડોસીએ લાગલો જવાબ આપ્યો—“કાઢેને પોતે એકલા બોલાવશે જ નહિ એમ મહારાજે સાધુદાસને ખાસ કરીને કહ્યું હતું; એમ મારી બહેન ધણીવાર લવારો કરતી.”

“પણ ત્યારે”—નવલશા વળી એક બીજી શંકા ઉઠાવતો બોલ્યો—“તેમાં મારા બાપને પુછવાનું તમને શું કારણ પડ્યું?”

“સાધુદાસના વંશમાં તારો બાપ મહોટો છે તેથી બધી વાત મહારાજ એને જણાવતા રહેશે એમ મારી બહેન કહેતી હતી”—પેટનું પાણી પણ ના હાલે એવી રીતે ધીરજથી ડોસીએ જવાબ આપ્યો.

નવલશા તો સડક થઈ ગયો. આંખો ફાડીને અને ઝોઠ દાખીને ડોસીનું કહેવું એ સાંભળ્યા કરતો હતો. જાણે કોઈ પંડિત શાસ્ત્રના મ્લેકિા અને સૂત્રનાં પ્રમાણો આપીને કોઈ વિષય સ્થાપિત કરે, અથવા જાણે કે કોઈ બારિસ્ટર ફેસલ થયેલા કેશની શાહદત કોઈ ન્યાયાધીશ આગળ ધરે, તેમ પોતાની દરેક વાતના ટેકામાં ‘મારી બહેન કહેતી હતી’ એવો ટેક, બહુ સૂક્ષ્મ નજર દોડાવી ડોસી પુરવા લાગી; ને નવલશાની ખાતરી થઈ કે ડોસી બધી વાત ખરેખરી જ કહે છે. ખાતરી થવાની સાથે એના દીલમાં એક ફાળ પડી. રવિમહેને ધવલગિરિ જવાની

સલાહ આપી તેજ સંક્રાંતિ, અમતારામની શીખવણી પ્રમાણે, નવલશાએ પોતાના બાપને જણાવ્યું હતું કે આનંદગિરિ મહારાજે મને પણ સ્વપ્નમાં આવીને આશ્વા કીધી, કે કેશવલાલને તો મેં મારી પાસે બોલાવ્યો છે ને તું પણ પરમ દહાડે સવારનો નીકળ્યો મારી પાસે આવ. વનમાળીદાસની અચરતીનો પાર રહ્યો નહિ. આનંદગિરિ પ્રત્યે એની આશ્વા એટલી તો સચોટ બેસી મઘ હતી, કે એનું નામ લઈને કાંઈ ખોટી વાત કરે એવું એને જ્ઞાન સુદ્ધાએ આવે એમ નહોતું. તેમાં એનો જીવ સંસારી હતો તેથી કંઈ લોભે લક્ષણ જાય એમ પણ થયું. પોતાના દીકરાને પણ આનંદગિરિ મહારાજ ધવલગિરિ તરફ બોલાવે છે તેથી એને એક લેખે સંતોષ થયો. નવલશા ત્યાં જાય તેમાં એને કશી આનાકાની કરી નહિ. પણ નવલશા હજી કાચી ઉંમરનો હતો ને આખરે બાપનું દીલ, તેથી હરખની સાથે નવલશા એકલો કેમ જશે, તેની એ કંઈક શીકર પણ દેખાડવા લાગ્યો. નવલ-શાએ ઠાવકું મહોં રાખી ડહાપણ બરેલો જવાબ આપ્યો કે શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજના કહેવાથી પોતે ત્યાં જાય છે. તો મારો એક વાળ પણ વાંકો થવાનો નથી. વનમાળીદાસને હીંમત આવી ને પોતાના એકના એક દીકરાને, જે વખતે આનંદગિરિ મહારાજે નીકળવાનું કહ્યું હોય તે વખતે, નીકળવાની ખુશીની સાથે રજા આપી.

હવે જ્યારે ડોસીની વાતપરથી એની ખાતરી થઈ કે તે બધું સાચેસાચું કહે છે ત્યારે નવલશાને તરત જ શીકર પેઠી, કે મારા બાપને તો મેં એકલા જવાનું કહ્યું છે, ને આ ધનકાર ડોસી તો એમ કહે છે કે કાંઈને એકલા તો મહારાજ બોલાવશે નહિ એમ એની બહેન કહેતી હતી; તો રખેને બાપને મળવા આવી છે ને તેને પણ એમ કહી દે તો! આવી રીતે ભભકાળંધ રીતે મુસાફરીએ નીકળવાનો તેનો તાલ જતો રહે એટલુંજ નહિ, પણ એના બાપ આગળ બધો ભરમ ખુલ્લો થઈ જાય તો પોતે પંચાતીમાં આવી પડે ને ધરમાં ફળેતી થાય. એ પંચાતીમાંથી કેમ નીકળવું તેનો નવલશાને જોતજોતામાં જખરો વિચાર થઈ પડ્યો. ધનકારડોસી જે નવલશાનો બધો તાલ નિશ્ચિત રીતે જોયા કરતી હતી તે બોલી—

“ભાઈ, મેં તો સાંભળ્યું છે કે મહારાજે તને પણ ત્યાં બોલાવ્યો છે, ને તું પણ ત્યાં જાય છે તે વાત ખરી છે કે?”

ધનકારડોસી જેવા જાણીતા આદમીને ના કહેવી નવલશાને ઠીક લાગી નહિ તેથી એણે જવાબ આપ્યો—

“હા, મહારાજે મને પણ બોલાવ્યો છે ને હું પણ આવતી કાલે સવારના ત્યાં જવાને સાર નીકળવાનો છું.”

“મારી બહેન કહેતી હતી કે જેને સિદ્ધિ આપવી હશે તેને મહારાજ કાઢી સાથે આવવાનું કહેશે. તે પ્રમાણે મારા કેશવજી અને ગુલાબવહુને બોલાવ્યાં; પણ પાછળથી તને પણ બોલાવે છે તો તમારામાંથી કોને સિદ્ધિ આપશે તેનો મને વિચાર થાય છે.”

“તે વિષે મારા બાપાને પુછવાથી શું વળવાનું છે”—નવલશાને કંઈક કળવળી ને ડાસીની કાશ્વલ પતાવતો બોલ્યો—“પાછળથી મહારાજનો વિચાર મને સિદ્ધિ આપવાનો થયો હોય તો તેમાં નહિ બને એવું શું છે?”

“તે તો ખરૂં, પણ તને તો એકલા આવવાનું કહ્યું જણાય છે તેનું કેમ? તે વિષે મારે વનમાલીદાસને પુછવું છે, કે એ પ્રમાણે મહારાજે આગળ નક્કી કરી હોય તે હમણાં આમ કેમ થઈ ગયું.”

નવલશાને પુરી શીકર પેડી. એને તો એમ જ લાગ્યું કે એનો બાપ બધો ભરમ જણી ગયો ને એની કુળેતી ચંદ્રજી ચુકી! હવે કરવું શું? ગભરામણમાં બહુ લાંબી નજર ન દોડાવતાં નવલશા બોલી ઉઠ્યો—

“મને મહારાજે આવતી કાલે સવારના નીકળવાનું મુદ્દત સ્વપ્નામાં દર્શન દેખી આવ્યું છે, ને મને કહ્યું કે તું તારી સાથે જેને જોઈએ તેને લેજે.

“હવે તારી વાત મારા દીકરાં ગોઠતી જાય છે”—ડાસીએ જવાબ આપ્યો. નવલશાને કંઈક હીમત આવી ને ડાહ્યો થતો બોલ્યો—“મેં ઘણો વિચાર કર્યો કે સાથે કોને લઈ જવો. આનંદશંકર કરીને મારો એક દોસ્તદાર છે પણ તે તો મારા જેવો જ નાદાન ગણાય. એવામાં મને ખબર મળી કે મમતારામ, જેને તમે આજખતાં હશે તે, પોતાને ગામ જવાને આવતી કાલે નીકળવાનો છે. ધવલગિરિથી એનું ગામ થોડું છેડું છે. મેં એને સમજાવ્યો ને એણે મારી સાથે આવવાની હા પાડી છે.”

“ભાઈ તે બધું એને કહી દીધું કે શું?” ડાસીએ પુછ્યું.

“ના રે, હું કંઈ એવો કાચો નથી તો!” નવલશાએ હસીને કહ્યું—“મેં તો કહ્યું કે મારે ધવલગિરિ જવાની બાધા છેડવી છે, ને તે એક જાતરાનું ઠેકાણું છે તો વારૂ, મારી સાથે આવશો તો તમને જાતરા થશે ને મારી બાધાએ છુટશે. વળી આપણે સાથે મળ કરતા જઈશું.”

હવે ડાસીને સડક થવાનો વારો આવ્યો ને એક ટસી નવલશા સામું જોઈ જ રહી! નવલશાને વધારે હીમત આવી ને બોલવું ભરી રાખ્યું—

“મમતારામ પહેલાં તો ના કહી કે એણે તો ધવલગિરિની જાતરા, એનું ગામ ત્યાં પાસે જ હોવાથી, ઘણીવાર કીધી છે. પણ મેં એને ઘણો સમજાવ્યો તેથી

માણુમાણુ એણે હા કહી છે. મને એ કહેતો હતો કે હું તમને ધવલગિરિ સુધી મુકીને મારે ગામ જતો રહીશ. મને તો એટલું જ જોઈતું હતું. કારણ કે ધવલગિરિ પહોંચીશ ત્યારે આનંદગિરિ મને મળશે, અને કેશવલાલ ને તેની યૈરી પણ ત્યાં જ છે; એટલે પછી મમતારામ જતો રહે તો સાચું સાચું કે મહારાજ આગળ સિદ્ધિ સંઘે ને બીજી ધરમની વાત થાય; તેથી મેં તો તેમ કબુલ કીધું છે.”

“ભાઈ, તું પણ તારી યૈરી સાથે કેશવલાલની પેઠે ત્યાં જાય તો કેવું સાચું?”—ડોસી હજી એનું વધારે પેટ લેવાને બોલી—“કે બધી જોડે જોડ થાય.”

“ના, હજી એ તો નાદાન છે”—નવલશાએ ઝટ જવાબ આપ્યો—“તમારા કેશવલાલને તો મહારાજે યૈરી સાથે આવવાનું કહ્યું, પણ મને તો ખુશી પડે તેની સાથે જવાનું કહ્યું છે, એટલે એને સાથે લઈ જવાનું કંઈ કામ નથી.”

એ પ્રમાણે પોતાની ખુદી ચાલી તે પ્રમાણે ઘટતે ઘટતો જવાબ નવલશા આપવા લાગ્યો. નવલશાને લાગ્યું કે ડોસીને કંઈ વહેમ પડતો હોય એમ એના ચહેરા પરથી જણાતું તો નથી; તથાપિ પોતાને કોઈ વાતે જોખમ રહે નહિ તેની એક તદબીર નવલશાને એવી સુજી કે, બપોરની ઉંધ કહાડીને ઉઠવા પછી એનો આપ તરત બહાર જાય છે, માટે ડોસીને એવી વાત પર ચઢાવી દેવી કે વનમાલીદાસ અને તે બેગાં થાય જ નહિ! જ્યારે ડોસી આવી ત્યારે નવલશા બહુ તોછડાઈથી બોલ્યો હતો, કે નીચે તપાસ કરો કે કોઈ માણસ ચાકરને પુછો. પણ હવે તો રંગ બદલાઈ ગયો હતો. તેથી નવલશા ડોસીની જોડે સભ્યતાથી ને હસતું મ્હોં રાખી વરતવા લાગ્યો ને જે પુછ્યું તેનો પાધરો જવાબ આપવા લાગ્યો.

“ભાઈ, આ બધી પેટી પેટારા ને બધો સામાન શું તું ત્યાં લઈ જવાનો છે?”—ડોસીએ પુછ્યું—“શું મહારાજ તને કહેતા હતા કે ત્યાં બહુ દહાડા રહેવું પડશે.”

“ના, કહ્યું તો કંઈ નથી”—નવલશાએ હસીને જવાબ આપ્યો—“પણ તમે જાણો છોની કે કેવા મહોટા સાધુ જોડે કામ રહ્યું. વળી મહારાજ આપણને ત્યાં મહીનો બે મહીના કે છ મહીના પણ રહેવાનું કહે તો આપણાથી તેમનો સુખન કેમ ઉથાપાય? માટે જરાક વધારે સામાન રાખ્યો છે. તમે આવ્યાં ને હું એ જ વિચાર કરતો હતો કે કંઈ આછો કરૂં. પણ તમને ક્યારનાં મેં ખોટી કરી રાખ્યાં છે ને હજી કોઈ કેમ જાગતું નથી? ભ્યો. હું મારી માને ઉઠાડું.”

એમ કહી નવલશા કમલાને જમાડવા ગયો. ધનકારડોસીએ બહુએ ના કહી, પણ ડોસી તરફ માનથી વરતતો હોય તેમ, નવલશાએ તેની ઝાઝી દરકાર કીધી નહિ. ધનકારડોસી મળવા આવ્યાં છે એમ કહી કમલાને જમાડી નવલશાએ તરત આવીને ડોસીને મહારાતાં મહારાતાં કહ્યું—

“ મેં મારી માને તો જગાડી છે. પણ હવે મને વિચાર થાય છે કે આપ-જીથી સિદ્ધિની વાત એની આગળ થાય એમ નથી, તો શા માટે આવ્યાં છો તેનું શું બહાનું કહાડશો ? ”

“ કંઈ શીકર નહિ ”—ડોસીએ કહ્યું—“ હું જુગતે જુગતી વાત કરવાને આજે આવી છું તેથી જુગતે જુગતું જ બોલીશ. ”

એટલામાં ત્યાં કમલા આવી. ડોસીએ સહેજ રીતે જણાવ્યું કે કેશવલાલ, કાણુ જાણે થોડાક દહાડા થયા ક્યાં ગયો છે ને કાષ્ટને કંઈ કહ્યું કારણું નથી, તેથી હું તમને પુછવા આવી હતી કે તમે કંઈ જાણતાં કરતાં તો નથી ? પણ તમે સુતાં હતાં તેથી બેઠી બેઠી નવલશા જોડે આડી તેડી વાત કરતી હતી. નવલશા તે પછી ડોસીને સારૂ વનમાલીદાસની નીચે તપાસ કહાડવા ગયો. પોતાનો આપ બહાર ગયો છે એમ જોઈ નવલશાના જીવને નીરાંત વળી. એની મા અને ડોસી બહાર બેસીને કેશવલાલની જ વાત કરતાં હતાં. કમલા કહેતી હતી કે અમને તો કંઈ ખબર જ નથી કે કેશવલાલ ગુલાબવહુની સાથે ગયો છે, કે ક્યાં ગયો છે તેની. નવલશાને હવે ધનકારડોસીની પાછી થોડી જ કનવાર હોય એમ લાગ્યું. તેથી બંનેને ત્યાં જ પડતાં મુકી પોતાના ઔરડામાં આવી ટૂંકામાં સામાનની સે મુક કરવા એ પાછો મંડી પડ્યો. ધનકારડોસી એમ બોલી કે હું જુગતે જુગતું જ બોલવાને આવી છું, તેથી સામાન બાંધતાં બાંધતાં નવલશાને શીકર લાગી કે મારાથી કંઈ વધતું બાંધું તો બોલાઈ ગયું નથી.

ધનકારડોસીને વનમાલીદાસને મળવાની કંઈ જરૂર નહોતી. એ તો એવું બહાનું કહાડીને આવી હતી, તેથી વનમાલીદાસ અને ડોસીનો મેળાપ ન થાય તે સારૂ નવલશા જે તદખીર રમ્યો તેપર ડોસીનું લક્ષ ગયલું ન હોવાથી તે તદખીર તેના કળવામાં આવી નહિ. થોડી વાર કમલાની જોડે વાતચીત કરી એ કીકાને ત્યાં મહામતિ અને અલંગાને મળવાને નીકળી. જતાં જતાં ધનકારડોસી પોતાના મનમાં કહેવા લાગી—“ મહામતિ કહેતી હતી કે આપણે રખેથી શરૂ થતી વાતોને બોળવી જોઈએ. પણ હવે આટલી વાતો રખેના પેટારામાંથી કહાડીને નક્કીના પેટારામાં મુકવી જોઈએ ”—

“ મમતારામ બધું જાણે છે. શી રીતે તે તો ખબર પડતી નથી. નવલ-શાને વશ કરી રાખ્યો છે. માટે આ નવલશાના જવાનું ટીપ્પણ એણે જ ઉઠું છો છું છે. મારા કેશવલાલને એ ફસાવશે તેમાં મને તો શક નથી. પણ જોઈએ, મહામતિ ને અલંગા શું કહે છે. હવે કેશવલાલને કેમ બચાવે. એ નક્કી કરવાનું છે. ”

ધનકોરડોસીના ગયા પછી થોડી વારે નિર્મલદાસ નવલશાને મળવા આવ્યો. બહાર કમલા બેઠી હતી તેને જોઇને નવલશા ઓરડામાંથી સાંભળે એવો મહોટો ઘાંટો પાડીને એ બોલ્યો—

“કેમ કાઢી, નવલશા તો ઘરમાં છે કેની; અથવા હોવો જ જોઇએની. મુસાફરીએ નીકળવાને આગલે દહાડે નવલશા સામાન સરજન બાંધવા કરવામાં નહિ રોકાયેલો હોય તો પછી થઇ જ રહ્યું ! કાલે દુલારામ ભાઇને જોવાને કાકા આવ્યા હતા, તે કહેતા હતા કે નવલશા બહારગામ જાય છે તેથી હું એને મળવા આવ્યો છું.”

એમ કમલાની જોડે હસીને વાત કરતો, ઘરના ભોમીઆની પેઠે નિર્મલદાસ નવલશાના ઓરડામાં આવ્યો. ઓરડામાં નજર નાંખતાં એને તો બધે ટૂંકા અને પાકીટો જ ખડકેલી જણાઇ. જ્યાં ત્યાં તરેહ તરેહવારનો સામાન સંચિતો હતો ને તે બધીનાં મ્હોડાં શોભાને સાર નવલશાએ ઉઘાડાં રાખેલાં હતાં.

ચકિત થઇને બધી ટૂંકાપર નજર કરી નવલશા જ્યાં બેઠો હતો તેની પાસે નિર્મલદાસ આવ્યો, ને કાંઈ મહોટા માણસને સલામ કરતો હોય તેમ ધીરે ધીરે ડોહી નીચી કરતો એ બોલ્યો—

“કેમ ભાઈ, તારા ઓરડામાં આવવાની મને રાજ છે ને હું તારી અર બધી ટૂંકા પાસે બેસું ?”

ધનકોરડોસી જુગતે જુગતું બોલવા આવી હતી એમ બોલી, તેનો વિચાર નવલશાના દીલમાં હજી સાલ્યા જ કરતો હતો. જો કે ડોસી એની પાસે આવીને થું વાત જાણી ગઇ તેનો ખ્યાલ નવલશાને આવ્યો તો નહિ, તથાપિ એને એમ લાગ્યું કે પોતાથી વધતું એણું બોલાઇ ગયું છે. એ તો સાર હતું કે ટૂંકામાં સામાન ભરવાનું કામ નવલશાને મન પસંદ હતું ને તેની લ્હાયમાં એને ઝાઝી શીકર લાગી નહિ. તથાપિ સામાન બાંધતાં બાંધતાં એણે પોતાના મનમાં નક્કી કર્યું કે હવે કોઇની આગળ મુસાફરી સંબંધે એક બોલ પણ બોલવો નહિ. એવામાં ત્યાં નિર્મલદાસ આવ્યો ને ઉપર પ્રમાણે બોલ્યો.

“હા બેસોની”—નવલશાએ જવાબ આપ્યો—“પણ આજે મારાથી કંઇ વધતું એણું બોલાઇ ગયું હોય એવી મને શીકર લાગે છે. માટે તમે કંઇ પુછશો કરશો તો તેનો ખુલાસો હું આપવાનો નથી; એ તમે તમારા મનમાં નક્કી કરી રાખજો.”

“હીક છે, મંત્રલાચરણ તો પહેલા નંબરનું થયું”—નિર્મલદાસે એક ટૂંક ઉપર પોતાનું બારે શરીર ઝોડવીને બેસતાં કહ્યું—“તારા વિચાર પ્રમાણે તો એકને જમાઓ માટે બીજાને ભુખ્યો રાખવો જોઇએ કેમ ? એકને પાત્ર્યો તો બીજાને

મારવો કેમ ? પણ કોઈની આગળ તું વધારે બોલ્યો તેમાં મેં શું ગધેડી પકડી કે મને ખુલાસો નહિ આપે ?”

“તે તો તમારે જોઈએ તેમ બોલ્યા કરોની, પણ હું તો એક બોલ બોલવાનો નથી” — નવલશ્યા ભાર ખાતો બોલ્યો.

“પણ લલા માણસ, હું શું પુછવાને આવ્યો છું તે તો તું સાંભળ ! પછી તારે પાસવે તો ના કે હા કહેજેની ? આ તો ‘ચોર આવ્યો તો કે લટકાવો એને ફાંસીને લાકડે,’ એવી ‘પુરી એક અંધેરીને ગંડુ રાખ,’ જેવી શું વાત કરે છે ?”

“હું તો બોલવાનો જ નથી — તમે મને જોઈએ તેમ સમજવાની ?”

મેં કંઈ તને પુછવા જેવું રાખ્યું જ નથી તો ! ગઈ કાલે કાકા કહેતા હતા કે તું પણ કેશવલાલની પેઠે ધવલગિરિ આવતી કાલે જવાનો છે. તે તો હું ક્યારનાએ જાણી ચુક્યો છું. તું એમ સમજતો હશે કે તને સિદ્ધિ મળશે તેની મને અદેખાઈ આવતી હશે. પણ તને મળો, કેશવલાલને મળો, કે દુલારામને મળો, તેમાં મને તો રતિ માત્રે ભાર કે ઉલ્હાર જણાતો નથી. જેના નસીબમાં હશે તેને મળશે. દુલારામની પેઠે માંદા પડવાથી કંઈ સુસ્તરવાર વળવાનો નથી.”

“ત્યારે તમે મને શું પુછવાને આવ્યા છો” — નવલશ્યાએ પુછ્યું.

“અરે, મને તો એક તોર થઈ આવ્યો કે મહારાજે કેશવલાલને તો આકાશ-વાણી કરી પોતાની પાસે બોલાવ્યો, ત્યારે તને શું પાતાલવાણી કરી બોલાવ્યો કે કેવી રીતે, તે જાણવાને હું તો આવ્યો છું.”

“પાતાલવાણી કરીને બોલાવે તોએ એ મહારાજ સખધા છે” — નવલશ્યાએ દુહાતાં દુહાતાં જવાબ આપ્યો — “પણ મને બોલાવ્યો તેમાં તમને શું કંઈ ખોટું લાગે છે કે આમ મળક મશકરી કરો છો ?”

“મને તો એવી રીતે બોલવાની ટેવ પડી છે તે તું કયાં નથી જાણતો ?”

“આવી સિદ્ધિની વાતમાં પણ મશકરી” — નવલશ્યા વધારે ભારે થતો બોલ્યો.

“અહો, તું તો બહુ સુધરી ગયલો જણાય છે ને શું” — નિર્મલદાસે તેની ટંકાર કરતાં કહ્યું — “પણ જરાક પાસે તો આવ, મને જોવા તો દે કે વાલકે-શ્વરમાં મહારાજને હડધૂત કરનારો આજ નવલશ્યા કે કોઈ બીજો.”

“તમે તો મને જ્યારે ત્યારે એની એ જ વાત તતારી આપો છો. પણ યાદ રાખજો, મને સિદ્ધિ મળી છે તો હું પહેલાં તો તમારા બાર વગાડીશ.”

“તે તો જેવી ધર્મની વહારે ધાવાની તારી લાયકાત” — નિર્મલદાસે કહ્યું —

“પણ તું આમ નકામે ખીજવાઈ શોનો જાણ છે ? તું એવી રીતે વાત કરે છે તેથી તને ખીજવવાનું મને મન થઈ આવે છે. બાકી તું ધવલગિરિ જવાની

તૈયારી કરે છે એટલે તને ખીજવવા હું આવ્યો નથી. પણ તું મને કહે તો ખરે કે મહારાજે તને ત્યાં આવવાનું કેવી રીતે કહ્યું ?”

“તે તો મેં તમને પહેલાંથી જ કહ્યું કેની, કે હું આજે એક બાલ બોલવાનો નથી.”

“હું તો સહેજ જાણુવા માંગતો હતો. બાકી મારે કંઈ સિદ્ધિ કે દલ્લો લઈ લેવો નહોતો. ઠીક છે ત્યારે રામ રામ, પણ કેશવલાલ મળે તો કહેજે કે નિર્મલદાસ તમને યાદ કરે છે ને ખુશીમાં છે. આ બધો સામાન તું ત્યાં જ લઈ જવાનો કે ? તારૂં રહેતું ત્યાં પાંચ દશ વર્ષ થશે કે શું તે તો કહે ?” નવલશા કંઈ કહે એમ નહિ લાગવાથી, એટલું બોલી નિર્મલદાસ જતો રહ્યો.

પ્રકરણ ૭૫ મું

લોકો સુધર્મા કે લોકોની રીતભાત સુધરી ?

મૂતપ્રામ: સ ઇવાયં મૂલા મૂલા પ્રતીવચે ।

(શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા)

નીકળવાને આગલે દહાડે, જ્યારે નવલશા પોતાના ઓરડામાં લાંબી મુસ-ફરીએ જવાનો હોય તેવી તૈયારી કરતો હતો; ટૂંકામાં જાતજાતનો સામાન મુકતો ને બરોબર ન જોડવાયથી પાછો કહાડીને સામાનની અને પોતાની અદ્વાળાકીક કરી કરીને આખા ઓરડાને ગળવી મુકતો હતો, ત્યારે તે દહાડે સવારથી મમ-તારામ પણ જબરાં કામોમાં રોકાઈ ગયો હતો, ને માણુમાણુ સાંજ થતાં ચાકીને લોથપોથ થયેલો પોતાને ઘેર આવ્યો.

આજે જવારના ઉઠતા વારને ભ્રષ્ટતથા મમતારામને મળવા આવ્યો. એની જોડે મમતારામને હમણાં હમણાં બહુ એખલાસ વધી ગયો હતો. પહેલાં તો તે બંનેને માત્ર સલામ વહેવાર હતો, ને એક ખીજને નામે ઓળખતા. પણ એક દહાડો તેઓનું દૈવચ્છાએ એક ઠેકાણે મળવું થયું. તે વખતે વેપારની વાત નીકળતાં ભ્રષ્ટતથાએ મમતારામને સહેજ જણાવ્યું કે બજારમાં ચંદ્રબિંબના ભાવો તેજ બોલાય છે. હું શેરોનો પુષ્કળ વેપાર ડહોળું છું તેથી મારા જાણુવામાં પાકે પાયે આવ્યું છે કે ચંદ્રબિંબ મીલના શેરોનો ભાવ વધતો જ જશે. નયુશેડનું બે લાખનું ઝવેરાત વેચાવતાં, અને તે શેડની ઓળખાણને લીધે ખીજ બણી બણી રીતે પણ, મમતારામને ઘણો સારો હાથ પડેલો હતો. પૈસાની એને હાથે હાલમાં ઠીક ચાળવણી થતી હતી. બરતામાં બરાયાની પેડે મમતારામની પાસે પણ,

માયાપુંહ હીક એકઠી થઈ હતી. પાસે રોકડની છુટ હોવાથી નાણું શેમાં રોકડું, કે વ્યાજ અને નફો વધારે મળે એવી વાત એ ભળતા ભળતાને પુછ્યા જ કરતો હતો. એ અરસામાં ભાષતથાએ એને ઉપર પ્રમાણે સલાહ આપી. મમતારામે વધારે ખુલાસો માગ્યો. રહેતે રહેતે ભાષતથાએ જણાવ્યું, કે આજ કેટલાક મહીના થયા એના જળણમાં ખાનગી રીતે આવ્યું હતું, કે ચંદ્રબિંબ મીલના હાલના મેનેજરે વેપારમાં હુબાઈ ગયાથી, મોડે વહેલે તેઓના હાથમાંથી તે મીલનો કારભાર જતો રહેવાનો. તે મીલના મેનેજરને આર્થિકદૃષ્ટિમાં કરેલી સરત પ્રમાણે ધણું સારું કમીશન વગેરે મળતું, તેથી ભાષતથાએ એ મીલનો વહીવટ પોતાને હાથ કરી લેવાની નજર દોડાવી. તેના પગરથુમાં ભાષતથા તથા તેના મળતાભિષેકા, વગેરે અને તેટલી સંખ્યામાં, તે મીલના શેરા પોતાને મળે એવરવા લાગ્યા. અલગત ચંદ્રબિંબનું કામ બહુ સારા પાયા ઉપર ચાલતું હતું. દર વરસે તે મીલ સારું વ્યાજ આપતી તેથી બજારમાં તેના ભાવ ટકી રહેતા, એટલે ભાષતથા ધારતો હતો તેટલી સંખ્યાના શેરા એના હાથમાં આવવા પામ્યા નહિ. તેથી તે અને તેને મળતાભિષેકા અને તેટલી વધારે સંખ્યામાં તેના શેરા હાથ કરવાને બજારની અંદર ધ્રુમ તરકડી સોદાઓ કરવા લાગ્યા. વગર લેવે દેવે પોતાને ફાવે તેમ શેરાના ભાવોમાં બસો બસો ટકાની ઉચ્ચલાયક કરવા લાગ્યા, કે અબજવા લોકો શેરામાં એ પ્રમાણે વગર કારણની અને નહિ સમજણ પડે તેવી જબરી વધઘટ થતી જોઈને, મહારાઈ જાય અને ચંદ્રબિંબના શેરા વેચી નાંખે. એ પ્રમાણે બજારની અંદર અનેક અનેકવાર ખોટી ખોટી લેવાલીઓ બોલાવીને ભાષતથાના હાથમાં પુષ્કળ શેરા ચંદ્રબિંબના આવી ગયા હતા, ને હજી પણ તેમાં એ વગેરે સગે વધારો જ કર્યા કરતો હતો. મમતારામને ભાષતથાની સલાહ હીક લાગી અને ધીમે ધીમે એણે પણ દસ પંદર હજારના શેરા ખરીદ કીધા. બજારમાં શેરાના ભાવ વધતા જ ગયા. ભાષતથાની રૂપ પ્રમાણે ચાલીને તે શેરાની લે વેચ કરવાથી મમતારામને સારી કમાણી થવા લાગી. હાલમાં મમતારામની પાસે ચંદ્રબિંબના પચીસ હજારના શેરા થયા હતા અને કામળ ઉપર મમતારામને તેમાં નફો ને નફો જ દેખાયા કરતો હતો. હમણું હમણું ભાષતથાની પેઠે એ પણ એ મીલના શેરાપર ગીરો રૂપીઆ ધીરવા લાગ્યો હતો.

જેમ જેમ ભાષતથાના હાથમાં ચંદ્રબિંબના શેરા વધતા જ ગયા, તેમ તેમ એણે તેા બીજા વેપારમાંથી પોતાનું નાણું સમેટી લીધું ને ચંદ્રબિંબનો જ એ તેા વેપાર લઈને ખેડો. હમણું હમણું હજી પણ વધારે સંખ્યાના શેરા એના હાથમાં રહે એવા ઉદ્દેશથી, તે શેરાને ગીરો રાખીને પણ એણે નાણું ધીરવાનું શરૂ કીધું.

તોપણ આઠ આનીથી વધારે શેરો બજારમાં ફરતા હતા, ને જ્યાં સુધી આઠ, દસ કે બાર આની જેટલા શેરો પોતાની અને પોતાના મળતીઆ પાસે શાપ નહિ, ત્યાં સુધી કંપનીનો વહીવટ પોતાને હાથ લઈ લેવાની વાત બહાર નહિ ખાડવી તો જ બરોબર જમાવટ થશે, એમ ભાષતથાનું માનવું હતું. ચંદ્રબિંબના શેરો એના તો ગળા સુધી કારાઈ ગયા હતા. એવામાં મમતારામ જે દહાડે નીકળવાનો હતો તેને આગલે દહાડે, સવારના સાત વાગે ભાષતથા એને ત્યાં દોડધામ કરતો આવ્યો ને જણાવ્યું, કે એક જણને પૈસાની તાણ હોવાથી ચંદ્રબિંબના શેરોપર રૂપીઆ પચીસથી ત્રીસ હજાર જેમએ છંદએ, માટે ગમે તેમ કરીને પણ એ શેરોને જતા ન મેલવા જેમએ.

જે કે મમતારામ ભાષતથાની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાથી સારું કમાયો હતો, ને જે કે હમણાં હમણાં એની બધી સીલક ચંદ્રબિંબના શેરની ખરીદીમાં અને ગીરોમાં રોકાઈ ગઈ હતી, તોપણ હવે એની પાસે ફાજલ નાણું નથી, એ કારણ જણાવીને મમતારામે વધારે નાણું રોકવાની ના પાડી. ભાષતથાએ એને સમજણ પાડી કે જે કેઈ સંબધાના હાથમાં આવી સારી સંખ્યાના શેરો ચાલ્યા જશે, તો તે મીલનો વહીવટ પોતાને હાથ કરી, કમીશનની ભવતકાલ સુધીની જે જંગી પેદાસ ખાયા કરવાની, અને આખી મીલને પોતાની કરી લેવાની જે આશાએ તેઓએ ખાંધી હતી તે બધી ધુળ મળી જશે; એટલું જ નહિ પણ, આગળ ઉપર તે શેરોના ભાવ તેઓના હાથમાં રહેશે નહિ, અને પરિણામમાં સામા ટોટામાં આવી પડશે. મમતારામને લાગ્યું કે ભાષતથાની દલીલ વાજબી છે, પણ પોતાને આવતી કાલે બહારગામ જવું છે ને પૈસાની છુટ નથી એ કારણ બતાવ્યાં. ભાષતથાએ એને ધણીએ વાર્યો કે હવે જ્યારે ચંદ્રબિંબ મીલને પોતાની કરી લેવાનો વખત છેક પાસે આવ્યો છે ત્યારે બહાર જવું ઠીક નથી. પણ મમતારામને આનંદ-ગિરિ મહારાજ, જાણે સવા લક્ષ મહોરો અને અવેરાતની ઝાંચો આપી દેવાના હોયની, તેમ આવી એનની વખતે, લાખે લાખનું હાંસલ હોય તોપણ, ગયા વગર આવે તેમ નથી એમ જણાવ્યું. તથાપિ કેઈ સંબધાને કે ભળતાના હાથમાં પેલા શેરો જતા નહિ રહે માટે, પોતાની પાસે જે બીજી મીલો પ્રેસો અને પરચુરણ શેરો રૂપીઆ વીસ હજારના હતા તે કહાડી નાંખીને, ચંદ્રબિંબના શેરો ગીરો રાખવાને મમતારામે કણલ કીધું. ભાષતથાએ પણ સાંઝ સુધીમાં ગમે તેમ કરીને દસ પંદર હજાર લાખી આપવાનું ખીડું ઝડપ્યું. જે માણસને ચંદ્રબિંબના શેરોપર નાણું જેમનું હતું તેને તાકીદ હતી. ખીજે દહાડે મમતારામનું નીકળવાનું પણ નક્કી હતું. વળી પોતાના બીજા શેરો ગીરો મુકવા કરવામાં બહુ દહાડા નીકળી ગય તે બચાવ-

વાને, પચાસથી સો ટકા ઓછે પણ તે શેરો તરત ને તરત વેચી રૂપિયા એકઠા કરવાની મમતારામને જરૂર હતી; તેથી દશ વાગે બંને જણા જેમ તેમ જમીને કોટમાં દોડ્યા. તરત નાણું લેવાની સરતે સો સો ટકે ઓછે વેચતાં પણ માણુ-માણુ બધા શેરો વેચાતાં સાંઝ પડવા આવી. મમતારામને ખાસો પાંચ હજારનો ગોદો ઊતાવળે શેર કહાડવામાં લાગ્યો. પણ એવો વખત હતો કે સાંઝ સુધીમાં અન્દ્રબિંબવાળા શેરો ઉપર રૂપિયા ત્રીસ હજાર ધીર્યા વગર ચાલે એમ નહોતું તેથી તેને ગોદો લાગ્યો તેની ઝાઝી દરકાર કાઢી નહિ. ભાષતથાએ પણ જેમ તેમ કરી પંદર હજાર એકઠા કાઢ્યા. પણ અન્દ્રબિંબમાં ગીરના શેરો પોતાને નામે કરી લેવાને હવે બહુ મોડું થયું હતું, ને વળતે દહાડે તો મમતારામને બહાર ગામ નીકળ્યા વગર ચાલે એમ નહોતું, તેથી સાંઝના તેઓ એક સોલીસીટરની આશીસમાં દોડ્યા ને મમતારામે ભાષતથાને એક પાવર એન્ડ એટ્ટરની (મુખ-ત્યારનામું) લખી આપી પોતાના પંદર હજાર રૂપિયામાંથી અન્દ્રબિંબના શેરો ગીરો રાખવાની અને પોતાને નામે ચહાડાવવાની સત્તા આપી. એ બધા કુટારા-માંથી પતતાં સાંઝના સાત વાગ્યા. મમતારામ ચાકીને લોથપોથ થઈ ગયો હતો. વળી સવારના વહેલાં ઉઠવાનું હતું ને લાંખી મજાલે જવાનું હતું, તથાપિ નવલ-શાને મળવાની સોએ સો વસા જરૂર હતી તેથી થાક્યો પાક્યો પણ, મમતારામ રાતના આઠ વાગે નવલશાને મળવા ગયો.

નવલશાને રાતના આઠ વાગે પેતે મળવા આવશે એમ તો એણે ગઈ કાલે નવલશાને કહી રાખ્યું હતું. પણ તે વખતે મમતારામ એમ નહોતો ધારતો કે સવારથી તે સાંઝ સુધી અન્દ્રબિંબના શેરો ગીરો રાખવાના કુટારામાં તે રોકાઈ જશે. એણે તો એમ સમજીને રાતના નવલશાને ત્યાં જવાનું પસંદ કીધું હતું કે જ્યારથી મુસાફરીએ નીકળવાનું નક્કી થયું હતું ત્યારથી, નવલશા છેક છોકરવાદ જેવી વાત કહાડ્યા જ કરતો, કે આ તો આટલો સામાન જેઇશે ને આને આમ બાંધશું ને તેમ લઈ જઇશું. મમતારામને નવલશા જોડે હજી બહુ કામ લેવાનું હતું તેથી એણે કંઈ ઝાઝું બોલી નવલશાને નાખુશ કાઢ્યો નહિ; મોઢમમાં જણાવ્યું કે બંને તેટલો ઓછો સામાન અને ટૂંકો લેવી. પણ નવલશા તો કંઈ સમજ્યો નહિ. તેને તો પોતાની જ ધુન લાગેલી હતી. થોડીક મુસાફરી જે પગે કરવાની હતી તેને સાફ થોડાએ મળશે કે નહિ, ને સામાનની ટૂંકો સાફ બળદનાં માડાં મળશે કે નહિ, ને થોડા કે ચાડાંએ ન મળે તો કેમ જવાશે, ટૂંકાની શી બવસ્થા કરવી પડશે, ને થોડાપર સ્વારી કરતાં કેવો ટૂંસ સાડો લાગશે, એવા એવા અનિશ્ચિત સવાલો મમતારામને રહી રહીને પુછ્યા જ કાઢ્યા. તેથી મમતારામે એ

પાપમાંથી પતવાને માટે રાતના આઠ વાગે નવલશાને મળવાનું જણાવ્યું, કે છેક છેલ્લી વખતે નવલશા પાસે જતાં જે ઠાલી ટાહેલું સાંભળવું પડે તેમાંથી પોતે બચી શકે. મમતારામ સારી પેઠે જાણતો હતો કે નીકળવાને આગલે દહાડે નવલશાને મળ્યા પાખી છુટકો નહોતો, કારણ કે ધવલગિરિ તરફ નવલશાને ધસડી જવાનું બહું તૂત અત્યાર સુધી રામને નામે ઠીક ચાલ્યું હતું. પણ નવલશા બુદ્ધિમાં સાવ કાચો હતો, એટલે નીકળવાની છેક છેલ્લી ઘડીએ પણ બધી બાજુ ફસડી જાય તેનું જેમમ મમતારામ બરાબર પીછાની શક્યો હતો. વળી એ ભાઈની ઉમ્મર છેક નહાની હતી, તેથી વનમાલીદાસ રખેને નવલશાને મોકલતાં ધારતી ખાય, તેની પણ મમતારામને શીકર જ હતી. છેક છેલ્લી રાતે વનમાલીદાસ ફસડી ન પડે તે સારૂ મમતારામે નવલશાને એક યુક્તિ બહુ દીર્ઘદ્રષ્ટિ દોડાવીને બતાવી હતી. નવલશા નીકળવાને આગલે દહાડે પોતાના બાપ પાસે સહેજ જમને ખેડો, ને આવતી કાલે પોતે ધવલગિરિ નીકળવાનો છે, તેની વાત બેળી વાત કહાડતં, એણે જણાવ્યું કે આજે બજારમાં એક બે ટૂંકા ખરીદ કરવા જતાં એને મમતારામ મળ્યો હતો. તે પણ પોતાને ગામ તમોપુરી કંઈ કારણસર જવાને આવતી કાલે નીકળવાનો હતો. તમોપુરી ધવલગિરિ થઈને જવાય છે એટલે પોતાને અજુ-ધાર્યો સારો સંગાત થઈ ગયો છે એવી નવલશાએ ઠાવકા રહીને ટોપ મારી; ને જણાવ્યું કે ધવલગિરિ પહોંચ્યા પછી, ત્યાં કેશવલાલ મળશે, આનંદગિરિ મહારાજનાં દર્શન થશે, એટલે એને તો હવે સુખે જવાનું છે.

વનમાલીદાસના મનમાં રહી રહીને નવલશા એકલો કેમ જઈ શકશે તેની શીકર લાગ્યા જ કરતી હતી. જેમ જેમ નવલશાને નીકળવાનો વખત પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ તેમાં વધારો થયા કરતો હતો. તેના દીલમાં નવલશાની ઉપલી વાત સાંભળી કળ વળી. નવલશાને એકલો કેમ મોકલાય તે વિષે એના મનમાં અત્યાર સુધી જે ધારતી રહ્યા કરતી હતી તે તદ્દન નીકળી ગઈ. સામે એ ખુશ થવા લાગ્યો કે નવલશા આનંદગિરિ મહારાજને મળવા જાય છે. બાપ દીકરા હસી નીસીને છુટા પડ્યા.

એ પ્રમાણે પોતાના બાપની આગળ જુગતે જુગતી રીતે વાત કરીને એને બરાબર કુંચી ફેરવી રાખીને, તેના દીલમાં જે બેમાલમ દગદગો કે વસવસો હતો તે દૂર કાઢ્યો, તેથી નવલશા રાજી થતો પોતાના ઓરડામાં આવ્યો ને ટૂંકામાં સામાન બરાબર ગોઠવવાના કામમાં બેવડા ઉજમથી લાગ્યો. તથાપિ જ્યારથી ધનંતરડોસી એને મળી ગઈ ત્યારથી એના દીલમાં એવું ધચુંપચું થતું હતું કે એનાથી વધતું ઓછું બોલાઈ ગયું છે. જો કે પોતાની અક્ષલ પ્રમાણે તેનો બદલો એણે

નિર્મલદાસ આગળ એક બોલ પહોંચી નહિ બોલીને વાળ્યો હતો, તથાપિ મમતા-રામ આવે તો તેને બધી વાત નિવેદન કરવાની, અને પોતાથી કંઈ ઓરતું દોર વેતરાયું તો નથી તે બાબત પુછવાની ચટપટી થઈ રહી હતી.

એવામાં રાતના આઠ વાગ્યા ને મમતારામ થાક્યો પાક્યો એના ઓરડામાં દાખલ થયો. એય છે તો ટૂંકાની હારોહાર દોરડાથી પેક કરીને તૈયાર ગોઠવી રાખેલી મમતારામની નજરે પડી ! નવલશાને આગલે દહાડે આટલું આટલું સમ-જવીને કહ્યા છતાં, આટલી બધી ટૂંકા પોતાની સાથે લઈ જવાને તૈયાર રાખેલી જોઈને મમતારામ બહુ નાખુશ થયો. સારો દહાડો કેટલામાં શેર બજારમાં હેરાફેરા ખાધને અને ઉભા રહીને એ થાકી ગયો હતો, તેથી કંઈપણ બોલ્યા વગર થયેલ જોઈને એક ખુરશી ઉપર એ લાંબો થઈને પડ્યો.

એને આવતો જોઈને નવલશા તો હરખમાં આવી ગયો. બધી ટૂંકા ઉપર એને નજર નાંખતો જોઈને નવલશાને તો એમ લાગ્યું કે આટલો બધો સામાન પોતે સાંઝ સુધી બાંધી રહ્યો, તે કારણથી મમતારામ રાજ થઈને વખાણના એ બોલ એને કહેશે. પોતાની ધુનમાં નવલશાને જણાયું નહિ કે મમતારામ નાખુશ થતો ખુરશીપર બેસે છે, ને તેના ચહેરાપરથી તે થાકી ગયેલો દેખાય છે. મમતારામ બેઠો ન બેઠો ને નવલશા બોલી ઉઠ્યો—

“બહુ સારૂ થયું કે તમે આવી પહોંચ્યા. આજે સવારથી હું તમારી વાટ જોયા કરતો હતો. કારણ કે તમારી સલાહ લેવા જેવી એક પછી એક બધી બધી બાબતો મને સાંભરતી હતી, ને આટલો બધો સામાન એકલે હાથે બાંધતાં હું તો બહુ” મુશ્કેલી કરતો હતો. પણ આજે સવારથી તેની પાછળ જ લાગ્યો રહ્યો તો હમણાં માણુમાણુ પરવારી રહેવા આવ્યો છું. બોલો હવે”—નવલશાએ કૃતકૃલ થયો હોય એમ હાથના ચાળા કરીને કહ્યું—“તમે કહો ત્યારે નીકળવાને હું તૈયાર છું—આ બધી ટૂંકા એક ગાડામાં નાંખી સ્ટેશનપર લઈ જવાની જ બાકી છે !”

“નવલશા”—મમતારામ બાર દબને બોલવા લાગ્યો—“મેં તમને થઈ કાલે કેટલીવાર સમજાવીને કહ્યું હતું કે એક બે કે છેવટે ત્રણ ટૂંકાથી વધારે ટૂંકા જો તમે ડાહ્યા હો તો લેતા નહિ; તેને બદલે આ બધી કેટલી ટૂંકા છે? તે લઈને તે મુસાફરીએ નીકળાય?”

“કેટલી થું—બરોબર પંદર છે”—નવલશા પોતાનો બચાવ કરતો બોલ્યો—“તમે મને કાલે કહ્યું તો જુઓની, આ સાત આઠ ટૂંકા સાથે લઈ જવાનો વિચાર મેં માંડી વાળ્યો છે. આ પંદરમાં જ માણુમાણુ ન ચાલતો સામાન મેં ગોઠવી દીધો છે. પણ રહો મેં દરેક ટૂંકાપર બોર્ડિંગનંદર પાસે નંબરો અને માંડ

નામ, આજે જ મળના ભલકાબંધ અક્ષરોમાં પડાબ્યાં છે ! દરેકમાં શું શું મુકેલું છે, તેની નોટ મારી નોટલુકમાં કરેલી છે, તે હું તમને વાંચી સંભળાઉં; પછી તમે મને કહો કે જે વગર ન જ ચાલે તેથી વધારે સામાન મેં શું લીધો છે ?”

એમ કહી નવલશાએ ટેબલપરથી મુસાફરીને સારૂ ખાસ ખરીદેલી નોટ-લુક ઉધાડી, તેમાંથી ટૂંકોમાં ભરેલા સામાનની તપસીય વાંચવા સારૂ પાનાં ફેરવવા લાગ્યો. વળી એવામાં મમતારામની આગળ પોતાના બચાવની એક દલીલ યાદ આવતાં એ બોલ્યો—

“જુઓની, છેલ્લા રેલવેસ્ટેશનથી પાંચ ગાઉ સુધી આપણે પગે મુસાફરી કરવાની છે. એ દૃશ માઇલ આપણે ઘોડા કુદાવતા જઈએ તો ઠીક મઝા આવે ! તેને સારૂ મેં ઘોડાની ખાસ કરીને સેડલ(જન) વગેરે કેતું સારૂ ખરીદેલું છે ! પણ તમે મને ગઈ કાલે ના કહી કે સેડલ ફેડલનું કંઈ કામ નથી; તો તે આપણી સાથે લેવાનો વિચાર મેં માંડી વાળ્યો છે, ને તેમ કરતાં ત્રણ ટૂંકો ઓછી થઈ તેનો તો તમે વિચાર કરો. બાકી માફ મન તો હજીએ” —

“એ સામાન સાથે લેવાનો છે કેમ ?” મમતારામ ચીડાઈને બોલી ઉઠ્યો.

“હા, અને તમે કહ્યું તો વિલાયતી શુઝ વગેરે મેં ઓછા સાથે રાખ્યા છે, અને મોળં અને એવો બીજો પરચુરણ સામાન પણ છેક કમી રાખ્યો છે, તેથી બરાબર બે ટૂંકો મેં એમ કમી કીધી. પણ હ્યો, આ મારી નોટ લુક, એમાં મેં તમારા કહેવાથી જે જે ટૂંકો અને સામાન ઓછો કરેલો છે તેની તારીજ પણ કરી રાખી છે. એ વાંચીને પછી તમે મને કહો કે મેં કસર કરવામાં શું બાકી રાખી છે !”

એમ કહી નવલશાએ પાનું ઉધાડી નોટ લુક મમતારામના હાથમાં મેલી. મમતારામ છેક કંટાળી ગયો હતો, તોપણ નવલશાએ નોટ લુકમાં શું લખ્યું છે તે જરાક ધ્યાન દઈને વાંચવા લાગ્યો.

ટૂંક નંબર ૧ વિલાયતી હોલ બુટની જોડીઓ નંબ ૧૨ તેનાં બાફસ સાથે, દરેક બાકસોપર નંબર છે, અને કેવી જાતના અને કેવા ચામડાની જોડી છે તે, તે બાકસોપર લખેલું છે.

૨ વિલાયતી શુઝ નંબ ૧૫ તેનાં બાફસ સાથે. દરેક બાકસોપર નંબર છે અને કેવા ચામડાની ને કેવી જાતની જોડી છે તે લખેલું છે.

તા. ૦ ૦ ૧ હોલ બુટનાં બાફસપર ચોકડીની નીચાની કરી છે, ને શુઝનાં બાફસ-પર રાત્રી સાંધીએ એકડો કરેલો છે, કે કાંઈને બદલે કાંઈ બાફસ ઉધાડાય નહિ.

તા. ૬૦ ૨ હોલ બુટની જોડ નંગ ૧૦ અને શુઝની જોડ નંગ ૧૨ સાથે લીધી નથી.

ટૂંક નંબર ૨

૧ સ્લીપર્સની જોડીઓ નંગ ૧૫.

૨ સપાટની જોડી નંગ ૨૦ તેમાં ૧૦ ચામડાની ૧૦ મખમલની અને ૫ સેડીનપર છુટાવાળી.

૩ પાવડીની જોડીઓ નંગ ૧૫. પાંચ સીસમની અને ૧૦ પિત્તળની મટેલી.

૪ બ્લેકીંગની સીસીઓ બે મહોટી. ચાર ધશો જોડા સાફ કરવાને.

ક્રીનોલાઈન તેલની સીસીઓ નં. ૪ ઘોળા ચામડાના જોડા સાફ—

કપડાના સ્લીપર્સને ચાક લગાડવાનાં બાફસો બે, પાવડીઓ સાફ

કરવા સાફ ચામડીનો દાબડો ૧ શુહોર્ન નંગ ૬ અને વિલાયતી અને

ગામઠી જોડાના બરનો પરચુરણ સામાનનાં નહાનાં બાફસો નંગ ૩.

તા. ૬૦ ૫ સ્લીપર્સની જોડીઓ. ૧૦ સપાટની જોડી અને પાવડીની જોડીઓ, પાંચ સીસમની અને પાંચ પિત્તળની તથા બ્લેકીંગ વગેરેની ૧૫ સીસીઓ અને દાબડા સાથે લીધા નથી.

ટૂંક નંબર ૩

૧ સાફ્સ અને સ્ટાકીંગ્સનાં બાફસો ૧૮ દરેક અડધા ડબ્બાનાં.

૨ કુંદીક રમાલનાં બાફસો નંગ ૧૨ દરેક ડબ્બાનાં.

૩ પરચુરણ રમાલનાં બાફસો ૭, તેમાં બે રેશમી વિલાયતી રમાલ.

૪ ટરકીશ ટુવાલ નંગ ૧૨.

૫ સાદા ટુવાલ નંગ ૧૨.

૬ કંઈ અને કોલરનાં બે બાફસો.

૭ પામીટમનાં બાફસો ૨ ધશ નંગ ૩ અને ચાર ચારસીઓ.

૮ તરેહતરેહના ગળાના બુટાનોના સ્ટેડ્સ અને કોલરના બુટાનો, બાફ્સ બે. એટલું જ વાંચીને મમતારામ છેક કંટાળી ગયો. સ્ત્રીડાતાં અને નવલશાની નોટ બુક ખુરશી ઉપર અક્ષાળીને મુકતાં જોઈ એક ઉંડો નિસાસો મેલ્યો, જો કે પોતે બહુ થાકી ગયો હતો, ને હજી નવલશા પાસેથી ફટલોક ખુલાસો લેવાનો હતો, તોપણ નીચેના વિચારો એના મનમાં અનાયાસે ઉભા થતા ગયા.

“વાઃ જાણે કોઈ અસલના વારાનો માણસ” —મમતારામ પોતાના મનમાં બોલી ઉઠ્યો— “મુસાફરીએ જવા પહેલાં ઘેર રાખી મુકવાના કે સાથે લઈ જવાના કામતી દાગીનાનો નોંધ કરે કે:—

“હેમની કંઠી—૧ એક સાતશેરની—મહોટા પદકવાળી—તે પદકમાં નવ હીરા જડેલા છે ને વચમાં એક મહોટું લીલમ છે. સુજનીમાં મોતી છે. તેનો આંકડો હેમનો વાળેલો છે; તે કંઠી તોલા ૧૫ તથા પદક તોલા બેના આસરાનું કીમત રૂ. ૪૫૧.”

“તેવી જ રીતે આપણા આ નવલશાએ પણ પોતે જેને કીમતી વસ્તુ માને છે તેની નોંધ કરી છે. લોકો કહે છે કે જમાનો સુધરી ગયો છે, ને અંગ્રેજ કેળવણી જ્યાં ત્યાં પસરી ગઈ છે ! સારા નરતાનો વિચાર કરીને સારાસાર શોધી કઢાડવાની શક્તિ લોકમાં આવી છે, પણ એમાં જમાનો શું સુધર્યો તે તો મને સમજણ પડતી નથી. અસલના લોકો જે કરતા તે આપણે પણ કરીએ છીએ. તેમાં અવલંબન કે વસ્તુ ફેરવાઈ ગઈ છે ખરી, પણ રીતિને તો હું તેની તે જ ભેડું છું. તેઓ દાગીના અને કસબી લુગડાંને કીમતી ગણતા ને તેને જતનથી રાખતા. આપણે—આપણે તો વાર, કફ-કૌશર, બટન, બુટ, મોજાં, એશકી લાકડી, કે દમવગરની છતરીને કીમતી ગણીએ છીએ. તેઓ ખીચારા ઝાંઝું ભણેલા નહોતા પણ ગણેલામાં પહેલે નંબરે હતા ! આપણને ભણેલા કહો તો કહો. પણ આવડત બુઝો તો એક અડધીની નહિ ! તેઓને કંઈને કંઈ કલા કે કીસમ હસ્તગત હતો, તે તેઓને ખરી એનની વખતે આધારભૂત થઈ પડતો. આપણી પાસે કંઈ તેવી કલા કે કીસમ છે ! આપણે તો ચોપડીનો પટપટારો કરવે શરૂા છીએ. તેઓ જે થોડું ધણું જાણતા તે પોતાનું અનુભવ કરેલું ! આપણે જે બહુ બહુ જાણીએ છીએ તે કાંઈએ કાંઈને કહેલું ને વાંચેલું ! આપણને કાંઈ હીસાબ આપે, કે સાડાતેર પૈસાનું પોણાદશ શેર તો પોણા દશ શેરનું શું પડશે, તો આપણે પંદર ત્રિરાશી માંડશું ને ખાસા કાગળના બે તાવ બગાડી માણુમાણુ ખરો હીસાબ એક કલાકે કહીશું, પણ તેઓને એવા હીસાબ આગળીને વેઠે હતા ! તેઓને ભારે ભારે દાગીનાપર અને કસબી લુગડાં ઉપર મોહ હતો; આપણને તો ડુલફટાકીઆ ડ્રેસપર અને તકલેદી ફરનીચર પર મોહ છે. તેઓ ગાદી તકીએ બેસતા; આપણે કોચ ખુરશી પર બેસનારા છીએ. તેઓ ઉમરા બહાર જોડાને ઉતારતા ને પાઘડી તો માથે જ રાખી મુકતા. આપણને તો જોડા પહેરામણીમાં લખી આપ્યા છે, તેથી તે તો પગમાં જ રાખી મુકીને ઉમરા આગળથી પાઘડી હાથમાં લેતા આવીએ છીએ. તેઓ મેલાં અને ફાટાતુટાં લુગડાંમાં, વખતે અડવે પગે પણ બાર ગાઉની મજલ કરી શકતા. આપણે તો છુટ મોજામાં અને ઇસતરી ડ્રેસમાં પાંચ મીનીટ ચાલવા જેટલું દૂર જવું હોય તો ગાડી નેહીએ ! તેઓની કડે કે કોટે દાગીનો હતા; પણ આપણે તો બોમ્બે-આસ્કર તે હાથમાં છતર ને ખીસામાં પથ્થર કે પથરા જેવું ધડીઆળ રાખીએ

છઠ્ઠાએ તેઓ વેપાર વધુજ સાડ શેહેરે શેહેર રખડતા! આપણે નોકરી સાડ આમડે ગામડે રખડવાને તૈયાર જ છઠ્ઠાએ! સારે હવે તે સુધરેલા કે આપણે? મને તો લાગે છે કે તેઓ નાણાંએરની અંદરના ગળને બાઝતા હતા. આપણે તો કાચલા પર મોહી પડ્યા છઠ્ઠાએ. અરે, તેને સાડ એક બીજાનેડે લડી પડીએ છઠ્ઠાએ. એમાં ખડં પુછો તો સુધારો કંઈ થયો નથી; ફેરફાર થયો છે. કાળનું ચક્ર ઉત્તરથી દક્ષિણ અને પૂર્વથી પશ્ચિમમાં આવ્યું છે. પણ એમાં લાભ કરતાં હાનિ વધારે થઈ છે. એમ કહેવામાં જો કે એમ ઠરે છે ખડં, કે મારો જીવાનીનો જોસ્સો—અંગ્રેજ કેળવણીની રેલ છેલનું પહેલું સ્વરૂપ બરબાદ ગયું—ધુળમાં ગયું—પાણીમાં તણાઈ ગયું! અંગ્રેજ અને પાશ્ચાત્ય રીતિ તથા તેનું અનુકરણ કરવામાં તેના બાંકાં કુકવામાં મારા જીવ્યાનું સાર્થક માનતો હતો તે જીવન નિરર્થક ગયું એમ ઠરે છે તોએ શું? મારા જેવાને મ્હોડેથી બ્યારે એમ નીકળે કે એમાં લાભ કરતાં હાનિ વધારે થઈ છે, સારે તો તે વાતને ઓર પુષ્ટિ મળે છે.

પણ આજે મને આવી આવી શીલસુરી કરવાનો વખત ક્યાં છે? હજી તો મારે વાનર જેવા જડસુ મિત્ર જોડે કામ લેવાનું છે, ને આમ મનસુબા કરીશ તો કંઈ સુસ્કરવાર વળવાનો નથી. આપણે કેવા સંજોગો વચ્ચે ધવલગિરિ જવા નીકળીએ છઠ્ઠાએ તેનું આ ઉગતા, જીવાનીઆને કંઈ લાન નથી! તેનું ખડં સ્વરૂપ સ્વપ્નામાંએ એના મનમાં ઉતરશે કે? એમ વિચાર કરતાં એક ઉડો નીસાસો મુકી—નવલક્ષા તરફ મ્હોડું ફેરવી બારેખમ થતો મમતારામ બોલ્યો—

“નવલક્ષા, આજે મને એવો થાક લાગ્યો છે કે તમારી જોડે ઠાલી માથા-કુટ કરવાની મારામાં તાકાત રહી નથી. ન ચાલતાં તમને મળવાને આવ્યો છું માટે હું તમને સો વાતની એક વાત કહું છું કે આ તમારી પંદર ટૂંકમાંની એકે ટૂંક લખને હું તમને મારી સાથે લઈ જનાર નથી.”

“કેમ વાડ?”—નવલક્ષા ફાળ નાંખતો બોલી ઉઠ્યો—“એમાં શું વધારે છે તે તો મને કહો?”

“આજે એવો ઠાલી કુટારો કરવાનો મને વખત નથી. તમને મેં ગઈ કાલે કંઈ ઓછી સમજૂતી આપી નહોતી. હું ખરેખર બહુ ફલગીર છું કે આપણે નીકળવું કેવા પ્રસંગોની વચમાં થાય છે તેનું સૂત્ર તમારા હાથમાં આવ્યું જણાતું નથી. તેનું સ્વરૂપ તમારા દીલમાં ખડું થતું નથી. હજી તો આપણને મામમાં પેસવાના સાંસાં છે; માટે તમે સમજો, ને આ તમામ ચીજોને અહીં રાખી, બસ એકલા, કંઈ પણ સાથે લીધા વચર નીકળી પડો તો જ કંઈ કામ સરશે.”

નવલક્ષાના મનથી તો, જાણે લગ્નમાં મહાલવાનું હતું. એના મનમાં પોતાન

કુલ ફટાકીઆ ટ્રેસથી અને ટૂંકો વગેરેના આડંબરથી આનંદગિરિ મહારાજને આંજી નાંખવાનું હતું! આટલા આટલા સામાન સાથે મુસાફરી કરતાં કેટલી અડ-મણ વેઠવી પડશે તેનો એને ખ્યાલ સુધાં નહોતો. તેથી મમતારામનું બોલવું સાંભળીને એનું મ્હોડું એકદમ ઉતરી ગયું. એક ધડીકમાં એનો ચહેરો દયા લાગવા જેવો બની ગયો.

મમતારામ—તેના ચહેરા પર ઉડતા વિચારો ખરાબર સમજ્યો; પણ જેમ એક ડાકટર કોઈ રોગપીડિત દરદનો ભાગ કાપતા, દરદીના ચહેરાપર દયાનાં અને કાલાવાલાનાં જે ચિન્હો દેખાય તેની દરકાર નહિ કરે, તેમ મમતારામ બોલ્યો—

“તમારો બાપ જાણે કે તમે આટલો બધો સામાન લઇને જાઓ છો તો તમને નાદાન ગણી જરૂર ઠપકા આપે; વખતે તમને મોકલવાનું માંડી વાળે તેનો તમને વિચાર છે?”

“હું એવો માંડો નથી કે મારા બાપનો નજરે આટલો બધો સામાન પડવા દઉં.”

“ત્યારે જુઓ, તમારી બુદ્ધિમાં પણ આ વાત ઉતરે છે કે આટલો બધો સામાન લઇને જવાય નહિ. તમારી માએ તમને ઠપકા આપ્યો નથી?”

“એ તો બહુએ બડબડ કરે છે કે કોઈ ગવર્નર પણ આટલો સામાન લઈ મુસાફરી નહિ કરતો હોય; પણ મને તેની ક્યાં દરકાર છે! એને તો માલમે નથી કે હું ક્યાં અને શું કામે જાઉં છું!”

“ત્યારે જુઓ, બધાના વિચાર એક સરખા છે ને તમે જુદા પડી જાઓ છો. તમને ખબર છે, આ તો જીવ સટોસટની વાત છે. ધવલગિરિના પ્રદેશ બહુ વિકટ છે. તે તરફ નથી માડી કે ઘોડા મળવાના; કોઈ માણસ પણ તમારી ટૂંકે ઉપાડવાને મળવાના નથી!”

“અમે તો ગયા ત્યારે બહુ મજા પડી હતી.”

“તે ખરી વાત છે. પણ તે વખતે આનંદગિરિ તમારા સાથી હતા ને તેની ખુશીથી તમે ગયા હતા પણ આજે”—મમતારામ નવલશા જ સાંભળે એમ બોલ્યો—“આપણે તો એની આજ્ઞા નથી છતાં તેનું બહાનું કરીને નીકળીએ છઇએ, તેનું કેમ?”

“હા—એ વાત ખરી, પણ ત્યારે તમે મને કહો કે હું શું કરું. મેં આજે સવારથી આટલી બધી મહેનત કરી ને હવે આ ટૂંકાને અહીં રાખીને જતાં માંડ મન ખાતું થઈ જાય છે. તમે કહો તો જવાનો વિચાર માંડી વાળીએ.”

“હા, તમારી એમ ખુશી હોય તો”—મમતારામ જે નવલશાની ગત સમજતો હતો તે વિચારીને બોલ્યો—“ભલે તેમ કરોની; હાલમાં મારે અંબમમાં કંઈ બોધું

કામ કે કમાણી નથી. પણ તમે મારી સલાહ માગી કે કેશવલાલ ધવલગિરિ મહારાજના કહેવાથી નીકળી ચુક્યો છે માટે હું શું કરું, ત્યારે ફક્ત તમને પેલી દોસ્દારીના હંકમાં મદદ કરવાને, હું તમારી સાથે રવિમર્દન મહારાજના કહેવાથી આવું છું. કેશવલાલને સિદ્ધિઓ અને પાવડી મળે ને તમે આ ટૂંકાના કુટારામાં પાવડી ખોઈ જોસો તો મને ઠપકો આપતા નહિ.”

પાવડીનું નામ સાંભળી નવલશાને ફાળ પડી. મમતારામની યુક્તિ આખા ફળી ને નવલશા કરગરતો બોલ્યો—

“ના ના, પાવડી કેશવલાલને મળે તો પછી થઈ જ રહ્યું—મને તો ઉંધ આવશે નહિ. પણ તમે કહો તો હજી હું બે ત્રણ ચાર ટૂંકો બોલી કરું, પછી કંઈ છે.”

“નહિ, ટૂંકનું નામ આપણી સાથે જોઈએ નહિ”—મમતારામ મક્કમ રહીને બોલ્યો—“હાથે ઉચકાય એવી પાકીટમાં માત્ર બે ચાર ધોતીઆં અને બેચાર કુડતાં, બે ચાર લોટી ને વાડકા, ને એક ખીસતરો રાખો. હજી પણ સમજો, નહિ તો હું તમારી સાથે આવતો નથી. તમારે જોઈએ તો આથી સોગણો સામાન લઈને, ભલે તમે એકલા રાયજધન માંડવાને જાઓ, કે કેશવલાલને પાવડીની સિદ્ધિ લેવા લો.”

નવલશાને એકલા જવું કે કેશવલાલને પાવડીની સિદ્ધિ લેવા દેવી, એ બંને વાત પાલવતી નહોતી. તેથી હવે મમતારામના કાલાવાલા કરવા લાગ્યો. મમતારામે થોડીક ટીલી દોરી મેશી ને આખરે એમ ઠર્યું કે, જે ટૂંકમાં નવલશાએ પરચુરણ, તરતના ઉપયોગ માટે સામાન બર્થો હતો તે જ ટૂંક ફક્ત લઈને નવલશાએ સ્ટેશન-પર આવવું. લાચારીએ નવલશાએ બધી વાત કબુલ રાખી. એટલે મમતારામ હવે એને રાજી રાખવાને બોલ્યો—

“હું જાણુતો હતો કે અંદરખાતેથી તમારી શુદ્ધિ સાબુત છે. તમને જ્યારે બધી વાત સમજવાને કહેવામાં આવે ત્યારે તમે સમજો એવા છો. તમે આટલી આટલી મહેનત કરીને સામાન લઈ આવ્યા ને તેને બાંધવા કરવામાં ખોટી થયા, તોપણ છેક છેલ્લી ધડીએ મેં તમને સમજણ પાડી કે આટલું બધું લઈ લઈને નીકળાય નહિ, ત્યારે તમે સમજી ગયા એ ઉપરથી તમારી શુદ્ધિ અંદરખાતેથી કાંઈ પણ રીતે નાદાન નથી એમ ઠરે છે. તેથી હું ખરેખર બહુ ખુશ થાઉં છું. તમને સિદ્ધિઓ મળે ને તમે કોટવાનકોટિપતિ થાઓ, ત્યારે ભલે આટલો કે આથી સોગણો સામાન અને લાવ લઈકર સાથે મુસાફરી કરજો. પણ તમે જાણો છો કે ની કે ધવલગિરિ જઈને આપણે કેવી સમયસૂચકતા વાપરવી પડશે, અને સમયાનુસાર એક જગોએથી બીજી જગોએ દોડધામ કરવી પડશે. એ તો આપણે જેમ

છુટા છવાયા ને ઓછા ભારવાળા તેટલો લાભ જ સમજવો. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે ‘જેનું પરિણામ સારુ તે બધું સારું,’ માટે હું રાજી થઈને તમને ખરેખર બહુ ધન્યવાદ આપું છું. પણ અત્યાર સુધી આપણે નકામું જ ટાહેલું કીધું. તમારી ટૂંકાનું આવાહન કરવા બેઠા હતા તેનું વિસર્જન કરો. જે મુદ્દાની વાત સારું હતી આંખો છું તે કરીએ કે જલદી નીકાલ થાય. મારે પણ સવારના વહેલાં ઉઠવું છે, ને આજે હું એવો થાડો ગયો છું કે કંઈ કહેવાની વાત નહિ. જીવનમાં ખરી કમાવાની વખતે, મારે તમારી સાથે, તમને વચન આપ્યું છે માટે આવવું પડે છે. બોલો ભાઈ, આજે સાંજના તમારા બાપને તમે મળ્યા હતા, ને મેં તમને શીખવી રાખ્યું હતું તેમ બધી જુગતે જુગતી વાત તમે તેમને કહી કેની ?”

મકરણ ૭૬ મું જુગતે જુગતાની હેબક (ઉપનતિ)

वर्षाबुसिक्ता इव चर्मबन्धाः ।

सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्ति ॥

માણી પચીને જ્યમ આમ બન્ધો,
ઢીલા પડે છે સરવે પ્રયત્નો.

નવલક્ષના દીલને આખરે મુસાફરીએ નીકળવાનું હતું તેથી કંઈક કળ વળી. આટલા બધા પૈસા વાપર્યા ને આટલા બધા જતનથી ટૂંકામાં સામાન ગોઠવ્યો, ને મુસાફરી માંડી વાળવી પડે તેના ખ્યાલજ નવલક્ષને ગોઠતો નહોતો. મુસાફરીએ નહિ જવું ને બાંધેલા સામાનની ટૂંકાનાં મ્હોડાં ઘેર બેસીને જોયાં કરવાં તેના કરતાં તો એક ટૂંકની સાથે મુસાફરીએ નીકળવું નવલક્ષને સોગણું સારૂ લાગ્યું તેથી એને કંઈક કળ વળી. તેમાં મમતારાએ એને રાજી રાખવાને પાછળથી એનાં વખાણ કીધાં તેની અસર પણ એના મનપર બહુ સારી થઈ. વળી પોતાના બાપની આગળ, શીખવી રાખ્યા પ્રમાણે બધી વાત નવલક્ષાએ એવી બંધ બેસતી કહી હતી, ને તે ખાતે રતિ માત્ર પહીંવા જેવું નહોતું, તેથી તે વાત કરવામાં પોતાની હેંશીઆરી જણાશે એવા વિચારથી હરખાઈને નવલક્ષા બોલ્યો—

“મારા બાપા તો આજે સાંજે એટલા ઉદાસ થઈને બેઠા હતા કે મને જરૂર મોકલત નહિ. પણ તમારો સંગાત મને અણધાર્યો છેક ધવલગિરિ સુધી થયો છે, એવું બ્યારે એમણે બપોરે ત્યારે એ બહુજ રાજી થયા. મને કહે કે

કેશવજીવની વાત તો જુદી હતી. પણ ચલો, જે થયું તે સાર થયું. શ્રીઆનંદ-
ગિરિ મહારાજે બધું જોઈ વિચારીને જ કાચ કાપ્યું છે એમાં તો કંઈ શક નથી.”

“નવલશા, આ કામ તમે બહુ હેંશીઆરીથી બજાવ્યું છે. મારા
જીવને એ બાબતનો કંઈ જેવો તેવો ઉધારો નહોતો. તેમાં જ હું તમને
મળવાને આવ્યો હતો કે કોણ જાણે, કંઈ રકુ ચક્કર ફરી તો નથી થયું કે ! પણ
તમે જુગતે જુગતું બોલ્યા એટલે હવે આપણું કાલે તીકળવાનું નક્કી ધારવું હો
કે. હવે હું જાઉં છું. આપણે કાલે રેશનપર મળીશું.” એમ કહી મમતા-
રામ ઉઠવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

જુગતે જુગતું બોલ્યા, એવા શબ્દો આ સુદાં નવલજીવને કાને ખીજવાર
પડ્યા. ધનકારડોસી પણ એજ શબ્દો બોલી હતી તેનો વિચાર નવલજીવને પાછો
થઈ આવ્યો. પોતાથી તેની આગળ જરૂર કંઈ વધારે એણે બોલાઈ જવાયું
હશે તેનો ખ્યાલ આવતાં એને ફાળ પડી. બધી વાત મમતારામને કહી દેવી
સારી છે એમ વિચારી અચકાતાં અચકાતાં એ બોલ્યો—

“હા, પણ એક વાત તો મારે તમને કહેવી રહી જાય છે.”

મમતારામ સમજ્યો કે નવલજીવ વળી વધારે ટૂંકો સાથે લેવાને ટાહેલું
કરે છે તેથી એકદમ ચીડાઈને બોલી ઉઠ્યો—

“કેમ, હજી તમારી ટૂંકોની આડકથા પુરી થઈ નથી, કે રહી રહીને
પાછી તેની તેજ વાત ક્યાં કરો છો ? જે વાત નક્કી થઈ ગઈ તેને વારે વારે
ઉથલાવ્યા કરવાનું કારણ શું ? માફ કહેવું યાદ રાખજો કે જો ધવલગિરિ જતાં
આપણે કોઈ ગાડું કે માણસ નથી મળ્યું, તો એ એક ટૂંક પણ તમારે માથે
મુકાને તમારે ચાલવું પડશે. હું કંઈ તમને મદદ આપી શકવાનો નથી; ને ત્યાર
વચર તમારી આંખ ઉઘડે એમ મને દેખાતું નથી.”

“તમને આજે મારી ટૂંકોનું મ્હોડું જ મમતું નથી તે વચર લેવે દેવે, આ
ખીચારી ટૂંકોને નકામા વગોવ્યા કરો છો; સાથે લાગ્યા અને પણ ડગલાવ્યા કરો
છો; પણ હું તો કંઈ તમને ખીજીજ વાત કહોવા જતો હતો.”

“પણ તમે પાધડું બોલો નહિ”—મમતારામ વળી એને સમજાવતો
બોલ્યો—“ત્યાં હું શું કરું ? તમે મને એવું તે શું કહેવા જતા હતા કે બોલતાં
બોલતાં અચકાઈ મર્યા ?”

નવલજીવને કોણ જાણે તે વાત કહેતાં પાછો ડર પેટો, ને જો કે ક્યા પાખી
ચાલવાનું નહોતું, તોપણ પાછો ઊડાવતો જવાબ આપ્યો.

“આજે તમે માનશો, મને કોણ કોણ મળવા આવ્યું હતું તે ? એક તો

નિર્મલદાસ આભો હતો ને એ તો અને ટકારમાં ઘુઝવા લાગ્યો કે કેસવલાલને તો મહારાજે આકાશવાણી કરી પોતાની પાસે બોલાવ્યો, સારે અને પાતાલવાણી કરી બોલાવ્યો કે કેમ?”

“પછી પછી”—મમતારામે અધીરા પડીને પુછ્યું—“એ તો એને બધી વાતમાં આડું અવળું બોલવાની ટેવ પડી છે. તમે કંઈ વધતું આપું તો નથી બોલ્યા કેની?”

“નારે”—નવલક્ષ્યા બોલી ઉઠ્યો—“આજે એવો જ ભોગ બન્યો હતો કે એની આગળ મારાથી વધારે બોલાય તેમ રહ્યું જ નહોતું, એણે પુછેલા નજીવ સવાલોનો પણ મેં તો પાંધરો જવાબ આપ્યો નહિ. જાણે માફ મહોડું સીવી લીધું હોયની, તેમ જ હું એની જોડે વરત્યો.”

“એથી તો એને નહિ વહેમ પડતો હોય તો પડશે, પણ હશે”—મમતારામે વિચાર કરતાં જવાબ આપ્યો—“જે બોલાઈ જાય તેનો ઉપાય નથી, નહિ બોલાય તેની પાછળ તો હજારો બાજુ રચી શકાય. પણ એટલા માટે તમે આટલા બધા અચકાયા તે મને તો નવાઈ લાગે છે. બીજું તો કંઈ હતું નહિ કેની? તમે માનશો, આપણું નીકળવું એવા તો વિચિત્ર સંજોગો વચ્ચે થાય છે, ને શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજ બહુ પ્રતાપી રહ્યા, તેથી રહી રહીને મને તો બજારુકારા જ વાગ્યા કરે છે કે કંઈ ધડીએ કાણુ જાણે શુંએ બનશે.”

“ના ના, એટલું બધું તો પહીંવા જેવું કંઈ નથી. આપણે સ્વિમર્દન મહારાજના કહેવાથી, એણે મુરત કહાણું તે જ વખતે નીકળીએ છપ્પએ કેની? પણ—પણ—આજે મને ધનકારડોસી મળવાને આવી હતી.”

“ના ના—તમે એ શું બોલો છો”—મમતારામ એકદમ ફાળ નાંખતો, ઉઠીને ઉભો થઈને એટલા તો ચમકીને બોલ્યો કે નવલક્ષ્યા પણ ચરચરી ગયો; તેથી હવે કંઈ પણ બીના ન છુપાવતાં એણે બધી વાત એકદમ કહી દીધી.

મમતારામ તો નવલક્ષ્યાનું બોલવું સાંભળી એકદમ સડક થઈ ગયો. પોતાના દીલમાંથી જાણે ચેતન ઉઠી ગયું હોવાની તેમ, લોથ પોથ થતો એ ખુરશીપર પાછો ઢળી પડ્યો. તથાપિ નવલક્ષ્યાનું બોલવું એણે એક ચિત્તે સાંભળ્યા કીધું. નવલક્ષ્યાએ પોતાનો બચાવ કરતાં કહ્યું કે ડોસીને બધી વાતની ખાતમી એની બહેન પાસેથી મળેલી હોવાથી, એનાથી કંઈ ભેદ રાખવામાં સાર નહોતાં. ડોસીને વહેમ ન પડે તે માટે મેં તો ખરેખરે કહી દીધું કે ધવલગિરિ મારી જોડે મમતારામ આવવાનો છે!

“અરે નવલક્ષ્યા”—મમતારામ નિસાસો નાંખતો બોલ્યો—“તમે નાદાન

છો. એમ તો હું અસહ્ય જ જાણતો હતો; પણ તે નાદાની આટલી હદ સુધી હશે, એ તો મેં આજે જ જાણ્યું! તમને એટલો વિચાર નહિ દોઝો કે થોડા વખત ઉપર એ જ ધનકારડોસીને તમે સિદ્ધિ સંબંધે કેટલોક ખુલાસો પુછવાને ગયા હતા ત્યારે તેનાથી તમારો કંઈ જ સુસ્કરવાર વળ્યો નહોતો. તે જ ધનકારડોસી આજે તમને બોળવવા આવી ને તમે બોળવાઈ ગયા!”

“હા, મને યાદ ન રહ્યું કે થોડા વખત ઉપર ધનકારડોસી સિદ્ધિ વિષે કશું જાણતી નહોતી. પણ તમારા જાણવામાં એ વાત કેમ આવી? તમે તો મને વાલકેશ્વરમાં કહેતા હતા કે સિદ્ધિની વાત તો મારે મ્હોડેથી તમે પ્રથમ જ સાંભળી હતી, ને તમે તો ક્યારનાએ જાણતા જણાવ્યા છો.”

મમતારામથી ઉતાવળમાં નવલશાને વહેમ પડે એવું બોલાઈ ગયું તેનું હવે એને જાન આપ્યું તથાપિ એણે તો ઠાવકા રહીને બારમાં જ જવાબ આપ્યો—

“એનો ખુલાસો બહુ સહેલ છે પણ હું તમને બધું નીરાંતે કહીશ. હમણું એ આડકથા કરવાનો આપણને વખત નથી. માઈ નામ તમારે મ્હોડેથી સાંભળ્યું ત્યારે ડોસી શું રાજ થવા લાગી, એમ તમને વિચાર કરતાં યાદ આવે છે, ને પછી એ કંઈ બોલી હતી?”

“ભાઈ, ડોસી એવી તો ઠાવકી રીતે પોતાની બહેનનું નામ આગળ ધરીને બધું પુછવા લાગી કે હું તો ખરેખર ગભરાઈ જ ગયો, કે જો તમે મારી સાથે આવવાના છો એમ જો હું નહિ કહીશ, તો આપણો બધો ઘડો પુરી જશે, ને તેથી મને આગળ પાછળનો વિચાર રહ્યો નહિ પણ આજે બધો જોગાન જોગ જ એવો બન્યા કરે છે. બાકી બપોરની વખતે ઘરમાં બધાં સુઈ ગયાં હોય તે ક્યાં, ને ડોસીનું ચાલ્યા ચાલ્યા મારા ઝોરડામાં આવવું ક્યાં!”

“એ તો હજી તમે કાચા છો તે જોગાન જોગ કહો છો. પણ મારી ખાતરી છે કે ડોસી જાણી જોઈને તમારી પાસથી બેઠ લેવાને એ વખત સાંધીને આવી હશે. પણ માઈ નામ સાંભળી એ શું બોલી તે મને કહો.”

“મને તો બધું ખરેખર યાદ નથી રહ્યું. પણ ડોસીના થોડાક બોલો મને યાદ રહી ગયા છે કે હું આજે બધું જીગતે જીગતું બોલવા આવી છું એમ એ કહેતી હતી. મારા બાપા આગળ પણ હું જીગતે જીગતું બોલ્યો એમ તમે મને શાખાશી આપી, ત્યારે ધનકારડોસી પણ એમ બોલી હતી એવું મને લાગ્યું, તેથી તે વાત તમને કહેવાનું મને યાદ આવ્યું.”

“હું, ધનકારડોસી એમ બોલી કે હું બધું જીગતે જીગતું બોલવાને આવી છું. ત્યારે ત્યારે મને પુરેપુરો શક જાણ છે કે વળી કંઈ નવું ટીપલ જાહેર છે.”

એમ બોલતાં મમતારામ એકદમ જોરસામાં આવી ગયો. એના દીલમાં જાણે કંઈ જોમ આવ્યું હોય તેમ, ખુરશી ઉપરથી ઝટ ઉઠી ઉભો થયો. પોતાના મનમાં ઉઠતી સંકલ્પોની પરંપરાની સાથે, પોતાના પગથી લોચ સાથે તાલ દેતો હોય એવી રીતે, એસબેર એ ઓરડામાં ચાલવા લાગ્યો. ચાલતાં ચાલતાં એનું મન પોતાના વિચારોની ધુનમાં એટલું તો મગ્ન થઈ ગયું કે પોતે ક્યાં છે, કાના ઓરડામાં છે, પોતાની પાસે કાણુ બેઠું છે, ને પોતાના વિચારો કાઈ સાંભળે છે કે કેમ, તેમાંનું કશાનું એને જ્ઞાન રહ્યું નહિ.

“હું, ડોસી આજે જુગતે જુગતું બોલવાને આવી હતી કેમ ? ને જુગતે જુગતું બોલી નવલજ્ઞાને છતરી ગઈ કેમ ? આ તો ચોક્કસ છે કે થોડા વખતપર સિદ્ધિની વાત એ કંઈ જાણતી નહોતી. આજે તો જેટલું હું જાણું છું. તેટલું જ એ જાણે છે; અથવા મારા કરતાં કંઈ વધારે જાણે છે, કેમકે નવલજ્ઞાની સાથે હું જાઉં છું એ બેઠે તો ડોસી જાણી ગઈ. પણ એમ કરવાનું શું કારણ તે તો મારા કળવામાં આવ્યું નથી. મારાથી એ જરૂર વચકાવલી જ હોવી જોઈએ, કારણ કે ફૂળીદાસનો અને એનો ઝઘડો પતાવવાને ડોસી મને વિનવવા આવી હતી, પણ હું વચ્ચે પડ્યો નહિ. ફરીથી એ નથી મને મળવા આવી, કે નથી હું એને મળવા ગયો એટલે વચકાઈએ હોય.”

“વળી અલંગા એની પડોશમાં જ રહે છે, ને જો કે બંનેને કાઈ પણ વાતે મેળ નથી, પણ સાળી જોરાંની જાત ધડીકમાં કામ હોય તો પાછાં એકનાં એક ! એ અલંગાએ પેલી વાત કહી દીધી હોય તો ! તો તો નક્કી મમતારામ તારી સામે એ ડોસીને પણ અતિશયુમાં ગણી રાખજે. મારા બાપ, ડોસી એવી બાબડી છે, કે ધારે તો મારો નાદરો ઉતારે ખરી ! વળી સ્વતંત્ર રહી, એટલે અલંગા ને કાળી કરતાં એ ચન્દા વધારે ચઢે હો ! પેલી ત્રણ જણીઓએ મળી મને એ વાર કંઈ જેવી તેવી શૈહ ખવડાવી નથી. તેનો વિચાર આવતાં હજી પણ મારા દીલમાં દહાય દહાય બળે છે. હાય, હાય, હું આવો પાવરધો, દુનીઆમાં જાતજાતના અનુભવ આમથી તેમ અને તેમથી આમ ઠોકરો ખાઈ ખાઈને મેળવેલા, તેને આ ગુલાબવહુ જેવી રાંક અબજા છેતરી ગઈ, તે કંઈ મને જેવી તેવી નામોશી છે ! પણ હાય-હાય-એથી જાણે વધારે નામોશી સારું હું સરજેલો હોઉંની, તેમ એ જ કાળીએ કાળો ફેર વરતાવ્યો ! મને મળેલી બાતમી પ્રમાણે અલંગાની શીખવણી પ્રમાણે કાળીએ મને એવો તો ફસાવ્યો કે મારા બાપ, મારે તો ચુડી પેહેરીને જ બેસવું જોઈએ ! મારી મુછ બોડાવી નાંખવી જોઈએ, કે હજી હું કાળા નાગ જેવો મમતારામ કંઈ વેર વાળી શક્યો નથી ! એ જ વેરના પગરણમાં હું નવલજ્ઞાને

ધવલગિરિ ધસડી જવાને આટલા આટલા દાવ પેચ રમું છું. મુંબઈમાંથી ખરી એનની વખતે, આજ સુધી અનેક અનેક પ્રપંચો કરી એકદું કરેલું માફ સર્વસ્વ, એક જ ઠેકણે, એક જ જાણના વિશ્વાસે સોંપીને, જવાને તત્પર ચપ્પ રજો છું, ને વળી આ ધનકારડોસીનું સાલ ક્યાંથી જાગ્યું ! કેશવલાલ ને ગુલાબવહુ ત્યાં ગયાં છે એવી એ લોકોને અલખત અખર હોવી જોઈએ, હુંએ ત્યાં જવા નીકળવાનો છું એવો એ લોકને શું વહેમ ભરાયો હશે, કે આજે ધનકારડોસી આવી આ બાલકને છેતરી ગઈ ! એક તરફથી આનંદગિરિના પ્રતાપની બ્હીક મારા દીલમાં ખટક્યા જ કરે છે, તેમાં બીજી તરફથી આ બાખડે બાખડાં ચોટલાનાં ટોળાં મારી સામે ઝડપી રજાં છે. પેલી કંઈશા તો અહીં નથી એટલે એક પાપ એણું સમજવું ! એણું સમજવું ? જો જે મમતારામ, તું વળી બેવકુફ-ગણેડો-સૂકર બનતો નહિ ! એ તો બધી અબળા છતાં મહાસાગરના તિમિંગલો છે. જાલક પાણીનાં માછલાં નથી. પેલી રાંડ એના દાવ પેચમાં તો એને ગામ નથી ગઈ કે શું ?”

“રજી સહુ પેલો લીખારીલાલ મને હમણાં જ મળવા આવ્યો હતો. મદનપાલશેઠની ધુમાડા મંડળીના ટૂસ્ટી તરીકે મારી જોડે મસલત કરવાને ! પણ હું તે શું કંઈ નવલશા બવલશા હતો કે કાચું કાપું ! તો પણ વાણીઓ પહોંચેલો ખરો કે ચામ જીતી માફક મને વળગી રજો. મેં તો, સમજે તો, સીધાવાને મારે બહુએ કહ્યું; પણ એ તો વાણીઆભાઈ પેટે હસી હસીને વાતપર જ ચહ્યો. મેં જોયું કે આ બધા રાતના બાર વાગે પણ ખસવાની નથી, તેથી એક લેખે હું જ હાથો. નવલશાને મળવાની મારે પુરેપુરી જરૂર હતી તેથી લુગડાં પહેરી અહીં આવવા લાગ્યો. પણ પેલો વાણીઓ તો સાથેનો સાથે જ ! આખરે મારે કહેવું જ પડ્યું કે મારે કાલે બહારગામ જવું છે. મેં યુક્તિ તો ઠીક દોડાવી કે નથુશેઠ ને નવલશા દોરદાર થાય છે. તેથી નથુશેઠે કંઈ કહાવ્યું છે. પણ વાણીઓ દાવ પેચમાં આવેલો તે તો બધી વાત, મારા ચાળા ચેષ્ટા, અધીરાઈ, આગળ પાછળના સંજોગો, એ બધું પોતાના તોલથી તોળશે. એને પણ નહિ શક જતો હોય તો જશે જ જશે. વિહારીલાલને પણ તે દહાડે શક ગયો હશે કે ભારતિયા મારી સાથે શું ધુસપુસ કરતો હતો. એ બંને એકના એક છે, એટલે એ એક બીજાના કાન કરડીને, કાણ જાણે શુંએ છુદા ઉભા કરશે ! પણ એ લોકોને શું વહેમ ગયો હશે કે મારી પાછળ લાગ્યા છે. તેઓ બધા એક ચઢને કંઈ સામી બાજી તો રચતા નથી ?”

“હા—હું શું કહું, આ નવલશાની બેવકુફી પુરેપુરી સમજવી કે આવી મુદ્દાની વાત છેક રહી રહીને મને રાતના દસ વાગે જણાવે છે ! લલા માણસને એટલો વિચાર નહિ આવ્યો કે આવી અગત્યની બાબત છે, તો લાવ હુંજ જઈને મમ-

તારામને કહી આવું! પણ એના ટૂંકાના કુટારામાંથી એ પરવારે તો મને મળવા આવે કેની? અરે હા, હવે છેક મોડું થઈ ગયું છે, હું ક્યાં જઈ ને કાને મળું! જો દિવસ હોય તો સારી મુંબઈને ઉધી વાળી નાંખું, એટલો હજીએ આ સેવક ફાંકો રાખે છે! પણ આ વધતી જતી રાતે ડાસીનો ભેદ મને કેમ મળશે, ને કેવો જોગાન જોગ કે સવારના પહેા ફાટતાં જ નીકળવાનું છે!”

“પણ એવા એવા જોગાન જોગો જ હું જે જે કામો ઉમંગથી હેડે ધડું છું તેમાં ફાણ જાણે ક્યાંથીએ આવે છે! તે વખતે વિહારીલાલ વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સનને ત્યાં મેનેજીંગ કલાર્ક થયો ને જાણે માફ તે દહાડે કેવું અપમાન કાઢ્યું! હું ગુલાબવહુ પર વેર વાળવા ગયો ત્યારે કેવો જોગાન જોગ, કે રવિમર્દને પ્રશ્ન મુકીને ભવિષ્ય ભાખ્યું છતાં, તે કાળ રાત્રિને દહાડે મને મારા મુરખી શેઠ, ધનપાલશેઠ ને ખીનજો સામા મળ્યા!! ને આજે નીકળવાની છેલ્લી ઘડીએ આ ધનકોરડાસીનું ને લીખારીલાલનું ટીપલ જગ્યું છે! ધવલગિરિ જવું કે નહિ જવું તેનો મારા દીલમાં પાછો ધારકો પડે છે. પણ જો ત્યાં જતાં કેશવલાલ અને ગુલાબવહુ મારા સપાટામાં આવ્યાં છે તો યાદ રાખજો, કે હું બધાનો ખંગ વાળીશ! માટે એ તો ગમે તે થાઓ, પણ ત્યાં જવું ખરું જ! એ તો હાથીના દાંત નીકળ્યા તે નીકળ્યા. એ તો યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આજે.”

આ બધું નવલશા એક ટૂંકપર બેઠો બેઠો સડક થઈને સાંભળ્યા કરતો હતો. મમતારામે એને બેવકુફ જેવો ગણ્યો ને છેક હલકો કાધો તેથી એને ખોટું તો બહુ લાગ્યું. પણ મમતારામ તો પોતાની જુનમાં એટલું બધું અટપડું ને ન સમજાય એવું બોલ્યો, કે નવલશાને ખોટું લાગવા કરતાં અચંચો વધારે થયો. છેવટ એક ગાંડા માણસની પેઠે, ‘યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આજે,’ એવું મમતારામને બોલતાં સાંભળી નવલશાને ખીંક લાગી કે હું એકલો છું ને આ મમતારામ શું કરે છે, તેથી ધડકતી છાતીએ એ બોલ્યો—

“મમતારામ—મમતારામ, તમે આજે શું કરો છો તેનો તો કંઈ વિચાર કરો?”

મમતારામને તરત જાન આવી ગયું કે પોતે નવલશાના ઓરડામાં છે, ને નવલશા સાંભળે એમ પોતાના મનનો ધણા મહીનાનો ઉભરો—એકઠી કરી રાખેલી મર્મની વાતોની ગાંઠ—છુટી ગઈ, ને પોતાથી શું શું બોલાયું હશે, તેનો વિચાર કરતો ખુરશીપર બેસી નવલશા સામું જોઈ રહ્યો.

નવલશાને કંઈક હામ આવી અને મમતારામને કહેવા લાગ્યો—“વાલકેશ્વરમાં પણ તમે આમ જ કીધું હતું, પણ તે દહાડે તમે તમારા મનમાં લવારો કરતા હતા; આજે તમે ઘાટો પાડીને વધારે બહાવરા થઈને બોલતા હતા, તેથી મને

તો એવી શીકર લાગી છે કે ન પુછો વાત ! મારા ઓરડામાં બેઠા બેઠા પણ મને ખીક લાગે છે. જાણે મને ખીવડાવનારૂં સ્વપ્ન આવ્યું હોયતી ! તો પછી ધવલ-ગિરિમાં આપણે બે જણા જ હોઈશું, ને તમે આમ કરશો તો હું શું કરીશ !”

“મારાથી એવું તે શું લવાઈ ગયું”—મમતારામ એને ઠંડો પાડીને નવલ-શાએ શું શું સાંભળ્યું તેનો બેદ લેવાને પુછવા લાગ્યો.

“મારો તો તમે તમારી ધુનમાં એકડો જ કહાડી નાખ્યો ને થોડી બહુ ઊપમાએ આપી ! પણ લીખારીલાલ, વિહારીલાલ, કેશવલાલ, કાળી, ગુલાબ લાભી, અલંગા ને ધનકારડોસી એ બધાંની જોડે શું તમને કાચરાની સાલની અદાવત છે કે બધાને ભાંડતા હતા, ને તેઓએ તમને એવું તે શું કીધું કે તમે આજે જેમ આવ્યું તેમ લવી દીધું !”

“મારાથી વધતું ઓછું બેભાનમાં બોલાયું હશે પણ તેથી કંઈ તમારે ડર-વાનું નથી. પણ જુઓ નવલશા, આજે ધનકારડોસીની વાત તમે મને કહી તેથી મારા દીલમાં એવો ઊંચાટ લાગ્યો છે કે ન પુછો વાત. હજી પણ મારું મન બહુ ગભરામણમાં પડ્યું છે માટે હમણાં હું જાઉં છું. ઘેર જઈને શાંત થઈને મારે બધો વિચાર કરવો પડશે. કદાચને આપણું નીકળવાનું નહિએ થાય. પણ તમે રેશન ઉપર તો જરૂર આવજો. હું પણ ત્યાં આવીશ, નહિ જવાનું હરે તોપણ આવીશ. કેમ નહિ ગયા તેનો વળી નવો જ છુટ્ટો આપણને ઉઠાવવો પડશે. માટે ત્યાં આવજો, પછી બધું થઈ રહેશે. પણ આવી મુદ્દાની વાત હતી ને તમે મને સાંજે મળી ગયા હોત તો કેવું સાઈ થાત.”

“મને શું માલમ કે ધનકારડોસીની વાતથી તમને આટલી ફાળ પડશે ને તમે મને ખીવડાવશો.”

“હવે જે બની તે બની. હવે તો હું જાઉં છું. કાલે રેશનપર વાત.”

“પણ તમે આવવાની ના કહેશો તો મારાથી એકલા ધવલગિરિ કેમ જવાશે, અને નહિ જવાનું શું કારણ મારા બાપાને આપીશ, ને આ બધી ટૂંકાનું હું શું કરીશ ?”

“એમાં શું, એ તો જેવું વહેમનું સાપોળિયું ગળ્યું તેવું નીકળી ગયું, એવી રીતે વાત કરવી પડશે. તમે કોઈ વાતે ગભરાઓ નહિ. આપણું ત્યાં જવાનું થાય કે નહિ થાય, પણ હું એવો તાલ સોધી કહાડીશ કે ત્યાં કે અહીં તમારો વાળ વાંકો નહિ થવા દઉં, પણ હવે તો હું જાઉં છું. જે થાય તે કાલે સવારે વાત.”

ઘેર જતાં મમતારામ બધી વાત ને વિગતનો પોતાના મનમાં પાછો તોલ કરવા લાગ્યો. એક તરફથી શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજની એને શેઠ લાગતી હતી,

પણ ખીજી તરફથી એની નીચ અને પશુ સદૃશ વૃત્તિઓ એના પર જોર કરતી હતી. કેશવલાલ અને ગુલાબવહુને સતાવવાનો આવેા ઉત્તમ લામ વારે વારે આવવાનો નથી. વળી એના મનમાં એવો પણ વિચાર ખરો, કે કદાચને નવલ-શાને લીધે, આનંદગિરિ મહારાજ મળે પણ ખરા. તેમ થાય તો નવલશાની વતી મહારાજને જેમ તેમ સમજાવી થોડીક સિદ્ધિ કે ધન અને ઝવેરાત નવલ-શાને સારૂ મેળવી, પોતે તેમાંથી ધાપ પણ મારવી એવો વિચાર પણ મમતા-રામના મનમાં ખરો. જે કે એના મનમાં સજ્જડ ધારકો પેટો હતો, અને જે કે, રહી રહીને નહિ જવામાં જ શ્રેય છે એવી ઊર્મિ એના મનમાં જાડયાં જ કરતી હતી, તથાપિ પોતાના મનની જ સાથે એક જાતની હઠ કરી મમતારામ ટક્કર લેતો. આમ થશે તો આમ કરીશ ને તેમ કરીશ એવાં એવાં જે જે ખોટાં કે ખરાં કારણો હાથ લાગતાં તેને વાપરી પોતાના મનની તેવી ઊર્મિઓને એ શમાવવા લાગ્યો. આખરે હર બહાને હર જોખમે પણ એકવાર ધવલગિરિ તો જવું, પછી ત્યાં બધું થઇ રહેશે, એવો દૃઢ નિશ્ચય મમતારામે પોતાના મનમાં વાળ્યો ને થાક્યો પાક્યો શબ્દવત્ સુધ ગયો.

આટલી આટલી જવાની તૈયારી કરવા છતાં કાલે નીકળવાનું નહિએ થાય, એવા વિચારથી મમતારામના જવા પછી નવલશાને શીકર લાગી અને એ હાથ અફસોસ કરવા લાગ્યો. મમતારામ આવવાની ના કહે તો મારે એકલા નીકળવું એવી હીમત એનામાં નહોતી. તેથી કાલે શું થશે, ધવલગિરિ જવાશે કે નહિ, ને ત્યાં રોપ મરોશે કે નહિ, તેની લ્હાવમાં નવલશાને પુરી ઉંઘ આવી નહિ. નિસાસો નાંખતા નાંખતા એક જ ટૂંક લઇને નવલશા સ્ટેશનપર ગયો. ત્યાં મમતા-રામને જોઇને એને કળ વળી. મમતારામે કહ્યું કે આખરે નીકળવાનું નકી હતું છે ને એ રાજ થયો. થોડીકવારમાં બંને જણા ટીકીટ કહડાવી સેકન્ડ ક્લાસમાં બેઠા.

પુશ્પ મીઝજથી વાતચીત કરતાં મમતારામને જણાયું કે ગઇ કાલે પોતે જે લખ્યો હતો, તેની એક અસર નવલશા ઉપર એવી થઈ હતી, કે અંદર ખાનેથી એ મમતારામથી કરપતો હતો ને પોતાની બધી વાત મીજના પ્રુતળા પેરે સ્વીકારતો હતો—અલાદીનના ચમત્કારિક જ્ઞાનસની વાતમાં, તેના કૃત્રિમ કાકાએ જ્ઞાનસ આગળ લઈ જવા પહેલાં અલાદીનને ધાકમાં અને કલામાં રાખવાને એક તમાચો માર્યો હતો, તેને બદલે અહીં તો અનાયાસે નવલશાને પોતાને કલાગરો થતો જોઇને મમતારામ રાજ થયો કે ચલો, કાલ રાતના મારા લવારાનું આ પરિણામ તો અણુધાર્યું સારૂ જ આવ્યું ! તથાપિ એણે સારી સમજ વાપરી નવલશાને હવે ઝાઝો ખીલીવડાવ્યો નહિ. સામું પોતે જે લવારો કીધો હતો તેની પોતે જ

ઠેકડી કરવા લાગ્યો, ને વિશ્વાસજનક શબ્દો ઉચ્ચારી નવલશ્યા પોતાનો ખરો ઇષ્ટમિત્ર હોયતી, તેમ એની જોડે સલુકાપ્રથી અને હેતથી વર્તવા લાગ્યો.

ધવલગિરિથી બે ગાઉ દૂરના એક ગામડામાં તેઓ સાંજ પડતાં આવ્યા. પછી મમતારામે નવલશ્યાને કહ્યું કે જો કે આપણે બહુ થાક ચઢાવ્યો છે, ને ખાઈ-પીને પરવાર્યા નથી તથાપિ આપણે આ ગામમાં તો ઉતરવું નહિ. નવલ-શ્યાનો વિચાર તો પ્રથમ પોતે જે ધર્મશાળામાં ઉતર્યા હતા ત્યાં પડાવ નાંખવાનો હતો. પણ મમતારામે એને સમજણ પાડી કે કદાચને ત્યાં કેશવલાલ હોય ને આપણે એકાએક એની ભેળા થઇએ તો એને વહેમ પડે, માટે તે ધર્મશાળામાં નહિ પણ તેની બીજી બાજુએ કંઈક આડું, ને ગામથી થોડે દૂર, એક નહાનું સરખું હતુમાનનું દેહેરું છે, તેમાં આપણે ઉતરશું. થોડો ધણો થાક ઉતરે પછી, કેશવલાલની બાતમી મેળવી શું કરવું તે નક્કી કરીશું. નવલશ્યાએ કંઈ વાંધો લીધો નહિ. પણ ટૂંક ઉચ્કવાને સાર માણસ શોધતાં બહુ મહેનત પડી. પરંતુ મમતા-રામનો વિચાર હવે નવલશ્યાને રાજી રાખવાનો હતો તેથી બહુ ખંત રાખી બે આણસને એણે જેમ તેમ સમજાવી આપ્યા. તેઓને શિર ટૂંક અને બીજને સામાન મુકાવી, થાંપ્યા પાંખ્યા તેઓ ગામમાંથી હતુમાનના જીર્ણ દેહેરામાં જવાને નીકળ્યા.

રસ્તામાં ધુળ તો પાર વિનાની હતી. નવલશ્યા તેને ઊરાડી ઊરાડીને થાક્યો. પોતાના બે રૂમાલ ધુળથી મેલા ધાણા જેવા થઈ ગયા, તથાપિ એના શુઝનો ધુળે કેડો ઊઝાઓ નહિ. બધું પાટલુન પણ પગ આગળ ધુળધુળવાળું થઈ ગયું. અનેકવાર એણે મમતારામ આગળ ફરીઆદ કરીધી કે મારા જોડાને ધુળ લાગ-વાથી મારો જીવ કપાઈ જાય છે. ધુળ જેવો બીજને કાઈ પણ પદાર્થ દુનીઆમાં દુખદાયી હશે નહિ. બધું ખમાય પણ આ ધુળ તો મારો જીવ લેશે કે શું? વારે વારે મમતારામને પુછવા લાગ્યો કે દેહેરું ક્યારે આવશે, કે હું બીજું પાટલુન પહેરું ને નવા શુઝ ચઢાવું. દેહેરામાં પેસતાં જ એણે તો માણસને માથેથી ટૂંક નીચે મુકાવી ને ઉધાડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. મમતારામ બીજા માણસના માથા પરથી સામાન ઉતરાવતો હતો, તેટલામાં રવિમર્દનનો શિષ્ય મહાપુરૂષ ત્યાં આવી, સ્વસ્થ રીતે પોતાના બે હાથ કમરે ટેકવી, તેઓનો તમાશો જોતો ઉભો રહ્યો!

મમતારામની તેનાપર નજર પડી ને સામાન ઉતરાવવો પડતો મુકી એ બોલ્યો ઉક્યો—

“અહો મહાપુરૂષ! તુમ ઈધર કહાંસે!!!”

પ્રકરણ ૭૭ મું

આંખે આંખ

નયન પદારથ નયન રસ, નયને નયન મીલત;
 અભિપ્રયાસું પ્રીતરી, પ્રથમ નયન કરેત. (જુની કવિતા.)

મમતારામ અને મહાપુરુષનો આમ એકાએક બેટા થયો તે સંબંધે થોડુંક લખીએ.

આગળ સાઠમા પ્રકરણમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે, કે રાતી પોતાના ધણીના કહેવાથી રવિમર્દન પાસે સિદ્ધિ સંબંધે કેટલોક ખુલાસો પુછવાને આલા સાથે ગઈ હતી. એ બે જણીઓને કોઈ દહાડો નહિ ને તે જ દહાડે સવારના ખાસ કરીને મહારાજને મળવા આવતાં જોઈને, મહાપુરુષને વિચાર થયો કે તેઓ શું કામસર આવી હશે તે પોતાથી જણાય તો સાર. જ્યારથી મહાપુરુષ પોતાના હિત માટે રવિમર્દનનો શિષ્ય થયો હતો, ત્યારથી એણે તો એવો જ નિયમ રાખ્યો હતો કે મહારાજની જેટલી ખાનગી વાતો પોતાથી જણાય તેટલી જણવી, કે મહારાજ એની જોડે જો રમે નહિ; અથવા રમવા કરવાના હોય તો પોતાને તેની અગમચેતા રહે. પરંતુ રવિમર્દને તેઓની જોડે એવે એકાંત ઠેકાણે વાત કીધી કે તેઓનો ભેદ તે વખતે તો મહાપુરુષના કળવામાં આવ્યો નહિ. તે જ દહાડે જ્યારે બેરના મમતારામ મહારાજને મળવા ગયો, ને જ્યારે રાતીએ સિદ્ધિ સંબંધે કેટલોક ખુલાસો માગ્યો એવી હકીકત રવિમર્દને મમતારામને જણાવી, ત્યારે મહાપુરુષ એક ઠેકાણે સંતોષ રહીને બધું સાંભળતો હતો; રવિમર્દનને તે જ વખતે મહાપુરુષ કંઈ સાંભળે છે એવો વહેમ પણ ગયો હતો.

મહાપુરુષ ખરેખર છાનોમાનો બધું સાંભળતો હતો. તે તો સિદ્ધિની વાત સાંભળીને દંભ થઈ ગયો, ને હવેથી મમતારામ, રાતી વગેરે મહારાજ આગળ આવીને શું શું વાતો કરે છે તે જણવાને એને બેવડી ચટપટી થઈ. મહારાજને એ તો એક બડી પણ વીલો ચુકવા લાગ્યો નહિ. બધી વાત છાનામાનાં સાંભળવાની પેરવીઓ એ તો કહાડતો જ ગયો, તેમ તેમ એને પણ સિદ્ધિ સંબંધે એક જાતનો રસ જામ્યો.

અડસઠમા પ્રકરણમાં જણાવ્યું તેમ, જ્યારે મમતારામની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાથી નવલક્ષ્મી જુગારમાં પુષ્કળ કમાયો, તે જ રાતના એણે તુષમાન થઈને મમતારામને સિદ્ધિની હકીકત કહી દીધી. આનંદગિરિના કહેવાથી કેશવલાલ પોતાની સ્ત્રી સાથે ધવલગિરિ જવા નીકળી ચુક્યો છે, તો હવે પોતાને શું કરવું, તેની સલાહ મમતારામ પાસે એણે માગી, જારે મમતારામ એણે રવિમર્દનને

મળવાની સલાહ આપી. બીજે દહાડે તેઓ રવિમર્દનને મળવા ગયા ત્યારે પણ મહાપુરૂષ બધું સાંભળવામાં હતો. દુલારાએ પણ મહારાજની આગળ આવી બાપજીવેડા કીધાં તે પણ એણે સાંભળ્યા, ને એની અચરતીને પાર રહ્યો નહિ. પણ જ્યારે તે પછી મમતારામ મહારાજને મળવા આવ્યો, ને પોતાની અને નવલજ્ઞાની સાથે રવિમર્દનને ધવલગિરિ લઇ જવાને વિનવવા લાગ્યો; મહારાજે આનંદગિરિના પ્રતાપની બ્હીક અને મુંબઈની સિદ્ધ થયેલી કમાણી છોડી અસિદ્ધની પાછળ ભટકવાની ના પાડી, ત્યારે મહાપુરૂષની અચરતી બીજામ ભેવડી વધી. નવલજ્ઞાને નીકળવાનું મૂર્ત આપ્યું તે પણ મહાપુરૂષ જણ્યો હતો. હવે એણે વિચાર કીધો કે મહારાજે તો આનંદગિરિથી બ્હીને ધવલગિરિ જવાની ના પાડી; પણ હું ત્યાં જઈ તો કેવું સારું થાય! મમતારામ ત્યાં જઈને સિદ્ધિમાં નવલજ્ઞા પાસથી ભાગ પડાવે, તેમ હું પણ પડાવું તો તેમાં શું ખોટું છે! જવાની ત્રણ રીત મહાપુરૂષની નજર આગળ ખડી થઈ. દુલારામની જોડે મળી જઈને—મમતારામની જોડે મળી જઈને—અથવા પોતાને એકલાને જોખમે. પરંતુ દુલારાએ મહારાજ આમળ જે વાણીઆવેડા કીધા હતા, તેથી મહાપુરૂષને તેને માટે સારો વિચાર આવ્યો નહિ. વળી તે દહાડેથી એ તો છેક હીંમત હારી જઈને ખાટલાવશ્ચ થઈ પડ્યો હતો, તેથી મહાપુરૂષને એની જોડે મસલત કરવાનો, કે એનો અણો દાખી જોવાનો વારો આવ્યોજ નહિ. બીજા હાથ ઉપર, મમતારામની સાથે પોતે જવાની વાત કહાડે, તો કદાચને મમતારામ હા બણે કે નહિ. એ બણે. પરંતુ મમતારામ બહુ પહોંચેલો હતો ને જો ના પાડી હોતો તો પોતાની બાજુ ચુંબાઈ જાય, એ બ્હીકે એણે મમતારામની આગળ કંઈ વાત કહાડી નહિ. ધવલગિરિ ગયા પછી જોવો ત્યાં રંગ જણાય તે પ્રમાણે વરતવું એવો વિચાર કરી એ ત્યાં એકલોજ જવાને નીકળ્યો. મહારાજે નવલજ્ઞાને આપેલા મુરતથી આમલેજ દહાડે એણે પ્રયાણ કીધું. હતુમાનના દેહેરામાં એણે તો સહેજ રીતે પડાવ નાંખ્યો હતો. જોગાન જોમ એવોજ બન્યો કે મમતારામને પણ ત્યાંજ પડાવ નાંખવાનો વિચાર થયો, ને છેલ્લા પ્રકરણની આખેરીએ જણાવ્યું તેમ બંનેનો ભેટો થયો.

“અહો મહાપુરૂષ! તુમ ઈધર કહાંસે?”

એ પ્રમાણે મમતારામે પુછ્યું એમ પાછલા પ્રકરણને અંતે જણાવવામાં આવ્યું છે. મહાપુરૂષે નિડરતાથી અને પોતાની વાણીમાં કંઈ તોછડાઈ બતાવતાં જવાબ આપ્યો—

“મેરેકુબી શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજને સુલાવા હે!”

નવલક્ષા પણ થોડોકવાર સડક થઈ ગયો. ઉપાડેલી ટૂંકમાંથી શુઝ કહાડવાનું લુલી જઈ, મહાપુરૂષની સામે જોઈ જ રહ્યો! પરંતુ પોતાને શુઝ અને પાટલુન હજી બદલવાના છે એવો વિચાર એને આવ્યો ને તરત એ પોતાને કામે લાગી ગયો.

નવલક્ષાના કરતાં મમતારામને અનેક ગણી વધારે અચરતી લાગી. એને પણ પોતાનું જ્ઞાન લુલી જઈને મહાપુરૂષની સામે એક ટસે જોયા જ કીધું. મહાપુરૂષ પોતાની ધૂર્તતા ઉપર જ સરજેર રહીને, એની આંખના તેજમાં જરા પણ નહિ અંજતાં, એની સામે તેવી જ રીતે જોઈ રહ્યો. બંને જણે એક બીજાની સામે પાંચેક મીનીટ સુધી ટગર ટગર જોયા કીધું!

કેટલીક જગ્યાએ એવી કહેણી છે, કે જ્યારે શિષ્ય પરશ્નકર્તાનું જ્ઞાન પામવાને લાયક થાય છે ત્યારે, શુરૂ તેને તે જ્ઞાન કર્ણદ્વારાએ આપતો નથી—કારણ કે એ જ્ઞાન વાણીથી અગમ્ય છે—પણ તેની સામું એક ટસે જોઈ રહે છે, એટલે પરશ્નકર્તાના જ્ઞાનના સ્વરૂપની છબી શિષ્યના હૃદયમાં એ પ્રમાણે ખડી થઈ જાય છે. તેવી રીતે બંને જણા એક બીજાની સામે વગર આંખ મીચે જોઈ જ રહ્યા! તેઓની આંખમાંથી અમિ સાક્ષાત્ નીકળતો હતો, પણ તેની અસર એક બીજા ઉપર જરાકે થઈ નહિ. એ પ્રમાણે પાંચેક મીનીટ સુધી ચાલ્યું પછી, જો કે તેઓનું એક ટસે પરસ્પર જોવું બંધ પડ્યું નહોતું, તોપણ કાણ જણે શાએ કારણથી, તેઓના હૃદયમાં એક બીજાની સમજૂતીની છાપ પડી હોયની, તેમ તેઓ એક બીજાની સામે, એવી રીતે નિર્ધારવા લાગ્યા, કે જણે તેઓ પોતપોતાના હૃદયમાં રહેલા હંડા આશયો નેત્ર દ્વારા એક બીજાને આપતા લેતા હોયની!

બંને જણને થોડીકવારમાં પોતપોતાની આંખમાં લાગ્યું કે આ પ્રમાણે તેઓનો જોગાન જોગે બેટો થવાથી, ને એકને કંઈ ભાગ મળે તો તેમાં બીજો અલખત ભાગ પડાવવાને આવેલી હોવાથી, તેઓ એક બીજાના સહજ રીતે શત્રુ તો છે. પરંતુ તેઓની કદી શત્રુતા, જો નવલક્ષા તેઓનો ભેદ જાણી જાય તો તેઓને જ ભારે થઈ પડે એમ હતું; માટે તે શત્રુતાને પણ કારે રાખીને છટ્ કાર્ય સાધવાને સાર, ને નવલક્ષાને જે મળે તેમાંથી ભાગ પડાવવાને સાર, તેઓએ એક થઈ જવું પુરેપુરું જરૂરનું છે. નહિ તો વગર લેવે દેવે, કાઢીને કંઈ ભાગ કે તેમાંનો પણ ભાગ મળશે નહિ. એવો આશય એકના હૃદયમાં ઉઠ્યો કે તરત તેના નેત્રમાં તે જણાવા લાગ્યો, બીજાના નેત્રદ્વારાએ બીજાના હૃદયમાં તે આપાદ છતરી ગયો. એક બીજાની જોડે કેવી રીતે વર્તવું, નવલક્ષાની જોડે કેવી રીતે વર્તવું, શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજને શોધી કહાડવા, ને તે મળે તો તેની પાસથી નવલક્ષાને

સિદ્ધિ મળે તે સારું શું શું તદખીર રચવી, એ સર્વ હકીકત સંબંધે તેઓના અભિ-
પ્રાય એક બીજાનાં નેત્રો સૂચવતાં ગયાં. થોડીવાર પછી બન્નારે તેઓ એક બીજા
સાથે જોતા વિરમ્યા, ત્યારે તેઓ અનાદિ કાળના મિત્ર હોયની, તેમ વર્તન રાખી
બેઠા, ને એક બીજા સાથે ખુશ થઈને હળી મળીને વાત કરવા લાગ્યા !

નવલક્ષા તો પોતાના ઇષ્ટ કામમાં જ લાગેલો હતો. પાકીટનો બધો સામાન
બહાર કઢાડી સાફસુફ કરી બહુ જતનથી એ પાછો ગોઠવતો હતો. તેથી બન્ને
જણુ વચ્ચે થીકમાં શ્રુતિ જતી રહી ને મિત્રતા આવી, તેનાં કારણો તો નવલ-
ક્ષાના કળવામાં આવ્યાં જ નહિ ! તથાપિ બન્ને જણા એક થઈ ગયા હતા તેથી
નવલક્ષા સાંભળે એમ બોલવા લાગ્યા.

“વાઃ વાઃ તમે અહીં આગળ છો”-અમતારામ બોલ્યો-“એ તો બહુ જ
સારું થયું ! આખરે અમને આ ધવલગિરિના પ્રદેશની તમારા જેટલી માહિતી નથી.
તેથી તમારા આવવાથી તો અમારા નવલક્ષાને સિદ્ધિ મળવાના સંભવો વધતા જ
ગય છે. હું તો તમારા બેઠાથી ખરેખર એમ જ સમજું છું કે નવલક્ષાને દિન-
માન ચહડતો જ છે !”

“એમજ, એમજ, બાઈ અમતારામ”-મહાપુરુષ ગુજરાતીમાં જ બોલ્યો,—
“તમારા મ્હોંમાંથી સત્યવાણીની ને અમૃતની ધાર વહે છે. ગુરૂજી આગળ એ
બાઈએ જે વાત કીધી, તે બધી ગુરૂજનો હું ખરો શિષ્ય હોવાથી મારા જણ-
વામાં હતી. તે દહાડેથી મને એવી ધુન લાગી કે આ બીચારા એકલા ધવલગિરિ
જઈને શું કરશે ? તેથી મહારાજની સેવાચાકરી સારૂ એક બીજને શિષ્ય સોંપી, હું
ખુબધથી નીકળ્યો કે વાર, પરાપકારની રીતિએ તમને અને આ બાઈને જેટલી
મદદ બને તેટલી આપું, તો વાર મને યાદ કરશો. જાણે કે શ્રીઆનંદગિરિ મહા-
રાજ જ મારા હૃદયમાં આવીને મને પ્રેરતા હોયની ! તેથી જ મેં તમને કહ્યું કે
મને પણ એ મહારાજે જ અહીં બોલાવ્યો છે. પણ આપણે બધી વાત નીરાંતે
કર્યું. આ માણસોને આપવું કરવું હોય તે આપીને વિદાય કરો. તમે આટલી
બધી મહેનત કરી યાદી ગયા હશે, માટે પાણી ઝાણી ને સીધું સામાનની સોઈ
તમારે માટે હું કઈ છું. તમે વાસણ કુસણ તો તમારી સાથે લાવ્યા જણાઓ
છો, તે બહુ સારૂ કીધું હોં કે !”

અમતારામે પરઠવા પ્રમાણે દામ આપી માણસોને વિદાય કીધા. મહાપુરુષ
તેઓને સારૂ સીધું સામાન લેવાને ગામમાં ગયો. અમતારામે નવલક્ષાને સમજણ
પાડી કે મહાપુરુષ તેઓને મળ્યો, એટલે હવે તેઓને ધવલગિરિથી કેાઈ વાતે
બંધીવાનું નથી. નવલક્ષા તો મહાપુરુષને ઓળખતો નહોતો. અમતારામે કહ્યું કે

એ શ્રીરવિમર્દનનો શિષ્ય છે. શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજે એના દીલમાં પ્રેરણા કરવાથી આપણી સારવાર કરવાને આવ્યો છે. નવલક્ષ્યાએ તે વાત ખરી જ માનીને સ્વીકારી, જાણે કે તે અને મમતારામ શ્રીઆનંદગિરિના બોલાવવાથી ત્યાં આવ્યા હોયની !

નવલક્ષ્યા નવા શુઝ અને પાટલુન પહેરી રહ્યો હતો. તેણે મમતારામની પાસે આવી આ બધી વાત સાંભળી. મમતારામે નવલક્ષ્યાને કહ્યું—

“તમે માનશો, ત્યારથી આપણે રેલવેમાં બેઠા ત્યારથી મને વિચાર થયા કરતો હતો કે શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજનાં આપણને દર્શન થાય તે પહેલાં આપણને અહીં કદાચને બહુ બહુ ભટકવું પડે, ને એમ પણ ભ્રમ બને કે તમને મુકાને મારે એકલા જ કંઈ શોધમાં જવું પડે, અથવા તમને એક કામે ને મારે બીજે કામે જવું પડે; તેવે વખતે કાઈ ભોમીઓ તમારી સાથે હોય તો કેવું સાર, એવો હું વિચાર જ કરતો હતો, ને કેવી ખુશીની વાત કે પહેલે જ પડાવે જેના ઉપર આપણે વિશ્વાસ રહે એવો જ માણસ આપણને મળ્યો !

નવલક્ષ્યા રાજ થયો. થોડીવારમાં મહાપુરુષ ગામમાંથી સીધું સામાન અને એક માણસ કામ સાર લઈને આવ્યો. મમતારામે પોતાને અને નવલક્ષ્યાને સાર રસોઈ કીધી ને ખાઈ પીને પરવારી ત્રણે જણા સ્વસ્થ થઈને બેઠા. રાતના દશ વાગવા આવ્યા હતા ને નવલક્ષ્યા ખરેખર થાકી ગયો હતો, તથાપિ આવતી કાલે શું કરવું ને કેવે ધોરણે કામ લેવું, તે બાબત નક્કી કરી રાખવાની ખરી જરૂર હતી એમ મમતારામે કહ્યું ને નવલક્ષ્યાને તેમાં ભાગ લેવાની જરૂર પડી.

મહાપુરુષ સીધું સામાન લઈને આવ્યો ત્યારથી બહુ હેતથી બન્ને સાથે વરતવા લાગ્યો. તેઓને રાજ રાખવાને એણે બહુ લાંબી લાંબી વાતો કીધી. પોતાની કુલાસ અને નવલક્ષ્યાનાં વખાણ વારા ફરતી એણે કર્યો જ કીધા. જમી કરીને બંને જણા પરવાયાં એટલે એણે મમતારામને કહ્યું—

“મારા વિચારમાં તો એમ આવે છે કે આવતી કાલથી આપણે ધવલગિરિના પ્રદેશમાં જ્યાં સુધી આનંદગિરિ મહારાજ આપણને ન મળે, ને આ બાબતે સિદ્ધિ ન આપે, ત્યાં સુધી ભટક્યા જ કરવું.”

“મને પણ એવો જ વિચાર આવે છે”—નવલક્ષ્યા બોલ્યો—“અમે જે બે શિખરો ચઢ્યા ને ઉતર્યા ત્યાં સુધીનો રસ્તો તો, હું ધાઈ છું કે હું તમને બતાવી શકીશ પણ પછી પેલી ગુફાનો મારગ મને શોખો જડશે કે નહિ તે કહેવાતું નથી; માટે ત્યાં જવું તો ખરૂં, પછી જોઈએ કે શું થાય છે. વળી આ મહાપુરુષ તો આપણી સાથે છે ને એને તો કાઈ વાત અજાણી જણાતી નથી, તો આપણે તો

યા હોમ કરીને કાલથી ચાલવા માંડ્યું, તો મારી ખાતરી છે કે આપણે પેલી ગુફાના મોડા આગળ પહોંચ્યું તે પહેલાં જ, મીઆનદગિરિ મહારાજ આપણને મળશે.”

“હાજ તો”—મહાપુરુષે કહ્યું—“આપણે એ ક્યાં છે તે માલમ નથી, પણ એને તો આપણે આવ્યા છપ્પએ તેની માલમ હોવી જ જોઇએ. મારે ચલો, આપણે પેલી ગુફા તરફ જવાને આવતી કાલે નક્કી નીકળવું. કેમ મમતારામભાઈ, તમે પણ એમ જ કહો છો કેની!”

“તમે બંને જણા”—મમતારામે ડોકું ધુણાવીને જવાબ આપ્યો—“આગળ પાછળનો વિચાર ક્યાં વગર બોલ્યા જાઓ છો. આ મહાપુરુષ કહે છે કે આપણે ધવલગિરિના પ્રદેશમાં મહારાજ મળે ત્યાં સુધી બટકયા કરવું. પણ કેવી રીતે બટકવું તેનો કંઈ વિચાર એણે કીધો જણાતો નથી. આપણે શું રાજ ધવલગિરિ બે ચાર કલાક શોધ કરીને પાછા અહીં આવતા રહેવું કે કેમ?”

“ના ના”—મહાપુરુષે જવાબ આપ્યો—“મહારાજ મળે ત્યાં સુધી કાયમ ત્યાં આગળ ચાલ્યા જ કરવું. રાજ પાછા અહીં આવીએ તેમાં તો કંઈ સુકરવાર વળે નહિ.”

“તેમ કહેવાનું તમને કંઈ કારણ નથી. તેમ વળી આગળ આગળ ચાલવાથી સુકરવાર વળશે જ, તે પણ તમારો ઉતાંગજ છે. પણ એમ સમજો કે આપણે તેમ કરીએ. ત્યારે સીધું સામાન અને જોઇતાં વાસણ કુસણો આપણે સાથે લઇને મંજલ કરવી, કે પરમેશ્વરપર ભરોસો રાખીને છુટા જવાયાજ નીકળી પડવું. અથવા સામાન લેવો તો કેવી રીતે સાથે રાખી શકાય તેનો કંઈ તમે વિચાર કીધો?”

“મેં વિચાર કીધો નથી”—મહાપુરુષે કહ્યું—“પણ ન ચાલતો સામાન આપણી સાથે લેવો. થોડો ધણો હું ઉચકવા લાગીશ. બાકીનો અહીં જ મુકી છાંડવો.”

“એમ કેમ બને”—નવલશ ફાળ નાંખતો બોલી ઉઠ્યો—“આ ટૂંક અહીં આપણે કેાને સોંપીને નીકળીએ? ને એમાંથી ન ચાલતો સામાન લેવાનું કહો છો પણ માણુમાણુ આ એક ટૂંક લઇને હું મુસાફરી કરવાને નીકળ્યો છું. એમાંથી હવે ખીલકુલ ઓછું થાય તેમ નથી.”

“જોયું”—મમતારામે મહાપુરુષને કહ્યું—“તમારી ચોજના ચાલી શકે એવી નથી. હજી તો તમે કહો છો તેમ નીકળવું કે નહિ તે નક્કી થયું નથી તેની પહેલાં જ નવલશને વાંધો પડે છે. પણ નવલશ”—તેની તરફ મ્હોં ફેરવીને—“તમે મંજરાઓ નહિ. મહાપુરુષ કહે છે તે ચોજના અને ઠીક લાગતી નથી.”

“ત્યારે તો હું કહું છું તેમજ કરોની, આપણે પેલી ગુફા સુધી જવું ને એટલામાં મહારાજ મળશે જ મળશે.”

“પણ ન મળ્યા તો”—મમતારામે પુછ્યું—“આપણે પાછા આવતા રહેવું ને પાછા બીજે દહાડે ત્યાં જ જવું કે કેમ ?”

નવલક્ષ્મીને શું જવાબ આપવો તે સુઝ્યું નહિ, તથાપિ એ બોલ્યો—“તમે એમ શું કામ માનો છો કે મહારાજ નહિ મળે ? હમણાં જ આ મહાપુરુષ કહેતા હતા કે આપણે આવ્યા છઇએ તેની એને ખબર પડેલી હોવી જ જોઇએ. એટલે આપણને મળ્યા પાખી રહેશે નહિ.”

“એમને ખબર પડેલી હોવી જોઇએ એ વાત તો હું પણ સ્વીકારું છું”—મમતારામે કહ્યું—“પણ એમ કારણ કે એમની ઇચ્છા આપણને મળવાની નથી તો પછી આપણે એમને કેમ ખોળી કહાડવા ?”

“એમની ઇચ્છા નહિ હોય તો તો આપણો ને એનો ભેટો જ થશે નહિ”—મહાપુરુષે જવાબ આપ્યો—“ને ત્યારે તો આપણું અહીં સુધી આવવું પણ નિરર્થક થાય છે.”

“આપણે જે સંજોગોમાં નીકળ્યા હતા તેમાં”—મમતારામે હંડે પેટે જવાબ આપ્યો—“હજી સુધી કંઈ ફેર પડ્યો નથી. એમની મરજી હતી કે નહિ—બધકે નહોતી જ—ને આપણે અહીં આવ્યા છઇએ. હવે એવા સંજોગો છે છતાં એમને ખોળી કહાડવા જરૂરનું છે. એમની મરજી હોય કે નહિ, બધકે નહિ હોય છતાં, એમને મળવું એ આપણું કામ આપણે મુંબમથી નીકળ્યા ત્યારે હતું ને હજીએ છે.”

થોડીવાર વિચાર કરી મમતારામ પાછો બોલ્યો—

“તમારી બેની યોજના તો અમલમાં ન મેલી શકાય એવી છે. હવે તમે મારી વાત સાંભળશો. એક નિશ્ચયાત્મક વાતને પાછળ મેલી તમે ઉઠાંગો બાંધ્યા તેથી કરીને તમારી યોજના નિરર્થક જેવી થઈ પડી છે. પણ હું તો નિશ્ચયાત્મક વાતને અવલંબીને મારી વાત કહેવા માગું છું. એ નિશ્ચયાત્મક વાત તો એ છે કે કેશવલાલ મહારાજની આત્મથી અહીં આવવા નીકળી ચુક્યો માટે આપણે પણ નીકળ્યા. હવે આપણાથી છ દિવસ પહેલાં એ અહીં આવેલો છે. તો પ્રથમ આપણે જાણવું જોઇએ કે કેશવલાલ ક્યાં છે, અને મહારાજે એને સિદ્ધિ તો આપી દીધી નથી. તે જાણ્યા વગર આપણે આમ કરવું ને તેમ કરવું એવા મનસુખા બાંધવા દેખીતા નકામા છે.”

હા, એ વાત જાણવી પ્રથમ અમત્યની છે”—નવલક્ષ્મીએ કહ્યું.

“ભાઈ, હું અહીં ગઈ કાલે સાંજે જ આવ્યો”—મહાપુરુષે કહ્યું—“ને ફરતો ફરતો આજે સવારે આ નવલક્ષ્મી કહે છે તે ધર્મશાળા તરફ જઈ ચહાઓ. ત્યાં જો જણાવે ત્યાં ને મને તરત જાણું કે તે જ કેશવલાલ અને તેની બેરી હોવી

જોઈએ, પણ મને કંઈ તેઓને મળવા કરવાનું કામ નહોતું તેથી હું તેઓને મળ્યો ક્યો નહીં.

“રંગ છે મહાપુરુષ, તમને રંગ છે”—મમતારામ હરખાતો બોલ્યો—
“તમારી વાત સાંભળી મારા મનનો એક મહોટો ઉમારો જતો રહ્યો છે. પણ જોયું, આપણે એક નિશ્ચયાત્મક વાતને અવલંબીને ચાલ્યા તો બીજી નિશ્ચયાત્મક વાત આપણને હાથ લાગી, કે હજી સુધી કેશવલાલને સિદ્ધિ મળી નથી. કેમકે જો મળી હોય તો એણે અંબઈ તરફનું સુકાન ક્યારનુંએ ફેરવી દીધું હોત. પણ રહ્યો”—મમતારામ વધારે બાર સુકીને આગ્રહપૂર્વક કહેવા લાગ્યો—“હજી પણ આપણે કોઈ પણ રીતે એકાદ દહ નિશ્ચયપર આવીએ તે પહેલાં, આટલા આટલા દહાડા થયા કેશવલાલ ધર્મશાળામાં કેમ પડી રહ્યો છે, હજી એ શું થવાની કે બનવાની વાત જોયા કરે છે, તે વિષે જો કંઈ ખાતમી મળે, તો આપણે જો દહ નિશ્ચયપર આવશું તેની ગાંઠ વધારે મજબુત બંધાશે. મને કે નવલજ્ઞાને જો એ જોય તો એને વહેમ આવે, ને અમને પુછવા કરવાથી એનો વહેમ વધારે મજબુત થાય; માટે અમારે તો દૂર જ રહેવું સારું છે. પણ આ મહાપુરુષને એ ઓળખતો નથી. માટે મહાપુરુષ, કાલે સવારના ઉઠીને તમારે ધર્મશાળા તરફ ફરી ફેરો ખાવો ને બનતી હોંશીઆરીથી કેશવલાલ સંબંધે જેટલી વધારે ખાતમી મળે તેટલી મેળવવી, કે આપણે એક દહ નિશ્ચયપર આવીએ. તે પહેલાં આપણાથી કંઈ થઈ શકે એમ નથી.”

મહાપુરુષે કેશવલાલની ખાતમી મેળવવાનું બીકું બહુ ખુશીથી ઝડપું ને પ્હો ફાટતાં એ જ કામ લઈ બેસવાની પોતાની તત્પરતા જણાવી. એ પ્રમાણે એ ત્રણે જણની કાઉન્સિલ બરખાસ્ત થઈ. તેઓ એક નિશ્ચયપર આવ્યા તેથી તેઓ હવે નીરાંત રાખી સુઈ ગયા. થાક્યા પાક્યા હોવાથી તેઓને ઝટ ઉંઘ આવી ગઈ.

બીજે દહાડે નવ વાગે આવીને મહાપુરુષે હરખાતને તેઓને કહ્યું, કે મમતારામની સુક્રિત આબાદ રૂળી ને મને ધણી ધણી ખાતમી મળી છે, તે સાંભળો. મેં તો પ્રથમ ત્યાં જઈને એવો જ વેષ બજવ્યો કે જણે, ધવલગિરિની જત્રા કરવાને હું પેહેલીવાર આવ્યો હોઉંની ને તરતનો મુસાફરી કરતાં થાક્યો પાક્યો પડાવ નાંખવાની જગો શોધતો હોઉંની, તેમ તેઓ આગળ સીકું સામાન માગ્યું ને એ ધર્મશાળામાં એક ઠેકાણે મને રસોઈ કરવા દેવાનું જણાવ્યું.

બંને જણાં મારી સાથે બહુ સલુકામ્પી વસ્ત્રાં. પેલી બાઈએ મને પોતાના પોટલાંઓ છોડી પુરતું સીકું આપ્યું ને કેશવલાલે રીતસર મને કહ્યું કે એ ધર્મશાળા એક નહાની સરખી ઉપાડી ચોરડી છે, માટે બંને તો બીજે ઠેકાણે હું

પડાવ નાંખીશ તો મને ઠીક પડશે. મારે કંઈ ત્યાં ઉતરવું તો નહોતું તેથી તેમ કરવા મેં ખુશી દેખાડી, પણ થાકેલો પાકેલો આવેલો છું માટે થોડીવાર રહીને આસુદો થઈ, બીજે ઠેકાણે જઈ રસોઈ કરીશ એમ જણાવ્યું. એમ કરવામાં મારી મતલબ તેઓની પાસે બનતાં સુધી વધારે વાર રહીને, આડાં તેડાં ગમ્યાં મારી, તેઓનો ગળ કહાડી લેવાની હતી.

હું એક જગોએ દાતણ કરવાનો ઢોંગ લઈ બેઠો હતો, તેવામાં પેલી બાઈએ એના ધણીને પુછ્યું, કે મહારાજ કહેતા હતા કે આજે રાતના અમત્કાર થશે પણ આપણે સ્વસ્થ રહેવું, તેનું આ પગરણુ તો નથી કે? તેના ધણીએ હા કે ના કંઈ કહી નહિ, પણ વિચાર કરતો ચુપ બેસી રહ્યો. મને એથી વધારે બાતમી તેઓ પાસથી મળી નહિ. જો કે તેઓ મારી એડે સારી રીતે વરતતાં હતાં, તથાપિ તેઓ ઝાઝી વાતે વળગ્યાં જ નહિ. મેં જો આડું અવળું પુછ્યું તેનો જવાબ જોઈએ તેવા ખુલાસાથી તેઓએ મને આપ્યો નહિ. તેઓને વહેમ ન પડે માટે સીધું સામાન લઈ હું સાંધી જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો, તે દલામાં તેઓનું કામ કરવાને એક બાઈ સાં આવી. તેને પેલી બાઈએ ગામમાં શાક લેવાને મોકલી, ને બનાવાસે તેનાથી બોલાઈ ગયું કે તને રાજ રાજ ગામમાં જવાના ફેરા ન પડે માટે બે ત્રણ દહાડાનું શાક સામઠું લેતી આવજો. પેલી બાઈ સાથે જ, અળસ્યો હોવાથી મેં જવાનું કહ્યું ને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. એ બાઈની જોડે વાતચીત કરવાથી જણાયું કે કોઈ સાધુ તેઓને બે ત્રણવાર આજ દિન સુધી મળી ગયો હશે. બોલે, આ કંઈ મને જોવો તેવો પત્તો મળ્યો ગણાય. જો કે તેઓ ઝાઝું બોલ્યાં નહિ, પણ તમામ બાતમી આપણને એક લેખે મળી છે એમ કહું તો ચાલે.”

મહાપુરુષની હકીકતમાં ત્રણ વાત મુદ્દાની હતી. એક તો એ કે શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજ તેઓને રાજ રાજ મળતા હતા. બીજી એ કે કેશવલાલ હજી બે ત્રણ દિવસ ધર્મશાળામાં જ રહેવાનો હતો. પણ સૌથી અગત્યની વાત તો એ હતી કે મહારાજ તેઓને કહી રાખ્યું હતું, કે આજે અમત્કાર બનશે માટે તેઓએ સ્વસ્થ બેસી રહેવું. તેનો અર્થ ત્રણે જણાએ એવો જ કાઢ્યો કે આજે રાતના આવેલા શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજ કેશવલાલને સિદ્ધિ આપશે. તેવો અર્થ ઉઠતો હતો તેથી મહાપુરુષ હરખાતો હરખાતો પાછો ફર્યો હતો. તેનો બીજો અર્થ ઉઠી શકે એવો કાઢને ખ્યાલ સુદાં આવ્યો નહિ.

અમતારામે તે ઉપરથી બહુ બહુ વિચાર કરી, દોડી તેટલી નજર દોડાવી, પોતાનું ચોગઠું બહુ કરી દીધું. ‘એક પંથ દો કાબ’ કરવાની એણે સુકિત રચી ને મહાપુરુષને અને નવલજ્ઞાને તદ્દનુસાર સમજાવવા લાગ્યો.

“ જુઓ નવલશા, આજે રાતના, નક્કી ક્યારે તે તો કંઈ જણાતું નથી પણ મમેત્યારે તો પણ આજે રાતના, શ્રીઆનંદચિરિ મહારાજ ધર્મશાળામાં આવીને કેશવલાલને સિદ્ધિઓ અને પેલું જરૂર અવેરાત આપી દેશે. તે વખતે તમે ત્યાં હો અને અમે તમારી મદદમાં ત્યાં હોઈએ તો વધારે સાઈ. તેના કરતાંએ, અથવા સૌથી સાઈ તો મને એમ લાગે છે, કે આપણે કંઈ એવી તદ્દખીર રચવી જોઈએ, કે આપણે ત્યાં નહિ પણ કેશવલાલ જ અહીં આગળ હોય તેમ થાય, તો મહારાજને સિદ્ધિ આપવા સાર નક્કી અહીં જ આવવું પડે. કેશવલાલ અહીં હોય તો તે આપણો દયાળો દુખી શકે ને થોડો ધણોએ વશવર્તી રહે એટલું જ નહિ, પણ મહારાજ પણ અહીં આવેલા હોય તો તેની વાત જુદી એટલી જુદી જણાવી. ખરૂં છે કે મહારાજ ઉપર આપણે ઝાઝો કાણુ ધરાવી શકશું નહિ. માટે જ્યારે આજે રાતના કેશવલાલને સિદ્ધિ મળવાની છે એ મુદ્દાની વાત આપણને લાધી છે, તો કેશવલાલને ગમે તેમ કરી અહીં ધસડી લાવવાને આપણે બને તેટલું કરવું જોઈએ. બહુ બહુ વિચાર કરી હુંએવા નિશ્ચયપર આવ્યો છું કે મહાપુરૂષે આ હનુમાનના દેહેરામાં જ બેસી રહેવું, ને આજે સાંજ પડતી વખતે તમારે ને મારે કેશવલાલની ધર્મશાળામાં જવું. હું તો બહાર સંતાર્ધ રહીશ. પણ તમારે નિડર રીતે કેશવલાલની પાસે જઈને કહેવું કે શ્રીમહારાજનો બોલાવ્યો હું પણ અહીં આવ્યો છું, ને તેમની જ આજ્ઞાથી સાથે મમતારામને લેતો આવ્યો છું. પણ તમારે એવો ઢોંગ કરવો ને કેશવલાલને જણાવવું કે ધર્મશાળા સુધી આવતાં, રસ્તામાં જે ગાડામાં બેસી અમે આવતા હતા તે લાંગી ગયું, ને મમતારામ ઉપરથી ગાડાનું પૈડું ફરી ગયું છે તેથી હું ત્યાં જ બેભાન થઈ પડેલો છું. માટે મારી સારવાર કરવાને કેશવલાલને તમારી સાથે લઈ આવવાને તમે વિનવજો. તમને પણ મહારાજે બોલાવ્યા છે એવી વાત તમારે મોઢે સાંભળી એ ચમકશે, ને હું તમારી સાથે આવેલો છું તે સાંભળીને તો એ વધારે ચમકશે. પણ ગાડાના પૈડામાં મારા હાથ પગ કચડાઈ જવાથી મારી સ્થિતિ બહુ દયામણી થઈ પડી છે, ને મારી સારવાર કરવાની પુરેપુરી જરૂર છે એવું જ્યારે કેશવલાલ સાંભળશે, ત્યારે મારી ખાતરી છે કે તમારી વાત જોઈતી જ માનશે; ને તમે બહુ વિનવશો તો તમારી સાથે મારી મદદે આવવાને કદાચને એ ના નહિ પાડે. એની બી કદાચને ના હા કરે ને કેશવલાલને નહિ નીકળવાને સમજવે પણ આપણે તેથી કંઈ બહીવાતું નથી, કેમકે કેશવલાલ વાણીઆબાઈ પેઠે યૈરીવસુ નથી જ. વળી તમે મને કહેતા હતા કે મહારાજે તમને દરેકને ધર્મની વહારે હમેશાં ધાવાની આજ્ઞા કરી રાખેલી છે, એટલે કેશવલાલ એની યૈરી ના કહેશે તો પણ તમારી સાથે આવવાને નીકળશે જ નીકળશે. તમારે એને આ દેહેરામાં લઈ આવવો. આપણે

એને અહીં આગળથી જોર જુલમ કરીને પણ બહાર જવા દેવા નહિ. હું ધાંડું છું કે તે સાર તમે ને મહાપુરુષ બને જણા પુરતા છો. કેશવલાલની જોડે તમે ખીજી બધી વાતે સહુકાષ્ઠી ચાલજો. માત્ર એને દેહેરાની બહાર જવા દેતા નહિ. અલખત, એને શક પડશે, ને તમને પુછે કરે તો તમારે કહી દેવું કે મહારાજ એને (કેશવલાલને) સિદ્ધિ આપવાને આવવાના છે તે વખતે તમે પણ સાથે હો તે સાર આ યુક્તિ સ્વીકૃત છે. ખીજી કોઈ રીતે એને હેરાન કરવાની મતલબ નથી એમ કહેજો. મારે માટે પુછે તો તમે હસી પડજો ને કહેજો કે એ તો એને આ દેહેરા આગળ લઈ આવવાને ખોડું ધર્તીંગ ઉછુંડીધું હતું. તમારી સાથે તો મમતારામ નહિ પણ આ શબ્દ (મહાપુરુષ) આવેલો છે. એમ કહેજો. મારી ખાતરી છે કે તમારા એવા ખુલાસા પછી કેશવલાલ કંઈક ટહાડો પડશે, ને દેહેરામાંથી ભાગી જવાને મસ્તી તોફાન કરશે નહિ. પણ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે દેવાધીન થઈને શ્વાંત થશે.”

“તમે કેશવલાલને અહીં લાવવાને ધર્મશાળામાંથી નીકળશો ત્યાં સુધી તો હું છુપાતો ને છુપાતો જ રહીશ. પણ તમારા ગયા પછી હું ધર્મશાળાનું નાકું ઘેરીને મહારાજની વાટ જોતો ખોટી થઈશ. મહારાજ આવશે તેને હું ઓળખું છું તો ખરો, એટલે એમની જોડે વાતચીત કરવામાં મને અઘર્યું પડવાની નથી. હું તો સહેજ રીતે જણાવીશ કે હમણાં નવલશાને અને કેશવલાલને અહીંથી જતાં મેં જોયા હતા. મહારાજ કેશવલાલનો પત્તો મેળવવાને ખાએશ દેખાડશે એટલે હું પણ મહારાજની સાથે, તેને શોધવાને મદદ કરવામાં સાથે થઈ જઈશ ને મહારાજને મોડા વહેલા અહીં જ લાવી મુકીશ. અહીં આગળ આવ્યા પછી આપણે ત્રણે જણા મહારાજને હાથે પગે લાગી, થોડું ધણું જ ધર્તીંગ કીધું તે માટે તેની ક્ષમા માગશું. હું અને મહાપુરુષ તમારે માટે મહારાજની આજીજી કરશું, કે તમે પણ સ્વાધુદાસના વંશના છો, આટલી આટલી મહેનત કરી અહીં આવ્યા છો, તો એક બે સિદ્ધિ અને થોડું એક જરૂર ઝવેરાત નવલશાને પણ આપવું જોઈએ. મારી ખાતરી છે કે મહારાજનું દીલ પીગળશે ને તમારા નસીબમાં હશે તેટલું તમને મળશે જ મળશે. ખોલો, માંડે યોગદું પસંદ કરવા જેવું છે કેની ? એ પ્રમાણે અમલ કરવા જતાં કોઈ ઠેકાણે કંઈ ખામિ તો નહીં આવે કેની” — મમતારામે હરખાઈને પુછ્યું.

મમતારામ તને ધન્ય છે ! તે અઘરું તો ઠીક દોડાવી ને તારી બુદ્ધિ પ્રમાણે યોગદું તો ઠીક ઉછુંડી કીધું હો કે ! ધર્મશાળામાંથી તારી યુક્તિ પ્રમાણે કેશવલાલનું કાશળ પતે અને મહારાજ આવી પહોંચે તે પહેલાં બુલાવ્ય વહુને પણ તે પળવવી ધારી; ને તેમ કરીને કાળી, અલંગા, ધનકાર ડોસી, તેમ જ કેશવલાલ, વિહારી-લાલ વગેરે ઉપરનું તારું અનાદિ વેર વાળી દેવાનું પણ ધારું ખરું ! તે જ સાંડે તે

મહાપુરુષને અને નવલક્ષ્મીને એવા કામે વળગાડવા ધાર્યા, કે નવલક્ષ્મીને સિદ્ધિ મળે તે કામમાં તું તેને મદદગાર થઈ પડે, પણ તારા પોતાના કામમાં, તેઓ આડા આવી શકે નહિ, અથવા તારો ખરો ભેદ કે અંદરનો આશય તેઓ જાણી શકે નહિ ! તેઓ બંને જણા તારી આવી યુક્તિ જોઈને તારાથી બોળવાયા ! છતાં જેમ ધનવન્તરિ જેવા એક મહોટામાં મહોટા વૈદ્યરાજે મોતથી બચવાને પોતાના જેવા આખા આકારનાં દશ પુતળાં બનાવ્યાં કે એમાંથી ખરો વૈદ્યરાજ કોણ તેની ખબર જમને સુઢાં પડે નહિ; પણ એક જરાકમાં જુલ થઈ ગઈ ને આખરે મોતને સ્વાધીન વૈદ્યરાજને થયું પણ, તે પ્રમાણે તારે તો હાર નહિ ખાવી પડે કે ! શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજના અતુલ પ્રભાવ કે પ્રતાપને તે તારી ગણતીમાં લીધો જ નથી ! તારી પેઠે જો એ સંસારી હોત, ને કેવળ મનોબળમાં જ કુશળ હોત, તો કદાચ તે તું ફાવત ખરો. પણ આ તો સમર્થ યોગી છે. એક અળશીઆ પેઠે તારી ગતિ પૃથ્વીપર પુરી પાધરી નથી, ને ઉચે આકાશમાં ઉડતા પક્ષીરાજ ગરડને તું હંફાવવાને ફાંકો રાખે છે ? તારા જેવા હજારો કુશળ જનોના મનના આશયો, ઉઠે તેની પહેલાં, ચોખ્ખાનો દાણો મસળે તેટલી વારમાં, જાણી શકે એવા એ છે. તેને છેતરવામાં શું તું ફતેહ-મંદ નીવડીશ ને બીચારી અનાથ અબળાની શું તું આ નિર્જનરચ્ચાન જાણી લાજ હુડીશ. રે મુઠ, તું પોતાને જ કેટલો જુલાવો ખવડાવે છે ને આટલું બધું કરીને પણ તું એવો ફાંકો રાખે છે, કે તું શ્રી આનંદગિરિ મહારાજને એવું અદ્વૃપદ સમજાવી દઈશ, કે તારા સમજાવ્યાથી એ મહારાજ સિદ્ધિમાંથી અને ઝવેરાત-માંથી નવલક્ષ્મીને ભાગ આપશે ! તારી ગણતરી શું એકડા વગરના મીંડા જેવી નથી કે કેવળ સ્થારીરિક બળ અને મનોબળને જ તું શ્રેષ્ઠ ગણે છે ? આધ્યાત્મિક બળના પ્રભાવને તો તું કશા લેખામાં જ ગણતો નથી ! પણ રે મુઠ, તને શું ખબર નથી કે એ આધ્યાત્મિક બળ કે યોગપ્રભાવ વડે જ માણસનું સ્થારીરિક બળ અને મનોબળ ચેતાયમાન થયું છે ?”

પ્રકરણ ૭૮ મું

નિવૃત્તિનો આનંદ

वत् स्वादाद् भिरसा मबन्ति विषया क्लेशोक्त्य राज्यावयः (भर्तृहरि)

પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે મમતારામ, ગુલાબવહુ ને કેશવ-લાક્ષ્મીને પોતાના સપાટામાં લેવાને, અને શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજ પાસથી નવલક્ષ્મી સાર સિદ્ધિમાં ભાગ પડાવવાને, બહુ અછલ દોડાવી હતું. રચતો હતો ને નવ-

લક્ષાને અને મહાપુરૂષને બહુયુક્તિ પુરઃસર પોતાના કામમાં મદદગાર થઈ પડે તે સારૂ તેઓને સમજવતો હતો, ને તાલીમ આપતો હતો ત્યારે, પોતાના સપાટામાં લેવા ધારેલાં પેલાં બે નિર્દોષ જણાં તો ધર્મજ્ઞાણમાં પોતાનો કાળ શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજ ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખી ધણા સ્વસ્થ ચિત્તે રહીને પુર નિરાંતમાં ગુજરતાં હતાં.

મહારાજની આજ્ઞાનુસાર ધવલગિરિ આવે તેઓને પાંચ દિવસ થયા હતા. શ્રીઆનંદગિરિ તેઓને ઘણું ખર્ચ રોજ મળતા. પરંતુ આટલા બધા દહાડામાં એણે તેઓની આગળ સિદ્ધિ સંબંધે કશી વાત છેડી નહિ. તેઓને શા સારૂ બોલાવ્યાં છે તે સુદ્ધાં પણ એને જણાવ્યું નહિ. બંને જણાં એવાં વિચક્ષણ હતાં કે તેઓએ તે સંબંધે મહારાજને કશું પુછ્યું સુદ્ધાંએ નહિ. શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજ આવીને તેઓની જોડે આડી તેડી વાતો કરતા. પોતાના દીકેલા દાખલા દલીલા આપીને, અનુભવના વિચારો દર્શાવી, સંસારની મોહિની તેઓને એછી ને એછી થતી જાય, ને તેઓનું મન શાંત અને સ્વારામમાં જ મમ થાય તેવી વેતરણ કરતા. આવા શિક્ષણથી કરીને, તેઓના પરસ્પરના પ્રેમથી જે આનંદ જન્મતો હતો તેના કરતાં, ઉચ્ચતર અને અનિર્વર્ણનીય આનંદ આત્માના સાક્ષાત્કારથી અનુભવી શકાય ખરો, એવો આભાસ દંપતીના મનમાં ખડો થવા લાગ્યો. તેથી કરીને દિન પ્રતિદિન વધારે સ્વસ્થ ચિત્તે, અને દિન પ્રતિદિન વધતા જતા ઉમંગ અને હૌસથી, તેઓ શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજની આવવાની વાટ જોતાં બેસતાં, જણે કે તેઓના જન્મ્યાનું સાર્થક શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજને રોજ મળવામાં આવી જતું હોયની ! તેઓએ હવે પછી, કે આવતી કાલે, કે પછીની ધડીએ શું કરવું તેની શીકર કે વિચાર રાખ્યો નહિ. પણ એક બીજાના સમાગમમાં, જો તેઓ વચ્ચે પ્રેમની સીમા પહોંચવી બાકી રહી હોય તો-વધતા જતા પ્રેમથી, શાંત આનંદમાં તેઓ પોતાનો કાળ બચીત કરવા લાગ્યાં.

જે દહાડે મહાપુરૂષ તેઓને મળવાને આવ્યો તેને આગલે દહાડે શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજે ગુલાબવહુની આગળ સિદ્ધિ સંબંધે કંઈ વાત કરવી હોય તો હવે કંઈ બાધ આવવાનો નથી એમ કેશવલાલને જણાવ્યું. જતાં જતાં કહેતા ગયા કે આવતી કાલે ચમત્કાર બનવાનો છે માટે તેઓએ સ્વસ્થ રહેવું.

તે જ રાતના કેશવલાલે શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજનો વાલકેથરની ઉજાણીને દહાડે કેમ અને કેવી રીતે ભેટો થયો ત્યાંથી માંડીને, તે ધવલગિરિ બંને જણ આભ્યાં ત્યાં સુધીનું બધું વૃત્તાંત નિવેદન કરી, વાત કરવામાં મોડી રાત વીતી ગઈ તેથી એક બીજાને ખુલાસો કરી વગર તેઓ સુષ ગયાં. બીજે દિવસે તો મહાપુરૂષ ત્યાં પહોં દાટ્યા પછી તરત જ આવી લાગ્યો, ને તે પછી કામકાજ કરનારી પેલી બાઈ આવી. તેની જોડે મહાપુરૂષ આવ્યો ગયો. તે પછી દંપતી પોતાના નિત્યના

કામમાં લાગ્યાં. ગુલાબવહુ રસોઇની તૈયારી કરવા લાગી. જમી કરીને પરવાયા પછી હજી પેલી બાઈ વાસણ કુસણ માંજતી હતી, તેથી દંપતી ચોપટ રમવા બેઠાં. પોભારની એક બાજુ તેઓ રમી રહ્યાં. બપોરના બે ત્રણ વાગે પેલી બાઈ તમામ કામ કરીને પરવારીને તે દહાડા માટે રબ લાઇને ગઈ. તેના ગયા પછી ગઈ રાતથી બાકી રહેલો સિદ્ધિના ખુલાસાનો પ્રસંગ નીકળ્યો. ગુલાબવહુને બોલતું સાંભળીને કેશવલાલે વિરમય પામીને તેને પુછ્યું—

“ત્યારે શું તને સિદ્ધિની વાતની પ્રથમથી જ બધી ખબર હતી?”

“બધી ખબર હતી એમ તો કેમ કહેવાય”—ગુલાબવહુએ જવાબ આપ્યો—

“પણ સિદ્ધિની જે વાત તમે મને કહી તે વાત, આપણે અહીં આવવા નીકળ્યાં તેની થોડા દિવસ અગાઉ, બાલાએ મને ઘણી ખરી કહી હતી. તેની પૂર્વે પણ આપણે ત્યાં જે દિવસે શ્રીઆનંદગિરિ પધાર્યાં તે દિવસે, તમારી અને દુલારામ ભાઈજી વચ્ચે જે કચપચાટ થયો તેના થોડા શબ્દો મારે કાને પડ્યા હતા. વળી નવલશા દીએરજી મહારાજને મળવા સાર સાંજના આવ્યા, ત્યારે તે એટલા મહોટેથી બોલતા હતા કે પાવડી અને સિદ્ધિ સંબંધે તેનું કહેવું મને કર્ણગોચર થયું. ત્યારથી મારા દીલમાં એ વિચારની પરંપરા એની મેળે બંધાવા લાગી; ને બાલાએ વાત કહી તે દિવસે મને અચંબો અને નહિ અચંબો બંને સાથે લાગવા માંડ્યા.”

“છતાં તો તો મારી જોડે એવું જ વર્તન રાખ્યું”—કેશવલાલે વિરમે પામીને પુછ્યું—“કે જાણે તું તો કશું જાણતી જ ન હોયતી! અને હું એટલે સુધી ભુલાવામાં રહ્યો કે ગઈ રાતે તારી આગળ વાત કરતાં, હું તો એવું જ અભિમાન ધરતો હતો કે જાણે સિદ્ધિની વાત તો હું જ તને પ્રથમ કહેતો હોઈતી!”

“દુલારામ ભાઈજી આગળ”—ગુલાબવહુ બોલી—“તમે ને મહારાજ પણ ખાનગી વાત કરતા હો એવા ઝીણે ધાંટે વાત કરતા હતા તેથી, અને નવલશા દીએરજીને તમે મહોટેથી વાત કરતા વાર્યાં, એટલે મને એમ લાગ્યું કે તમે મારી આગળ કાંઈ વાત સકારણે કહેવાને ખુશી નથી. તેથી મેં તમને તત્સંબંધે કંઈ પુછવા કરવાની જરૂર ધારી નહિ. પરંતુ જ્યારે બાલાએ મારી આગળ વાત કહી દીધી ત્યારે, તમારો ધણો ખરો બેદ મારા જાણવામાં આવી ગયો ખરો. પણ તમારું વલણ તે સંબંધે મારી આગળ કંઈ પણ વાત નહિ કરવાનું. પ્રથમથી જ હું જોતી હતી, તેથી મેં તો મૌન જ ધારી રાખવું ઉત્તમ દીધું. જો કે બાલાએ મને બહુએ વિનવી કે તમને પુછી કરીને વાતનો સાર હું એને આપું.”

“ત્યારે શું, આ કલિયુગમાં આવી આવી સિદ્ધિએ મળી શકે છે એમાં તને કશી નવાઈ લાગી જ નહિ.”

“નવાઈ નહિ લાગી એમ તો નહિ. પણ કલિયુગમાં સિદ્ધિ મળવામાં મને કંઈ અસંભવિતપણું દેખાયું નહિ, અને મેં તે જ પ્રમાણે આલાને પણ કહ્યું હતું.”

“તારી વાતમાં હજી એક અચંચાનો તો નીકાલ આવ્યો નથી તે પહેલાં, મને વધારે અચંચો થાય છે, કે આલાએ આ બધી વાત ક્યાંથી જાણી. શું નિર્મલદાસે મહારાજની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને એને બધું કહી દીધું.”

“ના ના તેમ નથી. મારા જાણવામાં બધું આવ્યું છે. પણ આપણી વચ્ચે હમણાં ચાલેલી કથાના તોરમાં તે વિષયનો ખુલાસો કરવાનો મને અવકાશ આવ્યો નહિ. તમે પેલા રવિમર્દન મહારાજને તો ઓળખતા હશે!”—કેશવલાલે હા પાડી ને ગુલાબવહુ બોલી—“એ રવિમર્દન મહારાજ ઉપર દુલારામ ભાઈજીને અપૂર્વ આસ્થા છે. તેથી ભાઈજીને સિદ્ધિ મળવામાં એ મહારાજ સહાયકારી થઈ પડે એવા હેતુથી, રાત્રી ભાભીજી દ્વારા ભાઈજીએ મહારાજ આગળ વાતની પહેલ કીધી. તેના પરિણામમાં અમારાં બધાંના જાણવામાં એ વિષય ક્યારનો આવી ગયો છે.”

“શું ત્યારે તું અને આલા સિવાય બીજાઓ પણ આ વિષય જાણે છે?”—કેશવલાલે વધારે વિસ્મય પામીને પુછ્યું.

“હાજ તો”—ગુલાબવહુએ હસીને કહ્યું—“મેં જાણ્યું તે પહેલાં આલાએ અલંગા અને કીકી બહેન આગળ બધું કહી દીધું હતું; ને હવે તો મહામતિ ને ધનકેાર માસીજી પણ જાણતાં થયાં હશે.”

“ઐરાંની આગળ વગર સમજે વાત કરવાનું જોયું કેવું પરિણામ આવ્યું તે”—કેશવલાલ બોલ્યો—“મારા વિચાર પ્રમાણે દુલારામે આ પ્રમાણે રાત્રી-ભાભીને બધું કહી દેવામાં વિના કારણે સિદ્ધિ મેળવવાની સરતની બહાર પોતાને મેલ્યો છે. આવો પુરેપુરો વાણીઓ થઈને એને એ શું સુઝ્યું”—કેશવલાલ દુલારામની દયા ખાતો બોલ્યો.

“સ્વામિન, પોતાની બી આગળ વાત નહિ કરવાની મહારાજને શું જબરી આડ મુકી છે?”

“સ્ત્રીની આગળ કે ગમે તેની આગળ વાત નહિ કરવાની મહારાજની પુરે-પુરી ચેતવણી હતી. તેમાં જાણે મહારાજને અગમચેતા થયા હોયની, તેમ એમણે અમને સર્વને સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું હતું કે સ્ત્રીની આગળ કોઈ પ્રસંગે વાત નહિ થઈ જાય તે પર ધ્યાન રાખજો; કારણ કે આખરે તમે વાણીઆ ભાઈ છો. બન્યું પણ તેમ જ કે દુલારામે દુલા થઈને સધળું કહી દીધું!”

“ત્યારે તો એકલા દુલારામ ભાઈજીએ નહિ પણ નિર્મલદાસ દીએરજીએ પણ બુલ કીધી જણાય છે.”

“કેમ વાર, નિર્મલદાસે શું કીધું?”—કેશવલાલે અધીરા પડીને પુછ્યું.

“બાલાએ દીએરજી જેડે રહાડ લઈને બેઠી તે આખરે એ ખીચારાને કહેવું પશ્ય કે સિદ્ધિની વાત ખરી છે. પણ બાલાએ મને જે હકીકત જણાવી છે તે જોતાં એ દીએરજીને ઝાઝો વાંક હું જોતી નથી.”

“ઝાઝો વાંક કે થોડો વાંક?”—કેશવલાલે કહ્યું—“પણ મહારાજની આજ્ઞાનું તો અતિક્રમણ થયું કેની?”

“એક લેખે એ સરત તો નજવી જેવી જણાય છે.”

“એ સરતને નજવી ગણવામાં તું ભુલ કરે છે.”—કેશવલાલ બોલ્યો—
“અમે ચારમાંથી બે જણા તે પાળી શક્યા નહિ, તે જોતાં તો તેને બહુ કપરી ગણવી જોઈએ. મહારાજની તે સંબંધે એટલી ખંત હતી કે હું વાલકેશ્વરથી જ્યારે તે દહાડે એમને આપણે ઘેર તેડી લાવ્યો, ત્યારે રસ્તામાં પણ મહારાજે મને પુનઃ ચેતવણી આપી મેલી! તે જોતાં તે નજવી કેમ ગણાય?”

“ત્યારે એવી સરત મેલવાનો એમનો શો હેતુ હશે.”

“તે તો આપણથી કેમ જાણી શકાય વાર. પણ તું જોતી નથી કે મહારાજનું બધું આચરણ લોકાત્તર છે. આપણને અહીં સુધી બોલાવ્યાં ને આપણી જોડે આપણે એમના પોતાના હોષ્ટ્તે તેવું વર્તન રાખ્યું ને હજીએ છે. તથાપિ છેક ગઈ કાલ સુધી આપણી આગળ એ સિદ્ધિ વિષે એક શબ્દ પણ બોલવાની એમણે જરૂર ધારી નહોતી! વળી ગઈ કાલે જતાં જતાં એ કેવી વિલક્ષણ રીતે કહેતા ગયા, કે આવતી કાલે ચમત્કાર બનવાનો છે માટે તમે સ્વસ્થ રહેજો. એમના કલા વગર પણ મને એમનાપર એટલી બધી આસ્થા જમી છે કે હું તો આવા નિર્જન સ્થાનમાં પણ નિર્ભય જ છું.”

“મને પણ ગઈ કાલ સુધી કશી ખેડીક લાગતી નહોતી. પણ આજે સવારના પેલો સાધુ આવ્યો ત્યારથી, કાણ જાણે મારા મનમાં એવો જ વિચાર ચાલ્યા કરે છે, કે જાણે એ ચમત્કારનું પગરણ ત્યાં જ મંડાયું હોયની! પણ આટલો બધો પવન એકદમ કેમ વાવા લાગ્યો છે. તમે જરા પશ્ચિમ દિશા તરફ તો નજર કરીને જુઓ!”—શુભાબલુ તે તરફ નજર કરતી બોલી—“આખું આકાશ જાણે કંઈ મહોત્તું તોફાન ઉઠવાનું હોયની, તેમ કેવું કાળાં અક્ષોથી છવાઈ ગયું છે!”

“હમણાં વૈશાખ મહીનાના પ્રમાણમાં પણ કંઈ જોવા તેવો તાપ પડતો નથી. તેમાં છેલ્લા બે દહાડાએ તો અવધિ કરી નાંખી છે. તેથી હવાની શીતોષ્ણતા સમાન કરવાને તોફાન થાયે ખરૂં. વળી અહીંઆ તો ધવલગિરિના શિખરોનો પ્રદેશ છે, એટલે તોફાન થવાનો વધારે સંભવ છે. પરંતુ તેમાં આપણે શું ખેડીવાનું છે?”

મહારાજનાં આનંદદાયી વચનોથી આપણા અંતઃકરણમાં જે સ્વાસ્થ્ય પથરાઈ રહ્યું છે તેમાં, કે આપણા પ્રેમમાં, એનાથી શો બાધ આવવાનો છે કે તું આમ અમ-કતી આંખે આકાશ સામું જોઈ જ રહી છે !”

“તમે કહો છો તેમ થોડા વખતમાં જખર્ તોફાન થશે ખરું” —ગુલાબવહુ વાદળાંઓથી આકાશને વધારે ને વધારે ઘેરાતું જતું જોઈને બોલી.

“થવા દેની” —કૈશવલાલ ગુલાબવહુને આશ્વાસન આપતો બોલ્યો — “આપણા દીલમાં કાંઈ વાતે પાપ નથી તો એનાથી આપણી શું હેરાનગતિ થવાની છે? એ તો હૈયાના મેલા પાપીએને જ ત્રાસજનક છે. આપણું જેવાને તો એ આવીને સામી શાંતિ આપશે. જેમ પરમેશ્વરનો અવતાર પરિણામ સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કર્તા છે, તેવી રીતે આ તોફાન તો આપણને શાંતિરૂપ ને સુખરૂપ થશે. જેઓના દીલમાં પાપ છે તેઓને જોવાનું છે.”

“તમે મારી પાસે છો ત્યાં સુધી તો હું કાંઈ કાળે ખ્હીવાની નથી” — ગુલાબવહુ બોલી.

“હું નહિ હોઈ તોપણ તારે શું ખ્હીવાનું છે વાર? આ લોકમાં, કે આપણો દેહ છુટે ને કાંઈ અજોયર લોકમાં આપણે જન્મ્યો તો ત્યાં પણ, શ્રીઆનંદગિરિ ને ચરણ પૂજિત શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજ આપણું શ્રેય કરવાને સમર્થ છે, એવી બુદ્ધિ તારા હૃદયમાં કેમ વસતી નથી? વાર, કદાચને તો એ મહાત્મા પુરૂષનાં દર્શન કીધાં નથી તેથી તો તેમ નહિ હોય?”

“હા” —શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજ તે સંબંધે તો હજી કશું બોલ્યા નથી. તમે એમનાં અલૌકિક દર્શનની વાત કીધી ત્યારથી મારા મનમાં એવી ઉત્કંઠા થઈ રહી છે કે વાર, એકવાર એમનાં દર્શન કરીને ક્યારેને અવતારનું સાર્થક કરું !”

“વખત આવે સૌ થશે. તું સ્વસ્થ રહે એટલે બસ” —કૈશવલાલ બોલ્યો — “તું માનશે, જ્યારથી આપણે અહીં આવી રહ્યાં છઈએ, ત્યારથી મારા મનમાં બસ એવા જ આશયો રમ્યા કરે છે, કે મને પ્રથમથી જ સિદ્ધિ મળવાની ઝાઝી દરકાર હતી નહિ; ને હવે તો, દિન પ્રતિદિન તેટલી થોડી પણ ન્યૂન જ થતી જાય છે. એ સિદ્ધિઓ આપવાને બદલે મહારાજ સતત આપણને પોતાની પાસે આ ધવલગિરિના પ્રદેશમાં જ રાખે ને આપણે એમની સેવા ચાકરી કરીએ, ને શ્રી-વિદ્યાનંદ મહારાજની, પતિતને પણ પાવન કરનારી રજ આપણે શિર સદા ધારીએ, તો કેવું સાઈ થાય. અહીં રહીને મહારાજના સમાગમથી આપણને જે આનંદ થાય છે, કે આપણી વચ્ચે જે અવર્ણનીય પ્રેમ ઉછળાઈ જાય છે, તેનો કાટ્યાન-કાટિનો ભાગ પણ એ સિદ્ધિઓ આપણને આપવાને સમર્થ છે?”

“નહિજ તો”—ગુલાબવહુએ કહ્યું.

“ત્યારે એ સિદ્ધિઓ મેળવવાને આપણને લેશ સ્પૃહા શેની જોઈએ? સાચું એ તો નહિ મળે તેમાં હું રાજ થઈશ. આ વિષયને લાગુ પડતો મને ભર્તૃહરિને એક શ્લોક યાદ આવે છે કે—

ન સંસારોત્પન્નં ચરિતમનુવક્ષ્યામિ કુશલમ્ ।

વિપાકઃ પુણ્યાનાં જનયતિ મયં મે વિમૃશતઃ ॥

મહૌર્વેપ્યૌષધિરપરિગૃહીતાશ્ચ વિષયા ।

મહાન્તો જાયંતે વ્યસનમિવ દાતું વિષયિણામ્ ॥

ગુલાબવહુ આવા શ્લોકોનો અર્થ સમજી શકે એટલું સંસ્કૃત જાણતી હતી તેણે જવાબ આપ્યો—

“આ શ્લોકનો જેવો ભાવાર્થ નરસી મહેતાએ પોતાના ‘ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મહોટો’ એ પદ્યમાં ઠીક બતાવેલો છે. જનયતિ મયં મે વિમૃશતઃ એનું સમજણ પડે એવું પરિણામ એ જાણે કહી દેતો હોયની કે—

“પુણ્યકરી અમરાપુરી પામ્યા—અંતે ચોર્પાંશી માંહીરે.”

કેશવલાલ જે ઉપલા શ્લોકમાંથી ઉભા થતા વિચારોમાં તદાકાર થઈ ગયો હતો તે વિચાર કરતો બોલ્યો—

“તું માનશે—આપણી વચ્ચે જે પ્રેમ બાંહેધો છે, અને જેને હું આપણાં અનેક અનેક જન્મોનાં સુકૃતોનું મૂર્તિમાન સ્વરૂપ અસાર સુધી લેખતો હતો, તે પ્રેમ પણ, હવે હવે આ પુણ્ય પ્રદેશમાં આવ્યા પછી મને જુદે જ સ્વરૂપે દેખાય છે, અને મારા દીલમાં કોઈ કોઈ વાર ખેદ કરે છે, કે રમ્મિને એ આપણા બંધનનો પાયો તો નહિ થઈ પડે!”

“સ્વામિન, તમારી એ ખ્હીક મને તો નિરર્થક લાગે છે. તમે જ મને અગ-જિતવાર કહ્યું હશે કે પરમેશ્વરની સાથે ઐક્યતા થવાને—તેનાથી વસ્તુતઃ અભિજ્ઞ હોઈને તેનો જ આનંદ અનુભવવાને—ભોક્તા અને ભોગ્ય એકનો એક છતાં—ભોગ્ય વસ્તુ દ્વારા ભોક્તા આનંદ લે—સારાંશ બિજ થઈને અભિજ રહે, અને અભિજ છતાં બિજ જેવો દેખાય—એ મુદ્દાનું અનુભવપૂર્વક જ્ઞાન, અથવા વિજ્ઞાન સહિતનું જ્ઞાન, દંપતી વચ્ચે સારાં કર્મોના સંચયથી જે પ્રેમ બાળે છે તેનો અનુભવ કયાં વચર, એકાએક હૃદયમાં ઉતરવું કઠણ છે. એવા એક પ્રેમ વચર પેલા બીજા પ્રેમનું હાર્દ સમજવું નથી. માટે એવા પ્રેમની પણ, આગળ ઉપર પરમેશ્વરની સાથે જીવની ઐક્યતા થવાને માટે, પુરેપુરી આવશ્યકતા છે. એ પ્રમાણે મુઠે હકીકત છે તો તમે ખ્હીઓ છો તેમ ખ્હીવાનું કારણ નથી; કેમકે આપણી વચ્ચે જે પ્રેમ

છે તેમાં આપણે લુબ્ધ થઈ ગયાં નથી, પણ સાક્ષિવત્ આપણે તેની ભાવનાને અપાર મહિમા અને અગાદ લીલા જોયા કરીએ છીએ. માટે આપણો પ્રેમ બંધનરૂપ સર્વથા નથી. શ્રેયને માર્ગે લઈ જવાને પ્રથમ પાયો છે.”

“વસ્તુતઃ એમ છે ખરું. પણ કાણ જાણે, મારા દીલમાં હમણાં હમણાં જુદા વિચારો રૂપાં કરે છે. પણ અહો, આકાશમાં કેવો અંધકાર બાપી રહ્યો છે! અત્યાર સુધી તો પવન બહુ જોરમાં વાતો હતો તે પણ બંધ પડી ગયો છે. હવે જે વખત જાય છે તેમાં માનવીજ સાથે વરસાદ આવ્યો જાણવો.”

“હા, અને તે કારણને લીધે આપણાથી આજે બહાર નીકળી શકાશે નહિ. સાંઝ તો પડવા આવી છે ને આજે કંઈ મહારાજ પધારે એમ લાગતું નથી. પણ દ્યો, તમે કહો છો તેમ વરસાદ તો મુસલધાર પડવા માંઓ છે. માનવીજ પણ જોવા જેવી થાય છે. આપણે બે ત્રણ કલાક કેવી રીતે કહાડશું તેનો મને વિચાર થાય છે. હવામાં જે એકાએક ફેરફાર થયો છે તેની જોડે, આપણો દેહ એકાકાર થાય તે સાર, તમે કહો તો હું ચ્હાઈ બનાવું—પણ તમે પીવાની હા પાડો તો. વળી એ મસે આપણો બંનેનો થોડો ધણો વખત જશે, ને પછી થોડું ધણું ગાઈશું કરશું એટલે રાત પુરી થશે.”

કેશવલાલે ચ્હાઈ પીવાની હા પાડી અને બોલ્યો—“મહારાજ કહેતા હતા કે આજે રાતના ચમત્કાર થશે માટે આપણે સ્વસ્થ રહેવું; તેનો અર્થ શું એટલો જ કે આજે વરસાદ આવશે માટે આપણે ગભરાવું નહિ !”

ગુલાબવહુ વાટ કરી ચ્હાઈને સાર ચુલો સળગાવવા લાગી. કેશવલાલ ઉભો ઉભો માનવીજ સાથે જે તોફાન શરૂ થયું હતું, ને જેનો વેગ વધતો જ જતો હતો, તે સ્વસ્થ રીતે જોયા કરતો હતો. અડધો કલાક થયો પણ તોફાનનું જોર નરમ પડતું દેખાયું નહિ. હવે તો સાથે પવન પણ વાવા લાગ્યો. વીજળીના પલકારા, વાદળાંઓનો ગડગડાટ, ધો ધો વરસાદ, અને પવનના સપાટામાં પૃથ્વી અને આકાશ એકાકાર થઈ જતાં દેખાયાં. માણુમાણુ ગુલાબવહુ ચ્હાઈ કરી શકી. દંપતી એક ઠેકાણે બેસીને આકાશ તરફ નજર કરતાં કરતાં, અને તોફાનની વાત કહેતાં કહેતાં ચ્હાઈ પીતાં હતાં; એટલામાં કેશવલાલ ચમક્યો હોયની તેમ, ધર્મશાળાની બહાર નજર કરતો જોઈ જ રહ્યો ને બોલ્યો—“અરે આ કાણુ? આ નવલશા તો નહિ હોય! પણ એના જેવો ચાલ્યો ચાલ્યો કાણુ આવે છે! અરે નક્કી, આ તો નવલશા છે ને એ આવા તોફાનની વખતે અહીં કેમ આવ્યો હશે!! નવલશા અહીં ક્યાંથી !”

શુભાખવહુ પણ કેશવલાલની સાથે ધર્મશાળાની બહાર જોવા લાગી. એને પણ જેમ જેમ નવલશા પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ ખાતરી થવા લાગી કે નવલશા જ છે, ને એ બોલી ઉઠી—“જેથું, મહારાજ કહેતા હતા તે ચમત્કાર હવે થયો ખરે! કેશવલાલ નવલશાની સામે દોડતો ગયો, પણ એટલામાં નવલશાએ ઝપાટાબંધ ચાલી આવીને ધર્મશાળામાં પગ મુક્યો.

પ્રકરણ ૭૯ મું

નવલશા પોતાનો વેષ કેવો ભજવે છે

બીજાની ચમકે ડર મોહ લગે,
ધન બાદલ ઉલટયો સ્થામ થટા.

નવલશાનો દેખાવ અને દીદાર આ વખતે ખરેખર જોવા જોવા થઈ ગયા હતા. ધો ધો વરસાદમાં ચાલ્યા આવવાથી નવલશાની એક્ષરી ટોપી, ડાઘો ને પાટલુન, પાણીમાં તરખોળ થઈ ગયાં હતાં ને બધાંમાંથી પાણીનાં ટીપાં વહ્યાં જતાં હતાં. હનુમાનના દેહેરાથી તે ધર્મશાળા સુધી બાંધેલી સડક કે રસ્તા જેવું કંઈ હતું નહિ. ગઈ કાલે તો બધે ધુળધુળ હતી. પણ આજે તો વરસાદના પહેલા ઝપાટાની સાથે બધે કાદવ કાદવ થઈ ગયો હતો. એવા કાદવમાંથી ચાલીને આવવાથી ને અંધારાને લીધે જ્યાં ત્યાં પગ પડવાથી અને કાદવ ઉડવાથી, નવલશાના પાટલુનનો પગ આગળનો ભાગ અને બધાં યુટ કાદવથી ખરડાઈ ગયાં હતાં. ડાઘે ડાઘે, પોતાના યુટને કાદવ લાગેલો છે એવું સ્મરણ થતાં એનો જીવ અંદરથી કપાઈ જતો હતો, અને તેથી કરીને એનું મ્હોડું દયામણું જેવું, અને લાખો વહાણુ ભર દરીએ ફુખ્યાં હોયની તેવું ચિતાતુર ને શીકું પડી ગયું હતું. વરસાદથી તમામ લુગડાં પહેલેલાં હોવાથી, અને જોરમાં પવન વાવાથી, સારે શરીરે એ ધુજતો હતો. તેમ જ વીજળીના ચમકારાથી, અને વાદળાંએ એક બીજાની જોડે અથડાવાથી જે કાલાહલ ત્યાં બ્યાપી રહ્યો હતો તેથી, નવલશા અંદરખાનેથી ખરેખર ચમકી ગયો હતો, ને તેની આંખો ફાટી ગઈ હતી. એ પ્રમાણે ચમકતી આંખે, ઉતરી ગયેલે મ્હોડે, અને ધુજતે શરીરે નવલશાએ ધર્મશાળામાં પગ મુક્યો.

કરી રાખેલા સંકેત પ્રમાણે સાંઝના પાંચ થયા ને મમતારામ નવલશાને કેશવલાલવાળી ધર્મશાળામાં જવા સાર તૈયાર થવાનું કહેવા લાગ્યો. તે વખતે આકાશ વાદળાંઓથી ઘેરાયેલું હતું ને થોડા વખતમાં જખરે વરસાદ આવશે તેવાં ચિહ્નો દેખાતાં હતાં. નવલશાના મનમાં એમ હતું કે આવા તોફાનને લીધે મમતારામ ધર્મશાળામાં જવાનો વિચાર માંડી વાળશે, પણ એણે તો તૈયારી કર-

વાનું નવલશાને કહ્યું, એટલે નવલશાએ વિચાર કીધો કે લાવની, થોડી બણી તૈયારી કરવાનું ડાળ દેખાડું, એટલામાં વરસાદ આવશે એટલે મમતારામ આપોઆપ જ કહેશે કે હમણું નહિ જવાય; આપણે હશે તો કાલે જમ્યું. પણ જો કે વરસાદ તો નવલશા ધારતો હતો તેના કરતાં ચોમણો પડવા લાગ્યો. ને ગડગડાટ પણ ગાભણીના ગાભ છુટી જાય એવા ઉપરાચાપરી થવા લાગ્યા, છતાં નવલશાની અનુએળી વચ્ચે મમતારામે જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો જ નહિ! સામે પોતે તૈયારી કરવા લાગ્યો ને તોફાન તો ઉઠ્યું જ નહિ હોયની, તેમ મહાપુરૂષને અને નવલશાને, કેશવલાલને હનુમાનના દેહેરામાં લઇ આવવાને, અને તે પછી તેની જોડે કેમ વર્તન રાખવું તે સંમંધે, બારીક બારીક સૂચનાઓ અને તાલીમ આપ-તો જ ગયો. એક બે વાર તો નવલશાને ઠપકો આપીને કહ્યું કે જલદી કરો, સાંઝ પડશે, ને જો તે જ વખતે મહારાજ ત્યાં જઈ ચઢ્યા તો આપણી બધી બાજી ચુંથાઈ જશે.

જ્યારે નવલશાએ જોયું કે મમતારામ તો નીકળવાનો વિચાર ખરેખર કરતો હતો ત્યારે એને શીકર પેડી. આવા વરસાદમાં બહાર નીકળવાનું એને ગોઠ્યું જ નહિ. ગડગડાટ થતો જોઈને એની જાતી તો હેબક ખાધ ગઇ. મમતારામ ઠંઠ સુધી એની સાથે હશે, અને ધર્મશાળામાં ગયા પછી તો કેશવલાલ મળશે એમ વિચાર કરતાં એ જરાક શાંત થયો ખરો; પણ આવા વરસાદમાં નીકળવાથી પોતાનું પાટલુન અને વિશેષે કરીને છુટ કાઢવ કાઢવવાળાં થઈ જાય તે કારણથી, એણે પ્રથમ તો મોઢમ રીતે અને ધીરેથી કાલાવાલા કરીને, અને પાછળથી તો ખુદકેખુલ્લી રીતે અને મોટો સાદ કરી હઠ લઇને, બહાર નીકળવાની ચોખ્ખી ના પાડી. મમતારામ તો સડક જ થઈ ગયો! મહાપુરૂષ પણ છુટ બગડવાને કારણે નવલશાને ના કહેતો સાંભળી વિચારમાં જ પડી ગયો. અને જણે જોયું કે નવલશા નાદાન છે ને વગર સમજનું બોલે છે તેથી, એની જોડે પ્રથમ કાલાવાલા ને લાઇબાપા કરીને વરતવા લાગ્યા; પણ નવલશા તો તેમ તેમ વધારે વાને ઘેર ચઢ્યો, ને હઠ જ લીધી કે આવા તોફાનમાં મારાં છુટનો કચડખાણુ નીકળી જાય, માટે હું તો લાખેલાખનું હાંસલ હોય, પણ દેહેરાની બહાર એક તસુ ચાલવાનો નથી! જ્યારે મમતારામે જોયું કે લાઇબાપા કરવાથી નવલશા વધારે સરનેર થતો જાય છે, એટલે એણે તે તાલ છોડી દીધો ને એકદમ નરસિંહ સ્વરૂપ કરી દીધું. જે મમતારામે પોતાનું કેટલાં વરસોનું ખરી મહેનત કરી રજેલું સર્વસ્વ ભાષતથાને ચન્દ્રબિંબના શેરોમાં રોકવાને આપી આવ્યો હતો, ને પોતાને ખુંબધમાં રહેવાની તે વખતે ખરેખરી જરૂર હતી છતાં, તેવા એનના વખતની પણ દરકાર નહિ કરતાં, કેશવલાલ અને ગુવાબવડને

સતાવવાને અહીં સુધી આવ્યો હતો તે મમતારામ, આવો નવલશા જેવો એક નાદાન છોકરો, છેક છેલ્લી ધડીએ આડો થઈ બેસે તેથી પોતાની બાજુ છોડી દે, એ દેખીતી રીતે નહિ અને તેવું હતું. તેથી એણે તો નરસિંહ સ્વરૂપ બતાવ્યું ને નવલશાની ઠીક ઝાટકણી કીધી. જડસુ જેવા નવલશાએ સિદ્ધિની, જર ઝવેરાતની, મહોરોની, કે પાવડીની પણ દરકાર કીધી નહિ. કાદવમાં મારા બેડા બગડે માટે હું તો નહિ જ આવું, તમારે બેઠાએ તો કાઈ બીજી યુક્તિ રચો, મને પાવડી કે મહોર કે કશાની જરૂર નથી, એવી જ હઠ લીધી. છેક છેલ્લી ધડીએ કંઈ નવું યોગદું રચાય એમ હતું જ નહિ. તેથી મમતારામે અતિશે ક્રોધયુક્ત આંખો કરીને ધમકી આપી કે બે નવલશા સમજાવ્યો નહિ સમજે, તો આખરે પોતે તેને ધસડીને ધર્મશાળા સુધી લઈ જશે. બે કે તે કામ સાર પોતે એકલો જ બસ છે, પણ જરૂર પડે તો, મહાપુરૂષની પણ મદદ લઈને તેને ધર્મશાળા સુધી એકવાર તો લઈ જશે ખરો. આખરે નવલશા હાથો અને મહોડાનો દાયરો ચઢાવી જેમ તેમ તૈયાર થઈ મમતારામની સાથે લાચારીએ જવા નીકળ્યો.

વરસાદ અને ગાજવીજ તો બણે, પૃથ્વીનો પ્રલય કરવાને મથતાં હોયની, તેમ વરતતાં હતાં ને નવલશાની બહીક ઝોર વધી. બંને જણને દેહેરામાંથી બહાર નીકળતાં વિચાર આવ્યો કે હજી આપણે એક બીજાની પાસથી બહુ કામ લેવાનું છે, માટે દેહેરામાં હમણાં જે વાત બની તે વિચારી મુકવી સારી છે. તેઓ બે કે એક બીજાથી રાજી થયા નહોતા, તોપણ એક જ બેસરીએ બંધામલા હતા તેથી, જેમ તેમ કરી તેઓ ગાડું ગબડાવવા લાગ્યા ને દેહેરામાંથી બહાર નીકળ્યા. મહાપુરૂષને દેહેરામાં હોંશીઆરીથી રહેવાની તાકીદ આપી મમતારામ નવલશાને હાથ ઝાલી બહાર નીકળ્યો.

મમતારામે નીકળવા પહેલાં નવલશાને સમજાવ્યો કે આવા વરસાદમાં પાટલુન પહેરવા કરતાં ધોતિયું વધારે સુખકર થઈ પડશે, કે જરૂર પડે તો કાચો વાળી દેવાય. પણ નવલશાને મમતારામ જોરજુલમથી બહાર ધસડી જતો હતો તેથી, એ તો આડો થઈને બેઠો ને પાટલુન પહેર્યા પાખી પોતાથી કેમ નીકળી શકાય એમ મજ્જમ રહ્યો. મમતારામે વિચાર કરીને તે બાબત મુદ્દાની ન હોવાથી ઝાઝો આગ્રહ કીધો નહિ, જતાં જતાં મમતારામની પેઠે નવલશાએ ટોપી પહેરવી દુરસ્ત ધારી, પણ તે તો દેહેરાની બહાર નીકળવાની સાથે એકદમ હવામાં ઉડી ગઈ ને તરત જ કાદવવાળી થઈ. તેને લ્હોતો, લ્હોતો, અને દસ્તેરા જેવા મહોંથી બડબડાટ કરતો નવલશા મમતારામની સાથે સાથે ચાલ્યો.

રસ્તામાં કાદવનો તો સુમાર જ નહોતો. થોડુંક ચાલ્યા ને નવલશાના પાટ-

હુન અને છુટ કાદવની જોડે અભિજતને પહોંચી ચુક્યાં! મમતારામે તો થોડુંક ચાલ્યા ને તરત કાચ્છો વાળી દીધો. નવલક્ષ્યાએ પણ આખરે હારીને પોતાનું પાટલુન બન્યું તેટલું વાળીને ઉપર ચઢાડ્યું. પણ તેથી એને કંઈ ઝાઝો ફાયદો થયો નહિ. સામું છેડા આગળનો ભાગ કાદવમાં તરખોળ થયેલો હોવાથી તેનો પાટ ઉપરના ભાગને લાગ્યો. એમ નવલક્ષ્યાની નાખુશીની સીમા રહી નહિ. ગઈ કાલે હનુમાનના દેહેરામાં આવતાં એણે એવો સિદ્ધાન્ત બાંધી લીધો હતો, કે માણસ જાતને ત્રાહે તોઆ કરાવવાને ધુળથી બીજો કોઈ પણ નપાવટ પદાર્થ દુનીઆમાં હશે નહિ; પણ આજે તો થોડુંક જ ચાલ્યા ને નવલક્ષ્યાની ખાતરી થઈ કે ધુળ કરતાં પણ કાદવ જેવી વધારે દુઃખ દેનાર વસ્તુ જગતમાં પડેલી છે ખરી. ધુળ તો સારી કે ખંખેરી ઓછી થાય ને બહુ ખંખેરવાથી થોડા દહાડામાં તો હતી ન હતી છેક થઈ જાય; પણ આ કાદવ તો ખંખેર્યો ખંખેરાય જ નહિ. થોડાક દહાડવા જતાં તો બીજો બમણો લાગે, ને બ્યાંથી કહાઓ હોય ત્યાં તો પોતાનો મારકો કરે જ કરે; માટે ધુળનું દુઃખ તો સહેવાય, પણ કાદવ તો આડો આંક વાળે છે ને એનો ઉતાર બીજો કોઈ છે જ નહિ! બડબડાટ કરતો હોય એવી રીતે એવા વિચાર મમતારામને દર્શાવતો નવલક્ષ્યા તેની સાથે ચાલ્યો. મમતારામે તે જેમ લવારો કરે તેમ કરવા દીધો. કંઈ વધતું ઓછું બોલ્યો જ નહિ. નવલક્ષ્યાને વરસાદનું જોર વધતું જોઈને અંદરથી શેઠ લાગતી હતી, તેથી બ્યારે એણે જોયું કે પોતાનાં છુટ, પાટલુન, ડગલો ને ટોપી ફરીથી સ્વસ્થિતિને નહિ જ પામે એવા રૂપાન્તરને પામ્યાં છે, ભારે હવે એ કંઈક શાંત પડ્યો ને વધારે બડબડાટ કરવો છોડી દીધો. ધર્મશાળાની પાસે આવ્યા ને મમતારામ નવલક્ષ્યાને હાથ ઝાલી ઉભો રહ્યો. બંને જણાએ આવા મારમારના વરસાદમાં, છતરી રક્ષણને બદલે લફરા જેવી થઈ પડશે એમ ધારી, તે સાથે રાખી હતી જ નહિ. પવન અને પાણીના સપાટા તેઓના શરીરની ચો તરફ પડ્યા જતા હતા છતાં મમતારામ તો કશાની દરકાર નહિ કરતાં નવલક્ષ્યાનો હાથ ઝાલી ઉભો રહ્યો ને ફરીથી એક છેલ્લીવારને સારૂ નવલક્ષ્યાને પાછો તાલીમ આપવા લાગ્યો.

આટલો આટલો મુસલધાર વરસાદ પડતો હતો તે તો મમતારામના લેખામાં જ નહોતો. પ્રથમથી તે અત્યાર સુધીમાં એ પડે છે તોએ શું, ને નહિ પડતો હોત તોએ શું, એવી જ રીતે એનું વર્તન હતું. એને એમ તો લાગ્યું જ નહિ કે આજે કરવા ધારેલા પોતાના કામની બાંહે સૃષ્ટિ માતા પોતાનો અભાવ દેખાડે છે. સામે જણે કુદરતનો આવો દેખાવ એના મનમાં ઉઠતા જોસ્સા અને વિચારોને અનુમોદન આપી ખીલવતા હોયની, તેમ એ તો ઓર ખુશ થવા લાગ્યો!

સુખપાલકાકાને ઘેર, કાળીના ઓરડામાં થઇને ગુલાબવહુ એડી હતી તે રસોડામાં જતાં, ત્યાં જે અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો તેવો જ અંધકાર, પણ તેના કરતાં વધારે ડરામણા સ્વપ્નમાં, હમણાં પણ બધે વ્યાપી રહ્યો હતો. સાંઝ પડેલી હોવાથી તેમાં ઓર વધારો થતો દેખાતો હતો, છતાં મમતારામ તો ધારેલા કામથી જરૂરે ડાગ્યો નહિ. ઓર તેની અસ્ફલ વધારે ખીલતી ગર્ભ ને હૃદયમાં મોજ મળતી હોય તેમ એણે નવલશાને પુનઃ શિક્ષણ આપ્યું.

“જુઓ નવલશા, તમારા હિત માટે આજે મેં એટલું કष्ट અને મુશીબત વેડી છે કે તેવી મારા પોતાના કામમાં પણ હું વેડું નહિ. તેનો ઉપકાર તો જ્યારે તમને પાવડી અને ઝવેરાત મળ્યા પછી ઘેર જઇને સ્વસ્થ બેસશો ત્યારે માનશો. હમણાં તો હું તમને જમ જેવો કદાચને દેખાતો હોઇશ. પણ હું તો તમને માત્રે રજાતિ પિતેવ હિતે નિયુક્તે તેમ કહું છું. અત્યાર સુધી તો હું તમારી સાથે હતો, પણ હવે ધર્મશાળામાં એકલા જઇને તમારે તમારી બુદ્ધિ દોડાવવાની છે. મારી ખાતરી છે કે ધર્મની વહારે ધાવાની દ્વાયમાં કેશવલાલ તમારી સાથે આવશે. પણ આવો વરસાદ જોઇને તમને કેશવલાલ, કે ગુલાબવહુ, કે બંને જણાં વિનવે, કે કેશવલાલ પાછો આવે ત્યાં સુધી તમારે ધર્મશાળામાં રહેવું, તો તે વાતની તમે સાફ ના જ પાડજો ! કેમકે જ્યાં કેશવલાલ હશે ત્યાં આવીને મહારાજ સિદ્ધિ આપશે. તે વખતે તમે પાસે નહિ હો તો, કાણુ જાણે ઘોડો છુટે કે ઘોડી ! એ તો આંખે આંખની શરમ તો મહારાજને પણ લાગશે ખરી. માટે છેલ્લામાં છેલ્લો હું તમને એટલો ઉપદેશ આપું છું કે બંને જણાં જોળા પાથરે, તોપણ તમે તો કેશવલાલને લઇને પરલામાં દેહેરામાં જ ચાલ્યા જજો. મહારાજ મળ્યા કે તેને લઇને તમારી તરફ હું આવી પહોંચ્યો જાણજો હોં કે !”

“મારા ખીજ જોડા અને પાટલુન” — નવલશા બોલ્યો — “હનુમાનના દેહેરામાં છે, તે હું ત્યાં તેઓ ગમે તેટલું સમજાવે પણ કેમ રહું તેનો તો વિચાર કરો.”

મમતારામની ખાતરી થઇ કે નવલશા ત્યાં નહિ જ રહે, એટલે વધારે સમજુતી આપવી એણે છોડી દીધી ને કહ્યું — “પણ અહીંથી તમે એકલા જાઓ, હું તો આટલામાં કાંઈની નજરે ન પડું એવી રીતે સંતાર્ધ રહીશ.”

જે ધર્મશાળામાં કેશવલાલ ઉતર્યો હતો તે તો નામની જ ધર્મશાળા હતી. વસ્તુતઃ તો તે એક છાપડું ઢાંગેલો આટલો હતો ને આસપાસ થોડી છુટી જગો રાખી થુવરની વાડથી તેને ઘેરી લીધો હતો. એક ઠેકાણે થુવરની વાડમાં થોડીક જગો રાખીને અંદર જવાને સાર, દરવાજો તો નહિ તોપણ થોડોક મારજ કરેલો.

હતો. નવલક્ષાએ ધર્મશાળામાં પગ મુક્યો ને કેશવલાલ અને તેની પાછળ ગુલાબ-વહુ ચ્હાઈ પીતાં પીતાં ઉઠી તેની તરફ દોડી આવ્યાં.

એ ઠેકાણે, એવે વખતે, એવા વરસાદમાં, અને એવી રીતે નવલક્ષાને જોઈને કેશવલાલ વિસ્મય પામીને બોલી ઉઠ્યો—

“નવલક્ષા, તું આવે વખતે આ ઠેકાણે ક્યાંથી ?” પણ નવલક્ષા તો કંઈ બોલ્યો નહિ. એ તો ચાલ્યો ચાલ્યો જ્યાં અને જ્યાં ચ્હાઈ પીતાં હતાં ને જ્યાં ચ્હાઈની તપેલી પડી હતી, ત્યાં આગળ જઈને બીતને અટ્ટેળી પોતાના પગ લાંબા કરીને બેઠો. પોતાને બહુ જ થાક લાગ્યો હોય ને કંટાળી ગયો હોય તેમ એ બોલ્યો—

“અરે, અરે, આ વરસાદમાં, કાદવમાં અને અંધારામાં ચાલી આવતાં મારા તો બાર જ વાગી ગયા ! મહારાજે મને કેવી વખતે બોલાવ્યો, એમણે તો મારે સાઈં ધર્મની વહારે ધાવાની કસોટી કેવી કપરી મેલી, ને આ તો જુઓ, મારાં છુટ અને પાટલુન અને હું પોતે કેવો હાલ હવાલ થઈ ગયો છું !”

“હૈ, તું શું મહારાજના કહેવાથી અહીં આવ્યો છે”—કેશવલાલે નહિ માનતો હોય તેમ પુછ્યું.

“ત્યારે શું નહિ કે”—નવલક્ષાએ જવાબ આપ્યો—“શું મહારાજ તમને એકલાને જ બોલાવે કે, ને મને નહિ બોલાવે કે ? પણ રહો, હમણાં તમારી જોડે નકામી તકરાર કરવાનો વખત જ નથી. મારે હજી બહુ બહુ કામ લેવાનું છે ને તમને બહુ બહુ કહેવાનું છે. મહારાજના કહેવાથી હું મમતારામને મારી સાથે લઈને આવતો હતો. પણ એટલામાં અહીંથી થોડે જ દૂર, અમે જે ગાડામાં બેસીને આવતા હતા તે ગાડું ઉધું વળી ગયું. મમતારામ ઉપરથી ગાડું ફરી જવાથી તેના હાથ પગ કચડાઈ ગયા છે, ને તે બેભાન થઈ ત્યાં જ પડેલો છે. ગાડાવાળાના પણ એવાજ હાલ થયા. મારે ભાગ્યે હું સહી સલામત રહ્યો. એટલે કે મારા હાથ પગ કંઈ ભાંગ્યા નહિ, પણ તમે જુઓ છો કે મારાં છુટના અને પાટલુનના કેવા હાલ હવાલ થઈ ગયા છે. મારાં છુટ સાચું જોઈને મને તો શું કરવું ને શું બોલવું તે ખીલકુલ સુજતું નથી ! માટે એકવાર તો ગુલાબબાબી, તમે થોડુંક પાણી આપો કે મારાં છુટનાં તળીઆંને ધોઈ કરીને હું સાફસૂક કરું, કે મને શું બોલવું તે સુજ પડે. આ તો મારાં છુટ જોઈને હું તો ગભરાઈ જ નાઉં છું, ને મહેતાજી આગળ જેમ પાઠ ભુલી નાઉં, તેમ મારું ભાન ભુલી નાઉં છું. માટે લાવો, પાણી લાવો, ઉતાવળ કરો, હજી તો ક્યાં ! પેલો ખીચારો મમતારામ તો બેભાન થઈને રસ્તામાં જ પડ્યો છે. તેની સારવાર કરવાને જેમ અને તેમ અહીં લઈ આવવાને આપણે જલદી જવું જોઈએ. અમારો બધો સામાન પણ રસ્તામાં જ

વરસાદ ખાતો પડ્યો રહ્યો છે. માટે બાબી, તમે જલદી પાણી લાવોની. મહારાજે પણ ઠીક મુરત જોઈને મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો।”

કેશવલાલ નવલશાને જોઈને સડક જ થઈ ગયો હતો. તેમાં એને ઉપર પ્રમાણે બોલતો સાંભળી, આલેખેલા ચિત્ર પેઠે કે પુતળાની પેઠે એક ટસે તેના સામું સ્તંભ થઈને આંખો ફાડી જોઈ જ રહ્યો। શું બોલવું ને શું કરવું તે સુઝ્યું નહિ, ને નવલશા ઉપર પ્રમાણે બોલ્યો તે એણે હેરત પામીને સાંભળ્યા જ કીધું.

નવલશાએ પોતાનાં યુટનાં તળીઆં સાફ કરવાને યે ત્રણ વાર પાણી માગ્યું. ગુલાબવહુ જે પોતાના ધણીની પેઠે ચક્રિત થઈને નવલશાનું બોલવું સાંભળ્યા કરતી હતી તેને જ્ઞાન આવ્યું હોય તેમ બોલી—

“દીએરજી, હું તમારે સાફ આ પાણી લઈ આવું છું. પણ તમે તમારાં યુટનાં તળીઆંને ધોવા કરવાનું કામ પછી કરજોની. હમણાં તો તમે આવા વરસાદમાં ચાલી આવવાથી પાણીમાં તરબોળ થઈ ગયા છે ને સારે શરીરે ધુજો છે, માટે આ ચ્હાઈ પડી છે તે થોડીક ઉંઢી ઉંઢી પીઓ ને જરાક શાંત થાઓ.”

“પણ આ બીચારાં મારાં યુટનાં તળીઆંને હાલ હવાલ જોઈને મને તો બીજું કંઈ સુજતું નથી। તેને બને એટલાં સાફસુક કીધા વગર મારે ગળે ચ્હાઈ ઉતરવાની નથી, માટે બાબી, તમે મહેરબાની કરી પાણી લાવો.”

“ને આ બીનાં લુગડાં કહાડી નાંખી”—કેશવલાલે કહ્યું—“હું તને ધોતિયું ને વાસકુટ આપું તે પહેર ને તું જરાક હોંશીઆર થઈ જા કે આપણે તરત મમતારામને સાફ નીકળીએ. પણ તું પહેલાં ચ્હાઈ પી.”

“ના, ના, ચ્હાઈ પીવાની ઉતાવળ શું છે, ને ટહાડી પડી તો ક્યાં ઉંઢી નથી થતી? માટે હવે તમે બીજી વાત છોડી દો, ને હું કહું છું તેમ પાણી લાવોની, કે સૌ હાર પડે. હજી તો બહુ બહુ કામો લેવાનાં છે, ને રાત તો ક્યારનીએ પડી ચુકી છે. તમે નકામી વાત કરીને વખત કેમ કહાડો છો, પાણી લાવોની.”

ગુલાબવહુએ પોતાના ધણી સામું જોયું કે આ નવલશાને શું કહેવું. કેશવલાલે આંખના ઇસારાથી કહ્યું કે હશે, એ જેમ કહે છે તેમ પાણી લાવની કે પત્યું. આપણો સમજાવ્યો એ કંઈ સમજવાનો નથી. ગુલાબવહુ એક લોટીમાં પાણી લઈ આવી ને નવલશા ધર્મશાળાની કોરણે જઈ, ઓટલાની કોર ઉપર બેસી, પગમાંથી હોલખુટ કહાડી નાંખી એક યુટને પોતાના ડાબા હાથમાં લીધું, ને બીજે હાથે તળીએ લાગેલો કાદવ લઈ લઈને ગુલાબવહુને કહ્યું કે આ હાથ ધોવડાવો. તે હાથ ધોવામાં એક લોટી પાણી ખપી ગયું. નવલશાએ કહ્યું કે બીજું પાણી લાવો. ગુલાબવહુ પાછી લોટી ભરી નવલશાનો હાથ ધોવડાવવા લાગી, ને નવલશા

તળીએ લાગેલો કાદવ જમણે હાથથી લુછતો ગયો ને હાથ ધોવડાવતો ગયો. ગુલા-
બવહુ ત્રણ ચાર ફેરા લોટી ભરી આવી, પણ હજી તળીઆને લાગેલો બધો કાદવ
નવલશના હાથ તળેથી પસાર થયો નહોતો, તેથી એ ચ્હીડાઇને બોલ્યો—

“ભાભી, આમ હાથ બલ્યાની માફક થોડુંક થોડુંક પાણી થું લાવ્યા કરો
છો? એક ઘડો કે હાંડો ભરીને લાવેની, કે મોકલે મને કામ થાય. આ તો છુટ
ધોવાનાં છે. કંઈ મ્હેડું મ્હેડું ધોવાનું છે કે આમ લોટી અડધી લોટીએ કામ સરે!”

ગુલાબવહુને નવલશની આવી વિચિત્ર રીત જોઇને હસવું આવી ગયું,
ને એક ઘડો ભરીને નવલશની ને નવલશના હોલિયુટની બરદાસ્ત કરતી
ઉભી રહી. નવલશએ બહુ જ જતનથી છુટનાં તળીઆંનો ઉપર પ્રમાણે કાદવ
દ્હોલ્યો. પછી ખુબ પાણીએ તળીઆંને ધોયાં ને પછી પોતાનો રમાલ કઢાડી
ભીનો કરી ચામડાને બ્યાં બ્યાં કાદવ લાગ્યો હતો તે, પંપાળતો પંપાળતો
દ્હોવા અને સાફ કરવા લાગ્યો, અને રમાલમાં આવતા કાદવને રમાલને ધોઇને
કઢાડવા લાગ્યો. નવલશના આવા ચાળા જોઇને કેશવલાલ પણ સડક થઇને ઉભો
રહ્યો ને એ જેમ કરે તેમ કરવા દીધું. એમ કરતાં પંદર વીસ મીનીટ નીકળી ગઇ.
નવલશ જે અત્યાર સુધી ચિતાતુર દેખાતો હતો તે હવે હર્ષનાં ચિન્હો દેખાડવા
લાગ્યો. હાસ, હવે મને નીરાંત વળી! મારાં છુટ હવે કંઈક માણસને પહેરવાના
વલોટમાં આવ્યાં ખરાં! પણ હજી તો પાછા કાદવમાં ગયા પાખી છુટકા નથી,
ને એને બહુ પાણી લાગ્યું છે, તેથી આવતી કાલે સુકારો ત્યારે ચીમડાઈ જશે.
એના કરતાં પાવડી સારી કે જેટલીવાર ધોઇએ તેટલીવાર ધોવાય, ને ધોઇ એટલે
બ્યારે જુએ ત્યારે નવી ને નવી! હવે હું બરાબર સમજ્યો કેશવલાલ, કે બાવા
લોકો જોડાને બદલે પાવડીઓને કેમ પસંદ કરે છે. એક લેખે તો જોડા કરતાંએ
પાવડી સારી ખરી, પણ આપણે તો ગૃહસ્થ રહ્યા તે મોજાં સાથે પાવડી પહેરાય
નહિ. હાથનાં મોજાંની પેઠે પગનાં મોજાંને પણ આંગળીવાળાં કરાવ્યાં હોય તો
કેવું સાફ કે પાવડી ઉપર પણ પહેરાય! મને પાવડીની સિદ્ધિ મળ્યા પછી, હું તેવી
જાતનાં મોજાંનો ફરમો સોધી કઢાડીશ. તે સાર પેટ્ટે લઇ રાખીશ! તોપણ પાવ-
ડીની એક ખુબી મારા જાણવામાં આજે આવી, એ કંઈ જેવો તેવો લાભ ગણાય
નહિ. લાવો, હવે થોડીક ચ્હાઇ લાવો કે મારા શરીરનો ધુજરો ઓછો થાય.
હવે મારા જીવને નીરાંત વળી છે. આ વરસાદે તો હદ કરી હોં! મને ખામુખા
હેરાન કરવાને માટે જ આવ્યો હતો. મેં ધર્મશાળામાં પગ સુએ ને રહી ગયો.
પણ ભાભી, હવે તમે ચ્હાઇની ઉતાવળ કરોની, હજી તો અમારે મમતારામની

સારવાર કરવાને જવું છે, ને એ ખીચારાના ઉધાડી જગામાં પડ્યા પડ્યા શા હાલ થતા હશે, તેનો તો વિચાર કરો ને જલદી ચ્હાઇ લાવો.”

નવલશાના છુટ ધોવડાવવાના કામથી પરવારીને ગુલાબવડુ તેને સાફ તપેલીમાંથી વાડકામાં ચ્હાઈ રેડતી હતી. નવલશાએ તે કામમાં એટલો બધો વખત લગાડ્યો કે ચ્હાઇ તો ક્યારનીએ ત્હાડી થઈ ગઈ હતી, તેથી તપેલી લઈને ગુલાબવડુ ચ્હાઈ ઉઠી કરવાને ચુલા આગળ ગઈ. ચ્હાઈ કરવાને બહુ વખત થઈ જવાથી ચુલાનો દેવતા પણ ઠરી ગયો હતો, તેથી કાકડી મુકી ગુલાબવડુ ચુલો સળગાવવા લાગી. પોતે છુટ ધોવા કરવામાં આટલો બધો વખત નહિ કઢાઓ હોયની, ને જાણે ચ્હાઇ આપવામાં ગુલાબવડુ જ જાણી જોઈને મોડું કરતી હોયની, તેમ સતો થઈને નવલશા ઉપર પ્રમાણે બડબડાટ કરવા લાગ્યો. કેશવલાલને તો મૂળથી જ નવલશાની રીતભાત પસંદ પડતી નહોતી. એટલે એણે તો બોલવું નિરર્થક ધારી બધો તમાશો મુંગા મુંગા બોલા કીધો. નવલશાને મ્હોડેથી મમતારામનું નામ સાંભળીને ગુલાબવડુને હેબક લાગી હતી. એને ચુલો સળગાવતાં વિચાર આવ્યો કે બંને જણા તેની સારવાર કરવાને જશે, ત્યારે પોતે ધર્મશાળામાં એકલી જ રહેશે ને એને ખીક લાગવા માંડી. પોતાનો ધણી ગયા પાખી રહે એમ હતું નહિ. તેમ તેને જતાં વારવાનું પણ ગુલાબવડુને ઠીક લાગ્યું નહિ. નવલશાને સમજવું ને એ પાછા આવે ત્યાં સુધી અહીં રહે તો સાફ; પણ તે સમજાવ્યો સમજશે નહિ એમ એને લાગ્યું. એના મનમાં શું થશે ને શું કરવું તેની ખરેખરી ક્ષણ પડવા લાગી.

નવલશાને ઉઠી કરેલી ચ્હાઇના વાડકા આપી ગુલાબવડુએ કેશવલાલને કહ્યું, કે તમે જશો પછી મારાથી આવી અંધારી રાતે અને આવા નિર્જનસ્થાનમાં એકલા કેમ રહેવાશે. તમારી પાછા આવવાની વાટ જોઈ જોઈને હું તો કવરાઈ જઈશ. મને તો અત્યારથી જ ખીક લાગે છે. જ્યારથી દીએરજીને મ્હોડેથી મમતારામનું નામ સાંભળ્યું ત્યારથી મને તો ચિંતા લાગી છે. માટે દીએરજીને અહીં મુકી જાઓ તો કેવું સાફ. તમને એકલાને મમતારામને શોધવો મુશ્કેલ નહિ પડે, કારણ કે એક જ રસ્તો ગામમાંથી અહીં ચાલ્યો આવે છે.

કેશવલાલ ગુલાબવડુને શાંત કરતો બોલ્યો—“મમતારામની કાણ જાણે કેવી સ્થિતિ થઈ હશે. મારા એકલાથી એને મદદ આપી નહિ શકાય એમ હોય તો એક કરતાં અમે બે લલા. વળી તું જાણે છે કે રાત કેવી અંધારી છે તેથી એક દાનસ લઈને જવાની પુરેપુરી જરૂર છે, ત્યારે હું એકલો તે દાનસ લઈશ કે મમતારામને અહીં લાવવામાં મદદ કરીશ. વળી નવલશાના કહેવાથી જણાય છે

કે ગાડાવાળાને પણ વાગ્યું છે, એટલે એ પણ કંઈ સહાય કરે તે વાત તો એક બાબત રહી, પણ સામી આપણે જ એની સારવાર કરવી પડશે. તો પણ તું બહુ ખીએ છે તો હું એકલો જવાને ખુશી છું. પણ આ નવલક્ષ્યા તું જાણે છેતી કે કેવો ચક્રમ છે. મમતારામને તો ત્યાં જ પડતો મુકી અહીંઆં જોડા સાફ કરવામાં ફટલો બધો વખત કહાડી નાંખ્યો ને હજી પણ જોની, એના જોડાને જોવામાં એને ઝાઝ પીવી પણ સુજતી નથી, તે આપણું કહ્યું માનીને અહીં રહે એમ મને તો લાગતું નથી; તો પણ આપણે એને સમજાવીએ.”

“તમે એને એમ કહેશો કે પાછા કાદવમાં ચાલશો તો આટલી આટલી મહેનત કરી જોડાને સાફસુફ કીધા તે બધી બ્યર્થ જતી રહેશે, તો એ જરૂર માનશે”—ગુલાબવહુએ કહ્યું.

“આપણે જોઈએ એ શું કહે છે”—કેશવલાલે કહ્યું. પછી નવલક્ષ્યા સાંભળે એમ એ બોલ્યો—“નવલક્ષ્યા હવે તું ઉતાવળ કરે તો બહુ સાફ, કેમકે તને અહીં આવે ધણો વખત નીકળી ગયો, ને આપણે જઈને મમતારામની ખબર લેવાની પુરેપુરી જરૂર છે. પણ તે આટલી આટલી મહેનત કરી જોડા સાફ કીધા, ને પાછા કાદવમાં ખગડશે તેનો કંઈ વિચાર નહિ કીધો, માટે તું અહીંજ રહે તો કેમ ? હું એકલો જઈને મમતારામને અહીં લાવું છું. વળી તું બહુ થાકેલો જણાય છે માટે જરાક ઝાઝ પીને થોડાક આસુદો થા, એટલામાં હું આવ્યો.”

“હા દીએરજી, માફ કહ્યું માનીને એમ કરો. મને અહીં એકલાં રહેતાં ખીક લાગે છે.”

“મારાથી તેમ થઈ શકવાનું નથી. મારો બધો સામાન રસ્તામાં પડ્યો વરસાદમાં બીનો થઈ ગયો હશે. તેમાં જે મારાં છુટ અને શુઝ બગ્યાં હશે તો તો મારી કમખખતી જ જાણવી. મેં એ બધાં ધવલગિરિ આવવા સાફ ખાસ ખરીદેલાં હતાં ને તે બગડી ગયાં હશે તો હું પહેરીશ શું ! માટે જ્યાં સુધી એ બધો સામાન અહીં નહિ આવે, ને મારાં છુટ અને શુઝ અને મોજાં બગ્યાં નથી એમ મારી ખાતરી બરાબર થશે નહિ, ત્યાં સુધી મારા જીવને કળ વળવાની નથી. માટે હું તો કેશવલાલની સાથે જ જવાનો.”

નવલક્ષ્યા એવી દબથી બોલ્યો કે દંપતીએ એ ત્યાં રહે તેની આજ્ઞા છોડી, વળી પોતાના જોડાની ખરબખર કહાડવાની એણે જરૂર જણાવી, ને દંપતીએ જોયું કે એ બાબતમાં નવલક્ષ્યા કોઈના સમજાવ્યો સમજવાનો નથી. તેથી તેઓએ એને વધારે કહ્યું નહિ. ગુલાબવહુને વધારે ખીક લાગવા માંડી ને પોતાના સ્વામિને કહ્યું—

“સ્વામિન્, મમતારામના ખરેખરા હાથ પગ ચગદાઈ ગયા હોય, તો તમે ખારો છો કે દીએરજી જોડા ધોવામાં આટલો બધો વખત કહાડત, માટે આમાં કંઈ દગો તો નથી રમાતો? મને તો તમે જશો તેની બહુ શીકર થાય છે. મહારાજે કહ્યું છે કે આજે ચમત્કાર થવાનો છે તે વાત તમે કેમ વિસરી જાઓ છો?”

પ્રકરણ ૮૦ મું

એનું નામ તે તદાકાર વૃત્તિ

મહાદેવી પ્રતિપાળ પાળવા, નરહર નરસિંહ રૂપ ધર્યું,

હિરણ્યકશિપુ નખે વધેયો, વિધિનું વાયક સફળ કર્યું. (જીની કવિતા.)

કેશવલાલે જોયું કે પોતાની સ્ત્રીને ખરેખરી શીકર લાગી હતી ને તેથી એ ખીચારી બહીતી હતી, એટલે એ તો ખરા ધર્મ સંકટમાં જ આવી પડ્યો. નવ-લક્ષા એની સાથે આવે તો પણ મમતારામની શોધમાં ગયા પાખી મારો છુટકો નથી એમ એને લાગ્યું, તેથી ગુલાબવહુને આશ્વાસન આપવા ઉપરાંત પોતાથી કંઈ વધારે બની શકે એમ નહોતું. મહારાજપર સંપૂર્ણ આસ્થા રાખવાથી કશો ભય રહેશે નહિ, એ વાત તતારી આપવાથી પોતાની સ્ત્રી કંઈક શાંત થશે એમ વિચારી, પાછલા પ્રકરણને અંતે ગુલાબવહુએ જ્યારે કહ્યું, કે મહારાજે આજે ચમત્કાર થવાનું કહ્યું છે એ વાત તમે કેમ વિસરી જાઓ છો ને કેશવલાલ બોલ્યો—

“મહારાજે તો આપણને સ્વસ્થ રહેવાનું કહ્યું છે, તો પછી તું કહે છે તેમ આમાં કદાચને કંઈ દગો હોય, તોપણ તેથી બહીવાનું કારણ શું? કાઠના દીલમાં કદાચને પાપ હોય, પણ પાપી પાપીના પાપે ભવાશે. આપણે બહીવાનું શૈનું? આપણે તો શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજના સ્વદેશમાં છઈએ તે તું કેમ જુલી જાય છે? એમની આજ્ઞાથી આપણે અહીં આવ્યાં છઈએ ને આવા વિવિક્ત સ્થાનમાં પણ પૈયાં પૈયાં આનંદ ભોગવીએ છઈએ. શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજ એક શબ્દ જોડો બોલવો પડે તો તે સાર, કાઠ મહાવૈયાકરણી પેઠે દશ ગાઉ ચાલવાનું પસંદ કરે તેવા છે, તો તેમણે બધા દહાડામાં આજને જ સાર આપણને સ્વસ્થ રહેવાનું કહ્યું છે, તો હવે તેના કરતાં ખીજ વધારે વિશ્વાસજનક શબ્દો આપણને ક્યાં શોધ્યા મળવાના છે?”

“વળી શ્રીગુરુમહારાજે સિદ્ધિનો ચમત્કાર બતાવીને ધર્મની વહારે ધાવાનો અમને ઉપદેશ આપેલો છે. મેં તો તે જ દહાડે તે જ વેળાએ એ ઉપદેશ પ્રમાણે સદા સર્વદા, સર્વથા, ચાલવાની મારા હૃદય સાથે દૃઢ ગાંઠ બાળેલી છે. તેને આ

પુણ્ય પ્રદેશમાં આવીને હું તજી દેવા ઈચ્છતો નથી. તું જાણે છે કે એ મમતારામ મારો હિતેષી નથી, તોપણ નવલશાના કહેવા પ્રમાણે એ સંકટમાં આવી પડ્યો હોય, તો આ ધર્મશાળામાંથી મારે એ નિમિત્તે નીકળવું, એ કર્તવ્ય હમણું તો તે ઉપદેશાનુસાર, મારે શિર આવી પડ્યું છે. વળી મહારાજે યોગદર્શનને અંતે અમને કહ્યું હતું કે ધર્મની વહારે ધાવા જતાં તમે કોઈ વાર સંકટમાં આવી પડવાના નથી. શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજ તમારા સર્વનું રક્ષણ કરશે. માટે તું કોઈ વાતે બીરૂ થા નહિ. આપણે તો ગર્ભ કાલે જ સ્વસ્થ રહેવાનું અભય વચન મળી ચુકેલું છે, તેનાપર પૂર્ણ ભરોસો રાખી તું નિશ્ચિત ચિત્તે અહીં રહે; અમે જોતજોતાંમાં પાછા આવીએ છઈએ.”

નવલશા બધું સાંજળ્યા કરતો હતો. એ કંઈ બોલ્યો નહિ. ગુલાબવહુએ જ્ઞાનસ સળગાવી પાસે મુક્યું. જતાં જતાં કેશવલાલે ફરીને નવલશાને વિનંત્યે કે તું બીનાં લુગડાં કઢાડી નાંખી નવું ધોતિયું અને વાસકુટ પહેરે તો બહુ સાફ. કેશવલાલનું વાસકુટ પોતાને આવશે નહિ, અને પાટલુન વગર હોલપ્યુટ પહેરી બહાર નીકળવું ઠીક લાગે નહિ, એમ કહી નવલશાએ ના કહી.

નવલશાએ ધર્મશાળામાં પગ મુક્યો, ત્યારથી વરસાદ અને ગાજવીજ નરમ પડી ગયાં હતાં, જે કે આકાશ હજી પણ વાદળાંઓથી છવાઈ ગયું હતું. કેશવલાલે હાથમાં જ્ઞાનસ લીધું. ધર્મશાળાની છુટી જગોમાં તમામ કાદવ થઈ ગયો હતો તેથી બંને જણા ધીમે ધીમે ધર્મશાળાની બહાર નીકળી, જ્ઞાનસના અજવાળાથી જોઈ જોઈને રસ્તો કાપવા મંડ્યા. મમતારામ જે થોડેક જ દૂર એક ઠેકાણે સંતાઈ રહ્યો હતો, તેણે એ જ્ઞાનસ પરથી કેશવલાલને અને નવલશાને ઓળખી કહાજ્યા, ને જાણે પોતાની બાજુ ધારવા પ્રમાણે પાર ઉતરી અને તેથી પોતે જમ પામી જ ચુક્યો હોયની, તેમ હરખાઈને એણે જોરથી એક શ્વાસ નીચો ખેંચ્યો. તથાપિ ડહાપણ વાપરી કંઈ પણ સજીસજીટ કીધા વગર એ ત્યાં થોડીકવાર ઉભો જ રહ્યો.

“અહા—હાસ—આજની ધડી અને આજનો દિવસ, આવી કાળ રાતરી જેવી અંધકાર યુક્ત રાત્રિ છતાં ધન્ય ધન્ય છે. હું તો આજે આ વખતે મને અહો ભાગ્યશાળી માનું છું અને હમણાં રાત છતાં મને તો સોનાનો સુરજ ઉઝો છે. તે દહાડે તો પેલી રાંડ કાળી ને અલંગા મારા કાતરામાં હતાં. પણ હવે હું જોઉં છું તો ખરો, કે હવે તેઓ અહીં આવીને મને કેમ રોકે છે! માફ કેશવલાલ પ્રત્યેનું, ને તેના હિતેસરી વિહારીલાલ, લીખારીલાલ, સુખપાલકાકા અને એ ગુલાબવહુ, પેલી રાંડ કાળી, ધનકારડોસી ને અલંગા, એ સર્વ ઉપરનું અનાદિ વેર આજે વળે છે! હવે તે નિર્વાણને પામે છે! માટે આજની ધન ધડી અને ધન દહાડો અથવા ધન રાત્રિ છે! કાણુ ધારતું હતું કે પેલી રાંડ કાળીએ તે દહાડે

જે મમતારામને ખ્યાલ મહાત કાધો—મહાત કાધો તો કાધો પણ તે દહાડે એ રાંડે મને સાહીજીત બનાવીને ગામમાં ફેરવ્યો—ને એ જ કેશવલાલ, સુખપાલ-કાકા, લીખારીલાલ, મારા મુરખી નયુશેઠ, ને રહ્યું સહ્યું ધનપાલશેઠના મને બેટો કરાવ્યો—ને સારે રસ્તે મારો હુરીઓ હુરીઓ બોલાવી ફળેત ફળેત કાધો—તે જ મમતારામ, આટલા થોડા વખતમાં, કાળનું ચક્ર કેવું સપાટાબંધ ફરી ગયું, કે આજે પાછો સરભર થઈને બેઠો છે! એક ધા ને નવ કટકાની પેઠે એક જ સપાટે એ તમામને પોતાના સપાટામાં કેવા જોવા જોવા સપડાવે છે! અહો, મારા પુરુષાર્થને, મારી જીવિને, મારાં કર્મોને અને મને પોતાને ધન્ય ધન્ય છે. પણ એ તો એમ જ હોય, એ તો લયોગિનં પુલ્લસિંહમુપૈતિ જ્ઞમીદૈવેન દેવમિતિ કાપુલ્લા વદન્તિ માટે મમતારામ, હવે તું સુખેથી, ધીમે ધીમે આનંદમાં મહાલતો અને આનંદમાં મહાલવાને, પેલી ધર્મશાળામાં જા.” એમ કહી મમતારામ કૃતાવશેષ થયો હોય તેમ ધીરે ધીરે, હું સમાન કોઈ છે નહિ એવા ગર્વથી કુલાતો, બંને હાથ નિડર રીતે હલાવતો, ને પોતાના પગ સ્વસ્થ રીતે ભોંયપર મુકતો, ધર્મશાળા ભણી જવા લાગ્યો. એવામાં કોઈ ગારું જોસથી ચાલ્યું આવતું એકદમ અટક્યું હોયની, તેવો અવાજ મમતારામને કાને પડ્યો. પોતે એકદમ ચમકી અવાજ આવતો હતો તે તરફ કાન ધરી સાંભળવા લાગ્યો. એને લાગ્યું કે, જાણે ગારું એકદમ અટક્યું ને કોઈ માણસ એકદમ સપાટાબંધ એની પાછળ, એની ગંધ સુંધતું આવતું હોયની! મમતારામને પણ, જાણે એની ગંધ માલમ પડી હોયની તેમ લાગવા માંડ્યું. પોતે જે ઠંકાણે કેશવલાલ અને નવલશાની નીકળવાની વાટ એમને સંતાઈ રહ્યો હતો તે ઠંકાણે, જાણે પેલું માણસ આવીને થોડીવાર ઉભું રહ્યું હોયની! વળી એને એમ લાગ્યું કે પેલું માણસ ત્યાંથી ગંધને પોતાની આગળ સોધતું સોધતું, પાછું એની પાછળ સપાટાબંધ ધસ્યું આવતું હોયની!!

મમતારામના દીલમાં મહોટો ડપકો પડ્યો. જાણે મનો મન સાખ દેતું હોયની, તેમ એને એમ જ લાગ્યું કે કાળી મારી પાછળ દોડતી આવે છે. તરત જ મમતારામ પોતાના આત્માવડે આત્માને સ્વસ્થ કરતો બોલ્યો—“આ ગાડાનો અવાજ અને પેલી રાંડ કાળી મારી પાછળ દોડતી આવતી હોયની, એવી અને બ્રાંતિ કેમ થઈ વાર? મેં એને હાથે જી વાર શેઠ ખાધી છે તેથી માંદું મન, શું હજી એનાથી ડરખા કરે છે? પણ એ કેવી ખોટી બ્રાંતિ! એ રાંડ તો આ વખતે તમોપરમાં પોતાની બહેનનાં લગનમાં મહાલતી હશે. કદાચને એ રાંડ અહીં આવે તો મને આ ઠંકાણે એ શું ફળેત કરવાની હતી? આ તો નિર્જન સ્થાન છે. રાત અંધારી છે. કંઈ ખુંબઈ શેઠેર, અને દહાડાનો વખત થોડો છે કે

મારી ફજેતી કરશે ? તોપણ ગાડું સડસડાટ ચાલ્યું આવતું ઉઠું રહું. તેનો અવાજ મેં નિશ્ચે સાંભળ્યો ખરો. પેલી રાંડ મારી પાછળ વધારે ને વધારે વેગથી, મને પકડી પાડતી દોડી આવતી હોયની, એવી બ્રાન્તિ મારા મનમાંથી ખસતી નથી હોં ! પણ હવે તો પેલી ધર્મશાળા આ પાસે આવી છે. માટે મમતારામ, જો કે તને રતિ માત્ર પ્તીવાનું નથી, તોપણ તું એકદમ ગળ્પડી મુક ને પેલી ધર્મશાળામાં ધસ્યો જા ! પણ પેલી રાંડ ડાકણી તો બહુ પાસે આવી નિશ્ચે જણાય છે ! રાત તો એવી કીલકીલી અંધારી છે કે મારો હાથ પ્રસાર તો તેએ જણાય એમ નથી. પણ કંઈ શીકર નહિ.” મમતારામ મ્હોટેથી બોલ્યો—“તું દોડ, અને ધર્મશાળામાં જા. એ રાંડ શંખણીને, પેલી અલંગાને અને ધનકારડોસીને ભડે તારી પાછળ આવવા દેતી ! એવી હજાર વંતરીઓ તારી પાછળ ભડેતી લાગેતી ! પણ સો વાતની એક વાત કે આજે તારા પોખાર પડ્યા છે !”

એમ કહી મમતારામે ગળ્પડી મુકી. જે માણસ એની પાછળ દોડ્યું આવતું હતું તે બહુ મોટો ધારો પાડી બોલી ઉઠ્યું—“મુઆ, તે મને ઓળખી કહાડી કેમ ! પણ તારો જીવ લેવાને હું આ અચુક આવી જાણુજે !”

મમતારામની ખાતરી થઇ કે કાળીજ એની પાછળ દોડી આવે છે, ને ધર્મશાળામાં જવાને એણે તો મુકી વાળી દોડવા માંડ્યું. કાળી ઉપર પ્રમાણે દોડી ભારે એનાથી દશ હાથ છેટે હતી. જો કે દોડવામાં જ પોતાનું સાર્થક છે એવી ઝડપથી મમતારામ દોડતો હતો, તથાપિ એને લાગ્યું કે કાળી એને પકડી પાડતી જ જાય છે, ને એ વધારે ઝડપથી દોડ્યો. ધર્મશાળાની વાડ આગળ એ આવ્યો ત્યારે કાળી એનાથી ચારેક હાથ છેટે હોય એમ એને લાગ્યું. મમતારામે પોતાનું બાકી રહેલું જોર આ દોડાદોડીની સરતમાં ઝીપલાવ્યું. જાણે કે ધર્મશાળામાં પહેલો પગ મુકવાની હોડ રમાતી હોયતી તેમ, એ તો દમ બાંધીને દોડવા જ લાગ્યો. શુવરની વાડથી જળરી દશ ફલાંજ ભરી કે ધર્મશાળાના ઓટલા પાસે એ આવી પહોંચ્યો. હવે એક જ ફલાંજમાં ઓટલા પર પગ મુકાય એમ હતું, પણ અરે હાથ ! જો કે મમતારામ તો આગળ નજર કરી દોડ્યો જતો હતો તોપણ, આવા કટાકટીની વખતે એની બધી ધનિયો અને વૃત્તિઓ સચેત થઇ હોયતી, પોતે અનેક ચક્ષુઓ અને કણે ચુકત હોયતી, તેમ પોતાની પાછળ શું બનતું હતું તે એને, ઉભો ઉભો જોતો અને સાંભળતો હોય તેમ, સ્પષ્ટ જણાતું હતું ! “પણ અરે હાથ, આ રાંડે મને પકડી પાડ્યો જો ! ને એ રાંડ મને પકડવાને માટે એ આ હાથ લાંબો કરે છે જો !”

મમતારામે એક ફલાંજભરે ધર્મશાળાની એ ઉપર પગ મુક્યો. હજી એ પેતે

બીજો પગ મુકે, ને ઓટલાપર એનો બીજો પગ ઠરે, ને શરીરનું સમતોલપણું આવી રહે તે પહેલાં, કાળીએ એને પકડી પાડ્યો. જેમ એક સિંહણ મૃગલીને એક જાપટની સાથે પટકી પાડે તેમ, કાળીએ પોતાનો હાથ મમતારામને પટકી પાડવાને માટે પસાર્યો. જેવો મમતારામ પોતાનો બીજો પગ ઓટલાપર મુકવા જતો હતો કે કાળીએ જાપટ મારી. મમતારામનો પગ એના હાથમાં આવ્યો. કાળીએ એક જખરો આંચકો માર્યો કે મમતારામ ઓટલા નીચે છુટી જમીનમાં પછડાઈ પડે. મમતારામનો બીજો પગ ઓટલાપર પડે ને શરીરનું સમતોલપણું બાજે તેની પહેલાં, કાળીનો આંચકો લાગવાથી, ભોંયપર ચીભડું પછડાય તેમ એ પછડાઈ પડ્યો! પડતાં પડતાં ઓટલાપરના એક થાંભલાની જોડે એનું માથું અથડાયું ને નસકોડું કુટી તેમાંથી લોહી વહેવા માંડ્યું. ઓટલાની ધાર પણ એના લમણાપર ને ગાલપર ચોંટી જવાથી એક મોટો ચીરો પડ્યો, ને તેમાંથી પણ લોહીની ધાર વહેવા માંડી. કાળીએ એને પાછળથી આંચકો મારી પકડી પાડ્યો હતો, તેથી એના શરીરનો આગલો ભાગ ઓટલાના થાંભલા જોડે અને છુટી જમીનમાં અફળાયેા ને ઝીકાયો. સારે ભાએગે વરસાદ પડવાથી છુટી જમીનમાં પુષ્કળ કાદવ જામ્યો હતો, તેથી જો કે કાળીએ એને જેવો તેવો આંચકો મારીને પટકી પાડ્યો નહોતો, તથાપિ કાદવને લીધે મમતારામને બેભાન થઈ જાય એટલું બધું વાગ્યું નહિ. જો કે આ સઘળું વર્ણન કરતાં ઘણો વખત લાગ્યો છે, તોપણ મમતારામ દોડવા માંડ્યું ને કાળીએ આવીને તેને પટકી પાડ્યો, તેમાં ભાએગે એક બે મીનીટ થઈ હશે.

મમતારામ જો કે પછડાઈ પડ્યો હતો, એના નાકમાંથી અને લમણા આગળથી લોહી વહ્યું જતું હતું, તથાપિ છુટી જમીનમાં પડવાની સાથે, તે તે ભાગેને બીના કાદવનો સ્પર્શ થવાથી એને કંઈક શાતા વળી. હવે તો આ રાંડનો આ ઠેકાણે જીવ જ લઉં, એવા ધરાદાથી ઉઠીને ઉભા થઈ, કાળી સામે એણે ધસવા ધાર્યું. પણ ઉઠીને ઉભો થાય તેની પહેલાં, કાળીએ એનાપર એકદમ ધસારો કર્યો. મમતારામ ઉઠવાને માટે, અને કાળી તેને નીચે ને નીચે પટકેલો જ રાખી મુકવાને માટે, પોતપોતાનું જોર અજમાવવા લાગ્યાં. જાણે કેઈ અખાડામાં, બન્ને જણાં મદ્દમદ્દ કરતાં હોયની, તેમ એક બીજા ઉપર સરસાઈ ભોગવવાને પોતપોતાનું સંપૂર્ણ બળ વાપરવા લાગ્યાં.

“મારી નહાની બહેની, તું જરાકે ડરીશ મા. તારી જીવતા સુધીની ઓસો-અણ કાળી પોતાની મહોટી બહેન પાળીને લઇને તારી પાસે ઉભી છે. આ પી—નું નાક કાપીને તેના લોહીનું બળીદાન મારી મહોટી બહેન પાળીને આપવાનું મેં આજી મુક્યું છે; માટે તું જરાકે ડરીશ નહિ.”

એવામાં લાં ને ગાડીનો અવાજ મમતારામે દૂરથી સાંભળ્યો હતો તે ગાડી એકદમ આવી લાગી. સુખપાલકાકાએ ધર્મશાળાની બહાર ગાડી ઉભી રખાવી. ગાડીવાળા પાસે ફાનસ લેવડાવી વાડી અંદર પગ મુક્યો. જોય છે તે મમતારામ ભોંયપર પછાડાઈ પડેલો, ઉઠવાને માટે પોતાના આખા શરીરનું જોર અજમાવતો હતો, ને કાળી તેને તેમને તેમ પગો રાખવાને માટે પોતાથી બનતું કરતી હતી. સુખપાલકાકા તો નીરાંત રાખી, પોતાની લાકડી ભોંયપર ટેકવી સ્વસ્થ રીતે, તે મલ્લયુદ્ધમાં કાણુ જીતે છે ને કાણુ હારે છે તે જોવાને આવ્યો હોય તેમ, તમાશો જોતો જોતો, અને આનંદ માનતો ઉભો રહ્યો. ઓટલા ઉપર ગુલાબવડુ પણ ખેંહીતી ખેંહીતી એ તમાશો જોયાં કરતી હતી.

જો કે કાળી બહુ દૂરથી દોડી આવી હતી, ને જો કે એને પણ હાંફ ચઢડી ગઈ હતી, તથાપિ આ યુદ્ધમાં એ મમતારામથી જરાકે ડગી નહિ ! જોગાન જોગે પહેલે જ સપાટે એણે મમતારામને પટકી પાડ્યો. પોતાની તે સરસાઈ ચાલુ ને ચાલુ રાખવાને માટે કાળી પણ પોતાનું બધું જોર કઢાડવા લાગી. મમતારામે પણ જીવ સટોસટો વખત આવ્યો છે, ને કાળીને જીવથી મારી નાંખવામાં જ પોતાનું શ્રેય છે એમ જાણી, કંઈ બાકી રાખી નહિ. જે જગોએ તેઓ લડતાં હતાં લાં કાદવ બહુ હોવાથી કાળીનો બે ત્રણ વાર પગ લપસી પડ્યો. મમતારામ જાણે હમણાં ઉઠવામાં ફાવશે એમ લાગ્યું. પરંતુ આજે કાળીના દીલમાં હજાર હાથણીનું જોર આવ્યું હતું ને બંધ મહોડે હાંફતાં હાંફતાં શ્વાસ લેતી, મમતારામના બન્ને હાથ પોતાના કબજામાં લેવાને એ મથતી હતી. એવામાં લાં સુખપાલકાકા ગાડીવાળાની સાથે આવી લાગ્યો ને મમતારામે જોયું કે હવે બાજુ હાથમાંથી છેક જતી રહી. એનો જોસ્સો જેમ નિશો ઉતરી જાય તેમ ઉતરી ગયો તથાપિ પોતે કાળીના પંજમાં આવ્યો છે તો હવે નિશ્ચે એ માફ નાક વહાડશે તે ખેંહીકે, એને તો ઉઠવાની વેતરણ ચાલુ જ રાખી. આખરે કાળી ફાવી. મમતારામના બન્ને હાથને આમળા દઈ, તેના જ પેટ ઉપર પોતાના ડાબા હાથ ને સારા શરીરનો બધો ભાર આપી કાળીએ પકડી રાખ્યા !

“મારા પી”—કાળી મહાકાળી જેવો કાપ કરી આંખો ફાડતી ને મહોટો ઘાંટો પાડતી બોલી—“હવે તું મારા સપાટામાં બરાબર આવ્યો છે. જો, તું કહેતો હતો કે કાળી ને અલંગા જેવી હજાર જણી મારી પાછળ બલેની લાગેની, પણ મારા પોઆર પડ્યા છે ! પણ મારા પી—આ એક જ કાળી તારો જીવ લેવાને બસ છે. હવે તું જો તો ખરે, આ મારી પાળી કહાડી તારું નાક કાપી તેના સોહીનું બળીદાન મારી પાળી બહેનને આપું છું ! ! !”

એમ કહી કાળીએ પોતાને જમણે હાથે કેડે એસેલી કાળી નાગણીના જેવી પાળી કહાડી. એવામાં ત્યાં કેશવલાલ, ધનકારડોસી, અલંગા ને તે એ જણીઓએ ગામમાંથી ધર્મશાળામાં આવવા સાઈ એક બોમીઓ માણસ રાખ્યો હતો તે, આવી પહોંચ્યાં. પેલો મહાપુરુષ અને નવલશા પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. બધાં સુખપાલકાકાની આસપાસ વીંટલાઈ વળ્યાં.

કાળીએ પાળી કહાડી તે વખતે, જણે મહાકાળીએ પોતાનું ખડ્ગ કહાણું હોય, તેવી અત્યંત કાપિની અને પોતાના સામર્થ્ય વડે પોતાનું ધાર્યું પાર પાડવાને સંજ્ઞ થઈ રહેલી દેખાઈ. મમતારામ બાથમબાથ થવાથી કાદવમાં ખરડાઈ ગયો હતો તેથી મહિષાસુર જેવો દેખાયો. સુખપાલકાકાના ગાડીવાળાએ ધરી રાખેલા ફાનસનો પ્રકાશ એ રણભૂમિ કે રંગભૂમિમાં નહિ જેવો પડતો હતો. ઘટાટોપ અંધકારયુક્ત રાત્રિ ને આકાશને લીધે તમામ દેખાવ દીલને થરથરાવી નાંખે એવો બની રહ્યો હતો !

કાળીના શબ્દો સ્વતઃ કંઈ ઓછા ડરામણા નહોતા. તે શાંત પ્રદેશમાં સુનકારને વેધી નાંખતા કાળીના શબ્દો, અને અંધકારને ચીરી નાંખતી કાળીની ચમક ચમક થતી પાળી, વધારે ડરામણાં થઈ પડ્યાં. મમતારામને હવે કાળી કોઈ શાસન કરનારી દેવી જેવી ડરામણી લાગી. તેજ અરસામાં, રહ્યું સહ્યું, કેશવલાલ, ધનકારડોસી ને અલંગા વગેરે ત્યાં આવી લાગ્યાં. પોતાની બાજુ હવે તો છેક હાથથી ગઈ એમ મમતારામની ખાતરી થઈ. કાળીએ ઉપર પ્રમાણે કહી લાગલી પાળી કહાડી; ને મમતારામની છેક પાસે લઈ જઈ તેનું નાક કાપવાને સંજ્ઞ થઈ. હવે મમતારામના હાંબુ ગગડી ગયા. પોતાનું નાક કપાયું જણી એ એકદમ ગભરાઈ ગયો ને સુખપાલકાકાને વિનવવા લાગ્યો કે કાકા, હું તમારે શરણે આવ્યો છું, તમારી ગાય છું, માટે મને બચાવો. સુખપાલકાકાને મમતારામની આવી સ્થિતિ જોઈને, કાણુ જણે દયા આવી ને કાળીને કહ્યું—

“બસ, બસ. હવે બહુ થયું. તો આ સુદાં બીજવાર કે તીજવાર મમતારામને મહાત ખવડાવી છે. આજે તારાં જોટલાં વખાણુ કંઈ તેટલાં ઓછાં છે. આ મમતારામ તારા પંજમાં આબાદ સપડાઈ ગયો છે, ને ખરી રીતે તો તે એનું નાક કાપવા કરતાં પણ વધારે કીધું છે. કોઈ અનાથની પેઠે હવે એ મારા કાલા-વાલા કરે છે તો મારા કહેવાથી એને જતો મેલ, હવે બહુ થયું.”

ધનકારડોસીને પણ દયા આવી ને કાળીની પાસે જઈને કહ્યું—

“હું પણ તને એ જ કહેવા માયું છું. આ મમતારામ ભુંડો છે, ને એને મારી નાંખવાથી પણ પાપ લાગે એમ નથી, તોપણ મને તેવો ભુંડો પણ મારી બહેન-

પણી રળીઆતનો એ દીકરો થાય છે. મેં એને દીકરા કહીને બોલાવ્યો છે. તને ધન્ય છે કે તે આજે એનું નાક કાપવા કરતાં પણ વધારે કીધું છે, માટે હવે એને જતો મેલ. ”

બંને જણને આ પ્રમાણે સમજાવતાં બેઠને કાળી વિચારમાં પડી ગઈ. એણે ધીમે ધીમે ગુલાબ સામે, અલંગા સામે અને કેશવલાલ સામે નજર કીધી, પણ કાંઈ તરફથી કાળીને ઉત્તેજન મળતું દેખાયું નહિ. સાચું તેઓ પણ કાળીને વિનવતાં હોય એમ દેખાવવા લાગ્યાં, એટલે કાળીનો કોષ કંઈક શાંત પડ્યો ને એ બોલી—

“તમે બધાં એક તરફ ચર્ચ ગયાં છો ત્યાં હું એકલી શું કરું? તોપણ મેં પાણી મેલ્યું છે, કે જ્યાં સુધી મારી બહેન પાળીને મમતારામના નાકના લોહીનું બળી-દાન આપીશ નહિ, ત્યાં સુધી એને મારી પાસે ને પાસે રાખી મુકીશ માટે જાઓ, હું એનું નાક કાપી લેતી નથી, પણ નાકપર એક નહાનો ધા કરીને તેના લોહીનો ભોમ મારી વહાલી બહેની પાળીને આપું છું.”

“હાં—હાં—હાં—એ શું કરે છે એમ કહેતાં બધાં કાળીનો હાથ થોભી રાખવાને દોડ્યાં, પણ તેઓ કાળીને રોકે તે પહેલાં, એણે ચડપ લઈને મમતારામના નાકની ટીચકીપર એક નહાનો સરખો ધા કીધો. તેઓ તેને વારે તેની પહેલાં તો, એણે મમતારામને છોડી દીધો. આટલાપર ચઢી ગુલાબની પાસે જઈને કાળી ઉભી.”

થોડીવારમાં બધાં ગુલાબવહુની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યાં. તે અરસામાં મમતારામ, જેનું બધું શરીર કાઢવમાં ખરડાઈ જવાથી પાછો સાહીભૂત જેવો દેખાતો હતો, ને જેનું બધું ભેમ ઉતરી ગયું હતું તે, મહાપુરૂષની મદદથી ઉભો થઈ, કાળીને હાથે આ સુધાં ત્રીજવાર મહાત ચર્ચ તેથી મ્હોડું છુપાવતો, ત્યાંથી નીકળી ચાલ્યો. નવલશા પણ મમતારામ અને મહાપુરૂષ સાથે ચાલ્યો. એને કેશવલાલ અને તેના પક્ષવાળાની ગંધ ગમી નહિ. તેઓના ગયા પછી બીજાંઓને શાતા વળી ને હવે તેઓ એકબીજાને ખબર અંતર પુછવા લાગ્યાં.

કાળી અને મુખપાલકાકા ત્યાં આવી પહોંચ્યાં એ કંઈ જેવી તેવી નવાઈની વાત ગણાય નહિ. તે નવાઈમાં ઉમેરો કરવાને સાર, ધનકારડોસી અને અલંગા પણ ત્યાં આવી ચઢ્યાં હતાં. પરંતુ એ બધા બનાવો કાળી અને મમતારામના મધ્યકાલમાં લંકાઈ ગયા હતા. હવે તેઓ કંઈક શાંત પડીને એક બીજાને બેઠતા ખુલાસો કરવા લાગ્યાં, ને કેશવલાલના જવાબમાં મુખપાલકાકા બોલ્યો—

“તમારી કાકીની બહેનનાં લમ તમોપુરીમાં હમણાં જ થયાં તે તો તમે જાણતા હશો. એક દહાડો એને ગામમાંથી કાગળ આવ્યો ને એ તો ખસ, હાં લઈને બેઠી કે મારે તો મારી બહેનનાં લમ ઉપર તમોપુરી જવું છે. મને પણ કાણ જાણે,

તે દહાડે એવું જ તાન આવ્યું કે એ બીચારી કાઠવાર પીએર મઈ નથી, ને જવાનું કહેતી નથી, માટે લાવની, આવું લમનું મસ છે તો હું પણ એની સાથે જઈ, કે મારી સાસુ પણ રાજ થાય ને અમે એનાં સારાં સગાં છંદએ એમ જણાઈ આવે. તેથી બીજે જ દહાડે, કંઈ પણ તૈયારી કર્યા વગર, કે કાઠને કે તમને પણ કહ્યા વગર, અમે તો તમોપુરી જવા નીકળી પડ્યાં. કંઈ સામાન સર-જન પણ સાથે લીધો નહિ. પણ એના મનમાં કે તે કડાકુટ કરવા જઈશ તો થોડા દહાડા નીકળી જશે, ને રખેને હું જવાનો વિચાર માંડી વાળું, તેથી એણે ઝાઝી રકઝક કરીધી નહિ. અમે તો છડાંજ નીકળ્યાં. આજથી ચોથા દહાડા ઉપર એની બહેનનાં લગન થયાં. હજી તો આજે ગોરવ આપવાનો હતો તે અપાયો હશે, પણ મઘ કાલે સવારથી, કાણુ જાણે કેવીએ રીતે એને તો એવું જ તાન લાગ્યું, કે આજ કેટલાક દહાડા થયા તમે અને ગુલાબવહુ ધલવગિરિ પાસેની ધર્મશાળામાં આવ્યાં છો ! પણ તમારી પાછળ મમતારામ લાગેલો છે, ને પોતે ભાં જશે તો જ મમતારામનું કંઈ ફાવવાનું નથી. મઘ કાલથી તો એ એ જ તંત લેઈ બેઠી, ને ખાવું પીવું કે બીજી વાત કરવી એણે તો છોડી જ દીધી ! મેં તો એને બહુ સમજાવી. પણ એ કાઠ દહાડો મારું કહ્યું માને છે કે માને ? હું સમજ્યો કે એની મા બહેન ના કહેશે તેથી તે બહાનું મેં કહાડ્યું, પણ એણે તો એની મા બહેનને એવાં સમજાવી દીધાં કે તેઓએ અમને ખુશીથી જવાની રજા આપી. મઘ કાલે મોડી રાતના નક્કી થયું કે અમારે સવારે નીકળવું. સારી રાત એ જંપીને સૂતી નહિ. જેવો પ્લો ફાટ્યો કે એ પોતે એક સારી ગાડી સોધવાને નીકળી ! ગાડી મળતાં મળતાં દિવસના દશ વાગ્યા, પણ આખરે એવો જ જોગાન જોગ બનવાનો કે એક સારો ગાડીવાળો એને જાણો. તેને પણ એણે તો એવો સમજાવી દીધો હતો કે આજ સાંજ સુધીમાં એણે ગાડી દોડાવી દોડાવી અમને પાસેના ગામમાં લાવી મુક્યાં. પણ સાંજ પહેલાં તો બહુ જ વરસાદ પડેલો શરૂ થયો, ને એ તો તાલાવીલી કરવા લાગી. વરસાદ ને ગાજવીજ રહ્યાં ન રહ્યાં ને એણે તો પાછું ગાડું જોડાવ્યું. મારે તો સારો દહાડો એની પાછળ હાડમાર થતાં, એ જે કહે તેમ કરવું પડ્યું. થોડુંક મયાં ને વરસાદ અંધ પડ્યો, પણ અંધારી રાત ને અંધ પાણી પાણી ને કાદવ હોવાથી, એ જેમ ધારતી હતી તેમ બળદો દોડ્યા નહિ; તેથી થોડુંક મયાં ને એ તો ઉતરી પડી કહેવા લાગી કે મારો જીવ હવે રહેતો નથી, માટે તમે આવી પહોંચો. હું તો ધર્મશાળામાં આ દોડી જઈ છું. અમે પણ બનતી ઝડપ કરતાં પાછળ પાછળ ગાડી ચલાવવા લાગ્યા. ધર્મ-શાળામાં આવીને જોઈ છું તો મમતારામ નીચે પડેલો, ને એ તેનો હાથ પોતાના

કબજમાં લેવાને આથમ્યાથ કરતી હતી. તે તમારો જોતો હું તો ઉભો હતો, એટલામાં ત્યાં ધનકાર ડોસી, અલંગા, કેશવલાલ, નવલશા ને કોઈ અન્યથો શખસ આવી લાગ્યાં. ગઈ કાલથી એ અહીં આવવાની જીદ લઈ બેઠી ત્યારથી, મારે કાને તો તમારી, ગુલાબવહુની, કાષ્ઠ આનંદગિરિ મહારાજની અને સિદ્ધિની વાત જ એણે તો કર્યા કીધી છે. આજે બધે રસ્તે પણ એણે ગાડીવાનને પણ એજ વાત કર્યા કીધી હતી. પણ આ કુસ્તી જોવાની મને એવી તો મઝા પડી કે મારો બધો થાક ઉતરી ગયો! આખરે એ કહેતી હતી તેમ જ બધું ખરેખરે થયું જણાય છે; જો કે મને તો ખાતરી નહોતી; મારા મનમાં કે એ આજે વાને ઘેર ચઢી છે તે વગર સમજનો લવારો કર્યા કરતી હશે!”

બધાં કાળી સાચું જોઈ રહ્યાં ને ચક્રિત થઈને પુછવા લાગ્યાં, કે મમતારામ અહીં આવીને કેશવલાલ અને ગુલાબની પાછળ લાગેલો છે તે એણે કેમ જાણ્યું.

“તમે મને બધાં ગાંડામાં ગણી કહાડશો”—કાળી હસીને કહેવા લાગી—
“પણ મને પેલી દાખડી કેમ પાછી મળી તે વાત, અને તે પછીની બધી વાત મેં તો એમને કહી દીધી છે. મારી આગળ એક દહાડો બાલાએ આનંદગિરિ મહારાજની વાત કહી, તે પણ મેં ગઈ કાલે એમને કહી દીધી. મારી પાસે મારી બહેન પાળીને રાખું છું, ને તેની રોજ સેવા ચાકરી કરું છું, તે પણ કહી દીધું. આ અલંગાની મદદથી પેલા પી—ને ફળેત કીધો તે દહાડે હરખમાં આવી જઈને મેં એનું પાણી મેલ્યું હતું, કે એ પી—ના નાકનું લોહી મારી પાળીને એકવાર પાછશ, ત્યારે જ એને મારાથી છુટા પડવાની રજા આપીશ! તમે જોયું હશે કે મારી પાળી મારી પાસે હતી તો આજે હું કેવી ફાવી. બાકી એ મુવાએ મને આજે જોવી તેવી હંફાવી નહોતી. બે ત્રણવાર તો કાદવમાં મારો પગ સરી ગયો ને એ પી—ઉડીને ઉભો થયો, પણ મેં મારી બહેનને યાદ કીધી ને એ મારી મદદ કરવા લાગી. અમે નીકળ્યાં તેની આગલી રાતે મારી પાળી બહેન, એક ઘેરીનો વેષ લઈને, ને એક મળનો સોનેરી પટાનો સાળુ પહેરી, હાથમાં મોતીની બંગડી ને નાકે બોર બોર જેવડાં મહોટાં મોતીની વાળી પહેરી મારી પાસે આવી, અને મને સ્વપ્નામાં કહેવા લાગી કે મમતારામ ધવલગિરિ આવ્યો છે. તારૂં પણ પાળવાને આવો લાગ ફરી ફરીને મળવાનો નથી. તું ગુલાબ ને કેશવલાલના ઋણમાંથી પણ છુટી જાશ. સારૂં થયુંની કે હું આવી પહોંચી. જેવો એ ધર્મશાળાના એટલાપર પગ મુકતો હતો કે મેં એને પટકી પાઓ, ને તે પછી શું બન્યું તે તો તમે જાણો છો.”

તે પછી વાતે વાત નીકળતાં ધનકારડોસી ને અલંગા ત્યાં કેમ આવી પહોંચ્યાં તે કથા નીકળી, ને અલંગા કેશવલાલને કહેવા લાગી—

“અમે એક દહાડો કીકીને ત્યાં બેઠાં હતાં. માણ પણ ત્યાં હતાં. તમે એકા-એક કોઇને કહ્યા વગર, ક્યાંએ જતાં રહ્યાં છો એ વાત નીકળી. તેવામાં ત્યાં મહામતિ આવી પહોંચ્યાં. એ બીચારી બહુ ઉદાસ દેખાતી હતી, કેમકે ગુલાબ એને વગર કહ્યું જતી રહી તો રહી, પણ આટલા બધા દહાડા નીકળી ગયા છતાં એણે કાગળની કટકીએ લખી નહોતી. અમે બધાં બેસીને તમારી જ વાત કરતાં હતાં, ને કાણુ જાણે વાતે એવું જ રૂપ પકડ્યું ને અમને એમ બહીક લાગી, કે રખેને મમતારામ તમને ફસાવવાને આ બધું કરતો હોય! સિદ્ધિની વાત તો બાલાએ અમને કહી હતી, ને તે સાર એક દહાડો નવલશા માણને મળવા ગયો હતો, તેથી માણ નવલશા પાસેથી બધો ભરમ લઈ આવવાને સિદ્ધિની વાતનું બહાનું કહાડીને ગયાં. માણ ત્યાંથી આવ્યા પછી મહામતિ ને બધાંને ખાતરી થઈ કે મમતારામ નવલશાને જેમ તેમ સમજાવી ધવલગિરિ લઈ જાય છે, તે જરૂર કંઈ કારસ્તાન કરશે. તેથી અમે કીકીને ત્યાં નક્કી કીધું કે મમતારામ જાય તેને બીજે દહાડે મારે ને માણએ પણ નીકળવું ને અહીં આવીને તમને ચેતાવવાં. અમે દહાડો અને રાત મુસાફરી કીધી ને આજે સાંજના ગામમાં આવ્યાં, એટલામાં તો વરસાદ પડ્યો ને અમારે ખોટી થવું પડ્યું. પણ તેવામાં મેં તમારી તપાસ કીધી તો કોઇએ અમને કહ્યું, કે થોડા દહાડા થયા તમે પાસેની ધર્મશાળામાં ઉતર્યા છો; તેથી બધો સામાન ત્યાં જ રાખી અમે એક માણસને સાથે લઈ અહીં આવવા નીકળ્યાં. અંધારી રાત અને કાદવને લીધે, કે અમારો બોમીએ એમ સમજ્યો તેથી, કે જોગાન જેમ એવો બનવાનો તેથી, એ તો અમને હનુમાનના દેહેરા પાસે લઈ આવ્યો. ત્યાં તમારો ઘાંટો સાંભળીને અમે એકદમ અંદર આવ્યાં, ને જોઇએ છઇએ તો તમે, નવલશા અને પેલા મુંબઈવાળા રવિમર્દનના ચેલા જોડે હુજાત કરતા હતા.”

“હા, આજે સાંજના”—કેશવલાલે વાતનું અનુસંધાન કીધું—“આજે સાંજના નવલશાએ આવીને અમને કહ્યું કે હું હમણાં જ ગુરૂ મહારાજની આજ્ઞાથી મમતારામને સાથે લઈ આવ્યો આવું છું. પણ રસ્તામાં ગાડું ઉધું વળી ગયું ને મમતારામના હાથ પગ ચગદાઈ ગયા, માટે તેની સારવાર કરવાને જવા સાર અને એ કહેવા લાગ્યો; એને તો બહુ ધારતી લાગી, પણ હું તો મહારાજ ઉપર આસ્થા રાખી નવલશાની સાથે નીકળી પડ્યો. મને એ હનુમાનના દેહેરામાં લઈ ગયો ત્યાં પેલો મહાપુરુષ, જે તમે કહ્યો છો કે મુંબઈના રવિમર્દન મહારાજનો ચેલા હતો તેને મેં જોયો. હું વિચારમાં પડી ગયો, કારણ કે એ માણસ આજે જ સવારના અમારી આગળ આવી ગયો હતો. મેં નવલશાને પુછ્યું કે આ મું, ને મમતારામ

ક્યાં છે ? ત્યારે એ તો હસીને કહેવા લાગ્યો કે “મારી સાથે તો આ મહાપુરૂષ છે. મમતારામનું તો મેં ખોટું બહાનું કહાડ્યું હતું, કે એ મને તમને (કેશવલાલને) હું અહીં લઈ આવું. તમને આજે રાતના મહારાજ સિદ્ધિ આપવાને આવવાના છે, તેથી મને (નવલશાને) લાગ્યું કે તમે અહીં હો તો મહારાજ સિદ્ધિ આપવા સારું અહીં જ આવે. તે વખતે હું તમારી પાસે હોઉં તો થોડી સિદ્ધિ મને પણ આપે.” કેશવલાલે બોલવું ચાલુ રાખ્યું—“મને તો બહુ શક ગયો કે આ લોકે મારી જોડે દુઝો રમે છે. નવલશાને મેં બહુએ સમજાવ્યો કે મહારાજ મને આજે રાતના સિદ્ધિ આપવાને આવવાના છે એમ બોલ્યા જ નથી. પણ પેલો મહાપુરૂષ કહે કે હું સવારના તમારી પાસે આવ્યો, ત્યારે તમે વાત કરતા હતા કે મહારાજે કહી રાખ્યું છે કે આજે ચમત્કાર બનશે માટે તમારે સ્વસ્થ રહેવું. તેનો અર્થ સિદ્ધિ આપવા આવવાના છે તેવો નહિ થાય એ કેમ બને ? મેં તો ત્યાંથી પાછા ધર્મશાળામાં આવવાને બહુએ કહ્યું, પણ એ લોકે મને જોરજુલમથી રોકી રાખ્યો. એવામાં તમે ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. પેલા મહાપુરૂષે જોયું કે તમે ત્રણ જણાં મારી મદદે છો તો એનું એકલાનું કંઈ ચાલવાનું નથી, તેથી એણે આપણને જવા દીધાં,

પ્રકરણ ૮૧ મું

આપણું શ્રેય આપણે હાથ છે, સદ્ગુરૂ તો માત્ર ઉપદેશે છે

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥

बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા)

“બધો વિચાર કરતાં”—કેશવલાલ બોલ્યો—“હું તો આ કામમાં શ્રી ગુરૂ મહારાજનો ચમત્કાર જ જોઉં છું. એમણે અમને છેક મઈ કાલે કહ્યું કે આવતી કાલે, એટલે કે આજે ચમત્કાર બનવાનો છે માટે તમારે સ્વસ્થ રહેવું. ખરેખર બ્યારે એક તરફથી અમારી મદદે સુખપાલકાકા આવી પહોંચવાના હતા, ને બીજી તરફથી મારી અલંગાને લઈને આવવાનાં હતાં, એટલે અમારે કંઈ બંધીવાનું નહોતું જ. આજે જ એમના એ વચનનું વિવેચન કરવાનો અમને પ્રસંગ આવ્યો હતો, ને તે જ વખતે મેં તો કહ્યું હતું કે મહારાજ તો કોઈ મહા વૈયાકરણી પેઠે એ શબ્દો બહુ સંક્ષેપમાં બોલેલા છે. પણ એ વાક્યમાં કોઈ સમર્થ

મહર્ષિના સૂત્ર પેઠે આટલો આટલો ગૂઢ અર્થ સમાયલો હશે, એ તો હમણાં હમણાં વિચાર કરતાં મને જણાઈ આવે છે. ચમત્કાર તો વસ્તુતઃ જે બનવાનો હતો તે જ બન્યો છે. પણ તેનો અર્થ નવલક્ષા, અથવા ખરું કહીએ તો મમતારામને એવો જ સ્પુર્ષો કે મહારાજ મને સિદ્ધિ આપવાને આજે આવવાના છે. તેઓએ તે જ ધોરણને અનુસરીને પોતાની બાજી રચી. જે વાક્યે કરીને મહારાજે અમને અભય વચન આપ્યું, તે જ વાક્યને એ ચમત્કાર સાધવાને બીજરૂપ બનાવી દીધું! પાછું મમતારામને પ્રેરવાને, એટલે પ્રેરક રૂપે પણ એ જ વાક્ય કરી દીધું! મહારાજની વાણી આટલી બધી ભૂધી ગુર્વર્ણમંત્રી છે એ તો મને હમણાં જ જણાઈ આવે છે.”

“ભાઈ”—સુખપાલકાકા પોતાની અળએબી દેખાડતો કેશવલાલને પુછવા લાગ્યો—“ત્યારે શું આ આનંદગિરિની અને સિદ્ધિની વાત ખરી છે? એણે તો મારી આગળ એનો એ જ ક્ષવારો કર્યા કીધો છે, અને હું તો એમ માનતો હતો કે એ તો વાને ઘેર ગયલી છે. પણ ત્યારે શું તમે પણ કલભુગમાં સિદ્ધિની વાત ખરી માનો છો!”

“કાકા, હું માનું તેમાં તો શું”—કેશવલાલ બોલ્યો—“પણ તમે મારી બધી વાત સાંભળશો તો તમે પણ માનશો જ. હમણાં તો કલભુગ ચાલે છે. તેનું લાંબું પ્રમાણ જોતાં હજી તે હમણાં જ બેઠો છે એમ કહીએ તો ચાલે, તોએ હજી શરૂ-આતમાં માણસના હૃદયમાં કેટલા બધા મેલા સંસ્કારોએ વાસો કરી દીધો છે, અને પાપના અંકુરો કેવી સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ જડ ધાતુતા બન્યા છે! આપણે લોકોને કહેતાં સાંભળીએ છીએ કે વહાલામાંથી હેત ગયું ને ગોળમાંથી મળપણ ગયું. આજે તો આપ દીકરા પણ એક બીજા પ્રત્યે વિરૂદ્ધ હિત ધરાવતા હોયની એમ જોય છે ને વરતે છે. એવો હાલનો કારમો જમાનો બેઠો છે ખરો, ને જ્યારે એની પુર જીવાની જામશે ત્યારે કેવો પ્રચંડ થઇ પડશે તેનો વિચાર મારાથી તો થઈ શકતો નથી. તે ગમે તેવું ઉગ્ર રૂપ ધરે તોપણ એક લેખે કલભુગ છેક નમાલો નથી. તેનામાં રહેલા કેટલાક ગુણો બીજા યુગોને વિસરાવી દે એવા છે.”

કલિ સમાજવ્યંતાર્યા ગુણઃ સારમાગિનઃ ।

યત્ર સંકીર્તનૈનૈવ સર્વઃ સ્વાર્થોઽભિજન્યતે ॥

“જે કાર્ય બીજા યુગમાં બહુ કષ્ટથી, આખા કુટુંબના કે જનસમૂહના ભેગા મથનથી, બહુ લાંબે કાળે સફળ થતું તે કાર્ય, આજે કલભુગમાં માત્ર એક જ વ્યક્તિના અલ્પ સમયના પણ તીવ્ર સંવેગે સાધ્ય છે. એ કંઈ કલભુગનો એવો તેવો મહિમા ગણાય નહિ! તેનો દૂરનો દાખલો દેવાનું કંઈ કારણ નથી. મારા જ વડીલ

સાધુદાસે શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજની, ખરૂં પુછો તો માત્ર બે કે ત્રણ દહાડા જ સાચે ભાવે સેવા કીધી, તો તેનું તો કલ્યાણ થયું તો થયું, પણ તેને લીધે અમારૂં પણ કલ્યાણ થવાનું બારું ઉઘાડી આવ્યું. તે વાત મારાથી ચોથી પહેડીએ બની હતી તોપણ શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજે આવી અમને શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજનું યોગ-દર્શન કરાવ્યું, ને આપવા ધારેલી સિદ્ધિઓ બતાવી અમને અણમોલ બોધ દીધો. પણ મારી વાત તો વ્યાખ્યાન જેવી થઈ જાય છે. તમે આજે સવારના ખાંધા પીધા વગરનાં છો. મમતારામને પકડી પાડવાની લ્હાયમાં તમને એક ધડીનીએ ધુરસદ મળી નથી. હજી આપણે એ પ્રસંગ ચર્ચાવવાને પુષ્કળ વખત છે, માટે તમે હવે રસોઈ થાય તે ખાઈ પીને આસુદાં થાઓ.”

બધાંએ કહ્યું કે રાત થઈ ગઈ છે, માટે રસોઈનો વિચાર તો માંડી વાળો. તેઓ પોતાની સાથે કાચું કોઈ લઈ આવ્યાં છે તે ખાઈને તેઓ પકાં રહેશે. ગુલાબવડુએ બહુ આગ્રહ કરીને ચ્હાઈ બનાવી સર્વેને પીવડાવી. બધાં થાકી ગયાં હતાં તેથી થોડી ઘણી ખુશ મીઠાજથી આડી તેડી વાત કરી સુઈ ગયાં. બીજે દહાડે સવારના શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજ ધર્મશાળામાં આવ્યા, ને તેઓને બે ચાર દિવસ ત્યાં જ રહેવાનો, અને ધવલગિરિના પુણ્ય પ્રદેશોમાં ફરીને પોતાનો દેહ પવિત્ર કરવાનો બહુ આગ્રહ કીધો. મહારાજનું વેણ કોઈથી ઉઘાપાય એમ હતું નહિ. તેઓને ત્યાં ગોઠતું પણ હતું જ. મહારાજ તેઓનો સત્કાર કરતા હોય તેમ, તેઓને સારૂ થોડાંક કંદમૂળ અને ફળફળાદિ લાવ્યા હતા. કેશવલાલ અને તેઓ રોજ સવાર સાંજ ધવલગિરિના પુણ્ય પ્રદેશોમાં ફરતા. શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજનાં દર્શન તો તેઓને થયાં નહિ. પણ ધવલગિરિમાં બીજાં પવિત્ર ધામે કંઈ ઓછાં નહોતાં. તેનાં દર્શન કરીને, ઠેકાણે ઠેકાણે ગિરિ શિખરોની અદ્ભુત આકૃતિઓ જોઈને, વૃક્ષ લતાના તરેહ તરેહના સમૂહોથી જે દેખાવ નજરે પડતો તેને નીહાળી નીહાળીને તેઓ આનંદ પામ્યા. જગજિયંતાનો મહિમા ગીચ શેહેરામાં અને આવાં નિર્જન સ્થાનોમાં એક સરખી રીતે, જેને આંખ હોય તેને જોવાને માટે ભરપુર ભરેલો છે. એ સિદ્ધાંત તેઓએ અહીં કીધો ને ત્રણ દહાડા તો જોતજોતાંમાં વીતી ગયા. ત્રીજે દહાડે સાંજના મહારાજે બધાના દેખતાં કેશવલાલને જણાવ્યું, કે સાધુદાસના સુકૃતથી જે પાંચ સિદ્ધિઓ અમે તમને આપવાના છીએ તે સિદ્ધિઓ પામવાની યોગ્યતા, હજી તો યોગદર્શન કરાવ્યાને છ મહીના થયા નથી તેટલામાં, તમારા ચાર પૈકી ત્રણમાં નથી એમ તો નિઃસંશય ફરી ચુક્યું છે. દુલારામે રાત્રીને વાત કહી દીધી. રાત્રીએ રવિમર્દનને કહી, ને તેને લીધે એ બીના તમારાં ઓળખીતાં પાળખીતાંનાં જાણવામાં આવી ગઈ છે.

આવી મઠ તેતું તો કંઈ નહિ, પણ દુહારામથી અમારી સરત પળાઈ નહિ એ તો નક્કી થઈ ચૂક્યું છે. નિર્મલદાસનો એક લેખે ઝાઝો વાંક ગણાય નહિ. કારણ કે બાલાથી હારીને લાચારીએ તેણે પોતાની જીને, તે વાત ખરી છે એમ કહ્યું. પણ તેથી કરીને તે કંઈ સરતની બહાર એછા ચાલ્યો જતો નથી. નવલશાએ બાલકચુદ્ધિ વાપરી બધું મમતારામને અને રવિમર્દનને કહી દીધું છે. તે તો જેમ બનવાનું નિર્માણ હતું તેમ બન્યું; એટલે કાષ્ઠનો દોષ કહાડવાની કંઈ જરૂર નથી. પણ કેશવલાલ, જો કે એ સિદ્ધિઓ હવે મળે તો તને મળવી જોઈએ, અને અમે આપવાને પણ તૈયાર છઈએ, તોપણ એ સિદ્ધિઓ તને અનર્થનો હેતુ નહિ થઈ પડે તેનો જરાક જોટલો પણ સંભવ દૂર કરવાને, તારી રાજીખુશીથી આજથી દહોડ વર્ષ પછી તને તે સિદ્ધિઓ આપીશું. તે દરમ્યાન અમારો વિચાર, તને તારી યૌરી સાથે આ પુણ્ય પ્રદેશમાં રાખીને નિવૃત્તિ માર્ગનું ઉંચું શિક્ષણ આપવાનો છે. તું અહીં રહેવાને કદાચને ના પાડે, કે શું કરવું તેના વિચારમાં પડી જાય, તેટલા માટે તને કહું છું, કે જે દહોડ વરસ તું અમારા પાસે રહીશ, ને અમારા કલા પ્રમાણે આચરણ રાખી અભ્યાસ કરીશ, તો તારૂં પરલોક સુધારવાને, અને અનેક જન્મોની વાસનાઓમાંની થોડી ઘણી પણ નિર્મૂલ કરવાને તું સમર્થ થઈશ. સિદ્ધિની વાત બાળુએ રાખતાં પણ, એ કંઈ જેવો તેવો લાભ નથી. આ વિષય પરત્વે હું કે મારા ગુરૂ મહારાજ તને આજ્ઞા કરતા નથી કે તારે અહીં જ રહેવું. સર્વ વાત તારા પોતાના વિચારપર સોંપવામાં આવે છે. તારા પૂર્વ જન્મોનાં કર્મો તારી સુદ્ધિને જે વલણ આપે તે પ્રમાણે વરતીને તું જવાબ આપજે, અથવા તેજ પ્રમાણે વરતીને તું જવાબ આપીશ; તથાપિ અમે કોઈ વાતે તારી આડે આવતા નથી એમ તારે જાણવું જોઈએ. તારો લાભાલાભ શેમાં છે તેનો નિર્ણય તારે જ કરવો જોઈએ; માટે બધો તોલ કરી તારી સુદ્ધિ દોરવે તેમ ઉત્તર આપજે.

કેશવલાલની પ્રથમથી જ વિરક્ત વૃત્તિ હતી. મહારાજના સમાગમમાં આવવાથી તે વધારે વિરક્ત બની હતી. જરાકે આનાકાની વગર મહારાજ પાસે રહીને નિવૃત્તિ માર્ગનું શિક્ષણ લેવાને, દહોડ વર્ષ કે જીવતા સુધી ત્યાં રહેવાને પોતાની તત્પરતા એણે દેખાડી અને પોતાને ભાગ્યશાળી માનવા લાગ્યો.

ચોથે દહોડે સવારના સુખપાલકાકા, કાળી, ધનકારડોસી ને અલંબા શુભર્ષ જવા નિકળ્યાં. જતાં જતાં ધનકારડોસીએ કેશવલાલને જણાવ્યું—“ભાઈ, કુળી-દાસ મારાથી ભુદો રહ્યો, તેથી ઘરડે ઘડપણ મને નીચું જોવા જેવું થયું છે. આ મહારાજના સમાગમમાં આવવાથી મારામાં પણ થોડો ઘણો વિવેક અને વૈરાગ્ય આવેલો છે, તો હું હવે છીકીને કોઈ કાંઈ પચવીશ નહિ, કે કુળીઆને ગળો.

જાંઘીય નહિ. હું હવે આગળની તારી ધનકાર માસી નથી. તારે સાડે મારો જીવ બળતો હતો તો હું મુંબઈથી અહીં આવી ને તું માડું આટલું કશું નહીં કરે ? તું ફૂળીદાસને કહાવશે તો જ એ મારી ભેળો પાછો રહેવાને આવશે.”

અલંગા જાણતી ચર્ધ હતી કે માજી આગળના કરતાં સુધાર્યા છે. કીકી પણ નવો ધર ખટલો ચલાવવાની આવડત ન હોવાથી કંટાળી ચર્ધ હતી, તેથી એ પણ આ વખતે ધનકારડોસીની વતી કેશવલાલને સમજાવવા લાગી. કેશવલાલે ફૂળીદાસના ઉપર કાગળ લખી પોતાની મા ભેળો પાછો રહેવા જવાની એને સમજાવતી આપી ને તે કાગળ ફૂળીદાસને આપવા સાડ અલંગાને આપ્યો. આગલી રાતના મહામતિને આપવા સાડ એક કાગળ ગુલાબવડુએ લખી રાખ્યો હતો તે પણ એણે અલંગાને આપ્યો. મહામતિને અને તેના ધણીને મહારાજે આપેલાં એ ત્રણ કંદમૂળો એણે ભેટમાં મોકલ્યાં. ગુલાબવડુએ મહામતિને આ પ્રમાણે કાગળ લખ્યો હતો—

સૌ. મહામતિ બહેની,

“અલંગા બહેનની સાથે તારા અને તારા પતિને સાડ મેં થોડાંક કંદમૂળો મોકલ્યાં છે તે તું સ્વીકારજે. મારી ખાતરી છે કે તારો પતિ તે બહુ હોંસથી ખાશે ને તેનો સ્વાદ વારે વારે એને યાદ આવ્યા કરશે, એટલે એ મને તમે બન્નેને વાડ, માડું સંભારજું થશે.”

સર્વ વૃત્તાન્ત અલંગા તને નિવેદન કરશે. એને મહોડેથી તારા સમાચાર મને મળ્યા છે. પણ તું જેમ હજી સુધી ધાર્યા કરતી હશે તેમ હું તને વિચરી ચર્ધ નહોતી. હેતનાં અને પ્રેમનાં આપણાં સ્થાનકો એટલાં થોડાં છે, કે તેને બંને તેટલાં વધારવાને આપણે મથવું જોઈએ. મારે તો આખા મુંબઈ શહેરમાં તારી સાથે જે ગાઢ પરિચય છે તેવાં બીજાં સ્થાનકો છે નહિ. તું તે ક્યાં નથી જાણતી ? એટલે મારી ગણી ગાંઠી સુઝી પણ મારી બેદરકારીથી હું ઓછી કડં એ એક લેખે સંભવતું નથી, તથાપિ હું તને વિચરી ચર્ધ એમ તને લાગ્યું તે સ્વાભાવિક જ હતું. હવે જ્યારે સર્વ વૃત્તાન્ત તારા જાણવામાં આવશે ત્યારે તને લાગશે કે તારો એ વિચાર નિર્મૂળ હતો.

અલંગાને મહોડેથી સિદ્ધિની કથા સાંભળી તું તો ચક્તિ જ થઈશ ! એવી એવી વાતો માનવાપર તારી આસ્થા નહોતી, તે તો હું સારી પઠેમ જાણું છું. તું કંઈ અનીશ્વરવાદી નથી, તથાપિ તારા દીલમાં ચેતનનો મહિમા કોઈ દિવસ જામતો નહોતો. પણ હવે તો તારે પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી એ સિદ્ધિની વાત, યોગ, યોગનો પ્રભાવ, તેની સાધનાથી થતી જીવની ઉત્તમ દશા, પુનર્જન્મ, પુરુષાર્થ જીવની બંધન

મુક્તિની સ્થિતિ, એ વગેરે સર્વ, જેમ આપણા શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલું છે તેજ પ્રમાણે, સાંગોપાંગ તારે માનવું પડશે! ન્યારે તું એ બધું માનતી થઈશ, ને પૂર્વે તારા તત્સંબંધે વિચારો, જોઈએ તેટલા હેતુઓ નહિ લાઘવાને લીધે અધુરા ને ખોટા હતા, એમ ન્યારે ત્યારે લાચારીએ કબુલ કરવું પડશે ત્યારે, તે કંઈ તારો જેવો તેવો પરાજય થયેલો ગણાશે નહિ. પણ હું તેને તારો પરાજય ગણતી નથી ને ગણવાનીએ નથી. એ તો તારી ઉચ્ચ કોટિની શુદ્ધિનો તારીજ પશુશુદ્ધિ ઉપરનો જય થયેલો ગણવો જોઈએ. માટે તારા એવા પરાજયથી, જો કોઈ ખુશી થશે તો તે હુંજ થઈશ. તારો એવો પરાજય જલદી થાઓ એવો તારી ગુલાબનો તને આશીર્વાદ છે.

બહેની, અમારા વડીલ સાધુદાસના વૃત્તાન્ત પરથી તું શું સિદ્ધાન્તો મઠાણ કરે છે? એક તો એ કે સાચા ભાવનું કરેલું સુકૃત કોઈ કાળે એજે જતું નથી. સુકૃત કરનારનું તે તારણ કરે છે એટલું જ નહિ, પણ તેના વંશજોને પણ તારવાનું બાઈ ઉધાડી આપે છે. તું એમ કહેશે કે એમના સિવાય બીજા ત્રણ જણાને કંઈ લાભ થયો નથી, પણ તેમ નથી. તેઓને સિદ્ધિ નહિ મળે એમ ફરી સુક્યું છે. પણ તેઓને યોગશૂર્તિ શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજનાં દર્શન થયાં. શ્રીઆનંદ-ગિરિ મહારાજે તેઓને બોધ આપ્યો, તેમના સમાગમમાં તેઓ થોડા કે ઘણા આવ્યા, એ કંઈ તેઓને જેવો તેવો લાભ થયો નથી. હાલમાં જો કે તેઓની વૃત્તિ કંઈ ઝાઝી વિરક્ત થયેલી જણાતી નથી, એટલે કે બીજી રીતે બોલતાં, બહારથી તો તેઓ બીજાના જેવા સંસારમાં પચેલા અને મચેલા દેખાય છે, તોપણ બહેની, સ્વામિના સમાગમના અને ગુરૂશ્રીનાં દર્શનનાં સૂક્ષ્મ બીજો તેઓના હૃદયમાં જડ લાલિને બેઠાં છે. યોગ્ય સમય આવે એ બીજ તેઓને શ્રેયને માર્ગે દોરવશે. અર્જુનને મહાભારતના યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ જે બોધ આપ્યો હતો તે, કર્મોના યોગને લીધે, દેશ કાલને લીધે સામાન્ય પ્રાપ્તિના વ્યવસાયમાં અને ભોગમાં, ઘણા કાળ સુધી ઢંકાઈ ગયો હતો. પરંતુ ન્યારે પાંચે પાંડવો હિમાચળ માળવાને ગયા ત્યારે તેજ બોધ તેને પાછો ઉદ્ભૂત થયો હતો, ને તેથી તેનું શ્રેય પણ થયું. દેવકાન્તમો કદમ્બ પુનરુદયગત્ત પ્રજ્ઞઃ તેજ પ્રમાણે પ્રકૃત વિષયમાં પણ એ જ બીજ સાનુકૂલ સમય આવે—પછી તે આ જન્મમાં કે હવે પછીના ગમે તેટલામાં અવતારમાં અંકુરિત થશે જ થશે. તું એમ કહેશે કે તેમ માનવાને આપણી પાસે હાલ તેનો ઇન્દ્રિય ગમ્ય કંઈ પુરાવો નથી, પણ બહેની, જ્યાં સુધી કારણ ઉભું છે ત્યાં સુધી કાર્યનો અભાવ કેમ માની શકાય? આ પ્રમાણે એક દહાડો પ્રસંગ નીકળતાં સ્વામિએ પોતે કથન કાઢેલું છે ને મારા દીલમાં તો તે ઘટે છે. માટે બહેની,

તું પણ એ જ સિદ્ધાન્તનું રટણ કર, અને મન, વાણી અને કર્મે કરીને સુકૃત કર,
કારણ કે શ્રીમદ્ ગીતામાં પણ લખ્યું છે કે:—

न हि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ।

“પણ હવે મોઢું થઈ જાય છે, માટે તું ઠર અને ઠાર—શાંતિ પામે—એ જ તારી શુભાખ્યા તને આશીર્વાદ છે.”

પ્રકરણ ૮૨ મું

શાલ પામરી

Though the mills of God grind slowly,
yet they grind exceeding small;
Though with patience He stands waiting,
yet with exactness grinds He all.
(Longfellow.)

ધર્મ બ્રહ્મ ને સુખીઆં થાય;
તો વેદ પુરાણ મિથ્યા હો જાય.
ધર્મ કર્મમાં રાખો પ્રીતિ;
મસ્તરામ કહે સમજે નીતિ.

આપણે આપણો ધર્મ સંભાળવો, કર્મનો મર્મ લેવો વિચારી,
નરસીના નાથને નેહથી નિરખતાં, ફરી નવ અવતરે નર ને નારી.

મહોટો પથારો પાથરી બેઠેલી આપણી વાર્તાને સમેટી લેવાનો હવે વારો આવ્યો છે. પ્રકરણ એસીમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે કાળીને હાથે મમતારામની મહાત થઈ તે ઠેકાણેથી આપણી વાર્તાને નવા અંકુરો પુટવા બંધ થાય છે. હવે તો જે જે પાત્રો આવી ગયાં છે તેઓનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત આપીને, વા તેઓનું દિગ્દર્શન કરાવીને, જે જે બનાવો બનેલા વર્ણવેલા છે, વા જે જે પ્રસંગો કથેલા છે તે સર્વેને સમેટી દબને, એક બીજાનો હવાલો આપવાનો જ બાકી રહે છે.

મહાપુરુષ અને નવલજ્ઞાની સાથે કાળીને હાથે મહાત ખાઈને મમતારામ પાછો હનુમાનના દહેરામાં ગયો. તેના દીક્રની આશા નિષ્ફળ થઈ હતી. કાળીની સાથે લડવા સુધી તેના દીક્રમાં જે આવેશ આવેલો હતો તે હવે છેક જતો રહ્યો હતો. તેને બદલે નિરાશા, ફજેતી, શરમ ને લમણામાં જે ચીરો પડ્યો હતો તેની વેદનાએ, તેના દીક્રમાં અને શરીરમાં ધર ધાલ્યાં હતાં. વરસાદ ખાઈ ખાઈને અને

કાલ્પમાં રાજાઈ રાજાઈને એના શરીરમાં શરદી વ્યાપી ગઈ હતી. અભાર સુધી પોતાની લાગણીઓ ઉશ્કેરાયલી રહેવાથી દેહેરામાં પહોંચવા પહેલાં જ મમતારામને તાવ લાગુ પડ્યો. બે ત્રણ દહાડે માણુમાણુ સુધ્ધિ આવી. મહાપુરુષ અને નવલક્ષ્મી તો તેને ત્યાં જ મુકીને મુંબઈ જવાનું કરતા હતા કે એનું લાગ્યું એ ભોગવી લેશે. પણ મમતારામને તેઓને બહુ વિનવ્યા એટલે તેઓએ એને પોતાને ગામ તમોપુરીમાં પહોંચાડીને મુંબઈ જવાને કબુલ કીધું. એથે દહાડે તેઓ ત્યાં પહોંચ્યા. ગાડામાં બેઠા બેઠા જે હાડમારી મમતારામને થયા કાઠી ને શ્રમ વેઠવો પડ્યો, તેથી એના તાવે પાછો ઉઠાળો માર્યો. તમોપુરી પોતાને ઘેર એને બેભાન સ્થિતિમાં મહાપુરુષે ગાડીમાંથી ઉતાર્યો. વળતે દિવસે સવારના મમતારામને કંઈક કળ વળી. મુંબઈના કાગળ આવ્યા છે કે નહિ તેની તપાસ કરાવી, તો એના એક સગાએ ફરોક તારનો ચોડો એની આગળ પોષ્ટ આશીસમાંથી લાવી રજુ કીધો. ધુજતે હાથે મમતારામને તે તારો વાંચ્યા. તે દરેકમાં ભાઈ-તથાએ એને આજીજી કરીને લખ્યું હતું કે તમે મુંબઈ એકદમ આવો. ચંદ્રબિમ્બમીલસ જબરા વમળમાં આવી પડી છે, ને તેના લાવો એકદમ ગગડી ગયા છે! એકમાં લખ્યું હતું કે ધનપાલશેડનો તેમાં હાથ હોય તેવો શક રહે છે. છેવટના તારમાં લખ્યું હતું કે તે કંપનીને લીકવીડેશનમાં મોકલવાને શેરહોલ્ડરોની સાધારણ સભા મળવાનો દહાડો નક્કી થઈ ચુક્યો છે, માટે તમે સોએ સો કામ પડતાં મુકી પાછા આવો. તારના સમાચાર વાંચીને મમતારામના તો હાંબ જ મગડી ગયા. માથે ચકરી ચહડવા લાગી. શરીર કમકમવા લાગ્યું ને એ પાછો તાવના વમળમાં પડ્યો. પોતાનું બાને પણ રહ્યું નહિ. અસંખ્ય લવારો કરતો, કાળી, ગુલાબ ને નથુશેઠ જોડે અવલદોમ વાતો કરતો, ચંદ્રબિમ્બ અને ભાઈતથાને તેમાં વિચિત્ર રીતે જોડતો, એ તો વાને ઘેર ચહજો ને ખાટલાવશ થઈ પડ્યો! ખરેખર મમતારામ ઉપર એનો પાપનો ઘડો ભારાઈ જવાથી દેવ હવે ક્રોધો હતો, તેથી પોતાના અપ્રીતિ દર્શાવનારાં બાણોનો એના ઉપર ચોમ્-રથી વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. ઘણા દહાડા સુધી મમતારામ બેભાન સ્થિતિમાં જેમ આવ્યું તેમ લવારો કરતો પડ્યો રહ્યો. મહાપુરુષ અને નવલક્ષ્મી તો એને ત્યાં તેવી જ હાલતમાં પડતો મુકીને મુંબઈ ચાલ્યા ગયા. તેનું કાષ્ટ ખઈ સચું કે હિતેસરી તો હતું જ નહિ. જે સગાં હતાં તેઓને, પોતાના બહાર અને ચહડતીમાં મમતારામને હાંધુત કરીને વિમુખ કરેલાં હતાં. તેઓ હવે મમતારામની સારવાર લોકલાજે નામની જ કરવા લાગ્યા. મમતારામ પાછો લગાર ટટાર થયો ને મુંબઈના સમાચાર જાણવા માગ્યા, તો એને ખબર મળી કે ચંદ્રબિમ્બ લીકવીડેશનમાં

જમ ચુકી છે. ધનપાલશેઠ અને તેના મળતાભિષેકા બીજા એ લીકવીડરો નીમાયા છે, ને ભાષતથાએ ઈનસોલવન્ટ થવા સાર શેડયુલ નોંધાવ્યું છે. એવા એક પછી એક નાપુશ સમાચારો મમતારામને મળતા જ ગયા. હવે એના હાથ અફસોસની ને દુઃખની સીમા રહી નહિ. પાંજરે પડેલા વાઘની પેઠે એ ખાટલે પજો પજો તાલાવીલી કરવા લાગ્યો. ને તેમ તેમ એનો મંદવાડ એનાપર વધારે સરળેર થતો ગયો, ને એની રખેવાળી કરવાને, દેવે મોકલ્યો હોય તેમ, એને પુરો દોદરો કરી નાંખ્યો. માણુમાણુ એ મહીને ખાટલેથી ઉઠ્યો ને લાકડીના ઠંકાથી ઘરમાં થોડું ઘણું ફરી શકાય એવી એની રિયતિ થઈ કે જીવ નાંખતો એ સુખી ગયો, ને તે જ દહાડે પ્રથમ ભાષતથાને મળ્યો. ભાષતથાએ એને સર્વ હકીકત નિવેદન કીધી; કે લીખારીલાલના કામમાં એક દહાડો માસ્ટર સાહેબની આગળ જીયાની લેવાતી હતી તેમાં એ ધનપાલશેઠની સામે થયો. તે દહાડેથી તે શેઠે એને દાદમાં ઘાલી રાખ્યો હતો. પોતાનું છટકું એણે એવી હાંશીખારીથી ગોઠવ્યું કે ઠં ના કે સુધી ભાષતથાના કળવામાં આવ્યું નહિ, કે ચંદ્રબિમ્બના શેરોના ભાવો ધનપાલશેઠના નચાવ્યા બગ્ગરમાં નાચે છે. પરિણામમાં પોતાની બધી જીંદગી ગુમાવી, પેટ ભરી પુરું ન ખાઈને, કે રાતના પુરું ન ઉઘીને, જે ત્રણેક લાખ રૂપિયાનો એણે હાથ ભાપ્યો હતો તે સર્વે, અગ્નિમાં ઘીની આહુતિ આપે તેમ, સ્વાહા થઈ ગયું! માથે એ લાખનું દેવું થયું ને તેના દાવા હાથ કેસરમાં તેના પર ધ્રુમ બંધાયા છે. લીખારીલાલના દાવામાં પણ હવે પૈસાની જોગવાઈ ન રહેવાથી એ હાર ખાઈ બેસવાનો, અને તેથી એને લહા લેવાને શેડયુલ દાખલ કરાવવું પડ્યું છે!

ધનપાલશેઠ એવો તો સજ્જડ હાથ લગાવ્યો કે પોતાના એ મળતાભિષેકા સાથે ચંદ્રબિમ્બનો લીકવીડર નીમાયો છે. એટલે શેરહોદરોને ભરેલી થાપણમાંથી એક પાઈ પાછી મળવાની આશા નથી. ડીપાઝીટરોને માણુમાણુ એ ત્રણ આના આપીને તેઓના હાથ છોડાવી, આખી મીલ પોતે ખરીદી શકે તે સાર, હાથ કેસરમાં એણે પરવાનગી માગી છે. એની સામા થનારા બધાને લોથપોથ કરેલા હોવાથી, ચંદ્રબિમ્બને વગર લેવા દેવાનું કાચું દીવાળું કહડાવી ધનપાલ શેઠ પોતાને હાથ કરી લેવાનો. ભાષતથાએ કહ્યું કે મેં એકલે હાથે એ મીલ લીકવીડરમાં ન જાય તે સાર બન્યું તેટલું કરવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નહોતું. પણ મમતારામની ગેરહાજરીને લીધે મારાથી ઝાંઝું થઈ શક્યું નહિ. મમતારામે પોતાનો ખુલાસો આપ્યો. એના શરીર ઉપરથી જ એ મરતો મરતો બચ્યો છે એમ જણાઈ આવતું હતું, તેથી ભાષતથા એને ઝાઝો ટપકો આપી શક્યો નહિ. બંને જણા એક બીજાથી, કંઈ પણ હેત પ્રીત વગર, પોતપોતાનું દુઃખ રડતાં છુટા પડ્યા.

ભાષતથાની પેઠે મમતારામ પણ ચંદ્રબિમ્બની મ્હોકાણમાં છેક નીમ્નોવાઈ ગયો. નયુશેઠને લાંથી તથા બીજી અનેક રીતે ધાપ મારીને થોડા વખતમાં એણે જે માથા પુંજ એકઠી કરી હતી તે, ચંદ્રબિમ્બના શેરામાં બેવડી અને તેવડી કરવાની લ્હાવમાં, બધી નીમ્નોવાઈ ગઈ; તોપણ ભાષતથાની પેઠે એને માથે દેવું થયું નહોતું. હજી એને એવી આશા હતી કે નયુશેઠ એનો સફર ધરાક ઉમેલો છે તેથી થોડા વખતમાં એ પાછો હાર પડશે. પરંતુ એ જ્યારે નયુશેઠને ઘેર ગયો ત્યારે બારણા આગળ ખેંટલા લેયાએ એને ઉપર જતાં રોક્યો, ને ફરીથી ત્યાં આવવાની સાફ ના પાડી.

સુખપાલકાકાની શીખવણી પછી નયુશેઠની માબહેનના કાન ઉધડ્યા હતા. તેઓએ નયુશેઠની જોડે એવી સીકતથી કામ લીધું કે નયુશેઠ તરત તો તેઓના કસાગરો થઈ ગયો. મારવાડીઓને જે ધુમ ચીઠ્ઠીઓ એણે લખી આપી હતી તેની એને ફાળ પેઠી. આખરે પોતાની ઉંમર અને સમજ કાચી તેથી પોતાની માબહેન આગળ સતો થઈને એણે, અહું જરૂર જવેરાત મમતારામ મારફત વેચી નાંખ્યાની, અને મારવાડીઓનો અપાર દેવાદાર થયાની બીના કહી દીધી. માબહેને સુખપાલકાકાની સલાહ પુછી. તેણે કહ્યું કે મોડે વહેલે મારવાડીઓને આપ્યા પાખી છુટકા નથી, તેથી તેઓની સાથે થોડે ધણે માંડવાળ કરાવવાનું બીકું એણે ફરી ઝડપ્યું. નયુશેઠના બાપના કાકાના, અને મામાના વીલના એકઠીકથુરોએ હાથ કેરટની પરવાનગી માગી, વીલમાં લખેલી થોડીક દોલતમાંથી મારવાડીઓના દેવાની પતાવત કીધી, એ સર્વ કારણો ઉપરથી નયુશેઠે એની મા બહેનનું કહ્યું માની મમતારામને પોતાને ત્યાં આવતો કરતો બંધ કરવાનો, તથા તેની જોડે કાંઈ પણ નહિ બોલવા ચાલવાનો કેલ આપ્યો. એ પ્રમાણે નયુશેઠની ડેલીએથી મમતારામને પાણીચું મળ્યું.

જે કે પોતાની માબહેન અને સગાંસનેહી આગળ નયુશેઠ સુધરવાનાં ચિન્હો દેખાડવા લાગ્યો, તોપણ તે અંદરખાનેથી ઠેકાણે આવ્યો નહોતો. હજી પણ એ તો પૂર્વની પેઠે જ, પોતાને બંગલે કણીના ગાનતાનમાં ગુલતાન રહેતો. પચાસ હજાર રૂપીઆ ખરચીને કણીને જે મહેલ જેવું ઘર બંધાવી આપ્યું હતું, તે ઘરના નિભાવને માટે, ટેક્સ અને રીપેર કામ માટે, એણે બીજા પચ્ચીસ હજાર કણીને આપ્યા. હજી પણ પોતાના બીજા ઇષ્ટમિત્ર જોડે અઠવાડીઆમાં બણીવાર જુગાર રમતો ને મિત્રોને ખટાવતો. મારવાડીઓના દેવાનું સાલ પોતાને માથેથી ઉતરવાથી એ તો વધારે નિષક થતો ગયો, ને પોતાના બીજા ભાત-ખાઉ દોસ્તોની મારફતે મારવાડીનું અને ધનપાલશેઠ જેવાનું દેવું કરતો જ ગયો.

પણુ મમતારામની પેઠે એના કાઠ દોસ્દારો એનાપર કાયમનો કાણુ રાખી શક્યા નહિ. તેઓનો અમલ પંદર વીસ દહાડે, કે મહીને બે મહીને પુરો થતો ગયો. તાડના ઝાડની પેઠે નયુશેઠ પોતાનો જાયો હમણાં એક ઠેકાણે, તો ધડીકમાં બીજે જ ઠેકાણે નાંખતો ગયો. એ પ્રમાણે ધડીક ધડીકના રંગ ફેરવાયા કરવાથી, એના દોસ્દારો પોતાનો અમલ થતાં, એને હદબહાર નીચોવવા લાગ્યા. નયુશેઠ તો પોતાના સુખ સિવાય બીજું કંઈ સમજતો જ નહોતો. કાલની એને શીકર નહોતી, તેથી તેઓની ખુશામતથી રાજી રહીને તેઓએ એને જેમ નીચોવ્યો તેમ નીચોવવા જ દીધું. પરિણામમાં જ્યારે પોતે લાયક ઉંમરનો થયો ને બાપની, કાકાની અને મામાની દોલત હાથમાં આવી, કે આગલું દેવું પતાવવામાં તો અડધા કરતાં પણ વધારે, પાણીની રેલની પેઠે ચાલી ગઈ. હવે એ પોતાની માબહેન કે સગાં સ્નેહીઓને પણ બધો નહિ. એની માબહેન લાચારીએ પોતાનું જે કંઈ થોડું બહું ખાનગી હતું તે લઈને, એનાથી બુદ્ધિ થયાં. નયુશેઠનો ઉડાઉ ખરચ અને લખલુટપણું તેઓની આંખે ન દેખી શકાયું તેથી, તેઓ મથુરા જઈ સાં જ નિવાસ કરીને રહ્યાં, ને મુંબઈની બધી કનવાર છોડી દીધી. પાંચેક વરસ નહિ ગયાં ને નયુશેઠ તમામ રોકડ, દરદારીનો-શેરો અને એરેટો વેચી કરીને પરવારીને બેઠો. કણ્ણી અને એના બીજા ભાતખાઉ દોસ્દારોએ જોયું, કે હવે એનામાં કંઈ કસ રહ્યો નથી એટલે, એને પૈસે પોતે ટટાર ચઢીને એને રામરામ કરી, પાછા બીજા બીજાઓ અને ધરાકો શોધી કહાડ્યા. નયુશેઠને મળતાં કરતાં એને ઓળખતા જ ન હોય, વા દીઠો જ ન હોય એમ વર્તન રાખી બેઠો. જોગાન જોગે પચીસ હજારની પ્રામીસરી નોટનો એક કટકો ટ્રસ્ટ થયલો સાખીત રહ્યો હતો, તેના બ્યાજમાંથી નયુશેઠને પોતાની જીંદગી ગુજારવાનો વખત આવ્યો. તથાપિ નહાનપણથી એને એવી રીતે ઉછેરેલો હતો કે મરતા સુધી, એને એવું જ્ઞાન આવ્યું જ નહિ, કે પોતાની દોલત લખલુટ ઉડાવી દેવામાં એણે જોડું કીધું છે, વા પરમેશ્વરનો ગુન્હેગાર થયો છે. બહુ દોલતનો ઉપયોગ લખલુટ ખરચ કરીને ઉડાવી દેવામાં જ સમાયલો છે એવો સિદ્ધાન્ત એના મનમાં સચોટ બેસી ગયો હતો, તેથી હજી પણ, પોતે મોજ શોખ મારીને દોલત ઉડાવી દીધી, તેની કાઠને વાત કરતાં એને ગર્વ આવતો તેમ દોલત એકઠી કરનાર ધનપાલશેઠ જેવા પોતાનું કર્તવ્ય કરતા નથી એમ એ સાચે જાણે માનતો. એના જે સંખ્યાબંધ મિત્રો થયા હતા તેમાં એના હિતની વાત કહેનાર કેશવલાલ કે અમતારામ હતો, તેનો નિશ્ચય મરતા સુધી પણ એ કરી શક્યો નહિ. અમતારામે બે વરસ સુધી મુંબઈ શહેરમાં બહુ તરફડીઆં માર્યાં. ઝવેરાતની દલાલીમાં એની પ્રથમથીજ જમા-

વટ થઈ નહોતી, તેથી તેમાં એનું ટટું હવે ઝાઝી વાર ટટી શક્યું નહિ. એના ઉપર પણ પૂર્વની પેઠે પાછાં વનેખાં પડવા માંખાં. બે ત્રણ વાર તો પોલીસ કોર્ટમાં સજા પામતો સહેજમાં બચી ગયો. તેથી આખરે પોતાને કોઈ ટેકાણે ઊભા રહેવાની ખારી નથી એમ જાણીને, રજપુતાના માળવા રેલવેના કોઈ વગડાના સ્ટેશન ઉપર, પંદર રૂપિયાને મહીને એને સ્ટેશન માસ્તર અને સીગનલરની નોકરી લેવી પડી. ત્યાં પોતાના ભાગ્યને નિંદતો, પોતાની આવી અધમ સ્થિતિથી મનમાં બળ્યા અને જળ્યા કરતો, પોતાને અને જગતને પોતાના શત્રુ ગણીને હાડમાર કરતો, પાણી વગરના તે વગડાના સ્ટેશનમાં એ પશ્વો અને સપ્તો રહ્યો. ફરીથી એવા દૂરના અને નહિ ગણતીના પ્રદેશમાં, પોતાની બુદ્ધિ અજમાવી જમાવટ કરવાનો વારો એને આવ્યો જ નહિ. ભાઈતથા લ્હા લઇને પોતાના દેવામાંથી છુટ્યો ખરો, પણ ધનપાલશેઠની ડીવીડન્ડ મીલ્સની પેઠે ચંદ્રચિંતનું કમીશન પોતે ખાય તેની લ્હાયમાં, પોતાની પાસે એક પુટી બદામે રહી નહોતી. એના સુવાની સાથે ભીખારીલાલ સામેના તેના દાવાઓ પણ સુધ ગયા, ને થોડી જ વારમાં ભીખારીલાલના બાપે દશ વરસનો હીસાજ લેવાનો જે દાવો એનાપર બાંધ્યો હતો તેનું ખરચ શીખે હુકમનામું થયું, ને પોતાના દાવા ખરચ શીખે હારી ગયો. એની પાસથી તે રૂપિયા વસુલ કરવા જેવું તો કંઈ રહ્યું નહોતું; તોપણ ભીખારીલાલના બાપની એસ્ટેટ, જેનાપર ભાઈતથાની અરજ પરથી રીસીવર નેમાયો હતો, અને જેમાંથી ભીખારીલાલને દર મહીને રૂપિયા પચીસ મળતા હતા તે એસ્ટેટ, હવે રીસીવરના કબજામાંથી ભીખારીલાલના સ્વાધીનમાં આવી. જે કે બાપના દેવામાં થયેલા હુકમનામાં ભીખારીલાલને આના પાઈ શીખે ચુકવી આપવાં પડ્યાં હતાં ને જે કે મુની-મજીની સામે કેસો લડવાની કડાકુટમાં, કેટલાક વછીઆતો ઉપર એના બાપનું ખર્ચ નીકળતું મહોટી મહોટી રકમોનું લહેણું મુદત બહાર ગયું હતું, તથાપિ રીસીવરના હાથમાં લાખેક રૂપિયા ફાજલ હતા, ને દર વરસે તેમાં પાંચ ટકાનું કમીશન વગેરે ધુમ ખરચ બાદ જતો તોપણ, બ્યાજનો ઠીક ઉમેરો થતો જતો, તેથી પોતાના બે જંગી કેસોનો અંત આવ્યો એટલે જાણે, ભાઈતથા ઉપર હુકમનામાની બજવણી કરતાં રૂપિયા વસુલ આવ્યા હોયની તેમ, સવા બે લાખ રૂપિયાને આસરે એને રીસીવર પાસેથી મળ્યા. એને તો તેથી ઓછું મળ્યું હોત તોએ એ તો સંતોષજ માનત તેથી કરીને, અને પોતાના મનનું વલણ જુદી રીતનું હોવાથી, ભાઈતથાને એણે સતાવ્યો નહિ. પણ ભાઈતથાને કરમે ધનપાલશેઠ તેના જનમો જનમનો વેરી થઈ બેઠો હતો તેથી, જ્યાં જ્યાં ભાઈતથાએ અનેક અનેક

રીતે હાડમાર થઇને નોકરી મેળવવાનો પ્રયત્ન કીધો, ત્યાં ત્યાં ધનપાલશેઠ પંડે પહોંચી જઇને નોકરી મેળવવાની અનેકવાર અણીપર આવેલી વાત, ભાઈતથાએ લીખારીલાલના બાપને ત્યાં મુતીમગીરી કરીને કેવો સીતમ ગુજાર્યો હતો તે ખીના તાજેતર કરી આપીને, ફસાવી દેતો. ભાઈતથાને તેથી કાંઈ પણ વેપારીએ રૂપીઆ સોને વર્ષે પણ ગદ્દા વૈતરૂં કરવાને રાખ્યો નહિ ! એણે બે ત્રણ વરસ મહા પરાકાષ્ટાએ મુંબઈમાં કહાડ્યાં. અનેકવાર ધનપાલશેઠની આગળ જઈ પાધડી ઉતારી માફ માગી, કે હવે એનો કેડો મુકે. પરન્તુ ધનપાલશેઠે પોતાની નાખુશી ભાઈ-તથા ઉપર ચાલુની ચાલુ જ રાખી. જ્યાં સુધી એ મુંબઈ રહ્યો ત્યાં સુધી એને સુખે જંપવા દીધો નહિ. આખરે લાચાર થઇને, પોતાને ઉભા રહેવાને કાંઈ પણ ખારી નહિ જડવાથી, ભાઈતથા પોતાને ગામ ગયો. ત્યાં પણ એને પોતાના નિર્વાહનું સાધન જશું નહિ. ઘણાં વર્ષે એક વેપારીને એની દયા આવી, તેથી રૂપીઆ પાંચ દશનો ખુડદો લઇને બજારમાં બેસી વટંદરી કરતો, પરાકાષ્ટાએ સાંઝ છેડે આનો બે આના એ રળવા લાગ્યો.

લીખારીલાલે કરકસરથી રહેવાની પોતાની રીતિ હજી પણ સુધારી નહિ. એ તો અસલની દમ પ્રમાણે જ પોતાને ઘેર રહેવા લાગ્યો. વિહારીલાલે એને બહુ બહુ સમજાવ્યો તેથી હવે એ કંઈ સારા લેખાસમાં બહાર ફરવા લાગ્યો, તોપણ હજી એને અરજી ધડવા કરવાનું કામ છોડી દીધું નહિ. વિહારીલાલને એણે બહુ સમજાવ્યો કે તું નોકરી છોડી દે, પણ એ પ્રમાણે પોતાના મિત્રને માથે સાગે શરીરે પડવાનું વિહારીલાલને પસંદ પડ્યું નહિ. વિહારીલાલ હવે સોલીસીટરની આશીસનાં બધાં કામથી માહીતગાર થઈ ગયો હતો. હવે એને મુઝવણ કે વિમાસણ થતી નહોતી, તેથી કાંઈ આશીસવાળા વેપારીની પહેડીએ પાછા નોકરીએ જવાનું એણે પસંદ કીધું નહિ. પણ વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સન સોલીસીટરોને ત્યાં જ રહીને એણે પોતાનું ટકું ચલાવ્યા કીધું. તથાપિ મદન-પાલશેઠ જેવા વધારે અસીલો એકઠા કરવાની લલુતા એણે છોડી દીધી. આશીસમાં એનો મરતબો ને પગાર વધતાં જ ચાલ્યા, એટલે વિહારીલાલને તે પાંતી કંઈ ખોટ ગઈ નહિ.

ભાઈતથા પડી લાગ્યો. તેની સાથે રંગરાવની કાકી અહલ્યાબાઈના હાથ પણ હેઠા પડ્યા. એને હવે પોતાના ભત્રિજા જોડે માંડીવાળ કરવાની બેવડી અધી-રાઈ થઈ, ને આગળના કરતાં વધારે આપવાને પણ આનાકાની કીધી નહિ. રંગરાવ તો પોતાની કાકી જોડે માંડવાળ કરી કાશી જતો રહેત. પણ રંગરાવની કાકી ભાઈતથાને મળી તે પહેલાં, માંડી વાળવાની જે વાત રંગરાવે વિહારીલાલ

અને લીખારીલાલથી જાનામાનાં ચલાવી હતી, ને ભાઈતથાએ એની કાઠીને નહિ સમજાવી હોત તો રંગરાવ માંડીવાળ કરી કાશી રવંડા માપી ગયો હોત, તે દહાડેથી વિહારીલાલે ખતા ખાઈને એનાપર બહુ સખત નજર રાખવા માંડી. રંગરાવથી એનાથી જાની માંડીવાળ થઈ શકે નહિ, એવી જ જાળ એણે રંગરાવની આસપાસ ગુંઠ્યા કીધી, તેથી રંગરાવ પોતાની કાઠી જોડે એકલો સમાધાન કરી શક્યો નહિ. એક દહાડો રંગરાવે લીખારીલાલને ત્યાં આવી માંડીવાળ કરવાને બંનેને બહુ સમજાવ્યા. બંનેનો દહાડો હવે સરસો હતો, તેથી રંગરાવની દયા ખાઈને તેઓએ પોતાની મારફતે કાઠી ભત્રિજના દાવાનો ઉકેલ કીધો, ને રંગરાવ પોતાની મા સાથે કાશી જઈ સુખમાં રહ્યો.

જો કે લીખારીલાલ બહુ કર કસરથી રહેતો, તોપણ તે કંઈ કંજુસ નહોતો, તેથી પોતાનો પૈસો સાર્વજનિક હિતનાં કામોમાં એ વાપરવા લાગ્યો. સુનીમના બે કેસોમાં પોતે ફાવ્યા પછી પણ, લીખારીલાલે અરજીઓ ધડવા કરવાનું કામ ચલાવ્યું. પણ થોડા વખત પછી વિહારીલાલની સલાહથી ધી કુટમ્બીન્ડ એ નામનું એક અંગ્રેજ અઠવાડીયાનું છાપું કહાડવું એણે શરૂ કીધું. તેની જમાવટ કરવામાં લીખારીલાલ પોતાનું ધક ધ્યાન રોકતો ગયો. વિહારીલાલને તો ગણપતિના બેઠા, તેમ હવે એ તેમાં ધણી ધણીવાર તીખાં તમતમાં લખાણ કરવા લાગ્યો. અત્યાર સુધી અમૃત બ્રહ્મર પત્રિકા ને એવાં બીજાં છાપાંઓ વાંચીને જે જોસ્સાઓ વિહારીલાલના દીલમાં અને દીલમાં ઉભરાતા તે જોસ્સાઓ બહાર પાડવાને ધી કુટમ્બીન્ડ એના હાથમાં જબરૂં સાધન થઈ પડ્યું. લીખારીલાલ પણ તેમાં ધણી ધણી વિષયો ચર્ચાવતો, પણ એનું લખાણ વધારે મધ્યમ સર રહેતું. તો પણ એ બંને મિત્રો તેમાં તન મન અને ધનથી લાગેલા રહેવાથી, એ છાપું, તુંડમીજી અને આપબુદ્ધ સત્તા ચલાવનાર એંગ્લોઈડીઓને ને બીજા અધિકારીઓને થરથરાવવાનું એક જબરૂં સાધન થઈ પડ્યું. તેમાં વિહારીલાલ લખાણ કરે છે એવી તેના સાહેબોને મ્હોડે વાત આવવાથી, વિહારીલાલને અને તેઓને વાંધો પડ્યો; તેથી સોલીસીટરના લાંબી નોકરી છોડી વિહારીલાલ એ છાપાનો એડીટર થયો. એ પોતે હવે સ્વતંત્ર થવાથી તેમાં વધારે કપરાં લખાણો કરવા લાગ્યો. અત્યાર સુધી કેંગ્રેસમાં વિહારીલાલ વીઝીટર તરીકે જતો હતો પણ હવે તો બંને જણા દર વરસે ભરાતી કેંગ્રેસમાં ડેલીગેટ બનીને જતા ને તેમાં આગળ પડતો ભાગ લેતા, તેથી કરીને એ બંને જણાઓએ આખા હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેસર રાજદારી તરીકે વિખ્યાતિ મેળવી. એ બંને જણ વચ્ચે જે ગાઠો સંબંધ હતો તે તેવો ને તેવોજ ચાલુ રહ્યો. અત્યાર સુધીમાં તેઓએ જે

અનુભવ મુંઝવણમાં ધડાધ ધડાધને મેળવ્યો હતો, તેને લીધે તેઓનું પત્ર સારી આવક આપતું ને મોભાવાળું કરવાને તેઓ સમર્થ થયા.

ધનકારડોસી, અલંગા, અને કાળી શ્રીઆનંદગિરિના સમાગમમાં આવ્યાં તેથી તેઓના મન ઉપર બહુ સારી અસર થઈ. ધનકારડોસીએ તો પોતાની આગલી ચાલ માટે પસ્તાવો કરી, કૂળીદાસ પાછો તેની ભેળા રહેવાને આવે તે સારૂ કેશવલાલને વિનવ્યો હતો. જ્યારે અલંગાએ કેશવલાલનો પત્ર કૂળીદાસને આપ્યો ત્યારે એણે કીકી સાથે પોતાની મા ભેળા રહેવાને ખુશી જણાવી, કારણ કે ધરખટલો ચલાવવાની કીકીમાં આવડત ન હોવાથી બેવડો ખર્ચ થતો, ને તેઓને એક ધડીની પણ, રાત કે દહાડો, જંપ વળતી નહોતી, તેથી બંને જણાં નવા ધરથી કંટાળી ગયાં હતાં. તેમાં કેશવલાલે એને લખીને સમજાવ્યો. એટલે એણે કીકીને પુછી પોતાની મા ભેળા રહેવાને કબુલ કીધું. થોડા દહાડામાં મા દીકરો પાછાં અસલના ધરમાં એક ઠેકાણે રહેવા લાગ્યાં. ધનકારડોસી ખરેખર સુધરી હતી તેથી એણે કીકીને સતાવવી મુકી દીધી એટલુંજ નહિ પણ સામી એની દાઝ ખાવા લાગી. ધરનું કામકાજ કીકીને ન કરવું પડે તે હેતુથી, પોતાને હાથેજ કરવા લાગી. એ રીતે ખીચારી કીકીને હવે સાસરે સુખેથી રહેવાને વારો આવ્યો. ડોસીએ કેશવલાલને કાલ આપ્યા પ્રમાણે કૂળીદાસને માળો દેવી છોડી દીધી, તોપણ જનમથી માળ દહને બોલાવવાની ટેવ પડેલી, તેથી તેના મ્હોમાંથી મુ—પી—અને પા—બ—કૂળીઆ, એવી વાણીનો ઘોષ અડધા પડધા નીકળીને બંધ થઈ જતો. ડોસીએ પોતાની એ ખાટી ટેવ સુધારવાને, સાથે રહેવા આવ્યા ને થોડા દહાડામાં કૂળીઆને કૂળીદાસ, કૂળીદાસ ભાઈ, કે એકલા ભાઈ, ને તમે તમારૂં કરીને બોલાવવાનો આદર કીધો. શરીરે રાતી રાયણ જેવી છતાં ધડપણનું ડોળ ધાલવાને એ પોતાની પાસે વાંસની એક લાકડી રાખતી, ને સંસારને ખોટો માને છે તેમ દેખાડવાને નામને સારૂ માળા રાખતી હતી. રહેતે રહેતે એના સમજવામાં આવ્યું કે લાકડી અને માળા તો પોતાનો ઢાંગદેખાડે છે, તેથી લાકડી અને માળા બંનેને તજી દીધાં; ને વગર લાકડીએ ધરમાં હરવા ફરવા લાગી. કુરસદના વખતમાં બેઠાં બેઠાં ભગવત્સ્મરણ કરવા ઉપર એનું કંઈક લક્ષ લાગ્યું હતું, તોપણ લોકો જોય તેમ હાથમાં માળા રાખી મુકવામાં ફાલી આડંબર ગણાય તે બ્હીકે, હવે તે કાંઈ ન જાણે એમ નામોઆચાર મનમાં જ કરવા લાગી. સામળી એની પાસે એક દહાડો આવીને પાછા પટુડાવેડા કરવા લાગી. પણ ડોસીએ તેને ઝાઝું કાઠું આપ્યુંજ નહિ, ને સામળી પોતાની મેળે એની પાસે આવતી બંધ થઈ. એ પ્રમાણે ધનકારડોસી વહુ દીકરા સાથે હળી મળીને રહેવા લાગી.

કાળી પણ એટલી બધી સુધરી ગઇ હતી કે હવે એણે પોતાના ધણી આગળ રોજને રોજ ભારે લુગડાં અને દાગીના કરાવવાની રહાડ છોડી દીધી. મહા-મતિના આગ્રહથી અલંગાની સાથે કાળીએ વાંચતાં અને લખતાં શીખવાનો આદર કીધો. બહુ ચીવટ રાખીને અભ્યાસ ચાલુનો ચાલુ રાખવાથી, અને મહા-મતિની દેખરેખ હોવાથી, વખત જતાં તેઓ વાંચતાં લખતાં ને ભરતાં શીખ્યાં. મહામતિના કહેવાથી આલેખવાનું શીખવાને તેઓએ પાછળથી પહેલ કીધી. જે કે આલેખવામાં તેઓની સ્વાભાવિક રચિ નહોતી, તો પણ મહામતિની ખંતથી તે કાળમાં પણ તેઓએ ઠીક પ્રવેશ કીધો ખરો. પરંપરાનું ખરું સુખ સુખપાલ-કાકા હવે ભોગવવા લાગ્યો. કારણ કે મહામતિની શીખવણીથી કાળી હવે પોતાના ઘરમાં બધું ઠીકઠીક અને સાફસુફ રાખવા લાગી. પોતાના ધણીની હવે એ સાચે ભાવે સેવા ચાકરી કરવા લાગી. સુખપાલકાકાએ તો એવોજ સિદ્ધાન્ત ગ્રહણ કીધો કે પોતે કાળીના કથા પ્રમાણે તેની સાથે તે દહાડે ધવલગિરિ ગયો, તો આજે તેને નીરાંતે ખેસવાનો વારો આવ્યો. કાળીને બે છોકરા થયા, તેઓને મહામતિના કહેવા પ્રમાણે, કાળી બહુ જતનથી અને વ્હાલથી ઉછેરવા લાગી. કાકા ઝવેરા-તના મહોટા મહોટા સોદાઓ પાર ઉતારવાને આગળની પેઠે હજી પણ ધુમ્મેજ રહેતો. જે માળે કેશવલાલ રહેતો તે માળ ધણીધણીઆણીએ વિચાર કરીને કોઇને ભાડે આપ્યો નહિ. તેઓના દીકરામાં એવી ઉમેદ હતી કે મોડા વહેલોએ કેશવ-લાલ મુંબઈ આવશે. તેવારે તેને ખીજી જગ્યાએ રહેવા જવું ન પડે તે માટે, તે માળ તેઓએ ખાલી, પણ ચઢાય ત્યારે રહેવાઈ શકાય એવો, વખત બે વખત લીપાવી ગુપાવીને સાફસુફ કરાવીને તૈયારનો તૈયાર જ રાખ્યો હતો. મહામતિ જ્યારે કાળીને મળવા આવતી ત્યારે બંને જણીઓ ઉપલે માળે જ જઈને ખેસતાં, ને ત્યાં ગુલાબ અને કેશવલાલની મહોટી છખીઓ મહામતિએ આણીને ટંગાવી હતી, તેને જોઈ જોઈને તેઓ ધણીવાર કેશવલાલ અને ગુલાબની વાનો કરી મનને પ્રસન્ન રાખતાં.

ધવલગિરિથી આવીને અલંગા તરત પોતાના ધણીને ત્યાં, મદનપાલશેઠ પોતાના ખુશ હવાના બંગલામાં માણસ ચાકરોને રહેવા સાર. ચીમનીમાં ચઢને રસોડાનો ધુમાડો બહાર જાય એવા રહેણાકનાં મકાન કરી આપ્યાં હતાં, ત્યાં રહેવા મઈ. પોતાને સ્વતંત્ર નહોતું છતાં, બધાં બેળી એ પણ હવે અજ પાણી અને શાક તોળી તોળીને ખાવા લાગી. પરંતુ એ કુટારો એને હવે ઝાઝોવાર વેઠવો પડ્યો નહિ. મદનપાલશેઠના મનમાં ઉમળકા હતો તેવી રીતે ધુમાડા મંડળી લોકમાં જમી નહિ, કે તે દ્વારા તેને માન ખીતાબોના ટોપલા મળ્યા નહિ, તેથી હવે એનું લક્ષ

આગળના જેવું કુમારો મંડળીમાં ચોરેલું નહોતું. કેશવલાલ હતો ત્યાં સુધી તો અંનપાણી ને શાકના માપનાં પત્રકો ખરાબર ભરાતાં, ને તેનાં માસિક, ત્રિમાસિક સરવાયાં પણ રીતસર થતાં. પરંતુ કેશવલાલના ગયા પછી મદનપાલશેઠી પત્રકો ખરાબર તપાસી શકાયાં નહિ; તેથી થોડીવાર સુધી તો પત્રકો ભરવાનું કામ બહુ બેદરકારીથી ચાલ્યું, ને આખરે એક દહાડે નવાં પત્રકો છપાવવાની કડાકુટમાં પડવાને બદલે, મદનપાલશેઠે, એક લેખી હુકમ કહાડી સર્વ ચાકર માણસોને ખબર આપી, કે શેઠનો બીજો હુકમ થતા સુધી તેઓએ હાલ તરત અંનપાણી અને શાકનાં પત્રકો ભરવાં નહિ.

મદનપાલશેઠના ચાકર માણસો રાજ રાજ થઈ ગયા ને શેઠનાં બાબતો વખાણ કરવા લાગ્યાં. સૌથી વધારે રાજ તો અલંગા થઈ કે પત્રકોનું લફડું પત્તા પહેલાં, પોતાના ધણી ભેળી વાલકેશ્વર રહેવાને આવી. તે સારૂ તે પોતાને ધન્યવાદ આપવા લાગી, ને ધવલગિરિ જઈ આવવાનું પોતાને તે પ્રત્યક્ષ કૃણ મળ્યું એમ મણવા લાગી. હવે તેના ધણી જોડે અંતરાય પડવાનું કારણ જ રહ્યું નહિ અને બંને હેતુપ્રીતથી રહેવા લાગ્યાં. ઘર ખટલાને લીધે કોઈવાર અલંગાને તપી જવા જેવો ખનાવ બનતો, તોપણ અલંગા તો ધવલગિરિને યાદ કરી મહોડું પેટ રાખી ખામોશ જ ધરતી.

પ્રકરણ ૮૩ મું

સરપાવ

અમે અમારે ઘર નંદએ, બાઈ રામરામ છે,

આ બોલ્યું ચાલ્યું માફ બીજું શું કહીએ.

પુણ્યથી રિદ્ધિ છે, પુણ્યથી સિદ્ધિ છે, પુણ્યથી પામશો ડગલો દોડી,

નરસિંચો એમ કહે પુણ્ય કર માણીઆ, પુણ્યથી પામશો પદવી મોડી.

મહાપુરુષની સાથે નવલશા તમોપુરીમાં મમતારામને છોડીને મુંબઈ આવ્યો. પોતાની ટૂંકને સાચવીને ઝારડામાં મેલાવી વનમાલીદાસ પાસે એ ગયો. તેને એ પ્રમાણે ધવલગિરિથી ઓર્ધ્વિતો આવતો રહેલો જોષને વનમાલીદાસે અન્નએળી દેખાડી ને કારણ પૂછ્યું. બહુ વિચાર કરી પોતાના મનમાં ગોખી રાખ્યા. પ્રમાણે નવલશા બોલ્યો કે મહારાજનાં દર્શન મને ધવલગિરિમાં થયાં નહિ, તેથી ત્યાં બે દહાડા થયા ને હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે શું કરવું. તે જ રાતે મહારાજે મને પાછા સ્વપ્નામાં આવીને કહ્યું કે તું મુંબઈ પાછો જા. તેથી ધવલગિરિની જગા કરી માર્ગમાં તમોપુરી જોઈ કરીને હું પાછો આવ્યો છું. રામને નામે પથ્થર

તરે તેમ, શ્રીઆનંદગિરિને નામે બધી વાત માની શકાય એવી સ્થિતિ વન-
માલીદાસના મનની હતી, તેથી નવલશાનું કહેવું એણે સાચું જ માન્યું. તથાપિ
મહારાજે નવલશાને બોલાવ્યો ને વગર દર્શન દેવે પાછો વિદાય કરી દીધો,
તેનો એને બહુજ વિચાર થયો. પરન્તુ એક દહાડો સુખપાલકાકા વનમાલી-
દાસને મળવા આવ્યો, ત્યારે નવલશાનો બધો ભરમ ઉઘડી ગયો ! શ્રીઆનં-
દગિરિએ સુખપાલકાકા અને બીજાઓ મુંબઈ જવા નીકળ્યા તેની આગલી
સાંજે, નવલશાને મમતારામે ફટલી બધી બુદ્ધિ દોડાવી પોતાને વશવર્તી કરી
દીધો હતો, ને બંને જણા કેવી સીફત વાપરી મુંબઈથી નીકળ્યા હતા તે
સર્વ હકીકત, સહેજ રીતે જણાવી હતી. તે સર્વે બીના સુખપાલકાકાએ
વનમાલીદાસને માંડીને કહી. વનમાલીદાસની નાબુશીનો પાર રહ્યો નહિ. પરન્તુ
મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે સુખપાલકાકાએ તેને ધીરો પાઓ, ને કહ્યું કે નવ-
લશાને કંપકા આપવાથી, કે હડધુત કરવાથી, કંઈ સાર નીકળવાનો નથી. એની
સમજ કાચી કે મમતારામે જેમ કીધું તેમ હાજી હા કર્યા કીધી, માટે એ મઠ
ગુજરી વિસરી જવી જોઈએ. જે બનવાનું સરજેલું હતું તે બનીને ઉછું રહ્યું
છે. વળી મહારાજના કહાવ્યા પ્રમાણે સુખપાલકાકાએ પોતાના મિત્ર વનમાલી-
દાસને સમજાવતી આપી કે નવલશા કંઈ ઘડાય અને લોકરીતમાં અને વલોટમાં
આવે માટે, એ પોતાની મેળે રળતો ખપતો થાય તેથી બ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.
એક દહાડો વનમાલીદાસે નવલશાને પોતાની પાસે બોલાવી કહ્યું કે તું મુંબઈથી
કેવી સીફત કરીને ગયો, ને મમતારામને સિદ્ધિની વાત બધી કહી દીધી તે સર્વ
હકીકત, મારા જણવામાં સુખપાલકાકાને મ્હોડેથી બરોબર આવી છે. તેના
બદલામાં માફ ચાલે તો તને ઘરમાંથી કહાડી મુકું. પણ મહારાજે મને કહાવ્યું
છે કે તારી ચાલ સુધારવાને માટે, એક જોગવાઈનો લાભ તને આપવો; માટે
તું મુંબઈમાં ગમે ત્યાં નોકરીએ રહે, ને ઓછામાં ઓછું તારા પેટ જેટલું તું
રળતો ખપતો થા, નહિ તો આજથી એક મહીનામાં હું તને મારે ઘેરથી બુદો
કહાડીશ; ને યાદ રાખજે કે મહારાજના કહેવા પ્રમાણે તારા હિતને માટે, તને
એક પાછ પણ આપી જવાનો નથી. મારી સર્વ દોલત નિર્મલદાસને આપવાનું
હું વીલ કરી ચુક્યો છું. મારી ઐરી અને દીકરીની તારા કરતાં એ સારી સંભાળ
રાખશે એવી મારી ખાતરી છે. હવે તારે તો તારી કમાણી ઉપર જન્મારો
કહાડવાનો છે. મારા ગુજરવા પછી પણ કંઈ મળવા કરવાની આશાએ બોળ-
વાતો નહિ. માટે હવે તું ચીવટ રાખીને કંઈ કામધંધે લાગ, ને લોકની રીતભાત
અને વલોટમાં આવ. તારા ટપટપીઆ જોડા અને બાથલાની પેઠે સજ્જમારવાની

કુટ્ટેવ હવે છોડી દે, તોજ તારૂં આ લોકમાં અને પરલોકમાં બહુ થશે. નવલશા તો એના બાપને એક શાસન કરનારની પેઠે, ઉપર પ્રમાણે બોલતો સાંભળી થર-થરી ગયો. તેનાથી પોતાના બચાવમાં એક બોલ બોલી શકાયો નહિ. લાજ અને શરમનો માર્યો નીચી મુંડી કરી એ ઉભો રહ્યો. વનમાલીદાસે એને જવાનું કહ્યું ત્યારે રડવા જેવું મ્હોં કરતો પોતાના ઓરડામાં આવી, પોકે પોકે મુકી રાવા લાગ્યો. એની મા અને બહેન એની દયા ખાવા લાગ્યાં. નવલશાએ હવે ગરીબડા થઈને તેઓને આનંદગિરિનું સર્વ વૃત્તાન્ત, વાલકેશ્વરમાં તેમનાં દર્શન થયાં ત્યાંથી તે પોતે ધ્રુવલગિરિથી પાછો આવ્યો ત્યાં સુધીનું નિવેદન કીધું, ને પાછો પોકે પોકે મુકીને કહેવા લાગ્યો, કે સિદ્ધિ અને પાવડી કે જર ઝવેરાત ને મહેરો મળવાની તો બાબુએ રહી, પણ સામી પોતાના બાપની દોલત જે એને મળવી જોઈએ તે પણ જતી રહી, ને ગાંઠનીએ મુડી ગુમાવ્યા જેવું થયું. નવલશાએ પંદર દહાડા સુધી પોતાના ઓરડામાં બેસી કકલાટ જરી રાખ્યો. કમલા અને ગંગાએ જોયું કે નવલશાએ પોતાના બાપને કંઈ જેવી તેવી નાખુશીનું કારણ આપ્યું ન હોતું; પણ આખરે બેરાંની જાત તેથી તેના કકલાટ જોઈને, અને દયામણું મ્હોં જોઈને, તેઓ પીગળી ગયાં. નવલશા હવે જરૂર સુધરશે એમ કહી તેઓ વનમાલીદાસને અનેક અનેક રીતે સમજાવવા લાગ્યાં. પણ વનમાલીદાસ પોતાની લાગણી પ્રમાણે ચાલવા કરતાં શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજની આજ્ઞા માથે ચઢાવી, પાકો વિચાર કરી ચાલ્યો હતો. તેથી તેઓના કરગરવાથી પોતે જરાકે ડગ્યો નહિ, એટલુંજ કહ્યું કે નવલશાને નોકરી ન મળતી હોય તો હું મેળવી આપું; પણ હવેથી એણે પોતાની મેજ રળીને પોતાનું પેટ જીવતા સુધી ભરવું પડશે. તેમાં તો કોઈ પણ રીતે ફેરફાર થવાનો નથી.

આખરે નવલશા હાર્યો. એણે જ્યારે જોયું કે એના બાપ કોઈ પણ રીતે ડગ્યો ડગ્યો નથી, ત્યારે નોકરીએ રહેવાની પોતાની ખુશી દેખાડી. એના બાપની બલામજીથી કોઈ અંગ્રેજ આશીસમાં એને રૂપીઆ વીસની નોકરી મળી, ને થોડા દહાડા તો ત્યાં એશકી લુગડામાં શુઝને ચમચમ કરાવતાં જવાની અને રોજ મારવાની નવલશાને મઝા પડી ખરી. પણ થોડા જ વખતમાં, સવારના દશથી તે સાંઝના છ વાગ્યા સુધી એકને એક ઠેકાણે બેસી રહીને લખાણ કરવાના કુટારાથી, નવલશા થાકી ગયો. પોતામાં કામની આવડત કે લાજવાનો કાળજી નહિ તેથી, એને વારે વારે આશીસમાં એના કામ સંબંધે ઠપકા મળતે. ઘણીએ વાર દંડે થતો, પણ નવલશાને સોંપેલું કામ કરતાં આવડ્યું જ નહિ. વગર નોકરીએ પોતાને ઘેર રાખવાની વનમાલીદાસે એને ચોખ્ખી ના પાડી હતી તેથી

ખીજે કંઈ નોકરી મળે તો કરવાને નવલશા એક દહાડે અમતારામને મળ્યો, પરંતુ તે પશુ પોતાનું સર્વસ્વ ખોઈ ખેડો હતો, ને નયુશેઠને ત્યાંથી એના ટાંટીઓ નીકળી ગયો હતો તેથી, પોતાની જ વિમાસણમાં હતો એટલે, તે એને મદદ કરી શકે એમ નહોતું. થોડાક વરસમાં મુંબઈમાં જ એક પછી એક આશીસ અને ઠેકાણેથી, કામની ખીલકુલ આવડત ન હોવાથી, એને ખરતરફ કરવામાં આવ્યો. એમ દશ બાર ઠેકાણે થયું. નવલશાની હાડમારીની સીમા રહી નહિ. પરંતુ વન-માલીદાસ તો પોતાની કરી આપેલી યોજનાને જ વળગી રહ્યો, ને નવલશા નોકરી ન કરે તો ઘરમાંથી એને કહાડી મેલવાની જ તત્પરતા દેખાડી. પોતાના બાપ તરફથી જરાકે આશા રાખવી ફોકટ છે એવી નવલશાને ખાતરી થઈ ત્યારે, એક દહાડે આનંદશંકરે એને કહ્યું કે જો સીગનલરનું કામ આવડે, તો કોઈ સારા સ્ટેશન ઉપર સ્ટેશન માસ્ટરની જગ્યા એને મળે ખરી. સ્ટેશનના પ્લાટફોર્મ ઉપર ફરવામાં મેળ ખારવાની મળશે એવી ઉમેદથી, નવલશા સીગનલરનું કામ માણુમાણુ શીખ્યો, ને એક દૂરના સ્ટેશનપર રૂપીઆ પચીસને પગારે સ્ટેશન માસ્ટર અને સીગનલર થયો. ત્યાં ચમચમ થતાં શુઝ, અને પાટલુન પહેરી, ગળા આગળનું કાલર અને ત્રણ બટનો જણાય એવા કુડતા રોકા ડગલામાં, અને સંગ્રહસ્થાનમાં જેમ સંગ્રહ કરેલા જાડ પાનના રોપા ઉપર, જનવરના પાંજરા ઉપર, કે બીજી ચીજો ઉપર જેમ લેખલો મારવામાં આવે છે તેવી, સ્ટેશન માસ્ટરના નામની લેખલવાળી ટોપી વાંકડી રાખીને, નવલશા ગાડી આવ્યાના ધણી વખત અગાઉથી પ્લાટફોર્મ ઉપર રોયમાં અને રોયમાં ફરતો. પોતાને આવે શોખ હતો તો સ્ટેશન માસ્ટરની હાંદગી એને રહેતે રહેતે બહુ વસમી લાગી નહિ, એવું સિદ્ધાન્ત ગ્રહણ કરતો પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરવા લાગ્યો. પોતાને માથે જ પોતે પડેલો છે એવી બુદ્ધિની ગાંઠ એના દીલમાં દઢ વળી જવાથી, સ્ટેશન માસ્ટરનું કામ જેવી તેવી રીતે ચલાવતાં એ શીખ્યો, તોપણ કામની કસુરને લીધે એને ધણીવાર હંડ થતો ને ધણી વાર દૂર અને દૂરના સ્ટેશન એની બદલી થતી.

અમતારામને એ મુંબઈમાં મળ્યા ત્યારે અમતારામે એને એવી જ સમજ પાડી કે તે દહાડે કાળીના આવવાથી બધી બાજુ સુંથાઈ ગઈ; નહિ તો તે દહાડે કેશવલાલને સિદ્ધિ આપી, તે વખતે જો એ પાસે હોત તો મહારાજ એને પણ કંઈ ને કંઈ આપતે જ. નવલશા હજી સુધી એમ જ માને છે કે તે દહાડે, કાળી અને અમતારામ, કાણુ જાણે શાએ કારણથી મારામારી કરવા લાગ્યાં, ને અમતારામ તેમાં હારી ગયો તેથી, મહારાજને હતુમાનના હંદરામાં લાવી શક્યો નહિ. નહિ તો પેલી પાવડીઓ અને થોડુંક જરૂર ઝરેરાત તો એને મળતે જ મળતે. પોતાના

આપે વીલમાં એને કંઈ આપ્યું નહિ, તેનો ખુલાસો નવલશા એવો કરે છે કે મહારાજનાં પ્રથમ દર્શન થયાં તે દહાડે, વાલકેશ્વરમાં એણે મહારાજને વાજખી રીતે હડધુત કીધો તેનો ડાઘ રાખીને, મહારાજે એના આપને ખોટું ખોટું સમજાવીને, વીલમાંથી બાતલ કરાવ્યો. મમતારામ સિદ્ધિનો ભેદ જાણવાને તેની પાછળ લાગ્યો હતો, ને આખરે એને પટાવી ફાસલાવી જુગારમાં ખટાવી, સિદ્ધિનો ભેદ લીધો ત્યારે જંખો; તેમજ રવિમર્દન ને તે એક થઇ ગયા હતા. ને એને ખોટું સમજાવીને મમતારામ ધવલગિરિ લઇ ગયો, ને તેથી કરીને આપની દોલત ગુમાવી સ્ટેશન માસ્તર થવાનો એને વારો આવ્યો, એ વાત હજી પણ એના કળવામાં આવતી નથી.

વિદ્વદ્વિનોદ, જેના અપૂર્વ વિસ્તૃત વિસ્તારપર આનંદશંકર પોતાને કૃતાવશેષ થયલાની ગણતીમાં લેખવાનો હતો, તે ચોપાનિયું એક વરસ પછી લાંખી સોડ તાણી સુતું તે કરીને જગ્યું જ નહિ! નવલશા કે કશ્ચુદાસ તે ચોપાનિયું ચત્રાવવાના કામમાં તેને કાઠ પણ રીને સહાયક થઇ પડ્યા નહિ. સમગ્ર કામ આનંદશંકરને સ્વહસ્તે કરવું પડતું. પરંતુ એના દીલમાં જોમ હોવાથી ને પોતાની બુદ્ધિ માટે ઉચું મત હોવાથી, નવલશાએ આપેલી ખરચીમાંથી એક વરસ જેવાં તેવાં લખાણો ને બાધાંતર કરીને એણે ગાડું ગબડાવ્યું. જ્યારે ખીલ ઉધરાવવાનો વારો આવ્યો ત્યારે બધા દેવદત્ત ગ્રાહકો જજ્જાયા. કેટલાકે બારે માસનાં ચોપાનિયાં પાછાં મોકલાવી દીધાં, કેટલાકે લવાજમ આપવાની ના પાડી, ને કેટલાકે વાયદા કરી કરીને મહીનાના મહીના અને વરસોનાં વરસો કહાડી નાંખ્યાં! આનંદશંકરે જોયું કે લવાજમ આપનારા ગ્રાહક તો પચાસે પુરા થતા નથી, ને તેટલા ઉપર વિદ્વદ્વિનોદ ચોપાનીઆનો નીભાવ થાય નહિ, એટલે એણે લાચારીએ વિદ્વદ્વિનોદ પ્રસિદ્ધ કરવું બંધ કીધું! એણે તો એટલો જ સિદ્ધાન્ત ગ્રહણ કીધો કે જે ટોપલાબંધ, ઉકરડે નાંખવા જેવાં ચોપાનીઆં નીકળે છે તેમાં, વિદ્વદ્વિનોદ જેવું રત્ન પણ ઉકરડે ઢંકાઈ ગયું. તોપણ તે પછી ગુણી ગુજર્જીરના ગ્રાહક અને પોષક વર્ગના અભાવે એણે કાંઈ પણ ચોપાનિયું કહાડવાનો વિચાર નિત્યને માટે માંડી વાળ્યો. હજી પણ આગળથી ગ્રાહકોની જોગવાઈ કરીને, સ્વબુદ્ધિબળે એકાદ અપૂર્વ નવીન પુસ્તક, કે પ્રાચીન સંસ્કૃત પુસ્તકનું ભાષાન્તર, લોકમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની એના મનમાં લલુતા હતી. પરંતુ તેને ઉદ્દેશી જે શુભ સંજોગોના આવિર્ભાવ પામવાની એ વાટ જોતો હતો તે હજી આવ્યા નહોતા, તેથી હાલ તુરત તો કાંઈ ઠંકાણું ટપુશનો આપીને, અને મુસ્લીમનું કામ કરીને, થોડું ધણું રળી પોતાનો નિર્વાહ જલાવતો એ મુંબઈમાંજ રહ્યો. કશ્ચુદાસ તો એના આપની ચોકસીની દુકાને

એસીને પોતાનો વખત પુરો કરતો. એના મનમાં કોઇ જાતની હોંસ કે ઉમેદ હતી નહિ, તેમ એની શુદ્ધિ પણ તીવ્ર હતી નહિ, તેથી પોતાની સ્થિતિથી કોઈ પણ રીતે અસંતુષ્ટ થવાનું એને જીવતા સુધી કારણ મળ્યું નહિ. કેશવલાલને શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજે ધવલગિરિ બોલાવ્યાની વાત જ્યારથી દુલારામે નવલજાને મ્હોડેથી સાંભળી, અને રવિમર્દન પાસે પોતાને સિદ્ધિ મળે તે સાર સલાહ માગી, પણ તેણે એને કંઈ રસ્તા બતાવ્યો નહિ ત્યારથી, દુલારામ તો હેબક ખાધને ખાટલે પડ્યો. તે અરસામાં એને રાત્રીએ સહેજ રીતે એક દહાડો કહ્યું કે આનંદગિરિ મહારાજ પેલી સિદ્ધિઓ બધી કેશવલાલને જ આપવાના છે, ને દુલારામે પાછો ઉથલો ખાધો. એ ત્રણ મહીને એનું શરીર ઠેકાણે આવ્યું. એક દહાડો સુખપાલકાકા એને મળ્યો. તેણે જણાવ્યું કે મહારાજે હજી કંઈ સિદ્ધિ કેશવલાલને આપી નથી. પણ તે જીવવાની તેનામાં યોગ્યતા આવે તે સાર, તેને ધવલગિરિમાં રાખીને ધર્મનો બોધ કરે છે, તે વાત દુલારામને ગળે ઉતરી નહિ. એની તો એમ ખાતરી થઈ કે કેશવલાલને પેલી સિદ્ધિઓ અને હીરા મોતી માણેકની છાંયો, અને પેલી સવા લક્ષ મહોરો મળી ચુકેલી છે. પણ પોતે બધું એકલો ભોગવે, ને તે વાત કોઈના જાણવામાં ન આવે તે સાર, તેણે કાકાને અને બીજા બધાને ભોળાવીને, યોગ્યતા આવવાની વાત ઠાલી ઉડાવી છે! એને તો એમ જ લાગ્યું કે ખુટાડ્યું ન ખુટે એટલું બધું ધન કેશવલાલને મળવાથી એ તો ત્યાં જ રહીને મોજ શોખ મારે છે. બાકી નહિ મળે તો ધવલગિરિમાં રહીને શું કરે? પેટને સારું મુંબઈ આવ્યા પાખી કેમ રહે? સુખપાલકાકાએ એને જણાવ્યું કે રવિમર્દનની આગળ રાત્રી મારફતે એણે રવિમર્દનને સિદ્ધિનો ભેદ કહી દીધો તેથી મહારાજે કરેલી સરતની એ બહાર ગયો. તે વાત પણ એની શુદ્ધિથી માની શકાય નહિ. રવિમર્દનને કે પોતાની સ્ત્રીની આગળ સિદ્ધિ વિષે બોલવામાં એણે કંઈ ખોટું કીધું હોય, એમ તો એને લાન આવ્યું જ નહિ. એણે તો એવો જ સિદ્ધાંત ગ્રહણ કીધો કે પેલા બગલા બગતે એનાથી દગો ફટકો રમીને, અને તે દહાડે મહારાજને પોતાને ત્યાં ભિક્ષા લેવા બોલાવી લાવીને, વાણીઆગત રમી રાજી રાજી કીધા ત્યારથી જ, મહારાજે એ હરામખોરને સિદ્ધિ અને પેલી સવા લક્ષ મહોરો આપવાનું નક્કી કરી રાખેલું હતું; ને આખરે આનંદગિરિ મહારાજે કીધું પણ તેમ જ! દુલારામ તો તે દહાડાનો, તેજ વખતનો, ચેતી ગયો હતો કે એ લુલુહરામી કેશવલાલ બધાને થાપ આપશે. હવે જ્યારે જરૂર ઝવેરાત અને મહોરો એને મળ્યા છે એમ નક્કી થઈ ચુક્યું ત્યારે, તે દહાડે એ કેશવલાલે બધાને થાપ આપી એ વિષે દુલારામને હવે જરાકે શક રહ્યો નહિ. રહેતે

રહેતે પોતાના નિત્યને કામધંધે એ લાગ્યો. તથાપિ હજી પણ ધણીવાર પેલી સવા લક્ષ મહોરોનો દેખાવ એના મનમાં ખડો થતો ત્યારે, સહજ રીતે એના પેટમાંથી એક ઉડો નિસાસો નીકળતો, કે હાથરે, અમે દુધ પાછને સાપ ઉછેર્યો, કે મહારાજને પોતાને ત્યાં બોલાવી લાવી બધી મહોરો કેશવલાલ પચાવી પડ્યો, ને અમને બધાને હાથેલીમાં ચાંદ દેખાઓ !

રાત્રીની આગળ હજી પણ એ ત્યારે ને ત્યારે તેની તેજ વાત કહ્યા કરતો, ને રાત્રી પણ એમ માનતી થઈ હતી કે કેશવલાલે બધાને દગો દીધો છે. જો કે કીકી અને કૂળીદાસ ધનકારડોસી બેળાં પાછાં રહેવા ગયાં હતાં, પરંતુ હવે બધો રંગ અને વખત બદલાઈ ગયો હતો, ને કીકીને પોતાને સાસરે હવે સુખ પણ હતું તેથી, ચંદ્રદાસે બંનેને પોતાના ઘરમાંથી કહાડી મુક્યાં નહિ, કે ગૌરીએ તેઓને કહાડી મુકાવવાને રહાડ કીધી નહિ, તેથી તેઓ બંને ચંદ્રદાસને ત્યાં જ રહેતાં હતાં. ધણી ધણીઆણી આનંદગિરિ મહારાજના અને રવિમર્દન મહારાજના મહિમાની સરખામણી કરતાં, પણ તેમાં કોને સરસાષ્ટ આપવી તેના નિશ્ચય તેઓ કરી શકતાં નહિ. હજી પણ બંને જણાં રવિમર્દન મહારાજનાં દર્શન કરવાને વાલકેશ્વર જતાં, ને તેને પરમેશ્વર જણીને પૂજતાં. રવિમર્દને રાત્રીને કહ્યું કે મેં ત્રિકાળ નજર નાંખીને જોયું તો તે સિદ્ધિઓ કેશવલાલને મળવાનું નિર્માણ થઈ ચુકેલું મારા જોવામાં આવ્યું. તે પરથીજ દુલારામને મેં કંઈ સલાહ આપી નહિ. બંને જણાં તે વાત ખરી જ માનવા લાગ્યાં. રવિમર્દન પર તેઓની આસ્થા ઓર વધી. જો કે તેઓની આસ્થા વૃદ્ધિ પામતી ગઈ, ને મહારાજની તેઓ તન, મન ને ધનથી સેવા કરતાં ગયાં, તોપણ રાત્રીને દહાડા તો રહ્યા જ નહિ. ધણાં વર્ષ સુધી હવે રહેશે, હવે રહેશે એવી આશાએ કહાડ્યા પછી, ને દરમ્યાન મહારાજને મહિમા મુંબઈમાં વધતો ચાલ્યો જતો જોઈને, રાત્રીએ એવો જ સિદ્ધાન્ત ગ્રહણ કીધો, કે તેનું કોઈ પૂર્વ જન્મનું જન્મ પાપ આડે આવે છે. બાકી આવા ચમત્કારી મહારાજની સાચા ભાવથી સેવના કર્યા પછી કોઈ વાતની ન્યૂનતા રહેવી જોઈએ જ નહિ. પોતે તે દહાડે ખતા ખાધી હતી તેથી કીકીને સતાવવાનું એણે નામ છોડી દીધું હતું. એનું ધ્યાન દિન પર દિન દેવદર્શન કરવામાં ને સાધુ બાવાને સેવવાપર વધારે ને વધારે લાગતું ગયું, તેથી ગૌરીને અને એને કોઈક જ વાર ઘરમાં નામનો ખટરાગ થતો. પણ તે દહાડાની રાત્રી શેઠ ખાઈ ગઈ હતી, તેથી તેઓ વચ્ચેનો કસેશ ઝાડો આગળ વધતો નહિ. બીજા હાથ ઉપર કીકીને પોતાને સાસરે જંપીને રહેવાનો વારો આવ્યો હતો, એટલે ગૌરીના દીલમાં હવે ટહોડક વળી હતી. એને પણ રાત્રીની જોડે ચીલડાવવાનું કારણ રહ્યું નહોતું. વનમાલી-

દાસે વીલ કરીને પોતાની સવળી દોલત નિર્મલદાસને સોંપી, અને પોતાના રતન જેવા બે દીકરા મતલબીદાસ કે રેવાદાસને કંઈ જ આપ્યું નહિ; તેથી ગૌરીને નિર્મલદાસ અને બાલા ઉપર ઝેર ઝેર વ્યાપવા લાગ્યું. નિર્મલદાસ તો, હવે એ મહોટી ઉમરનો થયેલો હોવાથી, ગૌરી આજું સતાવી શકી નહિ; તેથી પોતાનો રોષ એ બેવડા જોરથી બાલાપર કહાડવા લાગી. કીકાની તરફથી એને નીરાંત હોવાથી, ને રાત્રી જોડે અથડાવવાનું કારણ ન હોવાથી, ગૌરીનો જોસ્સો એકાગ્ર થયેલા મનની પેઠે, બલવત્તર થતો ગયો. પૂર્વે ગુલાબવહુની પેઠે હવે ખીચારી બાલાનો ગૌરીના હાથ નીચે સુખે રોટલો ખાવાનો વારો આવ્યો નહિ. નિર્મલદાસે મહોટું પેટ રાખી ધણા વખત સુધી બધું સહન કીધું. પણ જ્યારે એના જાણવામાં આવ્યું કે પોતાને વનમાલીદાસની દોલત મળવાથી દુલારામ પણ એની અદેખાઈ કરે છે, ત્યારે એણે લાગ જોઈ ચંદ્રદાસને રાજી ખુશી કરી તેનાથી જુદા રહેવાની રજા માગી. ચંદ્રદાસ મનમાં તો બધું સમજતો હતો, પણ ગૌરી ને દુલારામ બંને પાછાં એક થઈ ગયાં, એટલે એનું આજું જોર ચાલી શક્યું નહિ. તેથી નિર્મલદાસ જુદો રહેશે તો જ તેને અને બાલાને સુખે બેસવાનો વારો આવશે, ને પોતાના ધરમાંએ શાંતિ પથરાશે એવો વિચાર કરી, એણે લાચારીએ નિર્મલદાસને જુદો રહેવાની રજા આપી. વનમાલીદાસે એને પોતાની સાથે રહેવાને બહુ સમજાવ્યો, પણ તેમ કરે તો પોતાના આપને લોકમાં વધારે નીચું લાગે એવું જણાવી, એણે વનમાલીદાસ જોડે રહેવાની ના પાડી, ને ધણી ધણીઆણી એકલા જ જુદાં રહ્યાં. શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજનો સદ્બોધ એને પણ લાગ્યો હતો. તેથી પોતાનાં હાડકાં હરામ ન થાય તે સારું હજી પણ એ નુરની દલાલી કરતો, ને વનમાલીદાસની મહોટી દોલત એને મળવાની જ ન હોય તેવી સાદાઈથી ને કરકસરથી રહેતો. નિર્મલદાસે નવલજ્ઞાની દયા ખાધને વનમાલીદાસને ધણી ધણીવાર વિનવ્યો, કે થોડું ધણુએ નવલજ્ઞાને મળે ને તેને મુંબઈમાં કે બહાર દેશાવરમાં હાડમાર ન થવું પડે, તેવી વ્યવસ્થા કરો તો મારો આત્મા પ્રસન્ન થશે. પરંતુ વનમાલીદાસ બધી વાતે મહોટું દીલ રાખતો હતો ને સમજાવ્યો સમજતો હતો, છતાં આટલી આજ બાબતમાં એકનો બે થયો નહિ. સાચું નિર્મલદાસની લાગણી નવલજ્ઞા તરફ નમતી જોઈને એણે એક કેડીસીલ (વીલનો વધારો) કરી નિર્મલદાસને સખત તાઠ્ઠીદ આપીને એવી વ્યવસ્થા કીધી, કે નવલજ્ઞાના લાભ સારું હરકોઈ રીતે કાંઈ મીલકત, કે, રોકડ, કે તેનું બ્યાજ, કે બાકુ આપી શકાય કરાય નહિ !

નિર્મલદાસ અને બાલા જુદાં રહેવા ગયા પછી સુખી થયાં. નિર્મલદાસ સ્વભાવે નીખાલસ હોવાથી ઠીક રજતો ખપતો થયો. હજી પણ એ જ્યારે ને ત્યારે

આલાની ટકાર કરીને કહેતો કે સિદ્ધિનો ભેદ તે મારી પાસથી જાણવા માગ્યો, તે તેના બદલામાં તારે ગૌરીનો તાપ ધણું વરસો સુધી વેઠવો પડ્યો. પણ મારા દીલમાં કંઈ પાપ નહોતું ને તારી બી હાંને લીધે જ મહારાજની આજ્ઞાને મારાથી બંધ થયો હતો, તેથી તારે પાપે મને સિદ્ધિ કે જર જવેરાત કે સવા લક્ષ મહોરો મળી નહિ. પણ મેં તને ઝાઝું નહિ કહેવાની સમયસૂચકતા વાપરી તો મહારાજે મને સિદ્ધિ નહિ આપી તેના બદલામાં, વનમાલીદાસની દોલત આપી. મતલબ કે મને જે મળતું રહ્યું તે તારા પાપને લીધે, પણ જે મળ્યું છે તે તો મારી પોતાની હોંશીઆરી ને લલમનસાધને લીધે છે. એ પ્રમાણે લાગ આવે ત્યારે ચોલીને આલાની એ ટુંકડી કરતો ને આલાને તે સાંભળી રહેવી પડતી.

મહાપુરૂષ સિદ્ધિ ને જવેરાતમાં અને સવાલક્ષ મહોરોમાં મમતારામ અને નવલક્ષમાંથી ભાગ પડાવવાની લાલચે ધવલગિરિ ગયો હતો, તોપણ પહોંચેલા તેથી પોતાની ગેરહાજરીમાં રવિમર્દન મહારાજ ધાપ ન મારે માટે, મહારાજની સેવા ચાકરીનું બહાનું કહાડી, પોતાના એક સાગરીતની રવિમર્દન ઉપર ચોક્કા મુકતો ગયો હતો. પોતે પહોંચેલો હોવાથી મમતારામ તેની અને નવલક્ષ સાથે કેવી બાજી રમતો હતો તે એના લક્ષમાં પાછળથી તરત આવી ગયું. પણ નવલક્ષ એનું કહેવું કંઈ સમજી શક્યો નહિ. સિદ્ધિ કે દોલત મળવાની આશા, મમતારામને હતું-માનના દેહરામાં લઈ આવ્યા પછી, અને જણે છોડી દીધી. મુંબઈ ફરી જલદી જવાની તેઓને અધીરાઈ થઈ, તેથી મમતારામને તમેાપુરીમાં મુકી ન મુકીને તેઓ ત્યાંથી નીકળી પડ્યા. મુંબઈમાં રવિમર્દનનો પ્રતાપ હજી જાગતો ને જાગતો હતો, તેથી થોડીવારમાં, સિદ્ધિમાં પોતાને ભાગ ન મળ્યો તેની કનવાર મહાપુરૂષે છોડી દીધી. દિન પ્રતિદિન રવિમર્દન ઉપર એ સરજોર થતો ગયો. મહારાજના ધણી-ખરા સેવકને એણે પોતાના કરી નાંખ્યા. લોકમાં ચુર કરતાં પણ શિષ્યનો મહિમા વધારતો જ ગયો. રવિમર્દન એનાથી છેક કંટાળી ગયો. મહાપુરૂષે તદ્દપીર વાપરી, વાલકેશ્વરમાં મહારાજની જોડે જ એક નવું મંદિર બંધાવી શ્રીકૃષ્ણગણપતિની એક અતિશય પુરાણી મૂર્તિ પોતાને ગામથી આણી બડી ધામધુમથી પધરાવી. શ્રીરામ-ગણપતિનો મહિમા દિન પ્રતિદિન ઓછો થતો, ને તેના સર્વ પ્રભાવ તે દહાડે શ્રીકૃષ્ણગણપતિમાં આવીને વસ્યો, તેના અનેક દાખલા અને ચમત્કાર મુંબઈના બાવિક લોકો પોતાની નજરે પ્રત્યક્ષ દેખવા લાગ્યા. રવિમર્દનની પેદાસ લગ-ભગ બંધ થઈ. થોડીકવાર સુધી પોતાના શિષ્ય જોડે એણે અંદરખાનેથી લડત ચાલુ રાખી. પણ મહાપુરૂષના પ્રખ્યા આગળ એનું બળ નિસ્તેજ પામતું ગયું. આખરે એણે હઠાપણ વાપરી, શ્રીરામગણપતિની સરસાઈના વખતમાં જે થોડો

ધણો દલ્લો એકઠો કાધો હતો તે લઈને, શ્રીરામગણપતિનું મંદિર મહાપુરૂષને સ્વાધીન કાઢું. તેના બદલામાં તેણે જે આપ્યું તે લઈને એ તો મુંબઈ છોડી પોતાને દેશ જઈ મુખમાં રહેવા લાગ્યો.

મહાપુરૂષે પાછી બડી ધામધુમ કરી શ્રીરામગણપતિની અને શ્રીકૃષ્ણગણપતિની મૂર્તિ જોડાજોડ પધરાવી; ને બંનેનો મહિમા પાછો જાગતો જોત બની ગયો ! મહાપુરૂષના કેટલા ભાવિક સેવકો શ્રીરામગણપતિના અને કેટલાક શ્રીકૃષ્ણગણપતિના ભક્ત બની ગયા. પોતપોતાની ઈષ્ટ મૂર્તિનો પ્રતાપ અને મહિમા ગાવા અને કથવા લાગ્યા. મહાપુરૂષના સેવકોમાં રહેતે રહેતે શ્રીરામગણપતિના ભક્તની અને શ્રીકૃષ્ણગણપતિના ભક્તની શાખા અંધાતી ગઈ, ને વખત જતે તેઓ એક બીજાની વિરૂદ્ધ પંથના હોય તેમ મારામારી અને વલવાડ કરવા લાગ્યા. પણ મહાપુરૂષની યુક્તિથી તેની જમાવટ થતવાને બદલે એાર વધતી ગઈ. એ તો બંને ભક્તોની તરફ સમદષ્ટિએ જોવા લાગ્યો અને બંનેને રાજી રાખીને કામ લેવા લાગ્યો. પરિણામમાં શ્રીરામગણપતિ કે શ્રીકૃષ્ણગણપતિની જે જે માનતાઓ મનાતી, વચ્ચેલંકાર વગેરે અર્પણ થતું, તે સર્વ આકાશનું પાણી આખરે સાગરમાં જઈને મળે તેમ, મોડું વહેલું એને જ ગ્રામ થવા લાગ્યું ! કથાને અંતે મહાપુરૂષ ભાવિક સેવકોને જણાવતો કે હું તો એ બંને ગણપતિનો સેવક છું, ને તેઓ તો મારાપર એક-સરખી નજરે કૃપાકટાક્ષ નાંખ્યાં કરે છે તે વાસ્તવિક હતું.

આપણા મદનપાલશેઠે ધુમાડા મંડળી સારૂ આટલો બધો ખર્ચ કરીને અને શ્રમ વેઠીને શોર બકાર કાઢ્યો ખરો, પણ પરિણામ પોતાને ઉમેદ હતી તેમ આવ્યું નહિ. લોકમાં કેાઈ મહાત્માની પેઠે કે દેવતાની પેઠે, ધુમાડા મંડળીના શોર બકારને અંતે, વિખ્યાતિ પામ્યો નહિ, તેમ સરકારે પણ ખેતાખેના ટોપલા ભરીને તેને નવાળ્યો નહિ. તે કારણથી ધુમાડા મંડળી સંબંધે એનો ઉત્સાહ કુવાની છાંયડી કુવામાં સમાય, તેમ એના દીલમાં અને દીલમાં સમાતો ગયો. કેશવલાલના જવા પછી તે મંડળીના કામકાજમાં, કે લોક કથ્યાણનાં અનેક કામકાજમાં પોતાથી આગળના જેટલું ધક ધ્યાન આપી શકાયું નહિ. કેશવલાલની ધણીવાર રાહ જોવા છતાં એ જ્યારે મુંબઈ પાછો ન જ આવ્યો ભારે, એણે ફરી જાહેર ખબર છપાવી અરજી માગી, બે ત્રણ વાર ગુજરાતી બી. એ. ને પોતાના સેક્રેટરી તરીકે રાખ્યા; પણ કોઈના કામથી એને સંતોષ મળ્યો નહિ. મહીને બે મહીને તેઓને નાદીસ આપી રજા આપતો ગયો. આખરે કંટાળીને એણે કોઈ પણ સેક્રેટરી નહિ રાખવાનો નિશ્ચય કાઢ્યો. પોતાને યોગ્ય ખીતાઓ નહિ મળ્યા તેનો હાથ અફસોસ કરવામાં હવે એનો કાળ વધારે જતો. હજી પણ એ તો પૂર્વની પેઠે ભારે ડાળ

દમાકમાં, આવક જવકના બંને કાંટા સમતોલ રાખીને રહેતો. પોતાનો કાલ સ્કલમાં કરી રાખેલા કાષ્ટક પ્રમાણે એ બ્યતીત કરતો. કાઈ ચલે જાઓ બડે જાઓ મુંબઈ પધારતા તો તેઓને લેવા મુકવા જવામાં અગ્રેસર ભાગ લેતો. છાપામાં નામ જોઈને, પોતાની કદર જોઈએ તેટલી ખુઝાતી નથી તોપણ, થોડો ધણોએ રાજ થતો. કેશવ-લાલે એને વાજબી સલાહ આપી હતી કે ધુમાડા મંડળીના ઉદ્દેશ લોકને પોતાને ઘેર ચીમતી મુકાવવાનો છે, તે છોડી દેખને, ફક્ત તેથી થનારા લાભો દર્શાવનારો છે એવો રાખશે તોજ, ધુમાડા મંડળી ખીલી નીકળશે. એ પ્રમાણે મંડળીનો ઉદ્દેશ ફેરવવાનો એ વિચાર કરતો હતો, તેટલામાં એને માન ખીતાબ ખાટવાનો સહેલો અને સટ રસ્તો જડી આવ્યો. અધિકારી, મુખત્તે અગ્રેજ અધિકારીઓને, બારોબાર માખણ તોળી આપવામાં એનું ખ્યાન વધારે ને વધારે લાગતું થયું, દેશ કલ્યાણની અનેક અનેક મંડળીઓનાં કામમાં હવે એ નામ અને નામનાને ખાતર, નામનો ભાગ લેવા લાગ્યો. રહેતે રહેતે એણે એવો સિદ્ધાન્ત ગ્રહણ કર્યો કે, દેશ કલ્યાણ કરવાના કામના કુટારામાં પડવાથી જે માન ખીતાબ મળતા નથી, તે અધિકારી વર્ગને રાજ રાખવાથી સહેજમાં મળી શકે છે! અરે, તેઓને રાજ રાખવાથી માન ખીતાબ મળે તેમાં શું! પણ તેઓના પુછાંએને, કાળના કુતરારને પણ-રાજ રાખવાથી મળે જ મળે! માટે હવે દેશ કલ્યાણના કામમાં નામના જ લાગેલા રહીને, આપ ખુદ અધિકારીઓને રાજ રાખવામાં, માખણ લમાડવામાં, ને તન મનથી એક નિષ્ઠાએ સેવા અને પરાણાગત કરવામાં, એ શેઠ પોતાનો પુરૂષાર્થ સમજવા લાગ્યો, ને તે પ્રમાણે પોતાનું આચરણ વધારે ને વધારે રાખવા લાગ્યો.

લીખારીલાલના દાવામાં જુવાની આપતાં માસ્તર સાહેબે ધનપાલશેઠનું જે અપમાન કીધું હતું, તેને એ શેઠ હવે અપમાન નહિ પણ એક જાતનું માન મળ્યું હોયતી, એવી નજરથી જોવા લાગ્યો. કારણ કે તે દહાડે ભાષતથા એની સામા થયો તો એ શેઠને ભાષતથાને પાધરો દોર કરવાનું એક જાતનું જોમ આવ્યું. પોતાના ધનના બળથી ને સ્વકાર્ય સાધવાની કુશળતાથી એણે એવી તો બાજુ રચી, કે આખરે ભાષતથા લોથપોથ થઈને પજો તો પજો, ને પાધડી ઉતારી એની માફ માગી દેશ ચાલ્યો ગયો તો ગયો, પણ ચંદ્રબિંબ મીલસ લક્ષ્મીની પેઠે એનું ધર સોધતી આવી! માસ્તર સાહેબે તે દહાડે એનું જે અપમાન કીધું તે દહાડાને અને ધડીને એ હવે ધન્ય ધન્ય કહેવા લાગ્યો. ચંદ્રબિંબને એણે કાચું દીવાળું કહડાવ્યું હતું. ભાષતથા ઉપર એનો કાપ ઉતર્યો હતો તેથી, પેટનો બળ્યો ગામ બાળે તેમ, એણે શેરહોલ્ડરને એક પુટી બદામે લીક્વીડેશનમાં દેખાડી નહિ. ડીપો-ઝીટરને માત્ર બે ત્રણ આના આપીને હાથ ઊડાવ્યા. હાઈ કોરટની પરવાનગી

મેળવી, સતો યદને ચંદ્રબિમ્બ મીલ્સ એણે પોતાની કરી લીધી. ચંદ્રબિમ્બનું ખોટું નામ ફેરવીને હવે તે સૂર્યબિમ્બને નામે લોકમાં ઓળખાવા લાગી. ખરેખર તે નામ ધનપાલશેઠે બહુ દક્ષતાથી આપ્યું હતું. જેમ સૂર્ય ખુણે યોગ્યરેથી પણ પોતાનાં કિરણો પ્રસારી જળને શોષી લે છે તે વાદળાં કરી મહે આપે છે, તેમ સૂર્યબિમ્બ મીલ્સ ધનપાલશેઠની બુદ્ધિરૂપી અનેક હસ્તોવડે, યોગ્યરેથી કસ ચુસીને, ધનનો તો તેની ઉપર વરસાદ વરસાવવા લાગી. ધી ડીવીડન્ડ પેઇંગ મીલ્સ કરતાં પણ એ મીલ શેઠની તીજેરી વધારે તર કરતી ચાલી. સૂર્યબિમ્બ મીલ્સ તો એણે એકલાએ રાખી હતી, એટલે તે સંબંધે કાંઈને પણ કચવાટ કરવાનું કારણ નહોતું. પરંતુ જ્યારથી ભારતીયાને ધનપાલશેઠે રામ શરણે પહોંચાઓ, ને ધી ડીવીડન્ડ પેઇંગ મીલ્સ કંપનીના તોફાની શેરહોલ્ડરોએ પેલી અસાધારણ બહેર સભા બોલાવીને જે ધાંધલ મચાવી તેમાંના દરેકને કાલની પેઠે અચુક પકડીને, પટકી પાડ્યા ત્યારથી, એ શેઠની જેડે સંબંધ રાખતી મીલોના તમામ શેરહોલ્ડરો ચરચરી ગયા હતા. બેવડા સરબેર થઇને ધનપાલશેઠ તેઓને ઓછું ને ઓછું ડીવીડન્ડ મળે, ને પોતાને વધારે ને વધારે કમીશન મળે, એવી યુક્તિઓ અને છટકાં ગોઠવતો ગયો. તેઓ ખીચારાઓએ સામા થવાનું સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહિ. ધનપાલશેઠે જેમ રહેસ્યા તેમ રહેસવા દીધા. હોય એ તો શેઠીઆ છે, આપણું શું ગળું કે આપણે એની સામા થઇએ. જેઓ એકવાર સામા થયા હતા તેઓને પુછો, એમ બોલીને તેઓ ચું કે ચાં કરતા નહિ.

એ પ્રમાણે ધનપાલશેઠનો દહાડો દિન પ્રતિદિન વધારે ને વધારે સીકંદર થતો ચાલ્યો. એણે તો જાણે, જનમે જનમ શુકની દશા ચાલવાની હોયની, તેમ રાજ ગણપતિનાં જ ખેડા હતા. લક્ષ્મીને લીધે એનામાં નવી જીવાની આવી હોયની તેમ, ઉંમર વધતી ચાલી તોપણ, એક જીવાનીઆ કરતાં પણ બેવડા જેમથી એ શેઠ કમીશન, બ્યાજ, બ્યાપાર, એરેટેટ, બાર્કુ વગેરે, અને ધીરધારના અનેક અનેક કુટારામાં પોતાનું મન બારે પહેર અને બત્રીસે બંધી જોડાયલું ને જોડાયલું જ રાખતો. દિવસ કે રાત, કોટમાં કે ઘેર, સુતાં કે જાગતાં, પાઈપર પાઈ ચહડાવવામાં જ અને ન ખુટે એટલી જંગી દોલતને હજી પણ બેવડી તેવડી ને ચોવડી કરવામાં જ, અને વાર્ષિક વગેરે મીલની સભાઓમાં છાતીએ હાથ મુકાવનારા માખણીઆ રીપોર્ટો વાંચવામાં જ, એ શેઠ પુરુષાર્થ માનતો. સ્વર્ગના દેવતાઓને પણ તેણે સુખ દુર્લભ છે એવો એ શેઠનો અસલથી જ સિદ્ધાન્ત હતો. તે સિદ્ધાન્ત લક્ષ્મીની હુકથી ધન-ધનતા એના હૃદયમાં વધારે ને વધારે જડ ધાલીને બેસતો ગયો.

અનંગપાલશેઠની જીજ્ઞાસુ મંડળી તો જેવીને તેવી જ જરી રહી. ધનપાલશેઠ

અને મદનપાલશેઠ તેમાં બબડતાં ને ફફડતાં વખત એ વખત હાજર રહેતા. મહા-
મતિના સમજાવ્યાથી એ શેઠ તેઓના બબડવા ફફડવાની, કે તેઓ વખત એ વખત
ગેરહાજર રહેતા તેની, કનવાર કરવી છોડી દીધી. રહેતે રહેતે તેઓ ઉગ્મણીમાં
આવીને રાજ થાય છે કે કેમ, વા પોતાની પેઠે તેઓને મોજ અને આનંદ મળે
છે કે કેમ, તેની પણ એ ખાવે પીવે શોખીન શેઠ થોડી જ દરકાર કરવા લાગ્યો.
પોતાને જ જો મોજ પડતી ને આનંદ મળતો તેમાં એ મગન રહેતો. મહામતિ ભણી
ગણીને બુદ્ધિશાળી થઈ હતી તો, પોતાને દર રવિવારની ઉગ્મણીમાં મહાલવાનું
મળ્યું તે સાફ, પોતાની પત્નીનાં એ નવ નવ કંટકે વખાણુ કરતો. પોતાને સમ-
જણુ ન પડતું કે મુઝવણુ ભરેલું હર કાઈકામ મહામતિને પુછી ગાછીને તેની સલાહ
લઈને જ એ શેઠ કરતો; એટલો બધો મહામતિની વિદ્વતા વિષે એને સારો અભિપ્રાય
બંધાઈ ગયો હતો. પોતાના પતિને પ્રસન્ન રાખવો એ ઝીનો પરમધર્મ છે એમ મહામતિ
હવે સમજતી થઈ હતી, તેથી બનતી હોંશીઆરીથી પોતાનો ધણી પુછતો ગાછતો અને
તેમ વારંવાર બનતું ભારે વાજબીજ સલાહ આપતી. ધનપાલશેઠ અને મુખ્યત્વે
કરીને મદનપાલશેઠ પોતાની છુમાડા મંડળી સુધી ગઈ તો આ ઉગ્મણી મંડળી
પણ સુવાડી દેવી એવા ધરાદાથી, અનેક અનેક યુક્તિઓ રચી. અનંગપાલશેઠની
ઉગ્મણી મંડળીની અધિષ્ઠાત્રી દેવી જાગતી જોત હતી, તેથી એ શેઠીઆઓની અનેક
અનેક યુક્તિઓ છતાં, ઉગ્મણી મંડળી તો દર રવિવારે પોતાનું અસ્તિત્વ અનંગ-
પાલશેઠના એવડા આનંદની વચ્ચે પ્રકાશિત કરતી જ ગઈ. અનંગપાલશેઠ ખાતાં
ખાતાં, શાક ભાજુ કે ખાવાના પદાર્થો ઉપર મહામતિના શીખવી રાખેલા દોહરા,
ચોપાઈ કે ચરણો નવાં નવાં બોલતો. મહામતિ દર રવિવારે એવાં એવાં ચરણો
અનંગપાલશેઠને રાજ રાખવાને બનાવી આપતી.

મહામતિના મન ઉપર ગુલાબના કાગળ ઉપરથી ભક્તિ ઉપર આસ્થા થવા
લાગી. અત્યાર સુધી અસલના રીત રીવાજને એ જંગલી ગણી, હસીને તુછકારી
કહાડતી. અરાનને લીધે એવા એવા વહેમો દાખલ થયા છે એમ એ માનતી.
તેને બદલે હવે તેઓ તરફ તે પૂજ્ય ભાવથી જોવા લાગી. એ બધા દેખીતા વહેમોમાં
ગૂઢ અર્થ સમાયેલો છે એમ જણી તેઓને વખોડવા છોડી દીધા. તેમાંથી સાર શું
છે તે સોધી કહાડવામાં પોતાનો અવકાશનો કાળ એ રોકવા લાગી. હવે એના
સમજવામાં આવ્યું કે દંપતી વચ્ચેનો શુદ્ધ અંતઃકરણનો નિર્મલો પ્રેમ ઈશ્વરની જોડે
ઐક્યતા પામવાનું મુખ્ય બાઈ છે. એ પ્રેમને વધારી વધારીને મનુષ્યે પોતાનું હૃદય
વજ્ર જેવું કઠિન નહિ પણ કમલ જેવું કામલ કરવાનું છે. તેવું કામલ કરવાની
સાધનાને સાફ, પારકાનાં સુખ દુઃખથી આપણે પણ સુખી દુઃખી થવું, એવું વલણ

મનને આપવાની પુરેપુરી અપેક્ષા છે. એવા સિદ્ધાન્તમાં જ્યારે એની બુદ્ધિ ઉઠી પેહી, ત્યારે પોતાના લાજુતરનું જે ગુમાન એના દીક્ષમાં વસ્તું હતું તે જતું રહ્યું; ને તે પછી મહામતિ પોતાના ધણીની સાથે ભાવે સેવા કરવા લાગી. અલંગા ને કાળીને પોતે શ્રમ વેઠીને આનંદ આપી આનન્દિત થવા લાગી. ગુલાબની ઉપર એનું હેત અપૂર્વ જામેલું હતું. પણ સારા સંજોગે મહામતિની મતિએ નવું જ વલણ પકડાવી, ગુલાબથી વખુટા પડ્યાનું દુઃખ એના હૃદયમાં સાધ્યાં કરતું નહોતું, પણ પૂર્વ જન્મના સુકૃતની પેઠે એના હૃદયને ઠારતું ને બીજાને ઠારવાને દોડતું.

પ્રકરણ ૮૪ મું

ત્રેમની ઐક્યતા

જેનું મન જેમાં માન્યું રે, તેને તેમાં સુખ રે મળે,
તે વિના તેથી સાદું રે, નાવે તેની આંખ તળે.
તમે રીઝા ચાંદરણું રે, અમો રીઝું ચંદ્ર મળે,
તમારો હરી સખળે રે, અમારો તો એક સ્થળે. (દયારામ.)

અલંગા વગેરે જ્યારે ધવલગિરિથી મુંબઈ આવ્યાં, ત્યારે ગુલાબવદ્ધએ તેની જોડે મહામતિજેગ એક પત્ર અને થોડીક સુરણની ગાંઠો મોકલી હતી; ને તેજ પત્રમાં એક ભવિષ્ય બાખ્યું હતું કે તે સુરણની ગાંઠોનો સ્વાદ યાદ કરી કરીને દંપતીને પોતાનું સંભારણું થશે. ખરેખર બન્યું પણ તેમ જ. અનંગપાલશેઠ તો એ સુરણની ગાંઠો ખાધને ઘેલો જ બની ગયો! તેનો સ્વાદ એને એવો તો અપૂર્વ લહે-જતદાર લાગ્યો કે થોડાક દહાડા તો એ શેઠને, ગાંઠોની ઝેરહાજરીને લીધે, ખાવા કરવાનોએ બરોબર તાલ પડ્યો નહિ. રહેતે રહેતે એ શેઠ પોતાની અસહ સ્થિતિને પહોંચ્યો ખરો. પરંતુ પેલી સુરણની ગાંઠોનો સ્વાદ એના મનમાં ને પેટમાં સજ્જડ જડ લાક્ષીને બેઠો. તેનું સંભારણું થતાં એ શેઠના ઝોઠે ઝોઠ હજી પણ કુસ્તી કરતા. ખાતાં પીતાં કે હરતાં ફરતાં, કે ખુશ મીઠજમાં બેસતાં ઉઠતાં, એ તો સુરણની માંડના સ્વાદને વખાણી વખાણી ગુલાબ અને કેશવલાલને વારે વારે યાદ કરતો, ને તેઓનાં નામ વારે વારે મહામતિને પણ યાદ કરાવતો. બે ત્રણ મહીના તો એવી ગાંઠો ગુલાબ મહામતિને વારે વારે મોકલાવ્યા કરશે એવી આશાએ એણે કહાડ્યા. એક દહાડો ખુશ મીઠજમાં પોતાના હોંયકાપર બેસી હુકો ચગડાવતાં, એના મનમાં તરંગ દોઝો કે સુરણની ગાંઠો ગુલાબે હજી સુધી મોકલાવી નહિ, માટે ચાલોની, આપણે ધવલગિરિ જઈએ; ને વખત બે વખત, જેટલી વાર બને

તેટલી વાર એવી ગાંઠો આવ્યા જ કરે, તેનો બંદોબસ્ત પણ અને તો કરતા આવીએ. મહામતિએ તે વાત ઝટ ઉપાડી લીધી. જો કે ધવલગિરિમાં ગુલાબનો પત્તો લાગવો મુશ્કેલ હતો, ને પોતાના આવ્યાની ગુલાબને ખબર પડશે કે નહિ, વા પડશે તો મળવા આવશે કે નહિ, એ બાબત મહામતિ સંશયાત્મક હતી, તથાપિ ગુલાબ મળી તો કેવો આનંદ જામે એવા તરંગથી દોરવાઇને મહામતિએ તે વાત ઝટ ઉપાડી લીધી. થોડા દહાડામાં જ ધર્મજ્ઞાણમાં કેશવલાલ અને ગુલાબ ઉતર્યા હતાં, તે ધર્મજ્ઞાણમાં માણસ ચાકરો સાથે જઇને અનંગપાલશેઠ પડાવ નાખ્યો. થોડાક દહાડા તો બંને જણે ધવલગિરિની આસપાસ યથેચ્છ રીતે સવાર સાંઝ ફરવાનું જરી રાખ્યું, એવી આશાએ કે ગુલાબ અને કેશવલાલનો ઓર્થોતિ ભેટો થશે, વા પોતે ત્યાં આવેલાં છે એવું તેમના જણવામાં આવશે, કે તરત તેઓ મળવાને આવશે. આજે મળશે, કાલે મળશે, એવી આશાએ એક માસ નીકળી ગયો. ગુલાબ કે કેશવલાલ કોઇ તેઓને મળ્યું નહિ, વા પોતે ત્યાં આવ્યાં છે તેની ખબર તેઓને મળી છે, એવી પણ પ્રવૃત્તિ તેઓને સાંપડી નહિ. પરન્તુ ધવલગિરિના પુણ્ય પ્રદેશને એક માસ સુધી સેવવાથી તેઓની શ્રુતિ વિરક્ત અને શાંત બનતી ગઈ, તેથી એક માસ રહ્યા છતાં કોઇ ન મળ્યું તેનો તેઓને અજંપો કે નાખુશી થઈ નહિ. સાચું જ્યારે તેઓ મુંબઈ જવાને નીકળ્યાં ત્યારે, જણે મળી કરીને હસી નીસીને, ગુલાબ અને કેશવલાલથી જુદાં પડતાં હોયની, તેમ આનંદભરે તેઓ મુંબઈ પાછાં આવ્યાં. તે પછી થોડે દહાડે કોઇ સાધુએ ધવલગિરિથી આવી મહામતિને ગુલાબનો એક પત્ર આપ્યો, ને સુરજની જાતજાતની ગાંઠની ટોપલી આગળ ધરી. અનંગપાલશેઠ તો ગાંઠથી ભરેલી ટોપલી જોઇને, પોતાનું જ્ઞાન જુલી જઇને નાચવા અને કુદવા લાગ્યો ને એમ જ માનવા લાગ્યો કે પોતે ધવલગિરિ ગયો તો ગુલાબે આ ટોપલી મોકલી. ખુશ બીજાજના આવેશમાં પોતાના મન સાથે એણે તો તે જ વેળા નિશ્ચય કીધો, ને તે તરત જ સર્વને અને મહામતિને નિવેદન કીધો, કે જેમ બીજા શેડીઆઓ વરસમાં બે વાર માથેરાન મહાબળેશ્વર જઇને મોજ મારે છે તેમ, આપણે પણ બે વાર, કે જેટલીવાર સુરજની ગાંઠ મેળવવાની ઇચ્છા થાય તેટલીવાર, ધવલગિરિ જવું ને જવું; ને કેશવલાલ અને ગુલાબ ન મળે તોપણ તેઓ સુરજની ગાંઠની ટોપલી મોકલ્યા જ કરશે!

મહામતિ ને અનંગપાલશેઠ ધવલગિરિ પોતાને મળવા આવ્યાં હતાં, તેની પોતાને કંઈ ખબર મળી છે કે કેમ, તે વિશે ગુલાબના કાગળમાં એક સુખન સરખો નહોતો. તેને બદલે તે તો નીચે પ્રમાણે લખેલો હતો—

મારી બહાલી બહેની સૌ. મહામતિ,

“મારા તરફથી કાગળની તેં અપેક્ષા નહિએ રાખી હોય, તોપણ માફ હૃદય સાથે પુરે છે કે તું મને રોજ રોજ બાદ કરે છે, તેથી આજે એવો જ ભેગ ખનવાથી, હું તને આ પત્ર લખું છું, ને સુરણની થોડીક ગાંઠો મોકલું છું.”

“બહેની, અમારી હૃદયી અહીં શ્રીઆનંદગિરિના ઉપદેશાનુસાર આચરણ રાખીને રહેવાથી, શાંતિના નિસ્તરંગ મહાસાગરમાં એટલી તો નિમગ્ન થઈ ગયલી છે, કે અમે પોતે જ જાણતાં નથી, કે અમે જીવતા લોકના લોકમાં વસીએ છઈએ, કે એક જાતની માઠ નિદ્રામાં પડ્યાં છઈએ. પરંતુ સાધારણ રીતે જે માઠ નિદ્રા કહેવાય છે તેનાથી અમારી આ નિદ્રા એવી રીતે વિલક્ષણ છે, કે તેવી નિદ્રાના લોકતા અમે છઈએ એવું અમને જ્ઞાન થયા કરે છે. એ શાંત જીવનનું રૂપક હું તારી આગળ શું અને કેવી રીતે ધરું? મને કોઈ એવો પદાર્થ કે ભાવ જણાતો નથી, કે જે ચેતનના સતત પ્રવાહથી ચંચલાયમાન નહિ થતો હોય. બહેની, તારા મનમાં તું એવી કલ્પના કર, કે આનંદની ઉર્મિઓથી ઉભરાઈ જતા એકાદા ચંદનના ક્ષીતળ સરોવરમાં અમે નિમગ્ન થઈને પડ્યા રહ્યા હોઈએની! અને જાણે સારે શરીરે ચંદનનો રૂપક, જિબ્હાને આત્રસની પેઠે, સુખકર હોયની! તેની સાથે તું એમ પણ ધારજે કે અમે જ્યાં નિમગ્ન થયા છઈએ, ત્યાં શાંત રસ એટલો તો જમી ગયો છે કે સરોવરની એકે ઉર્મિ ત્યાં ઉઠતી નથી, પણ જાણે, ચેતન સ્વારામમાં જ મગ્ન થઈને, પોતાની કે પરની કંઈ પણ અપેક્ષા નહિ કરતું, નિઃચેતનવત્ પશું રહીને સ્વાનુભવમાં જ મહાભતું હોયની!”

“બાપી અમે અમારો કાળ શ્રીવિશ્વાનંદનાં દર્શન કરીને, અને શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજની સેવા ચાકરી કરીને, અને દરરોજ નિયમસર ષટ્દર્શનોનું એમની પાસે શિક્ષણ લઈને, શાંત રીતે નિર્ગમન કરીએ છઈએ. આજા મુહૂર્તથી માંડીને ધણો ખરો કાળ શ્રીઆનંદગિરિની બતાવેલી રીતિએ પ્રાણનું સ્તંભન કરતાં શીખવામાં વ્યતીત કરીએ છઈએ. તે પછી અમારા નિત્યનિયમાનુસાર અમે અમારા ધૃતી સેવા પૂજા અને સ્તુતિ પાઠો કરીએ છઈએ. પછી શ્રીવિશ્વાનંદ મહારાજનાં દર્શન કરી, શ્રીઆનંદગિરિ પાસે ષટ્દર્શનમાંના સાંખ્યનો અભ્યાસ આદરીએ છઈએ. પછી પાછાં અમારી મૂંઝીએ આવી, વનચરની પેઠે ફળ પુલ ને કંદમૂળ બહુ મિતાહાર રીતે ખાઈને, જહરામિને શાંત કરીએ છઈએ. બાદ ધણો વખત સુધી અમે બે જણાં, અમને જે જે શીખવેલું હોય કે ઉપદેશેલું હોય તેને, પ્રયત્નપૂર્વક મનમાં ઠસાવી રાખવાને અને તદનુસાર વૃત્તિઓ વાળી દેવાને મથન કરીએ છઈએ. બપોરના બે ત્રણ વાગે પાછાં શ્રીઆનંદગિરિ પાસે જઈને શ્રીમદ્-

ભોગવતનું અધ્યયન કરીએ છઇએ. એમનો વિચાર તે પછી અમને મહાભારતનો અને અરાટે પુરાણ શીખવવાનો છે, અને પદ્ધતિ પછી ઉપનિષદો અમને શીખવશે. પછી એમની સાથે કે અમે બે જણાં કીધવલગિરિના પવિત્ર પ્રદેશોમાં અને ગિરિ ગહ્વરોમાં પથેઝી રીતે ફરીએ છઇએ. સાંઝના પાછાં આવી થોડું ઘણું નિત્ય નિયમ કરી, પરસ્પર બોધ થવા વાદવિવાદ આરંભીએ છઇએ. કાઈ વખત તાલ વાજાં સાથે હરિ કીર્તન કરી મનને તેમાં લય પમાડી, હર્લની સાદીપર સુઈ રહીએ છઇએ. અમે દંપતી એક ખીજ સાથે, જાણે નિશાળમાં બહુવા જતાં બે સમાન પદવીના ગોઠીઆં હોય તેવી રીતે, બોલીએ ચાલીએ ને વર્તન રાખીએ છઇએ; સિવાય કે કાઈ કાઈ ઠેરવેલી બાબતમાં હું એમની સેવા ચાકરી કરું તે એમને સ્વીકારવી પડે છે. અમારી તને આ સાધનદશા અથવા વિધિ વર્ણવી છે.”

“મારી ખાતરી છે કે જો તારા વિચાર પૂર્વની પેઠે હજી પણ સુધરેલા રહ્યા હશે, તો તું અમને હસી કહાડીશ. કદાચને પુઝકારી કહાડીશ, કે આવું જીવન ગાળવામાં તે શું સાર્યક થયું? પણ અમને તો તમારી આમેચરોની કહેવાતી સુધરેલી રીતિ, જે પશ્ચિમ વાસીઓના સંસર્ગથી અને દેખાદેખીથી વધારે ને વધારે પ્રવૃત્તિ તરફ દળતી ગઈ છે તે તરફ હસવું આવે છે. આપણા જીવનનું સાર્યક શું? વિષયો ભોગવવામાં કે તેમાંથી નિવૃત્તિ પામવામાં. જો ભોગવવામાં સમાયલું છે તો ભોગવતાં ભોગવતાં વિષયો વૃદ્ધિને પામતા જ જશે, ને તેનો કાઈ કાળે અંત આવવાનો નથી.”

“એમના સમાગમમાં આવવાથી અમને જે આનંદ જાગ્યો હતો, અને હજી એ જામેલો છે, તેનું વર્ણન હું તારી આગળ કેમ કરી શકીશ. જેમ સૂર્યની આગળ અંધકાર રહેતો નથી, અગ્નિ આગળ શીતતા રહેતી નથી. તેમ એમનાં દર્શનથી ને વાણીના રણકારાથી, મનની સહજ ચંચલતા અને મલિનતા વિરમી જાય છે. એક દહાડો મહારાજ અમને કહેતા હતા કે તમને સિદ્ધિ મળશે એમ માનવાને હજી તમને કંઈ કારણ નથી એમ જ તમે ધારો. હજી તો તે પ્રાપ્ત થવાને માટે, નિવૃત્તિ માર્ગનું ઉંચું શિક્ષણ લઈ, તમારે તમારી યોગ્યતા દર્શાવવાની છે એમ માનો. પરંતુ અમને તો હવે એમના ઉપદેશના પ્રભાવથી તે સિદ્ધિઓ પામવાની લલુતા જ નથી. અમને તો અત્યારથી જ ફાળ પડવા માંડી છે કે એ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિને અંજે, ‘મેલ કરવત મોચીના મોચી,’ એવી દશા તો અમારી નહિ થાય! અમને તો વારે વારે ભર્તૃહરિના એક સ્લોકનું ચરણ યાદ આવ્યા કરે છે કે ત્રિપાકઃ પુણ્યાનાં જનયતિ મયં મે વિમુક્તઃ મહારાજ અમારા દીલનો એ આશ્રય જાણી મયા હોયની, તેમ અમને એક દહાડો કહેતા હતા કે, આટલું આટલું કષ્ટ વેડી

તમને એ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય, ને પુનઃ પતનનો ભય તમને રહે નહિ માટે જ, અમે તમને નિવૃત્તિના, માના પેટ જેવા નિર્ભય મોંએ ચઢાવવા ધારીએ છઈએ.”

“બહેની, હું એમના યોગપ્રભાવની અને આત્મજ્ઞાનની તારી આગળ ફેટલી પ્રશંસા કરું! એમનું આચરણ, રહેણી, કહેણી, એક નહાના બાલક કરતાં પણ વધારે નિર્દોષ છે. પણ નહાના બાલકના જેવું એમને અજ્ઞાન નથી. એનું જ નામ યોગ અથવા આત્મપ્રભાવે લાધેલી ઉત્તમ દશા છે. બ્યાવહારિક કાર્ષ્ણ્ય પણ નહાના કે મહોટા વિષયમાં એમનું અભણપણું હોય એવું અમારા જાણવામાં હજી સુધી આવ્યું નથી. જે જે પ્રસંગ અમે એમની આગળ કહાડીએ છઈએ, તે તે વિષયની એવી ચોટલી ઝાલીને, પ્રસંગ આગળ ચલાવતા જાય છે, અને પોતાના અનેક વિષયોના વિસ્તૃત અનુભવથી તેમાં સાર અને સિદ્ધાન્તને ઉમેરતા અને વધારતા જાય છે; તેની સાથે વાર્તા પ્રસંગ, નહાના બાલકને પણ સમજ પડે એવી સરલ રીતિએ, અને પોતે સહેજ વાતો કહેતા હોય એવી શૈલીથી કહે છે, કે સામાના મનને જરાકે શ્રમ લાગતો નથી; અને બહુ ગહન વિષયોમાં ઉતર્યા છતાં આપણું મન તેમના બાવાર્થ જોડે તક્ષીન થઈ જાય છે. બહેની, યોગનો એ કંઈ જેવો તેવો પ્રતાપ નથી. આપણા મહારાજ ધડીકમાં નહાના બાલક જેવા જણાય છે, ધડીકમાં મહાયોગી જણાય છે, ને વારે વારે જાણવા છતાં, એમનું ખરું સ્વરૂપ અમારા લક્ષ બહાર ધડીકમાં નીકળી જાય છે.”

“આવા સમર્થ છતાં જાણે શ્રીવિદ્યાનંદના વગર મુલના દાસ હોય તેવી રીતે તેમની સેવા ચાકરી કરે છે. તેમાં જ પોતાને કૃતકલ માને છે. શ્રીવિદ્યાનંદની સેવા કરવી, એ જાણે સર્વે કર્તવ્યતાની અને પુરૂષાર્થની એમના મનથી તો સીમા છે. જો કે એ બેની વચ્ચે સ્વામી સેવકનો ભાવ છે, તોપણ મહાસજ્જનીની વૃત્તિ પોતાના ગુરૂમાં એટલી તદાકાર થઈ ગઈ છે, કે મહારાજ ગુરૂમય થયા છે એમ કહીએ તો ચાલે. તેમનું સામર્થ્ય, યોગબલ અને ભક્તિભાવ પોતાનામાં સાક્ષાત્ આવીને વસેલાં છે, એટલી બધી સાચી ભક્તિ અને સેવાથી તેમની અને એમની તાદાત્મ્યતા બાકી ગઈ છે. જાણે પોતાને એકાદ વસ્તુ જોઈતી હોય તેનું જેમ આપણને જ્ઞાન થાય, અને તે પ્રાપ્ત કરવાને આપણી અન્તર અને બહિર પ્રવિંદ્રો મથે છે તેવી રીતે, શ્રીવિદ્યાનંદને, અમુક વખતે શું જોઈએ છે, વા તેમના મનમાં શું વિચાર અને આશય છે તેનું, એમને તત્ત્વમયતાના પ્રભાવથી જ્ઞાન થાય છે; ને જે કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય તે ગુરૂશ્રી પોતે કરે છે ને તે શ્રીવિદ્યાનંદને પહોંચે છે; એટલી બધી સ્વામી સેવકની એકમયતા થઈ ગઈ છે! બહેની, આ વિષય તારી આગળ મેં ખાસ કરીને ધર્મો છે તે એટલા માટે, કે તે ઉપરથી

તું શિક્ષણ લે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં ઠેકાણે ઠેકાણે અને પ્રસંગે પ્રસંગે આ વિષય વર્ણવેલો છે કે આપણા ઇષ્ટ દેવના સેવક થઈને સાચે ભાવે તેને સ્વાત્માર્પણ કરી રહેવું. તેથી કરીને તે ઇષ્ટ દેવનો આનન્દ તન્મયતાએ કરીને આપણામાં જન્મશે. આપણે તેનાથી એક લેએ બિન્ન રહીને તેનો આનન્દ ભોગવીશું. વળી તે સાથે તે આનંદના ભોક્તાપણાનું આપણને જ્ઞાન રહેશે. એ સિદ્ધાન્ત જો કે બહુધા સમજવામાં આવતા નથી, તોપણ બોલે બોલ ખરો છે. અભિન યદ્ય જવાથી આપણું જ્ઞાન આપણને જનું રહેતું હોય તો, અને અજ્ઞાનંદને અજ્ઞ સ્વરૂપે અજ્ઞ ભોગવે તો, પછી આપણે પુરૂષાર્થ કરીને અને મુક્તિ પામીને શું પ્રાપ્ત કરીશું? કેમકે પરમાનંદ સ્વરૂપ બની જવાથી પૂર્વેથી જો આનંદ તે સ્વરૂપ ભોગવે છે તેના તેજ આનંદ, કોઈ વ્યક્તિને મુક્તિ મળ્યા પછી પણ તે ભોગવે છે. આપણા પુરૂષાર્થથી કરીને તે પૂર્ણાનંદમાં કંઈ ઘટાડો કે વધારો થતો નથી, તો પુરૂષાર્થ કરીને તેનું તાત્પર્ય શું અને શેમાં આવ્યું? ઉપાધિ ટળી ગઈ ને અજ્ઞનો આનંદ અજ્ઞ ભોગવે, ને તે આનંદનું પુરૂષાર્થ કરનારને—તેની ઉંચામાં ઉંચી વ્યક્તિને—જ્ઞાન નહિ રહ્યું તો તેવો અજ્ઞ બનનાર અને કોઈ અતિ કૂર દેશમાં તારતમ્ય શું, અને પુરૂષાર્થ કરવાનું પ્રયોજન અને કળ શું! કારણ કે તેવો દેશ પણ પોતાની અતિ દુષ્ટ વૃત્તિને અંતે અથવા લયમાં પણ જ્ઞાન ભુલીને અજ્ઞને મળે છે; માટે બહુ જન્મનાં કષ્ટો વેઠીને, કરેલા પુરૂષાર્થની પ્રાપ્તિમાં, પોતાનું જ્ઞાન ભુલીને અજ્ઞને પામવું એવો અદ્વૈતવાદ અમને ઇષ્ટ નથી. માટે બહેની, આપણા ઇષ્ટ દેવના સેવક બનીને સ્વાત્માર્પણ યુદ્ધિએ વસવું ને તેની જોડે તદ્દાકારતા—તદેક્યતા—તન્મયતા તદ્દલિખતા પામી જવી, તેને જ હું તો પુરૂષાર્થ સમજું છું. તને શંકા ઉઠશે કે ત્યારે એ ઇષ્ટદેવ કેને કરવો? પણ જેની શક્તિના અંશરૂપ જ્યારે બધા દેવ અને દેવીઓ છે, અને જેના આપેલા સામર્થ્યથી તેઓ પોતાપોતાનું દૈવત પામ્યાં છે, જેને ગીતામાં ક્ષર અને અક્ષરથી પર કહેલા છે તેવા પુરૂષોત્તમને મુકીને હજુરીને કે ચોપદારને કાણુ પુછે? જ્ઞાનનો માર્ગ અને ઉપર કહેલો અદ્વૈતવાદ તો જેને સ્વયંતો હોય તેને સ્વે. અમને તો જ્ઞાન વગરની એવી એકમતા જોઈતી નથી. જેના અતુલ ભક્તિના મહિમાથી હજી પણ આપણો ગુર્જર દેશ ગાજી રહ્યો છે એવો નરસિંહ મહેતો પણ આમ ગાય છે—

પ્રેમરસ પાની તું મોરના પીછકર, તત્વનું ટુંપણું તુચ્છ ભાગે;
 દુબલા ઢોરનું કુશકે મન ચળે, ચતુર્ધા મુક્તિ તારા ન માગે.
 મારીને મુક્તિ આપી ધણા દેવને, જ્ઞાનિ વિજ્ઞાનિ બહુ મુનિરે જોગી;
 પ્રેમને જોગ તો વ્રજતણી ગોપીકા, અવર વિરલા કોઈ ભક્ત ભોગી.

પ્રેતને મુક્તિ તો પરમ વક્ષમ સદા, હેતુના જીવ તે હેતુ કુઠે;
જન્મો જનમ લીલાસ ગાવતાં, લહાણનાં વહાણ જેમ દાર છુટે.
મેં ત્રણો હાથ ગોપીનાથ ગરવાતણો, અવર ખીળું કાંઈએ ન ભાવે;
નરસિંચો મહામતિ ગાય છે ગુણ કથી, જતી સતીને તો સ્વપ્ને ન આવે.

“તેજ પ્રમાણે દયારામભાઈ પણ કહી ગયા છે કે—

પાઓ પ્રેમરસ પ્રાણજીવન, દીન થઈ જાયું છું;
મુક્તિ મારગીને આપજે જ્ઞાન, હું તો નહિ રાયું છું.
રીઝે રાખડી થકી ગરીબ લોક, મોગીને ન ભાવે રે;
અમે રાજના ખાસા ખવાસ, મુક્તિ મન નાવે રે.
નિત્ય નિરખીએ નટવરરૂપ, હોંસ મનમાંથી રે;
સ્વામી સેવકનું અવિચળ સુખ, ઐક્યતામાં ક્યાંથી રે.
દુષ્ટ જીવને લેજે બ્રહ્મરે, બ્રહ્મ જીવ લેજે રે;
છતે સ્વામીએ સોહાગણીનું સુખ, સ્વપ્ને નવ પેળે રે.
વિના લાલચની લાલ મને વહાલરે, અચલિત આપો રે;
વિષમ વાસના પ્રપંચની પ્રીત, કૃષ્ણ મારી કાપો રે.
અચલ ભક્તિ સદા સત્સંગરે, અવિચલ માયું રે;
દયા પ્રીતમજી થાજે સ્થાય, પાય લળી લાયું રે.

“હું ને તું ફરીથી મળશું કે નહિ એ વાત દેવાધીન છે. પરંતુ આપણો ભેટો થાઓ કે ન થાઓ, પણ જો આપણા હૃદયમાં એકબીજાની મૃતિ વસી રહી છે, તો પછી ન મળવાથી ખેદ કરવાનું વસ્તુતઃ કંઈ કારણ નથી. અહેની, નરસિંહ મહેતાએ વર્ણવેલો પ્રેમરસ તું પા અને પી. તું ઠર અને ઠાર, એ જ તારી શુભા-બનો તને આશીર્વાદ છે.”

1. The first part of the document is a list of names and titles.

2. The second part of the document is a list of names and titles.

3.